University of Groningen

Strijdmakkers

Brandsma, Jan

DOI:
[10.33612/diss.195833328](https://doi.org/10.33612/diss.195833328)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2022

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Brandsma, J. (2022). *Strijdmakkers: ontstaan, groei en professionalisering van het Buitengewoon Onderwijs in Nederland, ca. 1895-1950*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. University of Groningen.
<https://doi.org/10.33612/diss.195833328>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

rijksuniversiteit
 groningen

Strijdmakkers

Ontstaan, groei en professionalisering van het Buitengewoon
Onderwijs in Nederland, ca. 1895-1950

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 27 januari 2022 om 14.30 uur

door

Jan Gerrit Brandsma

geboren op 26 maart 1948
te Rheden

Promotor

Prof. dr. J.J.H. Dekker

Copromotor

Dr. J.M.L. van Drenth

Beoordelingscommissie

Prof. dr. H.T.A. Amsing

Prof. dr. H.J.M. Janssen

Prof. dr. P. Verstraete

© 2022 Jan Brandsma

Grafische verzorging en druk:
Drukkerij Van Dijk - Meppel

Omslagontwerp:
mijke@mijkewondergem.nl

Inclusieteken:
T. de Wit-Gosker - www.pictoschrijver.nl

Omslagfoto's:
R. Arlman
H. van Bezooijen Schreuder
A.W. Herderschêe - Berkelbach van der Sprenkel
M. Mauser Veenendaal

Nur: 848
Isbn gedrukt boek: 978909035442
Isbn e-boek: 978909035473

Voorwoord

Inleiding 1

Buitengewoon Onderwijs	1
Professionalisering en figuratie	6
Vraagstelling	10
Opbouw en afbakening	12
Bronnen	13

Proloog 17

Lager onderwijs aan het einde van de negentiende eeuw	17
Initiatief voor onderwijs aan 'achterlijke kinderen' in Den Haag	20
Besluit	26

Deel I Onderwijzers en Artsen (1901-1920) 29

Introductie 31

Behoefte aan een wettelijk kader 35

De Leerplichtwet en haar gevolgen	35
Een nieuw beroepsdomein	38
<i>Regelen voor rijkssubsidie</i>	42
<i>Problemen als gevolg van de Regelen</i>	46
Besluit	49

Verhouding tussen onderwijzers en artsen 51

Ontstaan, groei en ambitie van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen	51
Doelstellingen	56
<i>Voortdurende verbetering van het onderwijs</i>	57
<i>Uitbreiding van het aantal scholen</i>	66
Behartigen van de belangen van het personeel	69
Besluit	74

Beroepsorganisaties naast de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen 77

Onderwijsbonden	77
Vereeniging van Schoolartsen en Vereeniging van Spraakleraren	83
Organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs	88
Besluit	91

Deskundigheidsbevordering van leerkrachten	93
Deskundigheidsbevordering noodzakelijk	93
Rapport van de staatscommissie	97
Crisis binnen de vereniging: wel of geen gesubsidieerde cursus	99
Gesubsidieerde cursus	100
Besluit	103
Wetenschappelijke kennisontwikkeling	105
Aansluiten bij internationale ontwikkelingen	105
Ontwikkelingen in Nederland	108
Verklaren van de cognitieve verschillen	111
Verstandsmetingen	115
Besluit	120
Gezondheidszorg en nazorg	121
Gezondheidszorg: een eigen gezondheidskolonie	122
<i>Vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind</i>	122
<i>Een eigen gezondheidskolonie</i>	124
Nazorg	128
<i>Speciale vervolgttrajecten</i>	128
<i>Nazorg onmisbaar</i>	130
Besluit	133
Werkveld: casus Den Haag	135
Mouton en het gemeentelijk beleid	135
De school van P.H. Schreuder	138
Schoolartsen onmisbaar	145
Sprakegebrekkigen en een school voor slechthorenden	148
Leermiddelen en de aanzet tot een eigen uitgeverij	150
Besluit	153
Deelconclusie: op weg naar een nieuwe onderwijssector	155
Deel II Buitengewoon Onderwijs (1920-1950)	159
Introductie	161
Nieuwe wetgeving voor een groeiende sector	165
Lager Onderwijswet van 1920	165
Inspecteur voor het buitengewoon onderwijs	168
Een vijftal Koninklijke Besluiten en de reacties hierop	170
<i>Koninklijk Besluit van 1920</i>	171
<i>Koninklijk Besluit van 1923</i>	174
<i>Koninklijk Besluit van 1925</i>	178

<i>Koninklijk Besluit van 1930</i>	180
<i>Koninklijk Besluit van 1933</i>	183
Onderwijsvisie van de inspecteur	184
Toename aantal leerlingen	188
Besluit	194
Verhouding tussen onderwijzers en artsen	197
Bestuurlijke ontwikkelingen bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen	198
Artsen noodzakelijk	206
Verbetering van het onderwijs	211
<i>Verbeteren van de diagnostiek</i>	212
<i>Commissies ter verbetering van het onderwijs</i>	216
Uitbreiding van het aantal scholen	224
Behartigen van de belangen van het personeel	228
Besluit	231
Beroepsorganisaties naast de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen	233
Onderwijsbonden	234
Verenigingen van spraakleraren	240
Organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs	246
Besluit	254
Deskundigheidsbevordering van leerkrachten	255
Congressen over wetenschappelijke ontwikkelingen	255
De beroepsopleiding	261
Besluit	276
Gezondheidszorg: een kolonie voor zwakzinnigen	277
De bestuurlijke organisatie van de gezondheidskolonie voor zwakzinnigen	277
Gezondheidskolonie Zonneoord: uitbreiding en functioneren	282
Besluit	293
Nazorg	295
Noodzaak tot nazorg: initiatieven in Amsterdam en Haarlem	295
Uitbreiding van het beroepsdomein met nazorg	302
Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs	312
Arbeid voor 'Onvolwaardigen'	314
Besluit	319
Werkveld: casus Den Haag	321
Groei van de sector	321
Individualisering van het onderwijs	328
Slechthorenden en spraakgebrekkigen	330
Nazorg	334

Uitgeverij Haga	339
Besluit	342
Kennisontwikkeling: buitengewoon onderwijs en eugenetica	345
Stand van zaken en zorgen over de groei	345
Nederlands perspectief op drie buitenlandse ontwikkelingen	348
Nederland: wel of geen eugenetische maatregelen	354
Besluit	360
De Tweede Wereldoorlog: 'een vreselijke ramp'	361
Het werkveld en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen	361
De beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs	367
Bijzondere zorg: de gezondheidskolonie en nazorg	370
Een tragedie voorkomen	373
Besluit	375
Nieuwe wetgeving en nieuwe kennis	377
Van 'Heilpaedagogik' naar orthopedagogiek: drie conferenties	378
Wetgeving en effect van wetgeving	385
<i>Koninklijk Besluit van 1949</i>	385
<i>Effect van wetgeving: de groei van het buitengewoon onderwijs</i>	389
Besluit	391
Deelconclusie: de professionalisering van de sector	393
Slotconclusie:	
Professionalisering door succesvolle menselijke figuraties	397
Summary	409
Bijlagen	415
Beknopte biografie van P.H. Schreuder (1876-1947)	415
Beknopte biografie van dr. D. Herderschêe (1877-1969)	419
Beknopte biografie van H.J. Jacobs (1887-1976)	424
Beknopte biografie van dr. A. van Voorthuijsen (1871-1952)	428
Statuten van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen	432
Aangenomen stellingen van P.H. Schreuder over leerlingen en de toelating (1904)	435
Samenvattende stellingen van de lezing 'De Opleiding der Achterlijken'	
door D. Herderschêe op het AVO-congres 1928	436
Richtlijnen voor de Organisatie van de Medisch-paedagogische dienst aan	
de school voor Buitengewoon Onderwijs (1937)	437
Lijst van grafieken, tabellen en illustraties	439

Noten	441
Gebruikte afkortingen	535
Bronnen	537
Publicaties van P.H. Schreuder	537
Publicaties van dr. D. Herderschêe	542
Publicaties van H. J. Jacobs	546
Publicaties van dr. A. van Voorthuijsen	552
Geraadpleegde archieven en websites	561
Geraadpleegde familieleden	563
Gedrukte bronnen en geraadpleegde literatuur	565
Zakenregister	595
Personenregister	598

Mijn interesse voor het ontstaan van het speciaal onderwijs ontstond eind jaren zestig. Een stage in het buitengewoon onderwijs was destijds een verplicht onderdeel in de studie voor de hoofdakte voor onderwijzer. Als onderwijzer bij het speciaal onderwijs, docent bij de opleidingen voor dat onderwijs en uiteindelijk directeur van de beroepsopleidingen voor het speciaal onderwijs bleef ik mijn hele loopbaan aan dit werkveld verbonden.

Met mijn vriend en collega R. Keyman werd het plan bedacht voor de website '100 jaar orthopedagogiek'. Ruim drieduizend artikelen werden gedigitaliseerd en toegankelijk gemaakt via genoemde website. De artikelen uit het *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* en voorgangers vormden daarbij de rode draad. Daarbij kwamen enkele namen vaak naar voren: P.H. Schreuder, D. Herderschêe, H.J. Jacobs, en A. van Voorthuysen. Zij waren veelschrijvers en onder meer actief in de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en in de beroepsopleiding voor leerkrachten in het buitengewoon onderwijs gegeven door de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. Uit al hun artikelen bleek dat zij zich onvermoeibaar inzetten om onderwijs te realiseren voor leerlingen die buitengesloten waren van het regulier onderwijs. Mijn interesse voor de ontstaansgeschiedenis van het speciaal onderwijs mondde uiteindelijk uit in een voorstel voor een promotieonderzoek naar het ontstaan, de groei en de professionalisering van het Buitengewoon Onderwijs in Nederland in de periode ca.1895-1950.

Mijn dank gaat hierbij in de eerste plaats naar mijn promotor prof. dr. J.J.H. Dekker en copromotor dr. A. van Drenth. Zij stimuleerden, volgden en bekritiseerden mijn zoektocht door de literatuur, archieven en egodocumenten.

Bij voorliggend onderzoek stond ik niet alleen en kon ik rekenen op een vriendengroep uit het speciaal onderwijs. Rinus Keyman en Henk Koster waren vanaf het eerste uur betrokken. Beiden becommentarieerden de eerste concepten en bleven dat nauwgezet volhouden. Hen ben ik zeer erkentelijk. Commentaar kreeg ik ook van Hans Jansen, MarYam Mildenberg en Gerard van Stralen. Allen hartelijke dank. Onmisbaar was de steun van mijn vrouw Lida Blokker. Zij hielp mij bij het opsporen van de familieleden van de hoofdpersonen, het raadplegen van de archieven en het maken van grafieken en tabellen.

De familieleden van de hoofdpersonen leverden een substantiële bijdrage. Zij namen de tijd, deelden herinneringen en stelden egodocumenten beschikbaar. Mijn erkentelijkheid hiervoor gaat met name uit naar R. Arlman, H. van Bezooijen-Schreuder, A.W. Herderschêe-Berkelbach van der Sprenkel, M. Mauser-Veenendaal, G. Schreuder en J. Schreuder van der Horn.

Tot slot gaat mijn dank vooral uit naar de oud-leerlingen uit het speciaal onderwijs met wie ik lief en leed heb gedeeld en van wie ik veel heb geleerd. Dat geldt ook voor mijn collega's in dit buitengewone onderwijs. Allen dank. De vele herinneringen en vriendschappen blijven mij bij.

Buitengewoon onderwijs

In de eerste helft van de vorige eeuw kwam moeizaam en na lange strijd wetgeving voor het buitengewoon onderwijs tot stand. Overheden en belangengroepen voerden hierbij hun eigen agenda en onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs hadden het voortouw genomen om deze nieuwe onderwijssector te professionaliseren. Het buitengewoon onderwijs werd een apart onderwijsdomein, bestemd voor leerlingen die niet van het gewone lagere onderwijs konden profiteren en aangewezen waren op speciale voorzieningen.

Tegenwoordig is het overheidsbeleid erop gericht om zoveel mogelijk leerlingen te laten instromen in het gewone onderwijs. De Nederlandse overheid wil nu dat kinderen zoveel mogelijk naar de gewone lagere school gaan en daar goed onderwijs krijgen. Waar nodig moet het reguliere onderwijs aangepast worden zodat nagenoeg alle kinderen van dit onderwijs gebruik kunnen maken. In de jaren negentig van de vorige eeuw is deze ontwikkeling in gang gezet met het project Weer Samen Naar School.¹ De scholen voor speciaal onderwijs nemen tegenwoordig deel aan regionale Samenwerkingsverbanden voor Passend Onderwijs. Leerlingen met gedrags- en/of leerproblemen krijgen zoveel mogelijk les binnen het reguliere onderwijs en de Samenwerkingsverbanden zijn verplicht een passende plek te bieden aan alle leerlingen die extra zorg nodig hebben.² Binnen een Samenwerkingsverband kan afgesproken worden welke leerlingen doorverwezen worden naar het speciaal onderwijs, dat uit vier clusters bestaat.³ Uiteindelijk gaat het erom de ontwikkelingsmogelijkheden van de leerling te optimaliseren en de leerlingen, via het voortgezet onderwijs, voor te bereiden op deelname aan de arbeidsmarkt.

Aanleiding tot de huidige beleidsontwikkeling in het onderwijs was de voortdurende groei van het buitengewoon onderwijs. In de twintigste eeuw kende Nederland twee gescheiden stelsels: Gewoon Lager Onderwijs (GLO) en Buitengewoon Lager Onderwijs (BLO).⁴ Het buitengewoon onderwijs was volgens de vroegere minister van Onderwijs J. van Kemenade 'vooral historisch bepaald en slechts gebaseerd op medische overwegingen'.⁵ Deze vorm van onderwijs groeide sterk: van enkele honderden leerlingen in het begin van de twintigste eeuw tot 89.400 leerlingen in 1976.⁶ Ook het aantal schoolsoorten binnen het buitengewoon onderwijs was fors toegenomen.⁷ Dit werd door de overheid als een ongewenste maatschappelijke en financiële ontwikkeling beschouwd. Daarom werd er een onderzoek geïnitieerd naar de achtergronden van de groei van dit speciale onderwijs. Dit onderzoek, onder leiding van K. Doornbos en L. Stevens, richtte zich vooral op de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs vanaf 1950. Aan de periode die daaraan vooraf ging zijn in het onderzoeksrapport slechts enkele pagina's gewijd.⁸

Naar de ontstaansgeschiedenis van het buitengewoon onderwijs is nog weinig systematisch onderzoek gedaan.⁹ Juist die eerste periode van het buitengewoon onderwijs is van historische betekenis, omdat toen de professionalisering van het buitengewoon onderwijs plaatsvond door onder andere afbakening en erkenning van het nieuwe onderwijsdomein, het ontwikkelen van diagnostiek en leermiddelen, het realiseren van een

beroepsopleiding, en het samenbrengen van nieuwe, in de praktijk ontwikkelde kennis met wetenschappelijke inzichten.

Verschillende instituties - zoals staat, gemeenten, scholen en onderwijsbonden - waren betrokken bij het ontstaan van het buitengewoon onderwijs en oefenden daarbij hun macht uit om maatschappelijke ontwikkelingen in de door hun gewenste richting te beïnvloeden. De totstandkoming van het buitengewoon onderwijs werd een moeizaam proces, omdat de belangen van verschillende organisaties soms met elkaar vervlochten waren, maar ook van elkaar konden verschillen. Daarom hadden de onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs zich begin twintigste eeuw georganiseerd in een beroepsvereniging en spannen zij zich tot het uiterste in om een door de staat erkend nieuw onderwijsdomein, buitengewoon onderwijs, te professionaliseren.

Deze studie over het ontstaan, de groei en de professionalisering van het buitengewoon onderwijs richt zich op de periode tussen ca. 1895 en 1950, de tijdspanne waarin het gedifferentieerde stelsel voor buitengewoon onderwijs tot ontwikkeling kwam. Ik richt me in deze studie in het bijzonder op de rol van vier personen daarin: de onderwijzers P.H. Schreuder (1876-1947) en H.J. Jacobs (1887-1976) en de medici dr. D. Herderschêe (1877-1969) en dr. A. van Voorthuysen (1871-1952). Zij continueerden en intensiveerden de inspanningen voor apart onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking zoals die rond de eeuwwisseling door D. Köhler uit Rotterdam, J. Klootsema uit Amsterdam en A.J. Schreuder uit Den Haag werden verricht. In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw zijn het met name de onderwijzer P.H. Schreuder, zijn jongere broer, en de arts D. Herderschêe uit Amsterdam die zich inzetten om buitengewoon onderwijs als aparte onderwijssector te realiseren. Na de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 krijgen alle vier de hoofdpersonen een bepalende rol in de institutionalisering en professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Jacobs was als onderwijzer het team van P.H. Schreuder gaan versterken, werd vervolgens hoofd van een Haagse school voor buitengewoon onderwijs en initieerde onder meer de eigen uitgeverij voor het buitengewoon onderwijs. Van Voorthuysen werd in 1920 aangesteld als inspecteur van het buitengewoon onderwijs en moest wetgeving voor dit onderwijs voorbereiden en ook handhaven.

De vier hoofdpersonen hadden bestuurlijke functies in meerdere instituties en mede door hun vele publicaties kunnen zij gezien worden als personen met een beslissende invloed op de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs als specifieke onderwijssector.¹⁰ Daarbij konden zij voortbouwen op betekenisvolle initiatieven om het lot van kinderen met een beperking te verbeteren die achtereenvolgens al eerder genomen werden door pioniers zoals H.D. Guyot, R. Deiman, M. van Beek, O.G. Heldring, M. Polano, W.H. Suringar, C.E. van Koetsveld, F.Y. Kingma, A. Kemps, W.v.d. Berg, L. Lindeboom en J. Klootsema, initiatieven die erop gericht waren kinderen met een auditieve, visuele of verstandelijke beperking in particuliere inrichtingen onderwijs te laten krijgen.¹¹ De vier genoemde hoofdpersonen richtten zich vooral op de institutionalisering en professionalisering van een wettelijk kader voor buitengewoon onderwijs in de periode ca. 1895-1950. Pas in de loop van de twintigste eeuw werden de scholen van de pioniers uit de negentiende eeuw ingevoegd in het nieuwe onderwijsdomein Buitengewoon Lager Onderwijs.

Het ontstaan, de groei en de professionalisering van het buitengewoon onderwijs waren sterk afhankelijk van de noodzaak om aparte voorzieningen te treffen teneinde reguliere

scholen te ontlasten van de zorg voor leerlingen die niet mee konden komen. In de laatste twee decennia van de negentiende eeuw was de bevolking van Nederland met 30% toegenomen. Daarbij kregen de grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam ook nog een sterke bevolkingsaanwas van 110% als gevolg van de migratiestroom van platteland naar stad.¹² De bestaande onderwijsvoorzieningen waren niet toereikend om alle kinderen onderwijs te geven. Het gewone onderwijs was strikt klassikaal en de omstandigheden waaronder de leerlingen onderwijs kregen waren slecht. Omdat steeds meer kinderen naar school gingen ontstonden er problemen. Die werden versterkt door onregelmatig schoolbezoek, maar ook door fysieke problemen als (besmettelijke) ziektes of mentale problemen van de leerlingen in de vorm van (verstandelijke) beperkingen. In de grote steden was de omvang van de problematiek zodanig dat lokale overheden gedwongen werden oplossingen te zoeken. Hierbij kregen zij steun uit zowel medische als pedagogische hoek, van betrokken artsen en toegewijde onderwijzers. Onderwijzers en artsen, twee beroepsgroepen met een uiteenlopende status, vonden elkaar aan het begin van de twintigste eeuw in de ambitie om een nieuw onderwijsdomein, het buitengewoon onderwijs, te realiseren. Vanuit initiatieven in de grote steden breidde het buitengewoon onderwijs in Nederland zich steeds verder uit en ging deze nieuwe sector in het onderwijsveld zich ook professionaliseren.

De Nederlandse pioniers en voorvechters van het buitengewoon onderwijs oriënteerden zich uitgebreid op de praktijk in het buitenland en op de daar al aanwezige kennis. Daartoe bezochten zij buitenlandse instellingen en bestudeerden zij buitenlandse literatuur. Voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs in Nederland werd dus gebruikgemaakt van de in het buitenland ontwikkelde kennis en werd aangesloten bij de internationale ontwikkelingen. Vele Europese landen ontwikkelden immers in deze periode een stelsel voor buitengewoon onderwijs. Een historisch overzicht van tweeëntwintig van deze landen is te vinden in *Van Gunst naar Recht* (1965)¹³, een boek uitgegeven ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Vereniging van Orthopedagogen en Anderen, van wie de arbeid orthopedagogisch gericht is.¹⁴ Per land wordt de geschiedenis en de stand van zaken besproken met betrekking tot voorzorg, onderwijs en nazorg.¹⁵ De titel van genoemd jubileumboek weerspiegelt de fundamentele verandering in de loop der tijd in de zorg voor en het denken over leerlingen met een beperking.

Inmiddels is een aanzienlijk aantal internationale wetenschappelijke publicaties verschenen over het ontstaan en de groei van het buitengewoon onderwijs. Hiervan wordt in het vervolg geen historiografisch overzicht gegeven. Wel wordt ingegaan op enkele recentere publicaties, waarbij de nadruk zal komen te liggen op de wetenschappelijke aanpak ervan. Het betreft het onder redactie van Annemieke van Drenth en Kevin Myers gepubliceerde *Normalising childhood: politics and interventions concerning special children in the United States and Europe* (2011)¹⁶, Margret Winzers *From Integration to Inclusion* (2012)¹⁷, en het onder redactie van Antonio Canales en Simonetta Polinghi gepubliceerde *Classifying Children* (2019).¹⁸

De aanpak van deze auteurs - in de publicaties van Van Drenth & Meyers en Canales & Polinghi betreft het een aantal auteurs - verschillen. Zo kiest de een voor een bepaald begrip als uitgangspunt en geeft de ander een nauwgezette historische beschrijving van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. We laten dit zien aan de hand van enkele voorbeelden.

Van Drenth en Meyers zien als een rode draad in deze speciale uitgave van *Paedagogica Historica* - met een zevental bijdragen - het ontstaan van *special education* vanuit het concept van het 'normale kind'. Gerichte aandacht voor de lichamelijke ontwikkeling van het kind en de opkomst van de ontwikkelingspsychologie leidden tot de Child Study beweging. Professionele beschrijvingen en analyses van kinderen hielpen bij het beschrijven van ontwikkelingen die ofwel als 'normaal' ofwel als 'abnormaal' werden gezien. Zo ontstond nieuwe kennis in termen van gemiddelde ontwikkelingspatronen en werd normalisatie een manier om kinderen te standaardiseren en te classificeren. Omdat het 'normale' keer op keer werd gelegitimeerd door het 'abnormale' te identificeren, werd segregatie, marginalisering en institutionalisering van mensen met een beperking een gangbare praktijk.

Michael Grossberg schetst in zijn bijdrage¹⁹ in deze speciale uitgave hoe in de Verenigde Staten van Amerika de houding en het beleid ten aanzien van kinderen met een beperking fundamenteel veranderde. Werden de leerlingen aan het einde van de negentiende eeuw gezien als 'defect' en een bedreiging voor de samenleving, in de loop van de twintigste eeuw veranderde deze zienswijze en werden interventies steeds meer gericht op acceptatie en inclusie. Grossberg spreekt van een incrementeel verklaringsmodel omdat oude ideeën, zoals bijvoorbeeld het medisch model, in herziene vorm konden blijven bestaan. Belangrijke aspecten in zijn benadering vormen de begrippen defect en handicap als sociale constructen, de beleidsdrang van de verschillende staten om de samenleving te beschermen door middel van separatie en sterilisatie, en de invloed van ouderorganisaties. Andere auteurs kiezen in deze speciale uitgave voor een andere benadering. Zo onderzocht Patrick Ryan de dossiers van pleegkinderen in de staat Ohio uit het begin van de twintigste eeuw.²⁰ Hij wilde met name het gebruik van intelligentietesten door professionals nagaan en het effect dat het testen had op jongeren. Van Drenth en Van Essen analyseerden de ontwikkeling van het Nederlandse buitengewoon onderwijs in de periode 1920-1940.²¹ Daarbij namen zij het model van Ian Copeland²², drie elkaar overlappende en elkaar beïnvloedende dimensies, als uitgangspunt en voegden er twee aan toe. Deze toevoeging betrof de invloed van de verzui-ling en de betekenis van de sekse, beiden van betekenis voor de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs in Nederland. Van heel andere aard is het onderzoek van Myers, een casestudy van Stanley, een 11-jarige schooljongen met een ernstig verstandelijke beperking in een Engels plattelandsdorp, geboren in 1927. Hij koos voor een narratieve benadering om de rol van de diagnose(s) en de consequenties voor het gezin te analyseren.

Winzer beschreef in haar boek het ontstaan, de uitbreiding en de professionalisering van het buitengewoon onderwijs in de Verenigde Staten van Amerika. Steunend op haar eerdere publicatie²³ uit 1993, bestaand wetenschappelijk onderzoek, eigen archiefonderzoek, (historische-) wetgeving in de verschillende staten en casestudies onderzocht zij de ontwikkeling van *special education*²⁴ in de twintigste eeuw. De geschiedenis van het speciaal onderwijs wordt door haar gezien als een zeer complex proces van culturele overtuigingen en sociaaleconomische factoren die de theorie en de praktijk van het speciaal onderwijs beïnvloedden. Haar analyse heeft een drietal perspectieven als grondslag. Vanuit het sociale en filosofische perspectief wordt gekeken naar de relatie van de samenleving met de instituties voor personen met een beperking, de filosofische onderbouwing van het speciaal onderwijs, de concepten die gebruikt worden bij het denken over het onderwijs en de individuele behandeling van mensen met een beperking. Het tweede perspectief betreft het

idee dat de geschiedenis van het speciaal onderwijs niet rechtlijnig is, maar zich voltrekt als een langzaam voortschrijdend en veelzijdig proces dat zich voltrekt in een krachtenveld van conflicten en tegenstrijdigheden. Het derde perspectief handelt over de tijd en ruimte van belangrijke gebeurtenissen. Relevant zijn dan de kwesties van terminologie en etikettering. Vaak waren gebruikte termen oorspronkelijk goedaardig, maar kregen op den duur een stigma. Belangrijke aspecten in de studie van Winzer zijn het zoeken naar de juiste begrippen voor leerlingen met een beperking, het vinden van een adequate aanpak, het streven naar wet- en regelgeving en het gebruik maken van wetenschappelijke ontwikkelingen.

Classifying children (2019), een speciaal nummer van *Paedagogica Historica* onder redactie van Antonio Canales en Simonetta Polinghi, gaat over het toenemend vertrouwen in wetenschappelijke ontwikkelingen. Het kunnen 'meten' en classificeren van kinderen beïnvloedde het streven naar een efficiënt onderwijssysteem voor alle leerlingen. Door te meten werd classificeren van kinderen mogelijk. Wetenschappelijk onderbouwde leermethodes konden nu tevens ontwikkeld worden. De nieuwe wetenschappelijke kijk op de individuele ontwikkeling van kinderen ging samen met de noodzaak tot verbeteren van het nationale schoolsysteem. Dit waren, zo schrijven Canales en Polinghi in hun inleiding, de twee krachtige factoren die de uitbreiding van *special education* bevorderden.²⁵ Dit blijkt onder meer uit de bijdrage van Ryo Yoshii.²⁶ Hij behandelt in zijn bijdrage op grond van archief onderzoek de schoolpsycholoog J.E. Wallace die van 1930 tot midden jaren veertig van grote invloed was op het speciaal onderwijs in de Amerikaanse staat Delaware. Uitgangspunt was dat alle leerlingen recht hadden op onderwijs en om dit onderwijs efficiënt in te richten onderscheidde Wallace drie groepen. Met gebruik van de Stanford-Binet intelligentietest kwam hij allereerst tot een groep leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking en een groep met een licht verstandelijke beperking (*mentally deficient children* en *backward children*). De derde groep bestond uit leerlingen met een specifiek leerprobleem (*special subject-matter disabilities*). Het onderwijs moest op de specifieke groep afgestemd worden in *special classes*. Naast deze indeling in drie groepen binnen onderscheiden schoolklassen pleitte hij voor *special education* in reguliere klassen. Diagnose en testen staan ook centraal in de bijdrage van Bjørn Hamre, Thom Axelsson en Kari Ludvigsen.²⁷ Zij analyseerden in hun bijdrage over Scandinavië in de periode 1920-1950 het belang van samenwerking tussen professionals. Het startpunt was in de drie landen verschillend. In Zweden en Noorwegen namen de psychiaters de intelligentietest af, in Denemarken werd de afname vanaf het begin door psychologen gedaan. Verdere verschillen in diagnose en aanpak vonden op regionaal niveau plaats. Geleidelijk vond steeds meer interdisciplinaire samenwerking plaats tussen psychiaters, psychologen en leerkrachten waarbij niet alleen de intelligentietest bepalend was, maar waarbij ook andere aspecten zoals het totale functioneren van de leerling, de gezinsomstandigheden, de leefomgeving, en de lokale omstandigheden een rol speelden. In een andere bijdrage in dit nummer analyseert Ann Marie Ryan de betekenis en de invloed van de katholieke vrouwelijke leerkrachten in de Verenigde Staten van de twintigste eeuw.²⁸ Het waren veelal religieuzen die zich inspanden met betrekking tot het classificeren van kinderen. Binnen de rooms-katholieke kerk heerste namelijk wantrouwen tegen het gebruik van moderne instrumenten zoals de intelligentietest. Angst voor de eugenetische beweging en voor de mogelijkheid van geboortebeperving speelde daarbij een rol. Deze vrouwelijke leerkrachten zagen echter het belang in van de intelligentietest om te

classificeren en het onderwijs aan te passen aan de capaciteit van de leerling. Zij gebruikten theologische argumenten om hun opvattingen acceptabel te maken voor de kerk en namen het voortouw binnen hun geloofsgemeenschap om het onderwijs te hervormen. Zij namen daartoe deel aan discussies en publiceerden in vakbladen. Ryan illustreert dit aan de hand van egodocumenten.

De hiervoor genoemde publicaties hebben betrekking op de ontwikkeling van een professionele onderwijssector, *special education*, in Nederland buitengewoon onderwijs genoemd, richten zich op een afgebakende ruimte en tijd en hanteren verschillende benaderingen. Genoemde onderwerpen van de verschillende auteurs geven inzicht in de ontstaansgeschiedenis van *special education* in verschillende landen. Deze onderwerpen, zoals uitstoting, naamgeving, belang van testen, en toenemend vertrouwen in de wetenschap, zien we ook terug in het ontstaan van het buitengewoon onderwijs in Nederland.

Mijn onderzoek *Strijdmakkers, Ontstaan, groei en professionalisering van het Buitengewoon Onderwijs in Nederland, ca 1895-1950* richt zich op *special education* in Nederland met bijzondere aandacht voor de professionalisering ervan, en in grofweg eenzelfde periode. Met name het concept 'normaal', het classificeren van leerlingen en de complexiteit van elkaar beïnvloedende factoren speelden ook een rol in de professionalisering van het Nederlandse buitengewoon onderwijs. Andere onderwerpen die van belang zijn, zoals de effecten van labeling en institutionalisering²⁹ en de rol van de ouders, komen slechts zijdelings aan de orde. De focus in dit onderzoek is namelijk gericht op de professionalisering van de sector en op de bijdrage daarvan van vier hoofdpersonen uit twee voor de sector bepalende beroepsgroepen, de medische met twee artsen en de pedagogische met twee onderwijzers, op een zevental specifieke door henzelf steeds benadrukte thema's, waarbij naast archieven van instellingen vooral de vele publicaties van deze vier hoofdpersonen als mede egodocumenten belangrijke bronnen vormen.

Bij de bestudering van dit professionaliseringsproces met thema's zoals kennisontwikkeling en kennisproductie, nieuwe professie, een nieuw onderwijsdomein, en een op de sector gericht wettelijk kader, is de aandacht vooral gericht op de bijdrage aan dit proces van in de loop der tijd veranderende interacties tussen vooral vier hoofdpersonen – maar ook regelmatig enkele andere – en enkele voor het professionaliseringsproces belangrijke instituties. Die interacties werden enerzijds gedreven door de drijfveer tot professionalisering, maar anderzijds gekarakteriseerd door machtsverhoudingen en verschillen in belangen, zowel tussen personen – mede als vertegenwoordiger van beroepsgroepen – en tussen personen en instituties als instituties onderling. Twee theoretische benaderingen karakteriseren dit onderzoek. Het professionaliseringsproces in dit onderzoek over de ontwikkeling naar een aparte professie voor de leerkracht in het buitengewoon onderwijs wordt beschreven en verklaard met behulp van theorieën over professionalisering. De figuratietheorie wordt gebruikt om de interactie tussen de belangrijkste personen, tussen personen en instituties, en tussen instituties onderling, te kunnen analyseren.

Professionalisering en figuratie

Het ontstaan en de ontwikkeling van professies is vanouds een sociologisch onderwerp waarbij een professie wordt opgevat als een beroep met bijzondere kenmerken. Een van die kenmerken is dat de beroepsuitoefening is gebaseerd op een uniforme en gekwalificeerde

opleiding. Beroepsgenoten hebben zich bovendien aaneengesloten in een beroepsvereniging. Professionalisering wordt dan beschouwd als een ontwikkelingsproces, waarbij een beroepsgroep bepaalde stadia doorloopt op weg naar 'professie'.³⁰ Het begrip professionalisering heeft zich vooral ontwikkeld in verband met het artsenberoep. Dit leidde tot uiteenlopende definities van professionalisering, de socioloog A.L. Mok noemde er in zijn studie al tien.³¹ Met de verschillende definities bestaan er eveneens meerdere theorieën over professionalisering. T. van der Krogt bespreekt er een aantal in zijn dissertatie waarbij zijn aandacht vooral uitgaat naar 'de processen die ten grondslag liggen aan het ontstaan en de voortdurende ontwikkeling van professionele beroepen'.³² Juist professionalisering van de medische professie is van belang voor deze studie, omdat medici in dit onderzoek een belangrijke positie innemen. Tot invloedrijke theoretici worden onder andere T.J. Johnson, E. Freidson, I.K. Zola, N. Parry en J. Parry en A. de Swaan gerekend.³³ In hun theorieën ligt de nadruk op de verwevenheid van macht en het behartigen van belangen van professies. Daarbij gaat de aandacht uit 'naar de wijze waarop professionele groepen diensten en arbeidstaken proberen te monopoliseren ten koste van leken en andere beroepsgroepen'.³⁴

Door genoemde onderzoekers wordt benadrukt dat specialisatie van een beroep en de daarmee gepaard gaande toenemende deskundigheid voor de professional tot meer aanzien en gezag leidt en de mogelijkheid creëert tot autonomie in de beroepsuitoefening. Om deze autonomie te realiseren is het van belang dat de leden van een beroepsgroep behoren tot de elite of daar dienstbaar aan zijn en dat de staat vaststelt dat bepaalde werkzaamheden niet door iedereen uitgeoefend mogen worden.³⁵ Dit geldt bijvoorbeeld voor het beroep van arts. Het verrichten van bepaalde handelingen is hierbij voorbehouden aan een selecte groep gekwalificeerde beroepsbeoefenaren.³⁶ De medische professie had deze positie verkregen, omdat de elite tot de overtuiging was gekomen dat het werk van die professie van speciale waarde was.³⁷ Als gevolg hiervan vond langzamerhand medicalisering van de maatschappij plaats en Zola spreekt daarom van de geboorte van 'het medisch model'. Dat houdt in dat wanneer we geconfronteerd worden met gedragingen, gebeurtenissen of verschijnselen die als bedreigend of verstorend worden ervaren, we naar medische middelen gaan zoeken om deze aan te pakken.³⁸

Professionalisering wordt door genoemde theoretici gezien als een strategie om beter de belangen van de beroepsgroep te behartigen. De relatie met de staat is hierbij van groot belang, omdat die bepalend is voor het beroepsdomein.³⁹ De status van de groep kan verhoogd worden door collectieve controle op de werksituatie en daarmee ook op het beroepsdomein.⁴⁰ Gebruik van een door de staat erkende beroepsopleiding als bron voor de beheersing van het beroepsdomein is daarbij van fundamenteel belang.⁴¹ Belangrijke voorwaarden waaraan een professie dus moet voldoen zijn: een apart beroepsdomein en erkenning van dit beroepsdomein door de staat, een eigen beroepsvereniging, autonomie voor de beroepsbeoefenaren gebaseerd op specifieke kennis, en een uniforme en gekwalificeerde opleiding. Deze voorwaarden zijn behulpzaam bij de analyse van het ontstaan, de groei en de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. In dit domein werd gestreefd naar een nieuwe professie en moest er bijvoorbeeld zowel deskundigheid als regelgeving ontwikkeld worden. Het zijn twee verschillende beroepsgroepen, onderwijzers en artsen verenigd in een nieuwe beroepsvereniging, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, die zich gaan inzetten om het nieuwe onderwijsdomein, buitengewoon onderwijs, te professionaliseren.

Het verschil in status tussen beide beroepsgroepen is hierbij belangrijk. De beroepsgroep van artsen was namelijk al geprofessionaliseerd, behoorde tot de plaatselijke elite en bevond zich hoger in de sociale hiërarchie dan onderwijzers.

Het begrip professionalisering alleen is niet toereikend om de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs te analyseren, want bij de hiervoor beschreven professionaliseringstheorieën staan alleen de beroepsgroepen centraal. Verschillende instituties speelden echter eveneens een rol bij de ontwikkeling van het nieuwe onderwijsdomein. De staat had bijvoorbeeld de wettelijke macht om het nieuwe domein te erkennen en te subsidiëren. De bestaande onderwijsbonden en andere gezaghebbende organisaties oefenden daarbij hun invloed en macht uit. Daarom wordt de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs in dit onderzoek behalve met behulp van het begrip professionalisering ook geanalyseerd vanuit het figuratieperspectief. Het begrip figuratie geeft de mogelijkheid om de macht van de verschillende bij de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs betrokken personen en instituties in zowel een historisch als lokaal perspectief te plaatsen.

Het begrip figuratie wordt door de Duitse socioloog N. Elias gehanteerd in zijn civilisatietheorie.⁴² In zijn theorie over belangrijke veranderingen in de Europese samenleving vanaf de Middeleeuwen tot begin negentiende eeuw ligt het accent op een veranderingsproces 'waar de afzonderlijke feiten in passen' en is er sprake van een 'vervlechttingsmechanisme' en 'voortdurende interdependentie' tussen instellingen.⁴³ Elias doelt met het begrip figuratie op een patroon van interdependentie tussen individuen dat zich historisch vormt en ook steeds wijzigt, omdat interdependentie tot onderlinge beïnvloeding leidt.

Het begrip figuratie wordt eveneens gebruikt door de Nederlandse socioloog A. de Swaan die expliciet spreekt van 'menselijke figuratie', een concept dat betrekking heeft op afzonderlijke mensen én op de verbanden die zij met elkaar aangaan.⁴⁴ Het begrip figuratie ligt ook ten grondslag aan de studie van D. Bos naar de beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in het negentiende-eeuwse Nederland.⁴⁵ Bos was op zoek naar een referentiekader voor zijn onderzoek, zocht daarvoor binnen verschillende professionaliseringstheorieën en concludeerde dat die een beroepsontwikkeling 'te veel voorstellen als het rechtstreekse gevolg van de inspanningen van de beroepsgroep, van een strategisch opererende beroepsvereniging of organisatie. De bijdragen van andere partijen, met welk oogmerk dan ook, aan het welslagen dan wel falen van dat streven blijven daardoor onderbelicht'.⁴⁶ Om ook de bijdragen van andere partijen aan de ontwikkeling van beroepen te verdisconteren maakt hij gebruik van het begrip figuratie. Daaronder verstaat hij 'een gestructureerd en veranderend patroon van interdependente mensen'. In plaats van het alleen traceren van de operaties van beroepsorganisaties stelt Bos voor een vijftal actoren te gebruiken voor de analyse van een beroepsontwikkeling. Dit zijn naar zijn mening: de eigenlijke beroepsbeoefenaren, de opleidingsinstellingen, de staat, de cliënten en 'aanverwante, meestal ook aanpalende beroepsgroepen'. Hij concludeert dat beroepsontwikkeling 'of professionalisering', moet worden gezocht 'in de veranderingen die zich in de loop van de tijd kunnen voltrekken in de onderlinge betrekkingen van deze grote vijf'.⁴⁷

Deze aanpak is ook bruikbaar voor de historische analyse van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Het gebruik van het begrip actor kan echter verwarrend werken, vanwege de vier hoofdpersonen in dit onderzoek. Daarom wordt in dit onderzoek het begrip figuratie zowel benut voor interdependentie van personen als

van instituties. Deze instituties zijn: de staat (de landelijke, provinciale en gemeentelijke overheid), de beroepsvereniging (Vereeniging van Onderwijzers en Artsen), andere beroepsorganisaties (zoals de in de negentiende eeuw opgerichte onderwijsbonden het Nederlands Onderwijzers Genootschap en de Bond van Nederlandse Onderwijzers, en de in de twintigste eeuw opgerichte Vereeniging van Schoolartsen, de Vereeniging van Spraakleraren en de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie, alsmede de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs en de Bond ter bevordering van het Katholiek Buitengewoon Onderwijs), de beroepsopleiding (deskundigheidsbevordering van leerkrachten in het buitengewoon onderwijs) en het werkveld (de school voor buitengewoon onderwijs met onderwijzers, artsen en leerlingen).⁴⁸ Het begrip figuratie wordt dus als onderzoeksinstrument gehanteerd om de interacties te analyseren tussen personen, tussen personen en instituties, en tussen instituties onderling. Door middel van het figuratiebegrip wordt de aard en mate van (machts)interdependentie tussen genoemde personen en instituties onderzocht en wordt geanalyseerd welke beslissingen werden genomen met betrekking tot het domein buitengewoon onderwijs.

Om te beginnen waren de onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs sterk afhankelijk van de staat die zowel zorg moest dragen voor oplossing van problemen in het regulier onderwijs als ook verantwoordelijk was, via wet- en regelgeving, voor die leerlingen die niet binnen dat reguliere onderwijs pasten. In de relatie met de landelijke overheid speelden onderwerpen zoals wettelijke erkenning van het beroepsdomein, uitbreiding van de sector, leerplicht, financiering, beroepsopleiding, rechtspositie en scholenbouw een belangrijke rol.

Genoemde onderwerpen konden krachtig naar voren gebracht worden door de in 1903 opgerichte beroepsvereniging Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Deze vereniging bestond uit twee wettelijk erkende beroepsgroepen. Onderwijzers moesten voldoen aan de benoemingsvereisten vastgelegd in de Lager Onderwijswet van 1878.⁴⁹ Artsen beschikten al sinds 1865 over een professionele status en hadden daarmee het gezag en de bevoegdheid gekregen om te selecteren en te behandelen.⁵⁰ Het verschil in status tussen de twee beroepen was van betekenis voor de ontwikkeling van het nieuwe beroepsdomein. Een arts was bijvoorbeeld bevoegd om te bepalen of een kind zwakzinnig was, en een onderwijzer niet.⁵¹ Ondanks dit verschil in status moest de vereniging als een collectief opereren, want dat gaf dit instituut meer autoriteit om de doelstellingen van de vereniging te realiseren.⁵²

Naast de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen waren er nog andere organisaties die invloed hadden op de professionalisering van de nieuwe onderwijssector en waarmee dus samengewerkt moest worden. De twee onderwijsbonden, het Nederlands Onderwijzers Genootschap en de Bond van Nederlandse Onderwijzers, namen daarbij een aparte positie in, omdat zij van mening waren dat verwijdering uit het lager onderwijs van leerlingen die niet mee konden komen vanwege een beperking het rendement van het lager onderwijs zou verhogen en ruimte zou creëren voor een onderwijsplek voor kinderen die op een wachtlijst waren geplaatst. Een bijzonderheid is dat verschillende gezaghebbende organisaties, zoals de Vereeniging van Spraakleraren in 1911 en de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie in 1927, door onderwijzers en spraakleraren bij het buitengewoon onderwijs werden opgericht. Ook werd er een protestants-christelijke en een rooms-katholieke beroepsorganisatie voor het buitengewoon onderwijs opgericht, namelijk in 1913 de Vereeniging tot bevoor-

ring van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen en in 1924 de Bond ter Bevordering van het Katholiek Buitengewoon Onderwijs.

Een door de staat erkende beroepsopleiding vormt de vierde institutie. N. Parry en J. Parry gaven al aan dat een beroepsopleiding cruciaal is voor een professionele organisatie.⁵³ In eerste instantie werd de noodzakelijke deskundigheid voor het onderwijs aan 'achterlijke kinderen' ontwikkeld door idealistisch gedreven onderwijzers en overgedragen aan nieuwe collega's. Het komen tot een door de staat erkende en met een diploma afgeronde beroepsopleiding, een volwaardige institutie, was een lange weg. Bij deze opleiding tot een gekwalificeerd beroep nam de relatie met de wetenschap een centrale plaats in, waarbij de universiteiten kennis valideerden die in de praktijk ontwikkeld werd, wat tevens leidde tot vergroting van het gezag van de beroepsgroep.⁵⁴

Tot slot vormt het werkveld, de school voor buitengewoon onderwijs met personeel en leerlingen ofwel de plek waar het uiteindelijk allemaal moet gebeuren, de vijfde institutie. Onderwerpen zoals het doen van voorstellen voor een landelijk gemeenschappelijk beleid, het betrekken van de lokale overheid, het maken van speciale leermethodes, aandacht voor de gezondheidszorg en de ontwikkeling van de nazorg zijn hier aan de orde en hebben allereerst betrekking op de ontwikkelingen binnen de school. Een school voor buitengewoon onderwijs was afhankelijk van het lokale onderwijsbeleid dat in de onderzochte periode nog van de grond moest komen. Omdat dit onderzoek het ontstaan, de groei en de professionalisering in Nederland behandelt, maar de regionale en lokale ontwikkelingen nogal uiteen konden lopen, zullen voorbeelden worden gegeven van initiatieven afkomstig uit verschillende gemeenten. Vooral in de drie grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam was de bevolking eind negentiende eeuw sterk gegroeid⁵⁵, met als gevolg dat de gemeentelijke overheden een forse inspanning moesten leveren om voldoende onderwijsvoorzieningen te realiseren. Om het werkveld figuratief en historisch goed in beeld te krijgen wordt speciale aandacht gegeven aan het gemeentelijk niveau en in het bijzonder in Den Haag. Voor deze gemeente is zowel gekozen wegens de beschikbaarheid van bronnen als wegens een al vroeg opgebouwde samenwerking tussen verschillende instituties. In deze stad werden verschillende initiatieven genomen zoals het oprichten van een uitgeverij die landelijk van betekenis werd voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Bovendien werden twee van de vier hoofdpersonen in dit onderzoek, P.H. Schreuder en H.J. Jacobs, in deze gemeente onderwijzer bij het buitengewoon onderwijs. In Den Haag nam het aantal kinderen boven de zes en beneden de twaalf jaar in de periode 1892-1899 toe van 21.902 tot 26.138 kinderen.⁵⁶ Maar niet alle kinderen die naar school gingen konden dit onderwijs bijbenen en daarom werd al in 1895 door het gemeentebestuur een 'hulpklas' ingericht voor leerlingen die in het reguliere onderwijs achterbleven.⁵⁷ Een door de gemeente ingesteld onderzoek dat hierop volgde liet de contouren van het latere buitengewoon onderwijs zien.

Vraagstelling

In dit onderzoek wordt met behulp van de begrippen professionalisering en figuratie geanalyseerd welke instituties op welk moment bepalend waren voor de ontwikkeling van de nieuwe onderwijssector en op welke wijze en door wie invloed werd uitgeoefend. Daarbij wordt, na de beschrijving van de eerste initiatieven aan het einde van de negentiende eeuw,

met name gekeken naar de rol van de vier hoofdpersonen in deze studie. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: Op welke wijze waren de onderwijzers P.H. Schreuder en H.J. Jacobs en de artsen dr. A. van Voorthuijsen en dr. D. Herderschêe betrokken bij het ontstaan, de groei en de professionalisering van het Buitengewoon Onderwijs in Nederland en wat waren de gevolgen van hun betrokkenheid?

Toen deze onderwijzers en artsen hun loopbaan aanvingen, was er nog geen stelsel van buitengewoon onderwijs in Nederland. Kinderen met een beperking⁵⁸ waren, voor zover ze niet werden opgesloten of verborgen gehouden, overwegend afhankelijk van gunsten; hun rechten moesten worden bevochten en werden pas in de loop van de twintigste eeuw verkregen. Op het terrein van wetgeving, noodzakelijk voor het ontstaan van een eigen sector, moesten nog de eerste stappen gezet worden.

De voortrekkersrol van de hoofdpersonen wordt onderzocht door te kijken naar hun activiteiten binnen de verschillende instituties op grond van zeven geselecteerde thema's die onderdeel vormen van het proces van professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Dit zijn thema's waaraan de hoofdpersonen altijd hoge prioriteit gaven en die regelmatig naar voren kwamen in hun handelen en hun ruim 700 publicaties⁵⁹: groei en uitbreiding van de sector, de samenwerking tussen onderwijzers en artsen, een adequate (toelatings) diagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal, deskundigheidsbevordering van leerkrachten, wetenschappelijke kennisontwikkeling, het verbeteren van de gezondheid van leerlingen, en ten slotte het ontwikkelen van nazorg. Per thema is een aantal deelvragen geformuleerd die verder richting geven aan het onderzoek.

Bij het eerste thema, groei en uitbreiding van de sector, is de wet- en regelgeving bepalend. De rol van de staat is hierbij van groot belang, omdat groei en uitbreiding van het werkveld afhankelijk zijn van wetgeving. Leidende vragen zijn: Wie namen de initiatieven tot uitbreiding en groei van het buitengewoon onderwijs en wat was het gevolg van deze initiatieven? Wat was de rol van de verschillende overheden? Op welke wijze vond het toezicht plaats? Welke schoolsoorten werden gerekend tot het nieuwe onderwijsdomein?

Het tweede thema betreft de samenwerking tussen onderwijzers en artsen met betrekking tot het buitengewoon onderwijs. Onderwijzers en artsen hadden elkaar nodig en daarom richtten ze een beroepsvereniging op. Specifieke vragen zijn hierbij de volgende: Wat waren de doelstellingen van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen? Hoe positioneerde deze vereniging zich in het werkveld? Op welke wijze vond samenwerking tussen onderwijzers en artsen plaats? Deden zich spanningen voor tussen de beide beroepsgroepen?

Het derde thema gaat over de (toelatings)diagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal. Hierdoor kon het onderwijs in de scholen verbeterd worden. Met de in het werkveld ontwikkelde instrumenten ging het buitengewoon onderwijs zich steeds meer onderscheiden van het gewoon onderwijs. De volgende vragen staan centraal: Welke diagnostische materialen kwamen beschikbaar? Welke (les)methodes werden ontwikkeld en hoe vond de verspreiding van deze materialen plaats?

Bij het vierde thema, deskundigheidsbevordering van de leerkrachten, zijn de richtinggevendende vragen: Op welke wijze vond de verdere scholing van de onderwijzers plaats? Wat was de rol van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen? Welke overwegingen lagen ten grondslag aan het opleidingsprogramma? Welke rol speelden de universiteiten?

Het vijfde thema betreft de wetenschappelijke kennisontwikkeling. Vragen zijn hier: Op

welke wijze werd door de hoofdpersonen vanuit verschillende instituties aansluiting gezocht bij internationale ontwikkelingen? Welke wetenschappelijke kennis werd ontwikkeld en in praktijk gebracht?

Het zesde thema richt zich op de gezondheid van de leerlingen. De leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs hadden dikwijls een slechte gezondheid. In het werkveld werden daarom initiatieven genomen om de gezondheid te verbeteren. Vragen zijn: Welke maatregelen werden er genomen om de gezondheid van de leerlingen te verbeteren? Waarom werd er een aparte gezondheidskolonie voor achterlijke kinderen gerealiseerd? Hoe was de relatie van deze gezondheidskolonie met de scholen voor buitengewoon onderwijs?

Het zevende en laatste thema handelt over de nazorg. De school voor buitengewoon onderwijs leidde op tot een eenvoudige betrekking in de maatschappij, maar de aansluiting met de arbeidsmarkt was soms moeilijk. In het werkveld werden daarom voorzieningen getroffen, waardoor het domein buitengewoon onderwijs zich uitbreidde met vervolgotrajecten en nazorg. Vragen hierbij zijn: Op welke wijze werd de aansluiting vanuit de school voor buitengewoon onderwijs met de arbeidsmarkt gerealiseerd? Welke voorzieningen werden getroffen voor de leerlingen die de school verlieten en geen arbeidsplek konden krijgen? Hoe stond de staat tegenover deze initiatieven?

De genoemde zeven thema's worden in de verschillende hoofdstukken behandeld en zijn richtinggevend voor de opbouw van dit onderzoek.

Opbouw en afbakening

De professionalisering van het buitengewoon onderwijs vond vooral plaats in de eerste helft van de twintigste eeuw, de periode waarin de vier hoofdpersonen samen met anderen vormgaven aan de ontwikkelingen van dit stelsel. Al aan het einde van de negentiende eeuw werden in Den Haag en Rotterdam echter 'hulpklassen' voor 'achterlijke kinderen' opgericht. Voorafgaand aan de analyse van de ontwikkeling in de twintigste eeuw wordt daarom in de Proloog kort ingegaan op de maatschappelijke omstandigheden waardoor deze eerste 'hulpklassen' tot stand kwamen. Dit speelde zich af in een tijd van toenemend schoolbezoek, een groeiende economie en een groeiende bevolking en daarmee een toenemende belangstelling voor verbetering van opvoeding en onderwijs, en voor schoolhygiëne en sociale wetgeving. Binnen het politieke spectrum verdween langzaam de dominantie van de liberalen, groeide de invloed van de confessionele partijen, en begon de opkomst van het socialisme. In deze periode aan het einde van de negentiende eeuw, waarin een nieuw élan ontstond bij (hulp)onderwijzers en kwekelingen om het onderwijs te verbeteren⁶⁰, werden reeds de fundamenten gelegd voor het latere buitengewoon onderwijs. In de Proloog wordt tevens kort ingegaan op de casus Den Haag als voorbeeld van het werkveld. Het gemeentebestuur van deze stad zocht naar een aparte onderwijsmogelijkheid voor kinderen die vanwege een verstandelijke beperking niet konden profiteren van het gewone onderwijs en in 1902 werd P.H. Schreuder aangesteld als onderwijzer aan een klas voor 'achterlijke' kinderen.

De eerste helft van de twintigste eeuw kan worden onderscheiden in twee tijdvakken met de Leerplichtwet van 1901 en de Lager Onderwijswet van 1920 met de daaruit volgende Koninklijke Besluiten als markeringspunten. Het onderzoek eindigt met het Koninklijk Besluit van 1949, dat inging op 1 januari 1950. Deze wetten en Koninklijke Besluiten vormden

het kader voor het handelen van de vier hoofdpersonen, maar bepaalden ook het handelen van de lagere overheden, het werkveld en de verschillende beroepsgroepen. De wetgever gebruikte destijds voor het aanduiden van leerlingen met een beperking begrippen als 'zwakzinnig', 'idiot', 'abnormaal', 'doofstom', 'onvolwaardig' of 'psychopaat'. Om zowel wetenschappelijke redenen als in verband met morele overwegingen gebruiken we deze begrippen nu niet meer en in dit onderzoek moeten deze labels daarom in de context van de tijd worden gezien. Tegenwoordig wordt bijvoorbeeld gesproken over een verstandelijke, visuele, auditieve of communicatieve beperking.

De instituties waarvan de interdependentie door middel van het figuratiebegrip worden bestudeerd namen ten aanzien van de ontwikkelingen tot het buitengewoon onderwijs interdependente machtsposities in waardoor hun doelen en belangen met elkaar vervlochten waren. Onderzocht wordt binnen welke instituties en hoe de vier hoofdpersonen hun invloed aanwendden ten aanzien van de zeven geselecteerde thema's en wat de gevolgen hiervan waren voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. De indeling van de hoofdstukken is daarom vooral gebaseerd op de eerder genoemde thema's en in twee gevallen, in het hoofdstuk Belangrijke beroepsgroepen naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en in het hoofdstuk Werkveld: casus Den Haag, op instituties. De structuur van de twee delen van deze studie is in beginsel gelijk. Beide perioden lopen uit op een wettelijke regeling die grote consequenties heeft voor de professionalisering van de sector.

Het eerste deel, Onderwijzers en Artsen (1901-1920), analyseert de beginfase van het buitengewoon onderwijs. Als start van deze periode geldt de Leerplichtwet van 1901, waardoor het onderwijs verplicht werd voor alle kinderen. Einddatum van deze periode is het jaar 1920. Op 1 januari 1921 werd namelijk een nieuwe Lager Onderwijswet van kracht waarin ook het buitengewoon onderwijs als speciale vorm van onderwijs een plek kreeg.

Het tweede deel, Buitengewoon Onderwijs (1920-1950), heeft als startpunt de Lager Onderwijswet van 1920, waarin het buitengewoon onderwijs als aparte onderwijscategorie wordt erkend en een eigen inspectie krijgt. Daarmee nam de staat de verantwoordelijkheid op zich voor de wetgeving van dit onderwijs. Op dat moment telde het buitengewoon onderwijs 2980 leerlingen.⁶¹ Aan het eind van deze periode kende het buitengewoon onderwijs 32.914 leerlingen, zo stond in het Koninklijk Besluit van 1949, en veertien verschillende schoolsoorten voor buitengewoon onderwijs.

De structuur van de beide delen is dus gelijk, maar in het tweede deel wordt het thema wetenschappelijke kennisontwikkeling verdeeld over twee hoofdstukken. De professionalisering van het buitengewoon onderwijs wordt namelijk grof onderbroken door de inval van de nazi's in 1940. Daarom wordt de Tweede Wereldoorlog in een afzonderlijk hoofdstuk en voorafgaand aan het sluitstuk van deze studie apart behandeld. Het laatste hoofdstuk gaat dan over de nieuwe wetenschappelijk inzichten en de wetgeving van 1949.

Bronnen

Het onderzoek is gebaseerd op drie typen bronnen. De eerste bron bestaat uit de publicaties van de hoofdpersonen. De tweede bron bestaat uit een aantal archieven die informatie verschaffen over de maatschappelijke achtergronden en de onderwijssituatie waarbinnen het buitengewoon onderwijs ontstaan is, en over de verenigingen en stichtingen waarbinnen de vier hoofdpersonen werkzaam waren. De derde bron ten slotte bestaat uit infor-

matie die gekregen is van familieleden van de vier hoofdpersonen. Via deze familieleden kwamen diverse egodocumenten in de vorm van notities, foto's, brieven of tekstfragmenten tevoorschijn die extra, doorgaans meer persoonlijke informatie over de vier hoofdpersonen gaven. Door gebruik te maken van genoemde, vaak nog niet in onderzoek gehanteerde bronnen, kon nieuw licht worden geworpen op de ontstaansgeschiedenis van het buitengewoon onderwijs. Hieronder ga ik nader in op deze drie soorten bronnen.

Publicaties van de vier hoofdpersonen

De publicaties van de vier hoofdpersonen vormen een belangrijke bron gezien de gerichtheid van deze studie op juist deze personen. De hoofdbron voor hun publicaties vormt het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen*.⁶² In deze vereniging hebben zij langdurig bestuurlijke en redactionele functies vervuld en zij schreven met grote frequentie in dit tijdschrift. Alle artikelen en rubrieken uit de jaargangen 1909-1950 zijn systematisch bestudeerd met bijzondere aandacht voor de ontwikkeling van de eigen beroepsorganisatie, de vorming van het stelsel van buitengewoon onderwijs en de betrokkenheid op de genoemde thema's.⁶³ Om een completer beeld te krijgen van de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs zijn aanvullend ook de jaargangen van het *Tijdschrift voor R.K. Buitengewoon Lager Onderwijs* (1924-1950) en het *Correspondentieblad voor het Christelijk Buitengewoon Onderwijs* (1937-1950) bestudeerd. Daarnaast zijn nog enkele andere tijdschriften geraadpleegd, omdat de hoofdpersonen ook daarin publiceerden en aspecten van het buitengewoon onderwijs behandelden. Zo was Herderschêe onder meer eindredacteur van het *Sociaal-medisch Maandschrift* en P.H. Schreuder was eindredacteur van het tijdschrift *Logopaedie en Phoniatrie*.

Geraadpleegde archieven

Op landelijk niveau zijn de Verslagen van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden (1895-1950) bestudeerd om de maatschappelijke ontwikkelingen en discussies op macroniveau te volgen gedurende de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Uit deze archieven wordt duidelijk wat de (politieke) stand van zaken was met betrekking tot het buitengewoon onderwijs. In het Haags Gemeentearchief zijn de raadsverslagen, handelingen en gemeenteverslagen over de gehele periode 1895-1950 geraadpleegd, omdat deze gemeente een centrale rol in dit onderzoek speelt. Uit het Stadsarchief Amsterdam en het Stadsarchief Rotterdam zijn eveneens onderwijsverslagen bestudeerd, omdat ook hier al vroeg initiatieven voor aparte onderwijsvoorzieningen werden genomen.

Aanvullend zijn nog enkele andere archieven geraadpleegd, zoals het archief van Uitgeverij Haga (1921-1957) uit de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam vanwege het belang van deze uitgeverij voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Uit de collectie Gemeente Groningen van de Groninger Archieven zijn de jaarverslagen van Van Voorthuysen bestudeerd, want hij was van 1910 tot 1920 werkzaam als schoolarts in Groningen en direct betrokken bij de oprichting van de school voor 'achterlijke kinderen' in deze gemeente. En tot slot het historisch archief (1930-1950) van het Seminarium voor Orthopedagogiek van de Hogeschool Utrecht voor inzicht in de ontwikkeling van de beroepsopleidingen.

Egodocumenten

Als derde bron zijn egodocumenten verzameld. Hiervoor zijn familieleden opgespoord en gesprekken gevoerd met acht directe familieleden van de vier hoofdpersonen: zeven kleinkinderen en een schoondochter.⁶⁴ Voorafgaand aan de bezoeken is een korte lijst met aandachtspunten met betrekking tot de loopbaan, familieleven, politieke betrokkenheid en vriendenkring van de betreffende hoofdpersoon naar de familieleden gestuurd, waarbij hen is gevraagd of zij egodocumenten in de vorm van foto's, brieven of manuscripten in hun bezit hadden die een bijdrage zouden kunnen leveren aan een korte levensbeschrijving.⁶⁵ Deze informatie leidde tot vier beknopte biografieën die in de bijlagen bij dit onderzoek zijn opgenomen. Zowel in deze biografieën als in de tekst van het onderzoek zijn enkele kopieën van deze egodocumenten ter illustratie opgenomen.

Met ingang van 1901 werd de Leerplichtwet van kracht. Hoewel de term lijkt te veronderstellen dat deze wet gold voor alle kinderen van zes tot twaalf jaar, was dit niet het geval. Kinderen die in het lager onderwijs niet mee konden komen door bijvoorbeeld een verstandelijke beperking waren uitgezonderd van de onderwijsverplichting als gevolg van deze wet.¹ Mede daardoor namen de initiatieven voor een eigen systeem van buitengewoon onderwijs toe. Al aan het eind van de negentiende eeuw deden zich echter belangrijke ontwikkelingen voor die van betekenis waren voor de ontwikkeling van het latere buitengewoon onderwijs.

In dit hoofdstuk wordt eerst de situatie van het lager onderwijs aan het einde van de negentiende eeuw geschetst, wat de ontwikkelingen destijds betekenden voor kinderen met beperkingen, en welke initiatieven en ideeën bij onderwijzers en artsen ontstonden voor speciaal onderwijs aan deze kinderen. Vervolgens wordt gekeken naar de praktijk in Den Haag, zoals gezegd ook in het verdere onderzoek een belangrijke casus. Hier wordt onderzocht in welke mate verschillende instituties zijn betrokken bij de realisering van een onderwijsvoorziening voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Het gaat dan met name om de gemeentelijke overheid, het werkveld, en de plaatselijke afdelingen van organisaties als Volksonderwijs², Nederlands Onderwijzers Genootschap en de Bond van Nederlandse Onderwijzers.

Lager onderwijs aan het eind van de negentiende eeuw

De staat wilde al langer dat alle kinderen naar school gingen en verplichtte daarom de lokale overheid om voor alle kinderen voor voldoende onderwijs te zorgen. Iedere gemeente moest volgens de Lager Onderwijswet van 1878 voorzien in genoeg onderwijsmogelijkheden voor in beginsel alle kinderen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar.³ Een krachtige maatregel ter bevordering van de onderwijsdeelname aan het lager onderwijs was dat bij de ondersteuning van 'behoeftegezinnen', gezinnen die op de armenzorg waren aangewezen, de verplichting gold dat de kinderen uit die gezinnen naar school gingen: voor hen gold dus al de leerplicht. Verder werd het salaris van de onderwijzer verbeterd en werden de klassen kleiner. Herhalingsonderwijs, bedoeld voor kinderen die de school al hadden verlaten, zou ervoor moeten zorgen dat leerlingen die de school onvoldoende hadden bezocht toch nog gelegenheid kregen om basisvaardigheden te leren. Tegelijkertijd moest het schoolverzuim worden bestreden en daarvoor werden middelen als openbare beloningen ingezet.⁴ Toch vielen niet alle leerlingen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar onder deze wet: het onderwijs aan de scholen voor 'doofstommen, blinden, spraakgebrekkigen en idioten' viel sinds 1863 onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs.⁵ Het accent bij dit onderwijs lag namelijk op de opvoedbaarheid via het trainen van de zintuigen en daarmee week dit onderwijs sterk af van het in artikel 1 van de Lager Onderwijswet van 1857 en 1878 voorgeschreven onderwijsprogramma.⁶ In Den Haag was het bijvoorbeeld de predikant C.E. Van Koetsveld die in 1855 een school opende voor leerlingen die door 'gebrek of verkeerd ontwikkelde geestvermogens' niet geschikt waren voor het gewone lager onderwijs.⁷ Hij voorzag overigens

al midden negentiende eeuw dat in 'iedere aanzienlijke stad' een aparte school voor deze leerlingen zou moeten worden opgericht.⁸ Het zou echter nog ruim een halve eeuw duren voordat die wens gerealiseerd zou worden.

Omdat gedurende de laatste twee decennia van de negentiende eeuw de bevolking sterk groeide, nam ook het aantal kinderen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar fors toe.⁹

Grafiek 1. Aantal kinderen in de leeftijd zes tot twaalf jaar in de periode 1878-1901.¹⁰

Het aantal schoolgaande kinderen steeg van 508.135 in 1878 tot 643.174 in 1901.¹¹ Deze toename met 135.039 leerlingen vergde een forse financiële inspanning van de schoolbesturen om leerkrachten aan te stellen en voldoende onderwijsruimtes te realiseren. Ondanks de bouw van nieuwe scholen en de uitbreiding van de bestaande onderwijsinstellingen konden honderden kinderen jaarlijks niet geplaatst worden. Deze kinderen werden in de gemeentelijke jaarverslagen vermeld onder de naam 'restanten'. In Den Haag bijvoorbeeld bedroeg op 31 december 1900 het aantal 'restanten' 1360 kinderen.¹²

De professional die aansprakelijk was voor het onderwijs aan de kinderen was de onderwijzer. De staat was verantwoordelijk voor de kwaliteit van het beroep van onderwijzer en financierde voor een deel de opleiding, die in de Lager Onderwijswet van 1878 in verschillende artikelen was verankerd. Om onderwijs te geven was een bewijs van bekwaamheid en zedelijkheid vereist en kwekelingen mochten in de klas worden toegelaten als ze tenminste veertien jaar oud waren en de werkzaamheden onder direct toezicht van een bevoegd onderwijzer verrichtte. Verder kon de bevoegdheid tot het geven van onderwijs worden ingenomen als het gedrag van de onderwijzer daartoe aanleiding gaf. Tevens bepaalde de overheid het minimumsalaris voor de onderwijzer en werden bijbaantjes verboden.¹³

In veel gevallen, vooral op het platteland, konden gemeentebesturen niet aan de wettelijke bepalingen betreffende het aantal onderwijzers voldoen. Ondanks herhaalde oproepen bij een vacature werden opengevallen plaatsen dikwijls niet ingevuld.¹⁴ In veel gemeenten stond het hoofd er alleen voor.¹⁵ Moeilijkheden met het vervullen van vacatures, ruimtegebrek en onwillige gemeentebesturen waren terugkerende onderwerpen in de jaarlijkse Onderwijsverslagen. De Inspecteurs van het Onderwijs constateerden overigens ook dat de (hoofd)onderwijzers een belangrijke rol speelden bij het bevorderen van het schoolbezoek. Alleen als de onderwijzers meewerkten aan het tegengaan van het schoolverzuim en ook nog door de gemeentebesturen werden gesteund, konden goede resultaten worden verkre-

gen.¹⁶ Pogingen om het schoolverzuim te verminderen leden echter veelal schipbreuk, want de gemeentebesturen hadden er financieel belang bij om de kosten van het onderwijs zo laag mogelijk te houden.¹⁷ De staat subsidieerde slechts 30% van de gemeentelijke uitgaven voor het onderwijs.¹⁸ De verwachting dat met de wettelijke mogelijkheden het schoolverzuim teruggedrongen kon worden bleek onjuist.¹⁹ Het aantal gemeenten waar geprobeerd werd het schoolgaan te verbeteren, bleef de gehele periode 1878-1901 beperkt. In 1895 waren er nog 60.552 kinderen, 9,4% van de leeftijdsgroep zes- tot twaalfjarigen, die helemaal niet naar school gingen. Dat percentage verschilde nauwelijks in vergelijking met de voorgaande jaren.²⁰ Kinderen die wel naar school gingen, maar door onregelmatig schoolbezoek, ziekte of een verstandelijke beperking achterbleven in het onderwijs, werden door leerkrachten als hinderlijk ervaren. Zij verstoorden de voortgang van het klassikale onderwijs.

Door de oprichting van kweekscholen met een voorgeschreven opleidingsprogramma en de emancipatie van de hulponderwijzers, verenigd in de in 1874 opgerichte Bond van Nederlandse Onderwijzers (BvNO), werden onderwijzers mondiger en claimden meer autonomie.²¹ Rond de eeuwwisseling namen kwekelingen en jonge onderwijzers geen genoegen meer met de bestaande situatie in het onderwijs en werden actief.²² Bij deze onderwijzers was de strijd tegen het alcoholisme een onderwerp dat alle aandacht kreeg, omdat alcoholgebruik als belangrijke oorzaak werd gezien voor de beroerde leefomstandigheden waardoor kinderen vaak van school verzuimden. Daarnaast kon het sterke drankgebruik het verstandelijk functioneren nadelig beïnvloeden. Daarom werd in 1893 de Nederlandse Onderwijzers Propagandaclub voor drankbestrijding door de onderwijzers Th.W. van der Woude en J. Klootsema opgericht.²³ Deze club gaf een krachtige impuls aan de studie van kindergebreken en vestigde de aandacht van de onderwijzers op het bestaan van degeneratie.²⁴ Haar poging om via wetgeving kinderen te beschermen tegen het gevaar van alcohol werd door ruim 5000 onderwijzers gesteund.²⁵ Het misbruik van alcohol veroorzaakte veel maatschappelijke ellende en kinderen leden daaronder. Onderwijzers wezen op het feit dat drankzucht 'grootte hereeditaire kracht heeft' en al waren er uitzonderingen, 'drankzucht der ouders' kon bij de kinderen 'idiotie op wekken', aldus de voorzitter van de Vereeniging van Hoofden van Scholen in Nederland, de Amsterdamse hoofdonderwijzer C.F.A. Zernike (1859-1922).²⁶ Ook zijn Haagse collega A.J. Schreuder meende dat bij het ontstaan van 'achterlijkheid' het alcoholgebruik een 'enorme rol' zou spelen.²⁷ Een van de gevolgen van deze zienswijze was dat H.J. Jacobs in 1903 de Haagse Kwekelingen Geheelonthoudersbond oprichtte.²⁸

Dat het alcoholgebruik een groot maatschappelijk gevaar vormde en tot 'achterlijkheid' kon leiden was een zienswijze die door artsen werd ondersteund.²⁹ Artsen informeerden de onderwijzers over de gevaren van overmatig drankgebruik. Zenuwartsen zoals C. Winkler, J.W.H. Wijsman en G. Jeltersma hielden zich, in navolging van de psychiater J.L.C. Schroeder van der Kolk³⁰, bezig met de oorzaken van zwakzinnigheid, waaronder overmatig alcoholgebruik, want dit leidde tot pauperisme, degeneratie en uiteindelijk zwakzinnigheid, zo luidde de opvatting.³¹ Voor de vier hoofdpersonen uit dit onderzoek was dit reden om zich te positioneren als fervente bestrijders van het gebruik van alcohol.

De overvolle klassen en de dikwijls beroerde hygiënische omstandigheden zorgden ervoor dat het verblijf in de schoollokalen vaak slecht was voor de gezondheid van de leerlingen. In de Onderwijswet van 1878 was daarom het Geneeskundig Staatstoezicht vastgelegd, wat in-

hield dat lager onderwijs niet mocht worden gegeven in lokalen die door de inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht waren afgekeurd.³² Om hierover te oordelen waren artsen als geneeskundige ambtenaren aangesteld.³³ Daarmee kreeg de arts eind negentiende eeuw formeel toegang tot de scholen en konden zij aan de overheid maatregelen voorstellen om de gezondheid van de leerlingen te verbeteren. De verantwoordelijkheid voor de gezondheid lag vooral op gemeentelijk niveau. De door liberalen beheerste centrale overheid wilde zo min mogelijk de gemeentelijke autonomie aantasten waardoor centrale wetgeving bijna onmogelijk was. De enige uitzondering was dat bij onmiddellijke dreiging van epidemieën het gezondheidsbeleid 'niet volledig aan de welwillendheid van de lagere overheden kon worden overgelaten'.³⁴ De aandacht van de lokale overheid ging vooral uit naar mogelijkheden om te voorkomen dat besmettelijke ziekten konden uitbreken. Dat risico bestond vooral in scholen met hun doorgaans volgepropte klassen, slechte behuizing en schaarse middelen.

Een groep betrokken artsen, de zogeheten hygiënist, werd politiek actief en trachtte verbeteringen aan te brengen. Artsen, sinds 1865 een door de staat erkende professionele beroepsgroep³⁵, hadden gezag en aanzien. Naast het ontwikkelen van preventieve maatregelen als hygiëne in de school richtten ze ook gezondheidskolonies op waar kinderen uit de sloppen van de grote steden konden aansterken en weerstand konden opbouwen tegen besmettelijke ziekten. Ook de onderwijzers D. Köhler uit Rotterdam en P.H. Schreuder uit Den Haag zouden rond de eeuwwisseling gebruik gaan maken van deze gezondheidsvoorziening.

De initiatieven van de hygiënist, gericht op hygiëne en preventie, werden aan het begin van de twintigste eeuw voortgezet door artsen als Van Voorthuysen en Herderschêe. Zij zouden in hun publicaties bestuurders en onderwijzers blijven wijzen op de noodzaak van een goede hygiëne en betere voeding ter voorkoming van besmettelijke ziekten. Om de fysieke gezondheid van de leerlingen te verbeteren hadden artsen de medewerking van onderwijzers nodig. Onderwijzers werden dan ook aangespoord om in en rondom de school hygiënische maatregelen te treffen.³⁶ De inspanningen van hygiënist leidden onder andere tot een Koninklijk Besluit van 1898 waarin in het opleidingsprogramma van de Rijkskweekscholen was opgenomen 'gezondheidsleer en wel voornamelijk de leer der middelen tot bestrijding van alcoholisme'.³⁷ Hiernaast werden er in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam door artsen cursussen gegeven aan onderwijzers over schoolhygiëne.³⁸ Verdere deskundigheidsbevordering van de onderwijzers op het thema gezondheid werd langs deze weg gerealiseerd. De zorg voor de gezondheid van de leerlingen zou een van de belangrijke thema's van de hoofdpersonen uit dit onderzoek worden.

Initiatief voor onderwijs aan 'achterlijke kinderen' in Den Haag

In Den Haag kregen verschillende partijen, zoals onderwijzers en artsen, gemeentebestuur, onderwijsbonden en de Vereniging Volksonderwijs, indringend te maken met het vraagstuk van overvolle klassen en gebrek aan onderwijsplaatsen. Den Haag was een snel groeiende gemeente. In 1878 telde de gemeente 111.016 inwoners en dat aantal nam toe tot 218.028 in 1901.³⁹ Het gevolg was dat de scholen tjokvol zaten en dat vergrootte de kans op het uitbreken van besmettelijke ziekten. Daarom werden vanaf 1895 de leerlingen van de eerste klas van de scholen voor 'onvermogenen' en 'minvermogenen' jaarlijks door de arts dr. T.W. Beukema onderzocht op besmettelijke ziekten. Zijn werk werd krachtig onder-

steund door dr. J.Th. Mouton (1849-1912) scheikundige, apotheker en partijloos gemeenteraadslid. Van 1887 tot 1907 was Mouton in Den Haag wethouder van Onderwijs.⁴⁰ Tijdens zijn ruim twintig jaar durende wethouderschap speelde hij een belangrijke rol bij het verbeteren van de gezondheid, doordat hij betaalbare en goede geneesmiddelen maakte voor de arme bevolking.⁴¹

Mede door de grote toestroom van leerlingen in het lager onderwijs moest een oplossing gezocht worden voor leerlingen die in het klassikale onderwijs achterbleven. Onderwijsbonden drongen aan op verwijdering van deze leerlingen uit de scholen, omdat zij de voortgang, de effectiviteit van het onderwijs, belemmerden. Die onderwijsplaatsen konden dan ingenomen worden door 'restanten', kinderen die op een wachtlijst stonden. In 1899 telde de gemeente 26.138 kinderen boven de zes en beneden de twaalf jaar. Van hen kregen 3.294 geen onderwijs.⁴² Vooral de 'scholen voor onvermogenen', ook wel armenscholen genoemd, telden leerlingen die in het klassikaal aangeboden onderwijs achterbleven.⁴³ Daarom werd al in 1895 geïnitieerd door Mouton een proef gestart met een klas voor 'achterlijke kinderen'.⁴⁴ Het doel was deze kinderen langzamerhand 'bevattelijk' te maken voor het gewone onderwijs en om de gewone scholen 'te zuiveren' van leerlingen die de normale voortgang belemmerden.⁴⁵ Dit experiment vond plaats in de school aan het Rijswijkse plein, maar 'door snel wisselende leiding en gemis aan een welomlijnd plan' mislukte dit experiment.⁴⁶

Periodiek onderzoek op de scholen door een deskundig arts bleef Mouton noodzakelijk vinden en in 1897 leidde hij op het Congres voor Openbare Gezondheidsregeling het thema schoolhygiëne in en hield daar een pleidooi voor de aanstelling van schoolartsen.⁴⁷ De vraag naar een oplossing voor onderwijs aan achterlijke kinderen bleef voortduren. Daarom besloot het bestuur van de Vereniging Volksonderwijs te 's-Gravenhage in 1900 aan de vooravond van de invoering van de Leerplichtwet, een commissie in te stellen met als opdracht te onderzoeken hoe het onderwijs aan achterlijke kinderen moest worden ingericht. Deze vereniging behartigde de belangen van het openbaar onderwijs en had vooraanstaande burgers zoals artsen, onderwijzers, predikanten en juristen als lid. Omdat zij dikwijls ook (bestuurs-)leden waren bij andere organisaties was de Vereniging Volksonderwijs spil in een invloedrijk netwerk.⁴⁸ Het bestuur, bestaande uit een reeks bekende burgers, en de ingestelde commissie met als secretaris jurist en tevens gemeenteraadslid mr. dr. W. Dolk (1853-1932) werkte voortvarend.⁴⁹ Hun unaniem ondertekende rapport, in maart 1901 aangeboden aan het college van B en W, beschreef de feitelijke situatie in het openbaar onderwijs en gaf aanbevelingen hoe het onderwijs aan achterlijke kinderen ingericht kon worden.⁵⁰

De commissie rapporteerde dat ongeveer 400 achterlijke leerlingen 'de openbare kosteloze- en tusschenscholen' bezochten. Deze achterlijkheid vloeide voort 'uit stomtheid der hersenen, waardoor het kind eene hoogst geringe bevattelijkheid bezit om het onderwezene te begrijpen en tot zich te nemen, zonder nog den graad van het idiotisme te hebben bereikt'.⁵¹ Commissieleden hadden zich georiënteerd op de bestaande ontwikkelingen in Nederland en bezochten de in 1898 ingerichte hulpklas van D. Köhler in Rotterdam. Köhler had na een studiereis naar Duitsland een plan geschreven voor een school voor achterlijke kinderen in Rotterdam. Op basis van dit rapport had het gemeentebestuur besloten aan de school van Köhler een hulpklas voor achterlijke kinderen in te richten.⁵² Commissieleden

bezochten ook de school van J. Klootsema, hoofd van de in 1899 gestarte bijzonder-neutrale School voor Achterlijke Kinderen in Amsterdam. Deze school was een voortzetting van de in 1867 door de onderwijzer F.Y. Kingma (1813-1883) geopende particuliere school voor Spraakgebrekkige en daardoor Achterlijke Kinderen.⁵³

Naast deze bezoeken oriënteerde de commissie zich op de ontwikkelingen in Duitsland, in het bijzonder op die in Leipzig. Hier was in 1881 de eerste *Hilfschule* gesticht die in 1898 al bestond uit veertien klassen van ieder vijftien kinderen. De commissie kwam na deze informatie tot de conclusie dat achterlijke kinderen in aparte en kleine klassen onder speciale leiding onderwezen moesten worden.⁵⁴ Leerlingen mochten niet in de aparte klas toegelaten worden als achterlijkheid het gevolg was van een 'gebrek in de spraak', 'psychische of organische gebreken, welke hinder kunnen veroorzaken aan hunne-medeleerlingen' of als er sprake was van 'moreel' besmettelijke ziekten als 'epilepsie, chorea en andere'.⁵⁵ De arts moest uitmaken wat de oorzaak van de achterlijkheid was en of een leerling tot een speciale klas toegelaten kon worden. De arts was de deskundige professional die kon oordelen of er sprake was van 'zwakzinnigheid', want hij was immers bevoegd om te bepalen of een orgaan tekortschoot of een gebrek vertoonde.⁵⁶ Daarmee had de arts een sleutelpositie gekregen, want de onderwijzer was afhankelijk van zijn oordeel of een leerling toegelaten kon worden.

Als een leerling werd toegelaten bleef 'geneeskundige observatie' altijd vereist in voortdurende samenwerking tussen onderwijzer en arts, want een 'gebrek' kon zijn afgenomen waardoor een kind weer naar de gewone school kon worden teruggeplaatst. Het gebrek kon ook toenemen waardoor de arts 'het verblijf op de inrichting zal moeten ontraden'.⁵⁷ Het onderwijs zou grotendeels individueel moeten zijn en daarom zou een klas 'in geen geval' meer dan vijftien leerlingen mogen tellen. Op 'onbekrompen wijze' moest de klas voor achterlijken voorzien worden van specifieke leermiddelen, want het onderwijs diende zoveel mogelijk 'aanschouwelijk' te zijn. Handenarbeid kon bij het onderwijs van veel belang zijn. De commissie meende dat aan de onderwijzers hoge eisen moesten worden gesteld. De uitvoering van het onderwijs was een zaak van de onderwijzer. Hun pedagogische kennis zou 'grootter moeten zijn dan noodig is op eene gewone lagere school' en zij moesten 'een praktische blik' hebben, om 'naar omstandigheden te kunnen handelen'. Als dit onderwijs opgedragen werd aan minder bekwame onderwijzers, zou dit onderwijs een 'fiasco' worden.⁵⁸

Voor plaatsing op een speciale inrichting⁵⁹, dat wil zeggen een school of een hulpklas, achtte de commissie verder een minimumleeftijd van zeven jaar en een maximum van twaalf jaar noodzakelijk. De leerling moest eerst naar de gewone lagere school, want een besluit tot plaatsing mocht niet te snel worden genomen. Een inrichting voor achterlijke kinderen moest toegankelijk zijn voor alle gezindten en 'van gemeentewege' ter hand genomen worden vanwege het 'volksbelang', omdat het peil van het onderwijs op de lagere school verhoogd zou worden en omdat 'daardoor aan de Maatschappij zullen worden teruggegeven elementen, welke anders de Maatschappij tot last zouden kunnen strekken'.⁶⁰ De commissie verwachtte ook dat het aantal achterlijke kinderen op de scholen na invoering van de Leerplichtwet zou toenemen en dat gegeven onderstreepte de noodzaak tot het nemen van maatregelen.⁶¹ Van de onderwijzers in het gewone onderwijs werd namelijk geen specifieke deskundigheid gevraagd om leerlingen met een beperking aangepast onderwijs te geven. De commissie sprak dus haar sterke voorkeur uit voor het geven van on-

derwijs in aparte scholen voor achterlijke kinderen. De Lager Onderwijswet van 1878 bood echter geen mogelijkheid voor een afzonderlijke school en zolang deze wet niet gewijzigd was moest volstaan worden met aparte klassen aan een bestaande lagere school.⁶²

Mouton, de verantwoordelijke wethouder, kreeg tot taak de aanbevelingen om te zetten in beleid en hij vroeg aan A.J. Schreuder – de oudere broer van P.H. Schreuder, één van de vier hoofdpersonen in deze studie – hoofd van een openbare tussenschool, een ‘welomlijnd plan’ te maken om een tegenover zijn school gelegen gemeentegebouw in te richten voor ‘enige klassen voor achterlijke kinderen.’⁶³ Dat de wethouder A.J. Schreuder vroeg een plan te maken was niet zo vreemd. A.J. Schreuder was sterk beïnvloed door de internationaal bekende Jan Ligthart.⁶⁴ Voordat A.J. Schreuder schoolhoofd werd in Den Haag was hij onderwijzer aan diens school.⁶⁵ Zijn onderwijs week af van het traditionele klassikale systeem en hij ontwikkelde een eigen methode: *Het volle leven*.⁶⁶ Door meer actieve leervormen kwam de leerling bij Ligthart in het centrum van het onderwijs te staan. Bij een betere methodiek en didactiek zouden er volgens hem minder ‘domme kinderen’ zijn: ‘de onderwijzer moet voor het harde hout, zijn beitel beter slijpen’. Tussen A.J. Schreuder en Ligthart had zich een ‘warme vriendschap’ ontwikkeld.⁶⁷ A.J. Schreuder had zich bovendien al verdiept in het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking, omdat hij zelf een pleegzoon had die vanwege zijn verstandelijke beperking speciale aandacht vroeg.⁶⁸ Met als uitgangspunt het Rapport der Commissie ontwierp A.J. Schreuder een plan voor het onderwijs aan achterlijke kinderen. Hij deed een grondige literatuurstudie⁶⁹, bezocht de scholen in Amsterdam en Rotterdam, reisde naar Duitsland en liet zich bij het schrijven van zijn plan adviseren door zijn vriend en onderwijzer Ligthart, de psychiater Jelgersma en de schoolopziener J.H. Gunning.⁷⁰ Hij besprak in zijn plan getiteld *Achterlijke kinderen* al de belangrijke topics voor de professionalisering van het onderwijs aan deze kinderen zoals: afgrenzing, oorzaken van zwakzinnigheid, de toelating tot de school, het speciale onderwijzen, de noodzakelijke deskundigheid van de onderwijzer, en tot slot het nut voor de samenleving.⁷¹ Zijn vriend Klootsema, hoofd van de eerdergenoemde school voor achterlijke kinderen in Amsterdam en pionier in het buitengewoon onderwijs, vond dat het plan van A.J. Schreuder uitmuntte door ‘degelijkheid, naar vorm en inhoud’, waarbij de karakteristiek van het achterlijke kind op ‘uitnemende wijze beschreven’ werd.⁷²

In dit plan van A.J. Schreuder werden ‘toevallig-achterlijken’ onderscheiden van de ‘potentieel of wezenlijk achterlijken’. Potentieel achterlijken waren leerlingen die in sommige opzichten ‘achterlijk’ waren, maar in ander vakken wel mee konden komen. Ook waren er achterblijvers die door ‘allerlei omstandigheden’ niet met de klas mee konden komen, vooral door ‘veelvuldig schoolverzuim, door de nawerking van ziekten, door doofheid, slechtgezicht of spraakgebreken, door woekeringen in de neus-keelholte, door ‘t afstompende schoolleven op slechte scholen, door een armoedig bestaan van honger en kou, door te veel werk en te weinig slaap’.⁷³ Deze groep kon ‘bijgewerkt worden’ en moest binnen de gewone school blijven. De wezenlijk achterlijken moesten ‘een geheel ander onderwijs hebben’. Deze groep moest eveneens onderscheiden worden van ‘de zware vormen van aangeboren zwakzinnigheid, bekend als idiotie en imbeciliteit’. Dit was, aldus A.J. Schreuder, een grove onderscheiding, want het was zo goed als onmogelijk om ‘de zwakzinnigheid in al haar verschillende vormen te definiëren’. Hij meende dat met enige zekerheid gezegd kon worden ‘dat achterlijkheid voor ‘t grootste deel voortspuit uit erfelijke neuropatische en

psychotische belasting'. Wat betreft de oorzaken was hij van mening dat onder meer alcohol en syfilis 'een enorme rol' speelden, en verder 'geesteszwakte, krankzinnigheid, epilepsie, histerie, bloedverwantschap tusschen de ouders, zeer jeugdigen of zeer hoogen leeftijd van één der ouders, verwekking in een roes of tijdens zware lichamelijke of geestelijke vermoeidheid, heftige schrik of zwaar verdriet van de moeder tijdens de zwangerschap'. Onder de niet aangeboren oorzaken telden volgens hem mee: 'hersenziekten, infectieziekten (diphtheritis, roodvonk, mazelen, malaria), Engelsche ziekte (die met achterlijkheid vaak gepaard gaat), zware hoofdverwondingen, toedienen van alcohol om de kinderen zoet te houden of met de moedermelk overgebracht'.⁷⁴

De opvoeding voorafgaande aan de schooljaren was door allerlei oorzaken doorgaans gebrekkig en vervolgens begon, aldus A.J. Schreuder, het 'gesukkel' op de lagere school met zittenblijven. Deze leerlingen moesten afzonderlijk onderwijs krijgen en dat kon op drie manieren: in bijklassen, in afzonderlijke scholen, of in inrichtingen. Bijklassen vond hij de slechtste vorm. Het werden gemakkelijk 'vergaarbakken, waar het schuim der school bijeengebracht wordt, om dan verder maar wat bezig gehouden te worden'. Een inrichting was bestemd voor die kinderen die achterlijk waren en 'waarin huiselijke opvoeding eerder schadelijk dan gunstig op de kinderen inwerkt'. Afzonderlijk onderwijs verdiende verre de voorkeur en hij vermeldde hierbij de groei van dit type in Duitsland.

	1894	1898
Scholen	30	58
Onderwijzers	115	225
Leerlingen	2290	4281
Leerlingen per onderwijzer	20	19

Tabel 1. *Toename scholen voor achterlijke kinderen in Duitsland.*⁷⁵

Na ook het onderwijs voor 'achterlijke kinderen' in verschillende landen⁷⁶ besproken te hebben pleitte hij voor onderwijs in afzonderlijke scholen, waarbij het aantal leerlingen per klas niet hoger mocht zijn dan vijftien. Op de afzonderlijke scholen konden kinderen pas toegelaten worden na één of twee jaar gewoon lager onderwijs. Hierbij werd verwezen naar de procedure zoals die in Amsterdam bij Klootsema werd gevolgd.⁷⁷ De beoordeling tot plaatsing behoorde op 'medisch-paedagogischen grondslag' plaats te vinden. Dat het medische hier vooral psychiatrisch behoorde te zijn, lag volgens A.J. Schreuder voor de hand.

Het onderwijs aan achterlijke kinderen week volgens A.J. Schreuder in alle opzichten af van dat in de gewone lagere school.⁷⁸ Als eerste voorwaarde gold dat de leerstof concreet moest zijn en dat de opvoeding 'geïndividualiseerd' moest worden. Verder diende de leerstof eenvoudig te zijn en steeds te blijven 'in de onmiddellijke verbinding met het persoonlijk leven van den leerling'.⁷⁹ Aan de onderwijzer voor een speciale klas werden hoge eisen gesteld. Alles hing af van de vakkennis, de persoonlijkheid en het pedagogisch talent van de onderwijzer.⁸⁰ Dat aanvullende scholing van de onderwijzer noodzakelijk was werd dus al vroeg ingezien en dat werd een van de zeven thema's van de vier hoofdpersonen in dit onderzoek.

De samenleving had groot voordeel bij een degelijke opvoeding van achterlijke kinderen, want dit voorkwam 'dat tal van deze intellectueel en moreel defecte kinderen opgroeien tot

schadeposten. Vagebondage, bedelarij en diefstal met al de daarbij voorkomende complicaties van drankzucht, misdaad en ellende, dit gansche internationale parasitisme, dat op het maatschappelijk organisme woekert, het kan slechts door diep ingrijpende maatregelen van voorbehoedenden aard tegengewerkt worden en één van deze is een algemeene zorgvuldige opvoeding der achterlijken'.⁸¹

A.J. Schreuder had zich via de literatuur en de maandelijkse gesprekken met Jelgersma verdiept in de oorzaken van achterlijkheid. Met Klootsema had hij overlegd over de praktische invulling van het onderwijs aan achterlijke kinderen. Zij raakten daardoor bevriend, discussieerden over dit onderwijs en bespraken de te volgen methodes en wat de beste inrichting was voor een dergelijke school.⁸² Mede op basis van deze gesprekken kon A.J. Schreuder in 1901 een doordacht en praktisch ontwerp voorleggen aan de Haagse wethouder Mouton. In Schreuders rapportage verschenen de contouren van de professionalisering van het toekomstige buitengewoon onderwijs: buitengewoon onderwijs op afzonderlijke scholen; differentiëren naar verschillende typen handicaps; de arts krijgt bij toelating en begeleiding een sleutelrol; aan de onderwijzer worden specifieke eisen gesteld; aangepaste didactiek is noodzakelijk en handenarbeid doet zijn intrede. Door dit onderwijs moest voorkomen worden dat kinderen uiteindelijk zouden vervallen tot chronische armoede en de daarmee samenhangende problemen, want een dergelijke ontwikkeling zou schadelijk zijn voor de maatschappij. Deze overweging, die kenmerkend is voor een 'sociaal darwinistische' gedachtegang, zou in de eerste helft van de twintigste eeuw aan kracht winnen en zijn invloed hebben.⁸³

Wethouder Mouton vroeg A.J. Schreuder direct de leiding te nemen om dit plan tot uitvoer te brengen. Dat kon echter niet doorgaan, omdat hij al vergaande plannen had om een particuliere inrichting te starten: een medisch-pedagogisch instituut voor 'zenuwzwakke' kinderen.⁸⁴ De Haagse psychiater Jelgersma had zijn plan om een 'opvoedingsgesticht voor mediese doeleinden' te stichten aan A.J. Schreuder voorgelegd en hem gevraagd de leiding hiervan op zich te nemen. Zij kenden elkaar goed vanwege het overleg over de 'te volgen weg' van Willem, de pleegzoon van A.J. Schreuder. Toen ook de districts-opzichter Gunning bij A.J. Schreuder aandrong om de leiding van een medisch-pedagogisch instituut op zich te nemen en voor de huisvesting van het instituut zijn villa in De Bilt beschikbaar stelde, besloot A.J. Schreuder deze stap, na een studie in Jena, te wagen.⁸⁵

Dat A.J. Schreuder zijn plan, *Achterlijke kinderen* genaamd, niet kon uitvoeren, was een tegenvaller voor de wethouder en hij vroeg hem een geschikte vervanger te zoeken. Aan dat verzoek kon hij onmiddellijk voldoen: 'In het onderhoud, waarbij de wethouder me deze opdracht gaf, deelde ik hem aanstonds mede zulk een man wel te kennen: een toegewijd onderwijzer van uitstekende aanleg, met liefde voor de kinderen en liefde voor zijn vak, de vakstudie en in 't bijzonder de kinderpsychologie ernstig beoefenend, geneigd om nieuwe wegen te helpen zoeken; één die al enige jaren handenarbeid tot levend bestanddeel van zijn onderwijs had gemaakt en óók voor het onderwijs aan achterlijken de betekenis daarvan klaar inzag, zoals gebleken was uit een goed artikel van zijn hand in het tijdschrift van de "Vereeniging voor het onderwijs in handenarbeid", verder iemand die getoond had te kunnen organiseren en een prettig mens in de omgang te zijn'. Deze onderwijzer was zijn jongere broer P.H. Schreuder, hoofd van de school van de Doopsgezinde Gemeente in Haarlem. "Een schaap met vijf poten dus", mompelde de wethouder met een olijke glimlach

en lichtelijk scepties tegenover zulk een warme aanbeveling'.⁸⁶ P.H. Schreuder werd vervolgens benoemd tot onderwijzer aan de klas voor achterlijke kinderen.⁸⁷

Besluit

Door invoering van de Lager Onderwijswet van 1878 wilde de staat onderwijs voor alle kinderen mogelijk maken. Een forse toename van leerlingen leidde tot overvolle klassen en talrijke leerlingen konden nog niet op school geplaatst worden. Het strikt klassikale onderwijs was niet ingericht voor kinderen die door wat voor omstandigheden dan ook achterbleven. Dat gaf spanning in de klas, want deze leerlingen hinderden de goede voortgang van het onderwijs. Daarom werden in de grote steden initiatieven ontplooid om apart onderwijs te geven aan 'achterlijke leerlingen'. In Den Haag deden de Vereniging Volksonderwijs en de gemeentelijke overheid onderzoek hoe aan dit onderwijs vorm moest worden gegeven. Geconcludeerd werd dat het onderwijs bij voorkeur op aparte scholen plaats moest vinden en een toelatingsprocedure was voor plaatsing vereist. De arts-psychiater kreeg hierbij een belangrijke rol, want hij kon vaststellen of er sprake was van een verstandelijke beperking. Bij dit onderwijs moesten onderwijzer en arts voortdurend samenwerken, want de arts beschikte over diagnostische deskundigheid.

De onderwijzer moest eveneens over specifieke deskundigheid beschikken. Het onderwijs moest bijvoorbeeld geïndividualiseerd worden en dat vereiste aanpassing van de lesstof. Ook was men het erover eens dat de samenleving veel voordeel bij dit aparte onderwijs had, omdat allerlei ellende kon worden voorkomen. In deze rapportage werden dus al enkele thema's van de vier hoofdpersonen uit deze studie zichtbaar: groei en uitbreiding van de sector, samenwerking tussen onderwijzers en artsen, een adequate (toelatings-)diagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal en de deskundigheidsbevordering van leerkrachten.

Er diende zich echter ook een potentieel spanningsveld aan. Er werd samenwerking vereist van twee verschillende wettelijk erkende professionele beroepsgroepen. De arts was bevoegd een tekort of een gebrek van een orgaan vast te stellen en zo nodig kon hij maatregelen voorstellen om aan dat gebrek of tekort tegemoet te komen. Deze medische benadering, de medische pathologie, stond op gespannen voet met de pedagogische benadering, de pedagogische pathologie, die de ontwikkelbaarheid van de leerling als uitgangspunt had.⁸⁸ Beide beroepsgroepen waren gericht op samenwerking, maar de verschillende professies brachten deze spanning met zich mee. Er was sprake van samenwerking met meer partners en daarom kan vanuit het figuratieperspectief de geplande onderwijsvoorziening in Den Haag worden gezien als een vorm van interdependente samenwerking tussen lokale overheid, onderwijzers en artsen, scholenveld en organisaties als de Vereniging Volksonderwijs en de onderwijsbonden. Hiermee werd in de kiem het type samenwerking gestart dat later, in de volgende twee tijdvakken, een hoge vlucht zou gaan nemen. De beslissingsmacht om een speciale voorziening in te richten lag bij de lokale overheid. Van belang was dat wethouder Mouton zich in Den Haag had verzekerd van de steun van de maatschappelijke elite, want hierdoor vergrootte hij het draagvlak voor de financiering van een speciale onderwijsvoorziening.

Een groep idealistische en gedreven onderwijzers, Köhler uit Rotterdam, Klootsema uit Amsterdam en A.J. Schreuder uit Den Haag hadden elkaar rond de eeuwwisseling gevon-

den en hadden gediscussieerd over de vormgeving en de inhoud van het onderwijs dat al snel 'buitengewoon onderwijs' zou worden genoemd. Met hun inspanningen werd de basis gelegd voor het Buitengewoon Lager Onderwijs, een wettelijk kader dat slechts na een lange strijd gerealiseerd zou worden.

DEEL 1
ONDERWIJZERS
EN ARTSEN
(1901-1920)

In dit onderzoek wordt het ontstaan, de groei en de professionalisering van het buitengewoon onderwijs onderzocht vanuit het perspectief van de vier personen die in deze studie centraal staan, de twee onderwijzers P.H. Schreuder en H.J. Jacobs en de twee artsen D. Herderschêe en A. van Voorthuijsen. Het onderzoek richt zich op de zeven in de Inleiding genoemde thema's, namelijk groei en uitbreiding van de sector, de samenwerking tussen onderwijzers en artsen, een adequate (toelatings-)diagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal, deskundigheidsbevordering van leerkrachten, het verbeteren van de gezondheid van leerlingen, het ontwikkelen van nazorg en ten slotte de wetenschappelijke kennisontwikkeling. De theoretische uitgangspunten voor de analyse van het ontstaan van het buitengewoon onderwijs zijn 'professionalisering' en 'figuratie', een krachtenveld van in dit geval vijf elkaar beïnvloedende en van elkaar afhankelijke instituties, namelijk de staat, de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, de beroepsopleiding, het werkveld, en andere organisaties die nauw betrokken waren bij het ontstaan van het gespecialiseerde onderwijs. In de hiernavolgende hoofdstukken wordt bij ieder thema onderzocht welke instituties betrokken waren, hoe ze op elkaar waren ingesteld en wat de inspanningen waren van de vier hoofdpersonen. Niet alleen deze hoofdpersonen waren betrokken bij de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Ook diverse andere personen hadden een belangrijke rol in de groei, het ontstaan en de professionalisering van deze sector. Hun bijdrage komt in de verschillende hoofdstukken eveneens aan de orde.

De periode 1901-1920 begint met de invoering van de Leerplichtwet. Met de kleinst mogelijke meerderheid, 50 tegen 49 stemmen, werd deze wet in 1900 in de Tweede Kamer aangenomen. Politiek was het slagen van de Leerplichtwet afhankelijk van de samenwerking van alle liberalen zowel van conservatieve als van progressieve zijde. De confessionelen, met uitzondering van twee katholieke Kamerleden, H.J.A.M. Schaepman¹ en M.J.C.M. Kolkman², stemden tegen de voorgestelde wijzigingen van de Lager Onderwijswet van 1878, evenals de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die de voorgestelde leerplicht te kort vond.³ Het gevolg van deze politieke strijd was dat de wet nauwelijks verder ging dan het codificeren van de bestaande situatie in het onderwijs.⁴ Desondanks was het belangrijk dat er een maatschappelijk bindend onderscheid werd aangebracht in geoorloofd en ongeoorloofd schoolverzuim, want de Leerplichtwet eiste dat alle leerlingen zes jaar regelmatig naar de lagere school zouden gaan.⁵

Omdat leerlingen die in het lager onderwijs niet mee konden komen, bijvoorbeeld vanwege een verstandelijke beperking, niet leerplichtig waren werd door een aantal onderwijzers en artsen geijverd om apart onderwijs te realiseren voor leerlingen die 'achterlijk' waren. Dit betekende in veel gevallen druk uitoefenen op zowel de landelijke als de lokale overheid om beleid te bewerkstelligen ten aanzien van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs wat betreft erkenning en afgrenzing van het nieuwe onderwijsdoel, groei en financiering ervan, autonomie van de beroepsbeoefenaren en instemming met de noodzakelijke beroepsvereisten.

In het eerste hoofdstuk, Behoeftte aan een wettelijk kader, staan ontstaan, groei en uitbreiding van het nieuwe onderwijsdomein centraal. Na analyse van de eerste initiatieven ligt het accent op het thema groei en uitbreiding van de sector. De overheid speelde hierbij een cruciale rol, want ontwikkeling van de sector buitengewoon onderwijs was sterk afhankelijk van wet- en regelgeving en de daarmee samenhangende financiering. Alle kinderen zouden met de invoering van de Leerplichtwet in 1901 naar school moeten gaan. Maar gebeurde dat ook? En welke voorzieningen werden getroffen voor leerlingen die in het klassikale onderwijs niet mee konden komen en wie namen daartoe het initiatief? Met welke moeilijkheden kreeg de nieuwe onderwijssector te maken?

Het tweede hoofdstuk, Verhouding tussen Onderwijzers en Artsen, behandelt het thema Samenwerking tussen onderwijzers en artsen. Deze twee beroepsgroepen speelden al een belangrijke rol in de pioniersfase, voorafgaand aan de Leerplichtwet. De in 1903 door onderwijzers opgerichte beroepsvereniging Vereniging van Onderwijzers en Artsen behartigde de collectieve belangen van de leden en streefde naar professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Wat was de aanleiding voor dit initiatief en waarom vroegen de onderwijzers aan een selecte groep artsen om lid te worden? Welke doelstellingen had de vereniging en op welke wijze probeerde zij die doelstellingen te realiseren? Met welke problemen kreeg ze te maken?

In het daaropvolgende hoofdstuk, Beroepsorganisaties naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, wordt de positie van organisaties onderzocht die naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen betrokken waren bij de ontwikkeling van het wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs. In de eerste plaats waren dat de onderwijsbonden, het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO). Deze onderwijsbonden waren voorstander van aparte onderwijsvoorzieningen voor achterlijke kinderen, omdat deze in het klassikale onderwijs als hinderlijk werden ervaren en het onderwijsrendement onder druk zetten. Hoe stonden de onderwijsbonden tegenover de nieuwe belangenvereniging, de Vereniging van Onderwijzers en Artsen? Wat was het standpunt van deze verenigingen ten aanzien van de door de hoofdpersonen geprioriteerde thema's? De Vereniging van Schoolartsen, opgericht in 1908, kreeg eveneens bemoeienis met het buitengewoon onderwijs. In hoeverre kon met deze vereniging worden samengewerkt? Een belangrijke organisatie was ook de in 1911 opgerichte Vereniging van Spraakleeraren. Deze vereniging was belangrijk, omdat het spreekonderwijs binnen de scholen voor zwakzinnigen een centrale plaats innam. Waar lag het initiatief voor deze beroepsvereniging? In hoeverre kon met deze vereniging worden samengewerkt? Ook werden er protestants-christelijke en rooms-katholieke scholen voor buitengewoon onderwijs opgericht. Hoe ontwikkelde zich het bijzonder buitengewoon onderwijs? Werd er gezamenlijk opgetrokken?

Het volgende hoofdstuk betreft het thema Deskundigheidsbevordering van de leerkrachten. De Vereniging van Onderwijzers en Artsen streefde naar een aparte, door de staat gesubsidieerde, beroepsopleiding. In de professionaliseringsliteratuur wordt een beroepsopleiding gezien als een belangrijk element van een professionele organisatie, want hierdoor krijgt een beroepsorganisatie controle over de instroom en controle op de kwaliteit van de beroepsuitoefening. Tevens werkt een dergelijke opleiding 'statusverhogend' en kunnen er aanvullende looneisen worden gesteld.⁶ In dit hoofdstuk wordt onderzocht langs welke weg kennis werd verkregen, welke topics relevant werden geacht en hoe de eerste

door de staat gesubsidieerde cursus voor leerkrachten in het buitengewoon onderwijs tot stand kwam.

Aansluitend wordt in het hoofdstuk Wetenschappelijke kennisontwikkeling onderzocht welke wetenschappelijke ontwikkelingen relevant waren voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs en een rol speelden in de deskundigheidsbevordering van de leerkrachten. Het ontbrak bijvoorbeeld nog aan een adequate (toelatings-)diagnostiek. Theorievorming met betrekking tot achterlijke kinderen was begin twintigste eeuw in Nederland schaars. Kennis, een belangrijk aspect van professionalisering, moest nog grotendeels ontwikkeld worden.⁷ Vragen zijn: wat was er destijds aan kennis in Nederland aanwezig? Wat waren de internationale ontwikkelingen? Op welke wijze waren de hoofdpersonen van deze studie betrokken bij de theorievorming? Wat waren voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs de belangrijkste topics?

De vijf voorgaande hoofdstukken gaan behalve over de behoefte aan een wettelijk kader en de groei van de sector buitengewoon onderwijs over de verschillende beroepsorganisaties, de deskundigheidsbevordering van de onderwijzers en de wetenschappelijke kennisontwikkeling. In de twee volgende hoofdstukken staat de praktijk van het werkveld centraal met de thema's gezondheid en nazorg en met de casus Den Haag. Onderzocht wordt wat de bijdrage is aan de professionalisering van de sector en wat de rol is van de verschillende instituties. Het domein buitengewoon onderwijs werd namelijk uitgebreid met initiatieven op het terrein van de gezondheidszorg en de nazorg. Daarom worden deze thema's in het hoofdstuk Gezondheidszorg en nazorg onder de loep genomen. De leerlingen die aangewezen waren op het gespecialiseerde onderwijs hadden vaak een slechte gezondheid. Slechte voeding en onhygiënische leefomstandigheden waren daar medeoorzaak van. Vragen die bij het thema gezondheid aan de orde komen zijn: op welke wijze werden specifieke voorzieningen voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs georganiseerd en hoe vond de financiering hiervan plaats? Vervolgens worden de verschillende initiatieven behandeld die moesten leiden tot een goede aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt. Vragen zijn hier: welke initiatieven werden genomen en wat was het resultaat hiervan? Welke maatregelen werden voorgesteld voor die leerlingen die voortdurende zorg nodig hadden?

In het afsluitende hoofdstuk, Werkveld: casus Den Haag, worden het ontstaan en de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs op lokaal niveau onderzocht. Op dit praktische en uitvoerende niveau van de beroepsuitoefening speelt de professionalisering uiteraard ook een belangrijke rol.⁸ Vragen zijn hier: hoe ontwikkelde dit onderwijs zich? Welke thema's dienden zich aan? Welke instituties waren erbij betrokken? Wat voor leerlingen bezochten de school van P.H. Schreuder?

Aan het eind van de periode 1901-1920 bereidde de regering nieuwe onderwijswetgeving voor. Het buitengewoon onderwijs kreeg in het concept van de Lager Onderwijswet van 1920 een plaats als apart onderwijsdomein. In de Deelconclusie: op weg naar een nieuwe onderwijssector, wordt vastgesteld welke resultaten inmiddels waren bereikt ten aanzien van ontstaan, groei en professionalisering van het buitengewoon onderwijs en welke wensen bij de minister voor de definitieve wetgeving op tafel lagen. Duidelijk wordt de rol van de hoofdpersonen in de verschillende instituties, de verhouding tussen de instituties onderling en de mate waarin de interdependentie tussen de instituties zich wijzigde.

Eind negentiende eeuw waren er in de drie grote steden initiatieven genomen om apart onderwijs te geven aan zogenoemde ‘achterlijke kinderen’. Omdat de Lager Onderwijswet van 1878 niet voorzag in aparte lagere scholen voor deze leerlingen werden in Rotterdam en Den Haag ‘hulpklassen’ ingericht. Het begrip ‘hulpklas’ kwam echter in de wet van 1878 niet voor. Verdere uitbreiding van het aparte onderwijs aan achterlijke leerlingen kon daarom alleen plaats vinden als de overheid dit door middel van wet- en regelgeving mogelijk zou maken. Voor alle kinderen in de leeftijd van zes tot twaalf jaar moesten immers in beginsel voldoende onderwijsmogelijkheden zijn.¹

In de laatste decennia van de negentiende eeuw gingen steeds meer kinderen naar school. Het schoolverzuim was echter hardnekkig. Hoewel er verschillende middelen werden ingezet om dit tegen te gaan, was het effect ervan gering en daarom werd door de inspectie aangedrongen op een leerplicht.² De politieke verschillen ten aanzien van een leerplicht betroffen: schoolvoeding en -kleding, geoorloofde en ongeoorloofde vormen van absoluut en tijdelijk verzuim, lengte van de leerplicht, handhaving van de wet en de financiering van het bijzonder onderwijs.³ De overheid moest maatregelen treffen en dat resulteerde in 1901 in de invoering van de Leerplichtwet, die vervolgens de grote toestroom naar het buitengewoon onderwijs bevorderde.⁴

De onderwijzers Klootsema, Köhler en A.J. Schreuder, de oudere broer van P.H. Schreuder, hadden rond de eeuwwisseling gediscussieerd over de vormgeving en inhoud van het onderwijs aan kinderen die wegens een verstandelijke beperking niet mee konden komen in het klassikale onderwijs. De staat, geconfronteerd met initiatieven vanuit de in 1903 door hen opgerichte Vereniging van Onderwijzers en Artsen, moest wettelijke maatregelen treffen, omdat Abraham Kuyper, minister van Binnenlandse Zaken en voorzitter van de ministerraad, in 1905 de bestaande voorzieningen voor achterlijke kinderen buiten de Lager Onderwijswet plaatste.⁵

Het streven naar groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs, een van de geprioriteerde thema's van de vier hoofdpersonen, werd daarmee tevens afhankelijk van nieuwe regelgeving door de staat. Vanwege de behoefte aan een wettelijk kader staat de staat als dominante institutie in dit hoofdstuk centraal. In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt de Leerplichtwet behandeld en daarbij wordt onderzocht wat de gevolgen waren voor het onderwijs. Vervolgens wordt geanalyseerd wat de consequenties waren voor de scholen voor achterlijke kinderen en welke maatregelen de staat trof om groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs mogelijk te maken. In de slotparagraaf worden de problemen voor het werkveld als gevolg van de maatregelen door de staat behandeld.

De Leerplichtwet en haar gevolgen

De Leerplichtwet van 1901 dwong ouders en voogden om kinderen gedurende zes jaar naar school te laten gaan. Daarbij mocht een leerling gedurende twee achtereenvolgende maanden niet meer dan twee schooltijden verzuimen. Vóór het zevende jaar moest het kind op een lagere school geplaatst zijn en de leerplicht eindigde na zes jaar. Deze termijn-

verplichting ging in zodra het kind op de lagere school geplaatst was. Ouders konden voor hun kinderen vrijgesteld worden van de opgelegde verplichting tot schoolbezoek als ze een schriftelijke verklaring van een 'geneeskundige' hadden die het betreffende kind ongeschikt achtte om een school te bezoeken. De andere geldige redenen voor schoolverzuim werden nauwkeurig omschreven en betroffen arbeid op het land, ziekte, of het vervullen van 'godsdienstplichten'. Voor de werkzaamheden in de landbouw kon ten hoogste zes weken verlof worden verleend, en alleen wanneer de leerling tenminste zes maanden daarvoor geregeld de school had bezocht. Een verlof werd geweigerd als de leerling nog geen tien jaar was. De gemeenteraad kreeg de bevoegdheid te bepalen in welke periode van het jaar de vergunningen voor verlof mochten worden verstrekt. Van het schoolbezoek en schoolverzuim werd een nauwkeurige administratie bijgehouden.⁶ De arrondissements-schoolopziener controleerde de lijsten en schakelde zo nodig de door de gemeenteraad ingestelde 'commissie tot wering van schoolverzuim' in.⁷ Voor de kinderen die onvoldoende lager onderwijs genoten hadden moest het gemeentebestuur 'herhalingsonderwijs' inrichten.⁸ Omdat sommige kinderen door onvoldoende kleding en gebrek aan voedsel de school niet konden bezoeken, kreeg de gemeenteraad de bevoegdheid om kleding en voedsel te verstrekken of subsidie te verlenen aan verenigingen die dit tot doel hadden.⁹

De Leerplichtwet had uitsluitend betrekking op het gewoon lager onderwijs en regelde niet de oprichting van 'scholen voor achterlijke kinderen, doofstommen en idioten'.¹⁰ Deze scholen bleven vallen onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs.¹¹ Omdat een leerplicht voor alle kinderen voor de overheid grote organisatorische en financiële consequenties zou hebben, werden leerlingen met een verstandelijke beperking uitgezonderd van de leerplicht. 'Geestelijke ongeschiktheid' was 'natuurlijk' een grond voor vrijstelling van deze leerplicht en deze ongeschiktheid moest dan blijken uit de verklaring van een 'geneeskundige'.¹² Er werd met opzet gekozen voor de uitdrukking 'geneeskundige', omdat dit een algemene uitdrukking was.¹³ De beoordeling of een kind vrijstelling moest krijgen lag zodoende bij de professionele beroepsgroep van medici. Onderwijzers hadden als beroepsgroep destijds geen specifieke diagnostische competenties en werden bij de beoordeling dan ook niet betrokken.

De schoolopziener beoordeelde vervolgens de vrijstellingsaanvraag. Hij moest daarbij in ieder bijzonder geval vaststellen of degene die de verklaring had afgegeven, als 'geneeskundige' kon worden beschouwd.¹⁴ De verplichting tot een geneeskundige verklaring sloot aan bij het advies van de hygiënist Th.A. Quanjer, die de ouders van 'gebrekkige of achterlijke kinderen' al in 1879 adviseerde een 'geneesheer' te raadplegen voordat tot schoolplaatsing werd besloten. Deze kon dan beoordelen of de leerling het onderwijs kon volgen.¹⁵ De door de Leerplichtwet vereiste schriftelijke verklaring van een geneeskundige zou, vanwege de daaraan verbonden kosten, bezwaarlijk kunnen zijn voor ouders die op ondersteuning waren aangewezen. De staat ging er echter van uit dat een dergelijke verklaring dan kosteloos zou worden afgegeven.¹⁶

Met de hiervoor genoemde bepalingen had de staat met de invoering van de Leerplichtwet van 1901 duidelijk gemaakt dat ze geen zorg wilde dragen voor leerlingen die vanwege een verstandelijke beperking niet mee konden komen in het lager onderwijs.

Gevolgen van de Leerplichtwet

De gevolgen van de invoering van de Leerplichtwet waren ingrijpend, want alle kinderen,

tenzij ze een verklaring van een geneeskundige hadden, moesten nu naar school. Dat leidde tot forse capaciteitsproblemen. Immers, kinderen die tot nu toe niet naar school gingen moesten nu verplicht naar school, leerlingen van tien of elf jaar die van school zouden gaan moesten nu nog langer op school blijven, en leerlingen die al van school waren moesten weer terug naar school. Dat resulteerde in een extra-instroom van 30.143 leerlingen in het schooljaar 1901-1902.¹⁷ Dit leidde tot overbevolking op de scholen en niet alle leerlingen konden geplaatst worden.¹⁸ Daarbij liet de kwaliteit van de onderwijsruimtes veelal te wensen over wat de kans op het verspreiden van besmettelijke ziekten vergrootte. Vanwege de toename van het aantal leerlingen in het onderwijs en de dikwijls slechte hygiënische omstandigheden had de arts al in de Lager Onderwijswet van 1878 een controlerende taak gekregen op de kwaliteit van de onderwijsruimten.¹⁹ Van Voorthuysen, schoolarts²⁰ in Groningen, vond het toezicht op de kwaliteit van de schoolgebouwen het 'moeilijkste deel' van zijn functie. De scholen hadden 'grote gebreken' en de ruimte van 'zeer vele lokalen' in verschillende scholen was te klein voor het aantal kinderen.²¹

Jaarlijks kregen ongeveer 40.000 leerlingen van de schoolopziener toestemming voor 'geoorloofd schoolverzuim'.²² Die verleende dat automatisch als de leerling voorafgaand aan de aanvraag de school regelmatig had bezocht. Ongeoorloofd schoolverzuim vond echter voortdurend plaats en nam slechts in de loop der jaren enigszins af. De verplichte administratie van het ongeoorloofde schoolverzuim liet veel te wensen over. Van Voorthuysen stelde in 1911 vast dat in de stad Groningen nog geen officiële opgave bestond van leerlingen die 'vallende onder de termen van de leerplichtwet', om de een of andere reden de school niet bezochten.²³ Als deze gegevens in een gemeente wel beschikbaar waren was een vervolgingsprocedure lang en omslachtig. Een vervolging wegens schoolverzuim vond dan ook relatief zelden plaats en leidde lang niet altijd tot een veroordeling.²⁴ Zo werd de Leerplichtwet uiteindelijk wel een middel om zwakke, slordige, en afhankelijke ouders te dwingen, maar de wet bereikte niet haar doelstelling, omdat er ook ouders waren die hun kinderen opzettelijk van school hielden. De verzuimprocedures namen veel tijd in beslag en de uiteindelijke boetes waren betrekkelijk gering. Het aantal kinderen dat, door wat voor omstandigheden dan ook, volstrekt geen lager onderwijs genoot liep door dit alles in de tienduizenden. Dit aantal nam in de periode 1901-1920 niet af. Ieder jaar gingen ongeveer 40.000 kinderen, evenveel jongens als meisjes, helemaal niet naar school.²⁵ Het absolute schoolverzuim schommelde rond de 5% van het totale aantal kinderen boven de zeven en beneden de dertien jaar.²⁶ Het geoorloofde en ongeoorloofde verzuim was er medeoorzaak van dat het rendement van het onderwijs nog veel te wensen overliet. Omdat er op het platteland een gebrek was aan arbeidskrachten en er hoge daglonen aan kinderen uitbetaald werden, was het schoolverzuim in de zomermaanden het grootst.²⁷ De door de Leerplichtwet opgelegde verzuimadministratie had de taak van het hoofd van de lagere school aanzienlijk verzwaard. Hij was al belast met het innen van schoolgeld en de subsidieaanvragen voor kleren en schoenen. Voor verschillende scholen in de gemeente Den Haag bedroeg dit 200 tot 425 aanvragen per jaar.²⁸ Bovendien moesten gegevens bijgehouden worden van de leerlingen die recht hadden op melk, een boterham of een warme maaltijd. De staat had het schoolgaan namelijk extra aantrekkelijk gemaakt door de mogelijkheid voedsel en kleding te verstrekken aan schoolgaande kinderen.²⁹ Ouders kwamen dikwijls 'in groote getale' naar de school om te vragen naar de mogelijkheden voor kleren en eten, 'maar bijna nooit naar het onderwijs en naar de

vorderingen hunner kinderen'.³⁰ Doorgaans verliep de verstrekking van voedsel en kleding via de daartoe opgerichte lokale verenigingen met namen als Vereeniging voor Kinderkleding of Vereeniging voor Kindervoeding.³¹ Deze verenigingen werden dan via de gemeente gesubsidieerd.³² Omdat de leerlingen van de klassen en scholen voor 'achterlijke kinderen' overwegend uit arme gezinnen kwamen werd op al deze scholen kleding en voedsel verstrekt.³³

Omdat veel leerlingen uit het lager onderwijs al dan niet geoorloofd veelvuldig de school verzuimden was herhalingsonderwijs ingericht.³⁴ Dit was bedoeld voor die leerlingen die inmiddels de school verlaten hadden en waarbij de basisvaardigheden, met name lezen, geoefend moesten worden. Hiermee kon 'functioneel analfabetisme' voorkomen worden.³⁵ Het simpelweg herhalen van de lesstof van de lagere school was voor deze groep oud-leerlingen echter niet effectief en het pleidooi van de inspectie om het herhalingsonderwijs op de praktijk in te richten was tevergeefs geweest.³⁶ In 1901 waren nog weinig gemeentebesturen overgegaan tot invoering of reorganisatie van het herhalingsonderwijs, want het nut van dit onderwijs werd door gemeenteraad, ouders en leerlingen veelal niet ingezien.³⁷ Bij de start van een herhalingscursus kwamen meestal nog wel enige leerlingen opdagen, maar gaandeweg verminderde hun aantal. Het gebeurde wel dat er voor het einde van de cursus geen leerling meer aanwezig was. Eén inspecteur schreef in 1903 'dat met het verdwijnen van sneeuw en ijs in Februari' ook de leerlingen verdwenen.³⁸ Voor de oud-leerlingen van de 'scholen voor zwakzinnigen' was het volgen van dit herhalingsonderwijs evenmin aantrekkelijk. In Rotterdam waren de resultaten 'verre van opwekkend' en Köhler voelde daarom meer voor een vakopleiding.³⁹ Ook in Den Haag was men niet tevreden met de mogelijkheden van het herhalingsonderwijs. Dat was de reden dat in 1912 een proef gedaan werd met het geven van apart herhalingsonderwijs aan de oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs.⁴⁰

Een nieuw beroepsdomein

Zoals in de Proloog aangegeven hadden de onderwijzers Köhler, Klootsema en A.J. Schreuder met elkaar gediscussieerd over vormgeving en inhoud van het onderwijs aan achterlijke kinderen. A.J. Schreuder had in 1901 zijn rapport *Achterlijke Kinderen* gepresenteerd aan de Haagse wethouder Mouton. De gemeenteraad besloot vervolgens in 1902 te starten met een 'hulpklas' bestemd voor 'kinderen die behoefte hebben aan voortdurend persoonlijke leiding van bijzonder daarvoor bestemde onderwijzers'.⁴¹ In deze hulpklas, beschouwd als deel van het openbaar onderwijs in Den Haag, zouden 'achterlijke kinderen' van verschillende scholen onderwijs krijgen in de klas van P.H. Schreuder. De hulpklas werd bekostigd onder de Lager Onderwijswet.

De twee hulpklassen die onderwijzer Köhler in 1898 in Rotterdam startte waren onderdeel van zijn 'school voor onvermogenen'. Deze hulpklassen werden evenals de rest van de school bekostigd onder de Lager Onderwijswet van 1878 en waren bestemd voor leerlingen van zijn school van wie de kans aanwezig was dat ze na verloop van enige jaren weer teruggeplaatst konden worden in het gewone lager onderwijs.⁴² Terugplaatsing bleek gaandeweg niet haalbaar en na vier jaar experimenteren was Köhler van mening dat 'het in alle opzichten beter zou zijn, als de gemeenteraad er toe kon overgaan, een afzonderlijke school voor achterlijke kinderen in te richten'.⁴³ De Lager Onderwijswet voorzag echter niet in zo'n aparte school.

De school van Klootsema in Amsterdam viel onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs. Klootsema was van mening dat het onderwijs aan achterlijke kinderen onmogelijk tot het lager onderwijs kon worden gerekend. Het onderwijs aan deze kinderen was immers therapeutisch onderwijs, waarbij 'binnen de grenzen van het bestaande vermogen' enige vaardigheden aangeleerd konden worden.⁴⁴ Hij was er voorstander van om verplicht onderwijs aan deze leerlingen onder te brengen in een zelfstandige wet waaronder 'al het andere therapeutische onderwijs' zou moeten vallen. Dit therapeutische onderwijs moest uitgaan van een 'individuele diagnostiek' zoals bij de geneeskunde.⁴⁵ De gemeenteraad van Amsterdam had in 1902 besloten om gebruik te maken van deze bijzonder-neutrale school en stelde jaarlijks een subsidie beschikbaar waardoor leerlingen geplaatst konden worden die op de openbare lagere school het onderwijs niet konden volgen wegens een verstandelijke beperking.⁴⁶

Na invoering van de Leerplichtwet was in het werkveld een eigenaardige situatie ontstaan. De leerplichtige leerlingen van de hulpklassen in Den Haag en Rotterdam werden bekostigd conform de Lager Onderwijswet.⁴⁷ Voor deze leerlingen werd echter afgeweken van het door dezelfde wet voorgeschreven onderwijsprogramma. Hierdoor dreigde een 'wettelijk vacuüm' te ontstaan voor het onderwijs aan achterlijke kinderen. Daarom schreven in 1903 de drie onderwijsinspecteurs - het rijksschooltoezicht in Nederland was verdeeld in drie onderwijsinspecties⁴⁸ - aan minister A. Kuyper (1837-1920) van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) dat het onderwijs aan zwakzinnigen een eigen wettelijk regime behoeft, want er moest te veel afgeweken worden van de wettelijke regels.⁴⁹ Daar was de minister het niet mee eens en bij de herziening van enige artikelen van de Lager Onderwijswet in 1905 verdedigde minister Kuyper het standpunt dat het ogenblik nog niet gekomen was 'om bij wet het aan zwakzinnige kinderen te geven onderwijs uitvoerig te regelen'.⁵⁰ Hoewel in het werkveld werd gesproken van 'achterlijke kinderen' omdat dit als een pedagogische term werd gezien⁵¹, bleef de minister vasthouden aan de term 'zwakzinnig', omdat dit een wettelijke term was. De minister plaatste vervolgens met de herziening van de Lager Onderwijswet in 1905 het onderwijs aan zwakzinnige kinderen buiten deze wet, omdat hierdoor dit onderwijs niet meer gebonden was aan de wettelijke voorschriften van het lager onderwijs. Dit betrof dan met name de verplichte vakken en het aantal leerlingen per klas. Door het onderwijs aan zwakzinnige kinderen buiten de Lager Onderwijswet te plaatsen kon dit onderwijs, volgens de minister, een eigen ontwikkeling gaan volgen. Door de voorgenomen maatregel zouden deze kinderen ook niet meer leerplichtig zijn, omdat de Leerplichtwet betrekking had op de Lager Onderwijswet van 1878.

De Haagse jurist W. Dolk, lid van de Tweede Kamer voor de Liberale Unie, probeerde de minister nog op andere gedachten te brengen. Naar zijn mening was het onderwijs aan de scholen voor achterlijke kinderen 'een organisch deel' van het lager onderwijs. Dolk gebruikte de benaming die in het werkveld gebruikelijk was en hij verwees naar de initiatieven in Den Haag en Rotterdam en de indeling die was toegepast in het Duitse Mannheim, waar de scholen voor achterlijke kinderen onderdeel waren van het lager onderwijs. Tevens refereerde hij aan het adres⁵² dat de Tweede Kamer had ontvangen van Köhler, voorzitter van de in 1903 opgerichte Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Hierin werd gesteld dat het onderwijs aan achterlijke kinderen onderdeel moest zijn van het lager onderwijs. Met de onderwijsspecialisten Th.M. Ketelaar van de Vrijzinnig Democratische Bond en J.B. Verwey van de Liberale Unie diende hij een amendement in, waarbij werd voorgesteld om

aan scholen waar uitsluitend onderwijs werd gegeven aan achterlijke kinderen, per twintig leerlingen een leerkracht aan te stellen.⁵³ Alle drie parlementariërs bleken uitstekend geïnformeerd, want zij waren betrokken bij de initiatieven in de drie grote gemeenten. Ketelaar⁵⁴ was onderwijzer in Amsterdam en bestuurder bij de Bond van Nederlandse Onderwijzers (BvNO). Verwey⁵⁵, militair, was lid van de gemeenteraad in Rotterdam, lid van de schoolcommissie en erelid van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG). Dolk was als gemeenteraadslid en bestuurder van de Vereeniging Volksonderwijs direct betrokken geweest bij het initiatief in Den Haag om apart onderwijs te geven aan achterlijke kinderen. Vanwege zijn kennis en invloed was hij vanaf de oprichting buitengewoon lid van de Vereeniging Onderwijzers en Artsen. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen beschikte dus al direct over een goed functionerend politiek netwerk.

In eerste instantie verliep de beïnvloeding van de staat dus via persoonlijke contacten met parlementariërs. Dit bleek niet zo effectief, want minister Kuiper liet zich niet overtuigen en was tegen aanvaarding van dit amendement. Er zou een 'ellendige hulpregeling' ontstaan, waardoor 'de zaak voor lang van de baan' zou zijn. Hij verwachtte tevens, omdat het begrip 'zwakzinnig' moeilijk te begrenzen was, dat men zo spoedig mogelijk en zoveel mogelijk onderwijzers zou gaan aanstellen en klassen en scholen voor zwakzinnigen zou oprichten waardoor er weer discussies zouden ontstaan 'die alle verbetering in den weg' stonden, 'terwijl toch de zaak omnium consensus op den tegenwoordigen voet niet voor behoorlijke regeling vatbaar is'.⁵⁶ Het leek de minister beter een subsidieregeling te ontwerpen en dan voorwaarden te stellen waaraan die scholen moesten voldoen.

De achtergrond hiervan was ongetwijfeld een financiële. Aanvaarding van het amendement zou tot verhoging van de staatsuitgaven leiden, want schoolbesturen kregen dan de vrijheid om klassen in te richten voor huns inziens achterlijke kinderen. De staatsuitgaven voor het lager onderwijs waren door de invoering van de Leerplichtwet in enkele jaren al toegenomen van 6.425.548,08 gulden in 1899 tot 12.677.366,08 gulden in 1904.⁵⁷ Deze uitgaven zouden verder toenemen, want in 1904 gingen er nog 37.977 kinderen helemaal niet naar school.⁵⁸ De staat vergoedde overigens slechts 30 % van de kosten van de openbare scholen. De rest kwam voor rekening van de gemeenten.⁵⁹ Extra klassen en scholen voor zwakzinnigen zouden dus ook een lastenverzwaring van de gemeentebegroting betekenen. Daarbij speelde eveneens een rol dat er tot nu toe geen financiële gelijkstelling was van openbaar en bijzonder onderwijs. Er waren daardoor nog onvoldoende scholen voor bijzonder onderwijs en bij aanvaarding van dit amendement zou het bijzonder onderwijs voor grotere uitgaven komen te staan dan het openbaar onderwijs. De financiële gelijkstelling die een einde zou maken aan de zogenoemde schoolstrijd zou pas in 1920 gerealiseerd worden.⁶⁰ Al met al genoeg reden voor deze ARP-minister om tegen dit amendement te zijn en een aparte regeling in het vooruitzicht te stellen. Met die regeling wilde hij dan tevens een speciale inspecteur aanstellen, 'die ervaring heeft op dat gebied en die men vertrouwen kan, om op dat onderwijs toezicht te houden, dan is men, al tatonnerend, verder gekomen en kan men dan deze zaak, aanvankelijk bij algemeenen maatregel van bestuur en later liefst bij afzonderlijke wet, definitief regelen'.⁶¹ De minister vond het verder van belang te wachten op de uitkomsten van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs. De in 1903 door hem ingestelde Staatscommissie zou het gehele onderwijs bestrijken en de Subcommissie Lager Onderwijs zou ook adviseren over het onderwijs aan

de scholen voor blinden, doven, spraakgebrekkigen en zwakzinnigen.

Het amendement van Dolk om het onderwijs aan achterlijke kinderen onder de Lager Onderwijswet te brengen kreeg bij stemming geen meerderheid. De confessionelen, Rooms- Katholieken en ARP, met 47 van de 75 zetels in de Tweede Kamer, steunden de zienswijze van de minister en stemden unaniem tegen het voorstel van Dolk.⁶² Voor stemden de liberalen onder wie de latere minister van Onderwijs P.H. Marchant van de Vrijzinnig Democratische Bond, tevens advocaat en gemeenteraadslid in Den Haag en de predikant P.H. Roessingh van de Liberale Unie, tevens schoonvader van Van Voorthuysen⁶³, en de socialisten. Het wachten was nu op de door de minister toegezegde aparte wetgeving.

De Subcommissie Lager Onderwijs van de door minister Kuyper in 1903 ingestelde Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs volgde de zienswijze van de minister echter niet. Deze subcommissie, met onder andere kamerlid Ketelaar, bestond geheel uit onderwijzers.⁶⁴ Zij plaatste in haar deelrapport van 1906 het onderwijs aan 'zwakzinnigen, doofstommen, spraakgebrekkigen, blinden, schipperskinderen' en kinderen van ouders die geen vaste woonplaats hadden, met de titel 'Onderwijs aan Scholen van bijzondere aard' onder het Lager Onderwijs.⁶⁵ Tot dit standpunt werd besloten nadat commissieleden de verschillende scholen hadden bezocht en overleg hadden gevoerd met de directies. De subcommissie adviseerde op hoofdlijnen over de organisatie en inrichting van de verschillende Scholen van bijzondere aard. Nadere uitwerking zou in een Koninklijk Besluit moeten plaatsvinden. Met de plaatsing van deze scholen onder het lager onderwijs zou dan tevens de Leerplichtwet van toepassing zijn. Dat vond de commissie belangrijk, want veel ouders hielden uit 'misplaatste liefde' hun blinde, dove of zwakzinnige kind liever verborgen en bij zich thuis dan hem of haar naar een inrichting te sturen, terwijl het ook voorkwam dat ouders hun kinderen 'exploiteerden'. De situatie dat kinderen niet naar school gingen vond de commissie 'zeer ongewenscht', omdat dat niet in het belang van het kind was en zeker ook niet van de maatschappij.⁶⁶ Een voorzichtige raming van de commissie leerde dat ongeveer 7.000 leerlingen in aanmerking kwamen voor het 'zwakzinnigenonderwijs', terwijl er op dat moment nog geen 400 geplaatst waren.⁶⁷ Verreweg het grootste deel zat op de lagere school en ging 'daar ten onder'.⁶⁸

De Staatscommissie bood haar rapport op 25 april 1910 aan Hare Majesteit de Koningin aan en nam een duidelijk standpunt in ten aanzien van het buitengewoon onderwijs.⁶⁹ Zowel wat betreft de bevoegdheid van de onderwijzers als van het schooltoezicht pleitte alles er voor 'aan den tegenwoordigen ongeregelde toestand een einde te maken en deze scholen [scholen voor leerlingen met een auditieve, visuele, lichamelijke of verstandelijke beperking. JB] alle te rekenen tot het lager onderwijs, waartoe zij naar mate van ontwikkeling der leerlingen en de bevoegdheid der onderwijzers behooren, hoezeer ook het bijzonder karakter dezer inrichtingen moet worden geëerbiedigd'.⁷⁰ Invoering van de door de commissie voorgestelde regeling zou echter leiden tot een forse verhoging van de staatsuitgaven in een tijd dat de schoolstrijd nog niet beslecht was. Daarom nam de minister een afwachtende houding aan ten aanzien van het buitengewoon onderwijs.

Intussen werden in het onderwijsveld allerlei nieuwe particuliere initiatieven genomen tot het oprichten van aparte scholen. Zo was in 1900 het protestantse instituut Heimerstein geopend⁷¹ en begon Broeder Seraphinus in 1904 onderwijs te geven in Huize Assisië te Udenhout.⁷² Hiernaast had de Vereeniging tot verzorging van gebrekkige en mismaakte

kinderen in Nederland in 1903 in Arnhem een school opgericht. Deze school droeg de naam Johanna Stichting Arnhem.⁷³ En op 1 april 1905 opende J. de Graaff, die in 1903 de klas van P.H. Schreuder had bezocht⁷⁴, een christelijke school voor zwakzinnige kinderen te Rotterdam.⁷⁵

Belangrijk voor het nieuwe beroepsdomein Buitengewoon Onderwijs werd de in 1903 opgerichte Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Deze vereniging ondersteunde schoolbesturen met het realiseren van scholen voor buitengewoon onderwijs, want zij had 'het bevorderen van afzonderlijke inrichtingen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen in ons land' als een van haar doelstellingen geformuleerd.⁷⁶ En deze jonge vereniging had er inmiddels blijk van gegeven over een goed netwerk te beschikken en uitstekend te kunnen lobbyen. De door de minister toegezegde wetgeving werd nu urgent voor de bestaande en op te richten scholen voor buitengewoon onderwijs, want hij had immers in 1905 de scholen voor zwakzinnige kinderen buiten de Wet op het Lager Onderwijs geplaatst en subsidiëring door de staat was daarmee uitgesloten.

Regelen voor rijkssubsidie

In Rotterdam en Den Haag waren hulpklassen voor achterlijke kinderen gerealiseerd als onderdeel van het gewone lagere onderwijs. Omdat financiering van deze klassen vanaf 1905 niet meer onder de Lager Onderwijswet mogelijk was besloot de minister tot een aparte subsidieregeling. Waarschijnlijk deed hij dit mede op sterke aandrang van de parlementariër Verwey, tevens lid van de Rotterdamse schoolcommissie en als gemeenteraadslid direct betrokken bij de verzelfstandiging van de hulpklassen aan de school van Köhler.

Schoolopziener en pedagoog J.H. Gunning, tevens raadgever bij het door A.J. Schreuder geschreven rapport *Achterlijke kinderen*, ontwierp in 1907 voor minister T. Heemskerk (1852-1932), net als Kuyper lid van de ARP en minister van Binnenlandse Zaken en voorzitter van de ministerraad, de *Regelen, in acht te nemen bij het toekennen van Rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen*.⁷⁷ Door deze Regelen werd de staat geleidelijk bij de professionalisering van het buitengewoon onderwijs betrokken en vond een eerste erkenning van de sector plaats. Wilde een school voor zwakzinnigen in aanmerking komen voor rijkssubsidie, dan moesten ten minste de hoofdvakken van het lager onderwijs gegeven worden. Daarnaast werd ook het vak handenarbeid, *slöjd* genaamd, verplicht gesteld.⁷⁸ Dit vak moest door een gediplomeerde leerkracht gegeven worden.⁷⁹ De klassen aan deze scholen konden aanmerkelijk kleiner worden omdat per zestien leerlingen een onderwijzer of onderwijzeres mocht worden aangesteld, waarbij maximaal de helft van het personeel uit vrouwelijke leerkrachten mocht bestaan.⁸⁰ Kennelijk was de minister van mening dat het onderwijs aan achterlijke kinderen vooral mannelijke leerkrachten vereiste.⁸¹ Het gevolg van deze regel was dat het personeel van de scholen voor buitengewoon onderwijs voor ongeveer twee derde uit mannelijke leerkrachten zou gaan bestaan.⁸²

Tevens werden in deze Regelen de voorwaarden voor benoeming geformuleerd. Onderwijzers moesten in het bezit zijn van de hoofdakte en zowel onderwijzers als onderwijzeressen dienden in het bezit te zijn van de aantekening gymnastiek. Onderwijzeressen, die belast waren met het geven van onderwijs in 'nuttig handwerken', moesten in het bezit zijn van de akte van bekwaamheid voor dat vak. Door deze specifieke vereisten gingen de leerkrachten van de scholen voor buitengewoon onderwijs zich onderscheiden van het gewo-

ne lagere onderwijs, een belangrijk aspect in de professionalisering van de sector.

De beslissing tot toelating of ontslag van een leerling lag bij de districtsschoolopziener. Schoolbanken mochten niet meer dan één zitplaats bevatten en voor 'lichaamsoefeningen en voor het onderwijs in handenarbeid' moesten afzonderlijke lokalen aanwezig zijn. De scholen vielen onder de inspectie van het lager onderwijs, welke een sleutelrol kreeg bij de uitvoering en handhaving van deze Regelen, al was er wel een beroepsmogelijkheid bij de minister tegen een besluit van de districtsschoolopziener. Rekening en verantwoording van de gelden moesten in een jaarverslag rechtstreeks naar de minister worden gezonden. Als het een bijzondere school betrof, moest de school onder een bestuur met een rechts-persoonlijkheid staan. Daarmee werden privé-instellingen van bekostiging door het rijk uitgesloten. Indien aan de geformuleerde Regelen werd voldaan, kon jaarlijks een subsidie verkregen worden voor de personele- en de huisvestingslasten. Tevens hield de overheid rekening met het feit dat door donaties en/of schoolgeldten forse inkomsten verworven konden worden. Vandaar de slotbepaling dat in dat geval de rijksbijdrage verminderd werd.

Opvallend is dat bij deze Regelen niet aangegeven werd wat onder zwakzinnigheid moest worden verstaan. Evenmin werd gesproken over een toelatingsprocedure tot de scholen. De arts werd in deze Regelen ook niet genoemd, des te meer opmerkelijk omdat de eerste scholen voor achterlijke kinderen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam al een toelatingsprocedure hadden vastgelegd waarbij samenwerking tussen arts en onderwijzer vereist was. Ook hier waren financiële overwegingen de achtergrond. Het in de Regelen vastleggen van een toelatingsprocedure en de rol van de arts verplichtend voorschrijven zouden in ieder geval de vraag oproepen naar de financiering. Formeel was nu de bij de invoering van de Leerplichtwet genoemde verklaring van een geneeskundige voldoende voor toelating. De minister wilde ook zo min mogelijk regels aan het werkveld opleggen en de ontwikkelingen in het veld afwachten om later tot wetgeving over te gaan.⁸³

Veel haast had de minister overigens niet met het bekend maken van deze Regelen. Hoewel de Regelen met ingang van 1 januari 1907 van kracht werden, werd de officiële circulaire pas op 12 februari 1909 aan de onderwijsinspecteurs verstuurd.⁸⁴ De eerste school waar deze subsidievoorwaarden voor golden, was de Rotterdamse school van Köhler, die met ingang van 1 april 1907 werd gesubsidieerd.⁸⁵ Op 16 april volgde de school van de Vereniging voor Christelijk onderwijs aan zwakzinnige kinderen te Rotterdam. Ook de Idiotenschool van Van Koetsveld in Den Haag kwam vanaf deze datum voor subsidie in aanmerking. Zo kregen vanaf 1907 de scholen voor zwakzinnige kinderen, voor zover ze gebruikmaakten van deze subsidieregeling, een bijzondere band met de staat.

Toename aantal scholen

Net als in Rotterdam was de hulpklas van P.H. Schreuder in Den Haag uitgegroeid tot een zelfstandige school. Het gemeentebestuur had in 1908 een tweede openbare school voor achterlijke kinderen in Scheveningen geopend.⁸⁶ J. van Praagh, onderwijzer aan de school van P.H. Schreuder, werd hoofd van deze school. Omdat wethouder Mouton deze scholen wilde blijven zien als deel van het openbaar onderwijs duidde hij de twee Haagse scholen aan als 'scholen bestemd voor kinderen die bijzondere zorg behoeven'. A.J. Schreuder vond deze naamgeving een 'gelukkige gedachte', omdat deze aanduiding minder stigmatiserend was dan de aanduiding 'school voor achterlijke kinderen'.⁸⁷ Het gemeentebestuur in Den

Haag had evenwel tot deze naamgeving besloten, omdat ze de twee scholen niet onder de aparte subsidieregels van minister Heemskerk wilde laten vallen.⁸⁸

Voor Den Haag was een afwijkende positie echter niet vol te houden, omdat de minister alleen onder de afgekondigde Regelen wilde financieren. Uiteindelijk werden in 1908 de twee Haagse scholen voor achterlijke kinderen onder de financiering van de Regelen geplaatst.⁸⁹ De scholen voor spraakgebrekkige en achterlijke kinderen in Amsterdam vielen nog onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs. Dat wilde het bestuur van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen ook zo houden, omdat deze scholen onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs en door de Gemeente Amsterdam ruim gesubsidieerd werden.⁹⁰ De minister vond dit niet gewenst en vanaf 1909 werden ook de twee Amsterdamse scholen onder de subsidieregeling van de Regelen geplaatst:

Het bekend worden van deze Regelen was in verschillende gemeenten aanleiding om de wenselijkheid en de mogelijkheid te onderzoeken van een 'school voor zwakzinnige kinderen'. Het was vooral de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen die actief voorlichting en ondersteuning aanbood bij het realiseren van de plannen. Daarbij vonden zij de twee grote onderwijsbonden, het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandse Onderwijzers (BvNO) aan hun zijde, want deze bonden drongen aan op verwijdering van de achterlijke kinderen uit het gewone onderwijs. Van belang was dat schoolhoofden als Köhler, A.J. en P.H. Schreuder ook actief lid waren van het NOG en langs die weg ook hun invloed uitoefenden. Daarbij komt dat onderwijzers die bij het buitengewoon onderwijs benoemd werden dikwijls al lid waren van de BvNO. P.H. Schreuder, die in 1910 Voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was geworden, kon makkelijk met het bestuur van deze onderwijsbond overleggen, omdat het bondsbureau gevestigd was op een steenworp afstand van zijn school.⁹¹ Interdependente belangen tussen onderwijsbonden en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, ondersteund door persoonlijke contacten, leidden zo tot een effectieve strategie van genoemde organisaties om meer scholen voor achterlijke kinderen op te richten. Voorbeelden hiervan zijn de door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen gegeven voorlichtingsbijeenkomsten aan afdelingen van de onderwijsbonden en de gemeenschappelijke adressen aan gemeentebesturen om een aparte school voor achterlijke kinderen op te richten.⁹²

In 1909 werden er openbare scholen voor zwakzinnige kinderen geopend in Arnhem, Haarlem en Utrecht. In 1910 volgde de oprichting van een protestants-christelijke school in Amsterdam.⁹³ In de jaren hierna volgden de steden Dordrecht in 1911, Leiden in 1914⁹⁴, Groningen in 1915, Deventer in 1916, Schiedam in 1918, Hilversum en Vlaardingen in 1919 met openbare scholen voor zwakzinnigen. Ook in het gemeentebestuur van Zwolle werd verschillende keren gesproken over de oprichting van een school.⁹⁵ Bij gebrek aan voorzieningen bleven de leerlingen echter dikwijls op de gewone lagere school. Dat was bijvoorbeeld het geval in Groningen. Hier vond de districtsschoolopziener in 1906 het al nodig een aparte school op te richten. Van Voorthuysen, in 1910 benoemd tot schoolarts van de gemeente Groningen, constateerde zes jaar later weinig verbetering en merkte op: 'Voor deze geestelijke minderwaardigen is de gewone school eene bewaarplaats, waar ze in eindeloze verveling slechts toekijken bij hetgeen de klasse doet, of door storende bewegelijkheid het onderwijs in hooge mate hinderen. Overal ziet men dat deze elementen afzonderlijk moeten worden opgevoed.'⁹⁶ In zijn jaarverslagen wees Van Voorthuysen het gemeentebestuur

vervolgens op de noodzaak van een aparte school. De grote meerderheid van de zwakzinnigen ontving namelijk óf in het geheel geen onderwijs óf ‘genoot’ onderwijs dat ‘mijlen ver’ boven hun verstandelijke vermogens uitging, aldus Van Voorthuijsen.⁹⁷

Oprichting van een nieuwe school ging niet altijd volgens de in het werkveld inmiddels gebruikelijke procedure. Een zorgvuldige toelatingsprocedure zoals in 1904 vastgesteld en uitgedragen door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen bleef dan achterwege, ook al omdat dit in de Regelen niet vereist werd. Zo wilde het gemeentebestuur van Hilversum in 1915 een school oprichten en had men ‘eenvoudig een 14-tal kinderen uit de aanvangsklassen dier school, die men voor achterlijk aanzag, aan eene onderwijzeres toevertrouwd, die daarvoor “veel voelde” om er van te maken, wat er van te maken was’. Dit was volgens de inspecteur ‘zeer onvolledig werk waar nooit iets blijvends’ uit kon groeien.⁹⁸ De inspecteur gaf dan ook geen toestemming om deze klas onder de financiering van de Regelen te plaatsen.

In de periode 1901-1920 werd het werkveld uitgebreid tot 23 openbare zelfstandige scholen voor zwakzinnige kinderen. Daarvan waren er negentien gemeentelijke scholen en inmiddels vier bijzonder-neutrale scholen in Amsterdam. Op dat moment waren er vijf zelfstandige scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs. Onderstaande grafiek laat de toename zien van het aantal leerlingen op de scholen voor zwakzinnigen in de periode 1901-1920.

Grafiek 2. Toename aantal leerlingen op de scholen voor zwakzinnigen.⁹⁹

De toename van het aantal leerlingen had vooral in grote steden plaatsgevonden, want daar was de druk om de gewone scholen te ontlasten van achterlijke leerlingen het grootst. In 1919 werden er 28 scholen voor zwakzinnigen onder de Regelen gesubsidieerd. Daarvan stonden er vijftien in de steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Verder waren er scholen in de steden Arnhem, Deventer, Dordrecht, Ermelo, Groningen, Haarlem, Hilversum, Leiden, Maastricht, Renkum, Schiedam, Utrecht en Vlaardingen.¹⁰⁰ Bijzonder buitengewoon onderwijs was nauwelijks tot stand gekomen. Op het platteland werd de noodzaak tot het oprichten van scholen minder gevoeld.¹⁰¹ Besturen van het bijzonder onderwijs richtten zich in deze periode, 1901-1920, vooral op het realiseren van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Protestants-christelijke scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs waren er in Ermelo, Renkum, Rotterdam en Amsterdam. In Maastricht was in 1912 een katholieke school voor buitengewoon onderwijs opgericht.

Naast de zelfstandige dagscholen werden aan verschillende inrichtingen scholen verbonden: Huize Bolderhof in 1908, een rooms-katholiek internaat met school; Lozenoord in

1911, een protestants internaat met school voor meisjes¹⁰²; J.P. Heyestichting ook in 1911, een bijzonder-neutraal internaat met school, en Voorgeest in 1912, een school voor zwakzinnigen verbonden aan de psychiatrische inrichting Endegeest.¹⁰³ Een enkele keer werd ook door een ander type school verzocht om onder de Regelen gesubsidieerd te worden. Zo werd in 1911 door de vereniging Zoekt het verlorene de August Herman Franke school opgericht. Het bestuur meende dat deze school zou kunnen vallen onder de subsidiëring van de scholen voor zwakzinnige kinderen. Deze school, een 'medisch-paedagogisch instituut', richtte zich op zogenoemde 'psychopatische' kinderen.¹⁰⁴ De districtsschoolopziener vond niet dat deze school onder de categorie 'scholen voor zwakzinnigen' kon vallen en hij adviseerde de minister deze school onder te brengen bij de 'gesubsidieerde bijzondere scholen'. Dat gebeurde en de schoolopziener kon de school opnemen in zijn 'register van scholen'.¹⁰⁵ Dezelfde districtsschoolopziener werd in dat jaar geconfronteerd met de start van een school voor lichamelijk gebrekkige kinderen in Rotterdam. Omdat deze school begon met twaalf leerlingen konden ze nog niet voor een rijksbijdrage in aanmerking komen, maar desondanks was sprake van 'een prachtig ingericht schoolgebouw', waaraan niets ontbrak.¹⁰⁶

De Regelen waren alleen bedoeld voor scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Andere schoolsoorten voor leerlingen met een beperking kwamen niet in aanmerking. Zo had P.H. Schreuder in 1908 in Den Haag een Instituut voor Individueel Onderwijs opgericht, bedoeld voor onderwijs aan 'nerveuze en zenuwzwakke en voorts aan minderbegaafde kinderen'. Deze 'nerveuze kinderen' werden gekenmerkt door 'prikkelbare zwakte, te spoedige vermoeidheid, onberekenbaarheid in gevoel en willen, ongelijkmatige ontwikkeling der verschillende geestelijke eigenschappen, afwisselende perioden van geestelijke traagheid en verhoogde activiteit'.¹⁰⁷ Onder 'nerveus en zenuwzwak' werd een functionele stoornis van het zenuwstelsel verstaan. Tegenwoordig ook wel aangeduid als *Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD)*.¹⁰⁸

De broer van P.H. Schreuder, A.J. Schreuder, was inmiddels succesvol met het onderwijs aan nerveuze en zenuwzwakke kinderen, maar hij richtte zich op kinderen van rijke ouders en vroeg in 1903 een schoolgeld van 1200 gulden per jaar, een fors bedrag wat alleen door bemiddelde burgers betaald kon worden.¹⁰⁹ Het merendeel van de onderwijzers in Nederland, 58 %, verdiende bijvoorbeeld in 1903 tussen de 500 en 800 gulden per jaar.¹¹⁰ Jan Ligthart, groot voorstander van afzonderlijke scholen voor 'misseelden'¹¹¹, en P.H. Schreuder wilden daarom ook een dergelijke voorziening voor kinderen uit minder gegoede milieus. Voor deze leerlingen zou dan uitsluitend de Haagse regeling voor schoolgeldheffing van toepassing zijn. Dit instituut, een 'Naamlooze Vennootschap', was verder voor zijn inkomsten afhankelijk van donateurs. Ligthart en P.H. Schreuder kwamen in het bestuur van deze school en J. Vos, onderwijzer aan de school van P.H. Schreuder, werd als hoofd aangesteld aan dit Instituut voor Individueel Onderwijs.¹¹²

Problemen als gevolg van de Regelen

Een toenemend aantal schoolbesturen was gebruik gaan maken van de Regelen, omdat hierdoor de mogelijkheid ontstond om zowel aangepast onderwijs te geven aan zwakzinnige leerlingen, als ook de gewone lagere scholen te 'bevrijden' van leerlingen die als lastig en hinderlijk werden ervaren. Tegen plaatsing op deze scholen werden echter ook verschillende bezwaren aangevoerd. In de eerste plaats kwam dat vanwege de naam 'school voor

zwakzinnigen'. De naam 'zwakzinnig' zou ouders ervan weerhouden om hun kind naar deze school te sturen. Köhler was daarom zijn Rotterdamse school voor zwakzinnige kinderen al 'School voor Buitengewoon Onderwijs' gaan noemen.¹¹³ Daarmee stelde hij in plaats van de leerlingen de aard van het onderwijs centraal. Het Buitengewoon Onderwijs moest zich aanpassen aan de individuele leerling wat een grote deskundigheid van de leerkracht en autonomie om het onderwijs in te richten impliceerde. De naam School voor Buitengewoon Onderwijs werd gemeengoed toen A. Boorsma, de opvolger van Klootsema in Amsterdam, in 1907 een stenen gebouw betrok en in de gevel de naam School voor Buitengewoon Onderwijs aanbracht.¹¹⁴ De naam van de school werd hiermee officieel gewijzigd en deze benaming werd door nieuw te stichten scholen overgenomen.¹¹⁵ De wettelijke benaming bleef weliswaar 'school voor zwakzinnigen', maar in het werkveld werd de aanduiding School voor Buitengewoon Onderwijs gebruikelijk. Daarmee was het probleem van de naamgeving opgelost. Zo werd in Haarlem op 25 maart 1909 besloten tot stichting 'van eene school voor zwakzinnige kinderen'. Om te voorkomen dat de naam 'school voor zwakzinnigen' ouders ervan zou weerhouden hun kind naar deze school te laten gaan, werd in het betreffende besluit bepaald dat de school de naam Buitengewone school voor lager onderwijs zou krijgen.¹¹⁶ Voor deze school was het aantal aanmeldingen 'zeer groot'. Het onderzoek van de aangemelde kinderen in Haarlem verliep volgens de procedure zoals die door Klootsema was ontworpen en kende twee delen.¹¹⁷ Eerst moest het hoofd van de verwijzende lagere school een vragenlijst invullen waarom hij dacht dat het betreffende kind achterlijk was. Vervolgens zou een 'medisch-paedagogisch' onderzoek plaatsvinden om te bepalen of de leerling op de Buitengewone school voor lager onderwijs geplaatst kon worden. Voor dit medisch-pedagogisch onderzoek moesten de ouders een akkoordverklaring tekenen. Een deel van de ouders had bezwaar tegen plaatsing op de Buitengewone school voor lager onderwijs en wilde geen akkoordverklaring voor het medisch-pedagogisch onderzoek tekenen. De bezwaren waren verschillend van aard. Allereerst zou een kind door omgang met andere, soms in ergere mate zwakzinnige kinderen, niet beter, maar slechter gaan functioneren. Omgang met normale leerlingen zou een gunstiger invloed hebben. Ook zaten op de school rijk en arm bij elkaar waardoor de meer gegoede en beter opgevoede kinderen in hun gedrag een en ander zouden kunnen overnemen van de slecht opgevoede en meer verwaarloosde kinderen. Verder bewees de geestelijke achterstand op het ogenblik van toelating nog niet dat de ontwikkelingsgang even langzaam zou blijven, door plaatsing op een school voor zwakzinnigen werd het kind het 'voor intellectuele groei nodige voedsel onthouden of in veel geringere mate toegediend'. Tenslotte was de schoolweg soms te lang en te gevaarlijk voor de vaak fysiek zwakke kinderen. In totaal werden er dat jaar in Haarlem 89 kinderen onderzocht. Na het toelatingsonderzoek waren er nog eens tien ouders die verklaarden niet verder te willen meewerken. Uiteindelijk werden er 64 kinderen geschikt bevonden voor opname en vijftien waren ongeschikt. Deze laatsten waren te diep zwakzinnig, 'om met eenige grond te verwachten, dat ze het zo ver zouden brengen om later in staat te zijn zich vrij in het maatschappelijk leven te bewegen'.¹¹⁸ Het probleem met deze laatste groep was dat in de Regelen gesproken werd van 'scholen voor zwakzinnigen'. Naar de letter van de Regelen zouden ook de leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking moeten worden toegelaten, want ze waren immers zwakzinnig. Nu werden ze teruggestuurd naar de verwijzende lagere school. Minister Heemskerk vond dit strijdig met de bedoeling van de Regelen en

verstuurde in 1910 een circulaire waarin hij stelde dat het streven erop gericht moest zijn dat 'de scholen toegankelijk blijven voor de kinderen, die ook in de ergste graad zwakzinnig zijn'.¹¹⁹ Deze ministeriële aanwijzing had grote gevolgen voor de onderwijsorganisatie in de Scholen voor Buitengewoon Onderwijs, want het onderwijs was alleen ingericht voor achterlijke kinderen.

Een ander probleem als gevolg van de Regelen naast dat van de toelating was het vinden van gekwalificeerd personeel. Onderwijzer L. Broekhuizen, afkomstig van de school van P.H. Schreuder, was aangesteld als hoofd van de school in Haarlem. Voor de drie overige vacatures waren er 55 sollicitanten. Slechts zes van deze sollicitanten waren in bezit van het vereiste diploma voor handenarbeid. In de Regelen was eveneens bepaald dat alleen onderwijzers in het bezit van de hoofdkte in aanmerking voor benoeming kwamen. Het gemeentebestuur van Haarlem vond dat ook vrouwelijke kandidaten in het bezit moesten zijn van de hoofdkte, omdat dit enige waarborg voor het bestuderen van de vakliteratuur gaf. Door deze maatregel bleven er slechts vier vrouwelijke sollicitanten over. Het aantal sollicitanten werd nog kleiner, zelfs 'bedroevend klein', toen de kandidaten te horen kregen dat ze uitgesloten waren van de rijkspensioenfondsen.¹²⁰ Het recht op een rijkspensioen was namelijk komen te vervallen omdat de minister het onderwijs aan zwakzinnigen buiten de Lager Onderwijswet had geplaatst en in die wet waren de bepalingen voor het rijkspensioen opgenomen.¹²¹

Deze problemen die in Haarlem door het college van B en W aan minister Heemskerk werden gemeld kwamen op nagenoeg alle scholen voor buitengewoon onderwijs in Nederland voor. Omdat de school toegankelijk was voor on- en minvermogenden, kwamen er hoe langer hoe minder aanvragen uit de 'gegoede stand'.¹²² Dit zou ertoe leiden dat de scholen 'voor het overgrote deel' of zelfs 'uitsluitend' bevolkt zouden gaan worden door leerlingen uit de maatschappelijk laagste klasse.¹²³ De meer gegoe-den trachtten door het geven van 'privaat-lessen' hun zwakzinnige kinderen in staat te stellen het onderwijs op een gewone school te volgen. Dat lukte slechts in zeer enkele gevallen 'op zeer onvolkomen wijze en tot schade van de leerlingen, van wie te veel ge-eischt wordt', aldus Köhler.¹²⁴ Gebleken was immers dat ze niet in staat waren het klassikale onderwijs te volgen.

Een deel van de leerlingen werd geweigerd, omdat met zekerheid verklaard kon worden dat ze voor geen of weinig ontwikkeling vatbaar waren.¹²⁵ Aan het criterium 'vatbaar voor onderwijs' werd door de medisch-pedagogische commissie strikt de hand gehouden. Zo werden er door deze commissie van de school van Köhler in het schooljaar 1914-1915, vier jaar na genoemde circulaire van minister Heemskerk, 83 leerlingen onderzocht. Hiervan werden 47 leerlingen voor plaatsing goedgekeurd en veertien leerlingen werden afgewezen, 'omdat zij niet voor ontwikkeling vatbaar waren'.¹²⁶ Deze leerlingen werden terugverwezen naar de gewone lagere school, 'medelijden met deze ongelukkigen deed hoofden en onderwijzers er voor terugdeinzen een verzoek in te dienen hen voorgoed van de gewone school te doen verwijderen en verder geheel aan hun lot over te laten'.¹²⁷

Net als in Haarlem bleef het op alle scholen voor Buitengewoon Onderwijs moeilijk om geschikt personeel te vinden, mede doordat er geen rijkspensioen aan de betrekking verbonden was. Door het plaatsen buiten de Lager Onderwijswet van 1878 ontbrak het

aan een 'rechtsgrond' voor een rijkspensioen.¹²⁸ Met enige regelmaat, onder andere door de jaarlijkse verslagen die iedere school voor buitengewoon onderwijs naar de minister stuurde, werd deze 'rechtsongelijkheid' onder de aandacht van de minister gebracht.¹²⁹ Soms leek het erop dat de minister aan de wensen met betrekking tot het rijkspensioen tegemoet wilde komen. Zo liet het bestuur van de Vereeniging voor Christelijk onderwijs aan zwakzinnige kinderen te Rotterdam, weten: 'uit de bladen te vernemen, dat uwe Excellentie er toe schijnt te willen medewerken, het onderwijzend personeel van scholen voor zwakzinnigen op te nemen in het Rijkspensioenfonds. De scholen zouden hiermee ongetwijfeld zeer gebaat zijn.'¹³⁰ Dat was echter, zo bleek, een vrome wens. Een rijkspensioen was voorlopig nog niet aan de orde en in het verslag over 1917-1918 sprak de inspectie in dit verband zelfs van een 'onhoudbare toestand'.¹³¹ Nog in 1920, aan de vooravond van de nieuwe Lager Onderwijswet, stuurde het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen een adres aan de minister inzake het rijkspensioen.¹³² Volgens het concept van deze Lager Onderwijswet zou het buitengewoon onderwijs nu een formele plek krijgen in de onderwijswetgeving en het was noodzakelijk dat de professionele belangen van de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs daarin verankerd zouden worden.

Besluit

Met de invoering van de Leerplichtwet verplichtte de staat ouders om hun kinderen zes jaar lang naar school te laten gaan. De staat nam echter met de invoering van deze wet geen verantwoordelijkheid voor kinderen die 'geestelijk ongeschikt' waren, behalve dat deze leerlingen ontheffing van de leerplicht konden krijgen. Invoering van deze wet had dus geen directe invloed op de groei van het buitengewoon onderwijs. Intussen waren echter wel speciale scholen en hulpklassen ingericht voor 'achterlijke kinderen' en ontstond er behoefte aan een wettelijk kader voor deze scholen. Minister Kuyper, geconfronteerd met de realiteit van verschillende scholen voor achterlijke kinderen die bovendien onder verschillende wetgevingen ressorteerden, plaatste dit onderwijs in 1905 buiten de Lager Onderwijswet van 1878. Daarbij werden geen randvoorwaarden gegeven waaronder dit onderwijs zich vervolgens zou kunnen ontwikkelen.

Twee jaar nadat de scholen voor zwakzinnige kinderen buiten de Lager Onderwijswet waren geplaatst en onder druk van de eerdere verzelfstandiging van de school van Köhler in Rotterdam, stelde de minister de Regelen vast en werd bekostiging door de staat alsnog mogelijk. Daarmee werd het Buitengewoon Onderwijs als aparte sector erkend. Toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs, een door het werkveld gekozen naam, kon nu langzamerhand plaats vinden. De betrokkenheid van de staat werd verder vergroot doordat iedere school zich apart bij de minister moest verantwoorden via een jaarverslag. Hierin drongen de hoofden aan op invoering van de leerplicht, maar de minister bleef bij zijn standpunt.¹³³ Dit had een financiële achtergrond, want door uitbreiding van de leerplicht zou de staat ook verantwoordelijk worden voor voldoende scholen voor buitengewoon onderwijs.

Doordat begin twintigste eeuw de gezaghebbende schoolhoofden Köhler, Klootsema en A.J. Schreuder besloten het werkveld te mobiliseren konden de belangen van het buitengewoon onderwijs collectief behartigd worden door de in 1903 opgerichte Vereeniging

van Onderwijzers en Artsen. Deze vereniging, met al snel P.H. Schreuder en Herderschêe in een bestuursfunctie voerde onder meer via audiënties bij de minister, adressen aan de overheden, en samenwerking met andere organisaties, de druk bij de overheid op om tot een wettelijk kader te komen voor het Buitengewoon Onderwijs.

Eind negentiende eeuw ontplooiden de onderwijzers Klootsema, Köhler en A.J. Schreuder initiatieven om onderwijs te geven aan zogenoemde 'achterlijke leerlingen'. Het strikt klassikale gewone onderwijs was namelijk niet ingericht voor deze kinderen.¹ Onderwijzers hadden echter geen diagnostische bevoegdheid. Daarom was samenwerking met een zenuwarts noodzakelijk. Deze moest uitmaken wat de oorzaak was van de 'achterlijkheid' en of de leerling toegelaten kon worden tot een hulpklas of school voor achterlijke kinderen. Samenwerking tussen onderwijzers en medici werd door Klootsema, Köhler en A.J. Schreuder als noodzakelijk gezien, omdat ze elkaar nodig hadden bij de diagnostiek, maar ook bij de medisch-pedagogische commissie en bij het te geven onderwijs. Deze samenwerking werd zichtbaar in de naamgeving van de in 1903 opgerichte Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor Onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke Kinderen, afgekort Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. In dit hoofdstuk wordt allereerst het ontstaan, de groei en de ambitie van genoemde beroepsvereniging onderzocht. Vervolgens worden achtereenvolgens de drie doelstellingen van de vereniging behandeld: de voortdurende verbetering van het onderwijs, het bevorderen van de oprichting van afzonderlijke inrichtingen, en het behartigen van de belangen van het personeel van de scholen.² Omdat verschillende instituties betrokken waren bij de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs wordt de positie van de nieuwe vereniging mede bekeken vanuit het interactiepatroon van de figuratietheorie.

Ontstaan, groei en ambitie van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen

De Rotterdamse hoofdonderwijzer D. Köhler vatte in 1903 het plan op om een vereniging op te richten voor onderwijzers aan scholen voor 'achterlijke kinderen'.³ In 1898 was hij gestart met twee hulpklassen voor achterlijke kinderen aan zijn 'school voor onvermogenen'. Het aantal klassen breidde zich uit en in 1903 stelde hij de gemeenteraad voor een aparte school voor deze kinderen op te richten.⁴ Probleem was dat deze school niet in aanmerking kwam voor bekostiging door de staat, omdat de Lager Onderwijswet van 1878 niet in de financiering van een dergelijke school voorzag. Onmiddellijk vond hij de broers A.J. Schreuder uit Arnhem en P.H. Schreuder uit Den Haag, en J. Klootsema uit Amsterdam bereid om mee te werken aan zijn plan voor een aparte vereniging. Zij vonden net als Köhler dat de belangstelling voor het onderwijs en de opvoeding van achterlijke kinderen toenam en dat verwacht mocht worden dat in meerdere plaatsen de tijd rijp was voor 'afzonderlijk onderwijs aan achterlijke kinderen'.⁵ Köhler verzond een uitnodiging aan 'al de hem bekende onderwijzers en onderwijzeressen' en op 26 december 1903 vond in een school van de Amsterdamse Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen, een 'zeer onaanzienlijk houten gebouwtje', de oprichtingsbijeenkomst plaats.⁶

Alle 27 uitgenodigde onderwijzers en onderwijzeressen die werkzaam waren 'bij dezen tak van onderwijs', onder hen maar liefst vijf Schreuders⁷, hadden gehoor gegeven aan de uitnodiging van Köhler.⁸ Initiatiefnemers en uitgenodigde leerkrachten kwamen naar Amsterdam 'ter bespreking van de wenschelijkheid, een Vereeniging op te richten van

onderwijzers aan scholen voor achterlijke kinderen'.⁹ Over de noodzaak van het oprichten van een eigen beroepsvereniging waren de aanwezigen het snel eens, met als belangrijkste argument dat hierdoor een collectieve machtspositie werd verworven.¹⁰ Door deze samenwerking om de gemeenschappelijke belangen te behartigen werd de kiem gelegd van het professionaliseringsproces voor het domein 'scholen voor achterlijke kinderen'.¹¹

Als eerste kwam ter sprake het doel van de vereniging en wie lid kon worden. Moest het een brede vereniging zijn, waarvan iedereen lid kon worden die werkte met 'afwijkende kinderen', of een vereniging voor alleen diegenen die betrokken waren bij het onderwijs aan achterlijke kinderen? Punt van bespreking werd of de leerkrachten van scholen verbonden aan 'idioteninrichtingen' konden worden toegelaten als lid. Een grote meerderheid van de aanwezigen stond hier afwijzend tegenover, omdat het hoofddoel was zich te verenigen om de belangen van het onderwijs aan achterlijke kinderen te behartigen.¹² Daarmee werd de doelgroep van het onderwijs beperkt tot die leerlingen die via apart onderwijs en 'onder gunstige omstandigheden' een plek in de samenleving konden krijgen.¹³ Leerkrachten van scholen voor 'zenuwzwakke kinderen' konden wel lid worden van de vereniging, want onderwijs aan deze kinderen, die vaak voor dom werden aangezien, werd even noodzakelijk geacht als het onderwijs aan achterlijke kinderen.¹⁴ A.J. Schreuder had voor deze leerlingen in 1902 een medisch-pedagogisch instituut opgericht. Hij had een grondige 'opvoedkundige kennis', genoot inmiddels een goede naam als 'heilpedagoog' en daarom had de Nederlandse regering hem gevraagd als haar vertegenwoordiger in 1904 op het Eerste internationale congres voor schoolhygiëne te Neurenberg.¹⁵ De genodigden waren van mening dat naast de achterlijken ook de zenuwzwakken onder de hoede van de vereniging genomen moesten worden en dit moest eveneens in de naamgeving zichtbaar worden. Door dit besluit konden alleen leerkrachten die onderwijs gaven aan 'achterlijke en zenuwzwakke kinderen' lid worden van de nieuwe beroepsvereniging.¹⁶

Köhler, Klootsema en A.J. Schreuder werkten in hun school met name op het gebied van de toelating al nauw samen met een psychiater omdat deze medicus over de wetenschappelijke kennis beschikte om een juiste diagnose te stellen. Samenwerking met een arts was volgens de aanwezigen bij de oprichtingsvergadering een vereiste bij het onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. Daarom werd besloten om de artsen die verbonden waren aan de scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen uit te nodigen lid te worden van de vereniging. Er werd voor iedere plaats, waar een school voor achterlijke of zenuwzwakke leerlingen was gevestigd, een lid aangewezen om de aan de school verbonden zenuwarts uit te nodigen voor het lidmaatschap.¹⁷ De officiële naam van de vereniging zou nu worden Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen. Met dit besluit kreeg de vereniging een exclusieve status, want uitsluitend onderwijzers en artsen die verbonden waren aan inrichtingen voor achterlijke of zenuwzwakke kinderen konden 'gewoon lid' worden.¹⁸ Onder inrichtingen werden verstaan hulpklassen, zelfstandige scholen en scholen verbonden aan internaten. Met het lidmaatschap van de aan de inrichting verbonden psychiaters werd tegelijkertijd de noodzakelijke wetenschappelijke kennis, een belangrijk aspect van professionalisering, over 'achterlijkheid' en 'zenuwzwakte' geborgd.¹⁹ Omdat het prestige van de medische wetenschap in het laatste kwart van de negentiende eeuw was toegenomen straalde deze naamgeving ook een zeker gezag uit.²⁰ Daarom had voortaan altijd een arts zitting in het bestuur

van de vereniging. Over de doelstellingen was men het in de oprichtingsvergadering eens geworden. Centraal moesten staan: de voortdurende verbetering van het onderwijs, uitbreiding van het aantal scholen, en het behartigen van de belangen van het personeel van scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen.²¹ Besloten werd dat Köhler samen met zijn onderwijzers C. de Haan en J. Van Woerkom de statuten zou schrijven. De door hen ontworpen statuten werden in de tweede vergadering, april 1904, zonder ingrijpende wijzigingen aangenomen.²² Vanaf het begin had de vereniging dus een dubbelkarakter; het was zowel een beroepsvereniging gericht op de professionalisering van het gekozen beroepsdomein, als een vakvereniging gericht op het behartigen van de belangen van de beroepsbeoefenaren.²³ Een ander gegeven was dat de vereniging nu bestond uit twee verschillende beroepsgroepen: onderwijzers en psychiatrisch geschoolde artsen. De jonge vereniging zou zich echter primair richten op de behartiging van de belangen van de onderwijzers die werkzaam waren aan de inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke of zenuwzwakke kinderen.²⁴

Köhler werd in 1904 tot voorzitter gekozen en A.J. Schreuder tot secretaris. De Haagse psychiater en schoolarts J.W. Wijsman werd vicevoorzitter. Als vestigingsplaats werd gekozen voor Amsterdam.²⁵ Koninklijke goedkeuring werd op 23 juli 1904 verkregen en daarmee was de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen formeel een feit. Bij de start waren de artsen in de minderheid en het aantal arts-leden van de vereniging zou ook hierna bescheiden blijven.²⁶ De arts-leden van het eerste uur waren vooral afkomstig uit de grote steden en dit waren psychiatrisch geschoolde artsen die betrokken waren bij het toelatingsonderzoek van de scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen: dr. H. van Anrooy en dr. C.F.T.H. von Ziegenweidt uit Rotterdam; prof. dr. C. Winkler, dr. D.M. van Londen en dr. D. Herderschêe uit Amsterdam; dr. J.W. Wijsman en dr. B.A.M. van den Berg uit Den Haag; dr. H. Postma uit Zeist; dr. C. Sissingh en dr. P.F. Abbink Spaink uit Arnhem.²⁷ Van hun deskundigheid zou goed gebruikgemaakt worden. Zo werden achtereenvolgens de schoolartsen Wijsman uit Den Haag en Herderschêe uit Amsterdam bestuurslid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Ook zouden verschillende artsen, zoals Wijsman, Herderschêe en Van Londen uitgenodigd worden om op de ledenvergadering een inleiding te houden. En in 1910 bijvoorbeeld waren Sissingh en A.J. Schreuder lid van de Permanente Commissie voor Kinderstudie van het Nederlands Onderwijzers Genootschap (NOG).²⁸ Dit laat al zien dat er sprake was van een 'menselijke figuratie' tussen deze onderwijsbond en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.²⁹

In het huishoudelijk reglement van de nieuwe vereniging was vastgelegd dat er altijd een arts zitting moest hebben in het bestuur. Bestuursleden werden om de twee jaar gekozen. Bij de verkiezingen in 1906 werden drie leden uit Den Haag gekozen in het bestuur van vijf personen. De Haagse schoolarts Wijsman werd toen voorzitter³⁰, de onderwijzer P.H. Schreuder vicevoorzitter, en Vos, onderwijzer aan de school van P.H. Schreuder, 2e secretaris. Al met al een dominante Haagse inbreng. I. Schreuder, de Amsterdamse neef van P.H. Schreuder werd toen tot 1e secretaris gekozen.³¹ Opvallend is dat in het eerste decennium van de twintigste eeuw dus drie Schreuders bestuurlijke verantwoordelijkheid namen bij deze beroepsorganisatie. Bij de verkiezing in 1910 werd P.H. Schreuder tot voorzitter gekozen. De arts Herderschêe trad op dat moment toe als vicevoorzitter.³² Vanaf dat moment zouden zij een belangrijke bestuurlijke rol gaan vervullen bij de beroepsvereniging van onderwijzers en artsen.³³

De oprichters van de vereniging realiseerden zich hoe belangrijk het was om over een goed netwerk te beschikken en daarom moest er ook plaats zijn voor 'buitengewone leden'. Dat waren leden die niet werkzaam waren in een van de scholen, maar wel belangstelling hadden voor het onderwijs aan achterlijke of zenuwzwakke kinderen.³⁴ Het bestuur kon hen als 'buitengewoon lid' toelaten, maar ze hadden geen stemrecht.³⁵ Deze leden waren van waarde vanwege hun invloedrijke functies en daarmee werd een directe verbinding gerealiseerd met de machtselite, een belangrijke variabele bij de controle over de beroepsactiviteiten.³⁶ Lokale en landelijke politici, deskundige artsen en onderwijzers op het terrein van 'achterlijke en zenuwzwakke kinderen', en schoolopziensers werden als buitengewoon lid toegelaten. Hiermee was een gunstige conditie, een 'menselijke figuratie', geschapen om de doelstellingen van de vereniging te realiseren. Het gezag van de vereniging werd nu uitgebreid met een netwerk dat invloed had bij verschillende instituties. Vooral de landelijke en de gemeentelijke overheid waren van belang, omdat die overheden de macht hadden om te beslissen of er een voorziening voor achterlijke kinderen wel of niet zou worden opgericht. De ledenlijst uit 1904 telde 31 gewone leden en dertien buitengewone leden. Tot buitengewoon lid werden onder andere toegelaten de al eerder genoemde W. Dolk, lid van de Tweede Kamer; J.N. van Hall, wethouder van Onderwijs van de gemeente Amsterdam; N.M.J. Jitta³⁷, hoogleraar en lid van de gemeenteraad van Amsterdam; J.J. Pigeaud³⁸, medicus-hygiënist in Den Haag; J.H. Bergsma³⁹, oud-minister en voorzitter van de Commissie van Toezicht van het lager onderwijs in Den Haag, en de Haagse en Rotterdamse arrondissementsschoolopziensers H.C. van Ruyven en M.C. Nijland. Klootsema, die inmiddels benoemd was tot adjunct-directeur van het Rijksopvoedingsgesticht in Alkmaar, werd eveneens buitengewoon lid.⁴⁰

In de statuten van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was eveneens de mogelijkheid opgenomen om, vanwege bijzondere verdienste, ereliden te benoemen om daardoor de invloed van de vereniging verder te versterken. Drie prominenten werden in 1905 tot erelid benoemd: dr. J.Th. Mouton (1840-1912), C.W. de Sauvage Nolting (1857-1911) en dr. J.H. Gunning (1859-1951). Mouton had zich als wethouder van Onderwijs ingespannen om het onderwijs aan achterlijke kinderen in Den Haag te realiseren en tevens was hij een pleitbezorger voor de aanstelling van schoolartsen.⁴¹ De Sauvage Nolting, arrondissements-schoolopziener en gemeenteraadslid in Amsterdam, was voorzitter van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen te Amsterdam en hij werd beschouwd als de 'grondvester van de scholen voor zwakzinnige kinderen in de hoofdstad'.⁴² Met hen was zowel in Den Haag als in Amsterdam een gezaghebbend politicus aan de vereniging verbonden. Gunning, districtsschoolopziener en privaattoecant in de praktische en theoretische pedagogiek aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, was medeoprichter van het Medisch-Pedagogisch Instituut Huize Klein Warnsbom van A.J. Schreuder in Arnhem.⁴³ Hij was voorstander van vernieuwing van het lager onderwijs en van afzonderlijke scholen voor achterlijke kinderen.⁴⁴ Door zijn erelidmaatschap werd een vooraanstaande pedagoog betrokken bij het buitengewoon onderwijs. Gunning ontwierp in 1907 voor minister Heemskerk de *Regelen, in acht te nemen bij het toekennen van Rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen*. Het is aannemelijk dat Gunning hiervoor het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen had geraadpleegd.⁴⁵ Enkele jaren later, op de vergadering van 21 april 1911, werd nog een vierde erelid benoemd: J.E. van Renesse,

districtsschoolopziener in Arnhem. Hij had een zeer groot aandeel gehad in het tot stand brengen van de J.P. Heyestichting, een internaat voor zwakzinnige kinderen in Oosterbeek.⁴⁶ Hij vertegenwoordigde samen met Gunning, De Sauvage Nolting, Ruyven en Nijland de onderwijsinspectie bij de nieuwe beroepsvereniging. Vanuit het figuratieperspectief gezien was het van grote waarde dat lokale politici en de onderwijsinspectie verbonden waren aan de nieuwe beroepsorganisatie. Het realiseren van scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking was namelijk sterk afhankelijk van het gemeentelijk onderwijsbeleid dat aangewezen was op adviezen van de onderwijsinspectie.

Minister Kuyper had in 1905 het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking buiten de Lager Onderwijswet van 1878 geplaatst, met als gevolg dat er geen rijkssubsidie werd gegeven. Als tijdelijke subsidiemaatregel had minister Heemskerk in 1907 de genoemde *Regelen, in acht te nemen bij het toekennen van Rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* vastgesteld.⁴⁷ Na het bekend worden van de Regelen werden er vooral openbare scholen voor buitengewoon onderwijs opgericht. Met de uitbreiding van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs, nam ook het aantal leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen toe. In bijgaande grafiek wordt deze toename van het aantal leden weergegeven.

Grafiek 3. Toename aantal leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.⁴⁸

De in 1907 door minister Heemskerk afgekondigde Regelen was voor verschillende gemeenten aanleiding geweest een hulpklas of school op te richten. Daardoor was het aantal onderwijzers dat lid werd in de periode 1904-1919 verdrievoudigd. Het aantal arts-leden bleef in deze periode ongeveer gelijk. Reden hiervoor was dat een psychiater bij meerdere scholen betrokken kon zijn. Dit was bijvoorbeeld het geval in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Schoolbesturen waren overigens niet verplicht om een arts bij het onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking te betrekken. In de Regelen werd de functie van de arts namelijk niet benoemd.⁴⁹

Naarmate er in meerdere plaatsen scholen werden opgericht, ontstond de behoefte om ook op plaatselijk niveau informatie uit te wisselen en initiatieven te nemen. Dit laatste was het gevolg van het feit dat de scholen eveneens afhankelijk waren van gemeentelijke subsi-

diëring en pensioenvoorzieningen. Daarom werden in 1910 de statuten en het huishoudelijk reglement gewijzigd en konden er afdelingen met een eigen bestuur worden opgericht.⁵⁰ De eerste die een afdeling oprichtte was P.H. Schreuder. Hij werd in 1912 bij de oprichting ervan in Den Haag tevens voorzitter en bleef dat dertien jaar. Daarna volgde Amsterdam in 1913 en allengs nam het aantal afdelingen toe. Het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werd sindsdien aangeduid met Hoofdbestuur. In de afdelingen werd het gemeentelijk beleid ten aanzien van het buitengewoon onderwijs besproken en beïnvloed. Daarnaast werd het landelijk beleid van de vereniging voorbereid en werden er lezingen gehouden.⁵¹

Het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen stond voor de taak om de jonge beroepsvereniging te profileren in een dynamisch onderwijsveld, daartoe verder gestimuleerd, omdat minister Kuyper de scholen voor buitengewoon onderwijs in 1905 buiten de onderwijswetgeving had gezet. In 1907 waren er weliswaar door zijn opvolger Heemskerk subsidierregels afgekondigd, maar deze Regelen betekenden geen wettelijke verankering van het buitengewoon onderwijs. Een ministeriële regeling kon gewijzigd of ingetrokken worden en daarom streefde het bestuur naar realisering van de door minister Kuyper in het vooruitzicht gestelde wetgeving, waarbij naast de profilering van de eigen organisatie samenwerking met andere organisaties noodzakelijk was. Deze organisaties hadden echter verschillende belangen. De confessionele schoolbesturen richtten zich in de eerste plaats op de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs met het openbaar onderwijs. De onderwijsbonden, het Nederlandsche Onderwijzers genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO), gaven prioriteit aan het gewone lagere onderwijs, want duizenden kinderen gingen nog helemaal niet naar school en ondanks de invoering van de Leerplichtwet nam het schoolverzuim slechts heel langzaam af. De BvNO zat ook niet te wachten op een beroepsgroep die zich zou profileren naast de bestaande onderwijsbond. Het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen moest dus enerzijds de doelstellingen van hun beroepsvereniging nauwgezet in het oog houden en anderzijds, ook om conflicten te voorkomen, rekening houden met de belangen van verschillende andere organisaties. Terugblikkend op deze periode zei Herderschêe dat P.H. Schreuder met 'stevige hand het scheepje der vereniging' wist te sturen 'langs de klippen der onverschilligheid' en 'door de branding van politieke hartstochten'. En door de inzet van P.H. Schreuder werd de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen 'de vereniging waarmee de autoriteiten rekening gingen houden', aldus Herderschêe.⁵² Met deze waardering gaf de arts Herderschêe tevens aan dat er op bestuurlijk niveau geen competentiestrijd was tussen onderwijzer en arts, zoals misschien eerder te vrezen was. Ook bleek dat de voorzitter goed de weg wist in de politieke wereld, en de relaties met verschillende organisaties, bijvoorbeeld de onderwijsbonden NOG en BvNO en de Vereeniging Volksonderwijs, professioneel wist te onderhouden. Dit was van belang om de doelstellingen van de vereniging te behartigen, te weten 1) de voortdurende verbetering van het onderwijs, 2) uitbreiding van het aantal scholen en 3) het behartigen van de belangen van het personeel van de scholen.

Doelstellingen

De vereniging was opgericht vanuit de gedachte dat er meer belangstelling zou ontstaan voor het onderwijs en de opvoeding van achterlijke en zenuwzwakke kinderen.⁵³ Door de publicaties en initiatieven van Köhler, Klootsema en A.J. Schreuder was er in het werkveld meer inzicht verkregen over het ontstaan en de behandeling van achterlijkheid bij kinderen. Onderwijzers

en artsen hadden daarbij eveneens gewezen op het belang van 'schoolhygiëne', gezonde voeding en de gevolgen van overmatig alcoholgebruik.⁵⁴ De onderwijzeres I. Kooistra en de onderwijzer J. Ligthart hadden op het belang van het milieu van de kinderen gewezen en benadrukt dat de 'sociale toestanden' de onderwijzer niet onverschillig mochten laten.⁵⁵ A.J. Schreuder had zijn opstel *Achterlijke kinderen* in 1902 gepubliceerd, nadat hij een periode werkzaam was geweest aan het instituut voor haveloze kinderen, Sophienhöhe, van J. Trüper in Jena⁵⁶ en daar tevens colleges volgde in de pedagogiek, hersenanatomie en psychologie.⁵⁷ Klootsema deed in het blad *Maatschappelijk werk* verslag van een studiereis naar Duitsland, met als doel onderzoek naar de scholen voor achterlijke kinderen in Duitsland.⁵⁸ Vanuit de door hen verkregen inzichten waren de doelstellingen van de vereniging geformuleerd: de voortdurende verbetering van het onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen; het bevorderen van afzonderlijke inrichtingen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen; en de behartiging van de belangen van het personeel van de scholen.⁵⁹ Het bestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen stond nu voor de opgave invloed uit te oefenen op de totstandkoming en de uitvoering van beslissingen aangaande dit speciale onderwijs. Met de oprichting van de vereniging was immers collectieve belangenbehartiging mogelijk.⁶⁰

Voortdurende verbetering van het onderwijs

De voortdurende verbetering van het onderwijs trachtte men onder andere te realiseren door het uitwisselen van informatie over ontwikkelde methodes en ontworpen leermiddelen. Leermiddelen die niet in de handel of te kostbaar waren werden door de leerkrachten zelf vervaardigd.⁶¹ Gebruikelijk was dat op de ledenvergadering, in aansluiting op het huishoudelijk gedeelte, een onderwerp werd behandeld door één van de leden. Zo hield in 1907 I. Schreuder een inleiding over het 'articulatie-onderwijs', A.J. Schreuder over het 'onderwijs in het stellen' en J. Brouwer over het 'rekenonderwijs'.⁶²

De ledenvergadering kon bepalen of een speciaal onderwerp in studie genomen moest worden. Het bestuur benoemde dan een commissie die onderzoek deed, met in de meeste gevallen als resultaat een rapport met aanbevelingen dat ter instemming aan de vergadering werd voorgelegd en vervolgens als beleid van de vereniging werd uitgedragen. Langs die weg kwamen er rapporten over het rekenonderwijs, individueel onderwijs, lesroosters, spreekonderwijs, koloniehuis en onderwijs aan imbecielen.⁶³ Het eerste onderwerp waar de vereniging zich in 1904 mee bezig ging houden was de afgrenzing van het beroepsdomein: welke kinderen moesten er toegelaten worden en hoe moest de toelating tot de school geregeld worden. Kortom, de toelating en de samenwerking tussen onderwijzer en arts waren de eerste belangrijke aandachtspunten, omdat ze als voorwaardelijk werden gezien om het onderwijs in de school te verbeteren.

Toelating

Tijdens de derde vergadering, gehouden in Utrecht op 31 augustus 1904, was de cruciale vraag aan de orde 'welke kinderen tot de scholen voor achterlijke kinderen behoorden te worden toegelaten'. P.H. Schreuder, een van de hoofpersonen, had dit thema met een aantal stellingen voorbereid en toegelicht.⁶⁴ Hij baseerde zich op het onderzoek dat zijn broer A.J. Schreuder in 1902 Den Haag had gedaan en de monografie *Misdeelde Kinderen* van Klootsema uit 1904.⁶⁵ Leerlingen konden pas toegelaten worden als ze minstens één jaar de gewone lagere school

hadden bezocht en dit onderwijs niet 'met vrucht' hadden kunnen volgen. De onderwijzer van de lagere school moest schriftelijk informatie geven waarom hij dacht dat de leerling achterlijk was als gevolg van 'zwakke geestvermogens'. Het medisch-pedagogisch toelatingsonderzoek, uitgevoerd door een onderwijzer en een arts, zou vervolgens moeten gaan over de voorgeschiedenis en de geestelijke en lichamelijke toestand van het kind. Als tot 'opname' werd besloten zou dit tijdelijk zijn, want pas na een verblijf van tenminste drie maanden zou over een definitieve plaatsing worden beslist. Deze stellingen van P.H. Schreuder over afgrenzing van de populatie en de toelatingsprocedure werden door de vergadering aangenomen en werden daarmee landelijk beleid voor de vereniging. Opvallend is dat gesproken werd van 'opname' in plaats van 'toelating'. Dergelijke begrippen ontleend aan de medische wereld zouden meer gebruikt worden door de onderwijzers. Zo werd er bij de gezondheidskolonie, zie hoofdstuk Gezondheidszorg en nazorg, bijvoorbeeld gesproken over 'patiënten' en 'verpleging'. Deze termen hielpen de onderwijzers om zich als aparte beroepsgroep te onderscheiden van de onderwijzers uit het lager onderwijs en tevens kwamen ze door het gebruik van medische begrippen dichter bij de beroepsgroep van artsen te staan.

Door middel van een medisch-pedagogisch onderzoek werd door de arts en het schoolhoofd bepaald of een leerling tijdelijk toegelaten kon worden. Deze beslissingsbevoegdheid van de medisch-pedagogische commissie werd in 1907 niet door minister Heemskerk overgenomen in zijn *Regelen, in acht te nemen bij het toekennen van Rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen*.⁶⁶ De toelatingsprocedure en de rol van de (zenuw)arts met zijn professionele deskundigheid kwam in de Regelen helemaal niet voor. In deze Regelen was bepaald dat de districtsschoolopziener toestemming moest geven voor plaatsing op een school voor zwakzinnigen.⁶⁷ De minister had deze bepaling noodzakelijk gevonden, 'omdat een allereerste eisch is, dat de school werkelijk bezocht wordt door kinderen, waarvoor zij is bestemd, en niet bijvoorbeeld door idioten, of door kinderen die wel achterlijk zijn, maar niet door een psychisch defect'.⁶⁸ Niet de toelatingscommissie, maar de districtsschoolopziener bepaalde of een leerling toegelaten mocht worden.⁶⁹ Dat deze geen procedurele rol had bleek bijvoorbeeld uit het jaarverslag over 1912 van het Amsterdamse schoolhoofd I. Schreuder. Hij vermeldde daarin dat voor 'een drietal kinderen, door de medisch-paedagogische commissie geschikt verklaard, en geheel voldoende aan de eischen, gesteld in de rijkssubsidievoorwaarden', geen goedkeuring van de districtsschoolopziener, in dit geval de pedagoog Gunning, werd gekregen.⁷⁰ De inspectie was namelijk terughoudend met plaatsing van een leerling op een te jonge leeftijd. Daarom werden er in Amsterdam, 'Overeenkomstig den wensch van den districts-schoolopziener', geen kinderen meer opgenomen beneden de acht jaar.⁷¹ De inspectie was verder van mening dat er nog te weinig kennis was over de ontwikkeling van kinderen en daarom 'stelselzucht' moest worden tegengegaan. Dat wil zeggen dat het belang van het gewoon lager onderwijs of het buitengewoon onderwijs voorging boven het belang van de leerling. Eén districtsschoolopziener gaf als voorbeeld een jongen die door een geneeskundig inspecteur te Rotterdam voor zwakzinnig was verklaard, maar dat bij nader onderzoek door de medisch-pedagogische commissie niet bleek te zijn.⁷² De minister had er in 1907 voor gekozen om via de inspectie directe controle te houden over de toelating tot de scholen voor achterlijke kinderen. De districtsschoolopzichter had echter geen dwingende macht om leerlingen toe te laten die door de medisch-pedagogische commissie afgewezen waren, omdat ze als 'te achterlijk' werden beschouwd. Deze leerlingen gingen terug naar de verwijzende lagere school omdat

ze leerplichtig waren.⁷³ Dit gebeurde bijvoorbeeld in Den Haag nog in 1914, vier jaar nadat minister Heemskerk aan de inspecteurs had geschreven dat de scholen ook toegankelijk moesten zijn voor leerlingen die 'in de ergste graad' zwakzinnig waren. Afgewezen leerlingen 'keerden dan in de openbare lagere school terug in de klasse, waar ze reeds een of twee jaar hadden doorgebracht tot wanhoop van de onderwijzer en onderwijzeressen en ten nadeele van de school'.⁷⁴ De scholen voor buitengewoon onderwijs gaven dus niet zonder meer gehoor aan de ministeriële richtlijn om ook de leerlingen die 'in de ergste graad zwakzinnig' waren toe te laten. Dit knelpunt zou in de in het vooruitzicht gestelde wetgeving moeten worden opgelost.

In de in 1904 door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen aangenomen stellingen stond het medisch-pedagogisch onderzoek centraal om te bepalen of een leerling tot een school voor buitengewoon onderwijs kon worden toegelaten. In Amsterdam woonde districtsschoolopziener Gunning vanaf 1910, het moment dat de Amsterdamse scholen onder de subsidie volgens de Regelen vielen, de toelatingsvergaderingen bij. In deze gemeente was in 1906 de arts Herderschêe benoemd tot parttime schoolarts. Bij zijn eerste bezoek aan een school werd hem de vraag voorgelegd of een bepaald kind op de bestaande school voor achterlijken thuis hoorde. Terugblikkend op die periode zei hij: 'Daar zat ik al dadelijk vast, want ik wist het absoluut niet. Bestaande kennis bracht mij geen steek verder voor de beantwoording van de vraag der lagere school.' Daarom besloot hij om maar eens te kijken 'welke kinderen die school voor achterlijken bezochten'.⁷⁵ Hij was door de gemeente Amsterdam ook aangesteld in de 'medisch-paedagogische commissie', die iedere zaterdagmiddag in het Binnen Gasthuis vergaderde onder leiding van hoogleraar-psychiater Winkler om te beslissen over de toelating van een leerling tot een school voor zwakzinnigen. Herderschêe beschreef in zijn artikel uit 1929 'Hoe onderzocht, en hoe onderzoekt men de kandidaten voor B.O' deze toelating. Inlichtingen van de lagere school, anamnestiche gegevens, medisch onderzoek en een 'aantal psychologische proeven' werden besproken, maar 'op mijn vraag op welken leeftijd nu eigenlijk een normaal kind op al die opdrachten goed reageert, kon niemand mij meer dan uiterst vage en onbevredigende antwoorden geven'.⁷⁶ De betreffende commissie ging trouwens 'zeer voorzichtig' en kritisch te werk als het een verzoek om toelating betrof. Zo werden in 1910 voor de school van Boorsma honderd leerlingen opgegeven: 'Allen werden opgeroepen voor het onderzoek en van de +/- 70 die werden gekeurd, werden een 30 *niet* of *nog niet* geschikt bevonden. Een dertigtal verscheen niet, zelfs na een derde oproeping; meermalen een gevolg van onverschilligheid of tegenzin der ouders, die de school houden voor een soort strafinrichting, zoolang ze haar niet uit eigen ervaring kennen'.⁷⁷

Voor Herderschêe was de hoofdzaak dat men de diagnose 'zwakzinnigheid' niet meer zou stellen zonder systematisch onderzoek met een 'aan normale kinderen getoetste methode'.⁷⁸ Deze diagnose moest gesteld worden door een gekwalificeerde professional: de (zenuw)arts. In zijn publicatie 'Over het kennen en kunnen van het normale, zesjarige kind' uit 1908, door hem later 'mijn eerste en beste' artikel genoemd, constateerde Herderschêe dat de onderwijzers aan de artsen heel wat kinderen 'ten onderzoek' toezonden, want op de 'lagere school heeft men er belang bij zoo'n kind te loozen'.⁷⁹ Niet alleen 'imbecillen en debielen' werden door de onderwijzer gestuurd. Tal van oorzaken waren mogelijk voor het achterblijven van de leerlingen, 'men kon ze in ieder handboek vinden'.⁸⁰ Maar 'wat echter niet in handboeken is te vinden, en wat toch wel als een noodzakelijke kennis mag worden beschouwd, vóórdat wij met het onderzoek van dergelijke kinderen beginnen, is de kennis van hetgeen men mag eischen van een normaal

kind, dat pas de school bezoekt'. Er was enig buitenlands onderzoek, maar van het Hollandse kind was volgens Herderschêe nog niets bekend.⁸¹ Voor Herderschêe was dit aanleiding om onderzoek te doen. Hij verrichtte zijn onderzoek in een klas van zesjarigen van een '1^e klasse school van het openbaar lager onderwijs te Amsterdam'. In totaal namen 33 kinderen aan dit onderzoek deel. Hij stelde hen een zeventigtal vragen over eenvoudige onderwerpen, zoals: personalia, tijdsbegrip, getalbegrip, ruimtelijke oriëntatie, fijne motoriek, begripsvermogen en algemene kennis. Uit het aantal juist gegeven antwoorden kon men zich 'een denkbeeld vormen van de *waarschijnlijkheid* van een goed antwoord op die vraag bij een normaal kind'.⁸² In zijn artikel benadrukte hij dat de verkregen gegevens nog eens duidelijk maakten dat men zeer voorzichtig moest zijn in het beoordelen van negatieve uitkomsten bij het onderzoek naar de achterlijkheid van een kind, want er waren maar weinig vragen die bij deze 'volkomen op hun gemak' gestelde kinderen door bijna allen goed werden beantwoord. Hij besloot zijn artikel met de constatering: 'Indien wij met deze uitkomsten voor oogen onze kinderen gaan onderzoeken en zij blijken bij een groot aantal vragen (een enkele zegt niets) met hun antwoorden bij normalen achter te blijven, dan komt de zoo belangrijke vraag naar de oorzaak van dit achterblijven'.⁸³ Een onderzoeker moest, volgens Herderschêe, beschikken over zoveel mogelijk 'objectieve gegevens' alvorens een conclusie te trekken. Dit standpunt bleef hij trouw. Oordelen gebaseerd op ervaring vond hij 'suspect' wanneer dit niet 'objectief door de taal der cijfers' werd gesteund.⁸⁴

De toelatingsformulieren, zoals die ontwikkeld en gebruikt werden op de scholen voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam, waren inmiddels in andere gemeenten door commissies van onderzoek overgenomen.⁸⁵ Deze formulieren, al in 1904 beschreven en gebruikt door Klootsema, werden in 1910 herzien door Herderschêe. Hierbij werd gebruikgemaakt van de resultaten die inmiddels bij een groot aantal onderzoeken in Amsterdam waren opgedaan.⁸⁶ Nauwkeurig werd de sociale anamnese en de medische voorgeschiedenis in beeld gebracht, terwijl ook het medisch-pedagogisch onderzoek verder werd gespecificeerd naar wat van een zesjarige verwacht kon worden. Herderschêe benadrukte dat de psychiater de meest geschikte persoon was om bij een toelatingsonderzoek een psychologische test af te nemen, en anders de schoolarts. De (zenuw)arts was namelijk vertrouwd met observeren en het hoorde bij zijn beroep om zo objectief mogelijk te blijven. Herderschêe zou zich blijven inzetten om tot een adequate toelatingsdiagnostiek te komen en daarbij waren psychologische testen onmisbaar. Hij ging zich steeds meer wetenschappelijk verdiepen en ontwikkelde kennis over objectieve testen die behulpzaam konden zijn bij het vaststellen van de diagnose 'achterlijk'. En deze diagnose behoorde in handen te zijn van een arts-psychiater, omdat hij de professional was die kon vaststellen of er sprake was van 'zwakzinnigheid'.

Juist vanwege die onmisbare wetenschappelijke kennis van de psychiaters had de constituerende vergadering van onderwijzers in 1903 besloten om de zenuwartsen verbonden aan Inrichtingen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen uit te nodigen lid te worden van de nieuwe beroepsvereniging. In de onderwijzer had Herderschêe in verband met het doen van objectief toelatingsonderzoek minder vertrouwen. Over de onderwijzer zei Herderschêe in 1917 in zijn artikel 'De keuringscommissie van de scholen voor achterlijke kinderen': 'Hoe beter onderwijzer, hoe slechter onderzoeker'.⁸⁷ Dat alleen (zenuw) artsen psychologische testen konden afnemen was echter voor de onderwijzers nog geen uitgemaakte zaak.

Samenwerking tussen onderwijzers en artsen in de school noodzakelijk

Het samenwerken tussen onderwijzers en artsen was in de eerste scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen vanzelfsprekend. Köhler, Klootsema en de broers A.J. en P.H. Schreuder hadden in Duitsland het onderwijs aan de *Hilfsschule* bestudeerd. Bij dit onderwijs, *Heilpädagogik* genaamd, werkten onderwijzer en arts samen en de toelating moest op medisch-pedagogische grondslag plaats vinden. Dat samenwerking tussen onderwijzer (pedagoog) en arts noodzakelijk was had de Duitse filosoof Strümpell (1812-1899) in zijn beroemde werk *Die Pädagogische Pathologie, die Lehrer von der Fehler der Kinder* uit 1890 als volgt schematisch zichtbaar gemaakt:

Illustratie 1. Schematische weergave van het gebied van samenwerking tussen arts en pedagoog.⁸⁸

In hun publicaties hadden A.J. Schreuder en Klootsema, die Von Strümpell hadden gelezen, ook al betoogd dat onderwijzers en artsen elkaar nodig hadden bij het onderwijs aan achterlijke kinderen.⁸⁹ Deze noodzakelijke samenwerking was uitgangspunt van de vereniging en werd bij de oprichting in 1903 zichtbaar gemaakt in de naamgeving Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen. De medisch-pedagogische commissie had een belangrijke rol en de aan de Inrichtingen verbonden (zenuw)artsen waren gevraagd lid te worden van de beroepsvereniging. In het (Hoofd)bestuur en in de redactie van het *Tijdschrift der Vereniging van Onderwijzers en Artsen* trokken onderwijzers en artsen eensgezind op. De vraag was op welke wijze de samenwerking tussen onderwijzers en artsen zich zou ontwikkelen in de school. Ook gegeven het feit dat het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs snel toenam na invoering van de Regelen in 1907. Zoals gezegd had de (zenuw)arts van minister Heemskerk in zijn subsidievoorwaarden geen rol gekregen.

De toename van het aantal leden van de beroepsvereniging en het ontbreken van de rol van de arts in de Regelen was voor de eerder genoemde Haagse psychiater Wijsman, redactielid van het *Tijdschrift der Vereniging van Onderwijzers en Artsen* en verbonden aan de school van P.H. Schreuder, reden om een artikel te schrijven over de noodzaak van samenwerken tussen onderwijzer en arts. In zijn artikel 'De arts in de school' uit 1910 constateerde hij dat de opleiding tot onderwijzer ontoereikend was om onderwijs te geven aan achterlijke kinderen. Hij benadrukte dat deskundigheidsbevordering van de onderwijzer, een van de thema's van de hoofdpersonen in dit onderzoek, bij het buitengewoon onderwijs noodzakelijk was. Van de onderwijzer werd bij het vak pedagogiek alleen enige theoretische kennis vereist.⁹⁰ Wijsman

vroeg zich af: 'Hoe kan met zulk een opleiding de onderwijzer het kind kennen, dat hij moet opvoeden? Hoe kan hij een wetenschappelijk juist en praktisch richtsnoer voor de opvoeding hebben?' Naar zijn inzicht moest een goede pedagoog voldoende kennis bezitten van de anatomie, fysiologie en psychologie 'om te beseffen, dat niet elk kind over dezelfde kam kan worden geschoren, dat suffen, gebrek aan oplettendheid, luiheid, lastigheid, niet altijd te wijten zijn aan onwil'. Eerder was zijns inziens samenwerken tussen onderwijzer en arts niet mogelijk. Samenwerken werd, volgens Wijsman, ook nog tegengehouden door de aard van het beroep, want beide beroepsgroepen waren een 'autoritair optreden gewoon' en werden gekenmerkt door een 'kruid-roer-me-niet achtige gevoeligheid voor, dikwijls meer vermeende dan werkelijke inbreuken op hun eigen terrein'. Dat het anders kon hadden de onderwijzers en artsen in Den Haag laten zien. Hier werkten onderwijzer en arts 'in pais en vree naast elkander' in het belang van het kind.⁹¹ In 1902 was de 'hulpklas' van P.H. Schreuder gestart en in 1905 was deze klas uitgegroeid tot een zelfstandige school. Deze school van P.H. Schreuder werd tot een 'voorbeeldschool' in Nederland. Dat de arts een psychiater behoorde te zijn, behoefde volgens Wijsman geen betoog. Daarnaast moest hij voldoende kennis bezitten van 'experimentele paedagogie' en hiermee doelde Wijsman op de nieuwe inzichten die waren ontstaan in het onderwijs aan achterlijke kinderen. Eind negentiende eeuw was er internationaal meer 'pädagogische Interesse' gaan ontstaan voor het onderwijs aan achterlijke kinderen.⁹² De belangstelling vanuit medische kringen - J.M.G. Itard en E. Séguin uit Frankrijk, M. Montessori uit Italië en O. Decroly uit België - voor dit onderwijs was toegenomen. Artsen richtten zich op de opvoeding van het individuele kind en ontwikkelde theorieën en behandelingsmogelijkheden. Hierdoor ontstond een nieuwe wetenschappelijke discipline die in Duitsland aangeduid werd met 'päedagogische Pathologie' of 'Heilpädagogik'.⁹³

De artsen Montessori en Decroly stonden eveneens in de belangstelling van de bestuursleden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Samen met Wijsman had P.H. Schreuder in 1905 een bezoek gebracht aan de 'polikliniek voor achterlijke en spraakgebrekkige kinderen' van Decroly (1871-1932), waarvan hij verslag deed.⁹⁴ P.H. Schreuder schreef in 1914 een tweetal artikelen over de Montessorimethode. Hij concludeerde dat haar 'experimentele pedagogiek', die uitging van de vrijheid van het kind, niet geschikt was voor het onderwijs aan achterlijke kinderen en hij verzette zich daarom tegen de Montessoribeweging.⁹⁵ Herderschêe zag klaarblijkelijk wel wat in de aanpak van Montessori en bezocht verschillende malen haar instituut om uiteindelijk in 1916 het voorwoord te schrijven bij de Nederlandse vertaling van *De methode Montessori*.⁹⁶ Montessori vond later zelf ook dat haar methode niet geschikt was voor het buitengewoon onderwijs, want 'de zwakzinnige' was niet in staat om zich voldoende te concentreren op een bepaalde leeractiviteit. Daardoor kon het kind nooit de spontane activiteiten ontwikkelen, die voorwaarde waren voor het gebruik van de Montessorileermiddelen.⁹⁷

In zijn artikel 'De arts in de school' had Wijsman betoogd dat de schoolarts iedere dag de school moest bezoeken. Hij diende dan die leerlingen te onderzoeken van wie de onderwijzer had gemerkt dat ze 'anders waren dan gewoon'. Al dat onderzoeken had echter geen zin als de arts niet mocht behandelen en zich er niet van kon overtuigen dat de ouders zijn advies opvolgden. Arts en onderwijzer moesten, aldus Wijsman, daarom informatie uitwisselen. De arts informeerde de onderwijzer over 'verschijnselen door hem waargenomen en die een bijzondere pedagogische behandeling' vereisten, terwijl de onderwijzer de arts mededeelde welke 'bijzondere karaktertrekken' hij bij zijn leerling had ontdekt. Hij concludeerde dat onderwijzers

de 'onmisbare bondgenoten' waren van de arts, omdat zij de kinderen iedere dag voortdurend zagen en op allerlei 'kleinigheden' letten. Hier benadrukte Wijsman dat de schoolarts de onderwijzer broodnodig heeft om zijn taak goed uit te kunnen voeren. Verder meende hij dat het aantal achterlijke kinderen in de grote steden zo groot was dat als de arts 'met vrucht werkzaam wil wezen', hij geheel in beslag zou worden genomen door wat hij op school te doen had. Wijsman eindigde zijn artikel met te stellen dat 'medisch-paedagogisch onderwijs door onafgebroken samenwerken van onderwijzer en arts' nog toekomstmuziek was.⁹⁸

In 1910, het jaar dat het artikel van Wijsman verscheen, werd zijn Amsterdamse collega Herderschêe lid van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Hij kreeg in dat jaar eveneens een aanstelling als schoolarts bij de Vereeniging voor Spraakgebrek-kige en Achterlijke kinderen te Amsterdam. Binnen deze aanstelling was Herderschêe belast met het medisch en hygiënisch toezicht op de inmiddels drie scholen van de vereniging. Hij bracht daartoe dikwijls een hele ochtend op de school door om 'de leerlingen in observatie' te houden. Dit regelmatig op de scholen aanwezig zijn om de leerlingen te observeren wierp direct zijn vruchten af.⁹⁹ Herderschêe, 'onze specialen dokter', werd door zijn aanwezigheid en optreden 'niet alleen dokter onzer leerlingen, maar ook hun vriend', rapporteerde het schoolhoofd Boorsma aan minister Heemskerk.¹⁰⁰

Dat een arts regelmatig op de school voor buitengewoon onderwijs kwam was noodzakelijk, omdat de leerlingen ook vaak lichamelijke problemen hadden. Zo meldde Köhler in zijn verslag over 1911-1912 dat enkele leerlingen wegens besmettelijke huidziekten naar huis gezonden werden, terwijl ook enige leerlingen door tuberculose de school niet konden bezoeken. Van de 139 leerlingen die de school op dat moment telde moest in 42 gevallen 'op verzoek van de geneesheer van de school, Van Anrooy', een onderzoek ingesteld worden naar het gehoor van de leerlingen en in tien gevallen werd ook een onderzoek ingesteld naar het gezichtsvermogen van de leerlingen.¹⁰¹ Ook Herderschêe gaf hoge aantallen voor gehoor- en gezichtsproblemen. In de rapportage over 1913 vermeldde hij dat, 'ongerekend de vele gevallen van wonden en huiduitslagen', 140 maal advies werd gevraagd. Hierbij was vijftien keer sprake van gehoor- en in negentien gevallen van gezichtsproblemen.¹⁰²

Formeel mocht de schoolarts overigens niet zelf behandelen. Dit was om te voorkomen dat de schoolartsen 'als een soort verkapte kinderspecialisten geduchte concurrenten van de huisarts zouden worden'.¹⁰³ Op de scholen voor buitengewoon onderwijs werden de kinderen echter zo nodig wel behandeld. In Den Haag was het Wijsman, de aan de school van P.H. Schreuder verbonden psychiater die, als de ouders dit wensten, tot behandeling overging.¹⁰⁴ Ook Van Voorthuijsen was van mening dat de directe behandeling steeds meer een zaak werd van de schoolarts.¹⁰⁵ Hij had leren inzien dat hij daarvoor de klassen in moest gaan om met de kinderen en de onderwijzer te spreken. Zo kon de schoolarts 'opvoeden tot hygiënisch leven'. Van Voorthuijsen voelde zich daardoor 'onderwijsman', ook al gaf hij nooit les.¹⁰⁶

Bij de oprichting van de vereniging in 1903 benadrukten Köhler, Klootsema en de broers A.J. en P.H. Schreuder de samenwerking tussen onderwijzers en artsen. In hun scholen had dat vorm gekregen in een medisch-pedagogische commissie. In 1910 schreef de Haagse psychiater Wijsman zijn artikel 'De arts in de school'. In datzelfde jaar nodigde het Hoofdbestuur de Amsterdamse psychiater dr. D.M. van Londen, buitengewoon lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, uit om op de algemene ledenvergadering van 24 september 1910 een lezing te geven over de rol van de (zenuw) arts op de school voor buitengewoon onderwijs.

Van Londen, privaattoegestuurde in de neurologie aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam¹⁰⁷, stelde de vraag aan de orde wie uiteindelijk het beleid op de school zou moeten bepalen. Tijdens zijn lezing 'De psychiater als leider voor de paedagogie op de school voor achterlijken' concludeerde hij dat de diagnose door de arts-psychiater moest worden vastgesteld en dat deze vervolgens zou aangeven 'den weg, waarlangs zich de opvoeding in de school zal moeten bewegen'.¹⁰⁸ Deze conclusies vielen vanzelfsprekend niet goed bij de aanwezige onderwijzers. Zij vonden dat de arts geen diagnose kon stellen zonder de medewerking van de onderwijzer en evenmin kon er sprake zijn van leiding 'der paedagogie', omdat het de arts 'in 't algemeen gesproken' aan pedagogische kennis zou ontbreken. Het bestuur besloot naar aanleiding van de discussie een enquête te houden onder de leden van de vereniging met als thema de samenwerking tussen arts en onderwijzer. Vos, secretaris van de vereniging, gaf in 1911 een overzicht van de antwoorden in het artikel 'Samenwerking tussen Arts en Paedagoog'. Geen van de artsen bleek te hebben gereageerd, antwoorden kwamen van de onderwijzers van twaalf van de zestien scholen.¹⁰⁹ Daaruit werd duidelijk dat van 'enige en stelselmatige' samenwerking tussen onderwijzer en arts geen sprake was. In de onderwijspraktijk beperkte samenwerking zich tot het medisch-pedagogisch toelatingsonderzoek, waarbij de arts zich richtte op 'lichamelijk onderzoek en behandeling' en pas optrad als de onderwijzers het nodig vonden. De behandeling van de 'geestelijke en notabene ook van lichamelijke afwijkingen' werd door de arts aan de onderwijzer overgelaten.

Deze uitslag werd door hoofdbestuur- en redactielid Vos betreurd omdat samenwerking naar zijn mening noodzakelijk was, reden waarom deze samenwerking ten grondslag lag aan de beroepsvereniging. Maar, zo erkende hij, er waren zelfs hoofden en onderwijzers die de arts 'uit principe' zoveel mogelijk buiten de deur hielden, als reactie tegen het streven van artsen, 'waarvan één onomwonden verklaarde, dat de leiding der paedagogie in scholen voor achterlijken in handen behoorde te zijn van den psychiater'. Maar ook gebrek aan kennis over zwakzinnigheid bij de onderwijzers zou een belangrijke oorzaak kunnen zijn voor het gebrek aan samenwerking. Samenwerking moest wel plaatsvinden volgens Vos, want 'Zwakzinnigheid moge in hoofdzaak een verstandsdefect zijn, zij gaat zóó vaak gepaard met andere lichaams-, geestes- en zielsstoornissen dat samenwerking niet alleen met een arts, maar met den arts-psychiater onafwijsbaar is'.¹¹⁰

Zoals eerder gezegd was de arts op de school voor buitengewoon onderwijs ook druk met het behandelen van de leerlingen. Dit vereiste op den duur assistentie en sinds september 1913 werd Herderschêe bijgestaan door een gediplomeerde schoolverpleegster die alle dagen de school kwam bezoeken.¹¹¹ Zij was, zo liet een bericht in het tijdschrift van de vereniging weten, onder andere belast met het indruppelen van oren en ogen en het verzorgen van wonden, terwijl het 'behandelen van uitslag en verdrijven van ongedierte bij de meisjes' mede 'een dankbaar deel' van haar werk was.¹¹² Herderschêe noemde dit bericht een 'laatdunkend' uitlaten over het werk van de verpleegster. Zij verleende namelijk vooral ondersteuning bij het opsporen van afwijkingen 'en misschien bovenal in het nagaan van de wijze, waarop de ouders de adviezen van de schoolarts opvolgen'.¹¹³ Ook controleerde zij de kinderen nauwkeurig op klee-luizen, omdat deze luizen zeer besmettelijk waren en vlektyfus konden veroorzaken. Dat dit noodzakelijk was bleek wel uit een onderzoek van Herderschêe in 1919. Van de 135 leerlingen van één school moesten er 22 naar huis worden gestuurd, ze werden voor behandeling naar de gemeentelijke gezondheidsdienst verwezen. Bij 94 van de 591 leerlingen op de scholen van de

Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen te Amsterdam werden kleeerluizen aangetroffen.¹¹⁴

In datzelfde jaar constateerde Van Voorthuijsen in Groningen dat bij 15% van de leerlingen van de 'scholen van de 1^e klasse' kleeerluizen voorkwamen. Hij vond dat de bestrijding van deze plaag, 'die nog walgelijker is dan die der hoofdluizen', een 'ontluizingsinrichting' vereiste.¹¹⁵ Zijn inzet, vooral de strijd tegen besmettelijke ziektes, oogstte direct waardering van de inspectie.¹¹⁶ Nadat hij in 1910 schoolarts was geworden ging Van Voorthuijsen, in de lijn van de hygiënist, direct publiceren over hygiënische verbeteringen in de school met onderwerpen als schoolvoeding, de noodzaak van goede ventilatie in de schoollokalen, het gebruik van de lei en het belang van lichaamsbeweging.¹¹⁷ Als schoolarts had hij professioneel gezag en hij was één van de vier Nederlandse schoolartsen die in 1912 een cursus voor schoolartsen in Duitsland hadden gevolgd.¹¹⁸ In zijn boek *Afwijkingen bij Schoolkinderen* uit 1912 wees hij erop dat de taak van de onderwijzer de laatste jaren belangrijk zwaarder was geworden door zijn rol 'bij het toezicht op den gezondheidstoestand' van zijn leerlingen. Volgens Van Voorthuijsen was het de plicht van iedereen die iets met onderwijs te maken had om 'het gevaar, dat de kinderen dreigt, tot zoo klein mogelijke afmetingen terug te brengen'. Daarom moest de onderwijzer enige kennis hebben van 'de besmettelijke ziekten' en de eerste verschijnselen daarvan. Een goede samenwerking tussen onderwijzer en arts was daarom 'van groot belang'.¹¹⁹ Enkele maanden later, in het septembernummer van 1912 van het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen*, werd dit boek kritisch en wat kleinerend besproken door redactielid en onderwijzer Vos. Het 'grootste deel van zijn werkje bestaat in het aangeven van sanitaire maatregelen, waarvan het nemen geheel buiten den competentie van den onderwijzer valt', aldus Vos. Geen enkel hoofdstuk bevatte praktische wenken voor de onderwijzer ter voorkoming van ziekten en ook miste Vos aanwijzingen voor het waarnemen van afwijkingen 'voor zoover dit dienstig kan zijn voor een nuttige samenwerking met den arts'.¹²⁰ Het boek dat Van Voorthuijsen speciaal voor de onderwijzers had geschreven, de ondertitel luidde *Korte handleiding voor Onderwijzers*, kreeg bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen geen positieve recensie. Waarschijnlijk speelde hier ook mee dat schoolarts Van Voorthuijsen in 1912 niet verbonden was aan een school voor buitengewoon onderwijs, maar wel een heel hoofdstuk besteedde aan zwakzinnigheid. Pas in 1915 werd in Groningen een school voor buitengewoon onderwijs opgericht.

De samenwerking tussen onderwijzers en artsen in de school, zoals Köhler, Klootsema en de broers A.J. en P.H. Schreuder voor ogen stond, liet dus in het werkveld nog veel te wensen over. Onderwijzers wilden zich profileren op dit nieuwe onderwijsterrein en claimden een eigen deskundigheid. Arts-leden, in de periode 1901-1920 overwegend psychiaters, voelden zich kennelijk weinig betrokken bij de nieuwe beroepsvereniging van Onderwijzers en Artsen, want als beroepsgroep waren zij op ledenvergaderingen niet aanwezig en daardoor discussieerden zij ook niet mee over beleidsvoorstellen en ingediende moties. Het feit dat in de Regelen de schoolarts als professionele beroepsgroep niet was erkend speelde wellicht een grote rol. Mogelijk hadden de artsen ook te weinig tijd, want ze waren veelal in een kleine aanstelling verbonden aan de school voor buitengewoon onderwijs. Opvallend is wel dat geen van de (zenuw)artsen de toegestuurde enquête over de samenwerking tussen arts en onderwijzer had geretourneerd. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was voor de beroepsgroep van artsen klaarblijkelijk vooral een vereniging van onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs. Met als gevolg dat vooral de onderwijzers het beleid gingen bepalen.

Uitbreiding van het aantal scholen

Er moesten meer scholen voor buitengewoon onderwijs komen. Dat was een van de doelstellingen van de vereniging: 'het bevorderen van afzonderlijke inrichtingen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen'. Klootsema had in 1903 een ruwe berekening gemaakt van het aantal achterlijke kinderen in Nederland. Hij kwam tot 6750 kinderen waarvoor buitengewoon onderwijs noodzakelijk zou zijn.¹²¹ 'Gestichtsverpleging' van achterlijke kinderen was, tenzij de huiselijke situatie daartoe dwong, voor hem niet aan de orde. In dichtbevolkte dorpsgemeenten en in steden moesten afzonderlijke scholen komen. Geen hulpklassen, omdat in een hulpklas 'achterlijken van verschillende leeftijd dooreen zitten' en omdat een hulpklas makkelijk een 'vergaarbak' kon worden voor alles wat in het gewone 'schoolorganisme' niet kon meedoen. Tevens, zo meende Klootsema, was een hulpklas niet wenselijk, omdat de achterlijken met de gezonden onder één dak zouden zijn. Dat gaf aanleiding tot 'pesterijen en spot' en ook kon de onderwijzer zich dan niet volledig richten op de ontwikkeling 'van eene zelfstandige paedagogiek voor achterlijke kinderen'.¹²² Het beleid van de vereniging was er dan ook op gericht om zoveel mogelijk zelfstandige scholen te realiseren. Hulpklassen waren hoogstens bedoeld als een noodoplossing voor het platteland, waar geen mogelijkheden waren om naar een buitengewone school te gaan. De realisering van een klas voor zwakzinnigen verbonden aan een lagere school, zoals in Enschede en in Wageningen, kwam nauwelijks voor, en moest beschouwd worden als 'een droevig lapmiddel'.¹²³ Toen de gemeenteraad in Dordrecht in 1910 besloot tot de 'opening eener klasse voor achterlijke kinderen verbonden aan een gewone school', constateerde het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen dat 'we in Dordrecht voor de zoveelsten maal de misère van een vergaarbak van zwakzinnigen beleven'.¹²⁴ De vereniging besloot, en met succes, al haar invloed aan te wenden om hier zo snel mogelijk een afzonderlijke school te stichten.¹²⁵ Dat werd uitdrukkelijk het beleid van de vereniging: daar waar de vereniging vermoedde dat er stappen genomen werden om een hulpklas in te richten werd door het bestuur direct actie ondernomen.¹²⁶

Dit standpunt bemoeilijktte een oplossing voor het platteland. Er waren te weinig leerlingen om verantwoord een afzonderlijke school te stichten. Wel was het mogelijk een leerling thuis te houden, op de gewone lagere school in te schrijven of naar een internaat te sturen, waarvan er meerdere werden opgericht.¹²⁷ Deze internaten konden evenwel alleen voor rijks-subsidie in aanmerking komen als er tevens een school aan verbonden was die voldeed aan de subsidievoorwaarden. Overigens werd het oprichten van een internaat ernstig bemoeilijkt door het ontbreken van gegevens over de kinderen die niet geschikt waren om het gewone lager onderwijs te volgen en die vrijstelling hadden van de leerplicht. Zo wilde het college van Gedeputeerde Staten in Zuid-Holland in 1917 nagaan of er in de provincie behoefte bestond aan 'gestichtsverzorging van jeugdige zwakzinnigen'. Een commissie die de vraag onderzocht constateerde dat de gegevens van het ministerie over het aantal leerplichtige kinderen dat geen onderwijs ontving, onbruikbaar waren. Ook een tweede poging om informatie te krijgen over 'de kennisgevingen betreffende vrijstelling van schoolonderwijs, ingevolge art. 9 der Leerplichtwet' leidde niet tot 'bevredigende resultaten'. Voor hun rapportage was de commissie aangewezen op informatie van 'schoolartsen, arrondissementsschoolopzieners, directeurs van idiotengestichten en hoofden van zwakzinnigenscholen'.¹²⁸

Naar de mening van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen waren in een groot aantal steden scholen gewenst.¹²⁹ Het stichten van een nieuwe school

vereiste overleg met gemeentebestuur en onderwijsorganisaties en dit nam veel tijd in beslag. Zo werd in Groningen al in 1906 in de gemeenteraad gediscussieerd over een speciale school. Maar pas op 11 april 1914 werd het raadsbesluit genomen dat in 1915 werd geëffectueerd door een school met 32 leerlingen in 'twee klassen verdeeld', voorlopig onder te brengen in een leegstaand schoollokaal.¹³⁰ De berekening die W. Scheffener, secretaris van de vereniging, in 1915 maakte had als uitgangspunt de 29 steden van meer dan 20.000 inwoners.¹³¹ Op basis van de ruwe berekening van Klootsema dat het aantal achterlijke kinderen in de grote centra 2 promille van de inwoners zou bedragen, kwam hij tot het volgende overzicht:

Plaatsen met meer dan 20.000 inwoners	Aantal inwoners	Aantal bestaande klassen	Aantal dat er behoorde te zijn
Amsterdam	600000	38	75
Rotterdam	447000	21	56
Den Haag	294000	22	37
Utrecht	124000	6	15
Groningen	78000	2	10
Haarlem	70000	6	9
Arnhem	65000	8	8
Leiden	59000	2	7
Nijmegen	59000	Geen	7
Tilburg	54000	Geen	7
Dordrecht	50000	4	6
Leeuwarden	38000	Geen	5
Apeldoorn	39000	Geen	5
Enschede	37000	Geen	4 ½
's-Hertogenbosch	35000	Geen	4
Schiedam	34000	Geen	4
Delft	34000	Geen	4
Zwolle	33000	Geen	4
Hilversum	33000	Geen	4
Deventer	29000	Geen	3 á 4
Breda	27000	Geen	3
Zaandam	26000	Geen	3
Gouda	25000	Geen	3
Amersfoort	24000	Geen	3
Vlaardingen	23000	Geen	3
Hengelo	22000	Geen	3
Vlissingen	22000	Geen	3
Alkmaar	21000	Geen	3
Maastricht	40000	3	3
Totaal		109	302

Tabel 2. Aantal steden met meer dan 20.000 inwoners en het (benodigde) aantal klassen voor achterlijke kinderen.¹³²

Volgens de berekening van Scheffener behoorden er in genoemde steden 302 klassen te zijn voor ongeveer 4830 achterlijke kinderen, terwijl slechts 109 klassen waren gerealiseerd.¹³³ Van deze 109 klassen waren er 81 in de drie steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. In negentien steden met meer dan 20.000 inwoners was er nog geen enkele voorziening voor

leerlingen met een verstandelijke beperking. Er moesten nog 193 klassen worden ingericht waarvan 87, voor ongeveer 1390 leerlingen, in de drie genoemde grote steden. Vanuit het figuratieperspectief gezien was het dus belangrijk dat de onderwijsinspectie van de drie steden en lokale bestuurders als buitengewoon lid betrokken waren bij de beroepsvereniging, terwijl voor de oprichting van nieuwe scholen tevens gerekend kon worden op steun van de onderwijsbonden NOG en BvNO, omdat leerlingen met een verstandelijke beperking als hinderlijk voor het gewone onderwijs werden gezien.

De ambitie van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen lag hoog. Actief probeerde het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen de gemeenten te ondersteunen in het realiseren van een school voor zwakzinnigen. Daarom hield bijvoorbeeld het Hoofdbestuur een enquête onder de openbare en bijzondere scholen in de gemeente Gouda. Dit leidde tot een rapportage aan het gemeentebestuur met de aanbeveling om een school voor buitengewoon onderwijs op te richten.¹³⁴ Al eerder, in 1909 bij het bekend worden van de Regelen, werd aan gemeentebesturen, districtsschoolopzieners en schoolcommissies van de gemeenten waar plannen gemaakt werden om een school te stichten, advies aangeboden met betrekking tot het verkrijgen van de rijkssubsidie, de inrichting van het schoolgebouw en de werving van leerkrachten.¹³⁵ Daarbij werd gebruikgemaakt van de goede contacten met de vereniging Volksonderwijs. Secretaris in het landelijk bestuur van Volksonderwijs was de eerdergenoemde Haagse jurist Dolk, gemeenteraadslid en parlementariër en buitengewone lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. De besturen van de afdelingen van Volksonderwijs werden aangeschreven met de vraag of men zich bezighield met de oprichting van scholen voor zwakzinnigen. In dat geval bood de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen hulp aan bij de realisering van deze plannen.¹³⁶

Er deed zich in de eerste jaren een fors knelpunt voor. De vereniging had namelijk als principe dat tot een school voor achterlijke kinderen geen kinderen werden toegelaten van wie de 'geestvermogens' zodanig waren, dat het te voorzien was dat zij later niet in een eenvoudige betrekking in de maatschappij zouden kunnen functioneren. Dit uitgangspunt had de vereniging aanvaard na acceptatie van de stellingen die P.H. Schreuder ontworpen had voor de algemene ledenvergadering in 1904.¹³⁷ Dit betekende dat leerlingen die afgewezen werden voor de school voor buitengewoon onderwijs óf thuisbleven met een ontheffing van de districtsschoolopziener óf op de verwijzende lagere school moesten blijven. Ook na proefplaatsing kon een leerling teruggeplaatst worden. Minister Heemskerk vond dit strijdig met de bedoeling van de Regelen en daarom had hij op 19 oktober 1910 een circulaire verstuurd aan de besturen van de gesubsidieerde scholen voor buitengewoon onderwijs, waarin hij stelde dat het streven er op gericht moest zijn dat 'de scholen toegankelijk blijven voor de kinderen, die ook in de ergste graad zwakzinnig zijn'.¹³⁸ Deze circulaire van de minister werd door de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen met weinig enthousiasme ontvangen. De reden was dat genoemde vereniging bij de oprichting haar beroepsdomein had bepaald tot 'achterlijke en zenuwzwakke kinderen' en dat uitsluitend onderwijzers en artsen werden toegelaten die verbonden waren aan deze inrichtingen. Voor de ontwikkeling van een gespecialiseerde professie was deze scherpe afbakening van belang.¹³⁹ Het Hoofdbestuur was met de leden van mening dat 'ons onderwijs' niet zodanig ingericht moest worden 'dat ook de ergste vormen van zwakzinnigheid' konden worden opgenomen, want daar was de onderwijsorganisatie niet op in gericht en ook de

onderwijsinhoud zou aangepast moeten worden.¹⁴⁰ Herderschêe sprak van 'een gevoel van groote teleurstelling' en wees erop dat deze kinderen nooit tot een zelfstandig bestaan in de maatschappij konden komen, wat wel in de subsidievoorwaarden stond. In zijn artikel 'Het karakter der scholen voor zwakzinnigen bedreigd?' uit 1911 stelde hij dat deze circulaire onvermijdelijk zou leiden tot de vorming van een afdeling 'voor idioten als aanhangsel aan onze scholen'.¹⁴¹ Dit standpunt werkte hij verder uit in zijn jaarverslag over 1913. Hij vermeldde hier dat de enige mogelijkheid was het vormen van een 'imbecillen-klas, waar meer aan algemene opvoedkundige maatregelen' aandacht zou moeten worden geschonken. Het in de subsidievoorwaarden voorgeschreven leerplan voor lezen, schrijven en rekenen kon 'slechts een uiterst bescheiden plaats' innemen. Hij adviseerde tevens om de 'imbecillen-klassen' van de verschillende scholen te verenigen in een apart gebouw, 'daar het te vrezen is, dat de afkeer van sommige ouders voor de 'mallenschool' anders slechts versterken zal en zij hun kinderen het, voor hen onmisbare, buitengewoon onderwijs zullen onthouden'.¹⁴²

Köhler had in zijn onderwijsverslag over 1910 al voorgesteld om de bij het toelatingsonderzoek beoordeelde 'twijfelachtige leerlingen' tijdelijk tot 'eenen afzonderlijke afdeeling te vereenigen'.¹⁴³ Na enige tijd kon dan bepaald worden of deze leerlingen voor ontwikkeling vatbaar waren.¹⁴⁴ Dit idee van afzonderlijke klassen werd 'als proef' overgenomen in Den Haag en Amsterdam. In beide steden werd een aparte klas ingericht om te onderzoeken of 'twijfelachtige leerlingen' leerbaar waren.¹⁴⁵ Niet alle scholen gaven echter gehoor aan de oproep van de minister. In Groningen weigerde de in 1915 geopende buitengewone school de leerlingen 'die in de ergste graad zwakzinnig' waren op te nemen. Pas in 1920 werd aan de school een klas voor deze leerlingen verbonden.¹⁴⁶ Deze klas werd ondergebracht in een afzonderlijk gedeelte van de school met een aparte ingang en ook de begin- en eindtijden waren, net als in Amsterdam, anders.¹⁴⁷

De kritiek van Herderschêe op de circulaire van minister Heemskerk werd dus breed gedeeld. De bestaande scholen voor zwakzinnigen vonden het onmogelijk om de leerlingen die in 'de ergste graad' zwakzinnig waren op te nemen. Volgens de Regelen immers moest er onderwijs worden gegeven in de vakken van het lager onderwijs en de leerlingen moesten voorbereid worden op een plaats in de maatschappij. De enige oplossing die de scholen zagen was het vormen van een afzonderlijke klas, liefst afgescheiden van de bestaande school. De gangbare naam voor deze klas werd 'bezinkingsklas'.

Behartigen van de belangen van het personeel

De derde doelstelling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen betrof het behartigen van de belangen van hen die werkzaam waren aan de Inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. Deze belangen worden achtereenvolgens onderscheiden in rechtspositionele belangen, de arbeidsvoorwaarden en de professionele belangen, de deskundigheidsbevordering.

Rechtspositionele belangen

De behartiging van de rechtspositionele belangen van de leden betrof vooral het salaris en het al eerder genoemde rijkspensioen van de onderwijzers. Al in 1907 werd aan de regering verzocht om de leerkrachten op te nemen in het Rijkspensioenfonds, omdat onderwijzers die na de ingangsdatum van de Regelen aangesteld waren niet meer opgenomen werden

in dit fonds. Ook afzonderlijk deden de scholen dit verzoek in de jaarlijkse rapportage aan de minister, maar deze verzoeken werden niet gehonoreerd. Zoals gezegd had de minister in 1908 het besluit genomen 'dat de Haagsche school voortaan beschouwd zou worden als een school voor zwakzinnigen'.¹⁴⁸ Vier onderwijzers die aangesteld waren na het inwerking treden van de Regelen, verloren daarmee onder andere hun aanspraak op een rijkspensioen. Deze onderwijzers werden vervolgens in het pensioenfonds van de gemeente opgenomen. Het gemeentebestuur zou alsnog alles doen wat in hun vermogen lag om 'voor alle leerkrachten bij dit onderwijs rijkspensioen te verkrijgen'.¹⁴⁹ Het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was ervan overtuigd dat het ontbreken van een rijkspensioen één van de belangrijkste zaken was die de uitbreiding van 'dit speciaal onderwijs' tegenhield.¹⁵⁰ Het Hoofdbestuur kreeg bij haar in 1910 verstuurd adres inzake het ontbreken van een rijkspensioen steun van het bestuur van Volksonderwijs. Deze vereniging stuurde een adhesiebetuiging bij het adres van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen aan minister Heemskerk.¹⁵¹

Omdat de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs niet meer onder de regelingen van de Lager Onderwijswet vielen was hun salaris medeafhankelijk van gemeentelijk beleid, omdat in de Regelen alleen het minimum van f. 1000,-- per jaar was aangegeven.¹⁵² Op Haags niveau boekte P.H. Schreuder op dit punt een succes. Hij stelde in 1910 in zijn schoolvergadering - volgens een van zijn onderwijzers, F. Fries, een 'merkwaaardige schoolvergadering' - een verbetering van het salaris aan de orde. Dit voorstel betrof een afzonderlijke regeling voor leerkrachten aan scholen voor buitengewoon onderwijs en dat voorstel werd 'natuurlijk' door de schoolvergadering aangenomen. 'Wij schudden ongelovig het hoofd. Zo'n regeling met een maximum van f. 2200,- en dat in die tijd, dat was onmogelijk'.¹⁵³ Het merendeel van de leerkrachten in het gewone onderwijs, 68%, verdiende in 1910 namelijk tussen de 1000 en 1500 gulden.¹⁵⁴ P.H. Schreuder verdedigde zijn voorstellen bij wethouder Mouton, die ze aan de gemeenteraad voorlegde. De raad nam ze aan: 'Zo was Schreuder, hij durfde, hij liet niet los en hij won'.¹⁵⁵

Van een rijkspensioen kwam het echter voorlopig niet.¹⁵⁶ Volgens de minister 'ontbrak het aan een grondslag' waarop het pensioenrecht kon worden gebouwd: 'Het gehele onderwijs aan zwakzinnigen stond eigenlijk nog op losse schroeven, daar alles, ook de wijze van toekenning van subsidie, slechts bij ministerieel besluit was geregeld'.¹⁵⁷ Overigens zette het bestuur van de vereniging zich ervoor in om, na de verbetering van de salarissen in de gemeente Den Haag, dit ook te realiseren in andere gemeenten.¹⁵⁸ Pas per 1 januari 1913 leek de pensioenkwestie voor een gedeelte opgelost te worden door het aannemen van de Rijkspensioenwet voor gemeenteambtenaren.¹⁵⁹ Dit gold evenwel niet voor de leerkrachten van de niet-gemeentelijk gesubsidieerde scholen, hiervoor moest de actie voortgezet worden. Om ook de leerkrachten van de niet-gemeentelijk gesubsidieerde scholen opgenomen te krijgen in het bestaande Rijkspensioenfonds ging P.H. Schreuder in 1913 op audiëntie bij de minister van Binnenlandse Zaken, mr. P.W.A. Cort van der Linden¹⁶⁰ en de minister van Financiën, A.E.J. Bertling.¹⁶¹ Ook bezocht het Hoofdbestuur enkele leden van de Tweede Kamer.¹⁶² Dit laat enerzijds zien dat het bestuur zich tot het uiterste inspande om de rechtspositionele belangen van de leden te behartigen, en anderzijds dat de staat een luisterend oor had voor de problemen van de onderwijzers in het buitengewoon onderwijs. Een snelle oplossing was er echter niet. In 1915 werd over de pensioenkwestie ook nog 'herhaaldelijk'

overlegd met het Tweede Kamerlid P. Otto van de Liberale Unie¹⁶³, 'die vol ijver ons zijn diensten bewees'. Helaas, hij moest berichten dat een staatscommissie de verschillende pensioenzaken ging bestuderen zodat 'de kans op pensionering van rijkswege' op z'n minst voor een jaar of vier verkeken was.¹⁶⁴

Deskundigheidsbevordering, een belangrijke rol voor het vaktijdschrift

Deskundigheidsbevordering werd noodzakelijk om tot gekwalificeerde beroepskrachten te komen, want het buitengewoon onderwijs week 'in tal van opzichten' af van het gewone lager onderwijs, zo had A.J. Schreuder in 1902 geconstateerd.¹⁶⁵ Deskundigheidsbevordering van de onderwijzers vond in eerste instantie vooral plaats tijdens de eerdergenoemde ledenvergaderingen. In aansluiting op een vergadering werden lezingen gehouden over een bepaald onderwerp. Na 1912 werden er afdelingen opgericht en ook binnen die afdelingen werden lezingen gehouden over 'paedagogische, psychologische, phonetische en logopaedische onderwerpen' en er werden excursies georganiseerd naar 'internaten voor lichamelijk of geestelijk gebrekkigen'.¹⁶⁶ Ook werden vanaf de oprichting van de vereniging buitenlandse congressen bezocht om aansluiting te vinden bij internationale ontwikkelingen.

Kennisuitwisseling werd van belang voor de verdere professionele ontwikkeling van de onderwijzers. Vanuit dat perspectief had P.H. Schreuder het initiatief genomen tot het uitgeven van een vaktijdschrift om zo te zorgen voor 'nieuws in beschouwingswijzen, in doelstelling, in arbeidsvoorwaarden (salaris en leerlingaantal), in onderzoekstechniek, in de verzorging der kinderen, in onze studie, in de schoolorganisatie, in de wetgeving, het nieuw ontdekte in 't kind'.¹⁶⁷ Naast het bespreken van een inhoudelijk onderwerp op de ledenvergadering kon nu kennis verspreid en gedeeld worden via het vaktijdschrift *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen*. Geen van de uitgevers die benaderd werden, durfde de uitgave van een tijdschrift echter aan wegens de kleine oplage en waarschijnlijk ook het nog onzekere perspectief van de jonge vereniging. Wetgeving moest immers nog plaatsvinden. Het bestuur besloot daarom 'door onze vereeniging een klein tijdschrift uit te geven van 4x 's jaars één vel druks, zonder honorarium'. Om dit te bekostigen zou de contributie op f. 2,50 gebracht worden en van de drie geplande ledenvergaderingen per jaar zou er één geschrapt worden.¹⁶⁸ Het drukken en verzenden van het tijdschrift werd gedaan door het Departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹⁶⁹ De eerste redactie bestond uit de onderwijzers P.H. Schreuder en Vos en de psychiater Wijsman, alle drie afkomstig uit Den Haag. Omdat de vereniging uit onderwijzers en artsen bestond zou ook altijd een arts deel uitmaken van de redactie van het tijdschrift. In 1911 werd Wijsman als redactielid opgevolgd door Herderschêe. P.H. Schreuder was eindredacteur van het tijdschrift van 1909 tot 1913 en van 1920 tot 1936 en maakte, volgens Van Voorthuijsen, er 'een strijdorgaan' van dat vocht voor de 'uitbreiding van het aantal scholen en tevens voor de innerlijke ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs'.¹⁷⁰ Zijn woordkeuze verraaft dat deze voorvechters van buitengewoon onderwijs hun streven naar een wettelijk kader als een strijd zagen en zichzelf als strijdmakkers. Met het tijdschrift werden de doelstellingen van de vereniging ondersteund. Onderwerpen ter verbetering van het onderwijs werden behandeld, de uitbreiding van het aantal scholen werd vermeld, evenals de stappen die werden gezet om de rechtspositie te verbeteren. Het tijdschrift zou volgens de redactie een

plaats moeten krijgen onder de 'medisch-paedagogische tijdschriften'.¹⁷¹

Tot 1917 werden de artikelen uitsluitend geschreven door de leden van de vereniging, waaronder veel bijdragen van P.H. Schreuder en Herderschêe. Het eerste artikel werd geschreven door het Amsterdamse schoolhoofd I. Schreuder, neef van A.J. en P.H. Schreuder, onder de titel 'De School voor buitengewoon onderwijs is een zegen voor het achterlijke kind'. De school voor buitengewoon onderwijs streefde ernaar 'haar discipelen leden onzer maatschappij te doen worden voor wie nog het noodige levensgeluk is weggelegd en voor wie de kans, dat zij tot misdaad en ellende zullen vervallen, tot een minimum wordt teruggebracht'.¹⁷² Het tijdschrift had een herkenbare indeling: wetenschappelijke onderwerpen, mededelingen uit de praktijk en verslag van congressen, vakverenigingsberichten, Onze Kolonie [de gezondheidskolonie voor achterlijke kinderen. JB], tijdschrift- en boekbesprekingen en tot slot verslag van eigen onderzoeken. Voor de deskundigheidsbevordering van de leden oriënteerde de redactie zich vooral op het buitenland, met name op Duitsland. Ieder nummer van de vaktijdschriften *Die Hilfsschule*, *Zeitschrift für Kinderforschung*, *Zeitschrift für die Behandlung Schwachsinniger* en *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie* werd besproken. In het tweede nummer van het tijdschrift vermeldde de onderwijzer en secretaris van de vereniging, Vos, op verzoek van de leden van de vereniging, een aantal boeken die gebruikt konden worden voor de studie. Van de negen aanbevolen titels waren er zes in de Duitse, twee in de Franse en één in de Nederlandse taal.¹⁷³

In 1916 kwam de vraag naar voren of samenwerking met andere verenigingen zou kunnen leiden tot een 'krachtiger' tijdschrift. In de rubriek Mededelingen van het eerste nummer van 1916 werd een kort bericht opgenomen dat op 20 februari van dat jaar een bijeenkomst plaats zou vinden van afgevaardigden uit de 'Besturen der verenigingen van Spraakleraren, Schoolartsen, Doofstommen-onderwijzers en Onderwijzers en Artsen' ter bespreking van het plan om te komen tot de oprichting van een gezamenlijk tijdschrift.¹⁷⁴ Deze bijeenkomst werd belegd op verzoek van de Vereeniging van Spraakleraren, in 1911 opgericht door de neven I. Schreuder en P.H. Schreuder.¹⁷⁵ Deze vereniging had als doel het 'bevorderen van het spreekonderwijs en het behandelen van spraakgebreken'. Daarnaast stelde de vereniging zich ten doel eenheid in het spraakonderwijs te brengen en de belangen te behartigen van haar leden.¹⁷⁶ Dat genoemde verenigingen toenadering tot elkaar gezocht hadden was zo vreemd niet, want zowel de Vereeniging van Schoolartsen als de Vereeniging voor Spraakleraren was ook werkzaam binnen het domein buitengewoon onderwijs. De Vereeniging van Schoolartsen was in 1908 opgericht met als voorzitter de Haagse schoolarts Pigeaud, tevens buitengewoon lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Pigeauds vereniging had als doel 'de studie van het schoolartsenwezen en de schoolhygiëne te bevorderen en de belangen van de beroepsgroep te behartigen'.¹⁷⁷ De besturen van de drie verenigingen besloten de ledenvergaderingen een contract voor te stellen van drie jaar.¹⁷⁸ De Vereeniging voor Doofstommenonderwijzers had kennelijk afgehaakt, want zij werden verder niet betrokken bij de uitgave van het nieuwe tijdschrift. Een overweging van de drie samenwerkende verenigingen was waarschijnlijk ook dat het nieuwe tijdschrift een breder bereik zou hebben en een grotere oplage kostenbesparend zou werken. In de algemene vergadering van 6 mei 1916 stelde het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen aan de algemene ledenvergadering voor om met ingang van 1 januari 1917 'het tijdschrift ook het orgaan te doen worden van de vereniging

van Schoolartsen en die der spraakleraren'.¹⁷⁹ Met één stem tegen werd dit voorstel aangenomen en op 1 januari 1917 verscheen het nieuwe tijdschrift onder de naam *Pais*. De arts J. Ph. Elias had deze naam bedacht: *Pais*, het Griekse woord voor kind. De vier letters P.A.I.S. pasten tevens bij de drie verenigingen, die het tijdschrift uitgaven: **P**edagogen en **A**rtsen voor **I**ntellect- en **S**praakstoornissen.¹⁸⁰ De redactie werd gevormd door de artsen Van Voorthuijsen en Elias, namens de Vereeniging van Schoolartsen; de onderwijzers A. Broekhuijsen en J. Reinink, namens de Vereeniging van Spraakleraren; de arts Herderschêe en de onderwijzer L. Broekhuizen namens de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.¹⁸¹ Van Voorthuijsen, als schoolarts tevens verbonden aan de in 1915 opgerichte school voor zwakzinnige kinderen te Groningen, werd eindredacteur. Vanuit het figuratieperspectief gezien was het samengaan van de drie verenigingen een logische stap, want ze hadden voor een deel gemeenschappelijke belangen op het domein buitengewoon onderwijs. Het merendeel van de artikelen in *Pais* werd echter door medici geschreven. Van de 51 door redactieleden geschreven artikelen, namen de drie schoolartsen er 45 voor hun rekening.¹⁸² Waarschijnlijk heeft juist daardoor *Pais* geen lang leven gehad, ook al omdat de rubrieken 'Vereenigingsnieuws' en 'Actualiteiten' waren verdwenen. Dat laatste leidde bij de onderwijzers van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen al snel tot een roep om weer een eigen tijdschrift te hebben, want al na vier maanden werd door enkele onderwijzers geklaagd dat in het nieuwe *Pais* zo weinig van het buitengewoon onderwijs werd aangetroffen.¹⁸³ Ondanks waarderende woorden voor de inhoud was *Pais* niet meer 'ons orgaan'.¹⁸⁴ De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen eiste meer plaatsruimte, maar daar kon de redactie van *Pais* niet aan voldoen. Op de algemene ledenvergadering van 19 oktober 1919 werd daarom besloten tot de uitgave van een eigen vaktijdschrift, een 'orgaan der vereeniging van Onderwijzers en Artsen, met openlating van de mogelijkheid, dat dit Tijdschrift orgaan wordt voor andere Vereenigingen bij het B.O.'. ¹⁸⁵ Voortzetting van het contract met de andere verenigingen was ongewenst, omdat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen nu de vorm ging aannemen van 'een moderne vakvereniging' en veel meer ruimte nodig had voor verenigingszaken en omdat 'de inhoud van *Pais* duidelijk liet bemerken, dat de leiding te veel bij de schoolartsen berustte'.¹⁸⁶ Als vakbeweging moest de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen nu actie voeren, omdat in de concept Lager Onderwijswet van 1920 het buitengewoon onderwijs als sector was opgenomen. Nadere regelgeving betreffende benoemingsvoorwaarden, salaris en opname in Rijkspensioenfonds moest nog in Koninklijke Besluiten uitgewerkt worden. De onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs wilden zichzelf dus profileren als een gezaghebbende nieuwe beroepsgroep die streed voor de belangen van het buitengewoon onderwijs. Dominantie van de medici was niet acceptabel en daarom wilden de onderwijzers snel weer de regie hebben over hun vaktijdschrift. Het tijdschrift ging, vanaf 1 januari 1920, verschijnen onder de naam *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. De Vereeniging van Spraakleeraren kreeg toestemming hun verenigingsnieuws, tegen betaling, te publiceren.¹⁸⁷ De Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen had eveneens besloten een eigen blad uit te geven. Dit werd het *Sociaal Medisch Maandschrift*.¹⁸⁸ Herderschêe was medeoprichter en redactielid van dit maandblad dat, net als het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, werd ondergebracht bij de inmiddels door de onderwijzer Jacobs en collega's opgerichte Haagse Uitgeverij Haga. Deze uitgeverij richtte zich op het uitgeven van leermethodes, testmaterialen en

tijdschriften voor het buitengewoon onderwijs. Het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werd maandelijks uitgegeven en de daarin behandelde onderwerpen waren van belang voor de professionalisering van het nieuwe onderwijsdomein. Bij het zichtbaar maken van de voortgang met betrekking tot de doelstellingen van de Vereeniging van Onderwijzers speelde het vaktijdschrift dus een belangrijke rol.

Besluit

Onderwijzers en artsen hadden elkaar nodig bij het buitengewoon onderwijs. Daarom was op initiatief van onderwijzers de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen opgericht. De familie Schreuder had daarbij met drie schoolhoofden een dominante inbreng. Deze vereniging met de onderwijzer P.H. Schreuder en de arts D. Herderschêe al snel in het bestuur, vervulde een voortrekkersrol in het verbeteren van het buitengewoon onderwijs, de uitbreiding van het aantal scholen en het behartigen van de belangen van de leden. Het waren in eerste instantie activistische onderwijzers, de leerkrachten van de al eerder opgerichte inrichtingen, die zich verantwoordelijk voelden, zich verenigden en de strijd aangingen om speciaal onderwijs voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen te verwezenlijken. Deze onderwijzers gingen zich organiseren als specialisten binnen hun eigen beroepsgroep van onderwijzers. Zij nodigden een selecte groep artsen, arts-psychiaters verbonden aan hun scholen, uit om lid te worden van de beroepsvereniging. Zij hadden zowel de autoriteit als de kennis van deze artsen nodig. Onderwijzers accepteerden echter geen dominante rol van de artsen. Onderwijzers aan 'scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen' wilden zichzelf zien als deskundig op dit nieuwe en speciale onderwijsterrein. Deze spanning tussen beide beroepsgroepen bleek bijvoorbeeld bij het gezamenlijk uitgeven van het tijdschrift *Pais* en bij de vraag waar de leiding van de school lag. Ondanks de inspanningen van de schoolartsen Wijsman, Van Voorthuysen en Herderschêe werd daarom in het werkveld, de school voor buitengewoon onderwijs, aanvankelijk weinig vooruitgang geboekt in de samenwerking tussen onderwijzers en artsen. Omdat in de Regelen, de subsidievoorwaarden van de scholen voor buitengewoon onderwijs, de arts überhaupt niet werd genoemd was er ook geen dwingende formele verplichting in het werkveld om de samenwerking tussen onderwijzer en arts gestalte te geven. In de Regelen was immers alleen de positie van de onderwijzer erkend en werden daarvoor minimumeisen geformuleerd. Dit was weliswaar een eerste erkenning als aparte beroepsgroep, maar in het werkveld werd dit als nog onvoldoende beschouwd.

Door specialisatie van het beroep onderwijzer bij het buitengewoon onderwijs, en de daarmee gepaard gaande toenemende deskundigheid, werd voor de onderwijzer de mogelijkheid gecreëerd tot meer autonomie in het onderwijs.¹⁸⁹ Het ontwerpen en gebruiken van specifieke leermiddelen, een professioneel instrumentarium, werd op alle scholen ter hand genomen. Belangrijk voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs was eveneens dat de oprichters de maatschappelijke elite aan de vereniging verbonden. Beïnvloeding van aangekondigde wet- en regelgeving werd ook via de buitengewone- en de ereleden mogelijk. Vanuit het figuratieperspectief gezien beschikte de vereniging over een invloedrijk netwerk naar de politiek. Deze invloed werd nog versterkt doordat de bestuursleden Köhler en A.J. en P.H. Schreuder eveneens actief lid waren van de onderwijsbond NOG. Dit werd van fundamentele betekenis toen de minister besloten had het onderwijs

aan 'zwakzinnigen' buiten de Lager Onderwijswet te plaatsen, waardoor voor dit onderwijs aparte regelgeving ontwikkeld moest worden. Verschillende knelpunten, zoals de positie van de arts, de rechtspositie van de onderwijzer, de machtspositie van de districtsschool-opziener versus de medisch-pedagogische commissie en de organisatie van het onderwijs aan leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking, zouden opgelost moeten worden met de door minister Kuiper in 1905 aangekondigde wetgeving. Voor de realisering van dit wettelijk kader zouden de verschillende instituties moeten samenwerken.

BEROEPSORGANISATIES NAAST DE VEREENIGING VAN ONDERWIJZERS EN ARTSEN

Bij het streven naar een wettelijk kader voor leerlingen met een beperking speelden verschillende instituties een belangrijke rol. De totstandkoming van de sector buitengewoon onderwijs werd een moeizaam proces, omdat de belangen van verschillende beroepsorganisaties die betrokken waren bij de professionalisering van deze sector weliswaar soms met elkaar vervlochten waren, maar regelmatig ook van elkaar verschilden. Naast de staat, de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, en de scholen voor buitengewoon onderwijs waren nog drie andere groepen van organisaties betrokken bij de ontwikkeling van het wettelijk kader voor Buitengewoon Lager Onderwijs. Dat waren allereerst de bestaande onderwijsbonden, het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO). Het NOG was in 1848 opgericht en schoolhoofden werden lid van deze vereniging. De BvNO werd in 1874 specifiek voor niet-hoofden opgericht en deze bond streed voor de emancipatie van de onderwijzer.¹ Naast deze onderwijsbonden werden in de periode 1901-1920 twee nieuwe organisaties opgericht, de Vereniging van Schoolartsen in 1908 en de Vereniging van Spraakleraren in 1911. Ten slotte werden de eerste scholen voor protestants-christelijk en rooms-katholiek buitengewoon onderwijs geopend en in het vervolg daarop ontstonden organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs. Deze organisaties waren primair gericht op het bijzonder onderwijs en daarmee onderscheidden ze zich van de eerder genoemde beroepsorganisaties, de onderwijsbonden en de verenigingen voor schoolartsen en spraakleraren. Hiermee startte ook in het buitengewoon onderwijs de verzuiling.

Deze drie groepen van organisaties waren allen betrokken bij de groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs en bij de deskundigheidsbevordering van de leerkracht, twee centrale thema's in het professionaliseringsproces. Vanuit het figuratieperspectief wordt in dit hoofdstuk onderzocht op welke wijze genoemde organisaties opereerden in het professionaliseringsproces met hun gedeeltelijk vervlochten, maar gedeeltelijk ook uiteenlopende belangen. Drie van de vier hoofdpersonen, P.H. Schreuder, Herderschêe en Van Voorthuijsen zouden daarbij in verschillende van deze organisaties een gezaghebbende rol gaan spelen.

Onderwijsbonden

De gevolgen van de invoering van de Leerplichtwet in 1901 waren voor het gewone onderwijs ingrijpend, want alle kinderen, tenzij met een verklaring van een geneeskundige, moesten nu naar school. Onderwijzers en onderwijsbonden wezen er begin twintigste eeuw op dat leerlingen die achterbleven in het klassikale onderwijs de overige leerlingen hinderden in hun ontwikkeling. Daarnaast profiteerden deze 'achterlijke leerlingen' onvoldoende van het aangeboden onderwijs.² Als oplossing voor dit vraagstuk werden scholen voor achterlijke kinderen opgericht, door de BvNO overigens meer gezien als 'een middel ter beveiliging [van de goede voortgang van het gewoon lager onderwijs. JB] tégen dan als een bescherming ván deze kinderen' die, zo vond men, de goede voortgang verstoorden en daarom geweerd moesten worden.³ Het NOG en de BvNO werden nu met de initiatieven

van een nieuwe beroepsvereniging, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, geconfronteerd en moesten hun positie opnieuw bepalen. Complicerend hierbij was dat onderwijzers die in het buitengewoon onderwijs gingen werken dikwijls al lid waren van het NOG of de BvNO. Nu ze ook lid werden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zou dit dubbellidmaatschap aanleiding kunnen geven tot fricties.⁴ De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was immers zowel een beroepsvereniging als een vakvereniging.⁵

Nederlands Onderwijzers Genootschap

Hoofden van scholen waren doorgaans lid van het NOG.⁶ Tot de leden behoorden onder meer de broers A.J. en P.H. Schreuder en Köhler, oprichter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Zij waren pleitbezorgers van scholen voor buitengewoon onderwijs en het bestuur van het NOG, met het Amsterdamse schoolhoofd K. Andriesse⁷ als voorzitter en Jan Ligthart als vicevoorzitter⁸, was het daarmee eens. Ligthart had in 1901 al kritisch meegelezen met A.J. Schreuders rapportage *Achterlijke Kinderen* en voorzitter Andriesse vond in 1905 dat de toename van het aantal scholen voor achterlijke kinderen veel te langzaam ging.⁹

Ongetwijfeld moet de oprichting van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zijn besproken binnen het NOG, omdat de oprichters ook actief lid waren van het NOG. De schoolhoofden hadden na de invoering van de Leerplichtwet in 1901 te maken met bomvolle klassen en honderden kinderen stonden nog op de wachtlijst. Het officiële standpunt van het NOG in 1905 was dat de zorg voor achterlijke kinderen voortvarend ter hand moest worden genomen. Dit was, volgens voorzitter Andriesse, zowel in het belang van de achterlijke kinderen als van de 'normale'.¹⁰ Dat betekende dus groei, uitbreiding en formele erkenning van de nieuwe sector buitengewoon onderwijs. Mede door de goede contacten als gevolg van de dubbellidmaatschappen werden leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen uitgenodigd om op de afdelingen van het NOG te komen spreken over de ontwikkelingen in het buitengewoon onderwijs. Zo gaf A.J. Schreuder in februari 1910, na het bekend worden van de subsidieregels, een inleiding voor de afdeling Zwolle.¹¹ Hij benadrukte tijdens deze bijeenkomst, die door 'vele autoriteiten' werd bijgewoond, dat het noodzakelijk was om tot zelfstandige scholen te komen. Diezelfde maand hield De Haan, onderwijzer aan de school van Köhler, voor de Rotterdamse afdeling van het NOG een inleiding over het onderwijs aan achterlijke kinderen.¹² Hij benadrukte de noodzaak van een tweede openbare school voor zwakzinnigen in Rotterdam, want de gewone lagere scholen moesten worden ontlast van leerlingen die niet profiteerden van het gegeven onderwijs omdat ze achterlijk waren. De Haans lezing werd goed ontvangen door de schoolhoofden en ruim een jaar later werd de tweede openbare school voor buitengewoon onderwijs in Rotterdam geopend.¹³

Op basis van deze informatie en de daaropvolgende discussies in de afdelingen van het NOG nam het NOG-bestuur in 1910 het besluit tot instelling van een commissie die moest onderzoeken wat in Nederland inmiddels gedaan werd voor het onderwijs aan zwakzinnigen. Het onderzoeksrapport moest aanbevelingen doen 'om aan dat onderwijs de noodige uitbreiding te geven en het op doeltreffende wijze wettelijk te regelen'.¹⁴ Zo'n wettelijke regeling was immers in 1905 door minister Kuiper in het vooruitzicht gesteld. Om verzekerd te zijn van hun specifieke deskundigheid op het terrein van het buitengewoon onderwijs

werden P.H. Schreuder en Köhler, uitgenodigd in deze commissie zitting te nemen.¹⁵ Op 15 mei 1911 werd het rapport gepubliceerd. De Vereniging van Onderwijzers en Artsen constateerde dat het 'vrijwel alles' bevatte wat 'onze Vereniging' tot nu als haar mening en wensen kenbaar had gemaakt.¹⁶ Dat betrof: meer zelfstandige scholen voor zwakzinnigen, betere salarisvoorwaarden, opname in het Rijkspensioenfonds, invoering van de leerplicht, specifieke scholing voor de leerkrachten én een afzonderlijk schooltoezicht.¹⁷ Het was overigens niet verwonderlijk dat deze rapportage alles bevatte wat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen wenste, want Köhler en P.H. Schreuder, bestuurders van het eerste uur van laatstgenoemde vereniging, waren immers de auteurs. Zij wisten uit ervaring dat de schoolhoofden kampten met overvolle klassen en dat onderwijzers klaagden over de aanwezigheid van achterlijke kinderen. De hoofden van de lagere scholen zagen kennelijk het eigen belang van een professionele en zelfstandige sector voor het buitengewoon onderwijs, want het rapport van de Commissie van het NOG werd in 1911 in zijn geheel door de algemene vergadering van het NOG aangenomen.¹⁸ Daarmee had de Vereniging van Onderwijzers en Artsen een belangrijke partner gekregen in het streven naar professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

Bond van Nederlandse Onderwijzers

De BvNO werd in 1874 specifiek voor onderwijzers en niet schoolhoofden opgericht.¹⁹ In de Wet op het Lager Onderwijs was bepaald dat het schoolhoofd verantwoordelijk was voor het beleid van de school en dat hij daarin werd bijgestaan door onderwijzers.²⁰ De BvNO daarentegen streefde naar gelijkheid van alle leerkrachten aan de school. Bindende schoolbesluiten moesten genomen worden in een gemeenschappelijke vergadering.²¹ Het Programma van de BvNO, uitgewerkt in een zogeheten Strijdplan, omvatte eisen zoals afschaffing van het standenonderwijs, verbetering van de onderwijzersopleiding, een betere salariëring, democratisering van de dagelijkse leiding van de school, het bevordering van het openbaar-neutraal onderwijs en het verstrekken van schoolvoeding.²² Deze activistische vakbond en tegenvoeter van het NOG groeide van 641 leden in 1890 naar 6055 leden in 1900, verdeeld over 176 afdelingen. Ook aan deze onderwijsbond werd door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen voorlichting gegeven over het onderwijs aan achterlijke kinderen. Voor uitbreiding van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs was steun van deze inmiddels invloedrijke bond gewenst.²³ Onderwijzers die bij het buitengewoon onderwijs benoemd werden waren dikwijls al lid van deze onderwijsbond, de BvNO.

In 1910 hield Broekhuizen, hoofd van de school voor zwakzinnigen in Haarlem, in een buitengewone vergadering van de BvNO, een lezing over achterlijke kinderen.²⁴ En in 1911 hield I. Schreuder namens de Vereniging van Onderwijzers en Artsen voor de Alkmaarse afdeling van de BvNO een lezing onder de titel 'Onderwijs aan Achterlijke kinderen'.²⁵ Om eventuele moeilijkheden tussen beide organisaties te voorkomen vond begin 1911 in Den Haag, op verzoek van het Hoofdbestuur van de BvNO, een onderhoud plaats tussen voorzitters en secretarissen van de beide organisaties.²⁶ Kennelijk vond de BvNO overleg met de nog jonge Vereniging van Onderwijzers en Artsen noodzakelijk vanuit haar opvatting dat de BvNO de belangen van alle onderwijzers, ook die van het buitengewoon onderwijs, moest behartigen.²⁷ Na het bekend worden van de Regelen in 1909 waren er scholen voor buitengewoon onderwijs opgericht in Arnhem, Dordrecht en Haarlem en

hadden meer steden, zoals Leiden, Groningen en Deventer, een school voor buitengewoon onderwijs in voorbereiding. Het afkondigen van de Regelen betekende een eerste erkenning van de sector, terwijl definitieve wetgeving was aangekondigd; alle reden dus voor het Hoofdbestuur van de BvNO om het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen uit te nodigen voor een goed gesprek. Van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen waren aanwezig P.H. Schreuder en G.J. Vos, voor de BvNO waren dit F.L. Ossendorp en J.J. Lamers. De BvNO had er, evenals de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, belang bij dat er meer scholen voor buitengewoon onderwijs zouden komen, want daarmee werden de leerkrachten van de gewone scholen ontlast van achterlijke leerlingen. Afgesproken werd daarom dat bij acties 'naar buiten' de beide organisaties elkaar zouden informeren. Ook zou de BvNO haar afdelingen 'opwekken, de propaganda voor het onderwijs aan achterlijke kinderen ter hand te nemen'. Hieraan zou de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen meewerken door een lijst met sprekers te leveren.²⁸ Deze sprekers, leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zouden dan een lezing kunnen houden over de doelstelling en de werkwijze van de school voor buitengewoon onderwijs.

Er werd in dit overleg kennelijk niet getornd aan het beleid van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en dat viel slecht bij het voltallige Hoofdbestuur van de BvNO. Dat stuurde een pittige brief naar de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen met de mededeling dat de Bond 'niet wenscht in te gaan op de voorwaarden van samenwerking'. Het standpunt was dat behartiging van de belangen van alle onderwijzers, ook die werkzaam aan scholen voor zwakzinnigen, uitsluitend in handen hoorde te blijven van de BvNO. Ook de 'algemene paedagogische belangen' dienden behartigd te worden door de Bond. Hiermee werd bedoeld op punten uit het hiervoor genoemde programma van de BvNO, zoals betere salariëring van de onderwijzer, democratisering in de school en verbetering van de onderwijzersopleiding. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zou slechts de 'bestudering en de oplossing' van de 'technische en paedagogische moeilijkheden van het zwakzinnigen onderwijs' als haar werkterrein mogen beschouwen.²⁹ Niet meer dus dan een studievereniging voor praktische problemen bij het onderwijs aan achterlijke kinderen.

Ook de BvNO bracht in 1911 evenals het NOG een rapport uit over het onderwijs aan scholen voor zwakzinnigen.³⁰ In dit rapport, geschreven op basis van een enquête onder haar leden, stond de ontwikkeling van het gewone lager onderwijs voorop en werd het onderwijs aan de scholen voor zwakzinnigen gezien als 'een noodzakelijke voorwaarde, waardoor het geheel, de ontwikkeling van het normale Nederlandse volkskind, beter tot zijn recht' kon komen. Scholen voor zwakzinnigen waren eerst en vooral waardevol, omdat de gewone school voor lager onderwijs 'ontlast' werd van de leerlingen, 'die de voortgang van de normale leerlingen verhinderen'.³¹

Net als het NOG pleitte de BvNO voor zelfstandige scholen voor buitengewoon onderwijs die onder de Lager Onderwijswet zouden moeten vallen met voor de leerlingen ervan een leerplicht van acht jaar. Het rapport van de BvNO week volgens secretaris Vos van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen echter op een aantal punten sterk af van het rapport van het NOG. Het uitgangspunt van de BvNO was: 'zooveel mogelijk blijve het zwakzinnigen-onderwijs in nauw en vast verband met het gewoon lager onderwijs'. De BvNO wilde dus geen apart onderwijsdomein met een aparte professie voor het zwakzinnigenonderwijs. Daarom was de BvNO ook tegen een aparte salarisregeling 'opdat de leerkrachten

bij het zwakzinnigen-onderwijs gevoelen, dat zij behooren tot de groote groep volksonderwijzers en gezamenlijk blijven strijden voor een betere salarisregeling voor allen'.³² De BvNO vond ook niet dat voor een benoeming aan een school voor zwakzinnigen aanvullende eisen zoals een hoofdakte moesten worden gesteld. Wel zouden er cursussen gegeven kunnen worden voor diegenen die al bij het onderwijs aan achterlijke kinderen werkten. Van speciaal inspectietoezicht wilde de Bondscommissie evenmin weten. Deze punten werden vervat in een voorstel voor de algemene vergadering van de BvNO dat nauw aansloot bij de punten uit het hiervoor genoemde programma van de BvNO zoals: geen onderscheid tussen het onderwijzend personeel van de verschillende schooltypen, verbetering van de Leerplichtwet en een pensioenfonds voor allen. Daarom stelde het Hoofdbestuur van de BvNO aan de leden voor een verzoek aan de regering te richten met de vraag de volgende wijzigingen in de Regelen aan te brengen: het maximumaantal leerlingen zou twaalf moeten zijn in plaats van zestien, de beperking van het aantal onderwijzeressen per school diende te vervallen, en de hoofdakte en het handenarbeiddiploma als voorwaarden voor benoeming moesten worden geschrapt. Verder behoorde de leerplicht te worden ingevoerd en tenslotte moesten de onderwijzers die werkzaam waren aan scholen voor zwakzinnigen opgenomen worden in het Rijkspensioenfonds. De algemene vergadering van de BvNO nam dit voorstel aan. Omdat gemeenten verantwoordelijk waren voor het gewone lagere onderwijs kregen de bondsafdelingen de opdracht om bij de gemeenten, de schoolbesturen, aan te dringen op 'dezelfde rechten en verplichtingen voor onderwijzers op de buitengewone scholen' als voor de 'gewone' onderwijzers.³³

Conflicten en samenwerking met de onderwijsbonden

Genoemde acties van de BvNO vormden uiteraard een ernstige belemmering voor de verdere professionalisering van het buitengewoon onderwijs. De BvNO vreesde een deel van haar invloed op het lager onderwijs kwijt te raken aan de nog jonge beroepsvereniging die een nieuwe professie voorstond, namelijk leerkracht buitengewoon onderwijs. De BvNO vond niet alleen dat zij de belangen van alle onderwijzers behoorde te behartigen, maar ook dat deze belangen voor leerkrachten in het buitengewoon onderwijs niet afweken van die van de leerkrachten in het gewone lager onderwijs. Hiermee had de BvNO zich lijnrecht opgesteld tegenover de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen voor wat betreft het verkrijgen van een aparte status als beroepsgroep. Tot dusver waren conflicten met de vakbond vermeden. Maar met deze actie van de BvNO werd erkenning van de professie door de (lokale)overheid bemoeilijkt en werden de inspanningen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om verbetering van het salaris te krijgen gehinderd. Zo werd in enkele gemeenten de actie om verhoging van salaris tegengewerkt door de besturen van de afdelingen van de BvNO, die meenden dat alle acties ter verbetering van het salaris moesten worden overgelaten aan de BvNO.³⁴ De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen had zich in haar algemene ledenvergadering echter al eerder uitgesproken voor het ondernemen van stappen 'teneinde in verschillende gemeenten bij het BLO een salarisregeling te krijgen gelijk aan die bij het gewone onderwijs, vermeerderd met een toeslag van f. 400,--'.³⁵ Daarom waren er in het cursusjaar 1918-1919 salarisadressen³⁶ verzonden naar Amsterdam, Deventer, Dordrecht, Groningen, Haarlem, Leiden en Rotterdam.³⁷ Met deze adressen om een betere salariering te bereiken had de vereniging steeds meer succes. In Dordrecht moest opnieuw een

adres worden gezonden, omdat de afdeling Dordrecht van de BvNO actie had gevoerd om de toeslag voor het buitengewoon onderwijs van f. 400,-- terug te brengen naar f. 200,--. In steeds meer plaatsen werden echter de salarissen vastgesteld in overeenstemming met het beleid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en dus tegen de wens van de BvNO. Vos wees in zijn artikel 'Conflicten' uit 1919 nog maar eens op de statutaire plicht van de vereniging om op te komen voor de belangen van haar leden. De acties van de vereniging ter verbetering van het salaris werden echter, en niet alleen in Dordrecht, door de 'Bondsafdelingen gediskwalificeerd en tegengewerkt'. Het Bondsafdelingsbestuur Groningen liet in *De Bode*, het vakbondsblad van de BvNO, een stukje afdrukken waarin het salarisadres aan de gemeente 'dwaas en door niets gemotiveerd' werd genoemd en waarin gesproken werd van een 'egoïstische inmenging' van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Voor de BvNO werd de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zelfs 'een gesmade groepsvereniging', zo schreef secretaris Vos aan de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. En hij vermeldde dat door tegenwerking van de BvNO een aantal onderwijzers aan de scholen voor buitengewoon onderwijs in 1918 een goede salarisregeling verloren. Zij kregen 'de slechtste salarisregeling uit het land' en daardoor had het buitengewoon onderwijs voortdurend gebrek aan leerkrachten. Gezien deze acties vond Vos het daarom niet verwonderlijk dat verschillende leden van de vereniging hun lidmaatschap van de BvNO opzegden.³⁸

Er was niet op alle terreinen frictie. Met betrekking tot één van de doelstellingen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, het bevorderen van afzonderlijke inrichtingen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen in ons land, kon namelijk wel goed samengewerkt worden met niet alleen het NOG, maar ook de BvNO. Zo stuurden bijvoorbeeld de plaatselijke afdelingen van beide onderwijsbonden in 1917 gezamenlijk een adres aan de gemeenteraad van Vlaarding, waarin zij het college verzochten over te gaan tot de oprichting van een school voor buitengewoon onderwijs. Hiervoor droegen de bonden de volgende argumenten aan: achterlijke kinderen belemmerden de 'normalen gang' van het onderwijs in de gewone school en daardoor benadeelden ze de 'niet misdeelde kinderen'; aan de achterlijke leerlingen kon in het gewone onderwijs niet voldoende aandacht gegeven worden, waardoor ook zij nadeel ondervonden van het onderwijs in de gewone klas; de omgang op school van de 'niet misdeelde kinderen met de achterlijken' was voor de laatsen zeer pijnlijk en voerde 'niet zelden tot het ontstaan of aankweken van karakterfouten'; opzettelijk voor hen ingericht onderwijs kon van de 'geestelijk misdeelden' nuttige leden van de maatschappij maken; een groot deel van de leerlingen, die het gevaar liepen later 'verbeteringsgestichten en gevangenissen' te vullen, kwam onder een 'voor hen en voor de maatschappij zeer nuttige controle'.³⁹

Vanuit het figuratieperspectief gezien leidde de interactie tussen de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de onderwijsbonden zowel tot tegenwerking als tot samenwerking met betrekking tot de groei en professionalisering van het buitengewoon onderwijs. De invloedrijke BvNO was principiële tegenstander van het streven van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om te komen tot een aparte beroepsgroep. Voor de BvNO was aanvullende scholing voor het buitengewoon onderwijs in het geheel niet noodzakelijk en een aparte salarisregeling was al helemaal uit den boze.

De bestuurders van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen hielden echter vast aan

hun streven naar professionele ontwikkeling van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Ook in het streven naar een passend salaris bleef de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen actief. In de Regelen was namelijk alleen een minimumsalaris genoemd en dankzij adressen, ondersteund door persoonlijke contacten werden de salarissen voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs veelal vastgesteld in overeenstemming met het beleid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Voor het realiseren van definitieve wetgeving voor het buitengewoon onderwijs met betrekking tot professionele ontwikkeling van de leerkrachten en een aparte salarisregeling bleef de machtige onderwijsbond BvNO echter een geduchte tegenstander van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.

Vereeniging van Schoolartsen en Vereeniging van Spraakleraren

Bij de oprichtingsvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in 1903 was vastgesteld dat de deskundigheid van een (zenuw)arts bij het buitengewoon onderwijs noodzakelijk was wegens zijn wetenschappelijke kennis om een juiste diagnose te stellen. Daarom waren de aan de scholen verbonden (zenuw)artsen gevraagd om lid te worden van de nieuwe beroepsvereniging. Dat de deskundigheid van de arts onmisbaar was bij het buitengewoon onderwijs werd in 1904 nog eens betoogd door P.H. Schreuder op de ledenvergadering. Daarom werd professionele samenwerking tussen onderwijzers en artsen tot landelijk beleid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Het was een logische stap om samenwerking met de in 1908 opgerichte Vereeniging van Schoolartsen te zoeken, want met de toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs zouden steeds meer schoolartsen bemoeienis krijgen met het buitengewoon onderwijs. Van belang voor deze samenwerking is dat de schoolartsen Van Voorthuysen en Herderschêe nauw betrokken waren bij zowel de ontwikkelingen in het werkveld als bij de beide verenigingen, een menselijke figuratie.

De Vereeniging van Spraakleraren schoolde de onderwijzers in het buitengewoon onderwijs ten aanzien van het spreekonderwijs. In het buitengewoon onderwijs werd specifieke deskundigheid van de onderwijzers gevraagd ten aanzien van het spreken, omdat veel leerlingen op dit terrein stoornissen hadden. Aangezien er in Nederland geen beroepsvereniging voor spraakleraren was hadden de neven I. Schreuder en P.H. Schreuder in 1911 besloten genoemde Vereeniging van Spraakleraren op te richten. Dat onderwijzers uit het buitengewoon onderwijs, en ook nog familieleden van elkaar, deze specifieke Vereeniging van Spraakleraren oprichtten zou samenwerking tussen beide verenigingen vanuit de figuratiebenadering gezien wel erg makkelijk maken. Deze nieuwe vereniging zou zorg dragen voor de professionele ontwikkeling van de leerkrachten ten aanzien van het spraakonderwijs. De drie genoemde verenigingen, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de Vereeniging van Schoolartsen en de Vereeniging van Spraakleraren, konden dus van elkaars deskundigheid profiteren bij de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Samenwerking tussen de drie verenigingen was intentioneel positief, maar in de praktijk bleek dat lastig. Het gezamenlijk uitgeven van een tijdschrift werd een fiasco.

Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen

In 1904 werd de functie van 'schoolarts' geïntroduceerd in het Nederlandse onderwijs.⁴⁰ De taak van de schoolarts was drieledig: het opsporen en onder behandeling brengen

van afwijkingen bij schoolkinderen, het nemen van maatregelen in het belang van de gezondheid van kinderen, en begrip aanbrengen voor een hygiënische leefwijze.⁴¹ Onder de schoolartsen ontstond de behoefte om een eigen vereniging op te richten. Op 21 juni 1908 werd de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen opgericht. De Haagse schoolarts Pigeaud, buitengewoon lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werd tot voorzitter gekozen en de Utrechtse kinderarts J.H.G. Carstens werd aangesteld als secretaris.⁴² Met de toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs, na de afkondiging van de Regelen, zouden in meerdere gemeenten schoolartsen betrokken worden bij het buitengewoon onderwijs. Ook twee hoofdpersonen uit deze studie, Van Voorthuysen als schoolarts in Groningen en Herderschêe als schoolarts in Amsterdam, werden lid van deze vereniging en gingen een belangrijke rol spelen. Vanuit de figuratietheorie gezien was samenwerking tussen de Vereeniging van Schoolartsen en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen dus goed mogelijk, want er waren niet alleen vergelijkbare doelstellingen, maar ook dezelfde personen waren actief.

Omdat de inhoudelijke interesses van de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen gedeeltelijk op hetzelfde terrein lagen als die van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zeiden A.J. Schreuder, I. Schreuder en J. Klootsema in 1908 alle medewerking toe aan het blad *Gezondheid in de school*, het vakblad voor de schoolartsen.⁴³ Erg snel nam het ledenaantal van de vereniging niet toe. Dit was niet verwonderlijk, want in 1920 was slechts in 167 gemeenten, 15% van het totaal aantal gemeenten in Nederland, het medisch toezicht op de scholen opgedragen aan schoolartsen of aan de 'gemeentegeneesheeren'.⁴⁴ Deze nieuwe vereniging had als doel 'de studie van het schoolartsenwezen en de schoolhygiëne te bevorderen en de belangen van de beroepsgroep te behartigen'. Specifieke schoolgeneeskundige kennis ontbrak nog en daarom functioneerde de vereniging zelf jarenlang als voornaamste aanbieder van vak kennis. Twee- à driemaal per jaar werd tijdens de vergadering een inleiding gehouden over onderwerpen als spraakgebreken, 'schoolachterlijke' kinderen en besmettelijke ziekten. Herderschêe, als schoolarts verbonden aan de scholen voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam en lid van het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, was een van degenen die een inleiding op de vergadering van schoolartsen verzorgden. In aansluiting op de vergadering werden 'herhaaldelijk' verschillende vormen van buitengewoon onderwijs bezocht.⁴⁵ In het genoemde vakblad *Gezondheid in de school* schreef Herderschêe over de gevaren van het alcoholgebruik en over zijn ervaring als schoolarts aan de Amsterdamse scholen voor buitengewoon onderwijs.⁴⁶ Door gebrek aan voldoende abonnees werd het blad echter na één jaar opgeheven.⁴⁷ De bedoeling tot samenwerking en informatie-uitwisseling tussen de twee verenigingen was goed, maar liep dus al snel vast.

Omdat de interesses van de Vereeniging van Schoolartsen ook het terrein van het buitengewoon onderwijs betroffen werd in 1916 de mogelijkheid van een gemeenschappelijk tijdschrift onderzocht. Van belang hierbij was dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen sinds de oprichting als beleid de samenwerking tussen onderwijzers en artsen uitdroeg. In de drie jaar van het bestaan van *Pais*, het gemeenschappelijke vakblad, publiceerde Herderschêe, redactielid namens de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, 24 maal in dit tijdschrift. In deze publicaties was het centrale onderwerp de ontwikkeling van het individuele kind en het objectief vaststellen van verschillen tussen kinderen.⁴⁸ Van Voorthuysen,

redactielid namens de Vereeniging van Schoolartsen, publiceerde 43 maal in *Pais*. Zijn artikelen hadden overwegend betrekking op de hygiëne in de school.⁴⁹ Vanwege zijn expertise werd hij medeauteur van het door de Vereeniging van Schoolartsen uitgebrachte rapport over de gezondheidsleer bij de opleiding en examens van onderwijzers.⁵⁰ Het samengaan van de twee beroepsgroepen, onderwijzers en artsen, in het tijdschrift *Pais* leidde echter al snel tot ongenoegen bij de onderwijzers van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Het tijdelijk contract werd niet verlengd, omdat het vaktijdschrift inhoudelijk gedomineerd werd door medici. Eén van de redenen voor het moeizame samenwerken van beide verenigingen was waarschijnlijk ook dat de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen gekenmerkt werd door een bonte verzameling artsen met totaal verschillende medische achtergronden.⁵¹ Van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was slechts een handjevol artsen lid, en op een enkele uitzondering na waren dit zenuwartsen.

Door de groei van het aantal scholen werden er meer parttime schoolartsen betrokken bij het buitengewoon onderwijs. Leden van de Vereeniging van Schoolartsen hadden echter een gemêleerde achtergrond en ontbeerden daardoor veelal de specifieke deskundigheid die vereist was voor de medisch-pedagogische commissie van het buitengewoon onderwijs. De arts had van minister Heemskerk in zijn subsidievoorwaarden, de Regelen uit 1907, ook geen rol gekregen en van de bij het buitengewoon onderwijs betrokken schoolartsen werd dus formeel geen enkele deskundigheid gevraagd. Dit was op den duur reden om de professionalisering van de schoolartsen bij het buitengewoon onderwijs in het werkprogramma van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen op te nemen.

De betrokkenheid en het gezag van Herderschêe bij de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen was zodanig dat hij in 1919 voorgedragen en zelfs benoemd werd tot voorzitter van de vereniging. Klaarblijkelijk had men echter bij Herderschêe niet vooraf geïnformeerd of hij een eventuele benoeming zou aanvaarden, want hij weigerde de benoeming.⁵² Waarschijnlijk had hij er geen tijd voor, want hij was in 1919 naast schoolarts bij de scholen voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam ook eindredacteur van het blad *Pais*⁵³, bestuurslid bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, docent Hygiëne aan de School voor Maatschappelijk Werk, hoofd van de afdeling besmettelijke ziekten en plaatsvervangend geneesheer-directeur van het Wilhelmina Gasthuis. Nadat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen te kennen had gegeven het contract voor het gemeenschappelijk tijdschrift *Pais* niet te willen verlengen had Herderschêe wel zijn volle medewerking gegeven aan *het Sociaal Medisch Maandschrift*, het nieuwe tijdschrift voor de schoolartsen. Hij was medeoprichter en werd redactielid van dit tijdschrift dat werd ondergebracht bij de Haagse uitgeverij Haga, de door Jacobs en collega's opgerichte uitgeverij voor het buitengewoon onderwijs.

De Vereeniging van Schoolartsen was in de aanloop naar de aangekondigde wetgeving niet actief in het beïnvloeden van het overheidsbeleid. In januari 1919, het concept van de Lager Onderwijswet was bekend, deed Van Voorthuysen nog een dringend appèl op de vereniging om 'nauwkeurig omschreven en goed toegelichte eisen' bij de minister bekend te maken.⁵⁴ De eerder genoemde gemêleerde achtergrond van de schoolartsen en het feit dat de meesten van hen in een kleine aanstelling hun functie uitoefenden was ongetwijfeld debet aan de geringe actiebereidheid bij de schoolartsen. Het was daarom de vraag welke positie de schoolarts bij het buitengewoon onderwijs zou krijgen in de nieuwe wetgeving.

Weliswaar had de Vereniging van Schoolartsen minister De Visser in 1918 in een adres gevraagd om het vak 'gezondheidsleer' verplicht te stellen op de lagere scholen en het tevens tot een examenvak te maken op de onderwijzersopleiding⁵⁵, maar van een werkelijke beïnvloeding van het concept van de Lager Onderwijswet 1920 met betrekking tot het buitengewoon onderwijs was geen sprake. Klaarblijkelijk had de Nederlandsche Vereniging van Schoolartsen minder fiducie in de aanloop naar de nieuwe onderwijswetgeving. In 1919 formuleerde de schoolarts B.D.G. Kappenburg zijn verontrusting in het artikel 'Het wetsontwerp De Visser en het Medisch schooltoezicht'.⁵⁶ De minister had in zijn wetsontwerp geen rekening gehouden met het geneeskundig schooltoezicht en het 'instituut van schoolarts' kwam in de voorgestelde wet niet voor. Principiële veranderingen of voorstellen waaruit bleek dat de minister overtuigd was van 'het nut en de noodzakelijkheid van geneeskundig schooltoezicht' en dat bij de inrichting van het onderwijs ook 'de zorg voor de lichamelijke ontwikkeling der leerlingen op den voorgrond' moest staan, waren, aldus Kappenburg, in het wetsontwerp niet te vinden.⁵⁷ Zijn collega Van Voorthuysen vond het eveneens onjuist dat in de nieuwe Lager Onderwijswet de arts en de arts-artsen waren geschrapt en dat zij waren 'overgebracht naar de afdeling volksgezondheid'.⁵⁸ In de Regelen van minister Heemskerk was de arts al niet voorgekomen en de functie van de arts kwam nu ook niet voor in het concept van de Lager Onderwijswet. Voor de Vereniging van Onderwijzers en Artsen zou het mede daardoor een lastige opgave worden om de door hen gewenste positie van de medisch-pedagogische commissie veilig te stellen. In de nieuwe wetgeving voor het Lager Onderwijs, de Lager Onderwijswet van 1920, zou het buitengewoon onderwijs immers een aparte plek krijgen.

Vereniging van Spraakleraren

De Vereniging van Spraakleraren werd in 1911 opgericht door twee schoolhoofden bij het buitengewoon onderwijs, de neven P.H. Schreuder en I. Schreuder, beiden vanaf de oprichting lid en vervolgens bestuurders van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.⁵⁹ Omdat de doelstellingen van de verenigingen elkaar overlaptten was vanuit de figuratiebenadering gezien en mede door de familieverbanden hechte samenwerking mogelijk. Deze vereniging wilde spraakleraren opleiden en het spreekonderwijs op de scholen voor buitengewoon onderwijs verbeteren. De spraak had binnen het onderwijs aan achterlijke kinderen altijd al bijzondere aandacht gekregen. In de negentiende eeuw had de Haagse predikant Van Koetsveld al als uitgangspunt voor de behandeling van zijn leerlingen dat het denken van de leerling zo nauw met het spreken was verweven dat het ene bijna niet zonder het andere kon. Hij ontwierp destijds voor zijn leerlingen een leergang om het spreken te verbeteren.⁶⁰ Ook bij de onderwijzer Kingma nam het spreken een centrale plaats in. Hij opende in 1867 zijn Amsterdamse school onder de statutaire naam Inrichting voor Spraakgebrekkige en daardoor Achterlijke Kinderen te Amsterdam.⁶¹ Het was daarom niet zo vreemd dat A.J. Schreuder in zijn rapport aan wethouder Mouton uitgebreid aandacht besteedde aan de spraakontwikkeling en de betekenis daarvan voor het onderwijs aan achterlijke kinderen. De oudste 'pogingen tot een indeling van zwakzinnigheid' hadden, volgens A.J. Schreuder, de spraakontwikkeling als grondslag.⁶² Het spraakdefect bij achterlijken zou zo sterk op de voorgrond treden 'dat oudere schrijvers hierin zelfs het hoofdkenmerk zagen' en er hun indeling van zwakzinnigheid op baseerden. Dit leidde ertoe 'om achterlijken en spraakgebrek-

kigen tezamen te brengen in eenzelfde onderwijsinrichting, hoewel tal van spraakgebrekken intellectueel normaal zijn'.⁶³ De gedachte was 'hoe gebrekiger de spraak, des te lager de trap van ontwikkeling'. De 'diepste' idioten zouden geen enkel woord leren spreken.⁶⁴ Alle achterlijke kinderen leerden laat spreken en bij zeer velen kwamen spraakstoornissen voor. A.J. Schreuder noemde vijf 'zuiver psychische' oorzaken hiervoor: gebrek aan aandacht, gebrek aan spierenergie in de spraakmusculatuur, gebrekkige waarneming van de klanken, onvoldoende associatie tussen zaakvoorstelling, woordklank en spraakbeweging, en tot slot de beperkte geestelijke ontwikkeling in het algemeen. Hiernaast konden nog allerlei fysiologische en anatomische problemen een rol spelen zoals: 'gebreken van neus en keel, doofheid, te dikke of te lange tong, slechte plaatsing der tanden of soms algeheele verwoesting van het gebit (syphilis bij den vader!); te hoog gehemelte, enz.'. Hij vond dat, wanneer er geen anatomische stoornissen aanwezig waren, een achterlijk kind alle letterklanken behoorlijk kon leren formuleren. De drie hoofdfouten waren: slappe, onvoltooide articulatie, het weglaten of vervangen van letters door andere letters. Al deze fouten waren slordigheden en door 'onophoudelijke controle en oefening' kon de spraak verbeterd worden.⁶⁵ Daarom was Klootsema van mening dat het spreekonderwijs aan alle schoolvakken verbonden moest zijn.⁶⁶ Zowel in Amsterdam, Den Haag als Rotterdam had het spreekonderwijs op de scholen voor buitengewoon onderwijs alle aandacht. In Amsterdam was dit zichtbaar in de naamgeving van de vereniging: Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen. Ook in Rotterdam besteedde Köhler specifieke aandacht aan het spreekonderwijs en in 1910 benoemde hij een spraakleraar aan zijn school.⁶⁷ In Den Haag behandelde P.H. Schreuder kinderen met spraakgebreken dagelijks na schooltijd.⁶⁸ Hij was door het gemeentebestuur aangesteld als spraakleraar, nadat hij in 1903 in Berlijn een cursus voor 'spraakgebrekkige achterlijken' had gevolgd.⁶⁹ P.H. Schreuder werd behalve onderwijzer ook spraakleraar en het college van B en W vond het spreekonderwijs zo belangrijk dat P.H. Schreuder in 1909 de opdracht kreeg om voor al het personeel van de scholen voor buitengewoon onderwijs in Den Haag een cursus te verzorgen.⁷⁰ Trouwens niet alleen de spraakgebrekkige leerlingen van zijn school kregen buiten de schooluren les in spreken. Deze lessen waren tevens toegankelijk voor 'achterlijke spraakgebrekkige leerlingen, die wegens plaatsgebrek nog niet op de Buitengewone School voor Lager Onderwijs konden worden geplaatst'.⁷¹

Een officiële opleiding tot spraakleraar bestond niet en de scholen waren aangewezen op leerkrachten die zich hierin zelf hadden bekwaamd.⁷² De behoefte aan goede spraakleraren nam toe en de oprichting van een vereniging was een logische stap, want op alle scholen voor buitengewoon onderwijs werd spraakonderwijs gegeven. Vandaar dat de neven P.H. Schreuder en I. Schreuder, beiden koplopers in dit onderwijs, in 1911 het initiatief namen om de Vereeniging van Spraakleraren op te richten. Het doel van de Vereeniging van Spraakleeraren was het 'bevorderen van het spreekonderwijs en het behandelen van spraakgebreken'. Daarnaast stelde de vereniging zich ten doel eenheid in het spraakonderwijs te brengen en de belangen te behartigen van haar leden.⁷³ P.H. Schreuder was, als lid van de examencommissie en voorzitter van de kascommissie, actief lid van deze vereniging.⁷⁴ Omdat alle scholen voor buitengewoon onderwijs het spreekonderwijs belangrijk vonden zette I. Schreuder, in 1912 de opvolger van P.H. Schreuder als voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen⁷⁵, het spreekonderwijs op de agenda van de jaarvergadering van 1915. Op deze vergadering stelde het Hoofdbestuur voor

om een onderzoek in te stellen naar de 'omvang en de aard van het onderwijs aan de spraakgebrekkige leerlingen onzer scholen'. Als gevolg van dit met algemene stemmen aangenomen besluit, werd aan de zeventien scholen voor buitengewoon onderwijs een 'serie vragen omtrent het spreekonderwijs' gezonden.⁷⁶ Dit leidde tot een door de ledenvergadering vastgesteld rapport met de hoofdconclusie dat het spreekonderwijs een centrale plaats diende in te nemen op alle scholen voor buitengewoon onderwijs.⁷⁷ Vanuit het figuratieperspectief gezien bleven beide verenigingen samen optrekken om de professionele ontwikkeling van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs ten aanzien van het spreekonderwijs te verbeteren.⁷⁸

Daags voor de behandeling in de Tweede Kamer van de Lager Onderwijswet van 1920, maart 1920, verzond de Vereniging van Spraakleraren een adres 'Aan Zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen'.⁷⁹ Hierin werd de minister verzocht het spreekonderwijs op te nemen in de Lager Onderwijswet. Eveneens werd gevraagd de oprichting van scholen voor spraakgebrekkigen te bevorderen en één of meer internaten voor deze kinderen in het leven te roepen. Met zekerheid kon aangenomen worden dat het aantal spraakgebrekkigen zeer groot was, 2% van de schoolbevolking. Hierbij werd door de Vereniging van Spraakleraren verwezen naar verschillende onderzoeken, onder meer naar het onderzoek dat Van Voorthuijsen samen met spraakleer J. Reinink, onderwijzer bij het instituut Guyot, in Groningen had verricht.⁸⁰

Organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs

De scholen voor protestants-christelijk en rooms-katholiek buitengewoon onderwijs leidden uiteindelijk tot nieuwe organisaties voor het bijzonder buitengewoon onderwijs. Zij onderscheidden zich van de hiervoor behandelde beroepsorganisaties door hun gerichtheid op het bijzonder onderwijs. Hierbij is van belang dat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen niet principieel openbaar was. Daarom waren ook, zo zagen we eerder, leerkrachten van scholen op protestants-christelijke grondslag (bestuurs-)lid. Dit gaf een goede opening tot samenwerking tussen de protestants-christelijke en de openbare vereniging voor buitengewoon onderwijs, waarbij de familie Schreuder opnieuw een belangrijke rol zou spelen.

De eerste scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs ontstonden gedurende het politieke eindspel in de schoolstrijd om de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs, in 1920 bij wet geregeld.⁸¹ Scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs kwamen in deze periode moeizaam tot stand, want bestuurders van de bijzondere scholen waren vooral bezig met de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs.⁸² Het bevorderen van deze gelijkstelling tussen het openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs werd door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen als een van haar taakstellingen gezien.⁸³

Protestants-christelijk buitengewoon onderwijs

Het protestants-christelijk bijzonder buitengewoon onderwijs zou nauw gaan optrekken met de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. De familie Schreuder speelde namelijk bij het ontstaan van het protestants-christelijke onderwijs een initiërende rol. A.J. Schreuder was zijn leven lang belijdend lid van de hervormde kerk. Zijn geloof droeg hij ook uit binnen en buiten zijn Medisch-Pedagogisch Instituut. Zijn werk voor 'achterlijke en zenuwzwakke

kinderen' beschouwde hij als een 'roeping'.⁸⁴ Hij gaf de aanzet tot het protestants-christelijk onderwijs aan achterlijke kinderen. De eerste protestants-christelijke school voor buitengewoon onderwijs werd in 1905 in Rotterdam opgericht door De Graaff, voordien onderwijzer bij A.J. Schreuder.⁸⁵ Dit vormde de start van een proces dat tot een aparte zuil van protestants-christelijk buitengewoon onderwijs zou leiden. De Graaff had enkele lessen van P.H. Schreuder bijgewoond en werd toen 'gegrepen' door dit speciale onderwijs. Van dat onderwijs wist hij toen nog nagenoeg niets: 'alles was nog zo nieuw en een beetje vreemd'. Door zijn bezoek aan de klas van P.H. Schreuder gingen zijn 'ogen open voor het mooie van dat onderwijs en voor zijn grote betekenis'. Zijn Rotterdamse privéschool begon op 1 april 1905 met vier leerlingen en werd al snel overgenomen door de Vereniging voor Christelijk Onderwijs aan Zwakzinnige Kinderen te Rotterdam, opgericht in december 1905. Omdat de school nu onder een rechtspersoon stond werd in 1907 subsidiering onder de Regelen mogelijk.⁸⁶

Enkele jaren later werd de tweede protestants-christelijke school voor buitengewoon onderwijs geopend. Op 1 juni 1909 had A.J. Schreuder in Haarlem op de Algemene vergadering van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche bezittingen een inleiding over het onderwijs aan achterlijke kinderen gehouden.⁸⁷ Als gevolg hiervan werd enkele maanden later de Vereniging tot oprichting en instandhouding van Christelijke Scholen voor Zwakzinnigen te Amsterdam opgericht. Voorzitter van deze vereniging werd J.Th.R. Schreuder (1870-1952)⁸⁸, een volle neef van de broers A.J. en P.H. Schreuder en hun zwager toen hij op 12 augustus 1897 in het huwelijk trad met hun zus E.C.M. Schreuder (1872-1945). J.Th.R. Schreuder, onderwijzer, was 26 jaar oud toen hij in 1896 een particuliere school in Amsterdam overnam en zijn eigen school begon onder de naam Instituut Schreuder. Zowel A.J. Schreuder als P.H. Schreuder hadden enige tijd als onderwijzer aan dit instituut gewerkt.⁸⁹ Op dit instituut gaven zij ook les aan 'kinderen met opvoedingsproblemen, die extra aandacht en begeleiding nodig hadden'.⁹⁰ Daar ontstond hun interesse voor leerlingen die moeilijkheden hadden bij het leren.

De eerste school van de Vereniging tot oprichting en instandhouding van Christelijke Scholen voor Zwakzinnigen te Amsterdam werd op 16 november 1910 in Amsterdam geopend.⁹¹ Ook hier werd een onderwijzer van A.J. Schreuder, A.J. Calliber, hoofd van de school.⁹² Het geneeskundig onderzoek voor deze school werd verricht door de hoogleeraar-psychiater K.H. Bouwman, collega van Herderschêe in het Wilhelmina Gasthuis. Het Bestuur had een verzoek om subsidie bij de gemeente ingediend, want de bijzonder neutrale scholen van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen, kregen ook subsidie van de gemeente. Dit verzoek werd echter in mei 1910 verworpen. Wel kreeg de school van Calliber subsidie van het Rijk.⁹³ Jarenlang moest het bestuur echter de school aanvullend met eigen middelen in stand houden.

In 1913 werd de Vereniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen opgericht door prominente leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en zij aanvaardden ook bestuurlijke functies in deze vereniging. Als doel werd geformuleerd het wekken van belangstelling voor het protestants-christelijk buitengewoon onderwijs en de behartiging van de belangen van dit onderwijs en van degenen die er werken.⁹⁴ In het bestuur werden gekozen de onderwijzers J. Poppes⁹⁵ en W. van der Wart⁹⁶, en de zenuwarts dr. A. Dupont.⁹⁷ Alle drie waren en bleven lid van de Vereniging

van Onderwijzers en Artsen, net als eerder de schoolhoofden De Graaff en Calliber.⁹⁸ Deze nieuwe christelijke vereniging wilde niet 'tegenover' de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen staan, maar naast haar, en hoopte in goede harmonie samen te werken 'waar zulks wenselijk wordt geacht en voor de gemeenschappelijke belangen dienstig is'.⁹⁹

Op 12 maart 1914 besloot de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen, op voorstel van De Graaff, een commissie in te stellen om te onderzoeken welke wijzigingen in de Regelen noodzakelijk waren.¹⁰⁰ De onderwijzers Pegman, schoolhoofd in Ermelo bij 's-Heerenloo, en Calliber zouden nagaan in hoeverre aanvullingen en wijzingen in de Regelen nodig waren. Als knelpunten kwamen onder meer naar voren: het ontbreken van een wettelijke regeling, geen leerplicht, geen opname in het rijkspensioen, en de te grote rol van de districtsschoolopziener. In januari 1919 werd het eindrapport op de buitengewone ledenvergadering in Utrecht 'vrijwel ongewijzigd' aanvaard. De belangrijkste punten waren: minder bemoeienis van de districtsschoolopziener, voor de eerste twee klassen een maximum van twaalf leerlingen, gelijktrekking van salarissystematiek¹⁰¹ met het gewone onderwijs met een toeslag voor het personeel van de school voor zwakzinnigen van 'zeke f. 400 á f. 600'. Verder moest er een in de Lager Onderwijswet verankerde regeling komen voor het onderwijs aan zwakzinnigen. Daarmee was dan meteen de rechtspositie, het pensioen en het wachtgeld geregeld. Tevens werd subsidie gevraagd voor een vakstudie voor het onderwijzend personeel en werd afzonderlijk schooltoezicht wenselijk geacht.¹⁰²

De jonge protestants-christelijke vereniging voor buitengewoon onderwijs werd dus opgericht door vooraanstaande leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen die lid bleven van beide verenigingen. Daardoor ontstonden er sterke bestuurlijke verbanden, een menselijke figuratie. In 1919, aan de vooravond van de Lager Onderwijswet van 1920 waarin een paragraaf over het buitengewoon onderwijs was opgenomen, besloten A.J. Schreuder en De Graaff tot oprichting van de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs, een besturenorganisatie. Op 6 maart 1920 werden de statuten en het huishoudelijk reglement vastgesteld en de bestuursfuncties verdeeld, met als resultaat dat A.J. Schreuder tot vicevoorzitter werd benoemd.¹⁰³ Zeventien jaar nadat A.J. Schreuder medeoprichter was van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen nam hij het initiatief voor deze landelijke vereniging. Hij zou ook bij de ontwikkeling van het protestants-christelijk buitengewoon onderwijs een voorname rol blijven spelen.¹⁰⁴ Daardoor kregen de broers A.J. en P.H. Schreuder een zeer grote invloed op de ontwikkeling van de nieuwe onderwijssector.

Rooms-katholiek buitengewoon onderwijs

De meeste rooms-katholieke scholen behoorden tot een parochie en stonden onder bisschoppelijk toezicht.¹⁰⁵ Het openbaar-neutraal onderwijs, vastgelegd in de Lager Onderwijswet van 1878, werd door de rooms-katholieke geestelijken als onvoldoende beschouwd, omdat de wet als 'positief-christelijk met een Protestantsche tint' werd gezien.¹⁰⁶ Daarom zetten de katholieken zich in voor onderwijs met een eigen rooms-katholieke identiteit en richtten daartoe scholen en schoolverenigingen op.¹⁰⁷ In de periode 1901-1920 kwam het rooms-katholiek buitengewoon onderwijs echter amper tot ontwikkeling.

Er werd slechts in enkele katholieke inrichtingen buitengewoon onderwijs gegeven. Zo gaf in 1904 Broeder Seraphinus onderwijs in Huize Assisië te Udenhout.¹⁰⁸ In 1908 werd

een school geopend aan het internaat voor meisjes, Huize Boldershof in Druten. Daarnaast werd op 1 september 1912 de eerste en lange tijd enige zelfstandige rooms-katholieke dag-school voor jongens geopend, Sint Servatius te Maastricht. Hoofd van deze school werd Broeder J. Baptist. Hij moest 'zelf zoekende zich 'n weg banen' en maakte vervolgens zijn school tot een 'model-school' voor het rooms-katholiek buitengewoon onderwijs.¹⁰⁹ Die langzame ontwikkeling van het rooms-katholiek buitengewoon onderwijs werd door de katholieke voorman van het rooms-katholiek buitengewoon onderwijs, de onderwijzer G.A.E. Christ (1886-1957), als volgt verklaard. In de eerste plaats brachten de katholieken al 'zware offers' voor het onderwijs aan de 'normale jeugd', want van financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs was immers nog geen sprake. Een andere oorzaak lag in het feit dat de katholieke bevolking grotendeels op het platteland en in de kleinere steden leefde, 'waar de zwakzinnigenzorg minder werd gevoeld en inderdaad niet die dringende voorziening behoefde, welke bestaat in volkrijke steden'. Tenslotte wees Christ nog op de 'talrijke katholieke inrichtingen van liefdadigheid'. Gesproken werd van dertig á veertig inrichtingen die in de *Pius-almanak*¹¹⁰ werden genoemd, waarin 'zonder twijfel' ook vele 'behoefte achterlijke en verwaarloosde' kinderen waren opgenomen.¹¹¹ Oprichting van scholen voor buitengewoon onderwijs was afhankelijk van bisschoppelijke toestemming en pas in 1921 nam de bisschop van Haarlem, Mgr. A.J. Callier (1849-1928) het besluit dat het wenselijk was in de grote steden een rooms-katholieke school voor zwakzinnige kinderen op te richten.¹¹² Van rooms-katholieke zijde was er in de periode 1901-1920 dus geen streven naar een professionele organisatie voor het buitengewoon onderwijs.

Besluit

Professionalisering van het buitengewoon onderwijs vond plaats doordat genoemde beroepsorganisaties naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen de domeinafbakening en de toelating tot de scholen voor buitengewoon onderwijs ondersteunden. De doelstellingen van de verschillende organisaties waren namelijk interdependent, want gericht op speciaal onderwijs voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Vanuit het figuratieperspectief gezien waren de belangen van verschillende organisaties ook in personen opmerkelijk sterk met elkaar verweven en deze menselijke figuratie faciliteerde de interactie tussen die instellingen. Waar dit ontbrak, zoals bij de BvNO, was de interactie geheel anders en had in potentie een meer conflictueus karakter. Er kon daarom goed samengewerkt worden met beroepsorganisaties met een sterk vergelijkbare doelstelling, en waar ook (bestuurs)leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen belangrijke functies hadden. Zo waren P.H. Schreuder en Herderschêe bestuurders van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. P.H. Schreuder was daarnaast lid van de adviescommissie van het NOG en medeoprichter van de Vereniging van Spraakleraren. Herderschêe en Van Voorthuysen waren actief lid van de Vereniging van Schoolartsen, en Van Voorthuysen was tevens van 1917 tot 1920 eindredacteur van *Pais*, het tijdschrift van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, de Vereniging van Schoolartsen en de Vereniging van Spraakleraren. De familie Schreuder speelde daarbij in verschillende verenigingen - de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, het NOG, de Vereniging van Spraakleraren, de Vereniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen en de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs - een actieve rol. De onderwijsbond het NOG, de

Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen en de Vereeniging van Spraakleraren ondersteunden de ambities van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om te komen tot een professionele beroepsorganisatie voor de nieuwe professie: leerkracht buitengewoon onderwijs. Met het NOG bleek goede samenwerking mogelijk, maar dat was veel moeilijker met de BvNO. De BvNO verzette zich principieel tegen aparte beroepsvereisten en een afzonderlijke honorering voor de leerkrachten, die een aparte professie zouden legitimeren. Samenwerking met beide onderwijsbonden was vooral succesvol als het ging om het oprichten van nieuwe scholen voor achterlijke kinderen, want daar lagen de gemeenschappelijke professionele belangen. Van separaat onderwijs profiteerden zowel de leerlingen van het gewone lager onderwijs als de leerlingen die in aparte scholen werden onderwezen. Vanuit het figuratieperspectief gezien waren de belangen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de BvNO dus deels vervlochten, maar ook tegenstrijdig.

Samenwerking met de Vereeniging van Schoolartsen lag voor de hand en werd door de bestuurders ook nagestreefd, maar in de praktijk werd dat lastig, omdat de dominantie van artsen weerstand opriep bij de onderwijzers in het buitengewoon onderwijs. Dat lag anders bij de door P.H. en I. Schreuder opgerichte Vereeniging voor Spraakleraren die het bevorderen van het spreekonderwijs en het behandelen van spraakgebreken tot doel had. Omdat het spreekonderwijs al vanouds een belangrijke plek innam op de scholen voor buitengewoon onderwijs kon hechte samenwerking worden gerealiseerd met de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.

Protestants-christelijke leden van het eerste uur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zoals de onderwijzers A.J. Schreuder en De Graaff, waren tevens actief betrokken bij het oprichten van scholen en verenigingen voor protestants-christelijk buitengewoon onderwijs. Zowel bestuurlijk als inhoudelijk was er daarom een sterke vervlechting met de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Feitelijk was het protestants-christelijk buitengewoon onderwijs, zeker in deze periode, afhankelijk van de kennis en kunde zoals ontwikkeld binnen de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Van een gezamenlijk optreden naar aanleiding van de concept-Lager Onderwijswet was echter geen sprake. Het bestuur van de nieuwe Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen ging zelf op audiëntie bij hun protestants-christelijke minister De Visser. Een gezamenlijk optreden van alle beroepsorganisaties naar aanleiding van het concept van de Lager Onderwijswet van 1920, zoals beoogd door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, lukte niet.¹¹⁵

DESKUNDIGHEIDSBEVORDERING VAN LEERKRACHTEN

Onderwijzers werden opgeleid voor het gewone lager onderwijs. Zij waren niet voorbereid om onderwijs te geven aan 'achterlijke leerlingen'. Daarom reisden Klootsema, Köhler en A.J. Schreuder naar instellingen in Duitsland om vakkennis te verkrijgen voor het onderwijs aan deze kinderen. Professionele ontwikkeling was voor de oprichters van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen vanzelfsprekend, omdat de leerlingen die toegelaten werden tot het buitengewoon onderwijs aangewezen waren op de gespecialiseerde kennis van de leerkrachten. In eerste instantie werd de noodzakelijke deskundigheid voor het onderwijs aan 'achterlijke kinderen' vooral ontwikkeld door gedreven onderwijzers en in de schoolpraktijk of op ledenvergaderingen overgedragen aan nieuwe collega's. Een enkele maal gaf een arts-psychiater, zoals Wijsman in 1907 en Van Londen in 1910, tijdens een ledenvergadering een lezing over de rol van de arts op de school voor buitengewoon onderwijs. Van deze deskundigheid kon worden gebruikgemaakt, omdat een selecte groep artsen in 1904 door de onderwijzers vanwege hun deskundigheid uitgenodigd waren om lid te worden van de beroepsvereniging.

De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, waar nagenoeg alle scholen voor buitengewoon onderwijs in vertegenwoordigd waren, nam het voortouw om te komen tot een beroepsopleiding voor de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Het komen tot een door de staat erkende en gefinancierde beroepsopleiding voor de leerkrachten, een volwaardige institutie, was het ideaal van de beroepsvereniging. Hierdoor zou buitengewoon onderwijs ook worden erkend als apart beroepsdomein en kreeg het beroep, leerkracht buitengewoon onderwijs, prestige en status.¹ Deskundigheidsbevordering, noodzakelijk om tot gekwalificeerde beroepskrachten te komen, werd derhalve gedurende lange tijd een belangrijk thema voor de hoofdpersonen van deze studie, want het komen tot een door de staat erkende en met een diploma afgeronde beroepsopleiding was een lange weg. Niet alleen binnen het werkveld en de beroepsvereniging was de professionalisering van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs een thema. Ook de in 1903 door minister Kuyper ingestelde Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs besteedde er aandacht aan. Uiteindelijk werden de staat en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen het eens over een cursus voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.

Deskundigheidsbevordering noodzakelijk

Met de oprichting van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen ging de beroepsgroep van onderwijzers verbonden aan scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen zich onderscheiden van de leerkrachten bij het lager onderwijs. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen streefde naar een eigen door de staat erkende opleiding, gezien als een belangrijk element voor een professionele organisatie om controle uit te oefenen op de toelating tot het beroep en op de kwaliteit van de beroepsuitoefening.² Het onderwijs aan achterlijke kinderen week, zoals A.J. Schreuder in zijn publicatie van 1905 had geconstateerd, 'in tal van opzichten' af van het gewone schoolonderwijs.³ Elk kind vroeg om een eigen behandeling, want 'geen twee achterlijke kinderen' waren aan elkaar gelijk.⁴ De bestaande

opleiding tot onderwijzer was niet voldoende om les te kunnen geven aan deze kinderen, want het examenprogramma van deze beroepsopleiding bestond slechts uit 'spraakkunst, syntaxis, aardrijkskunde, geschiedenis, rekenen, enz.'⁵ Daarom was aanvullende en specifieke kennis noodzakelijk, maar voor de toepassing daarvan waren de persoonlijke kwaliteiten van de onderwijzer bijzonder belangrijk.

Klootsema had in 1904 al benadrukt dat de opvoeder van 'misseelde kinderen' veel aan 'zelfwaarneming' en 'zelfherinnering' moest doen. Hij moest eerst zichzelf grondig leren kennen om vervolgens de eigen waarnemingen te vergelijken met de waarnemingen van anderen om via die weg de kinderen te leren kennen.⁶ Ook A.J. Schreuder stelde de persoonlijke kwaliteiten van de leerkracht centraal. Een leerkracht die zich ging wijden aan het onderwijs aan achterlijken aanvaardde een 'missie'. Nodig hierbij was 'onuitputtelijk geduld, onverstoorbare kalmte, groote liefde, kinderlijke blijmoedigheid, persoonlijke autoriteit, onwrikbare consequentie, strenge rechtvaardigheid, scherp psychologisch onderscheidingsvermogen, uitgebreide vakkennis, een krachtig lichaam en een onvermoeide geest'.⁷

Bij de start van de eerste scholen voor achterlijke kinderen was vakkennis nog spaarzaam en veel vaardigheden werden al doende geleerd. Onderwijzers als Köhler, Klootsema en A.J. Schreuder waren op intuïtie, zelfstudie en buitenlandse reizen aangewezen. Ook P.H. Schreuder was aangewezen op zelfstudie, al kon hij daarbij informatie krijgen van zijn broer A.J. Schreuder. Om zich de literatuur meer eigen te maken had zijn personeel in 1905 twee 'studieclubjes' gevormd, die om de veertien dagen bijeen kwamen om de literatuur te bespreken.⁸ Voor verdere scholing was P.H. Schreuder 'in opdracht' van het college van B en W cursussen gaan bijwonen in Duitsland. In 1906 volgde hij een veertiendaagse cursus in Bonn en daarvan maakte hij een 'zeer uitvoerig' verslag, dat in een vijftal schoolvergaderingen met zijn personeel werd behandeld.⁹ Het jaar daarop werd het tweede gedeelte van de cursus gegeven; ook dit deel woonde hij bij en behandelde hij vervolgens in teamvergaderingen. De eerste scholing van de individuele leerkrachten in Nederland werd op die manier door P.H. Schreuder aan zijn personeel gegeven. Dit was uiteraard geen volwaardige beroepsopleiding, maar een tiental bijeenkomsten waarin bestaande buitenlandse academische kennis werd overgedragen en bediscussieerd.¹⁰ Deze bijeenkomsten werden gegeven naast de veertiendaagse bijeenkomsten van de ingestelde studieclubjes. Het verwerven van beroepskwalificaties voor het buitengewoon onderwijs stond hierbij centraal. Zowel kennis zoals oorzaak en achtergrond van zwakzinnigheid, diagnostiek, spraakgebreken, als vaardigheden zoals het maken van geschikt lesmateriaal en het ontwerpen van een leergang, kwamen daarbij aan de orde.

Binnen het werkveld van de scholen voor buitengewoon onderwijs werd de noodzaak tot verdere scholing scherp gevoeld en het belang ervan aan de orde gesteld. Jacobs zei over deze periode dat het geen verwondering behoeft te wekken dat het personeel 'van de scholen voor achterlijken aangewezen waren op de eigen intuïtie en dat de wens met elkaar in contact te treden, ervaringen en gedachten te wisselen, spoedig levendig werd'.¹¹ In eerste instantie was de deskundigheidsbevordering zoals beoogd door Köhler, Klootsema en de broers A.J. en P.H. Schreuder gebaseerd op de behoeften van de individuele leerkrachten. Zij waren in verenigingsverband gaan samenwerken, omdat van een gemeenschappelijke krachtsinspanning betere resultaten konden worden verwacht.¹² Daarom werden onderwerpen als afgrenzing, diagnostiek en toelatingsprocedure al in het eerste jaar door

P.H. Schreuder op de ledenvergadering behandeld. Ledenvergaderingen werden vooral gebruikt om specifieke onderwerpen aan de orde te stellen, te bediscussiëren en te analyseren op de consequenties voor het buitengewoon onderwijs. Deze onderwerpen, hoofdzakelijk ingeleid door onderwijzers-bestuursleden, betroffen bijvoorbeeld het Spreekonderwijs door I. Schreuder, het Leesonderwijs door J. Eldering-Swerms, het Stelonderwijs door A.J. Schreuder en de Waarneming door Vos. En in 1907 hield het bestuurslid Wijsman, de Haagse psychiater, een inleiding over de Methode Binet.¹³ Theorie, praktijkervaring en eventueel zelfgemaakte hulpmiddelen vormden de vaste onderdelen alvorens tot discussie werd overgegaan. In de eerste jaren van de beroepsvereniging waren het losstaande onderdelen die behandeld werden op de ledenvergaderingen. Gemeenschappelijk was dat deze onderwerpen door het bestuur relevant werden geacht voor de onderwijspraktijk.

Dat verdere scholing van leerkrachten noodzakelijk werd geacht bleek onder meer uit de motie die op de vergadering van de vereniging op 11 april 1908 werd aangenomen.¹⁴ Deze motie stelde dat aan onderwijzers van achterlijke kinderen geheel andere eisen gesteld behoorden te worden dan aan onderwijzers van een gewone school.¹⁵ Kennis van de oorzaken en van de diagnostiek van zwakzinnigheid was noodzakelijk, evenals kennis van de voor deze kinderen geschikte leermiddelen en de beste onderwijsmethoden. Dit was urgent, want zoals gezegd was over de toelatingsprocedure en de rol van de arts door minister Heemskerk in de Regelen niets vastgelegd en de minimumvereisten aan de leerkrachten waren niet beroep-specifiek. Onderwijzers moesten in het bezit zijn van de hoofdakte en zowel onderwijzers als onderwijzeressen dienden in het bezit te zijn van de aantekening gymnastiek. Onderwijzeressen, die belast waren met het geven van onderwijs in 'nuttig handwerken' moesten tevens in het bezit zijn van de akte van bekwaamheid voor dat vak.¹⁶ De achtergrond van deze minimale vereisten was ongetwijfeld van financiële aard, want verdergaande beroepskwalificaties zouden onvermijdelijk tot hogere scholingskosten leiden.

Op de ledenvergadering van 19 september 1908 werd het bestuur gemachtigd de nodige stappen te ondernemen om in 1910 een tweewekelijkse cursus te kunnen organiseren en daarvoor rijkssubsidie aan te vragen. Deze cursus was een eerste aanzet om uiteindelijk tot een beroepsopleiding, een door het rijk erkende en gefinancierde opleiding afgerond met een diploma, te komen. Het bevoegde gezag van de scholen voor buitengewoon onderwijs zouden gepolst worden om de mogelijkheid en wenselijkheid van een dergelijke cursus te bespreken. De gemeenten Arnhem, Den Haag, Rotterdam en Utrecht hadden de hoofden van de scholen afgevaardigd naar de bespreking die op 31 oktober 1908 in het gebouw de Eensgezindheid te Amsterdam werd gehouden. Het Amsterdamse schoolbestuur was verhinderd, voor het Haagse Instituut voor Individueel Lager Onderwijs & MULO, een school voor zenuwzwakke kinderen, was Vos afgevaardigd.¹⁷ Vijf mannen, allen lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, maakten een ontwerp voor een cursus. Deze cursus zou, net als in Bonn, buiten de vakantie moeten plaats vinden en twee weken moeten duren. De cursus van veertien dagen zou per dag zes uren vergen. Anderhalf uur per dag zou besteed worden aan het volgen en bespreken van lessen aan een school voor buitengewoon onderwijs. Verder zouden onderwerpen behandeld moeten worden als: psychologie van zwakzinnigen, verschillende vormen van abnormaliteit, behandeling van spraakgebreken, methodiek, leermiddelen, organisatie van de school, lichaamsoefeningen, zorg voor ontslagen leerlingen en schoolhygiëne. Het plan was om een rijkssubsidie te vragen waardoor de

verblijfskosten van de cursisten en verdere onkosten gedekt zouden worden. Wanneer dit niet lukte zouden misschien de gemeenten of schoolbesturen financiële steun willen geven. Voor de afgevaardigden waren twee punten van belang om terug te rapporteren aan het bevoegd gezag: een cursus buiten de vakantie en financiële steun. Het bleek al snel dat op financiële steun van de schoolbesturen niet gerekend hoefde te worden. Ook was het niet mogelijk de cursus buiten de vakantie te houden, omdat dat zou betekenen dat leerlingen thuis zouden moeten blijven. Het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, met een sterke Haagse inbreng¹⁸, vroeg vervolgens toestemming aan het college van B en W van Den Haag om de cursus in de zomervakantie in de school van P.H. Schreuder te geven. Die toestemming werd gekregen en op 25 maart 1909 werd 'een verzoek met Memorie van toelichting aan den Minister van Binnenlandsche Zaken verzonden om een subsidie van f. 1000,-- voor een cursus in 1910'.¹⁹ Om dit verzoek om subsidie aan minister Heemskerk kracht bij te zetten brachten de bestuursleden P.H. Schreuder en Vos begin 1909 een bezoek aan het ministerie van Binnenlandse Zaken en spraken daar met de 'Secretaris-generaal en de Referendaris van de afdeling Onderwijs van het Departement' over de noodzaak van een cursus. Ze kregen geen concrete toezegging, maar de hoop mocht gekoesterd worden 'dat op de Staatsbegroting van dit jaar een post voor bedoelde subsidie' zou worden uitgetrokken. De aanvraag voor subsidie werd echter afgewezen.²⁰ Vermoedelijk, omdat de minister onvoldoende financiële middelen tot zijn beschikking had, want bij het buitengewoon onderwijs was er een toename van het aantal scholen dat na het bekend worden van de Regelen gefinancierd moest worden. Ook het daaropvolgende verzoek van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen voor een rijkssubsidie in 1911, werd afgewezen en daarom ging het bestuur voor de derde maal een verzoek doen, nu voor een 'eventueel op te richten cursus in 1912'.²¹

Dat studie noodzakelijk was, werd nog eens door de psychiater Wijsman benadrukt in zijn artikel 'De arts in de school voor Achterlijken' uit 1910. Hij stelde dat als de onderwijzer een goed 'bondgenoot' van de arts wilde zijn, hij studie gemaakt moest hebben van het 'normale' en 'abnormale kind'.²² Wellicht wilde hij met de aanduiding 'normaal' en 'abnormaal' het begrip 'zwakzinnig' vermijden, want minister Heemskerk had dat jaar bekend gemaakt dat ook leerlingen die 'in den ergste graad zwakzinnig' waren toegelaten moesten worden en dat had in het werkveld tot commotie geleid. Zoals eerder gezegd sprak de minister in zijn subsidieregels van 'zwakzinnigen', terwijl in het werkveld gesproken werd van scholen voor 'achterlijke kinderen', omdat dit een pedagogisch begrip werd gevonden. Omdat ook dit laatste begrip door ouders bezwaarlijk werd gevonden werd er steeds meer gesproken van Scholen voor Buitengewoon Onderwijs. In dit geval doelde Wijsman met het begrip 'abnormale' kinderen op de kinderen die het buitengewoon onderwijs bezochten. Dit begrip werd ook gebruikt door de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs en zou later, in de Lager Onderwijswet van 1920, door de staat worden overgenomen om de kinderen aan te duiden die op het buitengewoon onderwijs waren aangewezen.²³

Aansluitend op het artikel van Wijsman adviseerde Vos aan zijn collega's, in ieder geval ter oriëntatie voor de psychologie, de artikelen 'Kinderstudie' van A.J. Schreuder en 'Kindergebreken' van Andriess uit Zernike's *Paedagogisch Woordenboek* te lezen, 'welke een zeer belangrijk litteratuuroverzicht' voor verdere studie gaven.²⁴ De onderwijzers van de scholen voor buitengewoon onderwijs waren in deze periode, 1910-1920, dus primair aangewezen op

zelfstudie en op inleidingen die gehouden werden op de vergaderingen van de vereniging. Een eigen beroepsopleiding was noodzakelijk, maar nog niet mogelijk. De staat was terughoudend met de financiering. Mogelijk had dit te maken met het *Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs*.

Rapport van de staatscommissie

Deze staatscommissie, bestaande uit drie leden van de Tweede kamer onder wie de latere minister van Onderwijs Th. de Visser en vier hoogleraren, had in 1903 van minister Kuyper de opdracht gekregen om nieuwe onderwijswetgeving voor te bereiden en met wetsvoorstellen te komen voor het lager, middelbaar en hoger onderwijs.²⁵ Deze staatscommissie benoemde drie subcommissies voor de drie verschillende onderwijsterreinen: lager onderwijs, middelbaar onderwijs en voorbereidend-hoger onderwijs. In het in 1910 verschenen *Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs* werd een korte paragraaf besteed aan de Opleiding van onderwijzers voor scholen van bijzondere aard.²⁶ Deze paragraaf viel onder de verantwoordelijkheid van de Subcommissie Middelbaar Onderwijs.²⁷ Vakonderwijs, en daar maakten de onderwijzersopleidingen deel van uit, behoorde namelijk tot het middelbaar onderwijs. De belangrijkste vragen die deze commissie aan de orde stelde waren: aan welke onderwijzers moest dit speciale onderwijs opgedragen worden en aan welke eisen moesten ze voldoen? De commissie meende dat 'alleen hij, die met groote liefde voor abnormale kinderen bezielde is en roeping voor het onderwijs aan zulke kinderen gevoelt', die taak naar behoren kon vervullen. Daarbij moest de onderwijzer 'grondige kennis' hebben van de verschillende vormen van 'abnormaliteit'. De commissie stelde het opleidingstraject aldus voor: eerst de kweekschool, dan minstens twee jaar werkzaam zijn op een volksschool. Dan was de onderwijzer benoembaar op een 'school voor abnormalen'. Leerkrachten moesten vervolgens de buitenlandse vakliteratuur bestuderen en ze kregen les van een arts en het hoofd van de school. Aanvullend konden 'speciale cursussen' gevolgd worden aan kweekscholen en universiteiten.²⁸ Voorgaande overwegingen werden verrat in één wetsartikel van het Ontwerp van Wet tot regeling van het Vakonderwijs: 'De inrichting van cursussen, waar onderwijzers, die reeds eene akte voor lager onderwijs bezitten, opgeleid worden tot het geven van onderwijs aan scholen voor blinden, doofstommen, spraakgebrekkigen en zwakzinnigen, wordt aan gemeentebesturen, provinciën of bijzondere vereenigingen overgelaten, behoudens voorwaarden, aan verleende of te verlenen Rijks-subsidieën te verbinden.'²⁹

Opmerkelijk is dat in de toelichting op dit wetsartikel werd vermeld dat het aantal inrichtingen van onderwijs voor blinden, doven, spraakgebrekkigen en zwakzinnigen in ons land 'natuurlijk' gering was. Hierbij had de subcommissie zich uitsluitend gebaseerd op de scholen die genoemd werden onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs. Deze subcommissie meende verder dat er 'nog wel eenige particuliere inrichtingen bij komen', maar groot kon dit aantal niet zijn. De onderwijsinrichtingen die inmiddels waren ontstaan, zoals de Vereeniging Zoekt het Verloren in Rotterdam, de Johanna Stichting Arnhem, Klein Warnsborn in Oosterbeek en de Wilhelminastichting in Zeist, waren door deze benadering buiten beschouwing gelaten, evenals de initiatieven van Köhler en De Graaff in Rotterdam en van P.H. Schreuder in Den Haag. Dat is opmerkelijk, omdat de Subcommissie Lager Onderwijs van genoemde staatscommissie wel uitgebreid aandacht had gegeven aan bovengenoemde

scholen en ook beschikte over de aantallen zwakzinnigen die in Nederland aangewezen waren op speciaal onderwijs. Met gebruikmaking van de statistiek en in vergelijking met Duitsland kwam deze subcommissie tot een aantal van 7.000 kinderen.³⁰ De Subcommissie Lager Onderwijs had in haar al in 1906 opgeleverde rapport uitgebreid aandacht geschonken aan het Onderwijs aan Scholen van bijzondere aard en had voorgesteld de regeling van dit onderwijs op te nemen in een aparte titel van de Wet op het Lager Onderwijs.³¹ De Subcommissie Middelbaar Onderwijs had hier klaarblijkelijk geen kennis van genomen.

P.H. Schreuder gaf in 1911 een samenvatting van de punten die van belang waren voor de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. In zijn artikel 'Het Rapport van de Staatscommissie voor de reorganisatie van het Onderwijs en het onderwijs aan zwakzinnigen' gaf hij ook een weergave van het standpunt van de staatscommissie met betrekking tot de beoogde opleiding voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.³² Op de ledenvergadering in 1911 werd dit rapport van de staatscommissie besproken en werd geconstateerd 'dat het rapport veel van de uitgesproken wenschen der Vereeniging' vertolkte, maar dat het aan een leerplicht voor zwakzinnigen nog ontbrak. Het voorgestelde wetsartikel dat de opleiding voor leerkrachten moest regelen werd echter 'beslist onvoldoende' gevonden. P.H. Schreuder was van mening dat de door de staatscommissie voorgestelde cursus 'slechts op gebrekkige wijze' kon voorzien in de noodzakelijke scholing van de leerkrachten. Hij vond dat een opleiding voor het buitengewoon onderwijs moest uitgaan van de staat en dat een dergelijke opleiding twee jaar moest duren als vervolg op het kweekschoolonderwijs. Toelating tot de opleiding was mogelijk als de leerkracht in het bezit was van de hoofdkte en minstens drie jaar onderwijservaring had aan een gewone lagere school. Tijdens deze opleiding moest stage worden gelopen op een school voor zwakzinnigen, want theorie en praktijk moesten in voortdurende verbinding met elkaar staan. Bij voltooiing van de opleiding zou een bewijs van deelname worden uitgereikt waarin werd aangegeven of de opleiding met succes was afgerond.³³ Met deze schets gaf P.H. Schreuder aan hoe de beroepsopleiding tot gekwalificeerde onderwijzer bij het buitengewoon onderwijs eruit moest zien: een door de staat erkende en gefinancierde tweejarige opleiding afgesloten met een diploma. De ledenvergadering deelde het standpunt van P.H. Schreuder betreffende het wetsartikel van de staatscommissie dat de opleiding van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs regelde. Dit artikel was 'beslist onvoldoende'. De vergadering besloot, op voorstel van A.J. Schreuder, om samenwerking te zoeken met andere organisaties zoals de onderwijsbonden om te komen tot een gemeenschappelijke actie 'tot het verkrijgen van Hooger-Paedagogisch onderwijs', een eigen opleiding volgend op de kweekschool. Het bestuur moest overgaan tot het organiseren van een opleiding voor leerkrachten van scholen voor achterlijken, 'desnoods zonder subsidie van het Rijk'.³⁴

In de vergadering van 4 mei 1912 deelde het bestuur echter aan de leden mee dat dit plan om te komen tot Hooger-Paedagogisch onderwijs niet door kon gaan. De Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO) wilde namelijk niet meewerken omdat daardoor een nieuwe beroepsgroep zou worden erkend.³⁵ Het bestuur was kennelijk van mening dat zonder medewerking van deze machtige onderwijsbond een gemeenschappelijke actie niet mogelijk was. Het besluit tot samenwerking werd 'ter vernietiging' aan de vergadering voorgesteld.³⁶ Zo bleef als enige mogelijkheid over het zelf organiseren van een cursus, 'omdat iets beter is dan niets'.³⁷

Crisis binnen de vereniging: wel of geen gesubsidieerde cursus

Het bestuur van de vereniging had in 1911 de opdracht van de ledenvergadering gekregen om een cursus te organiseren voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.³⁸ Onmiddellijk na de ledenvergadering van 15 april 1911 werd een adres aan de minister van Binnenlandse Zaken verzonden met het verzoek om een subsidie. Dit verzoek was echter te laat binnengekomen om nog meegenomen te kunnen worden bij het opstellen van de staatsbegroting voor 1912. Het bestuur bleef voor een volgende aanvraag hoop houden, want het antwoord 'was evenwel niet beslist weigerend en de kans op subsidie bleef bestaan'.³⁹ Voor 1912 werd aan de leden voorgesteld een niet-gesubsidieerde cursus van veertien dagen in de zomervakantie te organiseren. Voor de deelnemers een forse investering, want de zomervakantie was drie weken. De kosten zouden ongeveer f.15,- per persoon bedragen exclusief reis- en verblijfkosten. Het aantal belangstellenden bleek echter te gering. De kosten waren het hoofdbezwaar.⁴⁰ Uiteindelijk lukte het om voor 1913 subsidie te krijgen. De staatsbegroting van 1913 vermeldde een post van f. 1000,- voor subsidie ten behoeve van 'een cursus voor leerkrachten aan scholen voor achterlijke kinderen'.⁴¹ De coördinatie hiervan kwam te liggen bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en het bestuur correspondeerde met de minister over de omvang van de cursus, de bevoegdheden van de docenten en het salaris. Zo werd in 1913 een schrijven aan minister Heemskerk gericht waarin bepleit werd dat ook geschikte onderwijzers les mochten geven aan de cursus.

Deze brief werd verzonden naar aanleiding van een bijeenroepen Buitengewone Algemene Vergadering op 18 januari te Amsterdam. Deze vergadering, aangevraagd door dertig onderwijzers, bijna een derde van de leden van de vereniging, was uitgeschreven, omdat in de subsidievoorwaarden van het Rijk 'hoofden van zwakzinnigenscholen' werden genoemd als docent. Door deze voorwaarde waren gewone onderwijzers als docent uitgesloten. Op de vergadering voerde de initiatiefnemer voor deze buitengewone ledenvergadering, J. van der Zande⁴², het woord. Hij verweet het bestuur niet gereageerd te hebben op de subsidievoorwaarden. In deze voorwaarden stond dat de leerstof zou bestaan uit: de psychologie van het zwakzinnige kind, te behandelen door een medicus-specialist, en de opvoeding en onderwijs aan het zwakzinnige kind, te behandelen door 'onderwijzers, hoofden van Zwakzinnigenscholen'.⁴³ Dit laatste sloot gewone onderwijzers uit en dat was precies de reden dat Van der Zande een groot deel van de leden mobiliseerde om een Buitengewone Algemene Vergadering te beleggen. Van der Zande was van mening dat ook geschikte onderwijzers als docent konden optreden. Verder zou het bestuur al inleiders benaderd hebben waardoor de schijn gewekt werd 'dat het hele zaakje een onderonsje' was. Hij concludeerde dat deze subsidievoorwaarde niet acceptabel was en diende het voorstel in dat het bestuur onverwijld de minister in kennis moest stellen dat de subsidie die voor de cursus uitgetrokken was 'onaanmemelijk' was als aan die cursus geen 'klassenonderwijzers' les mochten geven.⁴⁴

De achtergrond voor deze opstelling was vermoedelijk de zogenoemde 'hoofdenkwes-tie'. Wettelijk had het hoofd de leiding van de school en was hij verantwoordelijk voor wat er in de school plaatsvond. Onderwijzers wilden zich echter niet ondergeschikt voelen aan de schoolhoofden en claimden, gesteund door de BvNO, een eigen verantwoordelijkheid.⁴⁵ Het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs was toegenomen en de onderwijzers die werden benoemd waren dikwijls al lid van de BvNO. Gelijheid van alle leerkrachten in de

school was een speerpunt van deze onderwijsbond.

Van der Zande was van mening dat onderwijzers, net als hoofden van scholen, op grond van in de praktijk opgedane kennis geschikt konden zijn om les te geven in een cursus voor onderwijsgevend. De motie van Van der Zande om met de subsidievoorwaarden niet akkoord te gaan werd met negentien tegen veertien stemmen verworpen. Vervolgens diende Van der Zande een tweede motie in, namelijk om de subsidie te weigeren. De studie van psychologie en psychiatrie zou tot 'schijngeleerdheid' leiden en dat leverde een gevaar op voor de leerlingen. Bovendien was de methodiek van onderwijzen niet van nut, 'omdat onderwijzen een kunst is'. De eigen praktijkervaring moest centraal staan.⁴⁶ Hiervoor kreeg Van der Zande weinig bijval. Het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was het trouwens met Van der Zande eens dat zowel onderwijzers als hoofden van scholen les konden geven. Na de vergadering schreef het bestuur een brief aan de minister waarin zij verzocht 'hoofden van scholen' te vervangen door 'leerkrachten werkzaam aan inrichtingen'. Dat verzoek werd door de minister ingewilligd en vervolgens maakte het bestuur een inhoudelijke opzet van de cursus. Dat over de inhoud, opzet, en kosten stevig gediscussieerd werd bleek uit een artikel dat even later verscheen in het tijdschrift van de vereniging.⁴⁷ Secretaris Vos schreef een gloedvol betoog waarin hij het belang van een grondige studie beargumenteerde: 'Ook wij moeten de ogen wijd geopend houden voor nieuwe inzichten, nieuwe vondsten, nieuwe ontdekkingen op ons gebied, willen wij niet in mindere of meerdere mate het slachtoffer worden van de sleur, tot schade van onze arbeid, tot nadeel onzer leerlingen.'⁴⁸

Weliswaar waren de moties van Van der Zande niet aangenomen, maar toch vonden enkele leden het noodzakelijk om in een volgende vergadering het vertrouwen in het Hoofdbestuur uit te spreken. Op de vergadering van 13 mei 1913 werd een motie van vertrouwen ingediend door de leden P.J. van der Waals en P. Linthorst, onderwijzers uit Den Haag en C. Wagemaker, onderwijzer uit Utrecht. Deze motie werd, op één na, met algemene stemmen aangenomen. Van der Zande verklaarde dat zijn blanco-stem alleen betekende 'dat hij zich in deze kwestie verder onzijdig wil houden'.⁴⁹

Gesubsidieerde cursus

De eerste door de staat gesubsidieerde cursus voor de leerkrachten was een belangrijke stap in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs, want hiermee werd erkend dat een leerkracht bij het buitengewoon onderwijs over specifieke kwalificaties moest beschikken.⁵⁰ Na de inleidingen op de ledenvergaderingen en de zelfstudie was deze cursus een volgende stap op weg naar een volwaardige beroepsopleiding. In de voorgestelde cursus zouden drie onderwerpen aan de orde moeten komen: de kennis van het zwakzinnige kind, de relevante onderzoeksmethoden en de onderwijsinhoud. Ongeveer dertig onderwijzers, een derde deel van de leden, hadden zich voorlopig opgegeven.⁵¹ Het buitengewoon onderwijs in de drie grote steden had zich na invoering van de Regelen in 1907 inmiddels uitgebreid met scholen voor buitengewoon onderwijs in Arnhem, Haarlem, Utrecht en Dordrecht. Het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen stelde de cursusduur op twee weken in de zomervakantie en de cursus werd gegeven in de school van I. Schreuder, 'welk gebouw welwillend beschikbaar' werd gesteld door het bestuur van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke kinderen te Amsterdam. Zowel the-

orie als praktijk kwamen in de cursus aan de orde en op de psychiater K.H. Bouwman⁵² en de jurist J. Slingerberg na waren alle docenten lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Onderwerpen en docenten van de eerste cursus waren: Psycho-pathologie, door Bouman, zenuwarts in Amsterdam; Methoden van Onderzoek, door Herderschêe; Bijzondere aard en doel van het zwakzinnigen-onderwijs, door Vos, hoofd van het Instituut voor Individueel Onderwijs in Den Haag. Hij nam hiernaast nog drie topics voor zijn rekening: Het zaakonderwijs in de eerste drie leerjaren, De *'orthopédie mentale'*, en Het rekenonderwijs. Overige onderwerpen waren: Spreekonderwijs, Lezen en Taal, door I. Schreuder; Het gymnastiek-onderwijs aan Achterlijke Kinderen, door Reijs, gymnastiekonderwijzer aan het Instituut voor Individueel Onderwijs in Den Haag; Geschiedenis, Aardrijkskunde en kennis der Natuur, door Broekhuijsen, onderwijzer aan een school voor Buitengewoon Onderwijs in Den Haag; Handenarbeid, door Broekhuizen, hoofd van de school voor Buitengewoon Onderwijs in Haarlem; Zedelijke opvoeding, door Barreveld Bute, onderwijzeres aan een school voor Buitengewoon Onderwijs in Amsterdam; Het kind in aanraking met de Justitie, door Slingenbergh, rechter aan de Arrondissementsrechtbank in Amsterdam; Zorg voor het Achterlijke Kind, buiten en na de school, bestemd voor zwakzinnigen, door Klootsema, directeur van het Rijksopvoedingsgesticht De Kruisberg bij Doetinchem.⁵³ Op rechter Slingenbergh na waren alle docenten beroepshalve direct betrokken bij de scholen voor buitengewoon onderwijs. Onderwijzers waren hierbij in de meerderheid. Van de tien docenten waren er zeven onderwijzer, twee arts en een jurist. In de cursus werd vooral praktijkkennis overgedragen. Bij zeven onderwerpen stonden negen schoolvakken centraal. Onderwijzers hadden vooral behoefte aan deze praktijkkennis, omdat ze dagelijks vorm en inhoud moesten geven aan het onderwijs. De bestaande methodes voor het gewone lagere onderwijs waren voor hun leerlingen immers niet bruikbaar. Opvallend is dat het spreekonderwijs een plek had gekregen in de cursus. Het spreekonderwijs vonden de neven I. Schreuder en P.H. Schreuder zo belangrijk dat ze in 1911 een aparte Vereniging van Spraakleraren hadden opgericht. Spreekonderwijs zou, mede door hun initiatieven, een vaste plek krijgen in alle scholen voor buitengewoon onderwijs. Alhoewel de schoolvakken centraal stonden in de cursus werd door de bijdrage van Klootsema duidelijk dat de verantwoordelijkheid van de onderwijzer zich niet beperkte tot de schooltijden. In het hoofdstuk Gezondheidszorg en Nazorg wordt de opvatting van de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs voor deze bijzondere zorg behandeld. Dat rechter Slingenbergh een plek kreeg in de cursus had ongetwijfeld te maken met het idee dat leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs een hoger risico liepen om met justitie in aanraking te komen.⁵⁴ Herderschêe had voor zijn lessen over relevante onderzoeksmethoden 'veel instemming' gekregen. Na een inleiding over pedagogisch-medische en psychologische methoden concludeerde hij dat de psychologische methoden verreweg de belangrijkste zijn. De 'pedagogische indeling', waarbij uitsluitend rekening gehouden werd met de schoolkennis, zoals in Mannheim, was 'beslist onvoldoende' voor het herkennen van achterlijke kinderen. Ook de medische methode van onderzoek, bijvoorbeeld schedelmeting, bood onvoldoende 'waarborg' om met enige zekerheid te kunnen zeggen of er sprake was van een achterlijk kind. Wel zou een medisch onderzoek kunnen voorkomen dat er verkeerde conclusies werden getrokken. De psychologische methode was volgens Herderschêe de beste. Daarbij moest de onderzoeker altijd voorzichtig zijn met het interpreteren van de uitingen van het kind. Deze konden snel ver-

keerd beoordeeld worden, daarom moesten de onderwijzers steeds rekening houden met het feit 'dat bij alle uitingen verstand, wil en gevoel in innig verband samenwerken bij het reageren op ieder der gebruikte test'.⁵⁵

Naast de deelnemers, leerkrachten van de scholen voor buitengewoon onderwijs, werden de lessen ook bijgewoond door verschillende inspecteurs van het Lager Onderwijs. Dat laat zien dat de overheid sterk geïnteresseerd was in de aanvullende scholing voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Districtsschoolopziener Jennes sloot de cursus af met waarderende woorden en hij was er van overtuigd, dat 'de kursussen, gesteund door zoveel lust voor de studie van de kant der onderwijzers, levensvatbaarheid moesten hebben'.⁵⁶ Op verzoek van de redactie van het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen*⁵⁷ schreef één van de deelnemers, Van der Waals, een uitgebreid verslag van deze cursus.⁵⁸ Dit verslag was, zelfs na inperking, dusdanig in omvang dat het voor de redactie ondoenlijk was 'naast dit verslag nog een der geredigeerde artikelen te plaatsen'.⁵⁹ Door middel van dit verslag kregen alle leden van de vereniging een uitstekend beeld van de inhoud van de cursus. Een volgende cursus kon echter niet doorgaan vanwege de mobilisatie en het dreigende oorlogsgevaar.⁶⁰ Om diezelfde reden was er ook in 1915 en 1916 geen cursus. Op de rijksbegroting was toen wel een bedrag van f. 1000,-- gereserveerd. Verdere scholing was wel nodig, want de districtsschoolopziener in Amsterdam, Gunning, kreeg soms de indruk dat de onderwijzer meende genoeg gedaan te hebben 'met het oefenen van groot geduld en het betrachten van grooten eenvoud' en hij constateerde dat solide kennis van het geestelijk defecte kind weleens ontbrak. Het zou naar zijn idee aanbeveling verdienen 'geen onderwijzer aan deze scholen te benoemen, die niet eene speciale opleiding daarvoor heeft genoten, terwijl bovendien een proeftijd, ook voor de onderwijzer zelf, wel heel nuttig zou zijn'.⁶¹

Die behoefte bij onderwijzers in het buitengewoon onderwijs aan een speciale opleiding nam toe naarmate er meer scholen voor buitengewoon onderwijs kwamen. Nieuw aangestelde onderwijzers ontbeerden expertise om dit onderwijs te geven. In zijn artikel 'De onderwijzer en de psychologie' uit 1918 wees Herderschêe er nogmaals op dat de psycholoog of schoolarts nooit meer kon doen dan 'een oogenblik- of toestandsdiagnose' maken; de onderwijzers konden 'het geestelijk gebeuren op den voet volgen'. Zij moesten dan echter 'ingewijd zijn in de geheugenwetten, in de leer der voorstellingstypen, in de studie van het wezen der gevoelstoestanden, de karakterologie enz.'. ⁶²

Herderschêe laat hier zien dat er sprake was van een gemotiveerde samenwerking van onderwijzer en arts in de school voor buitengewoon onderwijs. Een standpunt dat psychiater Wijsman in 1910 in zijn artikel 'De arts in de school' eveneens had verwoord. Van een machtsstrijd tussen beide beroepsgroepen was kennelijk geen sprake. Zowel artsen als onderwijzers hadden elkaar nodig en voor een goede samenwerking moesten de onderwijzers geschoold worden. Pas na het beëindigen van de Eerste Wereldoorlog kon er opnieuw nagedacht worden over opzet en organisatie van een cursus. In 1920 schreef S. Hiemstra, onderwijzer aan de School voor Buitengewoon Onderwijs in Haarlem en deelnemer aan de eerste gesubsidieerde cursus, een artikel in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Hij pleitte voor een voortgezette opleiding van een jaar met rond de veertig weken colleges van twee á drie uur per week. Hij besloot zijn artikel met te constateren dat die opleiding 'natuurlijk' van het rijk zou moeten uitgaan. De aan te stellen inspecteur voor het buitenge-

woon onderwijs zou voor de praktische uitwerking moeten zorgen.⁶⁵ Het artikel van Hiemstra werd bij de leden goed ontvangen. Toen op de Algemene Vergadering van 1920 een motie⁶⁴ werd ingediend waarbij het Hoofdbestuur de opdracht kreeg om deze wensen met betrekking tot de opleiding te realiseren, werd deze verworpen nadat het Hoofdbestuur had betoogd - in lijn trouwens met wat Hiemstra ook vond - dat de staat verantwoordelijk was voor het realiseren van de gewenste beroepsopleiding.⁶⁵ Een door de staat erkende en gefinancierde opleiding bleef daarom het doel dat nagestreefd werd. Tot die tijd konden de leraren van het gewoon onderwijs 'zonder meer overgeplant worden' naar het buitengewoon onderwijs, want: 'Na hun aanstelling is het meestal: Al smedende wordt men smid.'⁶⁶

Besluit

De scholen voor buitengewoon onderwijs hadden vakbekwame leerkrachten nodig. Deskundigheidsbevordering, professionele ontwikkeling van de leerkracht, werd daarom een belangrijk thema van de vereniging, en met name van haar bestuursleden P.H. Schreuder en Herderschêe. Zij zetten zich in om een volwaardige beroepsopleiding te realiseren voor de leerkrachten in het werkveld. In eerste instantie ging het om cursussen die met name werden gegeven door de beroepsgroep van onderwijzers. Einddoel was echter niet een serie cursussen maar een door de staat gefinancierde en erkende beroepsopleiding. Zoiets zou in belangrijke mate kunnen bijdragen aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. In de professionaliseringsliteratuur worden kennis en kunde behalve als een bijdrage aan deskundigheid ook gezien als een 'machtsbron' voor de beroepsbeoefenaar. Niet alleen kon er een 'hogere status' aan ontleend worden, maar de verworven deskundigheid was ook van invloed op het inkomen en onderstreepte tevens de 'onvervangbaarheid'.⁶⁷ Met een door de staat gesubsidieerde beroepsopleiding zou de nieuwe professie, leerkracht buitengewoon onderwijs, ook erkenning van overheidswege kunnen verkrijgen.⁶⁸

Het liep anders. Gebrek aan overheidsfinanciën, afwezigheid van ter zake doende kennis bij de Subcommissie Middelbaar Onderwijs van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs, en tegenwerking van de invloedrijke onderwijsbond BvNO waren forse belemmeringen bij het realiseren van een beroepsopleiding. De discussies leidde zelfs tot een vertrouwensbreuk binnen de vereniging die ging over het hiërarchisch onderscheid tussen schoolhoofd en onderwijzer. Deze breuk moest met een motie van vertrouwen worden hersteld. Langdurig lobbyen en onderbouwing met argumenten leidde uiteindelijk in 1913 alsnog tot een subsidie, echter niet voor een beroepsopleiding, maar voor een cursus waarin vooral praktijkkennis werd overgedragen. Slechts twee van de dertien onderwerpen, Psycho-pathologie en Methoden van Onderzoek, hadden een wetenschappelijke grondslag, overigens niet verrassend, want de wetenschappelijke kennisontwikkeling op het terrein van kinderen met een beperking stond nog in de kinderschoenen.

De staat vond overigens deskundigheidsbevordering van de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs uiteindelijk wel van belang, want ook op de volgende onderwijsbegrotingen, die van 1914 en 1915, was hiervoor een bedrag gereserveerd. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou het echter voornamelijk bij één cursus blijven.⁶⁹ Het was het lid Hiemstra die in 1920 het grondpatroon schetste voor de latere beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs. Een vakantiecursus was te mager: een steviger programma,

met een grotere wetenschappelijke inbreng, was vereist. De voorbereiding van een dergelijke opleiding werd in het werkprogramma van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen opgenomen en de inspanningen voor een volwaardige beroepsopleiding, opleidend tot gekwalificeerde leerkrachten voor het buitengewoon onderwijs, werden onverminderd voortgezet.

Wetenschappelijke kennisontwikkeling was essentieel voor het professionaliseringsproces van het nieuwe beroepsdomein buitengewoon onderwijs, want voor dit onderwijs moesten de onderwijzers over specifieke deskundigheid beschikken, zo hadden A.J. Schreuder en Klootsema betoogd. Het onderwijs aan achterlijke kinderen week namelijk in 'tal van opzichten' af van het gewone onderwijs.¹ In publicaties en tijdens de ledenvergaderingen van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen werd door ervaren onderwijzers praktijkkennis overgedragen aan nieuwe collega's. Hiermee werd niet volstaan. Op eigen initiatief of namens de Vereniging van Onderwijs en Artsen bezochten bestuursleden buitenlandse instellingen en waren aanwezig op internationale wetenschappelijke congressen. Op deze congressen werden onder meer de oorzaken van het achterblijven op school behandeld. Ontwikkeling van wetenschappelijke kennis werd ook steeds noodzakelijker vanwege de toelating tot de scholen voor buitengewoon onderwijs. Geen kind was aan de ander gelijk en het onderwijs, zowel methode als didactiek, moest afgestemd worden op de kinderen die toegelaten werden tot de school voor buitengewoon onderwijs. Belangrijk hiervoor was het ontwikkelen van adequate diagnostiek. Daarom werd wetenschappelijke kennisontwikkeling één van de zeven thema's waar de hoofdpersonen zich op richtten. Met name de arts Herderschêe ging zich internationaal wetenschappelijk oriënteren en in vakbladen publiceren.

Begin twintigste eeuw stond in Nederland de kennis over 'kindergebreken' nog in de kinderschoenen en daardoor waren onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs zoals Köhler, Klootsema en de broers A.J. en P.H. Schreuder vooral aangewezen op kennis die in het buitenland werd ontwikkeld. Door deze oriëntatie op het buitenland werden de ontwikkelingen in Nederland beïnvloed en versneld. Dit werd van belang bij het verklaren van de ontwikkelingsverschillen tussen kinderen. Vooral 'verstandsmetingen' werden van betekenis, omdat dit een belangrijk issue was bij het toelatingsonderzoek tot een school voor buitengewoon onderwijs. Allereerst worden in dit hoofdstuk de internationale ontwikkelingen en de ontwikkelingen in Nederland behandeld. Daarna wordt geanalyseerd welke verklaringen er gegeven werden voor de cognitieve verschillen van leerlingen. Ten slotte wordt onderzocht langs welke weg verstandsmetingen in Nederland steeds meer van belang werden.

Aansluiten bij internationale ontwikkelingen

In Europese landen zoals Duitsland, Frankrijk, België en Engeland en in de Verenigde Staten werd in dezelfde richting gedacht: meer empirische kennis en speciale instellingen voor kinderen die niet konden profiteren van het gewone onderwijs.² Dat wetenschappelijke kennis vooral uit het buitenland gehaald moest worden was voor de oprichters van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, Köhler, Klootsema en de broers A.J. en P.H. Schreuder, vanzelfsprekend. Alle vier waren ze naar Duitsland gereisd om het onderwijs aan de *Hilfschule* te bestuderen. A.J. Schreuder bleef een sterke band met dit land houden. Hij had zijn rapport *Achterlijke kinderen* in 1902 gepubliceerd, nadat hij een jaar werkzaam was geweest aan het 'instituut voor haveloze kinderen' van J. Trüper in Jena.³ Trüper was, volgens A.J. Schreuder, voor de ontwikkeling van het onderwijs aan afwijkende kinderen 'baanbrekend' en van grote

betekenis.⁴ Hij was onder meer in 1896 oprichter en redacteur van *Die Kinderfehler, Zeitschrift für pädagogische Pathologie und Therapie*, later genoemd *Zeitschrift für Kinderforschung*, waarvan ruim 180 nummers verschenen.⁵ Tussen A.J. Schreuder en Trüper ontwikkelden zich vriendschappelijke banden en ze bezochten elkaar jaarlijks. A.J. Schreuder publiceerde in 1906 in het tijdschrift van Trüper het artikel 'Warum und wozu betreibt man Kinderstudium?'⁶ Gezien zijn reputatie was hij in 1904 al door de Nederlandse regering aangewezen als haar vertegenwoordiger op het eerste internationale congres voor schoolhygiëne te Neurenberg.⁷ Ook in de jaren daarna was hij vertegenwoordiger van de Nederlandse regering op de internationale congressen over schoolhygiëne in Parijs in 1907, Londen in 1910 en Buffalo in 1913, en zijn verslagen verschenen in de *Staatscourant*.⁸

In Duitsland, Frankrijk, België, Engeland en de Verenigde Staten werd wetenschappelijk onderzoek verricht naar de ontwikkeling van kinderen.⁹ In de Verenigde Staten¹⁰ en Engeland¹¹ was deze kennisontwikkeling ingezet onder de naam *Child Study*.¹² Op basis van onderzoek werd gewezen op de individuele verschillen in de ontwikkeling van kinderen. Tegelijkertijd werd duidelijk dat de ontwikkeling van een kind in fasen verliep, beïnvloed door erfelijkheid en milieu. Hierdoor werd eveneens een beeld verkregen van de oorzaken van achterblijven op school.¹³ Om de mate van het achterblijven objectief vast te stellen werd gezocht naar een adequaat instrumentarium: testen om het verstand te meten.¹⁴

Internationaal werd de wetenschappelijke kennis gedeeld op congressen. P.H. Schreuder participeerde in deze discussie door in 1910, op het internationale congres voor schoolhygiëne in Parijs, te rapporteren over de 'Voor- en nadeelen van de verschillende soorten inrichtingen voor psychisch-abnormalen'.¹⁵ Hij had in 1905 al een opzet bedacht om in Nederland een *Tijdschrift voor Kinderstudie* uit te geven.¹⁶ In dit tijdschrift zouden dan de (inter)nationale ontwikkelingen worden gepubliceerd. Voor de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen kon een 'correspondentieblaadje' toegevoegd worden. Dit voornemen was door de leden van de vereniging aangenomen, maar de uitgever vond bij nader inzien de uitgave te risicovol en dit plan ging niet door.¹⁷ Voordat de vereniging in 1909 tot de uitgave van een eigen tijdschrift kwam reisde een collega van P.H. Schreuder, onderwijzer en bestuurslid Vos, naar Brussel en Parijs waar hij onder meer kennis maakte met de arts O. Decroly, de psychiater D.M. Bourneville en de psycholoog A. Binet, en de verschillende instellingen voor kinderen met een verstandelijke beperking bezocht.¹⁸ Bestuurslid Herderschêe bezocht, na zijn aanstelling als schoolarts in Amsterdam, verschillende malen de instelling van Montessori in Rome¹⁹ en schreef in 1916 - hij had inmiddels vloeiend Italiaans leren spreken en lezen²⁰ - het voorwoord bij de Nederlandse vertaling van *De Methode*.²¹

Wetenschappelijke ontwikkelingen in het buitenland vormden zo de kennisbasis voor de bestuurders van de in 1903 opgerichte beroepsvereniging in Nederland. Bij de oprichting van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werd al besloten om de vereniging aan te melden als lid van het in september 1904 te houden Congres voor Kinderstudie in Luik, evenals voor het in 1906 te houden congres in Frankfurt.²² In 1909 in het eerste nummer van het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen* wees P.H. Schreuder op het belang van Child Study en besprak hij *The Journal of the Child-Study Society*. Dit tijdschrift vond hij belangrijk, omdat in dit blad allerlei artikelen op 'het uitgebreide gebied' van de kinderstudie werden opgenomen en bovendien was het tijdschrift 'zeer goedkoop'. Omdat in *The Journal of the Child-Study Society* het rapport van The Royal Commission on the Care and

Control of the Feeble-Minded uit 1908 werd behandeld besloot P.H. Schreuder zijn bespreking met de vraag: 'Wanneer zal bij ons een staatscommissie benoemd worden ter onderzoek van de beste wijze van verzorging van en toezicht op afwijkende kinderen?'²³ Die wens van P.H. Schreuder zou niet worden gehonoreerd. De staatscommissie zou er niet komen. Er zou nog veertig jaar van strijd volgen voor een wettelijk kader voor buitengewoon onderwijs aan alle leerlingen met een beperking.

P.H. Schreuder informeerde de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen over de ontwikkelingen in het buitenland via de rubriek 'Uit de Buitenlandse vakpers'.²⁴ Naast P.H. Schreuder was het Herderschêe die zich ging bezighouden met een belangrijk onderwerp van de kinderstudie: het meten van individuele verschillen. Hij besprak in de rubriek 'Boek en Tijdschrift' de buitenlandse wetenschappelijke publicaties, vooral op het terrein van 'verstandsmetingen'.²⁵ En als hij een voor de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen belangrijk congres bezocht deed hij daarvan verslag in het vaktijdschrift. Dat was het geval met het in 1912 gehouden Ve Congres voor experimenteele psychologie te Berlijn, waar het meten van de intelligentie centraal stond en de inzichten van de psychologen C. Spearman, W. Stern en A. Binet behandeld werden.²⁶ In de begin jaren van het buitengewoon onderwijs werd er in verband met de grote behoefte aan wetenschappelijke kennis dus aansluiting gezocht bij internationale ontwikkelingen en bouwde men een internationaal netwerk op. Bestuursleden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bezochten buitenlandse instellingen, participeerden in wetenschappelijke congressen en deden er verslag van in het vaktijdschrift. Buitenlandse vakliteratuur werd bijgehouden en kreeg een aparte rubriek in het vaktijdschrift.

Ideeën van buitenlandse wetenschappers werden eveneens bediscussieerd tijdens lezingen van de in 1912 in Den Haag opgerichte Vereeniging voor Paedologische Lezingen. De oprichtster, de pedagoge C. Philippi-Siewerz (1880-1963), had in 1911 tijdens het Brusselse congres voor Kinderstudie een lezing gegeven over het spel van het kind. Daar ontmoette zij de Zwitserse psycholoog E. Claparède, de Belgische psychiater M. Schuyten, en ook de Belgische arts O. Decroly, en de Italiaanse arts M. Montessori. Zij nodigden hen uit om in Den Haag een lezing te komen geven. De Vereeniging voor Paedologische Lezingen met Haagse prominenten als de schoolarts Pigeaud, de onderwijshervormer Jan Ligthart en de wethouder van Onderwijs J. D. Verbroek in het bestuur, organiseerde tientallen lezingen die door Nederlandse psychiaters, pedagogen en psychologen en leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werden bijgewoond.²⁷ Uit de betrokkenheid van de wethouder blijkt het belang dat de gemeente Den Haag hechtte aan deze vereniging. Door de lezingen van buitenlandse wetenschappers kon het onderwijs in de Nederlandse school voor buitengewoon onderwijs getoetst worden aan aanpakken zoals bijvoorbeeld die van Decroly en Montessori. Zo schreef naar aanleiding van de lezing van Montessori P.H. Schreuder in 1914 het artikel 'De Montessorimethode'.²⁸ Eveneens konden nieuwe wetenschappelijke inzichten, zoals de door Binet ontwikkelde meting van het verstand, geïntroduceerd worden in Nederland. Voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs in Nederland werd dus gebruikgemaakt van de in het buitenland ontwikkelde kennis en werd aangesloten bij de internationale ontwikkeling van *Child Study*.

Ontwikkelingen in Nederland

Aansluiting bij de internationale wetenschappelijke ontwikkelingen was dus, zoals we zagen, noodzakelijk. Dit gebeurde overigens eerder ook al. Zo had in het midden van de negentiende eeuw de Haagse predikant Van Koetsveld al een studie gemaakt van het onderwijs aan zwakzinnigen in Zwitserland, Duitsland en in Frankrijk om vervolgens in Den Haag een 'Idioten-school' op te richten. Hij was trouwens in 1856 al van mening dat in meerdere steden klassen of scholen voor achterlijke kinderen zouden moeten worden ingericht, want deze leerlingen profiteerden niet van het gewone onderwijs.²⁹ In 1882 werd het *Paedagogisch Woordenboek* van de onderwijzer Jan Geluk (1835-1919) gepubliceerd. Hij besteedde onder meer aandacht aan de problemen waar de onderwijzers op de Armenscholen, scholen voor onvermogenen, mee te maken hadden.³⁰ Hij verwachtte dat zodra in Nederland de leerplicht zou worden ingevoerd, het aantal kinderen 'zwak van hoofd' op de gewone school zou toenemen en hij verwees naar Saksen waar in 1878 wettelijk was bepaald dat voor 'zwakhoofdige' kinderen aparte scholen moesten worden opgericht waar door gekwalificeerde onderwijzers les moest worden gegeven.³¹ Er waren in de tweede helft van de negentiende eeuw zodoende sterke signalen dat niet alle leerlingen gebruik konden maken van het klassikale systeem, want kinderen konden sterk van elkaar verschillen, ook in verstandelijke ontwikkeling. Met de leerplicht in het verschiet ontstond er eind negentiende eeuw meer belangstelling voor kinderstudie in Nederland en werden er verschillende tijdschriften op dit terrein opgericht.³² In deze tijdschriften werd aandacht aan kinderstudie besteed.³³ Onderwijzers konden kennisnemen van de nieuwste ontwikkelingen door publicaties in bijvoorbeeld het *Vaktijdschrift voor Onderwijzers* opgericht in 1898³⁴, *School en Leven* eveneens opgericht in 1898³⁵, en *Het Tijdschrift voor Onderwijs en Handenarbeid* opgericht in 1896³⁶. A.J. Schreuder en Klootsema zaten in de redactie van het *Vaktijdschrift voor Onderwijzers*, terwijl Jan Ligthart en Robert Casimir (1877-1957) de redactie vormden van het tijdschrift *School en Leven*. Casimir was kwekeling geweest bij Klootsema en daar was zijn interesse gewekt voor het buitengewoon onderwijs.³⁷ Hij zou in 1918 hoogleraar Opvoedkunde worden aan de Rijksuniversiteit Leiden en een prominente rol gaan spelen in de in 1929 gestarte beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.³⁸

De nieuwe wetenschap Kinderstudie, waarbij gekeken werd naar de afzonderlijke ontwikkeling van de kinderen, kwam in Nederland pas verder op gang na de invoering van de leerplicht.³⁹ Kennisontwikkeling werd voor de bestuurders van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen toen van belang bij de ontwikkeling van een professioneel systeem voor dit onderwijsdomein en het waren de 'ambitieuze onderwijzers' Andriessse, Klootsema en A.J. Schreuder, die de positie van pedagogiek en 'pedagogische pathologie' gingen bepalen.⁴⁰ Zij waren de grondleggers van een nieuwe wetenschap: de pedagogische pathologie. Deze onderwijzers deden een poging om 'hun nieuwe geesteskind een zelfstandige plaats te geven, met name ten opzichte van de medische wetenschap'.⁴¹

Klootsema's *Misdeelde Kinderen* uit 1904, de 'eerste Nederlandse monografie over orthopedagogiek'⁴², kreeg de ondertitel mee: *inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie*.⁴³ In Zernike's *Paedagogisch Woordenboek* uit 1905 verschenen vervolgens de artikelen 'Kinderstudie'⁴⁴ van A.J. Schreuder en 'Kindergebreken' van Andriessse. De onderwijzers Andriessse, Klootsema en A.J. Schreuder benadrukten dat de opvoeding van het kind als zodanig onderwerp van wetenschappelijk onderzoek moest worden.⁴⁵ Klootsema besprak in zijn boek

de stand van zaken en concludeerde: 'We moeten zelf de hand aan de ploeg slaan en ook in dit opzicht moeten we al struikelend groot worden.'⁴⁶ Bij de start van 'de eeuw van het kind'⁴⁷ was, zoals reeds gezegd, de kennis over de ontwikkeling van het kind nog gering. Klootsema gaf hiervoor als reden aan dat er veelal gesproken werd over 'het kind', maar zelden of nooit over 'dit' of 'dat' kind, waar de belangstelling van de pedagogen op gericht was. Hij meende dat vooral de bestrijding van het alcoholisme door de Nederlandse Onderwijzers Propaganda Club, 'een krachtige stoot' had gegeven aan de studie van kinderen en kindergebreken in Nederland. Hierdoor werd de aandacht vooral ook gevestigd op het bestaan van 'degeneratie' en 'psychopathieën'. Een mening die in 1905 gedeeld werd door zijn collega Andriesse, voorzitter van het Nederlands Onderwijzers Genootschap (NOG).⁴⁸

De ontwikkeling van de wetenschappelijke kennis over het kind - kinderstudie, ook wel paedologie genoemd - was volgens Klootsema, als 'een nieuw gebouw dat opgetrokken' moest worden. Het hele terrein van de kinderstudie lag nog braak: 'statistische gegevens' moesten verzameld worden, 'biografieën en monografieën' moesten worden gepubliceerd en er zouden ook 'vergelijkingen tussen de verschillende waarnemingen' moeten worden gedaan.⁴⁹ Hij gaf een aantal onderwerpen aan waarover empirische of experimentele gegevens verzameld zouden moeten worden en met 'dit lijstje' bedoelde hij niet anders dan de 'richting aan te wijzen, waarin de studie der paedagogiek zich in 't vervolg zal moeten bewegen'.⁵⁰ Dat het hele terrein van kinderstudie nog braak lag was voor de Vereniging van Onderwijzers en Artsen reden om zich aan te sluiten bij ontwikkelingen die in Nederland gaande waren. Zo waren bijvoorbeeld in 1905 de Kinderwetten⁵¹ ingevoerd en de vereniging besloot direct lid te worden van het Congres voor Kinderbescherming en zitting te nemen in het adviescomité voor dit congres.⁵² De voortgang van de 'pedagogische pathologie' vorderde in Nederland echter langzaam en liep achter in vergelijking met de ontwikkelingen in het buitenland. In België, Duitsland en Amerika waren er al leerstoelen en onderzoekscentra op dit terrein.⁵³ Andriesse, auteur van het artikel 'Kindergebreken', zag als een van de redenen 'waarom wij achterlijk zijn in deze wetenschap' het ontbreken van een leerstoel in de pedagogiek. Met een dergelijke leerstoel zou met behulp van 'geneeskunde, psychiatrie, neurologie, psychologie en fysiologie een leger van wetenschappelijk gevormde heilpedagogen kunnen worden opgeleid'.⁵⁴ Vervulling van deze wens zou nog tot 1918 op zich laten wachten. In dat jaar werd R. Casimir als hoogleraar pedagogiek aan de Rijksuniversiteit Leiden benoemd en Ph. Kohnstamm als hoogleraar in de pedagogiek aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam.⁵⁵ Er was dus begin twintigste eeuw een sterk streven van de onderwijzers Andriesse, A.J. Schreuder en Klootsema om op gelijk niveau te komen met de medische wetenschap die al universitair gevestigd was.

De aandacht voor de individuele ontwikkeling van het kind was aanleiding voor het Nederlands Onderwijzers Genootschap (NOG) om in 1903 een 'Permanente Commissie voor Kinderstudie' op te richten.⁵⁶ Verschillende initiatieven werden vanuit deze commissie genomen.⁵⁷ Zo was er in 1910 een 'oproep tot een vergadering' uitgegaan van de voorzitter dr. J.H. Gunning en de leden A.J. Schreuder, dr. C. Sissingh, dr. G.A.A. Wayenburg en C.M. Soeters.⁵⁸ De eerste drie waren tevens lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Zichtbaar wordt hier het belang van het netwerk dat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen had opgebouwd met arts-leden, buitengewone leden en ereleden. Hierdoor konden leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen direct participeren in dis-

cussies in andere organisaties. Vanuit het figuratie-perspectief gezien was er sprake van een 'menselijke figuratie'.⁵⁹ Bij deze vergadering werd de Vereniging van Onderwijzers en Artsen officieel vertegenwoordigd door de voorzitter en vicevoorzitter, P.H. Schreuder en Herderschêe.⁶⁰ Tijdens deze bijeenkomst werd besloten tot een internationaal congres dat in 1911 in Brussel zou moeten plaatsvinden.⁶¹ Brussel werd vermoedelijk gekozen vanwege de internationale uitstraling. Gunning vond dat er naast de internationale congressen ook nationale congressen nodig waren, want hierdoor zouden zij 'die de paedologie tot onderwerp van studie maken, elkander in hun werk kennen, terwijl tevens mag verwacht worden, dat de wetenschappelijke kinderstudie, welke in ons land nog weinig beoefend wordt, door deze congressen zal worden bevorderd'. De Amsterdamse psychiater Winkler, ook lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werd vervolgens 'onder applaus' benoemd tot voorzitter van het uitvoerend comité voor het Nederlandse congres dat in 1913 in Amsterdam zou worden gehouden. Tijdens de congressen zou het 'abnormale kind' ruimschoots de aandacht krijgen.⁶² P.H. Schreuder en Herderschêe vertegenwoordigden de Vereniging van Onderwijzers en Artsen in het Congrescomité.⁶³ Op dit Nederlandse congres, waar het meten van de intelligentie centraal stond, was Herderschêe met het onderwerp 'De beoordeling van het verstand van achterlijke kinderen' een van de inleiders.⁶⁴

Herderschêe behoorde ook tot het in 1911 door de Amsterdamse psychiater Wayenburg opgerichte Amsterdamsch Paedologisch Gezelschap. Dit gezelschap speelde een belangrijke rol bij de wetenschappelijke introductie van intelligentiemetingen in Nederland. Leden als de (zenuw)artsen Herderschêe, Jelgersma, Wiersma⁶⁵, en Schuyten⁶⁶, bediscussieerden de voor- en nadelen van de intelligentietests. Ook Gunning en Bouwman waren lid van deze groep. Dit gezelschap beoogde de 'wetenschappelijke kinderstudie te beoefenen'. Dat was een mengeling van 'medische, psychiatrische, kinderpsychologische en pedagogische inzichten'.⁶⁷ In 1916 startte dit gezelschap het tijdschrift *Kinderstudie*. Herderschêe werd lid van de redactie.⁶⁸ Ook A.J. Schreuder, P.H. Schreuder en Van Voorthuijsen hadden hun medewerking aan dit tijdschrift toegezegd.⁶⁹ De artikelen uit *Kinderstudie* werden regelmatig besproken in de rubriek 'Boek en Tijdschrift' van het *Tijdschrift der Vereniging van Onderwijzers en Artsen* en de leden konden zich tegen sterk gereduceerde prijs abonneren op het tijdschrift *Kinderstudie*.⁷⁰ P.H. Schreuder, Van Voorthuijsen en Herderschêe waren langs deze weg nauw betrokken bij de ontwikkeling van de Kinderstudie in Nederland en zij zouden de leden gedurende lange tijd informeren over de ontwikkelingen op dit terrein van de wetenschap. In datzelfde jaar, 1916, maakte A.J. Schreuder een inventarisatie van publicaties die in het Nederlands verschenen waren over Kinderstudie. In dit overzicht waren boeken en artikelen uit 27 tijdschriften opgenomen die 'vanuit kinderkundig oogpunt' van waarde werden geacht.⁷¹ Blijkens dit overzicht publiceerden alle vier de hoofdpersonen uit deze studie relevante artikelen voor de kinderstudie. Zowel Herderschêe, Van Voorthuijsen als P.H. Schreuder en Wijsman hadden wetenschappelijk artikelen gepubliceerd aangaande de toepassing van verstandsmetingen. Dit was van betekenis, want voor de toelating tot het buitengewoon onderwijs was het belangrijk om over een valide instrument te beschikken. In deze artikelen stond de Methode Binet centraal.⁷² Hiernaast publiceerde Herderschêe nog een zestal specifieke artikelen die volgens A.J. Schreuder van belang waren voor de Kinderstudie. Zijn artikelen spitsten zich naast bespreking van methoden om het intellect te meten toe op enkele onderwerpen die de unieke ontwikkeling van een kind betroffen, zoals

ambidextrie en lichamelijke eigenschappen van normale en achterlijke kinderen.⁷³ Jacobs, in 1916 benoemd aan de school van P.H. Schreuder, werd met één artikel vermeld. In dit artikel 'Kinderslavernij in Suriname' uitte hij in krachtige bewoordingen zijn verontwaardiging over het misbruik van kinderen afkomstig van de Surinaamse plantages door de gegoede blanke burgerij van Paramaribo.⁷⁴ Een tiental verwijzingen in A.J. Schreuders overzicht gingen naar Gunning, en A.J. Schreuder zelf had zeventien publicaties op zijn naam staan.⁷⁵ Publicaties over 'geestelijke afwijkingen' werden overigens in de het overzicht van boeken en tijdschriftartikelen niet vermeld. Waarschijnlijk waren ze te specifiek om opgenomen te worden in het overzicht dat zich richtte op de 'zuivere kinderstudie'.⁷⁶ De 'zuiver wetenschappelijke kinderstudie' was volgens A.J. Schreuder traag op gang gekomen en publicaties waren schaars. Het waren overwegend psychiaters die de nieuwe wetenschap Kinderstudie initieerden. Leidende personen waren de hoogleraren-psychiaters Jelgersma, Straub, Winkler, Ziehen, en Zwaardemaker.⁷⁷ Ziehen was overigens van 1900-1903 gasthoogleraar aan de Utrechtse Universiteit en bij hem had Herderschêe tijdens zijn artsenupleiding colleges gevolgd. Dat A.J. Schreuder een grote betrokkenheid had bij de Kinderstudie bleek eveneens uit zijn aanstelling tot 'verzorger van de afdeling Kinderstudie' van het in 1912 opgerichte Museum voor Ouders en Opvoeders.⁷⁸

Vooraf aan bovengenoemde publicaties en congressen was de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen opgericht en het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen* uitgebracht. Dit tijdschrift moest tussen alle bestaande tijdschriften een eigen plek veroveren. Om de kennis van de leden uit te breiden werden nieuwe, veelal buitenlandse, publicaties in het tijdschrift besproken. Met het toenemen van kennis met betrekking tot de ontwikkeling van het kind ontstond een duidelijker beeld van de individuele ontwikkeling van kinderen en de oorzaken van achterblijven op school. De groeiende aandacht voor de individuele ontwikkeling van kinderen vond haar oorsprong in het darwinisme, een theorie die tevens een verklaring vormde voor het maatschappelijke probleem van het pauperisme en het toenemende aantal leerlingen dat het gewone lagere onderwijs niet kon volgen.⁷⁹ Een belangrijk instrument om de cognitieve verschillen tussen kinderen te meten werd de intelligentietest. Verschillen tussen kinderen konden het 'achterblijven' op school helpen verklaren. Het was vooral Herderschêe die wetenschappelijke belangstelling ging ontwikkelen voor genoemde onderwerpen: verstandsmetingen en de oorzaken van het achterblijven op school.

Verklaren van de cognitieve verschillen

'Men staat bij de opvoeding en het onderwijs voor zwakzinnigen dikwijls voor raadselen', verzuchtte het Rotterdamse schoolhoofd Köhler in 1911. Hij doelde hierbij vooral op de onvoorspelbaarheid van gedragingen en vorderingen. Zowel verschijningsvorm als oorzaak kon sterk variëren. Als vermoedelijke oorzaken voor zwakzinnigheid kon hij, met uitzondering van de gevallen 'waarin deze niet duidelijk aan te wijzen of onbekend waren', op grond van zijn professionele kennis, aangeven: 'erfelijke aanleg (krankzinnigheid of zenuwziekte bij de ouders), emoties gedurende de zwangerschap, drankmisbruik, bloedverwantschap tussen de ouders. Verdere ziekten van het kind als de Engelse ziekten en stuipen'.⁸⁰ Alcoholgebruik werd, zoals we eerder zagen, door de oprichters van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en in navolging van psychiaters als Schroeder van der Kolk, Winkler,

Wijsman, Jelgersma en Bolten, gezien als een voorname oorzaak voor het ontstaan van zwakzinnigheid.⁸¹ En de strijd tegen het alcoholgebruik duurde onverminderd voort.

Alcohol

Het gebruik van overmatig alcohol leidde tot allerlei maatschappelijke ellende, waarvan kinderen het slachtoffer werden. Bij het toelatingsonderzoek tot een school voor buitengewoon onderwijs was dan ook een van de eerste vragen of er sprake was van alcoholisme in de familie.⁸² Dat hing nauw samen met de gedachte dat overmatig alcoholgebruik zou leiden tot degeneratie en uiteindelijk een bedreiging zou vormen voor de maatschappij. Een denkwijze die gevoed werd door de sociaal-darwinistische visie van '*survival of the fittest*'.⁸³ Voorstanders van sociale hervormingen voerden daartegen aan dat door de levensomstandigheden van de laagste klassen te verbeteren het probleem van een verpauperd nageslacht beheersbaar gemaakt kon worden.⁸⁴ Dit laatste standpunt werd, zoals vooral zal blijken in het tweede deel van dit onderzoek, steeds nadrukkelijker ingenomen door de hoofdpersonen in deze studie. Het bestrijden van het alcoholgebruik, het verbeteren van de gezondheid van de leerlingen en het zorgen voor een goede arbeidsplek werden niet alleen speerpunten in het beleid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, maar ook in de persoonlijke inzet van de hoofdpersonen in talrijke andere organisaties.⁸⁵

Vooraanstaande psychiaters hadden nadrukkelijk gewezen op de gevolgen van overmatig alcoholgebruik.⁸⁶ Deze opvatting was door de onderwijzers overgenomen en de strijd tegen het alcoholgebruik werd kenmerkend voor de voortrekkers van het buitengewoon onderwijs.⁸⁷ De Haagse psychiater G.C. Bolten (1872-1940) verdedigde in zijn boekje *Alcoholisme en Erfelijkheid* uit 1913 de stelling: 'Alcoholisme der ouders geeft eene voorbeschiktheid der nakomelingschap voor alle mogelijke geestelijke en lichamelijke minderwaardigheid, gepaard aan verhoogde sterftetekansen'.⁸⁸ Kinderen van alcoholisten waren naar zijn bevin- ding in de eerste plaats 'voorbeschikt' voor 'alcoholisme, epilepsie, idiotie en imbecilliteit'. In de tweede plaats voor 'aangeboren ontwikkelingsstoornissen', en verder voor 'belemmerde groei', tuberculose en allerlei 'zenuw- en zielsziekten, karakterfouten, defecten en psychische minderwaardigheid'. Tenslotte werd een 'veel grooter gedeelte' van hen doodgeboren, meer dan bij normale ouders. Ter ondersteuning van zijn stelling werden talrijke onderzoeken aangehaald.⁸⁹ Het verband tussen alcoholmisbruik en degeneratie was onbetwistbaar.⁹⁰ De gevaren van het alcoholisme en de mogelijkheid van 'erfelijke degeneratie' werden eerder al door Wijsman en Jelgersma aan de orde gesteld.⁹¹ Laatstgenoemde zei: 'Onder de invloeden, die, op de ouders inwerkende, imbeciliteit in de progenituur kunnen veroorza- ken, bekleedt de alkohol de eerste plaats'.⁹² Mede door de toegenomen publiciteit kreeg de onderwijsinspectie oog voor de drankbestrijding en zij maakte hiervan regelmatig melding in haar verslagen. Het Onderwijsverslag over 1910-1911 vermeldde dat zowel door de 'arron- dissements- als door de districtsschoolopzieners' bij hun schoolbezoeken aan de onderwij- zers werd aanbevolen 'niet na te laten nu en dan de leerlingen meer uitvoerig te wijzen op de nadeelen van het gebruik van alcohol'. Daarvoor moesten de onderwijzers dan wel een daarvoor 'passende gelegenheid' zoeken.⁹³ Het 'opzettelijk onderwijs in het alcoholvraag- stuk' werd op de lagere scholen zo goed als nergens gegeven. Dit omdat een te hevige be- strijding door de geheelonthouders de kinderen in opstand kon brengen 'tegen de onschul- dige gewoonten in eigen kring' en daardoor zou 'de goede verstandhouding tussen huis en

school, tussen ouders en onderwijzers worden verstoord'.⁹⁴ Dat alle vier de hoofdpersonen in dit onderzoek zich sterk maakten voor de bestrijding van het alcoholgebruik, paste dus geheel in de tijdgeest, waarin ook verschillende verenigingen actief waren.⁹⁵

Herderschêe, die zich had aangesloten bij de zienswijze van Wijsman en Jelgersma, publiceerde over de oorzaken en de mogelijke gevolgen van overmatig alcoholgebruik. Aandacht kreeg dit in de artikelen: 'Het kind en de alcohol' uit 1909, 'Erfelijkheidsproblemen' uit 1912, 'Eugenie' uit 1915, 'De Zwakzinnigen en de Maatschappij' uit 1917 en 'Drankmisbruik en Zwakzinnigheid' uit 1918. Vooral via zijn artikelen werden de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen geïnformeerd over de gevaren van alcohol en over eugenetische vraagstukken als de zorg om de kwaliteit van het menselijk ras.⁹⁶

Erfelijkheid

De leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen kregen indringend te maken met het onderwerp 'erfelijkheid'. C. Darwin (1809-1882), beroemd geworden door zijn boek *On the Origin of Species by Means of Natural Science* uit 1859, had beschreven dat in de natuur de sterkste organismen door aanpassing aan de omgeving overleven, '*survival of the fittest*'. De Britse socioloog Herbart Spencer (1820-1903) had vervolgens dit principe op de maatschappij betrokken door de economische 'laiser-faire' filosofie en het biologische evolutionisme 'naadloos met elkaar' te verbinden. Hij werd de pionier van het sociaal-darwinisme. Gevreesd werd uiteindelijk voor een 'algehele degeneratie, of zelfs de overwoekering van superieure rassen door inferieure'.⁹⁷

In 1913 werden de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen geïnformeerd over het artikel 'Eugenic' van Darwins zoon Leonard.⁹⁸ Het doel van de 'Eugenic-beweging' was 'rasverbetering, zowel door de vermeerdering van de geschikten als door de beperking van de gedegeneerden te bevorderen'. L. Darwin wees in zijn artikel op de noodzakelijkheid hiervan en toonde de 'moeilijkheden van het vraagstuk aan in betrekking tot het niet voortplanten van zwakzinnigen, epileptici, enz'. Hij stelde voor dat een begin gemaakt kon worden door 'die individuen voor hun ganse leven af te zonderen, waarvan het onomstotelijk vast staat, dat zij eenmaal onder de bestaande sociale verhoudingen misdadigers zullen worden'.⁹⁹

De angst voor een sterke toename van 'minderwaardigen' was door A.J. Schreuder ook geuit in zijn artikel 'Achterlijke Kinderen' uit 1905. Door opvoeding moest voorkomen worden dat 'tal van deze intellectueel en moreel defecte kinderen' opgroeiden tot schadepositen. Alleen 'diepingrijpende maatregelen' zoals een 'zorgvuldige opvoeding der achterliken' kon hier groot maatschappelijk onheil voorkomen. Aan een nauw verband tussen zwakzinnigheid en criminaliteit twijfelde hij niet. Erkend moest worden dat aan het opvoeden van achterlijke kinderen nadelen zaten. De opvoeding kon er immers toe bijdragen dat de leerlingen later gingen trouwen en zodoende 'door voortplanting der minderwaardigen den vooruitgang van het geslacht' tegenwerkten, aldus A.J. Schreuder.¹⁰⁰

Met voornoemde standpunten kwam voor de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen het vraagstuk van de kosten en baten aan de orde: 'Is de maatschappelijke en individuele winst zo groot, dat ze de kosten dekt en rechtvaardigt?', zo vroeg de onderwijzer L. Broekhuizen zich in 1916 af.¹⁰¹ Herderschêe constateerde dat 'meer dan ooit' de aandacht getrokken werd 'door de vraagstukken van de Eugenie'. Hij zag hierin aanleiding om de 'hiermee

samenhangende vraagstukken' ook in het tijdschrift van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen ter sprake te brengen en schreef daarom het artikel 'Eugenie'.¹⁰² Hierin kwam onder meer de leer van Darwin, Galton, Spencer, Mendel en Goddard aan de orde. Herderschêe stelde dat in de strijd om het bestaan zij overwinnen 'die het best zijn aangepast aan de bestaande uitwendige omstandigheden' en constateerde dat hij samen met Binet in het 'geestelijk aanpassingsvermogen' de 'kwintessens' zag van het verstand.¹⁰³ Daarmee wilde hij aangeven 'hoe nauw de evolutieleer de belangen onzer zwakzinnigen' raakte. Met betrekking tot de erfelijkheidswetten van Mendel verwees hij naar 'de meest bekende, verminkende rasziekten, de syfilis, de krankzinnigheid en het alcoholisme'.¹⁰⁴

Een bekend onderzoek was van de Amerikaanse psycholoog Goddard die in 1912, naar zijn mening, de erfelijkheid van zwakzinnigheid had vastgesteld.¹⁰⁵ Hij had twee stamboomlijnen van de familie Kallikak onderzocht, afkomstig van één vader. De ene lijn was ontstaan door een kind te verwekken bij een zwakzinnig meisje, de andere lijn door kinderen uit een huwelijk met een burgermeisje. De nazaten uit de eerste lijn waren '*paupers, criminals, prostitutes, drunkards, and examples of all forms of social pest with which modern society is burdened*'. De nazaten uit de tweede lijn waren in alle opzichten '*prominent people*'.¹⁰⁶ Uit dit stamboomonderzoek van de familie Kallikak concludeerde Goddard dat zwakzinnigheid erfelijk was.¹⁰⁷ Herderschêe twijfelde kennelijk aan de betrouwbaarheid van dit onderzoek, want hij hield een slag om de arm met betrekking tot de juistheid van de door Goddard verzamelde data.¹⁰⁸ Hij zei hierover: 'Indien deze cijfers [de door Goddard verzamelde data. JB] werkelijk betrouwbaar zijn (de diagnose 'zwakzinnigheid' is niet zo heel eenvoudig te maken) dan zouden zij er inderdaad op wijzen, dat de zwakzinnigheid een 'mendelende' eigenschap is'.¹⁰⁹ Hij benadrukte dat maatschappelijke omstandigheden 'als exogene factor' van invloed konden zijn. In dit verband wees hij op de relatie tussen armoede en sterfte.¹¹⁰ Tenslotte concludeerde hij: 'Waar de eugenist met sukses werkzaam kan zijn, valt het streven van de rashygiëne geheel samen met de algemene hygiëne: bestrijding der besmettelijke ziekten, betere zorg voor zuigelingen, woninghygiëne, voedingshygiëne, inclusief de strijd tegen het alcoholisme enz. enz. Maar op glad ijs waagt zich de eugenist, die actief wil ingrijpen in de kwalitatieve vorming van het ras.' De eugenisten wilden zich 'in dienst stellen van de beschaving'. Maar, zo vroeg Herderschêe zich af, 'wat is beschaving?'¹¹¹ Hij kreeg dagelijks te maken met de grote gezinnen, de armoedige leefomstandigheden en de vele ziektes. De ellende in die gezinnen was nauwelijks voor te stellen.¹¹² Herderschêe laat hier duidelijk merken dat hij twijfels heeft over het defaitistisch geloof van de erfelijkheid van zwakzinnigheid met als uiteindelijk gevolg degeneratie van de samenleving. Hij was voorstander van het bestrijden van armoede door het nemen van sociale maatregelen als het verbeteren van de hygiëne, het bestrijden van het alcoholgebruik en het scholen van achterlijke kinderen tot een zelfstandige plek in de samenleving. Herderschêe had op het moment dat hij in 1915 het artikel 'Eugenie' schreef al een ruime praktijkervaring. Hij had een artsenpraktijk voor 'onvermogenen' en inmiddels was hij al vijf jaar als schoolarts verbonden aan de Amsterdamse Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke kinderen. En in 1913 was hij benoemd tot hoofd van de afdeling besmettelijke ziekten van het Wilhelmina Gasthuis.¹¹³

Oorspronkelijk was het 'hygiënisme' gericht op het voorkomen van de drie 'volksziekten': tuberculose, alcoholisme en geslachtsziekte.¹¹⁴ Naast het bestrijden van de slechte hygiëne ging de aandacht vooral uit naar het verbeteren van de maatschappelijke omstandigheden

van de armen. Eén van de mogelijkheden was een keuring voor het huwelijk, want daarmee kon voorkomen worden dat erfelijke ziekten op kinderen overgebracht werden. Ellen Key (1849–1926) had hier in haar boek *De eeuw van het kind* uit 1900 voor gepleit.¹¹⁵ De gemeenschap moest 'ingrijpend optreden' bij het sluiten van huwelijken, zeker als er sprake was van erfelijkheid. Het liefst zag zij een medische verklaring als een 'verplichtende voorwaarde' voor het sluiten van een huwelijk.¹¹⁶ Met een keuring voor het huwelijk was Herderschêe het eens 'wanneer die keuring uitsluitend beoogt uit te maken of één der partijen lijdende is aan een besmettelijke, speciaal venerische ziekte'. De 'rashygiënist' ¹¹⁷ wilden echter veel verder gaan, zij wensten 'keuring volgens een bepaalde ideale maatstaf'. Maar wie zou dan die maat moeten geven? En zolang de eugenie 'zulk een canon niet kan geven, bestaat het gevaar, dat de eugenie als geloof zich op de voorgrond zal plaatsen'. En met vooruitziende blik merkte Herderschêe op: 'Een geloof met wetenschappelijke allures is een hybride, die tot alle excessen in staat is!'¹¹⁸ Hier doelde Herderschêe op de omstandigheid dat rashygië steeds meer samenging met morele voorschriften die bepaalden wie zich wel of niet mocht voortplanten. Uiteindelijk zou dit in verschillende landen zoals bijvoorbeeld Amerika, Denemarken en Duitsland leiden tot ingrijpende wetgeving.

In zijn artikel 'Schoon schip onder de menscheit' uit 1917 zette Herderschêe vervolgens de argumenten voor en tegen 'rashygië' nog eens op een rijtje. Als argumenten voor werden genoemd: de 'verstandelijk laagst staanden' zakten af tot de 'economisch laagst staanden', de 'economisch laagst staanden' plantten zich het krachtigst voort en de consequentie hiervan was dat de maatschappij zonder opsluiting van de zwakzinnigen wel moest degenereren.¹¹⁹ Argumenten tegen 'rashygië' waren: de lijdens aan de ernstige vormen van zwakzinnigheid, de idioten, waren vaak steriel en de lijdens aan de minder ernstige vormen, de debielen, werden vaak steriel. Zwakzinnigheid kon in een geslacht plotseling optreden, vaak onafhankelijk van erfelijke oorzaken zoals syfilis. Van voortschrijdende degeneratie van het mensdom was niets bekend; de internering van zwakzinnigen zou geen verandering brengen in het intellectuele peil van de mensheid. Herderschêe besloot deze argumenten met: 'De praktius denkt er voorlopig het zijne van. *Fait ce que dois; advienne que pourra*.'¹²⁰

Herderschêe wilde geen standpunt innemen voor of tegen rashygië. Hij was van mening dat er op dat moment, in 1917, nog onvoldoende overtuigend wetenschappelijk bewijs was om selectiemaatregelen te nemen. De uitzichtloze armoede van de jaren twintig en dertig, de verpaupering die daarmee samenhing en zijn wetenschappelijke kennis van erfelijkheid van zwakzinnigheid maakten dat Herderschêe in zijn artikelen nog meerdere malen melding maakte van zijn ongerustheid. In 1955, dertien jaar na zijn pensionering, publiceerde hij het artikel 'De prophylaxis der oligophrenie' waarin hij nogmaals zijn bezorgdheid uitsprak over de toekomst. Vooral in een mogelijke toename van 'lichtere vormen van erfelijke debiliteit' zag hij een gevaar.¹²¹

Verstandsmetingen

Of een leerling toegelaten kon worden tot een school voor buitengewoon onderwijs was dikwijls een lastige kwestie. Het Rotterdamse schoolhoofd Köhler, oprichter van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, moest voor zijn leerlingen van de hulpklas uitgebreide lijsten invullen aangaande de fysieke verschijning, het karakter en het verstandelijk functioneren. Van de 345 kenmerken die beoordeeld moesten worden hadden er zestig betrekking

op de 'intellectuelen toestand'.¹²² P.H. Schreuder had in 1904 op de ledenvergadering van de beroepsvereniging in zijn eerste stelling verwoord dat alleen leerlingen met zwakke 'geestvermogens' toegelaten konden worden. Het vaststellen van de geestvermogens was niet eenvoudig. Er was evenwel een nieuwe methode van onderzoek die de aandacht trok. De Franse minister Bourgeois had de psychologen A. Binet (1857-1911) en Th. Simon (1873-1961) in 1905 opgedragen een methode te ontwikkelen voor het onderzoeken van leerlingen die in aanmerking zouden komen voor de scholen voor achterlijke kinderen.¹²³ Deze test bestond uit verschillende vragen en opdrachten. Doordat de test bij duizenden kinderen werd afgenomen, kon bepaald worden bij welke leeftijd een kind een vraag goed beantwoordde. Zo konden individuele prestaties afgezet worden tegen een gemiddelde leeftijd. Binet meende dat een kind, waarvan met zijn methode het '*niveau intellectuel*' was bepaald, minstens twee jaar in zijn verstandelijke ontwikkeling bij zijn leeftijdsgenoten achter moest lopen om de diagnose van zwakzinnigheid te kunnen krijgen. In Nederland werd deze test door leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bestudeerd.¹²⁴ De Haagse psychiater Wijsman, verbonden aan de school van P.H. Schreuder, besprak deze test in 1907 tijdens de ledenvergadering van genoemde vereniging. Hij was van mening dat deze test als 'de beste der thans bestaande' kon worden beschouwd.¹²⁵ Een vertaling van deze test, vragenreeks met bijbehorende proevenreeks, werd vervolgens door A.J. Schreuder als bijlage opgenomen in het jaarverslag over 1907 van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.¹²⁶ De test, '*échelle métrique de l'intelligence*', was verdeeld in dertig vragen en proeven, opklimmend in moeilijkheid. Vragen waren bijvoorbeeld: 'wat betekent 'huurvervaldag', wat is een overstapkaartje, wat voor postzegel moet je doen op een brief van Parijs naar Genève, lees je wel eens een krant, welke?'¹²⁷ De proevenreeks bevatte onderwerpen als: motoriek, bijvoorbeeld het uitvoeren van een opdracht en nadoen van een beweging; opmerkzaamheid, bijvoorbeeld het aanwijzen van voorwerpen; geheugen, bijvoorbeeld het natekenen uit het geheugen; ruimtelijkheid, bijvoorbeeld de lengte schatten van verschillende voorwerpen; zinsaanvulling, bijvoorbeeld het invullen van weggelaten woorden. Kennelijk had Binet het in deze eerste versie nog niet aangedurfd om de oudere meetmethode, schedelmeting, achterwege te laten, want voor de 'Grenzen van abnormalen' was medebepalend: leeftijd, lichaamslengte en lengte en breedte van het hoofd. Voor het vaststellen van een afwijking was een meet-schaal opgenomen waarop afgelezen kon worden of er bij een bepaalde leeftijd sprake was van een abnormaliteit.¹²⁸

Op de ledenvergadering van 1908 van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen hield Herderschêe een lezing met als titel: 'Het psychisch onderzoek van het achterlijke kind'. Herderschêe was van mening dat het onderzoek zich tot dan toe 'uitsluitend bepaalde tot een inventarisatie-opname'. Het was volgens hem van groter belang om de 'ontwikkelingsvatbaarheid' vast te stellen. Slechts na een vergelijkend onderzoek van normaal- en zwakbegaafden zou tot een betrouwbare indicatie gekomen kunnen worden.¹²⁹ Ook zijn Haagse collega Wijsman kon in 1910 nog wel een nauwkeurige inventarisatie opgeven van het noodzakelijke medische onderzoek, maar voor de intellectuele ontwikkeling liet hij dat in het midden. In het medisch onderzoek moest bepaald worden: schedelvorm, lichaamsbouw, uiterlijk, spierbewegingen, spierkracht, bewegingsstoornissen, toestand van het gebit, vorm van het gehemelte, grootte der amandelen, gezichtsvermogen, gehoorscherpthe, tekens van rhachitis of tuberculose, toestand van de schildklier en spraakstoornissen. De anam-

nestische inlichtingen gaven informatie over 'karakter, morele gebreken, zindelijkheid, het slapen, fobieën, toevallen en paramimie'.¹³⁰ Hoe en volgens welke de meting van de intellectuele ontwikkeling plaatsvond hing volgens Wijsman af van de opvatting en het inzicht van de onderzoeker. Elke methode was bruikbaar als daardoor bepaald kon worden of het kind 'achterlijk, of schijnbaar achterlijk' was.¹³¹ Er werden dus verschillende methodes gebruikt, maar lang niet alle methodes waren valide. Herderschêe benadrukte dat de nog steeds gebruikelijke schedelmeting van zeer geringe waarde was bij het bepalen van de geschiktheid van een kind voor de school voor buitengewoon onderwijs en in ieder geval bestond er 'geen regelmatige samenhang tussen aanleg en schedelindex'.¹³²

Enkele jaren later, in 1910, namen Wijsman en P.H. Schreuder de vragenlijst van Binet af bij Haagse schoolkinderen. Zij wilden nagaan hoe normale Haagse schoolkinderen zich gedroegen 'tegenover de test van Binet en Simon'. Zij herhaalden dit onderzoek op de school van P.H. Schreuder om te weten te komen in hoeverre de psychologische methode bruikbaar was voor het stellen van de diagnose 'achterlijkheid'.¹³³ De schrijvers concludeerden dat niet alle opgaven hiervoor geschikt waren. Er werd te veel 'schoolse kennis' verondersteld. De methode in zijn geheel vonden ze bruikbaar, maar wel 'erg tijdrovend'. Klaarblijkelijk hadden Binet en Simon meer reacties gekregen op hun eerste versie, want in de revisie van de test in 1911 was het bezwaar, te veel schoolse kennis, opgeheven.¹³⁴ A.J. Schreuder besprak in 1911 de onderzoeksmethode van Binet in het artikel 'Binet's verstandsschaal toegepast bij zwakzinnigen' in het tijdschrift van de vereniging. Hij was ervan overtuigd dat 'de weg door Binet ingeslagen, namelijk het nauwkeurig bepalen van de normale ontwikkelingsniveaus voor allerlei geestelijke functies', een weg was om 'dieper inzicht' te verkrijgen in het verstandelijk functioneren.¹³⁵ Er bleef overigens ook wel scepsis over deze test van Binet-Simon. Zo betwijfelde de psychiater Jelgersma of het intellect wel te meten viel en zijn Antwerpse collega Schuyten meende dat de test 'geen werkelijke wetenschappelijke' waarde had, omdat niet het 'intellect', maar schoolse kennis werd gemeten.¹³⁶

Herderschêe zag de waarde van het gebruik van 'objectieve toetsen' en ging zich nadrukkelijk bezighouden met het beoordelen van het verstandelijk functioneren. In zijn artikel 'Verstandsmetingen bij achterlijke kinderen', verschenen in 1913, besprak hij de verschillende voor- en nadelen van de gangbare tests en de moeilijkheden die zich voordeden als deze tests werden toegepast bij kinderen waarvan de 'abnormaliteit in de voornaamste plaats in het verstandsleven was te zoeken; dus met de leerlingen der scholen voor zwakzinnigen'. Hij vond dat voor een eerste oriëntatie de gebruikelijke methodes niet waren aan te bevelen, omdat ze niet geschikt waren om een kind op zijn gemak te stellen en spontaan te doen reageren. Beter was het, volgens Herderschêe, het onderzoek 'in te kleden in de vorm van een gewoon praatje, door te vragen naar de naam, de leeftijd enz.'. Herderschêe koos zodoende voor een pedagogische start bij het onderzoek alvorens tot het objectieve gedeelte, de test, over te gaan. En vervolgens vergeleek hij de resultaten van een 23-tal achtjarige zwakzinnigen met de resultaten van 33 zesjarige normale kinderen, met als conclusie dat de gevolgde methode 'bij normale kinderen ons weliswaar nooit in de steek laat, doch bij abnormalen niet zelden'. Het was de overtuiging van Herderschêe dat men zich bij zijn oordeel nimmer uitsluitend mocht laten leiden door het + of - teken van de protocollen. De 'niet in tekens weer te geven indruk', die het kind gedurende de reactie op al de vragen maakt, 'zal wel in laatste instantie ons oordeel moeten beslissen'. De methode van de 'ge-

niale Alfred Binet' werd overigens overal op prijs gesteld en was, volgens Herderschêe, een verbetering te noemen ten opzichte van de bestaande onderzoeksmethodes.¹³⁷ Hij trok de conclusie dat voor de praktijk, de selectie van kinderen, de Methode Binet voorlopig de meest aanbevelenswaardige was, maar dat er een gevaar school in de schijnbare eenvoud. Slechts 'de ingewijde' kon beseffen, 'hoe moeilijk vaak de psychologische waardering der antwoorden is'.¹³⁸ Deze waarschuwing zou hij regelmatig laten horen. De schaal van Binet had uitsluitend waarde 'voor geoefende experimentators, en kan in hun handen voorloopig nog slechts dienen voor proefnemingen'.¹³⁹ Wie voor het eerst met de Methode Binet kennismaakte zou zeggen 'hoe kinderachtig eenvoudig zijn die tests'. Maar bij verdere studie zou dan, volgens Herderschêe, blijken dat er 'een leven van studie' aan ten grondslag lag.¹⁴⁰ Een ander punt waar hij de aandacht op vestigde was dat in alle landen vrijwel de letterlijke tekst van Binet gevolgd werd, maar 'op den duur zal deze moeten plaats maken voor eene serie, die meer aan het Hollandse kind is aangepast'.¹⁴¹ Deze culturele ijking zou hij zes jaar later zelf ter hand nemen. Voor het eerst in Amsterdam, op kleine schaal, met een plaatselijke normering en een 'voorzichtige toepassing' bij het toelatingsonderzoek.¹⁴² Herderschêe kreeg steeds meer wetenschappelijke kennis van 'verstandsmetingen' en publiceerde in de periode 1908-1918 een negental artikelen waarin hij de waarde van verstandsmetingen voor het vaststellen van de diagnose 'achterlijk' besprak.¹⁴³ Deze artikelen verschenen in verschillende vaktijdschriften.¹⁴⁴

In het artikel 'De Tests' uit 1919, gepubliceerd in *Pais*, gaf Herderschêe een overzicht van de bestaande testmogelijkheden, de wijze waarop tests geconstrueerd werden, en besprak hij nogmaals de waarde van de psychologische test bij het toelatingsonderzoek. Bij dit psychologisch onderzoek moest dan blijken 'wat het kind kán of zál kunnen, in de eerste plaats met betrekking op de te onderwijzen schoolvakken, maar liefst ook met betrekking tot het maatschappelijk leven'. Daarbij wees hij nog maar eens op het feit dat in de subsidievoorwaarden van de Regelen was vermeld dat alleen kinderen mochten worden opgenomen waarvan verwacht werd dat zij later in een eenvoudig beroep in de maatschappij werkzaam zouden zijn.¹⁴⁵ Dit laatste stond overigens niet in de Regelen vermeld, maar was een interpretatie van Herderschêe van het eerste artikel van de Regelen dat voorschreef dat het leerplan van de school voor zwakzinnigen grotendeels dezelfde vakken bevatte als voorgeschreven voor het lager onderwijs.¹⁴⁶ Tevens wees Herderschêe de onderwijzers en artsen op een ontwikkeling in Duitsland waar 'test-serieën' gebruikt werden om te beoordelen of kinderen begaafd genoeg waren om 'op Staatskosten verder ontwikkeld te worden'. De test werd dan als een vergelijkend examen toegepast en de beste 2% van de kinderen werden tot 'Uebermensch' geproclameerd.¹⁴⁷ Kennelijk vond hij dit een opmerkelijke en vermeldingswaardige ontwikkeling in de tijd dat in Nederland behoefte was aan een instrument om een verstandelijke beperking vast te stellen.

Herderschêe had zich al de tijd beziggehouden met het zo objectief mogelijk vaststellen van de diagnose zwakzinnigheid. Daarbij was niet de uitslag van de psychologische test, het getal, bepalend voor de diagnose. De uiteindelijke beoordeling door een medisch-pedagogische commissie moest gebaseerd zijn op het algehele functioneren van de leerling. Bovendien was hij er niet van overtuigd dat er wetenschappelijk bewijs was om selectiemaatregelen te nemen. Deze ontwikkeling in Duitsland zou in de jaren dertig funeste gevolgen krijgen voor de Duitse *Hilfschule*. Een rampzalige ontwikkeling die Herderschêe kennelijk in

1915 al vreesde, toen hij zei 'Een geloof met wetenschappelijke allures is een hybride, die tot alle excessen in staat is!'¹⁴⁸

Voordat Herderschêe in 1920 startte met de bewerking van de Methode Binet ontwikkelde hij in 1919 een test voor dove kinderen. Deze test moest de verstandelijke ontwikkeling vaststellen van een doof kind. En daarbij was van belang of het onderwijs aan de school voor dove kinderen gevolgd kon worden. Waarschijnlijk was hij hiertoe uitgenodigd door zijn collega's aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, de hoogleraren C. de Lange en H. Burger. Deze twee artsen zaten in het bestuur van de in 1911 opgerichte school voor dove kinderen in Amsterdam.¹⁴⁹ Deze school viel nog onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs, want alleen de scholen voor achterlijke kinderen vielen onder de in 1907 door minister Heemskerk vastgestelde Regelen. Scholen voor 'doofstommen, blinden, spraakgebrekkigen en idioten' vielen nog steeds onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs, omdat het onderwijs aan genoemde scholen te veel afweek van het gewone lagere onderwijs.¹⁵⁰

Voor de kinderen die doof waren, 'doofstommen', moest gedurende de schoolloopbaan maar blijken of het kind in staat was onderwijs te volgen. Als van tevoren al voorspeld kon worden of onderwijs tot enig succes kon leiden zou dat, volgens Herderschêe, de onderwijzer heel wat inspanning en het kind heel wat verdriet kunnen besparen.¹⁵¹ Hij ontwikkelde een testsysteem om voor het onderwijs geschikte dove kinderen te scheiden van degenen die er niet voor geschikt waren. De tests bestonden uit nadoen, het leggen van een vormenplank, voorwerpen op de tast herkennen, figuren naleggen, lacunes in een tekening herkennen, getalbegrip en gewichten rangschikken.¹⁵² Dit gaf een indicatie van de 'geestelijke aanleg', de verstandelijke ontwikkeling, van dove kinderen. Het waren proeven die door het gemiddelde dove kind op een bepaalde leeftijd goed werden uitgevoerd. Deze tests waren geijkt op de school voor dove kinderen in Amsterdam bij 82 leerlingen en werden geschikt geacht als driekwart van de kinderen van dezelfde leeftijd een juist antwoord gaf. Het resultaat werd, net als bij Binet, weergegeven in een 'verstandelijk niveau'.¹⁵³ Van 'zwakzinnigheid' bij deze kinderen kon pas gesproken worden als het kind minstens twee jaar bij dove leeftijdsgenoten achterliep, mits het kind jonger was dan negen jaar. Boven die leeftijd was een achterstand, 'achterlijkheid', van drie jaar nodig voor het stellen van de diagnose zwakzinnigheid.¹⁵⁴ Herderschêe verantwoordde zich in 1919 met de publicatie 'Verstandsmetingen bij doofstomme kinderen' en besloot dit artikel met de waarschuwing dat zijn onderzoek herhaald en verbeterd moest worden. Het moest worden gezien als een voorlopige poging om meer systematisch 'dan tot nu toe' snel een eerste indruk te krijgen van de verstandelijke aanleg van het dove kind.¹⁵⁵ Deze test voor dove kinderen werd in datzelfde jaar ook verantwoord in het *Zeitschrift für angewandte Psychologie* onder de titel 'Teste für taubstumme Kinder'.¹⁵⁶ Herhaling en verbetering van deze test bleef echter uit en de 'voorlopige poging' van Herderschêe bleef geruime tijd de enige mogelijkheid om een selectie te maken van 'opvoedbare en niet-opvoedbare doofstommen'.¹⁵⁷ Pas 24 jaar na de publicatie van Herderschêe zou het psychogenechtpaar Snijders-Oomen, in 1943, een nieuwe, meer uitgebreide en gevalideerde test publiceren voor dove kinderen.¹⁵⁸ Deze test werd vervolgens op alle instituten voor doven in gebruik genomen.¹⁵⁹

Voor de toelating tot het buitengewoon onderwijs werd de verstandsmeting, de intelligentietest, van steeds meer belang omdat deze hielp om een specifieke groep te onderschei-

den. Herderschêe spande zich hiervoor in en vond daarbij dat dit instrument alleen geen selectiemaatregel rechtvaardigde. Toelating moest plaatsvinden op basis van het totale functioneren van de leerling en daarin had de medisch-pedagogische commissie het eindoordeel.

Besluit

Onderwijzers uit het buitengewoon onderwijs moesten over specifieke deskundigheid beschikken. Daarom legden de oprichters van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen al in navolging van pioniers uit de negentiende eeuw buitenlandse bezoeken af en bestudeerden ze vooral de Duitse literatuur. Ook de vier hoofdpersonen waren overtuigd van de betekenis van wetenschappelijke kennisontwikkeling voor de totstandkoming van goed buitengewoon onderwijs. Ze vonden dat deze kennis in Nederland nog veel te beperkt aanwezig was en daarom probeerden ook zij zoveel mogelijk kennis in het buitenland op te doen. Daartoe sloten zij zich aan bij de internationale *Child Study*-beweging, woonden internationale congressen bij en maakten buitenlandse reizen om daar gerenommeerde instituten te bezoeken. Over hun bevindingen publiceerden ze veel en uitgebreid om de sector-in-opkomst, het buitengewoon onderwijs, te informeren. Wetenschappelijke kennis was vooral noodzakelijk voor de ontwikkeling van een professioneel systeem voor het buitengewoon onderwijs. Kennis die in de praktijk ontwikkeld werd kon gevalideerd worden door de wetenschap en wetenschappelijke kennis kon toegepast worden in de praktijk. Hier was sprake van een voortdurende interdependentie tussen ontwikkelingen in het werkveld en de wetenschap.¹⁶⁰ Doordat wetenschappelijk kennis ook bijdroeg aan de status van het beroep kon met meer gezag invloed uitgeoefend worden op de totstandkoming van beleidsbeslissingen van de staat.¹⁶¹

Met name de in deze tijd internationaal aandachttrekkende eugenetica en de al langer bestaande hygiënische beweging had zijn invloed op de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Door het onderscheid tussen 'normalen' en 'niet-normalen' gaven eugenetici een krachtige impuls aan de testbeweging. Zij waren ervan overtuigd dat intelligentie vooral, '*beinahe ausschliesslich*', erfelijk bepaald was.¹⁶² Dit vonden de Nederlandse voorstanders van het buitengewoon onderwijs een defaitistische benadering waardoor zij zich niet wilden laten leiden, omdat niet het intelligentiequotiënt, maar volgens hen juist het totale functioneren van het kind bij de toelatingsbeoordeling betrokken moest worden. De centrale vraag was daarbij of via buitengewoon onderwijs een leerling zich kon ontwikkelen om later 'min of meer zelfstandig' in de maatschappij te kunnen functioneren.

Van betekenis voor de ontwikkeling van de professie was hierbij de ontwikkeling van de 'verstandsmetingen'. Leerkrachten in het buitengewoon onderwijs moesten hiervan op de hoogte zijn en daarom was het onderwerp Methoden van Onderzoek door Herderschêe in 1913 ingebracht in de eerste door de staat gesubsidieerde cursus voor leerkrachten. Het gebruik van psychologische testen verhoogde het prestige van de beroepsgroepen in het buitengewoon onderwijs, want in Nederland werd de test, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Engeland, vooral diagnostisch gebruikt bij de toelating tot een school voor buitengewoon onderwijs. Herderschêe verrichtte hiervoor belangrijk wetenschappelijk werk en in 1920 leidden zijn aanpassingen en normering tot de Binet-Simon-Herderschêe test, uitgegeven door Uitgeverij Haga.¹⁶³ Deze test werd een specifiek instrument op het terrein van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.¹⁶⁴

In voorgaande hoofdstukken kwamen met name de thema's groei en uitbreiding van de sector, deskundigheidsbevordering van de leerkrachten en wetenschappelijke kennisontwikkeling aan de orde. In de twee volgende hoofdstukken staat de praktijk van het werkveld centraal met de thema's gezondheid en nazorg, en de casus Den Haag. Dit hoofdstuk behandelt allereerst de gezondheidszorg voor de leerlingen in het buitengewoon onderwijs. De overvolle klassen en de dikwijls beroerde hygiënische omstandigheden in de scholen zorgden ervoor dat het verblijf in de schoollokalen vaak slecht was voor de gezondheid van de leerlingen.¹ Daarom was in de Lager Onderwijswet van 1878 het Geneeskundig Staatstoezicht vastgelegd en waren geneeskundige ambtenaren aangesteld die aan de overheden maatregelen konden voorstellen om de gezondheid van de leerlingen te verbeteren.² De scholen voor buitengewoon onderwijs vielen echter buiten de Leerplichtwet van 1901 en vanaf 1905 ressorteerden deze scholen ook niet meer onder de Lager Onderwijswet van 1878. Omdat in de Regelen het Geneeskundig Staatstoezicht niet was vastgelegd, evenmin als de rol van de arts, werd het bevorderen van de gezondheid van de leerlingen afhankelijk van initiatieven uit het werkveld, ofwel van schoolbesturen, onderwijzers en artsen. Daarom werd de zorg voor de gezondheid van de leerlingen voor de hoofdpersonen in deze studie een speciaal thema. Een bijzonder initiatief was het oprichten van lokale steunverenigingen die zich gingen inspannen om door de schoolarts geselecteerde leerlingen uit te zenden naar een speciale gezondheidskolonie om aan te sterken en weerstand op te bouwen tegen besmettelijke ziekten. Omdat het verbeteren van de gezondheid alle scholen voor buitengewoon onderwijs betrof kreeg de Vereniging van Onderwijzers en Artsen een leidende rol in deze bijzondere zorg.

Een tweede punt van zorg betrof de leerlingen die de school doorlopen hadden, maar nog niet klaar waren voor een eenvoudige betrekking in de maatschappij. Voor deze oud-leerlingen werden speciale vervolgttrajecten ingericht, want het belangrijkste doel van het buitengewoon onderwijs was om de leerlingen uiteindelijk in staat te stellen een zo zelfstandig mogelijke plek in de maatschappij te verwerven. Daarmee zou veel ellende kunnen worden voorkomen.³ Daarom werd nazorg ook een speciaal thema voor de hoofdpersonen. Nadat minister Heemskerk in 1910 de scholen voor buitengewoon onderwijs had bericht dat ook de leerlingen die in 'de ergste graad zwakzinnig' waren moesten worden toegelaten, bleek dat uiteindelijk ook een aantal leerlingen op voortdurende nazorg waren aangewezen. Voor de leerlingen die na het doorlopen van de school voor buitengewoon onderwijs niet in een eenvoudige betrekking in de samenleving geplaatst konden worden werden in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam verschillende initiatieven ontwikkeld. Deze initiatieven waren onlosmakelijk verbonden met de scholen voor buitengewoon onderwijs. In de Regelen was de rijkssubsidie beperkt tot de 'scholen voor zwakzinnigen'. In het werkveld vond echter uitbreiding van de sector Buitengewoon Onderwijs plaats met bijzondere zorg die inhield: gezondheidszorg en nazorg.

Gezondheidszorg: een eigen gezondheidskolonie

Aan het eind van de negentiende eeuw waren er in Nederland zogenoemde koloniehuisen opgericht door rijke burgers en verenigingen.⁴ In deze kolonies konden kinderen uit de sloppen van de grote steden aansterken en weerstand opbouwen tegen besmettelijke ziekten zoals tbc. In deze paragraaf wordt het verbeteren van de gezondheid geanalyseerd vanuit het perspectief van onderwijzers en artsen die geconfronteerd werden met gebrekkige regelgeving van de overheid en de weigering van bestaande gezondheidskolonies om leerlingen uit het buitengewoon onderwijs op te nemen. De vier hoofdpersonen namen hier geen genoegen mee en via publicaties van Van Voorthuysen en Herderschêe en veldinitiatieven van P.H. Schreuder en Jacobs gingen zij aan de slag om de gezondheid van de leerlingen te verbeteren. Een belangrijk initiatief was de oprichting van de vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind.

Vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind

In de laatste decennia van de negentiende eeuw hadden hygiënisten onderzocht hoe bepaalde uitbraken van ziekten konden ontstaan en wat het verband was met de omgeving. Op de scholen konden epidemieën zich snel verspreiden en het was noodzakelijk om het weerstandsvermogen van zwakke leerlingen, met name kinderen uit achterbuurten, te versterken en de hygiëne te verbeteren. Verandering van klimaat en het tijdelijk opheffen van de schadelijke invloed van de omgeving hadden een positieve invloed op het herstel en het vergroten van de weerstand, zo was de overtuiging van hygiënisten als de artsen L.A. Cohen (1817-1889) en S. Sr. Coronel (1827-1892). Zij waren betrokken bij de eerste initiatieven om te komen tot kinderuitzending naar gezondheidskolonies.⁵ Artsen moesten beoordelen of een kind in aanmerking kwam voor uitzending naar een gezondheidskolonie.⁶ De 's-Gravenhaagsche Vereeniging voor Gezondheidskolonies, opgericht in 1884, had in 1893 een eigen koloniehuis gesticht voor de 'Haagse Bleekneusjes'.⁷ In meerdere grote steden werden vergelijkbare verenigingen opgericht die tot doel hadden kinderen enkele weken uit te zenden naar een gezondheidskolonie. Schoolarts Van Voorthuysen vond de gezondheidskolonies vooral betekenisvol in de strijd tegen tuberculose.⁸ Hier konden de kinderen hun lichamelijke conditie verbeteren door goede voeding, lichaamsbeweging en het aanleren van een hygiënische leefwijze.⁹

Köhler had in zijn hulpklas al geconstateerd dat deze kinderen lichamelijk zwak waren en dat een verblijf in de zomer in een gezondheidskolonie voor hen 'van hoog belang zou zijn'. Toen de leerlingen nog ondergebracht waren in de hulpklas bij de gewone lagere school, werden zij in de bestaande kolonies opgenomen. Nadat dit onderwijs zich echter uitbreidde werden deze kinderen vanwege hun status als 'zwakzinnigen' geweigerd, omdat zij dikwijls 'bijzondere hulp' nodig zouden hebben.¹⁰ Zwakzinnigheid werd zelfs een contra-indicatie voor opname in een koloniehuis.¹¹ Ook P.H. Schreuder had leerlingen van zijn hulpklas uitgezonden naar bestaande koloniehuisen. Maar toen vanaf 1904 het aantal klassen toenam waren deze leerlingen eveneens niet meer welkom.¹² Als argument werd door de koloniehuisen ook aangevoerd dat er voor deze kinderen onvoldoende blijvend effect zou zijn van de opname in de gezondheidskolonie.¹³ Maar, zo zou Van Voorthuysen betogen, 'uit medisch oogpunt' was er juist alle aanleiding om uitzending van zwakzinnigen naar een gezondheidskolonie 'in bijzondere mate te bevorderen', omdat onder hen

nu eenmaal meer 'lichamelijk zwakkere kinderen' voorkwamen dan onder 'de normalen'.¹⁴ Deze leerlingen hadden vaak een bovengemiddeld slechte gezondheid, mede door slechte voeding en onhygiënische leefomstandigheden. De 'algemene voedingstoestand' van het merendeel van de achterlijke kinderen liet te wensen over en de hygiëne thuis was in sommige gevallen 'stuitend'.¹⁵ Ruim 20% van de leerlingen was in de periode 1904-1920 aangewezen op eten verstrekt door de vereniging Voedselverstreking.¹⁶ Leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs waren overwegend afkomstig uit minder bedeelde gezinnen met als gevolg onvoldoende eten, kleren en medicijnen.¹⁷ Slechts bij hoge uitzondering kon een ouder het volledige schoolgeld voor een leerling betalen. Van ruim twee derde van de leerlingen konden de ouders helemaal geen schoolgeld betalen.¹⁸ De scholen voor zwakzinnigen telden zodoende verhoudingsgewijs meer lichamelijk zwakkere kinderen en dat zou juist pleiten voor opname in een gezondheidskolonie. Zo zagen de bestaande kolonieverenigingen dat in het begin van de twintigste eeuw echter niet. Het lukte P.H. Schreuder daarom niet om van de mogelijkheden voor uitzending gebruik te maken. Een groepje zwakzinnige kinderen te midden van de andere kinderen werd als te lastig gezien.¹⁹ Zo bleef de 's-Gravenhaagsche Vereeniging voor Gezondheidskolonies bezwaar maken om 'onze leerlingen' tegelijkertijd met andere leerlingen uit te zenden.²⁰ Linthorst, onderwijzer aan de school van P.H. Schreuder, schreef hierover: 'Voor de andere kinderen vond men 't beter, dat ze niet meer megingen. Dezelfde reden, die bestaat voor de oprichting van afzonderlijke scholen voor achterlijken, geldt ook voor de verpleging van achterlijke kinderen in afzonderlijke gezondheidskolonies'.²¹

Daarom besloten de onderwijzers P.H. Schreuder en Van Praagh en de psychiater Tellegen, in 1904 te onderzoeken of voldoende personen lid-donateur wilde worden van een eventueel op te richten vereniging die zich in zou zetten voor de uitzending van achterlijke kinderen naar een gezondheidskolonie. Zij schreven 400 inwoners van Den Haag aan met het verzoek om financiële steun. Deze opzet lukte en acht kinderen konden voor drie weken, de hele zomervakantie, onder begeleiding van de beide onderwijzers naar een gehuurd huis in Zeist.²² Een volgende stap, een eigen vereniging die financiële ondersteuning gaf, kon nu gezet worden. Allereerst waren financiële middelen nodig om uitzending mogelijk te maken. Er waren weliswaar meer behoeftes - dagelijks melk voor een aantal 'zwakke' leerlingen op school bijvoorbeeld en begeleiding van enkele leerlingen die binnenkort de school voor buitengewoon onderwijs zouden verlaten, en voor activiteiten zoals een schoolreisje of een feest was geld nodig -, maar de op te richten vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind zou zich primair richten op de uitzending van leerlingen naar een gezondheidskolonie.

Op 9 maart 1905 vond in het Zuid-Hollandsch Koffiehuis de oprichtingsvergadering plaats en werd P.H. Schreuder tot voorzitter gekozen.²³ Alle personeelsleden van de school werden lid. Van Praagh werd secretaris en Brouwer penningmeester.²⁴ Bij de oprichting werden 33 leden ingeschreven, in 1915 was dat aantal gegroeid tot 79.²⁵ De vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind stelde zich ten doel 'de belangen te behartigen van leerlingen en ontslagen leerlingen der inrichtingen voor achterlijke kinderen te 's-Gravenhage'. In de eerste plaats kon dit doel worden bereikt door het uitzenden van leerlingen naar gezondheidskolonies.²⁶ 'Zwakke' kinderen werden door de schoolarts gekeurd en aangemeld, want ondervoeding kwam regelmatig voor met als gevolg verminderde resistentie tegen acute en chronische infectieziekten.²⁷ De gezondheidskolonie werd door de oprichters dus gezien

als een voortzetting van de medisch-pedagogische behandeling die al op de school voor buitengewoon onderwijs werd gegeven. Naast het bevorderen van de hygiëne door het nemen van maatregelen vonden er ook inenting en medicamenteuze behandelingen op de school plaats.²⁸

In 1910 waren er drie scholen voor buitengewoon onderwijs in Den Haag en daarmee nam ook het aantal leerlingen toe voor wie uitzending noodzakelijk was.²⁹ Vanuit de vereniging verzorgden onderwijzers de zomerkampen voor hun leerlingen in een gehuurd huisje. Jaarlijks konden er zes tot twaalf leerlingen worden uitgezonden. De vraag was echter veel groter dan waaraan kon worden voldaan. In de eerste tien jaar moest telkens 'meer dan de helft' van de kinderen, die volgens de mening van schoolarts Wijsman voor verpleging in een gezondheidskolonie in aanmerking kwamen, door gebrek aan geld worden afgewezen voor uitzending.³⁰ Dat laat zien hoe noodzakelijk deze gezondheidsvoorziening was voor de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs. De vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind spande zich in om zoveel mogelijk leerlingen uit te zenden. Daar was geld voor nodig, de contributie van de leden was niet voldoende, daarom werden er actief donateurs gevonden onder de goeie burgerij. Ook de gemeente Den Haag subsidieerde de vereniging, in 1910 bijvoorbeeld met f. 400,--.³¹ Hieruit bleek dat zowel de goeie burgerij als het gemeentebestuur er belang aan hechtte dat de gezondheid, de lichamelijke conditie van de leerlingen, zou verbeteren. Angst voor het uitbreken van epidemieën, met name tuberculose werd gevreesd, zal daarbij een rol hebben gespeeld.

Een eigen gezondheidskolonie

Het bestuur van de vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind zocht naar meer mogelijkheden om de uitzending te verbeteren en uit te breiden. In 1909 ontstond het idee om landelijk de krachten te bundelen en zelf een koloniehuis op te gaan richten. Dit initiatief kon door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen worden genomen, omdat het werkveld van de scholen voor buitengewoon onderwijs hierin vertegenwoordigd was. Op de jaarvergadering van oktober 1909 stelde P.H. Schreuder voor om een Centrale Commissie te benoemen voor het oprichten van een koloniehuis.³² De ledenvergadering nam dit idee over en in deze commissie namen P.H. Schreuder en de onderwijzer Linthorst zitting. De commissie werkte voortvarend en in januari 1910 was er een bijeenkomst met afgevaardigden uit alle plaatsen met een school voor zwakzinnigen. Hier werd besloten over te gaan tot het oprichten van een landelijke vereniging met als doel de uitzending van achterlijk kinderen te verzorgen. Men besprak de door P.H. Schreuder voorbereide statuten en het huishoudelijk reglement, stelde deze vast, koos een voorlopig bestuur en lette hierbij op een landelijke spreiding. Alle bestuursleden waren leerkracht op een school voor buitengewoon onderwijs. Voorzitter P.H. Schreuder en secretaris M.J.G. Rinkema waren afkomstig uit Den Haag, plaatsvervangend voorzitter Snijder was schoolhoofd in Utrecht, penningmeesteres Barreveld Bute kwam uit Amsterdam, Van Woerkom uit Arnhem, Broekhuizen uit Haarlem en Linthorst uit Rotterdam.³³ P.H. Schreuder hield de regie dichtbij, want secretaris Rinkema was onderwijzer aan zijn school.³⁴ Afgesproken werd dat, zodra de statuten koninklijk waren goedgekeurd, in de verschillende plaatsen zelfstandige afdelingen van de vereniging Zorg voor het achterlijk Kind zouden worden opgericht, die door middel van activiteiten en donateurs 'financieel zo krachtig mogelijk'

zouden moeten worden.³⁵ Op de jaarvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in 1910 kon voorzitter P.H. Schreuder meedelen dat de vereniging voor gezondheidskolonies voor achterlijke kinderen was opgericht en dat de vastgestelde statuten met reglement op koninklijke goedkeuring wachtten.³⁶ De doelstelling was als volgt omschreven: 'De Vereeniging 'Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen' is gevestigd te Utrecht en stelt zich ten doel het welzijn van zwakzinnige kinderen te bevorderen, door hen in de gelegenheid te stellen een tijd lang in een gezonde streek te verblijven.' Het bestuur probeerde dit doel te bereiken door het oprichten en in stand houden van eigen kolonies, het oprichten van afdelingen en propaganda maken voor gezondheidskolonies voor zwakzinnigen.³⁷ Zowel rechtspersonen als natuurlijke personen konden lid worden van deze centrale vereniging.³⁸ Bij het ontwerp van de statuten was er dus al rekening mee gehouden dat meerdere koloniehuisen opgericht moesten worden.

Invloedrijke politici en een vooraanstaand psychiater waren uitgenodigd om lid te worden van het definitieve bestuur. De eerder genoemde Haagse parlementariër Dolk werd tot voorzitter benoemd. P.H. Schreuder werd vicevoorzitter. Het geneeskundig toezicht werd verankerd door de benoeming van de Haarlemse psychiater L. Coenen, verbonden aan de Haarlemse school voor buitengewoon onderwijs.³⁹ Verder bestond het bestuur uit de jurist S.J.L. van Aalten⁴⁰, gemeenteraadslid in Rotterdam, de Haagse bankdirecteur G.J. Kunst⁴¹, en de onderwijzers K.J. Heyboer en Linthorst uit Rotterdam, de onderwijzer Van Woerkom uit Arnhem, en de onderwijzeres Barreveld Bute uit Amsterdam. In dit bestuur van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen was de verbinding met de landelijke en plaatselijke politiek waardevol, omdat definitieve wetgeving voor het beroepsdomein buitengewoon onderwijs nog vastgesteld moest worden. De scholen voor buitengewoon onderwijs zagen namelijk de gezondheidskolonie als onderdeel van het werkveld en spraken daarom van Onze Kolonie. Van de negen bestuursleden in 1910 waren er zeven lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Daardoor had deze beroepsvereniging, waarvan P.H. Schreuder in 1910 voorzitter was geworden, indirect een sterk sturende positie in de ontwikkeling van de gezondheidskolonie.

De hiervoor genoemde leerkrachten waren eveneens bestuurslid, doorgaans secretaris, van de lokale vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind. Om leerlingen vanuit verschillende plaatsen uit te kunnen zenden werden namelijk plaatselijke verenigingen opgericht die uit minstens tien personen bestonden en zich doel stelden het uitzenden van achterlijke kinderen naar een gezondheidskolonie mogelijk te maken.⁴² Opzet en statuten, zoals P.H. Schreuder die ontworpen had voor de Haagse vereniging, konden als model dienen. Het initiatief tot het oprichten van een lokale vereniging ging uit van het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs. Vooraanstaande burgers uit de gemeente, zoals arts, wethouder of burgemeester, werden uitgenodigd om in het bestuur zitting te nemen.⁴³ De lokale elite werd zo betrokken bij en overtuigd van het belang voor de zorg aan 'achterlijke kinderen'.⁴⁴ Op die wijze ontstond een stevig plaatselijk netwerk om de belangen te behartigen van leerlingen en oud-leerlingen van de school voor achterlijke kinderen. Omdat deze plaatselijke verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind lid werden van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies ontwikkelde zich een hecht samenspel van organisaties om de gezondheid van de leerlingen te verbeteren. Vanuit het figuratieperspectief gezien vervulden werkveld, de lokale overheid en de beroepsvereniging

van onderwijzers en artsen een cruciale rol bij de ontwikkeling van de gezondheidskolonie.

In de zomer van 1912 verzorgde de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen voor het eerst de 'verpleging' in een door haar in bruikleen verkregen huis in Noordwijkerhout. Leerlingen uit Amsterdam, Den Haag, Haarlem en Scheveningen werden hier 'verpleegd'. Het dagprogramma was strak geregeld. Eerst kennismaken met de leidsters, dan aan tafel en 'daarna komt het werk van den eersten dag, de reiniging, die uren aanhoudt, en ook de bewijzen geeft, dat de lichamelijke verzorging van de meesten ook al zeer veel te wenschen overlaat'.

Bij aankomst werden de kinderen gewogen en iedere week werd de toename in gewicht nauwkeurig bijgehouden. Het dagritme in de kolonie was strak: om zeven uur opstaan, wassen en aankleden; om acht uur ontbijten en daarna eropuit naar bos, zee of duinen. Om elf uur thuis een glas melk en dan weer direct de buitenlucht in. Om één uur het middagmaal bestaande uit 'vleesch, aardappelen, groente en nog meelkost toe'. Zo ging iedere dag voorbij met eten en spelen. Er was één ding wat de 'kolonistjes' niet plezierig vonden, 'maar wat toch zoo heilzaam op hun gestel' werkte en dat was 'de verplichte rusttijd van twee tot half vier, na het middagmaal'.⁴⁵ Inmiddels bleek dat er vanwege het grote aantal kinderen die voor uitzending was aangemeld, een reglement nodig was om alles goed te laten verlopen. In dit reglement, vastgesteld in 1913, werd bepaald wat kinderen aan kleding bij zich moesten hebben en aan welke hygiënische voorwaarden voldaan moest zijn.⁴⁶ De leerlingen die uitgezonden werden, waren dikwijls ernstig ondervoed. Levensmiddelen waren schaars en duur en daarnaast was de huur van een vakantiehuis hoog. Door de grootte van de huursom en de terugkerende transportkosten voor de inventaris leek het bestuur het beter om aan 'al deze moeilijkheden, die elk jaar terugkeeren', een eind te maken. Het zelf realiseren van een koloniehuis leek nu een logische en noodzakelijke keuze.⁴⁷ Om de financiering mogelijk te maken werd een fonds gesticht en tijdens de 'Haagsche Onafhankelijkheidsfeesten' werd begonnen met het inzamelen van geld. Op de school van P.H. Schreuder maakten enkele leerkrachten een model in hout van het te bouwen koloniehuis en 'naast dit reclamehuisje werd op drukke stadspunten gedurende de jubileumweek in 1913 ± f. 600 bij elkaar gecollecteerd'.⁴⁸ De fondswerving ging door en acties en giften van particulieren, verenigingen en scholen brachten voldoende op om in 1916 het heidehuisje 'Sunny-Home', met dertien hectare heidegrond, in Ede te kunnen kopen.

Illustratie 2. Heidehuisje Sunny-Home te Ede.⁴⁹

Waarschijnlijk had Jan Ligthart, die ieder jaar naar dit huisje op vakantie ging, Jacobs getipt dat dit huisje te koop stond en laatstgenoemde had onmiddellijk actie ondernomen. Jacobs kende dit huisje en het bijbehorende terrein, want dit was het vakantiehuisje waar de Haagse kwekelingen onder zijn leiding regelmatig een week hadden doorgebracht.⁵⁰ In het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* verscheen vanaf 1920 de nieuwe vaste rubriek 'Onze Kolonie'. Via deze rubriek werden de leden op de hoogte gehouden van de fondswerving, nieuwe lokale verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind, de aankoop van het heidehuis Sunny-Home, de bouw van Zonneoord, het aantal verpleegden en beknopte jaarverslagen. Zo is te lezen dat de voorzieningen in het koloniehuis goed waren, al was het voor veel kinderen even wennen, want een eigen bed hadden ze thuis dikwijls niet. Een dagelijks bad waren ze evenmin gewend. De badvoorzieningen in Sunny Home waren zoals bijgaande illustratie laat zien goed, maar sober. Om de baden werd na aankoop, zoals de foto rechts laat zien, wel direct een schuurtje gebouwd.

Illustratie 3. Badinrichting bij Sunny Home.⁵¹

In 1920 werd de Stichting Amsterdamsche Kolonieverpleging voor Kinderen lid van de Centrale Vereeniging voor Vacantiekolonies voor Zwakzinnigen. De Amsterdamse vereniging had direct voor '60 á 70' leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs 'verpleging' aangevraagd. Voor ieder kind zes weken.⁵² Door gebrek aan ruimte kon slechts de helft geplaatst worden.⁵³ Sunny-Home kon namelijk, vanwege 'de toestand van het gebouw', alleen in de zomermaanden van maart tot oktober gebruikt worden.

Uitzending naar de gezondheidskolonie was een succes. Door de goede voeding, de buitenlucht en de activiteiten verbeterde de lichamelijke conditie van de kinderen. Omdat de schoolartsen meer kinderen aanmeldden dan geplaatst konden worden werd gezocht naar de mogelijkheid om in de winter 'verpleging' mogelijk te maken. Een eigen koloniehuis dat je ook in de winter kon gebruiken was derhalve een volgende stap. In 1920 werd besloten plannen te maken voor de bouw van een tweede huis, dat op het terrein in Ede zou worden gebouwd, maar de financiële middelen om een nieuw huis te bouwen waren er niet. Het bestuur beschikte slechts over een tiende van de benodigde bouwsom.⁵⁴ Dit was echter 'niet neerdrukkend, een tekort van financiën is een algemeen voorkomend verschijnsel in de philanthropie. Het wekt soms krachten die men niet aanwezig waande', aldus een mededeling in het tijdschrift van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Wel 'neerdrukkend' was

het feit dat de staat deze gezondheidskolonie, in tegenstelling tot de gewone kolonies, niet subsidieerde. Het bestuur had, na herhaald verzoek, van de minister de mededeling gekregen dat hij niet voornemens was gezondheidskolonies voor zwakzinnigen te subsidiëren.⁵⁵ De achtergrond was waarschijnlijk dat de staat door de invoering van de leerplicht directe bemoeienis had gekregen met de bestaande gezondheidskolonies.⁵⁶ De leerlingen van het buitengewoon onderwijs vielen onder de Regelen en daarin was geen sprake van leerplicht en ook was er geen toezicht door de geneeskundige inspectie. Voor subsidiëring van de gezondheidskolonie moest druk op de overheid voortgezet worden.

Nazorg

Na het doorlopen van de school voor buitengewoon onderwijs zouden de leerlingen in een eenvoudige betrekking hun brood moeten kunnen verdienen, zo was de gedachte aan het begin van de twintigste eeuw.⁵⁷ Voorwaarden daarvoor waren het begrijpen van instructies en het kunnen afmaken van een opdracht. Klootsema's ervaring was dat de leerlingen gemiddeld zes jaar deden over de leerstof van de eerste drie leerjaren van de lagere school.⁵⁸ Een eenvoudige tekst lezen, een kort briefje schrijven, rekenen tot honderd, rekenen met geld, omgevingskennis en basisvaardigheden in de handenarbeid, moesten de leerlingen een 'afgerond geheel' meegeven om zich in de maatschappij te kunnen redden.⁵⁹ Toegelaten leerlingen hadden tenminste een jaar op de gewone lagere school gezeten en mochten tot hun vijftiende jaar de school voor buitengewoon onderwijs bezoeken.⁶⁰ Een deel van de leerlingen was echter op dat moment nog niet zover dat ze 'losgelaten' konden worden in de maatschappij.⁶¹ Daarom werden achtereenvolgens in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam verschillende initiatieven ontwikkeld. In Den Haag ging P.H. Schreuder speciaal herhalingsonderwijs geven en betrok hij, in navolging van Rotterdam, ondernemers bij zijn initiatief. Het bestuur van de Amsterdamse Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen besloot in 1917 een speciale commissie, in te stellen om te onderzoeken hoe deze bijzondere zorg, nazorg voor de oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs, het best georganiseerd kon worden. Herderschêe werd lid van deze medische commissie en schreef de rapportage *After Care*.⁶² Voor Köhler, P.H. Schreuder en Herderschêe werd duidelijk dat structurele nazorg, onder leiding van een speciale ambtenaar, onmisbaar werd. Dat werd ook het standpunt van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Met genoemde initiatieven vond verdere uitbreiding van het beroepsdomein Buitengewoon Onderwijs plaats en dat was van belang, omdat de wetgeving hiervoor nog ontworpen moest worden.

Speciale vervolgtrajecten

Voor een aantal oud-leerlingen van de school voor buitengewoon onderwijs was een speciaal vervolgtraject nodig, voordat ze zelfstandig in de maatschappij konden functioneren. De Rotterdamse hoofdonderwijzer Köhler zocht naar wegen om zijn oud-leerlingen te ondersteunen in het vinden van een betrekking. Beroepen die door de Rotterdamse leerlingen werden gekozen waren bijvoorbeeld stoelenmatter, schoenmaker, zeilmaker, behanger, boekbinder, mandenmaker, winkelbediende en groenteteler.⁶³ Voor de leerlingen die de school van Köhler doorlopen hadden werd naar werkgevers gezocht die de leerlingen konden inwerken in hun taak en 'de financiële schade' die ze leden tijdelijk door de vingers

konden zien.⁶⁴ Niet iedere baas was geschikt om een oud-leerling in een vak op te leiden. Veel leerlingen die van school gingen mislukten, omdat de praktijkopleiding, gegeven door de werkgever, niet geschikt was. De methode van onderwijsgeven bestond 'in sommige gevallen te veel uit: uitschelden met of zonder mishandeling en weggagen'.⁶⁵ De leerling kon eigenlijk nog niet 'losgelaten' worden als de schooljaren voorbij waren. Het aanleren van een vak had goede begeleiding nodig en op voorstel van J. Rombach, de wethouder van Onderwijs, werd door het gemeentebestuur van Rotterdam in 1909 een proef genomen met het geven van vakonderwijs door speciaal daartoe aangestelde onderwijzers.⁶⁶ In de stad werd een geschikte ruimte gevonden en de boekbinder J. Fuykschot en de schoenmaker H.J.J. van Zandvoort werden benoemd als onderwijzers. Onder hun professionele leiding werd de leerlingen geleerd vakkundige producten op te leveren voor de gemeente. De boekbinder werkte onder andere voor de openbare scholen, voor de arrondissementsbibliotheek en voor de gemeentebibliotheek. De schoenmaker werkte onder meer voor de Vereeniging Kleding en schoeisel voor behoeftige schoolkinderen.⁶⁷

Illustratie 4. Opleiding tot schoenmaker.⁶⁸

Als de leerlingen het vak onder de knie hadden werden ze bij een werkgever geplaatst. Met de aanstelling van Fuykschot en Van Zandvoort deed de vakleerkracht zijn intrede in het buitengewoon onderwijs.

Köhler meende dat sommige leerlingen, op grond van hun leeftijd of omdat hun ontwikkeling stil stond, al met de vakopleiding moesten beginnen vóórdat zij alle klassen van de school doorlopen hadden. Omdat dit in strijd was met de Regelen, moest vrijstelling aangevraagd worden van 'het bijwonen van een gedeelte der lesuren aan de buitengewone school, teneinde zich gedurende dien tijd voor een vak te bekwamen'.⁶⁹ Die vrijstelling werd door de districtopzichter verstrekt.⁷⁰ Zowel de boekbinderij als de schoenmakerij bleken een goede keus om leerlingen een beroep te leren en nadien bij een patroon te plaatsen. Deze plaatsing werd dan gerealiseerd door de Commissie ter verzorging van ontslagen leer-

lingen.⁷¹ Vanaf 1912 werden de vakopleidingen tot schoenmaker en boekbinder als aparte cursussen, naast het onderwijs op school, in het jaarverslag van de school weergegeven. De inspectie van het onderwijs bleef positief over deze 'ambachtscursus' rapporteren.⁷² Köhler had in 1909 over zijn initiatief een artikel in het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen* geschreven onder de titel 'Vakonderwijs voor zwakzinnigen'.⁷³ Zijn opzet bleek aan te slaan, want in de vergadering van 15 april 1911 bleken veel leden van de vereniging te voelen voor 'vakonderwijs' zoals dat in Rotterdam gegeven werd.⁷⁴ Ook de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs had kennis genomen van het initiatief in Rotterdam en adviseerde in 1910 om aan de scholen voor zwakzinnigen 'vakonderwijs' te geven. Zij stelde voor om in de hoogste klassen van scholen voor zwakzinnigen een gedeelte van de tijd te besteden aan het aanleren van een ambacht.⁷⁵

Vakgericht onderwijs sprak eveneens P.H. Schreuder aan, omdat ook hij constateerde dat de vakopleiding 'zoals de maatschappij' die gaf niet geschikt was voor zijn leerlingen. Daarom startte hij in 1911 een speciaal vervolgetraject in de avonduren, een 'herhalingschool' voor ontslagen leerlingen, afgestemd op de plaatselijke behoefte aan arbeidskrachten. Dit onderwijs werd met 'veel genoegen' door de oud-leerlingen gevolgd en ook de ouders toonden zich tevreden over het daar gegeven onderricht. Vanwege het succes werd deze proef met het geven van praktijkgericht onderwijs voortgezet.⁷⁶ P.H. Schreuder had al eerder een voorziening getroffen om oud-leerlingen te begeleiden in hun baan. Deze zorg voor oud-leerlingen had hij geborgd in de in 1905 opgerichte vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind. Het doel van deze vereniging was onder andere het behartigen van de belangen van de oud-leerlingen. Zo was er als onderafdeling van de vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind de Patronaatsvereniging ingesteld. Deze vereniging hield contact met werkgevers en werknemers en adviseerde of bemiddelde waar nodig was. Net als in Rotterdam werden in Den Haag werkgevers uitgenodigd lid te worden van deze vereniging. Zij hadden echter niet voldoende kennis en gezag om het werk goed te kunnen doen en uiteindelijk waren het alleen de leerkrachten van de school voor buitengewoon onderwijs die de leerlingen met raad en daad bijstonden. De Patroonsvereniging had hierdoor geen reden van bestaan meer en werd in 1919 opgeheven.⁷⁷ Het herhalingsonderwijs was echter goed aangeslagen en in 1917 moest P.H. Schreuder door plaatsgebrek zelfs een leerlingenstop invoeren.⁷⁸

De initiatieven in Rotterdam en Den Haag en de discussie in de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen had tot gevolg dat het gemeentebestuur in Arnhem en Dordrecht besloot tot het definitief oprichten van apart herhalingsonderwijs voor oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs.⁷⁹ Daarbij pleitten de schoolhoofden voor het aanstellen van vakonderwijzers, in het bijzonder voor de handvaardigheid. Dit herhalingsonderwijs kwam trouwens geheel voor rekening van de gemeente, omdat de Regelen niet voorzagen in rijkssubsidiering.⁸⁰ In Amsterdam waren het eveneens de leerkrachten van de scholen van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen die leerlingen bijstonden in het vinden van werk en die beschikbaar waren om advies te geven en waar nodig te bemiddelen. Deze nazorg was inmiddels in Amsterdam onmisbaar geworden.

Nazorg onmisbaar

In Amsterdam had het schoolhoofd A. Boorsma, opvolger van Klootsema, een onderzoek ingesteld naar het maatschappelijk functioneren van de oud-leerlingen van de toen nog

twee scholen voor bijzonder-neutraal buitengewoon onderwijs van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen. Dit in 1912 uitgevoerde evaluatieonderzoek werd als bijlage in de jaarrapportage van Boorsma aan minister Heemskerk opgenomen.⁸¹ Omdat een wettelijke regeling in 1905 door minister Kuyper in het vooruitzicht was gesteld vond Boorsma het kennelijk verstandig om de huidige minister te informeren over de resultaten van het buitengewoon onderwijs. Het evaluatieonderzoek betrof 165 leerlingen die in de periode 1903-1911 de twee scholen voor buitengewoon onderwijs hadden verlaten. Hiervan was 81 procent 'goed terecht' gekomen. Boorsma vermeldde vervolgens dat het gelukt was 'het overgrootste deel onzer leerlingen uit de handen van juristen en psychiaters te houden'. Een zeer klein percentage was 'misdadig' geworden, slechts twee oud-leerlingen waren voor de rechter geweest en hadden een vonnis gehad. Daarna hadden ook zij 'steeds goed opgepast'. De leerlingen die geplaatst waren op de scholen van de vereniging, waren 'allen beslist zwakzinnig'. En Boorsma concludeerde: 'Reeds dus nu is het bewijs geleverd, dat de scholen voor B.O. nog wat anders kunnen zijn, dan een plaats, waar het remmend element van de L.S. bijeengebracht moet worden, en dat zij in staat zijn deze misdeelde kinderen tot menschen te vormen, die in plaats van te parasiteren op de maatschappij een bescheiden plaatsje in de maatschappij waard zijn.'⁸²

Een aantal leerlingen had echter na het verlaten van de school nog begeleiding nodig. Met het begeleiden van de oud-leerlingen deden de onderwijzers veel meer dan officieel tot hun taak gerekend kon worden. Meestal stopten de onderwijzers hun begeleiding van de leerlingen niet voordat ze een baan hadden. Ook dat was dikwijls niet voldoende, omdat 'zwakzinnigheid niet een tijdelijke toestand is, maar eene gedurende het hele leven blijvende afwijking'.⁸³ Duidelijk was dat een aantal leerlingen na de school niet onmiddellijk 'losgelaten' kon worden in de maatschappij. Dit aantal nam toe nadat minister Heemskerk in 1910 had gezegd dat ook leerlingen die 'in de ergste graad' zwakzinnig waren toegelaten moesten worden. Enkele leerlingen konden 'met den besten wil' nooit zover gebracht worden dat zij een behoorlijke plaats in de samenleving konden krijgen, zo berichtte de bestuursvoorzitter van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen te Amsterdam, de eerdergenoemde hoogleraar-psychiater K.W. Bouman, in maart 1918 aan J.Th. Visser, de net benoemde minister van het nieuwe departement Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Deze leerlingen werden dan in een gesticht geplaatst.⁸⁴ Het bestuur van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen had daarom in 1917 besloten een commissie in te stellen om te adviseren op welke wijze de zorg voor de oud-leerlingen het best geregeld kon worden. Deze commissie van artsen, onder voorzitterschap van Bouman met als leden de artsen J. Gewin en Herderschêe, deed in 1917 verslag in het rapport *After Care*.⁸⁵ Waarschijnlijk had het bestuur van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen gedacht dat, aan de vooravond van de verwachte wetgeving en de daarmee samenhangende overname van de scholen door de gemeente Amsterdam, het wetenschappelijk niveau van de commissie benadrukt moest worden, want deze wetgeving werd voorbereid en nazorg moest daarin een plek krijgen.⁸⁶ De commissie met Herderschêe als rapporteur was van mening dat de hulp die geboden werd bij het verkrijgen van de eerste werkring 'geheel onvoldoende' was. Van de 133 oud-leerlingen die tenminste twee jaar de school bezocht hadden en die nu vijf jaar of langer in de maatschappij 'werkzaam' waren geweest, werkten er nog 43 in dezelfde soort betrekking als in het begin. Slechts 27 werkten

bij dezelfde baas, die in elf gevallen de eigen vader was. Dikwijls kwamen de oud-leerlingen terug op school om advies te vragen.⁸⁷ Dit betekende in toenemende mate een belasting van het personeel en zou op den duur niet meer vol te houden zijn. De commissie kwam tot de aanbeveling een aparte ambtenaar aan te stellen voor de 'Maatschappelijke Zorg', want deze zorg mocht niet overgelaten worden aan de 'al of niet beschikbare vrije tijd' van de onderwijzer. Deze ambtenaar had dan een tweeledige taak: 'Hij zal door zijn voorzorgsmaatregelen de maatschappij trachten te beveiligen tegen a- of antisociale daden van den zwakzinnige. Maar tevens zal hij den zwakzinnige trachten te beveiligen tegen de gevaren, die hem van de kant der maatschappij bedreigen.'⁸⁸ De commissie vreesde dat bij onvoldoende begeleiding de oud-leerlingen konden afglijden 'op de maatschappelijke ladder'. De cijfers uit onderstaande tabel laten zien dat tot nu toe de resultaten van het onderwijs gunstig waren.

	148 jongens	62 meisjes
Werkzaam in de maatschappij	113 (76%)	20 (33%)
Thuis werkzaam of gehuwd	-	10
Thuis verpleegd (later asiel nodig)	4	15
Gestorven	7	4
Onbekend	3	5
Vagebondage	2	-
In gesticht	19	8

Tabel 3. Overzicht maatschappelijk functioneren oud-leerlingen van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen.⁸⁹

Deze oud-leerlingen waren overwegend werkzaam in 'eenvoudige' beroepen.⁹⁰ Het percentage dat de commissie noemde week niet significant af van wat Boorsma in 1912 aan de minister rapporteerde.⁹¹

De commissie Bouwman was van mening dat de belangen van de oud-leerlingen parallel liepen met de belangen van de staat. Aan het 'algemeen-productievermogen' zouden de oud-leerlingen nooit veel bijdragen, 'maar wat door opvoeding en maatschappelijke zorg bereikt kan worden is voor beiden als winst te beschouwen'. Daarbij wees de commissie ook op het gevaar dat de zwakzinnigen de staat economisch en moreel konden benadelen. Hiervoor verwees de commissie naar de eerder genoemde Amerikaanse psycholoog Goddard die stelde: *'The Feebleminded are potential paupers, criminals, prostitutes and drunkards.'* Ook verwees de commissie naar Engelse en Amerikaanse statistieken die aangaven dat de helft van de jeugdige misdadigers zwakzinnigen zijn, evenals de helft van de bezoekers van *'The municipal lodginghouses'*.⁹² Slechts door Maatschappelijke Zorg kon 'het kapitaal door onderwijs en opvoeding verzameld, rentegevend worden gemaakt'.⁹³ Het is trouwens opmerkelijk dat de commissie deze gegevens van Goddard gebruikte, want twee jaar eerder had Herderschêe nog zijn twijfels over dit onderzoek geuit omdat zwakzinnigheid moeilijk was vast te stellen en Goddard dit onderzoek had laten doen door *'fieldworkers'*.⁹⁴ Nu kwam de vaststelling van Goddard in de argumentatie van de commissie goed van pas. De door de commissie aanbevolen ambtenaar voor de Maatschappelijke Zorg zou bijgegaan moeten worden door een commissie van advies.⁹⁵ Het bestuur van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen nam de adviezen van de commissie over en benoemde in 1920 Pier de Boer (1884-1945), onderwijzer aan de school van I. Schreuder, tot ambtenaar van de Maatschappelijke Zorg. Hiermee werd de kiem gelegd van wat zou

uitgroeien tot de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs.

De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen ondersteunde de aanstelling van een ambtenaar 'belast met de maatschappelijke zorg voor ontslagen leerlingen' en nam dit op in haar wensen met betrekking tot de nieuwe wetgeving.⁹⁶ Met de vervolgtrajecten en de vraag naar structurele nazorg werden de grenzen van het beroepsdomein buitengewoon onderwijs verlegd en werd de sector opnieuw verder uitgebreid, want in de Regelen van 1907 had minister Heemskerk alleen gesproken over scholen voor zwakzinnigen.

Besluit

Een groot punt van zorg voor de onderwijzers en artsen bleef de gezondheid van de leerlingen en daarmee het voorkomen van besmettelijke ziekten. Zij kregen daardoor niet alleen te maken met onderwijs, maar ook met gezondheid, armoede en stigmatisering. Zij wilden solidair zijn met de zwaksten in de samenleving.⁹⁷ Het werkveld van de scholen voor buitengewoon onderwijs werd daarom uitgebreid met de gezondheidskolonie en de nazorg. Dit was een belangrijke stap in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs, omdat afbakening en erkenning van het nieuwe onderwijsdomein in definitieve wetgeving nog moest plaatsvinden.

Vanuit het figuratieperspectief gezien was realisering van de gezondheidskolonie, Onze Kolonie, alleen mogelijk door samenwerking van onderwijzers en artsen in het werkveld, ondersteunende verenigingen, en de sturende rol van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Deze kolonie was een voortzetting van de medisch-pedagogische behandeling die de leerlingen al op school kregen. Met de verankering van de ondersteunende verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind in de plaatselijke gemeentes en de directe hulp van de lokale elite werd tevens erkenning verkregen voor de professie onderwijzer buitengewoon onderwijs. Dit was ook van belang, omdat de school voor buitengewoon onderwijs voor haar groei en onderhoud eveneens was aangewezen op de lokale bestuurders. De verbinding met de lokale elite waarborgde zo het voortbestaan van de school en legitimeerde het proces van professionalisering.⁹⁸

Naast de zorg voor de gezondheid ontstond er steeds meer aandacht voor nazorg. Het doorlopen van het buitengewoon lager onderwijs was voor een aantal leerlingen onvoldoende om een zelfstandige plek in de maatschappij te krijgen en daarom werden er speciale vervolgtrajecten ingericht en vakleerkrachten aangesteld. De schoolhoofden benadrukten in hun jaarlijkse verslagen aan de minister de waarde van het buitengewoon onderwijs, want de staat moest overtuigd worden van het belang van dit onderwijs en het succescriterium was het slagen op de arbeidsmarkt.⁹⁹ Het beroepsdomein buitengewoon lager onderwijs werd dus ook uitgebreid met vervolgonderwijs en daarmee werd de basis gelegd voor het latere Voortgezet Speciaal Onderwijs.¹⁰⁰ Het succes van het buitengewoon onderwijs was ook van invloed op de positie van de beroepsgroep van onderwijzers, want hierdoor werd status verworven en kon met meer gezag beleidsmaatregelen aan de landelijke overheid worden voorgesteld. De aandacht en zorg die besteed moest worden aan de leerlingen die de school verlaten hadden zou volgens de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen verankerd moeten worden in de nieuwe Wet op het Lager Onderwijs.¹⁰¹

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op het buitengewoon onderwijs in een specifieke regio, namelijk Den Haag. Dat biedt de mogelijkheid om de professionalisering van het buitengewoon onderwijs heel precies want lokaal te bestuderen door te kijken naar de invloed hierop van een aantal vanuit de figuratiebenadering naar voren komende interacties tussen instituties en personen. In het snel groeiende Den Haag was al eerder samenwerking ontstaan tussen verschillende instituties zoals de gemeente en de Vereniging Volksonderwijs, omdat de klassen overvol zaten en er maatregelen genomen moesten worden. In Den Haag was bij de invoering van de leerplicht voor ruim 1300 leerlingen geen plaats op een school. Achterlijke kinderen konden van het klassikale onderwijs niet profiteren en daarom had A.J. Schreuder op verzoek van wethouder Mouton een rapport geschreven waarin hij pleitte voor afzonderlijke scholen met een eigen leerplan en eigen leermethoden. Tegelijkertijd had hij de wethouder geadviseerd om zijn broer, P.H. Schreuder, aan te stellen als onderwijzer aan de klas voor achterlijke kinderen.¹ Binnen het gemeentelijk beleid ontwikkelde deze P.H. Schreuder zich al snel als een spin in het web en kwamen thema's aan de orde zoals diagnostiek, samenwerking tussen onderwijzer en arts, deskundigheidsbevordering, uitbreiding van de sector, verbetering van de gezondheid en de ontwikkeling van specifiek leermateriaal. De professionalisering van het buitengewoon onderwijs in Den Haag werd hiermee een voorbeeld voor andere gemeenten in Nederland, waarbij een eigen uitgeverij de invloed nog versterkte. Achtereenvolgens komen in dit hoofdstuk aan de orde: het gemeentelijk beleid, de school van P.H. Schreuder, de onmisbaarheid van artsen, de aandacht voor spraakgebreken en het oprichten van een school voor slechthorenden, en als gevolg van de ervaren noodzaak van het maken van eigen leermaterialen het oprichten van een eigen uitgeverij.

Mouton en het gemeentelijk beleid

Mouton (1849-1912) had als partijloos gemeenteraadslid in de periode van 1875 tot 1911 en in zijn ruim twintigjarige periode als wethouder van Den Haag van 1887 tot 1907 grote invloed op de onderwijsontwikkeling en de gezondheidszorg in deze gemeente.² Hij ondersteunde het werk van de in de Proloog genoemde hygiënist krachtig en speelde zelf een belangrijke rol bij het verbeteren van de gezondheidszorg.³ Hij was apotheker, scheikundige en ondernemer, en beschikte over een eigen laboratorium. In Den Haag startte hij naast zijn onderzoeksbureau, een farmaceutische fabriek met daaraan verbonden een apotheek. Mouton wilde betaalbare en goede geneesmiddelen maken. Hij was eveneens mede-eigenaar van een margarineboterfabriek met als doel boter te maken voor de armen.⁴ Hij oriënteerde zich voor mogelijke verbeteringen binnen de scholen op het buitenland. Vooral de ontwikkelingen in Duitsland hadden zijn aandacht getrokken.⁵ Hij leidde in 1897 op het Congres voor Openbare Gezondheidsregeling het onderwerp schoolhygiëne in. Daarin sprak hij zich uit voor de aanstelling van schoolartsen.⁶ Hij had A.J. Schreuder in 1901 gevraagd een plan te schrijven voor het onderwijs aan achterlijke kinderen. Mouton woonde in datzelfde jaar de toespraak bij van Klootsema die op uitnodiging van de afdeling Volks-

onderwijs in Den Haag zijn werkwijze op een 'uitstekende wijze' uiteen had gezet.⁷ Deze toespraak sloot aan bij de ambitie van de gemeente om meer apart onderwijs voor achterlijke kinderen te realiseren. Het doel van de school voor achterlijke kinderen was, aldus Klootsema, om deze specifieke groep leerlingen zoveel kennis en vaardigheden bij te brengen dat ze in een eenvoudig beroep werkzaam konden zijn en aldus 'bruikbare leden van de maatschappij' werden.⁸ De organisatie van de school, waaronder selectie van de leerlingen, vakbekwaamheid van de onderwijzer, ordening en inhoud van de lessen, moest op het realiseren van die doelstelling worden toegesneden.

Het college van B en W besloot tot het treffen van een voorziening voor deze leerlingen en deed op 5 november 1901 het voorstel aan de gemeenteraad om haar te machtigen tot het nemen van een proef met de 'oprichting eener klasse voor achterlijke kinderen in het schoolgebouw aan het Lamgroen'. Dit voorstel verbaasde sommige leden van de gemeenteraad, zoals het gemeenteraadslid P.H. van der Kemp van de Vrijzinnig Democraten. Hij was verrast door dit voorstel, waarin B en W aan de raad toestemming vroeg tot het nemen van een proef met een klas voor kinderen, die achterlijk waren 'naar de meening van het Hoofd hunner school ten gevolge van spraakgebreken als anderszins'. Moesten de hoofden van de verwijzende scholen nu bepalen of een leerling toegelaten werd, vroeg hij zich af. Ook het eerdergenoemde gemeenteraadslid Dolk van de Liberale Unie, voorzitter van de Haagse afdeling van de Vereeniging Volksonderwijs, stelde de vraag naar een 'objectieve maatstaf' voor toelating. Dolk was in 1900 secretaris van de commissie van de Vereeniging Volksonderwijs die onderzocht hoe het onderwijs aan achterlijke kinderen in Den Haag moest worden ingericht. Als commissielid had hij de hulpklas van Köhler in Rotterdam en de school van Klootsema in Amsterdam bezocht. Aansluitend was Klootsema uitgenodigd in Den Haag een lezing te komen geven over het onderwijs aan achterlijke kinderen. Dolk was zodoende goed op de hoogte van de problematiek die samenhang met het voorstel om een proef te nemen met een aparte klas voor achterlijke kinderen. Daarom stelde hij een serie vragen aan het college van B en W. Welke rol krijgt de 'geneesheer' en welke 'deskundigheid' wordt van de onderwijzer verlangd? Welke 'toelage' zou aan een 'dergelijk medicus of aan een dergelijk onderwijzer' gegeven moeten worden? Tevens merkte Dolk op dat 'volgens de Duitse statistieken' de helft van de achterlijke kinderen een spraakgebrek had, maar dat ook normale kinderen een spraakgebrek konden hebben. Liever had hij één klas voor spraakgebrekkigen en één voor achterlijken, en ook onder de achterlijke kinderen zelf diende weer 'geschift' te worden. Naar de mening van Dolk moesten de idioten naar de idiotenscholen, de misdadige kinderen naar de tuchtscholen, 'die er nog niet zijn', en dienden kinderen die aan 'vallende ziekten' leden uit de klassen verwijderd te worden om 'afzonderlijk onderwijs' te ontvangen. Ook één klas was niet voldoende, want het jaar daarop zou er weer een klas bijkomen, 'zodat men eigenlijk een school moet hebben'. Met vooruitziende blik duidde de jurist en politicus Dolk hier al op de verschillende soorten scholen voor buitengewoon onderwijs die later zouden ontstaan: voor achterlijke kinderen, voor leerlingen met een ernstig verstandelijke beperking, voor kinderen met ernstige spraakgebreken, voor epileptische kinderen en voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen.

Wethouder Mouton lichtte in de raadsvergadering van 1901 toe dat hij zichzelf had overtuigd van de ernst van 'het probleem', onder andere door een bezoek te brengen aan de klas van Köhler in Rotterdam en door zijn eigen bezoeken aan verschillende openbare lagere

scholen in de gemeente Den Haag: 'In ééne klasse van 30 á 32 leerlingen heb ik zeven van die achterlijke kinderen gevonden. Ik heb die voor mij laten brengen en ik heb mij toen over twee dingen verbaasd: over de groote mate van achterlijkheid en over de zeer uiteenlopende mate van achterlijkheid.' Deze leerlingen waren hem opgevallen, doordat ze niet meededen met het klassikale onderwijs. Mouton beloofde de raad dat er een medisch onderzoek zou plaats vinden, want dat was ook 'het denkbeeld van de heer Klootsema'. Nadat de achterlijke leerlingen door het hoofd van de verwijzende school waren aangemeld, zou dan een medicus moeten beoordelen of de leerling 'tot de achterlijke klasse' kon worden toegelaten en 'tot welke categorie' hij behoorde.⁹ De arts moest bepalen of er sprake was van achterlijkheid, want de arts had een gekwalificeerde status. Daarbij baseerde Mouton zich eveneens op de dat jaar aan het college van B en W aangeboden rapporten van de Vereeniging Volks-onderwijs en de uitwerking daarvan door A.J. Schreuder in zijn rapport *Achterlijke Kinderen*. Om zich van goed advies te verzekeren had Mouton de Leidse hoogleraar in de psychiatrie, Jelgersma, geraadpleegd. Die had hem gezegd: 'Wat komt gij mij om advies vragen, in uwe eigen stad hebt gij den beste deskundige op dit gebied.' Mouton sprak vervolgens met psychiater A.O.H. Tellegen¹⁰ (1848-1904) en deze zou in de gemeente Den Haag het medisch onderzoek gaan verrichten.¹¹ Het voorstel van het college van B en W tot 'eener proef met de oprichting eener klasse voor achterlijke kinderen' werd aangenomen.¹²

A.J. Schreuder vond in zijn rapportage van 1901 aan de gemeenteraad overigens dat men zich van het opvoeden tot 'bruikbare leden van de maatschappij' niet te veel moest voorstellen. Het voordeel lag vooral bij de samenleving, want daardoor kon voorkomen worden dat 'tal van deze intellectueel en moreel defecte kinderen' opgroeiden tot schade-posten. Een school voor achterlijke kinderen had vooral tot taak om dit door opvoeding en scholing te voorkomen.¹³ Dat had P.H. Schreuder ook met zijn in 1902 gestarte hulpklas voor ogen. Door onderwijs moesten deze 'misdeelde kinderen zoover gebracht kunnen worden, dat zij later in de maatschappij hun eigen onderhoud kunnen verdienen'.¹⁴ Daarvoor moesten de leerlingen 'een afgerond geheel' meekrijgen en om dit te realiseren werd uit de leerstof van de gewone lagere school een selectie gemaakt van de stof die beslist behandeld moest worden.¹⁵ De klas voor 'achterlijke kinderen' werd door het college van B en W als een 'proef' aan de gemeenteraad gepresenteerd en de gemeenteraad ging er vanuit dat de vorming van een dergelijke klas 'zonder twijfel' een gunstige invloed zou hebben op de 'vorderingen der normale kinderen', omdat 'de achterlijke kinderen, die de klasse ophouden, aan het onderwijs onttrokken' zouden worden. Het college van B en W liet zich bij dit experiment bijstaan door een Commissie van Advies die bestond uit de psychiater Tellegen en de schoolhoofden J.L. Hooftman¹⁶ en C.W. Valken, en die werd voorgezeten door wethouder Mouton.¹⁷ Onderwijzers uit het gewone onderwijs en een gespecialiseerde arts waren zo direct betrokken bij het gemeentebestuur. Vanaf 1904 werd ook P.H. Schreuder lid van deze commissie en kon hij in dit gremium zijn ideeën voor het buitengewoon onderwijs direct bespreken.

De hulpklas voor 'achterlijke kinderen' was in 1902 ondergebracht in een lokaal van de school van Hooftman. In deze klas zouden 'achterlijke kinderen' van de verschillende openbare scholen uit de Haagse Schilderswijk onderwijs krijgen.¹⁸ Leerlingen werden ingeschreven voor zover de beschikbare ruimte, maximaal zestien leerlingen in een klas, dit toeliet. Het aantal aangemelde leerlingen was steeds aanmerkelijk groter dan geplaatst kon

worden. Door de schoolhoofden werden er 47 kinderen opgegeven. Voor deze aanmelding werd het door Klootsema ontwikkelde aanmeldingsformulier gebruikt. Door dit formulier kreeg de medisch-pedagogische commissie een eerste indruk van het functioneren van de leerling op de gewone school en van de reden waarom de leerkracht dacht dat dit kind achterlijk was. De psychiater Tellegen verrichtte vervolgens het medische onderzoek en P.H. Schreuder deed het pedagogisch-didactische onderzoek. Voor dit gedeelte werden eveneens de door Klootsema ontwikkelde formulieren gebruikt. Personalialia, familiegegevens en de eerste levensjaren, waarbij gelet werd op lopen, spreken, kinderziekten en zindelijkheid, werden vastgelegd. De arts beoordeelde vervolgens de algemene fysieke en psychische toestand. Hij deed schedelmetingen, lette op de ongelijkmatige inplanting van de oren, onderzocht de aanwezigheid van spraakstoornissen, checkte het lopen en controleerde het functioneren van de oren en ogen. Bij het pedagogisch gedeelte werd gelet op het beheersen van tijds- en ruimtebegrippen, het natekenen van figuren en de schoolvakken schrijven, rekenen en lezen.¹⁹ Uit het medisch-pedagogisch onderzoek bleek dat 32 kinderen voor een speciale klas in aanmerking kwamen.²⁰ Al in 1903 gaf P.H. Schreuder aan dat, gelet op het aantal aanmeldingen, uitbreiding van de bestaande klassen tot een school wenselijk was.²¹ Het administratief verbonden zijn aan de school van Hooftman had overigens als voordeel dat de leerlingen van de 'hulpklas' met de leerlingen van de gewone school uitgezonden konden worden naar de gezondheidskolonie voor 'Haagse Bleekneusjes' om aan te sterken en weerstand op te bouwen tegen besmettelijke ziekten.²²

Uitbreiding van de hulpklassen vond plaats en in 1905 werd P.H. Schreuder hoofd van een zelfstandige school.²³ In 1907 was eindelijk de nieuwbouw voor deze school gereed. In datzelfde jaar gaf de Commissie van Advies echter al aan dat met deze nieuwbouw 'bij lange na niet' kon worden voldaan aan de aanvragen tot plaatsing en de commissie adviseerde het college van B en W met 'aandrang' dat voor Den Haag twee van 'zulke scholen' zouden moeten worden opgericht en ook één school voor Scheveningen, omdat 'het verblijf op de gewone scholen de resultaten van het onderwijs noodzakelijk verminderen'.²⁴

De school van P.H. Schreuder

De gemeente Den Haag had de lagere scholen opgedeeld in zogenoemde schoolkringen.²⁵ Voor het onderzoek naar 'achterlijke kinderen' en het realiseren van een hulpklas werd gekozen voor de kring rond de Tenierstraat, de huidige Schilderswijk.²⁶ Er was een grote behoefte aan gespecialiseerd onderwijs, want slechts zestien van de 47 opgegeven leerlingen konden geplaatst worden. Uitbreiding met een tweede klas was wenselijk om 'alle beslist achterlijken' uit deze kring het gewenste onderwijs te geven. De kring 'zou dan geheel ontlast zijn van deze kinderen die 't onderwijs zoo zeer belemmeren'.²⁷ Voor deze tweede klas werd Jaap van Praagh, onderwijzer bij Jan Ligthart, aangetrokken.²⁸

Bij de toelating was door de medisch-pedagogische commissie gekozen om zoveel mogelijk kinderen met dezelfde ontwikkelingsachterstand bij elkaar te plaatsen. Maar, zo stond in het Gemeenteverslag van 1903, 'spoedig bleek dat het klassikale verband alleen te behouden was, indien enkele leerlingen óf voor het lezen, óf voor rekenen afzonderlijk onderwijs kregen'.²⁹ Ook waren er enkele 'hardhorende kinderen die afzonderlijk spreekonderwijs nodig hadden en er waren twee kinderen waarbij de zenuwpijners zoo onregelmatig op de spieren inwerkten, dat ze afzonderlijk gymnastiek inzonderheid hand- en vingeroefe-

ningen nodig hadden'. P.H. Schreuder maakte van zijn eerste leerlingen een gedetailleerd verslag. De diagnostische gegevens van de medisch-pedagogische commissie vormden hiervoor het startpunt. Alle leerlingen hadden tenminste één jaar op de lagere school gezeten. Uit de anamnese bleek dat in vijf van de zestien gevallen bij ouders of grootouders sprake was van 'fysisch of psychisch lijden'. Hierbij werden genoemd 'krankzinnigheid, drankzucht of tuberculose'. Bij zes leerlingen was sprake van een 'moeilijke' geboorte. Bij negen speelden 'zware stuipen, epileptische aanvallen of rachitis'. De meesten hadden laat leren spreken, twee leerlingen spraken zelfs pas op vijfjarige leeftijd. Acht leerlingen waren 's nachts nog niet zindelijk. Bij verscheidene leerlingen kwamen 'degeneratietekens' voor als: 'groothoofdigheid, ongelijkheid van oorinplanting of oorsvorm en gelaatsasymetrie'. Geen van de leerlingen kon rekenen, lezen of schrijven. Het geheugen was gebrekkig, velen bezaten niet het vermogen een 'eenvoudige vorm korte tijd in het geheugen vast te houden'. Het tijdsbegrip was 'afwezig of zeer vaag'. Familierelaties konden niet worden benoemd. Begrip van de waarde van het geld was geheel afwezig. Bovendien was er sprake van 'twee verschillende soorten achterlijken', namelijk het 'tuchteloze, leugenachtige kind met een zeer vluchtige aandacht en 't stille, sufferige kind met z'n bijna niet te wekken opmerkzaamheid'.³⁰

Omdat de leerlingen bijna uitsluitend afkomstig waren uit de arbeidersklasse, was er regelmatig verzuim, omdat ze geen geschikte kleren of klompen hadden. In dat geval kon er een beroep gedaan worden op de Vereeniging Kinderkleeding. Het was ook mogelijk om via de school een warme maaltijd te krijgen. Bij de start van de school gingen vijf leerlingen in de middagpauze naar de gemeentelijke 'gaarkeuken' en zaten daar in een 'afzonderlijk vertrek'.³¹ Ook in de jaren daarna zou ruim een kwart van de leerlingen aangewezen zijn op ondersteuning van de Vereeniging Kinderkleeding en/of de Vereeniging tot verstrekking van warm voedsel aan arme schoolkinderen.³² Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog steeg het aantal leerlingen dat gebruik maakte van deze voorzieningen fors. Ondervoeding was een actueel vraagstuk geworden, omdat daarmee het 'weerstandvermogen' tegen besmettelijke ziekten sterk afnam.³³ In het eerste oorlogsjaar werd al ruim anderhalf maal meer voedsel verstrekt dan het jaar ervoor.³⁴ Het gewicht van de leerlingen werd hierbij, door de medicus-hygiënist Pigeaud, nauwkeurig in de gaten gehouden en de gewichtstoename van de leerlingen van de scholen voor achterlijke kinderen vermeldde hij in zijn jaarlijkse rapportages aan B en W.³⁵ De in 1905 door onderwijzers en artsen opgerichte vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind bood door het verstrekken van melk eveneens enige ondersteuning.

De hygiëne liet veel te wensen over. Naast de verstrekking van extra eten vond psychiater Wijsman, die in 1905 tot assistent-schoolarts was benoemd en tweemaal per week de school van P.H. Schreuder bezocht, dat een badgelegenheid aan de school wenselijk was om de hygiëne te bevorderen en voor enkele kinderen om 'bij neuropathischen toestand tot hydrotherapeutische behandeling op voorschrift van den geneesheer' over te gaan.³⁶ Wekelijks ging een onderwijzer met ruim de helft, ongeveer 60%, van de jongens naar het badhuis. Een deel van de ouders vond een wekelijkse wasbeurt klaarblijkelijk niet nodig en gaf geen toestemming. Door gebrek aan schooltoezicht konden de meisjes niet naar het badhuis om een douche te nemen. P.H. Schreuder schreef hierover in 1906: 'Ik zou het zeer in het belang van de school vinden, indien de baden door de leerlingen aan de school zelf

genomen kunnen worden, daar dan de deelneming meer algemeen zou zijn.³⁷ Een badge-
legenheden aan de school zou niet gerealiseerd worden en onderwijzers en artsen moesten
alert blijven op de hygiëne van de leerlingen, omdat daarmee ziektes konden worden voor-
komen en de gezondheid van de leerling verbeterde.³⁸ Om de gezondheid van de leerlin-
gen te verbeteren en ze hygiënische gewoonten aan te leren ging P.H. Schreuder met zijn
hulpklas ook naar de gezondheidskolonie voor de 'Haagse Bleekneusjes', maar hier werden
ze na enkele uitzendingen geweigerd, omdat zijn leerlingen als 'onhandelbaar' werden be-
schouwd.³⁹ Daar namen P.H. Schreuder en zijn schoolarts Van Tellegen geen genoegen mee
en zij besloten in 1904 na te gaan of een eigen voorziening mogelijk was, hetgeen leidde tot
vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind. Deze vereniging nam het initiatief tot het oprich-
ten van een gezondheidskolonie voor leerlingen uit het buitengewoon onderwijs.

Organisatie van het onderwijs

Pioniers als Van Koetsveld en Kingma hadden zich in de negentiende eeuw in Nederland al
intensief beziggehouden met het onderwijs aan zwakzinnigen en hadden ook over hun on-
derwijsaanpak gepubliceerd.⁴⁰ Ideeën over organisatie en lesinhoud van het buitengewoon
onderwijs waren dikwijls niet nieuw, maar werden begin twintigste eeuw collectief en met
een sterk zelfbewustzijn uitgedragen door de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs.
Die kans kregen ze door de invoering van de Leerplichtwet, omdat toen bleek dat veel kin-
deren het klassikale onderwijs niet konden volgen.⁴¹

A.J. Schreuder had, zoals we al zagen, aangegeven dat het onderwijs aan achterlijke
kinderen behoorde te individualiseren. Ieder kind was in 'wezenlijke opzichten' anders dan
zijn buurman of buurvrouw en 'eenheid en gelijkmatigheid mocht niet verwacht worden'.
Hij had in zijn opstel *Achterlijke kinderen* uit 1902 een aantal principes geformuleerd voor
het onderwijs aan deze kinderen.⁴² Het wekken van belangstelling en het vasthouden van
aandacht waren cruciaal. De belangrijkste voorwaarden hiertoe waren dat de leerstof con-
creet en eenvoudig moest zijn. Daarbij moest er een directe relatie zijn met het 'persoonlijk
leven' van de leerling. Er moest worden gezien, gehoord, getast en gedaan, want zodra
de 'zicht- en tastbare werkelijkheid' losgelaten werd liep men gevaar 'in bloot gepraat te
vervallen'. Veel meer dan bij het gewone onderwijs moest gebruikgemaakt worden van
herhalen en nadoen. Teken en kleien behoorden tot de belangrijkste 'reproductieve on-
derrichtsmiddelen', want de passiviteit van 'verscheidene achterlijke kinderen kan niet beter
tegengegaan worden dan door lust tot deze bezigheden op te wekken'. Handvaardigheid
moest alle schooljaren door geoefend worden. Dit was noodzakelijk om 'de eigenwaarde'
van de leerling te vergroten. Tevens verbeterde dit de mogelijkheid dat ze later 'geheel of
gedeeltelijk' in hun onderhoud konden voorzien. Gymnastiek was ook een belangrijk vak
voor de leerlingen. De bewegingen van de meeste achterlijke kinderen waren 'onzeker, hun
gang slap, hun houding onbeheerscht'. Gymnastiekonderwijs kon hierin veel verbeteren, al-
dus A.J. Schreuder.⁴³ Hij was verder van mening dat het klaslokaal de ruimte moest bieden
om te spelen. De lessen mochten niet langer duren dan een half uur, omdat de leerlingen
snel vermoeid raakten. Een vast weekschema met een afwisseling in activiteiten was voor
de leerlingen noodzakelijk, omdat vooral de tijdsbegrippen 'uiterst gebrekkig' waren ont-
wikkeld.⁴⁴ Verder moest er een tuin zijn, een speelplaats 'met zandhoop', een schoolbad en
een wasgelegenheid.

Klootsema noemde in 1904 nog eens enkele uitgangspunten voor het onderwijs aan achterlijke kinderen.⁴⁵ Aanschouwelijk onderwijs en zelfwerkzaamheid moesten de basis vormen. Handenarbeid, als voorbereiding op de latere vakopleiding, was hierbij belangrijk. Het onderwijs moest zo eenvoudig mogelijk blijven, 'het intellectueel' onderwijs moest 's morgens plaatsvinden en de rest, handenarbeid, gymnastiek, tekenen en dergelijke, was voor de middag. Het zaakonderwijs moest vooral kennis van de omgeving inhouden.⁴⁶ Ook mochten de lessen niet te lang duren en moesten ze afgewisseld worden met een pauze van vijf tot vijftien minuten. De 'klassificatie' moest niet naar leeftijd plaatsvinden, zoals op de gewone lagere school, maar naar leervak, zodat leerlingen die ongeveer dezelfde vorderingen hadden gemaakt bij elkaar in één klas kwamen.⁴⁷ Het spreekonderwijs moest met alle vakken van het onderwijs verbonden zijn, omdat vooral de zinsbouw extra aandacht nodig had. Verder moest de onderwijzer van ieder kind een 'register' bijhouden. In dit dossier werden dan per dag of per week van ieder kind de 'verschijnselen' genoteerd. Deze registers konden niet alleen grote dienst bewijzen aan de onderwijzer, maar ook aan de 'strafrechter, wanneer vroeg of later onze achterlijke kinderen met het recht of met de rechtsorde in conflict zijn gekomen'.⁴⁸

Hoewel de uitvoering per school verschilde werd een dergelijk individueel register gebruikelijk in de scholen voor buitengewoon onderwijs.⁴⁹ De onderwijzer bleef zo goed op de hoogte van de ontwikkeling van elke leerling en hij kon allerlei aantekeningen maken die van belang waren voor het overleg met de arts en voor de rapportage aan de ouders. F. Fries, onderwijzer aan de school van P.H. Schreuder, schreef hierover in 1912 voor het verenigingstijdschrift het artikel 't Dagschrift'. Hierin werd bijgehouden op welke wijze de leerling de stof verwerkte, maar ook kon de onderwijzer 'observaties vanuit psychopathologisch oogpunt' noteren. Dit was noodzakelijk, want 'pas een reeks van feiten geeft ons het recht iemand te beoordelen'.⁵⁰

Al de hiervoor genoemde overwegingen en voorwaarden leidden tot een strak rooster van werkzaamheden en P.H. Schreuder ontwierp het hieronder weergegeven weekschema.

BIJLAGE.						
ROOSTER VAN WERKZAAMHEDEN.						
Lesuren.	Maandag.	Dinsdag.	Woensdag.	Donderdag.	Vrijdag.	Zaterdag.
9 ¹ / ₄ —9 ¹ / ₂ 9 ¹ / ₂ —10 10—10 ¹ / ₄ 10 ¹ / ₄ —10 ³ / ₄ 10 ³ / ₄ —11 11—11 ¹ / ₄ 11 ¹ / ₄ —11 ³ / ₄	Zingen. Rekenen. Spelen. Zaakonderw. Gymnastiek. Spelen. Schrijven.	Spreken. Rekenen. Spelen. Lezen. Gymnastiek. Spelen. Schrijven.	Vertellen. Versjeleeren. Spelen. Vertellen. Gymnastiek. Spelen. Teekenen.	Zingen. Rekenen. Spelen. Zaakonderw. Gymnastiek. Spelen. Schrijven.	Spreken. Rekenen. Spelen. Lezen. Gymnastiek. Spelen. Schrijven.	Vertellen. Versjeleeren. Spelen. Vertellen. Gymnastiek. Spelen. Teekenen.
2 ¹ / ₄ —2 ³ / ₄ 2 ³ / ₄ —3 ¹ / ₄	Lezen. Arbeid.	Klok. Arbeid.	{ Handw. (M.) { Vacantie (J.)	Lezen. Arbeid.	Klok. Arbeid.	Vacantie.

Elke middagschooltijd wordt onderbroken door de kinderen eenige minuten op de speelplaats te laten marcheerden.

Illustratie 5. Weekrooster uit 1903 van de klas van P.H. Schreuder.⁵¹

De school van P.H. Schreuder begon een kwartier later dan de gewone lagere scholen omdat de afstand van huis naar school betrekkelijk groot was en om te voorkomen dat zijn leerlingen door leerlingen van gewone scholen zouden worden lastiggevallen.⁵² Kennelijk waren zijn leerlingen, die op de reguliere school niet mee konden komen en buitengesloten waren van onderwijs, mikpunt geworden van spot en plagerijen.

De ideeën voor individualiseren werden dikwijls in de pauze bij het 'kopje koffie van 's morgens kwart voor tien' besproken. Een van de onderwijzers, G.J. Wiggers, noemde dit een 'speciale debatgelegenheid'. P.H. Schreuder experimenteerde in zijn klas met werkvormen en 'als een experiment in de klas van den heer Schreuder succes had, werden aan den bespreking enige schoolvergaderingen gewijd'.⁵³ Ook werden verschillende ideeën in commissies verder uitgewerkt. Als een leerkracht in een schoolvergadering een voorstel deed, kon hij ervan verzekerd zijn dat hij in de commissie benoemd werd die het voorstel verder moest uitwerken, 'want dat was het principe van Schreuder'.⁵⁴ Om zich de vooral buitenlandse literatuur meer eigen te maken had zijn personeel in 1905 twee 'studieclubjes' gevormd, die om de veertien dagen bijeenkwamen om de literatuur te bespreken.⁵⁵ Op verzoek van de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen gaf onderwijzer Vos, leerkracht aan de school van P.H. Schreuder, in 1909 een lijstje met zeven titels aanbevolen literatuur.⁵⁶ Het is aannemelijk dat deze literatuur in de studieclubjes besproken werd, evenals de tijdschriftartikelen die door P.H. Schreuder in het tijdschrift van de vereniging werden besproken.⁵⁷ Deskundigheidsbevordering, interne scholing, vond dus vooral plaats door inhoudelijke discussies in het schoolteam en door zelfstudie van de onderwijzers.

Voor de organisatie van zijn school volgde P.H. Schreuder de indeling zoals beschreven door Klootsema in zijn boek *Misdeelde Kinderen*.⁵⁸ De vakken lezen, rekenen, schrijven en handenarbeid werden voor alle klassen op dezelfde tijd gepland. Dit maakte het mogelijk dat leerlingen, die in een of ander vak op hun klasgenoten voor of achter waren, door uitwisseling dat vak in een hogere of lagere klas konden volgen.⁵⁹ Het taalonderwijs beperkte zich tot het correct schrijven van de woorden en het maken van eenvoudige zinnen en kleine briefjes. Rekenen werd als het moeilijkste vak gezien.⁶⁰ Daarom werden verschillende hulpmiddelen ontwikkeld om het rekenen aanschouwelijk te maken. Het onderwijs werd zo concreet mogelijk en praktisch gegeven en door herhalen, zelf doen en inprenten, maakten de leerlingen zich de leerstof eigen die noodzakelijk was voor het maatschappelijk functioneren. Het zaakonderwijs was, als gezegd, vooral gericht op het verkrijgen van kennis van de omgeving. Daartoe werden 'schoolwandelingen' gemaakt, 'steeds tot onderricht, nooit tot beloning of ontspanning'.⁶¹

Observatieklas

P.H. Schreuder hield in 1904 op de ledenvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen een inleiding over de leerlingen en de toelating tot de school. Zijn stellingen werden vervolgens landelijk beleid.⁶² Alleen die leerlingen 'met zwakke geestvermogens' werden toegelaten waarvan verwacht werd dat ze via het buitengewoon onderwijs een eenvoudige betrekking in de maatschappij zouden krijgen. De eerder genoemde medisch-pedagogische commissie besloot tot toelating. Als regel werden leerlingen 'op proef' geplaatst omdat de commissie er niet zeker van was of de plaatsing juist was. Indien bleek dat zij na één of twee jaar nog niet geschikt waren om het buitengewoon onderwijs te volgen, werden

zij van school verwijderd. Zo werden in 1906 door een besluit van B en W twee leerlingen verwijderd omdat ze 'in zo hoge graad 'imbeciel' waren dat ze ook van het onderwijs aan deze school niet konden profiteren, terwijl ze de geregelde voortschrijding van de andere leerlingen in te hoge mate bemoeilijkten'.⁶³ Het college van B en W volgde voor deze groep zwakzinnige kinderen dezelfde redenering als die voor de 'achterlijke' leerlingen in het gewone lagere onderwijs: zij profiteerden niet van het aangeboden onderwijs en hinderden door hun aanwezigheid de overige leerlingen. In 1907 schreef P.H. Schreuder aan B en W dat het 'zeer gewenscht' zou zijn, dat 'van gemeentewege een school voor dergelijke leerlingen werd opgericht'.⁶⁴ De gemeente voelde kennelijk weinig voor een aparte gemeentelijke school voor 'in ernstige mate' zwakzinnigen, omdat alle inspanningen erop gericht waren om voldoende voorzieningen voor 'achterlijke kinderen' te realiseren. Bovendien had predikant Van Koetsveld in de negentiende eeuw, in 1855, in Den Haag een 'idiotenschool' opgericht. Deze school viel vanaf 1907 onder de door minister Heemskerk ingevoerde subsidie-regels 'ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnige kinderen'.⁶⁵ In Den Haag bestond er dus al een school voor zwakzinnige kinderen, zij het op bijzondere grondslag.

Nadat minister Heemskerk in 1910 zijn circulaire had verstuurd waarin gesteld werd dat ook leerlingen die 'in de ergste graad zwakzinnig' waren toegelaten moesten worden tot de scholen, werd er een aparte klas gevormd aan de school van P.H. Schreuder. Hij noemde deze klas 'observatieklas' en hierin werden de leerlingen geplaatst waarvan het medisch-pedagogisch onderzoek niet met zekerheid kon bepalen of zij op de buitengewone school nog voldoende konden leren om zich later in de maatschappij te redden.⁶⁶ Deze observatieklas werd, toen er landelijk meer 'in de ergste graad' zwakzinnige kinderen werden opgenomen, aangeduid als 'bezinkingsklas'. Later werd ertoe overgegaan om afzonderlijke scholen te stichten voor deze groep. In Den Haag werd op 15 decemebr 1923 een aparte openbare school voor 'zeer zwakzinnigen' geopend aan de Lijnbaan.⁶⁷

Personeel

Het onderwijs aan de kinderen die behoefte hadden aan 'voortdurende persoonlijke leiding' vereiste volgens wethouder Mouton 'bijzondere daarvoor bestemde onderwijzers'.⁶⁸ Door toename van het aantal leerlingen was constant meer personeel nodig. Doordat de onderwijzers niet meer opgenomen werden in het Rijkspensioenfonds, was het aantal sollicitanten gering en moesten advertenties opnieuw geplaatst worden. Daarom werd bij volgende oproepen tevens uitgebreide informatie opgenomen over het hogere salaris en de wijze waarop de gemeente Den Haag de 'pensioenkwestie' aanpakte, namelijk door de onderwijzers op te nemen in het gemeentelijke pensioenfonds.⁶⁹

Het personeel werd eerst een maand 'op proef' aangenomen.⁷⁰ Pas bij gebleken geschiktheid werd tot benoeming overgegaan. Onderwijzers die op proef waren moesten daarvoor verlof vragen van hun schoolbestuur.⁷¹ De nieuwe leerkracht kreeg dan te horen dat hij niet andere leerkrachten moest nadoen, maar dat het van belang was dat hij liet zien hoe hij 'een en ander zelf aan zou pakken'. Het motto van P.H. Schreuder was: 'Niet steunen en rekenen op anderen, doch zelfstandig je een eigen weg banen'.⁷² Zijn personeel werkte, aldus onderwijzer Blokpoel, in 'vertrouwen en vrijheid'. Veel van dat werk werd buiten de schooluren gedaan. Zoals het bijhouden van de 'dagcahiers' waarin de vorderingen van de

leerlingen werden genoteerd. Hierbij kwamen nog de voorbereidingen van de lessen, het maken van leermaterialen, de huisbezoeken en de studieavonden. Het huisbezoek was extra zwaar, omdat meermalen bleek dat 'het karakter en de geestelijke toestand der ouders' zo was, dat ze onmogelijk 'op voldoende wijze de opvoeding van dezer kinderen thuis konden behartigen'.⁷³ Bezwaarlijk vond het personeel al deze extra werkzaamheden niet. Allen voelden zich 'gekoesterd in een heerlijke, warme vriendschap. Zelden hebben we een school gezien, waar alle collega's zo homogeen waren en waar ieder wat voor de ander over had', aldus Jacobs.⁷⁴

Illustratie 6. Het schoolteam van P.H. Schreuder (± 1918) met P.H. Schreuder midden achter de tafel en staande als tweede van rechts Jacobs.⁷⁵

Door P.H. Schreuders stijl van leidinggeven konden de onderwijzers zich beter ontwikkelen. Ook vanuit de scholen voor buitengewoon onderwijs in Rotterdam en Amsterdam solliciteerden leerkrachten en werden vervolgens aangesteld.⁷⁶ Vanuit zijn school werden onderwijzers benoemd aan nieuw te stichten scholen voor zwakzinnigen. Zo werden Van Praagh (1907), Brouwer (1908), Vos (1908) en Broekhuijsen (1919) hoofd van een openbare buitengewone school voor lager onderwijs in Den Haag. Van Woerkom werd hoofd in Arnhem (1907); L. Broekhuizen in Haarlem (1909) en C.G. Broekhuizen in Groningen (1915). Ook in Delft en Amersfoort werden hoofden vanuit zijn school aangesteld.⁷⁷ Zowel in de gemeente Den Haag als landelijk ontstond vanuit de school van P.H. Schreuder een stevig netwerk van scholen voor buitengewoon onderwijs. Dit netwerk werd versterkt, doordat zowel in het Hoofdbestuur als in het tijdschrift van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen altijd tenminste één van de leden van zijn schoolteam gekozen werd. De school van P.H. Schreuder ontwikkelde zich al snel tot een voorbeeldschool voor de nieuwe scholen voor buitengewoon onderwijs en dat werd mede mogelijk door de hechte samenwerking met de schoolarts.

Schoolartsen onmisbaar

Wethouder Mouton had een scherp inzicht in de moeilijkheden die zouden kunnen ontstaan tussen de twee professionele beroepsgroepen van onderwijzers en artsen. Daarom was hij voorzichtig geweest met het introduceren van de arts op de school. Hij vreesde dat bij de 'instelling van schoolartsen' conflicten zouden kunnen ontstaan tussen artsen en onderwijzers.⁷⁸ Er was immers al een spanningsveld binnen de gewone school met betrekking tot de positie van de onderwijzers ten opzichte van het hoofd⁷⁹ en nu kwam er een nieuw element bij, de arts met zijn medische zienswijze en het daarbij behorende gezag. Die voorzichtigheid wierp zijn vruchten af, want van een competentiestrijd was in Den Haag geen sprake. De eerdergenoemde psychiater Tellegen was de gemeentelijke arts die de eerste jaren in Den Haag het medische onderzoek voor de toelating tot de klas voor achterlijke kinderen verrichtte. Tellegen werd opgevolgd door J.J. Pigeaud (1862-1942), de eerste beroepsschoolarts van de in 1906 opgerichte schoolartsendienst. Pigeaud, buitengewoon lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werd in 1908 voorzitter van de in dat jaar opgerichte Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen. Van het gemeentebestuur had hij de opdracht meegekregen het geneeskundig schooltoezicht in Den Haag te organiseren.⁸⁰ Er werden twee 'assistenten-schoolartsen' aangesteld, de eerder genoemde Wijsman en J.J.R. Moquette.⁸¹ Wijsman werd belast met het toezicht op de burgerscholen, de scholen voor buitengewoon onderwijs en de cursussen in spreken aan spraakgebrekkige kinderen.⁸² Hij was vanaf 1905 vicevoorzitter⁸³ van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en volgde in 1906 Köhler op, die door ziekte zijn functie als voorzitter moest neerleggen. P.H. Schreuder werd toen vicevoorzitter. Ook in de redactie van het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen* zouden Wijsman en P.H. Schreuder de eerste jaren samen optrekken. Zo kwamen zij elkaar in en buiten de school frequent tegen. De schoolarts adviseerde P.H. Schreuder en collega's onder andere met betrekking tot de zitplaatsen van de leerlingen: 'hardhorende of slechtiende kinderen' werden zo geplaatst 'als met het oog op hunne zintuiggebreken wenschelijk was'.⁸⁴ In een gehorig houten gebouw zonder elektriciteit was dit ongetwijfeld een welkom advies.

P.H. Schreuder stelde aan de gemeenteraad voor om Wijsman machtiging te verlenen recepten uit te schrijven die dan in de stadsapothek gratis zouden worden bereid. Daardoor werd het onder meer mogelijk om de zwakke leerlingen op school 'versterkende middelen toe te dienen'. Al eerder werd dit op de scholen voor achterlijke kinderen in Brussel en Antwerpen gedaan 'met zeer bevredigend resultaat'.⁸⁵ B en W gingen akkoord met dit voorstel en het aantal uitgeschreven recepten nam jaarlijks toe. In 1918 was dit opgelopen tot 'ruim 2500' recepten voor de leerlingen van de toen vier scholen voor buitengewoon onderwijs. De meeste geneesmiddelen werden gratis geleverd door de Gemeenteapothek.⁸⁶ Deze verstrekking van medicijnen was mogelijk, omdat wethouder Mouton, voormalig apotheker en scheikundige, tevens eigenaar was van een farmaceutische fabriek in Den Haag.⁸⁷ Met deze aanpak onderscheidde Den Haag zich van andere gemeenten. J.Ph. Elias, bestuurslid van de Vereeniging van Schoolartsen, schreef in 1919 na zijn bezoek aan verschillende schoolartsendiensten, dat hij het meest 'getroffen' was door de 'kosteloze herinenting' in Den Haag én dat op de buitengewone scholen de kinderen ook 'medicamenteus' werden behandeld.⁸⁸

Wijsman gaf tevens advies aan ouders en verwees kinderen door naar de polikliniek voor behandeling. Hygiënische maatregelen moesten voortdurend getroffen worden. Daarom had P.H. Schreuder in 1905 op advies van Wijsman het college van B en W verzocht om hulp van een 'pleegzuster', vooral voor de behandeling van 'onreine hoofden, lopende oren en ontstoken ogen', omdat de ouders 'meestal onwillig of onverschillig' waren. Behandeling zou dan door een verpleegster kunnen plaatsvinden. Adequate hulp van een 'pleegzuster' liet echter op zich wachten. In 1913 constateerde Pigeaud nog dat vooral in de zomermaanden het aantal kinderen met hoofdzeer⁸⁹ 'zeer groot' was en hij verzuchtte dat het werkelijk geen weelde zou zijn, 'indien de behandeling der luizenplaag en de gevolgen van dien, met behulp van pleegzusters in de scholen voor achterlijken' kon plaatsvinden.⁹⁰ Vooral in Scheveningen hadden kinderen, zo schreef Pigeaud, 'bijna zonder uitzondering, op het behaarde hoofd ongedierte'. Hier had men veel meer dan in de stad te kampen met het bijgeloof dat luizen een teken waren van gezondheid en 'het schadelijk voor het kind kan wezen, als de dieren worden gedood'. Het gevolg van een luizenplaag was ontstekingen van de huid 'met ettering en korstvorming'. Uiteindelijk besloot de gemeente om ook de woningen te ontluisen van degenen van wie de kinderen met hoofdluis op school verschenen.⁹¹ Hoofdluis was de reden dat ook in het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen* regelmatig aandacht werd gevraagd voor hygiënische maatregelen.⁹²

De schoolarts had dus een belangrijke rol gekregen bij het buitengewoon onderwijs. Niet alleen was hij bij de toelating betrokken, maar ook behandelde hij leerlingen en schreef recepten voor. Hij had voor zijn werkzaamheden een aan de school verbonden behandelruimte, een Paedologisch Laboratorium, gekregen.

Paedologisch Laboratorium

Bij het toelatingsonderzoek waren een arts en het hoofd van de school betrokken. De arts was belast met het geneeskundig onderzoek en het hoofd van de school met het pedagogisch-didactisch onderzoek.⁹³ Dit medisch-pedagogisch onderzoek vereiste overleg en samenwerking tussen arts en hoofd van de school met betrekking tot toelating en behandeling. Om zich te oriënteren op het 'medisch-pedagogisch onderzoek' brachten Wijsman en P.H. Schreuder in 1905 een bezoek aan de 'polikliniek voor achterlijke en spraakgebrekige kinderen' van Decroly (1871-1932) in Brussel. Zij legden dit werkbezoek af om zich op de hoogte te stellen van het 'medisch-paedagogisch onderzoek van soortgelijke kinderen'.⁹⁴ Waarschijnlijk was dit bezoek aanleiding om in de nieuw te bouwen school aan de Hooftskade een ruimte in te richten voor een Paedologisch Laboratorium. De toelatingsonderzoeken in Den Haag vonden vanaf dat moment namelijk op één locatie plaats. Aanvankelijk was het Tellegen en later Wijsman die samen met P.H. Schreuder het medisch-pedagogisch onderzoek uitvoerde. Bij de opening van de eerste stenen school aan de Hooftskade kreeg de schoolarts een eigen 'Kamer van Onderzoek'. In 1913 werd trots vermeld dat in dit Paedologisch Laboratorium, 'behorende bij de buitengewone school voor l.o. onderwijs aan de Hooftskade', spraakgebreken 'thans graphisch' konden worden weergegeven.⁹⁵ De arts had in Den Haag letterlijk een vaste plaats gekregen in de school van P.H. Schreuder. Alle aanmeldings- en vervolgonderzoeken van de leerlingen vonden plaats in dit Paedologisch Laboratorium.⁹⁶

De belangen van verschillende instituties kwamen hier samen en waren met elkaar

verweven. Vanuit het figuratieperspectief gezien hadden lokale overheid, inspectie, onderwijzers en artsen hier een voor Nederland unieke stap gezet: een duidelijk herkenbaar en zichtbaar Paedologisch Laboratorium, een centraal punt in de stad waar aanmelding en onderzoek voor het buitengewoon onderwijs plaatsvond. Deze ontwikkeling had de volledige instemming van districtsschoolopziener Van Ruyven, want volgens de subsidieregels, de Regelen van 1907, had hij zijn goedkeuring moeten geven. Hij was als arrondissements-schoolopziener uiteraard goed geïnformeerd over de ontwikkelingen in het onderwijsveld, maar hij was ook vanaf het eerste uur buitengewoon lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Dat dit Paedologisch Instituut in goede samenwerking gerealiseerd kon worden kwam zeker ook doordat de sleutelfiguren in Den Haag, de politici Mouton en Dolk, de artsen Pigeaud en Wijsman en de onderwijzers van de school van P.H. Schreuder allemaal lid waren van de in 1903 opgerichte beroepsvereniging van onderwijzers en artsen. Het schoolhoofd P.H. Schreuder was sinds 1910 voorzitter van genoemde vereniging en sinds 1912 ook voorzitter van de Haagse afdeling.

Het toelatingsonderzoek voor het buitengewoon onderwijs werd grondig gedaan. Na de aanvraag en een gesprek met een van de ouders volgde een geneeskundig-neurologisch onderzoek en enkele dagen later een psychologisch onderzoek. In 1912 onderzochten Wijsman en P.H. Schreuder of de Methode Binet-Simon ook toegepast kon worden op achterlijke kinderen.⁹⁷ Bij jongere kinderen werd begonnen met de Binet-Simon test, en bij ouderen met de 'Oortsche testseries'. Dit laatste werd gecombineerd met de 'Kraepelinsche proef van het doorlopend optellen'. Het 'practisch intellect' werd onderzocht met 'Porteus doolhof-test' of 'Heidens schuiftest'. Voor het bepalen van de aandachtsconcentratie konden andere methoden worden toegepast, zoals de 'Wiersma-Godefroy test'. Voor het medisch-pedagogisch onderzoek voor de leerlingen van de buitengewone scholen werden eveneens de formulieren gebruikt zoals die door Klootsema waren ontwikkeld. Eén formulier werd ingevuld door het hoofd van de school en op een ander formulier werden de anamnestiche gegevens vastgelegd. Deze formulieren en de resultaten van het 'systematisch medisch' onderzoek werden opgenomen in de Individuele Registers, evenals de weeg- en meetkaart, waarop lengte en gewicht 'in hun verhouding tot de normale curve' afgelezen konden worden. Het feit dat het Paedologisch Laboratorium in de school was gehuisvest maakte het ontstaan van een nauwe samenwerking tussen onderwijzer en arts eenvoudig, want zij kwamen elkaar regelmatig tegen. Des te meer omdat de gemeente Den Haag gekozen had voor fulltime schoolartsen.⁹⁸

Naast deze direct met het buitengewoon onderwijs samenhangende werkzaamheden werden er steeds meer leerlingen uit het reguliere onderwijs verwezen naar het Paedologisch Laboratorium voor advies en onderzoek.⁹⁹ Maar al spoedig 'werden de kasten te klein voor de geleidelijk zich vermeerderende instrumenten, die de vochtige warmte van de gas-kachel niet zonder schade verdroegen'. Daarom was uitbreiding nodig en na opening van de school in 1918 in de Réaumurstraat kon het Paedologisch Laboratorium beschikken over een laboratorium, een dokterskamer en een donkere kamer.¹⁰⁰ De gemeente Den Haag was zelf verantwoordelijk voor inzet en financiering van de arts bij het buitengewoon onderwijs. De scholen voor buitengewoon onderwijs waren in 1905 buiten de Lager Onderwijswet van 1878 geplaatst en in deze wet was het Geneeskundig Staatstoezicht vastgelegd. In de subsidievoorwaarden voor de scholen voor buitengewoon onderwijs, de Regelen, werd de arts

niet genoemd. De inspanning van de gemeente Den Haag voor de geneeskundige zorg en de medisch-pedagogische commissie bij het buitengewoon onderwijs werd vanzelfsprekend gecontinueerd na invoering van de Regelen. In hun jaarlijkse verslagen deden de school-artsen verslag van hun onderzoeken. Pigeaud rapporteerde onder andere over de oorzaken van 'achterlijkheid'.¹⁰¹ In het laboratorium werd onderzocht met welke methodes 'het verstand' het beste gemeten kon worden. Zo werd de waarde onderzocht van de beknopte methode der 'Psychologische profielen' van de Russische psychiater G.I. Rossolimo om 'het intellect' vast te stellen. Volgens Pigeaud gaf deze methode 'enkel bevredigende resultaten, wanneer het intelligentie-defect vrij belangrijk is. Zij is te verkiezen boven de methode van [de Italiaanse psychiater. JB] Sante de Sanctis, welke bij achterlijken geheel onbruikbaar is, doch is minder bruikbaar dan die van Binet en Simon'.¹⁰²

Het Paedologisch Laboratorium in de school voor buitengewoon onderwijs illustreerde de hechte samenwerking tussen onderwijzers en artsen in Den Haag. Samen waren zij verantwoordelijk voor toelating, gezondheid en het onderwijs aan de leerlingen.

Spraakgebrekkigen en een school voor slechthorenden

Zowel in Amsterdam, Rotterdam als Den Haag had het spreekonderwijs op de scholen voor buitengewoon onderwijs alle aandacht. De spraak had binnen het onderwijs aan zwakzinnigen altijd al bijzondere aandacht gekregen. De 'oudste pogingen' tot een indeling van zwakzinnigheid hadden, volgens A.J. Schreuder, de spraakontwikkeling als grondslag.¹⁰³ Dit leidde ertoe 'om achterlijken en spraakgebrekkigen' samen te brengen in eenzelfde onderwijsinrichting. De gedachte was 'hoe gebrekiger de spraak, des te lager de trap van ontwikkeling'.¹⁰⁴ De oorspronkelijke en statutaire naam van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen in Amsterdam was zelfs Inrichting voor Spraakgebrekkige en daardoor Achterlijke Kinderen te Amsterdam.¹⁰⁵ Het spreekonderwijs aan achterlijke kinderen vereiste specialistische kennis van de onderwijzer.¹⁰⁶ A.J. Schreuder had in zijn rapport aan wethouder Mouton in 1901 het belang van spreekonderwijs benoemd en daarom was dit punt door het college van B en W in de gemeenteraad aan de orde gesteld bij het voorstel van een proefklas voor achterlijke kinderen. Zij was van mening dat dit spreekonderwijs aan de school voor achterlijken apart gegeven moest worden.¹⁰⁷ P.H. Schreuder was de aangewezen man hiervoor en om de noodzakelijke kennis te verwerven volgde hij in juni 1903 een cursus 'spraakgebrekkige achterlijken' in Berlijn.¹⁰⁸ Achterlijke spraakgebrekkige leerlingen hadden niet alleen een andere behandeling nodig, het was ook noodzakelijk dat de onderwijzer van het spraakgebrekkige kind voortdurend op de hoogte bleef van de behandeling.¹⁰⁹ P.H. Schreuder werd behalve 'leider der klasse voor achterlijke kinderen' ook spraakleraar. Het college van B en W van Den Haag vond de behandeling van spraakgebreken zo belangrijk dat P.H. Schreuder in 1909 de opdracht kreeg om een cursus te geven aan het personeel van de scholen voor buitengewoon onderwijs in de gemeente Den Haag.¹¹⁰ Hij zou zich op het terrein van spraaktaalstoornissen verder ontwikkelen en in 1911 werd P.H. Schreuder medeoprichter van de eerder behandelde Vereeniging van Spraakleeraren. Uiteindelijk zou hij in 1927 oprichter en voorzitter worden van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie, een nieuwe beroepsvereniging op het terrein van het buitengewoon onderwijs.

Spraakproblemen kwamen overigens ook voor bij de leerlingen in het gewoon lager onderwijs. Het raadslid Dolk had bij de bespreking van het voorstel van B en W om een klas te

starten, al gevraagd om aparte aandacht voor de leerlingen met spraakgebreken. Op 1 juni 1902 werd de eerste cursus geopend voor het onderwijs aan spraakgebrekkige kinderen van openbare en bijzondere scholen. Daarmee was Den Haag de eerste gemeente in Nederland waar dit onderwijs werd gegeven. Er kwamen zo veel aanmeldingen dat de gemeente een aparte commissie instelde. De leerlingen werden vanaf 1905 door de hoofden van scholen opgegeven aan de secretaris van de daartoe ingestelde Commissie van Toezicht op het onderwijs in spreken aan spraakgebrekkige kinderen.¹¹¹ Het college van B en W wees de leerlingen aan die op advies van de genoemde commissie spreekonderwijs nodig hadden. De onderwijzer L. van Lier en de lerares B. van Danzig¹¹² werden aangesteld om het spreekonderwijs in de gemeente Den Haag te gaan verzorgen.¹¹³ Het aantal leerlingen dat spraakles moest krijgen was zo groot dat de commissie adviseerde om de opleiding van onderwijzers in het spreekonderwijs 'van gemeentewege' ter hand te nemen, want uitbreiding van het spreekonderwijs zou 'meer gespecialiseerde onderwijzers vergen'.

In Den Haag werd op alle lagere scholen dus aandacht besteed aan het spraakonderwijs. Mede hierdoor ontstond in 1910 een nieuw initiatief, de vereniging School voor slechthorenden.¹¹⁴ Het gemeenteraadslid Dolk werd voorzitter van deze vereniging. Een in 1913 ingesteld onderzoek wees uit dat 72 leerlingen in de gemeente Den Haag op dit gespecialiseerde onderwijs aangewezen zouden zijn.¹¹⁵ De bijzonder-neutrale school voor slechthorende kinderen werd op 9 juli 1914 geopend met vijftintwintig leerlingen.¹¹⁶ Het rijk en de gemeente hadden ieder een subsidie van f. 1600,-- beschikbaar gesteld.¹¹⁷ De minister van Binnenlandse Zaken, P.W.A. Cort van der Linden, - onderwijs viel nog onder Binnenlandse Zaken - en de gemeenteraad hadden dus goed ingezien dat ook voor deze leerlingen apart onderwijs nodig was en dat dit extra financiering vereiste. Naast het hoofd, P.W. Brijnen, werden er twee onderwijzeressen aangesteld.

Illustratie 7. P.W. Brijnen houdt een spreekoefening met behulp van gehoorslangen en spreekbuizen.¹¹⁸

Brijnen had 'de voornaamste Duitsche scholen' bezocht en diverse methoden bestudeerd. In Den Haag had hij vervolgens een 'modelschool' opgezet. Na deze school volgden Amsterdam in 1917 en Rotterdam in 1920 met een school voor slechthorende kinderen. Met het oprichten van deze scholen ontstond een nieuwe schoolsoort voor apart onderwijs voor leerlingen met een beperking. Deze schoolsoort werd bekostigd onder de voorwaarden van

de Lager Onderwijswet van 1878, want de Regelen waren alleen bestemd voor scholen voor zwakzinnigen. In de aangekondigde definitieve wetgeving voor het buitengewoon onderwijs zou het onderwijs aan slechthorende kinderen als aparte schoolsoort vastgelegd moeten worden. Aan de bijzonder neutrale school voor slechthorende kinderen in Den Haag werd in 1934 een klas voor ernstig spraakgebrekkige kinderen verbonden. Ook deze klas zou de aanzet vormen voor een aparte schoolsoort in het buitengewoon onderwijs.

Leermiddelen en de aanzet tot een eigen uitgeverij

In 1901 had het bestuur van de Haagse afdeling van de Vereeniging Volksonderwijs aan B en W gerapporteerd dat op 'onbekrompen wijze' de klas voor achterlijken voorzien moest worden van specifieke leermiddelen, want het onderwijs diende zoveel mogelijk 'aanschouwelijk' te zijn.¹¹⁹ Een standpunt dat A.J. Schreuder in zijn rapport *Achterlijke Kinderen* uiteraard overnam, omdat het onderwijs aan achterlijke kinderen 'in alle opzichten' afweek van het onderwijs in de gewone lagere school.¹²⁰ Zoals we eerder zagen moest de leerstof concreet zijn en de aanpak 'geïndividualiseerd'. Verder diende de leerstof eenvoudig te zijn en steeds te blijven 'in de onmiddellijke verbinding met het persoonlijk leven van den leerling'.¹²¹ Daarbij kwam de ervaring van Klootsema dat de leerlingen gemiddeld zes jaar deden over de leerstof van de eerste drie leerjaren van de lagere school.¹²² De bestaande leermiddelen voor het gewone klassikale onderwijs waren derhalve niet geschikt om in het buitengewoon onderwijs te gebruiken. Inhoud, woordkeus en zinsbouw van de bestaande methodes waren dikwijls te moeilijk en het tempo lag te hoog. Er moesten dus eigen aanpassingen gedaan worden of nieuwe lesmethodes ontwikkeld worden. Aan de school van P.H. Schreuder werd voor geen enkel vak een bestaande methode gevolgd. Voor het aanvankelijk lezen werd een speciale methode toegepast die P.H. Schreuder had samengesteld. Hierbij werd in het begin uitsluitend gelezen via de mondstanden.¹²³ Deze methode was noodzakelijk, omdat bij de leerlingen veelal de spieren en zenuwen 'slap' waren. Bij het lezen moest daarom het bewust vormen van klanken op de voorgrond staan. Deze leesmethode met als uitgangspunt het oefenen van de mondstanden en het daarbij uitspreken van de klanken, vond zijn oorsprong in de methode die Kingma ontwikkeld had voor de school van Van Koetsveld.¹²⁴ Voor het stelonderwijs werd wel gebruikgemaakt van de platen van Klootsema en Brank. Eveneens werden er leesboekjes van Ligthart, *Ot en Sien*, *Pim en Mien* en *Nog bij moeder* aangeschaft.¹²⁵

Köhler had ook al geconstateerd dat de lesstof 'meestal boven de bevassing van zwakzinnige kinderen' ging. De bestaande methodes bevatten te veel woorden en uitdrukkingen die totaal niet begrepen werden. Er moest veel verduidelijkt worden en de zinsbouw was doorgaans ook niet van het niveau dat de leerling gewend was. De onderwijzer moest te veel uitleggen en dikwijls behoorde het tot de 'onmogelijkheden om het onduidelijke voor hen duidelijk te maken'. Daarom waren onderwijzers in Duitsland al begonnen om voor leerlingen van de *Hilfschule* leesboeken te maken die eenvoudiger waren met betrekking tot woordkeus en zinsbouw. Köhler vond dat in Nederland dit voorbeeld gevolgd moest worden: voor de doelgroep aangepast lesmateriaal.¹²⁶ In het buitengewoon onderwijs waren het de leerkrachten zelf die het leermateriaal gingen maken voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Uitgangspunten waren daarbij: eenvoud, aanschouwelijkheid en zelfwerkzaamheid. Voortdurend vond uitbreiding plaats van het aantal leermiddelen dat

door de onderwijzers gemaakt werd.¹²⁷ Op de ledenvergaderingen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werden vervolgens de nieuw ontwikkelde materialen besproken.¹²⁸ Het rekenen was voor de leerlingen het grootste probleem en daarom besloot het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen dit centraal aan te pakken en een commissie in te stellen.

Een deel van de hulpmiddelen voor leren rekenen werd door de onderwijzer zelf gemaakt, bijvoorbeeld 'kaarten met uit hoeveelheid samengestelde figuren', een kienspel en kaarten met getekende 'voorwerpen in een bepaald aantal'. Andere hulpmiddelen zoals 'dominospelen, schijvenbord, rekenbord, ballenrek, telraam, doozen met blokjes, doozen met muntjes' werden op aanwijzing van de onderwijzers gemaakt of waren in de handel verkrijgbaar.¹²⁹ Al in het eerste leerjaar werd rekening gehouden met het doel van het rekenonderwijs, namelijk de leerlingen vaardigheden te leren die in het dagelijks leven veel voorkomen. Met het rekenen met munten werd daarom vroeg begonnen en 'Winkeltje spelen' was dan een vast onderdeel.¹³⁰

Het zelf maken van leermiddelen was erg tijdrovend. De onderwijzer moest zich veelal behelpen met 'per cycloste' vervaardigde losse blaadjes.¹³¹ Daarom werd op de algemene ledenvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in 1913 door P.H. Schreuder en Vos, voorzitter en secretaris van de vereniging, voorgesteld om een commissie te benoemen die een rekenboek, speciaal voor achterlijke kinderen, moest samenstellen. Tevens zou de commissie moeten onderzoeken of de uitgave van 'een eigen leerboek' mogelijk was. De vergadering nam dit voorstel aan en tot leden werden benoemd Vos, Broekhuijsen en Van Praagh, allen leerkrachten aan de school van P.H. Schreuder.¹³² Het *Rapport van de Commissie ter onderzoek van de mogelijkheid tot uitgave van rekenboekjes voor scholen voor achterlijken* verscheen voorjaar 1915.¹³³ De commissie concludeerde dat de bestaande rekenboekjes niet geschikt waren, 'in opklimming te moeilijk', ofwel dat de verschillende rekenkundige bewerkingen te snel na elkaar werden behandeld. Het zou volgens de commissie mogelijk moeten zijn om een speciale serie rekenboekjes te laten verschijnen als iedere school voor buitengewoon onderwijs er twintig zou afnemen. De ledenvergadering gaf nu de opdracht om dit plan verder uit te werken.¹³⁴ P.H. Schreuder, Linthorst en Van Praagh stelden vervolgens een serie boekjes samen en zochten een uitgever voor deze reeks *Eenvoudige sommen*. De uitgevers zagen hier, vanwege de geringe oplage, geen brood in. Uiteindelijk lukte het bij uitgever J.B. Wolters, omdat Jan Ligthart, een der 'best lopende' auteurs van Wolters, een introductie aan Van Praagh verschaftte voor mr. H.F. ter Horst, een van de eigenaren van Wolters. Toen deze oplage uitverkocht was en Wolters weigerde een nieuwe druk te verzorgen, wilde drukkerij Het Klaverblad de exploitatie van *Eenvoudige sommen* op zich nemen.¹³⁵

Kleine oplages en een beperkt afzetgebied vormden een permanent probleem en daarom besloten Jacobs, Linthorst, Van Praagh en P.H. Schreuder een eigen uitgeverij op te richten. Jacobs, sinds 1916 als onderwijzer bij P.H. Schreuder werkzaam, had in zijn kwekelingentijd al ruime ervaring opgedaan met onder meer het organiseren en publiceren van de *Kweekelingen Almanak*. Hij was afkomstig uit een ondernemersgezin en praktisch ingesteld. Jacobs was opgeleid door Jan Ligthart en bleef ook na zijn kweekschooltijd bevriend met zijn leermeester. Hij bleek een versterking te zijn van het team van P.H. Schreuder, ook al omdat hij niet bang was om 'onrecht' aan de kaak te stellen. In Suriname had hij bijvoorbeeld de 'kinderslavernij' publiekelijk aan de orde gesteld.¹³⁶ Als onderwijzer op

een school voor onvermogenen had hij in Suriname tegen de voorschriften leermethodes gemaakt die afgestemd waren op de belangstelling van de leerlingen.¹³⁷ Het lijkt erop dat naar zijn mening het uitgeven van leermaterialen specifiek voor het buitengewoon onderwijs efficiënter en goedkoper in eigen handen genomen kon worden. Daarbij kwam dat in 1919 door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen besloten was weer een eigen tijdschrift uit te geven. Er waren dus verschillende redenen waarom de onderwijzers in Den Haag op dat moment nadachten over een eigen uitgeverij. Talrijke vragen moesten daarbij beantwoord worden, ook al omdat onderwijzers geen commerciële nevenactiviteiten mochten uitoefenen.¹³⁸ Vragen zoals: welke rechtsvorm is geschikt? Welke publicaties worden uitgegeven? Hoe doen we de administratie? Waar is de opslag? Kunnen we over een startkapitaal beschikken? Welke drukkerij past bij onze idealen? Onder leiding van Jacobs werd het voornemen tot een eigen uitgeverij geconcretiseerd en uiteindelijk werd in 1919 de N.V. Uitgeversmaatschappij Haga opgericht. Om over een startkapitaal te beschikken namen de oprichters, de onderwijzers Jacobs, Linthorst, Van Praag, en P.H. Schreuder ieder vijf aandelen van 500 gulden.¹³⁹ Zij hadden ieder daarmee een ondernemersrisico genomen van ongeveer een jaarsalaris.¹⁴⁰ Dat laat zien hoezeer ze gedreven waren om op de sector toegesneden uitgaves te doen en dat ze ervan overtuigd waren dat de uitgeverij een succes zou worden. Omdat zij als onderwijzers geen leidende functie in een bedrijf mochten uitoefenen benoemden zij S.A. en A.A. van Praagh, beiden marktkooplieden en broers van J. van Praagh, tot Raad van Beheer.¹⁴¹

In deze periode (1901-1920) werd het beleid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om gesignaleerde tekorten of 'problemen' centraal aan te pakken. Het Hoofdbestuur benoemde een commissie die aan de hand van de antwoorden op een enquête een rapport samenstelde dat allerlei gegevens bevatte en verduidelijking kon geven over een specifiek onderwerp.¹⁴² Naast specifieke lesmethodes voor het buitengewoon onderwijs en rapporten van de vereniging ging Uitgeverij Haga vanaf 1920 het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* uitgeven. Jubileumuitgaven en studieboeken zouden volgen.

Naast het oprichten van de beroepsvereniging, het beperken van de toelating tot die vereniging en het specificeren van de doelgroep, was de ontwikkeling van eigen leermiddelen een belangrijk kenmerk waarmee de leerkrachten zich konden onderscheiden van het gewone onderwijs. Binnen de Regelen hadden de leerkrachten de vrijheid gekregen om inhoudelijk hun onderwijs vorm te geven en daardoor kregen zij zeggenschap over hun eigen werk, een belangrijk criterium voor een professie.¹⁴³ Deze relatieve autonomie benadrukte de onafhankelijkheid van de beroepsgroep en het groepsbewustzijn werd hierdoor versterkt.¹⁴⁴ De productie van deze leermiddelen werd in eigen hand genomen door de oprichting van Haagse uitgeverij Haga en dat onderstreepte de relatieve zelfstandigheid van de beroepsgroep. Deze autonomie was betrekkelijk, omdat er nog geen beroepsopleiding was en evenmin een wettelijke verankering van de professie. Toch was er sprake van profilering van de beroepsgroep van onderwijzers werkzaam in het buitengewoon lager onderwijs, een profilering die alleen mogelijk was door de medewerking van de aan de school verbonden professionele beroepsgroep van artsen. Zij waren in Den Haag medeverantwoordelijk voor toelating en begeleiding.

Besluit

De casus Den Haag bevat alle belangrijke aspecten van het ontstaan, de groei en de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Aan deze casus is specifieke aandacht gegeven om beter zicht te krijgen op hoe de figuratieverhoudingen zich op microniveau afspeelden. Vanuit de figuratiebenadering gezien werd Den Haag gekenmerkt door nauwe samenwerking tussen de lokale overheid, het werkveld, de Haagse afdeling van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en diverse andere organisaties zoals de schoolartsendienst en de Vereniging Volksonderwijs. De lokale politiek speelde een belangrijke en soms beslissende rol bij de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Wethouder Mouton, partijloos, maar met een links liberale instelling, en raadslid Dolk van de Liberale Unie waren daarbij de sleutelfiguren. Dolk was naast gemeenteraadslid tevens lid van de Tweede Kamer en van de Provinciale Staten en daarmee waren de politieke lijnen kort.¹⁴⁵ Hij was ook voorzitter van de Haagse afdeling Volksonderwijs en voorzitter van de Vereniging School voor slechthorende kinderen te 's-Gravenhage. Deze politici alsmede arrondissementsopziener van Den Haag, Van Ruyven, waren tevens vanaf het eerste uur lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, bewijs voor hun grote belangstelling voor het buitengewoon onderwijs. Een belangrijke voorwaarde voor professionalisering van het buitengewoon onderwijs, een goed politiek draagvlak, was dus aanwezig. Belangen van de verschillende instituties waren interdependent en de ontwikkelingen ten aanzien van het buitengewoon onderwijs waren eveneens door personen met elkaar verweven, een menselijke figuratie. Deze samenwerking, zowel op het niveau van instituties als van de personen, zorgde voor een solide basis voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Hiermee liep Den Haag voorop en kon een voorbeeld worden voor andere gemeenten.

Onderwijzers en artsen werkten nauw samen om het buitengewoon onderwijs te professionaliseren. Dit was mede te danken aan het inzicht van wethouder Mouton die de potentiële fricties tussen de twee beroepsgroepen goed inschatte en maatregelen nam om die in Den Haag te verhinderen. P.H. Schreuder en Wijsman oriënteerden zich ten behoeve van de kennisontwikkeling overwegend op het buitenland, met name op Duitsland en België. Verslaglegging en het geven van cursussen zorgden vervolgens voor de deskundigheidsbevordering van de collega's. Leermaterialen werden zelf ontwikkeld en het systematisch vastleggen van gegevens werd een vereiste voor de leerkrachten. Het ontwikkelde Pedagogisch register en het daarbij behorend dagschrift waren initiatieven die landelijk navolging kregen. Met het eigen ontwikkelde instrumentarium kon de beroepsgroep van onderwijzers in het buitengewoon onderwijs zich verder profileren. De landelijke invloed van de Haagse praktijk werd versterkt doordat onderwijzers van de school van P.H. Schreuder benoemd werden als hoofden van op te richten scholen in het land. Daardoor ontstond eveneens een stevig inhoudelijk netwerk dat versterkt werd door het besluit een eigen uitgeverij op te richten met Den Haag als vestigingsplaats. Deze instrumentele professionalisering benadrukte de eigenheid van de beroepsgroep van onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs. Al de hiervoor genoemde ontwikkelingen in Den Haag waren dus niet alleen van grote betekenis voor de professionalisering van het Haagse buitengewoon onderwijs, maar ook daarbuiten.

OP WEG NAAR EEN NIEUWE ONDERWIJSSECTOR

Na een lange politieke strijd die werd gedomineerd door de financiering van het bijzonder onderwijs werd in 1901 de Leerplichtwet ingevoerd. Vanaf dat moment moesten alle kinderen tussen de zes en twaalf jaar naar school. Deze leerplicht gold echter niet voor leerlingen met een beperking. De inspectie gaf namelijk vrijstelling van de leerplicht als een verklaring van een geneeskundige werd overlegd waarin stond dat het onderwijs niet gevolgd kon worden vanwege bijvoorbeeld een mentale beperking. Aan de vooravond van de invoering van de Leerplichtwet werden daarom in de gemeenten Rotterdam en Den Haag initiatieven genomen om afzonderlijk openbaar onderwijs in te richten voor 'achterlijke kinderen'. In Amsterdam ging de gemeente gebruikmaken van de twee al bestaande particuliere scholen van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen.

Köhler, A.J. Schreuder en Klootsema zagen het belang van een aparte beroepsvereniging, want daardoor werd collectieve belangenbehartiging mogelijk. Daarom richtten zij in 1903 de Vereniging van Onderwijzers en Artsen op. Deze vereniging werd de motor van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. P.H. Schreuder en D. Herderschêe kregen al snel een bestuursfunctie en ook zij spanden zich tot het uiterste in om de nieuwe onderwijssector Buitengewoon Onderwijs te professionaliseren. Deze ontwikkeling kwam tot stand via interacties tussen personen, tussen personen en instituties en tussen instituties, die deels dezelfde, maar deels ook tegengestelde belangen hadden.

In deze eerste fase, onderzocht door middel van de figuratietheorie, werd duidelijk dat er tussen verschillende instituties soms bijna personele unies waren. Bestuursleden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen zoals Köhler, A.J. Schreuder en P.H. Schreuder waren eveneens actief lid van de onderwijsbond het Nederlands Onderwijzers Genootschap (NOG). A.J. Schreuder, medeoprichter van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werd ook medeoprichter en bestuurder van de protestants-christelijke organisatie voor onderwijs aan achterlijke kinderen. De Vereniging van Spraakleraren was opgericht door de neven I. Schreuder en P.H. Schreuder, die alle twee een actieve rol hadden in beide verenigingen. De artsen Van Voorthuysen en Herderschêe waren behalve actief lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen eveneens actief lid van de Vereniging van Schoolartsen, en publiceerden in verschillende vakbladen over het thema gezondheid. En Van Voorthuysen was van 1917 tot en met 1919 eindredacteur van het tijdschrift *Pais*, het gemeenschappelijke tijdschrift van de Vereniging van Schoolartsen, de Vereniging van Spraakleraren en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.

Doordat bestuursleden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen ook belangrijke functies hadden in andere organisaties, een 'menselijke figuratie', was er een sterke invloed op het beleid van die andere instituties. Dat wil niet zeggen dat er geen scherpe en principiële tegenstellingen waren, zoals de Bond van Nederlandse Onderwijzers (BvNO) versus de Vereniging van Onderwijzers en Artsen voor wat betreft de belangenbehartiging van het personeel en het streven naar een eigen beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.

Vanuit de figuratietheorie gezien was het eveneens van belang dat de Vereniging van

Onderwijzers en Artsen direct al vooraanstaande en invloedrijke burgers als 'buitengewoon lid' aan de vereniging verbond, zoals de parlementariër Dolk, of als 'erelid' benoemde, zoals de schoolopziener Gunning, en Mouton, wethouder van Onderwijs van Den Haag. Al deze instituties en betrokken personen waren van belang om te komen tot een wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs, want in het begin van de twintigste eeuw was dat niet aanwezig. In deze samenwerking tussen instituties en personen werden er belangrijke stappen gezet die uiteindelijk, in 1918, leidden tot een conceptwet voor het lager onderwijs waarin het Buitengewoon Onderwijs als aparte sector werd erkend.

Zonder de betekenis van een groot aantal bij de instituties betrokken personen tekort te doen richt dit onderzoek zich met name op de betrokkenheid van de vier hoofdpersonen en de gevolgen van hun betrokkenheid. Met de invoering van de Leerplichtwet in 1901, als vervolg en uitbreiding van de Lager Onderwijswet van 1878, had de staat het wettelijk kader vastgesteld dat bepalend was voor het handelen van de hoofdpersonen, de onderwijzers P.H. Schreuder en H. J. Jacobs en de artsen D. Herderschêe en A. van Voorthuysen, de lagere overheden (provincie en gemeente), het werkveld (schoolbesturen, onderwijzers en artsen) en de onderwijsbonden. De leerplicht, een maatregel genomen om het ondanks de sterk toegenomen onderwijsdeelname nog steeds hardnekkige schoolverzuim tegen te gaan, leidde tot een forse extra instroom van leerlingen in het klassikale onderwijs. Vooral de onderwijsbonden bleven aandringen op verwijdering van de 'achterlijke' leerlingen, omdat het onderwijsrendement van de scholen dan zou verbeteren en tevens leerlingen vanuit de wachtlijsten geplaatst konden worden. Indirect vormde de invoering van de Leerplichtwet zo een opmaat tot de groei van gespecialiseerde onderwijsvoorzieningen.

Vanuit het figuratieperspectief gezien verwierf de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen met de geformuleerde doelstellingen als uitgangspunt - voortdurende verbetering van het onderwijs, uitbreiding van het aantal scholen, en belangenbehartiging van het personeel - en de daaruit voortvloeiende acties een gezaghebbende en machtige positie tussen tal van belangenorganisaties. De toelating tot de vereniging was exclusief, want met betrekking tot onderwijzers werden alleen leerkrachten die werkzaam waren aan inrichtingen voor achterlijke of zenuwzwakke kinderen toegelaten. Daarmee was tevens het nog jonge onderwijsdomein afgebakend.² Van strategisch belang was het besluit om een selecte groep artsen, een hiërarchisch hogere beroepsgroep dan die van de onderwijzers, bij de vereniging te betrekken.³ Dit mochten alleen artsen zijn die verbonden waren aan een school voor buitengewoon onderwijs. Deze groep zou relatief klein blijven, maar voor het gezag en de expertise van de vereniging was ze van grote betekenis. Daarom had altijd een arts zitting in het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en in de redactie van het vaktijdschrift. In de school liet de samenwerking tussen onderwijzers en artsen overigens - met uitzondering van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam - vaak nog veel te wensen over, want de onderwijzers wilden zelf verantwoordelijk zijn voor het onderwijs en accepteerden geen dominante rol van artsen.

Omdat het buitengewoon onderwijs niet werd gegeven conform de vereisten van de Lager Onderwijswet van 1878 plaatste minister De Kuyper in 1905 dit onderwijs buiten de genoemde wet. Twee jaar later besloot zijn opvolger, minister Heemskerk, tot aparte regelgeving, omdat het 'onderwijs aan zwakzinnigen' niet meer onder de rijksbekostiging viel. Door deze Regelen werd de staat direct betrokken bij de ontwikkeling van het buiten-

gewoon onderwijs. Er vond namelijk een eerste erkenning van de aparte sector plaats, een belangrijke voorwaarde voor professionalisering. Vanaf de bekendmaking van deze Regelen, ontworpen door Gunning, nam het aantal scholen snel toe. De scholen voor buitengewoon onderwijs werden nu gefinancierd onder een ministeriële subsidieregeling, maar een dergelijke regeling kon eenvoudig ingetrokken of gewijzigd worden. Daarom werd met overtuiging gestreefd naar een wettelijk kader voor het specifieke onderwijsdomein buitengewoon onderwijs.

Uit de professionaliseringstheorie weten we dat behalve een beroepsvereniging en een specifiek beroepsdomein ook een aparte beroepsopleiding essentieel is voor de professionalisering van een nieuwe sector. Een door de overheid erkende en gesubsidieerde beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs, een volwaardig instituut, werd nagestreefd, maar bleef vooralsnog een ideaal. Omdat het nieuwe beroepsdomein specifieke deskundigheid vereiste, waren de bestuursleden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen nauw betrokken bij de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis, de Kinderstudie, maar van een zelfstandige wetenschap was in Nederland nog geen sprake en daarom oriënteerde men zich net als de in de Inleiding genoemde pioniers vooral op het buitenland.

In de Regelen werd de professionele inbreng van de arts niet genoemd, waardoor de arts in formele zin geen rol in de toelating tot een school voor buitengewoon onderwijs had. Omdat alleen gekwalificeerde onderwijzers in de Regelen werden genoemd kregen zij een sterke positie in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Daardoor konden zij zelfbewust naar buiten optreden. De facto gingen de artsen trouwens wel een rol spelen, omdat bij de eerste initiatieven in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam een arts bij de medisch-pedagogische toelatingsprocedure een rol speelde en een leerling volgens de Leerplichtwet een verklaring van een 'geneeskundige' nodig had wilde hij ontheffing krijgen van de leerplicht.

De wettelijke naamgeving 'school voor zwakzinnigen' stuitte bij de scholen, ouders en leraren, op bezwaar en daarom werd er in het werkveld gesproken van buitengewoon onderwijs. Doordat de leerkrachten van het buitengewoon onderwijs niet meer vielen onder de regelgeving van de Lager Onderwijswet, betekende dat verstrekkende rechtspositionele consequenties, te weten geen recht meer op een rijkspensioen en evenmin op weduwen- en wezenpensioen. Leerkrachten moesten zodoende bijzonder sterk gemotiveerd zijn en activistisch ingesteld om onder minder gunstige arbeidsvoorwaarden dan in het gewone onderwijs bij dit extra zware speciale onderwijs te gaan werken.

De beroepsgroep van onderwijzers aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen ging zich steeds meer onderscheiden van het gewone lagere onderwijs door 'instrumentele professionaliteit', zoals de ontwikkeling van een eigen instrumentarium voor toelating en begeleiding en het maken van specifieke leermaterialen. Uiteindelijk zou dit in 1919 uitmonden in de door Jacobs en collega's opgerichte eigen uitgeverij, Uitgeverij Haga. Daardoor werd de sector onafhankelijk van commerciële uitgeverijen.

Een belangrijke voorwaarde voor de professionalisering, een sterk gemeentelijk politiek draagvlak, was in Den Haag aanwezig en wethouder Mouton vervulde daarbij een beslissende rol. De school van P.H. Schreuder in deze gemeente ging daardoor model staan voor de nieuwe scholen voor buitengewoon onderwijs. Zijn succesvolle organisatie, aanpak en verwevenheid met lokale organisaties konden ook makkelijk nagevolgd worden, omdat

onderwijzers van zijn school werden benoemd tot hoofd van nieuwe scholen.

Groei en uitbreiding van het nieuwe onderwijsdomein vonden langs twee wegen plaats. Dit gebeurde allereerst door de toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs nadat de minister de subsidieregels had vastgesteld. Het gebeurde ook door uitbreiding van het domein met bijzondere zorg, namelijk gezondheidszorg en nazorg. Voor het verbeteren van de gezondheid was op initiatief van P.H. Schreuder een gezondheidskolonie voor achterlijke kinderen opgericht, omdat deze kinderen werden geweigerd in de bestaande kolonies. Omdat niet alle leerlingen na het doorlopen van de school voor buitengewoon onderwijs in een eenvoudige betrekking konden worden geplaatst werden voor hen speciale vervolgttrajecten ontwikkeld. Via deze trajecten konden deze leerlingen alsnog geplaatst worden in een eenvoudige betrekking. Gezondheidszorg en vervolgonderwijs werden zo onlosmakelijk verbonden met de scholen voor buitengewoon onderwijs. Het werkveld zorgde zelf voor de financiering van deze bijzondere zorg, want deze initiatieven werden niet door de staat gesubsidieerd.

Zoals gezegd vormde vanuit het figuratieperspectief gezien de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen de motor van de professionalisering van het Buitengewoon Lager Onderwijs. De staat had een afwachtende houding aangenomen, want nieuwe wetgeving was wel aangekondigd, maar het bleef lang onduidelijk wanneer deze zou komen. Een eensgezind front van instituties en gedreven personen was van belang in het streven om de sector buitengewoon onderwijs stevig verankerd te krijgen in de nieuwe wetgeving voor het Lager Onderwijs.

J.Th. de Visser (1857-1932) werd in 1918 benoemd als minister van het nieuwe ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen⁴. In datzelfde jaar verscheen het concept van de Lager Onderwijswet. De verwachtingen in het werkveld waren hooggespannen, want vrijwel zeker was dat de scholen voor blinden, doven en zwakzinnigen 'waarschijnlijk meer dan tot dusver' steun zouden krijgen van de rijksregering.⁵ De nieuwe wetgeving zou onder meer de toelating en de financiering veiligstellen en tevens zouden de scholen een eigen inspecteur krijgen. Belangen van de staat, de beroepsgroepen van onderwijzers en artsen, de scholen voor buitengewoon onderwijs en andere beroepsgroepen zoals de onderwijsbonden, waren interdependent. Het buitengewoon onderwijs was inmiddels voor de samenleving een politieke factor van belang geworden en erkenning door nieuwe wettelijke regelgeving zou het nieuwe beroepsdomein bekrachtigen. Aannee van deze wet zou een forse stap in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs betekenen. Met name de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen had de overheid in de eerste decennia van de twintigste eeuw overtuigd van het maatschappelijk belang van apart onderwijs voor leerlingen met een beperking.⁶ Daarom werd in het concept van de Lager Onderwijswet van 1920 gesproken van Buitengewoon Lager Onderwijs als aparte onderwijssector. De staat had daarmee de verantwoordelijkheid genomen om voor alle leerlingen met een beperking passend onderwijs te realiseren.

DEEL 2

**BUITENGEWOON
ONDERWIJS
(1920-1950)**

De staat had door de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 het buitengewoon onderwijs een door de wet erkende status als relatief onafhankelijk beroepsdomein gegeven.¹ Daarmee werd een nieuwe fase ingeluid in de institutionalisering en professionalisering van het buitengewoon onderwijs. In artikel 3.1 van genoemde wet werd het 'buitengewoon lager onderwijs' als apart onderwijsdomein onderscheiden van het gewoon lager onderwijs, voortgezet gewoon lager onderwijs, vervolgonderwijs en het uitgebreid lager onderwijs.² Op deze wettelijke verankering van het buitengewoon onderwijs in de Lager Onderwijswet was aangedrongen door de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs en verschillende instituties: de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, beroepsorganisaties zoals de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen, de Vereeniging van Spraakleraren, de onderwijsbonden het Nederlandsche Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO), alsmede door de scholen voor buitengewoon onderwijs. In 1935 constateerde Herderschêe dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen hierbij het belangrijkste 'strijdmiddel' was geweest in het uitoefenen van druk om tot een wettelijke basis voor het buitengewoon onderwijs te komen.³ Door adressen van deze vereniging, wensen van andere beroepsorganisaties, verplichte jaarverslagen van de scholen voor buitengewoon onderwijs en verslagen van de inspectie, was onderwijsminister J.Th. de Visser van de Christelijk Historische Unie (CHU) uitstekend geïnformeerd. De Onderwijsraad, een in 1919 ingesteld onafhankelijk adviescollege van de regering en het parlement, had er bovendien in een positief advies over het concept van de Lager Onderwijswet op aangedrongen dat de leerplicht nu ook voor het buitengewoon onderwijs moest gaan gelden.⁴ De minister beschikte dus over veel informatie om te komen tot een Algemene Maatregel van Bestuur, een Koninklijk Besluit, waarin de regelgeving voor de afzonderlijke soorten buitengewoon onderwijs zou worden vastgelegd.⁵

De vier hoofdpersonen in deze studie, de onderwijzers P.H. Schreuder en H.J. Jacobs en de artsen D. Herderschêe en A. van Voorthuijsen, hadden en kregen binnen verschillende instituties bestuurlijke verantwoordelijkheid. Zij richtten zich op de zeven door hen geprioriteerde thema's: groei en uitbreiding van de sector, de samenwerking tussen onderwijzers en artsen, een adequate diagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal, deskundigheidsbevordering van leerkrachten, het verbeteren van de gezondheid van leerlingen, ontwikkelen van nazorg en ten slotte, de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis. Deze thema's komen terug in de periode 1920-1950. Naast de genoemde hoofdpersonen speelden nog diverse andere personen als onmisbare schakels een belangrijke rol in de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. In de afzonderlijke hoofdstukken komt hun bijdrage ook aan de orde. In dit deel wordt op gelijke wijze als voor de periode 1901-1920, opnieuw met gebruik making van de begrippen professionalisering en figuratie, bij ieder van deze zeven thema's onderzocht welke instituties betrokken waren, hoe ze op elkaar waren ingesteld en op welke wijze de vier hoofdpersonen zich inspanden om te komen tot een wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs.

In het eerste hoofdstuk, Nieuwe wetgeving voor een groeiende sector, wordt het beleid van de staat behandeld. De staat werd namelijk verantwoordelijk voor de condities waaronder het buitengewoon onderwijs zich verder kon professionaliseren. Het overheidsbeleid werd vastgelegd in de Lager Onderwijswet van 1920 en vervolgens in de Koninklijke Besluiten van 1920, 1923, 1925, 1930 en 1933. Van Voorthuysen speelde hierbij een belangrijke en intermediaire rol, omdat hij wetgeving moest voorbereiden, maar in zijn rol als inspecteur tevens verantwoordelijk was voor toezicht en handhaving op diezelfde wetgeving. In dit hoofdstuk komen de volgende vragen aan de orde: kwam de wetgever tot een regeling die overeenstemde met de wensen van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs en met de verwachtingen van de verschillende organisaties bij het buitengewoon onderwijs? Wat waren de politieke mogelijkheden en belemmeringen? Wat waren de reacties op de verschillende Koninklijke Besluiten? Wat waren voor inspecteur Van Voorthuysen belangrijke aandachtspunten voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs? Werden groei en uitbreiding van de nieuwe sector gerealiseerd?

In het tweede hoofdstuk, Verhouding tussen onderwijzers en artsen, wordt de ontwikkeling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen geanalyseerd. Dit was inmiddels een bijzonder invloedrijke institutie in de toenmalige ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. In dit hoofdstuk worden enkele bestuurlijke ontwikkelingen bij de vereniging behandeld, alsmede de noodzakelijke betrokkenheid van de arts bij de nieuwe onderwijssector. Daarna komen de drie doelstellingen van de vereniging aan de orde. Vragen in dit hoofdstuk zijn: hoe was de bestuurssamenstelling en wat was het actuele beleid? Op welke wijze vond in het werkveld het geneeskundig toezicht plaats? Welke onderwerpen ter verbetering van het onderwijs werden geagendeerd en wat waren de gevolgen? Welke initiatieven werden door wie genomen om het aantal scholen uit te breiden? Op welke wijze werden de belangen van onderwijzers en artsen behartigd?

Naarmate de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zich ontwikkelde tot een gezaghebbende beroepsorganisatie ontstonden er sterkere relaties met diverse andere onderwijsberoepsorganisaties zoals de onderwijsvakbonden, de verenigingen van spraakleraren en de verenigingen voor rooms-katholiek en protestants-christelijk buitengewoon onderwijs. In het hoofdstuk Beroepsorganisaties naast de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zijn dan de vragen: op welke terreinen konden de organisaties samenwerken? Waar lagen principiële punten van verschil? Wat betekende de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie voor het buitengewoon onderwijs? Was samenwerking met de verenigingen voor het bijzonder buitengewoon onderwijs mogelijk?

Het daaropvolgende hoofdstuk analyseert het thema Deskundigheidsbevordering van leerkrachten. Een beroepsopleiding, waarbij de kwaliteitsbewaking bij de beroepsorganisatie ligt, wordt in de professionaliseringsliteratuur immers als een van de cruciale voorwaarden gezien voor het ontstaan van een professionele organisatie. De vier hoofdpersonen realiseerden voor dit doel een zelfstandige institutie, de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. Vragen in dit verband zijn: op welke wijze kwam de beroepsopleiding tot stand? Wat was de rol van de rijksinspecteur voor het buitengewoon onderwijs hierbij? Welke organisatie stond het bestuur voor ogen en voor welke inhoud werden gekozen? Wat was de rol van de wetenschap bij de beroepsopleiding?

In de drie volgende hoofdstukken staat de praktijk van het werkveld centraal met de

thema's gezondheid, nazorg en de casus Den Haag. Gezien de sterke ontwikkeling van activiteiten op de bijzondere zorg worden de thema's gezondheid en nazorg in dit tweede deel in aparte hoofdstukken behandeld. Het bevorderen van de gezondheid van de leerlingen was voor de hoofdpersonen een belangrijk thema, want daardoor kon ook het onderwijs met meer succes gevolgd worden. Voor een groot aantal leerlingen was een verblijf in de gezondheidskolonie noodzakelijk. In het hoofdstuk Gezondheidszorg: een kolonie voor zwakzinnigen, komen de volgende vragen aan de orde: wat was de bestuurlijke samenstelling van deze gezondheidskolonie en welk beleid werd voorgestaan? Hoe was de vervlechting met de scholen voor buitengewoon onderwijs? Op welke wijze werd de gezondheidskolonie uitgebouwd? Waren leerlingen van andere soorten buitengewoon onderwijs welkom?

Een deel van de leerlingen die de school voor buitengewoon onderwijs verlieten kon niet direct aan het werk, omdat zij onvoldoende beroepsvaardigheden hadden. Het werd noodzakelijk dat aan deze leerlingen nazorg werd besteed. De totstandkoming van deze bijzondere zorg was een complex en intensief proces. Dit thema wordt behandeld in het hoofdstuk Nazorg. Wie namen het initiatief? Wat was de relatie met de scholen voor buitengewoon onderwijs? Hoe werd de organisatie en de financiering van de nazorg geregeld? Wat was de rol van de verschillende overheden?

In het hoofdstuk Werkveld: casus Den Haag, wordt evenals in Deel I onderzocht op welke wijze in de gemeente Den Haag op lokaal niveau de professionalisering van het buitengewoon onderwijs plaatsvond. Vragen zijn: welk beleid voerde deze gemeente? Op welke wijze vond verdere differentiëring van het buitengewoon onderwijs plaats? Waarom werd een nieuwe vereniging voor spraakleraren opgericht? Wat betekende de Haagse Uitgeverij Haga voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs?

Het thema wetenschappelijke kennisontwikkeling komt in verschillende hoofdstukken aan de orde. Nadat in het hoofdstuk Deskundigheidsbevordering van leerkrachten al verschillende aspecten zijn behandeld komt dit thema nu in twee verschillende hoofdstukken naar voren. In het hoofdstuk Kennisontwikkeling: buitengewoon onderwijs en eugenetica, wordt geanalyseerd of en op welke wijze de eugenetica in Nederland een rol gaat spelen in de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Van Voorthuisen, Herderschêe en P.H. Schreuder oriënteerden zich in dit verband op de ontwikkelingen in Amerika, Denemarken en Duitsland en informeerden vervolgens het werkveld. Aansluitend wordt de discussie in Nederland over het al dan niet nemen van eugenetische maatregelen onderzocht. Vragen zijn: wat waren de verschillende standpunten? Kwam de Nederlandse staat tot besluitvorming aangaande eugenetische maatregelen? Werd de uitbreiding en professionalisering van het buitengewoon onderwijs belemmerd?

Alvorens in het laatste hoofdstuk de nieuwe wetenschappelijke inzichten en de wetgeving van 1949 te behandelen worden de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog in een apart hoofdstuk onderzocht. De Tweede Wereldoorlog vormde namelijk een brute onderbreking van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Vragen zijn hier: welke specifieke bedreigingen waren er voor het buitengewoon onderwijs? Welk risico liepen de leerlingen? Kon de gezondheidskolonie voor zwakzinnigen blijven functioneren? Werd de deskundigheidsbevordering van de leerkrachten gecontinueerd? Konden de nazorginstellingen de bedreigingen weerstaan?

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde er veel. De belangenorganisaties van het bui-

tengewoon onderwijs wilden nu voortvarend samenwerken om tot een nieuw wetsontwerp voor het buitengewoon onderwijs te komen. Dit streven ging samen met de ontwikkeling van nieuwe kennis. In het slothoofdstuk, Nieuwe wetgeving en nieuwe kennis, staat de totstandkoming en de wetgeving van 1949 centraal. Wat was het standpunt van de staat ten aanzien van het buitengewoon onderwijs? Konden de belangenorganisaties tot overeenstemming van hun soms uiteenlopende wensen komen? Wat was de invloed van de nieuwe ontwikkelingen in de wetenschap? Welke schoolsoorten werden tot het Buitengewoon Lager Onderwijs gerekend? Wat was het effect van de nieuwe wetgeving op de groei van het buitengewoon onderwijs in de eerste jaren na invoering?

Na genoemde hoofdstukken wordt in de Deelconclusie: de professionalisering van de sector, vastgesteld welke stappen in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs in de periode 1920-1950 werden gezet en in welke interactie tussen personen en instituties dit werd bereikt. Daarbij worden conclusies geformuleerd over de resultaten van de inspanningen van de vier hoofdpersonen op de zeven door hen geprioriteerde thema's.

NIEUWE WETGEVING VOOR EEN GROEIENDE SECTOR

Door de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 nam de staat de verantwoordelijkheid voor verdere groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs. Niet alleen nam het aantal scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking toe, maar de sector werd ook uitgebreid door toename van het aantal schoolsoorten dat onder het aangekondigde Koninklijk Besluit (KB) werd gebracht. De staat was door de wettelijke erkenning van het buitengewoon onderwijs als aparte categorie nu bestuurlijk en financieel verantwoordelijk geworden voor alle leerlingen met een beperking. Daarmee werd, na het eerder in 1907 afkondigen van de *Regelen, in acht te nemen bij het toekennen van Rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen*¹, een nieuwe en betekenisvolle stap gezet in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. J.Th. de Visser van de Christelijk Historische Unie (CHU) en sinds 1918 minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd verantwoordelijk voor de uitvoering van de wet. Een majeure rol was hierbij weggelegd voor een van de vier hoofdpersonen uit dit onderzoek, schoolarts Van Voorthuysen die sinds 1920 als inspecteur voor het buitengewoon onderwijs wetgeving moest voorbereiden en handhaven. Hij bleef naast deze functie trouwens, van belang voor de relatie tussen staat en Vereniging van Onderwijzers en Artsen, als adviseur verbonden aan deze vereniging, de institutie die via adressen bij de staat zou blijven aandringen op verbetering van de wetgeving.

Bij het ingaan van de Lager Onderwijswet van 1920 bestond het buitengewoon onderwijs nog uitsluitend uit scholen die vielen onder de genoemde Regelen, namelijk de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Tussen 1920 en 1948 groeide de sector buitengewoon onderwijs echter niet alleen van 28 scholen met 3078 leerlingen naar 188 scholen met maar liefst 23.801 leerlingen, maar was het in 1948 ook een sector met zes diverse schoolsoorten, omdat scholen voor dove-, blinde-, slechthorende-, zeer moeilijk opvoedbare-², en lichamelijk gebrekkige kinderen inmiddels allen onder de Lager Onderwijswet van 1920 waren gebracht. In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt de Lager Onderwijswet van 1920 in het kort besproken. Vervolgens wordt ingegaan op de aanstelling van Van Voorthuysen als inspecteur voor het buitengewoon onderwijs, op de door hem voorbereide Koninklijke Besluiten (KB-'s) en de door hem geschreven jaarlijkse inspectieverslagen. Ook wordt er gekeken naar de reacties op de KB-'s vanuit het werkveld en van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Aansluitend wordt ingegaan op enkele punten uit de onderwijsvisie van Van Voorthuysen, met name het belang van de leerplicht en de individualisering van het buitengewoon onderwijs.³ In een afsluitende paragraaf wordt de toename per schoolsoort beknopt besproken.

Lager Onderwijswet van 1920

De Lager Onderwijswet van 1920 regelde de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs die in de grondwet van 1917 was vastgelegd.⁴ Deze gelijkstelling had forse consequenties voor de rijksbegroting. In de aanloop naar de nieuwe wetgeving was de overheid al met een aanzienlijke stijging van de uitgaven geconfronteerd voor het on-

derwijzend personeel en de bouw van nieuwe scholen voor het gewoon lager onderwijs.⁵ Zo waren in één jaar tijd de personele uitgaven voor het onderwijs vermeerderd met f. 15.298.608,-- en was er een 'ware bouwwoede' ontstaan.⁶ De post voor nieuwe schoollokalen was in 1920 met f 3.017.405,84 toegenomen. Deze bouwwoede had zich volgens de onderwijsinspecteurs als een 'epidemische ziekte' over het land verspreid. In totaal waren de uitgaven van het departement van onderwijs in 1920 met 22% gestegen.⁷ De financiële gelijkstelling zorgde dus voor een 'buitengewoon belangrijke stijging' van de overheidsuitgaven.⁸ In onderstaande grafiek wordt het aantal leerlingen in relatie tot de onderwijsuitgaven zichtbaar gemaakt.

Grafiek 4. Leerlingen en overheidsuitgaven voor het gewoon en buitengewoon lager onderwijs (1900-1940).⁹

Deze sterke verhoging van de onderwijsuitgaven als gevolg van de financiële gelijkstelling beperkte de mogelijkheden van minister De Visser om extra uitgaven te doen. Geld voor de nieuwe sector buitengewoon onderwijs moest gevonden worden binnen een onderwijsbegroting die al onder grote druk stond. In 1920 bedroegen de rijksuitgaven voor het onderwijs 13,7 % van de totale rijksuitgaven. Een percentage dat in 1927 al opgelopen was tot 22,6%.¹⁰ Bovendien dwong de crisis in de jaren dertig tot forse bezuinigingen op de overheidsuitgaven. Dat beperkte ook ernstig de mogelijkheden om nieuwe scholen voor buitengewoon onderwijs te stichten of bestaande scholen te subsidiëren. De in de aanloop van de Lager Onderwijswet van 1920 gewekte verwachtingen bij de beijveraars van het buitengewoon onderwijs kwamen hierdoor sterk onder druk te staan. Groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs gingen daarom, hoewel zoals we zagen aanzienlijk, toch minder hard dan op basis van de conceptwet van 1918 te verwachten was.

Zoals gezegd waren in de Lager Onderwijswet van 1920 scholen voor buitengewoon onderwijs als aparte categorie opgenomen. Dit onderwijs zou gegeven worden in scholen die bestemd waren voor kinderen die 'wegens ziels- of lichaamsgebreken of uit maatschappelijke oorzaak', niet in staat waren 'geregeld en met vrucht' het gewone onderwijs te volgen of van wie het gedrag het noodzakelijk maakte hen buitengewoon onderwijs te geven.¹¹ In de

memorie van toelichting bij deze wet werd de naam 'buitengewoon onderwijs' gemotiveerd met als argument dat deze term geen belemmering zou opleveren 'bij de administratieve regeling dezer materie', want de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs vestigde telkens de aandacht op nieuwe groepen kinderen, voor wie het onderwijs op de gewone lagere school niet geschikt was.¹² Deze kinderen werden door de wetgever aangeduid als 'abnormaal'.¹³ De norm was dat het klassikale onderwijs gevolgd kon worden. Lukte dat niet dan was de leerling 'abnormaal' en aangewezen op het buitengewoon onderwijs. Tot dan toe was de term 'buitengewoon onderwijs' gebruikt door het werkveld om er de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking mee aan te duiden. De staat had deze term in de Lager Onderwijswet van 1920 overgenomen en er een ruimere en flexibele invulling aangegeven, waardoor differentiëring in schoolsoorten mogelijk werd. De Staatcommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs had in haar eindrapport uit 1910 namelijk al gewezen op het feit dat de scholen voor kinderen met een auditieve, visuele of verstandelijke beperking tot het gebied van het Lager Onderwijs behoorden. Met een herziening van de Lager Onderwijswet moesten deze scholen in een aparte titel worden opgenomen, terwijl uitwerking zou moeten plaatsvinden door 'eenige daarbij behorende' KB-'s'.¹⁴ Daarnaast had de Staatscommissie gewezen op twee nieuwe soorten van onderwijs, namelijk voor lichamelijk gebrekkigen en voor 'tuchtelozen'.¹⁵ Eveneens moest het onderwijs aan schipperskinderen en kinderen uit woonwagens buiten het gewone lagere onderwijs plaatsvinden.¹⁶ Een ruime en flexibele invulling van het begrip buitengewoon onderwijs was dus noodzakelijk. Met de ingangsdatum van de wet, 1 januari 1921, moest de staat de randvoorwaarden geven waaronder het buitengewoon onderwijs zich verder kon professionaliseren, allereerst door het beschikbaar stellen van middelen.¹⁷ Bij Algemene Maatregel van Bestuur, een KB, zouden de scholen voor buitengewoon onderwijs worden aangewezen, waarop deze wet van toepassing zou zijn.¹⁸

In de Lager Onderwijswet was bepaald dat de landelijke overheid en de gemeenten zorg zouden dragen voor het openbare onderwijs. Provincies deden geen uitgaven voor het onderwijs. Hierop bestond een belangrijke uitzondering. Provincies mochten weliswaar geen uitgaven doen ten behoeve van het gewoon, voortgezet gewoon en uitgebreid lager onderwijs, maar wel voor het buitengewoon onderwijs.¹⁹ Hiermee werd aangesloten bij de bestaande praktijk dat provincies subsidies verleenden aan instellingen voor bijvoorbeeld doven of blinden. Als provincies uitgaven deden voor het buitengewoon onderwijs, moesten zij wel conform de nieuwe Lager Onderwijswet openbare en bijzondere scholen van dezelfde soort binnen die provincie gelijk behandelen.²⁰ De wet regelde ook dat bij een KB regelingen vastgesteld moesten worden ten aanzien van de omvang van het buitengewoon onderwijs, het verplichte aantal leerkrachten en de vergoeding van het Rijk. Indien nodig moesten voor elke vorm van buitengewoon onderwijs de bepalingen voor de opleiding van de onderwijzers worden vastgesteld en zou het vervolgonderwijs omschreven worden.²¹ Voor de organisatie van het buitengewoon onderwijs zouden zoveel mogelijk 'de beginselen van het gewone onderwijs' worden gevolgd.²² De wet bevatte ook enkele aparte bepalingen voor het bijzonder buitengewoon onderwijs. Dit was noodzakelijk, omdat er met de ingang van de Lager Onderwijswet van 1920 geen financiële gelijkstelling werd gerealiseerd tussen het openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs. Daarom werd er een KB in het vooruitzicht gesteld waardoor de stichtings- en uitbreidingskosten en de uitgaven voor instand-

houding van de scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs zouden worden vergoed.²³ Pas als aan genoemde bepalingen zou zijn voldaan zou sprake zijn van de financiële gelijkstelling zoals in de grondwet van 1917 was vereist.

Nu de Lager Onderwijswet was aangenomen had minister De Visser een deskundig iemand nodig die wetgeving voor het buitengewoon onderwijs kon voorbereiden. Ook moest namens de staat toezicht gehouden worden op de uitvoering van deze regelgeving. Een 'eigen inspecteur', al in 1905 aangekondigd door minister Kuyper²⁴, was hiervoor onmisbaar.

Inspecteur voor het buitengewoon onderwijs

Minister De Visser besloot in 1920 een kandidaat te zoeken voor de functie van inspecteur van het buitengewoon onderwijs. Alhoewel het in de loop van de negentiende eeuw steeds meer gebruikelijk was geworden een pedagoog als onderwijsinspecteur aan te stellen wilde de minister, vermoedelijk vanwege de medische criteria bij de verschillende schoolsoorten, een medicus op voorhand niet uitsluiten.²⁵ Hij zocht een deskundig persoon die op zeer korte termijn wetgeving kon ontwikkelen voor kinderen, die 'wegens ziels- of lichaamsgebreken of uit maatschappelijke oorzaak' of vanwege 'gedrag' aangewezen waren op buitengewoon onderwijs.²⁶ Vanwege de vereiste brede deskundigheid - zowel medische als pedagogische kennis was noodzakelijk alsmede kennis van wet- en regelgeving - richtte de minister zijn aandacht op de Groningse schoolarts Van Voorthuijsen.

Waarschijnlijk kende De Visser, voormalig hervormd predikant, zijn naam al van zijn oud-collega P.H. Roessingh, de schoonvader van Van Voorthuijsen.²⁷ Roessingh was, evenals De Visser, predikant van de Hervormde kerk en tevens lid van de Tweede Kamer voor de Liberale Unie. Beiden zaten zeventien jaar gezamenlijk, van 1897 tot 1913, in de Tweede Kamer en waren woordvoerders op het terrein van onderwijs. Van Voorthuijsen had in 1920 al tientallen publicaties op zijn naam staan en had onder meer gepubliceerd over het bevorderen van de gezondheid van de leerlingen en de noodzakelijke samenwerking tussen schoolarts en onderwijzer.²⁸ In 1913 was hij secretaris geworden van het afdelingsbestuur Groningen van de Centrale Vereeniging ter behartiging van de belangen van Zwakzinnigen in Nederland en pleitte hij voor de oprichting van een school voor buitengewoon onderwijs in Groningen. Samen met het schoolhoofd Broekhuijsen verrichtte hij het medisch-pedagogisch onderzoek van de in 1915 opgerichte school voor buitengewoon onderwijs. In deze school was hij dikwijls aanwezig om zich te laten informeren over de onderwijsaanpak in de school.²⁹ Vanaf 1917 was Van Voorthuijsen eindredacteur van *Pais*, het gemeenschappelijke tijdschrift van het de Vereniging van Spraakleraren, de Vereniging van Schoolartsen en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Door die functie was hij goed op de hoogte van de bestaande wetgeving en de verwachtingen van de verschillende organisaties met betrekking tot de nieuwe Lager Onderwijswet. Dat minister Visser aan Van Voorthuijsen dacht als potentiële kandidaat voor de functie van inspecteur was dus niet zo vreemd, want deze schoolarts was ervaren en deskundig.

De minister besloot Van Voorthuijsen te verzoeken naar Den Haag te komen voor een kennismaking en om hem te polsen voor de nieuwe functie van inspecteur van het buitengewoon onderwijs. Toen Van Voorthuijsen antwoordde dat hij het als schoolarts te druk had om naar Den Haag te reizen stuurde de minister enkele ambtenaren naar Groningen om met Van Voorthuijsen te overleggen. Daar moesten zij enige tijd wachten, omdat Van

Voorthuijsen het onderzoek van een kind voor liet gaan.³⁰ Het gesprek moet wel van beide kanten naar tevredenheid zijn verlopen, want de minister ging over tot de aanstelling van Van Voorthuijsen en zei tegen hem: 'U gaat dienen mijnheer Van Voorthuijsen het mooiste deel van het onderwijs.'³¹

De benoeming van Van Voorthuijsen kwam voor het werkveld als een volledige verrassing. Vos, secretaris van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, schreef in het tijdschrift van de vereniging dat ze de benoeming uit de dagbladen moesten vernemen. Dat een arts benoemd werd tot inspecteur bij het onderwijs was uniek, want onderwijsinspecteurs werden vanaf 1857 altijd gerekruteerd uit het onderwijsveld.³² De keus voor een arts vond Vos in dit geval echter aannemelijk. De inspectie van het buitengewoon onderwijs zou zich immers voornamelijk uitstrekken over het onderwijs voor kinderen met 'ziels- en lichaamsgebreken' en voor het bepalen van deze gebreken was een arts onmisbaar, want die had de in de wet vastgelegde diagnostische bevoegdheid om een beperking vast te stellen.³³ Daarom was aan de scholen voor buitengewoon onderwijs altijd al een arts verbonden. Voor het 'welslagen' van het buitengewoon onderwijs zouden, volgens Vos, echter in de eerste plaats de 'pedagogische voorwaarden' in aanmerking moeten komen. Hiermee gaf hij aan dat de ontwikkelingsmogelijkheden van een leerling centraal moesten staan. Vos signaleerde ook dat Van Voorthuijsen vond dat op het gebied van het buitengewoon onderwijs de medicus pedagogisch en de pedagoog medisch moest leren denken. Diagnostiek en behandeling op een school voor buitengewoon onderwijs waren kortom nauw met elkaar verweven en voor een goede samenwerking tussen onderwijzer en arts moest elkaars vakgebied en de daarbij behorende verantwoordelijkheid goed begrepen worden. Vos vond dat Van Voorthuijsen 'deze waarheid' als schoolarts en als hoofdredacteur van *Pais* had bewezen. Het buitengewoon onderwijs kon dus met vertrouwen het toezicht afwachten van een man die getoond had een 'warm hart' te bezitten voor het onderwijs en die een 'open oog' had voor de 'verschillende leemten, tekortkomingen en hygiënische bezwaren'.³⁴ Dat het buitengewoon onderwijs vertrouwen kon hebben in de inspecteur had Vos goed gezien. Van Voorthuijsen was namelijk als schoolarts al van mening dat schoolartsen zich 'eng' aan moest sluiten bij het onderwijs: hij moest zich in de eerste plaats 'onderwijsman' voelen, ook al gaf hij nooit les.³⁵ Vos wenste de inspecteur de nodige wijsheid en kracht toe, zodat hij bij het neerleggen van zijn ambt kon zeggen: 'Het was een moeilijke, doch schoone arbeid.'³⁶ De door Van Voorthuijsen beschreven 'goede samenwerking' tussen onderwijzer en arts vereiste overigens wel verdere professionele ontwikkeling van de leerkracht.

Datzelfde jaar werd Utrecht vanwege de centrale ligging als standplaats voor de inspectie van het buitengewoon onderwijs aangewezen.³⁷ Hier vergaderde de inspecteur vanaf 1921 met P.H. Schreuder over de verschillende onderwerpen binnen het buitengewoon onderwijs, zoals financiering, toelating, bevoegdheden van de leerkrachten en vervolgonderwijs.³⁸ Vanuit het figuratieperspectief kan dit worden gezien als de start van een voortdurend informeel overleg tussen de staat, in de persoon van inspecteur Van Voorthuijsen, en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, in de persoon van voorzitter P.H. Schreuder. Ook als Van Voorthuijsen naar het ministerie van Onderwijs in Den Haag ging mikte hij het dikwijls zo uit dat hij even bij de school van P.H. Schreuder op bezoek kon.³⁹ Dit regelmatige overleg was van betekenis, omdat uitwerking van het in de Lager Onderwijswet van 1920 vastgelegde domein buitengewoon onderwijs nog in de aangekondigde KB-'s moest plaats-

vinden.⁴⁰ Beiden hadden dus belang bij dit overleg. Van Voorthuijsen had de taak om op korte termijn een wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs te ontwerpen en daar-bij was hij mede afhankelijk van deskundige informatie uit het werkveld. P.H. Schreuder was deskundig en behartigde ook de belangen van de beroepsvereniging. In dit informele overleg kon hij dan tevens de wensen van de beroepsvereniging onder de aandacht van de inspecteur brengen.

Het inspectiekantoor werd langzamerhand een vergaderlocatie voor bestuurders in het buitengewoon onderwijs. Omdat in dit pand enige kamers leeg stonden werd hier onder leiding van de inspecteur in 1924 het Museum voor Buitengewoon Onderwijs gehuisvest. Door leerkrachten gemaakte leermiddelen werden hier tentoongesteld. Iedere woensdag van 9-12 en van 14-17 uur was de inspecteur op het bureau aanwezig en kon hij bezoekers voor het museum ontvangen. Hij stond ze te woord en gaf uitleg over de leermaterialen.⁴¹ Dit laat de grote inhoudelijke betrokkenheid van de inspecteur zien op de ontwikkeling van het onderwijs in de school. De overige dagen van de week waren voornamelijk gereserveerd voor schoolbezoeken. Een regeling van het schooltoezicht voor het buitengewoon onderwijs werd opgenomen in de *Staatscourant* van 9 juli 1924. Van elk schoolbezoek werd een rapport opgemaakt en vóór 1 mei van ieder jaar moest de inspecteur aan de minister verslag uitbrengen over de ontwikkelingen in het buitengewoon onderwijs.⁴² Een bureauambtenaar zou de inspecteur bij zijn werkzaamheden ondersteunen.⁴³ Dat werk was zo omvangrijk dat Van Voorthuijsen in 1929 een signaal aan de minister gaf dat de werkzaamheden hem 'volkomen over het hoofd' waren gegroeid.⁴⁴ Aan uitbreiding van de inspectie kwam de staat, gedwongen door de overheidsbezuinigingen, echter niet toe. Niet alleen de inspectie van het buitengewoon onderwijs kreeg te maken met de bezuinigingsdruk. Zo werd de inspectie van het lager onderwijs in de periode 1922-1935 bijna gehalveerd.⁴⁵ Van Voorthuijsen zou tot zijn afscheid in 1937 de enige inspecteur voor het buitengewoon onderwijs blijven.⁴⁶ Pas in 1947 werden twee inspecteurs aangesteld.⁴⁷ Bij zijn aanstelling in 1920 was de voornaamste taak voor de inspecteur het ontwerpen van een Algemene Maatregel van Bestuur voor de verschillende soorten scholen die onder het buitengewoon lager onderwijs zouden vallen.

Een vijftal Koninklijke Besluiten en de reacties hierop

De Koninklijke Besluiten die betrekking hadden op het buitengewoon onderwijs werden vastgesteld met het voorvoegsel 'voorlopig'. Dit was noodzakelijk, omdat voor het buitengewoon onderwijs niet tegemoet gekomen werd aan het uitgangspunt van de Lager Onderwijswet van 1920, namelijk de grondwettelijk vereiste financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs. In de periode 1920 tot 1933 werden vijf van zulke voorlopige Koninklijke Besluiten genomen.⁴⁸ Steeds weer was een nieuw KB nodig omdat, volgens de beroepsvereniging van onderwijzers en artsen, het werkveld, en andere beroepsorganisaties zoals de organisaties voor het bijzonder buitengewoon onderwijs, de genomen wettelijke maatregelen ontoereikend bleken. De staat moest immers alle leerlingen met een beperking onder de Lager Onderwijswet van 1920 rangschikken. In deze jaren stond echter de rijksbegroting voortdurend onder financiële druk en werd gezocht naar wegen om de overheidsuitgaven te verminderen. Vanwege de overheidstekorten kwamen de verschillende soorten van buitengewoon onderwijs met grote vertraging onder het domein 'buitengewoon lager onderwijs', genoemd in artikel 3.1 van de Lager Onderwijswet

van 1920. Ook bleef de aangekondigde regelgeving voor het speciaal vervolgonderwijs, de beroepsopleiding en het bijzonder buitengewoon onderwijs achterwege.⁴⁹ De vijf voorlopige Koninklijke Besluiten hadden zodoende alleen betrekking op de schoolsoorten die onder de Lager Onderwijswet van 1920 zouden vallen. Zoals gezegd kreeg Van Voorthuysen bij zijn aanstelling tot inspecteur de taak de noodzakelijke wetgeving voor te bereiden. Effectuering van zijn voorstellen in een KB zou echter anders lopen.

Koninklijk Besluit van 1920

Met ingang van 1 januari 1921 werd de nieuwe Lager Onderwijswet van kracht. In artikel 4 van deze wet was aangegeven dat bij Algemene Maatregel van Bestuur de soorten scholen voor buitengewoon onderwijs zouden worden aangewezen waarop deze wet van toepassing zou zijn. Minister Visser had al schriftelijk aangegeven dat de regeling voor het onderwijs aan dove, blinde, slechthorende en zwakzinnige kinderen gereed was, maar dat nog overleg gevoerd werd met het ministerie van Financiën. Bezuinigen hadden echter tot vertraging geleid. Nu drong de tijd en moest er een voorlopige maatregel getroffen worden in afwachting van een definitieve regeling. Daarom had de minister de *Regelen in acht te nemen bij het toekennen van rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* uit 1907 overgenomen en aangepast aan de wettekst van 1920. Onder dit eerste KB vielen daarom alleen de bestaande scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Tevens werd in dit besluit de afzonderlijke inspectie voor het buitengewoon onderwijs ingesteld.⁵⁰ Door dit KB werd in 1921 subsidie verleend aan 21 openbare en 13 bijzondere scholen voor buitengewoon onderwijs met gezamenlijk 211 leerkrachten en 3225 leerlingen. Dit was volgens Van Voorthuysen een kwart van het aantal 'zwakzinnige kinderen' dat naar schatting in Nederland speciaal onderwijs nodig had. Bij de definitieve regeling zou die achterstand moeten worden ingehaald.⁵¹

Voor het zwakzinnigenonderwijs had Van Voorthuysen in de eerste maanden van zijn inspectie al een ontwerp Algemene Maatregel van Bestuur geschreven. Hij had na zijn indiensttreding alle scholen voor buitengewoon onderwijs bezocht en eveneens de algemene ledenvergaderingen bijgewoond van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en van de Vereeniging tot bevordering van Christelijk Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. Met deze besturen werd enkele malen overlegd over de 'ontwerpmaatregel van bestuur'. In een KB moesten immers ook nog regels worden uitgewerkt, zoals het aantal verplichte onderwijzers⁵², de arbeidsvoorwaarden, het vervolgonderwijs en de vereiste deskundigheid van de leerkracht.⁵³ Van Voorthuysen vond het belangrijk om aan de minister te rapporteren dat hij dit bestuurlijk overleg met de beroepsorganisaties had gevoerd.⁵⁴ De minister van Onderwijs moest immers de beleidsvoorstellen voor het buitengewoon onderwijs in het kabinet verdedigen. Van politiek belang was dan te kunnen melden dat overleg met de beroepsorganisaties had plaatsgevonden. Via inspecteur Van Voorthuysen kregen de beroepsorganisaties zo een band met de staat. Deze relatie was belangrijk, omdat daarvoor wetgeving beïnvloed kon worden.⁵⁵

Op 5 oktober 1921 kon minister De Visser het concept van de inspecteur al voor advies aan de Onderwijsraad sturen.⁵⁶ De Onderwijsraad, het in 1919 ingestelde onafhankelijke adviescollege van de regering en het parlement, kwam een maand later met haar advies.⁵⁷ Ongetwijfeld had de pedagoog en schoolopziener Gunning, erelid van de Vereeniging

van Onderwijzers en Artsen, ontwerper van de Regelen en vanaf de oprichting lid van de Onderwijsraad, een belangrijke stem in de totstandkoming van dit advies. Alvorens de Onderwijsraad haar advies opstelde had zij op 8 oktober deskundigen uit het buitengewoon onderwijs uitgenodigd om naar de wensen uit het werkveld te luisteren.⁵⁸ Secretaris Blokpoel van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen was bij deze bijeenkomst aanwezig en had de wensen van genoemde vereniging nog eens toegelicht.⁵⁹ De Onderwijsraad werkte dus voortvarend en bracht haar advies snel uit. Naar haar oordeel getuigde het ontwerp van de inspecteur van een 'ruime opvatting' die zeer ten goede zou komen aan 'de bloei van het onderwijs aan zwakzinnigen'. Met 'ruime opvatting' werd met name bedoeld op het leerplan op de scholen. De Onderwijsraad was het met de inspecteur eens dat het vakonderwijs een vaste plek binnen het buitengewoon onderwijs hoorde te krijgen. Verder was het noodzakelijk dat er meer aandacht was voor het onderwijs aan zwakzinnigen op het platteland. Hier zouden mogelijkheden tot onderwijs moeten worden gerealiseerd door bijvoorbeeld samenwerking van gemeenten of het oprichten van een dagschool met internaat. Ook zou dan een regeling voor reis- en verblijfkosten ontworpen moeten worden. De Onderwijsraad was het ook eens met het voorstel van Van Voorthuijsen om de zwakzinnigen in de groepen debielen en imbecielen te verdelen. Deze medische termen werden in de negentiende eeuw door de Franse arts Séguin geïntroduceerd en deze benaming werd door Van Voorthuijsen in zijn ontwerp-KB overgenomen.⁶⁰ Van Voorthuijsen stelde hier dus al voor om te differentiëren in twee soorten scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. In feite nam Van Voorthuijsen hier de tweedeling over zoals die in de praktijk van het buitengewoon onderwijs al was ontstaan. Leerlingen die in de ergste graad zwakzinnig waren kregen namelijk onderwijs in een aparte klas, een zogenoemde bezinkingsklas. In aanvulling op dit voorstel van Van Voorthuijsen vond de Onderwijsraad het wenselijk dat er ook een mogelijkheid moest zijn om een klas voor 'zenuwzwakken' te verbinden aan een school voor zwakzinnige leerlingen.⁶¹ Verder vond de Onderwijsraad klassen voor zwakzinnigen verbonden aan gewone scholen, net als Van Voorthuijsen, ontoelaatbaar. In een dergelijke klas zou onvoldoende gedifferentieerd kunnen worden. Ook werd de aandacht van de minister gevestigd op de nazorg. Binnen afzienbare tijd moesten hier maatregelen voor getroffen worden. De Onderwijsraad vroeg daarnaast aandacht voor de bekwaamheden van de onderwijsgeevenden. Zij vond dat voor leerkrachten bij het onderwijs aan zwakzinnigen een apart en door het Rijk ingesteld diploma gewenst was. In de opleiding voor dit diploma moesten in ieder geval de vakken psychologie, pedologie en hygiëne aan de orde komen.⁶² Dit waren nieuwe kennisgebieden die door de Onderwijsraad essentieel werden geacht voor de verdere professionalisering van de leerkrachten.⁶³ Eind november 1921 beschikte minister De Visser over de ontwerpmaatregel van bestuur voor het zwakzinnigenonderwijs en het advies van de Onderwijsraad.

Duidelijk werd echter dat de minister van het nieuwe ministerie Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen niet de financiële ruimte kreeg om het buitengewoon onderwijs te realiseren zoals in de aanloop naar de wetgeving was verwacht en zoals in de Lager Onderwijswet van 1920 was omschreven. De minister van Binnenlandse Zaken, C.R. de Beerenbrouck van de Algemene Bond - de federatie van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen⁶⁴ -, en de minister van Financiën, D.J. de Geer van de CHU, hadden het laatste woord.⁶⁵ De staatuitgaven voor het onderwijs waren door de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder

onderwijs al fors gestegen en zij waren daarom geen voorstander van de verhoging van de uitgaven voor het buitengewoon onderwijs. De voorstellen van inspecteur Van Voorthuijsen voor een Algemene Maatregel van Bestuur werden niet geëffectueerd, met als gevolg dat de bepalingen uit de Regelen van 1907 van kracht bleven.

Reactie op het KB van 1920

In het KB van 1920 werd de leerplicht voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs niet verplicht gesteld. Dat was de aanleiding voor enkele parlementariërs om ook voor hen alsnog bij amendement de leerplicht te realiseren. In de zitting van de Tweede Kamer van 14 april 1921 diende onderwijzer K. ter Laan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en oud-lid van de gemeenteraad van Den Haag hierover een amendement in.⁶⁶ Zijn partijgenoot F.L. Ossendorp, tevens voorzitter van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO), lichtte dit amendement in de Kamer toe en wees uitvoerig op het belang van de leerplicht voor 'doofstomme, spraakgebrekkige, achterlijke en schipperskinderen'. Th.M. Ketelaar van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) ondersteunde dit amendement en hij gaf nog eens aan hoe noodzakelijk de leerplicht in de verschillende onderwijsorganisaties werd gevonden.⁶⁷

Met het invoeren van de leerplicht voor het buitengewoon onderwijs zouden de besturen van de bijzondere scholen echter voor hoge kosten komen te staan, want zij zouden zelf de oprichting, uitbreiding en instandhouding van scholen moeten bekostigen. Bezwaren tegen invoering van de leerplicht kwamen daarom van de christelijke partijen. J. van der Molen van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) was tegen het amendement op praktische gronden, want er waren naar zijn mening onvoldoende scholen en volgens hem waren veel kinderen van het buitengewoon onderwijs 'voortdurend ambulante', dat wil zeggen niet op school aanwezig. G. Bulten van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) was eveneens van mening dat het voorschrijven van de leerplicht niet voldoende was. Er moest eerst voor scholen gezorgd worden, dan zouden de ouders hun kinderen wel sturen. Minister De Visser betoogde dat het buitengewoon onderwijs nog als onderdeel van het onderwijsstelsel geregeld moest worden. Daar was veel tijd, zorg en moeite voor nodig en daarom vond hij het verplichtend voorschrijven van de leerplicht aan de verschillende 'heterogene categorieën' niet doelmatig. Handhaving, 'een scherpe nakoming', zou niet mogelijk zijn en hij ontraadde 'ten ernstigste' dit amendement aan te nemen. Het amendement om de leerplicht ook van toepassing te verklaren op het buitengewoon onderwijs werd vervolgens met 38 tegen 20 stemmen verworpen.⁶⁸

Op 1 januari 1921 bleef het onderwijs aan dove en blinde kinderen onder toezicht van de inspectie van het middelbaar onderwijs, terwijl scholen zoals die voor nerveuze kinderen, lichamelijk gehandicapten, slechthorenden en psychopaten onder de inspectie van het gewone lager onderwijs vielen en zoals voordien bekostigd werden onder de Lager Onderwijswet.⁶⁹ Over deze situatie werden in de volksvertegenwoordiging vragen gesteld. In de zitting van de Eerste Kamer, 15 februari 1923, vroeg de politicus J.H. de Waal Malfijt van de ARP aan de minister waarom alleen voor het onderwijs voor zwakzinnigen bepalingen waren gemaakt. Daardoor hingen immers de scholen voor 'doofstomme, blinde, slechthorende en tuberculose kinderen op 't oogenblik als 't ware in de lucht'. Aan de hand van de financiële cijfers van Effatha, een inrichting voor doven te Dordrecht,

lichtte hij de problemen toe. De minister erkende dat het onderwijs voor deze leerlingen nog slecht geregeld was. Dit was 'ook voor hem een pijnlijk gevolg van de bezuinigingseis'. En hij voegde eraan toe dat in zijn oorspronkelijke plan ook de scholen voor tuberculose kinderen 'gelijk die van schippers- en kramerskinderen en tot op zekere hoogte ook van gestichtskinderen' waren opgenomen. De eis van versobering gaf hem echter 'maximaal de ruimte voor een poging' om tenminste een Algemene Maatregel van Bestuur te realiseren voor slechthorenden, doven en blinden. Voorlopig was voor andere groepen geen mogelijkheid en 'het leedwezen' daarover was bij de minister even groot als 'bij de geachte afgevaardigde'.⁷⁰

De poging om genoemde scholen onder te brengen onder het KB werd ondersteund door Van Voorthuisen, de inspecteur voor het buitengewoon onderwijs. Hij zag als gevaar dat deze scholen zouden verdwijnen.⁷¹ Om alsnog onder het KB geplaatst te worden voerden de instituten voor doven en blinden een sterke lobby om druk uit te oefenen op de leden van de Tweede Kamer. Via artikelen in kranten lieten de besturen 'in krachtige termen' weten dat door het uitblijven van een maatregel een noodtoestand was ontstaan en dat een debacle nabij was. Prof. H. Burger (1864-1957), een bekende keel-, neus-, en oorarts in Amsterdam en voorzitter van het Bestuur van de Amsterdamse school voor doven, wees op 'het dreigend bankroet van ons doofstommen en blindenonderwijs'. Dove en blinde leerlingen konden via de speciale instituten opgeleid worden tot 'nuttige leden' van de maatschappij. Het niet onderbrengen van dit onderwijs onder het KB vond Burger een 'averechte bezuiniging', omdat met zekerheid viel te voorspellen dat de kosten voor de maatschappij later veel groter zouden worden. Deze acties van de instituten leidden, volgens Van Voorthuisen, uiteindelijk tot een 'afgedwongen' KB, dat moest voorkomen dat het onderwijs aan blinden en doven zou verdwijnen.⁷²

In 1922 schreef Van Voorthuisen in zijn rapport aan minister De Visser dat de huidige situatie niet langer kon voortduren. Voor de scholen voor doven, blinden en slechthorenden was de toestand 'het meest onhoudbaar'.⁷³ Klaarblijkelijk was deze extra druk nodig, want zes maanden na zijn aantreden had Van Voorthuisen het ontwerp van de Algemene Maatregel van Bestuur voor het onderwijs aan doven en blinden al naar minister De Visser gestuurd, die het vervolgens op 17 juni 1921 voor advies aan de Onderwijsraad had gezonden, die dit advies al een maand later, op 29 juli, uitbracht. Deze raad had grote waardering voor de ontworpen Algemene Maatregel van Bestuur. Zij kon zich 'zeer goed' verenigen met de voorgestelde bepalingen. Wel miste de Onderwijsraad een door haar gewenste medische dienst op de genoemde scholen.⁷⁴ Ondanks dit snel uitgebrachte advies kon de minister zijn besluit niet meteen wetskracht geven. Hij moest wachten op toestemming van de minister van Financiën en die bleef uit tot 1923 vanwege de bezuinigingen op de staatsuitgaven.⁷⁵

Koninklijk Besluit van 1923

Op 22 oktober 1923 kon de nieuwe Algemene Maatregel van Bestuur worden uitgevaardigd, met als ingangsdatum 1 januari 1924. Behalve het onderwijs aan zwakzinnigen werd nu ook het onderwijs aan doven, slechthorenden en blinden tot het buitengewoon lager onderwijs gerekend.⁷⁶ De sector bestond nu uit vier schoolsoorten. Een flinke stap vooruit in de uitvoering van artikel 4 van de Lager Onderwijswet van 1920 waarin bepaald werd

dat in een KB aangegeven zou worden welke schoolsoorten onder het buitengewoon onderwijs zouden vallen. Het KB van 1923 gaf tevens de mogelijkheid tot het oprichten van aparte scholen voor 'imbecillen', terwijl ook de scholen verbonden aan gestichten⁷⁷ onder dit KB vielen.⁷⁸ Het rijk vergoedde nu aan gemeenten en verenigingen het minimumloon van de verplichte onderwijzers. Een gemeente mocht meer betalen, maar kregen leerkrachten van de openbare buitengewone school meer salaris, dan moest de gemeente dat vanwege de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs ook vergoeden aan de bijzondere buitengewone school.⁷⁹

In 1923 was binnen het buitengewoon onderwijs het aantal scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking gestegen van 39 naar 57. Volgens Van Voorthuijsen kwam deze forse stijging met achttien scholen, doordat men nu overal in het onderwijs overtuigd was van het feit dat de gewone scholen ontlast moesten worden van zwakzinnige leerlingen. Daarnaast had de invoering van de Algemene Maatregel van Bestuur de groei bevorderd. Besturen hadden gewacht met de uitvoering van hun plannen tot het concept bekend was en in de laatste maanden van 1923 waren snel scholen opgericht, omdat de minister volgens het nieuwe KB aanvragen kon weigeren als de begroting dat niet toeliet.⁸⁰ Het buitengewoon onderwijs telde in 1924 vier schoolsoorten met in totaal zeventig scholen met 6318 leerlingen en 468 leerkrachten. De situatie van het buitengewoon onderwijs in zijn geheel wordt in onderstaande tabel weergegeven.

Scholen	Leerlingen	Leerkrachten
57 scholen voor zwakzinnigen	5155	344
6 scholen voor doven	745	85
4 scholen voor blinden	187	19
3 scholen voor slechthorenden	231	20
Totaal: 70 scholen	6318	468

*Tabel 4. Buitengewoon onderwijs op 1 januari 1924.*⁸¹

Omdat er ook bezuinigd moest worden, ging met ingang van het KB van 1923 het aantal leerlingen per leerkracht op de school voor zwakzinnigen omhoog van zestien naar achttien, terwijl er tevens per schoolsoort een minimumaantal leerlingen werd aangegeven alvorens men een school mocht oprichten.⁸² Verder gaf dit KB geen ruimte meer voor nieuwe klassen voor zwakzinnige leerlingen verbonden aan scholen voor gewoon lager onderwijs. Hiervoor had van Voorthuijsen al in 1920 gepleit en dat standpunt was ook overgenomen door de Onderwijsraad, want in een dergelijke klas zou onvoldoende gedifferentieerd kunnen worden tussen de leerlingen en dat ging ten koste van de kwaliteit.⁸³ Dit standpunt was begin twintigste eeuw ook al ingenomen door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.⁸⁴

In het KB van 1923 werd onderscheid gemaakt tussen centrale en plaatselijke scholen. Plaatselijke scholen bestonden voor minstens de helft uit leerlingen afkomstig uit één gemeente of uit een naburige gemeente. Onder centrale scholen werden scholen verstaan waarvan meer dan de helft van de leerlingen afkomstig was uit het hele land. Met de verdeling in centrale en plaatselijke scholen werd ook de subsidiëring van leerlingen van landelijke internaat-scholen als Groot Emaus en het Instituut Guyot mogelijk.⁸⁵ Daarnaast gaf het KB de mogelijkheid om een speciale klas te verbinden aan een school voor zwakzinnigen, een zogeheten 'bezinkingsklas', gevormd door leerlingen die het onderwijs in de gewone klas van de school voor zwakzinnigen niet konden volgen.⁸⁶ Een dergelijke klas moest ten-

minste tien leerlingen tellen en als leerkracht kon een onderwijzer of een fröbelonderwijzeres aangesteld worden. Dit laatste was trouwens een verkapte bezuinigingsmaatregel die de minister had doorgevoerd, omdat fröbelonderwijzeressen lager geschoold waren en minder verdienden.⁸⁷ Ook kregen de fröbelonderwijzeressen niet de jaarlijkse toeslag van f. 300,-- die de leerkrachten van het buitengewoon onderwijs vanaf 1920 kregen in afwachting van een definitieve salarisregeling.⁸⁸ Deze bezuinigingsmaatregel was zeker niet geadviseerd door Van Voorthuijsen, want hij was van mening dat juist het onderwijs in een bezinkingsklas grote deskundigheid van de leerkracht vereiste.⁸⁹

Ook nieuw was de klas voor 'zeer jeugdigen' aan scholen voor dove kinderen. Aan deze school konden één of meer klassen worden gevormd voor leerlingen die nog geen zeven jaar waren, want de minimum toelatingsleeftijd werd vijf jaar. Dit werd voor de andere soorten buitengewoon onderwijs zes jaar. Onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs konden nu ook voor een proeftijd worden aangesteld alvorens, na overleg met de inspecteur, een vaste aanstelling te krijgen. De regel dat een klas niet meer dan zestien en een school niet meer dan tweehonderd leerlingen mocht hebben verviel, evenals de bepaling dat het schoolgebouw moest voldoen aan de eisen voor de gebouwen van het gewoon lager onderwijs. Vanaf 1 januari 1924 was alleen nog de goedkeuring van de inspecteur voor het buitengewoon onderwijs nodig. Bij toelating en ontslag van leerlingen was ook niet meer de instemming van de inspecteur vereist. Wel moest binnen veertien dagen mededeling gedaan worden van toelating en kon de inspecteur, als hij van oordeel was dat een leerling niet op de school thuishoorde, het ontslag van de leerling aan het bestuur verzoeken en zo nodig een beslissing van de minister invoeren. Leerplan en lesrooster moesten voortaan jaarlijks aan de inspecteur worden voorgelegd ter instemming.⁹⁰

Reactie op het KB van 1923

Alhoewel de sector nu was uitgebreid tot vier schoolsoorten werd de vereiste financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs nog niet tot stand gebracht met als gevolg dat de confessionele instellingen voor doven en blinden bleven kampen met forse problemen. Het jaarverslag van Effatha, het eerder genoemde instituut voor doven, meldde bijvoorbeeld dat er nu wel een wettelijke regeling was, maar dat een belangrijk deel van de kosten van de school en de hele exploitatie van het internaat voor rekening van Effatha bleven. Steun zou dringend nodig zijn voor de bouw van een nieuwe school. Onmiddellijk nadat deze instelling onder de wetgeving van het buitengewoon onderwijs was gebracht ging Van Voorthuijsen op inspectie. Hij vond dat het bestaande gebouw 'absoluut niet' deugde voor een instituut voor doven.⁹¹ Dit rapporteerde hij ook aan de minister door te zeggen dat het instituut Effatha was ondergebracht in een antiek gebouw dat 'wellicht enige historische waarde' bezat, maar als inrichting voor doven 'volledig ongeschikt' moest worden geacht. Tevens wees hij op het feit dat de school voor doven in Amsterdam was ondergebracht in een gebouw dat voor het gewone lager onderwijs was afgekeurd.⁹² Van Voorthuijsen ondernam dus direct actie voor de scholen die nu onder de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs waren geplaatst. Een andere en opmerkelijke actie ondernam hij in 1924 voor de Rotterdamse August Francke school, een school voor 'psychopathische' kinderen.⁹³ De minister had deze in 1911 opgerichte school nog niet geplaatst onder de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs. Van Voorthuijsen bedacht nu het plan om 'zwak-

zinnige kinderen met psychopathische trekken' toe te laten tot de Rotterdamse school voor zwakzinnigen van de Graaff, omdat ze dan gesubsidieerd werden volgens het KB van 1923. Vervolgens kregen deze kinderen het onderwijs op de August Franke school.⁹⁴ Een wel heel opmerkelijke actie, die laat zien dat Van Voorthuijsen zich tot het uiterste inspande om de belangen van het werkveld te behartigen.

Volgens P.H. Schreuder, op dat moment voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, gaf het KB van 1923 in ieder geval 'een gevoel van saamhorigheid' tussen de verschillende soorten van buitengewoon onderwijs.⁹⁵ Het feit dat het leerplan en het lesrooster voorgelegd moesten worden aan de inspecteur viel bij hem echter niet in goede aarde. P.H. Schreuder vond dat hiermee de deur voor 'bureaupedagogiek' wagenwijd werd opengezet. Het gevaar was namelijk aanwezig dat de inspecteur met 'vooropgezette mening' over vakanties, schooltijden en lesroosters de leerplannen zou gaan beoordelen en dat hierdoor een uniforme regeling, 'de mening van één persoon weergevende', zou komen.⁹⁶ Hij vreesde dus dat de relatieve autonomie van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs verloren kon gaan. Toch was P.H. Schreuder in zijn algemeenheid positief over dit KB. De al langer bestaande scholen voor leerlingen met een zintuiglijke beperking waren nu wettelijk opgenomen, al ontbrak het nog aan enkele categorieën die al in het werkveld bestonden en ook was niets opgenomen over een specifieke opleiding van de leerkrachten.⁹⁷ Het nieuwe KB was, aldus P.H. Schreuder, 'een goed stuk werk, met enkele kleine gebreken en drie grote fouten', namelijk de verhoging van het aantal leerlingen per leerkracht op de scholen voor zwakzinnigen, dat als een 'noodmaatregel' beschouwd moest worden; de te kleine verplichte vergoeding van de gemeente aan een bijzondere plaatselijke school, 'wat nog op zuinigheidsmotieven kan berusten, al moet die onbillijk genoemd worden' en de macht van de inspecteur ten opzichte van het leerplan, 'waarvoor ik geen motief kan vinden'.⁹⁸ Door deze stellingname claimde P.H. Schreuder de professionele zeggenschap over het pedagogische werk.⁹⁹ P.H. Schreuder vond namelijk dat de onderwijzer de bevoegdheid moest hebben om te bepalen welke onderwijsaanpak en welke leermethode het meest geschikt was voor een leerling.

Van Voorthuijsen was getroffen door het feit dat zo scherp gereageerd werd op het wetsartikel waarin gesproken werd over de goedkeuring van het leerplan door de inspecteur. Twee 'gezaghebbende onderwijsbladen' zagen in deze bepaling zelfs 'een aanranding van de vrijheid van de schoolbesturen', zo schreef hij aan minister De Visser. Deze bepaling kon naar zijn mening echter niet gemist worden in het KB, omdat het stelsel zich nog verder moest ontwikkelen en het Rijk moest weten of de subsidies goed werden besteed. Een leerplan waarin te weinig rekening werd gehouden met het 'verstandelijk peil der leerlingen' en waarin te lange vakanties waren opgenomen of te weinig schooluren, kon 'niet zonder meer worden aanvaard'. Directe overheidscontrole was daarom noodzakelijk, aldus Van Voorthuijsen.¹⁰⁰

In zijn artikel 'Het onderwijs aan zwakzinnigen' lichtte Van Voorthuijsen nog eens toe wat de rol van het leerplan moest zijn. Het leerplan moest niet als dwingend worden opgevat, want het onderwijs aan zwakzinnigen had als doel het kind op te voeden tot een leven van 'regelmatige arbeid'. Het overdragen van kennis was een ondergeschikte eis.¹⁰¹ Het was nodig dat de school een leerplan had, omdat van tevoren doordacht moest worden welke leerstof aan de leerlingen moest worden gegeven. Van Voorthuijsen vond dat het

leerplan op de buitengewone scholen werd vastgesteld om ervan af te wijken. Toevallige gebeurtenissen konden aanleiding zijn om meer tijd aan een vak te geven dan daarvoor was uitgetrokken. De school die zich 'strak en star' aan het leerplan hield deugde niet. Het lesprogramma moest zich richten naar 'de eigenschappen van elk individu afzonderlijk'.¹⁰² Door deze nuancering bleek dat de pedagoog P.H. Schreuder en de arts Van Voorthuysen op één lijn zaten, want Van Voorthuysen redeneerde als een pedagoog en gaf in zijn rol van inspecteur de gewenste professionele vrijheid aan de scholen om het onderwijs in te richten naar de behoefte van de leerling. Hij hield echter de controle.

Het nieuwe KB van 1923 was voor de Vereniging van Onderwijzers en Artsen aanleiding de inspecteur uit te nodigen een lezing te houden voor de algemene ledenvergadering van 1924, een uitnodiging waar hij graag op inging.¹⁰³ Aan de besturen van de christelijke en rooms-katholieke verenigingen voor buitengewoon onderwijs werd medegedeeld dat hun leden als gast van harte welkom waren bij deze inleiding.¹⁰⁴ De inspecteur refereerde in zijn toespraak onder meer aan de memorie van antwoord bij de onderwijsbegroting. Minister De Visser had hier gezegd dat hij uit de soorten scholen, welke onder het buitengewoon onderwijs zouden moeten vallen, in verband met de 'toestand van 's lands financiën' een keuze had moeten maken voor scholen die onder het KB van 1923 zouden vallen. Daarvoor kwamen als eerste in aanmerking de inrichtingen voor doven, blinden en slechthorenden. Voor de scholen voor zwakzinnigen, waarvoor al een regeling bestond, was in dit KB een enigszins gewijzigde regeling opgenomen. Niet eerder dan dat de financiën het toelieten zou voor de overige soorten scholen voor buitengewoon onderwijs een regeling getroffen kunnen worden.¹⁰⁵ Het KB van 1923 kon slechts gezien worden als een 'tijdelijk besluit'. De wet vereiste immers dat er een volledige gelijkstelling zou zijn van openbaar en bijzonder onderwijs. Omdat dit niet gerealiseerd werd, kon slechts van een 'voorlopig uitvoering' van artikel 4 van de Lager Onderwijswet worden gesproken.¹⁰⁶

Koninklijk Besluit van 1925

In het KB van 24 december 1925 werden enkele financiële veranderingen in het geldende KB aangebracht.¹⁰⁷ Hoofden die voor een proeftijd waren aangesteld kregen nu ook betaald volgens de salarisregels voor het hoofd. De hoofden van de scholen voor buitengewoon onderwijs kregen, in afwijking van de regeling voor het gewone lager onderwijs, per jaar nu een toeslag van f. 500,--. Een voornaam bezwaar van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, dat de vereiste akten zoals handwerken, handenarbeid en lichamelijke opvoeding voor het buitengewoon onderwijs niet werden beloond, werd niet gehonoreerd.¹⁰⁸ Ook dit KB was 'voorlopig' en de jurist M.A.M. Waszink van de RKSP had bij zijn aantreden als minister van Onderwijs, in maart 1926, een definitief KB voor het buitengewoon onderwijs in het vooruitzicht gesteld. Dit KB zou onderdeel zijn van de opdracht aan de Commissie Rutgers.

Reactie op het KB van 1925

Belangrijke besluiten werden, volgens P.H. Schreuder, met dit KB niet genomen.¹⁰⁹ Waszink, de nieuwe minister van Onderwijs, was klaarblijkelijk dezelfde mening toegedaan en had drie maanden na zijn beëdiging een staatscommissie ingesteld onder voorzitterschap van zijn voorganger, oud-minister Rutgers, met de opdracht na te gaan of in de Lager Onder-

wijswet van 1920 wijzigingen konden worden aangebracht die de kosten van het onderwijs zouden beperken.¹¹⁰ Deze commissie leverde in 1926 het eindrapport dat voor het buitengewoon onderwijs een concept van een algemene wettelijke regeling bevatte. Zij stelde een budgetverhoging voor van ruim een miljoen gulden en dit bedrag zou eerst na enkele jaren bereikt worden. Verdere groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs werd hierdoor mogelijk.¹¹¹ De minister nam het ontwerp van Commissie Rutgers over. Veel van de voorbereiding van dit nieuwe KB, 'een niet-voorlopige regeling', was te danken aan Van Voorthuijsen.¹¹² De inspecteur schreef in zijn verslag over 1929-1930 dat invoering van dit ontwerp een einde zou maken aan de 'onwettige toestand', want de bestaande regeling was in 'flagrante strijd' met de wet zelf. Het was volgens de inspecteur bekend en door iedereen toegegeven dat het 'hoofdbeginsel van de wet van 1920', de financiële gelijkstelling, voor het buitengewoon onderwijs 'met voeten werd getreden'.¹¹³ De Raad van State had een positief advies aan het concept gegeven, want dit KB zou de gelijkstelling van bijzonder met openbaar buitengewoon onderwijs brengen. Daarbij zouden de scholen voor 'lichamelijk gebrekkigen' en 'psychopaten' als schoolsoorten worden opgenomen binnen het buitengewoon onderwijs. Het nieuwe KB kwam echter niet in de *Staatscourant*, want het werd alsnog tegengehouden door een veto van De Geer, minister van Financiën.¹¹⁴ De uitgaven voor het onderwijs waren sterk gestegen en de overheidsbegroting was na de beurscrash van 1929 onder nog grotere druk komen te staan. Een verhoging van het budget voor het buitengewoon onderwijs met maar liefst ruim een miljoen gulden kreeg niet zijn instemming.

Het ontbreken van een definitieve regeling had eveneens tot gevolg dat de door Van Voorthuijsen gewenste regeling voor het 'medisch-pedagogisch onderzoek' niet werd gerealiseerd.¹¹⁵ Ook enkele schoolsoorten, waarvoor het 'dringend nodig' was, vielen nog niet onder het buitengewoon onderwijs. Onder meer de scholen voor 'psychopaten' en voor 'lichamelijk gebrekkigen' zouden nog moeten blijven 'rondtobben', aldus A.J. Schreuder in zijn artikel 'Een blik achter- en voorwaarts' uit 1930. Hij vroeg zich af of al het werken voor een verbetering van het buitengewoon onderwijs tot nu toe doelloos was geweest. Wellicht was er in een verkeerde richting gezocht en waren er 'onbekende beletselen' die een behoorlijke regeling in de weg stonden.¹¹⁶ Hij doelde hierbij op de ingewikkelde politieke besluitvorming.¹¹⁷ Complicerend werkte daarbij dat behalve Onderwijs en Financiën ook Binnenlandse Zaken een beslissende stem had in het nieuwe KB. Voor maatregelen die een verhoging van gemeentelijke uitgaven betroffen was namelijk de goedkeuring van de minister van Binnenlandse Zaken nodig. De voorgestelde regeling, een financiële gelijkstelling, zou een verzwaring van de gemeentelijke lasten inhouden en dus moest de minister van Binnenlandse Zaken een oordeel geven.¹¹⁸

De opvolger van Waszink, de antirevolutionair J. Terpstra (1888-1952)¹¹⁹, voordien lid van de Commissie Rutgers en door zijn eerdere bestuurlijke functies ook goed bekend met het bijzonder buitengewoon onderwijs¹²⁰, nam de regeling voor het buitengewoon onderwijs opnieuw in behandeling. Het ontwerp Rutgers werd door hem versoberd en vervolgens in 1930 ingevoerd. Deze gang van zaken laat de spanning zien waarin de overheid verkeerde. Enerzijds uitvoering geven aan de bepalingen uit de Lager Onderwijswet van 1920 en anderzijds de grote druk om na de beurscrash van 1929, met de wereldwijde economische crisis als gevolg, verder te bezuinigen op de overheidsuitgaven.

Koninklijk Besluit van 1930

Door het KB van 20 november 1930 vielen ook de scholen voor lichamelijk gebrekkigen en de scholen voor psychopaten onder de bepalingen voor het buitengewoon onderwijs. Daarmee werd dit domein, ondanks de financiële tekorten van de overheid, naast de scholen voor zwakzinnigen, doven, blinden en slechthorenden verder uitgebreid tot zes verschillende schoolsoorten en dat was een aanzienlijke verbreding van de sector.¹²¹ Tot de scholen voor psychopaten werden gerekend de scholen waar uitsluitend kinderen 'met morele defecten, met stoornissen van het gevoels- of wilsleven' werden opgenomen.¹²² Omdat 'psychopathie' niet een vastomlijnd begrip was werd in de subsidievoorwaarde een medisch-pedagogisch vóóronderzoek als subsidie-eis opgenomen.¹²³ Deze 'keuring' stond onder leiding van de inspecteur van het buitengewoon onderwijs.¹²⁴ Dit moest waarborgen dat alleen leerlingen werden opgenomen die door 'grove karakterfouten' een aparte opvoeding nodig hadden. De afwijking moest 'in haar aard, in haar hevigheid en in haar hardnekkigheid' ver boven de alledaagse fouten van kinderen uitgaan. Alleen de August Francke school in Rotterdam, uitgaande van de vereniging Zoekt het verlorene, voldeed aan dit strenge criterium.¹²⁵ Met het onderwijs aan lichamelijk gebrekkigen werd bedoeld het onderwijs dat gegeven werd in de scholen voor lager onderwijs verbonden aan de inrichtingen die de zorg voor deze kinderen op zich hadden genomen.¹²⁶ Dat was in Arnhem de school verbonden aan de Johanna Stichting Arnhem en in Hillegersberg, Rotterdam, de school verbonden aan de Adriaanstichting. Deze inrichtingen verzorgden verpleging, behandeling en onderwijs.¹²⁷

Verder waren er in dit KB enkele technische aanpassingen doorgevoerd. Zo kon de inspecteur vrijstelling verlenen voor de verplichting van het volgen van alle vakken. Alleen bij een vaste benoeming op deze scholen gold de hoofdkate voor mannelijke en de aantekening gymnastiek voor mannelijke en vrouwelijke leerkrachten als verplichting. Verder werd de subsidieregeling enigszins verruimd zodat tijdelijke leerkrachten ook het vastgestelde salaris voor het buitengewoon onderwijs konden krijgen. De verhoging van de schoolhoofden was niet langer vastgesteld op f. 500,-- maar bedroeg tenminste dat bedrag.¹²⁸ In de loop van het jaar konden de 'buitengewoon snelgroeiende scholen' voor een deel van het jaar extra gesubsidieerd worden. Het aantal leerlingen van een 'imbecillenklas' kon meegeteld worden bij het totaal aantal leerlingen van een school voor zwakzinnigen als de klas minder dan tien leerlingen had. Van Voorthuijsen was content met deze uitbreiding in schoolsoorten en het verruimen van de subsidieregels. Hij schreef in zijn inspectieverslag aan de minister dat nu voorgoed de tijden voorbij waren dat 'zwakzinnigen en mismaakten' de straat op werden gestuurd om met bedelen aan de kost te komen.¹²⁹

In 1929 was het aantal scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking toegenomen tot 83 scholen met 7576 leerlingen, terwijl daaraan 510 leerkrachten waren verbonden.¹³⁰ Deze scholen stonden, zoals Van Voorthuijsen in illustratie 8 op de volgende pagina liet zien, nagenoeg allemaal in de steden en vooral in het westen van het land.

Illustratie 8. *Spreiding van de scholen voor zwakzinnigen in 1929.*¹³¹

Nog steeds kon de overheid echter geen uitvoering geven aan het bepaalde in artikel 127 en 128 van de Lager Onderwijswet van 1920: de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs. De besturen van de bijzondere scholen konden geen aanspraak maken op vergoeding van de kosten die verband hielden met het stichten en in stand houden van de scholen. Daarom bleef ook het KB van 1930 een 'voorlopig' besluit.¹³²

Reactie op het KB van 1930

In reactie op het KB van 1930 stuurde de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen een verzoekschrift aan de minister, waarin werd aangedrongen om de Leerplichtwet ook van toepassing te verklaren op de leerlingen van het buitengewoon onderwijs, waarbij de leerverplichting dan niet zou hoeven te gelden als binnen vier kilometer afstand van de woning geen gelegenheid was om buitengewoon onderwijs te volgen van de gewenste richting.¹³³ In dit adres, verstuurd op 21 april 1931, werd benadrukt dat eigen wetgeving nodig was, omdat voor leerlingen van het buitengewoon onderwijs juist kenmerkend was dat zij het gewoon lager onderwijs niet konden volgen. Een regeling die zoveel mogelijk 'naar de beginselen voor het gewoon onderwijs' was ontworpen zou daarom schadelijk zijn voor het onderwijs aan zwakzinnigen. Buitengewoon onderwijs had een eigen doel en eigen methodes. In een tiental punten stelden voorzitter P.H. Schreuder en secretaris Van der Waals de minister daarom een reeks wijzigingen voor die betrekking hadden op de mogelijkheid tot het oprichten van streekscholen, het vaststellen van de bekostiging, de minimumvereisten voor benoeming, de salariëring van leerkrachten, de

deskundigheidsbevordering van leerkrachten, het aanpassen van de leerlingenschaal, het vervolgonderwijs, het verruimen van het lesrooster, het behouden van de mogelijkheid tot provinciale en gemeentelijke steun, en een regeling voor de nazorg.¹³⁴ In dit adres werd ook verzocht om de aanstelling van fröbelonderwijzeressen, een ingevoerde bezuinigingsmaatregel in het KB van 1923, uit het bestaande KB te halen. Deze opleiding gaf namelijk onvoldoende voorbereiding op het onderwijs aan zeer zwakzinnigen.¹³⁵ Dit punt was zeker overlegd met Van Voorthuijsen, want de inspecteur vond dat het onderwijs aan leerlingen met een ernstig verstandelijke beperking hoge eisen stelde aan de deskundigheid van de leerkrachten. Fröbelonderwijzeressen hadden een te lage bevoegdheid.¹³⁶

De Vereniging van Onderwijzers en Artsen zond in 1931 ook aan de leden van de Tweede Kamer het adres met de verenigingswensen.¹³⁷ In een uitgebreid artikel 'Het gewijzigde ontwerp van wet en het B.O.' gaf P.H. Schreuder in 1932 vervolgens met enige trots aan dat vrijwel alle punten die door de vereniging waren aangegeven in de Tweede Kamer aan de orde waren gekomen. Sommige van de gevraagde wijzigingen werden uit financiële overwegingen afgewezen, met sommige andere kon de minister zich niet verenigen, en enkele werden door de minister overgenomen. De minister had nog wel een bezuiniging doorgevoerd door het aantal leerlingen per onderwijzer voor de scholen voor zeer zwakzinnigen van veertien op achttien te brengen.¹³⁸ Minister Terpstra was uiteindelijk van mening dat in het nu voorliggende wetsontwerp 'aanzienlijke verbeteringen' werden voorgesteld ten aanzien van het onderwijs aan de meest 'beklagenswaardige' groepen van kinderen.¹³⁹ Het wetsontwerp kreeg echter geen wetkracht. Op 26 oktober 1931 was namelijk opnieuw een bezuinigingscommissie ingesteld met als voorzitter het Tweede Kamerlid CH.J.I.M. Welter van de RKSP. Deze staatscommissie had tot taak de regering te adviseren over de mogelijke bezuinigingen op de rijksbegroting.¹⁴⁰ De commissie bracht haar rapport uit op 16 mei 1933 en kwam met ingrijpende voorstellen.¹⁴¹ Van verhoging van de uitgaven voor het buitengewoon onderwijs kon geen sprake zijn.¹⁴² De commissie erkende wel de urgentie van de eerder voorgestelde verbetering, maar was van mening dat die ondergeschikt was aan het 'alles overwegende belang' van de gezondmaking van de financiën van het Rijk.¹⁴³ Opnieuw bleek dat de onderwijsminister wel uitvoering wilde geven aan de Lager Onderwijswet van 1920, maar dat de rijksbegroting geen ruimte bood voor extra uitgaven.

Een bezuinigingsvoorstel dat ook direct het buitengewoon onderwijs raakte, was de verlaging van het ambtenarensalaris.¹⁴⁴ Niet alleen het rijk bezuinigde hierop, ook de gemeenten moesten bekorten, zodat de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs niet alleen te maken kregen met bezuinigingen van het rijk. Meerdere gemeentes schaften namelijk ook de marge, de extra salariering voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs, af of pasten er een korting op toe. In het artikel 'Nog eens: over de wettelijke regeling van het buitengewoon onderwijs' reageerde P.G. Schreuder, een neef van P.H. Schreuder, op het rapport van de commissie. Ook met de huidige voorstellen zou er geen gelijkstelling in de bekostiging plaatsvinden. Het scheen dat de inzichten van de staatscommissie Bos¹⁴⁵ en van de wetgever van 1920 verloren waren gegaan, zo constateerde hij.¹⁴⁶

Weliswaar moest door de overheid bezuinigd worden, maar dat weerhield inspecteur Van Voorthuijsen er niet van om, zoals eerder al bij de August Herman Francke school, steeds de grenzen van de wetgeving op te zoeken en de belangen van het werkveld te behartigen. In 1931 plaatste hij de school verbonden aan het Pedologisch Instituut (PI) in Am-

sterdam onder de subsidiëring van de scholen voor zwakzinnigen. Hij had met 'bijzondere instemming' aan de minister melding gemaakt van de oprichting van dit PI.¹⁴⁷ Alhoewel deze kinderen, strikt genomen, niet onder het KB vielen, omdat hun problematiek niet direct herleidbaar was tot een verstandelijke beperking, vond Van Voorthuijsen dit instituut zo belangrijk voor de kennisontwikkeling dat hij de daaraan verbonden school onder de bekostiging van de scholen voor zwakzinnigen plaatste. Klaarblijkelijk was de minister het hier mee eens en uit de Tweede Kamer kwam evenmin een reactie.¹⁴⁸

De opvolger van J. Terpstra, de vrijzinnig democraat H.P. Marchant (1889-1956), al vanaf 1900 lid van de Tweede Kamer voor de VDB en tevens gemeenteraadslid en voormalig wethouder van Onderwijs in Den Haag, bereidde het volgende KB van 31 oktober 1933 voor.¹⁴⁹ Hij had in 1905 als kamerlid voor de motie Dolk gestemd werd destijds getracht het buitengewoon onderwijs onder de Lager Onderwijswet te houden. Marchant was ook door zijn ervaring in de gemeentepolitiek vertrouwd met het ontstaan en het belang van het buitengewoon onderwijs. Wellicht werd nu een definitief KB mogelijk. De penibele situatie van de staatsfinanciën bleek echter opnieuw doorslaggevend.

Koninklijk Besluit van 1933

In het KB van 31 oktober 1933, met als ingangsdatum 1 januari 1934, moest namelijk opnieuw bezuinigd worden. Er waren enkele technische wijzigingen aangebracht en nieuwe bepalingen en bezuinigingsmaatregelen werden genomen. Zo werd het aantal leerlingen dat nodig was voor een tweede leerkracht voor een bezinkingsklas van veertien op zeventien gebracht en het verhogen van de minimumleeftijd van zes naar zeven jaar voor de school voor zwakzinnigen was eveneens een bezuinigingsmaatregel.¹⁵⁰ De maximumleeftijd voor schoolbezoek werd achttien jaar, dat wil zeggen dat boven de vijftienjarige leeftijd de inspecteur hoogstens driemaal een verlenging van een jaar aan dezelfde leerling kon verlenen. Tevens werd in dit KB omschreven op welke wijze de verrekening van voorschotten plaatsvond en de gemeenten werden verplicht de salarissen aan onderwijzers op bijzondere buitengewone scholen gelijk te stellen aan die van onderwijzers binnen de openbare buitengewone scholen. Ook werd een medisch-pedagogisch onderzoek verplicht alvorens leerlingen mochten worden toegelaten. Voor de scholen voor zwakzinnigen moesten de leerlingen nu onderzocht worden door het hoofd van de school waar om toelating werd gevraagd en door een arts vertrouwd met het psychiatrisch onderzoek van zwakzinnigen. Dit laatste was nadrukkelijk gesteld, omdat de arts niet alleen moest nagaan of er sprake was van lichamelijke afwijkingen, maar zich ook de vraag moest stellen of er sprake was van 'zwakzinnigheid'.¹⁵¹ Samenwerking van de pedagoog en arts bij het toelatingsonderzoek zou volgens Van Voorthuijsen tot een betere diagnose leiden, waarmee voorkomen kon worden dat leerlingen ten onrechte op een school voor zwakzinnigen werden geplaatst. Hij had namelijk geconstateerd dat op scholen waar de arts bij toelating weinig invloed had men geneigd was kinderen eerder toe te laten. Daarom werd voor de scholen voor zwakzinnigen een verplichtend onderzoek voorgeschreven, zoals al voor de school voor psychopaten gold.¹⁵² Van dit onderzoek diende door het hoofd van de school en de arts een gemeenschappelijk verslag te worden opgemaakt. Het schoolbestuur moest dit rapport drie jaar bewaren en op verzoek aan de inspecteur sturen.¹⁵³ De inspecteur was bevoegd het toelatingsonderzoek bij te wonen. Mocht de inspecteur van oordeel zijn dat het onderzoek niet voldeed aan de daaraan 'naar billijkheid te stellen eisen', dan overlegde

hij met het bestuur. Als geen overeenstemming werd verkregen kon de inspecteur de beslissing van de minister invoeren. Dertig jaar nadat in 1903 de Vereniging van Onderwijzers en Artsen was opgericht had de arts een formele status gekregen bij het medisch-pedagogisch onderzoek aan leerlingen met een verstandelijke beperking.

Reactie op het KB van 1933

P.H. Schreuder stelde in zijn reactie op dit KB vast dat er voor het buitengewoon onderwijs, dat nog in een 'ontwikkelingsstadium verkeert', voor het vijfde jaar op rij geen geld voor nieuwe scholen was. In een groot deel van het land, zoals 'de Betuwe, Zeeland, 't grootste deel van Drente, Friesland en Groningen, de Achterhoek, Texel en 't oostelijk deel van Noord-Holland' zou daarmee geen geschikt onderwijs voor 'debielen' zijn. De gevolgen kwamen zijns inziens 'overeen met die van voortdurende ondervoeding in de jeugd bij mensen' en P.H. Schreuder voegde daaraan toe dat bovendien de kosten en de doelmatigheid van het gewoon lager onderwijs ongunstig beïnvloed zouden worden door de bezuinigingen.¹⁵⁴

Volgens Van Voorthuijsen was de bedoeling achter de nieuwe voorschriften vooral om de onderwijsuitgaven sterk te verminderen en moesten de nieuwe bepalingen 'volstrekt niet' beschouwd worden als pogingen tot verbetering van het buitengewoon onderwijs. De groei van het aantal leerlingen van de scholen voor zwakzinnigen moest aan banden worden gelegd. De kosten van een leerling in het openbaar gewoon lager onderwijs waren in 1929 namelijk f. 128,60. Voor een leerling in het openbaar buitengewoon onderwijs was dat f. 330,10 per leerling. Verhoging van de minimumleeftijd moest voorkomen dat nog niet schoolrijpe kinderen naar het onderwijs voor zwakzinnigen stroomden. Daarom werd het toelatingsonderzoek aangescherpt.¹⁵⁵ Al deze maatregelen hadden, zo meldde Van Voorthuijsen in zijn inspectieverslag over 1933, een 'remmende invloed' op de groei van scholen voor zwakzinnigen.¹⁵⁶ Dat wil niet zeggen dat groei niet nodig was om leerlingen met een verstandelijke beperking goed te kunnen begeleiden. Van 'alle kanten' kwamen namelijk berichten dat door de bezuinigingen in het gewone lager onderwijs leerlingen met een verstandelijke beperking niet werden verwezen, omdat geen leerling gemist kon worden als dit ten koste ging van een leerkracht aan de eigen school, schreef de inspecteur aan minister Marchant in zijn inspectieverslag over 1934.¹⁵⁷

Van Voorthuijsen gebruikte zijn jaarlijkse inspectieverslag aan de minister ook als strategisch middel om besluiten van de staat te bekritisieren. En als hij het noodzakelijk vond bracht hij scholen onder in de bekostigingssystematiek van het KB. Dat gebeurde ook in 1936 toen Van Voorthuijsen de twee scholen voor epileptische kinderen onder de bekostiging van het KB van 1933 bracht door ze te beschouwen als een school voor zwakzinnigen.¹⁵⁸ De onderwijsministers waren klaarblijkelijk heel tevreden over hun opmerkelijk activistische inspecteur, want zij namen ook deze actie mee in hun verantwoording naar de Tweede Kamer. Via zijn verslagen had Van Voorthuijsen de ministers voortdurend kritisch geïnformeerd over de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Daarbij stelde hij herhaaldelijk punten aan de orde die naar zijn idee van belang waren voor de professionalisering van de sector.

Onderwijsvisie van de inspecteur

Voor 1 mei van ieder jaar moest de inspecteur aan de minister een beredeneerd verslag uit-

brengen over 'de toestand van het buitengewoon onderwijs'.¹⁵⁹ In deze verslagen bracht hij de minister op de hoogte van ontwikkelingen in het buitengewoon onderwijs en adviseerde hem over de wetgeving. Daarbij benadrukte Van Voorthuysen dat de onvermijdelijke groei van het buitengewoon onderwijs ingebed diende te worden in de gewenste uitbreiding met verschillende schoolsoorten. De inspecteur was van mening dat met het KB van 1923 een grote stap vooruit was gezet en een basis, een 'hechte grondslag', was gelegd onder het buitengewoon onderwijs. De 'minderwaardigen' zouden nu niet meer als 'non-valeurs' worden beschouwd, die hun levensonderhoud als een aalmoes moesten ontvangen.¹⁶⁰ Het doel van het buitengewoon onderwijs moest zijn, zo berichtte hij minister Waszink, om de 'misdeelde kinderen' zover te brengen, dat zij op volwassen leeftijd zo weinig mogelijk hulp van de liefdadigheid nodig hadden. Zij dienden voor een groot deel of liefst geheel door productieve arbeid in eigen onderhoud te kunnen voorzien.¹⁶¹ Om dit te realiseren vond hij een aantal punten belangrijk genoeg om de minister indringend over te informeren en zijn mening kenbaar te maken. Hij benadrukte daarbij dat de sector buitengewoon onderwijs een eigen ontwikkeling doormaakte en nadere regelgeving nodig was. De minister gebruikte de verslagen van Van Voorthuysen voor zijn jaarlijkse verantwoording aan de Tweede Kamer. Zo werden de onderwijsverslagen door de inspecteur en de minister gebruikt om collega's in het kabinet en leden van de Tweede Kamer te overtuigen van de noodzakelijke wetgeving en van het belang van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

De rapportages van Van Voorthuysen hadden een herkenbare structuur. Terugkerende punten van zorg in zijn jaarlijkse inspectieverslagen waren het ontbreken van de leerplicht en de aandacht voor de noodzaak tot individualisering in het buitengewoon onderwijs. Tevens werden thema's zoals de groei en uitbreiding van de sector, de samenwerking tussen onderwijzers en artsen in de school, de beroepsopleiding voor de leerkrachten, het bevorderen van de gezondheid, een goede regeling voor de nazorg en de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis regelmatig en indringend aan de orde gesteld. In deze paragraaf wordt kort ingegaan op het ontbreken van de leerplicht en de individualisering van het buitengewoon onderwijs. Dit zijn belangrijke punten waarin het buitengewone onderwijs zich onderscheidde van het gewoon lager onderwijs.

Leerplicht

De scholen voor buitengewoon onderwijs hadden in hun jaarlijkse verantwoording bij de minister voortdurend gepleit voor de invoering van de leerplicht voor de leerlingen in het buitengewoon onderwijs. Dat de leerplicht niet werd ingevoerd was een teleurstelling voor het werkveld. Direct na het bekend worden van het KB van 1920 uitte J.Th. Reinink, als spraakleraar verbonden aan het Groningse instituut Guyot, en een goede bekende van Van Voorthuysen, zijn teleurstelling.¹⁶² Hij had anders verwacht van minister De Visser, die er blijk van had gegeven een 'open oog te hebben voor noden en behoeften van misdeelden'. Hij wees erop dat de leerplicht voor kinderen met een beperking al bestond in Denemarken, Noorwegen, Zweden, Schotland, Engeland, Wales en in dertien Duitse staten.¹⁶³ De Vereniging van Onderwijzers en Artsen had verschillende malen aangedrongen op invoering van de leerplicht en ook Van Voorthuysen pleitte in zijn inspectieverslagen voor invoering. Vanuit de instituten voor doven en blinden was er in verschillende adressen aan de Regering en aan de Staten-Generaal op gewezen dat het ontbreken van de leerplicht voor deze kinderen

buitengewoon ernstig was. Aangepast onderwijs was nodig voor hen vanwege de 'staat van versuffing' waarin ze verkeerden. Van Voorthuijsen besloot in 1927 uit te zoeken hoeveel dove kinderen het geschikte onderwijs ontbeerden. Ouders die hun kinderen liever thuishielden dan ze uit huis en op een internaat te plaatsen, belemmerden daarmee de geestelijke ontwikkeling van hun kind. Er was dan sprake van een 'misdrijf dat de ouders niet hard genoeg kon worden aangerekend'.¹⁶⁴ Van Voorthuijsen schakelde de collega-inspecteurs van het gewone lager onderwijs in om een overzicht te krijgen van de leerlingen die wegens 'doofstomheid of blindheid' de school in hun gemeente niet bezochten. Ouders of verzorgers hadden immers de plicht om aan de burgemeester van de gemeente te melden dat hun kind niet geschikt was voor onderwijs.¹⁶⁵ Deze ongeschiktheid moest via een geneeskundige verklaring geëxpliciteerd worden. Op één na konden alle gemeentes inlichtingen verstrekken en werden uiteindelijk 82 kinderen aangegeven.¹⁶⁶ Eerder was Van Voorthuijsen er door de inspecteurs van het gewone lager onderwijs op gewezen dat er ook dove en blinde kinderen waren die regelmatig de gewone lagere school bezochten. Deze kinderen hadden geen verklaring van ongeschiktheid en werden dan ook niet door de gemeente opgegeven. De plaatsing van deze kinderen op de gewone school vond Van Voorthuijsen 'in alle opzichten onvoldoende' om hen enige ontwikkeling bij te brengen. Hij besloot daarom om alle dove en blinde kinderen die geen onderwijs kregen thuis op te zoeken. Dit omvangrijke en zeer tijdrovende plan bracht hem naar de meest afgelegen dorpen en gehuchten in het land. Hij constateerde na zijn onderzoek dat onder de zogenaamd dove kinderen verschillende zwakzinnigen waren, niet doof en zelfs tamelijk goed qua spraak. Hij concludeerde dat 'alle opgaven over doofstomheid en idiotie' een controle vereisten. Als eindresultaat van zijn onderzoek stelde hij vast dat er tenminste 26 dove en 16 blinde kinderen in de leeftijd van zeven tot dertien jaar waren in Nederland die ten onrechte niet waren geplaatst op de voor hen bestemde scholen. Met behulp van burgemeesters, predikanten en rooms-katholieke geestelijken wist de inspecteur vervolgens vijftien dove en vijf blinde kinderen op verschillende inrichtingen te plaatsen. Het aantal dove en blinde kinderen dat geen onderwijs kreeg vond de minister, geïnformeerd door de inspecteur, vervolgens zo gering dat hij hiervoor geen wettelijke maatregel wilde treffen.¹⁶⁷ Een leerplicht voor doven en blinden zou namelijk onvermijdelijk leiden tot een regeling van een gedwongen uithuisplaatsing die dan door de overheid gefinancierd zou moeten worden.¹⁶⁸ Daarom bracht Van Voorthuijsen artikel 373 van het Burgerlijk Wetboek onder de aandacht van de minister. In dit artikel werd bepaald dat als een kind met zedelijke of lichamelijke ondergang wordt bedreigd een gezinsvoogd kon worden aangesteld door de kinderrechter. Voogdijraad en kinderrechter zouden dan moeten meewerken om dwang uit te oefenen op 'plichtvergeten ouders'. Van Voorthuijsen adviseerde dat in sprekende gevallen van 'geestelijke verwaarlozing' van dove en blinde kinderen deze aangemeld moesten worden bij de voogdijraden.¹⁶⁹ Deze raden konden nagaan in hoeverre het mogelijk was maatregelen te treffen die in de Kinderwetten stonden aangegeven. Als gevolg van dit advies besloot bijvoorbeeld in 1929 de Kinderrechter in Maastricht op aanvraag van de Voogdijraad tweemaal tot ondertoezichtstelling van dove kinderen, die door hun ouders niet naar een speciale school waren gestuurd.¹⁷⁰

De inspecteur had onderzoek gedaan en zich overtuigd van het belang van de leerplicht. Zijn poging om de leerplicht in te voeren voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs mislukte. Invoering zou tot lastenverzwaring van de overheid leiden en daarom werd,

ondanks aandringen van de inspecteur, de eerdergenoemde instituties en de Onderwijsraad, deze leerplicht in deze jaren niet ingevoerd.

Individualiseren van het onderwijs

In zijn rapportages aan de ministers benadrukte Van Voorthuijsen dat het onderwijs aan zwakzinnigen anders was dan aan kinderen in het gewone lager onderwijs.¹⁷¹ De individuele verschillen tussen kinderen in het buitengewoon onderwijs waren groot en ieder kind had zijn eigenaardigheden. Eén methode voor alle zwakzinnigen kon niet bestaan, zo schreef hij minister De Visser in 1925.¹⁷² Niet de hoeveelheid kennis moest op de voorgrond staan, maar wel 'de lust om een bepaalde opgelegde taak zoo goed mogelijk te volbrengen'. Hiertoe was het nodig te werken met concrete zaken om de belangstelling te wekken. Een leerling moest actief bezig kunnen zijn en handenarbeid diende een ruime plaats in te nemen. Het ideaal was, volgens Van Voorthuijsen, dat ieder kind met zijn eigen werk bezig was en dat daarbij een zekere mate van vrijheid van beweging geoorloofd was. Het moest in de klas niet verboden zijn dat een kind naast zijn bank ging staan of dat het iets ging halen wat het voor zijn werk nodig had. Op de school voor zwakzinnigen moest men zich daarom houden aan het beginsel van individueel onderwijs. De inspecteur vatte zijn visie op het buitengewoon onderwijs samen in 'het abc van eigenschappen'. De kenmerken voor het buitengewoon onderwijs waren: actief, bijzonder voor elke leerling en concreet.¹⁷³ De individuele leerling moest bij Van Voorthuijsen centraal staan. Zoals een arts steeds begint met observatie van een patiënt, zo moest ook het schoolleven van elk 'minderwaardig kind' beginnen met de bestudering van elk individueel kind.¹⁷⁴ Deze medische zienswijze leek goed aan te sluiten op de inmiddels in het werkveld ontwikkelde opvatting dat het buitengewoon onderwijs zoveel mogelijk geïndividualiseerd moest worden.¹⁷⁵

Buitengewoon onderwijs betekende volgens van Voorthuijsen: studie van het kind en individuele behandeling. Steeds was de vraag: wat moet er met dit kind, met deze aanleg op dit ogenblik en onder deze bepaalde omstandigheden gebeuren? Dat was, volgens Van Voorthuijsen, het grote verschil met de gewone lagere school die erop was ingesteld dat een van tevoren vastgestelde hoeveelheid van het cultuurbezit werd 'ingebracht in de hoofden der leerlingen'.¹⁷⁶ Als een leerling later niet zou slagen in de maatschappij was dat naar zijn mening niet afhankelijk van wat minder kennis, maar eerder van een gebrek aan doorzettingsvermogen, werklust en flinkheid. Bij zwakzinnigen mocht men het er niet op laten aankomen dat deze eigenschappen vanzelf tevoorschijn zouden komen.¹⁷⁷ Door deze benadering benadrukte Van Voorthuijsen de noodzakelijke vrijheid van professioneel handelen van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Het lijkt dus dat de inspecteur, een arts, en P.H. Schreuder, een onderwijzer, eenzelfde en consistente visie hadden op het onderwijs dat in de scholen gegeven moest worden: op basis van medisch-pedagogisch onderzoek wordt het onderwijs aangepast aan de individuele leerling.

In 1932, twaalf jaar na zijn benoeming, verwoordde Van Voorthuijsen enkele uitgangspunten, 'grondbeginselen', voor het buitengewoon onderwijs in zijn inspectieverslag. Het was nodig, aldus Van Voorthuijsen, dat alle leerkrachten en alle medici, die aan scholen voor 'zwakzinnigen' waren verbonden, deze grondbeginselen bewust gingen toepassen. Alleen daardoor zou het bestaansrecht van de afzonderlijke scholen voor zwakzinnigen verzekerd zijn. Minister Terpstra nam deze uitgangspunten over in zijn onderwijsverslag dat

hij naar de Tweede Kamer stuurde en daarmee werd een inhoudelijk fundament vastgesteld voor de vormgeving van het buitengewoon onderwijs.¹⁷⁸ Deze uitgangspunten werden als volgt samengevat: de buitengewone school was in de eerste plaats opvoedingsinrichting; de buitengewone school streefde naar de sfeer van het gezin; de arbeid op de buitengewone school hield zoveel mogelijk rekening met de krachten en het tempo van iedere leerling afzonderlijk; de leerkrachten van de buitengewone school waren naast onderwijzers tevens sociaal werkers en het doel van de buitengewone school was steeds gericht op het leven van de leerlingen in de maatschappij, waarin zij later zouden verkeren. Van Voorthuijsen was van mening dat een verwijzing naar 'kennis' in deze grondbeginselen niet mogelijk was. Door de grote verschillen tussen de leerlingen was het onmogelijk hier een uitgangspunt voor te formuleren. Hiervoor was maar één richtlijn te geven: elke leerling moest zover gebracht worden als mogelijk en wenselijk was.

Kortom, Van Voorthuijsen in zijn rol als adviseur van de minister ontwikkelde een duidelijke visie op het onderwijs dat gegeven moest worden in de scholen voor buitengewoon onderwijs. Dat was van belang, omdat definitieve wetgeving nog ontwikkeld moest worden. Formeel moest het onderwijs namelijk nog gegeven worden volgens de vereisten van de Lager Onderwijswet van 1920, waarbij de leerstof centraal stond.¹⁷⁹ Mede als gevolg van de bezoeken van de inspecteur aan de scholen, overleggen met beroepsorganisaties en adviezen aan de minister kon het buitengewoon onderwijs zich steeds meer profileren als een zelfstandige en groeiende sector. Daardoor nam het aantal leerlingen van deze nieuwe onderwijssector sterk toe.

Toename aantal leerlingen

De Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs had al in 1910 aangegeven dat de verschillende soorten scholen voor buitengewoon onderwijs onder de Lager Onderwijswet zouden moeten vallen. Dat gebeurde bij de Lager Onderwijswet van 1920, maar niet in één keer. Buitengewoon onderwijs was noodzakelijk, zo weten we uit Deel I, om de leerlingen te begeleiden naar een zo zelfstandig mogelijke plek in de maatschappij. Dit standpunt werd, zoals we hiervoor zagen, gedeeld door de inspecteur. In 1921 werd alleen het onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking onder de bekostigingssystematiek van het KB gebracht. Deze schoolsoort maakte met name een sterke groei door, omdat de vele leerlingen die in het gewone onderwijs niet mee konden komen vanwege een verstandelijke beperking nu speciaal onderwijs konden krijgen. In de periode 1921-1933 werd het buitengewoon onderwijs verder uitgebreid met verschillende schoolsoorten die tot die tijd onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs vielen of onder de Lager Onderwijswet van 1920. Zo werd in het KB van 1923 behalve het onderwijs aan zwakzinnigen, tevens het onderwijs aan doven, slechthorenden en blinden tot het buitengewoon onderwijs gerekend. Met het KB van 20 november 1930 vielen de scholen voor lichamelijk gebrekkigen en de scholen voor 'psychopaten' onder de bepalingen voor het buitengewone onderwijs. Het buitengewoon onderwijs breidde zich dus uit met verschillende schoolsoorten die daardoor onder een gunstiger bekostiging kwamen te vallen. Vanuit het figuratieperspectief gezien liepen de belangen van de verschillende overheden, onderwijsbonden en beroepsverenigingen als de Vereniging van Onderwijzers en Artsen parallel. Alle partijen hadden er belang bij dat deze leerlingen die het gewone onderwijs niet konden volgen speciaal onderwijs

kregen in aparte scholen. Daarom spanden de verschillende instituties zich actief in om het buitengewoon onderwijs als aparte sector verder te professionaliseren. De uitbreiding van het buitengewoon onderwijs met een aantal schoolsoorten leidde in de periode 1920-1934 tot verdere groei van het aantal leerlingen. Groei vond vooral plaats in de grote steden in het westen van het land. In deze paragraaf wordt op basis van de cijfers in de Onderwijsverslagen van de minister aan de Tweede Kamer nagegaan hoe de groei per schoolsoort verliep en of de wetgeving hierbij stimulerend werkte. Deze toename van het aantal leerlingen wordt hieronder weergegeven in de volgorde waarin de verschillende schoolsoorten onder de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs werden geplaatst. Achtereenvolgens komen aan de orde de scholen voor: leerlingen met een verstandelijke beperking, de dove leerlingen, de slechthorende leerlingen, de blinde leerlingen, de leerlingen met een lichamelijke beperking, en de 'psychopathische' leerlingen. Daarna wordt nog kort stil gestaan bij een aparte categorie kinderen die in 1930 onder de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs werd gebracht, namelijk de schipperskinderen. Tot slot wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de leerlingenaantallen in de jaren 1921, 1934 en 1948.

Toename aantal leerlingen per schoolsoort

In de periode 1921-1934 nam het aantal leerlingen aan de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking fors toe. Een van de oorzaken was dat het KB van 1923 het mogelijk had gemaakt een 'bezinkingsklas' aan de school voor buitengewoon onderwijs te verbinden. Voor deze klas waren aparte subsidieregels opgesteld. Hierdoor werd het onderwijs aan leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking als een aparte vorm van buitengewoon onderwijs erkend. Hoofddoel van dit onderwijs was het opvoeden tot geregelde arbeid en dat kon aansluitend plaatsvinden in werkinrichtingen. Deze vorm van onderwijs aan een specifieke groep leerlingen ontwikkelde zich snel. In tien jaar tijd was het aantal bezinkingsklassen toegenomen tot 115 klassen met 1340 leerlingen.

Grafiek 5. *Leerlingen in bezinkingsklassen 1924-1933.*¹⁸⁰

Grafiek 6. *Leerlingen aan de scholen voor zwakzinnigen 1921-1934.*¹⁸¹

Na 1923 werden er ook opgerichte zelfstandige scholen voor 'imbecillen' opgericht. De in 1931 opgerichte school verbonden aan het PI in Amsterdam startte met 135 leerlingen en werd even-

eens tot de 'scholen voor zwakzinnigen' gerekend.¹⁸² In 1933 kwam de groei van het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking plotseling tot stilstand. Dat was voor een deel te wijten aan de bezuinigingsmaatregel genomen in het KB van 1933 om het aantal leerlingen van de scholen te beperken. Deze maatregel bestond uit een verhoging van de minimumleeftijd van toelating van zes naar zeven jaar en tevens was de maximumleeftijd op achttien jaar gesteld. Daarnaast waren de eisen aan het medisch-pedagogisch onderzoek verscherpt. Voor een ander deel werd het gelijk blijven van het aantal leerlingen in de jaren 1933 en 1934 veroorzaakt door het feit dat als gevolg van de overheidsbezuinigingen ook in het gewone lager onderwijs de leeftijdsgrens was verhoogd van zes naar zeven jaar. Kinderen met een verstandelijke beperking bleven op de gewone lagere school omdat men geen leerlingen kon missen. Een teruggang van het aantal leerlingen zou tot ontslag van een van de onderwijzers kunnen leiden.¹⁸³

Het aantal dove leerlingen na invoering van het KB van 1923 nam, zoals bijgaande grafiek laat zien, toe met ongeveer honderd leerlingen. De toename van het aantal leerlingen in de jaren 1926-1928 was vooral het gevolg van de verlaging van de toelatingsleeftijd. Deze groei was

Grafiek 7. *Leerlingen van de scholen voor dove 1924-1934.*¹⁸⁵

Grafiek 8. *Leerlingen van de scholen voor slechthorenden 1924-1934.*¹⁸⁶

ook mede te danken aan de inspanningen van Van Voorthuijsen om de thuiszittende leerlingen op te sporen en de ouders te bewegen deze leerlingen naar een speciale school te sturen. Het onderwijs aan doven vormde in Nederland, volgens de inspecteur, een 'hecht en gesloten' geheel, men kende elkaar, de instituten hadden regelmatig overleg, er was een gemeenschappelijke onderwijzersbond, en er was een gemeenschappelijke ondersteunende vereniging. De professionele ontwikkeling van de leerkrachten vond intern plaats.¹⁸⁴

Nadat de drie scholen voor slechthorenden onder het KB van 1923 waren geplaatst was er, zoals de grafiek laat zien, een tijdelijke toename van het aantal leerlingen. Alleen in de drie grote steden met scholen voor slechthorenden bestond behoefte aan dit speciale onderwijs. In totaal waren op 31 december 1933 slechts 21 leerlingen van buiten de gemeente van vestiging ingeschreven op een van de drie scholen. In de overige steden en op het platteland was de noodzaak tot plaatsing klaarblijkelijk gering. Van Voorthuijsen meende dat dit mede werd veroorzaakt doordat de scholen voor slechthorenden

weinig bekend waren. Noch bij de betrokken ouders noch bij de leerkrachten van het gewoon lager onderwijs was voldoende bekend welke voordelen deze speciale scholen boden.¹⁸⁷ Achteruitgang in het aantal leerlingen was te verklaren, doordat het aantal slechthorende kinderen verminderde onder invloed van het geneeskundig schooltoezicht. Vroegtijdige onderkenning kon voorkomen dat later ernstige gehoorproblemen zouden ontstaan. In het onderzoek van schoolarts dr. J.M. Hamelberg werd meegedeeld dat bij het in 1912 verrichte onderzoek van ruim 7000 kinderen in 10,8 procent van de gevallen slechthorendheid werd gevonden, terwijl bij het onderzoek in 1926 op dezelfde scholen slechts 4,9 procent van de leerlingen slechthorend bleek te zijn.¹⁸⁸ Bijzonder is dat onderwijsminister Marchant in 1934 toestemming gaf om een klas voor 'ernstig spraakgebrekkige' leerlingen te vormen aan de school voor slechthorenden in Den Haag. Door dit besluit werd voor het eerst in Nederland de mogelijkheid geboden om een proef te nemen met het afzonderlijke onderwijs aan spraakgebrekkige kinderen. In deze klas werden dertien kinderen geplaatst.¹⁸⁹

De onderstaande grafiek laat zien dat de stijging van het aantal blinde leerlingen in het jaar 1927 zich, na een kleine teruggang in 1928, voortzette. De oorzaak van de stijging moest naar de me-

ning van Van Voorthuijsen worden gezocht in het feit dat een goede beroepsopleiding alleen in een instituut voor blinden werd gegeven. Hierdoor kwamen de kinderen eerder op het instituut dan vroeger het geval was en bleven zij ook langer de school bezoeken. Een tweede oorzaak van de toename van het aantal leerlingen was dat meer zwakzinnige blinde kinderen werden opgenomen. In de Prins Alexanderstichting¹⁹⁰ werd in 1926 een apart paviljoen, het Julianapaviljoen, voor deze leerlingen met een meervoudige beperking geopend.¹⁹¹

Grafiek 9. *Leerlingen van de scholen voor blinden 1924-1934.*¹⁹²

Voorafgaand aan de Lager Onderwijswet van 1920 had J. van Assen, directeur van de Adriaanstichting, berekend dat in Nederland ongeveer 7500 lichamelijk gebrekkige kinderen waren aangewezen op buitengewoon onderwijs.¹⁹³ De wetgever gaf in het KB van 1930 echter een scherpe omschrijving van de leerlingen die tot deze schoolsoort mochten worden toegelaten. Geheel of gedeeltelijk gemis van een van de ledematen of een aangeboren of verworven afwijking van 'beenderen, gewrichten, spieren of zenuwen' was voorwaardelijk. Daarnaast moest 'bijzondere verpleging en behandeling' essentieel zijn.¹⁹⁴ Een 'lichamelijk gebrek' alleen was dus niet voldoende om een leerling tot een van de twee gesubsidieerde instellingen toe te laten.¹⁹⁵ Er moest ook geïndiceerd zijn dat een langdurig verblijf in de inrichting nodig was om een medische behandeling mogelijk te maken. Tegelijkertijd moest de leerling onderwijs kunnen ontvangen dat slechts gegeven kon worden met 'bepaalde hulpmiddelen' waardoor plaatsing op een school in de eigen omgeving niet mogelijk was.¹⁹⁶ Door deze strenge eisen bleef het aantal leerlingen op deze scholen beperkt. De beide Nederlandse instellingen hadden samen in de periode

1931-1934 niet meer dan 52 tot 57 leerlingen per jaar.¹⁹⁷ Door dit KB werden echter niet alle kosten vergoed, de ouders moesten een deel van de kosten dragen. Kinderen van 'onvermogene' of 'minvermogene' ouders konden een bijdrage krijgen van het in 1929 opgerichte Stichting Koningin Emma Jubileum Fonds, waarvan inspecteur Van Voorthuysen adviserend bestuurslid was.¹⁹⁸ In de periode 1932-1946 werd door de Stichting Koningin Emma Jubileum Fonds financiële hulp verleend aan 217 leerlingen met een lichamelijke beperking.¹⁹⁹

De August Hermann Francke²⁰⁰ school te Rotterdam was de enige 'school voor psychopaten' die onder het KB van 20 november 1930 viel. Deze school nam alleen leerlingen op die 'uitgesproken psychopathische karaktertrekken' vertoonden. Omdat deze school vanaf de oprichting in 1911 onder de bekostiging van het gewoon lager onderwijs viel had van Voorthuysen in 1923 het plan bedacht om de school tijdelijk te helpen door 'zwakzinnigen met psychopathische trekken' formeel toe te laten tot de Rotterdamse school voor zwakzinnigen van De Graaff. Deze leerlingen kregen onderwijs op de A.H. Francke-school van een leerkracht die viel binnen de formatie van De Graaff.²⁰¹ De August Hermann Francke-school was een dagschool. Uitgangspunt was namelijk dat de leerlingen moesten opgroeien in de eigen omgeving.²⁰² In 1933 bedroeg het aantal leerlingen 122 en in 1934 was dat licht toegenomen tot 128. Scholen verbonden aan voogdijgestichten werden niet als een scholen voor psychopaten beschouwd, omdat ze zich niet uitsluitend met de opvoeding van psychopaten bezighielden.²⁰³

De schipperskinderen namen in het wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs een heel aparte plek in. De Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs had het niet nodig gevonden om de scholen voor schipperskinderen afzonderlijk in de Lager Onderwijswet van 1920 op te nemen. Het komen en gaan van leerlingen maakte echter dat van het onderwijs niet veel terechtkwam. Het leek de staatscommissie 'onuitvoerbaar' om de naar schatting 3000 schipperskinderen geregeld onderwijs te geven. Dit zou de staat 'schatten' kosten.²⁰⁴ Van Voorthuysen schreef de minister in 1927 dat het onderwijs aan schipperskinderen als eerste aan de beurt diende te komen voor de 'rangschikking onder het buitengewoon onderwijs'.²⁰⁵ Minister Waszink stelde vervolgens in 1928 een commissie in die advies moest geven of het noodzakelijk was het onderwijs aan schipperskinderen onder te brengen bij het buitengewoon onderwijs.²⁰⁶ Deze commissie waarvan Van Voorthuysen lid was, concludeerde dat dit het geval was en legde aan de minister een ontwerp Algemene Maatregel van Bestuur voor. Enkele bepalingen voor het onderwijs aan 'kramerskinderen' waren tevens opgenomen.²⁰⁷ De scholen voor schipperskinderen waren dus om onderwijstechnische redenen onder het buitengewoon onderwijs gebracht. Dat was ook de reden dat zij in de opgaven van het aantal leerlingen van het buitengewoon onderwijs niet meegeteld werden. Ook in de gedenkschriften en jubileumboeken komt deze schoolsoort niet voor.

Ontwikkeling van de leerlingenaantallen in overzicht

De aantallen van de scholen en de leerlingen voor de afzonderlijke schoolsoorten in de

periode 1921-1934 zijn in onderstaande tabel weergegeven. In de laatste kolom staan de aantallen zoals ze waren bij de voorbereiding van het KB van 1949.

Zwakzinnigen	1 januari 1921	31 december 1934	31 december 1948
Aantal scholen	28	95	166
Aantal leerlingen	3.078	10.088	21.434
Doven	1 oktober 1923		
Aantal scholen	6	6	6
Aantal leerlingen	745	849	1026
Blinden			
Aantal scholen	4	4	5
Aantal leerlingen	187	278	369
Slechthorenden			
Aantal scholen	3	3	3
Aantal leerlingen	231	251	360
Psychopaten	1 november 1930		
Aantal scholen	1	1	4
Aantal leerlingen	112	128	438
Lichamelijk gebrekkigen			
Aantal scholen	2	2	4
Aantal leerlingen	54	52	174
Totaalaantal scholen	44	111	188
Totaalaantal leerlingen	4.407	11.705	23.801

Tabel 5. *Aantal scholen en leerlingen van het buitengewoon onderwijs 1921-1948.*²⁰⁸

Zoals uit bovenstaande tabel blijkt groeide onder de nieuwe wetgeving de sector uit tot zes verschillende schoolsoorten. Daarbij was het leerlingenaantal fors toegenomen van 3.078 in 1921 tot 23.801 in 1948. De sterkste toename van het aantal leerlingen was bij de scholen voor zwakzinnigen. De onderwijsbonden de BvNO en het Nederlandsch Onderwijzers genootschap (NOG), de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, en de inspecteur hadden voortdurend en met klem aangedrongen op voorzieningen voor deze groep leerlingen. Van de totale groei van het buitengewoon onderwijs in de periode 1921-1934, met 7.298 leerlingen waren verreweg de meeste plaatsingen, 7.010, het gevolg van de toename in het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking.

Zoals gezegd had de Lager Onderwijswet van 1920 voor het buitengewoon onderwijs de mogelijkheid opengelaten voor provinciale financiële steun. Van Voorthuysen adviseerde daarom de Provinciale Staten om een bijdrage te verstrekken in de kosten van vervoer en huisvesting van de kinderen die op speciale scholen waren aangewezen.²⁰⁹ Omdat schoolbesturen steeds meer het belang gingen inzien van een aparte onderwijsvoorziening namen ze soms het risico dat de kosten grotendeels voor eigen rekening kwamen. Volgens Van Voorthuysen waren er in 1926 ongeveer 12.000 kinderen aangewezen op het onderwijs voor zwakzinnigen, terwijl er toen 6.000 leerlingen ingeschreven waren op een dergelijke school. Steun van gemeente en provincie was vooral ook nodig, omdat de minister van Onderwijs gehouden was aan de begrotingsdiscipline. Doordat de betreffende begrotingspost was uitgeput waren er in 1926 tien scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking die geen rijkssubsidie ontvingen.²¹⁰

De toename van het aantal leerlingen op de scholen voor doven en blinden in deze periode werd veroorzaakt doordat het belang van een goede beroepsopleiding werd ingezien en deze internaatscholen meer bekendheid kregen. Daarbij ging de inspecteur zelf op huisbezoek en trachtte de ouders ervan te overtuigen om hun kind op een speciale school te plaatsen. Plaatsing op een internaatschool konden de ouders overigens veelal niet zelf betalen, maar ook hier konden de provincies een helpende hand bieden. Zo werd in de Provinciale Staten van Overijssel in 1922 het besluit genomen om in de huisvesting van dove, slechthorende en blinde leerlingen een bijdrage te verstrekken gelijk aan de helft van het bedrag dat de gemeente betaalde.²¹¹ De verordeningen per provincie maakten het mogelijk dat meer leerlingen geplaatst konden worden. Het aantal leerlingen dat op de scholen voor lichamelijk gebrekkigen was geplaatst was overigens beperkt, omdat het toelatingscriterium door de overheid streng geformuleerd was.

Uit het overzicht van het aantal scholen en leerlingen blijkt dat het buitengewoon onderwijs onder de nieuwe wetgeving was uitgegroeid tot een sector van belang voor leerlingen met een beperking. Zij konden het klassikale onderwijs in de gewone school niet volgen. Daardoor ontstond er behoefte aan speciale scholen die onder een eigen regelgeving vielen. Weliswaar werd aan een KB steeds de invulling 'voorlopig' meegegaan, maar desalniettemin had deze sector inmiddels zijn eigen plaats in het onderwijsveld gekregen.

Besluit

De staat had over een periode van dertien jaar door middel van een vijftal KB's uitvoering gegeven aan artikel 4 van de lager Onderwijswet van 1920. Terwijl op 1 januari 1921 het buitengewoon onderwijs nog uitsluitend uit scholen voor zwakzinnigen met in totaal 3.078 leerlingen bestond, kende in 1934 deze sector zes verschillende schoolsoorten met in totaal 11.705 leerlingen. Overigens werd de wens van de ministers van Onderwijs tot verdere uitbreiding en groei beperkt doordat de ministers van Financiën en de ministers van Binnenlandse Zaken het laatste woord hadden en hun eerste zorg in deze jaren uitging naar bezuiniging op de rijksbegroting. Inspecteur Van Voorthuysen zette zich in om groei en uitbreiding van de sector te realiseren en wist zich daarbij gesteund door de ministers van Onderwijs en instituties als de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en het werkveld. Met name Van Voorthuysen namens de staat en P.H. Schreuder namens de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, probeerden in deze crisisjaren gezamenlijk de nieuwe onderwijssector buitengewoon onderwijs vorm en inhoud te geven. Alhoewel P.H. Schreuder in eerste instantie scherp reageerde op het feit dat leerplan en lesrooster voorgelegd moesten worden aan de inspecteur, bleek zijn vrees voor 'bureaupedagogiek' ongegrond. De inspecteur was namelijk van mening dat de leerkracht professionele vrijheid van handelen moest hebben om het onderwijs in te richten, dat wil zeggen zoveel mogelijk aan te passen aan de individuele leerling. Een visie die goed leek aan te sluiten bij de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs in de scholen. Op deze manier kon een potentieel conflict tussen arts en onderwijzer voorkomen worden.

Zowel de inspecteur als genoemde instituties oefenden druk uit op de overheid om de wetgeving te verbeteren teneinde aan alle kinderen met een beperking buitengewoon onderwijs te geven. Omdat er ondanks de confessionele meerderheid in de kabinetten 1920-1934 geen financiële gelijkstelling voor het bijzonder buitengewoon onderwijs kwam,

stemden de confessionele partijen in de Tweede Kamer tegen invoering van de leerplicht of schoolplicht voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs. Van Voorthuijsen begreep dit, omdat de Lager Onderwijswet van 1920 immers de financiële gelijkstelling als uitgangspunt had, die dan ook zou moeten gelden voor het bijzonder buitengewoon onderwijs. Daarom noemde hij de handelswijze van de staat in zijn inspectieverslag over 1929-1930 in 'flagrante strijd' met die Lager Onderwijswet, een ongebruikelijk felle reactie van de onderwijsinspecteur op het overheidsbeleid. Het was klaarblijkelijk een standpunt dat onderwijsminister Terpstra deelde of in ieder geval politiek voor zijn rekening wilde nemen, want onder zijn naam werd deze zienswijze gepubliceerd en naar de Staten-Generaal gestuurd. Overigens zonder succes. In de daaropvolgende KB-'s werd de door de wet vereiste gelijkstelling van openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs immers evenmin gerealiseerd.²¹²

Alhoewel er grote stappen in de ontwikkeling van de nieuwe sector waren gezet ging voor de inspecteur de ontwikkeling van wetgeving nog veel te traag. Hij toonde zich strijdbaar door de grenzen van de wetgeving op te zoeken met acties die zeker met de onderwijsministers moeten zijn overlegd, omdat deze zijn acties tot hun verantwoordelijkheid namen in de onderwijsrapportages aan de Tweede Kamer. Daardoor sanctioneerde de staat formeel de handelswijze van de inspecteur en stond zij indirect alsnog toe dat het buitengewoon onderwijs werd uitgebreid.

Niet alleen het toezichthouden, het rapporteren en het doen van beleidsvoorstellen rekende de inspecteur tot zijn taak. Zijn strijd kwam dikwijls ook via andere kanalen naar buiten. Actief nam hij deel aan commissies en besturen om ook op die manier de professionalisering van het werkveld te bevorderen en het overheidsbeleid te beïnvloeden. Ook dit moet de instemming van de ministers van Onderwijs hebben gehad, want Van Voorthuijsen rapporteerde jaarlijks al zijn activiteiten in zijn inspectieverslag. Zo werd hij in de jaren 1921-1933 actief lid van elf besturen die direct of indirect te maken hadden met de groei en de professionalisering van het buitengewoon onderwijs, en verzorgde hij, naast de jaarlijkse inspectieverslagen, ruim zestig publicaties op dit terrein. Daarmee had hij een belangrijke rol in de deskundigheidsbevordering van het werkveld. Zo verschenen er in deze periode niet minder dan 42 artikelen van zijn hand in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Deze gingen over samenwerking tussen onderwijzer en arts, uitbreiding en groei van de sector, deskundigheidsbevordering van de leerkrachten, diagnostiek en specifieke leermaterialen, gezondheidsbevordering, nazorg en kennisontwikkeling. Door zijn jaarlijkse bezoeken aan de scholen, de bestuurlijke functies en de vele publicaties werd hij in zijn tijd een belangrijke, zo niet de belangrijkste opiniemaker in het buitengewoon onderwijs. Om zijn ambitie, een definitief wettelijk kader voor alle leerlingen met een beperking, te realiseren werkte Van Voorthuijsen nauw samen met P.H. Schreuder, voorzitter van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Met het bij elkaar brengen van twee professies, die van onderwijzer en die van arts, zou deze beroepsvereniging de voornaamste initiatiefnemer blijven voor de verdere professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

In het buitengewoon onderwijs hadden onderwijzers en artsen elkaar nodig. Dat bleek al bij het medisch-pedagogisch onderzoek. Daarom was in 1903 de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen opgericht. Deze vereniging was in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw uitgegroeid tot een invloedrijke organisatie in het professionaliseringsproces binnen het buitengewoon onderwijs en staat daarom centraal in dit hoofdstuk. De vraag is hoe en ten aanzien van welke onderwerpen de verhouding tussen onderwijzers en artsen na de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 zich ontwikkelde en wat dit betekende voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

In de eerste paragraaf worden enkele bestuurlijke ontwikkelingen binnen de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen geanalyseerd. Daarbij wordt ingegaan op de bestuursamenstelling en de naamgeving, want de sector buitengewoon onderwijs breidde zich na 1920 uit met andere schoolsoorten. Met ingang van de Lager Onderwijswet van 1920 had de vereniging eveneens een nieuw tijdschrift, het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Onderzocht wordt de functie van dit tijdschrift en welke professionaliseringsthema's door wie werden behandeld. Het jubileumcongres van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in 1929 vormde ten slotte een uitstekende gelegenheid voor het Hoofdbestuur om de verschillende thema's nog eens onder de aandacht van de politiek te brengen, want definitieve wetgeving moest nog plaatsvinden.

De tweede paragraaf behandelt de noodzaak van artsen bij het buitengewoon onderwijs. In de Lager Onderwijswet van 1920 werd de rol van de arts bij het buitengewoon onderwijs niet genoemd. Bij de snelle toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs waren echter ook voldoende en deskundige artsen nodig om een professionele bijdrage te kunnen leveren aan de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. In deze paragraaf wordt de betrokkenheid van de schoolartsen bij het buitengewoon onderwijs onderzocht. Daarbij is de vraag of deze artsen een formele positie bij de toelating en begeleiding van de leerlingen konden krijgen en of ze voldoende gekwalificeerd waren.

In drie opeenvolgende paragrafen worden vervolgens de doelstellingen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen onder de loep genomen. Bij iedere doelstelling wordt gekeken naar de inspanning van onderwijzers en artsen en de verhouding tussen deze twee beroepsgroepen. Bij de eerste doelstelling, het verbeteren van het buitengewoon onderwijs, wordt nagegaan welke onderwerpen van belang waren en of en op welke wijze onderwijzers en artsen samenwerkten om het buitengewoon onderwijs te verbeteren. Uitbreiding van het aantal scholen, de tweede doelstelling, was noodzakelijk om alle kinderen met een beperking onderwijs te kunnen geven. Onderzocht wordt welke initiatieven door wie genomen werden en wat de gevolgen waren van deze initiatieven. In de slotparagraaf wordt ingegaan op de derde doelstelling van de vereniging, het behartigen van de belangen van het personeel. Daarbij ging het zowel om de rechtspositionele belangen als om de deskundigheidsbevordering van onderwijzers en artsen.

Bestuurlijke ontwikkelingen bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen

Met de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 ging het buitengewoon onderwijs een nieuwe fase in, want er was nu een wettelijk kader. Uitwerking hiervan moest nog vastgelegd worden in Koninklijke Besluiten (KB-'s). Bij het verenigingsbestuur lagen nog genoeg wensen op tafel, zoals bijvoorbeeld het verbeteren van het geneeskundig toezicht, het verbeteren van het onderwijs in de scholen, de uitbreiding van vooral het aantal scholen op het platteland, het ontwikkelen van het vervolgonderwijs en de nazorg, een beroepsopleiding voor de leerkrachten en het verbeteren van de rechtspositie van het personeel. Voor continuering in het beleid was een stabiel bestuur met een werkprogramma wenselijk. Daarbij speelde tevens de vraag of met de toename van het aantal schoolsoorten de vereniging ook breder toegankelijk moest worden. Dat zou dan moeten leiden tot een statutewijziging van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen, afgekort Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. In dit debat over bestuur, naamsverandering en het verder realiseren van de ambities van de vereniging speelde het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* een cruciale rol. Beleidsvoorstellen vanuit de afdelingen werden in dit tijdschrift gepubliceerd, evenals de verslagen van de ledenvergaderingen en de vorderingen op de zeven professionaliseringsthema's. Het zilveren jubileum in 1929 vormde een unieke gelegenheid voor het Hoofdbestuur om nog enkele professionaliseringswensen onder de aandacht te brengen van bestuurders en politici. Achtereenvolgens wordt nu ingegaan op de bestuurssamenstelling, de naamgeving, de rol van het tijdschrift van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, en het jubileumcongres.

Stabiel bestuur met werkprogramma

De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen kende een drietal doelstellingen: het verbeteren van het onderwijs, uitbreiding van het aantal scholen en het behartigen van de belangen van het personeel. In 1920 was P.H. Schreuder tot voorzitter van de vereniging gekozen en hij stond voor de taak om deze doelstellingen binnen het nieuwe wettelijke kader verder te realiseren. Na zijn aantreden bleef hij overigens ook nog vijf jaar voorzitter van de afdeling Den Haag.¹ Binnen de vereniging had hij dus een dubbelfunctie en acteerde hij zowel op lokaal als landelijk niveau. Zijn Haagse collega Blokpoel werd in 1920 tot 1^e secretaris van het Hoofdbestuur gekozen. Naast Den Haag was Amsterdam sterk vertegenwoordigd in het Hoofdbestuur met Herderschêe als 2e voorzitter en schoolhoofd Edens als 2e secretaris.² Van een verkiezing door stemming was in 1920 geen sprake. Vanuit de afdelingen was niemand gekandideerd en het Hoofdbestuur had voor iedere vacature één kandidaat gesteld.³ Omdat Hoofdbestuursleden slechts eenmaal konden worden herkozen werd na de herverkiezing van P.H. Schreuder het huishoudelijk reglement veranderd.⁴ De reden was dat de Lager Onderwijswet van 1920 weliswaar een wettelijk kader had gegeven, maar dat verdere invulling voor bijvoorbeeld het aantal schoolsoorten, het vervolgonderwijs, de salariering en de opleiding van de leerkracht, nog in KB-'s vastgelegd moest worden. Daarom vonden de verenigingsleden het belangrijk dat het voorzitterschap niet steeds zou wisselen. P.H. Schreuder moest hun voorzitter worden voor de komende periode, en dat was goed te begrijpen. Hij beschikte immers over uitstekende contacten binnen de politiek en binnen de verschillende beroepsorganisaties. Daarnaast kende hij de vereniging grondig, want hij

was vanaf het eerste uur actief lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, vervulde daarbij verschillende bestuursfuncties en had blijk gegeven goed te kunnen organiseren. Verkiezing van de voorzitter vond voortaan plaats zonder vaststelling van een periode. Enkele jaren later, in 1928, werd eenzelfde besluit genomen voor de secretaris.⁵ Tot 1937 zou P.H. Schreuder, met zijn Haagse collega de onderwijzer P.J. v.d. Waals als secretaris, de dagelijkse leiding van de vereniging hebben en daardoor continuïteit in beleid verzekeren.⁶ Doordat het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs toenam groeide, zoals bijgaande grafiek laat zien, ook het aantal leden.

Grafiek 10. Toename aantal leden bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen 1920-1949.⁷

In de periode 1920-1949 vond een ruime verdubbeling van het ledental plaats. De afname van het ledenaantal in 1933 was volgens P.H. Schreuder een direct gevolg van de sterke bezuinigingen op de ambtenarensalarissen in 1933.⁸ Deze terugloop werd nog enigszins afgeremd, doordat in 1934 in Antwerpen een nieuwe afdeling met veertien leden werd opgericht.⁹

Met de groei van de vereniging nam het aantal leden dat ook lid was van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO) gestaag toe. Niet zo verwonderlijk was het daarom dat voor de algemene ledenvergadering van 1928 de afdeling Amsterdam, met daarin een aantal leden van de BvNO, een voorstel indiende om de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om te zetten in een 'zuiver pedagogische' vereniging. Het Amsterdamse lid en nazorgambtenaar De Boer lichtte dit voorstel op de vergadering toe. Zijn afdeling had geconstateerd dat potentiële leden voor de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen niet toetraden, omdat zij meenden dat hun belangen al door de BvNO werden behartigd.¹⁰ Dit Amsterdamse voorstel betekende een rechtstreekse aanval op de doelstellingen van de vereniging en zou bij aanneming een forse bestuurlijke koerswijziging betekenen. In zijn reactie als voorzitter stelde P.H. Schreuder dat in veel gevallen juist het specifieke karakter van het buitengewoon onderwijs vereiste dat ook de belangen van de leden op een specifieke manier behartigd moesten worden. Hierbij noemde hij als voorbeelden de salarisacties bij gemeenten, vakantieroosters, vaststellen van het leerplan en het verwerven van subsidies bij de Provinciale Staten. Uiteindelijk werd het voorstel van Amsterdam om de vereniging om te vormen verworpen met dertig tegen zes stemmen.¹¹ Dit betekende dat de Vereeniging

van Onderwijzers en Artsen haar inspanningen voor de belangen van een eigen sector buitengewoon onderwijs met specifieke belangen die konden verschillen van die voor het gewoon onderwijs, kon voortzetten. En hierbij gebruikte P.H. Schreuder, volgens Herderschêe, de vereniging als het 'grote strijdmiddel' om de doelstellingen van de vereniging te realiseren.¹² Tot 1930 lagen alle lopende zaken bij de voorzitter, maar de toenemende hoeveelheid werk maakte dat in 1931 tot een taakverdeling en een directe herkiesbaarheid van alle bestuursleden werd besloten.¹³ De vereniging moest op meerdere terreinen actie ondernemen. Om enige stroomlijning daarin aan te brengen introduceerde het Hoofdbestuur in 1934 een werkprogramma. Daarin werd onder meer de invoering van de leerplicht vermeld. Naast de schoolsoorten die al via KB-'s onder de Lager Onderwijswet van 1920 waren gebracht, waren er nog andere groepen die ook onder dat wettelijk kader moesten worden gebracht, zoals 'spraakgebrekkigen', 'slechtzienden' en 'dubbelgebrekkigen'. Deze gewenste uitbreiding werd in het werkprogramma opgenomen evenals de thema's deskundigheidsbevordering, gezondheidszorg, en nazorg. In genoemd werkprogramma werd eveneens de samenwerking met de zusterverenigingen opgenomen. Bijzonder is dat in dit werkprogramma werd vermeld dat bij de staat aangedrongen moest worden op een regeling van de positie en het salaris van schoolartsen bij het buitengewoon onderwijs.¹⁴ Het door het Hoofdbestuur ontworpen werkplan werd in maart 1934 geaccordeerd door de ledenvergadering.¹⁵ Er was nu een stabiel bestuur van vijf personen, waaronder P.H. Schreuder als voorzitter en Herderschêe als vicevoorzitter, met een vastgesteld werkprogramma.¹⁶

P.H. Schreuder bleef in zijn rol van voorzitter de centrale figuur om dit werkprogramma te verwezenlijken. Dat duurde drie jaar, want in 1937 moest P.H. Schreuder om gezondheidsredenen zijn functie als voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen neerleggen. In de laatste door hem voorgezeten vergadering, op 27 maart 1937, stelde hij voor om inspecteur Van Voorthuysen te benoemen tot erelid van de vereniging. Dat toont de grote waardering die de voorzitter had voor de enorme inzet van arts en inspecteur Van Voorthuysen voor de ontwikkeling van de sector buitengewoon onderwijs. Van 1921 tot 1936 had hij bovendien als adviseur de algemene vergaderingen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bijgewoond. Ondanks zijn pensionering wilde Van Voorthuysen de jaarvergaderingen blijven bezoeken.¹⁷ Daarmee liet hij zien dat hij zijn grote betrokkenheid op de professionalisering van het buitengewoon onderwijs wilde continueren. Met een 'krachtig instemmend applaus' ging de vergadering akkoord met het erelidmaatschap van Van Voorthuysen.¹⁸

In dezelfde vergadering werd de waarnemend voorzitter, de Haagse hoofdonderwijzer C. de Jeu unaniem gekozen tot voorzitter.¹⁹ Allereerst stelde de nieuwe voorzitter de vergadering voor om P.H. Schreuder te benoemen tot erevoorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs, een nieuwe benaming van de vereniging waarover hieronder meer.²⁰ Met deze benoeming tot erevoorzitter kreeg P.H. Schreuder erkenning voor zijn uitzonderlijke inzet voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Ook hier reageerde de vergadering met een krachtig instemmend applaus.²¹ Tot 1944 stond P.H. Schreuder als erevoorzitter vermeld in het colofon van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.

Bestuurlijk gezien had de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in de periode dat het buitengewoon onderwijs zich verder professionaliseerde een vaste koers. Daarbij kon

de vereniging voor de realisering van de ambities rekenen op een uitstekende adviseur, namelijk inspecteur Van Voorthuysen. Op de ledenvergaderingen werden talrijke onderwerpen bediscussieerd. Soms bleek de voorzitter wat te voortvarend te zijn. Een debat dat aanleiding gaf tot meningsverschil tussen de voorzitter en de leden betrof de naamswijziging van de vereniging.

Naamswijziging van de vereniging

In de Lager Onderwijswet van 1920 was aangekondigd dat bij Algemene Maatregel van Bestuur, een KB, de schoolsoorten zouden worden aangewezen die tot het buitengewoon lager onderwijs zouden worden gerekend. Tot 1920 werden alleen de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking door het werkveld en door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen aangeduid als buitengewoon onderwijs. De in de wet aangekondigde uitbreiding van het buitengewoon onderwijs was voor de afdeling Den Haag, onder voorzitterschap van P.H. Schreuder, aanleiding om voor te stellen de naam van de vereniging te veranderen in Vereeniging voor Buitengewoon Onderwijs.²² Daarmee zou de vereniging haar werkterrein ook uitbreiden tot alle toekomstige soorten scholen voor buitengewoon onderwijs, want er waren nu gemeenschappelijke belangen die ook het best gezamenlijk behartigd konden worden. Er moesten bijvoorbeeld nog regels vastgesteld worden voor de omvang van het buitengewoon onderwijs, het aantal verplichte onderwijzers, salariëring en de rijksbijdrage. Ook moesten er nog regels komen voor de opleiding van de onderwijzers en voor het voortgezet onderwijs.²³ Het Hoofdbestuur nam dit voorstel tot naamswijziging niet over en diende een amendement in om de naam te wijzigen in Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bij het Buitengewoon Lager Onderwijs.²⁴ Het Hoofdbestuur hechtte eraan om Onderwijzers en Artsen in de naamgeving te behouden. De reden hiervoor was dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen zich in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw tot een gezaghebbend instituut had ontwikkeld en onder de afkorting Vereeniging van Onderwijzers en Artsen grote bekendheid genoot. Duidelijk zichtbaar in deze naam was ook dat de twee beroepsgroepen, onderwijzers en artsen, samenwerkten om de sector te professionaliseren. Volgens het Hoofdbestuur kon met hun voorstel tot naamswijziging, meer invloed uitgeoefend worden op het overheidsbeleid, want regelgeving voor de verschillende genoemde soorten scholen moest nog vastgesteld worden.

De meerderheid van de leden betwijfelde de argumentatie voor naamswijziging. Zij waren niet tegen samenwerking, maar hadden de ervaring dat leerkrachten bij andere schoolsoorten, zoals doven en blinden, veelal niet wilden samenwerken, omdat zij eigen organisaties hadden. Daarbij zou de naamswijziging ook benadrukken dat 'het oude karakter' van de vereniging, namelijk het behartigen van de belangen van 'achterlijke en zenuwzwakke kinderen', zou veranderen, terwijl nog niet zeker was hoe het buitengewoon onderwijs zich zou gaan ontwikkelen. Het voorstel tot naamswijziging werd vervolgens op voorstel van de afdeling Groningen verworpen.²⁵ Statuten en het huishoudelijk reglement bleven ongewijzigd, met als gevolg dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zich alleen zou moeten inspannen voor de professionalisering van één soort buitengewoon onderwijs, namelijk voor de leerlingen met een verstandelijke beperking. Het Hoofdbestuur was hier niet tevreden mee en besloot op de eerstvolgende vergadering nogmaals voor

te stellen de naam van de vereniging te wijzigen. Om de leden van tevoren te informeren over de argumenten schreef P.H. Schreuder in 1922, namens het Hoofdbestuur, het artikel 'Naamsverandering der Ver. v. Onderwijzers en Artsen'.²⁶

Hij constateerde dat de tijd 'dat in isolement onze kracht lag' voorbij was. In de eerste decennia van de twintigste eeuw had de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zich erop gericht het buitengewoon onderwijs, dat toen uitsluitend onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking was, als apart domein te ontwikkelen. Nu de Lager Onderwijswet van 1920 het wettelijk kader gaf moest de nieuwe sector buitengewoon onderwijs zich als geheel professionaliseren door samenwerking. De kans op een goede oplossing van bijvoorbeeld leerplicht, opleiding, nazorg en buitengewoon onderwijs op het platteland zou groter worden als het aantal kinderen waarvoor die oplossing gezocht moest worden zou toeneemen. Om dat te bereiken zouden de verschillende soorten buitengewoon onderwijs in 'onze vereniging' een plaats moeten krijgen, aldus P.H. Schreuder.²⁷ Het Hoofdbestuur stelde nogmaals aan de leden voor de naam te wijzigen in Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bij het Buitengewoon Lager Onderwijs.²⁸ De leden waren echter niet overtuigd en zagen op de korte termijn overwegend nadelen. Zij vreesden ook dat leerkrachten van andere schoolsoorten 'zeggenschap' zouden krijgen over zaken die alleen betrekking hadden op het onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking. Het betoog van P.H. Schreuder dat de vereniging zich kenmerkte door te verbinden en te verenigen en dat deze bedoeling al vanouds lag opgesloten in de groepen 'achterlijken en zenuwzakken' en in de combinatie van onderwijzers en artsen, overtuigde het merendeel van de leden niet.²⁹ Het voorstel tot naamswijziging werd opnieuw in stemming gebracht en vervolgens met negentien tegen elf stemmen verworpen.³⁰ Het gezag van P.H. Schreuder was dus niet zo groot dat de leden hem kritiekloos volgden. De reactie van de leden was overigens wel begrijpelijk. In 1922 viel alleen het onderwijs aan scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking onder het in de Lager Onderwijswet genoemde buitengewoon onderwijs. Onduidelijk was of en wanneer de andere schoolsoorten onder deze wetgeving zouden worden geplaatst en welke bepalingen er nog zouden komen voor bijvoorbeeld vervolgonderwijs, opleidingen en omvang van het domein. De uitwerking van het nieuwe wettelijk kader was voor de leden moeilijk te overzien. Pas tien jaar later, nadat verschillende soorten van buitengewoon onderwijs onder het KB waren opgenomen, deed het Hoofdbestuur nogmaals een voorstel tot naamswijziging en werd het voorstel met één stem tegen goedgekeurd. Als gevolg hiervan werden in 1933 de statuten aangepast. De naam werd Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs, afgekort Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.³¹ Vanaf dat moment kon de vereniging zich formeel inspannen voor de professionalisering van de gehele sector buitengewoon onderwijs, zoals in de Lager Onderwijswet van 1920 genoemd.³² Nu konden onderwijzers en artsen vanuit alle soorten scholen voor buitengewoon onderwijs lid worden van de vereniging en werden zij daardoor ook verkiesbaar in het Hoofdbestuur en in de redactie van het vaktijdschrift.³³

Het eigen vaktijdschrift

Met de nieuwe naamgeving werd aangesloten bij het tijdschrift van de vereniging: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, opvolger van het tijdschrift *Pais*. Omdat laatstgenoemd tijdschrift in 1919 ophield te bestaan moesten de leden in het zicht van de

nieuwe wetgeving besluiten tot een andere naam en dat werd *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.³⁴ Met ingang van januari 1920 werd door de ledenvergadering in de redactie benoemd: P.H. Schreuder, G.J. Vos en dr. E. de Vries, buitengewoon lid van de vereniging en geneesheer-directeur van Voorgeest, de school voor zwakzinnigen verbonden aan de psychiatrische inrichting Endegeest.³⁵ P.H. Schreuder was dus zowel voorzitter van de beroepsvereniging als eindredacteur van het verenigingstijdschrift. Het tijdschrift werd nu weer een maandblad waarin informatie werd uitgewisseld en waarin gediscussieerd en gerapporteerd kon worden over de belangrijke thema's van het buitengewoon onderwijs.³⁶ In 1925 werd De Vries opgevolgd door Herderschêe.³⁷ In de jaren dertig werd de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* gevoerd door drie hoofdpersonen uit deze studie: P.H. Schreuder, Herderschêe en Jacobs. Door ziekte van P.H. Schreuder was uitbreiding van de redactie nodig en in 1939 stelde het Hoofdbestuur aan de leden voor om het erelid Van Voorthuysen in de redactie van het tijdschrift te benoemen.³⁸

Door hun verkiezing in de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* kregen de hoofdpersonen uit deze studie een dominante stem. Ze maakten gebruik van dit tijdschrift om invloed uit te oefenen op de professionalisering van het buitengewoon onderwijs, inmiddels een beroepsdomein met vervolgonderwijs en nazorg, de gezondheidskolonie en de beroepsopleidingen. Tot 1936 zou P.H. Schreuder de eindredactie voeren.³⁹ Zijn inhoudelijke bijdragen hadden met name betrekking op de uitwerking van het wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs. Er moest namelijk nog veel in aanvullende wettelijke regelgeving worden vastgelegd. P.H. Schreuder becommentarieerde de KB-'s, schreef en publiceerde de verzoekschriften aan de regering en sprak gemeenten en provincies aan op de mogelijkheid tot ondersteuning van het buitengewoon onderwijs.⁴⁰ Daardoor gaf hij richting aan de maatschappelijke discussies en bevorderde de groei en uitbreiding van de sector buitengewoon onderwijs. Van 1925 tot 1947 was Herderschêe lid van de redactie. Zijn publicaties hadden onder meer betrekking op het testen van de verstandelijke vermogens. Een terugkerend onderwerp betrof eveneens het zoeken naar de oorzaken en het voorkomen van zwakzinnigheid.⁴¹ De bijdragen van Herderschêe waren vooral van belang voor de professionele ontwikkeling van de onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs. In 1932 stelde het Hoofdbestuur voor om Jacobs te benoemen in de redactie.⁴² Tot 1960 was hij lid van de redactie en verzorgde hij de vaste rubriek 'Onze Kolonie'. Naast artikelen over de gezondheidskolonie, Onze Kolonie, ging zijn aandacht vooral uit naar didactische onderwerpen en het ontwerpen van leermiddelen. Jacobs gaf door zijn bijdrage aan het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* een sterke impuls aan de instrumentele professionalisering van het buitengewoon onderwijs. In 1936 zou hij P.H. Schreuder opvolgen en gedurende 25 jaar de eindredactie voeren.⁴³ Kortom, de vier hoofdpersonen gebruikten het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* om een bijdrage te leveren aan de professionalisering van de sector buitengewoon onderwijs.

P.H. Schreuder was als voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en als eindredacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* de centrale figuur om de belangen van de vereniging te behartigen. Daarbij had hij de touwtjes naar de politiek in handen aangaande de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs. In 1929 bestond de vereniging 25 jaar en omdat definitieve wetgeving nog moest plaatsvinden, was dat jubileum een goede gelegenheid voor het Hoofdbestuur om de waarde van het buitengewoon onderwijs

landelijk onder de aandacht te brengen. P.H. Schreuder zou met de afdeling Den Haag het jubileumcongres organiseren.

Jubileumcongres 1929

Het Hoofdbestuur wilde tijdens het jubileumcongres in 1929 drie thema's aan de orde stellen: samenwerking tussen onderwijzers en artsen, de vereiste deskundigheid van de onderwijzer, en het vervolgonderwijs met de nazorg. Dit waren voor het werkveld belangrijke en actuele thema's. Medewerking werd toegezegd door de psychiater prof. dr. K.H. Bouwman, de psycholoog dr. J.E. de Quay en de pedagoog prof. dr. J.H. Gunning.⁴⁴ De wetenschap zou dus zowel vanuit medisch als pedagogisch perspectief een bijdrage leveren aan de professionalisering van de sector.⁴⁵ De overheid moest ook betrokken worden bij dit congres, want een concept van een algemene wettelijke regeling voor het buitengewoon onderwijs, met een aanzienlijke financiële verruiming, lag inmiddels bij het kabinet. Alhoewel de staat beperkt was in zijn financiële mogelijkheden hechtte zij wel grote waarde aan de ontwikkeling van de sector want twee ministers, onderwijsminister M.A.W. Waszink en minister van Arbeid J.R. Slotemaker de Bruïne, zegden medewerking aan het congres toe. Om druk uit te oefenen op de politieke besluitvorming en om het maatschappelijk belang van het buitengewoon onderwijs breed onder de publieke aandacht te brengen, omdat in veel gemeenten nog geen mogelijkheid tot buitengewoon onderwijs was, werd de media geïnformeerd en uitgenodigd. Deze publiciteitscampagne was succesvol, want er verschenen ruim honderd aankondigingen en artikelen in landelijke en provinciale bladen.⁴⁶

In de aanloop naar het jubileumcongres was er reden tot optimisme, omdat minister Waszink van de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) in 1928 het ontwerp KB van de Commissie Rutgers had overgenomen. Over dit 'definitieve ontwerp' van het buitengewoon onderwijs in een Algemene Maatregel van Bestuur was echter nog geen besluit genomen, omdat financiering van het voorstel Rutgers in het kabinet onderwerp van discussie was. Het ingestelde jubileumcomité werd gepresideerd door Waszink, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en Slotemaker de Bruïne, minister van Arbeid, Handel en Nijverheid. De aanwezigheid van laatstgenoemde minister was belangrijk, omdat de afdeling Volksgezondheid, waaronder de schoolartsen vielen, tot zijn departement behoorde.⁴⁷ Daarnaast had hij in 1928 de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten ingesteld met Van Voorthuysen als secretaris. Deze staatscommissie wordt behandeld in het hoofdstuk Nazorg. Ook de commissarissen van de Koningin in Zuid- en Noord-Holland waren lid van het jubileumcomité. Dat zij erbij betrokken werden was van betekenis, omdat de scholen voor buitengewoon onderwijs tevens afhankelijk waren van provinciale subsidiëring.⁴⁸ Inspecteur Van Voorthuysen maakte ook deel uit van het jubileumcomité. Voor de voorbereiding en organisatie was een dagelijks bestuur gevormd dat voorgezeten werd door De Visser, oud-minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. P.H. Schreuder stond hem terzijde in de rol van vicevoorzitter.⁴⁹

Zowel de wetenschap als de staat had dus bij dit congres een belangrijke rol gekregen, omdat verdere professionalisering van de sector nog in definitieve wetgeving vastgelegd moest worden. Daarom waren ook de bestuurders van beroepsorganisaties naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen uitgenodigd. Voor dit jubileum werd het *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen* voorbereid. In 37 artikelen werden door on-

derwijzers en artsen tal van topics uit het buitengewoon onderwijs behandeld.⁵⁰ De redactie van dit gedenkboek was in handen van P.H. Schreuder, Vos en Herderschêe en de uitgave werd verzorgd door Uitgeverij Haga.⁵¹ Bijzonder is dat het openingsartikel, geschreven door Van Voorthuysen, onmiddellijk gevolgd werd door twee artikelen over het ontstaan van het protestants-christelijke en het rooms-katholieke buitengewoon onderwijs. Dat laat zien dat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen het belangrijk vond om gezamenlijk op te trekken met de zusterorganisaties.⁵²

Zoals gezegd werden op het congres de inleidingen achtereenvolgens verzorgd door de psychiater Bouwman, de psycholoog De Quay en de pedagoog Gunning.⁵³ Van Voorthuysen en P.H. Schreuder, beiden direct betrokken bij de voorbereiding van deze conferentie, hadden kennelijk met de inleiders vooroverleg gevoerd over hun bijdrage. In iedere inleiding werden thema's aangesneden die zowel door Van Voorthuysen als P.H. Schreuder, in inspectieverslagen en in adressen, eerder bij de minister onder de aandacht waren gebracht. De psychiater Bouwman benadrukte in zijn inleiding 'De medische zijde van de opvoeding en het onderwijs der zwakzinnigen' het noodzakelijke 'bondgenootschap' tussen arts en onderwijzer.⁵⁴ Zwakzinnigheid werd door Bouwman beschouwd als een 'toestand afhankelijk van hersenziekten' die het gehele leven zou blijven bestaan. Samenwerking tussen onderwijzer en arts was noodzakelijk, omdat de school voor buitengewoon onderwijs zorg droeg voor een zo goed mogelijke aanpassing aan de maatschappij. Daarom vroeg het buitengewoon onderwijs om geheel andere methoden dan die in de gewone scholen gebruikt werden. Dat gegeven verplichtte volgens Bouwman de onderwijzer om zich verder professioneel te ontwikkelen.⁵⁵ Psycholoog De Quay⁵⁶, behandelde het onderwerp 'De zorg voor en het onderwijs aan zwakzinnigen in verband met hun functionele ontwikkeling'. Hij benadrukte de 'psycho-physiche' eenheid. De lage graad van intelligentie maakte de zwakzinnigen ongeschikt voor gevarieerde arbeid en daarom moest er gezocht worden naar meer mechanische arbeid, zoals matten vlechten en borstels maken. Een vakopleiding voor de leerlingen mocht daarom niet te laat beginnen.⁵⁷ De Quay benadrukte zo de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs met vakopleiding en nazorg. De laatste spreker, de pedagoog Gunning, wees in zijn inleiding 'De betekenis van het onderwijs aan abnormale voor de opvoeding en het onderwijs aan normale kinderen' op de 'moderne school hervormingsbeweging' van artsen als Maria Montessori en Ovide Decroly. Het gewoon lager onderwijs schudde 'onder hun mokerslagen op haar grondvesten'. Gunning constateerde de noodzaak van een algehele hervormingsbeweging in het onderwijs dat kinderen met weinig kansen als uitgangspunt nam. De onderwijzer was daarbij in de eerste plaats observator van het kind en op basis van die observaties moest hij het onderwijs aanpassen aan 'de natuur' van dat kind.⁵⁸ Deskundigheidsbevordering van de leerkracht was daarvoor noodzakelijk.

Zowel Gunning als Bouwman had de rol van de arts benadrukt en daarbij de noodzakelijke samenwerking tussen onderwijzer en arts aan de orde gesteld. Daarbij was deskundigheidsbevordering van de leerkracht onontbeerlijk. De Quay besprak de vakopleiding en de arbeidsmogelijkheden en legde het accent bij de nazorg. Het was van grote betekenis om juist deze onderwerpen tijdens dit congres aan de orde te stellen, omdat de rol van de arts bij het buitengewoon onderwijs nog niet in wetgeving was vastgelegd. Ook wat betreft de deskundigheidsbevordering van leerkrachten en het ontwikkelen van de nazorg ontbrak het nog aan regelgeving.⁵⁹ Met de ministers in de zaal en met grote belangstelling

vanuit de media konden deze thema's tijdens dit congres nog eens krachtig naar voren worden gebracht. In het werkveld en bij de beroepsorganisaties waren de verwachtingen hoog gespannen, want het was bekend dat minister Waszink het conceptontwerp van de Commissie Rutgers, inhoudend een forse verhoging van het budget voor het buitengewoon onderwijs, inmiddels had geaccepteerd. Ook de Raad van State had inmiddels goedkeuring gegeven. Het liep echter anders. Tegen de verwachting in sneuvelde dit KB van Waszink enkele maanden na het jubileumcongres door een veto van De Geer, minister van Financien. Het gezond maken van de staatsfinanciën had vanwege de aanhoudende economische malaise de hoogste prioriteit.⁶⁰ Hierdoor zou het onder meer aan een regeling voor de schoolarts bij het buitengewoon onderwijs blijven ontbreken.

Artsen noodzakelijk

Onderwijzers en artsen moesten samenwerken om het onderwijs aan de scholen voor buitengewoon onderwijs te verbeteren, zo stond de oprichters van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen voor ogen. Die samenwerking vond bij de toelating plaats in een 'medisch-pedagogische commissie'. Daarnaast was de arts, veelal een psychiater, regelmatig op school aanwezig en ging zo nodig tot behandeling over. De arts had echter noch in de Regelen van 1907, noch in de Lager Onderwijswet van 1920 een wettelijke status gekregen bij de school voor buitengewoon onderwijs en diens positie bleef daardoor onduidelijk. In de praktijk was de invloed van de arts echter van grote betekenis en dat kwam omdat alleen met een verklaring van een 'geneeskundige'⁶¹ dat een leerling vanwege een verstandelijke beperking het gewone onderwijs niet kon volgen, vrijstelling van de leerplicht kon worden verkregen. Met deze vrijstelling van de leerplicht kon toelating tot de school voor buitengewoon onderwijs worden verkregen en daarmee had de arts indirect beslissende invloed op die toelating. In de grote steden bestond in de praktijk trouwens al van oudsher een nauwe samenwerking tussen onderwijzers en artsen bij de toelating tot het buitengewoon onderwijs. Door de toename van het aantal scholen na de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 werden er ook steeds meer schoolartsen betrokken bij het buitengewoon onderwijs.

Omdat het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs in zes jaar tijd, van 1920 tot 1926 van 28 tot 57 was toegenomen⁶² en verdere uitbreiding werd verwacht, organiseerde het Antonia Wilhelmina Fonds⁶³ in 1926 een conferentie voor de schoolartsen. Van Voorthuysen, sinds zijn aanstelling tot inspecteur tevens lid van de Raad van Bestuur van genoemde vereniging, hield een inleiding over 'Onderwijs en opvoeding van jeugdig zwakzinnigen'.⁶⁴ Hij brak een lans voor meer invloed van de artsen, want die was nog te gering. Als schoolarts had Van Voorthuysen al ingezien dat hij nauw bij het onderwijs betrokken moest zijn en dat hij de klassen in moest gaan om te spreken met de kinderen en de onderwijzer.⁶⁵ Leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs zouden daarom moeten worden bijgestaan door artsen die aan de school waren verbonden, zo hield hij de schoolartsen voor. Het was, zijns inziens, onjuist wanneer de medici hun werkzaamheden uitsluitend zouden beperken tot het vaststellen van een verstandelijk tekort. Zij moesten ook meedenken over de wijze waarop het onderwijs moest worden gegeven. De samenwerking tussen medicus en pedagoog was volgens Van Voorthuysen pas waardevol als de arts ervan overtuigd was dat hij geen advies moest geven dat 'onvoorwaardelijk' moest worden opgevolgd. De samenwerking moest anders gezegd een gemeenschappelijk overleg zijn tussen gelijkwaardige personen. In een reac-

tie op deze toespraak zei P.H. Schreuder dat Van Voorthuysen met zijn toespraak een terrein met 'voetangels en klemmen' betrad, omdat doorgaans de schoolarts nog van mening was dat zijn adviezen zonder discussie moesten worden opgevolgd.⁶⁶ Dat Van Voorthuysen deze conferentie organiseerde was noodzakelijk, omdat de arts in het algemeen nog van mening was dat hij een hogere status had - iets wat in de samenleving meestal zo gezien werd - en daarom bindende adviezen kon geven aan de onderwijzer. Schoolartsen, zoals Wijsman, Herderschêe en Van Voorthuysen, waren niet representatief voor de beroepsgroep van artsen, want zij werkten juist wel nauw samen met de onderwijzers.

De oorspronkelijk aan de school voor buitengewoon onderwijs verbonden psychiatrisch geschoolde artsen waren inmiddels opgevolgd door artsen met een heel verschillende achtergrond. Dikwijls waren zij in deeltijd bij een bestuur aangesteld.⁶⁷ Eind twintiger jaren kwam indringend de vraag naar voren of er met de sterke groei van het buitengewoon onderwijs wel voldoende artsen met expertise waren voor het buitengewoon onderwijs. In het jubileumjaar 1929 was het aantal scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking toegenomen tot 74 scholen, terwijl vier dagscholen in een vergevorderd stadium van voorbereiding waren. Het aantal scholen zou verder oplopen tot 166 scholen in 1948. Zoals gezegd was het van belang dat er voldoende gekwalificeerde artsen betrokken konden worden bij de toelating en met de onderwijzers konden samenwerken. De ontwikkeling van het medisch toezicht en de aanstelling van schoolartsen in de gemeenten verliep, zoals onderstaande grafiek laat zien, traag.

Grafiek 11. Aantal gemeenten en gemeenten met medisch schooltoezicht 1920-1950.⁶⁸

In 1929 was in 257 van de 1081 gemeenten een schoolarts of een 'gemeentelijke geneesheer' aangesteld.⁶⁹ Vooral in de plattelandsgemeenten ontbrak het aan medisch toezicht op de scholen.⁷⁰ Omdat tal van gemeenten nog geen arts hadden die toezicht kon houden, was verwijzing naar een school voor buitengewoon onderwijs door een schoolarts niet altijd mogelijk. Daarom bleef inspecteur van Voorthuysen het belang van een schoolarts bij de ministers van Onderwijs onder de aandacht brengen.

In 1930, twintig jaar na de publicaties van Wijsman en Herderschêe over de noodzakelijke samenwerking van onderwijzer en arts, rapporteerde Van Voorthuysen aan minister

Terpstra van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) dat samenwerking tussen arts en onderwijzer 'onmisbaar' was voor een doelmatige behandeling van de leerlingen op de school voor zwakzinnigen. Regelmatig onderzoek van iedere leerling, tenminste éénmaal per jaar, kon op een school voor buitengewoon onderwijs niet worden gemist.⁷¹ Het voor de oprichters van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen ideaal van een hechte samenwerking in de school voor buitengewoon onderwijs was dus niet op alle scholen voor buitengewoon onderwijs vanzelfsprekend geworden. Van Voorthuijsen drong aan op een wettelijke regeling, want artsen moesten een heldere positie krijgen in het onderzoek dat door beide beroepsgroepen moest plaatsvinden. Dat was dringend nodig, want volgens het Rotterdamse schoolhoofd Van der Ploeg kwam het nogal eens voor dat huisartsen zonder 'intellect onderzoek' en alleen door de kinderen eens in de ogen te kijken en de schedel te meten, de ouders blij maakten met de diagnose 'niet-achterlijk'.⁷² Daardoor liepen kinderen de kans het voor hen noodzakelijke onderwijs te missen.

Van Voorthuijsen wees herhaaldelijk op het feit dat de schoolarts een belangrijke rol had in de school voor buitengewoon onderwijs. In 1932 haalde hij op kosten van het Antonia Wilhelmina Fonds de Hongaarse psychiater dr. L. Szondi naar Nederland om een aantal lezingen te geven over het medisch-pedagogisch onderzoek op zijn instituut.⁷³ Hij wees erop dat het medische element in de behandeling van 'de abnormale jeugd' geen ogenblik uit het oog mocht worden verloren. Naar aanleiding van dit bezoek schreef Van Voorthuijsen in 1932 het artikel 'De biologische richting in de Heilpaedagogiek', waarin hij constateerde dat de invloed die de geneeskunde op de behandeling uitoefende in Nederland beperkt was. Ook bij de 'beoefenaars van de geneeskunde als wetenschap' was weinig interesse in de problemen van het 'misdeelde kind'. De invloed van de arts op de maatregelen die genomen moesten worden in de school kon naar zijn mening veel groter zijn dan het geval was.⁷⁴

Dat de invloed van de arts op het handelen in de school groter kon en moest zijn was een standpunt dat Van Voorthuijsen deelde met de voorzitter, zoals we weten een onderwijzer, van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. In 1932 analyseerde P.H. Schreuder de onderwijsstatistiek over 1930. Van de 90 scholen voor zwakzinnigen hadden er 32 een schoolarts in hoofdfunctie en 45 een schoolarts in nevenfunctie. Dat wilde zeggen dat dertien scholen niet over een schoolarts konden beschikken. Op 20 van de 90 scholen had de schoolarts dat jaar achtmaal of minder de school bezocht. P.H. Schreuder vond dat hier een opdracht voor de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen lag.⁷⁵ Het Hoofdbestuur besloot daarop met de arts-leden van de vereniging in 1932 een studieweekend te houden in de gezondheidskolonie Groot-Zonneoord te Ede. P.H. Schreuder en Van Voorthuijsen bereidde een inleiding voor waarin benadrukt werd dat samenwerking op het terrein van onderwijs en opvoeding noodzakelijk was. De arts zou door zijn wetenschappelijke opleiding een belangrijke bijdrage kunnen leveren bij het vaststellen en verbeteren van verschillende 'lichamelijke, geestelijke en morele afwijkingen'. Naar de mening van de inleiders dienden de volgende punten in het toelatingsonderzoek te worden opgenomen: anamnese, voor-geschiedenis, gedragingen van het kind in de omgeving, inlichtingen van de vorige school, 'status praesens', lichamelijke en motorische stoornissen, lengte, gewicht, schedelmaten, degeneratieverschijnselen, verband tussen lichamelijke en psychische status, verstandsmeting met de test Binet-Simon-Herderschêe en of er sprake was van 'morele minderwaardigheid'. Bovendien was het noodzakelijk om na enkele jaren het onderzoek te herhalen, terwijl

voor het verlaten van de school eveneens een eindonderzoek ingesteld diende te worden ten behoeve van de nazorg.⁷⁶ In dit studieweekend werd de formele structuur van samenwerking tussen onderwijzers en artsen vastgelegd, zoals die in het buitengewoon onderwijs zou gaan plaatsvinden: toelatingsonderzoek, herhalingsonderzoek en eindonderzoek. Van Voorthuijsen rapporteerde in zijn inspectieverslag over 1932 aan minister Terpstra van de ARP dat de school voor buitengewoon onderwijs een medisch-pedagogische inrichting moest zijn waar onderwijzer en arts op voet van gelijkheid samenwerkten om tot juiste maatregelen voor de behandeling van een leerling te komen.⁷⁷ Een standpunt dat hij via zijn inspectieverslag over 1933 opnieuw en nadrukkelijk onder de aandacht van minister Terpstra bracht.⁷⁸ Zo constateerde hij dat het toelatingsonderzoek op scholen met weinig invloed van de schoolarts, onvoldoende was.⁷⁹ Er was bijvoorbeeld onvoldoende kennis van de kinderpsychiatrie. Uiteindelijk leidde deze druk van Van Voorthuijsen ertoe dat in het KB van 1933 een verplicht medisch-pedagogisch onderzoek werd voorgeschreven alvorens een leerling mocht worden toegelaten tot een school voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Aangemelde leerlingen moesten onderzocht worden door het hoofd van de school waar om toelating werd gevraagd en door een arts die vertrouwd was met het psychiatrisch onderzoek van deze leerlingen. Daarmee had de arts met ingang van 1 januari 1934 een formele status bij het buitengewoon onderwijs gekregen. Wel werd een specifieke deskundigheid vereist, namelijk het vertrouwd zijn met psychiatrisch onderzoek.

Op de hoofdbestuursvergadering van januari 1933 werd het thema samenwerking tussen arts en onderwijzer uitvoerig besproken. Er was besloten dat P.H. Schreuder en het hoofdbestuurslid dr. J. Kat⁸⁰ deze samenwerking vastere vorm zouden gaan geven.⁸¹ Kat, psychiater en directeur-geneesheer van de joods-psychiatrische inrichting het Apeldoornsche Bosch en de bijbehorende school Achisomog, hield op de algemene ledenvergadering een inleiding over dit onderwerp. Hij vond dat de school voor zwakzinnigen zou moeten uitgroeien tot een 'pedagogisch-medisch instituut', waarvan de leiding in handen hoorde te zijn van een pedagoog. Een 'schoolpsychiater' diende echter de volle gelegenheid te krijgen om het pedagogisch inzicht te verrijken met zijn psychologische en psychopathologische kennis. Tevens moest de arts daarbij zijn eigen 'psychiatrisch inzicht' aanvullen met de mening van de pedagoog. Kat merkte op dat de inspecteur voor het buitengewoon onderwijs de artsen weleens had verweten dat de school te weinig van hun kennis profiteerde. Maar, zo zei Kat, wat kon men anders verwachten van een schoolarts die volledig bezet was door zijn eigen praktijk of aan een groot aantal scholen voor gewoon lager onderwijs verbonden was.⁸² Toch zou de buitengewone school zich moeten ontwikkelen tot een 'paedagogies-medies instituut' en Kat riep de leden op 'ernstig te onderzoeken' of in dit denkbeeld perspectief zat.⁸³ Opvallend is dat Kat hier bewust de pedagogiek vooropstelde. Hij was namelijk van mening dat de opvoeding op de school voor buitengewoon onderwijs centraal behoorde te staan. De leiding van de school hoorde in handen te zijn van de pedagoog, maar 'de schoolpsychiater' moest 'de volle gelegenheid' krijgen om 'het paedagogisch inzicht te doordringen van zijn psychologische en psychopathologische kennis'.⁸⁴ Uit dit door Kat ingenomen standpunt kwam ook naar voren dat de universitaire disciplines pedagogiek en psychologie steeds meer van belang moesten worden voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs en dat de medicus voor zijn rol bij het buitengewoon onderwijs voldoende pedagogisch geschoold

moest zijn. Klaarblijkelijk waren de leden het eens met het standpunt van Kat, want er kwam geen verdere discussie. De pedagogiek in de school was dus belangrijk, maar moest wel doordrongen zijn van de inzichten van een psychiatrisch geschoolde arts. Dit veronderstelde eveneens professionele deskundigheid bij de onderwijzer.

Aansluitend op het weekend in Groot-Zonneoord werd in april 1934 een bijeenkomst gehouden van het Hoofdbestuur met de arts-leden van de vereniging. Naast de rijksinspecteur waren er veertien artsen aanwezig. Ter bespreking had Kat in overleg met Herderschêe een 'leidraad' opgesteld voor de 'organisatie van de medisch-pedagogische dienst op scholen voor het buitengewoon onderwijs'.⁸⁵ P.H. Schreuder stelde voor om tot een 'werkprogramma' te komen waarbij de deskundigheidsbevordering van de arts één van de aandachtspunten zou moeten zijn.

Onderwijzers en artsen hadden elkaar nodig en wilden dat ook, maar in dertig jaar was de verhouding tussen de beroepsgroepen wel gewijzigd. Destijds, in 1904, waren de psychiatrisch geschoolde artsen door de onderwijzers zowel wegens hun gezag als deskundigheid bij de vereniging gehaald. Zij waren inmiddels opgevolgd door schoolartsen met een diverse achtergrond, die veelal in deeltijd waren aangesteld en daarmee ook een minder grote invloed hadden.⁸⁶ Nu was de inspanning van de vereniging erop gericht om de schoolartsen verder te scholen en een betere rechtspositie te geven. Voor een goede samenwerking moesten immers zowel de onderwijzer als de arts gekwalificeerd zijn. De nieuwe wetenschappelijke disciplines pedagogiek, psychologie en kinderpsychiatrie moesten daarom betrokken worden bij de professionele ontwikkeling van beide beroepsgroepen.

Het Hoofdbestuur kwam tot een tiental Richtlijnen voor de Organisatie van de Medisch-pedagogische dienst aan de school voor Buitengewoon Onderwijs die op de algemene ledenvergadering in 1936 werden vastgesteld.⁸⁷ Zo moest de onderwijzer theoretisch en praktisch geschoold zijn om te kunnen werken in het buitengewoon onderwijs. In zijn werk moest hij zich gesteund weten door de schoolarts die zich ook pedagogisch had bekwaamd. Arts en onderwijzers werden geacht regelmatig overleg te hebben over de leerlingen. Als aanvulling op het toelatingsonderzoek moesten zij binnen drie maanden na plaatsing de leerling nog eens bespreken. Aantekeningen van de onderwijzer en de arts moesten aan het dossier worden toegevoegd. De arts hield zich op de hoogte van het functioneren van de leerlingen en bij het verlaten van de school moest een eindonderzoek plaatsvinden. De ambtenaar van de nazorg werd van deze resultaten op de hoogte gesteld. Aanbevolen werd in gemeenten waar meer scholen voor buitengewoon onderwijs waren 'wetenschappelijke vergaderingen' te houden. Deze medisch-pedagogische richtlijnen werden met een begeleidend schrijven toegezonden aan gemeente- en schoolbesturen en hen werd verzocht zoveel mogelijk met deze richtlijnen rekening te houden.⁸⁸

Het realiseren van de gewenste samenwerking tussen onderwijzers en artsen bleek echter moeizaam. Onvoldoende schoolartsen, gebrek aan tijd en slechte salariering waren daar debet aan. Het beroep van schoolarts had in de medische wereld ook weinig aanzien.⁸⁹ In 1938 waren er 128 scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking en het geregeld geneeskundig toezicht vond op slechts 72 scholen plaats. In tabel 6 staat tussen haakjes het aantal leerlingen vermeld.

Geneeskundig toezicht	Hoofdfunctie	Nevenfunctie	Totaal
Geregeld	35 (3.418)	37 (3.685)	72 (7.103)
Naar behoefte	16 (1.926)	28 (2.677)	44 (4.603)
Totaal	51 (5.344)	65 (6.362)	116 (11.706)

Tabel 6. Aantal artsen naar functies op de scholen voor zwakzinnigen in 1938.⁹⁰

Naast de hierboven genoemde 116 scholen waren er nog twaalf scholen met in totaal 760 leerlingen zonder geneeskundig toezicht.⁹¹ Bijna de helft van de leerlingen van de scholen voor zwakzinnigen, totaal 5363 leerlingen, stond of helemaal niet of alleen ‘naar behoefte’ onder geneeskundig toezicht.

Na zijn pensionering in 1937 werd Van Voorthuijsen benoemd tot Raadsadviseur bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Op deze manier bleef hij betrokken bij het buitengewoon onderwijs. Zijn adviezen werden door het ministerie nog steeds op prijs gesteld en in zijn nieuwe functie verrichtte hij in 1939 onderzoek naar de toelating op de scholen voor zwakzinnigen. Het bleek dat het medisch-pedagogisch onderzoek op veel scholen zo was ingericht dat het medisch en het pedagogisch-psychologisch gedeelte volstrekt los van elkaar stonden en dat samenwerking tussen arts en onderwijzers ontbrak. Het kwam voor dat het hoofd van de school bij het bezoek aan de gewone lagere school zelf het psychologisch onderzoek afnam en de arts later al dan niet in kennis stelde van de testresultaten. Van Voorthuijsen kon geen andere conclusie trekken, zo rapporteerde hij aan onderwijsminister Slotemaker de Bruïne, dan dat dit een onhoudbare situatie was. Een medicus die zich niet bezighield met het vereiste onderzoek, ook het testonderzoek, moest ‘streng’ worden veroordeeld. Van Voorthuijsen zag als belangrijke oorzaak dat de arts te weinig tijd had voor onderzoek. Ook het ‘kleine bedrag’ dat in veel gevallen aan de arts kon worden betaald speelde hierbij een rol. Hij adviseerde de minister om voor een scherpere controle een tweede inspecteur aan te stellen bij het buitengewoon onderwijs. Een tweede maatregel die hij adviseerde was het uitvaardigen van een besluit waarin zowel de taak als het salaris van de schoolarts bij het buitengewoon onderwijs moest worden geregeld. De omzetting van beide aanbevelingen in een wettelijke regeling zou tot een wijziging in de bestaande Algemene Maatregel van Bestuur moeten leiden.⁹² Vanwege de inval van de Duitsers in mei 1940 kwam het echter niet tot een nieuw KB.

In het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en in de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werd vanaf 1920 door onderwijzers en artsen succesvol samengewerkt. Sinds 1934 had de arts ook een formele positie bij het buitengewoon onderwijs. De vraag is in hoeverre bij de realisering van de doelstellingen van de vereniging, verbeteren van het onderwijs, toename van het aantal scholen en behartigen van de belangen van het personeel, samengewerkt werd. In de volgende drie paragrafen worden deze drie doelstellingen achtereenvolgens behandeld. Welke onderwerpen waren voor de professionalisering van de sector van betekenis, wie namen de initiatieven en wat waren de gevolgen hiervan?

Verbetering van het onderwijs

De eerste doelstelling van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen betrof het voortdurend verbeteren van het buitengewoon onderwijs. Een belangrijk onderwerp om aan

te pakken was het verbeteren van de toelating. Zoals in het hoofdstuk Wetenschappelijke kennisontwikkeling in Deel I onderzocht ontbrak het bijvoorbeeld aan een betrouwbare en valide test om het verstand te meten van het Nederlandse schoolkind. Daarom wordt in deze paragraaf allereerst het verbeteren van de diagnostiek behandeld. Daarbij wordt specifiek ingegaan op de door Herderschêe ontwikkelde psychologische test, omdat die test een belangrijke rol ging spelen bij de toelating.

Om tegemoet te komen aan de voortdurende verbetering van het buitengewoon onderwijs had de vereniging een specifieke procedure. Nadat de algemene ledenvergadering besloten had dat een bepaald onderwerp om verbetering vroeg, stelde het Hoofdbestuur een studietoelatingcommissie in die na enige tijd een rapport met aanbevelingen aan de leden voorlegde. Na aanneming van het rapport werd het onderwerp landelijk beleid van de vereniging. Een belangrijk deel van deze voorstellen ter verbetering van het onderwijs wordt in het tweede deel van deze paragraaf behandeld.

Verbeteren van de diagnostiek

Toelating tot de school voor buitengewoon onderwijs was een van de eerste onderwerpen waar de Vereniging van Onderwijzers en Artsen zich mee bezig had gehouden. Duidelijk moest immers zijn op welke grond een leerling toegelaten werd tot de school voor buitengewoon onderwijs. Deze toelating moest vastgesteld worden door een medisch-pedagogisch onderzoek. In de Lager Onderwijswet van 1920 werd echter noch dit medisch-pedagogisch onderzoek noch de rol van de arts genoemd.⁹³ Het verfijnen en uniformeren van het medisch-pedagogisch onderzoek bleef echter een belangrijk aandachtspunt voor de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Voor het verbeteren van de diagnostiek en het ontwikkelen van een betrouwbaar en valide instrumentarium benaderde Uitgeverij Haga in 1919 de Amsterdamse arts Herderschêe.⁹⁴ Dat Herderschêe werd benaderd door deze door onderwijzers opgerichte uitgeverij was niet toevallig. Herderschêe was vertrouwd met Haga omdat deze uitgeverij in 1920 het *Sociaal Medisch Tijdschrift*, waaraan hij als redacteur was verbonden, zou gaan uitgeven.⁹⁵ Bovendien waren de oprichters en aandeelhouders de onderwijzers Jacobs, Linthorst, Van Praagh en P.H. Schreuder hem goed bekend vanuit het bestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Voor de uitgever was Herderschêe een voor de hand liggende keus. Hij had zich grondig verdiept in intelligentiemetingen, had er regelmatig over gepubliceerd en ontwikkelde in 1919 een test voor dove kinderen.⁹⁶ Hij beheerste de Franse taal en had in 1910 al gebruik gemaakt van onderdelen uit de test van Binet door een aantal vragen, in enigszins gewijzigde vorm, toe te voegen aan het Amsterdamse toelatingsonderzoek.⁹⁷ Vanuit het figuratieperspectief gezien kwamen de belangen van het werkveld en de beroepsvereniging met deze voorgenomen uitgave samen, zowel in instituties als in personen. Herderschêe bewerkte de Methode Binet en paste deze aan aan de Nederlandse schoolpopulatie. Niet alleen was Herderschêe gevraagd de psychologische test aan te passen. Omdat Herderschêe in 1919 een 'Leidraad bij het waarnemen der leerlingen op de scholen van Buitengewoon Onderwijs' in *Pais* had gepubliceerd, werd hem allereerst gevraagd om deze leidraad uit te werken in een boekje voor de onderwijzer, een *Individueel Register*. Genoemde leidraad was een methode die Herderschêe in Amsterdam had ontwikkeld voor de onderwijzers om systematisch gegevens van leerlingen vast te leggen.⁹⁸ Ten behoeve van het medisch-pedagogisch onderzoek ontwierp Herderschêe dus

twee instrumenten: voor de onderwijzer het *Individueel Register* en voor de arts de *Methode Binet-Simon-Herderschêe*.

Individueel Register

Op de scholen voor buitengewoon onderwijs noteerden de onderwijzers hun observaties in het zogeheten Dagschrift.⁹⁹ Deze observaties waren behulpzaam bij het individualiseren van het onderwijs. Voor de toelatingsprocedure was er echter nog geen protocol voor de onderwijzer. Herderschêe vond het van groot belang dat na de voorlopige toelating tot de school voor buitengewoon onderwijs de onderwijzers de leerlingen systematisch gingen observeren, omdat na enkele maanden een definitief oordeel gegeven moest worden. Daarvoor had hij in Amsterdam de 'Leidraad bij het waarnemen der leerlingen op de scholen van Buitengewoon Onderwijs' gemaakt.¹⁰⁰ Deze lijst moest door de onderwijzer worden ingevuld en bestond uit vijf categorieën: opmerkzaamheid, geheugen, denken en doen, gevoelslevens, en onderwijsresultaten. Op verzoek van Uitgeverij Haga ontwikkelde hij nu een *Individueel Register*, een boekje dat uit zestien pagina's bestond en in 1920 werd uitgegeven.¹⁰¹ Met het door Herderschêe ontwikkelde *Individueel Register* werd een verdere stap gezet in de professionalisering van het onderwijs. Het op een uniforme wijze maken van aantekeningen was 'uit praktisch en wetenschappelijk oogpunt' erg gewenst, aldus Herderschêe.¹⁰² De onderwijzer kon in dit *Individueel Register* aantekeningen maken over de 'geestelijke toestand' van de leerling. Deze observaties waren gecategoriseerd en om de onderzoeker behulpzaam te zijn waren er per categorie een aantal aandachtspunten, items, gegeven. Categorieën waren nagenoeg dezelfde als bij de leidraad voor de onderwijzers: Opmerkzaamheid, Geheugen, Denken en doen, Gevoelsleven, en Schoolkennis.¹⁰³ Herderschêe liet hier blijken dat hij zich goed kon verplaatsen in de rol van de onderwijzer bij het bepalen van een definitieve toelating. Hij zag het belang in van het steunen en het waarderen van de onderwijzer en sprak daarom van onderzoeker. Deze onderzoeker moest niet, zoals bij een psychologische test, achter iedere eigenschap een + of een - zetten, maar voor ieder kind opschrijven wat kenmerkend was en daarbij een aantekening maken over het milieu als dit een bepaalde eigenschap kon verklaren.¹⁰⁴ Deze systematische observatie gaf kwalitatieve informatie over het functioneren van de leerling en moest in het eerste jaar van plaatsing op een school worden ingevuld. Als regel werden de leerlingen na toelatingsonderzoek voorlopig geplaatst. Na een verblijf van minstens drie maanden in de school werd door de medisch-pedagogische commissie over hun definitieve plaatsing beslist en daarbij was de informatie uit het *Individueel Register* behulpzaam. De groepsleerkracht werd op die manier bij het besluit tot definitieve toelating betrokken. Deze observatielijst was door de leerkrachten gewild, want binnen een jaar na het verschijnen was een tweede druk nodig. Deze vernieuwing in het buitengewoon onderwijs werd geïntegreerd in het beroepsmatig handelen van de leerkracht en leidde tot een scherpere observatie van de leerlingen: daardoor droeg het bij aan het individualiseren van het onderwijs.¹⁰⁵ Het *Individueel Register* vormde zo een cruciale bijdrage aan de standaardisering en objectivering van het toelatingsonderzoek. De inbreng van de leerkracht werd geformaliseerd en kreeg inhoudelijke betekenis. Zoals gezegd was Herderschêe ook gevraagd om een aan de Nederlandse situatie aangepaste vragenlijst van de Methode Binet te maken. Herderschêe honoreerde ook dit verzoek.

Methode Binet-Simon-Herderschêe

De oorspronkelijke Methode Binet uit 1905 was al vanaf 1907 in Nederland in een door de onderwijzer A.J. Schreuder vertaalde uitgave in gebruik bij de scholen voor het buitengewoon onderwijs.¹⁰⁶ Validering voor de Nederlandse schoolpopulatie was achterwege gebleven. Herderschêe had al in 1909 gepleit voor een Nederlandse aanpassing van deze testen. Dit werk nam hij nu zelf ter hand, omdat hij vond dat de diagnose zwakzinnig zo objectief mogelijk gesteld moest worden. Hij verving vragen, breidde items uit, paste proeven aan en ontwierp parallelle test.¹⁰⁷ De door hem bewerkte en gevalideerde test werd populair in het buitengewoon onderwijs en bood een belangrijke bijdrage aan de instrumentele professionalisering van de sector.¹⁰⁸ Onder de naam Binet-Simon-Herderschêe¹⁰⁹ werd deze test de meest gebruikte methode voor het onderzoeken van de intelligentie bij toelating tot het buitengewoon onderwijs. Naast het boekje met de onderzoeksvragen bestond de complete test uit een doos met onderzoeksmateriaal, 'utensiliën', voor het onderzoek. Het onderzoeksboekje werd verder nog aangevuld met een beperkt aantal vragen over de schoolkennis en een medische vragenlijst die sterke gelijkenis vertoonde met de vragenlijst van de 'geneeskundige commissie' uit Amsterdam in het begin van de twintigste eeuw.¹¹⁰ Voor het tot stand komen van beslissingen over de toelating tot het buitengewoon onderwijs was deze standaardisering van het toelatingsonderzoek fundamenteel. Langs 'objectieve' wijze kon nu vastgesteld worden of een leerling toegelaten kon worden om via buitengewoon onderwijs een zelfstandige plek in de maatschappij te krijgen. Voor de professionalisering van de beroepsgroep was deze test een belangrijke bijdrage. Door het toevoegen van het *Individueel Register* aan de toelating en het benadrukken van de proceskant van het onderzoek maakte Herderschêe duidelijk dat niet alleen het IQ bepalend was voor definitieve plaatsing. De wijze waarop het resultaat verkregen was, was minstens zo belangrijk. Hij bleef hierbij benadrukken dat de onderwijzer ongeschikt was om deze test af te nemen, omdat hij vanwege zijn beroep geneigd was het kind te helpen. De arts moest het psychologisch onderzoek afnemen. Een standpunt dat in 1933, op aandrang van inspecteur Van Voorthuysen overgenomen werd door de staat. In het KB van 1933 werd een verplicht medisch-pedagogisch onderzoek voorgeschreven waarbij de arts vertrouwd moest zijn met psychiatrisch onderzoek. Zestien jaar later, in het KB van 1949, zou de staat nog een stap verder gaan door de psycholoog te introduceren bij het buitengewoon onderwijs. Duidelijk was dat de overheid niet wilde dat de onderwijzer het intelligentieonderzoek zou afnemen, dat moest in handen blijven van een daartoe opgeleide professional.

In het werkveld was dus sterke behoefte aan een verbeterde toelatingsdiagnostiek. Uitgeverij Haga had aan Herderschêe gevraagd de test Binet-Simon geschikt te maken voor de Nederlandse populatie. Omdat de oprichters en aandeelhouders van deze uitgeverij prominente leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen waren had de beroepsvereniging op de achtergrond een sterke regiefunctie bij de introductie van deze test. Vanuit het figuratieperspectief gezien liepen de belangen van het werkveld, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en Uitgeverij Haga samen. Een uniforme en professionele samenwerking tussen onderwijzer en arts werd met het ontwikkelde instrumentarium mogelijk. Een belangrijke vraag die Herderschêe wilde beantwoorden was of de medisch-pedagogische commissie de juiste beslissing had genomen met het wel of niet toelaten van een leerling tot de school voor buitengewoon onderwijs. Daarom besloot hij in 1930 tot een evaluatieonderzoek.

Evaluatie van het toelatingsonderzoek in Amsterdam

De toelatingscommissie was voorzichtig met het toelaten van leerlingen tot de school voor buitengewoon onderwijs. Als de commissie niet overtuigd was van de diagnose zwakzinnig werd de leerling 'voorlopig' terugverwezen naar de verwijzende school met het verzoek de leerling na een jaar voor heronderzoek aan te melden. In 1930 deed Herderschêe samen met schoolhoofd Edens onderzoek naar de toelating tot de openbare scholen voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam over de periode 1924-1929. Aanleiding voor dit evaluatieonderzoek was dat leerlingen die door de toelatingscommissie 'voorlopig' terugverwezen waren naar het gewone lagere onderwijs niet opnieuw voor heronderzoek werden aangemeld.

In de jaren 1924-1929 werden er 1778 aangemelde leerlingen onderzocht, 1153 jongens en 625 meisjes. Hiervan waren er 1231 toegelaten tot het buitengewoon onderwijs, omdat zij als 'zwakzinnig' waren beoordeeld. Deze commissie hield zich aan de definitie dat een kind zwakzinnig was wanneer het op grond van verstandelijk onvermogen onder geen omstandigheid in staat moest worden geacht het einddoel van het gewone onderwijs te bereiken, dat wil zeggen voldoende vaardigheden aangeleerd had om zich zelfstandig in de maatschappij te handhaven.¹¹¹ Van de voor het buitengewoon onderwijs geschikt verklaarde kinderen waren de debielen bestemd voor de 'eigenlijke school' voor buitengewoon onderwijs en de imbecielen voor de 'bezinkingsklassen'. De verdeling naar geslacht en graad van zwakzinnigheid van de toegelaten leerlingen is in bijgaande tabel zichtbaar.

	Jongens	Meisjes	Totaal
Debiel	675	324	999
Imbeciel	116	116	232
Totaal	791	440	1231

Tabel 7. *Toegelaten leerlingen over de periode 1924-1929.*¹¹²

Het totaal van 1231 leerlingen was tot stand gekomen doordat van de 1778 onderzochte leerlingen er 547 niet werden toegelaten tot het buitengewoon onderwijs. In 41 gevallen verklaarde de toelatingscommissie dat de leerling beslist niet zwakzinnig was en in 506 gevallen werd het kind 'voorlopig' naar de gewone school terug verwezen. De commissie was 'huiverig' om het stempel zwakzinnig te geven als er onvoldoende zekerheid was. De school van de terugverwezen leerling werd geadviseerd zo nodig over een jaar de leerling nogmaals voor een onderzoek aan te melden. In 107 gevallen werd dit gedaan en van deze leerlingen werden er alsnog 71 toegelaten. Van een aanzienlijk deel, 399 leerlingen, werd echter niets meer vernomen. Met toestemming en medewerking van wethouder E. Polak van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) werd een circulaire gestuurd naar de scholen van deze leerlingen met het verzoek de redenen aan te geven waarom het kind niet nogmaals was aangemeld voor onderzoek. Die informatie bleek slechts voor 154 leerlingen te achterhalen. Uit de antwoorden bleek dat een deel van de onderwijzers geïrriteerd was door dit verzoek tot informatie, omdat zij zich onvoldoende betrokken voelde bij de onderzoeken. Zij gaven antwoorden als: 'De commissie vond het kind immers niet achterlijk', 'Wij horen nooit iets van het onderzoek, de lust tot sturen vergaat ons daarom' en 'Van een voorlopig oordeel was ons niets bekend'. Enkele andere antwoorden waren: 'Zij is niet achterlijk, zij behoort tot de beste leerlingen van haar klas en was alleen in de eerste klas

door ziekte achtergebleven' en 'Ik begrijp niet waarom hij ooit is opgegeven',¹¹³ Herderschêe en Edens trokken op basis van de verkregen informatie over de 154 leerlingen de conclusie dat een deel van de teruggezonden leerlingen op de gewone lagere school tot de groep 'achterblijvers' was gaan behoren, daarvan waren er 45 'hopeloze gevallen'. Of het voor deze kinderen beter was geweest wanneer zij onmiddellijk waren toegelaten tot het buitengewoon onderwijs was een vraag die opengelaten werd. Maar wel mocht, aldus Herderschêe en Edens, de groep van 'schoolachterlijken' niet langer worden verwaarloosd.¹¹⁴ Herderschêe had al in 1922 betoogd dat deze 'schoolachterlijken' niet toegelaten mochten worden tot de school voor buitengewoon onderwijs, 'hoezeer de onderwijzers van de gewone school ook aandrongen'.¹¹⁵ De psycholoog Luning Prak (1898-1979) ondersteunde later deze opvatting. De diagnose zwakzinnigheid vond hij 'merkwaardig zeker' en het aantal kinderen dat ten onrechte op een school voor buitengewoon onderwijs was geplaatst was naar zijn mening 'frappant gering'.¹¹⁶

In de Vereniging van Onderwijzers en Artsen kwam er gericht aandacht voor het toelatingsonderzoek en de werkzaamheden van Herderschêe. In 1930, het jaar dat hij en Edens het evaluatieonderzoek verrichtten en daarover publiceerden, werd in de Vereniging van Onderwijzers en Artsen de vraag gesteld hoe nu feitelijk de toelatingsprocedure op de verschillende scholen voor buitengewoon onderwijs plaatsvond en welke psychologische test het meest geschikt was om in de toelatingsprocedure te gebruiken. Om die vraag te beantwoorden werd door het Hoofdbestuur de Commissie tot bestudering van de methoden van onderzoek ingesteld.

Commissies ter verbetering van het onderwijs

Zoals gezegd stelde het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzer en Artsen bij een door de ledenvergadering vastgesteld onderwerp een studiecommissie in die uiteindelijk een rapport met beleidsvoorstellen voor het onderwijs aan de leden voorlegde. Een lid van het Hoofdbestuur maakte altijd deel uit van een dergelijke commissie waarin zowel onderwijzers als artsen zitting konden hebben. Nagegaan wordt of en bij welke onderwerpen onderwijzers en artsen samenwerkten om het buitengewoon onderwijs te verbeteren. In deze paragraaf wordt in aansluiting op het voorgaande, de verbetering van de diagnostiek, eerst de Commissie tot bestudering van de methode van onderzoek behandeld. Daarna komen beknopt enkele andere commissies aan de orde, namelijk de commissies voor Zaak-onderwijs, Individualisatie van het Onderwijs, Schooltijden en lesuren, Bezinkingsklassen en Schoolverzuim. Tot slot wordt het Museum voor Buitengewoon Onderwijs kort besproken, omdat in dit museum materialen ter verbetering van het buitengewoon onderwijs werden bijeengebracht.

Commissie tot bestudering van de methoden van onderzoek

Aangezien er in 1930 nog geen wettelijke richtlijnen waren en meer eenheid in toelating gewenst was, deed de afdeling Haarlem van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen het voorstel om een commissie in te stellen die tot taak had na te gaan op welke wijze de toelating op de verschillende scholen plaatsvond. In de Commissie tot bestudering van de methoden van onderzoek van de 'candidaat-leerlingen' voor scholen voor buitengewoon onderwijs nam uit de afdeling Haarlem het schoolhoofd Broekhuizen zitting naast Her-

derschêe en Edens. Herderschêe rapporteerde in 1933 met het artikel 'De recrutering voor de scholen voor B.O.'. Nagenoeg alle scholen hadden uitvoerig inlichtingen verstrekt.¹¹⁷ Voor de 'debielen' bleek over het algemeen de aanvraag uit te gaan van de gewone lagere school. 'Imbecillen' werden dikwijls rechtstreeks aangemeld voor de bezinkingsklas of voor de imbecielschool door ouders of door een consultatiebureau.¹¹⁸ Een leerling werd pas geplaatst na een 'deskundig' onderzoek door een medisch-pedagogische commissie. De commissie constateerde dat de 'deskundigen' in dit geval onderwijzers en medici waren, die op het speciale gebied van de psychopathologie vrijwel allen autodidact waren. Het hanteren van de 'subtiële psychologische onderzoeksmethoden' was niet zo eenvoudig als het de autodidact in het begin leek.¹¹⁹ Indirect benadrukte de commissie zo dat professionele ontwikkeling voor beide beroepsgroepen noodzakelijk was. Een onderwerp waar inspecteur Van Voorthuysen in zijn inspectieverslagen aan de minister herhaaldelijk op had gewezen. Voor de schoolartsen zou de deskundigheidsbevordering, zoals we straks zullen zien, in 1934 plaats gaan vinden en voor onderwijzers was de beroepsopleiding in 1929 gestart.

Het onderzoek hoorde volgens een protocol met vaste regels plaats te vinden, want een toelatingscommissie kon niet voorzichtig genoeg zijn bij het drukken van het 'altijddurende stempel' van zwakzinnigheid op een kind. Er werd een drietal conclusies getrokken. De eerste conclusie was dat voor ieder onderzocht kind een dossier bewaard moest worden met daarin de informatie van de gewone lagere school. In dit dossier moest een door een pedagoog en medicus getekend verslag worden opgenomen dat de resultaten bevatte van het medisch, pedagogisch en psychologisch onderzoek en de conclusie daaruit. Dit voorstel werd, op aanwijzing van Van Voorthuysen, datzelfde jaar in het KB van 1933 opgenomen.¹²⁰ Vanuit het figuratieperspectief gezien gingen hier dus de belangen van het werkveld, de beroepsvereniging van onderwijzers en artsen en de staat samen. De tweede conclusie was dat de 'voorlopig naar de lagere school teruggestuurde' kinderen na een jaar weer moesten worden onderzocht om na te gaan of het kind het gewone onderwijs kon volgen. Deze conclusie kwam direct voort uit het onderzoek dat Herderschêe met Edens in 1930 in Amsterdam had verricht. Tot slot concludeerde de commissie dat de vereniging van 'Artsen en Onderwijzers'¹²¹ zich moest blijven inzetten voor de 'al dan niet zwakzinnige schooldommen, psychopathen, toevallijders, spraakgebrekkigen, hardhorenden, doven en blinden'.¹²² Met deze laatste conclusie wees de commissie erop dat zwakzinnige leerlingen met een meervoudige beperking ook toegelaten moesten worden tot een school voor buitengewoon onderwijs. Dat impliceerde een brede deskundigheid van de medisch-pedagogische commissie.

Bij de bespreking van het rapport in de algemene vergadering, waar geen van de commissieleden aanwezig was, bleek verdeeldheid.¹²³ E.P. Schuyt, schoolhoofd en lid van de afdeling Haarlem, meende dat het rapport niet beantwoordde aan de opdracht want er werd geen aandacht besteed aan de verschillende testen die inmiddels bestonden en evenmin was er aandacht voor berekening en waarde van het IQ. Herderschêe schreef daarop een reactie waarin hij verwoordde dat de commissie de teleurstelling kon begrijpen als men gedacht had een overzicht van verschillende testen te krijgen. Misschien had men ook verwacht dat de commissie zou aangeven welke test het beste zou zijn om zo te komen tot de gewenste uniformiteit bij de toelating. Uit de enquête was echter gebleken dat vrijwel overal dezelfde psychologische test werd gebruikt. In dit opzicht was er al eenheid van onder-

zoek. Wat er aan uniformiteit te bereiken viel, bestond al. De waardering van de resultaten bleef echter altijd subjectief, zo gaf hij aan.¹²⁴ De afdeling Haarlem bleef, ook na toelichting van Herderschêe op de volgende vergadering, ontevreden, want ook andere testen hadden door de commissie besproken moeten worden en aangegeven had moeten worden wat de beste test was.¹²⁵ Daarbij had de commissie moeten aangeven wat de 'kern en methode' van de testen waren en welke wijzigingen er nog in waren aan te brengen.

Herderschêe reageerde op het streven naar uniformiteit in zijn artikel 'Het Onderzoek der kandidaten'.¹²⁶ Van hem was al het standpunt bekend dat het er niet toe deed welke methode gehanteerd werd, als de diagnose 'zwakzinnigheid' maar niet gesteld werd zonder systematisch onderzoek met een 'aan normale kinderen getoetste methode'.¹²⁷ Nu reageerde hij op het ongenoegen van de afdeling Haarlem. Waarom uniformiteit over het hele land bij het toelatingsonderzoek nodig zou zijn was hem niet duidelijk. Van belang was dat er systematisch werd onderzocht en de resultaten moesten zorgvuldig geprotocolleerd worden. Vele wegen leidden naar Rome en wie 'met liefde' een methode toepaste, kreeg vaak betere resultaten dan met een 'hem opgedrongen en door anderen geprefereerde methode'. Het deed er volgens Herderschêe niet toe welke methode je gebruikte, het was altijd onverantwoord om van het verkregen cijfer dwingend af te laten hangen of een kind op de gewone lagere school moest blijven, of naar een school voor zwakzinnigen werd verwezen. Men moest, om tot een oordeel te komen, steeds wikken en wegen in verband met de wijze waarop het cijfer werd verkregen en dit in verband brengen met het medisch en pedagogisch onderzoek. Als de afdeling Haarlem ontevreden was 'over haar resultaten' van het onderzoek, dan zou zij de verbetering niet moeten zoeken in de verandering van 'methode', maar in het veranderen of verplaatsen van een deel van haar proeven. Dit vereiste een 'nauwkeurige ijking' en dat was een 'omvangrijke, individuele arbeid'. Het blindelings overnemen van proeven en normeringen uit andere landen was niet aan te raden. Aanpassingen aan milieu, zoals door de psychologen L.M. Terman¹²⁸ en O. Bobertag¹²⁹ waren gedaan, konden natuurlijk ook voor Haarlem gedaan worden, 'als iemand zich daarvoor beschikbaar stelde', zo besloot Herderschêe subtiel zijn reactie.¹³⁰

Herderschêe relativeerde hier opnieuw de waarde van een verkregen getal van een intelligentietest. Hij benadrukte de proceskant van het toelatingsonderzoek en daarbij moesten onderwijzer en arts gezamenlijk tot een voorlopig oordeel komen. F.A. van Riet, hoofd van een school in Haarlem, vond deze reactie niet correct. De afdeling Haarlem had gevraagd om een onderzoek en klaarblijkelijk was de commissie er à priori van uitgegaan dat de beste methode die van Binet-Simon was. Hij was zeer ontevreden en meende dat het Hoofdbestuur een met algemene stemmen gegeven opdracht tot het instellen van het door Haarlem bedoelde onderzoek eenvoudig naast zich neer had gelegd.¹³¹ Het ongenoegen van de afdeling Haarlem werd niet weggenomen. Er speelde op de achtergrond meer bij afdeling Haarlem, een afdeling met een groot aantal BvNO-leden.¹³² Deze onderwijsbond was namelijk van mening dat het intelligentieonderzoek afgenomen moest worden door het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs.¹³³ Dat standpunt gaf wel spanning in de verhouding tussen onderwijzers en artsen, zeker bij dat deel van de onderwijzers die ook lid waren van de BvNO. Verder onderzoek werd door de Commissie tot bestudering van de methoden van onderzoek niet gedaan. In de praktijk was de Binet-Simon-Herderschêe de meest gebruikte test geworden. De taak van de toelatingscommissie was te bepalen of

een leerling wel of niet voorlopig toegelaten kon worden tot de school voor buitengewoon onderwijs.

Enkele andere commissies

Regelmatig werd op voorstel van een afdeling door het Hoofdbestuur een studietoelatingscommissie ingesteld om een bepaald onderwerp voor de vergadering voor te bereiden, bijvoorbeeld commissies voor Zaakonderwijs, Individualisatie van het Onderwijs, Schooltijden en lesuren, Bezinkingsklassen en Schoolverzuim. We gaan kort in op deze onderwerpen die allen te maken hadden met het verbeteren van het onderwijs in de scholen.

Zaakonderwijs behoorde volgens het KB van 1923 tot de verplichte leervakken. De commissie hiervoor moest nagaan hoe dit vak vormgegeven kon worden.¹³⁴ In haar eindrapport rekende de commissie tot het zaakonderwijs: zintuig oefeningen, kennis van de omgeving, natuurkennis, het 'zakelijk gedeelte' uit de aardrijkskunde en de geschiedenis van verkeer-smiddelen.¹³⁵ Het gebruik van materiaal 'uit het volle leven' dat door de leerlingen zelf verzameld of gemaakt was, werd benadrukt.¹³⁶ Goed voorbereide schoolwandelingen en een bezoek aan bijvoorbeeld een bakkerij, een smederij of een andere werkplaats waren belangrijk. Verder moesten, als het mogelijk was, dieren en planten in de school gebracht worden. In onderstaande illustratie brengt een trotse leerling zijn pony mee naar school om erover te vertellen. P.H. Schreuder had zijn klas naar buiten gebracht en staat glimlachend op de achtergrond.

Illustratie 9. Karel brengt zijn pony mee naar school.¹³⁷

Het eindrapport van de commissie, met een wetenschappelijke inleiding en tal van oefeningen en lesvoorbeelden, werd in gedeelten in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* gepubliceerd en vervolgens apart uitgegeven door Uitgeverij Haga.¹³⁸ Daarmee was het eerste leerplan voor het buitengewoon onderwijs gerealiseerd.

Van belang was ook de commissie Individualisatie van het Onderwijs, die moest nagaan in hoeverre en op welke wijze in de scholen voor buitengewoon onderwijs individueel kon worden gewerkt.¹³⁹ Waarschijnlijk niet toevallig benadrukte in datzelfde jaar Van Voorthuysen in zijn rapportage aan minister Rutgers de noodzaak tot individualiseren en maakte

daarvan een vast aandachtspunt in zijn inspectieverslagen.¹⁴⁰ Het is namelijk aannemelijk dat P.H. Schreuder, namens het Hoofdbestuur lid van deze commissie, dit onderwerp met Van Voorthuijsen had besproken. Beiden zagen immers individualisering als de essentie van het buitengewoon onderwijs en werkten, zoals ook dit voorbeeld laat zien, als respectievelijk adviseur van de staat en belangenbehartiger van het werkveld, inhoudelijk samen. De commissie concludeerde een jaar later in haar rapport dat individueel onderwijs wenselijk was, maar zo goed als onmogelijk met een klas van achttien leerlingen, en dat specifieke leermaterialen nodig waren.¹⁴¹ Het Hoofdbestuur kreeg vervolgens van de ledenvergadering de opdracht om met voorstellen tot leermiddelen te komen.¹⁴²

Invloed van Van Voorthuijsen was er ook bij de Commissie Schooltijden en lesuren, ingesteld op initiatief van de afdeling Arnhem naar aanleiding van het verzoek van inspecteur Van Voorthuijsen aan de gemeente Arnhem om te onderzoeken of het aantal lesuren verhoogd kon worden van 23 naar 26 uur.¹⁴³ In de tussenrapportage werden twee mogelijkheden genoemd om de onderwijsopvoeding van zwakzinnigen te verbeteren, in gestichten of in zogenoemde dagscholen met een verlengde schooltijd. I.C. van Houte (1892-1989), onderwijzer en secretaris van de afdeling Amsterdam, gaf een derde mogelijkheid aan, namelijk intensievere samenwerking tussen thuis en school.¹⁴⁴ Deze gedachte werkte hij uit in het artikel 'Eenige beschouwingen over de opvoeding der zwakzinnigen'.¹⁴⁵ Van Houte studeerde op dat moment voor de middelbare akte Pedagogiek bij Kohnstamm en zou in 1937 Van Voorthuijsen opvolgen als rijksinspecteur voor het buitengewoon onderwijs. Kort na de publicatie van Van Houte kwam de commissie met haar eindrapport. Tot een eenduidig antwoord op de vraag van Van Voorthuijsen kwam het niet. Uitbreiding van het aantal lesuren was sterk afhankelijk van de ligging van de school en de mogelijkheden die op de school aanwezig waren.¹⁴⁶ Van Houte zegde het Hoofdbestuur toe een artikel te schrijven over de door hem gewenste nauwere samenwerking tussen school en huis. Dit artikel, 'School en huis', werd in 1929 geplaatst in het jubileumboek van de vereniging.¹⁴⁷ Samen met bestuurslid Vos schreef hij dat jaar ook nog *Moelijke kinderen, een boek voor ouders en opvoeders*.¹⁴⁸ Van Houte vond de samenwerking tussen school en huis kortom van essentieel belang bij de opvoeding van kwetsbare kinderen.

Wij zagen eerder dat er in het werkveld weerstand was om leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking toe te laten tot de school voor buitengewoon onderwijs, omdat

voor deze leerlingen het onderwijs anders ingericht moest worden. In 1927 werd door de algemene ledenvergadering het voorstel aangenomen om een studiec ommissie Bezinkingsklassen in te stellen.¹⁴⁹

Illustratie 10. *Bezinkingsklas, voorschool voor de werkinrichting*.¹⁵⁰

In haar eindrapport constateerde de commissie dat een scherpe omschrijving van het begrip 'imbeciliteit', waarmee destijds ernstige verstandelijke beperkingen werden omschreven, onmogelijk was.¹⁵¹ Bij het medisch-pedagogisch onderzoek zou gebruik gemaakt kunnen worden van de *Elementaire verstandsoefeningen*¹⁵², een leergang ontworpen door de onderwijzers Van Riet en Schuyt voor leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking, of van een test waarbij niet werd gesproken, zoals in de test ontwikkeld door Herderschêe voor doven. De arts zou met name ook onderzoek moeten doen naar specifieke lichamelijke symptomen die voor herkenning, beoordeling en behandeling van waarde waren.¹⁵³ De commissie vond dat bij diagnostiek en onderwijs aan deze leerlingen een nauwe samenwerking tussen onderwijzer en arts vereist was. Voor het onderwijs aan zogeheten imbecielen moest de leerkracht voldoende kennis hebben van zowel de leervakken als de 'lichamelijke en psychische' bijzonderheden van de leerling.¹⁵⁴ Daarom was het bezit van de bevoegdheid tot het geven van lager onderwijs 'volstrekt' noodzakelijk en dus de aanstelling van fröbel-onderwijzeressen, zoals in het KB van 1923 toegestaan, niet wenselijk¹⁵⁵, een standpunt dat door inspecteur Van Voorthuysen werd gedeeld.

Vanuit de vereniging was er regelmatig bij de overheid op aangedrongen om leerplicht of eventueel schoolplicht in te voeren.¹⁵⁶ In 1928 werd de Commissie Schoolverzuim ingesteld om het feitelijk schoolverzuim bij het buitengewoon onderwijs in kaart te brengen.¹⁵⁷ Zij rapporteerde dat het gemiddelde percentage van te vroeg vertrokken leerlingen bij de openbare scholen 25% was en bij de bijzondere scholen 22%. Bijna een kwart van de ontslagen leerlingen ging, aldus de commissie, onvoldoende voorbereid de maatschappij in. Hierdoor moest een groot deel van de investering in deze leerlingen als verloren worden beschouwd. Enkele scholen wezen nog op het positieve effect van de invoering van 'arbeidsklassen'. Als een leerling eenmaal in zo'n klas zat, werd er slechts bij hoge uitzondering verzuimd, waarover meer in het hoofdstuk Nazorg. De Commissie Schoolverzuim concludeerde dat alleen wettelijke dwang kon helpen tegen het schoolverzuim.¹⁵⁸ Ook dit rapport werd door de algemene vergadering aangenomen en Hoofdbestuur en inspecteur Van Voorthuysen zouden bij de staat blijven aandringen op invoering van de leerplicht.¹⁵⁹

Bespreking en implementatie van de beleidsvoorstellen van bovengenoemde commissies droegen bij aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs en legitimeerden het als aparte onderwijssector. De activistische onderwijzers die zelfbewust inhoud gaven aan de nieuwe onderwijssector werden in hun streven naar professionalisering direct en indirect ondersteund door inspecteur Van Voorthuysen.

Museum voor Buitengewoon Onderwijs

Een bijzonder initiatief om de eigenheid van de sector buitengewoon onderwijs zichtbaar te maken was de oprichting van het Museum voor Buitengewoon Onderwijs in 1924. De ontstaansgeschiedenis van het museum hing nauw samen met het voortdurend streven naar het verbeteren van het onderwijs. Met dit museum werden de in het werkveld ontwikkelde leermaterialen, testen en methodes toegankelijk voor zowel onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs als bij andere belangstellenden.¹⁶⁰ Het museum was ontstaan doordat ontwikkelde leermaterialen een vast aandachtspunt vormden binnen de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.¹⁶¹ Met de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 zouden verschillende soorten van buitengewoon onderwijs onder deze wetgeving worden

geplaatst. Daarom stelde het Hoofdbestuur voor om aan de algemene vergadering van 1923 een tentoonstelling te verbinden van leermiddelen die betrekking hadden op het gehele buitengewone onderwijs en daarbij alle scholen te betrekken: scholen voor doven, blinden, spraakgebrekkigen, psychopaten en zwakzinnigen.¹⁶² Tevens zouden autoriteiten, pers en publiek worden uitgenodigd, zodat ook propaganda voor het buitengewoon onderwijs zou plaatsvinden. Dit voorstel liet zien dat er in de periode waarin definitieve besluitvorming over de sector plaats moest vinden een constante behoefte was om de betekenis van het buitengewoon onderwijs over het voetlicht te brengen. Dit pr-initiatief voor een tentoonstelling van allerlei soorten scholen van buitengewoon onderwijs liep parallel met het streven van P.H. Schreuder om de naam van de vereniging te wijzigen en de vereniging toegankelijk te maken voor onderwijzers en artsen van scholen die spoedig onder de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs zouden vallen.¹⁶³ Tijdens de vergadering die voorafging aan de tentoonstelling opperde Van Voorthuijsen het idee om een deel van de ingezonden leermiddelen te bestemmen voor een permanente tentoonstelling. Bij de door hem geopende tentoonstelling sprak hij van een 'lente' binnen het buitengewoon onderwijs, want er bleek een grote mate van 'vrijheid voor de onderwijzer'.¹⁶⁴ Het aantal leermiddelen voor de verschillende vakken werd steeds groter, maar wel vond hij dat ook het onderwijs aan zwakzinnigen nog wat 'te intellectueel' was.¹⁶⁵ Ook Fr. Visser, hoofd van de buitengewone school in Utrecht, deed in zijn artikel 'Onze tentoonstelling' het voorstel om een permanente tentoonstelling van 'onze leermiddelen' in te richten.¹⁶⁶ Het Hoofdbestuur besloot aan de rijksinspecteur te vragen of het inspectiekantoor in Utrecht daartoe mogelijkheden bood.¹⁶⁷ Toen er in 1924 enkele kamers vrij kwamen in het inspectiekantoor kon die wens gerealiseerd worden. Van Voorthuijsen schreef in dat jaar het artikel 'Een verzameling van leermiddelen ten behoeve van het buitengewoon lager onderwijs'. De verantwoordelijkheid voor deze permanente tentoonstelling lag bij de inspectie en het hele buitengewoon onderwijs zou erbij betrokken moeten worden. In dit museum kon aan mensen die 'ons onderwijs' niet kenden getoond worden dat 'wij langs een andere weg dan bij het gewone lagere onderwijs ons doel probeerden te bereiken'.¹⁶⁸

Het voorstel van de inspecteur om een adviescommissie in te stellen uit de vier verenigingen die inmiddels door de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs waren gevormd, werd overgenomen.¹⁶⁹ Hiermee gaf de inspecteur aan dat hij belang hechte aan samenwerking van de verschillende beroepsorganisaties, omdat hij vond dat het buitengewoon onderwijs als eenheid moest opereren. In het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werd vanaf 1924 de nieuwe rubriek 'Ons Museum' opgenomen. P.H. Schreuder, eindredacteur, lichtte toe dat 'ons' niets anders betekende dan dat 'onze vereniging' de stoot tot de oprichting had gegeven en mede dankzij de inspanning van 'onze Inspecteur', die minstens evenveel voor het plan voelde als het Hoofdbestuur, was nu 'het museum in zeer bescheiden vorm aanwezig in de Ramstraat 33 in Utrecht onder leiding van de Inspectie zelf'.¹⁷⁰ Van Voorthuijsen berichtte vervolgens aan minister Visser dat het Museum voor Buitengewoon Onderwijs, een initiatief uit het werkveld, sinds 1924 verbonden was aan zijn inspectie en dat dit museum, gehuisvest in zijn inspectiekantoor, veel bijdroeg aan de deskundigheidsbevordering van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Zijn streven was erop gericht het kantoor van de inspectie te maken tot een bureau waar alle informatie over opvoeding van en onderwijs aan 'moeilijke kinderen' kon worden verkregen.¹⁷¹

Het Museum voor Buitengewoon Onderwijs, 'Ons Museum', nam met de groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs een hoge vlucht. Veel materiaal werd ontwikkeld, omdat het onderwijs aangepast moest worden aan de individuele leerling.¹⁷² Een visie die zowel door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen als door inspecteur Van Voorthuijsen werd uitgedragen. Leerkrachten hadden de zeggenschap over hun eigen werk, een belangrijke kwaliteit van een professie.¹⁷³ De instrumentele professionalisering werd een belangrijk kenmerk waardoor het buitengewoon onderwijs zich onderscheidde van het gewoon lager onderwijs.¹⁷⁴ In 1925 was er al zoveel materiaal opgestuurd dat er verschillende afdelingen konden worden gevormd. Afdelingen voor doven, slechthorenden, blinden en zwakzinnigen.¹⁷⁵ Bezoekers waren onder meer leerlingen van kweekscholen, een 'groot aantal' leden van de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen, leden van de Vereeniging voor Kinderstudie, leerlingen uit de opleiding tot wijkverpleegkundige, leerkrachten uit het buitengewoon onderwijs en studenten van de universiteit.¹⁷⁶ Voor Van Voorthuijsen en zijn bureaumedewerker werd het al snel te druk. Daarom was vanaf 1926 het museum open op de woensdagmiddag van twee tot halfzes en bezoekers werden niet meer rondgeleid.¹⁷⁷ Utrecht was de vaste locatie voor de algemene ledenvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en op die vergaderdag zou het museum ook open zijn.¹⁷⁸ Dat het museum de aandacht trok bleek ook uit de uitnodiging van de directeur van het Schoolmuseum in Amsterdam.¹⁷⁹ Op zijn verzoek deed het Museum voor Buitengewoon Onderwijs mee aan de onderwijstentoonstelling die in 1927 in Amsterdam werd gehouden.¹⁸⁰

De inrichting en de opening van Ons Museum stimuleerde klaarblijkelijk ook tot het beschrijven van voorbeelden van leermiddelen, dikwijls met schetsjes toegelicht. In het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werden deze gepubliceerd. Uit alle delen van het land kwamen bijdragen binnen die vooral bestemd waren voor het verbeteren van het reken- en taalonderwijs.¹⁸¹ De Rotterdamse onderwijzer G. Bunt schetste in 'Rekenbord voor hoeveelheden van 1-1000' hoe hij een hulpmiddel had gemaakt voor het rekenen.¹⁸² In datzelfde jaar, 1928, werden nog een tweetal leermiddelen voor het rekenonderwijs beschreven.¹⁸³ Het jaar werd afgesloten met een uitgebreid artikel 'Eenige persoonlijke leermiddelen' van Jo.C. Breukelaar.¹⁸⁴ Nauwkeurig beschreef ze hoe deze persoonlijke leermiddelen ontstonden. Dikwijls werden ze maar voor één kind gebruikt en dan weer opgeborgen tot een leerling met eenzelfde leerbehoefte kwam. In het Naschrift bij voornoemd artikel merkte P.H. Schreuder op dat deze publicatie het ideaal benaderde: nauwkeurig observeren, het vaststellen van de afwijkingen en 'verpersoonlijkte leermiddelen' die aan deze afwijkingen tegemoetkwamen; 'dit was de richting waarin het buitengewoon onderwijs zich moest ontwikkelen'.¹⁸⁵ Inspecteur Van Voorthuijsen schreef in zijn inspectieverslag over 1935 aan onderwijsminister Marchant van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) dat het 'de eer' van het buitengewoon onderwijs was dat de leerkrachten een onnoemelijk aantal voorwerpen hadden vervaardigd, waardoor sommige scholen 'ware magazijnen' waren geworden van 'kunstige leermiddelen, uitgedacht door vindingrijke geesten onder het onderwijzend personeel'.¹⁸⁶ De instrumentele professionalisering van het buitengewoon onderwijs werd dus voortvarend ter hand genomen. Het Museum voor Buitengewoon Onderwijs onder leiding van inspecteur Van Voorthuijsen had daarbij een spilfunctie gekregen.

Uitbreiding van het aantal scholen

Zoals gezegd had de Vereniging van Onderwijzers en Artsen een drietal doelstellingen geformuleerd. In deze paragraaf ligt het accent op acties die gericht waren op de tweede doelstelling, namelijk het uitbreiden van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs. Ook hier is de vraag welke initiatieven door wie werden genomen en wat de gevolgen waren van die initiatieven. Uitbreiding van het aantal scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking had, zoals we in het hoofdstuk Verhouding tussen onderwijzers en artsen in Deel I zagen, vooral in de grote steden in het westen van het land plaatsgevonden. Op het platteland bleven deze leerlingen op de gewone lagere school of gingen in het geheel niet naar school. Daarom werd het realiseren van scholen op het platteland en in kleine gemeenten een specifiek aandachtspunt voor het Hoofdbestuur, waarin onderwijzers en artsen goed samenwerkten om deze doelstelling te bereiken. Over de voortgang werden de leden geïnformeerd via mededelingen in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.

De Onderwijsraad had in haar advies van 1921, behandeld in het hoofdstuk Nieuwe wetgeving voor een groeiende sector, al voorgesteld dat gemeenten op het platteland konden samenwerken en dat een regeling voor de reiskosten ontworpen moest worden. Het KB van 1923 bood de mogelijkheid om naast plaatselijke scholen ook centrale scholen, streekscholen, op te richten. Omdat provincies volgens de Lager Onderwijswet van 1920 uitgaven konden doen voor het buitengewoon onderwijs, besloot het Hoofdbestuur deze mogelijkheid nadrukkelijk onder de aandacht te brengen van de provinciebesturen.¹⁸⁷ In 1925 werd een adres aan de Provinciale Staten van Gelderland verzonden om het voorstel aan te nemen waarin verzocht werd te onderzoeken in welke plaatsen een centrale school opgericht kon worden.¹⁸⁸ Het feit dat dit voorstel in de Provinciale Staten was ingediend door het Arnhemse schoolhoofd voor buitengewoon onderwijs J. Bakker, tevens statenlid, laat zien dat het Hoofdbestuur ook het eigen netwerk gebruikte om in een provinciebestuur het buitengewoon onderwijs aan de orde te stellen. In 1925 werd eveneens een verzoekschrift verstuurd aan de Provinciale Staten van Overijssel om de bestaande subsidieregeling voor dove, slechthorende en blinde kinderen ook van toepassing te verklaren op leerlingen met een verstandelijke beperking.¹⁸⁹ In de Provinciale Staten van Noord-Holland was subsidiëring van het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking eveneens met hetzelfde positieve resultaat aan de orde gesteld.¹⁹⁰

Het Hoofdbestuur, in de persoon van de onderwijzer C. Leeftang, werd bij het initiatief van enkele onderwijzers en artsen in Zuid-Holland betrokken.¹⁹¹ Leeftang nam op zich om voor meer bekendheid voor het buitengewoon onderwijs op het platteland te zorgen. Deze succesvolle propagandacampagne, in zeventien regionale bladen werden artikelen geplaatst, moest ondersteunend werken bij de verzoekschriften die naar de lokale, provinciale en rijksoverheid werden gestuurd met als doel het bevorderen van het aantal scholen, vooral op het platteland. Inspecteur Van Voorthuijsen vond deze ontwikkeling 'hoogst belangrijk', moedigde het Hoofdbestuur aan tot actie, publiceerde in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*¹⁹² en stelde dit onderwerp centraal tijdens zijn lezing op het eerste Nederlands Paedagogisch Congres van 9 en 10 april 1926. Hier sprak Van Voorthuijsen over 'De organisatie van het onderwijs aan zwakzinnigen voor ons geheele land' en stelde hij voor dat in alle plaatsen boven de 12.000 inwoners één of meer scholen voor zwakzinnigen zouden moeten zijn.¹⁹³ In grote steden als Almelo, Enschede, Gouda, Middelburg, Venlo en

Zwolle was nog geen school voor buitengewoon onderwijs, evenals in de provincies Drenthe en Zeeland. Om streekscholen mogelijk te maken konden de provincies subsidie geven voor reis- en eventuele huisvestingskosten.¹⁹⁴

Deze acties maken duidelijk dat vanuit het figuratieperspectief gezien midden jaren twintig met succes een offensief in gang werd gezet om scholen op het platteland en in kleine gemeenten te realiseren. Zowel de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, de gemeenten, de provincies als de staat in de persoon van inspecteur Van Voorthuijsen waren hierbij betrokken. In 1929 schreef P.H. Schreuder het artikel 'Zwakzinnigheid op het platteland'.¹⁹⁵ Hierin besprak hij een viertal onderzoeken van A.J. Schreuder, die hij op verzoek van de lokale gemeentebesturen had verricht. Zij wilden weten of er voldoende leerlingen waren om een aparte school te stichten. Het eerste onderzoek was uit 1923 en betrof alle twintig openbare en bijzondere scholen in de gemeente Rheden. Het tweede onderzoek vond plaats in het voorjaar van 1927 en daarbij waren alle bijzondere en openbare scholen in de gemeente Lonneker betrokken. In het najaar van 1927 onderzocht hij de zes christelijke scholen in Alphen aan de Rijn en in 1928 alle scholen voor openbaar onderwijs in de Overijsselse gemeente Hengelo. Aan de scholen werd gevraagd een opgave te doen van leerlingen die twee jaar of meer achter waren in hun schoolontwikkeling. De onderwijzers moesten hierbij als oorzaak kunnen aangeven dat dit het gevolg was van een gebrekkige verstandelijke ontwikkeling en niet kwam door ziekte of andere oorzaken. De leerlingen met een achterstand als gevolg van de gebrekkige verstandelijke ontwikkeling werden onderzocht met de Binet-Simon-Herderschêe test. Er bleek nauwelijks verschil te zijn tussen de uitkomst van het onderzoek en het oordeel van de leerkrachten. Zoals tabel 8 laat zien varieerden de resultaten van de onderzoeken van A.J. Schreuder per gemeente.

Gemeente	Leerlingen	Zwakzinnigen	Percentage
Rheden	3140	76	2.42
Lonneker	2326	90	2.70
Alphen a.d. Rijn	1085	28	2.58
Hengelo (0)	1912	55	2.80

Tabel 8. *Onderzoeken naar het voorkomen van achterlijkheid in een viertal gemeenten.*¹⁹⁶

Hij concludeerde dat het percentage zwakzinnige kinderen hoger lag, namelijk 2,5%, dan de 1.6% die tot dusver landelijk werd aangenomen.¹⁹⁷ Het aantal jongens in verhouding tot het aantal meisjes was in zijn onderzoeken gelijk aan de landelijke verhoudingen, twee derde jongens en een derde deel meisjes.¹⁹⁸ Voor een veilige schatting van het aantal zwakzinnige kinderen in een gemeente hield Van Voorthuijsen het getal van 1,6 % van de schoolbevolking aan. Hier was P.H. Schreuder het mee eens. Bij het plannen van het stichten van een school was een te lage schatting beter dan een te hoge.¹⁹⁹

Het vervoer naar een centrale school en de bekostiging van het onderwijs was een onderwerp dat op verzoek van de afdeling Haarlem in 1928 in de algemene vergadering van de vereniging aan de orde kwam. Aansluitend op de discussie werd een Commissie Centrale scholen en vervoerskwestie ingesteld met als leden de onderwijzers L. Broekhuizen uit Haarlem en de broers A.J. Schreuder en P.H. Schreuder.²⁰⁰ Uit het ingestelde onderzoek bleek dat in de meeste gemeenten een regeling was getroffen waardoor kinderen van on- of

minvermogende ouders met de tram of bus naar school konden gaan.²⁰¹ Dit varieerde van gedeeltelijke tot gehele vergoeding.²⁰² De meeste gemeenten hadden ook onderling een regeling getroffen waarbij de school voor buitengewoon onderwijs een vergoeding kreeg van de gemeente waaruit de leerling afkomstig was.²⁰³ Dat maakte het in ieder geval mogelijk dat leerlingen uit naburige gemeenten naar een school voor buitengewoon onderwijs konden gaan. Hiernaast was de eerdergenoemde provinciale steun belangrijk.²⁰⁴ Steun vanuit de provincie nam steeds verder toe.²⁰⁵ Zo deden bijvoorbeeld Gedeputeerde Staten in Drenthe in 1929 onderzoek naar het aantal zwakzinnigen in de provincie. Hiervoor kregen ze medewerking van de afdeling Drenthe van de Vereeniging van Nederlandse Gemeenten. Basisgegevens werden verstrekt door de gemeenten en aan alle hoofden van scholen werd een vragenlijst gestuurd. Vervolgens werden uit de verstrekte leerlinggegevens steekproeven genomen en deze leerlingen werden onderzocht door M.J. Geudeke, hoofd van de in 1927 opgerichte school voor buitengewoon onderwijs in Assen.²⁰⁶ In totaal werden er 506 zwakzinnige leerlingen opgespoord. In bijgaande tabel worden de resultaten van het Drentse onderzoek weergegeven.

	Openbaar		Bijzonder		Totaal
	J	M	J	M	
Debiel	233	120	42	19	414
Imbeciel	23	25	9	6	63
Idioot	13	9	3	4	29
Totaal	269	154	54	29	506

Tabel 9. *Zwakzinnige leerlingen op de scholen voor openbaar en bijzonder onderwijs in de provincie Drenthe in 1929.*²⁰⁷

Advies over een in te voeren regeling werd gevraagd aan inspecteur Van Voorthuijsen en deze adviseerde de regeling van Noord-Holland over te nemen. Dat was echter te veel gevraagd voor de provinciale kas, slechts een meer sobere regeling was haalbaar. Voor het buitengewoon onderwijs in de provincie Drenthe werd een subsidie uitgetrokken van f. 2000,--.²⁰⁸

Toen de crisis begin jaren dertig sterk toenam, trokken gemeenten hun subsidies in voor leerlingen die uit hun gemeente naar een school voor buitengewoon onderwijs in een andere gemeente gingen. Dit was een reactie op de bezuinigingscirculaire die het ministerie naar alle gemeenten had gestuurd om te bezuinigen op de niet-verplichte onderwijsuitgaven. Na overleg van P.H. Schreuder op het ministerie volgde een brief van het Hoofdbestuur aan de gemeentebesturen dat de bezuinigingscirculaire geen aanleiding mocht zijn tot het schrappen van dergelijke posten.²⁰⁹ In 1938 gaven alleen de provincies Groningen, Friesland en Zeeland nog steeds geen subsidie voor vervoer en huisvesting van leerlingen in het buitengewoon onderwijs. Een gemeenschappelijk schrijven van de vier verenigingen voor buitengewoon onderwijs werd gericht aan Gedeputeerde Staten van deze provincies.²¹⁰ Er werd gewezen op het feit dat in heel Nederland pogingen werden ondernomen om scholen voor buitengewoon onderwijs op te richten en dat een regeling voor vervoer en eventuele huisvesting het oprichten van deze scholen zou bevorderen. Er was in 1938 namelijk nog geen landelijk dekkend netwerk van scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking. In onderstaande kaart van Van Voorthuijsen zijn de gepunteerde delen de gemeenten uit welke zwakzinnige kinderen naar centraal gelegen dagscholen werden gezonden.

Illustratie 11. 'Dagscholen, klassen en Internaten voor Zwakzinnigen in Nederland'.²¹¹

In 1941 namen zeven verenigingen, ook de onderwijsbonden NOG en BvNO deden nu mee, het initiatief tot een onderzoek naar het leerlingenvervoer van alle scholen voor buitengewoon onderwijs.²¹² Het leerlingenvervoer was voor het buitengewoon onderwijs een belangrijke kwestie geworden en de verenigingen waren van oordeel dat mogelijk tot een uniforme regeling gekomen kon worden. Het onderzoek werd verricht door G.A.E. Christ, voorzitter van de Bond ter bevordering van het Rooms-Katholiek Onderwijs. Hij verstuurde de vragenlijst aan de 160 bij de inspectie bekende scholen en instituten en kreeg 'met wat geduld en aanhouden' 100% van de verzonden lijsten terug. De meeste scholen gaven aan dat de leerlingen met de bus (112) of tram (67) naar school kwamen. In vier gevallen, waaronder de school voor buitengewoon onderwijs in Emmen, werd gebruikgemaakt van paard en wagen.

Illustratie 12. Leerlingenvervoer van de openbare school voor buitengewoon onderwijs in Emmen.²¹³

Het rapport maakte duidelijk dat er een veelheid aan regelingen bestond en dat de scholen voor buitengewoon onderwijs op het platteland sterk afhankelijk waren van bijdragen van provincie en gemeente. Gemeentelijke vergoedingen varieerden van algehele tot gedeeltelijke vergoeding. Ook waren er vijftien gemeenten die niets vergoedden in de vervoerskosten. Eenzelfde gevarieerd beeld van vergoedingen gaf de ondersteuning vanuit de provincies. Alle provincies gaven in 1941 rechtstreeks of indirect steun. Doorgaans werd aan de gemeente waar de leerling woonde het bedrag uitgekeerd.²¹⁴ Ook verenigingen gaven ondersteuning, zoals Zorg voor het Achterlijke Kind, het Groene Kruis en de Vereeniging Steun aan het Dove kind. Het aanvragen van de vergoeding gebeurde doorgaans door het schoolhoofd. De administratie hiervan was dikwijls niet eenvoudig en daardoor tijdrovend.²¹⁵ Christ concludeerde dat voor de scholen een wettelijk vastgelegde regeling noodzakelijk was en hij gaf de punten aan die bij een dergelijke regeling aan de orde dienden te komen, zoals aard van de handicap, afstand tot de school, of het internaatskinderen betroffen, de verblijfkosten, het openbaar en privé vervoer, het toezicht, de wijze van administratie en of er sprake was van een bijdrage van de ouders. De Tweede Wereldoorlog was er de oorzaak van dat de komst van een uniforme en wettelijke regeling vertraagd werd.

De Lager Onderwijswet van 1920 had het mogelijk gemaakt dat naast de gemeenten ook de provincies subsidies konden verlenen voor de scholen voor buitengewoon onderwijs. De staat, de gemeente en de provincie hadden er belang bij dat er voldoende scholen voor buitengewoon onderwijs waren. Daarom ondernam het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen acties om de Gedeputeerde Staten van de provincies te wijzen op de mogelijkheid om met hun steun buitengewoon onderwijs op het platteland mogelijk te maken. Daarbij kon het Hoofdbestuur rekenen op de betrokkenheid en de inzet van inspecteur Van Voorthuysen. Gezien vanuit het figuratieperspectief was er bij het streven naar uitbreiding van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs sprake van het samengaan van belangen tussen de provinciale overheden, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de verschillende organisaties naast de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Een bijzondere rol was hierbij voor inspecteur Van Voorthuysen. Hij vertegenwoordigde de staat, en adviseerde zowel de provincies als het Hoofdbestuur.

Behartigen van de belangen van het personeel

In deze paragraaf wordt de derde doelstelling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen behandeld, namelijk het behartigen van de belangen van het personeel verbonden aan de scholen voor buitengewoon onderwijs. Deze belangen betroffen zowel de rechtspositionele belangen ofwel de arbeidsvoorwaarden, als de professionele belangen ofwel de deskundigheidsbevordering.

Rechtspositionele belangen

Het nadrukkelijk behartigen van de rechtspositie van de onderwijzers behoorde al sinds 1905 tot de taakstelling van het Hoofdbestuur, omdat toen het buitengewoon onderwijs buiten de Lager Onderwijswet geplaatst was en onderwijzers daardoor geen recht meer hadden op de aan die wet verbonden regelingen. Dat werd anders met de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920, want toen kreeg het buitengewoon onderwijs een wettelijke grondslag. In die wet werd een KB aangekondigd waarin het salaris van de leerkrachten bij

het buitengewoon onderwijs zou worden vastgesteld.²¹⁶ In afwachting van deze definitieve salarisregeling kregen de leerkrachten, met uitzondering van de fröbelonderwijzeressen, een jaarlijkse toeslag van f. 300,--.²¹⁷ Omdat dit KB niet tot stand kwam moest het Hoofdbestuur alert blijven en zo nodig verzoekschriften versturen. Zo besloot bijvoorbeeld het Hoofdbestuur in 1924 op initiatief van P.H. Schreuder een adres te richten aan de minister met hierbij het verzoek om dit mondeling te mogen toelichten. Aanleiding was dit keer de aangekondigde veranderingen in het Bezoldigingsbesluit, de rijksregeling voor de salariëring van rijksambtenaren. Het Hoofdbestuur wilde dat hierin opgenomen werd dat evenals bij het uitgebreid lager onderwijs de verplichte aktes voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs gehonoreerd zouden worden.²¹⁸ Tevens moest er een aparte schaal ontworpen worden voor de hoofden van scholen voor buitengewoon onderwijs. Deze scholen waren doorgaans kleiner van omvang dan de gewone lagere scholen, maar er werd van deze hoofden meer verwacht dan van de hoofden van de gewone lagere scholen.²¹⁹ Omdat alle leerkrachten in het buitengewoon onderwijs belang hadden bij deze actie stuurde het Hoofdbestuur een uitnodiging voor samenwerking naar Th. Willemsen, secretaris van de rooms-katholieke vereniging, en aan De Graaff, voorzitter van de protestants-christelijke vereniging. Van de secretaris van de rooms-katholieke vereniging kwam het antwoord dat deze vereniging niet aan financiële acties deed, omdat zij een 'zuivere studievereniging' was. Ook De Graaff antwoordde dat hij tot zijn spijt voorlopig niet aan het verzoek kon voldoen.²²⁰ Van een gezamenlijk en krachtig signaal naar minister De Visser kwam dus niets terecht. De minister ontving P.H. Schreuder en secretaris Blokpoel en vervolgens volgde nog een bespreking met P. Laban, referendaris aan het departement. Vaste toezeggingen konden niet worden gedaan, maar allen waren van mening dat de hoofden van scholen voor buitengewoon onderwijs in een 'zeer ongunstige positie' zouden komen. Uit het overleg met Laban werd echter duidelijk dat voor de verplichte aktes niets extra zou worden uitbetaald.²²¹

De essentie van de adressen was steeds: vakbekwame leerkrachten waren in het buitengewoon onderwijs onmisbaar en zij moesten een daarbij behorende rechtspositie krijgen. Zoals we eerder zagen waren niet alle leden van de vereniging het ermee eens dat de vereniging zich inspande om de belangen van het personeel te behartigen. Een deel van de onderwijzers, ook lid van de BvNO, vond dat de belangen van de onderwijzers door genoemde onderwijsbond moesten worden behartigd. Zowel in 1928 als in 1934 werd een motie ingediend met als strekking dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zich moest onthouden van rechtspositionele acties. In 1928 werd zelfs voorgesteld de statutair vastgelegde doelstelling 'behartigen van de belangen van het personeel' te schrappen. Deze moties behaalden geen meerderheid, maar maakten wel een verdeeldheid zichtbaar onder de verenigingsleden.²²²

Voor een verbetering van de rechtspositie van de beroepsgroep van schoolartsen bij het buitengewoon onderwijs werd door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen eveneens actie ondernomen. In het KB van 1933 had de functie van schoolarts bij het buitengewoon onderwijs een wettelijke status gekregen. Het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden van de schoolarts bij het buitengewoon onderwijs werd vervolgens in 1934 in het werkprogramma van de vereniging opgenomen. Het ontbrak namelijk aan uniforme regelgeving voor de schoolartsen. Een gemeentebestuur bepaalde zelf wat zij een schoolarts betaalde en wat zij van hem verwachtte. Acties ter verbetering van de dikwijls belabberde rechtspositie van

schoolartsen werden niet ondernomen door de Vereeniging van Schoolartsen.²²³ Daarom rekende de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen het verbeteren van de positie van de schoolartsen tot haar taakstelling. Het was Van Voorthuysen die in 1939 in zijn functie als Raadsadviseur bij minister Slotemaker de Bruïne pleitte voor een afzonderlijk besluit voor de schoolartsen bij het buitengewoon onderwijs. Een landelijk geldende taakomschrijving en een passende salarisregeling was naar zijn idee dringend noodzakelijk.²²⁴ Vanwege de inval van de Duitsers in 1940 kwam het echter niet tot besluitvorming op dit punt.

Deskundigheidsbevordering

Deskundigheidsbevordering van de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs vond vanaf de oprichting van de vereniging plaats via zelfstudie en het bijwonen van congressen. Daarnaast werden door onderwijzers en psychiatrisch geschoolde artsen inleidingen gegeven op ledenvergaderingen. Na invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 kon het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen rekenen op de steun van inspecteur Van Voorthuysen. Vanuit het figuratieperspectief gezien drongen het werkveld, de beroepsvereniging van onderwijzers en artsen, en de inspectie van het buitengewoon onderwijs aan op deskundigheidsbevordering. Uiteindelijk werd door deze gezamenlijke inspanning in 1929 een door de staat erkende en gefinancierde beroepsopleiding gerealiseerd.

De beroepsgroep van schoolartsen had in het KB van 1933 formeel een functie bij het buitengewoon onderwijs gekregen. Voor die beroepsgroep werd in 1934 een door de overheid bekostigd scholingsprogramma gerealiseerd. In het KB van 1933 was immers bepaald dat de arts vertrouwd moest zijn met het psychiatrisch onderzoek en daar schortte nog wel wat aan. Artsen hadden op dit punt bijscholing nodig en spoediger dan verwacht ging een van deze wensen van het Hoofdbestuur in vervulling. Behalve psychiaters zouden psychologen en pedagogen de scholing gaan verzorgen. Het Groene Kruis²²⁵ kreeg in 1934 een regeringssubsidie om bijscholingscursussen te organiseren voor de schoolartsen bij het buitengewoon onderwijs. Het nascholingsprogramma werd verzorgd door gezaghebbende docenten in Utrecht, Groningen en Rotterdam. In Utrecht zouden de psycholoog prof. dr. E.F. Roels en de psychiater prof. H.C. Rümke spreken over de psychologie van de prepuberteit en de puberteitsjaren en de arts-pedagoog dr. H.G. Hamaker²²⁶ zou de pedagogische diagnostiek bespreken. In Groningen werd deze cursus gegeven door de pedagoog prof. dr. Ph. Kohnstamm, de psycholoog prof. dr. H.J.F.W. Brugmans en de kinderpsychiater dr. P.H.C. Tibout, directrice van het eerste in 1928 opgerichte Medisch Opvoedkundig Bureau (MOB) in Nederland. In dit MOB werkten artsen, psychologen en maatschappelijk werkers in een multidisciplinair team samen om een beeld te krijgen van een kind om vervolgens een behandeling in te zetten.²²⁷ In Rotterdam werd de cursus gegeven door genoemde Roels en de psychiater prof. dr. L. van der Horst, terwijl de psychiater dr. J. van der Spek in Rotterdam ook college gaf over Geestelijke Volksgezondheid.²²⁸

De wetenschap had steeds meer interesse gekregen in de diagnostiek en behandeling van kinderen met een beperking en deze wetenschappelijke inzichten werden ingebracht in de deskundigheidsbevordering van onderwijzers en artsen die betrokken waren bij dit onderwijs.²²⁹ Drie van hen, Roels, Kohnstamm en Van der Horst waren eveneens direct betrokken bij de in 1929 gestarte beroepsopleiding voor onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs. Mede daardoor waren ze goed op de hoogte van de vereiste beroepskwalificaties

van zowel onderwijzers als artsen in het buitengewoon onderwijs. Vanuit het figuratieperspectief gezien was er een nauwe samenwerking tussen staat en wetenschap om de beroepsgroep van schoolartsen verder te professionaliseren. Het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen was erg ingenomen met dit nascholingsprogramma voor schoolartsen, omdat recente inzichten betreffende ontwikkelingsstoornissen, kinderspsychiatrie en psychotechniek werden besproken. Dit programma sloot goed aan bij de invoering in 1933 van het verplichte medisch-pedagogisch onderzoek. Een uitgebreid verslag van de Groningse cursus werd daarom in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* opgenomen.²³⁰ Daardoor werden zowel de artsen die niet aanwezig konden zijn als de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs terdege inhoudelijk geïnformeerd. Ten aanzien van de deskundigheidsbevordering waren voor beide beroepsgroepen dus flinke stappen gezet.

Besluit

De samenwerking van onderwijzers en artsen werd zichtbaar in de voortdurende inspanning van het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen om een wettelijk kader tot stand te brengen voor alle kinderen met een beperking. Kenmerkend voor het Hoofdbestuur was: actieve communicatie naar de achterban, korte lijnen naar de politiek en de wetenschap, besturen van onderaf als uitgangspunt en samenwerken met andere beroepsorganisaties waar mogelijk. Dat betekende vanuit het perspectief van de figuratiebenadering het activeren van allerlei interacties tussen instituties, tussen instituties en personen, en tussen personen onderling. Een daadkrachtig en eensgezind bestuur profileerde de beroepsvereniging door het versturen van adressen aan overheden, het houden van congressen, het bewerken van de media en het versturen van propagandageschriften. De vereniging had een sterk politiek en wetenschappelijk netwerk opgebouwd en wist dat te mobiliseren in een periode waarin de staat tot definitieve wetgeving moest komen. Werkveld, overheden en wetenschap waren ervan overtuigd dat het buitengewoon onderwijs een speciale waarde had voor de samenleving.²³¹ Daarbij kon het bestuur rekenen op de steun van inspecteur Van Voorthuysen. Het valt namelijk op dat de adressen vanuit de beroepsvereniging aan de staat met betrekking tot bijvoorbeeld de nazorg, leerplicht, individualisering en deskundigheidsbevordering, synchroon liepen met de beleidsaanbevelingen, zoals inspecteur Van Voorthuysen die verwoordde in zijn jaarlijkse inspectieverslagen. Dat hierbij van afstemming sprake was tussen de onderwijzer P.H. Schreuder en de arts-inspecteur Van Voorthuysen is aannemelijk. Van Voorthuysen woonde immers als adviseur alle landelijke vergaderingen van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen bij en daarnaast overlegde P.H. Schreuder regelmatig met de inspecteur op het inspectiekantoor. Bijzonder was dat tijdens het congres van 1929 ook de verantwoordelijke ministers aanwezig waren. Daarmee lieten zij zien dat deze nieuwe sector in het onderwijs voor de staat van betekenis was.

Verbetering van het buitengewoon onderwijs vond plaats doordat commissies onderwerpen in studie namen die vervolgens met beleidsaanbevelingen aan de ledenvergaderingen werden voorgelegd. Implementatie van deze beleidsaanbevelingen droeg bij aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Het ontwikkelde diagnostische materiaal, de leermiddelen en de leerplannen versterkten de instrumentele professionalisering van de sector. Onderwijzers hadden bij de vele onderwijsonderwerpen de regie. Zij claimden de zeggenschap over het onderwijs en kwamen via de afdelingen met beleidsvoorstellen.

Schoolartsen, veelal slechts in een kleine nevenfunctie betrokken bij het buitengewoon onderwijs, woonden dikwijls geen vergaderingen bij. Zij hadden weinig tijd en dat was vaak een belemmering in de samenwerking tussen onderwijzers en artsen in de school. Daarnaast was er bij de schoolartsen onvoldoende kennis over de leerlingen met een verstandelijke beperking. Het Hoofdbestuur vond deze beroepsgroep voor de scholen erg belangrijk en riep daarom de schoolartsen in een aparte vergadering bijeen om hun plaats en functie in het buitengewoon onderwijs te bespreken. Dit leidde tot Richtlijnen voor de organisatie van de medisch-pedagogische dienst aan de scholen voor buitengewoon onderwijs. Tevens vond met behulp van de universitaire disciplines psychiatrie, pedagogiek en psychologie bijscholing plaats. Deze initiatieven faciliteerden de samenwerking tussen artsen en onderwijzers in de school.

De Vereniging van Onderwijzers en Artsen bleef met al deze activiteiten het toonaangevende instituut dat streed voor groei, uitbreiding en professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Omdat definitieve wetgeving nog moest plaatsvinden bleef samenwerking met andere beroepsorganisaties van groot belang.

BEROEPSORGANISATIES NAAST DE VEREENIGING VAN ONDERWIJZERS EN ARTSEN

De Vereniging van Onderwijzers en Artsen kreeg door de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 een invloedrijke positie, omdat het buitengewoon lager onderwijs in deze wet als apart onderwijsdomein door de staat werd erkend. Door het Koninklijk Besluit (KB) van 1920 werd met ingang van 1921 subsidie verleend aan 28 scholen voor buitengewoon onderwijs met in totaal 3078 leerlingen en dat was nog maar het begin van een sterke groei. Maar naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen waren er nog verschillende andere beroepsorganisaties die zich bezighielden met de groei en professionalisering van het buitengewoon onderwijs en daarbij ook te maken hadden met de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Vanuit het figuratieperspectief gezien ontstonden er tussen die verschillende beroepsorganisaties en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, en soms ook tussen die andere beroepsorganisaties onderling, verhoudingen zowel getypeerd door veel spanning en botsende belangen als ook door constructieve samenwerking. Drie verschillende groepen van beroepsorganisaties kunnen onderscheiden worden: onderwijsbonden, verenigingen voor spraakleraren en de organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs. In Deel I werd ook nog de Vereniging van Schoolartsen als beroepsorganisatie behandeld. Na opheffing van het tijdschrift *Pais* in 1919 zouden er echter geen samenwerkingsinitiatieven meer genomen worden in verband met deze vereniging, welke ook niet actief werd in het beïnvloeden van het overheidsbeleid ten aanzien van het buitengewoon onderwijs. Daarom komt deze vereniging in dit tweede deel niet meer aan de orde. De belangen van de schoolartsen bij het buitengewoon onderwijs werden nu immers vooral behartigd door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.

Spanningen waren er vooral met de onderwijsbonden waarmee weliswaar goed samen-gewerkt kon worden als het ging om de uitbreiding van het aantal scholen voor buitenge-woon onderwijs, maar waarmee soms grote verschillen van mening ontstonden als het ging om het behartigen van de belangen van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Onderzocht wordt hoe deze verhouding met de onderwijsbonden zich ontwikkelde in de nieuwe context van het nu wettelijk verankerde en sterk groeiende buitengewoon onder-wijs. Binnen een tweede categorie, organisaties van spraakleraren, was de Vereniging voor Spraakleraren, gericht op de professionele ontwikkeling van de leerkrachten ten aanzien van het spreekonderwijs, in doelstellingen en in personen nauw verbonden met de Ver-eeniging van Onderwijzers en Artsen. Naast deze spraakvereniging werd in 1927 door P.H. Schreuder de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie opgericht, een vereniging die zich richtte op een nieuwe functie in het buitengewoon onderwijs: de logopedist. Tenslotte had de Vereniging van Onderwijzers en Artsen te maken met de beroepsorganisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs. Dit waren denominatieve organisaties op confessione-le grondslag naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Zij streefden naar verdere uitbreiding en professionalisering van het bijzonder buitengewoon onderwijs. Met de twee confessionele organisaties, de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs en de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs, werd ook het buitengewoon onderwijs, evenals het gewoon onderwijs, een verzuild stelsel.

In dit hoofdstuk wordt het krachtenveld tussen de genoemde instituties en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen geanalyseerd. In het proces van uitbreiding en professionalisering van het buitengewoon onderwijs onder nieuwe Koninklijke Besluiten waren ze juist in de voorbereiding van definitieve wetgeving van elkaar afhankelijk wegens soms verweven, maar soms ook uiteenlopende of zelfs tegenstrijdige belangen. In het figuratieproces binnen genoemd krachtenveld zijn met name belangrijke rollen weggelegd voor inspecteur Van Voorthuijsen en P.H. Schreuder als de voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Achtereenvolgens komen aan de orde de onderwijsbonden, de verenigingen van spraakleraren en de confessionele organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs.

Onderwijsbonden

Uitbreiding van het buitengewoon onderwijs was nodig en het lag gezien de gemeenschappelijke professionele belangen voor de hand dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen net als in de eerste decennia van de twintigste eeuw zou samenwerken met de onderwijsbonden het Nederlands Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO). Leerlingen met een verstandelijke beperking konden vanaf 1920 speciaal onderwijs krijgen in een door de wet erkend apart onderwijsdomein en waren dan niet meer tot last in het gewone onderwijs. Toch ontstonden met een van de onderwijsbonden, de BvNO, enkele serieuze meningsverschillen ten aanzien van de organisatie van het buitengewoon onderwijs. De Amsterdamse afdeling van de BvNO publiceerde in 1921, naar aanleiding van de Lager Onderwijswet van 1920, een rapport waarin zij stelde dat de grenzen voor toelating tot de scholen voor buitengewoon onderwijs ruimer moesten worden. Er waren namelijk nog te veel leerlingen die de goede voortgang van het onderwijs op de lagere school verstoorden, omdat ze bijvoorbeeld 'te dom' waren. De scholen voor buitengewoon onderwijs hanteerden volgens de BvNO-afdeling te strenge toelatingseisen. Meer leerlingen uit het gewone onderwijs zouden in dit nieuwe onderwijsdomein opgevangen moeten worden, en niet alleen leerlingen die zij 'in wetenschappelijke zin als haar speciale discipelen' erkenden.¹ Hiermee werd een sneer gegeven naar de in 1920 in het buitengewoon onderwijs geïntroduceerde en door Herderschêe ontwikkelde diagnostische instrumenten, het *Individueel Register* en de *Methode Binet-Simon-Herderschêe*. De gewone school moest volgens het rapport 'het recht' hebben om achterlijke kinderen te verwijderen om het vervolgens aan 'de mensen van de achterlijke school' over te laten om te bepalen 'hoe ze deze leerlingen zullen differentiëren'. Het 'instituut Buitengewoon Onderwijs' moest op 'ruimer grondslag' georganiseerd worden 'zodanig dat alle leerlingen kunnen worden opgenomen, die meer hoofdelijk onderwijs behoeven' dan de scholen voor gewoon lager onderwijs konden geven.² Dit standpunt werd door de toelatingscommissies van de scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking, en door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen niet gedeeld. Weliswaar was een van de doelstellingen van de vereniging om de groei van het buitengewoon onderwijs te bevorderen, maar dat moest dan wel gebeuren door de juiste leerlingen op de juiste plek te krijgen. De diagnose 'zwakzinnig', een permanente status, kon slechts na deskundig onderzoek door een medisch-pedagogische commissie vastgesteld worden. In Amsterdam was het met name onder invloed van Herderschêe, die strenge eisen aan de toelating bleef stellen, dat bij twijfel een leerling niet werd toegelaten.

Een ander verschil van mening tussen de BvNO en de Vereeniging van Onderwijzers en

Artsen was dat de BvNO bezwaar bleef maken tegen de verplichte bevoegdheden voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs en tegen de toeslag op hun salaris. Deze onderwijzersbond wilde namelijk gelijkheid van alle onderwijzers en was het daarom niet eens met het streven van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen naar een aparte door de staat erkende professie voor de leraren in het buitengewoon onderwijs met een hoger salaris en een hogere status. Inspecteur Van Voorthuijsen, tevens adviseur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, was het 'volstrekt' niet eens met dit standpunt van de BvNO. Het werken bij het buitengewoon onderwijs was volgens hem immers moeilijker en bovendien werd bij het buitengewone onderwijs, veel meer dan bij het gewone onderwijs, de 'geheele opvoeding' ter hand genomen, waardoor de leerkrachten veel meer met de ouders moesten overleggen. Vanwege het buitengewone van het onderwijs moesten er bevoegdheden voor handenarbeid en gymnastiek geëist worden en werd 'bekwaamheid tot het geven van spreekonderwijs' gewenst. Dit rechtvaardigde ook een toeslag op het salaris.³ De inspecteur en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen stonden hier op één lijn tegenover de BvNO.

Door de groei van het aantal openbare scholen voor buitengewoon onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking – in 1927 toegenomen met 24 scholen⁴ – waren er steeds meer leerkrachten werkzaam in deze sector, wat ook betekende dat er meer onderwijzers lid waren van de BvNO. Op 2 juli 1927 werd op het hoofdkantoor van de BvNO in Den Haag een bespreking gehouden met vertegenwoordigers uit de bondsafdelingen waar een school voor buitengewoon onderwijs was.⁵ Zij waren bijeengeroepen, omdat de Bond vond dat zij de belangen van alle leerkrachten behoorden te behartigen, dus ook van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. De BvNO zag de taakstelling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, het behartigen van de personeelsbelangen, dus als onjuiste concurrentie. De aanwezigen vonden de vorming van een BLO-groep – leden van de BvNO die werkzaam waren in de scholen voor buitengewoon onderwijs – belangrijk, omdat de politieke invloed van deze Bond groot was en over een definitieve regeling voor het buitengewoon onderwijs nog besloten moest worden. Belangrijke aspecten van het buitengewoon onderwijs die nog geregeld moesten worden waren bijvoorbeeld de leerplicht, de deskundigheid van de leerkrachten, de positie van de fröbelonderwijzeressen en de schoolsoorten die onder de aangekondigde definitieve wetgeving zouden vallen.⁶ Wat betreft invoering van de leerplicht en de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs met verschillende schoolsoorten liepen de belangen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de BvNO parallel. Op het punt van de vereiste deskundigheid van de leerkrachten liepen de visies echter uiteen. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen streefde naar een door de staat erkende en gefinancierde beroepsopleiding, maar dat stuitte op weerstand bij de BvNO. Desalniettemin waren er dus nog verschillende onderwerpen waarop wel gezamenlijk opgetreden kon worden.⁷

P.H. Schreuder, was content met de oprichting van de BLO-groep binnen de BvNO. Hij maakte hiervan in een artikel getiteld 'Een nieuwe organisatie voor B.L.O.' in 1927 melding. De BvNO zou zich nu versterkt met deze BLO-groep ook als een krachtige organisatie kunnen en moeten bemoeien met het buitengewoon onderwijs. Ook konden nu leden van de BvNO werkzaam bij dit onderwijs en toch geen lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen hun stem laten horen. Hij merkte op dat de Bond veel leden en oud-leden in 'rege-

ringsorganisaties⁸ had en ook aangesloten was bij het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), dat weer deel uitmaakte van het Georganiseerd Overleg met de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Bovendien had de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) 'vele vrienden' binnen de BvNO. Vanuit het figuratieperspectief gezien zag P.H. Schreuder hier dus een goede kans om samen met de BvNO het overheidsbeleid te beïnvloeden. Deze extra invloed op belangrijke plekken was in het zicht van definitieve wetgeving van grote betekenis, want Minister Waszink had het conceptvoorstel van de Commissie Rutgers uit 1926 overgenomen. Dit KB, een forse budgetverhoging voor het buitengewoon onderwijs, had inmiddels de instemming van de Raad van State en lag bij het kabinet ter definitieve besluitvorming. Weliswaar zou dit KB uiteindelijk een veto krijgen van de minister van Financiën, maar dat was in 1927 nog niet bekend.

P.H. Schreuder vond dat door samen te werken met de BLO-groep de strijd van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen tot uitbreiding en verbetering van het buitengewoon onderwijs sneller voltooid kon worden. Het pionierswerk door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen zou dan 'ook hier zijn vruchten afwerpen'. Samenwerking zou op vele punten mogelijk blijken, aldus P.H. Schreuder.⁹ Dit was wellicht een wat te positieve zienswijze. Terwijl hij in 1927 dit artikel schreef kon hij niet vermoeden dat op de eerstvolgende ledenvergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen in 1928 vanuit de afdeling Amsterdam met een groot aantal BvNO-leden juist het voorstel zou komen dat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen zich zou moeten beperken tot een studievereniging, een 'zuiver pedagogische' vereniging.¹⁰ Volgens deze afdeling werden talrijke leden van de Bond werkzaam bij het buitengewoon onderwijs 'om principiële redenen' geen lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, omdat de Bond de belangen van al haar leden al behartigde.¹¹ Dit Amsterdamse voorstel had op de algemene ledenvergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen weinig steun gekregen.¹²

Inspecteur Van Voorthuijsen die al eerder van mening verschildde met de BvNO botste in 1929 opnieuw met de Bond. Hij moest alle benoemingen voor de schoolhoofden bij het buitengewoon onderwijs goedkeuren, maar ging niet akkoord met twee benoemingsvoorstellen uit Amsterdam. De afdeling Amsterdam van de BvNO wilde dat de benoeming op basis van anciënniteit zou plaatsvinden, wat zou betekenen dat de nieuwe hoofden uit het huidige personeel van de scholen voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam zouden komen. Om dit te bereiken was een verzoek, ondersteund door een verklaring van alle leerkrachten bij het openbaar buitengewoon onderwijs in Amsterdam, dus ook van de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, gestuurd aan het college van B en W.¹³ Het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen vroeg zich echter in haar rubriek 'Berichten en Mededelingen' af of een anciënniteitsbenoeming bij het buitengewoon onderwijs 'zonder schade' wel mogelijk was.¹⁴ Het uitgangspunt hierbij was immers dat ieder personeelslid evenveel verantwoordelijkheid droeg voor de schoolorganisatie.¹⁵ Deze vraag werd ondubbelzinnig beantwoord door inspecteur Van Voorthuijsen. Hij was het oneens met de BvNO, want aan het hoofd van een school moest een vrouw of een man worden aangesteld die de volle verantwoordelijkheid droeg voor de schoolorganisatie, iets waarover een verdere discussie nutteloos was. Voor zo'n functie van schoolhoofd was uiteraard niet iedere onderwijzer geschikt.¹⁶ Van Voorthuijsen vergeleek dit met het artsendiploma. Het artsendiploma betekende ook 'volstrekt niet' dat iedere arts geschikt was om han-

delend op te treden in alle functies die een arts kon vervullen.¹⁷ Bovendien was het tegen de bedoeling van de wet, waarin geschiktheid en niet anciënniteit als norm voor de functie gold. De wethouder van Onderwijs, E. Polak van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), wilde het verzoek van de BvNO toch honoreren. Hoewel er inmiddels drie vacatures voor hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam waren, bleef Van Voorthuijsen op zijn standpunt staan dat alleen een daarvoor geschikt schoolhoofd de volle verantwoordelijkheid kon dragen voor de hele organisatie.¹⁸ De meest geschikte man op de juiste plek krijgen kon zijns inziens uitsluitend door een sollicitatieprocedure te volgen. De eerste vacature bleef door de actie van de BvNO inmiddels al bijna een jaar openstaan waarmee de wettelijke termijn voor het niet invullen van een vacature dreigde te verstrijken en de subsidiëring van de school in gevaar kwam.¹⁹ Daarom voelde de wethouder zich gedwongen met de door Van Voorthuijsen voorgestelde gewone benoemingsprocedure akkoord te gaan.²⁰ De inspecteur liet hier zien dat hij bereid was tot het uiterste te gaan als het ging om het bewaken van de kwaliteit van het buitengewoon onderwijs.

Van Voorthuijsen botste vaker met de BvNO. Zo vond hij dat alleen een afzonderlijke klas voor leerlingen met een verstandelijke beperking aan een school voor gewoon lager onderwijs verbonden kon worden als de oprichting van een aparte school absoluut niet mogelijk was.²¹ In een afzonderlijke klas was het bijvoorbeeld bijna onmogelijk om te differentiëren naar verstandelijke ontwikkeling en/of naar leeftijd, wat ten koste ging van de kwaliteit van het onderwijs. Een afzonderlijke klas aan een school voor gewoon lager onderwijs vond hij daarom een 'droevig lapmiddel'.²² Dit standpunt was overigens begin twintigste eeuw ook al ingenomen door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.²³ Van Voorthuijsen vond het bestaan van zulke klassen in Enschede en Lonneker in 1928 'in hoge mate' onjuist, omdat gebleken was dat in die gemeenten de oprichting van een school voor buitengewoon onderwijs mogelijk was en daarom met het 'minder goede' geen genoegen genomen mocht worden, zo berichtte hij minister Waszink.²⁴ Toen echter de BvNO in het geval Purmerend rechtstreeks bij deze minister had verzocht om in Purmerend een aparte klas voor zwakzinnige kinderen te verbinden aan een gewone lagere school gaf de minister toestemming. Van Voorthuijsen die ervan uit was gegaan dat dit verzoek afgewezen zou worden sprak de minister hierop aan: 'Mijn veronderstelling dat dit verzoek zou worden afgewezen, is gebleken onjuist te zijn geweest. Naar mijn overtuiging is het niet juist deze klassen tot stand te brengen, terwijl tegelijkertijd de stichting van nieuwe scholen voor zwakzinnigen is stopgezet. Zolang nog niet alle grotere steden van scholen voor zwakzinnigen zijn voorzien, acht ik het niet geoorloofd het bedrag, dat voor nieuwe inrichtingen beschikbaar is, voor de vorming van klassen te bestemmen'.²⁵ Dit standpunt van de rijksinspecteur weerhield de BvNO er niet van om er op het landelijk congres van de Bond voor te pleiten om in de kleinere gemeenten klassen voor buitengewoon onderwijs te verbinden aan scholen voor gewoon lager onderwijs, 'zoals in Purmerend'.²⁶ Waarschijnlijk had de BvNO gedacht dat er door het verbinden van een aparte klas aan een lagere school een snellere verwijdering van leerlingen met een verstandelijke beperking kon plaats vinden.

Een principieel verschilpunt tussen de inspecteur en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen enerzijds en de BvNO anderzijds dat rechtstreeks de verhouding tussen onderwijzer en arts raakte, was de vraag wie met betrekking tot de toelating het intelligentieonderzoek moest afnemen. Volgens de BvNO moest dit onderzoek afgenomen worden door

het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs. De argumenten van Herderschêe om dit over te laten aan een psychiater of medicus vond de BvNO op basis van een rapport van de BLO-groep achterhaald.²⁷ Testen was volgens de BvNO een kwestie van praktijk en routine en dat moest door de pedagoog gedaan kunnen worden. De arts moest zich bezighouden met het lichamelijk onderzoek.²⁸ Omdat dit rapport mede geschreven was door F.A. Van Riet en P. de Boer, prominente leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zorgde dit standpunt van de BvNO eveneens voor een tweedeling binnen de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen betreffende het onderwerp toelating tot de school voor buitengewoon onderwijs. Voor Van Voorthuysen was dit standpunt van de BvNO reden om bij de minister aan te dringen op een verplicht toelatingsonderzoek door schoolhoofd en een arts, vertrouwd met psychiatrisch onderzoek van zwakzinnigen. Zoals we in het hoofdstuk Nieuwe wetgeving en toezicht voor een groeiende sector zagen nam minister Marchant in het KB van 1933 dit voorstel van de inspecteur over. Het standpunt van de inspecteur, de staat en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was nu gelijklopend: het intelligentieonderzoek moest afgenomen worden door een arts vertrouwd met psychiatrisch onderzoek. Daarom stelde de staat in 1934 een subsidie beschikbaar om de artsen die nog niet over de vereiste competenties beschikten bij te scholen.

Er waren dus majeure punten waarover de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de BvNO verschilden, maar toch probeerden ze te blijven samenwerken als het ging om de groei van het buitengewoon onderwijs. Die samenwerking was noodzakelijk, omdat er nog geen definitief wettelijk kader voor dit onderwijs bestond. Daarom werd in de hoofdbestuursvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen van maart 1934 opnieuw gesproken over een eventuele basis van samenwerking met de BvNO. Dit verzoek tot overleg was binnengekomen van het Hoofdbestuur van de BvNO, dat het belang van samenwerking dus ook goed inzag. Na deze bespreking stuurde de BvNO echter een 'voorwaarde tot samenwerking' die door de algemene vergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen niet werd geaccepteerd.²⁹ De voorwaarde betrof de al eerdergenoemde kwestie dat de vereniging zich niet bezig mocht houden met de rechtspositionele belangen van de leden van de BvNO die ook lid waren van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.³⁰ Waarschijnlijk had de BvNO erop gerekend dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen de statuten zou wijzigen. De afdeling Haarlem van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, ook een afdeling met een groot aantal BvNO-leden, had namelijk in 1934 een motie ingediend waarin gesteld werd dat de vereniging zich moest onthouden van rechtspositionele belangen van de leden. Het Hoofdbestuur had deze motie een negatief preadvies gegeven en daarop besloot Haarlem het voorstel in te trekken.³¹

Toch legde P.H. Schreuder zich wegens de noodzaak van samenwerking met de grote en invloedrijke onderwijzersbond niet bij de situatie neer. Hij ontwierp een compromisvoorstel tot samenwerking dat hij, na overleg met de BLO-groep van de BvNO, voorlegde aan de algemene vergadering van zijn vereniging. Dit voorstel hield in dat de 'werkingssfeer' van beide verenigingen onveranderd bleef en dat bij de te voeren landelijke acties de Hoofdbesturen overleg zouden hebben. Bij plaatselijke acties zou dit overleg gevoerd worden door de plaatselijke afdelingen. Leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen die ook lid waren van de BvNO zouden bovendien een korting krijgen op de contributie. Het verschil zou door beide verenigingen gedragen worden. Dit voorstel werd met overgrote meerder-

heid door de vereniging aangenomen.³² De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zou haar statutaire doelstellingen kunnen blijven realiseren en de dubbelleden kregen een financieel voordeel. Een vooroverleg bij acties was in het belang van beide verenigingen, want over de noodzakelijke uitbreiding van het aantal scholen en de invoering van de leerplicht was er overeenstemming.

Het Hoofdbestuur van de BvNO ging, met instemming van de BLO-groep, in 1936 akkoord met het compromisvoorstel van P.H. Schreuder.³³ Hiermee gaf het Hoofdbestuur van de BvNO het signaal af dat zij samenwerking met de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen van belang bleef vinden en niet uit was op conflicten.³⁴ Van de wil tot samenwerking gaven de Hoofdbesturen vervolgens blijk in een gezamenlijk bericht aan de leden.³⁵ Als te verwachten ontving kort hierna het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen een brief van het NOG dat eenzelfde samenwerkingsovereenkomst als de BvNO wilde sluiten. De ledenvergadering ging unaniem akkoord met het voorstel van het Hoofdbestuur om met meerdere organisaties een dergelijke overeenkomst af te sluiten.³⁶ Dat laat het grote belang zien van zowel de onderwijsbonden als de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om gezamenlijk op te trekken wat betreft de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs en de invoering van de leerplicht. Waarnemend voorzitter De Jeu van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, en Jacobs in zijn functie van secretaris van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, woonden vervolgens de jaarvergadering van de inmiddels opgerichte BLO-groep van het NOG bij. Dat Jacobs als vertegenwoordiger van de Stichting voor Buitengewoon onderwijs aanwezig was laat zien dat het NOG niet, zoals de BvNO, afwijzend stond tegenover een beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.³⁷ Ook Van Voorthuisen in zijn functie van inspecteur was bij deze jaarvergadering aanwezig.³⁸ Hun aanwezigheid maakte duidelijk dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs en de onderwijsinspectie het belangrijk vonden dat er binnen het NOG nu ook een groep was die zich specifiek bezig ging houden met de belangen van het buitengewoon onderwijs. Beide onderwijsbonden, de BvNO en het NOG, hadden dus voortaan een aparte sectie voor het Buitengewoon Lager Onderwijs waarmee kon worden samengewerkt om het buitengewoon onderwijs verder te professionaliseren.

Het standpunt van de BvNO dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zich moest beperken tot een pedagogische vereniging kwam echter op indringende wijze terug. Met de groei van het buitengewoon onderwijs nam ook de invloed van de BvNO toe. In de vergadering van 1941 hield hoofdbestuurslid Schuyt van de afdeling Haarlem een pleidooi dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen een algemene pedagogische vereniging moest worden.³⁹ De Boer van de afdeling Amsterdam ondersteunde die opvatting en daarop werd door de afdelingen Haarlem en Amsterdam een motie ingediend met als strekking uit te treden uit de bestaande federatie met de organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs om in overleg met de onderwijsorganisaties te komen tot een algemene pedagogische vereniging voor het buitengewoon onderwijs. Deze verstrekkende motie, want in federatief verband werd toen al nauw samengewerkt met de zusterorganisaties, werd met 28 tegen 18 stemmen verworpen.⁴⁰ Kort na deze vergadering kreeg het Hoofdbestuur het bericht dat de juist herkozen penningmeester Schuyt uit Haarlem zijn functie neerlegde. Ook een zevental andere Haarlemse leden, waaronder het gehele afdelingsbestuur, trad onmiddellijk af.⁴¹ Een

tweedeling binnen de vereniging werd scherp zichtbaar. Moest de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zich gaan beperken tot een studievereniging of bleef het een actievereniging die streed voor het verbeteren van het onderwijs, uitbreiding van het aantal scholen en de belangenbehartiging van het personeel. Vooralsnog werd de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen geen studievereniging, maar de stemverhouding 28 tegen 18 wees uit dat een deel van de leden daar anders over dacht.

De gespannen verhouding met de BvNO bleef voortduren. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de taak en plaats van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen opnieuw in bespreking. Het NOG en de BvNO waren inmiddels gefuseerd tot de Nederlandse Onderwijzers Vereniging (NOV) en daardoor werden de oude afspraken opnieuw tegen het licht gehouden. Het aantal dubbelleden was sterk toegenomen en de verwevenheid werd nog sterker, doordat het in 1946 gekozen hoofdbestuur lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de onderwijzer K. van Panhuis, tevens lid was van het bestuur van de BLO-groep van de NOV.⁴² Nauwe samenwerking met het NOV bleek echter onmogelijk, omdat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen ook leerkrachten had die werkten bij het bijzonder buitengewoon onderwijs. Zij waren dikwijls lid van de protestants-christelijke onderwijsbond en voor hen was nauwe samenwerking en een eventuele fusie met de NOV geen optie. Ook van de arts-leden kon niet verwacht worden dat zij het lidmaatschap van de NOV ambiëerden.⁴³ Het kwam tenslotte toch tot een samenwerkingsovereenkomst tussen beide verenigingen, want na de Tweede Wereldoorlog werd nieuwe wetgeving verwacht en voor bijvoorbeeld de invoering van de leerplicht, de uitbreiding van het aantal schoolsoorten en de toename van het aantal scholen was samenwerking vereist.⁴⁴ De BvNO had namelijk een sterk netwerk binnen de politiek, met name bij de SDAP. De Vereeniging van Onderwijzers had eveneens een sterk netwerk, maar daar lag het accent meer bij het werkveld van buitengewoon onderwijs en de wetenschap. Beide verenigingen hadden elkaar dus nodig, want voor nieuwe wetgeving was draagvlak en nieuwe kennis nodig. Leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bleven echter wantrouwend ten aanzien van de NOV, die door het toenemend aantal dubbelleden ook steeds meer invloed binnen de vereniging kreeg. Een extra buitengewone ledenvergadering in oktober 1946 waarbij de samenwerking met andere organisaties centraal stond nam dit wantrouwen niet weg.⁴⁵

Samenwerking met de onderwijsbonden was vooral mogelijk gebleken bij de toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs, want daardoor werden de gewone scholen ontlast van kinderen die niet mee konden komen. De bonden wilden echter niet dat er een aparte professie ontstond voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen diende zich te beperken tot de pedagogische belangen van de sector. Een standpunt dat door de toename van het aantal dubbelleden steeds meer zou doordringen in de vereniging.⁴⁶

Verenigingen van spraakleraren

Het onderwijs in het spreken had, zoals we in Deel I zagen, alle aandacht van de onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs. De in 1911 door de neven P.H. Schreuder en I. Schreuder opgerichte Vereeniging van Spraakleraren was nauw verbonden met de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Eerstgenoemde vereniging droeg zorg voor de scholing van leerkrachten ten aanzien van het spreekonderwijs. Tussen beide verenigingen

waren er dan ook nauwelijks of geen spanningen. Wel vond P.H. Schreuder op den duur dat een aparte beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs noodzakelijk was. Daarom nam hij een apart professionaliseringsinitiatief op een gespecialiseerd terrein. P.H. Schreuder richtte in 1927 in Den Haag de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie op. Ook deze vereniging werkte nauw samen met de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Daarbij was van machtscompetentie geen sprake, want de verenigingen vulden elkaar aan. Dit Haagse initiatief kreeg landelijke belangstelling vanuit werkveld, wetenschap en politiek. Beide specifieke verenigingen voor het spraakonderwijs worden in deze paragraaf achtereenvolgens onderzocht. Geanalyseerd wordt daarbij de invloed van de spraakverenigingen op de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Daarbij wordt gekeken of er sprake was competitieve verenigingen, beiden hadden immers hetzelfde werkterrein.

Vereeniging van Spraakleraren

De Vereeniging van Spraakleraren, onder voorzitterschap van I. Schreuder, had in 1920 aan minister Visser gevraagd om het vak spreekonderwijs verplicht te stellen op de kweekschool en om de oprichting van speciale scholen voor spraakgebrekkigen te bevorderen.⁴⁷ Dit verzoek aan de minister werd gevolgd door een advies aan de Onderwijsraad waarin werd gesteld dat het spraakonderwijs verplicht moest worden bij het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking en aan slechthorende kinderen. Ook moest aan iedere school voor buitengewoon onderwijs een gediplomeerde spraakleraar benoemd worden.⁴⁸ De inspanningen van de vereniging richtten zich langzamerhand echter vooral op het verbeteren van het spreekonderwijs in het gewoon lager onderwijs. Door tijdige onderkenning en behandeling op de lagere school kon voorkomen worden dat leerlingen ten onrechte voor achterlijk werden aangezien. Daarom had Van Voorthuysen in zijn functie van schoolarts in 1919 het gemeentebestuur van Groningen gewezen op het belang van cursussen voor spraakgebrekkigen en aangedrongen op voortzetting van de cursus, zoals gegeven door spraakleraar Reinink.⁴⁹

De cursussen werden gegeven door al gevestigde spraakleraren, die qua opleiding sterk konden verschillen.⁵⁰ In 1924 was door I. Schreuder een schrijven gestuurd aan de veertig gemeenten met meer dan 20.000 inwoners. Hierin werd gewezen op de noodzaak van het invoeren van onderwijs tot verbetering van spraakgebreken op de 'voorbereidende en lagere scholen'.⁵¹ Deze actie liep parallel met een besluit binnen de vereniging om alle leerkrachten bij het gewoon lager onderwijs in de gelegenheid te stellen een getuigschrift voor het vak spreken te halen.⁵² Voor een cursus bij de Vereeniging van Spraakleraren was in het werkveld van het buitengewoon onderwijs op den duur niet meer zoveel animo, omdat in 1928 de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie een beroepsopleiding voor logopedist had gestart.⁵³ Weliswaar werden in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* nog met enige regelmaat berichten opgenomen van de Vereeniging van Spraakleraren, zoals bijvoorbeeld een beknopt jaarverslag of het aantal gediplomeerden, maar van enige invloed op de professionalisering van het buitengewoon onderwijs was geen sprake meer. Zoals gezegd had de vereniging zich steeds meer gericht op de preventie van spraakproblemen in het gewone onderwijs. In 1933 werd op verzoek van de Vereeniging van Spraakleraren een fusiebespreking gehouden met de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie. Deze besprekingen, geleid door de vroegere hoofdinspecteur van het lager onderwijs A. Rienks en inspecteur

Van Voorthuijsen, leden schipbreuk evenals de latere poging van Van Houte.⁵⁴ De Vereniging van Spraakleraren bleef aarzelen om te fuseren. Waarschijnlijk voelde deze vereniging zich de underdog, omdat de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie inmiddels was uitgegroeid tot een gezaghebbende organisatie. Pas in 1952 werd het definitieve fusiebesluit genomen.⁵⁵

Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie

Het verbeteren van de spraak vond P.H. Schreuder dermate belangrijk dat er gespecialiseerde leerkrachten opgeleid moesten worden voor een nieuwe functie in het buitengewoon onderwijs: de logopedist. Hij ontwierp, in samenspraak met de spraaklerares Branco Van Danzig, een plan voor een nieuwe beroepsopleiding.⁵⁶ Samen met Linthorst, hoofd van de school voor slechthorenden in Den Haag, en Van Danzig, spraaklerares in Den Haag, besloot P.H. Schreuder in 1927 tot de oprichting van de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie, een vereniging die zich zou richten op innovatie en professionalisering op een specifiek terrein, namelijk de spraakstoornissen.

De bevordering van de spraak- en stemverbetering 'in de ruimste zin van het woord' was het doel van de vereniging. Dit kon bereikt worden door het houden van voordrachten en congressen op het gebied van de logopedie en foniatrie; het oprichten van spraakheelkundige poliklinieken, liefst verbonden aan geneeskundige poliklinieken; de opleiding van spraakleraren, zowel theoretisch als praktisch op wetenschappelijke basis; het bevorderen van de oprichting van speciale scholen of klassen, en door cursussen voor spraakgebrekkigen.⁵⁶ De ambitie van deze vereniging was hoog, om die te realiseren wilde het bestuur een samenwerking tot stand brengen met de wetenschap en dat lukte ook. Het dagelijks bestuur bestond uit P.H. Schreuder als voorzitter, P. Linthorst als secretaris en B. van Danzig als penningmeesteres. Overige bestuursleden waren mevr. L. Kaiser, lector experimentele fonetiek aan de Universiteit van Amsterdam, G. van Gangelen, keel- neus- oorarts in Den Haag en voorzitter van de Vereniging van Medisch Specialisten, en W.J. van der Hoven van Genderen, zenuwarts te Rotterdam.⁵⁷ Opvallend is hier overigens dat twee dames zitting hadden in het bestuur van deze professionele beroepsorganisatie.⁵⁸ Besturen bestonden doorgaans uit mannen.⁵⁹

Het verenigingsblad werd het *Tijdschrift voor Logopaedie en Phoniatrie*. P.H. Schreuder vormde samen met de arts L. Mes de redactie van dit tijdschrift, dat als bijblad van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werd uitgegeven door Uitgeverij Haga. Net als bij voornoemd tijdschrift voerde P.H. Schreuder de eindredactie. Hij was dus zowel bij de Vereniging van Onderwijzers en Artsen als bij de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie voorzitter en voerde tevens de eindredactie over de beide vaktijdschriften.

De nieuwe vereniging wilde een opleiding realiseren van tenminste twee jaar. Psychologie zou worden gegeven door een erkend psycholoog, een psychiater zou college geven in de psychische afwijkingen bij de spraak, en voor de studie van de fonetiek, de anatomie en de fysiologie van spraak- en gehoororganen zouden speciale colleges aan een van de universiteiten moeten worden gevolgd. Tenslotte zou een spraakleraar college geven over de kinderspraak en de theorie en praktijk van het onderwijs aan spraakgebrekkigen. Een polikliniek was voor de opleiding noodzakelijk, want daar konden 'patienten' behandeld worden en daar moesten ook de studenten in opleiding stage lopen, terwijl tevens vanuit

deze polikliniek adviezen konden worden gegeven aan de school voor slechthorenden.⁶⁰

Op dinsdag 17 april 1928 werd de 'polikliniek voor spraak- en stemgebreken' geopend. Tal van prominenten uit de inspectie, de medische wereld en het gewone en buitengewone onderwijs waren hierbij aanwezig.⁶¹ De leiding van de Haagse polikliniek was in handen van de onderwijzers P.H. Schreuder en Linthorst. De arts Van Gangelen en de psychiater Bolten waren eveneens aan de polikliniek verbonden. Spraakleraren en artsen werkten nauw samen in deze polikliniek die op een breed maatschappelijk draagvlak kon rekenen.

Illustratie 13. *Onderzoek met de Phonopharyngoscoop.*⁶²

De polikliniek stond voor iedereen open en het onderzoek was kosteloos voor leden van het ziekenfonds als die een verwijsbrief van hun arts hadden. Onvermogenen die geen ziekenfonds hadden konden er gratis terecht. Daarmee liet het bestuur zien dat ze een sterke maatschappelijke verantwoordelijkheid voelden om patiënten met spraakproblemen te helpen. Al snel bleek er zoveel belangstelling te bestaan dat de spreekuren moesten worden uitgebreid.⁶³ Naast het behandelen van patiënten werd in deze polikliniek door studenten en medewerkers wetenschappelijk onderzoek verricht naar het ontstaan en de behandeling van specifieke stoornissen.⁶⁴

In 1928 werd gestart met de tweejarige opleiding tot logopedist.⁶⁵ Voor het toezicht op het bestuur van de nieuwe beroepsopleiding werd een curatorium ingesteld bestaande uit: prof. H. Burger, hoogleraar keel- neus en oorheeskunde in Amsterdam; prof. H. Zwaardemaker, emeritus hoogleraar keel- neus- en oorheeskunde in Utrecht; prof. G.A. van Poelje, chef onderwijs in Den Haag en hoogleraar bestuurswetenschappen in Rotterdam⁶⁶; A. Reitsma, directeur van de Gemeente Kweekschool in Rotterdam, en inspecteur A. van Voorthuysen.⁶⁷ Prof. F.J.Th. Rutten, hoogleraar psychologie in Nijmegen, maakte jarenlang deel uit van dit curatorium en trad pas uit toen hij in 1948 minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd.⁶⁸ Binnen deze beroepsopleiding had zowel in het bestuur als in het curatorium de wetenschap een sterke positie gekregen, terwijl met de benoeming van Van Voorthuysen, Van Poelje en Rutten tevens korte lijnen naar de politiek waren gecreëerd. Hiermee waren succesvolle uitgangspunten voor de nieuwe beroepsopleiding geformuleerd. Vanuit het figuratieperspectief gezien was er voor deze professionele opleiding voor logopedist een hechte samenwerking ontstaan tussen werkveld, beroepsopleiding, wetenschap en politiek.

Voor de eerste opleiding hadden zich ruim veertig kandidaten aangemeld en na twee jaar kon het eerste examen in de polikliniek in Den Haag worden afgenomen. De examencommissie bestond uit vertegenwoordigers van het kweekschoolonderwijs, het buitengewoon onderwijs en de wetenschap.⁶⁹ Ook minister Waszink zag het belang van deze beroepsopleiding, want de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie kreeg het bericht dat 'In opdracht van Zijne Excellentie, den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen' de mondelinge examens zouden worden bijgewoond door maar liefst drie hoofdinspecteurs van het gewoon lager onderwijs.⁷⁰ Het is aannemelijk dat op de achtergrond Van Voorthuysen de minister en zijn collega hoofdinspecteurs had geïnformeerd over het belang van deze nieuwe opleiding. De inspectie van het buitengewoon onderwijs kreeg permanent toezicht, want Van Voorthuysen werd in 1934 de vaste voorzitter van de examencommissie.⁷¹ In 1937 werd zijn opvolger Van Houte benoemd als regeringsvertegenwoordiger bij de examens voor het diploma Logopaedie en Phoniatrie en voor het getuigschrift voor spreekonderwijs. De inspectie voor het buitengewoon onderwijs had haar inspectiedomein dus uitgebreid met deze beroepsopleiding. Afgestudeerden werden benoemd aan een van de scholen voor buitengewoon onderwijs of startten een eigen praktijk. De in 1929 gestarte beroepsopleiding voor onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs kon ook direct profiteren van de in de Haagse polikliniek ontwikkelde deskundigheid. P.H. Schreuder en Linthorst gingen in deze opleiding het vak Logopedie en Phoniatrie met daaraan verbonden een logopedisch practicum geven. De leerkrachten uit het buitengewoon onderwijs vonden dit een waardevol onderdeel van hun professionele opleiding.⁷² Tussen beide beroepsopleidingen ontstond zo in personen en in lesinhoud een sterke verwevenheid, een menselijke figuratie.

De noodzaak tot een degelijke opleiding voor spraakleraar werd nog eens benadrukt door een onderzoek van de in 1929 ingestelde studietoetscommissie Spreekonderwijs van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.⁷³ Op het grootste gedeelte van de scholen voor buitengewoon onderwijs bezat geen enkele leerkracht de bevoegdheid tot het geven van spreekonderwijs.⁷⁴ Voor meer dan een kwart van de leerlingen op de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking was echter spreekonderwijs nodig. Maar liefst 99% van de leerkrachten had behoefte aan scholing, maar door gebrek aan tijd, financiën en opleidingsmogelijkheid waren ze niet in staat een opleiding te volgen. De commissie concludeerde dat spreekonderwijs noodzakelijk was en dat vereiste voldoende leerkrachten die een 'grondige studie' hadden gemaakt van de behandeling van spraakproblemen.⁷⁵ Het eindrapport werd in de algemene ledenvergadering van maart 1932 besproken en aangenomen.⁷⁶ De Vereniging van Onderwijzers en Artsen gaf langs die weg volle ondersteuning aan de beroepsopleiding tot logopedist. Uitgeverij Haga, de uitgeverij voor het buitengewoon onderwijs, rekende de logopedieopleiding eveneens tot haar taakstelling en bracht voor deze beroepsopleiding elf studieboeken uit.⁷⁷

De beroepsopleiding tot logopedist was vanaf de start een succes, want er waren meer dan voldoende kandidaten voor de opleiding. Het waren vooral onderwijzers die zich aanmeldden. Voor ongeveer de helft waren dit onderwijzers uit het buitengewoon onderwijs.⁷⁸ Het dagelijks bestuur van de vereniging bleef in handen van P.H. Schreuder als voorzitter met Linthorst als secretaris en Van Danzig als penningmeester.⁷⁹ Het bestuur wilde meerdere poliklinieken realiseren waar spraakgebrekkigen behandeld konden worden en studenten van de beroepsopleiding stage konden lopen. Een van de eerste taken van de vereniging was daarom

om gemeentebesturen te interesseren voor de oprichting van een polikliniek. Omdat inspectie, wetenschappers en landelijke politici sympathiseerden met het doel van de vereniging en dikwijls ook lid waren, was het niet moeilijk om met medewerking van de gemeentelijke autoriteiten klinieken op te richten. Na de polikliniek in Den Haag werden in korte tijd achtereenvolgens klinieken opgericht in Utrecht, Nijmegen, Arnhem, Eindhoven en Gouda. Daarnaast konden studenten stage lopen op de poliklinieken van de keel-, neus- en oorheelkunde van de academische ziekenhuizen in Amsterdam en Groningen.⁸⁰ Hoogleraren van de verschillende universiteiten gaven les aan de beroepsopleiding en/of maakten deel uit van het curatorium van de opleiding tot logopedist.⁸¹ In de eerste plaats konden in de klinieken spraakgebrekkigen geholpen worden die tot dusver geen behandeling kregen en in de tweede plaats konden aanstaande spraakleraren er stage lopen. Daarnaast wilde de vereniging scholen of klassen voor spraakgebrekkigen oprichten.⁸² Dit was een wens die door de staat niet gehonoreerd werd. Pas in 1934 lukte het om in Den Haag een klas voor ernstig spraakgebrekkige kinderen te realiseren en deze mogelijkheid werd vijftien jaar later vastgelegd in het KB van 1949.

Het aantal leden van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie nam geleidelijk toe en kreeg in 1930 een sterke impuls door de fusie met het in 1900 opgerichte Spraak- en Zangpaedagogisch Genootschap.⁸³ Al vrij snel wilde P.H. Schreuder, net als bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zelfstandige afdelingen oprichten in de grote steden. Op initiatief van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie werden autonome afdelingen met opleidingen opgericht in Rotterdam in 1928, in Utrecht in 1930, in Amsterdam in 1932, in Nijmegen in 1940, en in Groningen in 1946.⁸⁴ Vanuit deze afdelingen ontstonden de huidige logopedieopleidingen. Bij het zilveren jubileum in 1952 hadden 436 leerkrachten het Diploma Logopaedie behaald.⁸⁵ Daarnaast hadden 1100 leerkrachten, overwegend werkend op scholen voor buitengewoon onderwijs, het Getuigschrift voor Spreekonderwijs behaald.⁸⁶ Het werkveld kon direct profiteren van de afgestudeerden, want voor leerkrachten aan de scholen voor slechthorenden werd het Diploma Logopaedie een benoemingsvereiste. In Den Haag werd op de openbare scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking tenminste het Getuigschrift voor Spreekonderwijs gevraagd. Daarmee had het Haagse gemeentebestuur het initiatief genomen om een voortgezette scholing verplicht te stellen voor leerkrachten in het buitengewoon onderwijs.

In 1937 moest P.H. Schreuder aftreden als voorzitter van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie, omdat hij ernstig ziek was geworden. Het viel niet te verwachten dat hij de leiding van de vereniging weer op zich zou kunnen nemen, zo deelde Linthorst aan de leden mee.⁸⁷ Naast P.H. Schreuder was het Linthorst die het dagelijkse toezicht had op de activiteiten van de vereniging. Vanaf de oprichting was Linthorst secretaris van het bestuur geweest. Hij was, na zijn periode als hoofd aan de school voor slechthorenden in Den Haag, benoemd als directeur van het instituut voor doven in Rotterdam. Daar woonde hij toen in 1940 het bombardement op Rotterdam plaatsvond. Als secretaris beheerde hij het archief van de vereniging, dat volledig verloren ging toen zijn huis in vlammen opging.⁸⁸

Gaandeweg waren logopedisten niet alleen betrokken bij het buitengewoon onderwijs, maar ook bij het kweekschoolonderwijs en bij het lager onderwijs.⁸⁹ Vanuit de figuratiebenadering gezien was de grote werkingssfeer van de opleiding tot logopedist tot stand gekomen, omdat hier de belangen samenkwamen van het werkveld, de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de staat, de weten-

schap en Uitgeverij Haga. Dit bleek een krachtige constellatie om de beroepsopleiding tot een succes te maken. Door de hechte samenwerking van de verschillende instituties had de logopedist een status gekregen die erkend werd door werkveld, wetenschap en overheid.

Zowel de Vereniging van Spraakleraren als de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie had dus door haar inspanningen, die zowel gericht waren op het verbeteren van de spraak van de leerlingen als de deskundigheidsbevordering van de leerkrachten, een wezenlijke bijdrage gegeven aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Dit kwam mede door de hechte personele contacten en met name door de inspanning van P.H. Schreuder.

Organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs

De Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs werd in 1919 opgericht en in 1924 volgde de oprichting van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs. Deze twee organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs maakten na de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 een sterke groei door. Definitieve wetgeving moest nog plaatsvinden en genoemde organisaties en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen gingen vanaf 1927 vanwege gedeelde belangen samenwerken in federatief verband. Deze Federatie wordt tot slot van deze paragraaf behandeld. Maar eerst wordt ingegaan op het protestants-christelijk en het rooms-katholiek buitengewoon onderwijs.

Protestants-christelijk buitengewoon onderwijs

Voordat de Lager Onderwijswet van 1920 van kracht werd hadden A.J. Schreuder en J. de Graaff de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs opgericht. Zij waren vanaf het eerste uur betrokken bij de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en bleven ook lid van deze vereniging nadat ze bestuursfuncties gingen bekleden bij de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. A.J. Schreuder werd gekozen tot vicevoorzitter en De Graaff tot 2^e secretaris.⁹⁰ Dit laat zien dat er direct al stevige personele verbanden waren tussen beide beroepsverenigingen. Een jaar later al hadden zich tien protestants-christelijke verenigingen aangesloten bij de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs.⁹¹ Voorzitter en secretaris, de onderwijzers A. Oosterwijk en D. Zwiep, hadden allereerst in 1920 een bezoek gebracht aan Van Voorthuisen om de wensen voor een wettelijke regeling voor het buitengewoon onderwijs toe te lichten.⁹² De vereniging besloot ook, in navolging van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, plaatselijke zelfstandige afdelingen op te richten. Als gevolg hiervan werd op 11 november 1922 de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon onderwijs te 's-Gravenhage opgericht. De Graaff hield bij deze gelegenheid een inleiding over de noodzakelijkheid van 'Christelijk Onderwijs voor het misdeelde kind'. Zo spoedig mogelijk zou het bestuur komen met een plan tot het stichten van een school in Den Haag.⁹³

Op lokaal niveau probeerde men samen te werken als het ging om het oprichten van een school voor buitengewoon onderwijs, al bracht dit voor betrokkenen soms grote moeilijkheden met zich mee. In Rheden bijvoorbeeld wilden de lokale verenigingen voor openbaar en neutraal onderwijs en protestants-christelijke onderwijs in 1923 tot een 'samenwerkingsschool' komen. Van Ginkel, onderwijzer aan de protestants-christelijke school van Calliber, werd in Velp tot hoofd benoemd. Direct ontstond een debat binnen de protestants-christelijke vereniging of Van Ginkel wel lid kon blijven nu hij niet meer werkzaam was aan een protestants-christelijke school.⁹⁴

Voorzitter P.H. Schreuder en secretaris Blokpoel van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen woonden vanaf 1924 de jaarvergaderingen van de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs bij.⁹⁵ Ook Van Voorthuijsen bezocht deze vergaderingen en in 1925 verzorgde hij de inleiding 'Het museum voor B.L.O.'⁹⁶ In 1927 nam A.J. Schreuder het voorzitterschap waar van genoemde vereniging.⁹⁷ In deze vergadering werd de vereiste financiële gelijkstelling van het bijzonder en openbaar onderwijs besproken en vervolgens onder de aandacht van de staatscommissie Rutgers gebracht.⁹⁸ Vier jaar later werd A.J. Schreuder, hij was toen zestig jaar oud, tot voorzitter benoemd en volgde hij Oosterwijk op.⁹⁹ In 1931 waren alle christelijke scholen en inrichtingen van de verschillende vormen van 'afwijkende kinderen' aangesloten bij de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. Voorzitter A.J. Schreuder werd bij de protestants-christelijke vereniging terzijde gestaan door zijn Rotterdamse neef M.J. Schreuder als penningmeester en zijn Amsterdamse neef P.G. Schreuder als secretaris.¹⁰⁰ De familie Schreuder leek daarmee een dominante positie te krijgen binnen de vereniging, ook al omdat P.G. Schreuder¹⁰¹ in 1937 de eindredactie ging voeren van het opgerichte verenigingsblad. De broers A.J. en P.H. Schreuder waren dus beiden voorzitter van een beroepsorganisatie voor het buitengewoon onderwijs en deelden een lange professionele ervaring in het werkveld en bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. De verstandhoudingen binnen de familie Schreuder waren goed en dat faciliteerde de professionele samenwerking tussen beide verenigingen.¹⁰²

Ondanks de ambitie van de vereniging groeide het protestants-christelijk onderwijs aanvankelijk nogal langzaam. Een in 1933 gehouden enquête van de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen wees uit dat die langzame groei vooral veroorzaakt werd, doordat kinderen werden vastgehouden op de gewone lagere school. In de grote plaatsen waren er talrijke scholen die nog nooit een leerling hadden verwezen. Met als uitgangspunt dat 2% van de leerlingen op de lagere scholen verstandelijk beperkt was, kwam genoemde vereniging tot bijgaande tabel.

	Aantal lln.	zwakz.	geplaatst	percentage
Amsterdam	11.600	232	80	0.69
Den Haag	15.000	300	131	0.87
Dordrecht	7.978	159	77	1.00
Rotterdam N.	12.768	255	66	0.52
Rotterdam Z.	8.613	172	96	1.12
Utrecht	5.858	117	57	1.00
Totaal	61. 817	1235	507	0.8

Tabel 10. *Aantal leerlingen van de christelijke scholen en het aantal 'zwakzinnigen'.*¹⁰³

Duidelijk werd dat lang niet alle hoofden van de scholen het bestaan van de scholen voor zwakzinnigen toejuichten. Het verhogen van de toelatingsleeftijd en de leerlingenschaal in het gewone lager onderwijs in het KB van 1933 maakte dat de schoolhoofden zochten naar maatregelen om hun leerkrachten te behouden voor het gewone lager onderwijs, zo stelde onderwijzer W. Blanken in zijn lezing 'Het buitengewone van het Christelijk b.l.o.'¹⁰⁴ Dat eigenbelang van de gewone lagere school ook dramatische gevolgen kon hebben voor een bestaande school voor buitengewoon onderwijs bleek in de gemeente Rheden bij de eerdergenoemde streekschool in Dieren. Daar was met medewerking van de omliggende gemeenten, de afdelingen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de Vereeniging voor

Christelijk Buitengewoon Onderwijs en de BvNO een samenwerkingsschool opgericht.¹⁰⁵ Vanuit het figuratieperspectief gezien een sterke samenwerking van verschillende instituties om buitengewoon onderwijs mogelijk te maken. Het leerlingenaantal van de school in Dieren liep echter in een paar jaar terug van ruim vijftig naar achttien leerlingen in 1938. Daarmee hing het voortbestaan van de school voor buitengewoon onderwijs aan een zijden draadje, omdat het stichtingsgetal van een school toen 24 was.¹⁰⁶

Op de jaarvergadering van de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs in 1936 stond het tekort aan scholen voor protestants-christelijk buitengewoon onderwijs opnieuw centraal. Secretaris P.G. Schreuder had deze achterstand via zijn jaarverslag aan de orde gesteld en daarom werd er een propaganda- en perscommissie benoemd. In deze commissie hadden zitting K. de Bloois, G.J. van der Ploeg en de latere hoofdinspecteur van het buitengewoon onderwijs N.Y. Vlietstra. De Bloois was op dat moment ook lid van het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.¹⁰⁷ Dit laat zien dat vooraanstaande leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, zoals De Graaff, de neven A.J. Schreuder en P.G. Schreuder en nu ook Bloois, belangrijke functies konden bekleden in de protestants-christelijke vereniging. Op de jaarvergadering in 1936 werd besloten een 'grote vergadering' te beleggen met de protestants-christelijke schoolorganisaties om de 'onkunde' omtrent het buitengewoon onderwijs te bespreken. Hiertoe werden uitgenodigd de vertegenwoordigers van de Schoolraad voor de scholen met den Bijbel, de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, het Gereformeerd Schoolverband, de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, de Vereniging voor Christelijke Onderwijzers en de Unie van Christelijke onderwijzers. Na een welkom van de voorzitter, S. Stermerding¹⁰⁸, schetste De Bloois dat er een groot tekort was aan scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking. Inspecteur Van Voorthuysen benadrukte op deze bijeenkomst dat het stichten van nieuwe scholen van besturen moest uitgaan en niet van de ouders: 'Als er in een rayon maar één man was die de zaak energiek zou aanpakken', dan kwam men tot resultaten, aldus Van Voorthuysen.¹⁰⁹ Hiermee bracht de inspecteur een nieuw perspectief in bij het oprichten van scholen voor buitengewoon onderwijs, want tot dusver was in protestants-christelijke kringen het uitgangspunt dat oprichting van scholen van de ouders behoorde uit te gaan. Besloten werd tot het instellen van een grote enquête onder alle scholen voor protestants-christelijk onderwijs. Op basis van deze resultaten zouden gerichte acties gevoerd kunnen voeren. De resultaten moesten gepubliceerd worden in het op te richten propagandablاد, want voor de realisering van voldoende protestants-christelijke scholen voor buitengewoon onderwijs was volgens secretaris P.G. Schreuder een eigen propagandablاد nodig.¹¹⁰

In 1937 kwam de Christelijke Vereniging voor Buitengewoon Onderwijs met het *Correspondentieblad voor het Christelijke Buitengewoon Onderwijs (CvhCBO)*.¹¹¹ De onderwijzers, P.G. Schreuder en H. Leene¹¹² vormden de eerste redactie. Dat P.G. Schreuder hiertoe het initiatief had genomen was niet zo verwonderlijk. Hij had als redactielid van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*¹¹³ de nodige ervaring opgedaan en hij was van mening dat het correspondentieblad in de eerste plaats gebruikt moest worden voor propaganda van het protestants-christelijk buitengewoon onderwijs.¹¹⁴ In het tweede jaar werd de redactie van het *CvhCBO* aangevuld met de psychiaters R. Vedder en C. Beenekamp. Daarmee had het blad dezelfde redactiestructuur, onderwijzers en artsen, gekregen als het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Veel voorkomende onderwerpen waren de uitbreiding van het

protestants-christelijk onderwijs, de wettelijke regeling voor het buitengewoon onderwijs, intelligentieonderzoek en de ontwikkeling van eigen leermaterialen en methodes. De resultaten van de gehouden enquête naar het tekort aan scholen voor protestants-christelijk buitengewoon onderwijs werden uitgebreid geanalyseerd, besproken en gepubliceerd in het *CvhCBO*. Dit onderzoek, dat liep over 908 scholen met samen 145.511 leerlingen, bevestigde het vermoeden dat een groot aantal achterlijke leerlingen werd vastgehouden op de gewone lagere school. De resultaten werden in handen gesteld van de Commissie inzake de stichting van nieuwe scholen.¹¹⁵ In 1933 waren er zes protestants-christelijke scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. In 1948 was dit toegenomen tot 28 scholen met 3401 leerlingen.¹¹⁶ Binnen een tijdsbestek van vijftien jaar was dankzij de inzet van de Commissie inzake de nieuwe scholen het domein buitengewoon onderwijs uitgebreid met 22 protestants-christelijke scholen voor buitengewoon onderwijs. Alle kosten van de bouw, de inrichting en de instandhouding van de scholen werden daarbij door de lokale verenigingen gedragen, omdat er nog geen financiële gelijkstelling was.

Rooms-katholiek buitengewoon onderwijs

In Rooms-katholieke kring werd aanvankelijk weinig aandacht gegeven aan de oprichting van afzonderlijke scholen omdat achterlijke en verwaarloosde kinderen veelal werden opgenomen in een van de talrijke inrichtingen die voor deze kinderen waren bedoeld. Vanaf 1921 zou echter ook het rooms-katholieke dagonderwijs tot ontwikkeling komen. Het Episcopaat vond dit van belang en daarom berichtte Mgr. Callier, de bisschop van Haarlem, dat het 'in hoge mate' gewenst was om in de grote steden rooms-katholieke scholen voor zwakzinnigen op te richten.¹¹⁷ Kort daarna kreeg het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bericht dat het 'ongetwijfeld' bekend was 'dat tot heden in R.K.-kringen de belangstelling voor het zwakzinnigenvraagstuk niet bijster groot was', maar dat hierin een 'kentering' zou komen. Op het rooms-katholieke jeugdcongres, dat in 1922 in Den Haag gehouden zou worden, was namelijk ook een sectie zwakzinnigenzorg gepland en deze sectie zou wel 'de stoot geven tot een landelijk comité voor zorg aan R.K.-zwakzinnigen'. In enkele grote plaatsen werd de oprichting van een rooms-katholieke school al overwogen, aldus de mededeling van een van de organisatoren aan het Hoofdbestuur.¹¹⁸ Tijdens dit congres kwamen onderwerpen aan de orde als 'doofstommen en blinden', 'schipperskinderen en woonwagenkinderen', 'verwaarloosde jeugd' en 'lichamelijk en geestelijk afwijkende jeugd'. J. Broekman, rector van Huize Assisië, een instelling voor kinderen met een verstandelijke beperking in Udenhout, en J. Baptist, hoofd van de in 1912 opgerichte rooms-katholieke school voor leerlingen met een verstandelijke beperking in Maastricht, verzorgden een inleiding met als onderwerp 'De Zwakzinnigen'. Zij hielden de aanwezigen voor dat, op een enkele uitzondering na, er geen gelegenheid was om buitengewoon onderwijs op rooms-katholieke grondslag te volgen, terwijl dat wel noodzakelijk was. Nazorg, verbonden aan dit onderwijs, was eveneens onmisbaar. Zowel voor het oprichten van scholen als voor de nazorg was centrale regie nodig. De sectie concludeerde dat er een behoorlijke regeling voor de zorg voor zwakzinnigen vereist was en met 'bisschoppelijke goedkeuring en machtiging' zou een Nederlands rooms-katholiek comité van zorg voor zwakzinnigen moeten worden opgericht. Dit comité zou dan het hele terrein van opvoeding, onderwijs en verpleging van rooms-katholieke zwakzinnigen onder zijn beheer hebben. Dan konden

initiatieven tot oprichting van scholen worden genomen en bij zowel de geestelijke overheid als de wereldlijke overheid zouden de belangen van dit onderwijs behartigd worden.¹¹⁹ Dit jeugdcongres kon als een 'mijlpaal' worden aangemerkt voor de ontwikkeling van het 'R.K.-Zwakzinnigenwezen', aldus Broekman.¹²⁰ Hij schatte dat ongeveer 6000 rooms-katholieke leerlingen aangewezen waren op het buitengewoon onderwijs.¹²¹ Als gevolg van dit jeugdcongres en omdat het Episcopaat de oprichting van aparte scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking ondersteunde, werden in 1923 zes scholen geopend.¹²²

Op 29 juni 1924 werd besloten tot de oprichting van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs. Tot bestuursleden werden gekozen: G.A.E. Christ, schoolhoofd te Udenhout als voorzitter, de eerwaarde frater V. Theodose, hoofdbestuurder van het onderwijs der Broeders van Liefde te Gent als ondervoorzitter en de schoolhoofden Th. Willemsen uit Den Haag, broeder J. Baptist uit Maastricht en Th.J. Potters uit Breda als secretarissen en penningmeester. Zijne Excellentie Ing. Broekman was als geestelijk adviseur van de vereniging aangesteld.¹²³

Illustratie 14. Eerste bestuur van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs.¹²⁴ Van rechts naar links: Ing. Broekman, J. Baptist, V. Theodose, G.A.E. Christ, Th.J. Potters en Th. Willemsen.

Het bestuur bestond dus uit drie religieuzen en drie leken. Enkele maanden later, op 1 januari 1925, verscheen het *Tijdschrift voor R.K. Buitengewoon Lager Onderwijs* (TvRKBLO) onder redactie van Christ en met goedkeuring van het Episcopaat.¹²⁵ P.H. Schreuder vond het jammer dat er nog een tijdschrift was ontstaan met dezelfde doelstellingen als het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, omdat het terrein van de zwakzinnigenzorg klein was en nu gescheiden hetzelfde werk werd gedaan. Klaarblijkelijk scheen het niet anders te kunnen en moest ook de 'gescheiden arbeid' zo goed mogelijk worden gedaan. Hij wenste 'van harte' dat de redactie in haar voornemen zou slagen om het tijdschrift in rooms-katholieke kringen een belangrijke rol te laten spelen.¹²⁶

Door het oprichten van de Bond en het uitgeven van het tijdschrift kon de zorg voor

rooms-katholieke zwakzinnigen ontwikkeld worden. Na 1923 werden er jaarlijks gemiddeld vier scholen geopend.¹²⁷ De toename in 1937 met zeven scholen was zo opmerkelijk dat de protestants-christelijke bestuurder Calliber contact opnam met de rooms-katholieke autoriteiten met de vraag hoe dit mogelijk was. Het antwoord was dat van de zeven geopende scholen er zes waren opgericht door congregaties, die ook geld beschikbaar hadden gesteld. Eveneens hadden ze leerkrachten kunnen aanstellen 'die anders toch geen emplooi zouden vinden'. En soms beschikten ze ook over de 'noodzakelijke gebouwen' die als school konden dienen.¹²⁸ Door gebruik te maken van goedkoop personeel en van de al bestaande infrastructuur kon de achterstand dus tamelijk snel worden ingelopen. Bij de oprichting van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs in 1924 waren er dertien scholen voor het rooms-katholieke buitengewoon onderwijs. In 1948 was dit toegenomen tot 65 scholen met 9510 leerlingen.¹²⁹

Het buitengewoon onderwijs was na 1920 behoorlijk gegroeid, omdat het bijzonder buitengewoon onderwijs een forse inhaalslag maakte. In 1948 was het bijzonder buitengewoon onderwijs voor leerlingen met een verstandelijke beperking met 99 scholen aanmerkelijk omvangrijker dan het openbaar buitengewoon onderwijs met 69 scholen. Het rooms-katholieke buitengewoon onderwijs was extra hard gegroeid en had op dat moment, zoals onderstaande tabel laat zien, het grootste aantal leerlingen.

	Scholen	Leerlingen	jongens	meisjes	Leerkrachten	mannen	vrouwen
Openbaar	69	8302	5500	2802	478	220	258
Rooms Kath.	65	9510	5290	4220	549	248	301
Prot. Chr.	28	3401	2200	1201	198	94	104
Overig. Bijz.	6	221	153	68	17	9	8
Totaal	166	21434	13143	8291	1242	571	671

Tabel 11. *Scholen, leerlingen en leerkrachten van de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking op 31 december 1948.*¹³⁰

Het aantal scholen bij het rooms-katholieke onderwijs nam verder toe. Bij het zilveren jubileum van de beroepsorganisatie in 1949 waren er 72 scholen met 10.169 leerlingen en 620 leerkrachten.¹³¹ Door deze toename was ook het ledental van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs toegenomen.

Na invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 waren er dus naast de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen krachtige organisaties voor het bijzonder buitengewoon onderwijs ontstaan. Samenwerken op dit nieuwe onderwijsdomein leek verstandig en daarom werd in 1927 besloten tot een federatief verband.

De Federatie

Tijdens de ledenvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in 1925 had Van Voorthuijsen het idee geopperd om na te gaan of een federatie mogelijk was, een samenwerkingsverband met de zusterorganisaties.¹³² Samenwerking van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen met andere verenigingen lag voor de hand, omdat er nog geen definitief KB was. Gezamenlijk optreden zou een fors signaal zijn in de richting van de minister van Onderwijs. De bij de federatie aangesloten verenigingen zouden dan zelfstandig blijven en

slechts samenwerken bij belangrijke gemeenschappelijke kwesties, zoals opleidingen, nazorg en leerplicht.¹³³ Dit idee werd door het Hoofdbestuur overgenomen en de twee zusterverenigingen werden uitgenodigd om het voorstel tot samenwerking te bespreken. In 1927 werd vervolgens besloten tot samenwerking in federatief verband, omdat er onderwerpen waren waarbij gemeenschappelijk optreden effectiever was.¹³⁴ Zo werd onder meer vastgesteld dat gezamenlijk actiegevoerd moest worden om tot een beroepsopleiding te komen.¹³⁵ Vanaf 1927 werd gesproken van de Federatie als er gemeenschappelijk werd opgetreden bij onderwerpen als financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs, salaris, centrale scholen en de subsidieregeling voor het buitengewoon onderwijs.¹³⁶ Op 3 november 1928 – op dat moment lag het KB van Waszink met een forse meerjarenbegroting voor het buitengewoon onderwijs ter instemming bij het kabinet – hadden de voorzitters van de verenigingen voor buitengewoon onderwijs J. de Graaff, G.A.E. Christ en P.H. Schreuder namens de Federatie een overleg met inspecteur Van Voorthuizen over een aantal actuele problemen, zoals de fröbelonderwijzeressen in de bezinkingsklassen, het aantal leerlingen per klas en de toeslag op het salaris van de leerkracht. Langs deze weg probeerden de verenigingen steun voor hun standpunt en invloed op het komende KB te krijgen.¹³⁷

Het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen stelde ook aan de zusterverenigingen voor om in federatief verband samen te werken om het aantal zwakzinnigen dat de scholen voor gewoon lager onderwijs bleef bezoeken terug te dringen en daarvoor een 'propagandageschriftje' te schrijven.¹³⁸ Zoals we eerder zagen had de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen eveneens in 1933 geconstateerd dat kinderen met een verstandelijke beperking werden vastgehouden op de gewone lagere school, omdat verwijzing ten koste kon gaan van de personeelsformatie.

P.H. Schreuder stelde een brief op die namens de drie organisaties verzonden werd aan de besturen van gemeenten waar scholen voor buitengewoon onderwijs waren gevestigd. Hierin werd erop aangedrongen de leerlingen die op school meer dan twee jaar achter waren aan te melden bij de commissie van onderzoek. In de toelichting werd verwezen naar het onderzoek van de psycholoog Luning Prak, die geconstateerd had dat in de 5^e klas van de gewone lagere school 25% van de leerlingen twee, drie of meer jaar achter was. In vrijwel alle gevallen zou dit te wijten zijn aan een aangeboren verstandelijke beperking. De propagandabrochure, geschreven door het Rotterdamse protestants-christelijke schoolhoofd G. v.d. Van der Ploeg, was een volgende stap. Alleen de protestants-christelijke vereniging had aan deze brochure *Over Onderwijs voor Zorgenkinderen* meegewerkt die aan alle scholen voor openbaar, neutraal en protestants-christelijk onderwijs werd toegezonden.¹³⁹ Voor de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs was een gemeenschappelijke brochure een stap te ver, omdat de eigen katholieke identiteit onvoldoende benadrukt kon worden.¹⁴⁰ De door Van der Ploeg geschreven voorlichtingsbrochure werd goed ontvangen en er verschenen verschillende positieve perspublicaties in onder andere *Het Vaderland*, *De Amersfoortsche Courant*, *de Geldersche Post* en het *Nieuwsblad van het Noorden*.¹⁴¹ De eerste oplage van 7000 exemplaren was snel weg en in 1937 werden er 10.000 bijgedrukt onder de nieuwe naam *Over Onderwijs aan Eenvoudigen van Geest*.¹⁴²

De Federatie van de drie verenigingen ging in dat jaar Federatie Buitengewoon Onderwijs in Nederland heten. Voorzitter werd De Jeu, die in 1937 P.H. Schreuder was opgevolgd

als voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Secretaris was Christ, voorzitter van de rooms-katholieke vereniging voor buitengewoon onderwijs, en als penningmeester werd benoemd M. Dröge, bestuurslid van de protestants-christelijke vereniging voor buitengewoon onderwijs. De Federatie verzorgde onder meer de gemeenschappelijke onderwijsdagen.¹⁴³ De eerste buitengewone onderwijsdag was ter ere van Van Voorthuysen, die op 24 februari 1937 afscheid zou nemen als inspecteur van het buitengewoon onderwijs. Ook deze gelegenheid werd weer aangegrepen om propaganda te maken voor het buitengewoon onderwijs. Er was immers nog geen definitief wettelijk besluit en Van Voorthuysen had zich voortdurend ingezet om voor alle leerlingen met een beperking onderwijs wettelijk mogelijk te maken. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen nam het initiatief tot een groots afscheid en de andere verenigingen sloten zich hierbij direct aan. Het werd een dag waarbij het buitengewoon onderwijs in de schijnwerpers gezet zou worden en waarop het hele werkveld – alle scholen voor buitengewoon onderwijs, werkplaatsen en inrichtingen – open stond voor belangstellenden. Bezoekers mochten de klassen in, er vonden demonstratielessen plaats, er waren tentoonstellingen ingericht en er werden films vertoond en voorlichtingsavonden gehouden. Dit alles als erkenning van de man die zei 'Ik heb nooit iets alleen willen doen, maar steeds samenwerking gezocht en gevonden.' Het persoonlijke afscheid van de rijksinspecteur werd op 6 maart 1937 gehouden in de aula van de Dalton HBS in Den Haag.¹⁴⁴ Het breed samengestelde huldigingscomité bestond uit De Jeu als voorzitter, Van der Waals als 1e secretaris en Christ als vicevoorzitter. Verder maakten vertegenwoordigers van andere beroepsorganisaties¹⁴⁵ deel uit van dit huldigingscomité, evenals Jacobs, eindredacteur van het gedenkboek *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland* dat de inspecteur werd aangeboden bij zijn afscheid.¹⁴⁶ In dit huldigingscomité had de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen een grote inbreng met voorzitter, secretaris, penningmeester en eindredacteur van het gedenkboek. Er was eveneens een erecomité samengesteld met als presidenten prof. dr. J.R. Slotemaker de Bruïne, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen¹⁴⁷ en mr. M. Slingenberg, minister van Sociale Zaken. Herderschêe was lid van dit comité waarin naast de staat ook de wetenschap sterk was vertegenwoordigd met twaalf hoogleraren, onder wie alle hoogleraren die tevens in de besturen zaten van de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs.¹⁴⁸ Dit laat zien dat de wetenschap een steeds belangrijkere rol kreeg bij de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Minister Slotemaker de Bruïne zei in zijn toespraak dat hij nog geen afscheid wilde nemen, want sinds 1 maart was Van Voorthuysen aangesteld als Raadsadviseur. Hij vervolgde met: 'Gisteren kwam nog iemand op het departement mij spreken over het B.O.; ik heb hem gezegd: ga eerst eens met Dr. Van Voorthuysen daarover praten.' Na de toespraken bedankte Van Voorthuysen allen voor de samenwerking en memoreerde dat minister De Visser hem bij zijn aantreden had gezegd: 'U gaat dienen mijnheer Van Voorthuysen het mooiste deel van het onderwijs.' Hij eindigde zijn dankwoord met naar zijn opvolger toe te lopen en hem de hand te schudden: 'Mijnheer Van Houte, U gaat dienen het mooiste deel van het onderwijs.'¹⁴⁹

Van Voorthuysen had het initiatief genomen om te komen tot een federatie en bleef in zijn rol van inspecteur de samenwerking benadrukken, omdat het buitengewoon onderwijs nog in ontwikkeling was en definitieve wetgeving nog moest plaats vinden. Ook in zijn nieuwe functie van Raadsadviseur zou hij zijn betrokkenheid bij het buitengewoon onderwijs continueren.

Besluit

De Vereniging van Onderwijzers en Artsen kreeg na de invoering van de Lager Onderwijs-wet van 1920 te maken met een aantal organisaties waarmee al interacties waren, alsook met nieuwe organisaties die zich bezig gingen houden met de professionalisering van het nieuwe onderwijsdomein. De pogingen van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen om met deze verschillende organisaties gezamenlijk op te trekken lukten maar ten dele, omdat iedere organisatie gekenmerkt werd door een eigen doel met dikwijls een eigen ideologisch fundament en een eigen beroepscultuur.

Met de BvNO werd vooral succes geboekt op het thema groei en uitbreiding van de sector, omdat de onderwijsbond krachtig aanstuurde op verwijdering van de leerlingen met een beperking uit het gewone lager onderwijs. Bij de Vereniging van Onderwijzers en Artsen ontstond door toename van het aantal dubbelleden met de BvNO wel een fors probleem. Meerdere leden deelden namelijk de mening van de BvNO dat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen zich moest beperken tot een pedagogische vereniging. Dit standpunt kreeg weliswaar geen meerderheid, maar bracht wel een tweedeling teweeg. Voorzitter P.H. Schreuder bleef niettemin zoeken naar goede samenwerking met de BvNO en uiteindelijk slaagde hij erin om een samenwerkingsovereenkomst tot stand te brengen. Uiteindelijk waren beide Hoofdbesturen niet uit op een conflict.

Het gezamenlijk optrekken lukte veel gemakkelijker met de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie. Dit was niet zo vreemd. P.H. Schreuder was immers voorzitter van beide verenigingen en het werkveld had een grote behoefte aan professioneel opgeleide spraakleraren. De twee beroepsverenigingen versterkten elkaar dus met als belangrijk resultaat op het vlak van professionalisering de totstandkoming van een nieuwe functie in het buitengewoon onderwijs, namelijk die van logopedist. Omdat de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs moesten beschikken over een basiskennis van het spreekonderwijs werd het vak Logopaedie en Phoniatrie ook deel van de beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.

Samenwerken met de protestants-christelijke en rooms-katholieke zusterorganisaties lukte in federatief verband vooral op de belangrijke thema's groei en uitbreiding van de sector, deskundigheidsbevordering van de leerkrachten en kennisontwikkeling. Het bijzonder buitengewoon onderwijs, en vooral het rooms-katholieke onderwijs, had na 1923 een sterke inhaalslag gemaakt. Hechte samenwerking ontstond echter vooral tussen de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. Niet alleen waren er diverse dubbelleden met deze vereniging, maar het was vooral de familie Schreuder die regie had op de samenwerking tussen beide verenigingen.

Vanuit het figuratieperspectief gezien was er sprake van een sterke verwevenheid van belangen tussen deze organisaties. Tegelijkertijd bestonden er echter ook principiële verschilpunten tussen de beroepsorganisaties waardoor er spanningen en remmingen konden ontstaan ten aanzien van de professionalisering van de sector. Voor het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen betekende dit met name een behoedzaam laveren en alert zijn op de ontwikkelingen binnen en tussen de verenigingen voor bijzonder buitengewoon onderwijs en de onderwijsvakbonden. Al met al leidde dit samenspel van de verschillende organisaties tot een forse groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs. Enerzijds groeide het in aantal leerlingen en anderzijds breidde de sector zich uit met verschillende schoolsoorten, ontwikkelde de bijzondere zorg zich en werd een beroepsopleiding voor de leerkrachten bij dit onderwijs gerealiseerd.

DESKUNDIGHEIDSBEVORDERING VAN LEERKRACHTEN

De professionele ontwikkeling van de leerkrachten was een thema dat voortdurend de aandacht had van het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Het streven was te komen tot een door de staat erkende en gefinancierde beroepsopleiding. Leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen waren bij de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 nog overwegend aangewezen op zelfstudie en op inhoudelijke inleidingen van experts op de ledenvergaderingen.¹ Om de deskundigheid van de leerkracht te bevorderen was zowel praktijkkennis als wetenschappelijke kennis belangrijk. Voor het verkrijgen van meer wetenschappelijke kennis was het bezoek aan wetenschappelijke congressen van groot belang. Daarom wordt eerst onderzocht hoe en op welke wijze de hoofdpersonen van deze studie betrokken waren bij deze congressen. Vervolgens wordt ingegaan op de ontwikkeling van een beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Met zo'n specifieke vakopleiding had de staat in de Lager Onderwijswet van 1920 al rekening gehouden.² Met de groei van het buitengewoon onderwijs nam de urgentie daarvan alleen maar toe.³ Bij de opleiding tot het gekwalificeerde beroep van leerkracht buitengewoon onderwijs zou dan de relatie met de universitaire wetenschap een centrale plaats in moeten nemen, want universiteiten konden de kennis die in de praktijk ontwikkeld werd valideren met als gevolg vergroting van het gezag van de beroepsgroep.⁴ Onderzocht wordt hoe cruciaal de betrokkenheid was van de vier hoofdpersonen bij het ontstaan en de uitbouw van de in 1929 gestarte beroepsopleiding aan de hand van vier onderwerpen: het initiatief, de vorm en de inhoud, de rol van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs en het plan voor een dagopleiding in de vorm van een Seminarium voor het buitengewoon onderwijs. Maar eerst wordt gekeken naar de congressen als middel tot kennisverwerving voor de leden van de vereniging.

Congressen over wetenschappelijke ontwikkelingen

Leerkrachten in het buitengewoon onderwijs dienden te beschikken over bepaalde kennis en vaardigheden. Zij moesten bijvoorbeeld kunnen observeren en diagnosticeren om vervolgens het onderwijs te kunnen individualiseren. Hierbij behoorde planmatig gewerkt te worden. Ook moesten ze voor het onderwijs specifiek leermateriaal kunnen ontwerpen. Naast de kennisuitwisseling in teamverband waren het vooral de ledenvergaderingen en de tentoonstellingen waar praktijkkennis werd uitgewisseld. Wetenschappelijke kennis uit binnen- en buitenland werd vooral verworven via zelfstudie en het bijwonen van congressen, dit in afwachting van een door de staat erkende beroepsopleiding. Tijdens deze congressen werd kennis overgedragen uit de psychiatrie, de psychologie en de pedagogiek en konden onderwijzers, artsen en wetenschappers elkaar ontmoeten en discussiëren over verschillende onderwerpen. De vier hoofdpersonen van deze studie waren hierbij bijzonder actief. Zij woonden regelmatig congressen bij en via publicaties daarover leverden zij een bijdrage aan de deskundigheidsbevordering van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Verschillende organisaties en opgerichte pedagogische verenigingen hielden zich bezig met de 'Kinderstudie'. Zo was in Den Haag in 1912 de Vereeniging voor Paedologische Lezingen

opgericht en talrijke sprekers uit binnen- en buitenland werden sinds 1912 uitgenodigd om lezingen te komen geven. In 1914 bijvoorbeeld had deze vereniging een belangrijke rol gespeeld bij de introductie van de aanpak van Maria Montessori.⁵ Deze aanpak was overigens volgens P.H. Schreuder niet toepasbaar op het buitengewoon onderwijs, omdat de veronderstelde spontaniteit bij leerlingen met een verstandelijke beperking niet aanwezig was.⁶ Begin jaren twintig ontstond bij de Vereniging voor Paedologische Lezingen de wens om verschillende activiteiten, zoals lezingen, wetenschappelijk onderzoek en een montessori-opleiding, onder te brengen in een aparte organisatie, de Stichting voor Kinderstudie. Om dit te realiseren werd door de initiatiefneemster, de pedagoge Cornelia Philippi-Siewertz van Reesema (1880-1963), overleg gevoerd met W. van der Meulen, wethouder van Onderwijs in Den Haag en G.A. van Poelje, chef van de afdeling onderwijs. Van Poelje stelde het conceptplan op voor de Stichting voor Kinderstudie. Hij was ook nauw betrokken bij de uitbouw van de gezondheidskolonie voor zwakzinnige kinderen en de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs in Den Haag. In 1925 werd de Vereniging voor Paedologische Lezingen omgezet in de Stichting voor Kinderstudie, een instituut 'van waaruit werkers op het gebied van de pedologie steun en inlichtingen' konden krijgen.⁷ Uit de grote betrokkenheid van de lokale overheid blijkt het belang dat de gemeente Den Haag hechtte aan een centrum voor de wetenschappelijke bestudering van de kinderstudie, waarbij naast de Nederlandse ook de buitenlandse wetenschappelijke ontwikkelingen werden bediscussieerd. Bekende Nederlandse hoogleraren als de pedagogen R. Casimir en Ph. Kohnstamm en de psychologen G. Heymans en F. Roels gaven een lezing over recente wetenschappelijke inzichten over de kinderlijke ontwikkeling. Ook was men voortdurend op zoek naar buitenlandse kennis. Gezaghebbende experts als de Duitse psychologe C. Bühler, de Belgische arts O. Decroly, de Amerikaanse psycholoog H.H. Goddard en de Zwitserse psycholoog J. Piaget werden uitgenodigd en hielden een inleiding over onderwerpen die van betekenis waren voor de opvoeding en het onderwijs van het 'abnormale' zowel als van het 'normale' kind.⁸ Nieuwe psychologische inzichten en nieuwe onderwijsmethoden werden dus besproken en door de hoofdpersonen van deze studie beoordeeld op de bruikbaarheid voor het Nederlands buitengewoon onderwijs. Onderwerpen waren bijvoorbeeld het denken van het kind, de functie van het spel, intelligentiemetingen, het observeren, en moeilijke kinderen. De eerste inleider van de Stichting voor Kinderstudie in 1925 was G. Vermeylen die als medisch-adviseur verbonden was aan de Decrolyschool in Brussel. De arts Decroly had een leermethode ontwikkeld waarbij nieuwe wetenschappelijke inzichten in de praktijk werden gebracht.⁹ De ontwikkeling van het kind stond centraal en in het onderwijs had de leerling een actieve rol door te kijken, te onderzoeken en te ontdekken.¹⁰ De aanpak van Decroly stond, zoals we in het hoofdstuk over Den Haag in Deel I al zagen, vroeg in de belangstelling van P.H. Schreuder en de Haagse arts Wijsman. Om zich te oriënteren op het 'medisch-pedagogisch onderzoek' hadden zij al in 1905 een bezoek gebracht aan de Brusselse 'polikliniek voor achterlijke en spraakgebrekkige kinderen'.¹¹ Vermeylen benadrukte in zijn voordracht in 1925 het belang van het zintuigonderwijs, '*méthodes sensorielles*', zoals eerder door Itard, Séguin, Bourneville, Decroly en Montessori was aangegeven.¹² Via de zintuigen moest bereikt worden wat via het verstand niet mogelijk bleek. Het 'abnormale kind' dacht namelijk meer door zijn 'vingers en zijn spieren dan door zijn ogen, oren en hersens'. Zo vroeg mogelijk moest daarom gestart worden met een 'gespecialiseerde motorische

opvoeding'. Schoolopvoeding moest ten dienste staan van het leven dat de kinderen later wachtte, aldus Vermeulen. Deze voordracht sloot goed aan bij de keuzes die de Haarlemse onderwijzers Van Riet en Schuyt in 1921 hadden gemaakt voor de ontwikkeling van elementaire verstandsoefeningen voor de leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking.¹³

Voor de buitenlandse inleiders moesten de reis- en verblijfkosten worden vergoed. Van Voorthuijsen speelde hier als bestuurslid van het Antonia Wilhelmina Fonds een rol door in 1932 de psychiater L. Szondi uit Boedapest en de 'heilpedagoog' H. Hanselmann¹⁴ uit Zurich uit te nodigen. Beide sprekers werden door hem ingeleid. Zelf sprak Van Voorthuijsen, die dikwijls namens de minister van Onderwijs de lezingen bijwoonde¹⁵, een avond lang over het bijzondere van het Buitengewoon Onderwijs.¹⁶ Zijn lezing, waarin hij de waarde van het buitengewoon onderwijs voor de samenleving aan de orde stelde, werd in 1931 opgenomen in de *Haagsche Courant*.¹⁷ Dit was van politiek belang omdat, zoals we in het eerste hoofdstuk over deze periode zagen, forse bezuinigingen op de staatsuitgaven plaatsvonden en definitieve wetgeving voor het buitengewoon onderwijs nog niet tot stand was gekomen. Dankzij de inspanningen van C. Philippi-Siewertz konden dus de ideeën van Nederlandse en buitenlandse deskundigen verspreid worden. Daardoor was deze wetenschappelijke kennis van invloed op de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.¹⁸

In 25 jaar, van 1912 tot 1937, organiseerde de Vereniging voor Paedologische Lezingen en de Stichting voor Kinderstudie meer dan 135 lezingen.¹⁹ Onderwijzers, artsen en wetenschappers ontmoetten elkaar regelmatig in Den Haag en dat bevorderde de verdere verspreiding van de wetenschappelijke kennis. In de rubriek 'Berichten en Mededelingen' van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werd dikwijls een aankondiging gedaan of een kort bericht geplaatst. De lezingen werden goed bezocht en er was veel waardering voor het niveau van de sprekers. Zo schreef A.J. Schreuder in 1931 aan het bestuur van de Stichting voor Kinderstudie: 'Ik maak u opnieuw mijn compliment over het hoge gehalte van de sprekers die voor uw vereniging optreden.'²⁰

Verschillende bestuurders van de Stichting voor Kinderstudie²¹, zoals de pedagoog J.H. Gunning, ereid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en in 1923 benoemd tot hoogleraar pedagogiek in Utrecht²², de psychiater E.A.D.E. Carp, in 1914 benoemd tot hoogleraar in de psychiatrie in Leiden en de psycholoog F.M.J.A. Roels, in 1922 benoemd tot hoogleraar in de psychologie te Utrecht, zouden betrokken worden bij de beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Ook enkele prominente inleiders in Den Haag, zoals de pedagoog R. Casimir²³ in 1918 benoemd tot hoogleraar in de opvoedkunde in Leiden, en de natuurkundige en filosoof Ph. Kohnstamm²⁴, eveneens in 1918 benoemd tot hoogleraar in de opvoedkunde aan de Universiteit van Amsterdam, zouden verbonden worden aan de beroepsopleiding voor de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. De Haagse congressen vormden dus een goede gelegenheid om te participeren in de wetenschappelijke ontwikkelingen en de hoofdpersonen uit deze studie konden kennismaken en discussiëren met hoogleraren van twee nog jonge universitaire disciplines, opvoedkunde en psychologie, beiden in 1921 door de staat erkend als academische opleiding.²⁵

De wetenschappelijke congressen brachten het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen in 1929, het jaar dat de door de overheid erkende opleiding voor het buitengewoon onderwijs startte, tot het voorstel om een 'permanente wetenschappelijke studiegcommissie' in te stellen teneinde de band tussen theorie en praktijk te verstevigen.

Deze commissie zou tot taak krijgen het onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking een wetenschappelijke basis te geven. Daarbij werd samenwerking met een wetenschappelijke instelling gezocht en met name gedacht aan samenwerking met het in 1919 door Kohnstamm opgerichte Nutsseminarium voor Pedagogiek in Amsterdam.²⁶ Tijdens de behandeling van dit voorstel op de algemene ledenvergadering lichtte P.H. Schreuder toe dat al overleg was gevoerd met Kohnstamm, hoogleraar en directeur van dit Nutsseminarium voor Pedagogiek. Het voorstel tot oprichting van deze commissie, die wetenschappelijk moest zijn en niet in de plaats moest komen van andere commissies, werd met algemene stemmen aangenomen, maar om niet bekende problemen kwam de commissie toch niet van de grond.²⁷

In de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs namen dus lezingen en congressen een belangrijke plek in om de deskundigheid van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs te vergroten. Deze vonden niet alleen in Den Haag plaats. In Amsterdam werd in 1926 op initiatief van het Amsterdamsch Paedologisch Gezelschap het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres georganiseerd, met Ph. Kohnstamm als voorzitter van het dagelijks bestuur en met speciale aandacht voor het buitengewoon onderwijs met de sectie 'De Abnormalen'. Van Voorthuijsen behoorde tot de ereleden van het congres dat onder het erepresidium stond van minister Waszink, oud-minister Rutgers, de commissaris van de Koningin in Noord-Holland A. Roëll en de Amsterdamse burgemeester W. de Vlugt, bewijs van het belang dat de verschillende overheden hechtten aan opvoeding en onderwijs. Tientallen gemeenten, schoolbesturen en organisaties hadden zich, evenals uiteraard de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, aangesloten bij de organisatie van dit congres.²⁸ Ruim 2000 belangstellenden hadden zich ingeschreven om lezingen bij te wonen van onder andere de hoogleraren Kohnstamm, Gunning, Casimir, Waterink en Roels.²⁹ Deze wetenschappers zouden een jaar later ook betrokken worden bij de oprichting van de beroepsopleiding voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Politiek, wetenschap, werkveld en beroepsorganisaties trokken tijdens dit congres gezamenlijk op om pedagogische vraagstukken te bediscussieren. Herderschêe deed in de vergaderingen van het Hoofdbestuur verslag van de voortgang van de voorbereidingen.³⁰ Dit Eerste Nederlandsche Paedagogische Congres werd door de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* en het Hoofdbestuur³¹ zo belangrijk gevonden dat niet gewacht werd op het officiële verslag om er mededeling van te doen in het tijdschrift van de vereniging. Het was namelijk een spannende tijd, want in 1926 vielen nog alleen de scholen voor leerlingen met een verstandelijke, visuele of auditieve beperking onder het Koninklijk Besluit (KB) voor het buitengewoon onderwijs en, zoals eerder behandeld in het hoofdstuk Nieuwe wetgeving en toezicht voor een groeiende sector, had minister Waszink in dat jaar een definitieve regeling in het vooruitzicht gesteld. Het was dus een goede gelegenheid om nog snel een aantal onderwerpen onder de aandacht van de politiek te brengen. Van de sectie 'De Abnormalen' was de psychiater K. H. Bouwman voorzitter en Herderschêe vicevoorzitter.³² Een groot aantal leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen was aanwezig om de lezingen binnen deze sectie van onder andere de medeleden P. de Boer, H. van der Hoeven³³, A.J. Schreuder, Van Voorthuijsen en Vos aan te horen en met hen te discussiëren over onderwerpen als nazorg, karaktervorming en zwakzinnigheid, individualisering, psychopathische kinderen en scholen op het platteland.³⁴ Van Voorthuijsen verdedigde hier zijn standpunt dat alle plaatsen

boven de 12.000 inwoners in het bezit moesten zijn van één of meer scholen voor buitengewoon onderwijs aan zwakzinnigen.³⁵

Naar aanleiding van dit congres had hoofdbestuur lid Edens van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen de wens uitgesproken dat het congresbestuur op de ingeslagen weg voort zou gaan, want hier werden onderwerpen besproken die direct of indirect in verband stonden met het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking.³⁶ Deze wens ging vlot in vervulling, want in 1929 werd de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen lid van de nieuw opgerichte vereniging Het Nederlandsch Paedagogisch Congres. Dit laat opnieuw zien dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen niet alleen samenwerkte met andere organisaties, maar ook formeel deelnam aan andere verenigingen. Gunning werd voorzitter van het Nederlandsch Paedagogisch Congres en het jaar daarop zou een driedaags congres gehouden worden in Den Haag. Het Hoofdbestuur verwachtte door het lidmaatschap invloed te kunnen uitoefenen op de samenstelling van het congresprogramma en dat lukte ook. Voor dit congres werden vijftien secties ingesteld met Van Voorthuijsen als voorzitter van de sectie 'Opvoedkundige behandeling van de afwijkende jeugd'.³⁷ Onder zijn leiding werden behandeld: 'Nieuwe stromingen bij het onderwijs aan zwakzinnigen' door P.H. Schreuder, 'Nieuwe stromingen in het doofstommen onderwijs' door A.G.J. Lathouwers uit St. Michelsgestel, 'Anschluss der Hilfsschule an das wirtschaftliche Leben' door W. Inhoven uit Düsseldorf, en 'Verhoging van de maatschappelijke bruikbaarheid als doel der school' door P.G. Schreuder. In de pers werd ruim aandacht besteed aan dit Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres.³⁸ Artikelen verschenen onder meer in *Het Volk*, *Algemeen Handelsblad*, *De Tijd* en *Limburgs Dagblad*.³⁹

Naast de Nederlandse congressen werden de leden van de vereniging voortdurend over internationale ontwikkelingen geïnformeerd via de rubriek 'Berichten' van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Zo werd bekendgemaakt dat de eerdergenoemde Stichting voor Kinderstudie in 1931 Henri Goddard, hoogleraar in de psychologie aan de universiteit van Columbus in Ohio, uitgenodigd had om in Den Haag te komen spreken over het zwakzinnige kind en zijn opvoeding.⁴⁰ Goddard had de test van Binet vertaald in het Engels en deze test geïntroduceerd in Amerika.⁴¹ Zijn wetenschappelijke interesse ging vooral uit naar de erfelijkheid van zwakzinnigheid. Hij was beroemd geworden door zijn erfelijkheidsstudie van de familie Kallikak, verwanten van Deborah, een meisje dat in zijn zwakzinnigengesticht in Vineland was opgenomen. Uit zijn onderzoek kwam naar voren dat een soldaat een kind had verwekt bij een zwakzinnig meisje en dat nazaten uit dit huwelijk veelal eveneens zwakzinnig waren. Dit was niet het geval bij de nazaten van een later gesloten huwelijk van de soldaat met een 'normale' vrouw. In deze studie werd naar zijn idee het bewijs geleverd dat zwakzinnigheid erfelijk was.⁴² Herderschêe twijfelde aan de juistheid van dit onderzoek, omdat de diagnose niet gesteld was door de 'zeer deskundige Goddard', maar door de voor dit onderzoek klaar gestoomde '*feldworkers*'. Hij voegde hieraan toe 'hoe licht ziet men in de werkelijkheid, of hoort men in de verhalen van anderen, hetgeen men hoopt of vreest te zien of te hooren'.⁴³ De diagnose 'zwakzinnig' stellen, was naar de mening van Herderschêe moeilijk en men moest daar uiterst voorzichtig mee zijn. Hij vond de gegevens van Goddard 'vooralsnog' niet een bewijs dat zwakzinnigheid erfelijk was en in 1955 beoordeelde hij het onderzoek van Goddard als 'niet betrouwbaar'.⁴⁴ Voor Herderschêe moesten feiten onweerlegbaar en overtuigend zijn alvorens een conclusie getrokken kon worden.

Daartoe behoorden een zorgvuldige procedure en gekwalificeerde onderzoekers om die feiten te verzamelen. Later bleek dat de kritiek van Herderschêe ten aanzien van de bevindingen van Goddard terecht was geweest. Zo waren de in het onderzoek gebruikte foto's van de Kallikaks geretoucheerd om hen een 'kwaadaardige uitstraling' te geven.⁴⁵

P.H. Schreuder bleef voor de leden van zijn Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zoeken naar congressen en verenigingen die van belang konden zijn voor de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. De algemene vergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen nam in 1931 een voorstel van hem aan om lid te worden van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van de Geestelijke Volksgezondheid⁴⁶, een vereniging waarvan Van Voorthuysen in 1930 medeoprichter was.⁴⁷ Hierdoor werden de leden voortaan op de hoogte gebracht van de vergaderingen en de onderwerpen die in deze vereniging aan de orde kwamen en vervolgens op verschillende congressen werden bediscussieerd. Van Voorthuysen informeerde de opeenvolgende ministers van Onderwijs in zijn inspectieverslagen over de betekenis van deze congressen voor de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. In zijn inspectieverslag over 1932 meldde hij dat hij een inleiding had gehouden waarin hij stelde dat de hygiënische behandeling van de 'misdeelde' haar intrede had gedaan met drie grote hulpmiddelen: verpleging, opvoeding en nazorg.⁴⁸ Op deze manier zag Van Voorthuysen zijn kans om langs deze weg minister Terpstra van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), en via hem de Tweede Kamer, nadrukkelijk op het belang van de nazorg te wijzen, een vooralsnog tevergeefs pleidooi, aangezien het KB van 1933 nog steeds geen regeling voor de nazorg bevatte.

Kennisontwikkeling in Nederland en in het buitenland werd dus nauwgezet gevolgd en die inzichten werden beoordeeld op bruikbaarheid voor het Nederlandse buitengewoon onderwijs. De wetenschappelijke congressen droegen bijvoorbeeld bij tot een scherper inzicht in de individuele ontwikkeling van het kind, het gebruik van specifieke methodes, het kunnen motiveren van leerlingen, het gebruik van diagnostische instrumenten en de noodzaak tot groei en uitbreiding van het domein buitengewoon onderwijs met nazorg. Deze wetenschappelijke kennis was ook noodzakelijk om de in de praktijk opgedane kennis en vaardigheden wetenschappelijk te valideren.⁴⁹ Tijdens deze congressen kwamen zodoende al de bouwstenen naar voren voor de beoogde beroepsopleiding.

Alhoewel Kohnstamm, zoals we hieronder zullen zien, alle medewerking toezegde bij het realiseren van zo'n beroepsopleiding vond hij wel dat er van de pedagogische wetenschap in Nederland nog niet te veel verwacht mocht worden. Hij constateerde in 1929 in zijn felicitatie bij het 25-jarig jubileum van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, en in het jaar dat de door de staat gesubsidieerde beroepsopleiding startte, dat de studie van 'het achterlijke kind' een 'zaak van het grootste gewicht' was, maar voegde hieraan toe: 'Helaas is ons land ten gevolge van de officieele verwaarlozing der paedagogiek zelf op dit gebied achterlijk onder de volkeren.'⁵⁰ Hij vond vervolgens dat de jubilerende vereniging hier verbetering in aan moest brengen. In de geschetste context van wetenschappelijke congressen startte in 1929 de opleiding voor leerkrachten in het buitengewoon onderwijs.

De beroepsopleiding

Een leerkracht bij het buitengewoon onderwijs moest over specifieke kennis en vaardigheden beschikken. Kennis vanuit de psychiatrie, de psychologie, de pedagogiek en ook de logopedie waren daarbij onontbeerlijk. Het streven van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was te komen tot een beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Daarom wordt in deze paragraaf achtereenvolgens behandeld: het initiatief tot deze opleiding, de vorm en inhoud van de opleiding, de rol van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs en het plan voor een dagopleiding in de vorm van een Seminarium voor het buitengewoon onderwijs.

Het initiatief

In het eerste jaar dat hij inspecteurschap was had Van Voorthuysen tegen onderwijzer Christ, de voorzitter van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs, gezegd dat diens werk voor de helft op het terrein van de pedagoog lag en voor de andere helft op dat van de medicus. Christ had geantwoord dat hij hoopte dat het ooit nog eens zover zou komen dat de leerkrachten aan de scholen voor buitengewoon onderwijs een speciale opleiding zouden krijgen. Tot die tijd werd deze tekortkoming 'enigszins' overgenomen wanneer arts en onderwijzer samenwerkten, 'maar half werk bleef dit toch', volgens Christ.⁵¹ Met dit standpunt was Van Voorthuysen het geheel eens. Hij wist uit zijn eerdere ervaring als schoolarts in Groningen dat het beroep van onderwijzer in het buitengewoon onderwijs specifieke eisen stelde aan de vak kennis. Daarom wees hij in zijn jaarlijkse inspectieverslagen op de urgentie van verdere professionele ontwikkeling van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. De staat had immers in de Lager Onderwijswet van 1920 een KB in het vooruitzicht gesteld waarin een opleiding geregeld zou worden.⁵² De inspecteur werd gesteund door het standpunt van de Onderwijsraad. Deze had namelijk in 1920 aangedrongen op een door het Rijk erkend diploma voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Hierbij moest bijzondere aandacht gegeven worden aan de psychologie, de pedagogie en de hygiëne. Spoedige invoering van een speciaal diploma vond de Onderwijsraad 'zeer gewenst'.⁵³ De door de Onderwijsraad, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de Inspectie gewenste opleiding had voor de staat echter geen prioriteit. Naast het gebrek aan overheidsfinanciën speelde ook mee dat de invloedrijke Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO) tegen zo'n aparte beroepsopleiding was. De BvNO vond verdere scholing namelijk niet noodzakelijk. Ze hadden er in 1923 zelfs bij minister De Visser op aangedrongen de verplichting van de hoofdakke te schrappen, omdat voor het onderwijs op de scholen voor buitengewoon onderwijs niet meer kennis nodig zou zijn dan voor het onderwijs op de gewone lagere school. Niet alleen een tekort aan overheidsfinanciën, maar ook het ontbreken van steun van deze belangrijke onderwijsbond was dus een beletsel voor de minister om tot een door de staat erkende opleiding te komen. Van Voorthuysen rapporteerde de minister dat deze zienswijze van de BvNO op een vergissing berustte en een 'volledige miskennis' was van de aard van het buitengewoon onderwijs. Resultaten konden pas bereikt worden als de leerkrachten in het bezit waren van de nodige kennis van het 'abnormale kind' en van de methodes om deze kinderen onderwijs te geven.⁵⁴

De eis van de verplichte hoofdakke werd door de minister weliswaar niet geschrapt, maar hij besloot evenmin tot de door de Onderwijsraad geadviseerde speciale opleiding

voor de leerkrachten.⁵⁵ In afwachting van regelgeving door de staat bleven de leerkrachten dus aangewezen op zelfstudie, het bijwonen van de hiervoor besproken congressen en korte cursussen. Deze cursussen waren, in tegenstelling tot de eerder besproken congressen, een eerste stap naar een eigen beroepsopleiding. Zo werden op Klein-Warpsborn in Arnhem regelmatig bijeenkomsten over verschillende onderwerpen georganiseerd door A.J. Schreuder en zijn vrouw J.C. Schreuder-Tours.⁵⁶ En in Amsterdam nam in 1921 de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen het initiatief tot een cursus. De voorzitter van deze vereniging, de eerder genoemde psychiater en hoogleraar K. Bouwman, en de schoolarts Herderschêe waren docenten bij deze cursus.⁵⁷ Onderwerpen waren: algemene psychologie, kinderpsychologie, psychopathologie van het abnormale kind, criminaliteit, onderzoeksmethoden, oorzakenleer en sociale vraagstukken.⁵⁸ Leerkrachten van buiten de genoemde vereniging konden ook deelnemen. Dit had tot gevolg dat achttien leerkrachten uit Den Haag deze cursus bijwoonden.⁵⁹ Ook in Rotterdam werd een initiatief ontwikkeld. Hier werd aan de Volksuniversiteit, na de kerstvakantie van 1921, een cursus gegeven over 'zenuwzwakke en nerveuze kinderen' door psychiater De Vries, buitengewoon lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en sinds 1920 lid van de redactie van het tijdschrift van deze vereniging.⁶⁰ Deze cursus, gegeven op verzoek van de afdeling Rotterdam van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, vond plaats op elf vrijdagavonden en als onderwerpen werden behandeld: vormen en oorzaken van zwakzinnigheid, hersenveranderingen, statistiek, het voorkómen van erfelijkheid, milieu, psychologie van het achterlijke kind, onderzoeksmethoden, nerveuzen en psychopaten, criminelen, en de sociale betekenis en pedagogische behandeling van de zwakzinnige.⁶¹ Uit de in Arnhem, Amsterdam en Rotterdam gegeven cursussen bleek de grote behoefte van de leerkrachten aan wetenschappelijke kennis.

De Haarlemse onderwijzer Hiemstra had al in 1920 een lans gebroken voor een door de staat erkende en gefinancierde opleiding, afgerond met een diploma. Daarmee moest voorkomen worden dat allerlei 'particuliere diploma-uitreikerij' plaats zou gaan vinden. Het realiseren van deze opleiding, 'van rijkswege', vereiste samenwerking tussen de verschillende denominaties en dit zou zijns inziens goed kunnen in 'federatief' verband. Hiemstra had goed aangevoeld dat een bundeling van krachten door de drie beroepsorganisaties het meest effectief zou zijn om het doel, een door de staat erkende opleiding, te verwezenlijken. Hij had daarbij ook nog voorgesteld dat de inspecteur voor het buitengewoon onderwijs zorg kon dragen voor de praktische uitvoering.⁶² Het krachtige pleidooi van Hiemstra in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* voor een langdurige en gespecialiseerde opleiding leidde echter pas in 1926 tot een voorstel aan de algemene ledenvergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. De beschikbare financiën voor het buitengewoon onderwijs waren tot nu toe door de staat besteed aan de uitbreiding van het buitengewoon onderwijs en dat proces ging nog geruime tijd door. In het werkveld, Arnhem, Amsterdam en Rotterdam, waren er weliswaar cursussen georganiseerd, maar dat was niet de door de staat in 1920 aangekondigde aparte opleiding afgerond met een diploma. Het betreffende advies van de Onderwijsraad werd dus niet gehonoreerd.⁶³ Daarom nam uiteindelijk het werkveld in 1926 het initiatief tot een speciale opleiding. De afdeling Haarlem, waar Hiemstra lid van was, vroeg het Hoofdbestuur voor de volgende ledenvergadering te komen met een plan voor een 'volledige opleiding', want cursussen voor een enkel onderdeel waren

slechts 'lapmiddelen'. Het was nodig 'onze plannen' klaar te hebben om bij de regering met kracht op een gespecialiseerde opleiding te kunnen aandringen. Ook de afdeling Den Haag diende een soortgelijk voorstel in. Deze afdeling drong er eveneens op aan dat het Hoofdbestuur een plan zou ontwerpen om tot een opleiding te komen.⁶⁴ Na accordering van deze voorstellen door de ledenvergadering besloot het Hoofdbestuur te overleggen met de twee zusterverenigingen.⁶⁵ Op 28 september 1927 had het Hoofdbestuur vertegenwoordigers van de zusterverenigingen uitgenodigd voor een vergadering in Den Haag. Het voorstel tot een federatief optreden werd bij de partners zeer goed ontvangen en al dadelijk werd een plan opgesteld om gemeenschappelijke actie te voeren.⁶⁶ De drie beroepsorganisaties zouden nu de krachten bundelen om druk uit te oefenen op de staat om tot een beroepsopleiding te komen.

Er was inmiddels door P.H. Schreuder en secretaris Van der Waals overleg geweest met de Amsterdamse hoogleraar Kohnstamm.⁶⁷ Zij kenden elkaar van onder meer de lezingen van de Stichting voor Kinderstudie in Den Haag en het Paedagogisch Congres in Amsterdam.⁶⁸ I.C. van Houte, hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam, secretaris van de afdeling Amsterdam en student bij Kohnstamm aan het Nutsseminarium voor pedagogiek, had bovendien in 1926 het Hoofdbestuur een brief geschreven en gewezen op de opleidingsmogelijkheden in Amsterdam.⁶⁹ P.H. Schreuder en Van der Waals bespraken vervolgens met Kohnstamm of de in 1921 tot stand gekomen opleiding voor de middelbare akte Pedagogiek van nut kon zijn voor een opleiding voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Kohnstamm wilde hierover nadenken, en zegde ook toe dat mocht dat niet kunnen hij zou proberen op een andere manier aan de vraag naar deskundigheidsbevordering tegemoet te komen.⁷⁰ Dit initiatief van P.H. Schreuder was een belangrijke stap in het proces van professionalisering, omdat hierdoor een directe relatie werd gelegd met de wetenschap waardoor de beoogde opleiding aan gezag zou winnen. Noodzakelijke en unieke praktijkkennis zou door verbinding met de wetenschap dan immers gevalideerd kunnen worden.⁷¹

Bij het volgende overleg van P.H. Schreuder met Kohnstamm was ook Van Voorthuijsen aanwezig. Gezamenlijk besloten zij om een aantal 'belangrijke personen uit onderwijskringen' bijeen te roepen voor een bespreking van de mogelijkheid te komen tot een beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs. Het Hoofdbestuur informeerde de leden dat begin oktober een vergadering gehouden zou worden van deskundigen en belangstellende bestuurders. Als vertegenwoordiger van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen voor deze vergadering wees het Hoofdbestuur P.H. Schreuder aan.⁷² Op 22 oktober 1927 werd in Amsterdam deze bijeenkomst gehouden onder voorzitterschap van Kohnstamm met inspecteur Van Voorthuijsen als secretaris. Het doel was de mogelijkheden te bespreken die konden leiden tot een voortgezette opleiding voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. De vergadering werd bijgewoond door J. Waterink, in 1926 benoemd tot hoogleraar pedagogiek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam⁷³, P.J.M. van Gils, voorzitter van de R.K. Schoolraad en J.L. Pierson, voorzitter van de Schoolraad voor scholen met den Bijbel, en als afgevaardigden van hun verenigingen op het gebied van het buitengewoon onderwijs bovendien P.H. Schreuder namens de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, J. de Graaff namens de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs, A.J. Calliber namens de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke

kinderen, G.A.E. Christ namens de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs en M. Sluizer namens de Vereeniging van leraren bij het doofstommenonderwijs.⁷⁴ Tevens waren de wethouders van vijf grote steden aanwezig.⁷⁵ Vanuit het figuratieperspectief gezien sloegen nu werkveld, inspectie, gemeentelijke overheid, wetenschap en beroepsorganisaties de handen ineen om te komen tot een professionele opleiding tot leerkracht buitengewoon onderwijs. Dit was een sterke bundeling van krachten om druk op de landelijke overheid uit te oefenen om tot regelgeving te komen. De eerste vraag die Kohnstamm de aanwezigen voorlegde was: waarom is een speciale opleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs noodzakelijk? Geconstateerd werd dat, afgezien van de enkele cursussen die gegeven waren, de onderwijzers tot nu toe geheel aangewezen waren op eigen studie. 'Toewijding en ijver' waren hoogst belangrijke eigenschappen, maar dat was volgens de aanwezigen niet genoeg voor de onderwijzer bij het buitengewoon onderwijs. Net als de arts moest de onderwijzer over 'zeer veel kennis' beschikken wilde hij zijn onderwijs naar behoren kunnen geven. Pas met een stevige hoeveelheid kennis was de onderwijzer in staat om een 'juist oordeel over zijn leerling te vormen'. En deze kennis kon alleen door een uitgebreide studie verkregen worden. De vergadering vond eveneens dat het universitair onderwijs zich bezig moest gaan houden met de vele problemen die bij het buitengewoon onderwijs bestonden. Gedacht werd hierbij aan onderwerpen als diagnose, behandeling en 'eigenschappen van het misdeelde kind'. Bij de bespreking van de organisatie van de opleiding werd vooropgesteld rekening te houden met het verschil in wereldbeschouwing, want pedagogiek en wereldbeschouwing waren nauw met elkaar verweven.⁷⁶ De opleiding zou daarom gesplitst moeten worden in drie grote groepen: neutrale⁷⁷, de protestants-christelijke en de katholieke groep. Hiermee zette de verzuiling zich door in de beoogde opleiding. Besloten werd namelijk om drie voorlopige commissies samen te stellen, elk bestaande uit drie leden. Iedere commissie zou haar zelfstandigheid bewaren, terwijl ze samen een federatie zouden vormen. De opleiding zou niet in de vorm van enkele uren per week gegeven moeten worden, maar de deelnemers zouden zich zo mogelijk helemaal vrij moeten maken van hun dagelijks werk om zich geheel aan de studie te kunnen wijden. Naast de theoretische lessen konden practica worden ingericht, bijvoorbeeld voor testonderzoek. Tenslotte moest overwogen worden om enkele lessen open te stellen voor artsen die verbonden waren aan scholen voor buitengewoon onderwijs.⁷⁸ Voor schoolartsen was er namelijk nog geen mogelijkheid van bijscholing op dit terrein. Bijscholing voor deze beroepsgroep zou pas in 1934 plaats gaan vinden.

Voor financiering van de beoogde opleiding zou een beroep gedaan kunnen worden op de staat, de gemeenten en de provincie. Naar het oordeel van de vergadering moest de opleiding het meest gericht zijn op het onderwijs aan zwakzinnigen, want het 'vraagstuk van de verstandelijke minderwaardige kinderen' was voor alle leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs belangrijk. Het doel van deze opleiding was het verdiepen van het 'psychologisch en paedagogisch inzicht' van de onderwijzer. Deze opleiding wilde overigens niet in de plaats komen van de 'uitstekende' opleiding die aan de leerkrachten van de scholen voor dove kinderen al jaren werd gegeven.⁷⁹ Voor de verschillende schoolsoorten zou ook nog specifieke scholing in de praktijk nodig blijven.⁸⁰

In aansluiting op deze vergadering richtten de drie denominaties - protestants-christelijk, rooms-katholiek en openbaar/neutraal - een zware commissie in. Gelet op de personen

die zitting namen in de commissie werd de noodzaak tot een beroepsopleiding zeer serieus genomen. De protestants-christelijke commissie bestond namelijk uit ds. J.L. Pierson in zijn functie van voorzitter van de Schoolraad voor scholen met den Bijbel, prof. dr. J. Waterink als hoogleraar pedagogiek aan de Vrije Universiteit, en J. de Graaff als voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. De rooms-katholieke commissie bestond uit dr. P.J.M. van Gils in zijn functie van voorzitter van de R.K. Schoolraad in Nederland, prof. dr. F. Roels als hoogleraar psychologie in Utrecht en Nijmegen en G.A.E. Christ als voorzitter van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs. In de neutrale commissie hadden zitting prof. dr. Ph. Kohnstamm, in zijn functie van hoogleraar in de opvoedkunde aan de Gemeente Universiteit in Amsterdam, P.H. Schreuder en dr. D. Herderschêe, voorzitter en vicevoorzitter van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.⁸¹ Van Voorthuijsen werd gevraagd de verschillende commissies en het te vormen Federatief Comité, het samenwerkingsverband van de drie denominaties, bij te staan als adviseur.⁸² Besturenorganisaties, beroepsorganisaties, werkveld en wetenschap waren in iedere commissie vertegenwoordigd. Het vergroten van de wetenschappelijke kennis bij de leerkrachten en het door de wetenschap autoriseren van de praktijkkennis werd nu voor de beroepsverenigingen een belangrijke strategie om tot een verdere profilering van het beroep te komen.⁸³ In de vergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen van 12 november 1927 werd P.H. Schreuder aangewezen om de neutrale commissie te vertegenwoordigen in het Federatief Comité.⁸⁴ Dit comité van drie personen, P.H. Schreuder, Christ en Pierson zou, met Van Voorthuijsen als adviseur, een gemeenschappelijk subsidieverzoek aan de minister richten.

In zijn artikel 'Persoonsonderwijs en werktempo' uit 1928 beschreef P.H. Schreuder de naar zijn inzicht belangrijkste elementen voor een opleiding. Het verwerven van beroepskwalificaties voor het buitengewoon onderwijs stond hierbij centraal. Uitgangspunt was dat het onderwijs in de klas ingericht moest worden naar de individuele kenmerken van de leerlingen. Dat was in de eerste plaats afhankelijk van de bekwaamheid tot observeren van de leerkracht. Hij moest kunnen waarnemen, classificeren, oorzakelijke verbanden leggen en analyseren. P.H. Schreuder dacht dat er geen scholen voor buitengewoon onderwijs meer waren waar de klassenonderwijzer het niet tot zijn taak rekende om zijn opmerkingen voor ieder kind afzonderlijk in een 'pedagogisch register of persoonslijst' op te tekenen. Daarvoor was echter een goede kennis van de psychologie van de leervakken nodig. De kinderpsychologie was nu zover tot ontwikkeling gekomen dat het mogelijk werd inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het individuele kind en dit moest een van de belangrijkste onderwerpen zijn van de voortgezette vakstudie. Voor het buitengewone onderwijs zou de psychologie van het afwijkende kind en die van de leervakken zo met elkaar verbonden moeten worden dat het mogelijk werd aansluitende didactische maatregelen te nemen. Persoonsonderwijs moest behalve van het verschil in tempo, ook gebruikmaken van geëigende hulpmiddelen en verschillende werkwijzen, aangepast aan 'de persoonlijke eigenschappen bij de vaak onevenredige ontwikkeling van de zwakzinnige leerlingen'.⁸⁵ P.H. Schreuder vond dat de onderwijzer na enige jaren ervaring bij het buitengewoon onderwijs 'psychognostisch' zou kunnen werken. De term 'psychognostiek' had hij ontleend aan W.H. ten Seldam, privaat docent in de psychologie aan de Amsterdamse Universiteit. Deze noemde in zijn openbare les, bij de aanvaarding van zijn functie op 10 december 1927, de psychognostiek 'de gave om

karakter en eigenschappen van kinderen te schatten'.⁸⁶ Voor het verder doorvoeren van het individueel onderwijs was voortgezette vakstudie van leerkrachten in de richting van psychologisch denken en observeren noodzakelijk, aldus P.H. Schreuder.⁸⁷

Van Voorthuijsen had, zoals we eerder zagen, de noodzaak tot individualisering tot een vast thema gemaakt in zijn inspectieverslagen aan de minister. Hij noemde 1927 in zijn inspectieverslag een belangrijk jaar voor het buitengewoon onderwijs, omdat in dat jaar de 'pogingen' werden voortgezet om tot een 'doelmatige organisatie' van de voortgezette vakopleiding te komen. Een onderwijzer moest zich rekenschap kunnen geven van de 'geestelijke gesteldheid' van iedere leerling afzonderlijk en daarvoor behoorde hij in het bezit te zijn van een door studie verkregen hoeveelheid kennis van de psychologie van het abnormale kind. Van Voorthuijsen vergeleek hierbij de onderwijzer bij het buitengewoon onderwijs met een arts. Voor een arts was het niet voldoende als hij toegewijd was en intuïtief een goed inzicht had in de ziektes van zijn patiënten. Terecht verlangde men van een arts dat hij niet alleen een degelijke studie achter de rug had, maar dat hij ook zijn studie bijhield en op de hoogte bleef van zijn vak.⁸⁸ In feite informeerde de inspecteur minister Waszink hier in het kort over wat er van een professional in het buitengewoon onderwijs verwacht mocht worden.

Via de inspectieverslagen was er een continue druk op de overheid om een door de staat gefinancierde en erkende opleiding te realiseren. Van Voorthuijsen beschreef zijn visie in het artikel 'De speciale opleiding' uit 1927. Het was hem gebleken dat de cursussen die tot nu toe gegeven werden niet aan de verwachtingen van de cursisten hadden voldaan. Een cursus van enkele uren per week voor leerkrachten die hun gewone werk bleven doen was waarschijnlijk minder geschikt om de 'juiste geesteshouding' aan te kweken. Er moest worden gestreefd naar het oprichten van een seminarium, dat wilde zeggen 'een instituut waar gedurende een zekere tijd een aantal mannen en vrouwen ongestoord aan de eigen opvoeding kon werken'.⁸⁹ Als voorbeelden wees Van Voorthuijsen op België en Zwitserland. In België bestond vanaf 1924 een opleiding voor het behalen van het getuigschrift 'bekwaamheid tot het opvoeden der abnormalen'.⁹⁰ Als tweede voorbeeld wees Van Voorthuijsen op het *Heilpaedagogisch Seminar* van Hanselmann te Zürich. Dit seminarium ging uit van een vereniging die gesticht was door samenwerking van verschillende organisaties op het gebied van onderwijs aan 'misseelde kinderen'. Deze opleiding duurde anderhalf jaar en in het eerste semester stond de theorie centraal. De lessen werden gegeven door hoogleraren van de universiteit in Zürich. Onderwerpen waren de fysiologie en de pathologie van het zenuwstelsel, de psychologie, de psychopathologie, de pedagogiek van normalen en abnormalen en de hygiëne. Van Voorthuijsen vond het logisch, 'volstrekt geen wonder', dat de drie verschillende verenigingen in Nederland nu nadachten over een speciale opleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.⁹¹

Zo hadden P.H. Schreuder en Van Voorthuijsen het initiatief genomen om te komen tot een door de staat erkende beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Een opleiding die naar de mening van de constituerende vergadering, onder leiding van Kohnstamm, substantieel diende te zijn. Over vorm en inhoud zou binnen het Federatief Comité verder gesproken worden.

Vorm en inhoud van de beroepsopleiding

In de Algemene Vergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in april 1927

had P.H. Schreuder gezegd dat hij veel voelde voor een apart instituut voor de beroepsopleiding, een seminariumopleiding.⁹² Dat stelde hij ook voor in de vergadering met de zusterorganisaties. Tegen een seminariumopleiding, een voltijdse opleiding zoals in Zürich, bestond in katholieke kring echter het bezwaar dat het voor religieuzen onmogelijk was om aan de opleiding deel te nemen. Het katholiek buitengewoon onderwijs werd overwegend door nonnen gegeven en een langdurig verblijf buiten de gemeenschap was in het algemeen voor kloosterlingen niet toegestaan.⁹³ Een instituut voor de drie verschillende denominaties, de wens van P.H. Schreuder, leek daardoor onmogelijk. Daarop besloten de protestantse- en openbaar/neutrale commissie samen te werken en werden er twee commissies gevormd: één voor de rooms-katholieke opleiding en één voor de gecombineerde opleiding.⁹⁴ Voor de verdere regeling van de subsidieaanvraag en de administratie werden P.H. Schreuder en Christ aangewezen.⁹⁵

Overigens werd de roep om een gespecialiseerde opleiding niet alleen binnen het buitengewoon onderwijs gehoord. Ook de Vereniging van Hoofden van scholen in Nederland⁹⁶, de tegenhanger van de BvNO die juist tegen zo'n opleiding was, had nadrukkelijk op het belang hiervan gewezen.⁹⁷ Dat de urgentie van een opleiding voor het buitengewoon onderwijs nu ook breder naar voren werd gebracht was belangrijk om subsidie en daarmee erkenning van de staat te krijgen. Minister Waszink had in de begroting van 1929 een post van f. 40.000,-- opgenomen voor het stichten van nieuwe scholen voor het buitengewoon onderwijs en voor een speciale opleiding voor de leerkrachten. De Memorie van Antwoord gaf als toelichting dat het in de bedoeling van de minister lag uit deze post een 'matige tegemoetkoming' van niet meer dan f. 10.000,-- te verlenen in de kosten van een 'speciale vakopleiding van leerkrachten bij het zwakzinnigenonderwijs'.⁹⁸ Opvallend is hier dat de minister de 'speciale vakopleiding' financierde uit de begroting voor het buitengewoon lager onderwijs. Dit is opvallend, omdat vakopleidingen onder de wetgeving en begroting voor het middelbaar onderwijs vielen.⁹⁹ De minister liet hier zien dat hij het werkveld met de vakopleiding als eenheid zag. Met deze creatieve vondst viel de 'speciale vakopleiding' eveneens onder de inspectie van het buitengewoon lager onderwijs, een uitzonderlijke situatie die tot 1992 zou voortduren.¹⁰⁰ Dat subsidie door de minister werd gegeven was overigens niet nieuw, want in de jaren 1914, 1915 en 1916 was hiervoor al een bedrag op de onderwijsbegroting gereserveerd. De staat had dus de noodzaak van een opleiding al ingezien en er daarom in de Lager Onderwijswet van 1920 al rekening mee gehouden. Nu minister Waszink zijn KB met ruime meerjarenbegroting bij het kabinet ter instemming had gelegd zag hij een mogelijkheid om de gewenste speciale vakopleiding, afgerond met een door de staat erkend diploma, te subsidiëren.¹⁰¹ Vanuit het figuratieperspectief gezien was deze beroepsopleiding het resultaat van samenwerking tussen staat, werkveld, beroepsorganisaties voor het buitengewoon onderwijs en de wetenschap.

In het subsidieverzoek van het Federatief Comité aan de minister waren er twee uitwerkingen van een opleiding gegeven: door de neutrale en protestants-christelijke groep een voltijdse beroepsopleiding in de vorm van een seminariumopleiding, door de katholieken een zaterdagse opleiding. In antwoord op het subsidieverzoek kreeg het Federatief Comité van de minister Waszink van de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP) bericht dat de speciale vakopleidingen zaterdagse opleidingen moesten zijn, een seminariumopleiding zou te duur worden.¹⁰² In reactie hierop stond in het nieuwe voorstel van de gecombineerde groep

aan de minister dat de lessen afwisselend in Den Haag en Amsterdam op de zaterdag zouden worden gehouden. Het ideaal was weliswaar een voltijdse opleiding naar Zwitsers voorbeeld, maar vooralsnog moest genoeg genomen worden met een deeltijdsopleiding. Als te behandelen onderwerpen werden genoemd: pedagogiek, kinderzielkunde, kindergebreken, opvoedings- en onderwijsleer met inbegrip van spreekonderwijs, en erfelijkheids- en maatschappijleer. Hiernaast zou een 'zielkundig' en 'spraakkundig' practicum gegeven worden. De lessen waren van 13.30 tot 17.30 op de zaterdag. De lessen in de pedagogiek en de 'kinderzielkunde' zouden voor de protestants-christelijke groep en de neutrale groep gescheiden worden gegeven. De protestants-christelijke groep vond dit van belang, omdat de eigen levensbeschouwelijke opvatting bij deze onderwerpen behandeld moest worden. Deze opzet werd door de minister geaccordeerd en zowel de rooms-katholieke als de gecombineerde opleiding startte in het voorjaar van 1929. De laatste opleiding startte op zaterdag 11 mei 1929 om 13.30 uur in Den Haag in de school van P.H. Schreuder.¹⁰³ Het maximale aantal deelnemers was gesteld op veertig. De definitieve opgave bedroeg het dubbele.¹⁰⁴ Zoals gezegd sprak de minister over subsidie voor een 'speciale vakopleiding van leerkrachten bij het zwakzinnigenonderwijs'.¹⁰⁵ De door de beroepsorganisaties gewenste opleiding leek met de subsidiëring door de staat van het voorgelegde opleidingsprogramma en het toezicht van de rijksinspectie voorlopig veiliggesteld. De minister had echter deze opleiding niet verplicht gesteld voor een benoeming bij het buitengewoon onderwijs. Een verplichting zou namelijk aparte wetgeving vereisen. Dat behoorde gezien de staatsfinanciën en de grote invloed van de BvNO niet tot de mogelijkheden.

Voor deze eerste opleiding waren zowel docenten vanuit de wetenschap als de praktijk aangetrokken. Verreweg het grootste deel van de lessen werd door universitaire docenten gegeven. Daardoor werd de beroepsopleiding stevig verankerd met de wetenschap en verwierf de opleiding tegelijkertijd prestige. Docenten waren: J. Waterink voor pedagogiek met 25 uur, L. van der Horst voor kinderzielkunde met 22 uur, W.H. ten Seldam ook voor kinderzielkunde met 21 uur, W.G. Sillevius¹⁰⁶ voor kindergebreken met 15 uur en M.A. van Herwerden voor erfelijkheidsleer met 5 uur. Hiernaast gaven Waterink en Van der Horst nog een psychologisch practicum van 25 uur. De onderwijspraktijk nam met 19 uur een bescheiden plek in met het vak opvoeding- en onderwijsleer. Dit vak werd gegeven door verschillende docenten uit het buitengewoon onderwijs. Verder gaf P.H. Schreuder samen met Linthorst en A. Goeman in 13 uur het vak logopaedie en phoniatrie. Hieraan was een logopedisch practicum in de Haagse polikliniek verbonden van nog eens 10 uur. Tot slot was er het vak maatschappijleer met 5 uur dat gegeven werd door mr. J. Everts.¹⁰⁷ Een stevig samenwerkingsverband van universiteiten uit Leiden, Amsterdam, Utrecht en drie beroepsorganisaties, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon onderwijs en de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie, ging zorg dragen voor de uitvoering van deze speciale vakopleiding.

Bij de opening van de opleiding werd het woord gevoerd door Van Voorthuysen als tegenwoordiger van de minister. Hij begon met te zeggen dat het de 'grootste gebeurtenis van heden' was. Door deze opleiding was er een officiële erkenning gekomen van de opvoedkunde van de 'abnormale jeugd' als apart wetenschappelijk vak. Het had lang geduurd voordat deze opleiding tot stand was gekomen, maar dit lag volgens Van Voorthuysen niet aan de leerkrachten bij het buitengewoon lager onderwijs. Aan de universiteiten werd nog

iemand gemist die bevoegd was om 'heilpedagogiek' te doceren.¹⁰⁸ Over het ingediende leerplan merkte Van Voorthuysen op dat de opleiding in hoofdzaak theoretisch van aard zou zijn. Hij waarschuwde de studenten dat ze geen 'nauwkeurige voorschriften' moesten verwachten hoe ze als onderwijzer te werk moesten gaan. Zij zouden van de opleiding niet naar huis gaan 'met een receptenboek onder de arm'. De praktijk van het onderwijs moest iedere student tenslotte zelf leren. Een wetenschappelijke bestudering van de problemen van de 'abnormale jeugd' kon echter bijdragen tot het verbeteren van de praktijk en zou het onderwijs tevens 'fris en levend' houden.¹⁰⁹

P.H. Schreuder hield na afloop van de opleiding een schriftelijke evaluatie onder de deelnemers. Uitbreiding van het vak erfelijkheidsleer werd door de studenten het meest gewenst.¹¹⁰ Verder wilden zij graag meer uren hebben voor het vak maatschappijleer. Die wens werd door Van Voorthuysen onderschreven. Het speciale onderwijs aan zwakzinnigen ontleende naar zijn inzicht immers voor een groot deel zijn bestaansrecht aan het verband dat kon worden vastgesteld tussen zwakzinnigheid en grote sociale problemen. Hierbij doelde hij op de chronische armoede van de gezinnen waaruit de meeste leerlingen afkomstig waren en de daarmee samenhangende problemen als gebrekkige huisvesting, drankmisbruik en gebrek aan voedsel en kleding. Tevens was er de angst dat de verpaupering zou toenemen en dat deze toename een te grote last zou worden voor de maatschappij. Om dit te voorkomen was adequate nazorg noodzakelijk.

Het vak opvoedings- en onderwijsleer, gegeven door enkele leerkrachten uit het buitengewoon onderwijs, had zowel voor de studenten als voor de docenten het minst aan de verwachtingen beantwoord, zo liet P. H. Schreuder weten.¹¹¹ Hier hadden de studenten de relatie met de praktijk gemist. Verder spraken bijna alle studenten hun tevredenheid uit over het vak logopedie.¹¹² Dit was een vak dat P.H. Schreuder voor de professionalisering van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs altijd erg belangrijk had gevonden en daarom had hij in 1927 in Den Haag de aparte opleiding tot logopedist gerealiseerd. P.H. Schreuder constateerde verder dat alle lessen 'zeer trouw' werden bijgewoond en dat alleen bij ziekte werd verzuimd.¹¹³ Vanwege de grote belangstelling werd direct een tweede opleiding aangekondigd. Deze startte in januari 1930 en werd afwisselend in Leiden en Den Haag gegeven. Casimir had zich beschikbaar gesteld voor de lessen pedagogiek, Wiersma voor de kinderzielkunde en Querido voor kindergebreken. De 'spraakkundige lessen' zouden verzorgd worden door de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie.¹¹⁴

In het onderwijsverslag over 1929-1930 rapporteerde minister Terpstra van de ARP aan de Staten-Generaal over de eerste opleiding en concludeerde dat er ook een speciale opleiding moest komen voor leerkrachten voordat ze bij het buitengewoon onderwijs gingen werken. Als het onderwijs aan zwakzinnigen zijn taak op den duur goed zou blijven vervullen moesten er leerkrachten aanwezig zijn die een grondige 'beroepsopleiding' hadden gehad.¹¹⁵ De inspecteur had de minister erop gewezen dat deze beroepsopleiding noodzakelijk was, omdat met de sterke groei van het buitengewoon onderwijs het gevaar aanwezig was dat het onderwijs steeds meer zou gaan lijken op het gewoon lager onderwijs.¹¹⁶ Alhoewel er geen wettelijk kader was voor deze opleiding, in geen enkel KB wordt deze opleiding genoemd, stemde de Staten-Generaal er dus indirect wel mee in dat er een beroepsopleiding kwam voor het buitengewoon onderwijs. Leerkrachten met dit diploma werden bekwaam geacht om les te geven in het buitengewoon onderwijs. Jaarlijks zou de inspecteur de op-

eenvolgende ministers van Onderwijs en via hen de Staten-Generaal uitgebreid informeren over de beroepsopleiding.

Het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen stelde in 1931 aan de ledenvergadering voor om over te gaan tot het oprichten van een stichting en dit te doen in samenwerking met de protestants-christelijke vereniging.¹¹⁷ Directe aanleiding was het krijgen van rijkssubsidie voor de beroepsopleiding. Rekening en verantwoording van de rijkssubsidie moest namelijk afgelegd worden door een zelfstandige rechtspersoon.¹¹⁸ P.H. Schreuder lichtte het plan voor een zelfstandige rechtspersoon toe en schetste de ontstaansgeschiedenis van de beroepsopleiding. Samenwerking met de rooms-katholieke vereniging was uitgesloten, omdat die ervoor gekozen had om in 1928 een eigen opleiding te organiseren en een seminariumopleiding had uitgesloten. In het huidige plan, dat al de instemming had van het departement van Onderwijs¹¹⁹, werd voorgesteld om alsnog ook te komen tot een seminariumopleiding. Die zou gerealiseerd moeten worden in samenwerking met een universiteit, bijvoorbeeld Leiden of Amsterdam. Hiernaast zouden er op de zaterdagmiddag lessen gegeven worden voor diegenen die al werkten bij het buitengewoon onderwijs en een aparte 'leergang' voor leerkrachten van het gewoon lager onderwijs die zouden willen gaan werken bij het buitengewoon onderwijs.¹²⁰ Dit voorstel, oprichting van een stichting om dit plan te realiseren, werd door de ledenvergadering aangenomen.¹²¹ Er werd een commissie ingesteld die het idee van een stichting verder zou vormgeven.

Stichting voor Buitengewoon Onderwijs

Leden van de ingestelde commissie om te komen tot een aparte stichting voor de neutrale en protestants-christelijke beroepsopleiding waren De Boer, De Graaff, Pierson, A.J. Schreuder, P.H. Schreuder en Van Voorthuijsen. Van Voorthuijsen stelde zijn kantoor, Ramstraat 33 te Utrecht, beschikbaar voor een vergadering.¹²² De Boer was uitgenodigd om namens de BLO-groep van de BvNO deze vergadering bij te wonen.¹²³ Hieruit bleek dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen er belang aan hechtte om deze groep bij de opleiding te betrekken, want zij telde veel leerkrachten die werkzaam waren in het buitengewoon onderwijs. Opvallend is dat weliswaar de leden van genoemde commissie bestuurslid waren van vier verschillende organisaties, maar op Pierson na waren ze ook allemaal lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Vanuit de figuratiebenadering gezien had deze vereniging dus op de achtergrond een grote invloed. Binnen genoemde commissie werden de conceptstatuten besproken. Dit leverde nogal wat discussie op. Moest de opleiding bijvoorbeeld alleen bestemd zijn voor diegenen die werkten in het buitengewoon onderwijs of mochten ook leerkrachten die in het gewone onderwijs werkzaam waren deelnemen? Was een voltijdse opleiding noodzakelijk en welke eisen werden gesteld aan de vooropleiding? Was een landelijke spreiding mogelijk en moest er aan de opleiding een 'leerschool' verbonden worden?¹²⁴

In het beoogde stichtingsbestuur namen vertegenwoordigers van de constituerende organisaties zitting: P.H. Schreuder en Herderschêe namens de Vereeniging Van Onderwijzers en Artsen, De Graaff en A.J. Schreuder namens de protestants-christelijke verenigingen voor buitengewoon onderwijs, Kohnstamm namens het neutraal Hoger Onderwijs en Waterink namens het christelijk Hoger Onderwijs. Van Voorthuijsen nam namens de staat zitting in het bestuur en De Boer namens de BLO-groep van de BvNO. Tenslotte vroeg de commissie die de nieuwe stichting had voorbereid aan dominee Pierson om voorzitter te worden. Be-

halve dat hij de Christelijke Scholenraad vertegenwoordigde bezat hij, volgens Van Voorthuijsen, de gave om 'uiteenlopende meningen tot elkaar te brengen'.¹²⁵ In de vergadering van de commissie van 10 september 1931 was als naam van de voorgenomen stichting gekozen voor Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. De vestigingsplaats zou Den Haag worden. Aan P.H. Schreuder werd opgedragen de verdere stappen bij een notaris te doen om tot de oprichting van de stichting te komen.¹²⁶ Op dat moment werd De Boer teruggefloten door het Hoofdbestuur van de BvNO. Deze onderwijsbond wilde niet een aparte 'vakopleiding' voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.¹²⁷ Dat was ook de reden dat de BLO-groep van de BvNO vanaf dat moment korte cursussen ging organiseren.¹²⁸

Een jaar na de constituerende vergadering, op 12 juli 1932, passeerde de akte tot oprichting en was de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, een opleidingsinstituut voor het buitengewoon onderwijs, een feit.¹²⁹ Als oprichters werden vermeld: De Graaff, Herderschêe, Kohnstamm, A.J. Schreuder, P.H. Schreuder, Van Voorthuijsen en Waterink.¹³⁰ In het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs was zo een stevige verbinding tussen wetenschap en praktijk gerealiseerd. Wetenschappelijke inbreng en kennisoverdracht was hierdoor geborgd en het aanzien van de opleiding zou verhoogd worden. Formeel-juridisch was de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs onafhankelijk van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Maar zowel rechtstreeks via benoemingen in het bestuur, als indirect via docenten op persoonlijke titel, had de vereniging een grote inbreng binnen de opleiding. Een invloed die versterkt werd doordat de vertegenwoordigers van de protestants-christelijke vereniging, De Graaff en A.J. Schreuder, eveneens vanaf de oprichting lid waren van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en inspecteur Van Voorthuijsen in het ontwerpen van zijn beleidsvoorstellen nauw samenwerkte met genoemde vereniging.

Niet alle bestuursleden konden echter bij de eerste bestuursvergadering van de stichting aanwezig zijn. Bij de eerste vergadering, in september 1932, waren alleen Kohnstamm, Van Voorthuijsen en P.H. Schreuder aanwezig.¹³¹ Zij werden direct geconfronteerd met een fors probleem, want de subsidie voor de beroepsopleiding werd vanwege 'tijdsomstandigheden', de noodzaak tot bezuinigen, door minister Terpstra met de helft verminderd.¹³² Het bestuur besloot als reactie op de bezuiniging de studenten een eigen bijdrage te laten betalen van f. 20,-- per half jaar. Gemeente- en schoolbesturen werden nu ook om een aanvullende bijdrage gevraagd van f. 50,-- per jaar per student. Tevens werd afgesproken dat als de regering op de ambtenarensalarissen een korting zou toepassen, het honorarium van docenten en de vergoeding voor de secretaris verlaagd zouden worden.¹³³ De financiering door de staat van de opleidingen van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs bleef in de crisisjaren een probleem. Voor 1934 bestond zelfs het voornemen om de gehele subsidie voor de opleidingen stop te zetten. Dit had de directeur-generaal van het departement van Onderwijs, Van Poelje¹³⁴, voormalig chef Onderwijs van de gemeente Den Haag, aan P.H. Schreuder laten weten. Zowel Kohnstamm als Van Voorthuijsen zouden hun invloed bij de minister aanwenden om dit te voorkomen.¹³⁵ Dat lukte ten dele, want in 1934 werd de subsidie voor de opleidingen niet ingetrokken, maar tot de helft gereduceerd. Bijzonder is dat in dat jaar Hanselmann, de eerder genoemde hoogleraar *Heilpädagogik* uit Genève, gastcolleges gaf '*Ueber den partiellen Leistungsausfall im Kinderalter*'.¹³⁶ Ongetwijfeld zullen Van Voorthuijsen en P.H. Schreuder, die hem inmiddels goed kenden, dit hebben georganiseerd.

In de bestuurs- en jaarverslagen van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs valt te

lezen dat het een moeizame weg was om tot een gespecialiseerde opleiding te komen. Een opleiding die zowel theoretisch moest zijn als mede stevig ingebed in de onderwijspraktijk. Praktijkmensen als P.H. Schreuder, Van Praagh, Linthorst en Jacobs, evenals de hoogleraren Gunning, Casimir, Kohnstamm, Waterink en Carp werden als bestuurder en als docent gevraagd. Docenten gaven les over hun inziens relevante topics uit hun vakgebied. Het zoeken naar een samenhangend opleidingsprogramma bleef een punt van voortdurend overleg en bijstelling. Een coherent lesprogramma kwam er echter niet. Het stichtingsbestuur bepaalde het programma van de opleiding, besprak het verloop en stelde de docenten aan. Een van de knelpunten was dat deelnemers aan de vakopleiding dikwijls praktische handvatten wensten en dat uitsluitend theoretische beschouwingen te ver van de onderwijspraktijk stonden. Voor Gunning was dit aanleiding om zijn lessen aan de vierde leergang te beëindigen. Naar aanleiding hiervan zei Van Voorthuysen het jammer te vinden dat gebleken was dat de deelnemers blijkbaar 'nog niet rijp waren voor een behandeling van de pedagogiek', zoals professor Gunning die gaf, 'namelijk overwegend in historische richting'. Het was 'zeer te betreuren dat Gunning zich niet voldoende heeft weten te schikken naar de behoefte van zijn hoorders'.¹³⁷ En ook bij de colleges van professor Carp maakte Van Voorthuysen een kanttekening. Hij deelde in de bestuursvergadering van september 1933 mee dat 'onze leerkrachten' aan het zonder meer volgen van de gewone colleges van professor Carp niet veel zouden hebben en Van Voorthuysen vond dit zelfs 'schadelijk'.¹³⁸

In de vergadering van 8 juli 1933 werd Jacobs door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen voorgedragen als bestuurslid.¹³⁹ Alle vier de hoofdpersonen zaten vanaf 1933 in het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. In datzelfde jaar werd Jacobs benoemd tot 2^e secretaris en belast met het schrijven van de notulen van de vergadering.¹⁴⁰ Het jaar daarop was er een opvallende uitbreiding van het bestuur, omdat de gemeente Den Haag een exclusieve bestuurszetel kreeg toegewezen. Dit vanwege het feit dat deze gemeente een voorloper was in het realiseren van het buitengewoon onderwijs, voluit meewerkte aan het realiseren van de opleidingen en gemeentelijke faciliteiten beschikbaar stelde voor de uitvoering van de opleiding.¹⁴¹

In 1934 nam Jacobs de functie van P.H. Schreuder in het bestuur over.¹⁴² Als 1^e secretaris zou hij naast het notuleren van de vergaderingen de correspondentie van de stichting gaan verzorgen. Als redactielid van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* zorgde hij er eveneens voor dat de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen regelmatig via de rubriek 'Onze Opleiding' werden geïnformeerd. Kort daarna kwam het penningmeesterschap daarbij, omdat penningmeester De Graaff in 1936 overleed en er geen nieuwe kandidaat voor het penningmeesterschap was. Er moest nagedacht worden over een nieuwe vervulling van deze functie en tot zolang zou Jacobs naast het secretariaat het penningmeesterschap waarnemen. Hij zou die gecombineerde functie van secretaris/penningmeester blijven vervullen tot 1965 en gaf pas op 78-jarige leeftijd het bestuur te kennen dat hij wilde stoppen.¹⁴³

Met de toegekende subsidie kon jaarlijks een leergang gestart worden. De lessen vonden afwisselend plaats in Amsterdam en Den Haag. Het aantal aanmeldingen bleef meer dan het dubbele van het aantal beschikbare plaatsen.¹⁴⁴ In de eerste tien jaar haalden ongeveer 260 leerkrachten bij het protestants-christelijke en openbaar buitengewoon onderwijs via de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs het diploma.¹⁴⁵ Ongeveer de helft van het totaal aantal leerkrachten aan genoemde scholen beschikte in 1938 over het diploma.¹⁴⁶

Met de groei van het buitengewoon onderwijs en de toename van het aantal studenten voor de opleiding ontstond er vraag naar studieboeken. Nederlandstalige studieboeken waren voor de beroepsopleiding nog maar sporadisch voorhanden. Het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs besloot hierin te gaan voorzien. Drie organisaties, Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, Vereniging van Onderwijzers en Artsen en Uitgeverij Haga sloegen de handen ineen, omdat de belangen, namelijk het verspreiden van specifieke kennis, parallel liepen. In 1934 startte de Haagse Uitgeversmaatschappij Haga met een reeks van twaalf studieboeken onder de naam *Afwijkende kinderen*.¹⁴⁷ De wetenschap had een sterke positie in de redactie van deze serie die bestond uit J.M. Van Bemmelen¹⁴⁸, Carp, Casimir, Herderschêe en P.H. Schreuder. Jacobs, die de contracten met de auteurs namens uitgeverij Haga tekende¹⁴⁹, volgde in 1937 P.H. Schreuder op als redactielid. Herderschêe was met zijn boek *Achterlijke kinderen* in 1934 de eerste auteur in deze succesvolle reeks. Een reeks die in 1935 met twee studieboeken werd vervolgd, met *Conflicten van het kinderleven* door Carp en *Grepen uit de Psychologie van het normale kind* door Herderschêe. Nog negen studieboeken zouden volgen en meerdere boeken werden herdrukt.¹⁵⁰ Uitgeverij Haga kreeg op die manier een steeds belangrijkere rol in het ontwikkelen en verspreiden van wetenschappelijke kennis voor het buitengewoon onderwijs.

In 1937 bedankte Van Voorthuysen vanwege zijn pensionering als bestuurslid van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, maar zei daarbij dat hij wel als gast de vergaderingen wilde blijven bijwonen. De vergadering deed echter een dringend beroep op hem om aan te blijven als bestuurslid en liet daarmee zien hoezeer ze de bijdrage van Van Voorthuysen waardeerde en hoezeer zijn verworven status in werkveld, politiek en tal van organisaties vooralsnog onmisbaar was voor de opleiding. Ook dr. C. van Houte (1892-1989), zijn opvolger in het bestuur als rijksinspecteur, zou dit 'toejuichen'. Van Houte, voordien onderwijzer en hoofd bij het buitengewoon onderwijs in Amsterdam, was in 1936 gepromoveerd bij Kohnstamm op het proefschrift *Leren doen, een psychologisch-paedagogische bewegingsstudie*.¹⁵¹ Hij kende het werkveld grondig en ook als voormalig secretaris van de afdeling Amsterdam van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen was hij uitstekend geïnformeerd over de noodzaak van deskundigheidsbevordering van de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs. Van Voorthuysen bleef daarop lid van het bestuur, maar nu vanuit de functie van Raadsadviseur.

Net zoals zijn voorganger zou ook Van Houte het bestuur bij volgende vergaderingen graag op het inspectiekantoor ontvangen.¹⁵² Dit laat opnieuw zien dat de inspecteurs een sterke relatie onderhielden met het werkveld. Hij stelde voor dat de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs haar arbeidsterrein zou gaan verbreden naar de leerkrachten bij het onderwijs aan dove en blinde kinderen. Bij het dovenonderwijs had men al een eigen interne opleiding en deze opleiding zou ondergebracht kunnen worden bij de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. Vervolgens kon voor dit opleidingstraject ook subsidie aangevraagd worden.¹⁵³ Van Houte was, net als Van Voorthuysen, voor een brede samenwerking met andere partijen. Daardoor zouden vanuit het figuratieperspectief gezien de opleidingen voor de staat krachtige overlegpartners worden. In 1934 was al een poging gedaan om met de rooms-katholieke opleiding tot meer afstemming te komen. Dit was ook noodzakelijk, omdat de overheid slechts één budget beschikbaar stelde en de opleidingen zelf maar moesten uitmaken hoe dit verdeeld werd.¹⁵⁴ Op voorstel van Van Houte werd een hernieuwd overleg

gepland met de besturen en gezien het belang werd er een zware delegatie samengesteld met onder meer Jacobs, Van Voorthuijsen en Van Houte.¹⁵⁵ Van het rooms-katholieke bestuur waren voorzitter monseigneur Th. Goossens¹⁵⁶ en Christ, directeur van de rooms-katholieke beroepsopleiding aanwezig. Van Houte wilde graag dat staande de vergadering een besluit genomen werd over een vertegenwoordiging naar de overheid. Dit was van extra belang, omdat Nederland sinds twee maanden werd bezet door de Duitsers. Hij vreesde ernstige gevolgen voor het buitengewoon onderwijs en had het werkveld, de hoofden van de scholen voor buitengewoon onderwijs, al bijeengeroepen om over de ontstane situatie te overleggen. Als vertegenwoordiging naar de bezettende overheid werd voor een driemanschap gekozen: Goossens, Barbas en Van Voorthuijsen.¹⁵⁷

De hiervoor behandelde leergangen hadden betrekking op de zaterdagse opleidingen en de bestuurssamenstelling van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. Genoemde leergangen waren organisatorisch het eenvoudigst te realiseren. Het ideaal van het bestuur was echter groter, namelijk een seminariumopleiding.

Het Seminarium

De oorspronkelijke wens van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was een dagopleiding, een seminarium. Het bestuur had vanaf het begin het Zwitserse *Heilpaedagogisch Seminar* van Hanselmann, voor ogen.¹⁵⁸ Van Voorthuijsen en P.H. Schreuder hadden deze opleiding bezocht en hun idee om ook in Nederland te komen tot een seminarium hadden ze nog niet losgelaten toen minister Waszink afwijzend had gereageerd op het eerste voorstel van de protestants-christelijk en de neutrale vereniging. Voor zo'n opleiding moest een leerkracht zich geheel vrijmaken en zou het bevoegd gezag dus buitengewoon verlof moeten verlenen en tevens de vervangingskosten betalen. Een plan om alsnog een dagopleiding te realiseren werd uitgewerkt door Van Voorthuijsen en P.H. Schreuder en besproken in de vergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen op 7 januari 1933.¹⁵⁹ Het aantal studenten voor de dagopleiding moest beperkt blijven tot niet meer dan vijf vanwege de beschikbare praktijkmogelijkheden en de intensieve begeleiding. P.H. Schreuder en Casimir, de directie van de beroepsopleidingen, bespraken de praktische uitvoering voor de seminariumopleiding.¹⁶⁰ Verschillende hoogleraren van de Leidse universiteit hadden voor deze dagopleiding belangeloos hun medewerking toegezegd. Casimir had met pedagogiek en psychologie een belangrijk aandeel in deze dagopleiding. Ook Van Bemmelen met het vak karakterafwijkingen en criminologie, Carp met psychopathologie, kindergebreken en moeilijke kinderen, en de universitaire docenten L. Goldberg en A.H. Fortanier zouden lessen geven.¹⁶¹ De opzet was om een gedeelte van de opleiding voor de middelbare akte Pedagogiek in Leiden, waarover Casimir de leiding had, op te nemen als onderdeel van de beroepsopleiding. De praktische vakken werden gegeven door Van Praagh met praktische arbeid voor de arbeidsklasse en P.H. Schreuder met speciale didactiek, opvoedingsproblemen bij zwakzinnigen, en onderwijs aan spraakgebrekkigen.¹⁶² Wekelijks werd tien tot twaalf uur lesgegeven. De minister had voor deze opleiding buitengewoon verlof goedgekeurd, mits daarvoor het Rijk geen extra kosten aan waren verbonden.¹⁶³ Op 18 september 1933 werd begonnen met twee studenten. Vijf deelnemers moesten nog wachten op toestemming voor het buitengewoon verlof.¹⁶⁴ Het was voor de studenten, seminaristen genoemd, eveneens mogelijk zich praktisch te bekwamen in vakken die in de arbeidsklassen werden gegeven, zoals boek-

binden en matten vlechten. De bijdrage van de studenten voor de dagopleiding was gesteld op f. 300,--.¹⁶⁵ Hieruit werden onder andere de excursies naar de verschillende scholen en inrichtingen vergoed, alsmede het treinabonnement Den Haag-Leiden.¹⁶⁶

Van Voorthuysen rapporteerde aan minister Marchant over deze eerste dagopleiding in zijn inspectieverslag over 1933. Hij gaf daarbij aan dat, door het tot stand brengen van een seminarium waar de leerkrachten door middel van een dagopleiding werden opgeleid, nu 'een schuchter' begin was gemaakt met een 'eigenlijke opleiding' van leerkrachten werkzaam bij het onderwijs aan zwakzinnigen. Dankzij het doorzettingsvermogen van P.H. Schreuder en de hulp van de hoogleraren Van Bemmelen, Carp en Casimir was deze dagopleiding gerealiseerd. Met steun van het Haags gemeentebestuur en de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie was een opleiding neergezet 'die voorlopig in alle opzichten' voldeed. Na deze introductie wees Van Voorthuysen nog maar eens op de moeilijkheid dat er weinig studenten waren, omdat zij zich vrij moesten maken van school. Een verlof met behoud van salaris was slechts in één geval, namelijk door het gemeentebestuur van Zwolle, goedgekeurd. De seminariumopleiding was weliswaar met twee deelnemers gestart, maar tegen het eind van het jaar waren er vijf studenten.¹⁶⁷

De afronding van de eerste 'seminariumopleiding' verliep met enige plechtigheid. Van Voorthuysen, voorzitter van de examencommissie, zei bij de uitreiking van het diploma dat hier de eerste stap was gezet op weg naar een toekomst waarin iedereen die bij het buitengewoon onderwijs kwam te werken een speciale opleiding zou krijgen. Een opleiding die de praktijk op 'wetenschappelijke grondslagen' zou steunen en die ertoe zou bijdragen dat van het 'deficiënte kind' een 'bruikbaar mens' werd gemaakt.¹⁶⁸ Vanaf dat moment zou er ieder jaar een groepje dagstudenten starten. De studenten die niet uit Den Haag kwamen werden ondergebracht in kostgezinnen. De deelnemers aan de seminariumopleiding deden hun praktijkstage overwegend op de school van P.H. Schreuder en bezochten eveneens, bij de behandeling van het onderwerp nazorg, de sociale werkplaats van de Schroeder van der Kolk stichting. In het paasweekend van 26-30 maart 1940 gingen de seminaristen naar de gezondheidskolonie in Ede. Tijdens dit studieweekend, 'een groot succes' volgens Jacobs, werden lessen gegeven door Casimir, Van Voorthuysen en Jacobs. Excursies vonden plaats naar de J.P. Heyestichting en Groot-Emaus.¹⁶⁹ Jacobs organiseerde voor deze groep eveneens een excursie naar de al eerdergenoemde Decrolyscholen in Brussel.¹⁷⁰

De eigen bijdrage en de vervangingskosten bleken in deze tijd van crisis onoverkomelijke hindernissen. Het bleef moeilijk om studenten te werven. In 1935-1936 gingen acht studenten de opleiding volgen.¹⁷¹ Het jaar erop kende de opleiding tien studenten, het bleven kleine groepen. Ieder jaar werd geprobeerd om de seminariumopleiding meer leven in te blazen, maar het ideaal van een dagopleiding bleek nauwelijks te verwezenlijken. Toen in 1937 P.H. Schreuder, 'beheerend Directeur van het Seminarium', ernstig ziek werd en ook niet meer bij de leergangen aanwezig kon zijn, werd De Jeu, directeur van het Instituut voor Individueel Onderwijs in Den Haag, naast Casimir met de leiding belast.¹⁷²

De aantallen seminaristen liepen vanwege de mobilisatie en de Duitse inval zelfs terug naar drie aanmeldingen in 1940. Dat waren de laatste seminaristen. Voor 1941 en 1942 was er geen enkele aanmelding en het bestuur weet dit aan de 'ongewisse tijdsomstandigheden' en sprak de intentie uit om zodra de tijd 'gunstiger' was het 'Seminarium weer met kracht voort te zetten'.¹⁷³ In totaal hadden 34 deelnemers de volledige opleiding gevolgd.¹⁷⁴ Jacobs

stelde in 1942 het bestuur voor om te komen tot een seminariumopleiding op vrije middagen. Daaraan zouden dan studieweekenden verbonden moeten worden. Van Houte zag echter niets in dit voorstel. Hij vond het een 'verwatering' van de seminariumopleiding en zag weinig verschil met de zaterdagmiddagopleidingen.¹⁷⁵ Daarom werd dit voorstel niet aangenomen en het bestuur van de Stichting Buitengewoon Onderwijs zou zich uitsluitend gaan richten op de tweejarige deeltijdopleiding. Het ideaal van een seminarium naar Zwitsers voorbeeld, kon in Nederland dus niet gerealiseerd worden en de beroepsopleiding zou een deeltijdopleiding blijven. Het diploma werd door de staat wel erkend en gefinancierd, maar niet verplicht gesteld. Het werd aan het bestuur van de school voor buitengewoon onderwijs overgelaten of de leerkracht een speciale beroepsopleiding moest hebben afgerond.

Besluit

Deskundigheidsbevordering van leerkrachten, een van de zeven thema's die de vier hoofdpersonen tot speerpunt van beleid hadden gemaakt, vond allereerst plaats via congressen. Hier ontmoetten werkveld en wetenschappers elkaar en discussieerden over onderwerpen die betrekking hadden op het buitengewoon onderwijs. De hoofdpersonen participeerden in deze congressen en mede hierdoor werden er contacten gelegd met hoogleraren van de in 1921 erkende academische opleidingen pedagogiek en psychologie, onder wie Casimir, Kohnstamm, Roels en Waterink. De urgentie van een vakopleiding werd breed gedeeld. Omdat de overheid aanvankelijk in gebreke bleef werd besloten de druk te vergroten door ook de lokale overheden te betrekken bij de realisering van een opleiding. Vanuit het figuratieperspectief werd door de samenwerking van inspectie, werkveld, beroepsorganisaties, wetenschap en gemeentes in 1929 de beroepsopleiding gerealiseerd. De subsidiëring en wettelijke erkenning van deze opleiding door de staat betekenden een mijlpaal in de ontwikkeling van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.¹⁷⁶ De forse inbreng van wetenschappelijke kennis in de opleiding verhoogde de kwaliteit en het aanzien van de beroepsopleiding.¹⁷⁷ Nu konden gekwalificeerde leerkrachten in deze specifieke onderwijssector worden benoemd. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bleef grote invloed houden op de opleiding. Dit onderstreepte het gezag en de autonomie die deze beroepsvereniging inmiddels had verworven.¹⁷⁸ Vanaf het eerste moment zaten P.H. Schreuder, Van Voorthuijsen en Herderschêe in het bestuur. Enkele jaren later kwam Jacobs eveneens in het bestuur om gedurende ruim dertig jaar de gecombineerde functie van secretaris/penningmeester uit te oefenen. Opnieuw van grote betekenis was de rol van Van Voorthuijsen die naast zijn bestuurszetel namens de staat ook adviseur was van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en in zijn functie van inspecteur jaarlijks aan de minister rapporteerde over deze beroepsopleiding. Daarmee had hij zijn inspectiedomein, na de uitbreiding met de beroepsopleiding voor logopedist, verder uitgebreid met het toezicht op de beroepsopleiding voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.¹⁷⁹

GEZONDHEIDSZORG: EEN KOLONIE VOOR ZWAKZINNIGEN

De voorgaande vier hoofdstukken gingen over het wettelijk kader en de groei van de sector met verschillende soorten scholen voor buitengewoon onderwijs, over de verhouding tussen onderwijzers en artsen, over beroepsorganisaties naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, en over de professionele ontwikkeling van de leerkrachten. In dit en de twee volgende hoofdstukken ligt het accent op de schoolpraktijk. Het verbeteren van de gezondheid van de leerlingen was een permanent aandachtspunt van de onderwijzers en artsen op de scholen voor buitengewoon onderwijs. Gezondheidszorg was niet voor niets een van de zeven professionaliseringsthema's van de vier hoofdpersonen uit deze studie. In 1910 was onder leiding van P.H. Schreuder De Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen opgericht, omdat leerlingen uit het buitengewoon onderwijs in de bestaande gezondheidskolonies niet welkom waren. Zwakzinnigheid was namelijk een contra-indicatie voor opname in een gewoon koloniehuis.¹ Er was zelfs een 'voorschrift' van de Nederlandsche Volksgezondheidsdienst die aan de gewone gezondheidskolonie verbood, op straffe van inhouding van subsidie, zwakzinnige kinderen op te nemen.² Angst dat zwakzinnige leerlingen een te groot besmettingsrisico vormden was daar debet aan.

Door het werkveld, de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en de onderwijsinspectie werd de gezondheidskolonie voor zwakzinnigen gezien als een onlosmakelijk deel van het buitengewoon onderwijs. De staat had al rekening gehouden met de omstandigheid dat het buitengewoon onderwijs meer was dan alleen de scholen voor buitengewoon lager onderwijs. Daarom waren de grenzen van het beroepsdomein, van belang voor de professionele ontwikkeling van de sector, nog niet vastgesteld.³ In dit hoofdstuk wordt onderzocht op welke wijze de belangen van de scholen voor buitengewoon onderwijs leidden tot groei en uitbreiding van de gezondheidskolonie.

Allereerst wordt ingegaan op de ambitie van het bestuur, de samenstelling ervan en op de ondersteunende verenigingen. De ambitie van het bestuur was om alle leerlingen met een verstandelijke beperking voor wie opname in de gezondheidskolonie noodzakelijk was een plek te geven. Dat was alleen mogelijk met een krachtig en invloedrijk bestuur. Ondersteunende verenigingen zouden daarbij zorg moeten dragen voor de financiële middelen want subsidiëring door de staat werd nog niet gegeven.

Vervolgens wordt de verdere groei en professionalisering van de gezondheidskolonie geanalyseerd, in het bijzonder door de combinatie van een pedagogische en een medische invalshoek. Door de forse groei van het buitengewoon onderwijs was er een toenemende vraag naar plaatsing. Daarbij was een belangrijke vraag of leerlingen van andere schoolsoorten voor buitengewoon onderwijs welkom waren.

De bestuurlijke organisatie van de gezondheidskolonie voor zwakzinnigen

Het eerste bestuur van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen was in 1910 door P.H. Schreuder weloverwogen samengesteld. Onderwijzers, medici en politici maakten deel uit van dit bestuur waarvan de politicus mr. dr. S.J.L. van Aalten⁴, parlementariër voor de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), sinds 1917 voorzitter was.⁵

Bijzonder was dat in 1923 ook A.J. Schreuder werd benoemd in het bestuur, waardoor beide broers P.H. en A.J. Schreuder nu bestuurslid waren. A.J. Schreuder was in 1919 oprichter en vicevoorzitter en vanaf 1927 voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. P.H. Schreuder was voorzitter van Vereniging van Onderwijzers en Artsen. De broers waren ook bestuurslid van de beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs, de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. Deze twee Schreuders hadden zodoende een spilfunctie bij de uitbreiding en professionalisering van het buitengewoon onderwijs in zowel de protestants-christelijke als de openbare denominatie. Zij beschikten over een goed netwerk en waren in staat mensen aan zich te binden. Het gebruikmaken van dat netwerk bleek dus uitermate effectief in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs, in dit geval op het thema gezondheid.

Omdat de gezondheidsvereniging was opgericht op initiatief van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, de bestuursleden dikwijls lid waren van deze vereniging en de informatieverbreiding verliep via het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, was er een sterke vervlechting tussen beide organisaties. Vanuit het figuratieperspectief waren de twee genoemde organisaties en het werkveld afhankelijk van elkaar, want de scholen voor buitengewoon onderwijs wilden zoveel mogelijk gezonde leerlingen en dat kon mede bereikt worden via uitzending van leerlingen naar de gezondheidskolonie.⁶ Daarom werden de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen vanaf 1920 in de vaste rubriek 'Onze Kolonie' in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* maandelijks op de hoogte gehouden van nieuwe ondersteunende verenigingen van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen, de voortgang van de bouw van koloniehuisen, het aantal verpleegdagen, het aantal kinderen dat uitgezonden werd, en van het succes van de uitzending dat dikwijls werd afgemeten aan de gewichtstoename van de kinderen.

Illustratie 15. Jacobs weegt zijn leerlingen bij aankomst.⁷

De wekelijkse registratie van de gewichtstoename van de vaak zwakke en ondervoede kinderen was een belangrijke, maar zeker niet de enige maatstaf voor succes. Het aanleren van bijvoorbeeld hygiënische gewoonten was minstens zo belangrijk.⁸ In de scholen voor buitengewoon onderwijs werden al hygiënische maatregelen genomen, er werd eten verstrekt en zo nodig medicamenteus behandeld, maar dat was dikwijls niet voldoende.⁹ Een verblijf in de gezondheidskolonie werd dan noodzakelijk.

Het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs nam na 1921 snel toe van 28 scholen met 3078 leerlingen naar 96 scholen met 8991 leerlingen in 1930.¹⁰ Naarmate het aantal scholen groeide nam ook het aantal leerlingen toe dat voor uitzending in aanmerking kwam. Het gevolg was dat na de invoering van de nieuwe Lager Onderwijswet nagedacht moest worden over uitbreiding van de capaciteit in de gezondheidskolonie. Bij de oprichting van de vereniging in 1910 was gedacht dat er meerdere gezondheidskolonies opgericht zouden moeten worden. Daarom was gekozen voor de naam Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen. De aankoop in 1916 van het dertien hectare grote terrein bij Sunny Home gaf echter voldoende mogelijkheden voor uitbreiding op de locatie in Ede. Uitbreiding en nieuwbouw zou daarom alleen op dit terrein plaatsvinden.

Een belangrijk punt voor het bestuur was hierbij dat er subsidie van de overheid moest komen. Gezondheidskolonies voor het gewone onderwijs konden immers op een jaarlijks bedrag van de staat rekenen. Om de plannen voor uitbreiding van de kolonie te realiseren vond het bestuur van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen in 1923 verdere versterking met nieuwe bestuursleden nodig. Omdat een groot deel van de bestuursleden afkomstig bleef uit Den Haag, kon P.H. Schreuder in zijn rol van vicevoorzitter makkelijk de regie blijven voeren. Benoemd werden de volksvertegenwoordiger Henri v. Kol, een van de oprichters van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)¹¹, en de ondernemer M.C.M. de Groot, beiden uit Den Haag, Mevr. V. Wayenburg-Povel uit Amsterdam¹² en, zoals eerder gezegd, A.J. Schreuder uit Arnhem.¹³ De Groot was tot 1935 penningmeester van Onze Kolonie. Hij was directeur van de socialistische drukkerij De Eendracht¹⁴, de drukkerij Uitgeverij Haga.

De Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen kende vanaf 1920 ook een Raad van Toezicht. Deze raad controleerde het bestuur op hoofdlijnen van beleid. De Haagse collega's van P.H. Schreuder, de onderwijzers Van Praagh en Vos, behoorden met de Haagse arrondissementsschoolopziener Van Ruyven tot de eerste leden van deze raad.¹⁵ Alle drie waren vanaf de oprichting lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Een jaar later werd de jurist J.A.E. Lisman eveneens benoemd tot lid van de Raad van Toezicht.¹⁶ Hij was voorzitter van het bestuur van de school voor slechthorenden in Den Haag en bestuurslid van de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs te 's-Gravenhage.

Op de algemene vergadering van 7 juni 1924 van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen werd het lid Van Voorthuysen gekozen tot bestuurslid van de gezondheidskolonie.¹⁷ Dat was bijzonder, want hij rekende de gezondheidskolonie ook tot zijn inspectiedomein en rapporteerde jaarlijks aan de minister over deze kolonie.¹⁸ Toen Van Ruyven zich in 1927 niet herkiesbaar stelde, hij was 69 jaar, werd hij vervangen door Van Poelje, chef Onderwijs van de gemeente Den Haag. Voorts werden ook Herschêe en de Rotterdamse psychiater en schoolarts K. Penon dat jaar in het bestuur gekozen.¹⁹ Vanuit het figuratieperspectief gezien werd het bestuur van de kolonie door deze

samenstelling van bestuur en Raad van Toezicht een vervlechting van politici, onderwijzers, artsen, inspectie en andere invloedrijke personen, die elkaar inmiddels al vaak op het terrein van buitengewoon onderwijs waren tegengekomen. Zij hadden dezelfde motivatie om de gezondheidskolonie verder uit te bouwen en daarom werden ze na enige jaren ook meestal herkozen.²⁰ Slechts af en toe was er een wisseling in het bestuur, omdat een lid zich niet herkiesbaar stelde. Vanwege zo'n situatie werd Jacobs in 1929 in het bestuur gekozen. Hij was vanaf het begin actief betrokken bij het werk van de gezondheidskolonie en van 1946 tot zijn afscheid in 1962, hij was toen 75 jaar, beheerde hij het secretariaat.

De werkzaamheden van het bestuur waren zo toegenomen dat het bestuurslid Linthorst in 1934 het bestuur had verlaten om administrateur van de stichting te worden en daarmee het bestuur te ontlasten.²¹ In de Raad van Toezicht werd dat jaar de eerdergenoemde Van Poelje tot voorzitter gekozen. Hij was in 1928 ook benoemd tot lid van het curatorium van de opleiding tot logopedist. Inmiddels was hij hoogleraar bestuurskunde in Rotterdam en in 1933 werd hij aangesteld als directeur-generaal op het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.²² Uit zijn benoeming tot voorzitter van de Raad van Toezicht in 1934 blijkt de grote betrokkenheid van de oud-chef onderwijs van de gemeente Den Haag bij de initiatieven die P.H. Schreuder en collega's ondernamen ten behoeve van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Een belangrijke benoeming in het bestuur in 1935 was die van prof. dr. Ph. Idenburg²³, hoogleraar en directeur van het in 1930 opgerichte Centraal Bureau voor de Statistiek, dat vanaf 1930 ook de statistieken voor het buitengewoon onderwijs verzorgde.²⁴ Dit was belangrijk, omdat het wetenschappelijk gezag door invloedrijke hoogleraren in zowel de raad van toezicht als in het bestuur werd verankerd.

De ambitie van het bestuur van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen was om in de gemeente waar een school voor buitengewoon onderwijs werd opgericht ook een ondersteunende vereniging te realiseren. Deze lokale verenigingen, doorgaans met de naam Zorg voor het Achterlijke Kind, maakten de uitzending naar de gezondheidskolonie financieel mogelijk. In iedere plaats met een openbare- of protestants-christelijke school voor buitengewoon onderwijs werd het hoofd van de school door het bestuur van de gezondheidskolonie benaderd met het verzoek een vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind op te richten.²⁵ Doorgaans werd de wethouder van Onderwijs of de burgemeester voorzitter en werd het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs secretaris. Het statuut dat P.H. Schreuder in 1905 had ontworpen voor de Haagse vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind kon als leidraad dienen. Deze plaatselijke ondersteunende verenigingen vonden een goede respons bij de lokale elite en het aantal leden en donateurs nam flink toe, wat meer financiën om kinderen uit te zenden naar de gezondheidskolonie betekende.²⁶ Deze plaatselijke verenigingen werden vervolgens lid van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen. Om meer leerlingen te kunnen plaatsen was de gezondheidskolonie dus sterk afhankelijk van het functioneren van de plaatselijke verenigingen.

Niet alleen in de steden, maar ook op het platteland was enthousiasme om een steunvereniging op te richten. In 1923 werd in Dieren, gemeente Rheden, de eerste streekschool voor buitengewoon onderwijs opgericht.²⁷ Deze school werd opgericht na het onderzoek dat A.J. Schreuder had verricht naar het aantal leerlingen dat in die gemeente aangewezen was op buitengewoon onderwijs.²⁸ Na de oprichting van twee scholen in de gemeente Rheden gingen de schoolhoofden, Teitsma uit Dieren en Van Ginkel uit Velp, direct vergaderen

met 'vooraanstaande mannen' in de gemeente. Ter plekke werd een comité samengesteld dat de oprichting moest voorbereiden van een vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind. Het jaar daarop berichtten Teitsma en Van Ginkel dat de vereniging 150 leden en vijftig donateurs telde en dat het bestuur besloten had lid te worden van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.²⁹ In Velp en Dieren wist men van aanpakken, want in 1927 had het aantal leden en donateurs de 500 overschreden.³⁰

Bij de uitzending was niet alleen financiële steun, maar ook begeleiding van een leerkracht nodig. En er was nog een belangrijk punt. Wanneer een leerling werd uitgezonden moest deze een extra set kleren bij zich hebben. Als arme ouders daarin niet konden voorzien zou hun kind niet uitgezonden kunnen worden. Om die ongelijkheid tegen te gaan werd via de verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind kleding ingezameld, zodat er op de gezondheidskolonie een kledingmagazijn kon worden ingericht. Daarmee kon voorkomen worden dat door gebrek aan kleren kinderen niet uitgezonden konden worden.³¹ Werving van nieuwe leden voor de plaatselijke afdeling en de inning van de contributie ging op een zeer persoonlijke wijze. Leden van het afdelingsbestuur bezochten de potentiële leden thuis, 'ten einde ze op te wekken jaarlijks een bijdrage te schenken'.³² Dat de lokale elite en goeude burgerij zo massaal de lokale verenigingen gingen ondersteunen had ongetwijfeld ook een eigen belang. Zoveel mogelijk moest voorkomen worden dat de zwakzinnige kinderen later ten laste zouden komen van de maatschappij. Met een geringe donatie, doorgaans f. 1,-- per jaar, werd de kans vergroot dat deze kinderen zichzelf later in de maatschappij konden redden. Meer geld betekende ook dat er meer kinderen uitgezonden konden worden. Door de uitzending naar de gezondheidskolonie werden de leerlingen gezonder en verbeterden ook de schoolprestaties. Overigens waren deze plaatselijke verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind ook betrokken bij de nazorg van de leerlingen van het buitengewoon onderwijs. De doelstellingen van de plaatselijke verenigingen waren ruim geformuleerd. Ondersteuning van schoolse activiteiten, financiering van de uitzending naar de gezondheidskolonie en zorg voor de oud-leerlingen behoorden tot de doelstellingen. Dat zou op den duur spanning meebrengen, omdat ook financiering van de werkinrichtingen voor oud-leerlingen deels ten laste zou komen van de lokale verenigingskassen.

De hoofden van de scholen voor buitengewoon onderwijs waren uitstekende ambassadeurs van de gedachte dat met een klein bedrag voorkomen kon worden dat leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs later ten laste zouden komen van de maatschappij. En met trots werd de toename van het ledenaantal van de afdelingen in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* vermeld. In 1927 werd een vereniging in Hilversum opgericht en een jaar later werd het 200e lid ingeschreven.³³ En in Rotterdam werden in 1929 115 nieuwe leden ingeschreven. Het ledenaantal steeg daarmee tot 597. Een toename van ruim 20%, een fors resultaat voor voorzitter L. de Groot, wethouder van Onderwijs voor de Vrijheidsbond, en Willeboer, secretaris van de lokale vereniging en hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs.³⁴ In bijna alle plaatsen waar een school voor buitengewoon onderwijs werd opgericht ontstonden financieel krachtige steunverenigingen die uitzending mogelijk maakten. In Amsterdam deed zich echter een probleem voor waardoor kinderen van de scholen voor buitengewoon onderwijs niet meer uitgezonden konden worden. In Amsterdam was in 1920 de Stichting Amsterdamsche Kolonieverpleging opgericht en lid geworden van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.³⁵ Deze algemene vereniging zond

kinderen uit naar verschillende koloniehuisen, dus niet alleen kinderen van de scholen voor buitengewoon onderwijs naar Ede. In 1934 ging deze stichting door 'onoverkomelijke financiële moeilijkheden' failliet en werd opgeheven.³⁶ Het bestuur van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen vond het in stand houden van de noodzakelijke infrastructuur voor de uitzending zo belangrijk dat direct maatregelen genomen werden. Na bekendmaking van het faillissement van de Amsterdamse vereniging vergaderden de bestuursleden Van Voorthuysen en Herderschêe met de arts L. Heyermans, de directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst en bevriend met Herderschêe.³⁷ Zij besloten tot de oprichting van een nieuwe vereniging, specifiek voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs in Amsterdam. Herderschêe, in 1932 benoemd tot lector in de leer der infectieziekten aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, vond direct een aantal collega's bereid in het bestuur zitting te nemen. De oprichtingsvergadering vond plaats op 24 februari 1934 in het gebouw van de geneeskundige dienst en met de uitzending naar de gezondheidskolonie zou zo snel mogelijk worden begonnen. Het bestuur van deze nieuwe Amsterdamse ondersteunende vereniging, Vereniging tot Behartiging der Belangen van het Zwakzinnige Kind, bestond uit de psychiater prof. dr. L. ter Horst als voorzitter, de gemeentesecretaris dr. H. Peeters als secretaris en D.H. van Dam als penningmeester. Leden waren mevr. A.H.M.J. van Rooy³⁸, dr. D. Herderschêe en A. Terhorst, hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs.³⁹ Herderschêe was daardoor zowel bestuurslid van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen als van de ondersteunende Amsterdamse vereniging, de Vereniging tot Behartiging der Belangen van het Zwakzinnige Kind.

Lokale ondersteunende verenigingen waren verantwoordelijk voor de financiering van het verblijf in de gezondheidskolonie. Zij bepaalden jaarlijks hoeveel kinderen uitgezonden konden worden op grond van de beschikbare financiën. Met de groei van het buitengewoon onderwijs nam het aantal aangesloten verenigingen toe met als gevolg dat er meer kinderen uitgezonden konden worden. Naast de contributie en donaties konden deze steunverenigingen zelf voor aanvullende financiën zorgen. In verschillende steden, bijvoorbeeld Den Haag en Rotterdam, werden ze jaarlijks door de gemeente gesubsidieerd. Door een verhoging van de subsidie in 1925 van de gemeente Den Haag aan de lokale vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind konden zelfs zeventien kinderen meer uitgezonden worden dan gepland.⁴⁰ Provinciebesturen werden eveneens benaderd voor financiële ondersteuning. De provincies Noord- en Zuid-Holland gingen voor elk kind uit de provincie per verpleegdag 25 cent bijdragen. Soms werd een bestuur verrast met een verhoging van de bijdrage. Dat was in Noord-Holland het geval waar het provinciebestuur in 1922 besloot dat de subsidie van 25 cent per dag voor de Noord-Hollandse kinderen in de wintermaanden, van oktober tot en met april, verhoogd zou worden naar 75 cent. Daarvan kon de vereniging dus profiteren vanaf het moment dat een nieuw koloniehuis was gebouwd en winterverpleging mogelijk werd.⁴¹ Van het bestaande in 1916 aangekochte koloniehuisje Sunny-Home kon alleen in de maanden mei tot en met oktober gebruik gemaakt worden, omdat er geen verwarming was. Daarom moest uitbreiding van de gezondheidskolonie voortvarend aangepakt worden.

Gezondheidskolonie Zonneoord: uitbreiding en functioneren

Met de toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs groeiden ook de verzoeken om plaatsing in de gezondheidskolonie van de Centrale Vereeniging voor Ge-

zondheidskolonies voor Zwakzinnigen. In deze kolonie werden leerlingen uit het openbaar, bijzonder-neutraal en protestants-christelijk buitengewoon onderwijs opgenomen. Het rooms-katholieke buitengewoon onderwijs maakte gebruik van de in 1926 opgerichte rooms-katholieke gezondheidskolonie in Eersel.⁴² Er was bij de gezondheidskolonies dus sprake van eenzelfde tweedeling als bij de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs.⁴³ Er was een rooms-katholieke kolonie en een kolonie voor de overige denominaties. Omdat het buitengewoon onderwijs sterk groeide nam de vraag om plaatsing in de gezondheidskolonie in Ede toe. In 1921 werden er 34 scholen voor buitengewoon onderwijs gesubsidieerd met in totaal 1921 leerlingen.⁴⁴ Dat aantal was tien jaar later in 1930 al opgelopen tot 90 scholen, waarvan 48 openbare scholen, 2 bijzonder-neutrale en 12 protestants-christelijke scholen met in totaal 6380 leerlingen.⁴⁵ Uitbreiding van de kolonie in Ede leek de oplossing om aan de groeiende vraag tegemoet te komen. Het dertien hectare grote terrein van Sunny Home gaf voldoende mogelijkheden voor nieuwbouw. Bovendien waren op dit terrein meer dan voldoende speel- en spelmogelijkheden. Naast het aanleren van hygiënische gewoontes, zoals bij het wassen, aankleden, de maaltijden met corvee en het opruimen, en naast het verplicht rusten in de middag, werd veel aandacht besteed aan sport en spel en het al spelend leren in de natuur.

Uitbreiding van de opnamecapaciteit in Ede werd dringend nodig en daar was meer geld voor nodig. De gezondheidskolonies voor kinderen uit het gewoon lager onderwijs kregen subsidie van de centrale overheid, maar aanvragen voor subsidie door het bestuur van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen werden afgewezen. De minister had verschillende malen te kennen gegeven dat hij niet voornemens was om een gezondheidskolonie voor zwakzinnigen te subsidiëren. Een reden voor de afwijzing werd niet gegeven.⁴⁶ Overheidstekorten speelden waarschijnlijk een doorslaggevende rol. Deze ongelijke behandeling was voor het bestuur moeilijk te accepteren. Financiering was nodig en werd urgenter vanwege de nieuwe bouwplannen op het terrein in Ede en de mogelijkheid om daardoor meer kinderen te kunnen plaatsen. Vooral in de winter was volgens Van Voorthuijsen verpleging nodig. Hij was inmiddels twee jaar inspecteur en hield in 1922 in zijn artikel 'De verpleging in Gezondheids-kolonies in den Winter' een krachtig pleidooi voor winterverpleging.⁴⁷ Hij gaf daarbij aan dat hij uit 'eigen ondervinding' had geleerd 'dat alle invloeden, die het herstel van verloren krachten bevorderen, juist 's winters gezocht moeten worden ver van onze steden en in een omgeving van heide en bosschen'.⁴⁸ Hij noemde drie factoren waar de gunstige werking van het verblijf in een vakantiekolonie aan moest worden toegeschreven: in de eerste plaats de frisse lucht, daarna de goede voeding en ten slotte de 'doelmatige' verdeling van de dag 'ten opzichte van rust en beweging'. Juist in de winter zouden de kinderen baat hebben bij een verblijf in het koloniehuis. De slechte woonomstandigheden thuis hadden een nadelige invloed op de gezondheid van de kinderen, want ze waren gedurende de lange winteravonden aangewezen op de woonkamer, waar het 'bijna steeds veel te warm' was of zij bleven op straat, waar het als regel 'veel te koud' was. Ook was het loon van de vader in de winter lager en daardoor 'de voeding minder goed dan in den zomer'. Van Voorthuijsen concludeerde dat juist in de winter uitzending naar een gezondheidskolonie voor vele zwakke kinderen van 'onberekenbaar nut' kon zijn.⁴⁹ De bouw van een nieuw gebouw dat ook in de winter gebruikt zou kunnen worden moest door gebrek aan financiële middelen nog enige tijd op zich laten wachten.

In 1922 werd opnieuw een subsidieverzoek ingediend bij de minister. In verband hiermee kwam de inspectrice van de Volksgezondheid, de arts dr. Chr. Bader, het koloniehuis bezoeken. Dat bezoek verliep naar wens en P.H. Schreuder hoopte dat nu eens 'eindelijk recht' zou plaatsvinden en de zwakzinnige kinderen ook een deel zouden krijgen van het geld dat voor de uitzending van 'het zwakke Nederlandsche kind' door de staat beschikbaar werd gesteld.⁵⁰ De inspectrice had een gunstig advies uitgebracht, want aan het eind van het jaar 1922 kwam een positief bericht van het ministerie, in dit geval van P.J.M. Aalberse van de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP), de minister van Arbeid waaronder volksgezondheid viel.⁵¹ Ook aan Onze Kolonie zou een rijkssubsidie worden toegekend van 50 cent per verpleegdag per kind.⁵² Dit was een erkenning waarvoor achttien jaar was gestreden. Het jaar daarop werd dit bedrag overigens, 'tot groot ongerief' van de penningmeester, alweer verlaagd tot 35 cent.⁵³ Op 19 april 1924 werd op korte afstand van Sunny Home het nieuwe onder architectuur gebouwde koloniehuis Zonneoord geopend door voorzitter Van Aalten.⁵⁴

Illustratie 16. *Koloniehuis Zonneoord (1924).*⁵⁵

Aanwezig waren het bestuur van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen en vertegenwoordigers van de ondersteunende verenigingen, de inspectie van het buitengewoon onderwijs en het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen met vertegenwoordigers van de afdelingen.⁵⁶ Daaruit blijkt de verwevenheid van de beide organisaties. Ook minister Visser toonde zijn betrokkenheid, want namens hem werd gesproken door inspecteur Van Voorthuijsen. Tijdens deze opening kreeg ook P.H. Schreuder, vicevoorzitter en lid van het comité dat het koloniehuis realiseerde, het woord en hij schetste kort de ontstaansgeschiedenis.⁵⁷ Voor het werkveld en de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was deze opening zo belangrijk dat voorafgaand aan de officiële opening de gehele februari-aflevering van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werd gewijd aan Onze Kolonie. Van Voorthuijsen schreef het openingsartikel 'De Vacantie-Kolonie voor Zwakzinnigen als Medisch-Paedagogisch Instituut'. Hij stelde in dit artikel de samenwerking tussen onderwijzer en arts centraal door zijn nadruk op het medische en pedagogische aspect van kolonieverpleging. De achterstand op geestelijk gebied ging in veel gevallen gepaard 'met een zekere minderwaardigheid van het geheele organisme', wat bleek uit het feit dat de zwakzinnigen over het algemeen kleiner en lichter waren. Ook hadden ze een geringere borstomvang en werd er vaker door ziekte van school verzuimd. Daarbij was er sprake van een veel groter aantal afwijkingen dan bij 'normalen'. Het was daarom voor een arts absoluut

niet moeilijk op de scholen voor zwakzinnigen talrijke kinderen aan te wijzen die op medische gronden hoognodig toe waren aan een kuur. Deze kuur bestond voornamelijk uit 'dubbele porties frissche lucht, dubbele porties voedsel en halve porties werk'. Naast de slechte aanleg was maar al te vaak sprake van een minder gunstige invloed uit de omgeving. De verpleging van de kinderen had, aldus Van Voorthuijsen, een medisch en een pedagogisch doel. De medische inbreng werd zichtbaar in het verhogen van het weerstandsvermogen. Door het verblijf in de kolonie nam dit toe. Het pedagogische aandeel werd duidelijk door de goede hygiënische gewoonten die de kinderen uit de kolonie mee naar huis namen. Het aanleren van de goede hygiënische gewoonten was voor de kinderen van levensbelang, omdat het thuis dikwijls ontbrak aan een verstandige opvoeding. In het koloniehuis heerste een sfeer, waarin 'de taal' werd geleerd, die het hele leven van pas zou komen. Deze taal van de 'hygiënische gewoonten' maakten de kinderen zich eigen door te verkeren in een omgeving 'waar door allen en in alles de wetten van licht, lucht en reinheid in werkelijkheid worden toegepast'. Daarom was, volgens Van Voorthuijsen, de vakantiekolonie voor zwakzinnigen een 'medisch-pedagogisch instituut'. En als medisch-pedagogisch instituut was zij aanvullend op de school voor buitengewoon onderwijs.⁵⁸ Het strakke dagprogramma met gezonde voeding zorgde dus voor het aanleren van de hygiënische gewoonten en het vergroten van de weerstand tegen besmettelijke ziekten. In het dagprogramma nam het ontdekken en beleven van de natuur een belangrijke plek in, evenals het kunnen genieten van het samenspelen en het sporten. Langs die weg werd tijdens het verblijf in de gezondheidskolonie het verantwoordelijkheidsgevoel, het zelfvertrouwen en het uithoudingsvermogen bij de kinderen vergroot. Dat werd onderkend door de hoofden van de scholen. Eén van hen, Willeboer, hoofd van een school voor achterlijke kinderen en secretaris van de vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind in Rotterdam, schreef in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* dat hem na jarenlange ervaring was gebleken dat de kinderen na een verblijf in de kolonie 'meer ontvankelijk waren voor vruchtdragend onderwijs' en zich op school langer konden concentreren op hun werk.⁵⁹ Voor het verblijf van de leerlingen in de gezondheidskolonie was er dus sprake van zowel een medische als een pedagogische invalhoek.

Veel kinderen kwamen uit zeer kleine behuizingen en armoedige milieus. Toen in 1925 in Zonneoord kinderen uit Rotterdam en Amsterdam aankwamen voor verpleging, verzuchtte bestuurslid Linthorst: 'Zelden zag ik zulk een verzameling ellende bijeen'.⁶⁰ Hij was op de kolonie omdat de kolonie bezoek kreeg van professor G. Scheltema en dr. Chr. Bader, de inspectrice van Volksgezondheid. Beiden kwamen een onderzoek instellen naar de reden van plaatsing van de kinderen. Dit onderzoek vond plaats op last van de minister van Arbeid en hield verband met de subsidiëring door de staat. Gecontroleerd moest worden of de rijkssubsidie aan de gezondheidskolonies terecht werd gegeven, want er waren bij de staat signalen van misstanden binnen gekomen. Scheltema en Bader beoordeelden daarnaast tevens de hygiëne van de gezondheidskolonies, want besmetting lag altijd op de loer.⁶¹ Zij adviseerden de minister naar aanleiding van hun bezoek aan alle koloniehuisen om een diepgaand onderzoek in te stellen, want er waren terecht vermoedens van misstanden bij de gewone koloniehuisen.

Met de aanvullende subsidies van de staat, gemeenten en provincies waren de verenigingen in staat om meer kinderen uit te zenden, maar toch moesten ook veel kinderen teleurgesteld worden. Zo liet een mededeling uit 1925 al weten dat, als de stijging van het aantal

aanmeldingen net zo was als in 1924, Zonneoord met het oude Sunny Home te klein zou zijn en 'hoognodige uitbreiding' overwogen moest worden.⁶² Een jaar na de opening van Zonneoord werd besloten het oude Sunny Home af te breken en daar een nieuw en groter gebouw voor in de plaats te zetten. Dit tweede eveneens onder architectuur gebouwde koloniehuis werd in 1926 in gebruik genomen.⁶³ Ook dit huis was voorzien van douches en toiletten. Het bestuur stelde hoge kwaliteitseisen en had uitsluitend een onderkomen voor ogen dat aan alle hygiënische eisen voldeed.

Een strenge medische controle voordat een leerling uitgezonden werd was altijd belangrijk, want te allen tijde moest voorkomen worden dat een besmette leerling naar de kolonie uitgezonden zou worden. Zo was er ongerustheid in de kolonie omdat een van de Utrechtse 'patiëntjes' roodvonk bleek te hebben. Daar moesten de schoolartsen scherp op letten, maar dit was niet altijd te voorkomen. In 1926 deed het 'roodvonkspook' zijn intrede in het koloniehuis. In de nacht van drie op vier juli werd een jongen van dertien ernstig ziek. In eerste instantie constateerde de koloniearts dr. Van Leeuwen geen besmettelijke ziekte, maar na enkele dagen werd toch de diagnose 'roodvonk' gesteld. Dertien andere kinderen en drie leidsters moesten in Sunny-Home in afzondering verpleegd worden. Van Voorthuysen bracht direct een bezoek aan de kolonie en constateerde samen met de koloniearts dat de gezondheidstoestand van al de geïsoleerde patiënten weinig te wensen over liet. Gelukkig herstelden de kinderen en de drie leidsters. Sunny Home zou echter veertien dagen leeg blijven staan en het beddengoed van de patiënten werd naar de ontsmettingsoven in Arnhem gezonden.⁶⁴ Deze uitbraak van besmettelijke ziekte, met als gevolg leegstand van de kolonie en daardoor geen inkomsten, had tot gevolg dat besloten werd een ziekenhuisje op het terrein te bouwen, zodat afzonderlijke verpleging mogelijk werd.⁶⁵ De verpleegster, die tot de vaste staf behoorde, kreeg in dit ziekenhuisje haar eigen kamer. Ook de arts Van Leeuwen, die dagelijks de kolonie bezocht, kreeg een eigen onderzoekskamer. Voor het bestuur was dus geen moeite te veel om de gezondheid van leerlingen te bewaken en ervoor te zorgen dat de scholen voor buitengewoon onderwijs zoveel mogelijk gebruik konden maken van de gezondheidskolonie.

Inmiddels was de staat, mede door de jaarlijkse inspectieverslagen van Van Voorthuysen, overtuigd van het nut van de gezondheidskolonie voor zwakzinnige kinderen. Dat werd bekrachtigd door een constatering in het *Rapport aan de Gezondheidsraad*. De door de Inspectie van de Volksgezondheid ingestelde commissie bracht in 1927 rapport uit over hoe de kinderuitzending in Nederland het best geregeld kon worden en welke eisen er gesteld moesten worden aan de koloniehuisen. Deze commissie, ingesteld vanwege de eerdergenoemde vermoedens van misstanden bij de uitzending van kinderen naar gezondheidskolonies, bestond uit Mr. J.H. Grane, de arts C.L. Deyll, R.N.M. Eykel, en A. Schuckink Kool, en de hoogleraren G. Scheltema en E. Gorter.⁶⁶ De arts J.A. Putto was de rapporteur van dit onderzoek. De misstanden bij koloniehuisen werden door de commissie bevestigd in haar onderzoeksrapport. Op een enkele uitzondering na waren de tekortkomingen in de koloniehuisen te wijten aan de gebrekkige organisatie en onvoldoende selectie voor uitzending. Naar aanleiding van dit rapport moesten veel koloniehuisen verbeteringen aanbrengen in de organisatie.⁶⁷ De in het *Rapport aan de Gezondheidsraad* geconstateerde misstanden hadden echter geen betrekking op Onze Kolonie. Hier deed de schoolarts van de school voor buitengewoon onderwijs de keuring en de uitzendende

vereniging onderhield nauw contact met de kolonie. Bovendien ging in de regel een leerkracht van de uitzendende school voor buitengewoon onderwijs mee met zijn leerlingen. De commissie was overtuigd van het nut van een aparte vakantiekolonie voor zwakzinnige kinderen, want zij verklaarde dat 'geestelijk-achterlijke kinderen' in speciale koloniehuisen moesten worden geplaatst.⁶⁸ Dat gold volgens de commissie ook voor dove kinderen. Al met al leek met deze ontwikkeling nu in ieder geval de kolonie veiliggesteld voor subsidie van overheden en kon aan verdere uitbreidingsplannen gewerkt worden.

Uitbreiding met Groot-Zonneoord

De vraag naar plaatsen bleef groter dan het aanbod en er was dus behoefte aan uitbreiding. Zo had de Haagse schoolarts G.D. Swanenburg de Veye de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs die voor uitzending in aanmerking kwamen, gecategoriseerd naar 'dringend noodzakelijk', 'zeer noodzakelijk' en 'noodzakelijk'. Pas in 1932 konden voor het eerst alle 154 Haagse kinderen waarvoor uitzending 'dringend noodzakelijk' was, uitgezonden worden. Uitzending van de 'zeer noodzakelijke' en de 'noodzakelijke' gevallen was nog niet mogelijk.⁶⁹ Er was een groot tekort aan ruimte en daarom moest er een derde huis gebouwd worden. Het bouwplan was al aanwezig, alleen het geld ontbrak nog. Het bestuur zette opnieuw de schouders eronder en mobiliseerde hun netwerk, omdat ze overtuigd waren van het grote belang van deze gezondheidskolonie. Het bestuur was optimistisch dat het bedrag wel binnen zou komen.⁷⁰ Dat optimisme was terecht, want na het besluit tot bouw kwamen direct 'giften' binnen van de verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind uit Dieren, Schiedam, Utrecht en Vlaardingen. Ook de vereniging Herstellingsoord voor Spoorwegpersoneel 'Vilandry' en de Nederlandsche Kunstzijdefabriek deden een gift. Ongetwijfeld maakte het bestuur gebruik van de eigen relaties om het belang van uitbreiding van de kolonie te promoten. Via dat netwerk was ook een 'spoorweghalte op verzoek' bij de kolonie gerealiseerd.⁷¹ Op 21 juni 1930 vond de opening van Groot-Zonneoord plaats en nu was er het hele jaar plaats voor 78 kinderen.⁷² Voorzitter mr. J.B.F. Van Hasselt, die in 1928 Van Aalten had opgevolgd, opende met de constatering dat hij de aanwezigen niet van het nut van de gezondheidskolonie hoefde te overtuigen, de resultaten spraken voor zichzelf.

Illustratie 17. Koloniehuis
Groot-Zonneoord.⁷³

Hierna wenste dr. J. Jitta⁷⁴ in zijn functie van voorzitter van de Gezondheidsraad, mede namens de directeur-generaal van de volksgezondheid, het bestuur geluk met de opening van dit derde koloniehuis. Inspecteur Van Voorthuysen sloot zich hierbij aan en benadrukte dat een apart koloniehuis wenselijk was, omdat de meerderheid van de 'patiënten' eigenschappen had waardoor zij in kolonies voor normalen niet op hun plaats waren. Vervolgens werd nog het woord gevoerd door een reeks genodigden.⁷⁵ Het nieuwe huis bracht nog een ander groot voordeel. Het werd nu mogelijk de kinderen in aparte groepen onder te brengen. In het onderwijs aan zwakzinnigen waren inmiddels bezinkingsklassen gevormd en er waren al enkele aparte scholen voor zeer zwakzinnigen opgericht. Doordat de kolonie over meerdere huizen beschikte konden de 'zeer zware gevallen van geestelijke afwijking' van de minder zware worden gescheiden. De vaste staf van het koloniehuis vond dit een grote verbetering. Op dat moment waren voor de verzorging van 82 kinderen 19 medewerkers, van directrice tot jongste dienstbode, in dienst.⁷⁶ Al aan het eind van datzelfde jaar werd aan de scholen voor buitengewoon onderwijs bericht dat het aantal aanvragen voor verpleging het aantal beschikbare bedden ver overschreed.

De opvang werd gestopt als er een besmettelijke ziekte uitbrak. In de maand november moesten de drie gebouwen worden ontruimd wegens difteriebesmetting. Er waren enkele kinderen ziek geworden en naar huis gebracht. In verband met deze gevallen werd op maandag 3 november 1930 in het koloniehuis een vergadering gehouden. Daarbij waren aanwezig, behalve voorzitter Van Hasselt en het bestuurslid Van Voorthuysen, de Inspectrice van het Staatstoezicht van de Volksgezondheid, de Directeur van de Geneeskundige Dienst van Amsterdam, de gemeentearts van Amsterdam en de koloniearts. In deze vergadering met vijf artsen werd besloten het bestuur te adviseren het koloniehuis gedurende enige tijd te ontruimen, terwijl in die tijd alles ontsmet zou worden. Het bestuur van de gezondheidskolonie nam dit zware besluit na unaniem advies van de deskundigen.

Een Buitenschool?

Het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen wilde eens nadenken of het wenselijk was om een 'buitenschool' te verbinden aan Onze Kolonie. In de gezondheidskolonie werd geen 'schoolonderwijs' gegeven, maar omdat de uitzending nu zes weken bedroeg werd het nodig om over 'de schooltaken' van de kinderen te spreken. Vooral ook omdat voor meerdere kinderen langdurig verblijf in de kolonie noodzakelijk was.⁷⁷ Op de algemene vergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen van 19 april 1930 hield Jacobs een lezing over het nut van een buitenschool voor 'verpleegden der gezondheidskolonie voor zwakzinnigen'. Deze lezing, 'Een buitenschool of gezette arbeid in 'Onze Kolonie'', werd afgedrukt in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.⁷⁸ De oprichting van een buitenschool zag hij als een volgende stap in de ontwikkeling van de kolonie. Daarvoor waren minimaal 24 leerlingen nodig en die waren er zeker. Bovendien was 'soepelheid van leerplan en lesrooster' bij het buitengewoon lager onderwijs toegestaan. Mocht de inspecteur voor dit plan voelen en bereid zijn zich hiervoor in te spannen, dan moest het lukken.⁷⁹ Deze gedachte van Jacobs was niet zo vreemd, want de inspecteur had al eerder getoond creatief te kunnen meedenken als het de belangen van de leerlingen betrof.⁸⁰ Om de mogelijkheden te onderzoeken werd een commissie ingesteld met als leden inspecteur Van Voorthuysen en de onderwijzers Jacobs, Willeboer en Linthorst. Deze commissie besprak

uitvoerig de mogelijkheid om een 'kolonieschool' te starten. Intussen, in 1932, meldde de commissie echter dat het, vanwege de bezuinigingen op de rijksbegroting, geen gunstige tijd was om een school te stichten.⁸¹ Een jaar later stelde de commissie voor om het idee van een kolonieschool maar aan te houden, omdat de 'tegenwoordige toestand van de schatkist' het niet mogelijk maakte om rijkssubsidie te krijgen. Het was daarom beter een 'nadere gedachtewisseling' te houden als de overheid meer financiële mogelijkheden had.⁸²

Deze discussie over een kolonieschool speelde niet alleen binnen de commissie. In een ingezonden brief in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* werd grote bewondering getoond voor wat in Zonneoord voor de kinderen werd gedaan.⁸³ Die brief vol lof eindigde met de wens dat Zonneoord een 'Lust-Oord' zou blijven en niet zou degraderen tot een 'leer-instituut'.⁸⁴ Dat laatste schoot Jacobs in het verkeerde keelgat en in een felle reactie schreef hij dat men van mening kon verschillen, maar het omschrijven van de kolonie als een 'degradatie tot een leerinstituut' getuigde van 'schromelijke en schadelijke overdrijving of van een groot gebrek aan onderscheidingsvermogen'.⁸⁵ Een kolonieschool zou er niet komen, want de crisis bleef aanhouden.

Crisisjaren en een zilveren jubileum

De crisis zou nauwelijks van invloed zijn op het aantal uitzendingen. In het *Onderwijsverslag over het jaar 1933* werd bijvoorbeeld melding gemaakt van de terugloop in het aantal verpleegdagen. Minister Marchant vond dit jammer, omdat uitzending een 'wezenlijk deel' van de zorg was voor zwakzinnigen in de schoolleeftijd, zo berichtte hij de Staten-Generaal.⁸⁶ De minister vond dus, net als het werkveld en de beroepsvereniging van onderwijzers en artsen, dat de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen behoorde tot het domein buitengewoon onderwijs. Een belangrijke constatering, want definitieve wetgeving voor de omvang van het buitengewoon onderwijs moest nog plaats vinden. Er was in 1933 slechts sprake van een tijdelijke vermindering van verpleegdagen. En de vrees voor financiële problemen werd gedeeltelijk weggenomen door een extra subsidie vanuit het Prophylaxefonds van f. 1390.--.⁸⁷ Deze subsidie werd verstrekt na een positief verlopen bezoek van de directeur-generaal van de Volksgezondheid en de inspecteur van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid. Van Voorthuysen had hen uitgenodigd en had zelf een rondleiding gegeven door de gebouwen en op het kolonieterrein.⁸⁸ Tevens kon, dankzij de inspanning van Van Voorthuysen en Herderschêe, in Amsterdam vrij snel een nieuwe vereniging worden opgericht, waardoor ook vanuit de hoofdstad weer kinderen geplaatst konden worden. In 1934 startte ook de verpleging van leerlingen met een lichamelijke beperking.⁸⁹ Gedurende een zestal maanden werd één van de drie koloniehuisen in Ede beschikbaar gesteld voor de Nederlandsche Vereniging Vacantieoord voor lichamenlijk gebrekkigen.⁹⁰ Uiteindelijk viel het jaar 1934 behoorlijk mee, want 'nog nooit' zag de kolonie een zo goede bezetting als in 1934. Al in oktober kon voorspeld worden dat het aantal verpleegdagen dat van voorgaande jaren ver zou overtreffen. Het werden er uiteindelijk 25.711.⁹¹ De vereniging stond er goed voor en het bestuur kon de voorbereidingen treffen voor het zilveren jubileum van de gezondheidskolonie.

Het 25-jarig jubileum van de gezondheidskolonie werd gevierd op 10 januari 1935 in het prestigieuze Hotel des Pays Bas in Utrecht.⁹² Voor talrijke genodigden werd in de filmzaal van het hotel de film *Zonne-Oord: het leven en werken in de gezondheidskolonie voor het afwij-*

kende kind vertoond.⁹³ Na de vertoning van de film werd een receptie, met thee, gehouden in een van de andere zalen en een indrukwekkende rij sprekers voerde daar het woord om zowel de felicitaties uit te spreken als het belang van de vereniging te onderstrepen. Sprekers waren er namens de staat, de gezondheidsraad, de gemeentebesturen van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, de onderwijsbonden het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO), en verschillende andere verenigingen op het terrein van het buitengewoon onderwijs. Alle bij de professionalisering van het buitengewoon onderwijs betrokken organisaties waren overtuigd van de maatschappelijke betekenis van de kolonie.⁹⁴ Iedere spreker benadrukte daarom de noodzaak van de gezondheidskolonie. Door het verblijf in deze gezondheidskolonie werden de kinderen gezonder, hun schoolprestaties gingen vooruit en dat droeg eraan bij dat ze uiteindelijk beter in staat waren een eigen plek in de samenleving te krijgen. Als geschenk van de aangesloten ondersteunende verenigingen werd op 1 juni in Groot-Zonneoord een gebrandschilderd gedenkraam met daarin de jaartallen, 1910-1935, onthuld.⁹⁵ De bestuursleden van de aangesloten verenigingen waren hierbij aanwezig evenals het bestuur van de kolonie. Mevrouw C.J. Bartelds⁹⁶, verpleegkundige en directrice van de kolonie, mocht het glas-in-loodraam onthullen.⁹⁷

Ook in het jubileumjaar waren alle plaatsen in de kolonie bezet. Zelfs moesten er enige bedden worden bijgezet om aan de 'overstelpende aanvragen' te kunnen voldoen. Deze bezetting stemde tot tevredenheid, want in deze tijd van werkeloosheid kwamen kleding, voeding en hygiëne van de kinderen erg in het gedrang. Bovendien maakte de volle bezetting de exploitatie gemakkelijker, want de vaste lasten bleven immers gelijk. De verwachte schade, als gevolg van de belangrijke verlaging van de subsidiegelden in de crisisjaren, bleef daardoor uit.⁹⁸ Er was nog wel een ander probleem dat moest worden opgelost. Veel gezinnen waren namelijk op ondersteuning aangewezen en als een kind werd uitgezonden, paste de gemeente een korting toe op deze ondersteuning. Als gevolg hiervan kwam het regelmatig voor dat ouders hun kinderen niet wilden laten 'verplegen', omdat zij daar financieel nadeel van ondervonden. Daarop schreef de minister van Sociale Zaken, mr. M. Slingenberg van de VDB, aan de gemeenten dat als uit ondersteunde gezinnen kinderen in een gezondheidskolonie werden opgenomen, deze gezinnen niet meer op de steun mochten worden gekort. P.H. Schreuder bracht de ondersteunende verenigingen, waarin de lokale elite doorgaans met een wethouder was vertegenwoordigd, eveneens op de hoogte van dit ministeriële verzoek.⁹⁹ Het gevolg was dat de gemeenten deze korting niet meer toepasten.

Drie huizen voor kinderen van drie soorten scholen

De drie huizen vormden een goede mogelijkheid om tot een indeling te komen. Het grote gebouw Groot-Zonneoord werd gereserveerd voor de leerlingen met een verstandelijke beperking. In het middelste gebouw, Zonneoord, vormden twintig dove leerlingen een eigen 'afzonderlijk gezin'. En de kinderen met een lichamelijke beperking werden opgenomen in het paviljoen Sunny Home, waar de bedden op de begane grond werden opgesteld.¹⁰⁰ Het bestuur was blij dat dit kon, want ook deze kinderen konden niet terecht in de koloniehuisen voor de normale kinderen.¹⁰¹ Doordat nu leerlingen van verschillende soorten scholen voor buitengewoon onderwijs konden worden opgenomen was differentiatie naar beperking mogelijk.

Buitendien kreeg de gezondheidskolonie nu een brede ondersteuning vanuit het werkveld. Er was wel een teruggang in de aanmeldingen vanuit de scholen voor zwakzinnigen, omdat een deel van het beschikbare geld van de verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind werd gebruikt voor de oprichting van werkinrichtingen. In 1934 betrof dit een teruggang van 1558 verpleegdagen.¹⁰²

Dit werd echter ruimschoots gecompenseerd doordat vanuit andere schoolsoorten voor buitengewoon onderwijs uitzending naar de kolonie plaatsvond. Ieder jaar verscheen in de rubriek

‘Onze Kolonie’ van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* een overzicht van het aantal verpleegdagen. Zo bleven de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen geïnformeerd over het succes van de uitbreiding van de gezondheidskolonie.

Grafiek 12. Toename aantal verpleegdagen in de kolonie.¹⁰³

Hieruit blijkt tevens de verwevenheid van beide verenigingen op het thema gezondheid. Bijgaande grafiek laat zien hoe het succes van hun inspanningen om aan de toenemende vraag tegemoet te komen zichtbaar werd gemaakt in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. De volgende jaren bleven alle plaatsen het hele jaar bezet. De Haagse scholen bleven de meeste leerlingen uitzenden. Ongetwijfeld het gevolg van het gegeven dat in het bestuur van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen en de Raad van Toezicht de leden overwegend uit Den Haag kwamen en de bestuursleden en schoolhoofden P.H. Schreuder en Jacobs eveneens uit Den Haag kwamen. In 1936 betrof de Haagse uitzending een totaal van 8939 verpleegdagen.

Binnen het bestuur van de gezondheidskolonie ontstond een discussie over de wenselijkheid van een ‘lighal’, omdat dan het verplichte rusten buiten plaats kon vinden. Maar voor het plan van de lighallen was geen eigen geld beschikbaar.¹⁰⁴ De schoolhoofden Jacobs uit Den Haag, Fransen uit Vlaardingen en Willeboer uit Rotterdam richtten vervolgens een comité op dat met succes zorg ging dragen voor de financiering. De ondersteunende verenigingen en de scholen voor buitengewoon onderwijs werden bij de verschillende acties betrokken.¹⁰⁵ Jacobs, de drijvende kracht achter het realiseren van de lighal, was creatief in het vinden van wegen om de financiële positie te versterken. Zo kreeg hij bijvoorbeeld de adressen van de postgirorekeninghouders en schreef hen aan met het verzoek om, als het girosaldo bijvoorbeeld f. 112,27 zou bedragen, het centenbedrag van f. 0,27 op een speciale girorekening ten behoeve van de lighallen over te maken. Deze originele actie bleek een ‘reuze succes’.¹⁰⁶ Hij had ook nog eens via de *Haagse Courant* de actie onder de aandacht van de burgers gebracht.¹⁰⁷

Illustratie 18. *De lighal bij het koloniehuis.*¹⁰⁸

In korte tijd was het benodigde bedrag bijeengebracht en kon de bouw van de lighal beginnen. Van de lighal was één zijde open en er was plaats voor 24 bedden. Op het in 1916 aangekochte terrein in Ede was in ongeveer twintig jaar, een gezondheidskolonie gerealiseerd van drie grote gebouwen, een ziekenhuisje en een lighal. De crisisjaren, met veel armoede en weinig eten, werden echter langzamerhand ook zichtbaar bij de kinderen die in de gezondheidskolonie kwamen. Zoals gezegd werd het gewicht van de kinderen wekelijks nauwkeurig bijgehouden. De koloniearts constateerde herhaaldelijk dat er sprake was van ondervoeding. Zo kwam in januari 1938 bijvoorbeeld een groep van negentien leerlingen uit Rotterdam in de kolonie aan. Zes weken later keerden zij terug en waren tezamen 191 pond in gewicht toegenomen, dat was gemiddeld ruim tien pond per kind. Bij deze geconstateerde ondervoeding door de koloniearts vroeg Linthorst zich retorisch af: 'Zou de kolonieverpleging nodig zijn?'¹⁰⁹

Eind 1939 maakte de toenemende oorlogsdreiging uitzending korte tijd onmogelijk.¹¹⁰ In de avond van 9 november ontving het bestuur van de kolonie een telegram van de Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid met het bevel om binnen 24 uur de koloniehuisen te ontruimen. Op dat moment waren er 92 kinderen uit verschillende plaatsen van het land in de kolonie. Zij moesten allemaal naar hun woonplaatsen terug. De consequentie was dat ook al het personeel moest worden ontslagen. Als er geen kinderen meer aanwezig waren, stopten de inkomsten om de lonen te betalen.¹¹¹ De huizen werden ontruimd, maar na overleg met de Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid nam de minister van Defensie een 'nadere beslissing'. Het besluit van de Hoofdinspecteur leek in paniek genomen, want de minister draaide het besluit van de Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid gedeeltelijk terug. Kinderen uit het westen van het land en de Veluwe konden wel naar de kolonie.¹¹² Onmiddellijk werden maatregelen genomen om de koloniehuisen weer in gebruik te nemen. De verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind uit Den Haag en Rotterdam stonden direct klaar om kinderen uit te zenden en op 11 december kon de verpleging worden hervat met 55 kinderen.¹¹³ De uitzending bewees haar waarde, omdat juist in deze tijd de voedselvoorziening al problematisch werd en de kinderen in de kolonie konden aansterken. Als voorbeeld daarvan noemde Linthorst de 89 kinderen die in 1940 het koloniehuis verlaten hadden en gemiddeld ruim acht kilo in gewicht waren aangekomen.¹¹⁴ De Centrale Ver-

eeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen vervulde zo een essentiële rol in het verbeteren van de gezondheid van leerlingen van verschillende soorten van buitengewoon onderwijs. Het werd een onmisbaar onderdeel van dat specifieke onderwijsdomein.

Besluit

Het bevorderen van de gezondheid van de leerlingen was een belangrijk thema van onderwijzers en artsen, want door het voorkomen van ziektes konden de schoolprestaties verbeteren en werd de kans vergroot dat de leerlingen later in eigen levensonderhoud konden voorzien. Daarom werden al in de school hygiënische maatregelen genomen, werd er eten en melk verstrekt, en zo nodig medicijnen gegeven door de schoolarts. Dat was echter dikwijls niet genoeg, want leerlingen bleken een periode van doorgaans zes weken nodig te hebben om in een koloniehuis aan te sterken en betere hygiënische gewoontes aan te leren. Hierbij was sprake van een hechte samenwerking tussen onderwijzers en artsen, want plaatsing en verblijf vond plaats zowel vanuit medisch als pedagogisch perspectief. Ruim 15.000 leerlingen uit het buitengewoon onderwijs werden in de periode 1920-1950 in de speciale gezondheidskolonie in Ede opgenomen. De Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen verwierf daardoor een prominente plek in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Door het betrekken van politici en vooraanstaande burgers bij zowel de gezondheidskolonie als de ondersteunende verenigingen werd een breed maatschappelijk draagvlak gecreëerd. Vanuit het figuratieperspectief vormden het werkveld, de ondersteunende verenigingen, de inspectie en de twee beroepsorganisaties van onderwijzers en artsen een krachtig samenwerkingsverband om deze gezondheidskolonie tot een succes te maken en politieke besluitvorming ten aanzien van subsidiëring door de landelijke, provinciale en plaatselijke overheid te beïnvloeden.

Uiteindelijk ontstonden er drie grote gebouwen, een ziekenhuisje, en een lighal. De gezondheidskolonie beschikte daarbij ook over een eigen spoorweghalte. De vier hoofdpersonen uit deze studie hadden bij al deze ontwikkelingen een cruciale rol. Alle vier lieten ze hier opnieuw zien dat ze solidair waren met de zwaksten in de samenleving. Zij spanden zich onvermoeibaar in om deze kolonie tot een succes te maken.

Overheden en talrijke organisaties uitten hun waardering voor wat directie en bestuur tot stand hadden gebracht. De verschillende instituties waren ervan overtuigd dat deze kolonie een speciale waarde had voor de samenleving. Gedrag en schoolprestaties verbeterden en dat vergrootte de kans dat de leerlingen later 'min of meer' in eigen levensonderhoud konden voorzien. De gezondheidskolonie in Ede had een duidelijke plek gekregen in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

Nazorg, zoals avondonderwijs en werkklassen, ontstond begin twintigste eeuw vanuit de scholen voor buitengewoon onderwijs, omdat onderwijzers het vanzelfsprekend vonden om naast hun schooltaak en na de officiële schoolperiode de vraagbaak en daadwerkelijke ondersteuners van hun oud-leerlingen te blijven.¹ In de Lager Onderwijswet van 1920 had de staat al rekening gehouden met uitbreiding van het beroepsdomein buitengewoon onderwijs.² Omdat het nog ontbrak aan landelijk overheidsbeleid, wees inspecteur Van Voorthuysen al in zijn eerste inspectieverslagen op het grote belang van de nazorg.³ Allereerst wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de noodzaak tot nazorg. Vervolgens wordt onderzocht op welke wijze de urgentie tot nazorg tot gevolg had dat het beroepsdomein buitengewoon onderwijs werd uitgebreid met werkinrichtingen. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen kwam daarbij met een rapportage die richtinggevend was voor de landelijke ontwikkeling van de nazorg. Vervolgens werd de Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs door het werkveld opgericht. Ook de staat nam een initiatief en in de slotparagraaf wordt onderzocht hoe deze organisatie Arbeid voor Onvolwaardigen (AVO) zich ging inspannen om mensen met een beperking deel te laten nemen aan de arbeidsmarkt. De staat maakte het 'vraagstuk van onvolwaardige arbeidskrachten' tot een politiek onderwerp door de installatie van de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten met Van Voorthuysen als rapporteur. Achtereenvolgens worden dus behandeld: de noodzaak tot nazorg, de uitbreiding van het beroepsdomein buitengewoon onderwijs, de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs, en de organisatie Arbeid voor Onvolwaardigen.

Noodzaak tot nazorg: initiatieven in Amsterdam en Haarlem

Het werkveld ofwel de scholen voor buitengewoon onderwijs hadden met verschillende acties hun beroepsdomein uitgebreid. Deze zorg voor oud-leerlingen had geleid tot avondonderwijs, 'buitengewoon vervolgonderwijs', uitmondend in een voorstel van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen aan minister De Visser om een ambtenaar voor de nazorg aan te stellen. Deze nazorg moest erop gericht zijn dat de leerling later zoveel mogelijk de eigen kost kon verdienen. Het standpunt van het Hoofdbestuur werd door secretaris Blokpoel in 1921 nog eens bondig weergegeven naar aanleiding van enkele vragen in de algemene ledenvergadering: 'Maatschappelijke zorg wordt door onderwijzers verleend.' In Amsterdam was dit al georganiseerd en om die reden volgde het Hoofdbestuur dit en pleitte voor een 'ambtenaar belast met de nazorg'. Het Amsterdamse rapport *After Care*⁴ had benadrukt dat oud-leerlingen zich slechts bij uitzondering helemaal zelfstandig en onafhankelijk in de maatschappij staande konden houden. Het Hoofdbestuur was daarom tot de conclusie gekomen dat zoveel mogelijk in iedere grote plaats met een school voor buitengewoon onderwijs een ambtenaar moest worden aangesteld die uitsluitend belast was met de nazorg van oud-leerlingen. In kleinere plaatsen zou een leerkracht van de school voor buitengewoon onderwijs die taak op zich kunnen nemen. De ambtenaar van de nazorg zou dan een 'trait-d'union' zijn tussen ouders, werkgever en oud-leerling. Hij moest contact onderhouden met de oud-leerling, besprekingen houden met de werkgever en de arbeidspres-

taties controleren.⁵ Deze nazorgambtenaar moest tevens 'preventief werken ten opzichte van morele of zedelijke verwildering'. Voor de ernstig verstandelijk beperkten, die niet in een passende werkkring geplaatst konden worden, zou hij moeten nagaan of er een 'zelfstandige arbeidsgelegenheid' zou kunnen worden ingesteld, dat wil zeggen een inrichting waarin deze leerlingen tijdelijk of voorgoed overdag zouden kunnen werken. Die leerlingen die alleen onder deskundige leiding tot een arbeidsprestatie konden komen zouden hier permanent kunnen blijven.⁶ De afdelingen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zouden deze nazorg plaatselijk moeten realiseren.

Ook inspecteur Van Voorthuijsen hechtte groot belang aan een ambtenaar voor de nazorg, omdat een groot aantal leerlingen na het verlaten van de school nog niet zelfstandig in de maatschappij kon functioneren. Enkele maanden voor zijn aantreden als inspecteur voor het buitengewoon onderwijs was in de hoofdstad de aparte ambtenaar voor de nazorg aangesteld. Deze proef leek de inspecteur 'zeer belangrijk', omdat de meeste oud-leerlingen nog niet 'losgelaten' konden worden, zij hadden nog steun nodig.⁷

De staat had de omvang van het domein buitengewoon onderwijs steeds open gehouden en daarom was de afgrenzing van het professionele beroepsdomein buitengewoon onderwijs niet in de Lager Onderwijswet van 1920 vastgelegd. De ruimte om de grenzen van het buitengewoon onderwijs ruimer te stellen dan het lager onderwijs alleen werd daarom door het werkveld, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de inspecteur steeds benut. Voor de professie in wording was afbakening en erkenning van het beroepsdomein door de overheid van cruciaal belang. Het ontbrak echter aan nadere regels over de vraag wanneer en voor welke activiteiten aanspraak gemaakt kon worden op een subsidie door de staat.⁸ Dat probleem betrof bijvoorbeeld ook de klassen voor 'Buitengewoon vervolgonderwijs'. Dit vervolgonderwijs, zoals dat inmiddels gegeven werd in Rotterdam, Den Haag, Haarlem en Arnhem, was ontstaan vanuit de scholen voor buitengewoon onderwijs.⁹ Het was nu onduidelijk of dit onderwijs zou moeten vallen onder de inspectie van het vervolgonderwijs of van het buitengewoon onderwijs en of deze scholen subsidie van de staat konden krijgen.¹⁰ Dit vervolgonderwijs kon naar de mening van Van Voorthuijsen moeilijk worden gemist, omdat deze leerlingen op de ambachtsscholen werden geweerd.¹¹ De minister had in 1920 weliswaar een regeling voor het vervolgonderwijs in het vooruitzicht gesteld¹², maar deze toezegging werd niet geëffectueerd in een Koninklijk Besluit (KB). Daarom rekenden het werkveld en de inspectie de bijzondere zorg die aansloot op de school voor buitengewoon onderwijs vooralsnog tot de nazorg.

Een in 1922 door het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen verstuurd adres aan minister Visser met een voorstel hoe een en ander geregeld zou kunnen worden, werd door gebrek aan financiële middelen niet gehonoreerd.¹³ Daarom bleef Van Voorthuijsen de noodzaak tot een wettelijke regeling voor de nazorg in zijn jaarlijkse inspectieverslagen herhalen. Uit alles bleek, zo schreef de inspecteur in 1928 aan onderwijsminister Waszink, dat overal verlangd werd naar een regeling van de nazorg. Wat tot nu toe op dit gebied werd gedaan was 'geheel onvoldoende'. Voorlopig werd al dit werk nog door de onderwijzer gedaan, maar het werk vereiste op den duur een wettelijke regeling met een ambtenaar voor de nazorg. Zwakzinnigenzorg die alleen uit onderwijs bestond was half werk. Zonder nazorg zou het werk van de school 'geheel verloren gaan', aldus de inspecteur.¹⁴

Van verschillende kanten werd er bij de staat op regelgeving aangedrongen. Zo was in 1925 op initiatief van de vereniging Volksonderwijs een landelijk Congres voor Onderwijs aan de niet-leerplichtige jeugd gehouden in de Jaarbeurs in Utrecht.¹⁵ De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werd lid van het congrescomité en leverde een bijdrage met als onderwerp 'De nazorg voor de oud-leerlingen van het buitengewoon onderwijs'.¹⁶ De Boer, gemeenteambtenaar voor de nazorg in Amsterdam, hield de inleiding over de noodzaak van goede nazorg.¹⁷ Na dit congres stuurde het uitvoerende comité van het congres namens 24 organisaties een adres aan Rutgers, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen namens de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), met de toevoeging dat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen er met nadruk op wilde wijzen dat de nazorg voor de leerlingen die de scholen voor buitengewoon onderwijs verlaten hadden 'zeer bijzondere aandacht' verdiende.¹⁸

Een verzoek dat nog eens werd benadrukt door de resultaten van het grootschalige Engelse onderzoek van E.O. Lewis in de twintiger jaren, en door Van Voorthuysen in 1930 besproken in zijn artikel 'Zwakzinnigenzorg in Engeland' in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.¹⁹ Dit laat opnieuw zien dat de hoofdpersonen kennis uit het buitenland belangrijk vonden en de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen daarover informeerden.²⁰ Eén van de onderzoeksvragen was in hoeverre de zwakzinnigen in eigen levensonderhoud konden voorzien. De resultaten gaven onderstaand beeld:

Voorzien in levensonderhoud	'Debiel'		'Imbeciel en idioot'		Gemiddeld	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Bijna geheel	16.9	6.3	-	-	13.6	5.1
Gedeeltelijk	53.3	60.6	14.1	10.5	45.7	51.0
Geheel niet	27.1	30.7	85.3	89.5	38.5	42.0
Niet ingedeeld	2.7	2.4	0.6	-	2.2	1.9
	100	100	100	100	100	100

Tabel 12. Percentage 'zwakzinnigen' in Engeland dat in eigen levenshoud kon voorzien.²¹

Het rapport van Lewis steunde Van Voorthuysen in zijn overtuiging dat de staat maatregelen moest nemen om een adequate nazorg te realiseren, want er bleek een grote samenhang tussen zwakzinnigheid en allerlei sociale problemen als pauperisme.²² De staat kwam echter niet met een wettelijke regeling voor de nazorg en daarom schreef Van Voorthuysen uiteindelijk in 1949 zelf een conceptwetsvoorstel. In het afsluitende hoofdstuk, Nieuwe wetgeving en nieuwe kennis, komt dit wetsvoorstel aan de orde.

Nazorg en de opgerichte werkinrichtingen bleven voor hun financiering geheel of gedeeltelijk afhankelijk van steunverenigingen als Zorg voor het Achterlijk Kind, gemeentelijke en provinciale subsidies, werving van fondsen en verkoop van gemaakte producten. De eerste werkinrichting werd in 1920 in Dordrecht geopend en een groot aantal gemeenten zou dit voorbeeld navolgen. In de beginfase waren het vooral de verenigingen Zorg voor het Achterlijk Kind die financiële middelen beschikbaar stelden om een werkinrichting op te richten en in stand te houden. Zorg voor de oud-leerlingen van de school voor buitengewoon onderwijs behoorde immers tot hun doelstelling. Gemeenten waren pas bereid om in de kosten bij te dragen als duidelijk werd gemaakt dat de ondersteuning van een

werkinrichting aanzienlijk goedkoper was dan gestichtsverpleging.²³ Een organisatie die ook financiële steun ging verlenen was het Antonia Wilhelmina Fonds. Van Voorthuijsen was in 1921 lid van de Raad van Bestuur van dit fonds geworden en rapporteerde in 1933 aan minister Slotemaker de Bruïne, toen minister van Sociale Zaken voor de Christelijk Historische Unie (CHU), dat dit fonds 'belangrijke steun' verleende bij het tot stand brengen van enkele werkinrichtingen voor laagstaande zwakzinnigen.²⁴ Dit laat zien dat Van Voorthuijsen werkelijk op allerlei manieren de zaak van het buitengewoon onderwijs probeerde te dienen. Dat wordt ook zichtbaar in de hierna te bespreken casussen Amsterdam en Haarlem. In deze steden werd op verschillende wijze gestart om de nazorg een eigen plek te geven. De Amsterdamse Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen had het rapport *After Care* uitgebracht dat duidelijk maakte dat nazorg onder leiding van een aparte ambtenaar nodig was. Daarom wordt eerst dit Amsterdamse initiatief en de gevolgen daarvan onderzocht. Hierna wordt de ontwikkeling van de nazorg in Haarlem behandeld, omdat het Amsterdamse rapport aanleiding was voor het Haarlemse gemeentebestuur om de nazorg structureel aan te pakken en deze aanpak kreeg een landelijke voorbeeldfunctie. De nazorg in Haarlem werd namelijk in 1925 door de redactie in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* opgenomen als voorbeeld voor andere gemeenten.²⁵

Nazorg in Amsterdam

Dat de leerlingen na het doorlopen van de school niet zomaar 'losgelaten' konden worden in de maatschappij was voor de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke kinderen in Amsterdam aanleiding geweest een commissie in te stellen om het vraagstuk van de zorg voor oud-leerlingen te bestuderen en met aanbevelingen te komen. Het in 1917 uitgebrachte rapport *After Care* van de artsen Bouman, Gewin en Herderschêe benadrukte dat de hulp die door de scholen voor buitengewoon onderwijs geboden werd onvoldoende was. Er moest een speciale ambtenaar voor de nazorg worden aangesteld, want een zwakzinnige zou gedurende zijn hele leven enige morele en waarschijnlijk ook financiële steun nodig hebben om zich in de maatschappij te handhaven. 'Onderwijs was voor de zwakzinnige belangrijk', zo luidde de conclusie, maar 'opvoeding belangrijker' en 'maatschappelijke zorg' het belangrijkste. Slechts door maatschappelijke zorg kon 'het kapitaal' dat door onderwijs en opvoeding was opgebouwd 'rentegevend' worden gemaakt. Het belang van de zwakzinnige werd het beste gediend als onderwijs, opvoeding en maatschappelijke zorg waren geconcentreerd in 'één competente hand'.²⁶ Het doel van de school en de ambtenaar was de leerling te brengen tot een werkzaam en productief leven, als het kon in de maatschappij en als dat niet realiseerbaar was in een werkinrichting.²⁷ Naar aanleiding van dit rapport werd De Boer, onderwijzer bij het buitengewoon onderwijs in Amsterdam, in 1920 door het bestuur van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke kinderen aangesteld als ambtenaar voor de nazorg.²⁸ Omdat deze zorg gerekend werd tot het domein van het buitengewoon onderwijs kon De Boer lid blijven van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Door zijn aanstelling werd dus eveneens een nieuwe professional bij het buitengewoon onderwijs geïntroduceerd, namelijk de ambtenaar van de nazorg.

Naar de mening van De Boer was de tot dusver geboden steun door de onderwijzer onvoldoende. De onderwijzer van de school voor buitengewoon onderwijs beperkte zich in eerste instantie tot het zo zorgvuldig mogelijk aan werk helpen. Zonder voortdurende

begeleiding en hulp echter zouden een groot aantal 'onevenwichtige en degeneratieve naturen' niet slagen in de maatschappij.²⁹ Hij vestigde er nog eens de aandacht op dat zonder deze zorg een groot aantal oud-leerlingen ten laste zou komen van de gemeenschap en dat daarmee ook grotendeels de investering via het onderwijs op de buitengewone scholen verloren zou gaan.³⁰ Dit standpunt verwoordde De Boer in het artikel 'De Nazorg bij het Buitengewoon Onderwijs', geschreven vlak voordat de gemeente Amsterdam in 1923 de scholen van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke kinderen overnam. Bij die overname in 1924 wist de gemeente nog niet bij welke gemeentelijke dienst De Boer moest worden ondergebracht. Herderschêe had daar een duidelijke mening over en had al voor de overname actie ondernomen door een amicebrief te schrijven aan L. Heyermans, directeur van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst. In die brief vroeg hij zijn steun voor het standpunt dat zowel de medische dienst aan de scholen voor buitengewoon onderwijs als de nazorg ondergebracht behoorden te worden bij de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst en niet bij de gemeentelijke afdeling voor beroepskeuze. Nazorg en scholen voor buitengewoon onderwijs hoorden bij één. Zonder nazorg hadden de scholen 'niet veel waarde'. De nazorg bestond, volgens Herderschêe, uit het 'voortdurend contact houden met de oud-leerlingen, bezigheid voor hen zoeken, hen uit kazerne en gevangenis houden en als het dreigt mis te gaan, hen bijtijds te doen opnemen'. Dit was een werk dat voortdurend contact eiste met de arts die aan de scholen verbonden was.³¹ Deze actie van Herderschêe had te maken met een discussie over de lokale inrichting van de nazorg, zich toespitsend op een conflict tussen twee rivaliserende gemeentelijke diensten in Amsterdam. Dat waren het Bureau voor de Beroepskeuze onder leiding van de oud-onderwijzer E.J. van Det en de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst. Beide diensten probeerden hun werkveld uit te breiden.³² Uiteindelijk werd de nazorg ondergebracht bij de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst, zoals Herderschêe had bepleit.

Met Herderschêe besprak nazorgambtenaar De Boer in 1923 het plan om in Amsterdam, in navolging van Dordrecht, een werkinrichting voor oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs te starten. Er kwamen in 1923, volgens de gegevens van De Boer, 23 oud-leerlingen voor een dergelijke werkinrichting in aanmerking. De gemeente Amsterdam zou deze werkinrichting kunnen financieren, want ze bespaarde dan de gestichtskosten. Omdat de gemeente niet inging op het voorstel van De Boer en Herderschêe namen zij samen met F.S. Meyers, hoofd van de psychiatrische dienst in Amsterdam, het initiatief voor een particuliere inrichting.³³ Herderschêe en De Boer lieten het er dus niet bij zitten toen de gemeente niet inging op hun voorstel. Herderschêe nam contact op met Van Voorthuysen die hij goed kende vanuit de redactie van *Pais*, als inspecteur van het buitengewoon onderwijs en als adviseur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Op advies van Van Voorthuysen stelde het Antonia Wilhelmina Fonds vervolgens een geldbedrag beschikbaar voor deze Amsterdamse inrichting.³⁴ Op deze wijze zette Van Voorthuysen vanaf zijn eerste inspectieverslag niet alleen de landelijke overheid onder druk om maatregelen te treffen voor de nazorg, maar adviseerde en ondersteunde hij ook het werkveld bij initiatieven. Voor de oud-leerlingen van het buitengewoon onderwijs in Amsterdam werd in de zomer van 1924 de eerste particuliere 'arbeids-inrichting' geopend onder auspiciën van de Wilhelmina Vereniging, een vereniging die onder controle stond van de eerder genoemde Meyers. Deze 'arbeidsinrichting' startte met drie pupillen en een werkmeester.³⁵

Langzamerhand werd de werkinrichting uitgebreid. In 1928 werkten in deze 'Arbeidsschool voor geestelijk zwakken' achttien jongens.³⁶

Voorbereiding op een werkinrichting was echter nodig. Vooral in de bezinkingsklassen of via 'arbeidsklassen' werden vaardigheden voor het latere werk nadrukkelijk aangeleerd. Zo leerde Jo. C. Breukelaar, onderwijzeres aan de protestants-christelijke school van Calliber in Amsterdam, kinderen 'deelvaardigheden' om ze voor te bereiden op een later vak.³⁷ Zij ontwikkelde hiertoe een eigen methode. In Amsterdam ging zij de grachten en straten langs om bij de werkplaatsen van bedrijven te kijken welke werkzaamheden geschikt zouden kunnen zijn voor haar leerlingen. Vervolgens analyseerde zij het werk om na te gaan welke eenvoudige 'handgrepen' nodig waren. Deze vaardigheden maakte ze zich eerst zelf eigen om ze daarna aan de kinderen te leren. Op die manier maakte ze de leerlingen van de school geschikt voor specifieke activiteiten in het arbeidsproces.³⁸

Het Amsterdamse rapport *After Care* en de aanstelling van een aparte ambtenaar voor de nazorg was aanleiding voor de Haarlemse afdeling van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen om deze bijzondere zorg in de gemeente grondig aan te pakken.

Nazorg in Haarlem

Oud-leerlingen van de buitengewone scholen werden op het gewone vervolgonderwijs in Haarlem niet toegelaten. Deze leerlingen waren aangewezen op het avondonderwijs van de scholen voor buitengewoon onderwijs.³⁹ Het voordeel van het avondonderwijs was dat de kinderen niet dadelijk het contact met de school verloren en het bevorderde dat de avonden goed werden besteed. Naast het bijhouden van de gewone schoolvakken en het beoefenen van praktische vakken werd aandacht gegeven aan ontspanning. Vooral in Haarlem was de organisatie van het avondonderwijs in deze richting georganiseerd, aldus Van Voorthuysen.⁴⁰ Voor het avondonderwijs, buitengewoon vervolgonderwijs, waren in die periode verschillende knelpunten op te lossen. De vakken koken, naaien, verstellen en strijken mochten niet gegeven worden op de speciale avondschole, omdat de Nijverheidsonderwijswet daarin voorzag.⁴¹ Ook was de subsidieverlening voor het vervolgonderwijs niet duidelijk.⁴² Omdat regelgeving ontbrak was verder onduidelijk of het buitengewoon vervolgonderwijs ingedeeld moest worden bij de inspectie van het buitengewoon onderwijs of moest vallen onder de inspectie van het vervolgonderwijs.⁴³

De Haarlemse onderwijzer Hiemstra, die eerder een pleidooi gehouden had voor een tweejarige opleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs, pleitte in 1921 voor de oprichting van een speciale avondschole die het begin zou moeten vormen van de nazorg. Vanuit deze school moest de nazorg dan verder uitgebouwd worden. Via de avondschole kon namelijk 'een massa onontbeerlijke' gegevens verzameld worden over het sociale leven van de oud-leerlingen. Hiemstra stelde voor dat de nazorg zich in drie richtingen zou ontwikkelen. In de eerste plaats moesten de zwakzinnigen aan het werk gezet en gehouden worden. In de tweede plaats was er aparte zorg nodig voor zwakzinnigen die 'bijzondere leiding' vereisten. Deze zwakzinnigen kwamen uit een 'slechte omgeving' en liepen een groot risico in aanraking te komen met politie en justitie. Deze leerlingen zouden een 'patroon' toegewezen moeten krijgen en wellicht in een ander gezin geplaatst moeten worden. In de derde plaats moest een inrichting opgericht worden voor 'productieve arbeid'. Deze inrichting zou tevens een 'toevlucht' moeten zijn voor werkloze zwakzinnigen.⁴⁴

De afdeling Haarlem van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen deed in 1921 het voorstel aan de algemene ledenvergadering om na te gaan wat er gedaan kon worden voor zwakzinnige kinderen die niet meer naar school gingen.⁴⁵ Het Hoofdbestuur stelde voor om gegevens te verzamelen. Vervolgens kon op basis van deze inventarisatie een artikel gepubliceerd worden en zou de vereniging een standpunt bepalen over deze 'belangrijke zaak'.⁴⁶ De tijd was klaarblijkelijk nog niet rijp om een gemeenschappelijk uitgangspunt te formuleren. Het zou nog zes jaar duren voordat de vereniging een Commissie Nazorg zou instellen. Op lokaal niveau ging de afdeling Haarlem echter verder met haar poging om goede nazorg tot stand te brengen. Dat kon volgens de afdeling niet overgelaten worden aan de vrijwilligheid van de onderwijzer. Een aparte ambtenaar zou, net als in Amsterdam, de nazorg tot taak moeten hebben. Het afdelingsbestuur verzocht in een adres aan het college van B en W van Haarlem om een proef van een jaar. Het college gaf aan de gemeenteraad een negatief advies ten aanzien van dit verzoek, omdat ze dachten dat de behoefte aan nazorg gering was en er bovendien geen financiële ruimte was voor een dergelijke ambtenaar. Het adres werd echter aangehouden, omdat het raadslid C.J.H. Poppe van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) een motie indiende om een commissie in te stellen, 'teneinde te onderzoeken wat te Haarlem kan geschieden voor de nazorg van oud-leerlingen van de buitengewone school voor lager onderwijs'.⁴⁷ De gemeenteraad nam deze motie aan. De commissie die de opdracht kreeg een rapport uit te brengen werd op 31 januari geïnstalleerd door W.A. Bruch, wethouder van Onderwijs.⁴⁸ De opdracht van deze commissie, onder voorzitterschap van de Amsterdamse nazorgambtenaar De Boer, was te onderzoeken of oud-leerlingen hulp of verzorging nodig hadden en of die hulp en verzorging hun werd gegeven. Zo niet, hoe daar dan in voorzien moest worden.⁴⁹ In het hierna uitgebrachte rapport *Nazorg voor Zwakzinnigen* waren de gegevens van 154 oud-leerlingen, 50 meisjes en 104 jongens, verwerkt. De commissie had aanvullend een indeling gemaakt voor de leerlingen waarvoor hulp noodzakelijk of gewenst was. Hierbij werden, zoals onderstaande tabel laat zien, een vijftal categorieën onderscheiden.

	Meisjes	Jongens	Totaal
Bijna geheel arbeidsongeschikt	12	12	24
Belangrijk minder arbeidsongeschikt	6	35	41
Ongunstig milieu	12	30	42
Karakter en gedragfouten	8	35	43
Antisociale eigenschappen	4	8	12

Tabel 13. *Oud-leerlingen waarvoor hulp geïndiceerd was.*⁵⁰

De Haarlemse commissie concludeerde dat voor 70% van de oud-leerlingen verdere hulp nodig was.⁵¹ Voor verschillende oud-leerlingen die in een gewone werkplaats niet terecht konden was de oprichting van een werkinrichting noodzakelijk. Al deze maatregelen dienden om de 'bruikbaarheid en de maatschappelijke geschiktheid' te verhogen en daartoe was samenwerking van de verschillende verenigingen op dit gebied eveneens noodzakelijk.⁵² De gemeenteraad besloot op 4 maart 1925 om E.P. Schuyt, hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs, opdracht te geven om een definitieve regeling voor de nazorg te ontwerpen.

Voorlopig dacht de gemeente niet aan een ambtenaar die uitsluitend met de nazorg was belast, want dat zou een te zware belasting worden voor de gemeentebegroting. Voor

de nazorg werd aansluiting gezocht bij de avondschool. Door middel van de avondschool kon nagegaan worden welke leerlingen voor verdere nazorg in aanmerking zouden komen. Schuyt, hoofd van deze avondschool, werd belast met het regelen van de nazorg 'bij wijze van proef'. Daarvoor hoefde hij dan één avond geen les te geven.⁵³ Tevens zou door hem de instelling van een Verbands-commissie moeten worden voorbereid. De Verbands-commissie, met Schuyt als secretaris, moest de samenwerking van de achttien verschillende Haarlemse liefdadigheidsverenigingen bevorderen en ook de 'morele en godsdienstige verzorging' van de zwakzinnigen behartigen. Deze commissie zou moeten proberen een particuliere werkinrichting op te richten. Als dit niet zou lukken, moest van gemeentewege 'iets in dezen geest ter hand genomen worden'. Voor een werkinrichting zou de gemeente een bedrag van f. 150,-- per client uittrekken. Men ging ervan uit dat f. 2.000,-- voorlopig voldoende moest zijn. De redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* publiceerde vervolgens deze beleidslijn van de gemeente Haarlem als informatie voor andere gemeenten.⁵⁴

In de Raadszitting van 4 november 1925 werd besloten om met ingang van 1926 de nazorg definitief te regelen. Schuyt werd naast zijn functie als schoolhoofd tot hoofd van de nazorg benoemd. De Haarlemse werkinrichting voor 'maatschappelijk ongeschikte zwakzinnigen' werd op 25 januari 1926 officieel geopend. Het college van B en W was aanwezig en na de opening door de burgemeester werd het woord gevoerd door Van Voorthuizen, die het belang van de werkinrichting benadrukte.⁵⁵ Met ingang van 1926 kende Haarlem drie onderdelen van de nazorg die onder leiding stonden van Schuyt. Naast de maatschappelijke nazorg die bedoeld was voor de overgang naar een werkplek en het voortdurende toezicht daarop, was er de werkinrichting waar oud-leerlingen in een beschermde omgeving onder toezicht konden werken. En tot slot was er de Verbands-commissie die tot taak had de band van de dagscholen en de avondschool met de nazorg te versterken.⁵⁶ Vanuit het figuratieperspectief gezien was in Haarlem door inspanning van de gemeenteraad, het werkveld, negentien plaatselijke organisaties en gesteund door de inspecteur van het buitengewoon onderwijs een samenhangend stelsel van bijzondere zorg gerealiseerd. Het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs vervulde daarbij een spilfunctie. Een rol die hij ook al had bij het oprichten van de plaatselijke vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind.

Haarlem zou het voorbeeld worden voor de overige gemeenten in Nederland. Voor het organiseren van de nazorg werd het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs in nevenfunctie benoemd tot ambtenaar van de nazorg. Doordat het aantal gemeenten waar de nazorg georganiseerd werd snel toenam, was er ook een forse uitbreiding van het beroepsdomein buitengewoon onderwijs.

Uitbreiding van het beroepsdomein met nazorg

Voor de algemene vergadering van april 1927 diende de afdeling Amsterdam van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen een motie in om een commissie in te stellen die de zorg voor oud-leerlingen van het buitengewoon onderwijs zou gaan bestuderen.⁵⁷ Deze afdeling had dit voorstel ingediend, omdat in de verschillende plaatsen waar een school voor buitengewoon onderwijs was de regelingen voor de nazorg erg uiteenliepen. Deze nazorg betrof het avondonderwijs, speciale vervolgtrajecten en in enkele plaatsen ook al een werkinrichting⁵⁸, waarvan, zoals we hieronder zullen zien, de eerste in 1920 in Dordrecht was opgericht. Omdat in Haarlem en Amsterdam al ervaring was opgedaan met het inrichten

van nazorg, besloot het Hoofdbestuur de Commissie Nazorg samen te stellen uit de onderwijzers P.H. Schreuder, P. de Boer uit Amsterdam en C. Visser uit Haarlem.⁵⁹ Een jaar later had de commissie haar rapport voor bespreking gereed.⁶⁰ De commissie had de nazorg uit zeventien gemeenten met in totaal 35 scholen voor buitengewoon onderwijs in kaart gebracht. Daarnaast had zij de nazorg in Duitsland, Engeland en België bestudeerd. Centraal stond de vraag: 'Welke wegen staan open om de arbeidsgeschiktheid van de leerlingen van het buitengewoon onderwijs te vergroten?' Dit rapport was zo belangrijk dat er in 1928 een extra algemene vergadering werd uitgeschreven met als enige agendapunt de bespreking van dit rapport. Inspecteur Van Voorthuijsen was hierbij aanwezig evenals genodigden uit het bijzonder buitengewoon onderwijs.⁶¹ De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen liet hierdoor zien dat zij de ambitie had om de stuwende kracht te worden voor uitbreiding van het domein buitengewoon onderwijs met de nazorg.

De Commissie Nazorg had geconcludeerd dat het voor de oud-leerlingen moeilijk was om een plaats in de maatschappij 'te veroveren'. De werkplaatsen en fabrieken waren 'tenslotte geen filantropische instellingen', zo werd opgemerkt. De buitengewone scholen moesten de 'arbeidsprestatie' bij de leerlingen zoveel mogelijk proberen te vergroten. Voor de hoogste klassen, arbeidsklassen, zou minstens de helft van de tijd aan arbeid moeten worden besteed.⁶² Door de omgang met meerdere gereedschappen en materialen leerden de leerlingen hun 'vaardigheidsprestaties' te vergroten. Jongens en meisjes moesten tot hun vijftiende jaar op school blijven, vanaf twaalf jaar kregen ze onderwijs in arbeidsklassen. Een forse verhoging van het aantal arbeidsuren was waarschijnlijk geen probleem voor het rijks-schooltoezicht want, zo meende de commissie, 'onze inspecteur' was een voorstander van elke maatregel die zou leiden tot een hogere kans van slagen van de zwakzinnige om werk te vinden.⁶³ De nazorg moest bij één persoon in handen zijn en kon in de grote steden een aparte tak van dienst worden. Deze nazorg moest hulp bieden bij het vinden van een baan, werkgelegenheid opsporen, toezichthouden op de 'werkinrichting voor imbecillen' en op gedrag van de oud-leerlingen op straat, thuis en in de werkplaats, en moest verder bemiddelen bij conflicten met de werkgever of medewerkers en optreden als de oud-leerling in aanraking kwam met politie of justitie. Ook bij de oproep voor de dienstplicht of als er sprake was van ondertoezichtstelling had nazorg een taak. Verder meende de commissie dat de 'jeugdige zwakzinnige arbeider' niet in staat was om thuis de nodige rust en ontspanning te vinden. Hij zocht dan afleiding op straat en door 'geringer weerstandsvermogen en grote suggestibiliteit' werd hij door 'gewetenloze individuen' misbruikt om allerlei misdrijven te plegen. De avonden moesten daarom onder goede leiding worden doorgebracht.⁶⁴

Voor deze extra ledenvergadering in 1928 werd een aantal stellingen geformuleerd. Bij het onderwijs aan zwakzinnigen zou handenarbeid een grotere plaats moeten krijgen en het was nodig om zowel voor de jongens als de meisjes een arbeidsklas te vormen. Er moest een proef genomen worden met 'voorbereidend vakonderwijs', speciaal voor de goede debielen en na het onderwijs in de arbeidsklas moest er voor de minder goede debielen een speciale opleiding komen om ze geschikter te maken voor de arbeid. Nazorg was voor de zwakzinnige jeugd noodzakelijk en in de grotere plaatsen kon dit een ambtenaar zijn met een volledige dagtaak. In kleinere plaatsen volstond een parttime aanstelling, maar in beide gevallen moest het iemand zijn met een jarenlange ervaring in het buitengewoon onderwijs aan zwakzinnige kinderen. Voor de zwakzinnige jeugd was avondverzorging nodig voor de 'verdere voltooiing'

van de opvoeding en deze avondverzorging moest ook het karakter van onderwijs hebben. Verder was voor de leerlingen die 'in de ergste graad' zwakzinnig waren een werkinrichting nodig die aansloot bij de bezinkingsklas en onderdeel was van de 'nazorgorganisatie'. Via de bezinkingsklassen of de zelfstandige 'scholen voor imbecillen' zouden de leerlingen voorbereid worden op de werkinrichting.⁶⁵ Bijgaande foto illustreert dat de bezinkingsklassen dan wel voorzien moesten zijn van geschikte leermiddelen, zoals bijvoorbeeld een weefgetouw.

Illustratie 19. *Meisje uit de bezinkingsklas bereidt zich voor op de werkinrichting.*⁶⁶

Verder was voor uitbreiding van de nazorg een subsidieregeling nodig zonder dwingende voorschriften, omdat de nazorg zich eerst nog verder moest ontwikkelen.⁶⁷ Met uitzondering van de stelling, 'proef met voorbereidend vakonderwijs'⁶⁸, werden alle stellingen aangenomen en had de Vereniging van Onderwijzers en Artsen een beleidsdocument vastgesteld op basis waarvan plaatselijk beleid door de afdelingen gerealiseerd kon worden.⁶⁹

Van Voorthuijsen constateerde in zijn inspectieverslag over 1928-1929 dat de nazorg voor de oud-leerlingen van de scholen voor zwakzinnigen een langzame groei vertoonde. Vergeleken met de groei van het buitengewoon onderwijs bleef de ontwikkeling echter achter. Er waren drie elementen die, volgens Van Voorthuijsen, onder de nazorg vielen. Dat was de hulp die de ambtenaar voor de nazorg kon bieden, de werkinrichting voor de 'laagstaande zwakzinnigen' en de avondverzorging. Van Voorthuijsen wees minister Waszink erop dat het de voorkeur verdiende ambtenaren aan te stellen die hun 'volle werkkracht' aan het werk van de nazorg konden geven. Hij vermeldde ook nadrukkelijk dat er in de bestaande werkinrichtingen 'streng' op werd toegezien dat alleen zwakzinnigen werden geplaatst die in de vrije maatschappij geen baan konden krijgen. Tenslotte pleitte hij, zoals in eerdere verslagen, opnieuw voor een wettelijke regeling voor de nazorg.⁷⁰

De vraag of de 'goede debielen' via een speciale vakopleiding geschoold konden worden kwam eveneens weer aan de orde. In verschillende plaatsen werd de mogelijkheid overwogen om een dergelijke opleiding te starten. Reden voor De Boer om de argumenten tegen een vakopleiding nog eens op schrift te zetten. In zijn artikel 'Vakopleiding voor zwakzinnigen' analyseerde De Boer de resultaten die tot dusver in binnen- en buitenland waren gerealiseerd en concludeerde hij dat zwakzinnigen niet geschikt waren voor een vakopleiding, omdat ze niet zelfstandig konden werken. De zwakzinnige had voor het slagen in het bedrijfsleven 'leiding' nodig, daarom moest een goed geregelde nazorg worden gerealiseerd. Dat betekende onder meer avondverzorging en zo mogelijk het plaatsen van de oud-leerling in betaald werk. De verzorging van laagstaande zwakzinnigen kon plaats-

vinden in arbeidsinrichtingen in de eigen woonplaats.⁷¹

Het vormgeven van de nazorg vergde veel overleg en discussie. In Haarlem werd in 1932 het *Rapport over de maatschappelijk minder geschikten* gepubliceerd. Dit rapport, dat op verzoek van de Verbands-commissie⁷² was geschreven voor de gemeenteraad van Haarlem, betoogde dat de Nazorg Buitengewoon Onderwijs omgezet zou moeten worden in een Nazorgdienst voor maatschappelijk minder geschikten. Daaronder zou dan vallen de verzorging van de oud-leerlingen van de scholen voor zwakzinnigen, van de blinden, van de doven en van de lichamelijk beperkten. In een samenwerkingsverband zouden dan de activiteiten van de verschillende verenigingen kunnen worden gebundeld en in één gebouw worden ondergebracht. In Haarlem hadden inmiddels in de periode van 1909 tot 1935 ruim 600 leerlingen het buitengewoon onderwijs verlaten en deze leerlingen vielen grotendeels onder het toezicht van de nazorg. Bovendien waren hier in de loop van de jaren ruim 200 oud-leerlingen van de lagere scholen bijgekomen. Deze leerlingen met een verstandelijke beperking waren op de gewone school gebleven en kwamen daarna voor hulp bij de Nazorg Buitengewoon Onderwijs. Daarnaast was in 1927 door het hoofd van de nazorg en op verzoek van de gemeenteraad onderzocht of de blindenverzorging ondergebracht kon worden bij de nazorg. Dit bleek goed mogelijk in een aparte afdeling en net als bij de zwakzinnigen, werd hiervoor een fonds gevormd dat door particulieren en gemeentelijke overheid werd gevoed.⁷³ Haarlem, dat met Amsterdam voorloper was in het ontwikkelen van een professionele Nazorgdienst, breidde haar zorg nu ook uit tot leerlingen met een verstandelijke beperking die op de gewone lagere school waren gebleven en met oud-leerlingen uit andere schoolsoorten van het buitengewoon onderwijs.

Deskundigheid werd niet alleen in Nederland gezocht. Van Voorthuisen vond het belangrijk dat H. Hanselmann, hoogleraar in de *Heilpädagogik* en verbonden aan het *Heilpädagogisch Seminar* in Zürich, een aantal lezingen zou houden over het onderwijs aan zwakzinnigen en de nazorg voor de oud-leerlingen van die scholen. Het Antonia Wilhelmina Fonds nam de hiermee gepaard gaande kosten op zich.⁷⁴ Deze lezingen werden in 1933 gehouden in Utrecht, Den Haag en Amsterdam. In Den Haag was dat bij de Stichting voor Kinderstudie. Gratis toegangskarten konden voor de lezingen worden aangevraagd bij P.H. Schreuder en Van Voorthuisen.⁷⁵ Dat laat zien dat hen geen moeite te veel was om de noodzaak van de nazorg onder de aandacht van het werkveld, de wetenschap en de politiek te brengen.

Financiële bezuinigingen van de gemeenten speelden echter ook een rol. Datzelfde jaar vermeldde Van Voorthuisen namelijk in zijn inspectieverslag dat het met het avondonderwijs slecht ging. In Rotterdam en Vlaarding en was het om bezuinigingsredenen geheel afgeschaft. Nieuwe ambtenaren voor de nazorg waren in 1934 in geen enkele gemeente aangesteld. De in functie zijnde ambtenaren moesten hun noodzakelijke werk verrichten onder 'ongunstige omstandigheden'.⁷⁶ Eerder al had Van Voorthuisen minister J. Terpstra gewezen op het Haagse nazorgrapport uit 1931.⁷⁷ Dit rapport was volgens Van Voorthuisen een 'zeer belangrijk' verslag over de arbeids- en levensomstandigheden van de oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs. Hieruit bleek duidelijk dat voor een zeer groot deel de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs afkomstig waren uit de onderste laag van de maatschappij. Als tweede opvallend resultaat van dit onderzoek vermeldde Van Voorthuisen dat veel meer oud-leerlingen met de politie in aanraking kwamen dan tot nu toe werd verondersteld.⁷⁸ Nazorg was volgens hem noodzakelijk.

De overtuiging van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, het werkveld en inspecteur Van Voorthuijsen was dat de scholen voor buitengewoon onderwijs en de nazorg onafscheidelijk met elkaar verbonden waren. De nazorg had zich als 'onzelfstandig deel' vanuit de scholen ontwikkeld en overal bleef de nazorg verbonden aan de scholen voor zwakzinnigen. In Den Haag was dit beleid, in tegenstelling tot Haarlem en Amsterdam, te langzaam op gang gekomen. De inspanning van de Haagse afdeling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen was tot dusver tevergeefs. Na Amsterdam en Haarlem was in 1926 Dordrecht de derde stad waar de nazorg voor zwakzinnigen werd geregeld. Een specifiek en belangrijk onderdeel van de nazorg was de eerder genoemde werkinrichting. Deze werkinrichting was bestemd voor leerlingen die na het doorlopen van de school voor buitengewoon onderwijs niet in een betrekking aan de slag konden. Deze werkinrichtingen zouden in talrijke gemeenten worden opgericht. Zij werden vervolgens ook door gemeentebesturen gesubsidieerd, omdat door plaatsing in een werkinrichting een duurdere opname in een gesticht kon worden voorkomen.

De eerste werkinrichting in Nederland was verbonden aan de school voor buitengewoon onderwijs in Dordrecht.⁷⁹ Deze school startte in 1911 met zestien leerlingen. In 1923 waren dat er 110, verdeeld over zeven klassen. Tussen 1911 en 1923 hadden zestig leerlingen de school verlaten en de meesten van hen bleken in staat zich in de maatschappij te kunnen handhaven. Voor vier van hen was het werk in fabriek of werkplaats niet geschikt. 'Geplaagd en onbegrepen dwaalden zij rond', schreef het hoofd van de school A.H.D. Wepster.⁸⁰ De plaatselijke Vereeniging voor Zwakzinnigenzorg vatte toen het plan op om deze leerlingen onder toezicht eenvoudig werk te laten doen. Geen ingewikkeld overleg, maar direct praktisch organiseren. Er werd begonnen met een drietal oud-leerlingen in een handenarbeidlokaal van de school voor buitengewoon onderwijs. Daar werd hen geleerd eenvoudige biezenmatten te vlechten. Deze resultaten waren zo bemoedigend dat het bestuur vervolgens overwoog een zelfstandige werkinrichting te stichten. Besloten werd tot een proef van een jaar. Enkele 'vermogende ingezetenen' zorgden voor het nodige kapitaal en de gemeente stelde kosteloos een lokaal beschikbaar. Ook de Vereeniging Maatschappelijk Werk bij Zenuwlijden en Krankzinnigheid gaf een subsidie.⁸¹ Vanuit het figuratieperspectief gezien kwam de eerste werkinrichting tot stand door samenwerking van de school voor buitengewoon onderwijs, de gemeente, de plaatselijke ondersteunende vereniging

en enkele vermogende burgers. Het was in het belang van allen dat deze kinderen niet op straat en langs de kades bleven rondzwerven en een last zouden worden voor de maatschappij. Op 6 juni 1920 werd de werkplaats geopend met vier leerlingen. A. Tilgenkamp, mattenvlechter en stoelenmatter, werd werkmeester.

Illustratie 20. Matten vlechten op de werkinrichting in Dordrecht.⁸²

Het doel was aan 'diepstaande zwakzinnigen nuttige bezigheid en geregelde arbeid te verschaffen'. Als meer 'verwijderd' doel gold het aanleren van een eenvoudig vak, 'waardoor zij uit gestichten en van de straat gehouden' werden.⁸³ Eén jaar werd drie proefjaren en vervolgens ontstond het plan om dit werk structureel voort te zetten. Daarvoor was de zekerheid nodig dat er steeds voldoende financiën beschikbaar waren. Er werd een dringend beroep gedaan op de Dordtse burgerij, en ook op de staat, de provincie en de gemeente. Want in de eerste plaats diende de morele waarde van geregelde arbeid voor 'individuen, die anders doelloos rond zouden lopen', niet te worden onderschat, en in de tweede plaats kon 'de inrichting ertoe bijdragen het zenden van zwakzinnigen naar gestichten te beperken'. Op die manier konden de staat, de provincie en de gemeente flink wat geld besparen, was de gedachte. De overheden konden echter, door gebrek aan financiën, nog geen steun verlenen.⁸⁴ Steun kwam van de Vereniging voor Zwakzinnigenzorg en een aantal particulieren.⁸⁵ Daarnaast was er de opbrengst uit de verkoop van matten en stoelen.⁸⁶ In 1924 waren er tien 'patiënten' en daarmee was de ruimte volledig bezet. In 1926 stelde de gemeenteraad van Dordrecht een verordening in waarbij ze de nazorg aan de oud-leerlingen regelde. P.H. Schreuder vond dit een voorbeeld voor de andere gemeenten in Nederland en beschreef in 1926 de regeling in zijn artikel 'Nazorg voor zwakzinnigen te Dordrecht'. Naast het avondonderwijs was in Dordrecht nu de nazorg geregeld.⁸⁷ Als parttime hoofd van de nazorg werd de eerdergenoemde Wepster, hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs, aangesteld. Hij werd tevens hoofd van de werkinrichting en deed hiervoor de administratie.

De Dordtse school voor buitengewoon onderwijs had in 1927 ook een arbeidsklas voor leerlingen met een meervoudige beperking gevormd. Deze leerlingen konden het gewone onderwijs in de school voor buitengewoon onderwijs niet volgen. Deze klas, door Van Voorthuysen onder de bekostiging van het KB gebracht, telde in 1929 zes jongens en vier meisjes.⁸⁸ Geen van de leerlingen kon gewoon spreken. Verder was één leerling doof, twee leerlingen waren 'half verlamd' en allen waren ze 'zeer achterlijk'. Doel was ze geschikt te maken voor de werkinrichting.⁸⁹

De nazorg in Dordrecht bleef goed geregeld en op zaterdag 30 januari 1937 werd de geheel gerestaureerde werkinrichting in Dordrecht geopend door Slotemaker de Bruïne, minister van Onderwijs, Kunsten & Wetenschappen. Er was grote belangstelling, ongeveer 200 mensen waren aanwezig. Omdat Van Voorthuysen zich jarenlang had ingespannen voor werkinrichtingen werd aan deze werkinrichting zijn

naam gegeven, de Dr. A. van Voorthuysenstichting. P.H. Schreuder bracht de gelukwensen over van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en prof. dr. J.M. Baart de la Faille⁹⁰, voerde het woord namens het Antonia Wilhelmina Fonds. Hij bood een enveloppe met inhoud aan voor de gemaakte verbouwingskosten.⁹¹ Van Voorthuysen zal dit, als lid van het bestuur, zeker hebben geadviseerd.

Illustratie 21. Artikelen van de Dr. A. van Voorthuysenstichting worden aan de deur verkocht.⁹²

Na de werkinrichting in Dordrecht in 1920 volgden de eerdergenoemde werkinrichtingen in Haarlem in 1922 en Amsterdam in 1924.

De verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind hadden in hun doelstelling ook de zorg voor de oud-leerlingen opgenomen. Het hoofd van de plaatselijke school voor buitengewoon onderwijs was secretaris van deze vereniging. Deze verenigingen ondersteunden financieel de ontwikkeling van de nazorg en financierden voor een deel de oprichting van een werkplaats. Behalve de contributie van leden en donateurs werden door deze verenigingen financiële middelen verworven door extra activiteiten te organiseren. Zo werd in Vlaardingen een verloting gehouden. Met de opbrengst zou een werkinrichting tot stand gebracht worden. De plaatselijke elite was hierbij gemobiliseerd en er werden aantrekkelijke prijzen beschikbaar gesteld. Er waren schilderijen van onder andere A. Mauve en F. Smisjaert en verder een auto, een stuk bouwterrein en een radiotoestel.⁹³ De actie verliep succesvol, er werden 25.000 loten á f. 1,-- per stuk verkocht en in 1926 werd de werkinrichting in Vlaardingen geopend. Dat toont de betrokkenheid van de burgerij om de oud-leerlingen van de straat te houden door ze zinvol bezig te houden.

Gemeenten zagen ook steeds meer het financiële voordeel van een werkinrichting. In 1915 waren de kosten voor verpleging in een gesticht f. 260,-- per patiënt. In 1925 was dat bedrag gestegen tot f. 560,--. De Vereeniging Nazorg in Delft meende dat, als de gemeente met een bedrag van f. 200,-- per verpleegde de werkinrichting steunde, deze kon worden opgericht. Het rapport van de Vereeniging Nazorg, opgesteld door J.J.C. van der Wouden, hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs, was klaarblijkelijk goed onderbouwd, want slechts met een enkele kleine wijziging werd aan het verzoek van de vereniging voldaan en werd, naast het voorschot voor de werkinrichting van f. 2500,--, een subsidie verleend van f. 200,-- per jaar voor iedereen die in de werkinrichting tewerk werd gesteld. Behalve een besparing op de gestichtskosten kon met geringe kosten voor de 'maatschappelijk onbruikbaren' een beter perspectief worden gecreëerd, zodat zij niet tot 'landlooperij of vagebondage' zouden vervallen.⁹⁴ Op 13 januari 1928 werd de werkinrichting van de Vereeniging Nazorg door de wethouder van Onderwijs, tevens voorzitter van de Vereeniging Nazorg, geopend.⁹⁵ Van der Wouden werd aangesteld tot hoofd van de nazorg.

In 1929 had Van Voorthuijsen voor de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zijn artikel 'Werkinrichtingen voor laagstaande zwakzinnigen' geschreven. Hij behandelde verschillende aspecten, zoals huwelijk, arbeid en gestichtsverpleging. In alle grote plaatsen was er inmiddels een werkinrichting en dat mocht als 'een zegen' worden beschouwd voor de 'misdeelden', maar ook als een 'daad van wijsheid' voor de samenleving. Daar was niet iedereen het mee eens. Van Voorthuijsen wees op het artikel van de arts dr. M.A. Van Herwerden dat in het *Utrechts Dagblad* was verschenen.⁹⁶ Van Voorthuijsen kende haar overigens ook persoonlijk, want ze was in 1929 als docente erfelijkheidsleer aangesteld in de beroepsopleiding voor de leerkrachten van het buitengewoon onderwijs. Van Herwerden had in het krantenartikel gewezen op de gevaren die ontstonden als er maatregelen werden genomen om het bestaan van imbecielen in de samenleving te verbeteren.⁹⁷ Door huwelijken van zwakzinnigen onder elkaar en door huwelijken met 'normalen' zou zwakzinnigheid in de samenleving steeds meer voorkomen. Van Voorthuijsen was het met deze opvatting niet eens en liet de cijfers spreken. De situatie op de bestaande wer-

kinrichtingen was dat van de 124 aanwezige mannelijke patiënten er 53 ouder waren dan 21 jaar. Van deze mannen waren er twee gehuwd. Dat waren echter geen imbecielen. Af en toe werden oud-patiënten uit krankzinnigengestichten opgenomen, die geheel of gedeeltelijk waren hersteld van afwijkingen die niets met zwakzinnigheid te maken hadden. Geen van de achttien aanwezige vrouwen, waarvan tien ouder dan 21 jaar, was gehuwd of had kinderen. Het was belangrijk, zo betoogde Van Voorthuijsen, om zoveel mogelijk patiënten buiten de gestichten te houden. Gestichtsverpleging kon naar zijn mening worden voorkomen als werd voldaan aan twee voorwaarden. In de eerste plaats moest de patiënt in staat zijn enige productieve arbeid te verrichten en daarbij mochten 'hinderlijke karaktereigenschappen' niet te ernstig zijn. In de tweede plaats behoorde een goede verzorging in het gezin gewaarborgd te zijn en moest er gelegenheid zijn voor het geregeld verschaffen van werk. De werkinrichting kon van grote betekenis zijn wanneer niet te veel werd gevraagd en het werk plaats kon vinden onder het toezicht van een werkmeester, 'die in staat is met tact en met geduld een sfeer te scheppen, waarin het rustig aan de arbeid zijn als iets vanzelfsprekends' werd beschouwd. Zij waren dan in staat allerlei voorwerpen te vervaardigen en deden 'volstrekt niet' onder voor producten die door normale werkliefden werden gemaakt. De geregelde arbeid oefende, naar zijn inzicht, een goede invloed uit op de lichamelijke gezondheid. Zij gingen er beter uitzien en hadden meer weerstand tegen infecties. Ook het prestatievermogen ging omhoog. Van Voorthuijsen vermeldde verder de gegevens uit Amsterdam waar de werkinrichting in 1924 was geopend en inmiddels 21 patiënten waren 'ontslagen'. Hiervan werden er vier in een krankzinnigengesticht opgenomen, vier werden door de ouders thuisgehaald en dertien waren in loondienst geplaatst, 'waar zij zich tot op heden wisten te handhaven'.⁹⁸ Deze publicatie laat de vastberadenheid van de inspecteur zien om tot een goede wettelijke regeling voor de nazorg te komen.

In 1930 gaf het college van B en W van Groningen een startsubsidie van f. 3000,-- aan de Vereniging Zwakzinnigenzorg voor de werkinrichting die op 1 mei 1929 was opgericht. Voor deze subsidie had de wethouder van Onderwijs, J. Reinink, zich in het bijzonder ingespannen.⁹⁹ Ook het college van B en W van Amsterdam stelde in dat jaar aan de gemeenteraad voor om een bijdrage van f. 2500,-- te verlenen voor de uitbreiding van de inrichting voor jongens en f. 3000,-- voor het inrichten van een werkinrichting voor meisjes.¹⁰⁰ Steun voor de werkinrichtingen kwam eveneens vanuit de provincie. Eind jaren twintig was er één provinciale overheid, Zuid-Holland, die werkinrichtingen voor zwakzinnigen subsidieerde door een klein bedrag per werkuur beschikbaar te stellen.¹⁰¹ In 1930 volgde Provinciale Staten van Noord-Holland met een regeling om de nazorg van leerlingen van het buitengewoon onderwijs te subsidiëren.¹⁰²

In de werkinrichtingen ontvingen de patiënten 'loon'. Hard werken betekende meer loon, dat werd betaald uit de opbrengst van verkochte producten minus inkoop. De gemeenten droegen dikwijls bij in de overige lasten. In tabel 14 wordt de bijdrage per gemeente en het weekloon vermeld van de in 1929 bestaande inrichtingen. Dit overzicht laat zien dat de bijdragen per gemeente sterk konden variëren.¹⁰³

Werkinrichting	Bijdrage per gemeente	Loon per week
Amsterdam	f. 5,- per week per patiënt	f. 1,- tot f. 2,-
Delft	f. 200,- per jaar per patiënt	f. 1,50 tot f. 14,-
Dordrecht	f. 500,- per jaar	f. 0,50 tot f. 6,10
Groningen	geen subsidie	f. 1,25 tot f. 3,50
Haarlem (m)	f. 150 per patiënt	f. 1,25 tot f. 6,50
Haarlem (v)	f. 150 per patiënt	f. 1,-
Hilversum	geen subsidie	f. 2,20 tot f. 3,15
Schiedam	f. 0,10 per week per patiënt per werkuur	f. 1,- tot f. 3,-
Vlaardingen (m)	f. 0,10 per week per patiënt per werkuur	f. 2,- tot f. 8,-
Vlaardingen (v)	f. 0,10 per week per patiënt per werkuur	f. 3,- tot f. 6,-

Tabel 14. *Overzicht werkinrichtingen, gemeentelijke bijdragen en lonen.*¹⁰⁴

De toename van het aantal werkinrichtingen werd, zoals we eerder zagen, door Van Voort-huijsen krachtig ondersteund. In 1928 had hij de weefkamer voor zwakzinnige meisjes in Vlaardingen geopend. Hij begon zijn toespraak met te zeggen dat het ineens wel leek of het 'Buitengewoon Onderwijs in het teken van de Olympische spelen' stond. De gemeentebesturen en ook particuliere instellingen wedijverden in de behartiging van de belangen van het zwakzinnige kind.¹⁰⁵ Vanaf dat jaar werden in meerdere steden in Nederland werkinrichtingen geopend of waren de plannen daarvoor in een vergevorderd stadium. In Amsterdam had de gemeente een onderwijzer uit het buitengewoon onderwijs in een volledige dagtaak aangesteld, in andere gemeenten werd het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs tevens als hoofd van de nazorg en als hoofd van de werkinrichting aangesteld. Een drukke baan, want hij was daarnaast ook nog secretaris van de ondersteunende vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind, dikwijls voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en had op de kleinere scholen een eigen klas. Het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs was de centrale figuur bij de verschillende belangen.¹⁰⁶

In 1938 waren in totaal 838 patiënten, 666 mannen en 172 vrouwen, werkzaam in deze werkinrichtingen. Meestal bestond een werkinrichting uit één werkmeester en tien tot twintig 'patiënten'. Amsterdam had dat jaar verreweg de grootste werkinrichting met 233 personen en twaalf werkmeesters.¹⁰⁷ Lokale overheden zagen hun financiële voordeel, want in 1938 zouden er van de in totaal 838 patiënten niet minder dan 372, ruim 44%, in een gesticht opgenomen zijn geweest. In de werkinrichting in Koog aan de Zaan zou dat zelfs gelden voor alle veertien patiënten.¹⁰⁸

Naast de donaties van de lokale verenigingen Zorg voor het Achterlijke Kind waren dus gemeentebesturen steeds meer bereid om een subsidie te verstrekken, omdat ze daarmee op de verpleegkosten konden besparen.¹⁰⁹ Dat het aantal verpleegden in de inrichtingen verminderde als gevolg van het oprichten van werkinrichtingen, bleek uit de cijfers van de verpleeginrichting voor mensen met een verstandelijke beperking Groot-Emaus in Ermelo.¹¹⁰ In 1923 werden in Groot-Emaus 63 jongens en 13 meisjes verpleegd op kosten van de gemeente Amsterdam. In 1932 was dat aantal teruggelopen tot 31 jongens en 8 meisjes. Groot-Emaus vermeldde in het jaarverslag over 1926 dat de vermindering van aanvragen gezocht moest worden in de oprichting van werkinrichtingen voor zwakzinnigen. Zij konden nu thuis blijven wonen en overdag naar de werkinrichting gaan.¹¹¹

Zoals de onderstaande tabel laat zien waren in 1938 inmiddels in 23 gemeenten werkinrichtingen door overwegend particulier initiatief (P) opgericht. Alleen in Haarlem en Arnhem was sprake van een gemeentelijke instelling (G). Opvallend is het ontbreken van een werkinrichting in Den Haag.

Jaartal	Mannen			Vrouwen		
	Plaatsnaam	P	G	Plaatsnaam	P	G
1920	Dordrecht I	X				
1922	Haarlem	X Na 1935	X Vóór 1935			
1924	Amsterdam	X				
1926	Vlaardingen	X				
	Delft	X				
1928	Hilversum	X		Hilversum	X	
	Delft	X		Delft	X	
	Maastricht	X		Vlaardingen	X	
	Schiedam	X				
1929	Groningen	X		Haarlem	X Na 1935	X Vóór 1935
	Velsen	X				
1930	Arnhem		X	Amsterdam	X	
	Utrecht	X		Dordrecht	X	
1931	Alkmaar	X		Arnhem	X	
	Apeldoorn	X		Apeldoorn	X	
	Breda	X				
1932	Koog a/d Zaan	X				
1933	Rotterdam I	X				
	Rotterdam II	X				
1934	Almelo	X		Groningen	X	
	Hengelo	X				
1936	Dordrecht II	X				
1937	Amersfoort	X				
	Gouda	X				
	Leeuwarden	X				
	Tilburg	X				
1938	Schiedam	X		Rotterdam	X	
				Schiedam	X	
Totaal:	27 werkinrichtingen			11 werkinrichtingen		

Tabel 15. *Overzicht werkinrichtingen voor zwakzinnigen 1920-1938.*¹¹²

In 1938 was aan 58 al langer bestaande scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking nazorg professioneel georganiseerd.¹¹³ Hieruit blijkt de vervlechting van het werkveld en de ondersteunende verenigingen met de nazorg. Zoals gezegd nam, behalve in Amsterdam, het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs de taken van de nazorg op zich. Naast de werkinrichting betrof de nazorg de verantwoordelijkheid voor het avondonderwijs en het onderhouden van het contact met de oud-leerlingen nadat ze aan een baan waren geholpen. Dit zoeken naar een baan nam een groot deel van de tijd van de ambtenaar van de nazorg in beslag. Schoolhoofd G.M. Grooteboer wees er in 1927 al waarschuwend op dat de gemeentebesturen er zich maar gemakkelijk van af konden maken met de aanstelling van een ambtenaar voor de nazorg, die vervolgens de handen dan vol had aan 'baantjesjagen', waarbij er

geen tijd was voor de eigenlijke nazorg. Er was daarmee slechts sprake van een 'begin' van de nazorg. De verdere opvoeding kwam dan neer op de schouders van de 'veelal, zoo niet meestal, incompetente ouders'. Dat zou volgens Grooteboer niet moeten gebeuren.¹¹⁴

Het blijvende contact met de school was belangrijk en daarom stelde P.G. Schreuder voor om in de grotere plaatsen een 'boventallige' leerkracht te benoemen aan de school voor buitengewoon onderwijs. Deze leerkracht kon dan voor een blijvend contact zorgen met de oud-leerlingen van de school. Hierbij zou hij dan gesteund kunnen worden door de nazorgambtenaar. Deze boventallige leerkracht zou ook van betekenis kunnen zijn in die plaatsen waar nog geen sprake was van een afzonderlijke nazorgambtenaar, omdat er voor een dergelijke ambtenaar niet voldoende werk was. Bijzondere scholen voor buitengewoon onderwijs hoefden in dat geval, volgens P.G. Schreuder, ook niet een aparte en zelfstandige nazorg te organiseren, want zij hadden hun eigen boventallige leerkracht. Binnen de buitengewone school zou deze leerkracht aandacht kunnen geven aan het arbeidsonderwijs. Hij stelde voor om een verzoek in te dienen tot wijziging in het KB.¹¹⁵ Een verzoek dat door de overheid niet werd gehonoreerd. Dat nam niet weg dat de nazorg zich sterk bleef ontwikkelen, want de verschillende instituties hadden gemeenschappelijke belangen. Vanuit het figuratieperspectief zagen de scholen voor buitengewoon onderwijs, ondersteunende verenigingen, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, inspecteur Van Voorthuijsen, gemeentebesturen en Provinciale Staten de betekenis van een goed geregelde nazorg. Vanwege dat belang hadden de nazorgambtenaren in 1932 besloten zich te organiseren in een nieuwe professionele organisatie, de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs.

Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs

In 1931 nam De Boer, de nazorgambtenaar in Amsterdam, actief lid van de afdeling Amsterdam van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen én actief lid van de BLO-groep van de Bond van Nederlandse Onderwijzers (BvNO), het initiatief zijn collega's uit te nodigen voor een overleg. Uitvoerig werd gesproken over de verschillende werkinrichtingen, wat de toelatingscriteria waren en op welke wijze de leerlingen ingedeeld werden naar arbeidsprestaties. Tijdens deze vergadering werd De Boer tot voorzitter en Schuyt tot secretaris gekozen van de Nazorggroep¹¹⁶, die verschillende malen bij elkaar kwam.¹¹⁷ In de Nazorggroep was men het erover eens dat de nazorg onderdeel was van het buitengewoon onderwijs en dat onderwijzers uit dat onderwijs met de nazorg moesten worden belast. Het voorstel van De Boer was om een vereniging op te richten, de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs. Op 23 april 1932 vond in de Raadszaal van de gemeente Arnhem de oprichting plaats van deze vereniging, een nieuwe institutie binnen het domein buitengewoon onderwijs. Naast de wethouder van Onderwijs, B.H. Everts, waren 48 personen aanwezig: nazorgambtenaren, vertegenwoordigers van school- en gemeentebesturen en de beroepsorganisaties, inspecteur Van Voorthuijsen, en prof. dr. Ph. Idenburg, de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek die de statistieken voor de nazorg wilde gaan verzorgen.

Van Voorthuijsen, voorzitter van de vergadering, zette uiteen waarom het geven van onderwijs aan zwakzinnigen van zes tot veertien jaar niet voldoende was en dat het noodzakelijk was gegevens systematisch te verzamelen.¹¹⁸ De Boer wees vervolgens de aanwezigen op het belang van het verzamelen van gegevens. Er zouden gegevens moeten worden

verzameld vanuit het 'pedagogisch register', gegevens met betrekking tot de opname en de gegevens van leerlingen bij het schoolverlaten. Hierbij hadden de nazorgambtenaren de leerkrachten van de scholen voor buitengewoon onderwijs nodig. Idenburg stelde deze gegevens op prijs, omdat op die manier materiaal verkregen werd dat statistisch bewerkt kon worden. De sociale positie van oud-leerlingen zou op deze wijze in kaart gebracht kunnen worden en daarmee werd inzicht verkregen in de mogelijkheden en de moeilijkheden van de zwakzinnigen in de vrije maatschappij. Dat zou het treffen van doelmatige voorzieningen en dus een efficiënte besteding van de gelden bevorderen.¹¹⁹

Het bestuur van de ter plekke opgerichte vereniging Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs bestond uit De Boer uit Amsterdam als voorzitter, Schuyt uit Haarlem als secretaris, Wepster uit Dordrecht als penningmeester en verder Van der Wouden uit Delft en Frantsen uit Vlaardingen. Alle vijf onderwijzers waren werkzaam bij het buitengewoon onderwijs en lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Van Voorthuijsen deed van deze oprichting verslag aan minister Terpstra en wees erop dat met het geven van onderwijs aan zwakzinnigen half werk werd verricht als er niet een goed georganiseerde nazorg op volgde. Er was een eerste begin gemaakt, maar uitbreiding van deze 'sociale voorziening' was dringend nodig.¹²⁰ De opgerichte vereniging behartigde de belangen voor de nazorg van de openbare, bijzonder-neutrale en protestants-christelijke scholen voor buitengewoon onderwijs. Christ en Baptist, bestuurders van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs, namen na het bijwonen van de vergadering in Arnhem het initiatief voor een rooms-katholieke organisatie.¹²¹ In augustus 1933 werd de R.K. Stichting Zwakzinnigenzorg opgericht.¹²² Net als bij de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs en de gezondheidskolonies voor zwakzinnigen ontstonden er twee organisaties, een voor de rooms-katholieke denominatie en een voor de overige denominaties.

De Boer zou tot zijn overlijden op 28 oktober 1945 voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs blijven. De grootste aandacht van deze vereniging ging uit naar de werkinrichtingen. Als criteria voor plaatsing werden gehanteerd: 'maatschappelijke onbruikbaarheid, imbeciliteit en ongeschikt voor loondienst'. Soms kwam daar nog bij: lichamelijke gebrekkigheid, moeilijkheden thuis en op straat en 'psychische minderwaardigheid'. De voornaamste productie bestond uit het maken van kokosmatten.¹²³ De gemaakte producten werden lokaal aan de man gebracht.

De Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs zorgde ervoor dat op de scholen voor buitengewoon onderwijs dezelfde staten en rapporten gebruikt werden, waarin werd bijgehouden wat er in de loop van het jaar met de leerling gebeurde. Aan het eind van de schoolloopbaan bracht de ambtenaar van de nazorg een bezoek aan de school, overlegde met de leerkracht over de mogelijkheden van de leerling en bezocht de ouders. Zo goed mogelijk werd de periode na de school voorbereid en in een rapport vastgelegd. Ook trachtte de vereniging, met succes, eenheid te brengen in de avondverzorging en in de werkinrichting. Zo was de nazorgambtenaar betrokken bij de avondverzorging, de werkinrichting, de samenwerking met werkgevers en verenigingen, en hield hij toezicht op de oud-leerlingen en gaf maatschappelijke hulp.¹²⁴

De nazorgambtenaren waren ervan overtuigd dat ze het niet alleen konden doen. Samenwerking met allerlei instellingen was geboden.¹²⁵ Aansluiting bij andere organisaties, zoals bijvoorbeeld de in 1927 opgerichte landelijke vereniging Arbeid voor Onvolwaardigen

(AVO), was echter moeilijk, omdat de AVO de centralisering van activiteiten als uitgangspunt had genomen. Buitendien wilde de AVO geen nazorgambtenaren, praktijkmensen, in het Hoofdbestuur. Praktijkmensen waren goed voor de afdelingen. In het Hoofdbestuur moesten 'representatieve personen' zitting hebben, aldus W.G.F. Detiger, de secretaris/penningmeester van de AVO.¹²⁶ De nazorgambtenaren daarentegen wilden niet centraliseren, maar al hun activiteiten zo lokaal mogelijk afstemmen. Men voelde zich het beste thuis bij de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. De nazorgambtenaren bleven lid van deze vereniging en in 1940 werd ook de Nederlandse Vereniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.¹²⁷

Arbeid voor 'Onvolwaardigen'

De nazorgambtenaren wilden plaatselijk en in het veld van buitengewoon onderwijs georganiseerd blijven. Dat nam niet weg dat de hoofdpersonen van deze studie zich inzetten om in 1927 een ander initiatief op dit terrein voortvarend te ondersteunen. In dat jaar werd op 31 augustus de AVO opgericht door genoemde Detiger, directeur van het gemeentelijk arbeidsbureau uit Amsterdam. In Nederland hielden talrijke organisaties zich namelijk bezig met de arbeidsinzet van mensen met een beperking.¹²⁸ Om ook meer invloed uit te kunnen oefenen op lokaal en centraal overheidsbeleid wilde hij alle bestaande initiatieven op het terrein van de arbeidsinzet van mensen met een beperking samen brengen onder één vlag.¹²⁹ De AVO kreeg een overkoepelende functie toen allerlei organisaties voor mensen met een beperking zich aansloten. In verschillende plaatsen werden vervolgens lokale AVO-afdelingen opgericht.¹³⁰ De AVO had tot doel 'de bevordering van den arbeid voor onvolwaardige arbeidskrachten in den ruimsten zin van het woord'.¹³¹ Het begrip 'onvolwaardig' stuitte overigens destijds al bij verenigingen voor mensen met een beperking op verzet, maar overheid en ook de staatscommissie bleven dit begrip hanteren, omdat het 'burgerrecht' had gekregen.¹³² Voorzitter van de vereniging werd de politicus prof. dr. P.J.M. Aalberse¹³³ van de RKSP en vicevoorzitter werd prof. dr. N.M.J. Jitta, voorzitter van de gezondheidsraad en vanaf de oprichting buitengewoon lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.¹³⁴ Van Voorthuysen werd ook lid van dit bestuur. Hij was altijd een voorstander van het bundelen van zoveel mogelijk krachten, omdat dan met meer gewicht veranderingen en verbeteringen in regelgeving bewerkstelligd konden worden. Hij vond de oprichting van de AVO dan ook van grote betekenis.¹³⁵

De eerste activiteit van de AVO was het organiseren van een internationaal congres met een tentoonstelling over 'het onvolwaardigenprobleem'.¹³⁶ Dit Congres betreffende arbeid en arbeidsmethoden voor Onvolwaardige Arbeidskrachten vond plaats van 8 tot 12 oktober 1928 in Amsterdam. Voor de voorbereiding van de tentoonstelling werd een commissie gevormd. P.H. Schreuder woonde als voorzitter van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen de voorbereidingsvergadering bij en nam tevens als vertegenwoordiger van de vereniging zitting in de Raad van Advies van de AVO.¹³⁷ Voor het congres waren vijftig sprekers uit binnen- en buitenland uitgenodigd en voor de tentoonstelling werden de inrichtingen en verenigingen aangeschreven om materiaal in te leveren. Over de tentoonstelling, gehouden in het Stedelijk Museum, waren de meningen verdeeld. Querido vond het bijvoorbeeld opvallend 'hoe smakeloos en banaal' de voorwerpen waren die door de krankzinnigengeestichten gezamenlijk waren ingestuurd.¹³⁸

Tot de sprekers op dit congres behoorden onder anderen Herderschêe en Van Voorthuijsen en de nazorgambtenaren Wepster en De Boer, allen lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.¹³⁹ Herderschêe hield een inleiding over 'De opleiding der Achterlijken', en Van Voorthuijsen over 'Het eigen Karakter der Zwakzinnigenzorg'. De Boer had als onderwerp 'De zorg voor Achterlijken na hun Opleiding' en Wepster besprak de 'Arbeidstherapie in externaten'.¹⁴⁰ Ruim 300 belangstellenden hadden zich gemeld voor de lezing van Herderschêe. Zijn referaat was zeer kritisch over het bestaande lager onderwijs. Aan de overheden, 'autoriteiten', was niet veel te danken, zo was zijn opening, want de hele organisatie van het buitengewoon onderwijs was het werk van particulier initiatief. De overheid had nu de organisatie weliswaar overgenomen, maar zij probeerde het onderwijs aan zwakzinnigen 'min of meer te persen in het keurslijf voor onderwijs aan normalen'. Het vraagstuk van de individualisatie was 'brandend'. Individualisatie zou niet uitsluitend een didactisch, maar eveneens een pedagogisch vraagstuk moeten worden. Vaak was de 'persoonlijke behandeling' van het karakter en het maatschappelijk maken van de leerling van groter belang dan dat op verschillende tijden op verschillende bladzijden van reken- of taalboekjes werd gewerkt.¹⁴¹ Herderschêe rondde zijn inleiding af met dertien stellingen die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten. In de eerste stelling verwoordde hij dat Amsterdam tegenover een kwart van de leerlingen op de openbare scholen tekort schoot en in de laatste stelling noemde hij het vraagstuk van de opleiding van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs niet minder belangrijk dan dat van de scholing van de zwakzinnigen.¹⁴² Een krachtige boodschap van Herderschêe aan het adres van de politiek, omdat in 1928 van een beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs nog geen sprake was.

Van Voorthuijsen deed in zijn artikel 'A.V.O.-problemen' verslag van het congres. Aan het grote publiek, zo schreef hij, had de AVO getoond dat er 'een sterke en niet meer te stuiten beweging' aan de gang was om de onvolwaardige arbeidskrachten, als het maar enigszins mogelijk was, aan een baan te helpen in het bedrijfsleven.¹⁴³ Slechts weinigen waren nog maar bereid om mensen in dienst te nemen die een 'duidelijk waarneembare' afwijking vertoonden, ook al had de afwijking geen enkele invloed op het te presteren werk. Hij wees er nog eens op dat in Duitsland en Oostenrijk een wettelijke regeling bestond om 'onvolwaardige arbeidskrachten' in grote bedrijven op te nemen.¹⁴⁴ Zoals hiervoor vermeld, hield ook Wepster, hoofd van de nazorg in Dordrecht, een inleiding op het AVO-congres. Dit werd een 'groot succes', omdat hij met name de nadruk legde op de werkinrichting als zeer belangrijk onderdeel van de zwakzinnigenzorg. Van Voorthuijsen ondersteunde deze opvatting en vond dat de nieuwe vereniging AVO vooral tot taak moest hebben de gemeenschappelijke belangen van de verschillende groepen op te sporen. Ook diende de vereniging de publieke opinie gunstig te stemmen, omdat 'onvolwaardige arbeidskrachten' recht hadden op een plek op de arbeidsmarkt. De zorg voor de 'onvolwaardigen' lag op het grensvlak van de ethiek en de economie, aldus Van Voorthuijsen.¹⁴⁵

De nadruk die Van Voorthuijsen in zijn lezing had gelegd op het verrichten van arbeid stuitte op kritiek van P.H. Schreuder. Van Voorthuijsen had zijn gehoor namelijk voorgesteld dat ze zich goed moesten realiseren dat het buitengewoon onderwijs duur was en dat alleen 'moeite en kosten' aan de kinderen mochten worden besteed als er 'een behoorlijk rendement' aan arbeid werd gekregen. Naar de mening van Van Voorthuijsen moest

het begrip 'opvoedbaarheid' opgevat worden als 'de aanleg om opgeleid te worden tot productieve arbeid'.¹⁴⁶ In zijn referaat, opgenomen in de congresmap, had hij al geformuleerd dat geen kind op de school voor buitengewoon onderwijs mocht worden toegelaten als het niet de aanleg bezat om te worden opgeleid tot productieve arbeid, wat dan tevens de omschrijving van opvoedbaarheid was.¹⁴⁷ P.H. Schreuder was het hier niet mee eens en stelde hier tegenover dat de 'mogelijkheid tot productieve arbeid' niet de 'allesbeheersende' factor mocht zijn. Ook al was het buitengewoon onderwijs duur, alle zwakzinnigen hadden recht op ontwikkeling en dan was het 'renderend' zijn niet de hoofdzaak, aldus P.H. Schreuder.¹⁴⁸

Vanuit het AVO-bestuur werd in 1929 begonnen met de oprichting van een Centraal Handelsbureau. Het was de bedoeling dat alle instellingen en organisaties, die werkplaatsen voor gehandicapten exploiteerden, zich hierbij zouden aansluiten. Dit bureau zou dan de schakel vormen tussen de werkplaatsen en het bedrijfsleven. Het zou opdrachten moeten binnenhalen die in de werkplaatsen uitgevoerd moesten worden. Ook zou dit Centraal Handelsbureau moeten zorgen voor een 'geregeld afzetgebied' van de gemaakte producten. Het bureau zou tevens zo goedkoop mogelijk de grondstoffen kunnen inkopen en het zou, als 'economisch deskundig orgaan', de hoofden van de werkplaatsen van advies kunnen dienen met betrekking tot de meest economische opzet van de exploitatie en ook met betrekking tot de meest nuttige productiewijze.¹⁴⁹ Op 28 april 1930 hield de AVO de jaarvergadering en hier werd het voorstel van het bestuur aangenomen tot het instellen van een Centraal Handelsbureau. Dit bureau zou in een afzonderlijke stichting worden ondergebracht en de centrale inkoop van grondstoffen zou hier worden geregeld. Tevens zou dit bureau adviezen geven en het contact met de handel en industrie bevorderen.¹⁵⁰

Het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen besloot om voorlopig geen lid te worden van de AVO.¹⁵¹ Centrale regievoering, zoals de AVO voorstond, paste niet bij de decentrale besturingsfilosofie van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. De AVO werd daarom als een 'niet geheel betrouwbare bondgenoot' gezien. De werkinrichtingen voor zwakzinnigen waren 'doodsbenauwd' voor de centralisering van inkoop en het regisseren van de verkoop. De man met de 'kar vol matten en andere produkten' die iedereen kende en van wie men wist dat hij van de lokale werkinrichting kwam, die moest blijven. Van hem kocht men immers 'uit sympathie' en 'half uit medelijden'.¹⁵² Een centrale verkoop zou de dood van de werkinrichtingen betekenen, zo meende de Haarlemse nazorg-ambtenaar Schuyt.¹⁵³

De relatie tussen de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs en de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van den Arbeid voor Onvolwaardige Arbeidskrachten bleef problematisch. De leden van eerstgenoemde vereniging waren unaniem van mening dat de AVO zich niet met de werkinrichtingen voor zwakzinnigen diende te bemoeien. De AVO ging desalniettemin voortvarend te werk en enkele maanden na het congres werd overleg gevoerd met Slotemaker de Bruïne, toen de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, over een in te stellen staatscommissie. Van Voorthuijsen werd aangesteld als secretaris van de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten. Enerzijds steunde hij voluit de werkinrichtingen, zoals die door de scholen voor buitengewoon onderwijs waren opgericht, maar anderzijds zag hij het belang van een landelijk krachtige vereniging, zoals de AVO. Van Voorthuijsen zag nu de mogelijkheid om de verschillende standpunten bijeen te brengen. Verenigd zou er meer druk op de overheid uitgeoefend kunnen worden

om tot regelgeving te komen. Het rapport van de staatscommissie moest de aanbevelingen geven waardoor de overheid tot wetgeving voor de nazorg kon komen.

Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten

Voortvloeiend uit het AVO-congres werd door minister Slotemaker de Bruïne eind 1928 een Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten in het leven geroepen.¹⁵⁴ Bij de officiële opening van het AVO-congres in 1928 had de minister de instelling van deze commissie al aangekondigd, aan wie de 'bestudering van het vraagstuk der onvolwaardige arbeidskrachten' zou worden opgedragen. Deze commissie kreeg een driedelige taak. In de eerste plaats moest nagegaan worden hoe deze 'onvolwaardige arbeidskrachten'¹⁵⁵ zoveel mogelijk konden genezen. In de tweede plaats hoe ze geschikt gemaakt konden worden voor werk in het 'economisch leven van de maatschappij' en tot slot, als ze opgeleid waren, hoe de plaats in de maatschappij zowel voor de betrokkene als de maatschappij zo 'vruchtdragend mogelijk' kon zijn.¹⁵⁶ Deze breed samengestelde commissie¹⁵⁷, onder voorzitterschap van Jitta en met Van Voorthuijsen als secretaris, bood haar rapport in december 1938 aan Hare Majesteit de Koningin aan. Bijna tien jaar had de commissie aan dit rapport gewerkt. Het buitengewoon onderwijs kwam in dit rapport ook aan de orde. De staatscommissie was van oordeel dat het buitengewoon onderwijs 'en alles wat daarmee in verband staat' moest worden gezien als 'een groot complex van maatregelen' met als doel de 'onvolwaardigheid' van de leerlingen tot de 'geringst mogelijke afmetingen' terug te brengen. Zo mogelijk door het gebrek op te heffen of te verbeteren en als dat niet mogelijk was door 'krachten tot ontwikkeling te brengen' die in de plaats kwamen van 'ontoereikende of niet aanwezige vermogens'.¹⁵⁸ Als oorzaak van de 'onvolwaardigheid' werd als vaststaand aangenomen dat het misbruik van alcohol een schadelijke invloed uitoefende op zowel de kiemcellen als op het zich ontwikkelende embryo. De commissie twijfelde overigens wel of de invloed van de alcohol wel zo groot was als in het algemeen door het lekenpubliek werd verondersteld. Ook syfilis was de oorzaak van 'vele gevallen' van aangeboren zwakzinnigheid. Een trauma en besmettelijke ziekten konden eveneens leiden tot 'onvolwaardigheid'. Benadrukt werd het belang van de schoolarts, want hij kon afwijkingen voorkomen, opsporen en laten behandelen.¹⁵⁹ Een schoolarts in het gewone onderwijs zou volgens de commissie over het algemeen genomen 6000 á 7000 kinderen onder zijn hoede kunnen hebben. Hiervoor was het nodig dat de schoolarts een volledige aanstelling had. Het systematisch onderzoek moest plaatsvinden in het bijzijn van moeder en onderwijzer, zodat over het belang van een goede hygiëne kon worden gesproken. De hand van Van Voorthuijsen is in dit rapport te herkennen als hij zegt dat de schoolarts zich primair 'onderwijsman' moest voelen, ook al gaf hij geen onderwijs.¹⁶⁰ Dat was een standpunt dat hij als schoolarts in Groningen al had verwoord.¹⁶¹

Ook de eugenetica kwam in de commissie ter sprake. We zagen al eerder dat de invloed van de eugenetica ook in Nederland aanwezig was. Het standpunt van Van Voorthuijsen, dat hij verwoordde in zijn reactie op het artikel van Van Herwerden in het Utrechts Dagblad, was bekend. De eugenetica kwam in de commissie ter sprake vanwege de vrees dat het in de toekomst niet meer mogelijk was om 'het leger van invaliden' te steunen en te helpen en dat uiteindelijk de beschaving van West-Europa te gronde zou gaan door de 'ongelijkmatige volksvermeerdering'.¹⁶² Dat zou veroorzaakt worden door een klein aantal

kinderen bij de 'intellectueel vooraanstaanden' en een groot aantal kinderen bij de 'minderwaardigen'. De meningen hoe dit probleem moest worden aangepakt liepen nogal uiteen zodat de commissie niet tot een eenduidig standpunt kwam.

Over de noodzaak van de leerplicht voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs was de commissie eveneens verdeeld. 'Met klem' werd de uitbreiding van de Leerplichtwet bepleit, maar de commissie kwam niet tot overeenstemming. Leerplicht zou inhouden dat de overheid ook zorg moest dragen voor huisvesting van bijvoorbeeld dove en blinde kinderen. Daarbij hadden ouders een wettelijk recht op onderwijs overeenkomstig hun levensbeschouwing, met als gevolg dat talrijke kleine schooltjes konden gaan ontstaan. Ook waren er voor de zwakzinnigen nog niet voldoende scholen. Zeeland had nog geen school en Friesland en Groningen ieder slechts één. Hier zou een wettelijke verplichting leiden tot een te snelle groei van dit onderwijs, waardoor 'vervlakking' dreigde. Een minderheid meende dat invoering van de leerplicht een 'onafwijsbare' eis moest zijn. Onder druk van de Leerplichtwet zouden in het hele land dan scholen voor zwakzinnigen kunnen worden gesticht.¹⁶³ Verder constateerde de commissie dat men zich op 'allerlei scholen' voor buitengewoon onderwijs bezighield met 'de tewerkstelling' van jongens en meisjes die de school hadden verlaten. Deze arbeidsbemiddeling vond plaats zonder dat leerkrachten daar een opdracht voor hadden gekregen. Er was alle waardering voor het tot nu toe gepresteerde, maar deze arbeidsbemiddeling zou niet aan de leerkrachten overgelaten moeten worden, maar aan aparte ambtenaren, die de arbeidsbemiddeling van 'minder geschikte werkkrachten' tot hoofdtaak hadden. Op dat punt was dus overeenstemming met de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs.

Het was moeilijk, zeker in deze crisistijd, om 'onvolwaardigen' aan een baan te helpen. De hoop dat er met behulp van de AVO een grotere belangstelling zou ontstaan om onvolwaardige werknemers in dienst te nemen, was onterecht gebleken. Er was met het congres een begin gemaakt, maar de resultaten waren nadien gering.¹⁶⁴ In 1936, acht jaar na de oprichting van de AVO, werden er 167 'onvolwaardigen' in een betrekking geplaatst. In 1937 werden slechts 38 personen geplaatst of herplaatst in een baan.¹⁶⁵ Dat herplaatsing moeilijk was bleek ook uit de geringe bereidheid van de overheid om 'onvolwaardige arbeidskrachten' in dienst te nemen. F. Meurs, voorzitter van de Bond van personeel in overheidsdienst, was van mening dat het goed functioneren van de overheidsdiensten een algemeen belang was en dat mocht niet in gevaar gebracht worden door het aannemen van onvolwaardige arbeidskrachten: 'De overheidsbedrijven kunnen en mogen niet gebruikt worden als toevluchtsoord voor gebrekkigen', was zijn mening.¹⁶⁶ Bij de lagere overheden waren de gemeente Den Haag en de provincie Noord-Holland een uitzondering met een regeling voor 'onvolwaardigen'.¹⁶⁷

Dikwijls waren 'onvolwaardigen' aangewezen op een werkinrichting. Werkinrichtingen konden sterk van elkaar verschillen, maar ze richtten zich op het vertrouwd maken met het werken, terwijl ze tevens de mensen opleidden die na enige tijd buiten de werkinrichting werk vonden.¹⁶⁸ De staatscommissie constateerde verder dat de poging tot het oprichten van een Centraal Handelsbureau door de AVO was mislukt. De besturen van de meeste werkinrichtingen waren niet bereid hierin mee te gaan, omdat de organisatie, de productie en afzet, lokaal waren geregeld. Evenmin wilden ze geld afstaan om een centraal bureau in te richten. Ook bleek het niet mogelijk voor de AVO om tot uniforme prijzen te komen voor de verschillende

producten. De staatscommissie was het 'geheel' eens met de AVO dat op den duur een samenwerking tot stand moest komen tussen de werkinrichtingen. Het streven moest daarbij zijn dat bij de verkoop van goederen niet een beroep gedaan hoefde te worden op de liefdadigheid van de mensen. Een meerderheid meende dat een gecentraliseerde inkoop en verkoop het beste was. 'Oneerlijke' concurrentie met het bedrijfsleven moest worden tegengegaan.¹⁶⁹

De staatscommissie kwam tot het plan om Nederland te verdelen in districten met districtsbureaus. Zij kwamen tot elf provinciale en drie grootstedelijke districtsbureau. Hiervan kon een leidende, raadgevende en stimulerende invloed uitgaan. De staatscommissie wilde geen 'in alle onderdelen uitgewerkt schema' voor de zorg aan 'onvolwaardigen' geven, maar gaf de richting aan waardoor in 'bestaande leemtes' kon worden voorzien. Aan de ene kant moest er vrijheid zijn voor particulier initiatief en anderzijds dienden bureaus activiteiten en initiatieven te coördineren. Tevens konden districtsbureaus adviezen verstrekken.¹⁷⁰ De leiding van een bureau zou moeten worden toevertrouwd aan een geneesheer-directeur die bijgestaan werd door enkele maatschappelijk werkers. Het geheel zou moeten worden ondergebracht bij de afdeling volksgezondheid van het Departement van Sociale Zaken.¹⁷¹ Plaatselijke verenigingen, zoals de werkinrichtingen voor zwakzinnigen, konden een officiële erkenning krijgen als 'medewerkende vereniging'. Zij kregen daardoor het recht om mee te profiteren van de gelden die de overheid beschikbaar zou stellen.¹⁷² Niet alle leden van de commissie waren het eens met dit plan. Een nieuw ambtelijk instituut zou veel geld kosten. Er werd een 'kostbare bovenbouw' voorgesteld, 'terwijl aan de fundering nog zoveel ontbrak'. Er zou ook gewerkt kunnen worden langs de bestaande lijn van provinciale commissies onder toezicht van het Groene of Wit-Gele Kruis. De meerderheid meende echter dat ambtelijke leiding bij dit moeilijke werk niet kon worden gemist.

Na tien jaar leverde de commissie in 1938 het rapport op. Inmiddels was Van Voorthuysen een jaar met pensioen als hoofdinspecteur van het buitengewoon onderwijs. De AVO had de minister gevraagd tot een spoedige uitvoering van de voorstellen van de staatscommissie. De oorlogsdreiging maakte dat de staat niet tot een ontwerp voor de zwakzinnigenzorg kwam. Van Voorthuysen zou na de Tweede Wereldoorlog, in 1949, zelf een wetsvoorstel voor de zwakzinnigenzorg schrijven. De Nederlandsche Vereniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs had overigens geen vertegenwoordiging gehad in de staatscommissie waarin de AVO, met Jitta als voorzitter en Van Voorthuysen als secretaris, een sterke inbreng had. Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, toen de economische positie voor de werkinrichtingen erg bedreigd werd, werd door de Nederlandsche Vereniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs het lidmaatschap van de AVO aangevraagd. Samenwerking leek nu een dwingende eis, maar door de inval van de Duitsers in mei 1940 veranderde de situatie en de aansluiting bij de AVO leek niet langer actueel.¹⁷³

Besluit

Vanuit de figuratiebenadering gezien was de ontwikkeling van de nazorg een samengaan van belangen van het werkveld, de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, gemeenten en provincies, en organisaties als Zorg voor het Achterlijke Kind. In talrijke plaatsen ontstonden initiatieven, zoals werkinrichtingen voor leerlingen die niet direct in een eenvoudige betrekking geplaatst konden worden. De hoofden van de werkinrichtingen waren in de meeste gevallen ook hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs, voorzitter van de

plaatselijke afdeling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en secretaris van de lokale vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind. De laatstgenoemde vereniging, waarvan de burgemeester of de wethouder van Onderwijs dikwijls in het bestuur zat, maakte het ook makkelijk om het gemeentebestuur te overtuigen dat met een geringe subsidie van de gemeente voorkomen kon worden dat oud-leerlingen zouden kunnen vervallen tot pauperisme en langs die weg een last werden voor de gemeenschap.¹⁷⁴ Omdat plaatselijk de regelgeving uiteenliep had de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen onder leiding van P.H. Schreuder een richtinggevend beleidsdocument vastgesteld, zodat de afdelingen de nazorg lokaal konden organiseren. De nazorgambtenaren, die lid bleven van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen organiseerden zich in de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs, een nieuwe institutie in dit werkveld.

Van Voorthuijsen had in zijn eerste Onderwijsverslag al aangegeven dat voor de nazorg een goede regelgeving tot stand moest komen. Onvermoeibaar en op vele fronten bleef hij zich inzetten om de overheid ook te bewegen tot wetgeving op dit terrein. Zijn inspectiedomein buitengewoon onderwijs omvatte nu niet alleen de scholen voor buitengewoon onderwijs, de beroepsopleiding tot logopedist, de beroepsopleidingen voor de leerkrachten bij dit onderwijs en de gezondheidskolonie, maar ook de nazorg met het vervolgonderwijs en de werkinrichtingen.

Tal van organisaties hielden zich bezig met de arbeidsinzet van mensen met een beperking. Om landelijk sterk te staan en daarmee ook druk op de overheid uit te kunnen uitoefenen werd in Amsterdam de AVO als overkoepelende organisatie opgericht, met Van Voorthuijsen als secretaris. Ongetwijfeld zag hij door deze vereniging de mogelijkheid om meer druk uit te oefenen op de overheid om tot wetgeving te komen voor alle mensen met een beperking. Spanning ontstond toen de AVO een meer centrale regie wilde voeren over alle werkinrichtingen. Centrale regievoering door de AVO stond haaks op de sturingsfilosofie van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs. Daarom namen laatstgenoemde verenigingen een afwachtende houding aan ten aanzien van de AVO. Het was opnieuw Van Voorthuijsen die zich profileerde door als secretaris van de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten de verschillende standpunten te verenigen. Dit rapport zou de basis moeten zijn waarop de staat tot regelgeving kon overgaan. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwam het niet zover.

Den Haag had, zoals we in het gelijknamige hoofdstuk in Deel I zagen, in de periode 1901-1920 voor het buitengewoon onderwijs in Nederland een voorbeeldfunctie gekregen. De professionalisering van het buitengewoon onderwijs was tot stand gekomen door hechte samenwerking tussen onderwijzers en artsen, de lokale overheid en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Daardoor had het buitengewoon onderwijs zich in deze gemeente kunnen uitbreiden tot vijf scholen. Bij de bekendmaking van de concept Lager Onderwijs-wet van 1920 waren hoge verwachtingen gewekt ten aanzien van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Dit moest plaatsvinden binnen de nieuwe context van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, en van ingrijpende bezuinigingen door de landelijke en lokale overheid. Het professionaliseringsproces in deze gemeente wordt bekeken aan de hand van verschillende aspecten en op het niveau van de actoren - individuen en instituties - binnen het figuratiepatroon.

Allereerst wordt ingegaan op de effecten op de professionalisering door de toename van het aantal scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking - met tevens aandacht voor enkele belemmerende factoren van deze groei - en op de individualisering van het onderwijs aan de leerlingen. Hierna komt aan de orde wat de ontwikkeling van de school voor slechthorenden betekende voor de professionalisering en wordt ingegaan op de aandacht voor kinderen met ernstige spraakgebreken. Vervolgens komt de invloed van de nazorg aan de orde. Tenslotte wordt de landelijke betekenis van Uitgeverij Haga behandeld.

Groei van de sector

Het gemeentebestuur stond na de Eerste Wereldoorlog voor de taak om het onderwijs weer goed op gang te krijgen. Schoolopziener Van Ruyven, sinds de oprichting buitengewoon lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, uitte in 1921 zijn bezorgdheid aan minister De Visser van de Christelijk Historische Unie (CHU) en schreef hem over de moeilijkheden als gevolg van de Eerste Wereldoorlog. Problemen waren bijvoorbeeld de langdurige afwezigheid van veel leerkrachten die gemobiliseerd waren. Ook waren schoolgebouwen gebruikt om vluchtelingen uit België in onder te brengen of soldaten te huisvesten. Die scholen moesten weer in orde gemaakt worden om onderwijs te geven. Elektriciteit en brandstof waren nog op rantsoen en er waren distributiemaatregelen voor papier. Vanwege het gebrek aan papier was de lei weer overal tevoorschijn gehaald. Van Ruyven zag hier en daar zelfs 'leien die het afdanken haast niet meer waard waren en schriften die aan vloeipapier deden denken'. Bruikbare pennen konden alleen voor 'grof geld' aangeschaft worden. Al deze 'belemmeringen' zouden volgens de schoolopziener slechts van tijdelijke aard zijn en op den duur verdwijnen. Ernstiger vond hij dat nog slechts een kleine minderheid van de leerkrachten met 'onverdeelde en belangeloze toewijding' tijd en energie wilde besteden aan het onderwijs.¹ Het onderwijs moest na de Eerste Wereldoorlog derhalve weer in goede banen geleid worden, wettelijke regelingen dienden daarbij nageleefd te worden en dat leidde op de scholen tot talrijke klachten vanwege de administratieve last.² Prof. R. Casimir, rector van het Haagse lyceum en sinds 1918 tevens hoogleraar

opvoedkunde aan de universiteit in Leiden, zei over deze periode dat de autoriteiten de beroepsopvoeder tot ambtenaar hadden gemaakt. Tussen 'stadhuis en school' was in de grote gemeenten een 'stroom van papieren bepalingen' tot stand gekomen. Dit was, aldus Casimir, waarschijnlijk bedoeld om de goede gang van zaken te bevorderen, maar in werkelijkheid was het een beletsel voor 'snel en doelmatig handelen'.³ In deze context werd de gemeente Den Haag geconfronteerd met een sterke bevolkingsgroei, de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en de behoefte aan meer scholen voor buitengewoon onderwijs. Voor het college van B en W en G.A. van Poelje (1884-1976), in 1919 aangesteld als chef Onderwijs, een forse opgave.

Toename aantal scholen

Het gemeentebestuur van Den Haag kreeg na 1920 te maken met een sterke bevolkingsgroei. Tussen 1920 en 1940 kwamen er meer dan 85.000 mensen van buiten bij.⁴ De groei van de stad had ook gevolgen voor de omvang van het onderwijs en de denominatieve richtingen hierbinnen. Na de invoering van de financiële gelijkstelling in 1920 richtten protestanten en katholieken nieuwe lagere scholen op. Het aantal leerlingen op de bijzondere scholen nam daardoor sterk toe. In 1940 gingen er in Den Haag 33.969 leerlingen naar het bijzonder onderwijs tegen 21.177 leerlingen in 1921. Het aantal leerlingen op de openbare lagere scholen daalde in die periode van 27.897 naar 19.211 leerlingen.⁵ De groei van het bijzonder onderwijs met 12.792 leerlingen was dus ten koste gegaan van het openbaar onderwijs. Deze groei van het onderwijs had eveneens gevolgen voor de omvang van het buitengewoon onderwijs.

Met het Koninklijk Besluit (KB) van 1923 was Den Haag, met toen zeven scholen, de gemeente met de meeste instellingen voor buitengewoon onderwijs.⁶ Dit waren op twee na openbare scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Een andere school was de in 1914 opgerichte bijzonder neutrale school voor slechthorenden, die in 1923 onder het KB voor het buitengewoon onderwijs werd gebracht en in dit hoofdstuk in een aparte paragraaf wordt behandeld. Het in 1906 opgerichte bijzonder neutrale Instituut voor Individueel Onderwijs, een school voor achterlijken en zenuwzwakke kinderen in Den Haag, viel in eerste instantie niet onder het KB van 1923. Door de eisen van toelating aan te scherpen werden kinderen die uitsluitend 'zenuwzwak' waren niet meer toegelaten en kon Van Voorthuysen in de loop van 1923 vaststellen dat de school voldeed aan de voorwaarden die gesteld werden aan een school voor zwakzinnigen.⁷ De sector buitengewoon onderwijs bestond in 1923 dus uit vijf openbare en twee bijzonder neutrale scholen voor buitengewoon onderwijs. Dat jaar vond uitbreiding plaats met drie nieuwe scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking, waaronder een rooms-katholieke en een protestants-christelijke school. Hierbij had het college van B en W van Den Haag aan de gemeenteraad voorgesteld om aan de besturen van de R.K. Schoolvereniging der parochie van den Heilige Jozef en van de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs subsidie te verlenen die gelijk was aan de subsidie van het openbaar buitengewoon onderwijs.⁸ De rooms-katholieke schoolvereniging kocht een patriciërshuis en de gemeente financierde, hoewel niet wettelijk verplicht, alle verbouwkosten en ook de inrichting van de school.⁹ De gemeente realiseerde daarmee al de gedeeltelijke financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs die pas in het KB van

1949 verplicht werd gesteld.¹⁰ Voor de naamgeving van de school, Jan Baptist de La Salle¹¹, volgde het bestuur het advies van Broeder J. Baptist, hoofd van de in 1912 opgerichte St. Servatiuschool in Maastricht.¹² Hij had aangeraden om een school voor buitengewoon onderwijs te vernoemen naar een heilige, want een dergelijke naam stuitte bij de ouders en leerlingen op minder bezwaren dan de naam 'school voor zwakzinnigen' of 'buitengewoon lager onderwijs'.¹³ Dit laat overigens zien dat de aanduiding 'buitengewoon lager onderwijs', in 1903 door de Rotterdamse onderwijzer Köhler als een nieuwe benaming geïntroduceerd, inmiddels voor een deel van de ouders een stigmatiserende betekenis had gekregen. Tot hoofd van deze rooms-katholieke school werd Th. Willemsen benoemd en hij startte met 26 jongens. Willemsen zou in 1924 secretaris worden van de in dat jaar opgerichte Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs. De protestants-christelijke school voor buitengewoon onderwijs startte met 38 leerlingen en kreeg de naam Dr. H. Piersonschool.¹⁴ P.C. Brandwijk werd als hoofd aangesteld.¹⁵ Bij beide openingen hield inspecteur Van Voorthuijsen een toespraak.

In 1923 werd ook de eerste openbare school voor leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking geopend. Minister Heemskerk wilde in 1910 al dat deze leerlingen ook toegelaten zouden worden tot de scholen voor buitengewoon onderwijs. P.H. Schreuder maakte direct gebruik van de mogelijkheid van het KB van 1923 om een aparte school voor leerlingen met een ernstige verstandige beperking op te richten.¹⁶ De nieuwe school werd gevormd door het samenvoegen van enkele bezinkingsklassen die aan de scholen voor buitengewoon onderwijs in Den Haag waren verbonden. Aan het hoofd stond de onderwijzeres A.J. Hogeveen.

Illustratie 22. Voorbereiding op de werkinrichting, school van Hogeveen.¹⁷

Bovenstaande illustratie laat een groep leerlingen zien die werden voorbereid op een werkinrichting. Het uitgangspunt voor het onderwijs aan deze school was het aanleren van regelmatig werken en het afleren van allerlei 'hinderlijke gewoonten'.¹⁸ De belangrijkste oefenstof was hier, net als in de bezinkingsklassen, het werken met de *Elementaire verstandsoefeningen*, de leergang speciaal gemaakt voor deze groep leerlingen.¹⁹ Deze school startte met het voor de oprichting verplichte aantal van achttien leerlingen en, zoals onderstaande grafiek laat zien, nam het aantal leerlingen het eerste jaar snel toe. Vanaf 1925 was er een geleidelijke toename, wat duidelijk maakt dat dit onderwijs steeds meer geaccepteerd werd door ouders en leerkrachten. De daling begin jaren dertig werd veroorzaakt doordat de

toelatingsleeftijd in het KB van 1933 werd verhoogd van zes naar zeven jaar. In de jaren veertig trad er een scherpe daling op in het aantal leerlingen van deze school. De bezettingsjaren en de daarmee gepaard gaande moeilijkheden voor schoolbezoek waren daar debet aan.

De tweede school voor zeer zwakzinnigen kwam in 1938 tot stand. Op 1 september 1938 werd namelijk de afdeling voor imbecielen van de protestantse Dr. H. Piersonschool zelfstandig. Deze school kreeg de naam van de Haagse predikant C.E. van Koetsveld.²⁰

Grafiek 13. Overzicht aantal leerlingen op de school van Hogeveen.²¹

Met het initiatief tot het oprichten van aparte scholen voor zeer zwakzinnigen was Den Haag voorloper in Nederland. Dit zou landelijk navolging krijgen, want een aparte bezinkingsklas aan een school voor buitengewoon onderwijs stuitte op bezwaar bij een deel van de ouders. Uit de in 1927 gehouden enquête van de door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen ingestelde Commissie Bezinkingsklassen was gebleken dat het bestaan van dergelijke klassen maakte dat ouders aarzelden toestemming te geven om hun kind te laten onderzoeken. De reden was dat door de aanwezigheid van imbecielen de school een sterker stempel kreeg van 'minderwaardigheid'.²² In enkele plaatsen liep het aantal aanvragen voor onderzoek bijna tot de helft terug, waardoor de onderwijzers bij het gewoon lager onderwijs 'meer dan ooit' gingen klagen over de moeilijkheid om ouders over te halen tot aanmelding. De commissie was van oordeel dat de groei van het 'imbecillenonderwijs' niet plaats zou mogen vinden ten koste van het onderwijs aan debielen. Dat standpunt vond ook steun bij de Haagse arts G.D. Swanenburg de Veije. Hij vond dat imbecielen geweerd moesten worden omdat dit in hun eigen belang was. Bij co-educatie zouden beide groepen, en zeker één van de groepen, in het gedrang komen, terwijl de bezwaren van 'het publiek' tegen het buitengewoon onderwijs zouden toenemen.²³ Bij voorkeur moest het onderwijs in aparte scholen worden gegeven, zo concludeerde de commissie.²⁴ Daarom werden in alle grote plaatsen in navolging van Den Haag aparte scholen voor leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking opgericht.

Het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs nam in Den Haag in de periode 1920-1950 langzamerhand toe van 5 tot 22 scholen. Het bijzonder onderwijs maakte daarbij een aanzienlijke inhaalslag. Het totaal aantal leerlingen in het bijzonder buitengewoon onderwijs in Den Haag was in 1950 opgelopen tot elf scholen met 1396 leerlingen. Het bijzonder gewoon lager onderwijs telde toen 38.716 leerlingen. Het aantal leerlingen op de eveneens

elf scholen voor het openbaar buitengewoon onderwijs was 1308, terwijl het totaal aantal leerlingen in het openbaar lager onderwijs 19.098 bedroeg.²⁵ Al met al een sterke toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs in deze gemeente. Bij het inwerking treden van het KB van 1949 was het aantal leerlingen in het bijzonder buitengewoon onderwijs hoger, maar verhoudingsgewijs werden er vanuit het openbaar lager onderwijs aanmerkelijk meer leerlingen verwezen.

Er was dus eens forse toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs. Vanuit het figuratieperspectief gezien was deze groei het gevolg van een goed samenspel tussen het gemeentebestuur en de afdelingen van de beroepsverenigingen. De spil bij het gemeentelijk beleid was Van Poelje, chef van de afdeling Onderwijs.²⁶ Hij ondersteunde de initiatieven die in Den Haag genomen werden en nam ook bestuurlijke verantwoordelijkheid in de door P.H. Schreuder opgerichte Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie en de Centrale Vereeniging voor Gezondheidsskolonies voor Zwakzinnigen. De ondersteuning aan de beroepsopleiding voor de leerkrachten was zelfs zodanig dat het gemeentebestuur een vaste plek had gekregen in het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. Toen de Haagse wethouder Marchant in 1933 minister van Onderwijs werd nam hij Van Poelje, inmiddels sinds 1928 ook bijzonder hoogleraar bestuurskunde in Rotterdam, mee als directeur-generaal naar zijn departement. Daardoor bleven de lijnen tussen het buitengewoon onderwijs in Den Haag en de landelijke politiek kort. De professionalisering van het buitengewoon onderwijs in Den Haag kwam dus mede tot stand door de inspanningen van de overheid, met name van Van Poelje. De toename van het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs was overigens niet een ontwikkeling die gladjes was verlopen. Er waren ook een aantal belemmeringen die onder ogen moesten worden gezien.

Belemmerende factoren van de groei

Niet alle leerlingen met een verstandelijke beperking maakten gebruik van het gespecialiseerde onderwijs. Zoals we eerder zagen was er geen leerplicht voor de leerlingen die ingeschreven waren op een school voor buitengewoon onderwijs. Deze door de staat genomen bezuinigingsmaatregel belemmerde het regelmatig schoolbezoek. Daarom lieten B en W van Den Haag de ouders van een toegelaten leerling een verklaring ondertekenen waarin ze beloofden dat hun kind ingeschreven bleef totdat het de school voor buitengewoon onderwijs had doorlopen. Deze verklaring, een informele gemeentelijke leerplicht, werkte volgens P.H. Schreuder wel preventief, maar ten opzichte van de ouders die zich niet aan de verklaring hielden stonden de onderwijzers machteloos.²⁷ Voor een dergelijke verklaring was namelijk geen wettelijke basis. Sancties waren dus ook niet mogelijk, maar de meeste ouders voelden zich wel verplicht om hun kind naar school te laten gaan.

De landelijk doorgevoerde bezuinigingen hadden eveneens vergaande consequenties. Vooral de in 1933 door de staat genomen maatregel om de toelatingsleeftijd te verhogen van zes naar zeven jaar had een fors effect. Ook was toen in verband met de bezuinigingen de leerlingenschaal voor zeer zwakzinnigen van veertien naar achttien gebracht.²⁸ Volgens Van Voorthuijsen waren deze maatregelen slechts bedoeld om de groei van het buitengewoon onderwijs aan banden te leggen.²⁹ Vooruitlopend op het voornemen van de staat om op het onderwijs te gaan bezuinigen besloot het college van B en W van Den Haag al

in 1932 om één openbare school voor buitengewoon onderwijs op te heffen.³⁰ Een standpunt dat verdedigd werd door onderwijswethouder Marchant, die een jaar later benoemd zou worden tot minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De leerlingen en leerkrachten van de opgeheven school werden verspreid over de andere vier scholen voor buitengewoon onderwijs en ook gingen vier vakleerkrachten op wachtgeld.³¹ Hoewel de afdeling Den Haag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen nog aan de gemeenteraad had verzocht deze aankondiging van wachtgeld niet goed te keuren en eerst te bepalen wie om gezondheidsredenen of andere redenen wachtgeld wensten, om vervolgens te kijken naar degenen die het laatst aangesteld waren bij het buitengewoon onderwijs, hield het college van B en W voet bij stuk. Het voorstel van het college werd met achttien stemmen voor en elf tegen ongewijzigd aangenomen.³² Tot opheffing was besloten, omdat de toelatingsleeftijd in het onderwijs was verhoogd. Aangezien de door de staat genomen maatregel, de leeftijdsverhoging van zes naar zeven jaar, primair als een bezuiniging op het lager onderwijs was bedoeld, gingen de gewone scholen er minder snel toe over om leerlingen te verwijzen. Vooral als dit tot gevolg kon hebben dat een leerkracht op de eigen school op wachtgeld moest. Kortom, de gemeente moest wel maatregelen nemen vanwege het landelijke bezuinigingsbeleid.

Er was echter nog een aantal aspecten die de groei van het openbaar buitengewoon onderwijs belemmerden. Dat was de sterke groei die het bijzonder onderwijs doormaakte na de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs. De gemeente die via de gemeentelijke inspectie direct toezicht had op de openbare scholen constateerde dat ouders, die bang waren dat hun kind aangemeld zou kunnen worden voor toelatingsonderzoek bij het buitengewoon onderwijs, hun kind inschreven op een bijzondere school. Door de financiële gelijkstelling en de bevolkingsaanwas namen de Haagse scholen voor bijzonder onderwijs toe van 76 in 1920 tot 134 in 1939.³³ Iedere leerling telde om een nieuwe school voor bijzonder onderwijs op te richten en in stand te houden. Mede daarom werden weinig leerlingen verwezen naar het buitengewoon onderwijs. Daarbij speelde dat er weliswaar financiële gelijkstelling was voor het openbaar en bijzonder onderwijs, maar die gelijkstelling gold niet voor het bijzonder buitengewoon onderwijs. Als gevolg hiervan kwamen initiatieven, zoals het oprichten en in stand houden van scholen voor buitengewoon onderwijs, in beginsel ten laste van een vereniging voor bijzonder onderwijs.

De bijzondere scholen verwezen in verhouding tot het openbaar onderwijs weinig leerlingen naar de medisch-pedagogische commissie voor onderzoek. Ook accepteerden ze leerlingen van de openbare scholen die al verwezen waren voor onderzoek. Dit gedrag van ouders en bijzondere scholen betrof in de gemeente Den Haag in 1936 vermoedelijk ruim 200 leerlingen.³⁴ Reden voor het college van B en W om er in 1937 bij circulaire de hoofden van de bijzondere scholen in Den Haag nog eens nadrukkelijk op te wijzen dat deze handelswijze niet in het belang van de leerling en 'zeer ongewenst' was. Correct was om in dat geval eerst het onderzoek van de medisch-pedagogische commissie af te wachten. Besturen en hoofden van de bijzondere scholen werden verzocht deze gedragslijn te volgen.³⁵ De Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs die, zoals we eerder zagen in het hoofdstuk Beroepsorganisaties naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, in 1936 al een groot opgezet schriftelijk onderzoek had verricht naar het aantal 'afwijkende kinderen' op de gewone bijzondere lagere scholen in Nederland, onderschreef dit standpunt van

B en W en nam deze brief op in het *Correspondentieblad voor het Christelijk Buitengewoon Onderwijs*.³⁶ Op de scholen voor bijzonder onderwijs zaten dus nog leerlingen met een verstandelijke beperking die ook behoefte hadden aan gespecialiseerd onderwijs. Ook na de geschiktheidsverklaring voor plaatsing op een school voor buitengewoon onderwijs door de medisch-pedagogische commissie bleef een minderheid van de ouders van de scholen voor openbaar onderwijs zoeken naar een school voor bijzonder gewoon lager onderwijs voor hun kind. Een deel van de ouders wilde hun kind niet naar een 'idiotenschool' sturen.³⁷ Jaarlijks betrof dit tussen de tien en de achttien leerlingen.³⁸ In 1937 analyseerde de Haagse schoolarts Swanenburg de Veye de onderzoeksgegevens over 1926 tot en met 1934 en hij constateerde dat, in tegenstelling tot het openbaar onderwijs, er enkele bijzondere en particuliere lagere scholen waren die 'zonder bezwaar' leerlingen accepteerden die al door de commissie geschikt waren bevonden voor het buitengewoon lager onderwijs. Hij concludeerde verder dat met 'volkomen zekerheid' gezegd kon worden dat er enige honderden zwakzinnige leerlingen onterecht op scholen voor bijzonder gewoon lager onderwijs zaten, waar zij zich in 'hun pover bestaan voortsleepten'.³⁹

Door de verhoging van de toelatingsleeftijd en het vasthouden van leerlingen in het regulier onderwijs werd de groei van het buitengewoon onderwijs geremd. Bij de medisch-pedagogische toelatingscommissie bleef echter het belang van de leerling centraal staan. Omdat er geen harde scheidslijn was tussen wel of geen verstandelijke beperking, werd bij twijfel een leerling niet toegelaten tot een van de scholen voor buitengewoon onderwijs. Onderstaande grafiek laat zien dat het beeld van aanmelding ten opzichte van plaatsing redelijk gelijk bleef.

Grafiek 14. Opgegeven leerlingen voor medisch-pedagogisch onderzoek en leerlingen geschikt voor plaatsing.⁴⁰

De stijging in 1923 is te verklaren doordat er in dat jaar een school voor protestants-christelijk en één voor rooms-katholiek bijzonder buitengewoon onderwijs werden geopend. Vervolgens is het effect zichtbaar van het vasthouden van leerlingen in het gewone onderwijs, wat met name plaatsvond in het bijzonder onderwijs door de financiële gelijkstelling. In

1932 is de terugloop verklaarbaar door de verhoging van de toelatingsleeftijd. Een maatregel waardoor het gemeentebestuur besloot een school voor buitengewoon onderwijs op te heffen. In het jaar 1937-1938 is het effect zichtbaar van eerder genoemd schrijven van B en W en de invloed van de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. Aan de vooravond van de nieuwe wetgeving, het Koninklijk Besluit van 1949, werden de aanmeldingen en plaatsingen opvallend minder. Direct na de Tweede Wereldoorlog werden er wel meer leerlingen aangemeld dan daarvoor. De medisch-pedagogische commissie was van mening dat in veel gevallen de geconstateerde leerachterstand niet het gevolg was van een verstandelijke beperking. Het onregelmatig naar school gaan in de laatste twee oorlogsjaren was dikwijls de oorzaak van de achterstand. Deze leerlingen werden dan ook niet toegelaten, maar terugverwezen naar de gewone lagere school. Het verschil in onderstaande afbeelding tussen 'aanmelding en geschikt' laat het gelijk zien van de commissie. In de eerste drie jaren na de Tweede Wereldoorlog werd ruim een derde van de aangemelde leerlingen niet toegelaten.

	Aangemeld	Geschikt	Vershil
1946	284	198	86
1947	276	199	77
1948	261	176	85
1949	198	115	83

Tabel 16. *Overzicht aanmeldingen en geschikt voor plaatsing 1946-1949.*⁴¹

De medisch-pedagogische commissie bleef streng bij de toelating. Bij twijfel werd een leerling niet toegelaten. In 1949 daalde het aantal leerlingen dat voor onderzoek werd aangemeld en het aantal leerlingen dat werd toegelaten met een kwart. De achtergrond van deze sterke daling was dat voor het lager onderwijs nieuwe wetgeving was aangekondigd. Voor het buitengewoon onderwijs zou dan een nieuw KB gaan gelden. Daarin zou naar verwachting onder meer sprake zijn van financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs. Eveneens zou uitbreiding van de sector buitengewoon onderwijs plaatsvinden met verschillende nieuwe schoolsoorten voor leerlingen met een beperking.

Binnen de gemeente Den Haag waren er in de periode 1920-1950 dus verschillende omstandigheden, zoals de bezuinigingen van de landelijke overheid, keuzes van de lokale overheid en de toename van het gewone bijzonder onderwijs, die een vertragend effect hadden op de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Desondanks was het buitengewoon onderwijs voor leerlingen met een verstandelijke beperking fors gegroeid en uitgebreid met scholen voor leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking. Van groot belang bij deze ontwikkeling was dat het onderwijs in de scholen werd geïndividualiseerd.

Individualisering van het onderwijs

De scholen voor buitengewoon onderwijs in Den Haag behoorden in 1920 tot de kleine minderheid waar onderwijzers nog met 'volle toewijding' hun werk bleven doen en zich ook buiten schooltijd volledig inzetten voor hun leerlingen. Zo rapporteerde Van Voorthuysen het in 1926 aan minister Waszink.⁴² In zijn inspectieverslag meldde hij ook dat de Haagse school van P.H. Schreuder als voorbeeld van een school voor buitengewoon onderwijs kon gelden. Hij deed de minister tevens beknopt verslag van een experiment op dezelfde school om het onderwijs te individualiseren, een aanpak die haaks stond op de klassikale aanpak

in het gewoon onderwijs, waarmee de minister vertrouwd was. De onderwijzers P.H. Schreuder, Jacobs en Linthorst lieten in Den Haag zien, zo berichtte hij de minister, dat het mogelijk was het onderwijs zo goed mogelijk aan te passen aan de geaardheid van de leerlingen. Daarbij werd ook al het mogelijke gedaan om aan te aansluiten bij de eisen die de maatschappij later aan de leerlingen zou stellen. Op deze school werkten de leerlingen ieder aan een eigen taak in eigen tempo en op eigen wijze en waren klassikale lessen een uitzondering. Deze ver doorgevoerde individualisering van het onderwijs was volgens de inspecteur een maatregel die voor het onderwijs aan 'verstandelijk minderwaardigen' niet hoog genoeg kon worden geschat. Het streven was gericht op 'geschiktheid en vaardigheid' te krijgen voor het verrichten van arbeid en niet op een 'opeenstapeling' van kennis.⁴³ Het individualiseren van het buitengewoon onderwijs werd een vast onderwerp in zijn inspectieverslagen. In zijn inspectieverslag over 1934 aan minister Marchant van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) constateerde Van Voorthuijsen daarom zonder overdrijven dat hij 'al vele malen' de aandacht had gevestigd op het feit dat de individualisering van het onderwijs, met de daaraan verbonden zelfwerkzaamheid van de leerlingen, verre de voorkeur verdiende boven het klassikale stelsel. Al het werk op school moest de leerlingen het gevoel geven dat zij tot iets in staat waren en dat zij konden afmaken wat van hen werd gevraagd. Grote opvoedkundige waarde hadden de opdrachten die de belangstelling van de leerlingen wisten te wekken en vooral wanneer deze hun verantwoordelijkheidsgevoelens prikkelden.⁴⁴ Van Voorthuijsen laat hier opnieuw zien dat hij in de functie van inspecteur niet alleen als arts maar ook als pedagoog redeneerde.

Door de inzet van P.H. Schreuder en zijn collega's en de openlijke steun van inspecteur Van Voorthuijsen was het individualiseren van het onderwijs kenmerkend geworden voor het buitengewoon onderwijs. Formeel moest echter het buitengewoon onderwijs zoveel mogelijk ingericht zijn als het gewoon lager onderwijs.⁴⁵ Artikel 25 van de Lager Onderwijswet vereiste bijvoorbeeld dat voor elk vak aangegeven moest worden hoe de leerstof over de verschillende jaren was verdeeld en hoeveel uur eraan werd besteed. Jacobs, onderwijzer bij P.H. Schreuder en in 1933 hoofd geworden van een nieuwe school voor buitengewoon onderwijs, besprak dit probleem in zijn artikel 'Rondom leerplan en lesrooster'.⁴⁶ Hij concludeerde dat het onmogelijk was om aan de eisen van artikel 25 te voldoen. Het was 'hoog tijd' om ontheffing te vragen van dit dwingende artikel.⁴⁷ De afdeling Den Haag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen deed, voor de algemene ledenvergadering van 1938, het voorstel dat het Hoofdbestuur stappen zou ondernemen om bij de staat ontheffing te krijgen van de in de wet gestelde verplichting ten aanzien van het leerplan. Het Hoofdbestuur steunde deze motie 'ten volle' en op de ledenvergadering werd dit voorstel aangenomen.⁴⁸ Het Hoofdbestuur verwachtte dat de minister die ontheffing zou verlenen, want het was niet meer dan een 'gegroeide toestand' wettelijk vastleggen. Op het ingediende verzoek bij onderwijsminister Slotemaker de Bruïne van de Christelijk Historische Unie (CHU) werd tegen de verwachting in negatief beslist. De minister had bezwaar om 'in zijn algemeen' een dergelijke ontheffing te verlenen.⁴⁹ Weliswaar was in Den Haag het onderwijs geïndividualiseerd, maar dat wilde nog niet zeggen dat iedere school voor buitengewoon zo ver was. Op voorhand de scholen een vrijbrief geven om het onderwijs naar eigen goeddunken in te richten vond de minister te ver gaan. De afdeling Den Haag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen verzocht daarop met succes aan het college van B en W van Den Haag hetzelfde verzoek te richten

aan Hare Majesteit de Koningin. En bij KB van 13 augustus 1938 werd toestemming verleend om voor het onderwijs aan de openbare scholen voor 'zwakzinnigen en voor imbecillen' in Den Haag af te wijken van deze wettelijke verplichting. Aan deze ontheffing was wel de eis verbonden om een goede administratie bij te houden. De leerkrachten moesten nauwkeurig op de hoogte blijven van de vorderingen van iedere leerling en die registreren. Dit KB gaf het openbaar buitengewoon onderwijs in Den Haag de vrijheid om zich 'volledig te kunnen ontwikkelen'.⁵⁰ De aan de ontheffing verbonden eis van een goede administratie was voor de scholen in Den Haag geen probleem. Vanaf de start van het buitengewoon onderwijs werd een nauwkeurige administratie van iedere leerling bijgehouden in het Dagschrift. Op basis hiervan was voor iedere leerling een individueel lesrooster ontwikkeld. Om in hedendaags jargon te spreken: P.H. Schreuder en zijn collega's in Den Haag vonden dat op de school voor buitengewoon onderwijs gewerkt moest worden met individuele handelingsplannen. Deze werkwijze kreeg alle steun van de inspecteur voor het buitengewoon onderwijs. Hierdoor kregen de leerkrachten bij dit onderwijs een grote mate van vrijheid om professioneel te handelen, een belangrijk kenmerk van een professie.⁵¹ Het gevolg van voornoemd KB uit 1938 was dat de Haagse scholen voor openbaar buitengewoon onderwijs regelmatig door andere scholen werden benaderd met de vraag hoe ze de 'vorderingenadministratie' hadden ingericht.⁵² Vanuit het figuratieperspectief gezien had het initiatief van de Haagse afdeling van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, met de constante aandacht van de inspecteur voor individualisering en de volle medewerking van het college van B en W, uiteindelijk resultaat geboekt door letterlijk de koninklijke weg te bewandelen. Omdat in het KB van 1923 was bepaald dat het leerplan en lesrooster aan de inspecteur van het buitengewoon ter goedkeuring moesten worden voorgelegd, kon ook Van Houte, in 1937 opvolger van Van Voorthuysen, de vrijheid van handelen voor iedere school voor buitengewoon onderwijs toestaan, mits ze de vorderingenadministratie goed hadden ingericht. Door de staat werd nu ook formeel erkend dat het buitengewoon onderwijs geïndividualiseerd plaats moest vinden. De behandelde groei en individualisering van het buitengewoon onderwijs had met name betrekking op de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. In het KB van 1923 was de school voor slechthorenden ook tot het buitengewoon onderwijs gaan behoren.

Slechthorenden en spraakgebrekken

De scholen voor buitengewoon onderwijs in Den Haag waren op de bijzonder neutrale school voor slechthorenden na scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. De school voor slechthorenden was in 1914 opgericht met 25 leerlingen en werd toen bekostigd onder de bepalingen voor het gewoon lager onderwijs. Met het KB van 1923 werd deze school tot het buitengewoon onderwijs gerekend. In de jaren 1920-1947 varieerde het aantal leerlingen tussen de 80 en 120. Soms zaten de kinderen korte tijd op deze school en konden na behandeling teruggeplaatst worden op de gewone lagere school. Op 1 januari 1921 waren er 105 leerlingen. Zij werden onderzocht door het hoofd van de school, P.W. Brijnen en de oorarts A. Binnerts. Als meest genoemde oorzaak voor slechthorendheid werden in 1921 55 maal 'oorettingen' genoemd, dertig maal centrale doofheid door meningitis, syfilis, roodvonk, mazelen of difterie en zeventienmaal erfelijke doofheid. In drie gevallen was de oorzaak onbekend. De behandeling van de 'oorettingen', daarmee werden chronische oorontstekingen bedoeld, gaf in alle gevallen verbetering en bij enkele kinderen genezing.

Illustratie 23. Medisch onderzoek door de oorarts A. Binnerts.⁵³

Als gevolg hiervan konden in 1921 negen kinderen worden teruggeplaatst naar de gewone lagere school.⁵⁴ Gaandeweg bleek dat er op de school ook behoefte was aan uitgebreid lager onderwijs (ulo). Oud-leerlingen van de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking werden geplaatst in een betrekking of werden via 'werkklassen' voorbereid op een betrekking in de maatschappij. Meerdere leerlingen van de school voor slechthorenden konden echter ook theoretisch onderwijs aan. Daarom werd gedacht aan ulo-onderwijs. Van Voorthuysen meldde in 1926 aan onderwijsminister Waszink dat in 1925 een proef was genomen met de vakken Duits, Engels en Handelsrekenen. Deze proef was 'goed geslaagd', want het bleek mogelijk aan enkele leerlingen onderwijs in de genoemde vakken te geven.⁵⁵ Het merendeel van de jongens die de school doorliepen ging echter naar de ambachtsschool. De meisjes gingen overwegend naar het nijverheidsonderwijs. Herhaalde verandering van beroep kwam bij de oud-leerlingen van de school voor slechthorenden aanmerkelijk minder voor dan bij de oud-leerlingen van de scholen voor zwakzinnigen.⁵⁶ Deze laatsten waren, vanwege hun verstandelijke beperking, veelal op nazorg aangewezen. De leerlingen van de school voor slechthorenden werden of teruggeplaatst op de gewone lagere school of gingen naar het gewone vervolgonderwijs.

Terugplaatsingen op de gewone lagere school vonden voortdurend plaats en daardoor geeft de omvang van de leerlingpopulatie een wisselend beeld. In 1930 was bijvoorbeeld bij 63

van de 99 leerlingen de slechthorendheid gelegen in het middenoor en bij 35 in het binnenoor en het centraal zenuwstelsel. Bij het behandelen van de chronische middenoorontstekingen werden aanzienlijke verbeteringen bereikt bij 27 van de 63 leerlingen.⁵⁷ Aanmelding en uitschrijving van het aantal leerlingen in de periode 1924-1947 wordt in nevenstaande grafiek weergegeven.

Grafiek 15. Overzicht leerlingenaantal school voor slechthorenden.⁵⁸

De bezuinigingen op het onderwijs hadden geleid tot een scherpe daling van de leerlingpopulatie begin jaren dertig. Afname van het aantal leerlingen kwam eveneens door de verbetering van het geneeskundig toezicht op de gewone lagere school. Ook de investering van de gemeente Den Haag in het voorkomen van ernstige spraakgebreken door het professionaliseren van de leerkrachten had effect. De stijging van het aantal leerlingen na 1933 werd veroorzaakt door de toevoeging van een klas voor spraakgebrekkigen. In 1934 vroeg het college van B en W toestemming aan onderwijsminister Marchant, voordien wethouder van Onderwijs in Den Haag, voor een proef om een klas voor ernstig spraakgebrekkige kinderen te starten aan de gemeentelijke school voor slechthorenden.⁵⁹ De minister, waarschijnlijk geadviseerd door directeur-generaal Van Poelje die ook lid was van het curatorium van de logopedieopleiding in Den Haag, gaf hiervoor toestemming.⁶⁰ Dit was geen KB, maar een ministerieel besluit.⁶¹ Deze proef aan de school van Linthorst⁶², de opvolger van Brijnen, was een succes en vanaf 1936 werd deze klas vast aan de school verbonden. Kennis over de behandeling van deze leerlingen werd verkregen vanuit de in 1927 door P.H. Schreuder opgerichte Haagse 'polikliniek voor spraak en stemgebreken' en door de nieuwe beroepsgroep van logopedisten. Op 1 november 1934 telde de klas acht leerlingen. In 1936 was dit aantal opgelopen tot negentien.⁶³ Het waren vooral kinderen met een gespleten gehemelte die werden toegelaten. Tot onderwijzer aan deze klas werd benoemd de onderwijzer P.J. Evertse, die dat jaar met goed gevolg het examen voor logopedist had afgelegd.⁶⁴

Het college van B en W van Den Haag had door een klas voor ernstige spraakgebrekkigen te starten een belangrijke aanzet gegeven voor de herkenning en erkenning van kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden.⁶⁵ Dat aan de school voor slechthorenden een aparte klas voor leerlingen met ernstige spraakmoeilijkheden werd verbonden was een belangrijke keuze van het gemeentebestuur, want hiermee werd de basis gelegd voor de wettelijke erkenning van dit onderwijs.⁶⁶ Vanaf de start van het buitengewoon onderwijs in Den Haag had het gemeentebestuur prioriteit gegeven aan het herkennen en behandelen van spraakproblemen. Daarom had P.H. Schreuder op verzoek van het gemeentebestuur al in 1903 een cursus voor het herkennen en behandelen van spraakgebrekkigen in Berlijn gevolgd.

Professionele ontwikkeling van de leerkrachten

Het verbeteren van de spraak had P.H. Schreuder zo belangrijk gevonden dat hij, zoals we eerder zagen, in 1911 mede het initiatief had genomen om de Vereeniging van Spraakleraren op te richten. Leerkrachten werden vervolgens geschoold door de Vereeniging van Spraakleraren. In Den Haag had het gemeentebestuur in 1921 besloten om een negen maanden durende cursus 'behandeling van spraakgebreken' te geven aan leerkrachten van het buitengewoon onderwijs. Linthorst, toen onderwijzer bij P.H. Schreuder, werd belast met de leiding van deze cursus. De in 1929 door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen ingestelde en al eerdergenoemde Commissie Spreekonderwijs op de buitengewone school constateerde in haar eindrapportage dat alleen in de gemeente Den Haag de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs een cursus van negen maanden, vier uur per week, kregen aangeboden. In andere gemeenten moest het initiatief tot scholing van de leerkracht uitgaan.⁶⁷ Van Voorthuijsen berichtte in zijn inspectieverslag over 1930 aan onderwijsminister Terpstra van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) dat het rapport van de Commissie Spreekonderwijs een

‘uitstekend’ rapport was. Het spreekonderwijs op de scholen voor zwakzinnigen in Nederland werd naar zijn mening te weinig gegeven. Het was, zo berichtte hij de minister, ‘in de eerste plaats’ nodig dat er cursussen werden georganiseerd voor de leerkrachten werkzaam bij het onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking.⁶⁸

Den Haag kreeg ten aanzien van de professionele ontwikkeling van de leerkrachten in het spreekonderwijs een voorbeeldfunctie. Op elke school voor buitengewoon onderwijs had in 1931 ruim de helft van de leerkrachten de gemeentelijke cursus gevolgd.⁶⁹ De leerkrachten in het buitengewoon onderwijs werden van gemeentewege geschoold, omdat het getuigschrift voor spreekonderwijs een belangrijke beroepskwalificatie was voor de leerkrachten aan de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. J.H. Harmsen, vanaf 1934 lid van het Hoofdbestuur van de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie, formuleerde als ideaal dat aan iedere Nederlandse school voor ‘debielen en imbecielen’ alle leerkrachten een getuigschrift moesten hebben voor spreekonderwijs en tenminste één van hen een diploma als logopedist. De leerkrachten zouden dan op aanwijzing van de logopedist het spreken kunnen verbeteren.⁷⁰

Niet alleen het spreekonderwijs op de scholen voor buitengewoon onderwijs had alle aandacht van het gemeentebestuur van Den Haag. Door het tijdig behandelen van spraakproblemen kon voorkomen worden dat leerlingen uiteindelijk naar een school voor buitengewoon onderwijs verwezen moesten worden. Daarom had de gemeente voor de behandeling van leerlingen uit het gewoon lager onderwijs in 1921 drie leerkrachten vast in dienst genomen, A. Brugman en B. van Danzig voor ieder 14 uur en L. van Lier voor 27 uur per week. Zij hadden ieder een lokaal in een van de scholen van de gemeente ter beschikking voor de behandeling.⁷¹ In onderstaande grafiek worden de aantallen leerlingen vermeld die op 1 januari in de periode 1921-1948 in behandeling waren. Eveneens wordt het aantal behandelingen dat stopte, omdat de leerling ‘hersteld’ was, weergegeven. Opvallend is dat het aantal kinderen dat herstelde van de spraakproblemen achterbleef bij het aantal kinderen in behandeling. Spraakproblemen waren doorgaans hardnekkig en al kon er verbetering optreden, van volledig herstel was slechts bij ongeveer 40% van de kinderen sprake.

Grafiek 16. Aantal leerlingen in behandeling en leerlingen hersteld van spraakproblemen.⁷²

Voor het toezicht op het onderwijs aan spraakgebrekkige kinderen was in 1922 een gemeentelijke commissie ingesteld.⁷³ Deze commissie functioneerde tot 1925 en daarna werd de administratie van de cursussen overgebracht naar de afdeling Onderwijs van de Gemeente-

secretarie.⁷⁴ Dat laat zien dat de gemeente dit onderwijs en de scholing van leerkrachten tot haar reguliere taak rekende.

In 1940 werd de cursus voor leerkrachten in het buitengewoon onderwijs nog eens herhaald, omdat veel oudere leerkrachten met pensioen waren gegaan. Deze cursus was zowel voor leerkrachten van het openbaar als het bijzonder buitengewoon onderwijs. De belangstelling overtrof het aantal beschikbare plaatsen.⁷⁵ Door de aanstelling van gemeentelijke logopedisten, de behandelingen van honderden leerlingen, het organiseren van cursussen voor de leerkrachten en het inrichten van een aparte klas voor ernstig spraakgebrekkigen aan de school voor slechthorenden, deed de gemeente een forse investering in het voorkomen en verbeteren van spraakproblemen.

P.H. Schreuder was eerder echter al van mening dat voor de functie van spraakleeraar bij het buitengewoon onderwijs een meer 'wetenschappelijke' opleiding noodzakelijk was. Hij had daarom met Van Danzig en Linthorst een ambitieus plan ontwikkeld voor een tweejarige opleiding, verbonden aan een polikliniek voor spraakproblemen. Deze opleiding werd gegeven door de in 1927 opgerichte Nederlandse Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie.⁷⁶ Van Voorthuijsen vond de oprichting van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie zo belangrijk dat hij bij de oprichting in 1928 zitting nam in het curatorium van de vereniging en in 1934 voorzitter werd van de examencommissie. Voor de professionele ontwikkeling van de leerkrachten ten aanzien van het spreekonderwijs was Van Voorthuijsen in zijn rol als inspecteur van het buitengewoon onderwijs, een belangrijke stuwende kracht. In zijn inspectieverslagen wees hij dan ook menigmaal op het belang van dit specifieke onderwijs.

Zoals gezegd had het spreekonderwijs in Den Haag een voorbeeldfunctie gekregen voor wat betreft de professionele ontwikkeling van de leerkracht. In alle andere gemeenten was de deskundigheid op dit terrein afhankelijk van het initiatief van de leerkracht.⁷⁷ Ook aan de beroepsopleiding voor de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs had de gemeente alle medewerking gegeven door het beschikbaar stellen van faciliteiten. In de beroepsopleiding voor de leerkrachten, waarin de gemeente Den Haag een bestuurszetel had gekregen, had het vak logopedie en phoniatrie met het logopedisch practicum met 23 uur een stevige plek gekregen. De studieboeken voor de beroepsopleiding tot logopedist en voor de beroepsopleiding leerkracht buitengewoon onderwijs werden uitgegeven door de door Jacobs en collega's in Den Haag opgerichte Uitgeverij Haga.

Het college van B en W van Den Haag had door een klas voor ernstige spraakgebrekkigen te starten een belangrijke aanzet gegeven voor de herkenning en erkenning van kinderen met ernstige spraak- en taalmoelijkheden. Dit zou het begin vormen van een nieuwe schoolsoort in het domein buitengewoon onderwijs. Een andere actie die paste bij de voorbeeldfunctie van de gemeente Den Haag was het geven van een cursus 'behandeling van spraakgebreken' aan de leerkrachten. Er was echter ook een terrein waarop Den Haag geen voorbeeldfunctie had en dat betrof de ontwikkeling van de nazorg.

Nazorg

Nazorg had betrekking op de bijzondere zorg die gegeven werd aan de leerlingen na het doorlopen van de school voor buitengewoon onderwijs. Deze zorg had ellereerst betrekking op het avondonderwijs en de speciale vervolgtrajecten, zoals werkklassen. Voor de

organisatie van de nazorg met een aparte ambtenaar en ook een werkinrichting kon, net als in Haarlem, de gemeente ook een rol spelen. Een voorstel daartoe moest onderbouwd worden en daarom werd door de afdeling Den Haag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen besloten tot een evaluatieonderzoek onder de oud-leerlingen van de scholen voor zwakzinnigen. F. de Fries, onderwijzer aan de school van P.H. Schreuder, ging in 1920 na wat er terecht was gekomen van de leerlingen die de school geheel hadden doorlopen. Van de 114 jongens waren 64 nog werkzaam in het eerste beroep.⁷⁸ Bij de overige jongens ging het aanvankelijk goed, maar wanneer de moeilijkheden kwamen was 'de zin' eraf en zochten ze een andere baan. Dikwijls was het eerste beroep te hoog gegrepen en kwamen ze uit bij een minder moeilijk beroep, zoals loopjongen of sjouwer. De Fries constateerde dat de gevolgen van de economische crisis directe voelbaar waren voor de oud-leerlingen, want zij waren dikwijls de eersten die ontslagen werden en ze konden nauwelijks weer een andere baan krijgen.⁷⁹ Een ambtenaar voor de nazorg, zoals in Amsterdam en Haarlem inmiddels gerealiseerd, was voor de gemeente Den Haag eveneens noodzakelijk.

Terwijl de leerkrachten in Den Haag zich oriënteerden op welke wijze de leerlingen het beste ondersteund konden worden bij het vinden van een betrekking werd geheel onverwachts, in de zomervakantie van 1923, door het college van B en W besloten het bestaande vervolgonderwijs, herhalingsonderwijs voor de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs, op te heffen. Dat was opmerkelijk, want figuratief gezien werkte het gemeentebestuur altijd goed samen met het werkveld en de afdeling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Bezuinigingsmaatregelen van de overheid in het KB van 1923, zoals het verhogen van het aantal leerlingen per leerkracht, en de keuze voor financiering van twee scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs, waren doorslaggevend in de jaren dat het bijzonder onderwijs een sterke groei doormaakte. De leerkrachten die verbonden waren aan het vervolgonderwijs van de scholen voor buitengewoon onderwijs kregen ontslag aangezegd. Dat dit onderwijs 'dat in Den Haag zijn waarde had bewezen' in één klap werd opgeheven, 'zonder dat aan iemand die bij dit onderwijs werkzaam, daarvan iets bekend was', kwam bij alle leerkrachten van het buitengewoon onderwijs in Den Haag hard aan. De afdeling Den Haag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen hield onmiddellijk na de zomervakantie, op 3 september 1923, een huishoudelijke vergadering om de opheffing van het buitengewoon vervolgonderwijs te bespreken. Besloten werd al het mogelijke te doen, 'zij het onder een andere naam', om de scholen te laten voortbestaan.⁸⁰ P.H. Schreuder was in zijn ziel geraakt en liet dat ook blijken. Zijn verontwaardiging uitte hij krachtig in het artikel 'Het vervolgonderwijs te 's-Gravenhage' uit 1923. Hij sprak van een 'regeling van boven af' waarbij de mening van de leerkrachten totaal werd genegeerd en die alleen voor 'bureaucratisch aangelegden de schoonheid der uniformiteit' vertoonde. Hij hoopte bewaard te blijven voor 'bureaupedagogiek' met al zijn slechte gevolgen en verweet het gemeentebestuur dat dit was gebeurd: 'Een gemeentebestuur van Den Haag, de stad die wat de inrichting van het buitengewoon onderwijs betreft, aantal scholen, medisch toezicht, inrichting der gebouwen, aanschaf van leermiddelen en salariëring, aan de spits stond van de Nederlandsche gemeenten en ook in het vervolgonderwijs haar traditie handhaafde, moest geen voorbeeld geven van een verandering in dit onderwijs op deze wijze! Deze stap in de richting van bureau-paedagogiek had niet gezet *mogen* worden.'⁸¹ En hij besloot dit artikel met: 'Neen, noch de wijze waarop de omzetting tot stand kwam, noch de rege-

ling ervan is het Gemeentebestuur van Den Haag waardig.⁸² Het verzonden adres van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen aan minister De Visser met betrekking tot het vervolgonderwijs had geen succes, waarop P.H. Schreuder moest concluderen dat het in het vervolg de gemeente- en schoolbesturen zouden zijn die zich het lot van dit onderwijs moesten aantrekken. De minister kon dit adres ook moeilijk honoreren, omdat de staat een KB met een regeling voor het vervolgonderwijs in het vooruitzicht had gesteld.⁸³

Het gemeentebestuur van Den Haag voelde zich aangesproken door de reactie van P.H. Schreuder, want ze vroegen aan de afdeling Den Haag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om advies met betrekking tot de nazorg. Onder leiding van P.H. Schreuder vond vervolgens in november 1924 een vergadering over de nazorg plaats. Er werd uitgebreid van gedachten gewisseld over de mogelijkheid van een dagwerkschool en/of een avondschool voor vijftien tot twintig jarigen, een werkinrichting voor imbecielen en voor 'maatschappelijk ongeschikte debielen' vanaf zestien jaar. Tevens kwam een 'avondtehuis' voor oud-leerlingen die ouder waren dan twintig jaar ter sprake. In de rapportage aan het college van B en W werd de aanbeveling opgenomen om, net als in Amsterdam, een ambtenaar voor de nazorg aan te stellen.⁸⁴

Ondertussen werden ook de goede leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs niet toegelaten tot de ambachtsschool in Den Haag. De poging van Van Praagh om deze leerlingen enkele vakken te laten volgen op de ambachtsschool, omdat hiermee hun kans op de arbeidsmarkt zou worden vergroot, mislukte. Dat was teleurstellend, want in een aantal beroepen konden de leerlingen zonder een vooropleiding niet toegelaten worden. De verschillende collectieve contracten die tussen werknemers en werkgevers werden afgesloten en waarin ook de vereiste vakopleiding werd vastgelegd, vormden een barrière voor de oud-leerlingen van het buitengewoon onderwijs.⁸⁵ Daarom diende in 1929 Jacobs een plan in bij de gemeente om werkklassen als dagonderwijs te verbinden aan zijn school en de school van Van Praagh.⁸⁶ Het college van B en W gaf toestemming voor een proef met werkklassen als dagonderwijs aan deze twee scholen.⁸⁷ Vermoedelijk had Jacobs dit overlegd met Van Voorthuijsen, want in zijn plan kwam de subsidiëring bij het Rijk te liggen. Van Voorthuijsen rapporteerde positief aan minister Waszink over deze actie van de schoolhoofden Jacobs en Van Praagh. De minister nam dit initiatief vervolgens op in zijn jaarlijkse verantwoording aan de Tweede Kamer.⁸⁸ Leerlingen bleven nu wettelijk ingeschreven bij de school maar werden na het doorlopen van het onderwijs toegelaten tot de werkklassen, als dagonderwijs verbonden aan de school. Daarmee werd financiering van het onderwijs door de staat gecontinueerd. Omdat uit de Tweede Kamer geen reactie kwam en de staat daarmee dus indirect had ingestemd met deze Haagse constructie, werd dit Haagse initiatief landelijk nagevolgd. Deze werkklassen als vervolgonderwijs vielen nu ook als vanzelfsprekend onder de inspectie van het buitengewoon onderwijs.⁸⁹ Zo ontstonden in 1929 aparte afdelingen voor voortgezet buitengewoon onderwijs als onderdeel van de bestaande scholen voor buitengewoon onderwijs.⁹⁰ Opnieuw laat deze gang van zaken zien dat de minister van Onderwijs, in dit geval Waszink van de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP), creatieve oplossingen in het werkveld toestond als dat binnen zijn begroting mogelijk was en als de inspecteur positief adviseerde. Overigens veronderstelde de minister op dat moment nog wel dat hij de komende jaren over een oplopend en ruimer budget zou kunnen beschikken.⁹¹

De gemeente nam de tijd voor het ontwikkelen van de nazorg en kwam na het rapport van P.H. Schreuder in 1924 niet tot beleid voor de organisatie van de nazorg met werkinrichtingen en een aparte ambtenaar. De toename van de bevolking, de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en het besluit om twee scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs zoveel mogelijk gelijk te behandelen als het openbaar onderwijs, had al forse financiële consequenties voor de gemeente. Het is aannemelijk dat het college van B en W verwachtte dat de minister van Onderwijs de adviezen van Van Voorthuijsen zou uitvoeren en met een regeling voor de nazorg zou komen. In al zijn inspectieverslagen had Van Voorthuijsen gepleit voor een goede wettelijke regeling.

Om de gemeente onder druk te zetten en de publieke opinie te mobiliseren gaf de afdeling Den Haag in 1928 onder leiding van Jacobs een brochure uit waarin de noodzaak tot goede nazorg nogmaals werd beklemtoond. Jacobs was niet bang om de confrontatie aan te gaan met de overheid als het ging om de belangen van de kinderen. Als jonge onderwijzer in Paramaribo had hij al, in strijd met de voorschriften van de inspectie, zelf leermateriaal ontwikkeld en de school ingebracht. Daarnaast had hij publiekelijk de kinderslavernij in Suriname in de pers aan de orde gesteld.⁹² Nu zocht Jacobs vanwege het grote belang opnieuw de confrontatie. In de brochure werd gesteld dat de gemeente Den Haag 'achteraan hinkte' in vergelijking met Amsterdam, Haarlem en Delft. Er werd gepleit voor het aanwijzen van een ambtenaar voor de nazorg, het oprichten van een werkinrichting, een betere regeling voor het avondonderwijs en het inrichten van een 'werkschool'. De actie om de publieke opinie te mobiliseren was effectief, want prompt benoemde het college van B en W een commissie voor de ontslagen leerlingen van de openbare en bijzondere scholen voor buitengewoon onderwijs. Deze vanuit het figuratieperspectief gezien breed samengestelde Nazorgcommissie telde veertien leden en bestond uit vertegenwoordigers van tien Haagse organisaties, waaronder de gemeentelijke inspectie, de denominatieve richtingen in het buitengewoon onderwijs en de gemeentelijke instellingen op sociaal gebied. Deze commissie met een grote inbreng vanuit het buitengewoon onderwijs deed onderzoek naar de omstandigheden waaronder de oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs in Den Haag leefden.⁹³ Verder werden de ervaringen uit andere gemeenten en de bijdragen van het in 1928 gehouden Congres voor de Arbeid Voor Onvolwaardigen (AVO) bestudeerd. Verschillende malen werd met inspecteur Van Voorthuijsen uitgebreid gesproken over een eventuele werkinrichting en de avondverzorging. In 1931 bracht de Nazorgcommissie het verslag uit. De conclusies waren financieel onderbouwd en het rapport eindigde met een ontwerp voor de organisatie van de nazorg voor de 'jeugdige onvolwaardigen'.⁹⁴ De voorstellen betroffen het instellen van een commissie voor de nazorg, het benoemen van een ambtenaar voor de nazorg, het stichten van een werkplaats, het oprichten van een tuinbouwbedrijf waar 'onvolwaardige arbeidskrachten' konden werken en een regeling voor het avondonderwijs voor oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs. Daarnaast moest het gemeentebestuur bevorderen dat in de hoogste jaren van de scholen voor buitengewoon onderwijs overwegend arbeids- en huishoudonderwijs werd gegeven. Dit rapport verscheen tien jaar nadat de afdeling Den Haag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen de gemeente had verzocht om de aanstelling van een ambtenaar voor de nazorg.⁹⁵ Het was niet verrassend dat hierin de langgekoesterde wensen van de Haagse afdeling grotendeels werden gehonoreerd, want acht van de veertien commissieleden waren

direct betrokken bij het buitengewoon onderwijs in de gemeente en lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.⁹⁶ Deze vereniging had in 1928 onder leiding van P.H. Schreuder de landelijke richtlijnen voor de nazorg vastgesteld.

De gemeenteraad kwam vanwege de financiële consequenties niet tot een besluit. Van Voorthuijsen kwam tot een voor hem ongebruikelijke daad en voerde de druk op door in zijn inspectieverslag over 1934 de gemeente Den Haag publiekelijk te verwijten dat ze talmde met een afdoende regeling voor de nazorg.⁹⁷ Jacobs sprak van een 'lijdensweg' toen hij de geschiedenis van de nazorg in Den Haag beschreef. Bijna acht jaar was inmiddels verstreken met nadere onderzoekingen, overwegingen en plannen voordat het eerste resultaat in de gemeenteraadszitting van 1938 werd bereikt. In dat jaar werd besloten tot het oprichten van een werkinrichting voor de oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs.⁹⁸ De zorg voor de oud-leerlingen die aangewezen waren op een werkinrichting werd opgedragen aan de Stichting Dr. Schroeder van der Kolk. In ons land bestonden toen al werkinrichtingen in 23 gemeenten.⁹⁹ Door het besluit van de gemeenteraad kreeg genoemde vereniging een belangrijk deel van de nazorg voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs onder haar bestuur.¹⁰⁰ Deze verbreding van de doelgroep van de werkinrichting had bestuurlijk tot effect dat Jacobs in 1948 vicevoorzitter werd van de Stichting Dr. Schroeder van der Kolk. Mede door deze benoeming ontstond er een sterke vervlechting van het buitengewoon onderwijs met deze werkinrichting

Het college van B en W had in 1939 aan de gemeenteraad toegezegd dat er spoedig een ambtenaar voor de nazorg zou worden aangesteld. Daarom organiseerde de afdeling Den Haag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in overleg en samenwerking met de afdelingen van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO) en het Nederlands Onderwijzers Genootschap (NOG), een vergadering waarbij autoriteiten, raadsleden, leden van de afdelingen en belangstellenden werden uitgenodigd. Ook Van Voorthuijsen en gemeente-inspecteur Blokpoel waren aanwezig. Sprekers betoogden dat de ambtenaar voor de nazorg uit de kring van het buitengewoon onderwijs moest komen en dat nazorg als een noodzakelijke voortzetting van het buitengewoon onderwijs beschouwd moest worden.¹⁰¹ Net als in andere gemeenten werd ook in Den Haag betoogd dat een ambtenaar voor de nazorg een besparing voor de gemeente opleverde.¹⁰²

Pas in 1940, drie maanden na de Duitse inval en twintig jaar na Amsterdam, trad de ambtenaar voor de nazorg, G.H. van Dijk (1899-1961) in dienst van de gemeente. De nazorg was in Den Haag dus erg langzaam tot stand gekomen. Door samenwerking van de afdeling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, afdelingen van het NOG en de BvNO en betrokken raadsleden werd een onderwijzer uit het Rotterdamse buitengewoon onderwijs tot ambtenaar van de nazorg benoemd.

De ontwikkeling op het thema nazorg in Den Haag was, met uitzondering van de door Jacobs geïnitieerde afdelingen voortgezet onderwijs, moeizaam verlopen. Dit in tegenstelling tot de andere thema's, zoals groei en uitbreiding van de sector en de samenwerking tussen onderwijzers en artsen. Op die gebieden was Den Haag, evenals bij wetenschappelijke kennisontwikkeling en deskundigheidsbevordering van de leerkrachten, vaak juist een voorbeeld voor de rest van het land. Dat was ook het geval bij het verbeteren van de gezondheid van de leerlingen. Ook ten aanzien van diagnostiek en daarop aansluitend specifiek leermateriaal had Den Haag een voorbeeld functie. Uitgeverij Haga zou vanaf 1920

zorgdragen voor de productie en verspreiding van leermiddelen en droeg zo in belangrijke mate bij aan de instrumentele professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

Uitgeverij Haga

De onderwijzers in het buitengewoon onderwijs maakten hun leermateriaal dikwijls zelf, omdat de bestaande leermethodes niet geschikt waren voor leerlingen met een verstandelijke beperking. De door de onderwijzers ontwikkelde leermiddelen waren commercieel niet interessant voor de bestaande uitgever, omdat ze maar in een beperkte oplage nodig waren. Ook het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* kon niet voor een scherpere prijs door een commerciële uitgeverij uitgegeven worden. Dat werd in 1935 nog eens bevestigd door de Commissie inzake Tijdschriftuitgave van de vereniging.¹⁰³ De ondernemingszin van enkele van de hoofdpersonen uit dit onderzoek leverde hiervoor een oplossing. Jacobs, afkomstig uit een ondernemersmilieu, had als kwekeling en als onderwijzer eerder in Suriname al ervaring opgedaan met het maken en uitgeven van boekjes. Samen met de onderwijzers Van Praagh, Linthorst en P.H. Schreuder richtte hij de Uitgeversmaatschappij Haga op.¹⁰⁴ Zowel bij de oprichting en het beheer van de uitgeverij als bij het maken van uitgaven speelden de hoofdpersonen een belangrijke rol. Het streven van de uitgeverij was in het bijzonder de 'verzorging van uitgaven ten behoeve van het buitengewoon onderwijs en daarmee verwante zaken'.¹⁰⁵ Omdat de oprichters als onderwijzer wettelijk geen andere functie mochten hebben, benoemden ze de beide broers van Van Praagh tot bestuurders. Als marktkoopmannen waren zij in ieder geval vertrouwd met ondernemen.¹⁰⁶ Overigens kwam het eigenlijke werk vooral neer op de boezemvrienden Jaap van Praagh en Hermen Jacobs.¹⁰⁷ Dat werk deden ze vanuit het huis van Jacobs.¹⁰⁸ Zo paken ze op zaterdagmiddag, na afloop van de lessen op zaterdagmorgen, samen de boekjes in die gedurende die week besteld waren en op zondagmorgen werd de boekhouding gedaan.¹⁰⁹ De uitgeverij kende een vliegende start. Bij de oprichting van de uitgeverij werd het eerder besproken *Individueel Register* van Herderschêe uitgegeven.¹¹⁰ Een boekje dat direct uitverkocht was en meerdere malen herdrukt werd. Ook de daaropvolgende uitgave, de door Herderschêe bewerkte *Methode Binet*, was vanaf 1920 beschikbaar en werd door het werkveld afgenomen. Deze voorspoedige start van de uitgeverij werd direct gevolgd door de uitgave van leermiddelen en de uitgave van een aantal tijdschriften en boeken. Vanaf de start werden maandelijks advertenties geplaatst in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* en het *Tijdschrift voor Logopaedie en Phoniatrie*. Advertenties werden later ook geplaatst in de tijdschriften van de zusterorganisaties, het *Tijdschrift voor R.K. Buitengewoon Lager Onderwijs*, verschenen vanaf 1925, en in het *Correspondentieblad voor het Christelijke Buitengewoon Onderwijs*, verschenen vanaf 1937. De hele sector buitengewoon onderwijs kon dus profiteren van de uitgaves van Uitgeverij Haga. De instrumentele professionalisering van de sector, een adequate (toelatings-)diagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal, werd het hart van Uitgeverij Haga, die daarnaast zorg zou dragen voor de deskundigheidsbevordering van onderwijzers en artsen. Er ontstonden zo twee categorieën die van belang waren voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs: uitgaven voor de leerlingen van de scholen en uitgaven voor onderwijzers en artsen.

Eenvoudig rekenen was een serie rekenboekjes die vooral voor het individueel onderwijs geschikt was. Deze serie van zes deeltjes werd geschreven door Linthorst, Van Praagh en

P.H. Schreuder.¹¹¹ Deze serie rekenboekjes bestond naast de in 1916 uitgebrachte serie *Eenvoudige sommen*. De moeite die het kostte om deze serie destijds uitgegeven te krijgen was de directe aanleiding om al de uitgaven voor het buitengewoon onderwijs zelf te gaan verzorgen. Speciaal voor de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs, voor de dikwijls moeilijk lezende leerlingen, bracht Haga het weekblad *Voor de jeugd* uit. Eenvoudige tekst en veel illustraties waren kenmerkend voor dit blad. Jacobs was zelf eindredacteur en verzorgde een aantal rubrieken. Dit blad kende vier volledige jaargangen en werd van 1922 tot 1926 wekelijks uitgegeven.¹¹² Op de zondagmiddag maakte Jacobs de weekeditie klaar, zodat die maandag naar de drukker kon.¹¹³ Daarnaast kende de uitgeverij het maandblad *Lo en Flo* voor de oudere jeugd. Verder werd een aparte serie boeken uitgebracht voor moeilijk lezenden, zowel voor de jeugd als voor volwassenen.¹¹⁴ Naast de hiervoor genoemde rekenmethode en tijdschriften ging de uitgeverij nog verschillende leermethodes uitgeven. Zo werden de handleiding en werkbladen behorend bij de methode *Elementaire verstandsoefeningen*, een leergang voor leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking, uitgegeven door Haga. De serie *Zelf doen*, in 1929 gemaakt door de Haagse onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs Jacobs, H.A. Schuyt en J. Wijnberg, werd vele malen herdrukt. *Zelf doen* was een serie taalboekjes voor individueel onderwijs. De leerstof was verdeeld over tien deeltjes en de taaloefeningen waren ontstaan en getoetst in de schoolpraktijk. De leerkracht moest naar de behoefte van de leerlingen zelf de leerstof aanvullen. Uitgangspunt bij de oefeningen was dat de leerlingen van de buitengewone scholen 'zuiver' moesten leren schrijven zonder de taalregels van buiten te leren. Verder werd veel gelegenheid geboden om individueel te werken, door voortdurende herhaling moest de leerling zich de leerstof eigen maken. Tenslotte was voor de auteurs belangrijk dat de kennis van de omgeving, zaakkennis, de basis vormde voor de taalkennis. In het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* schreef Vos een uitgebreide en lovende recensie.¹¹⁵ Deze beoordeling werd gedeeld door Van Voorthuysen en minister Marchant. Zij vonden dat deze taaloefeningen goed gebruikt konden worden om de 'resten van verstand', die zwakzinnigen bezaten, maximaal te ontwikkelen, aldus het *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1933*. Het probleem was om steeds goede taaloefeningen beschikbaar te hebben. Maar, zo vervolgde het verslag, met gebruikmaking van de 'zeer goede' taalboekjes *Zelf doen* en met behulp van lesjes uit talrijke taalboekjes van de gewone school en ook steeds met leermaterialen 'van eigen vinding' hadden veel onderwijzers uitgebreid materiaal weten samen te stellen. Materiaal dat bijzonder geschikt was voor de zelfwerkzaamheid van de kinderen.¹¹⁶ Deze serie was jarenlang in gebruik bij de scholen voor buitengewoon onderwijs en werd in 1959 nog in een nieuwe uitgave voortgezet in het Haga-fonds van uitgeverij J.B. Wolters.¹¹⁷ Succes had de uitgeverij ook met de door Jacobs geschreven serie *Kinderleven* uit 1932. Deze serie bestond uit zeven boekjes voor het aanvankelijk leesonderwijs en kon naast iedere leesmethode gebruikt worden, zo vermeldde het voorwoord.¹¹⁸ Een bijzondere leesmethode was die van onderwijzeres Jo. C. Breukelaar. Deze leesmethode, *Ik maak zelf mijn leesboek* uit 1948, was eveneens ontworpen vanuit de praktijk van het lesgeven aan zwakzinnigen. Breukelaar, inmiddels hoofd van de 'school voor imbecillen' in Utrecht, had een nauwkeurige analyse gemaakt van het leesproces. Hierop aansluitend ontwierp ze haar leesmethode en publiceerde ze verschillende artikelen over leesrijpheid.¹¹⁹ Buiten genoemde methoden werd nog een aantal leermethodes en leesboekjes uitgegeven door Haga.

Bij de oprichting werd direct al een aantal bestaande tijdschriften van andere uitgevers overgenomen en er werden nieuwe tijdschriften uitgegeven voor de onderwijzers en artsen. In januari 1920 werd het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* met het *Tijdschrift voor Logopaedie en Phoniatrie* uitgebracht. Van beide tijdschriften was P.H. Schreuder eindredacteur. Herderschêe was in 1920 medeoprichter en redactielid van het *Sociaal-Medisch Maandschrift*. Vanaf de eerste jaargang verscheen dit tijdschrift bij Uitgeverij Haga. Dit maandblad was het tijdschrift van de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen en van de Nederlandsche Vereeniging van Gemeentelijke Geneeskundige Verzorging. Vanaf 1923 verscheen voornoemd tijdschrift onder de naam *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, met Herderschêe als eindredacteur. Ook werd het tijdschrift van de christelijke vereniging voor het buitengewoon onderwijs, het *Tijdschrift voor het Chr. B.L.O.*, uitgegeven bij Haga. De stichting Helpt Elkander, de stichting die de 'psychopatenschool' in Rotterdam beheerde, bracht eveneens hun periodiek *Onze Taak* bij deze uitgever onder. Door de verbondenheid met het buitengewoon onderwijs lag het voor de hand dat ook de jubileumboeken, zoals die van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werden uitgegeven bij Haga. Deze boeken dienden dan tevens als studieboeken. Een belangrijke publicatie was het *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen* in 1928. Dit boek werd uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en bevatte, naast een overzicht van de scholen en internaten, talrijke artikelen over uiteenlopende onderwerpen. Het daaropvolgende jubileumboek *Het afwijkende kind en zijn problemen in huis en school*, uitgegeven bij het 50-jarig bestaan, werd eveneens door deze uitgever gepubliceerd, evenals het afscheidsboek voor Van Voorthuijsen. Dit gedenkboek, *Het buitengewoon onderwijs in Nederland*, kreeg hij aangeboden bij zijn afscheid als inspecteur van het buitengewoon onderwijs. Bij al deze publicaties zat Jacobs in de redactie, terwijl hij van het gedenkboek *50 jaren Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen 1910-1960* de enige auteur was.

Bij de start van de beroepsopleiding tot logopedist in 1928 werd door Uitgeverij Haga op verzoek van P.H. Schreuder en Van Danzig besloten tot de uitgave van een serie publicaties bestemd voor studenten van de logopedieopleidingen en geïnteresseerde onderwijzers en artsen.¹²⁰ Deze serie van uiteindelijk elf studieboeken startte in 1932 met *De techniek van het spreken* door spraakleraar K. Veltkamp, dit boek kende veertien herdrukken. Na de start van deze succesvolle serie werd in 1934 besloten tot een nieuwe reeks studieboeken, nu gericht op de beroepsopleiding voor leerkracht buitengewoon onderwijs. Toen steeds meer studenten deze beroepsopleiding gingen volgen en het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs toenam, ontstond er een sterke behoefte aan toegankelijk studiemateriaal. Uitgeverij Haga nam, op verzoek van het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, het initiatief voor een serie van twaalf studieboeken onder de naam *Afwijkende kinderen*. Het plan voor deze serie was, zo deelde de redactie mee, ontstaan, omdat 'in de kringen waar men zich in de eerste plaats op het afwijkende kind heeft te richten' behoefte was aan een 'begrijpend doordringen in de ontwikkeling der afwijkende kinderen'. In het voorwoord van het eerste boek van de serie werd gezegd dat het 'vanzelfsprekend' was dat docenten van de beroepsopleiding en de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* elkaar in de redactie van deze serie vonden.¹²¹ Alle vijf redactieleden, Van Bemmelen, Carp, Casimir, Herderschêe en P.H. Schreuder, de laatste in 1937 opgevolgd door Jacobs, waren bestuurder

en/of docent bij de Stichting Buitengewoon Onderwijs. P.H. Schreuder, Herderschêe en Jacobs vormden toen ook de redactie van het vaktijdschrift van de beroepsvereniging. Vanuit het figuratieperspectief gezien was er een hechte samenwerking tussen uitgeverij, beroepsvereniging, beroepsopleiding, werkveld en wetenschap. Mede daardoor was de uitgeverij van een goede afzetmarkt verzekerd. De boeken uit de reeks *Afwijkende kinderen* werden dikwijls herdrukt en vonden zowel hun weg naar de opleidingsinstituten als naar de scholen voor buitengewoon onderwijs. Zo vormden deze uitgaven van de Haagse uitgeverij Haga een belangrijke bijdrage aan de professionele ontwikkeling van de onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs.

Om drie redenen leverde deze uitgeverij dus een belangrijke bijdrage aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. In de eerste plaats bood de uitgeverij door het uitbrengen van testen en leermethodes een eigen instrumentarium voor het werkveld. In de tweede plaats zorgde ze door het uitbrengen van studieboeken en jubileumboeken voor kennisvermeerdering van de sector, en ten derde werd door het uitgeven van beroepstijdschriften een inhoudelijk discussieplatform geboden, waardoor verdere profilering van het domein buitengewoon onderwijs mogelijk werd.

Besluit

Den Haag liep ook na 1920, met uitzondering van de nazorg, voorop in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs in Nederland. Na de invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 financierde de gemeente het bijzonder buitengewoon onderwijs op een wijze die pas in het KB van 1949 verplicht werd gesteld. Daardoor kon het bijzonder buitengewoon onderwijs zich goed ontwikkelen. Vanuit het figuratieperspectief gezien was er sprake van een voortdurende samenwerking tussen gemeentebestuur, het werkveld, de afdeling van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, de twee zusterorganisaties en inspecteur Van Voorthuysen. Van Poelje, chef Onderwijs van de gemeente, en P.H. Schreuder hadden in deze gemeente een spilfunctie in de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Mede vanwege de goede contacten tussen werkveld en politiek en vanwege de gedeelde ambitie - professionalisering van het nieuwe onderwijsdomein - kon het buitengewoon onderwijs in Den Haag fors groeien en zich verder uitbreiden. Creatief werd naar nieuwe onderwijsmogelijkheden gezocht. Zo werd in 1929 door Jacobs een formeel begin gemaakt met een afdeling voortgezet buitengewoon onderwijs door de leerlingen die de school doorlopen hadden niet uit te schrijven, maar ze toe te laten tot de werkkلاس. Een constructie voor dagonderwijs die landelijk navolging kreeg.

Den Haag kreeg ook een voorbeeldfunctie wat betreft de deskundigheidsbevordering van de leerkrachten. Eerder zagen we al dat P.H. Schreuder en Jacobs in samenwerking met de wetenschap, het gemeentebestuur en de inspectie een prominente rol vervulden in de beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Specifieke deskundigheid werd eveneens gevraagd ten aanzien van ernstige spraakmoelijkheden. Voor de school voor slechthorende kinderen werd het diploma Logopedie en Phoniatrie verplicht gesteld. In het verplicht stellen van deskundigheidsbevordering van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs had de gemeente Den Haag dus ook een voortrekkersfunctie. Dat dit ook landelijk noodzakelijk was werd zowel uitgedragen door inspecteur Van Voorthuysen in zijn rapportages aan de ministers als door publicaties in de vaktijdschriften.

Het planmatig vastleggen van het geïndividualiseerde onderwijs - in Den Haag formeel toegestaan door het KB van 1938 - werd een voorbeeld voor andere scholen voor buitengewoon onderwijs in Nederland. Verspreiding van de Haagse initiatieven naar het werkveld vond vooral plaats via het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, uitgegeven door de Haagse uitgeverij Haga. Deze uitgeverij, gedragen door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, het werkveld, de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs en de wetenschap, droeg in haar 37-jarige bestaan in belangrijke mate bij aan de instrumentele professionalisering van alle scholen voor buitengewoon onderwijs in Nederland. Het was een gespecialiseerde uitgeverij van en voor het buitengewoon onderwijs.

KENNISONTWIKKELING: BUITENGEWOON ONDERWIJS EN EUGENETICA

Specifieke kennisontwikkeling is een belangrijk onderdeel van het proces van professionalisering. We zagen eerder dat nieuwe kennis werd bediscussieerd op binnen- en buitenlandse congressen en vervolgens werd ingebracht in de beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Naast praktijkkennis was kennis vanuit de psychiatrie van belang en sinds 1920 ook vanuit de nieuwe wetenschappelijke disciplines pedagogiek en psychologie. Een specifiek onderwerp waar het buitengewoon onderwijs mee te maken kreeg was de eugenetica. In meerdere landen was discussie over eugenetische maatregelen zoals huwelijksverboden, separatie, sterilisatie, en castratie vanuit de veronderstelling dat het aantal mensen met een verstandelijke beperking te snel toenam, hetgeen uiteindelijk een bedreiging zou vormen voor de samenleving. Daar bleef het niet bij. In verschillende landen werden wettelijke besluiten genomen die het geboren worden van het aantal mensen met een beperking zouden moeten verminderen. Ook in Nederland werd tegen de achtergrond van de groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs gediscussieerd over eugenetische maatregelen. Drie hoofdpersonen uit deze studie, P.H. Schreuder, Van Voorthuijsen en Herderschêe, volgden en beoordeelden de buitenlandse ontwikkelingen. Jacobs, de vierde hoofdpersoon, komt in dit hoofdstuk niet voor. Hij besteedde al zijn tijd aan praktische zaken, zoals de uitbouw van Uitgeverij Haga, de Stichting Buitengewoon Onderwijs, en de gezondheidskolonie in Ede.

Om het Nederlandse debat in perspectief te plaatsen wordt allereerst kort de stand van zaken in het buitengewoon onderwijs geschetst evenals de zorgen in verband met de financiële consequenties als gevolg van de groei. Vervolgens wordt ingegaan op drie specifieke buitenlandse voorbeelden, namelijk de Verenigde Staten, Denemarken en Duitsland, omdat Van Voorthuijsen, Herderschêe en P.H. Schreuder hun aandacht op deze landen richtten en onderwijzers en artsen in het buitengewoon onderwijs over de ontwikkelingen daar informeerden. In de slotparagraaf wordt ingegaan op de discussie in Nederland over het al dan niet nemen van eugenetische maatregelen en op de vraag of en op welke wijze deze discussie een belemmering kan hebben gevormd voor de professionalisering van de nieuwe onderwijssector.

Stand van zaken en zorgen over de groei

De groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs in Nederland leidden in de crisisjaren niet alleen tot bijval. Wetenschappers, zoals de artsen dr. M. van Herwerden¹, lector aan de Universiteit van Utrecht, dr. G.P. Frets², vanaf 1930 voorzitter van de Nederlandsche Eugenetische Federatie, en dr. J. Sanders, directeur van de Afdeling voor medisch-statistisch onderzoek van het Nederlandsch Instituut voor Erfelijkheidsonderzoek bij den mensch in Den Haag³, vroegen zich af of de toenemende zorg voor mensen met een beperking niet ook een maatschappelijke schaduwkant had. Als er geen maatregelen werden genomen zouden de kosten van de zorg voor de staat snel toenemen.⁴ Van Herwerden publiceerde haar boek *Erfelijkheid bij den mensch en eugenetiek* in 1926 na een studiereis naar de Verenigde Staten waar zij onder meer kennismaakte met de bioloog C. Davenport.⁵ Haar weten-

schappelijke interesse betrof de erfelijkheid bij de mens en de preventie van zwakzinnigheid. Zij was van mening dat het aantal mensen met een verstandelijke beperking 'ontstellend groot' was en dat erfelijkheid hiervan de oorzaak was. Nederland zou volgens haar op korte termijn net als andere landen ook een standpunt moeten innemen ten aanzien van eugenetische maatregelen, omdat het aantal zwakzinnigen te sterk toe zou nemen: 'Hoe meer een volk met minderwaardige elementen wordt geïnfiltreerd, des te meer dreigt - bij een bepaalde bevolkingsgroei - het kaf het koren te vervangen', zo was haar overtuiging.⁶ Zij maakte zich grote zorgen over de toename van het aantal zwakzinnigen in de maatschappij. Omdat zij zeer deskundig was op het gebied van de erfelijkheidstheorie, werd zij in 1929 door P.H. Schreuder aangesteld als docente erfelijkheidsleer bij de dat jaar gestarte en eerder beschreven beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Zoals we zagen werden haar lessen erg gewaardeerd en de studenten wilden graag uitbreiding van het vak erfelijkheidsleer.⁷

Van Voorthuysen had overigens eerder in 1929 een kanttekening geplaatst bij haar opvattingen toen zij zich in een krantenartikel uitliet over het aantal zwakzinnigen in de samenleving. Hij informeerde de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen dat Van Herwerden de gevaren besprak van maatregelen om het bestaan van imbecielen in de samenleving te verbeteren.⁸ Omdat naar haar inzicht zwakzinnigheid in hoge mate erfelijk was, zou men er goed aan doen om de voortplanting van de ernstig zwakzinnigen zoveel mogelijk te beperken.⁹ Van Voorthuysen schreef in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* een reactie op haar stellingname met het artikel 'Werkinrichtingen voor laagstaande zwakzinnigen'. Hierin beschreef hij de waarde van de nazorg en met name de bestaande werkinrichtingen, bedoeld om mensen met een ernstige verstandelijke beperking in de samenleving te laten functioneren.¹⁰ Hij was het niet eens met haar visie om de zwakzinnigen als een bedreiging te zien voor de maatschappij. Inspecteur Van Voorthuysen zag immers de nazorg als onderdeel van het buitengewoon onderwijs en had daarom voortdurend bij de staat aangedrongen op adequate wetgeving met als doel mensen met een verstandelijke beperking zoveel mogelijk deel uit te laten maken van de samenleving.

Wetgeving met financiering van de groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs was echter een voortdurend probleem voor de staat. Het kostenaspect van het buitengewoon onderwijs werd urgenter toen er in 1930 als gevolg van de beurscrash in 1929 in New York een wereldwijde economische depressie uitbrak die jarenlang aanhield. Vanaf de invoering van de Leerplichtwet was de staat al uiterst terughoudend in de financiering van het buitengewoon onderwijs. Nu moest ook nog sterk bezuinigd worden en dat had, zoals we eerder zagen, ook zijn invloed op de nieuwe onderwijssector. Met het Koninklijk Besluit (KB) van 1930 waren voorlopig de laatste schoolsoorten onder de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs geplaatst. In dat jaar behoorden scholen voor zwakzinnigen, blinden, doven, slechthorenden, lichamelijk gebrekkigen, en voor psychopaten tot het buitengewoon onderwijs en dat onderwijs was de eerste tien jaar na invoering van de Lager Onderwijswet van 1920 behoorlijk gegroeid en uitgebreid. Van 28 scholen met 3078 leerlingen in 1920 was de sector op 1 januari 1930 toegenomen tot 96 scholen met 8991 leerlingen.¹¹ Bovendien was het buitengewoon onderwijs uitgebreid met vervolgonderwijs, waren er al negentien werkinrichtingen gerealiseerd, was de bestaande gezondheidskolonie uitgebreid, en was men in 1929 begonnen met de beroepsopleidingen voor de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs.

Het buitengewoon onderwijs stond er begin jaren dertig in Nederland volgens P.H. Schreuder internationaal vergeleken goed voor. Hij vergeleek de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek over 1930 met door hem berekende percentages van negen Europese landen aangaande het aantal zwakzinnige leerlingen ten opzichte van de gewone schoolbevolking. Duitsland stond boven aan de lijst met 1,05%, daarna kwam Nederland met 0,73%, Oostenrijk met 0,48%, Luxemburg met 0,42%, Zwitserland met 0,39%, Zweden met 0,32%, Engeland en Wales met 0,28%, en tenslotte Polen met 0,09%.¹² Hij zag zijn opvatting bevestigd door zijn bezoeken aan buitenlandse instellingen, waarvan hij in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* verslag deed.¹³

Terwijl P.H. Schreuder analyseerde dat het buitengewoon onderwijs er internationaal vergeleken goed voorstond, benadrukte Van Voorthuysen in zijn inspectieverslag over 1931 juist het economisch belang in plaats van de kosten van de nieuwe onderwijssector. Volgens Van Voorthuysen werd er, 'naast de deernis, die er bij ons bestaat voor misdeelden', steeds meer ingezien dat 'zuiver economische overwegingen' leidden tot een doelmatige behandeling van leerlingen, want anders zouden ze de maatschappij maar tot last zijn.¹⁴ Wellicht benadrukte hij dit, omdat de staat in 1931 een bezuinigingscommissie voor de rijksbegroting instelde die ook het kostenaspect van het buitengewoon onderwijs tot onderwerp nam, met als gevolg dat dat jaar de rijksbijdrage voor het stichten van nieuwe scholen voor buitengewoon onderwijs werd stopgezet.¹⁵

Er waren dus verschillende percepties over de toename van het aantal zwakzinnigen in de samenleving. De voorstanders van het buitengewoon onderwijs benadrukten de goede resultaten die verkregen werden doordat de oud-leerlingen deel gingen uitmaken van de samenleving, terwijl anderen het aantal zwakzinnigen juist zagen als een bedreiging voor diezelfde samenleving.¹⁶ De overheid was overigens zeer terughoudend in het overwegen van eugenetische maatregelen. De kabinetten waren in deze periode grotendeels confessioneel en in die kringen werd op religieuze gronden stelling genomen tegen het ingrijpen in de menselijke voortplanting.¹⁷

De discussie over eventuele eugenetische maatregelen werd, zoals we zagen, door de hoofdpersonen uit deze studie niet uit de weg gegaan. Via de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, waarvan alle vier de hoofdpersonen bestuurslid waren, werden de leerkrachten geschoold door de eerdergenoemde arts Van Herwerden. Haar collega Frets ging later eveneens lessen over de erfelijkheid verzorgen.¹⁸ Ook brachten de hoofdpersonen de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen via het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* op de hoogte van de ontwikkelingen in de verschillende landen. Alhoewel vergaande maatregelen als segregatie en sterilisatie niet pasten bij de ambitie van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om de leerlingen zoveel mogelijk deel uit te laten maken van de maatschappij, werd de erfelijkheidsleer ook voor de bestuurders en leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs een onderwerp van betekenis.

Uit de drie buitenlandse voorbeelden in de volgende paragraaf wordt straks duidelijk dat het in deze periode 1920-1940 met de kennis over erfelijkheid verschillende kanten op kon gaan. Al vroeg, in 1915, had Herderschêe gewaarschuwd voor het gevaar dat de eugenetica zich kon ontwikkelen tot een 'geloof met wetenschappelijke allures' dat tot 'alle excessen' kon leiden.¹⁹ Die vrees werd in de crisisjaren door ontwikkelingen in diverse landen en met name na 1933 door de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland bewaarheid.

Om tot een beter en afgewogen oordeel te komen informeerde inspecteur Van Voorthuijsen de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, het werkveld en de opeenvolgende ministers over de ontwikkelingen in de Verenigde Staten en Denemarken via artikelen en zijn jaarlijkse inspectieverslagen, zoals in zijn artikel 'Onderwijs aan zwakzinnigen in Amerika' uit 1925 en 'Zwakzinnigen in Denemarken' uit 1936. Over de ontwikkeling in Duitsland werd het werkveld met name geïnformeerd door Herderschêe en P.H. Schreuder.

Publicaties, bezoeken aan het buitenland, en, zoals we eerder zagen, congressen, vormden de context waarbinnen de discussie over het buitengewoon onderwijs in Nederland plaatsvond. Alvorens in te gaan op de Nederlandse situatie worden daarom eerst, vanuit het perspectief van genoemde hoofdpersonen, de ontwikkelingen in Amerika, Denemarken en Duitsland kort behandeld.

Nederlands perspectief op drie buitenlandse ontwikkelingen

Van Voorthuijsen schetste in 1925 een beeld van het zwakzinnigenonderwijs in Amerika en concludeerde daarbij dat het onderwijs in Nederland een 'weinig vooruit' was ten opzichte van Amerika. Dit baseerde hij op het kwantitatieve gegeven dat het onderwijs aan zwakzinnigen in Amerika destijds 0,38% van de gehele schoolbevolking bedroeg en in Nederland 0,43%.²⁰ In eerste instantie ontstonden er grote inrichtingen die het best te vergelijken waren met 'onze idioten-gestichten' en die '*trainingschools*' werden genoemd. In 1900 waren er 19 van dergelijke *trainingschools* met in totaal 9792 leerlingen en dat aantal was in 1922 opgelopen tot 51 *trainingschools* met 38.761 opgenomen leerlingen. In ruim twintig jaar tijd was het aantal opgenomen zwakzinnigen bijna verviervoudigd.²¹ Volgens Van Voorthuijsen werden in de inrichtingen voornamelijk zwakzinnige kinderen opgenomen die 'last' veroorzaakten voor de samenleving. Dit betrof dan dikwijls vagebondage gepaard gaande met diefstallen. Leerlingen met een verstandelijke beperking kwamen behalve in grote inrichtingen ook terecht op lagere scholen waaraan klassen verbonden waren voor kinderen die als 'hinderlijk' voor het onderwijs werden gezien. In 1923 waren er 2492 van dergelijke klassen.²² Slechts in enkele gevallen was men overgegaan tot het stichten van dagscholen. Volgens Van Voorthuijsen bracht het Amerikaanse systeem noodzakelijkerwijze met zich mee dat kinderen van uiteenlopende leeftijd en met verschillende zorgvragen samen in een klas zaten. In vergelijking met de inmiddels in Nederland gegroeide praktijk was dit een 'ongewenste situatie', omdat het onmogelijk was om groepen te vormen naar leeftijd of behoefte.²³ Van Voorthuijsen vond het Nederlandse systeem van afzonderlijke scholen voor buitengewoon onderwijs met als doel de leerlingen later zo zelfstandig mogelijk te maken, dus beter. Een afzonderlijke klas verbonden aan een school voor gewoon lager onderwijs vond Van Voorthuijsen maar een 'droevig lapmiddel' om aan de zorgbehoefte van leerlingen tegemoet te komen.²⁴

Op het moment dat Van Voorthuijsen zijn artikel schreef was in Amerika de eugenetische beweging al tot ontwikkeling gekomen. Motor hiervan was de toegenomen angst dat de samenleving werd bedreigd door de toename van zwakzinnigen. Deze angst werd onder meer gevoed door onderzoek van de psycholoog Goddard die, zes jaar na het onderzoek van Van Voorthuijsen over Amerika, in 1931 in Den Haag zijn visie op de erfelijkheid van zwakzinnigheid had toegelicht.²⁵ Deze Goddard gebruikte de intelligentietest als een 'objectieve en absolute maat' voor de intelligentie, een 'volledig erfelijke eigenschap'. Sociale problemen, zoals criminaliteit, prostitutie en alcoholisme, waren volgens hem het gevolg

van een aangeboren gebrek aan intelligentie. Stamboomonderzoek, zoals van de genoemde familie Kallikak, en op grote schaal afgenomen intelligentietesten hadden Goddard tot de overtuiging gebracht dat er veel meer zwakzinnigen waren dan men tot dusver had aan- genomen en dat vormde naar zijn mening een ernstige bedreiging voor de samenleving. Degeneratie van de maatschappij kon alleen worden tegengegaan door te voorkomen dat het verantwoordelijke gen zich verder verspreidde. Als gevolg van deze overtuiging waren in 1930 in dertig Amerikaanse staten sterilisatiewetten ingevoerd om de verspreiding van erfe- lijke afwijkingen tegen te gaan. Allereerst kwamen hiervoor 'zwakzinnigen en geesteszieken' in aanmerking.²⁶ De Verenigde Staten waren hierdoor 'koploper als het ging om het tempo' waarmee de eugenetiek in wetgeving werd omgezet.²⁷

Herderschêe twijfelde aan de betrouwbaarheid van het onderzoek van Goddard.²⁸ En een zeer uitgesproken standpunt had de Engelsman F. Douglas Turner, arts en lid van de Wood-commissie.²⁹ In 1934 plaatste de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon On- derwijs*, bestaande uit P.H. Schreuder, zijn neef P. G. Schreuder en D. Herderschêe, Turner's artikel 'Zwakzinnigheid en sterilisatie' geplaatst, waarschijnlijk omdat het goed paste in hun eigen opvattingen. Voor wat de gegevens uit Noord-Amerika betreft, oordeelde Turner dat deze 'volkomen onbetrouwbaar' waren omdat onderzoek naar families, zoals gedaan door Goddard, op zichzelf niets bewees.³⁰ Hij sprak in dit artikel van 'de legende betreffende de zwakzinnigen'. Het Engelse onderzoek naar het functioneren van oud-leerlingen van de scho- len voor leerlingen met een verstandelijke beperking had uitgewezen dat de kinderen, als ze eenmaal volwassen waren, zich maatschappelijk 'goed' gedroegen. Daarbij hadden zij een 'buitengewoon klein aantal' kinderen. Tevens constateerde hij dat de grote meerderheid van de zwakzinnigen geen ouders had van wie geconstateerd was dat zij zwakzinnig waren.³¹

De standpunten met betrekking tot de toename van het aantal zwakzinnigen en het gevaar van verpaupering dat deze toename met zich mee zou brengen liepen dus met betrekking tot de Amerikaanse situatie fors uiteen. Maar men was ook geïnteresseerd in de ontwikkelingen dichterbij huis: Scandinavië, met name Denemarken, en Duitsland.

De Deense wetgeving had de aandacht getrokken van de in 1928 ingestelde Staatscom- missie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten, waarvan Van Voorthuijsen lid en secretaris was.³² In deze staatscommissie kwam het buitengewoon onderwijs ter sprake als 'een groot complex van maatregelen' met als doel de 'onvolwaardigheid' van de leerlingen tot de 'ge- ringst mogelijke afmetingen' terug te brengen.³³ De commissie bestudeerde de omvang, oorzaken en het voorkomen van 'onvolwaardigheid' om tot voorstellen voor maatregelen te komen. Vanuit die opdracht werd ook de eugenetica onderwerp van discussie in de staats- commissie en kwam de wetgeving in Denemarken aan de orde.³⁴ In 1934 werd in dit land de gehele zwakzinnigenzorg, met inbegrip van sterilisatie van zwakzinnigen, bij wet geregeld.³⁵ In Denemarken was de opvatting dat zwakzinnigen zoveel mogelijk in een grote inrichting opgevangen moesten worden.³⁶ Dat was 'in tegenstelling met onze mening, volgens welke men de zwakzinnigen zoveel mogelijk in de maatschappij tracht te houden', aldus Van Voorthuijsen.³⁷

Om zich te oriënteren op de Deense wetgeving bezocht Van Voorthuijsen in 1936 de inrichting voor zwakzinnigen in het Deense Brejning, bestaande uit 36 paviljoens waar in totaal 1500 patiënten waren ondergebracht.³⁸ Dit maakte differentiatie mogelijk naar graad

van zwakzinnigheid, leeftijd en sekse.³⁹ Van Voorthuijsen probeerde de Deense wetgeving met de mogelijkheid tot sterilisatie zo 'onbevooroordeeld mogelijk' te bespreken. Dit vond hij moeilijk vanwege de vaak emotionele discussies, maar, zei hij: 'Wij moeten weten wat er in het buitenland voorvalt. Wij kunnen en willen onze ogen niet sluiten voor de problemen, die uit Amerika, uit Zwitserland, uit de Noorse Rijken [Scandinavië, JB] en, om van Rusland maar te zwijgen, vooral uit Duitsland als het ware op ons komen aangestormd.'⁴⁰ Hij was zich bewust van de specifieke ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs in Nederland en vond dat hij zijn woorden zorgvuldig moest kiezen.

Een aanvraag tot sterilisatie moest in Denemarken gedaan worden door een voogd of door de directeur van de inrichting waar de 'abnormalen' werden verpleegd.⁴¹ Dr. H.O. Wildenskov, directeur van de inrichting in Brejning, deed een voorstel tot sterilisatie als een patiënt, die voor ontslag of voor gezinsverpleging in aanmerking kwam, niet in staat werd geacht kinderen op te voeden of een gezin te onderhouden. Een commissie bestaande uit een rechter, een psychiater en 'iemand met ervaring' op het gebied van maatschappelijk werk gaf al dan niet toestemming. Sterilisatie vond enkele tientallen keren per jaar plaats. Van Voorthuijsen kwam tot de conclusie dat in Denemarken sterilisatie in hoofdzaak uit 'sociale overweging' plaatsvond, om te voorkomen dat kinderen geboren zouden worden die niet door de ouders konden worden opgevoed. De eugenetische gedachte dat door sterilisatie het aantal 'minderwaardigen' in de samenleving verminderde was hoogstens 'een overweging op de achtergrond'.⁴² Van Voorthuijsen vond het geoorloofd dat castratie incidenteel en onder strikte voorwaarden plaatsvond om bijvoorbeeld herhaling van een ernstig seksueel misdrijf te voorkomen.⁴³

Van Voorthuijsen deed verslag van zijn bezoek aan de Deense inrichting in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* en informeerde langs die weg de sector buitengewoon onderwijs over de wetgeving in Denemarken. Hij was onder de indruk van dit Deense instituut, een complex van 36 paviljoens met een school en talrijke werkplaatsen op een uitgestrekt terrein, en noemde het een 'dorado van zwakzinnigenzorg'. Er werd hier volgens Van Voorthuijsen gewerkt vanuit de 'beginselen van vrijheid en vertrouwen'. Dat werd onder meer zichtbaar in het feit dat in de inrichting alle deuren open waren en de bewoners veel vrijheid kregen bij het doen van boodschappen en het maken van uitstapjes.⁴⁴ Overigens was ook de eerder genoemde arts en docente erfelijkheidsleer, Van Herwerden, te spreken over deze Deense kolonie. Zij had in 1929 al voorgesteld om in Nederland een dergelijke kolonie in te richten om zo het aantal zwakzinnigen in de maatschappij te verminderen.⁴⁵ Zover kwam het echter niet, want op dat moment was de aan de scholen voor buitengewoon onderwijs verbonden nazorg met werkinrichtingen al in volle ontwikkeling, een aanpak die, zoals we al eerder zagen, werd ondersteund door Van Voorthuijsen.

Zoals gezegd had de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten ook de Deense wetgeving besproken, maar kwam in haar eindrapport uit 1938 niet tot een advies aan de Nederlandse overheid met betrekking tot eugenetische maatregelen. Er werd met name getwijfeld aan de effectiviteit van zulke maatregelen.⁴⁶ Van Voorthuijsen hield contact met Wildenskov en nodigde hem veel later, in 1947, namens het Antonia Wilhelmina Fonds uit om in Utrecht een lezing te geven over de zwakzinnigenzorg in Denemarken.⁴⁷ Dit bezoek viel samen met het streven van Van Voorthuijsen om in Nederland wetgeving voor de zwakzinnigenzorg tot stand te brengen.

De ontwikkelingen in Duitsland op het terrein van de Heilpedagogiek werden vanouds door het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen gevolgd door middel van bezoeken en door het lezen van de Duitse vakbladen. Het Duitse onderwijs aan leerlingen met een beperking was voor het ontstaan van het Nederlandse buitengewoon onderwijs van grote invloed. Er waren tussen verschillende instituten ook goede persoonlijke banden gebleven.⁴⁸ Duitse congressen, uitgaven van boeken en tijdschriften werden besproken in de maandelijkse rubriek 'Berichten' van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.

De opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland vanaf de jaren twintig bewerkstelligde een omslag in het denken over de zorg voor mensen met een beperking.⁴⁹ In 1922 had Herderschêe in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* al gewaarschuwd voor de intolerantie die in Duitsland begon te ontstaan. Hij riep op om te waken tegen de 'fatale propaganda' die zo gevaarlijk was voor de 'onevenwichtige jeugd' en hij waarschuwde de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen: '*There is something rotten in the state of Germany*.'⁵⁰ Hij constateerde dat na de Eerste Wereldoorlog in Duitsland een jonge generatie zonder normbesef opgroeide en zag dit als een groot gevaar voor de Duitse samenleving.⁵¹ Na deze min of meer terloopse waarschuwing van Herderschêe aan de verenigingsleden kwamen de politieke ontwikkelingen in Duitsland niet meer aan de orde in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* totdat in 1933 Hitler aan de macht kwam.

In dat jaar vreesden de Duitse onderwijzers aan de *Hilfschule* met reden dat de organisatie van het buitengewoon onderwijs niet in stand zou blijven. In een zitting van de Commissie voor bevolkings- en rassenpolitiek had Dr. W. Friek, minister van Binnenlandse Zaken, namelijk gezegd dat door de zware belasting van het volk⁵² de staat moest overgaan 'tot een herziening van de gehele wetgeving en een vermindering van de uitgaven voor de minderwaardigen en de asociale' door het nemen van eugenetische maatregelen.⁵³ P.G. Schreuder, de eerder genoemde neef van P.H. Schreuder en redactielid van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, behandelde in 1933 in de rubriek 'Boek en Tijdschrift' een uitgave van het tijdschrift *Die Hilfschule*⁵⁴ en besprak de plaats van de *Heilpaedagogik* in Duitsland. Gedwongen door de economische crisis en de komst van het 'Derde Rijk' werd in dit tijdschrift veel aandacht besteed aan eugenetica, zo constateerde P.G. Schreuder.⁵⁵ Zo moest volgens een van de auteurs, M. Breitbarth, de *Heilpaedagogik* niet in de eerste plaats worden ingezet voor de opvoeding, maar vooral ten bate van de toekomst van het volk. Verschillende Duitse auteurs⁵⁶ pleitten daarom voor gedwongen sterilisatie van 'zwakzinnigen'. P.G. Schreuder vond de Duitse benadering 'merkwaardig', omdat de individuele opvoeding niet centraal stond. Dit stond haaks op de Nederlandse benadering waar het buitengewoon onderwijs erop gericht was leerlingen met een beperking deel uit te laten maken van de samenleving. De Duitse benadering paste volgens P.G. Schreuder evenmin bij het christelijk denken over de 'geneesopvoeding'.⁵⁷ Dit was een korte en zakelijke constatering van P.G. Schreuder die in 1937 de eindredactie ging voeren over het *Correspondentieblad voor het Christelijke Buitengewoon Onderwijs*. Overigens verscheen in dit tijdschrift slechts eenmaal een bijdrage over het 'sterilisatievraagstuk'. Men stond vanuit christelijke levensovertuiging op het standpunt dat men stelling moest nemen tegen bewuste geboortebeperving.⁵⁸ Dit standpunt kwam ook eenmaal krachtig naar voren in het *Tijdschrift voor R.K. Buitengewoon Lager Onderwijs*.⁵⁹ In confessionele kringen werd op religieuze gronden stelling genomen tegen het ingrijpen in de menselijke voortplanting.⁶⁰

Op 1 januari 1934 traden de sterilisatiewetten - want dat werd bedoeld met 'herziening van de gehele wetgeving - in Duitsland in werking.⁶¹ Het aantal te steriliseren personen in dit land werd op 400.000 geschat, zo werd de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen medegedeeld in de rubriek 'Berichten'. De kosten zouden, aldus P.H. Schreuder, miljoenen bedragen. Men hoopte dit bedrag terug te verdienen door de uitsparing van verpleegkosten in de toekomst. P.H. Schreuder twijfelde sterk aan de effectiviteit van deze maatregel om het aantal mensen met een beperking te verminderen.⁶² Uit de nog beperkte gegevens uit Nederland van oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs viel volgens P.H. Schreuder namelijk af te leiden dat 'debielen en imbecillen' minder vaak trouwden dan de 'normalen' en dat het aantal kinderen bij hen geringer was. Bovendien kwam in de gezinnen van de oud-leerlingen geen 'beduidend' hoger percentage 'debielen of imbecillen' voor dan bij de 'normalen'. Als deze Nederlandse gegevens van de eerste scholen uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag juist waren, zou sterilisatie van abnormalen 'onvoldoende resultaat geven', aldus P.H. Schreuder.⁶³

In 1934, enkele maanden na de invoering van de sterilisatiewetten in Duitsland, maakte A.J. Schreuder onder het kopje 'Ook "die Hilfsschule" verdwijnt', melding van het feit dat de Duitse vereniging Verband der Hilfsschulen Deutschlands was opgeheven. Deze vereniging had zich de afgelopen 25 jaar ingezet voor de belangen van het achterlijke kind. Evenals alle andere onderwijzersverenigingen was, 'op wenk van hogerhand', de vereniging opgenomen in een nationaalsocialistische onderwijzersbond.⁶⁴ Dit was een van de stappen van de Duitse overheid om de aparte onderwijssector op te heffen. P.H. Schreuder vreesde voor een ontmanteling van het hele buitengewoon onderwijs in Duitsland, maar hij dacht in 1935 de leden van de vereniging gerust te kunnen stellen.⁶⁵ In dat jaar citeerde hij namelijk uit *Die Deutsche Sonderschule* waarin stond dat het gevaar voor afbraak van het buitengewoon onderwijs in Duitsland nu voorbij was.⁶⁶ De Rijksminister had zelfs nog gesproken van een verdere uitbouw van dit onderwijs. In deze uitgave van *Die Deutsche Sonderschule* werd ook nog aangegeven hoe het onderwijs zich verder moest ontwikkelen. Op de *Hilfsschule* moest de onderwijzer, zo zei P.H. Schreuder, een uitvoerige vragenlijst invullen ten behoeve van een eventuele sterilisatie van de zwakzinnige leerling. Het leerplan van de school bevatte onder meer het vak *Blut und Boden*, waarin de superioriteit van het Germaanse ras centraal stond. Dat P.H. Schreuder onvoldoende de betekenis van dit vak zag evenals de consequentie van de herziene wetgeving wordt duidelijk als hij tot slot opmerkt dat het verschil tussen het vak *Blut und Boden*, een belangrijk aspect van de nationaalsocialistische ideologie, en het Nederlandse zaakonderwijs gering was.⁶⁷

Zowel A.J. Schreuder als P.H. Schreuder kon in deze jaren de consequenties van de Duitse maatregelen als gevolg van de herziening van de gehele wetgeving blijkbaar niet doorzien. P.H. Schreuder leek, wellicht tegen beter weten in, te hopen dat het gevaar voor afbraak van het buitengewoon onderwijs in Duitsland voorbij was. Hij scheen zijn aandacht geheel op het buitengewoon onderwijs in Duitsland te hebben gericht en zag niet goed wat daarbuiten plaatsvond en dreigde.⁶⁸ Nauwkeurig bleef hij de Duitse vakbladen volgen. Eind 1935 deelde hij aan de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen in een kort bericht mee dat in *Die Deutsche Sonderschule* een ambtelijk bericht van de minister van Onderwijs aan de inspectie van onderwijs was opgenomen. Minister B. Rust van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) had nadrukkelijk gewezen op

het feit dat de onderwijzers 'unbedingt' moesten meewerken om de leerlingen, voor wie het buitengewoon onderwijs wenselijk was, daarheen te verwijzen. De inspecteurs hadden de opdracht gekregen ervoor te zorgen dat 'achterlijke kinderen' niet meer op de gewone scholen werden aangetroffen. Dat vond de minister in verband met de volksgezondheid ontoelaatbaar. Dat vanuit de landelijke overheid een schrijven was uitgegaan dat kinderen met een verstandelijke beperking niet op de gewone lagere school thuishoorden sprak P.H. Schreuder aan. Daarom besloot hij dit bericht met de vraag: 'Wanneer zou van ons Ministerie een dergelijke aanschrijving uitgaan?'⁶⁹ P.H. Schreuder streefde naar een apart wet- telijk kader voor leerlingen met een beperking, maar doorzag niet dat de Duitse *Hilfschule* inmiddels een selectie-instituut voor de nazi's was geworden.⁷⁰ Deze naïeve interpretatie van P.H. Schreuder laat zien dat hij nog vol vertrouwen was dat de Duitse overheid het goed voorhad met kinderen die op het buitengewoon onderwijs waren aangewezen. In de nazi-ideologie hoorden 'afwijkenden' echter niet thuis in de samenleving. Al in 1936 waren er onder de *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchs* vele tienduizenden, voornamelijk mensen met een beperking, gesteriliseerd.⁷¹

Verschillende staten hadden, naast Duitsland na 1933, eugenetische maatregelen bij wet- geving ingevoerd: Denemarken, Noorwegen, Zweden, enkele Zwitserse kantons en ook de Verenigde Staten.⁷² Deze maatregelen kwamen ook naar voren op het Heilpaedagogi- sche Congres van 24 tot 26 juli 1939 in Genève⁷³. De Hongaarse hoogleraar en psychiater L. Szondi stelde deze maatregelen aan de orde in zijn plenaire lezing '*Heilpädagogik in der Prophylaxe der Nerven- und Geisteskrankheiten*'.⁷⁴ Voor dit congres, onder voorzitterschap van de eerder genoemde en in Nederland bekende prof. dr. H. Hanselmann⁷⁵, enkele weken voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog⁷⁶, was grote belangstelling. Er waren 350 bezoekers uit 32 landen.⁷⁷ De Nederlandse delegatie bestond uit 22 personen waaronder vijf bestuursleden van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.⁷⁸ Dat wijst op de grote inte- resse die er in ons land bestond voor dit congres met zijn vele internationaal bekende spre- kers.⁷⁹ Zowel oud-inspecteur en raadsheer Van Voorthuijsen met '*Unterricht und Fürsorge für geistesswache Kinder in Holland*'⁸⁰, als de Amsterdamse hoogleraar en pedagoog Waterink hielden een inleiding in Genève.⁸¹

Van Voorthuijsen deed verslag van dit congres in het *Tijdschrift voor Buitengewoon On- derwijs*.⁸² De belangrijkste vraag die naar zijn oordeel op dit congres aan de orde kwam was welk doel gediend werd bij de uitbreiding en verbetering van 'heilpaedagogische maatrege- len'. Moest daarbij het belang van het individu of dat van de samenleving op de voorgrond staan? Dat dit vraagstuk naar voren kwam was volgens Van Voorthuijsen een gevolg van de wereldwijde economische crisis, die leidde tot de vraag of de kosten van de zorg voor mensen met een beperking niet te hoog werden.⁸³ Tijdens dit congres werd geconstateerd dat in een aantal landen eugenetische maatregelen werden toegepast 'om de misdeeldheid' te beperken. In dit verband vond Van Voorthuijsen de rede van Szondi de belangrijkste van het congres. Szondi, inmiddels in Nederland bekend door zijn lezingen bij de Stichting voor Kinderstudie, wees erop dat de wetenschappelijke fundering voor de eugenetische maat- regelen onvoldoende was, een standpunt dat ook door Van Voorthuijsen en Herderschêe werd ingenomen. Szondi ging niet in op de morele en politieke aspecten van eugenetische maatregelen, maar hield het publiek voor dat als je met eugenetische maatregelen iets wil-

de bereiken ook de voortplanting onmogelijk gemaakt moest worden van diegenen waarbij erfelijke eigenschappen uitsluitend latent aanwezig waren. Het toepassen van eugenetische maatregelen, zoals sterilisatie, zou dan echter leiden tot de 'absurditeit dat zo goed als alle mensen gesteriliseerd zouden moeten worden'.⁸⁴ Eenzelfde conclusie had de Nederlandse oogarts en politicus dr. F. Wibaut (1887-1974)⁸⁵ eerder ook getrokken en zijn analyse en conclusie waren in 1938 onweersproken opgenomen in het eindrapport van de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten.⁸⁶ Daarmee had de staatscommissie dus aangegeven dat sterilisatie niet zinvol was als middel om het geboren worden van het aantal mensen met een beperking te verminderen.

Zoals gezegd leverde Van Voorthuijsen zelf ook een bijdrage over de stand van zaken in het buitengewoon onderwijs in Nederland. Daarbij ging hij niet in op de eugenetische maatregelen die al in verschillende landen genomen waren, maar benadrukte daarentegen het succes van het Nederlandse buitengewoon onderwijs dat zoveel mogelijk plaats vond op aparte scholen in de eigen omgeving van de leerlingen en niet in een internaat.⁸⁷ Van Voorthuijsen vond daarom dat op dit congres, 'met zijn vele internationale sprekers', weer was gebleken dat het onderwijs aan 'zwakzinnige kinderen' in Nederland een 'zeer gunstige plaats in de rij der volken' innam.⁸⁸ Hij was van mening dat de professionalisering van het Nederlandse buitengewoon onderwijs vergelijkenderwijs een goede ontwikkeling doormaakte, omdat leerlingen met een beperking uiteindelijk deel uit gingen maken van de samenleving. Daarmee profileerde hij zich in dit internationale gezelschap als een voorvechter van wat nu een inclusieve samenleving zou worden genoemd. Dit standpunt, gedeeld door de beroepsgroepen van onderwijzers en artsen bij het buitengewoon onderwijs, was van groot belang, omdat hij de onderwijsminister adviseerde over de verdere groei en professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

Nederland: wel of geen eugenetische maatregelen

In Nederland kwam de discussie over eugenetische maatregelen later dan in het buitenland op gang. Pas in de jaren dertig kreeg deze discussie aandacht buiten de 'beperkte kring van enthousiaste pioniers'.⁸⁹ Op dat moment had het buitengewoon onderwijs al een forse ontwikkeling doorgemaakt. Zoals gezegd waren er in Nederland mede hierdoor voor- en tegenstanders van het nemen van vergaande maatregelen. Naast de wetenschappelijke inzichten met betrekking tot erfelijkheid waren dikwijls financiële redenen aanleiding om positie in dit debat te kiezen. Onderwijzer Vos, tevens lid van het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, kreeg al in 1924 van een schoolhoofd voor gewoon lager onderwijs de opmerking te horen dat 'Al dat geld aan achterlijken en idioten besteed is weggegooid. Men deed beter ze in de wieg te smoren'. Op verschillende manieren hoorde Vos een dergelijk protest tegen de uitgaven voor het buitengewoon onderwijs. Was het wel goed zoveel zorg te besteden aan de zwakken? Was het niet tegennatuurlijk om 'kunstmatig' in stand te houden, 'wat in zichzelf weinig levenskracht en energie heeft'? Deze vragen maakten dat Vos in 1924 het artikel 'De zwakke broeder' schreef. Voorgaande vragen, zo concludeerde hij, kwamen allemaal voort uit een materialistisch wereldbeeld. Het was echter de taak en de plicht van de samenleving 'het kleine, zwakke, minderwaardige bij te staan, te helpen en te verheffen'. En deze hulp was voor de wereld niet een verlies, maar een winst. Vos riep zijn

lezers op om ervoor te waken dat niet werd 'weggesnoeid als luxe', wat naar 'onze overtuiging' onmisbaar was.⁹⁰ Hij vreesde dus dat het buitengewoon onderwijs in gevaar zou kunnen komen wanneer dergelijke protesten meer invloed zouden krijgen.

Een jaar later, in 1925, ging Herderschêe, eveneens lid van het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, was uiterst kritisch over eugenetische maatregelen, in zijn artikel 'De oorzaken der zwakzinnigheid' in op de vraag of, op grond van de bestaande wetenschappelijke kennis, praktische conclusies getrokken konden worden met betrekking tot de toepassing van sterilisatie en internering.⁹¹ Na een beschrijving van een aantal onderzoeken concludeerde hij dat door eugenetische maatregelen als sterilisatie of internering ongetwijfeld een aantal 'gevallen van abnormaliteit' voorkomen konden worden, maar dat gelet op de erfelijkheidswetten en de complexiteit van endogene en exogene oorzaken zwakzinnigheid nooit zou verdwijnen.⁹² Naar zijn mening was zwakzinnigheid het gevolg van een gecompliceerd samenspel van ongunstige erfelijke factoren in relatie tot nadelige invloeden, zoals alcoholgebruik en infectieziektes. Het was maar de vraag of zwakzinnigheid zou verdwijnen als men de sterilisatie ging toepassen op iedereen die 'men met meer of minder goed recht abnormaal zou willen noemen'. Waarna hij vervolgens de vraag stelde wie de abnormaliteit dan zou moeten vaststellen en op welke wijze. Hoe dan ook zag hij weinig perspectief in eugenetische maatregelen als sterilisatie, alleen al omdat het aantal zwakzinnigen daardoor niet zou verminderen. Misschien was het verstandiger om het 'ten gronde doen gaan van zeer ontaarde geslachten' maar aan de natuur over te laten, zo vond hij, want lijders aan ernstige vormen van zwakzinnigheid kregen geen nageslacht. En daarbij moest de samenleving, die de voordelen genoot van haar genieën, een door een 'gunstige combinatie van endogene factoren geschapen, geniale aanleg', zich 'zonder morren' inspannen voor de zorg voor 'ongunstige combinaties'.⁹³ Herderschêe benadrukte vooral het belang van hygiënische maatregelen en de strijd tegen alcoholgebruik, een strijd die al in de negentiende eeuw door de hygiënisten was ingezet en door de voortrekkers van het buitengewoon onderwijs werd nagevolgd. Voorkomen moest worden dat mensen armlastig en ziek en uiteindelijk tot een last voor de maatschappij werden. Concluderend stelde hij vast dat wellicht de belangrijkste groep van 'zwakzinnigen' werd gevormd door hen die onder goede omstandigheden tot 'normale mensen' konden opgroeien. Deze groep vereiste krachtige sociaal-hygiënische maatregelen om schadelijke invloeden te bestrijden.⁹⁴ Volgens hem kon dus het probleem van een groeiend verpauperd nageslacht eerst en vooral beheersbaar blijven door de levensomstandigheden te verbeteren.

Dat was niet de overtuiging van zijn eerdergenoemde collega Van Herwerden. Zij meende dat de samenleving het recht en de plicht had in te grijpen, omdat door de 'uitzaaiing van het defecte kiemplasma' de samenleving werd bedreigd. Dit kon nooit voorkomen worden door verbetering van de levensvoorwaarden, een opvatting die haaks stond op de visie van Van Voorthuysen en Herderschêe.⁹⁵ Toch werd haar deskundigheid op het terrein van de erfelijkheid binnen het buitengewoon onderwijs op waarde geschat. Haar boek uit 1926 was namelijk al uitgekomen voordat in 1929 de beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs van start ging, waarbinnen zij werd aangesteld als docente. De aanstelling van Van Herwerden, en later ook van de eerdergenoemde Frets, laat zien dat erfelijkheid een belangrijk onderwerp was in de professionele ontwikkeling van de

leerkrachten in het buitengewoon onderwijs.⁹⁶ Datzelfde standpunt werd trouwens al ingenomen door de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* en het bestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Naast de artikelen over de groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs werden de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen ook gewaarschuwd voor mogelijke bedreigingen van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs in Nederland. Herderschêe concludeerde in zijn artikel 'Het vraagstuk der frustratie' uit 1930 dat de eugenetica zich voorlopig maar moest beperken tot wat Galton ermee bedoelde: 'de studie van de onder menselijke controle staande factoren die van betekenis zijn voor het lichamelijk en geestelijk welzijn van toekomstige geslachten'.⁹⁷ Daarmee wees hij de erfelijkheidsleer als wetenschap niet af, maar hij vond het zinvol te investeren in het voorkomen van ziekten, het nemen van hygiënische maatregelen en het geven van buitengewoon onderwijs en nazorg aan leerlingen met een beperking.

Zoals eerder gezegd stond volgens P.H. Schreuder begin jaren dertig het buitengewoon onderwijs in Nederland er internationaal vergeleken goed voor. Van Voorthuijsen vroeg zich in 1932 af of er in de maatschappij niet te veel factoren aanwezig waren die leidden tot een toename van het aantal geestelijke stoornissen of die het manifesteren van psychische afwijkingen bevorderden.⁹⁸ Deze vraag beantwoordde hij ondubbelzinnig met ja, en daarom moest de beschaafde mens naar zijn mening een andere houding tegenover 'de minderwaardige' aannemen. Slechts door een goed geregelde zwakzinnigenzorg kon de samenleving voldoen aan de verantwoordelijkheid die zij had ten opzichte van de zwakzinnigen.⁹⁹ Van Voorthuijsen betrok zo hetzelfde standpunt als Herderschêe: de maatschappelijke omstandigheden van de mensen moesten verbeterd worden en iedereen hoort erbij. De overheid moest naar zijn mening het voortouw nemen en met wetgeving op het terrein van de zwakzinnigenzorg komen.¹⁰⁰ Dit standpunt werd door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen gedeeld. In adressen werd aangedrongen op adequate wetgeving voor de zwakzinnigenzorg.¹⁰¹ In afwachting daarvan beïnvloedden de leden van de vereniging de publieke opinie door bijdragen aan congressen en het nemen van initiatieven, zoals in het hoofdstuk Nazorg is behandeld. Zoals gezegd correspondeerden vergaande maatregelen, zoals segregatie, niet met de ambitie van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om de leerlingen zoveel mogelijk deel uit te laten maken van de maatschappij. Het in stand houden van het Nederlandse buitengewoon onderwijs was daarmee een belang geworden dat werd verdedigd tegen als bedreigingen opgevatte ontwikkelingen. Naar aanleiding van een publicatie in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* waarin gesteld werd dat het 'in de allereerste plaats' nodig was 'het gezonde volksdeel te handhaven tegenover het waardeloze of halfwaardige', schreef P.H. Schreuder in 1933 het artikel 'Schijnbare (?) onbarmhartigheid'.¹⁰² Hij verzette zich in dit artikel tegen het standpunt van genoemd dagblad, ingenomen omdat in de rijksbegroting voor 1934 gesnoeid was op het gewoon lager onderwijs en de post voor het buitengewoon onderwijs verhoogd was. Volgens P.H. Schreuder zou de absolute consequentie van genoemd standpunt zijn het vernietigen van alles wat zich als 'waardeloos of halfvolwaardig aan mensenmateriaal' bleek te ontwikkelen. Dat zou dan twee miljoen gulden op de begroting besparen, maar die som zou op andere posten enige malen verdubbeld terugkomen. Hij besloot zijn artikel met: 'Laten we toch waakzaam blijven en het harde, ook in deze tijden, geen voedsel geven tot ontwikkeling'.¹⁰³ Overigens betrof het KB van 1933, ingaande 1934, vooral een aantal bezuinigen om de onderwijsuitgaven te verminderen.

Datzelfde jaar was P.H. Schreuder kritisch ten aanzien van het onderzoek dat de psychiater J.H.M. Koenen publiceerde naar het voorkomen van zwakzinnigheid bij kinderen in enkele Brabantse gemeenten.¹⁰⁴ Koenen schreef in de inleiding van zijn proefschrift dat 'nagenoeg alle sociale problemen', zoals werkeloosheid, armoede, alcoholmisbruik, prostitutie 'en nog veel andere ellende' hun oorzaak vonden in zwakzinnigheid. Hij meende dat de 'huidige maatschappelijke ontwrichting' deels te wijten was aan de actieve rol die zwakzinnigen en de hogerstaande zwakbegaafden in onze samenleving speelden.¹⁰⁵ In zijn slothoofdstuk pleitte hij voor een tegenwicht tegen de numeriek grotere en steeds meer overheersende groep van 'minderbegaafden'.¹⁰⁶ P.H. Schreuder veronderstelde in zijn kritiek dat Koenen zijn ervaring vooral met 'imbecillen' had opgedaan en zich bij zijn onderzoek vooral gebaseerd had op de vijf Brabantse plattelandsgemeenten. Volgens hem had Koenen onvoldoende expliciet gemaakt welke criteria hij hanteerde in zijn onderzoek.¹⁰⁷ Kennelijk zag P.H. Schreuder dit onderzoek als een aanval op de inspanningen van de beroepsverenigingen bij het buitengewoon onderwijs om oud-leerlingen zoveel als mogelijk deel uit te laten maken van het maatschappelijk leven. Zo werd het waarschijnlijk ook gezien door de rooms-katholieke zusterorganisatie die zijn artikel zonder commentaar overnam in haar vaktijdschrift.¹⁰⁸ Eerder genoemde religieuze redenen zullen hier waarschijnlijk ook meege-speeld hebben.

P.H. Schreuder reageerde ook op de bijdrage van arts en eugeneticus J. Sanders tijdens de studiedag van 25 februari 1933 van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van de Geestelijke Volksgezondheid. Het buitengewoon onderwijs was deze dag, ook al vanwege het onderwerp 'Het onmaatschappelijk kind', sterk vertegenwoordigd. Sanders merkte op dat in de tegenwoordige 'tijd van crises en bezuiniging' iedere staat wel verplicht was om aandacht aan de eugenetica te schenken en stelde dat sterilisatie en segregatie 'zeer gewenst' zouden zijn voor allerlei 'onmaatschappelijken'. Deze invalshoek viel bij de aanwezigen in slechte aarde, 'zó zelfs, dat ook de erfelijkheidsleer die middag een slechte beurt kreeg', zo werd de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen meegedeeld.¹⁰⁹ Van Voorthuijsen was het evenmin eens met het standpunt van Sanders, zo bleek tijdens de inleiding die hij enkele jaren later, op 22 november 1935, voor de Armenraad in Rotterdam hield over het onderwerp degeneratie en sterilisatie. Hij was hiertoe uitgenodigd naar aanleiding van de getroffen maatregelen in Denemarken en Duitsland. Van Voorthuijsen gaf als zijn mening dat tegen sterilisatie op eugenetische gronden veel bezwaren waren in te brengen. Hij vond het als middel onaanvaardbaar. De indicatie waarop de operatie zou moeten worden uitgevoerd was immers te onzeker.¹¹⁰

Van Voorthuijsen benadrukte telkens weer dat 'zwakzinnigen' zoveel mogelijk in de maatschappij moesten blijven en dat dit zijns inziens niet 'tot een vermeerdering van het aantal verstandelijk defecten' zou leiden. Hij berichtte onderwijsminister Terpstra van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) al in zijn inspectieverslag over 1930 dat het door Van Herwerdenesignaleerde gevaar naar zijn mening 'uiterst gering' was.¹¹¹ In 1933 meldde hij de minister dat in verschillende landen van Europa wettelijke bepalingen waren aangenomen die sterilisatie mogelijk maakten om het 'aantal misdeelden' in de samenleving te verminderen. Hij voegde daaraan toe dat het 'rigoureuze middel van sterilisatie' niet geoorloofd was zolang de wetenschap zich niet op 'volkomen ondubbelzinnige wijze' had uitgesproken.¹¹² De artsen Van Voorthuijsen en Herderschêe keken dus in de eerste plaats naar de wetenschap-

pelijke bewijsvoering om te beoordelen of medisch ingrijpen gerechtvaardigd was.

Ook in zijn volgende inspectieverslagen informeerde Van Voorthuijsen de ministers over de discussies rond eugenetische maatregelen. In het verslag over 1935 aan minister Slotemaker de Bruïne van de Christelijk Historische Unie (CHU) werd een aparte paragraaf besteed aan 'De Problemen der Eugenetiek'. Van Voorthuijsen schetste nogmaals het probleem: 'Wordt de strijd om het bestaan voor de minderwaardigen niet al te gemakkelijk gemaakt en zal de hulp niet tot gevolg hebben, dat de inferieure elementen der samenleving steeds meer de gelegenheid krijgen om nakomelingschap te verwerven?'¹¹³ Een vraagstuk dat ook de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten, waarvan Van Voorthuijsen secretaris was, niet eenduidig kon beantwoorden.¹¹⁴

De discussie over de maatschappelijke betekenis en de eventuele eugenetische maatregelen als segregatie en sterilisatie vormde voor Fr. Visser, hoofd van de openbare school voor buitengewoon onderwijs in Utrecht, in 1936 aanleiding om een onderzoek in te stellen naar het functioneren van zijn oud-leerlingen. Hij vroeg zich af of een mogelijke toename van achterlijke kinderen veroorzaakt werd door gehuwde zwakzinnigen. Zijn onderzoek betrof de leerlingen die tussen 1908 en 1918 ingeschreven waren bij zijn school. In totaal 292 leerlingen, van wie 204 jongens en 88 meisjes, die in 1936 de leeftijd hadden van 25 tot 40 jaar. Als referentie nam hij een school voor gewoon lager onderwijs. Deze leerlingen kwamen uit hetzelfde maatschappelijk milieu en hadden dezelfde leeftijd, ook van deze leerlingen ging hij na hoe ze functioneerden.¹¹⁵ De veronderstelling dat uit de huwelijken van zwakzinnigen meer zwakzinnige kinderen voortkwamen werd in deze vergelijking niet bevestigd. Dit kwam allereerst omdat huwelijken van zwakzinnigen onderling een uitzondering waren. Daarnaast vond Visser een van de merkwaardigste uitkomsten, namelijk dat hij zoveel goede en harmonische, 'we zouden haast zeggen gelukkige', gezinnen aangetroffen had.¹¹⁶ Visser vond dat als er al sprake was van een toename van achterlijke kinderen, dit moeilijk op rekening van de gehuwde zwakzinnigen kon worden gesteld. Van de ongeveer 300 achterlijke schoolkinderen in Utrecht waren er zes van wie de vader of moeder achterlijk was.¹¹⁷ Sterke kritiek op dit onderzoek van Visser kwam van de eerder genoemde eugenicus Sanders die juist overtuigd was van de erfelijkheid van zwakzinnigheid.¹¹⁸ Hij richtte zijn kritiek op de methode van onderzoek. Zo was Visser niet nagegaan wat de duur van het huwelijk was en had hij de groep 'normalen' niet getest. Ook was een groot aantal kinderen nog te jong om een oordeel als 'niet zwakzinnig' af te geven. Visser repliceerde dat het hem niet om een wetenschappelijk verantwoord onderzoek te doen was, maar om praktische resultaten. En het belangrijkste resultaat was dat van de volwassen zwakzinnigen slechts een derde trouwde en dan, behoudens een enkele uitzondering, met niet-zwakzinnigen. In grote meerderheid trouwden alleen de maatschappelijk geslaagde 'debielen' en het aantal kinderen van de groep zwakzinnigen was niet groter dan van de groep normalen. Volgens hem moest men dus met de sterilisatie van zwakzinnigen, op grond van sociale overwegingen, 'zeer voorzichtig' zijn.¹¹⁹ Dit Utrechtse schoolhoofd vertrouwde dus in de eerste plaats op de resultaten van de eigen onderwijsinspanningen en liet zich niet leiden door ideologieën of maatregelen uit het buitenland.

Naarmate de economische crisis voortduurde en verdere bezuinigingen plaatsvonden, werd de roep om preventie sterker. Preventie bij zwakzinnigheid was dringend vereist, omdat percentsgewijs het aantal zwakzinnigen in de onderste lagen van de samenleving 'vele

malen groter' was, want in deze bevolkingsgroep was van gezinsbeperking geen sprake, al-
dus Herderschêe. Het lijkt hier dat Herderschêe vooral bezorgd was over de mogelijke toe-
name van erfelijke vormen van zwakzinnigheid.¹²⁰ De zorg voor zwakzinnigen legde nu 'ex-
tra lasten' op de schouders van de normalen. In deze publicatie uit 1937 sprak Herderschêe,
ondanks zijn eerdere afwijzen van sterilisatie als ineffectief, als denkexperiment over de
mogelijkheid van het toepassen van segregatie en sterilisatie als eugenetische maatregel.
Slechts als de samenleving financieel zou bezwijken, omdat de toename van zwakzinnigen
te groot werd, zou tot meer segregatie kunnen worden overgegaan, desnoods - want 'als
surrogaat' - tot sterilisatie, met als gevolg een beperking van het aantal zwakzinnigen 'op-
dat het onkruid het goede zaad niet verstikke'. Hierbij dacht Herderschêe dan aan de situ-
atie in Denemarken waarover Van Voorthuijsen een jaar eerder had gerapporteerd.¹²¹ Her-
derschêe lijkt hier in deze discussie over de toename van zwakzinnigheid dus alsnog dichter
te komen bij het standpunt van zijn overigens in 1934 overleden collega Van Herwerden
door in theorie sterilisatie als een uiterste maatregel te accepteren. Zover kwam het in Ne-
derland echter niet. De overwegend confessionele overheid, geadviseerd door Van Voort-
huijsen, nam geen wettelijke maatregelen en de eugenetische beweging bleef marginaal.¹²²
Wel bleef de gedachte dat er te veel geld en aandacht aan zwakzinnigen werd besteed en
dat daardoor een gevaar ontstond voor de maatschappij. Zo schreef de politicus mr. A.A.M.
Struyken¹²³ van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in 1938 dat de onderwijsmiddelen
doelmatiger konden worden besteed en hij sprak over het buitengewoon onderwijs als van
'weggegooid miljoen'. Hij vond het verder 'dwaas' dat de beste leerkrachten losgelaten
werden op 'het slechtste materiaal'.¹²⁴ De meningen bleven verdeeld, zowel in de media, op
congressen als binnen de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten.

Van Voorthuijsen, adviseur van de minister van Onderwijs, vond net als collega-medicus
Herderschêe dat er onvoldoende wetenschappelijk bewijs was dat deze maatregelen effec-
tief zouden zijn. Het bestuur van de Stichting Buitengewoon Onderwijs vond kennis over
de erfelijkheid trouwens wel van belang voor leerkrachten in het buitengewoon onderwijs.
Daarom werd in de beroepsopleiding het vak erfelijkheid gegeven door wetenschappers als
Van Herwerden en Frets.¹²⁵ Dit vak had in de opleiding overigens een beperkt aantal uren,
want het accent lag naast de praktijkkennis op de nieuwe wetenschappelijke disciplines,
met name kinderpsychiatrie, pedagogiek en psychologie.

Ondersteund door Van Voorthuijsen en Herderschêe die vraagtekens zetten bij de we-
tenschappelijke bewijsvoering van eugenetische maatregelen om het aantal zwakzinnigen
in de maatschappij te beperken, vertrouwden onderwijzers op de resultaten van hun in-
spanningen om de leerlingen een plek te geven in de maatschappij. De bij de sector betrok-
ken instellingen verdedigden met succes hun belangen waardoor groei, uitbreiding en pro-
fessionalisering van het buitengewoon onderwijs ook in de jaren dertig konden doorgaan.

Op 1 januari 1930 waren er 96 scholen voor buitengewoon onderwijs met 8991 leerlin-
gen. Op 1 januari 1939 waren dat 145 scholen met in totaal 14.200 leerlingen.¹²⁶ Steeds meer
gekwalficeerde leerkrachten gingen het onderwijs geven. Zoals we eerder zagen waren in
1929 de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs gestart. Er waren zowel bij
de rooms-katholieke denominatie als de gecombineerde groep jaarlijks meer aanmeldingen
dan geplaatst konden worden. Daarom nam het aantal lesplaatsen langzamerhand toe.
In 1938 waren er opleidingen in Den Haag, Amsterdam, Utrecht, Tilburg en Venlo. In 1938

volgden in totaal 199 leerkrachten de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs.¹²⁷ De nazorg was ontwikkeld en bestond uit werkklassen, afdelingen voortgezet onderwijs, avondonderwijs en werkinrichtingen. Op 1 januari 1930 waren er negentien werkinrichtingen en negen jaar later was dat aantal verdubbeld tot 38.¹²⁸ Ook de gezondheidskolonie voor zwakzinnigen had een vaste plek in het buitengewoon onderwijs. Praktijkkennis en wetenschappelijke kennis werden verspreid via de Haagse uitgeverij Haga. De groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs werd ondersteund door subsidies van de staat, de provincie en de gemeenten, die overtuigd waren van het belang van dit onderwijs. De professionalisering van het buitengewoon onderwijs kwam echter in zwaar weer toen in mei 1940 de Duitsers Nederland bezetten en de sector bedreigd werd door de nazi-ideologie ten aanzien van mensen met een beperking.

Besluit

Het niet alleen in stand houden maar ook verder uitbreiden van de sector buitengewoon onderwijs werd in de crisisjaren succesvol nagestreefd door onderwijzers en artsen, terwijl discussie binnen en buiten Nederland met betrekking tot eugenetische maatregelen door drie hoofdpersonen nauwlettend werden gevolgd. Daarbij lijkt het dat P.H. Schreuder en Van Voorthuijsen die ontwikkelingen vooral bekeken vanuit de professionele belangen van de sector buitengewoon onderwijs.

De eugenetische beweging in Nederland was vergeleken met die in het buitenland niet sterk. Vergaande maatregelen als segregatie en sterilisatie werden in Nederland niet genomen. Bestuurders en onderwijzers vertrouwden op de resultaten die bereikt werden met het buitengewoon onderwijs. Oud-leerlingen van het buitengewoon onderwijs namen deel aan het maatschappelijk leven en werden niet als een bedreiging voor de maatschappij gezien. Overigens leken de Schreuders naïef als het ging om het doorgronden van de consequenties van het beleid dat in de jaren dertig met name in Duitsland werd gevoerd. De artsen Van Voorthuijsen en Herderschêe waren niet overtuigd van de effectiviteit van maatregelen die in verschillende landen waren genomen en trokken de wetenschappelijke bewijsvoering voor bijvoorbeeld sterilisatie in twijfel. Van Voorthuijsen, in zijn rol van adviseur van de onderwijsminister, bleef hameren op de waarde van het buitengewoon onderwijs in Nederland. Omdat de voorvechters van het buitengewoon onderwijs bij hun opvattingen bleven en ook de belangen van de betrokken instituties sterk vervlochten waren, kon het buitengewoon onderwijs een sterke groei doormaken.

DE TWEEDE WERELDOORLOG: 'EEN VRESELIJKE RAMP'

Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers Nederland binnen. De toenmalige hoofdinspecteur van het buitengewoon lager onderwijs I.C. van Houte had begin jaren dertig toen hij in Jena studeerde de opkomst van de nazi's van dichtbij meegemaakt. In de nazi-ideologie hoorden mensen met een beperking niet thuis in de samenleving. Van Houte schreef in mei 1940 aan zijn voorganger Van Voorthuijsen dat het buitengewoon onderwijs 'een vreselijke ramp' te wachten stond.¹ Met ramp bedoelde hij de gevolgen van de bezetting voor het buitengewoon onderwijs, met in de eerste plaats consequenties voor de verdere professionalisering van het werkveld. Inmiddels telde het buitengewoon onderwijs in Nederland ruim 15.000 leerlingen in een werkveld dat was uitgebreid met vervolgonderwijs, gezondheidskolonie, nazorg en beroepsopleidingen.² In dit hoofdstuk worden eerst de gevolgen voor de scholen voor buitengewoon onderwijs en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen behandeld. Daarna worden de gevolgen besproken voor de beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs en de bijzondere zorg, te weten de gezondheidskolonie en de nazorg. Tot slot wordt onderzocht hoe Van Houte wist te voorkomen dat een erge ramp, het wegvoeren van alle zwakzinnigen, zou plaats vinden.

Het werkveld en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen

De oorlogsdreiging in 1939 was aanleiding het oktobernummer van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* te openen met het artikel 'De oorlog en ons werk'.³ De redactie, bestaande uit Herderschêe, Jacobs, P.H. Schreuder en Van Voorthuijsen, drukte zijn bezorgdheid uit en vroeg zich af of de 'moderne onvolwaardigenzorg' niet ten onder zou gaan. Die zorg van de redactie bleek terecht. Op 10 mei 1940 schreef inspecteur Van Houte aan zijn voorganger Van Voorthuijsen dat 'een vreselijke ramp' over ons land was gekomen, die in 'hoge mate zijn invloed op het buitengewoon onderwijs' zou doen gelden.⁴ Hij had alle directeuren van de scholen voor buitengewoon onderwijs bijeengeroepen [dat waren er ruim 150. JB] om te overleggen over maatregelen die genomen konden worden.⁵ Van Houte was een gewaarschuwd man. Begin jaren dertig had hij enkele jaren in het in de Duitse deelstaat Thüringen gelegen Jena gestudeerd en had daar de basis gelegd voor zijn proefschrift.⁶ Daar had hij de opkomst van het nationaalsocialisme van dichtbij meegemaakt, want al in 1930 kwamen de nazi's in deze deelstaat in de regering.

In Nederland hadden de dagscholen het onderwijs al een tijdlang moeten staken, omdat de scholen in beslag genomen waren vanwege de mobilisatie. Daarom waren maatregelen getroffen, zoals het gebruikmaken van een noodgebouw en het inperken van de schooltijd.⁷ Van Houte vond het van het grootste belang dat het buitengewoon onderwijs de bezetter zo min mogelijk zou opvallen, want het buitengewoon onderwijs ging volgens hem zware tijden tegemoet. Het was nog maar de vraag of de werkinrichtingen voor blinden en laagstaande zwakzinnigen open konden blijven gezien de in Duitsland genomen eugenetische maatregelen.⁸ Een beeld van deze zware tijd gaf de inspecteur in zijn inspectieverslag over 1940.⁹ In Rotterdam hadden de beide rooms-katholieke scholen en de openbare school aan de Kruiskade het zwaar te verduren gehad onder het Duitse

bombardement. De werkinrichting en de weefkamer waren in vlammen opgegaan en 4500 vierkante meter van het gebouw van de Inrichting voor Doofstommenonderwijs werd eveneens vernield. De rest van de gebouwen was ernstig beschadigd.¹⁰ Later werd het inmiddels opgelapte gebouw door de Duitsers gevorderd en kon dus niet voor onderwijs worden gebruikt.¹¹

Omdat de regering op 13 mei 1940 naar Engeland was gevlucht stond het Departement van Onderwijs onder leiding van directeur-generaal G.A. van Poelje. Hij had op 18 mei richtlijnen uitgevaardigd en wees erop dat het essentieel was 'al onze plichten' tegenover de bezettende macht strikt in acht te nemen. Het werd op prijs gesteld en 'ten sterkste aanbevolen' alle nog niet afgedane geschillen 'in der minne' te schikken. Daarmee maakte ook hij, net als Van Houte, duidelijk dat het van belang was om de bezetter niet op te vallen. Waar geen 'bruikbare lokaliteit' meer aanwezig was kon onderwijs worden gegeven in de vrije natuur. Leden van het schooltoezicht hielden hun wettelijke bevoegdheid.¹² Van Poelje, tevens voorzitter van de Raad van Toezicht van de gezondheidskolonie in Ede en lid van het curatorium van de logopedieopleiding, zou nog maar kort de leiding van het Departement van Onderwijs hebben. Eind augustus had hij een circulaire doen uitgaan waarin vermeld werd dat ambtenaren op Koninginnedag, 31 augustus, vrijaf mochten nemen. Dit werd door de Duitsers aangemerkt als een verzetsdaad.¹³ Na een maand in de gevangenis van Scheveningen werd hij geïnterneerd in Buchenwald. De hechtenis van Van Poelje was een overduidelijk signaal voor het werkveld om alle voorzichtigheid in acht te nemen.

Al snel werd het voor de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen onmogelijk om in deze omstandigheden vast te houden aan haar doelstellingen. Verbeteren en uitbreiden van het buitengewoon onderwijs en de belangenbehartiging van haar leden was niet meer mogelijk. Steeds meer scholen voor buitengewoon onderwijs kregen een andere bestemming, omdat ze gevorderd werden om militairen onder te brengen. De leerlingen werden dan ondergebracht in 'noodgebouwen'. Door gebrek aan lokalen konden de vakken gymnastiek en handenarbeid niet meer gegeven worden. Daarnaast werden de leermiddelen schaars. Toenemende problemen met het vervoer maakten dat ouders van 'buitenleerlingen' aan de inspecteur van het buitengewoon onderwijs toestemming vroegen om hun kind op een school voor gewoon lager onderwijs te plaatsen.¹⁴ Op de jaarvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zouden deze gebeurtenissen worden besproken. De algemene vergadering van 1940 was gepland op dinsdag 14 mei in het Paedagogium Achisomog, 'mijn broeder tot steun', in Apeldoorn. Dit was mogelijk omdat de vicevoorzitster, E.C. van der Wal, als arts verbonden was aan deze school voor joodse zwakzinnige kinderen. Na de vergadering zou een rondleiding gegeven worden op de school die ontstaan was vanuit de kinderafdeling van Het Apeldoornsche Bosch, een joods-psychiatrische inrichting. De vergadering van 14 mei ging, vanwege de inval door de Duitsers, echter niet door. Op 6 juli werd een sobere huishoudelijke vergadering gehouden in Utrecht waarvoor het Hoofdbestuur de afdelingen had verzocht niet meer dan één afgevaardigde te sturen.¹⁵ De waarschuwing van Van Houte was goed begrepen, want het Hoofdbestuur besloot geen acties voor het buitengewoon onderwijs te voeren en ook moest ervoor gewaakt worden berichten en mededelingen te doen waaraan de Duitsers aanstoot zouden kunnen nemen.¹⁶ Een vergadering op het Paedagogium Achisomog zou

niet meer plaats vinden. Volgens Van Voorthuysen werd in 1940 'geschud aan de grondslagen' waarop het buitengewoon onderwijs in Nederland was gebouwd. Er werden geen nieuwe scholen voor buitengewoon onderwijs meer geopend, het belangrijke congres in Groningen, gepland ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het instituut voor doven, werd afgelast, evenals het eeuweest van het instituut voor doven in St. Michiels-gestel.¹⁷ Op 14 december 1940 ging de geplande studiedag van de Federatie Buitengewoon Onderwijs in Utrecht nog wel door. Publiciteit, zoals bij andere congressen, werd aan deze studiedag niet gegeven. Van Houte had voor deze bijeenkomst alle medewerking toegezegd en hield zelf voor 300 leerkrachten de eerste inleiding over 'de beroepsbekwaamheid' van de leerlingen in het buitengewoon onderwijs.¹⁸ Naar zijn mening konden de meeste leerlingen van het buitengewoon onderwijs opgeleid worden tot een beroep in de maatschappij. Daarvoor was uitbreiding van de kennis van de leerlingen nodig en uitbreiding van de kennis van het bedrijfsleven, zo hield hij de aanwezigen voor.¹⁹ Hiermee benadrukte hij niet alleen dat kennisontwikkeling van belang was, maar ook dat de leerlingen van het buitengewoon onderwijs recht hadden op een plek in de samenleving. Van Voorthuysen constateerde dat er op deze dag sprake was van een grote 'eensgezindheid' en een vaste overtuiging bij alle aanwezigen dat 'in tijden van omwenteling' de belangen van het buitengewoon onderwijs verdedigd moesten worden.²⁰ Dit was de laatste bijeenkomst van het werkveld in de bezettingsjaren. De beroepsverenigingen besloten om niet in het vizier van de bezetter te komen. Uiterste voorzichtigheid was immers geboden. In 1941 werd lang getwijfeld of de jaarvergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen wel door kon gaan. Uiteindelijk werden de leden via een 'spoedbericht' geïnformeerd dat de vergadering in Amersfoort plaats zou vinden. Vergaderingen zouden in de oorlogsjaren spaarzamer worden. Het jaarverslag over 1942 vermeldde dat het verenigingswerk sterk ging lijden onder de 'ontzaglijke gebeurtenissen om ons heen'.²¹

De secretaris-generaal van het departement Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, J. van Dam²², de opvolger van Van Poelje, deelde op 15 augustus 1941 mee dat de joodse leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs moesten worden verwijderd. In Amsterdam werd daarop een afzonderlijke school voor joodse zwakzinnige kinderen opgericht. Deze leerlingen waren afkomstig van de bestaande scholen in Amsterdam.²³ In Den Haag en in Rotterdam stond Van Dam de vorming van een afzonderlijke klas voor deze kinderen toe. Verder was het voor het buitengewoon onderwijs verboden afzonderlijke scholen of klassen voor joodse kinderen te stichten.²⁴ De verslagen van het Centraal Bureau voor de Statistiek over het buitengewoon lager onderwijs waren in de oorlogsjaren kort. De eerste twee zinnen in het verslag over 1942 waren veelzeggend. Omdat de bezetters bepaald hadden dat de joodse kinderen van de scholen verwijderd moesten worden, werd in de openingszinnen vermeld dat het rijksschooltoezicht geen bemoeienis meer zou hebben met de scholen voor joodse leerlingen. Daarom werden voor 1942 van de joodse scholen geen statistische gegevens verzameld en werden vanwege de vergelijkbaarheid ook de cijfers over 1941 niet meegerekend.²⁵ Een aantal joodse kinderen was, na 15 augustus 1941, naar de joodse school in Apeldoorn gegaan. Dat was een school waar ze nog wel onderwijs konden volgen, maar hier bleken ze evenmin veilig. Op 22 januari 1943 werden alle patiënten van de joods-psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch en de leerlingen van de bij de inrichting horende school Achisomog door de

Duitsers afgevoerd en omgebracht in Auschwitz.²⁶

Inspecteur Van Houte hield in de oorlogsjaren zijn verslagen kort en verstrekke zo min mogelijk gegevens over het buitengewoon onderwijs. Hij voorzag het gevaar dat de eugenetische maatregelen, als onderdeel van de nazi-ideologie, ook toegepast zouden gaan worden op leerlingen van het buitengewoon onderwijs. Deze dreiging moest tegengegaan worden. In 1942 gaf hij zijn volle medewerking aan de opheffing van de school voor epileptische kinderen op Meer en Bosch te Heemstede, omdat de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) de leiding van de school over wilde nemen als reactie op het ontslag van enkele fanatieke NSB-onderwijzers. Omdat het hoofd van de school, E. Fijn van Draad, niet wilde dat zijn school onder het directe gezag kwam te staan van de 'nazi-overweldigers', nam hij 'in stilte' contact op met Van Houte en werd er een plan bedacht om voor de formele bestuursoverdracht, en uiteraard buiten medeweten van de NSB, de school op te heffen. In februari 1942 werd het besluit genomen om de school formeel op 1 april op te heffen. Toen in maart het bestuur aan de NSB werd overgedragen was de paasvakantie officieel via de hoofdinspecteur vervroegd, waren de ouders geïnformeerd, en ging het personeel naar huis om, zonder dat het nieuwe bestuur hier iets van wist, niet meer terug te keren, omdat de school per 1 april was opgeheven.²⁷

Zoals gezegd verstrekke de inspecteur in de oorlogsjaren zo weinig mogelijk gegevens. Terughoudendheid was geboden en dit werd voor het Hoofdbestuur en de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* noodzakelijk toen het tijdschrift onder toezicht kwam te staan van de bezetter. Gedurende de eerste oorlogsjaren bleef het tijdschrift nog wel verschijnen. In het juninummer van 1940 werden alle leden opgeroepen om 'hun plicht' te blijven doen op een wijze zoals dit tot nu toe was gedaan. Er moest meegewerkt worden aan alle maatregelen zoals door de secretaris-generaal bekendgemaakt. Dit betrof in de eerste plaats het zoveel mogelijk continueren van de voortgang van het onderwijs. Het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* was daarbij als contactorgaan een belangrijk medium. De redactie zou zijn plicht blijven doen en er nauwlettend op toezien dat op geen enkele bladzijde een 'betoog of uitdrukking' zou voorkomen die kon kwetsen of aanleiding geven tot een misverstand.²⁸ Een jaar later, in mei 1941, gaf P.H. Schreuder aan dat hij de redactie moest verlaten, omdat zijn gezondheid dit werk niet meer toeliet. Een aantal beroertes had hem gedeeltelijk verlamd en het spreken onmogelijk gemaakt.²⁹ Hij werd in de redactie vervangen door De Jeu, zijn opvolger als voorzitter van de vereniging.

Doordat in 1941 de Nederlandsche Kultuurkamer was ingesteld, werd het voor de redactie nog moeilijker om een tijdschrift uit te geven. Het doel van deze door de bezetters ingestelde Kultuurkamer was om de pers te controleren en waar nodig te censureren. Enkele tientallen dagbladen werden verboden en er verdwenen in de oorlogsjaren ook tweeduizend tijdschriften.³⁰ Ook het *Tijdschrift voor R.K. Buitengewoon Lager Onderwijs* werd na 1941 niet meer uitgegeven, omdat de redactie zich niet aan de censuur door Duitsers wilde onderwerpen.³¹ Toen onder de Duitse bezetting joden in het bedrijfsleven geen functies meer mochten vervullen moesten de broers Van Praagh, bij de oprichting formeel aangesteld als directeuren van Uitgeverij Haga, aftreden. Uiteindelijk was M.J. Visser, eigenaar van een boekhandel in Den Haag, bereid om officieel hoofd van de uitgeverij te worden. Hij was van mening, meldde hij in 1941 aan Jacobs, dat elke 'waarachtige

Nederlander' mee moest werken om de vijandelijke maatregelen te saboteren.³² Zijn etalage had doorgaans een sterk Hollands karakter.³³ Daarom kreeg de bezetter uiteindelijk genoeg van Visser en werd hij na diverse botsingen met de Duitsers uit de Kultuurkamer geschrapt.³⁴ Dit laat, net als de actie van Van Poelje, zien dat iedere provocatie van de Duitsers vermeden moest worden.

Omdat Jaap van Praagh ook moest onderduiken, kwamen in de oorlogsjaren de uitgeverij en de uitgave en verspreiding van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* geheel onder de verantwoordelijkheid van Jacobs. Het tijdschrift kende in 1942 zijn 23e jaargang en kon nog maandelijks blijven verschijnen.³⁵ Het papier om het tijdschrift te drukken werd echter zo schaars dat Jacobs een oproep deed aan de leden hem te melden of ze nog prijs stelden op toezending.³⁶ Door de toenemende papierschaarste was de omvang van de maandelijkse uitgave inmiddels beperkt tot zestien pagina's. Vanwege deze schaarste kwam eveneens het 'goedingeburgerde' omslag te vervallen.³⁷ Ook de ingezonden berichten aan de redactie namen af, zo bleek uit de mededeling van Jacobs in november 1942.³⁸ Het tijdschrift was verder aan strikte, door de Kultuurkamer uitgevaardigde, geboden en verboden gehouden. Zo zou er een chef-advertentie moeten zijn en was een door de bezetter verstrekt Stamnummer op de omslag verplicht. Ook moesten naam en adres van de verantwoordelijke redacteur worden vermeld, een schuilnaam was verboden, en de aanwijzingen van de 'Gildeleider'³⁹ dienden te worden opgevolgd.⁴⁰ Effectuering van deze ge- en verboden vond vanaf jaargang 1942 plaats. Als hieraan niet voldaan werd zou het tijdschrift worden verboden. Daarom stonden bij iedere aflevering van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* op de laatste bladzijde onderaan de vereiste gegevens.⁴¹

In de oorlogsjaren waren het overwegend de redactieleden en enkele leden van het Hoofdbestuur die de inhoudelijke bijdragen leverden. In 1942 werd achtmaal een artikel van Van Voorthuysen gepubliceerd. Over bijvoorbeeld oorzaken van zwakzinnigheid en de betekenis van de werkinrichtingen. Nergens werd gerefereerd aan eugenetische maatregelen. In zijn artikelen benadrukt de oud-inspecteur de waarde van het Nederlandse buitengewoon onderwijs en de daaraan verbonden werkinrichtingen.⁴² Secretaris Van der Waals merkte dan ook in zijn jaarverslag over 1941-1942 op dat, dankzij de grote inspanning van het redactielid Van Voorthuysen, het tijdschrift zowel op 'wetenschappelijk gebied' als uit 'onderwijskundig oogpunt' op 'hoog peil' was gebleven.⁴³ Over de bezettingsjaren werd in het tijdschrift slechts een enkele maal, en dan indirect, gesproken. Bijvoorbeeld toen Van Voorthuysen het jaarverslag besprak van de vereniging Zoekt het verlorene te Rotterdam. Daarin benadrukte hij het tekort aan kleren en schoenen. Het probleem om aan voldoende eten te komen werd aangeduid met '160 grage magen en een schrale pot'. In de gezinnen van de externe leerlingen kwamen veel kinderen eveneens tekort. Niet alleen in materiële zin, maar ook in morele zin, 'omdat bij de pogingen om aan voedsel en genotmiddelen te komen, wegen worden bewandeld die onmogelijk door de beugel kunnen'.⁴⁴

Het juli-augustusnummer in 1944 van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* telde nog maar vier velletjes papier. Jacobs deed de 'belangrijke mededeling' dat het aantal bestaande abonnementen werd bevroren en dat er alleen een nieuwe abonnee genoteerd mocht worden als een ander lid had bedankt. Omdat het tijdschrift het enige contactmiddel met de leden was verzocht hij tevens aan bestaande abonnees om nieuwe

leden het tijdschrift te laten lezen en ook het terugsturen van gelezen exemplaren stelde hij zeer op prijs.⁴⁵ In september verscheen het laatste nummer en zonder aankondiging verscheen in oktober 1944 het tijdschrift niet meer. Pas in december 1945 werd het verenigingsblad 'na onze verlossing uit de slavernij' weer naar alle leden verstuurd in de omvang van vier pagina's. Jacobs schreef in het eerste artikeltje 'Onze Taak' dat het buitengewoon onderwijs 'ernstig gehavend' uit de oorlog was gekomen. Er wachtte een zware, maar dankbare opdracht 'de jeugd van Nederland weer in het rechte spoor te brengen' en de redactie zou graag aan deze moeilijke taak meewerken.⁴⁶ Dat laat de bereidheid zien om opnieuw de schouders eronder te zetten, het stelsel van buitengewoon onderwijs te herstellen en weer verder te gaan met de professionalisering van dit onderwijs. Probleem was overigens wel dat de papierschaarste bleef aanhouden.⁴⁷ Pas in 1948 zou het tijdschrift weer verschijnen met een omvang van veertig pagina's.

Op de algemene vergadering van 20 april 1946 vertelde Jacobs wat een 'lijdensweg' het tijdschrift had moeten doormaken. Zowel de redactie van het tijdschrift als De Jeu, voorzitter van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen had gedaan wat hij kon om de communicatie met de leden in stand te houden en om te voorkomen dat de aandacht van de nazi's zich op het buitengewoon onderwijs zou richten. De leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs hadden zich tot het uiterste ingespannen om het onderwijs zo goed mogelijk draaiende te houden. Daarbij stond het volgens Van Houte vast dat zij veel onheil hadden weten te voorkomen, want de houding van de oudere leerlingen 'was fel tegen bezetter en NSB'.⁴⁸ Met onheil doelde hij op de eugenetische maatregelen die in Duitsland waren genomen.

Van Voorthuijsen kon naderhand niets anders dan in zijn artikel 'De Bevrijding' beamen dat de profetie van Van Houte, 'een vreselijke ramp', was uitgekomen.⁴⁹ Op 'zeer veel' scholen was het onderwijs weken en maanden achtereen eenvoudigweg gestaakt, omdat de leerlingen door het ontbreken van vervoermiddelen de scholen niet konden bereiken. Ook moesten veel leerlingen thuis helpen of in de distributierij staan om eten te bemachtigen. Daardoor had er 'verwilderings van de jeugd' plaatsgevonden en de zwakzinnigen, 'opgezwepen door ongeremde driften van honger en gebrek', hadden waarschijnlijk meer dan anderen hun aandeel gehad in het wangedrag dat overal plaats had gevonden. Er waren onderwijzers ondergedoken en sommigen hadden weken tot maanden in gevangenschap moeten doorbrengen. Op veel plaatsen moest het onderwijs 'inkrimpen' of kon er geruime tijd helemaal geen onderwijs gegeven worden, omdat schoolgebouwen gebruikt werden voor de huisvesting van Duitse soldaten of gedeeltelijk of geheel waren verwoest. Tegen het einde van de oorlog werden deze moeilijkheden nog vergroot, doordat scholen niet konden worden verwarmd en leerlingen ondervoed waren. Met al deze rampen leek het haast onmogelijk om het buitengewoon onderwijs weer op te bouwen, aldus Van Voorthuijsen.

Materieel hadden de 'scholen voor zwakzinnigen', in verhouding tot andere groepen van buitengewoon onderwijs, het meest geleden, schreef Van Houte in de bijlage bij zijn inspectieverslag over de laatste oorlogsjaren. Van de 144 scholen waren er zeven totaal verwoest en zeven gedeeltelijk vernield. Onderstaande foto's geven een impressie van enkele door de oorlog verwoeste scholen.

Interieur van de school voor B.L.O. in Venlo.

Interieur van 'Huize Bolderhof'.

Illustratie 24. Door oorlogsgeweld beschadigde scholen.⁵⁰

School voor Buitengewoon Lager Onderwijs in Arnhem.

Verder werd een vijftiental scholen voor buitengewoon onderwijs beschadigd door beschieting, bominslag en door 'afbraak door de bevolking'. Tal van scholen voor buitengewoon onderwijs waren door de bezetter gevorderd om soldaten in onder te brengen en hierdoor waren de scholen van binnen zwaar beschadigd. Wat er van de inventaris nog over was, werd na de bevrijding door de bevolking geplunderd, bijvoorbeeld om materiaal te hebben voor reparaties en om het fornuis te stoken. Niet alleen door de bezetter, maar ook door de bevrijder en de Binnenlandse Strijdkrachten werden schoolgebouwen in beslag genomen voor verschillende doeleinden met dikwijls dezelfde gevolgen. Bovendien was door het herhaald en onverwacht verhuizen van klassen en scholen belangrijke schade ontstaan aan meubels en verdere inventaris. Daarbij hadden verschillende scholen dienst gedaan als opslagplaats van wapens voor de Binnenlandse Strijdkrachten, als berggruimte voor verboden voorwerpen of huisraad van joodse landgenoten, vergaderplaats voor illegale werkers, schuilplaatsen voor onderduikers en als toevluchtsoord voor geëvacueerden.⁵¹

Het werkveld van het buitengewoon onderwijs had het dus zwaar te verduren gehad onder de bezetting, maar probeerde zo goed en kwaad als het ging het onderwijs door te laten gaan. Ook het bestuur van de Stichting voor het Buitengewoon Onderwijs wilde de beroepsopleiding in de bezettingsjaren continueren.

De beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs

Bij aanvang van het collegejaar 1940 werd duidelijk dat de Duitsers alle joodse hoogleraren zouden gaan ontslaan, een maatregel die in november van dat jaar werd uitgevaardigd.

Ook Kohnstamm moest zijn functie als hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam neerleggen. Voordat het zover was nam hij zelf ontslag. Zijn afscheidsrede luidde: 'Beter onrecht lijden dan onrecht plegen.' En daarna dook hij onder. Toen de Duitsers hem kwamen ophalen werd hij tot twee keer toe gewaarschuwd door een 'goede S.D.-er', waardoor hij de dans ontsprong.⁵² Op grond van de Duitse verordening tegen de joden moest Kohnstamm eveneens zijn functie neerleggen als bestuurslid van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.⁵³ Hij zou na de bezettingsjaren 'automatisch' weer terugkeren in het bestuur.⁵⁴ Ook de docenten Van Praagh en Stokvis moesten op grond van dezelfde verordening hun lessen staken. Ook zij doken onder. Deze lessen werden overgenomen door Casimir en Jacobs. Al het mogelijke werd dus gedaan om de professionele ontwikkeling van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs te continueren. Het stichtingsbestuur maakte zich wel zorgen over de ontwikkelingen in het buitengewoon onderwijs onder de Duitse bezetting: 'Moge in de toekomst onder gunstiger omstandigheden het arbeidsveld zich verder uitbreiden', schreef Jacobs in zijn jaarverslag over 1941.⁵⁵ In het oorlogsjaar 1942 werd De Jeu, voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, benoemd tot directeur van de beroepsopleidingen. Het 'waarnemend' ging eraf, want het was duidelijk dat P.H. Schreuder door zijn ziekte niet meer terug kon keren in zijn functie.⁵⁶

In Amsterdam kreeg Herderschêe, sinds 1932 lector infectieziekten aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam, direct te maken met de gevolgen van de bezetting en de door de Duitsers geëiste 'loyaliteitsverklaring' van de studenten. Wie niet tekende moest zijn studie afbreken en werd onmiddellijk voor tewerkstelling in Duitsland opgeroepen. De loyaliteitsverklaring hield in dat de student beloofde om in het bezette Nederlandse gebied de geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen naar eer en geweten na te komen en af te zien van handelingen die gericht waren tegen het Duitse Rijk.⁵⁷ In Amsterdam hadden dertig hoogleraren en lectoren hun ontslag ingediend als protest tegen de vereiste loyaliteitsverklaring. Herderschêe was een van de eersten die zijn ontslag indiende.⁵⁸ Het ingediende ontslag door de universitaire hoogleraren en lectoren viel slecht bij de autoriteiten. De hoogleraren en lectoren kregen per omgaande te horen dat deze daad gezien werd als landverraad en dat bij handhaving standrecht zou volgen. De ontslagaanvragen werden ingetrokken en Herderschêe nam nu ontslag vanwege gezondheidsproblemen. Hij was inmiddels zeer slechtziend en ging in 1943 met pensioen. Hij bleef wel lid van het bestuur van de Stichting Buitengewoon Onderwijs, maar zou vanwege zijn visuele beperking de bestuursvergaderingen in Utrecht niet meer bijwonen.⁵⁹

De loyaliteitsverklaringen werden niet gevraagd aan de studenten van de beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs. Hoogleraren bleven als bestuurders en docenten betrokken bij deze opleiding. Omdat verscheidene docenten voor kortere of langere tijd verhinderd waren les te geven en de treinverbindingen ook de nodige problemen gaven, was de afronding van een opleiding soms later dan oorspronkelijk gepland.⁶⁰ Scholing van de leerkrachten moest in het belang van het buitengewoon onderwijs zoveel mogelijk doorgang vinden en daarom werd in de oorlogsjaren nog een nieuw initiatief ontwikkeld. In de provincie Groningen waren in 1942 drie scholen voor buitengewoon onderwijs en er was nog een achtstal in voorbereiding.⁶¹ Dit leidde tot het plan om in 1942 in Groningen een nieuwe leergang te starten. Groningse hoogleraren zouden gevraagd worden om de colleges te geven. Hiervoor was animo, want medewerking werd toegezegd door de hoogleraren

H.J.F.W. Brugmans voor psychologische begrippen, T.J. Buytendijk voor ontwikkelingspsychologie, G. van der Leeuw voor psychologie van de primitieve mens, W.M. van der Scheer voor psychopathologie der oligofrenen, M.J. Sirks voor erfelijkheidsleer, M.P. Vrij voor kindercriminologie en verder de universitaire docenten O. van Andel-Ripke voor ontwikkeling en karaktervorming, en A.L.C. Palies voor psychopathologie en samenleving.⁶² Voor het vak didactiek was W.A. van Liefland, hoofd van de 'school voor zwakzinnigen' in Groningen, gevraagd.⁶³ De opleiding zou worden gegeven in een van de lokalen van de universiteit. Op zaterdag 18 april 1942 werd hier de twaalfde leergang van de opleiding voor de voortgezette vakstudie door de burgemeester van Groningen, mr. P.W.J.H. Cort van der Linden⁶⁴, officieel geopend in het Academieggebouw van de Groningse Universiteit. Bij deze opening werd verder het woord gevoerd door De Jeu, directeur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en hoofdinspecteur Van Houte. De Jeu constateerde in zijn toespraak dat door deze leergang ook in Groningen een centrum van studie voor de bestudering van het 'abnormale kind' was gevestigd.⁶⁵

In de oorlogsjaren kregen andere instellingen belangstelling om ook opleidingsactiviteiten te gaan verzorgen voor het buitengewoon onderwijs, zoals bij de gemeentelijke kweek-school in Amsterdam. Naast de al jaren bestaande Montessori-opleiding was de kweek-school voornemens een soortgelijke cursus te starten voor het buitengewoon onderwijs. De les gelden waren lager dan bij de Stichting Buitengewoon Onderwijs, de studieduur korter en voor leerkrachten zou dit kunnen leiden tot een financiële verbetering.⁶⁶ Dit initiatief was vermoedelijk ontstaan op verzoek van de BvNO die, zoals we in het hoofdstuk Deskundigheidsbevordering van leerkrachten zagen, tegenstander was van een aparte beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs. Dat Van Houte had aangedrongen op strenge toelating tot de beroepsopleiding van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs heeft zeker ook een rol gespeeld. Hij was van mening dat er geen pas-geslaagden van de kweek-school toegelaten moesten worden, want dan dreigde het gevaar dat de opleidingen voor onderwijzers zouden zeggen: 'Dat kunnen wij ook wel'. In 1943 ging de cursus in Amsterdam door en het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs besloot een brief aan de gemeente Amsterdam te sturen om haar teleurstelling en verwondering uit te spreken over het genomen initiatief.⁶⁷ Van Houte deelde in datzelfde jaar mee dat hij lezingen ging geven aan het Nutsseminarium in Amsterdam en vroeg of het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs hiertegen bezwaar had. De bedoeling was dat hij ging meewerken aan de opleiding voor de middelbare akte Pedagogiek. De vergadering, de laatste bestuursvergadering die P.H. Schreuder bijwoonde, had hier geen bezwaar tegen.

Door de oorlogsomstandigheden kwamen de beroepsopleidingen in 1944 overigens zo goed als stil te liggen. Bij de bestuursvergadering van 17 april 1944 waren aanwezig Barbas, Van Houte, De Jeu en Jacobs. In deze vergadering werd het voorstel besproken van de commissie Van Houte, De Jeu en Jacobs om een vernieuwd seminarium te starten in de plaatsen Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Deventer en zo mogelijk ook in Groningen. Het idee was om hier een opleiding van één jaar te geven met 120 lessen van drie kwartier en daarnaast één of twee studieweken.⁶⁸ De vergadering ging met deze plannen akkoord. Dat was niet zo opmerkelijk, omdat drie van de vier aanwezigen de indieners van het plan waren en de vierde aanwezige, ds. Barbas, 'technisch' voorzitter was. De voorgenomen bijeenkomst voor september 1944 kon door de sterk gewijzigde oorlogssituatie niet doorgaan.

Zuid-Nederland werd bevrijd en op 6 september was het 'Dolle Dinsdag'.⁶⁹ Even later vond de slag om Arnhem plaats. Veel scholen staakten het onderwijs. Het treinverkeer kwam tot stilstand, zodat het voor studenten en docenten onmogelijk werd naar een lesplaats te gaan.⁷⁰ De opleidingsactiviteiten van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs kwamen stil te liggen.

Het buitengewoon onderwijs beperkte zich niet tot de scholen en de beroepsopleidingen. Ook de bijzondere zorg, de gezondheidskolonie in Ede en de nazorg, behoorden tot het buitengewoon onderwijs. Ook daar spande men zich in om zo goed mogelijk door te werken en de bezetter niet op te vallen.

Bijzondere zorg: de gezondheidskolonie en nazorg

De gezondheidskolonie in Ede met drie grote gebouwen op een uitgestrekt terrein en gelegen aan de spoorbaan was nauw verweven met het werkveld, de scholen voor buitengewoon onderwijs. Juist in de oorlogsjaren met een gebrek aan goede voeding en speel mogelijkheden was het van belang dat de uitzendingen gecontinueerd konden worden. Vanwege de grootte en de ligging kon deze kolonie echter eveneens interessant zijn voor de bezetter om bijvoorbeeld legereenheden in te huisvesten. De nazorg had zich eveneens sterk ontwikkeld. Een nieuwe institutie, de Nederlandsche Vereeniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs met als voorzitter nazorgambtenaar De Boer, was in 1932 opgericht. Ook de nazorg moest afwachten hoe de bezetter zou omgaan met de inmiddels tientallen werkinrichtingen. Allereerst wordt ingegaan op de gevolgen voor de gezondheidskolonie Groot-Zonneoord tijdens de oorlog en vervolgens op de gevolgen voor de nazorg.

De gezondheidskolonie Groot-Zonneoord tijdens de oorlog

De gezondheidskolonie Groot-Zonneoord had een prominente plek in het domein buitengewoon onderwijs gekregen. Talrijke organisaties waren overtuigd van het belang van deze kolonie. De inval van de Duitsers was voor de kinderen en leidsters in de gezondheidskolonie in Ede een angstige en bedreigende ervaring. Op die bewuste vrijdagmorgen waren 85 kinderen in het koloniehuis opgenomen. Dat waren vooral leerlingen van de Rotterdamse en Haagse scholen. Van vervoer naar de woonplaatsen van de kinderen kon wegens de oorlogsomstandigheden geen sprake meer zijn. Enkele nachten moesten in de kelders doorgebracht worden. De eerste zondag na de inval werden de problemen nog vergroot door de komst van ruim tachtig inwoners uit Ede. Zij moesten het dorp verlaten en probeerden onderdak te zoeken in een van de huizen van de gezondheidskolonie.⁷¹ Omdat Rotterdam was gebombardeerd konden de ouders niet bereikt worden. Om hen toch zoveel mogelijk te bereiken en te informeren werd via de radio bekendgemaakt dat de kinderen veilig waren. Na enige tijd konden de kinderen terug naar hun ouders en eind juni 1940 konden de uitzendingen naar de kolonie weer worden hervat.⁷² Wel ging het woonhuis van de bestuurssecretaris en latere administrateur Linthorst door het Duitse bombardement op Rotterdam in vlammen op en daarmee ook de administratie en het archief van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies.⁷³

Van Voorthuijsen vond juist nu de uitzending van de Rotterdamse kinderen een 'dringende noodzaak' en daarom gaf het Antonia Wilhelmina Fonds in juni 1940 aan de Rotterdamse vereniging Zorg voor het achterlijke Kind een 'som geld' voor de uitzending

van leerlingen naar de gezondheidskolonie.⁷⁴ De uitzending moest zoveel mogelijk doorgang blijven vinden en daarbij moest voorkomen worden dat de gebouwen van de gezondheidskolonie werden gevorderd door de Duitsers. Om die dreiging te verminderen had het bestuur bij het toegangshek een bord met het opschrift 'Diphteritis' geplaatst.⁷⁵ Een ander probleem, eten voor de kinderen, werd intussen groter. De levensmiddelenvoorziening en ook de kleding van de kinderen eiste in 1941 de volle aandacht van bestuur en directie die alles op alles bleef zetten om zoveel mogelijk 'zwakke onvolwaardige kinderen' te helpen. Door forse prijsverhogingen van bijna alle levensmiddelen en door een gebrek aan kolen werd het noodzakelijk dat de kinderen steeds hun levensmiddelenkaarten en hun textielkaart meebrachten. Veel ouders probeerden de bon, die voor de betreffende tijd geldig was, van de kaart af te scheuren en voor hun gezin te gebruiken. Daarom deed het bestuur een dringend beroep op de aangesloten verenigingen om op te letten dat de 'distributiescheiden' van de uitgezonden kinderen volledig in orde waren. Later dat jaar bleek dat de toename in gewicht van de kinderen belangrijk minder was dan in andere jaren. Dit hing ongetwijfeld samen met de moeilijkere distributie van levensmiddelen.⁷⁶

De kolonie bleef druk bezocht. In de zomer van 1941 verbleef er, naast de groep leerlingen van de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking, opnieuw ook een groep dove- en slechthorende kinderen en een groep kinderen met een lichamelijke beperking. Het bestuur en de medewerkers slaagden er dus in om de kolonie op volle kracht draaiende te houden. In 1942 verbleven 682 kinderen in Zonneoord. Ook het wekelijks wegen van de kinderen bleef doorgaan. Secretaris Linthorst meldde nog maar eens dat de doelmatigheid van de verpleging weliswaar niet uitsluitend kon worden afgewogen aan de gewichtstoename, maar dat dit toch wel enigszins als maatstaf kon dienen.⁷⁷

In de oorlogsjaren stakte de systematische berichtgeving in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Jacobs schreef in een terugblik dat op de kolonie tijdens de oorlogsjaren veel goed werk was verricht. Tot september 1944 waren 'onze gebouwen' in Ede nog vrijwel volledig bezet door kinderen die uitgezonden waren. Nog net op tijd was het gelukt om na de strijd om Arnhem - Operatie Market Garden - eind september 1944, 'zij 't dan ook met vele moeilijkheden', de kinderen toch naar hun woonplaats te vervoeren. Alleen acht leerlingen van de J.P. Heye-stichting uit Oosterbeek waren gebleven, omdat hun tehuis was verwoest. De uitzending werd vervolgens in september 1944 stopgezet. De koloniegebouwen kwamen echter niet in bezit van de bezetter, maar werden een toevluchtsoord voor vluchtelingen, evacués en onderduikers.⁷⁸

Na de bevrijding was Van Voorthuisen, die in 1944 secretaris van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen was geworden⁷⁹, als eerste van het bestuur naar Ede vertrokken, om te zien hoe het er uitzag en om het personeel te bedanken voor alles wat er tijdens de bezetting was gepresteerd.⁸⁰ Dat laat zien hoe betrokken hij was bij de gezondheidskolonie en welk belang hij hechtte aan deze bijzondere zorg voor de leerlingen uit het buitengewoon onderwijs. Van Voorthuisen constateerde dat de inventaris zwaar had geleden, maar de panden, 'onze gebouwen', hadden gelukkig weinig schade. Er was wel een 'nijpend gebrek' aan lakens, kussenslopen, matrassen, handdoeken en dergelijke. Daarom deed Jacobs in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* met succes een dringende oproep aan het werkveld en de uitzendende verenigingen om in dit gebrek te voorzien.⁸¹ De gezondheidskolonie in Ede kon dus tijdens de oorlogsjaren betrekkelijk goed

door functioneren. Wel had het bestuur in deze jaren een wijziging ondergaan. In 1942 had P.H. Schreuder bericht gegeven dat hij niet voor een herbenoeming in aanmerking wilde komen, omdat zijn gezondheid dit niet meer toeliet.⁸²

De scholen voor buitengewoon onderwijs, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de beroepsopleiding en de gezondheidskolonie waren dus zo goed als het ging de oorlog doorgekomen. Er was nog een belangrijk onderdeel van het buitengewoon onderwijs: de nazorg.

Nazorg tijdens de oorlog

Op 1 juli 1940 trad de ambtenaar voor de nazorg Van Dijk (1899-1961) in dienst van de gemeente Den Haag. Hij was daarvoor zestien jaar als onderwijzer werkzaam geweest bij het buitengewoon onderwijs in Rotterdam. De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen had zich altijd op het standpunt gesteld dat een ambtenaar voor de nazorg zijn sporen moest hebben verdiend op het gebied van de zorg van het 'abnormale' kind.⁸³ Aan de zorg van Van Dijk werd eveneens het toezicht op de zwakzinnigen die uit de gestichten terugkeerden, toevertrouwd. Huisbezoeken, bezoek aan scholen en gestichten en arbeidsbemiddeling behoorden tot zijn taak.⁸⁴

De nazorgwerkzaamheden van Van Dijk bestonden gedurende de bezettingsjaren voor een belangrijk gedeelte uit de grote 'afweerstrijd' tegen de nazipropaganda, die bij de 'zwakzinnigen en psychopaten' met hun 'suggestibele karakters' een vruchtbare bodem vond. De Haagse nazorginstantie streefde er gedurende de bezetting steeds naar de 'verpesten- de invloed van de nazi- en NSB-fratsen', erop gericht om arbeidskrachten te werven voor nazi-Duitsland, te neutraliseren. De strijd tegen het wegvoeren van arbeidskrachten naar Duitsland was, volgens Van Dijk, in een 'eclatante' overwinning voor de nazorg geëindigd. De artsen van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst hadden de zwakzinnigen namelijk ongeschikt verklaard voor tewerkstelling in Duitsland en de 'goede Nederlanders op het Arbeidsbureau' hadden dit advies altijd stipt opgevolgd, met als gevolg dat alle zwakzinnigen het predicaat 'ongeschikt' kregen. Op het moment dat het gebrek aan arbeidskrachten nijpend werd, waren 25 van deze zwakzinnigen meegenomen voor een keuring door een Duitse arts. Met moeite gelukte het Van Dijk de meesten vrij te krijgen. Het tekort aan arbeiders liep zo hoog op dat begin januari 1944 alle mannelijke inwoners van Den Haag zich moesten melden, waarbij Duitse artsen zouden uitmaken wie wel of niet geschikt waren om voor de Duitsers te gaan werken. Nazorgambtenaar Van Dijk 'marcheerde' de volgende dag met een vijftigtal 'imbecillen en idioten', onder begeleiding van enkele verpleegsters, naar de keuring. Dat was te veel voor de Duitse keuringsartsen en Van Dijk kreeg voor elkaar dat alle nazorgpupillen weer door de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst gekeurd zouden worden en dat de oud-leerlingen door de nazorg vrijgesteld mochten worden van arbeidsinzet. Hij werd zelf door de Duitsers verantwoordelijk gesteld voor de betrouwbaarheid van de dossiers.⁸⁵ Nederlandse keuringsartsen en de nazorgambtenaar werkten zo nauw samen om zwakzinnigen uit handen van de Duitsers te houden.

Ondertussen had de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van den Arbeid Voor Onvolwaardige Arbeidskrachten (AVO) niet stilgezeten. Van Voorthuijsen, redactielid van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, informeerde de leden over de ontwikkelingen binnen de AVO, waarvan hij hoofdbestuurslid was.⁸⁶ Om de werkgelegenheid voor 'geeste-

lijk misdeelden' te vergroten had het bestuur van de vereniging AVO in 1941 een commissie van advies ingesteld. In deze commissie zouden alle onderwijsverenigingen op het terrein van het buitengewoon onderwijs en de daarbij behorende nazorg, zitting moeten hebben.⁸⁷ Namens de Federatie Buitengewoon Onderwijs werden voor deze adviescommissie aangewezen De Jeu namens de openbare en openbaar/neutrale zuil, Bunt namens de protestants-christelijke zuil en Christ namens de rooms-katholieke zuil. Tijdens de eerste bijeenkomst van de adviescommissie werd meegedeeld dat het bestuur van de AVO besloten had tot het oprichten van een Centraal Arbeidsbureau voor Geestelijk Misdeelden. Met alle waardering voor de bestaande lokale nazorginstanties werd geconstateerd dat er op het platteland en in de kleine gemeenten nog grote leemten waren voor de praktische nazorg. De taak van het centrale arbeidsbureau zou zijn om die leemten zoveel mogelijk op te vullen en om ervoor te zorgen dat het 'nazorgapparaat' over het hele land werd uitgebouwd. De Commissie van Advies zou de richtlijnen voor dit bureau moeten ontwerpen en daarbij vooral ook aandacht moeten schenken aan de samenwerking met de scholen voor buitengewoon onderwijs, de nazorginstellingen en de werkinrichtingen voor zwakzinnigen. De drie verenigingen voor buitengewoon onderwijs beviel deze regie van bovenaf niet. De lokale werkinrichtingen voldeden prima en om op een dergelijke manier voor een voldongen feit gesteld te worden paste ook helemaal niet bij de cultuur van de beroepsverenigingen. Op ad-hoc basis samenwerken met de AVO lukte wel, maar het wantrouwen sloeg toe als de ad-hoc samenwerking moest worden omgezet in vaste structuren.⁸⁸

Na het mislukken van deze eerste commissie deed de AVO het verzoek aan de verenigingen voor buitengewoon onderwijs om zelf een 'Onderwijs-Studie-Commissie' samen te stellen. Deze commissie werd door De Jeu, tevens voorzitter van de commissie, op 22 oktober 1942 in Hotel Terminus in Utrecht geïnstalleerd. Hoofdinspecteur Van Houte werd eveneens lid van deze commissie.⁸⁹ Zij had als opdracht de 'opvoeding en het onderwijs aan onvolwaardigen' te bestuderen. Daarbij moesten 'de leemten' op dit terrein opgespoord worden. Tevens zou aangegeven moeten worden hoe verbeteringen tot stand gebracht konden worden.⁹⁰ In deze oorlogsperiode vonden de oud-leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs overigens makkelijker werk dan voor de oorlog het geval was. Het bleek, zo schreef Van Houte in zijn inspectieverslag over 1943, dat als gevolg van het gebrek aan arbeidskrachten de zwakzinnige nu 'een gouden tijd' beleefde.⁹¹

Een tragedie voorkomen

De AVO bleef aandringen op het centraliseren van gegevens van de oud-leerlingen, want dan kon er landelijk beleid gevoerd worden en werd doelmatiger werken mogelijk. De commissie van de drie verenigingen voor buitengewoon onderwijs, aangevuld met hoofdinspecteur Van Houte, ontwierp een plan om een centrale registratie op te zetten ten behoeve van de nazorg. Het achterliggende idee hiervan was dat men op deze wijze wilde voorkomen dat net als in Duitsland de hulpverlening door de bezetters zou worden gecentraliseerd en dus onder directe nationaalsocialistische invloed zou worden geplaatst. Kortom, men probeerde de bezetter een stap voor te zijn.⁹² Gegevens vanuit de school en het milieu zouden samen met gegevens over de arbeidsgeschiktheid centraal worden opgeslagen op leerlingengestaten in het kantoor van de rijksinspecteur.⁹³ Op die manier kon inzicht verkregen worden over de arbeidsmogelijkheden en inzetbaarheid van oud-leerlingen. De inspecteur kon

deze verzamelde gegevens, een register, dan tevens gebruiken voor zijn jaarlijkse inspectie-verslagen.

Bij de inspectie was zo een gevaarlijke concentratie van informatie ontstaan. Gevaarlijk, omdat dit register een potentiële informatiebron was voor de Duitsers. De sector buitengewoon onderwijs had volgens inspecteur Van Houte in de eerste drie jaren van de bezetting niet de bijzondere belangstelling van de 'bezetter en zijn trawanten'.⁹⁴ Men had met succes met de dreiging om het buitengewoon onderwijs in Nederland te vernietigen, weten om te gaan. Dat werd anders in 1944. Dat voorjaar kwam het hoofd van de afdeling erfelijkheids-onderzoek van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst in Rotterdam op de gedachte om het centrale register bij de inspectie, waarin inmiddels 40.000 zwakzinnigen waren geregistreerd, te raadplegen. Bij deze afdeling waren ook de nationaalsocialist M.M. Rost van Tonningen⁹⁵ en de NSB-burgemeester van Rotterdam, F.E. Müller, betrokken en zij vroegen aan Van Houte toegang tot de inspectiegegevens.⁹⁶ Dat verzoek wilde hij niet honoreren, want in Duitsland werden, als onderdeel van de nationaalsocialistische ideologie al voor 1940 op grote schaal gehandicapten gesteriliseerd, gesegregeerd en vervolgens vermoord. Wat in nazi-Duitsland als zwak en onvolwaardig werd beschouwd, moest vernietigd worden. Dit dreigde nu ook in Nederland. Inmiddels waren in 1944 immers de joden in Nederland grotendeels op transport gesteld naar de concentratiekampen en het opgebouwde transportnetwerk kon nu goed worden ingezet om ook de zwakzinnigen hierheen te vervoeren. Het lag dus geheel in de lijn van de maatregelen van de bezetter dat ook 'deze bevolkingsgroep' een 'aanval' zou hebben te doorstaan, aldus Van Houte. De genoemde dienst eiste inzage in de gegevens van de zwakzinnigen en Van Houte kreeg te verstaan dat hij niet moest proberen dit archief te laten verdwijnen. Dat werd nadrukkelijk vermeld, omdat bekend was dat Van Houte in 1942 had meegewerkt om de school voor epileptische kinderen op te heffen om zo overname door de NSB te voorkomen.

De bedoelingen waren duidelijk en Van Houte wist, na het wegvoeren van de joodse kinderen uit Apeldoorn, dat het slechts de vraag was in hoeverre de 'rassenwaan' als deel van de Duitse ideologie ook zou worden toegepast op de zwakzinnigen.⁹⁷ Hij besloot met enkele medewerkers de registraties van de leerlingen van het buitengewoon onderwijs te laten verdwijnen en dook daarna onder.⁹⁸ Vermoedelijk had hij contact opgenomen met Jacobs, die vanwege zijn verschillende functies bij het buitengewoon onderwijs over een groot aantal adressen van (oud-)leerlingen beschikte.⁹⁹ Jacobs had daarop zijn archief vernietigd en ook het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* zou niet meer verschijnen.¹⁰⁰

Door de invasie in Normandië en de opmars van de geallieerden ging de bezetter zich volledig richten op de oorlogsstrijd, waardoor de 'centrale aanval' op de leerlingen en oud-leerlingen van het buitengewoon onderwijs van de baan was.¹⁰¹ Na de oorlog maakte Van Houte nog eenmaal een kort cijfermatig verslag waarin hij de jaren 1944, 1945 en 1946 behandelde. Over 1944 waren geen gegevens beschikbaar vanwege de 'buitengewone omstandigheden', zo vermeldde een voetnoot.¹⁰² In het laatste jaar van de oorlog hadden niet alleen de scholen maar ook de werkinrichtingen het zwaar te verduren. De inrichtingen in Arnhem en Maastricht werden ernstig getroffen en moesten sluiten. In het westen van het land stierven tijdens de hongerwinter werkplaatspupillen. In Delft overleden bijvoorbeeld acht van de 45 werkers. De Dordtse werkinrichting van Wepster werd in september 1944 gevorderd door de Duitse Wehrmacht.¹⁰³ Na de oorlog zou het nog enige tijd duren voordat

de werkinrichtingen weer op de oude voet konden verdergaan.¹⁰⁴

De oorlogsjaren waren voor het buitengewoon onderwijs dus ernstig geweest. Van groei en uitbreiding van de sector was geen sprake. Scholen en werkinrichtingen werden in beslag genomen of waren door oorlogsgeweld vernield. Voor de Vereniging van Onderwijzers en Artsen werd het onmogelijk te vergaderen en de beroepsopleiding kwam tot stilstand. Inspecteur Van Houte vernietigde uiteindelijk het inspectiearchief van het buitengewoon onderwijs, omdat de nazi's, net als in Duitsland, de leerlingen en oud-leerlingen van het buitengewoon onderwijs wilden ombrengen. Met succes had men deze erge dreiging weten te verhinderen.

Besluit

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het Nederlandse buitengewoon onderwijs geconfronteerd met maatregelen die de nazi's in Duitsland al hadden getroffen ten aanzien van kinderen die volgens hun ideologie niet in de maatschappij thuishoorden en die neerkwam op eliminatie. Het complexe concept van natuurlijke selectie was in Duitsland verworden tot een ideologie van raszuiverheid met een Spartaans selectiemechanisme.¹⁰⁵ Alle betrokkenen bij het buitengewoon onderwijs spanden zich daarom tot het uiterste in om onder de radar van de bezetter te blijven. Ruimte voor verdere professionalisering van het buitengewoon onderwijs was er daarom niet.

Na de oorlog was het volgens Van Voorthuijsen haast onbegonnen werk om met de 'wederopbouw' een begin te maken en het buitengewoon onderwijs terug te brengen tot het niveau van 1940.¹⁰⁶ Al snel werd trouwens duidelijk dat verdere professionalisering voortaan niet of nauwelijks meer door Duitse pedagogiek zou worden gestimuleerd. In 'Het buitengewoon onderwijs in de oorlog' van Van Houte, het eerste na de oorlog in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* gepubliceerde artikel, memoreerde hij dat de grote Duitse invloed op de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw nu ten einde kwam: 'Dit volk heeft ons opvoedkundig niets meer te zeggen. En zeker niet wanneer het gaat om de opvoeding en de zorg van de misdeelde.'¹⁰⁷

Het buitengewoon onderwijs had sterk geleden onder de bezetting van de Duitsers. De professionalisering van de sector was stil komen te liggen. Een verschrikkelijke gebeurtenis, het op transport stellen naar Auschwitz van de leerlingen van Achisomog had plaatsgevonden. Een andere grote ramp, het wegvoeren van alle zwakzinnigen, was ternauwernood voorkomen. Na dit alles werd door de schoolbesturen allereerst een dringend appel gedaan op de staat om onderwijs weer mogelijk te maken, want er was na de Tweede Wereldoorlog onder meer een groot gebrek aan schoolgebouwen.¹ Een 'scholenurgentieplan' moest uitkomst bieden, maar omdat er geen financiële gelijkstelling was konden de bijzonder buitengewone scholen zich niet beroepen op een wettelijke verplichting van de overheid.² Naast deze grote praktische problemen waren er in de politiek stemmen opgegaan om het onderwijs te vernieuwen en de Lager Onderwijswet van 1920 aan te passen.³ Omdat in die wet het buitengewoon onderwijs als aparte onderwijssector werd genoemd zou de voorgenomen wijziging van de wet een goede gelegenheid zijn om de specifieke belangen van dit onderwijs opnieuw onder de aandacht van de politiek te brengen. Het ging dan met name om verbetering en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs, invoering van de leerplicht en ook om gelijke bekostiging van openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs.

Minister Gielen⁴ van de Katholieke Volkspartij (KVP), voordien hoofdinspecteur bij het lager onderwijs en in die functie collega van Van Houte, nam de wijzigingen in de Lager Onderwijswet van 1920 voortvarend ter hand. Daarom moesten de instituties, het werkveld, de beroepsorganisaties voor het buitengewoon onderwijs, de beroepsopleidingen en de onderwijsbonden zich in korte tijd tot het uiterste inspannen om met voorstellen tot nieuwe regelgeving voor het buitengewoon onderwijs te komen. Nu was het moment voor al de belangenorganisaties om eensgezind en goed zichtbaar op te treden. Om wetsvoorstellen met gezag kenbaar te maken kreeg de wetenschap een belangrijke rol in de voorbereiding. De wetenschap had met psychiaters als Carp, Van Bemmelen, Querido, Van der Horst en de arts Herderschêe een belangrijke bijdrage geleverd aan de professionele ontwikkeling van de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Ook de nieuwe academische disciplines pedagogiek en psychologie hadden zich steeds meer verbonden met de sector buitengewoon onderwijs. Hoogleraren als Casimir, Gunning, Kohnstamm en Waterink waren sinds 1929 bij de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs als bestuurders en docenten aangesteld. En in de nieuwe wetenschappelijke disciplines werd nieuwe kennis ontwikkeld. Zo had Van Houte, sinds 1918 actief lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, in 1936 bij Kohnstamm zijn proefschrift *Leren doen, een psychologisch-paedagogische bewegingsstudie* afgerond. Zijn studie richtte zich op de analyse van de factoren die bepalend waren voor de ontwikkeling van de 'handvaardigheid' bij kinderen met een verstandelijke beperking.⁵ Hij was in 1937 Van Voorthuysen opgevolgd als hoofdinspecteur en daardoor ook bestuurslid van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. Daarnaast was hij les gaan geven aan het Nutsseminarium aan de Universiteit van Amsterdam. In december 1946 volgde zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.⁶ Van Houte was daardoor de persoon die juist in deze periode de beide onderwerpen, wetenschap en wetgeving, in belangrijke mate

belichaamde en daarmee een uitstekende *trait-d'union* tussen beide kon spelen.

Er waren dus twee parallelle en elkaar beïnvloedende ontwikkelingen: enerzijds de wetenschappelijke waarbij nieuwe academische kennis werd ontwikkeld die specifiek gericht was op de ontwikkeling van kinderen met een beperking, en anderzijds de wettelijke waarbij samenwerking van een aantal belangengroepen uitmondde in het Koninklijk Besluit (KB) van 1949. In de eerste paragraaf wordt op deze twee ontwikkelingen ingegaan. Vervolgens wordt ingezoomd op de wetgeving van 1949 en wordt het effect van deze wetgeving onderzocht.

Van 'Heilpaedagogik' naar orthopedagogiek: drie conferenties

De ontwikkeling van nieuwe academische kennis was na de Tweede Wereldoorlog van groot belang geworden voor de sector buitengewoon onderwijs. De eugenetica had zich in de nazi-praktijk ontwikkeld tot een ideologie die gericht was op vernietiging van diegene die afweek. Na de Tweede Wereldoorlog kenmerkte de kennisontwikkeling met betrekking tot kinderen met een beperking zich nationaal en internationaal door vernieuwing met de introductie van nieuwe begrippen en het ontwikkelen van nieuwe behandelingsstrategieën. Naast de bestaande wetenschappelijke disciplines werd een nieuw vakgebied voorgesteld: de orthopedagogiek. Leerkrachten in het buitengewoon onderwijs zouden orthopedagogisch geschoold moeten zijn.

Nu het economisch weer beter ging stelde de staat zich meer open voor deskundige adviezen. Dit was een nieuwe ontwikkeling, want de overheidsfinanciën waren niet langer alleen bepalend voor de professionalisering van de sector buitengewoon onderwijs.⁷ In deze paragraaf wordt onderzocht op welke wijze de wetenschappelijke ontwikkelingen betekenis kregen voor de sector buitengewoon onderwijs in Nederland en ook hebben bijdragen aan het nieuwe Koninklijk Besluit (KB). Zo werd na de Tweede Wereldoorlog en in het zicht van nieuwe wetgeving een drietal congressen georganiseerd waar zowel praktijkkennis als academische kennis werd bijeengebracht en discussies plaatsvonden. In 1947 nam de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen het initiatief voor een tweedaags praktijkcongres waar alle belangenorganisaties bij betrokken werden. In 1949 werd het Tweede Internationale Heilpaedagogisch Congres in Amsterdam gehouden met Van Houte als organisator en voorzitter. Dit was een uitstekende gelegenheid om de internationale academische kennis bijeen te brengen. Tot slot werd datzelfde jaar door Van Voorthuijsen een thematisch congres georganiseerd over een onderwerp dat hem al zijn hele loopbaan bezighield, namelijk aparte wetgeving voor de zwakzinnigenzorg. In het perspectief van de nieuwe wetgeving werden dus drie verschillende congressen georganiseerd.

Omdat het initiatief voor het praktijkcongres was uitgegaan van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werd De Jeu, opvolger van P.H. Schreuder, congresvoorzitter.⁸ Dit congres begon met een minuut stilte ter nagedachtenis aan de broers A.J. en P.H. Schreuder die dat jaar waren overleden. Met deze stilte uitten alle belangenorganisaties hun respect voor de grote inspanning die beide broers hadden geleverd aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Bijna 600 leerkrachten, ongeveer 50% van alle leerkrachten uit het werkveld, waren in Zeist aanwezig.⁹ Met dit congres was volgens Christ¹⁰, die de openingsrede uitsprak 'D-day' aangebroken voor het buitengewoon onderwijs en zou er een 'grote stormloop' ingezet worden om het laatste bolwerk, een definitieve wettelijke regeling, te veroveren.¹¹

Met deze openingszin nam hij krachtig afscheid van de discussie uit de jaren dertig met betrekking tot eugenetische maatregelen en met name van de oorlogsjaren met de gruwelijke nazipraktijk. De Jeu als congresvoorzitter en Jacobs als voorbereider van de wensen met betrekking tot de nieuwe wetgeving hadden stellig, gelet op de behandelde onderwerpen, vooroverleg gevoerd met de twee hoofdinleiders, de wetenschappers prof. dr. Carp en dr. Herderschêe. Zichtbaar moest worden dat de sector gebouwd was op wetenschappelijke kennis.¹² Naast de onderwerpen van de twee hoofdinleiders zouden voorstellen voor nieuwe wetgeving worden besproken. Om het belang van het buitengewoon onderwijs ook weer onder de aandacht van het grote publiek te brengen was net als bij de conferenties voor de Tweede Wereldoorlog de pers uitgenodigd.¹³

Opvallend was dat de psychiater Carp in zijn inleiding over zwakbegaafdheid sprak van 'orthopedagogisch onderricht' dat een 'orthopedagogische grondslag' nodig had.¹⁴ Het wetenschappelijk denken en handelen strekte zich volgens hem verder uit dan het werkveld van het buitengewoon onderwijs. Ook de deskundigheidsbevordering van leerkrachten zou volgens hem voortvarend ter hand moeten worden genomen via een Seminarium voor Orthopedagogiek, waar tevens 'orthopedagogische hulpmiddelen' onderwezen zouden moeten worden.¹⁵ Door zijn woordkeuze en bijdrage gaf hij al aan dat zich een nieuwe wetenschappelijke discipline aankondigde, namelijk de orthopedagogiek, een samenstelling van psychiatrische, pedagogische, psychologische en psychiatrische inzichten.¹⁶ Vanuit de figuratiebenadering gezien waren wetenschap, werkveld en de professionele ontwikkeling van de leerkrachten in zijn bijdrage nauw met elkaar verbonden.

De professionalisering van het buitengewoon onderwijs stond eveneens centraal bij Herderschêe.¹⁷ Hij concentreerde zich in zijn toespraak op de kwaliteit van het toelatingsonderzoek waarbij al zijn eerdere ingenomen standpunten aangaande het thema diagnostiek naar voren kwamen.¹⁸ Hij behandelde het psychotechnisch onderzoek en stelde dat 'een goed examiner' zijn 'pedagogisch geweten' het zwijgen moest opleggen. Daarmee gaf hij indirect aan dat academisch opgeleide professionals, zoals psychiaters en psychologen, het psychologisch onderzoek moesten verrichten.¹⁹ Zowel Herderschêe als Carp waren in hun inleidingen opgekomen voor de specifieke deskundigheid van de sector en gaven aan hoe die bevorderd kon worden. Die invalshoek was ook gekozen door de twee andere inleiders op dit congres, de schoolhoofden en bestuurders J.J. Dondorp en G. Leerkamp.²⁰ Zij introduceerden onderwerpen voor de nieuwe wetgeving zoals vervoer, streekscholen, samenwerkingsscholen, nazorg, testen van kinderen en de leerplicht.²¹

Het congres was zodanig opgezet en inhoudelijk ingericht dat de inspecteur in zijn inspectieverslag over 1947, zijn laatste inspectieverslag, aan de minister sprak van 'een landdag', waarbij de organiserende verenigingen de gevaren die zij in het huidige onderwijs zagen 'te-recht' wilden bestrijden met voorstellen ten aanzien van de verwachte wetgeving.²² Hij doelde daarbij op de door de inleiders genoemde professionaliseringsthema's: de afgrenzing van de sector, de toelating tot de school voor buitengewoon onderwijs en de professionele ontwikkeling van de leerkrachten.

Dezelfde dag, de middag na het congres, hield de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen een algemene ledenvergadering waar Van der Ploeg en Jacobs aankondigden dat in federaatief verband zo spoedig mogelijk geprobeerd moest worden voorstellen te formuleren betreffende de wijzigingen van de wettelijke regeling van het buitengewoon onderwijs.²³ Een uitge-

breide wensenlijst was geformuleerd met inmiddels bekende onderwerpen, zoals financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs, betere salariëring, een regeling voor de streekscholen, leerlingenvervoer en huisvesting, en verlaging van de leerlingenschalen.²⁴ In dit adres werd ook verzocht om het buitengewoon onderwijs nu definitief bij afzonderlijke wet te regelen. In deze wet zou dan vastgelegd moeten worden dat de kosten voor het onderwijs, de inrichting, de exploitatie en de salarissen van het personeel, door het Rijk werden gedragen. Groei en uitbreiding van de sector zou mogelijk moeten worden door ook aan andere groepen dan in het huidige KB genoemd buitengewoon onderwijs te geven. Met een uitvoerige toelichting werd dit adres, na ondertekening door voorzitter De Jeu en secretaris Leerkamp, verstuurd aan minister Gielen.²⁵

Ondertussen hadden de organisaties voor bijzonder buitengewoon onderwijs ook verder gewerkt aan het verzoekschrift dat voorafgaand aan het Congres Buitengewoon Onderwijs op hoofdlijnen met de zusterorganisatie, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, was afgesproken.²⁶ Door een misverstand in de procedure werd niet een adres namens alle organisaties verzonden.²⁷ De wensen van de zusterorganisaties weken echter op hoofdlijnen niet af van het verzoek van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, maar waren vooral specifiek ten aanzien van de financiële gelijkstelling.²⁸ Voordat het concept voor het nieuwe KB werd geschreven lag er dus bij de staat een krachtige wensenlijst van de beroepsorganisaties bij het buitengewoon onderwijs.

De inmiddels in Nederland bekende psycholoog H. Hanselmann, vanaf 1931 hoogleraar heilpaedagogik²⁹ en directeur van het Heilpaedagogisch Seminar in Zurich, had in 1939 het Eerste Internationale Heilpaedagogisch Congres georganiseerd.³⁰ Toen was gevraagd of de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen het Tweede Internationale Heilpaedagogisch Congres kon organiseren. Op verzoek van de voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, De Jeu, had Van Houte, inmiddels bijzonder hoogleraar pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, in 1948 vertegenwoordigers van het Nederlandse buitengewoon onderwijs en de kinderbescherming uitgenodigd om de opzet van het congres te bespreken.³¹ Dit maakt zichtbaar dat hij het veld van bijzondere zorg breder zag dan het buitengewoon onderwijs alleen. Naast Van Houte maakten Carp, Waterink en Mulock Houwer³² deel uit van het organiserend comité.³³ Het Hoofdbestuur riep alle leden op dit congres in Amsterdam te bezoeken. De in 1948 aangestelde hoofdinspecteur van het buitengewoon onderwijs, Y. Vlietstra (1906-1995), voordien onderwijzer en schoolhoofd in het buitengewoon onderwijs en inspecteur bij het lager onderwijs³⁴, verleende aan de leerkrachten van het buitengewoon onderwijs 'graag' verlof voor dit congres.³⁵ Daarmee gaf hij aan dat hij het van groot belang vond dat de leerkrachten dit wetenschappelijk congres zouden bijwonen.

Naast de plenaire inleidingen waren er secties met als onderwerp 'doofstomheid', 'blindheid', 'zwakzinnigheid', 'lichamelijke gebrekkigheid' en 'zeer moeilijke kinderen'. Verder was er een sectie 'partiele defecten', een 'juridische sectie' en een sectie 'verwaarlozing'.³⁶ Hanselmann, 'de vader van de orthopaedagogiek'³⁷, was erevoorzitter van dit congres, Van Houte was voorzitter.³⁸ Het Tweede Internationale Heilpaedagogisch Congres werd bijgewoond door ruim 500 deelnemers, van wie er 200 uit het buitenland kwamen.³⁹ Er waren veertig landen vertegenwoordigd.⁴⁰ Dat maakte duidelijk dat er internationaal een grote behoefte was om wetenschappelijke inzichten te delen. Opvallend is dat zowel voor de plenaire zittingen als

voor de sectiebijeenkomsten geen inleiders vanuit Duitsland waren uitgenodigd. Eerder had de voorzitter en organisator van het congres, Van Houte, al gezegd dat 'dit volk' ons opvoedkundig niets meer te zeggen had.⁴¹ Daarmee nam hij overduidelijk afstand van de nazi-ideologie waarin voor kinderen met een beperking geen plaats was. De eugenetica kwam ook bij geen van de inleiders ter sprake. Opvallend is eveneens dat de verslaglegging van dit congres was getiteld *Verslag van het Tweede Internationale Congres voor Orthopaedagogie*.⁴² Dit maakte eveneens zichtbaar dat er een nieuwe periode voor de wetenschap en de hulpverlening werd ingeluid.

Op dit congres, met een dominante Nederlandse inbreng, werden vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines - psychiatrie, pedagogiek en psychologie - inleidingen gehouden.⁴³ Nieuwe inzichten met betrekking tot diagnostiek en behandeling van kinderen met een beperking werden besproken. De verscheidenheid aan inleidingen maakte een uitgebreid werkveld voor de jeugdzorg zichtbaar. Er waren negen plenaire zittingen met onderwerpen die betrekking hadden op de actuele opvoedingspraktijk: 'De aanvaarding van het gebrek' door de voorzitter van dit congres, de pedagoog Van Houte; 'Orthopaedagogie en internationaal begrip' door de neurologe T. Brosse⁴⁴; 'De opleiding van orthopedagogen' door de psycholoog Hanselmann; 'Het psychologisch aspect van zwakzinnige en psychopathische kinderen' door de psychiater D. Wiersma; 'Sociale technieken bij de behandeling van slecht aangepaste kinderen' door de psychiater A. Querido⁴⁵; 'Partiële begaafdheid, een medisch-psychologisch onderzoek' door de psychiater B. Stokvis⁴⁶; 'De voor- en nadelen van segregatie' door de psychiater R. Dellaert⁴⁷; 'Invloed van het milieu op het gebrekkige kind' door de pedagoog Waterink, en 'Zwakbegaafdheid als sociaal probleem' door de psychiater Carp, die zwakbegaafdheid al eerder op het praktijkcongres aan de orde had gesteld. Naast deze plenaire inleidingen waren er genoemde secties waar in totaal 28 presentaties werden gehouden.⁴⁸ Een van deze presentaties werd gegeven door de psychologe W.J. Bladergroen die bij de sectie partiële defecten een inleiding hield onder de titel: 'Enige vormen van therapie voor totale of gedeeltelijke vertraging van functies'.⁴⁹ De Weense psychiater H. Asperger⁵⁰ hield bij de sectie zwakzinnigheid een inleiding getiteld: 'Beeld en sociale waarde van autistische psychopaten'. Zijn wetenschappelijk onderzoek naar het begrijpen en behandelen van autisme leidde eind jaren tachtig tot erkenning van autisme als syndroom. Kinderpsychiater Hart de Ruyter⁵¹, in 1947 de opvolger van Herderschêe in de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, sprak bij de sectie 'zeer moeilijke kinderen' over de 'Differentiaal-diagnose tussen zogenaamde psychopathische en andere opvoedingsmoeilijkheden bij kinderen'.⁵² Het hoofdbestuur lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en hoofd van de A.H. Francke-school in Rotterdam, K. de Bloois, sprak in de sectie 'zeer moeilijke kinderen' over wat ontbrak aan de 'orthopedagogische zorg' voor het zeer moeilijk opvoedbare kind, in het bijzonder waar het de nazorg betrof. Hij sprak van 'Zeer Moeilijk Opvoedbare Kinderen' (ZMOK), omdat niet ieder kind met ernstige gedragsproblemen een 'psychopaat' genoemd kon worden, een standpunt dat de wetgever zou overnemen in de nieuwe regelgeving. Een van de 'hoogtepunten' van het congres was, volgens Jacobs, de 'gevoelvolle rede van Hanselmann'.⁵³ Hij sprak over 'De opleiding van orthopaedagogen', de tweejarige opleiding in Zurich voor onderwijzers alvorens ze bevoegd en bekwaam waren om bij het speciale onderwijs te werken.⁵⁴ Hanselmann schetste het doel van de beroepsopleiding, de eisen die aan de orthopedagoog gesteld zouden moeten worden en de wijze waarop de studie was ingericht.⁵⁵

Hij vond dat het speciale onderwijs gegeven moest worden door geschoolde onderwijzers, door hem orthopedagogen genoemd. Zoals we eerder zagen was dit onderwerp, een van de thema's van de hoofdpersonen, eveneens door Carp op het praktijkcongres benadrukt. Ook tijdens dit congres werd duidelijk dat vanuit het figuratiepatroon gezien wetenschap, werk- veld en de professionele ontwikkeling van de leerkrachten nauw met elkaar vervlochten waren vanwege het gemeenschappelijk belang: professionalisering van de sector buitengewoon onderwijs.

Zoals gezegd maakte deze conferentie een uitgebreid werkveld zichtbaar waarbij nieuwe schoolsoorten voor buitengewoon onderwijs zich aankondigden en nieuwe behandelmethoden werden geïntroduceerd. Zo werd er gesproken van 'leerlingen met partiële defecten'. Deze laatste groep kinderen had volgens Bladergroen 'een orthopedagogische behandeling' nodig. En voor deze kinderen waren speciale scholen noodzakelijk.⁵⁶ Haar onderzoek en bijdrage aan dit congres legde de basis voor wat in het KB van 1949 scholen voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden [lom-scholen. JB] zouden worden genoemd. Ook Bloois had in zijn inleiding aangegeven dat nieuwe wettelijke bepalingen nodig waren voor het toezicht, het verblijf en de financiële consequenties van de behandeling van zeer moeilijk opvoedbare kinderen.⁵⁷ Dit congres gaf dus een overzicht van de wetenschappelijke kennis op het terrein van de jeugdzorg en direct en indirect was het een pleidooi voor meer onderzoek, deskundige zorg aan specifieke doelgroepen en een betere regelgeving. Tijdens dit congres kondigde zich eveneens een nieuwe generatie van wetenschappers zich aan, zoals de pedagoog Van Houte, de psychiater Hart de Ruyter en de psychologe Bladergroen.

Van Voorthuijsen, lid van de Raad van Bestuur van het Antonia Wilhelmina Fonds, had de themaconferentie voorbereid.⁵⁸ Een select gezelschap⁵⁹ was in Utrecht uitgenodigd met als deskundigen en inleiders de pedagogen Casimir en Van Houte en de psychiater P.A.H. Baan.⁶⁰ Deze conferentie getiteld: 'De sociale, pedagogische en juridische betekenis van de zwakzinnigheid', een 'vurige wens' van Van Voorthuijsen, kon hij door ziekte zelf niet bijwonen.⁶¹ Hij had al herhaaldelijk en tevergeefs gepleit voor aparte wetgeving voor de zwakzinnigenzorg. Uiteindelijk, op 77-jarige leeftijd, had hij zelf een wetsontwerp geschreven, omdat de overheid tot nu toe in gebreke was gebleven. Dit laat wel opnieuw zijn vasthoudendheid en buitensporige inzet zien om adequate wetgeving tot stand te brengen.

Casimir schetste in zijn bijdrage de geschiedenis van de zwakzinnigenzorg en kwam tot de vraag wat zwakzinnigheid voor de maatschappij betekende. De samenleving moest 'ingeprent' worden dat het geld dat besteed werd aan onderwijs en opvoeding van 'achterlijken' goed besteed was. Factoren die de achterlijkheid bevorderden moesten zoveel mogelijk weggenomen worden. Daarbij noemde hij: prostitutie en alle ziekten die daarmee verband hielden, de strijd tegen het alcoholisme en de strijd tegen de slechte woningtoestanden. De samenleving moest ervan overtuigd worden dat een 'minderbegaafde of achterlijke' niet iemand was die uitgestoten moest worden, maar iemand 'die wij zoveel mogelijk' moesten 'ontvangen'.⁶² Casimir hield met zijn inleiding een pleidooi voor een, in woorden van deze tijd, 'inclusieve samenleving'. Iedereen hoorde erbij en niemand werd buitengesloten.

Van Houte maakte, voorafgaande aan zijn toespraak 'Over de paedagogische betekenis van de zwakzinnigheid', de interessante opmerking dat het steeds minder gebruikelijk was om van zwakzinnige kinderen te spreken. Steeds meer werd gesproken van 'moeilijk lerende

kinderen' en de scholen voor deze kinderen werden aangeduid met 'scholen voor moeilijk lerende kinderen'. Hij was daar geen voorstander van, omdat 'zachtere termen' minder kracht hadden om de overheid te overtuigen van de noodzakelijke maatregelen. Hijzelf gaf daarom de voorkeur aan het begrip 'debiliteit'. Daarmee gaf hij te kennen, op het moment dat hij direct betrokken was bij de nieuwe wetgeving, dat hij strijdbaar was en daarom tegen eufemistisch taalgebruik. Een tweede opmerking die hij maakte was dat hij een groot bezwaar had tegen de term 'psychopaat' voor jonge kinderen. Deze groep kinderen zou hij liever omschrijven als 'zeer moeilijk opvoedbare kinderen'.⁶³ Eerder was dit punt ook al aan de orde geweest op het wetenschappelijke congres eerder dat jaar. Zoals gezegd was Van Houte nauw betrokken bij de voorbereiding van de wetgeving en daarom was het niet zo verrassend om deze benamingen in het KB van 1949 terug te zien. Zijn inleiding tijdens deze conferentie spitste zich vervolgens toe op het milieu van de leerlingen.⁶⁴ Van Houte constateerde een aantal 'debiliserende tendensen' in de samenleving. In de eerste plaats werd de maatschappij gecompliceerder en dat betekende dat er steeds meer 'onvolwaardigen' bijkwamen. Er was dus een 'naar-beneden-trekkende-werkzaamheid' in de samenleving. 'Onvolwaardigheid' werd naar zijn mening dus sterk bepaald door maatschappelijke omstandigheden en was niet uitsluitend een kenmerk van een individu, de zogenaamde medische benadering. Ten tweede stelde hij dat de opvoeding een 'reciproke proces' was waardoor zowel de opvoeder als de opvoedeling beïnvloed werden. Daarom moest van iedere onderwijzer geëist worden dat hij zich verdiepte in het bijzondere van het milieu waar de leerlingen uit kwamen, want dikwijls was er sprake van een door dat milieu veroorzaakt ontwikkelingstekort.⁶⁵ Ook op dit congres werd de deskundigheid van de leerkracht dus expliciet aan de orde gesteld. Tenslotte behandelde de psychiater en jurist Baan het ontwerpvoorstel voor een zwakzinnigenwet van Van Voorthuijsen.⁶⁶ De Krankzinnigenwet, waaronder formeel de zwakzinnigen vielen, was inmiddels ruim vijftig jaar oud en 'het zwakzinnigenvraagstuk' was in de praktijk een chaos geworden. De staat moest hierin een 'ordenende, controlerende en stimulerende' functie gaan krijgen die vooral 'sociaalpedagogisch' moest zijn.⁶⁷ Het wetsvoorstel had als grondslag het rapport van de in het hoofdstuk Nazorg besproken Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten. Nederland werd daarbij in districten verdeeld en maatschappelijk werkers kregen via de districtsbureaus een sleutelrol in de zwakzinnigenzorg. De scholen voor zwakzinnigen zouden onder een andere naam hun plek moeten behouden in het buitengewoon onderwijs. Alleen als deze leerlingen door 'grove verwaarlozing of schromelijk wangedrag' bijzondere hulp nodig hadden, zouden ze onder de wetgeving voor zwakzinnigenzorg moeten vallen.⁶⁸ Het wetsvoorstel van Van Voorthuijsen betekende ook dat de nazorgambtenaren en de werkinrichtingen die tot het buitengewoon onderwijs werden gerekend, onder de nieuwe wetgeving voor de zwakzinnigenzorg zouden komen te vallen.

Er waren dus twee parallelle en elkaar beïnvloedende ontwikkelingen: enerzijds de wetenschappelijke, waarbij nieuwe academische kennis werd ontwikkeld die specifiek gericht was op de ontwikkeling van kinderen met een beperking, en anderzijds de wettelijke, waarbij samenwerking van een aantal belangengroepen uitmondde in het Koninklijk Besluit (KB) van 1949. Deze ontwikkelingen vonden plaats in de context van een brede maatschappelijke aandacht voor het verbeteren van de jeugdhulpverlening. Zo werd het aantal Medisch Opvoedkundige Bureaus⁶⁹ na de Tweede Wereldoorlog uitgebreid van acht in 1946 naar vijftien

in 1952.⁷⁰ Ook werd in 1946 de eerste Jeugdpsychiatrische Dienst door de kinderpsychiater Hart de Ruyter opgericht.⁷¹ En Van Houte richtte in 1949 in Amsterdam het Gemeentelijk Pedotherapeutisch Instituut (GPI) op, waarvan hij ook directeur werd.⁷² Ook begon direct na 1945 de ontwikkeling van de drie Landelijke Pedagogische Centra, ondersteuningscentra voor respectievelijk het openbaar, rooms-katholiek en protestants onderwijs.⁷³ Nieuwe academische kennis kon dus steeds sneller in het veld van de jeugdhulpverlening ingebracht worden. Na de Tweede Wereldoorlog was er dus weer grote aandacht voor de ontwikkelingsmogelijkheden van leerlingen met een beperking, hetgeen bleek uit de gehouden conferenties.

Bij de opbrengst van deze congressen valt allereerst op dat het begrip 'orthopedagogiek' werd geïntroduceerd, waarmee een samengaan van medische, pedagogische, psychologische en psychiatrische inzichten werd aangeduid. Langzamerhand zou dit een nieuwe academische discipline in Nederland worden, maar het zou nog tot in de jaren zestig duren voordat de universitair opgeleide orthopedagogen hun plek kregen in het werkveld.⁷⁴ Van Houte werd in 1950 aangesteld als de eerste hoogleraar orthopedagogiek in Nederland aan de Universiteit van Amsterdam. Pas negen jaar later vond een tweede benoeming plaats. W.A. Vliegthart kreeg toen een bijzonder hoogleraarschap in de orthopedagogiek aan de Universiteit van Utrecht.⁷⁵ Nieuwe wetenschappelijke inzichten bleven afhankelijk van ontwikkelingen in de psychiatrie, pedagogiek en psychologie.

In de tweede plaats moest de toelating tot het buitengewoon onderwijs worden aangescherpt. Nieuwe begrippen als 'partiele begaafdheid' en 'autisme' werden geïntroduceerd en dat vereiste nauwkeurige psychodiagnostiek, want hiermee waren ook nieuwe behandelcategorieën geïndiceerd. De sector bleef voor deze nieuwe academische kennis aangewezen op de kinderpsychologie en de kinderpsychiatrie.

In de derde plaats valt op dat het werkveld voor bijzondere zorg breed werd gedefinieerd. Zwakbegaafde kinderen in het reguliere onderwijs hadden recht op onderwijs 'op orthopedagogische grondslag', zo zei Carp op het praktijkcongres. Daarmee gaf hij aan dat de zorg zich niet beperkte tot de specifieke sector buitengewoon onderwijs. Dat was ook het uitgangspunt op het wetenschappelijk congres waar de kinderbescherming in een drietal bijdragen aan de orde kwam.⁷⁶ Daarbij kwam in alle congressen naar voren dat factoren in het milieu en in de maatschappij van invloed waren en dus ook betrokken moesten worden bij de analyse en hulpverlening aan kinderen met een beperking.

In de vierde plaats waren deze conferenties van belang voor de wetgeving van 1949, omdat er concrete bouwstenen werden aangedragen. Dat werd tot uitdrukking gebracht door de wensen van het werkveld en door de nieuwe wetenschappelijke inzichten. Van groot belang was dat Van Houte, die bij alle drie conferenties aanwezig was, het conceptwetsvoorstel schreef. Daardoor werd de staat direct betrokken bij de opbrengst van de congressen.

Tot slot was de nieuwe benaming 'orthopedagogiek' voor het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen aanleiding om in 1949 een naamswijziging van de vereniging voor te stellen. Expliciet moest naar voren komen dat gekwalificeerde onderwijzers, orthopedagogen, in het buitengewoon onderwijs werkten. Omdat het bestuur er eveneens prijs op stelde de O en de A in de naam te houden, was het voorstel de naam te wijzigen in Vereniging van Orthopedagogen en Artsen, en anderen die orthopedagogisch werkzaam zijn.⁷⁷ Daarbij werd de doelstelling van de vereniging uitgebreid en deze werd nu de bevordering van de studie der orthopedagogiek, de voortdurende verbetering van het buitengewoon

onderwijs, het bevorderen van de oprichting van afzonderlijke orthopedagogische inrichtingen en de behartiging van de belangen van hen, die orthopedagogisch werkzaam zijn. Het voorstel tot naamswijziging en het vaststellen van de nieuwe statuten werd op de jaarvergadering van 1950 aangenomen.⁷⁸

Wetgeving en effect van wetgeving

Met ingang van 1950 werd de nieuwe wetgeving voor het buitengewoon onderwijs, het KB van 1949, van kracht. Voor die tijd ging een andere professionaliseringswens van het werkveld en de beroepsverenigingen bij het buitengewoon onderwijs al gedeeltelijk in vervulling. De herhaaldelijk geuite wens om de leerplicht ook in te voeren voor de leerlingen die aangewezen waren op het buitengewoon onderwijs had de overheid tot dan toe niet gehonoreerd. Schoolplicht, zoals eerder voorgesteld door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werd nu in wetgeving vastgelegd. Bij de herziening van de Leerplichtwet in 1947 maakte de sociaal-democraat H. van Sleen, oud-onderwijzer bij het buitengewoon onderwijs in Rotterdam, zich sterk voor het opnemen van de schoolplicht voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs.⁷⁹ Van Sleen, kamerlid voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)⁸⁰ tijdens kabinet-Beel I, was tevens secretaris geweest van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO) en ook daardoor goed geïnformeerd over de slepende kwestie rond de leerplicht.⁸¹ Meerdere malen was aan de minister verzocht de leerplicht van toepassing te verklaren op de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs en als dat niet mogelijk was, de schoolplicht in te voeren. Dit verzoek tot een leerplicht werd keer op keer afgewezen wegens de financiële consequenties. Als de leerplicht voor het hele buitengewoon onderwijs zou gelden moest immers de vraag beantwoord worden voor wiens rekening de school- en verpleegkosten en huisvestingskosten zouden komen van die kinderen die in hun buurt geen geschikte school voor buitengewoon onderwijs hadden.⁸² Schoolplicht had echter alleen betrekking op die leerlingen die al toegelaten waren tot een school voor buitengewoon onderwijs. Van Sleen was het ermee eens dat, door gebrek aan scholen, invoering van leerplicht niet mogelijk was. Schoolplicht was naar zijn mening wel goed mogelijk.⁸³ Hij wist een Kamermeerderheid te krijgen voor zijn voorstel tot schoolplicht voor leerlingen die tot een school voor buitengewoon onderwijs waren toegelaten. Vrijstelling werd nog wel verleend aan die kinderen die volgens een geneeskundig oordeel ongeschikt waren om naar een op redelijke afstand gelegen school te gaan.⁸⁴ Jacobs constateerde dat de logische consequentie van dit artikel was dat imbecielen, blinden, doven of zwaar lichamelijk gebrekkige kinderen vrijstelling van de schoolplicht moesten krijgen als in de directe omgeving geen geschikte school was.⁸⁵ Met de invoering van de schoolplicht op 4 augustus 1947 ging een lang gekoesterde wens van het werkveld en de beroepsverenigingen in vervulling. Hoofdinspecteur Van Houte had nauwkeurig aangegeven op welke wijze de administratie van de gegevens bijgehouden moesten worden.⁸⁶ Als gevolg van de schoolplicht liep het ongeoorloofde schoolverzuim terug, omdat in gevallen van ongeregeld schoolverzuim nu sneller werd overgegaan tot het opmaken van een proces-verbaal.⁸⁷

Koninklijk Besluit van 1949

Op 28 december 1949 werd het bestaande, uit 1933 stammende KB ingetrokken en trad met ingang van het nieuwe jaar, 1 januari 1950, het nieuwe KB in werking.⁸⁸ Dit KB werd naast

de ondertekening door koningin Juliana medeondertekend door TH. Rutten, namens de Katholieke Volkspartij (KVP) minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het kabinet-Drees-Van Schaik.⁸⁹ Rutten, voordien hoogleraar psychologie aan de Katholieke Universiteit in Nijmegen was in 1948 Gielen opgevolgd. Tot zijn aantreden als minister was hij eveneens verbonden aan het in 1936 opgerichte Pedologisch Instituut aan de Universiteit van Nijmegen en lid van het curatorium van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie. In zijn functie van hoofdinspecteur was Van Houte, zoals we eerder zagen, eveneens lid van dit curatorium. Beiden kenden elkaar dus goed en waren uitstekend op de hoogte van de professionaliseringswensen in het werkveld en de politieke mogelijkheden voor een nieuw KB.

Bijna een halve eeuw was gestreden voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs, uitmondend in wetgeving voor bijna alle leerlingen met een beperking. De wensen van de verschillende beroepsorganisaties waren bij de overheid bekend. De ontwerpers van dit KB hadden een grondige kennis van het werkveld. Hoofdinspecteur Vlietstra had het KB van 1949 voorbereid. Hij was opgeleid door A.J. Schreuder en was zes jaar werkzaam geweest als onderwijzer aan het Medisch-Pedagogisch Instituut in Arnhem alvorens hij in 1933 benoemd werd aan de Johannastichting, een instituut voor lichamelijk gebrekkige kinderen. Hij wist uit ervaring welke grote moeilijkheden er waren om bijzonder buitengewoon onderwijs te realiseren.⁹⁰ Tevens kende hij als voormalig hoofd van de school en directeur van de Johannastichting de zeer strenge bepalingen waaronder leerlingen met een lichamelijke beperking werden gesubsidieerd.⁹¹ Zijn voornaamste adviseur was zijn voorganger bij de inspectie Van Houte, voordien onderwijzer en schoolhoofd aan een school voor buitengewoon onderwijs in Amsterdam. Van Houte, inmiddels benoemd tot hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en daarmee de eerste academische docent in de orthopedagogiek⁹², had een groot aandeel in de totstandkoming van de wetgeving. Op basis van zijn voorontwerp kwam het KB van 1949 tot stand. Hij was als geen ander op de hoogte van de bedreigingen die het buitengewoon onderwijs in de Tweede Wereldoorlog had doorstaan en wist dat met de kennis van de drie voorgaande conferenties een forse stap in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs kon worden gezet. Drie thema's, door de vier hoofdpersonen van dit onderzoek geprioriteerd, kwamen in deze wetgeving expliciet aan de orde: groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs, verbeteren van de (toelatings-)diagnostiek en deskundigheidsbevordering van de leerkrachten. Vanwege het belang voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs worden deze drie thema's kort besproken.

Het aantal soorten buitengewoon onderwijs werd met het KB van 1949 uitgebreid van zeven naar veertien. Het nieuwe KB vermeldde dat tot de scholen voor buitengewoon onderwijs kinderen werden toegelaten die 'wegens ziels- of lichaamsgebreken of uit maatschappelijke oorzaak' niet in staat waren geregeld en met vrucht het gewone onderwijs te volgen of van wie het gedrag het noodzakelijk maakte hen buitengewoon onderwijs te geven.⁹³ Schoolsoorten die Van Voorthuijsen al via een omweg onder de bekostiging van het buitengewoon onderwijs had gebracht werden nu als afzonderlijke soorten erkend: scholen verbonden aan Pedologische Instituten⁹⁴ en scholen voor epileptische kinderen. Aan de scholen voor slecht-horende kinderen konden nu ook formeel klassen verbonden worden voor kinderen met ernstige spraaktaalproblemen. Een nieuwe schoolsoort was de school voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden. Deze kinderen had Bladergroen in haar inleiding op het Tweede

Internationale Heilpaedagogisch Congres als aparte groep besproken. Naast de al bekostigde scholen voor buitengewoon onderwijs werden nu ook de onder de Lager Onderwijswet gefinancierde 'bijzondere scholen van bijzondere aard'⁹⁵ onder het besluit gebracht. Dit waren de scholen voor kinderen lijdende aan tuberculose, scholen voor ziekelijke kinderen en de scholen voor regerings- en voogdijpupillen, verpleegd in de voor hen bestemde gestichten. Voor zover nog niet bepaald werd per schoolsoort het minimumaantal leerlingen aangegeven alsmede de klassedeler.⁹⁶ Ook werd de leeftijd vermeld waarop kinderen mochten worden toegelaten en of er een klas voor zeer jeugdigen verbonden mocht worden aan de school. De zeer strenge bepalingen voor de scholen voor 'lichamelijk gebrekkigen' en 'psychopaten' werden daarbij opgeheven en de naam 'school voor blinden' werd verruimd naar 'school voor blinden en slechtzienden'.⁹⁷ Er was dus een forse uitbreiding van het aantal schoolsoorten voor buitengewoon onderwijs.

Door de beroepsorganisaties was ook een financiële gelijkstelling van het bijzonder buitengewoon onderwijs met het openbaar buitengewoon onderwijs gewenst. Het KB van 1949 kwam echter alleen tegemoet aan de eis van financiële gelijkstelling van het bijzonder buitengewoon onderwijs voor zover het de subsidie voor de instandhouding van de school betrof. Exploitatiekosten van het openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs kwamen nu voor dezelfde vergoeding in aanmerking.⁹⁸ De oprichtingskosten, aankoop van grond en gebouw, en de jaarlijkse afschrijving werden nog niet door de staat vergoed. Tevens werd de bepaling gehandhaafd dat een aanvraag voor een rijksbijdrage voor een nieuwe school door de minister kon worden afgewezen als hiervoor onvoldoende financiën beschikbaar waren. Aan de gemeenten werd de verplichting opgelegd om de openbare en bijzondere scholen voor buitengewoon onderwijs gelijk te behandelen. Het toekennen van een redelijk bedrag door de diverse gemeenten werd ook makkelijker gemaakt doordat zij, volgens het KB van april 1949, een verhaalrecht hadden gekregen op de gemeente waar de leerling woonde.⁹⁹

Voor inspecteur Vlietstra werd het trouwens steeds duidelijker dat een volledige gelijkstelling tussen het openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs ook een groot gevaar inhield voor het confessionele onderwijs. Uitvoering van artikel 127 van de Lager Onderwijswet, de vrijheid van schoolstichting, zou 'bloeiende streekscholen' in gevaar brengen en kostbare investeringen zouden verloren gaan als bijvoorbeeld verschillende geloofsrichtingen ieder een eigen schoolje zouden beginnen. Een goede 'school voor zwakzinnigen' moest namelijk voldoende leerlingen hebben om te kunnen differentiëren.¹⁰⁰ Hij was dan ook terughoudend met het geven van een positief advies als het leerlingenaantal te klein was of als er een sterk negatief effect optrad voor een bestaande streekschool. Tegelijk met de uitbreiding en groei van het aantal soorten buitengewoon onderwijs werden strengere eisen aan de toelating gesteld.

In het KB van 1949 werd, met uitzondering van de scholen voor schipperskinderen, een toelatingscommissie verplicht gesteld. Kinderen mochten alleen toegelaten worden nadat de noodzaak van buitengewoon onderwijs geïndiceerd was door een commissie, bestaande uit het hoofd van de school en een medicus die vertrouwd was met het onderzoek van kinderen voor wie de desbetreffende school bestemd was. In de toelatingscommissie van de scholen voor regerings- en voogdijpupillen, de scholen aan pedologische instituten en de scholen voor kinderen met leer- en gedragsproblemen moest bovendien nog een academisch gevormde psycholoog zitting hebben.¹⁰¹ Dat de psycholoog bij de toelating tot het buitengewoon onder-

vijs werd betrokken had eveneens tot gevolg dat deze beroepsgroep ook om toelating vroeg bij de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.¹⁰² Dit verzoek was mede aanleiding voor de eerder genoemde statutenwijziging.

In de toelatingscommissies stonden medicus en psycholoog voor de taak een diagnose van het kind te stellen, terwijl het hoofd van de school de pedagogische interpretatie moest leveren.¹⁰³ Deze eis aan de toelatingscommissie was nadrukkelijk gesteld, omdat de inspecteur met enige regelmaat had geconstateerd dat 'niet altijd en overal' het onderzoek op een bevredigende manier was verlopen.¹⁰⁴ Het was bijvoorbeeld geen uitzondering dat een hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs de intelligentietest had afgenomen. Ook had de hoofdinspecteur geconstateerd dat 'een jongedame met diploma uitgebreid lager onderwijs' de intelligentie van leerlingen bepaalde. Onderzoek naar de intelligentie moest naar zijn mening plaatsvinden door een 'academisch gevormde vakpsycholoog'. Voor Vlietstra was het ideale beeld dat een toelatingscommissie zou bestaan uit een psycholoog, een arts en een pedagoog.¹⁰⁵ Het ontbrak overigens nog wel aan voldoende kinderpsychologen. J.J. Dondorp, bestuurslid van de protestants-christelijke vakorganisatie en redactielid van het *TuhCBLO*, was weliswaar van mening dat een kinderpsycholoog voor het toelatingsonderzoek beter geschikt was dan een psychiater, maar hij constateerde dat men 'over het algemeen' blij moest zijn, als we 'een arts of schoolarts hebben kunnen vinden, die uit liefhebberij of door studie tenminste enigszins op de hoogte' was.¹⁰⁶ Vooral in het bijzonder buitengewoon onderwijs was behoefte aan deskundigen, want te verwachten was dat door de gedeeltelijke financiële gelijkstelling het bijzonder buitengewoon onderwijs een sterke groei zou doormaken. Niet alleen de toelatingscommissie moest deskundig zijn, maar ook aan de leerkrachten moesten deskundigheidseisen worden gesteld.

Het Hoofdbestuur van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen had er bij de staat op aangedrongen dat leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs een verplichte orthopedagogische scholing zouden volgen. Pas na deze studie konden de leerkrachten dan als 'volledig bevoegd' worden benoemd.¹⁰⁷ Een uniforme en gekwalificeerde beroepsopleiding werd door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen altijd al noodzakelijk gevonden. Een wettelijk diploma zou de vereiste specifieke deskundigheid benadrukken en naar buiten zichtbaar maken. In het KB van 1949 werden de bevoegdheden voor de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs omschreven. Voor de mannelijke leerkrachten werden behalve de hoofdakke, de akten voor gymnastiek en handenarbeid verplicht en voor de vrouwelijke leerkrachten de akten gymnastiek en nuttig handwerken.¹⁰⁸ Erkenning van het beroep leerkracht speciaal onderwijs vond plaats, doordat in het KB een hoger salaris dan het gewoon lager onderwijs werd vastgesteld.¹⁰⁹ Een diploma van een van de twee beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs werd echter niet verplicht gesteld.¹¹⁰ Wel kon het bevoegd gezag een beloning toekennen voor het bezit van het diploma.¹¹¹ In de praktijk kwam dat erop neer dat het diploma extra werd gewaardeerd in overeenstemming met de bestaande regeling voor het behalen van een akte.¹¹² Subsidie voor de beroepsopleiding bleef beschikbaar. Ook zouden de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs onder de inspectie van het buitengewoon onderwijs blijven vallen.¹¹³ Verdere deskundigheidsbevordering bleef afhankelijk van de betrokken leerkracht en de wens van het schoolbestuur. Omdat in de praktijk alle leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs zich wilden scholen en dat ook gestimuleerd werd door de schoolbesturen, ontstond er door de groei van het buitengewoon onderwijs wel een fors capaciteitsprobleem bij de beroepsopleiding.

Effect van wetgeving: de groei van het buitengewoon onderwijs

Met de invoering van het KB van 1949 kregen de besturen meer mogelijkheden om nieuwe scholen te stichten. Voor iedere schoolsoort waren de bepalingen vastgelegd en besturen konden, als ze aan de criteria voldeden, scholen oprichten. De ingevoerde schoolplicht en de financiële gelijkstelling waren daarbij van groot belang. Meer scholen voor buitengewoon onderwijs betekende dat meer leerlingen van deze onderwijsvorm konden profiteren.

In onderstaande tabel wordt deze toename van het aantal scholen voor en na de invoering van het KB zichtbaar. Als referentie is het aantal scholen en leerlingen vermeld van het moment dat de school onder een KB werd geplaatst. Tevens zijn de scholen en leerlingen uit 1956 aangegeven. Dit laatste jaartal is genomen, omdat in dat jaar het effect van de invoering van het KB voor de verschillende scholen goed zichtbaar wordt.

Totaal aantal scholen		1948	1950	1956
Zwakzinnigen	Jan. 1921			
Aantal scholen	28	166	206	273
Aantal leerlingen	3078	21.434	25.888	33.716
Doven	Okt. 1923			
Aantal scholen	6	6	6	10
Aantal leerlingen	745	1026	1.176	1355
Blinden	Okt. 1923			
Aantal scholen	4	5	6	8
Aantal leerlingen	187	369	360	581
Slechthorenden	Okt. 1923			
Aantal scholen	3	3	3	9
Aantal leerlingen	231	360	498	1.115
Zeer moeilijk opvoedbaren	Nov. 1930			
Aantal scholen	1	4	10	21
Aantal leerlingen	112	438	705	1259
Lichamelijk gebrekkigen	Nov. 1930			
Aantal scholen	2	4	4	7
Aantal leerlingen	54	174	185	488
Epileptici				
Aantal scholen			2	2
Aantal leerlingen			281	340
Scholen verbonden aan p.i.				
Aantal scholen			3	3
Aantal leerlingen			358	286
Leer- en opvoedingsmoeilijkheden				
Aantal scholen			5	27
Aantal leerlingen			307	2.281
Tuberculoze kinderen				
Aantal scholen			6	17
Aantal leerlingen			613	1.124
Ziekelijke Kinderen				
Aantal scholen			11	16
Aantal leerlingen			1146	1544
Regerings- en voogdij pupillen				
Aantal scholen			12	17
Aantal leerlingen			1397	1633
Totaal aantal scholen		188	273	410
Totaal aantal leerlingen		23.801	32.914	45.722

Tabel 17. Scholen en leerlingen bij het buitengewoon lager onderwijs.¹¹⁴

De tabel laat de grootste toename zien bij de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Het aantal scholen nam in acht jaar, 1948-1956, toe met 107 scholen met 12.282 leerlingen. Met uitzondering van de scholen verbonden aan de Pedologische Instituten [PI-scholen. JB] namen de leerlingenaantallen op alle scholen verhoudingsgewijs sterk toe. De

daling bij de PI-scholen kan worden verklaard door de sterke opkomst van de lom-scholen.

De verplichting die het KB van 1949 aan gemeentebesturen oplegde om de bijzondere scholen voor buitengewoon onderwijs voor wat de exploitatiekosten betrof op gelijke voet te behandelen als de openbare scholen voor buitengewoon onderwijs, was van verstrekkende betekenis. Vooral de scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs maakten, zoals onderstaande tabel laat zien, een forse inhaalslag.

	1947	1948	1949	1950	1956
Openbaar	69	73	81	95	122
R.K.	65	72	81	104	153
P.C.	31	32	40	49	92
Neutraal-bijzonder	11	10	12	24	42
Israëlitisch	1	1	1	1	1
Totaal:	177	188	215	273	410

Tabel 18. Scholen voor buitengewoon onderwijs verdeeld naar denominatie in de jaren 1947-1950 en 1956.¹¹⁵

Het KB van 1949 leidde er toe dat het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs in acht jaar tijd toenam van 188 scholen met 23.867 leerlingen in 1948 naar 410 scholen met 45.722 leerlingen in 1956. Het oorspronkelijke werkveld van het buitengewoon onderwijs, 'inrichtingen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen', had zich dus substantieel uitgebreid.

Door toename van het aantal scholen vond in korte tijd een verdubbeling van het aantal leerkrachten plaats. De beide beroepsopleidingen, Stichting voor Buitengewoon Onderwijs en de Vakstudie voor Rooms-Katholieke leerkrachten, deden wat mogelijk was om met rijks subsidie de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs te professionaliseren. Dat was, mede gezien de groei van het buitengewoon onderwijs, slechts beperkt realiseerbaar.

Grafiek 17. Leerkrachten bij de scholen voor buitengewoon onderwijs in de periode 1947-1956.¹¹⁶

De deskundigheid van de leerkrachten voor het buitengewoon onderwijs werd een 'aanhoudende zorg' voor de inspectie. Het bezit van de wettelijk voorgeschreven akten van bekwaamheid garandeerde namelijk niet de geschiktheid voor deze tak van onderwijs.¹¹⁷ Inspecteur Vlietstra waarschuwde voor het gevaar van vervlakking, terwijl de 'noodzaak tot scholing in het orthopedagogisch denken' groter was dan ooit tevoren.¹¹⁸ De bestaande beroepsopleidingen konden de aanvragen tot scholing niet aan en in samenwerking met

het Landelijk Pedagogisch Centrum van de Nederlandse Onderwijzers Vereniging (NOV) organiseerde de Vereniging van Onderwijzers en Artsen nu driedaagse conferenties. Honderden nieuwe leerkrachten uit het buitengewoon onderwijs namen deel aan deze conferenties die 'uitmunten door een zorgvuldig programma'. De protestants-christelijke en rooms-katholieke organisaties voor het buitengewoon onderwijs organiseerden eveneens scholingsbijeenkomsten in samenwerking met de pedagogische centra voor het protestants-christelijke en rooms-katholieke onderwijs.¹¹⁹

Met de hiervoor genoemde ontwikkelingen en het KB van 1949 was een nieuwe fase ingegaan waarbij het buitengewoon onderwijs in scholen en leerlingenaantallen sterk zou groeien en de universitaire wetenschap 'orthopedagogiek' zich langzamerhand inhoudelijk ging richten op de verdere ontwikkeling van dit onderwijsdomein.

Besluit

Enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog, toen het in Nederland ook economisch weer iets beter ging, kwam er als gevolg van de samenwerking van de verschillende instituties een nieuw KB waarin veertien verschillende soorten buitengewoon onderwijs gesubsidieerd werden. Met het KB van 1949 had de staat haar verantwoordelijkheid genomen en in beginsel voor alle leerlingen speciaal onderwijs mogelijk gemaakt. Vanuit het figuratieperspectief gezien kwam dit tot stand door samenwerking van de staat, het werkveld, de beroepsorganisaties en de wetenschap. Van Houte had een sterk verbindende en richtinggevende rol tussen werkveld, wetenschap en de ontwikkeling van een nieuw wettelijk kader. Wel was er opnieuw sprake van een 'voorlopige' regelgeving. De regering wilde het buitengewoon onderwijs nog steeds niet definitief regelen, omdat dan ook de volledige financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs tot stand moest worden gebracht. Voor een dergelijk wettelijk kader zouden ook de vraagstukken met betrekking tot vakopleiding, verpleging, nazorg en de verdeling van de kosten over het Rijk en de gemeenten opgelost moeten worden.¹²⁰ Niettegenstaande nog wachtende besluitvorming hierover gaf het KB van 1949 een sterke impuls aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

Met Van Houte, ook op alle drie de conferenties aanwezig, diende zich een eigen 'orthopedagogische discipline' aan.¹²¹ Met deze wetenschappelijke discipline ontstond op den duur een sterke band tussen wetenschappelijke kennisontwikkeling en de praktijk van het buitengewoon onderwijs. Voor de verdere professionalisering van de sector was dit van groot belang. Daarom nam de Vereniging van Onderwijzers en Artsen 'de bevordering van de studie der orthopedagogiek' in haar doelstelling op. Wetenschappelijke kennis zou voorts nog afhankelijk zijn van ontwikkelingen in de psychiatrie, pedagogiek en psychologie, maar intussen zou langzamerhand ook kennis ontwikkeld worden via de in 1950 gestarte academische discipline orthopedagogiek, met Van Houte als haar eerste hoogleraar.¹²² Daarmee werd een nieuw professioneel beroep, de universitaire orthopedagoog, geïntroduceerd in het werkveld.

DE PROFESSIONALISERING VAN DE SECTOR

In de jaren 1920-1950 ontwikkelde het buitengewoon onderwijs zich tot een nieuwe professionele sector. Vanuit het figuratieperspectief gezien was dit bereikt door samenwerking van de staat, het werkveld, de beroepsorganisaties voor buitengewoon onderwijs, de beroepsopleidingen en de onderwijsbonden. Deze professionalisering vond plaats onder invloed van genoemde instituties, met een sterke inbreng van de vier hoofdpersonen op de zeven geselecteerde thema's. Van Voorthuysen had hierbij een sleutelpositie. Hij was als inspecteur in dienst van de staat, adviseerde ook de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en het werkveld, en was bovendien als bestuurslid verbonden aan talrijke organisaties. De vier strijdmakkers hadden een prominente rol in de beroepsvereniging van onderwijzers en artsen, de redactie van het beroepstijdschrift, het bestuur van de beroepsopleiding, en in de gezondheidskolonie. Ook zetten zij zich in voor de ontwikkeling van de nazorg. Zowel in belangen als in personen was er dus een sterke verwevenheid tussen verschillende instituties.

Het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs was aan de vooravond van de nieuwe wetgeving van 1949 toegenomen van 28 scholen met 3078 leerlingen in 1920 tot 188 scholen met 23.801 leerlingen in 1948. Een forse uitbreiding van de sector in een periode dat de staat sterk moest bezuinigen op de overheidsfinanciën. Omdat de gelijkstelling tussen openbaar buitengewoon onderwijs en bijzonder buitengewoon onderwijs niet werd gerealiseerd, werd ieder KB aangekondigd als 'voorlopig'. In confessionele kringen werd kennelijk de urgentie van buitengewoon onderwijs nog niet zo gevoeld en de overwegend confessionele kabinetten zagen hier een bezuinigingsmogelijkheid. Desondanks groeide het buitengewoon onderwijs, want de overheid gaf geen directe tegenwerking en impliciet werden de creatieve oplossingen van Van Voorthuysen en de toenemende steun van provinciale en gemeentelijke overheden goedgekeurd. Pas aan de vooravond van de nieuwe wetgeving van 1949 met naar verwachting financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs versnelde deze groei.

Vanuit het figuratieperspectief gezien vond de professionalisering van het beroepsdomein plaats in een wisselende samenstelling van instituties, omdat er zowel gemeenschappelijke belangen als ook principieel van elkaar verschillende belangen waren. Zo kwam de verplichting van een beroepsopleiding niet tot stand omdat de Bond van Nederlandse Onderwijzers geen aparte beroepsgroep wilde. Van groot belang was dat de wetenschap bij de professionele ontwikkeling van de onderwijzers werd betrokken. In 1929 werd uiteindelijk een door de overheid erkende beroepsopleiding, een volwaardige institutie, gerealiseerd met P.H. Schreuder, Herderschêe en Van Voorthuysen en de hoogleraren pedagogiek Kohnstamm en Waterink in het bestuur van de beroepsopleiding voor het openbaar, bijzonder-neutraal en protestants-christelijk buitengewoon onderwijs.

De artsen van het eerste uur, veelal psychiaters, waren opgevolgd door schoolartsen die echter onvoldoende expertise hadden op het terrein van de zwakzinnigenzorg. Het initiatief tot verdere deskundigheidsbevordering van de artsen mondde uit in een door de overheid gesubsidieerde bijscholing, gegeven door onder meer hoogleraren in de psychologie, psychiatrie en pedagogiek, die dikwijls ook al betrokken waren bij de in 1929 gestarte beroepsop-

leidingen voor de leerkrachten. De wetenschap kreeg via haar nieuwe disciplines pedagogiek en psychologie zodoende een sterke invloed op de professionele ontwikkeling van zowel de onderwijzers als de artsen.

De gewenste samenwerking tussen arts en onderwijzer bleek op veel scholen niet te bestaan en op dit thema van de hoofdpersonen werd, in tegenstelling tot de andere thema's, moeizaam vooruitgang geboekt. Bijna alle studietoelatingscommissies van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen bestonden uit onderwijzers. Zij kwamen met beleidsvoorstellen die vorm en inhoud gaven aan de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Daarmee claimden zij de professionele zeggenschap over het onderwijs in de school.

Op het thema (toelatings-)diagnostiek had Herderschêe, lid van de Commissie tot bestudering van de methoden van onderzoek, een beslissende rol door het aanpassen en uitbreiden van de test Binet-Simon. Deze testen werden uitgegeven door de door Jacobs en collega's opgerichte Haagse uitgeverij Haga, een uitgeverij specifiek voor het buitengewoon onderwijs. Behalve deze testen werden lesmethodes, studieboeken en vaktijdschriften uitgegeven en daardoor was het buitengewoon onderwijs niet meer afhankelijk van beslissingen van commerciële uitgeverijen. Door deze instrumentele professionalisering werd de eigen identiteit van het buitengewoon onderwijs benadrukt.

De gemeente Den Haag hield een landelijke voorbeeldfunctie door in 1923 al de gedeeltelijke financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder buitengewoon onderwijs te realiseren die pas in het KB van 1949 verplicht werd gesteld. Ook kreeg deze gemeente een voorbeeldrol bij het individualiseren van het onderwijs, het organiseren van het vervolgonderwijs, de aandacht voor de spraakproblemen en de bijdrage aan de opleiding tot logopedist en de opleiding van de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs. Persoonlijke interesse van en contacten met bestuurders als Van Poelje en Marchant waren van zeer groot belang.

Deze directe betrokkenheid van zowel landelijke als lokale invloedrijke bestuurders bleek ook van doorslaggevend belang bij de ontwikkelingen op de thema's gezondheid en nazorg. Een landelijk netwerk van verenigingen Zorg voor het Achterlijk Kind ondersteunde activiteiten en zorgde voor een sterk maatschappelijk draagvlak ten aanzien van de groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs. Omdat zowel de scholen, als de gezondheidskolonie, de beroepsopleidingen, het vervolgonderwijs en de nazorg tot het inspectiedomein buitengewoon onderwijs werden gerekend, werd er steeds meer gesproken van buitengewoon onderwijs in plaats van buitengewoon lager onderwijs.

De ontwikkeling naar een professioneel en wettelijk verankerd stelsel van buitengewoon onderwijs werd echter grof onderbroken door de Tweede Wereldoorlog. Met de inval van de Duitsers veranderde alles. Het werkveld en de beroepsverenigingen besloten de vijand niet te provoceren en zoveel mogelijk uit het vizier van de bezetter te blijven. Ternaauwernood werd een totale ramp, wegvoering van zwakzinnigen, voorkomen, doordat inspecteur Van Houte het archief van het buitengewoon onderwijs wist te vernietigen.¹ Na de oorlog wist de sector zich in korte tijd te herstellen. Een drietal verschillende congressen vormde de achtergrond waartegen inspecteur Y. Vlietstra en prof. dr. I.C. van Houte, beiden afkomstig uit het buitengewoon onderwijs, tot een nieuw wetsontwerp kwamen. Kenmerkend voor het KB van 1949 met als ingangsdatum 1 januari 1950 was de uitbreiding van het aantal schoolsoorten, het verbeteren van de toelating en het erkennen van de professie leerkracht buitengewoon onderwijs.

Wetenschap, politiek en belangenorganisaties vonden elkaar in een gemeenschappelijk doel, namelijk het verbeteren van de hulpverlening. De nieuwe academische kennis zou na 1950 uitmonden in een nieuwe wetenschappelijke discipline: de orthopedagogiek. De Vereniging van Onderwijzers en Artsen nam 'de bevordering van de studie der orthopedagogiek' daarom in haar doelstelling op. De voortdurende inspanning van de verschillende belangenorganisaties voor een wettelijk kader voor alle leerlingen met een beperking leek zijn doel bereikt te hebben.

SLOTCONCLUSIE: PROFESSIONALISERING DOOR SUCCESVOLLE MENSELIJKE FIGURATIES

Twee beroepsgroepen, onderwijzers en artsen, vonden elkaar in hun streven om onderwijs in te richten voor kinderen die op de gewone lagere school niet mee konden komen vanwege een verstandelijke beperking. Daarbij hadden de onderwijzers P.H. Schreuder, afkomstig uit een onderwijsfamilie, en H.J. Jacobs, afkomstig uit de kleine middenstand, en de medici A. van Voorthuysen en D. Herderschêe, beiden opgegroeid in een patriciërsfamilie, een invloedrijke en vaak zelfs beslissende rol. Om die reden werden zij de vier hoofdpersonen in deze studie. Ze ondernamen talrijke initiatieven en voerden een lange strijd om het buitengewone onderwijs een volwaardige plek in het Nederlandse onderwijsstelsel te geven. Zij zaten in besturen van verschillende instituties en adviseerden ook andere organisaties die direct of indirect te maken hadden met de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. De professionalisering van de sector vond plaats door langdurige en succesvolle, met name door deze vier personen gestimuleerde interacties, op te vatten als figuraties, tussen tal van organisaties die belang hadden bij de ontwikkeling van een nieuwe onderwijssector. Daardoor hadden deze vier grote invloed op het landelijk, provinciaal en lokaal onderwijsbeleid. Zij vervulden een prominente rol in de voor het buitengewoon onderwijs opgerichte beroepsvereniging, de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, zaten in de redactie van het tijdschrift van die vereniging, en publiceerden tientallen artikelen en boeken waarbij zeven thema's domineerden. Deze thema's gingen allemaal over het professionaliseringsproces dat in een aantal stappen uiteindelijk in 1949 leidde tot een uitgebreid wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs.

Groei en ontwikkeling van de sector buitengewoon lager onderwijs tot een professionele vorm van onderwijs vonden deze vier hoofdpersonen urgent om alle leerlingen met een beperking speciaal onderwijs te kunnen geven. Samenwerking tussen onderwijzer en arts op bestuurlijk niveau was noodzakelijk, omdat de beroepsvereniging dan met meer gezag naar buiten toe kon optreden en de deskundigheid van de arts-psychiaters met betrekking tot zwakzinnigheid in de beroepsvereniging geborgd werd. In het werkveld was de samenwerking tussen onderwijzers en artsen eveneens vereist, omdat alleen artsen de bevoegdheid hadden om bij toelating de diagnose 'zwakzinnig' te stellen. Daarbij moest de (toelatings-) diagnostiek afgestemd worden met het onderwijs binnen de school en voor dit onderwijs diende specifiek leermateriaal ontwikkeld te worden. Om het speciale onderwijs te kunnen geven was deskundigheidsbevordering van de leerkracht nodig. Daarom streefde men naar een eigen beroepsopleiding voor de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs, welke uiteindelijk ook werd gerealiseerd. Omdat de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs dikwijls een slechte gezondheid hadden, werden ze zo nodig medicamenteus behandeld. Om aan te sterken en weerstand op te bouwen tegen besmettelijke ziekten werden ze verwezen naar de speciaal voor hen door het werkveld opgerichte gezondheidskolonie. Na het doorlopen van de school voor buitengewoon onderwijs konden niet alle leerlingen direct geplaatst worden in een betrekking in de maatschappij. Daarom werden door de scholen speciale vervolgotrajecten ontwikkeld. Voor die leerlingen die voortdurende nazorg nodig hadden werden werkinrichtingen opgericht. Beroepsopleiding, gezondheids-

zorg en nazorg werden zo onlosmakelijk verbonden met de scholen voor buitengewoon onderwijs. Tenslotte moest er kennis ontwikkeld worden voor de specifieke doelgroep, waarvoor de hoofdpersonen aansluiting zochten bij ontwikkelingen in het buitenland en bij de Nederlandse universiteiten. De zeven thema's die hun initiatieven en publicaties domineerden waren: groei en uitbreiding van de sector, samenwerking tussen onderwijzers en artsen, adequate toelatingsdiagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal, deskundigheidsbevordering van de leerkrachten, het verbeteren van de gezondheid van de leerlingen, het ontwikkelen van de nazorg en tenslotte de kennisontwikkeling in theorie en praktijk. Deze zeven thema's vormden voor hen de kern van het professionaliseringsproces. De professionalisering van het buitengewoon onderwijs was het gevolg van de inspanningen van vijf instituties: de staat (de landelijke, provinciale en gemeentelijke overheid), de beroepsvereniging (Vereeniging van Onderwijzers en Artsen), andere beroepsorganisaties (onderwijsbonden, zusterorganisaties, vereniging van schoolartsen en verenigingen van spraakleraren), de beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs, en het werkveld (de school voor buitengewoon onderwijs met onderwijzers, artsen en leerlingen).

De hoofdpersonen stonden niet alleen. Ook een groot aantal andere leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zoals bijvoorbeeld Barreveld Bute, Linthorst, Van Praagh, Vos en Van der Waals, en een groot aantal personen uit andere beroepsgroepen en instituties, zoals bijvoorbeeld de spraaklerares Van Danzig, de onderwijsvakbondsmans Ketelaar, en de hoogleraar pedagogiek Kohnstamm, speelden een belangrijke en dikwijls cruciale rol in de ontstaansgeschiedenis van het buitengewoon onderwijs. De vier genoemde hoofdpersonen hadden echter bestuurlijke verantwoordelijkheid binnen meerdere van de vijf genoemde instituties en bevorderden daarmee tevens de samenwerking en interactie tussen deze instituties. P.H. Schreuder was hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs, voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, secretaris van de beroepsopleiding en voorzitter van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie. Herderschêe was als parttime schoolarts verbonden aan enkele scholen voor buitengewoon onderwijs, bestuurslid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, bestuurslid van de beroepsopleiding en lector infectieziekten aan de Universiteit van Amsterdam. Schoolarts Van Voorthuijsen werd inspecteur van het buitengewoon onderwijs en behartigde in die hoedanigheid de belangen van de staat, maar hij was ook adviseur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en bestuurslid van de beroepsopleiding. Jacobs, begonnen als onderwijzer bij P.H. Schreuder, werd hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs, eindredacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* en secretaris/penningmeester van de beroepsopleiding. Deze vier strijdmakkers - want zo zagen en noemden ze elkaar - ontmoetten elkaar formeel en informeel bij talrijke gelegenheden, in besturen, in redacties, bij congressen en jubilea.

Het ontstaan, de groei en de professionalisering van de nieuwe onderwijssector vonden plaats onder invloed van samenwerking en interactie tussen genoemde vijf instituties, met een pioniers- en aanjaagfunctie voor de vier hoofdpersonen, welke zichtbaar werd in de zeven door hen geprioriteerde thema's. Deze voorvechters van het buitengewoon onderwijs kregen hierbij niet alleen te maken met ontwikkelingen binnen het onderwijs, maar ook met ontwikkelingen op het gebied van gezondheid, sociale klasse, armoede, emancipatie en stigmatisering van de leerlingen. Zij positioneerden zich door hun keuze om solidair te zijn

met wat zij beschouwden als de zwaksten in de samenleving. Alle vier werden ze bijvoorbeeld bestuurslid bij de Centrale Vereeniging voor Gezondheidsskolonies voor Zwakzinnigen in Ede, een kolonie opgericht door het werkveld, omdat de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs werden geweigerd door de bestaande gezondheidsskolonies.

Om dit professionaliseringsproces te beschrijven en te verklaren werd gewerkt met twee theoretische benaderingen: de 'professionaliseringstheorie' en de 'figuratietheorie'. Professionalisering wordt hier gebruikt om de initiatieven en ontwikkelingen te analyseren die uiteindelijk leidden tot een nieuwe onderwijssector, het buitengewoon onderwijs, die voldeed aan de criteria die gelden voor professionalisering. Het begrip figuratie wordt gebruikt als instrument om de voor deze professionalisering noodzakelijke samenwerking tussen een aantal instituties en belangrijke figuren te onderzoeken.

Het onderzoek richtte zich op de periode 1901-1950. Na een korte proloog over de jaren daarvoor begint deze studie daarom met de Leerplichtwet van 1901 en behandelt in het eerste deel de periode 1901-1920. De tweede periode, 1920-1950, begint eveneens met een onderwijswet, de Lager Onderwijswet van 1920 waarin het buitengewoon onderwijs als aparte onderwijssector in de wet wordt opgenomen, en eindigt met de invoering van het Koninklijk Besluit (KB) van 1949.

Ontstaan, groei en professionalisering (ca. 1895-1920)

Toen de hoofdpersonen van deze studie begin twintigste eeuw hun loopbaan als onderwijzer of arts begonnen, bestond er nog geen stelsel van buitengewoon onderwijs. Eind negentiende eeuw nam het aantal leerlingen in het toen nog strikt klassikale onderwijs fors toe en daarom werd in de steden Den Haag en Rotterdam, overigens vooral in het belang van het gewone onderwijs, geëxperimenteerd met een aparte klas voor 'achterlijke kinderen', een zogenaamde 'hulpklas', als onderdeel van een lagere school. Deze hulpklassen waren mogelijk geworden door samenwerking tussen de lokale overheid, onderwijzers en artsen, het scholenveld en de plaatselijke afdelingen van organisaties als Volksonderwijs, het Nederlands Onderwijzers Genootschap (NOG) en de Bond van Nederlandse Onderwijzers (BvNO). Gezien vanuit de figuratiebenadering waren de belangen van de verschillende instituties op lokaal niveau interdependent. Daarmee werd de kiem gelegd van het latere buitengewoon onderwijs. Met genoemde initiatieven in de grote steden, zoals Den Haag en Rotterdam als basis, namen activistische onderwijzers twee jaar na de invoering van de Leerplichtwet in 1901 het initiatief tot de professionalisering van een nieuw onderwijsdomein, dat in het werkveld al snel buitengewoon onderwijs ging heten.

Door de invoering van de leerplicht moesten alle leerlingen naar school. Voor leerlingen met bijvoorbeeld een verstandelijke beperking was het strikt klassikale onderwijs niet geschikt en daarom was in de Leerplichtwet al opgenomen dat deze leerlingen vrijstelling kregen van de onderwijsverplichting. Onduidelijk was de positie van de al bestaande 'hulpklassen' in Den Haag en Rotterdam en met name onduidelijk was de vraag of deze klassen nu wel of niet onder de Leerplichtwet vielen. Minister Kuyper loste in 1905 dit probleem formeel gezien eenvoudigweg op door het onderwijs aan 'zwakzinnige kinderen', zo was de officiële benaming, buiten de Lager Onderwijswet te plaatsen. Daarmee was het feitelijke probleem uiteraard niet opgelost. De staat nam een afwachtende houding aan en gaf geen randvoorwaarden waaronder het onderwijs aan kinderen met een verstandelijke beperking zich zou

moeten ontwikkelen. De prioriteit van de staat lag bij het gewone onderwijs dat door de invoering van de leerplicht sterk groeide met alle financiële gevolgen van dien. Om het buitengewoon onderwijs toch in aanmerking te laten komen voor rijkssubsidie werd in 1907 een aparte subsidieregeling, de *Regelen in acht te nemen bij het toekennen van Rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* van kracht. Deze subsidieregeling was principieel van groot belang. Zij betekende de eerste erkenning door de staat van het buitengewoon onderwijs als apart onderwijsdomein. Van voortvarend handelen door de staat was overigens ook nu geen sprake. Minister Heemskerk maakte de Regelen, een ministerieel besluit, namelijk pas twee jaar later om financiële redenen aan zijn inspectie bekend. Binnen het figuratiepatroon had de staat begin twintigste eeuw dus een terughoudende rol wat betreft het onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking.

Een belangrijke stap in het professionaliseringsproces werd gezet toen de onderwijzers D. Köhler, de broers A.J. en P.H. Schreuder en hun neef I. Schreuder, en J. Klootsema besloten om de verschillende collectieve belangen te verenigen. Zij richtten in 1903 de beroepsvereniging, Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen, op. Hiermee werd de basis gelegd voor de start van de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs beschouwden zich vanaf die tijd als een aparte beroepsgroep voor een nieuw onderwijsdomein. De genoemde vereniging streefde naast de voortdurende verbetering van het buitengewoon onderwijs en het bevorderen van de oprichting van aparte scholen, ook de belangenbehartiging van haar leden na. Die belangen betroffen de professionele ontwikkeling van de leden en versteviging van hun rechtspositie. Het waren sterk gemotiveerde onderwijzers, idealisten en activisten, die ondanks de slechtere arbeidsvoorwaarden toch in het buitengewoon onderwijs gingen werken en lid werden van de beroepsvereniging. Van belang voor de beroepsvereniging was dat de oprichters elkaar al kenden, dat ze actief waren in andere verenigingen, zoals het NOG en de Vereeniging Volksonderwijs, in diverse onderwijsbladen publiceerden, en directe contacten hadden met parlementariërs zoals Verwey en Dolk van de Liberale Unie. Zij beschikten daardoor bij de start van de nieuwe vereniging al over een netwerk dat gemobiliseerd kon worden om de belangen van de nieuwe vereniging en de nieuwe onderwijssector te ondersteunen.

Onderwijzers namen dus het initiatief om deze beroepsvereniging op te richten. Voor het onderwijs aan leerlingen met een verstandelijke beperking was, zo was de ervaring van de oprichters van de vereniging, echter tevens voortdurende samenwerking met de arts-psychiater in een medisch-pedagogische commissie vereist. Daarom was tijdens de oprichtingsvergadering, waarbij alleen onderwijzers aanwezig waren, het besluit genomen om ook de arts-psychiaters die verbonden waren aan de inrichtingen voor 'achterlijke en zenuwzwakke kinderen' te vragen lid te worden van de vereniging. Gezaghebbende psychiaters als Winkler, Wijsman en Sissingh stemden hiermee in en werden lid van de vereniging. Het gezag van de artsen straalde af op de hele vereniging en tegelijkertijd werd zo ook de vereiste wetenschappelijke medische kennis, noodzakelijk voor diagnostiek en toelating, verkregen. In het (Hoofd)bestuur van de beroepsvereniging en in de redactie van het vaktijdschrift zou voortaan altijd een (zenuw)arts zitting hebben. Het aantal arts-leden van de vereniging bleef overigens beperkt en zij waren dikwijls afwezig op de (landelijke)vergaderingen, omdat zij weinig tijd hadden en vooral arts wilden blijven.¹ Dat laat onverlet dat

artsen, zoals Wijsman, Herderschêe en Van Voorthuijsen, een zeer belangrijke en gezaghebbende en niet zelden doorslaggevende rol vervulden, zowel in de vereniging als in het werkveld. Dit was mogelijk omdat zij zich als gelijkwaardige partners van de onderwijzers opstelden en ze in staat waren om het vraagstuk van buitengewoon onderwijs niet alleen vanuit medische maar ook vanuit opvoedkundige hoek te benaderen.

Met het besluit om alleen onderwijzers en artsen die verbonden waren aan een inrichting voor 'achterlijke' of 'zenuwzwakke' kinderen toe te laten als lid, werd de vereniging exclusief voor deze twee beroepsgroepen. Het bestuur zag echter al direct het belang in om hiernaast een netwerk van interdependente personen respectievelijk beroepsgroepen op te bouwen om de doelstellingen van de vereniging te realiseren. Vanuit het figuratieperspectief gezien was dit een betekenisvolle stap, want vooraanstaande politici, schoolopzieners en bestuurders werden als 'buitengewoon lid' gevraagd. Hierdoor werd de vereniging verankerd in een invloedrijk netwerk. Voor een professie in wording was deze binding met belangrijke personen van belang om wet- en regelgeving te beïnvloeden. Van groot belang hierbij was bijvoorbeeld de benoeming tot erelid van de invloedrijke districtsschoolopziener J.H. Gunning, in 1907 ontwerper van de Regelen, in 1919 lid van de Onderwijsraad en in 1923 benoemd tot hoogleraar pedagogiek in Utrecht.

Zoals gezegd werden de opgerichte scholen voor 'achterlijke' kinderen in het werkveld al snel scholen voor buitengewoon onderwijs genoemd. Met de naam School voor Buitengewoon Onderwijs, geïntroduceerd in 1905 door het Rotterdamse schoolhoofd D. Köhler, werd aangegeven dat het onderwijs zich aanpaste aan de leerling. Bijzonder was dat in de periode 1901-1920 nagenoeg alle onderwijzers van de scholen voor buitengewoon onderwijs lid waren van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Hierdoor kon afstemming, bijvoorbeeld ten aanzien van de verplichte jaarverslagen van de scholen voor buitengewoon onderwijs aan de minister met de wensen van de beroepsvereniging, eenvoudig plaatsvinden. Beïnvloeding van de staat vond dus langs meerdere wegen plaats: via adressen van de vereniging, via de jaarverslagen van de scholen, via beroepsorganisaties die eveneens belang hadden bij het buitengewoon onderwijs en via buitengewone leden van de vereniging.

De Haagse school van P.H. Schreuder, gedurende lange tijd voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werd een voorbeeldschool voor de andere scholen voor buitengewoon onderwijs in Nederland. Het onderwijs werd afgestemd op de individuele leerling en daarbij stond het planmatig handelen centraal. Omdat bestaande leermiddelen niet altijd geschikt waren maakten de onderwijzers zelf hun leermateriaal. Hiernaast nam het spreekonderwijs een belangrijke plek in, omdat een groot aantal leerlingen spraakproblemen had. Daarmee deed de spraakleraar, in dit geval P.H. Schreuder zelf, zijn intrede in de school. Uitbouw en groei van het buitengewoon onderwijs in Den Haag vond plaats, omdat er een goede samenwerking was met het gemeentebestuur en met plaatselijke organisaties, die ook zitting hadden in de door P.H. Schreuder in 1905 opgerichte steunvereniging Zorg voor het Achterlijke Kind. Daarom stimuleerde hij om in iedere plaats waar een school voor buitengewoon onderwijs werd opgericht een steunvereniging Zorg voor het Achterlijke Kind op te richten. Naast het hoofd van de school, dikwijls secretaris van de vereniging, werd de burgemeester of de onderwijswethouder lid van het bestuur, dat verder aangevuld werd met leden vanuit de lokale elite. De stevige vervlechting met de lokale bovenlaag, die vooral veel invloed had op het plaatselijk onderwijsbeleid, was belangrijk, om-

dat de school voor buitengewoon onderwijs ook financieel afhankelijk was van gemeentelijke subsidies voor salaris, bouw, onderhoud en uitbreiding van de school. In iedere gemeente met een school voor buitengewoon onderwijs ontstond zo een lokaal netwerk dat direct verbonden was met de school voor buitengewoon onderwijs en indirect met de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.

P.H. Schreuder stelde in 1910 voor dat in plaatsen waar een school voor buitengewoon onderwijs was opgericht ook een afdeling van de vereniging werd opgezet met een eigen bestuur. Vanuit het figuratieperspectief gezien bleven groei en uitbreiding van het buitengewoon onderwijs immers afhankelijk van de initiatieven en samenwerking tussen de verschillende instituties op gemeentelijk niveau. Het hoofd van de school voor buitengewoon onderwijs werd voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en tevens secretaris van de lokale vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind. Daarmee had hij een sleutelpositie in de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs en was er een sterke interdependentie tussen de verschillende instituties. De decentrale bestuursfilosofie, alles aan de basis tenzij..., werd kenmerkend voor de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Decentralisering bleek een effectieve strategie in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Scholing, uitbreiding van het domein buitengewoon onderwijs met gezondheidszorg, vervolgonderwijs en nazorg, en de belangenbehartiging van de leden vonden op lokaal niveau plaats. -

In 1919 was het werkveld uitgebreid tot 23 openbare zelfstandige scholen en vijf scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs. De aangekondigde financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, uitgangspunt van de Lager Onderwijswet van 1920, gaf echter ook uitzicht op het oprichten van meerdere scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs. Dit gegeven was aanleiding voor A.J. Schreuder en J. de Graaff om in 1919 de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs op te richten. De familie Schreuder zou ook een sterke rol krijgen in de ontwikkeling van het protestants-christelijk buitengewoon onderwijs, want naast A.J. Schreuder kregen nog twee leden uit deze onderwijsfamilie, waaronder de voorman P.G. Schreuder, een bestuurlijke functie. Omdat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen niet principieel openbaar/neutraal was kon er, mede door de goede familierelaties, tussen beide denominaties prima samengewerkt worden. Zo'n familiale samenwerking was er niet met de rooms-katholieke scholen. Deze organiseerden zich in 1924 onder het gezag van het Nederlandse Episcopaat in de Bond ter Bevordering van het Katholiek Buitengewoon Onderwijs met de onderwijzers J. Baptist en G.A.E. Christ in een leidende rol. Met de oprichting van de protestants-christelijke en rooms-katholieke vereniging was de verzuiling ook binnen het buitengewoon onderwijs gestart. De twee nieuwe organisaties waren overigens minder strijdbaar dan de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en zouden zich vooral als studievereniging positioneren. De Vereniging van Onderwijzers en Artsen bleef de stuwende kracht in de professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

In de periode 1901-1920 waren in het buitengewoon onderwijs dus cruciale stappen gezet voor de professionalisering: het oprichten van een beroepsvereniging, de afbakening van het domein, bevestiging daarvan door de staat door middel van de Regelen, de ontwikkeling van specifiek leermateriaal, en erkenning door overige beroepsgroepen. Tevens waren gunstige voorwaarden voor verdere beroepsontwikkeling van de onderwijzers gecreëerd door verbinding met invloedrijke personen, het betrekken van een

hiërarchisch hogere beroepsgroep bij het werk, namelijk de artsen, en het aantonen van de maatschappelijke relevantie van het buitengewoon onderwijs.

Van de vier hoofdpersonen in dit onderzoek waren het met name de onderwijzer P.H. Schreuder en de arts D. Herderschêe die in deze eerste periode bestuurlijke en inhoudelijke een beslissende rol speelden. Bestuurlijk door de beroepsvereniging als een onafhankelijke en gezaghebbende vereniging te positioneren. Inhoudelijk door hun publicaties en initiatieven met betrekking tot een adequate diagnostiek met hierop aansluitend specifiek leermateriaal, gezondheid, nazorg en deskundigheidsbevordering van de onderwijzers.

De andere twee hoofdpersonen deden in deze fase vooral inhoudelijk van zich spreken. De onderwijzer Jacobs richtte zijn aandacht op het maken van leermateriaal en nam het initiatief tot oprichting van de Uitgeverij Haga, een uitgeverij die een belangrijke bijdrage leverde aan de instrumentele professionalisering van de sector door het uitbrengen van diagnostische materialen en specifieke leermaterialen. Eveneens was hij vanaf 1916 actief in de uitbreiding van de gezondheidskolonie in Ede. Van Voorthuysen, schoolarts in Groningen en verbonden aan de in 1915 opgerichte school voor buitengewoon onderwijs in die gemeente, publiceerde over het thema gezondheid en over de samenwerking tussen schoolarts en onderwijzer. Hij werd in 1917 eindredacteur van *Pais*, tot 1920 het gemeenschappelijke tijdschrift van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, de Vereniging van Schoolartsen en de Vereniging van Spraakleraren. Hij zou in 1920 benoemd worden tot inspecteur van de nieuwe sector buitengewoon onderwijs en een cruciale rol gaan spelen in de professionalisering van het nieuwe onderwijsdomein.

In deze eerste periode waren dus de eerste belangrijke stappen gezet voor de professionalisering van een nieuwe onderwijssector, waardoor in de concept Lager Onderwijswet van 1920 het domein buitengewoon onderwijs een wettelijke status kreeg. De staat nam nu haar verantwoordelijkheid om via wetgeving buitengewoon onderwijs te realiseren voor alle leerlingen met een beperking. Verdere groei, uitbreiding met meerdere schoolsoorten en professionalisering van de sector leken nu mogelijk.

Buitengewoon Onderwijs (1920-1950)

Door de aangekondigde gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en de aparte wetsartikelen over het buitengewoon lager onderwijs in de Lager Onderwijswet van 1920, waren grote verwachtingen gewekt voor de toekomstige ontwikkelingen en verdere professionalisering van het buitengewoon onderwijs. Nadere regelgeving zou door middel van een KB vastgelegd worden. Het liep anders. Wegens een tekort aan financiële middelen besloot de staat alsnog de in de grondwet van 1917 vereiste financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs niet van toepassing te verklaren op het buitengewoon onderwijs. Opnieuw ging de prioriteit van de staat uit naar de financiering van het gewone onderwijs. Het gevolg was dat het KB van 1920 het predicaat 'voorlopig' kreeg. De financiële problemen van de staat waren ook de reden dat uitsluitend de subsidie voor de bestaande scholen voor zwakzinnigen in 1921 werd gecontinueerd. De hoge verwachting die in het veld was gewekt bij het concept van de Lager Onderwijswet van 1920, een wettelijke regeling voor alle soorten van scholen voor buitengewoon onderwijs, kwam niet uit. De opstelling van de staat, verwoord in een vijftal KB-'s, leidde vervolgens tot voortdurende spanningen met het werkveld, omdat adequate regelgeving voor alle kinderen met een beperking niet tot stand kwam.

Dikwijls wilden de ministers van Onderwijs wel meer investeren in de nieuwe sector, maar ze werden tegengehouden door een veto van hun collega, de minister van Financiën. Financiële redenen, herkenbaar door de tijd heen, waren voor de staat steeds aanleiding om de omvang van het buitengewoon onderwijs te beperken. Daardoor kregen kinderen of helemaal geen onderwijs of bleven rondtobben op de lagere school, met alle gevolgen van dien.

Van Voorthuijsen werd in 1920 door onderwijsminister De Visser aangesteld als inspecteur van het buitengewoon onderwijs. Opmerkelijk is dat Van Voorthuijsen, verantwoordelijk voor voorbereiding en handhaving van het overheidsbeleid, het werkveld ook na deze benoeming bleef ondersteunen en zijn inventiviteit en strijdbaarheid inzette door verschillende groepen van kinderen met een beperking op creatieve wijze onder de bekostiging van een KB te brengen. Daarnaast ondersteunde hij de uitbreiding van het werkveld met de gezondheidskolonie, vervolgonderwijs, werkinrichtingen en de beroepsopleiding voor onderwijzers. Doordat de onderwijsministers deze uitbreiding van het buitengewoon onderwijs opnamen in hun verantwoording naar de Staten-Generaal sanctioneerde de staat indirect deze uitbreiding van het werkveld.

De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, waaraan inspecteur Van Voorthuijsen als adviseur verbonden was, bleef zich inzetten voor verdere professionalisering van de sector buitengewoon onderwijs. Belangrijke onderwerpen, zoals bijvoorbeeld individualisering, zaakonderwijs, spreekonderwijs en nazorg, werden in commissies besproken en vervolgens in beleidsvoorstellen voor de algemene vergadering voorbereid. Vanwege die eigenheid wenste de beroepsgroep van onderwijzers een grote vrijheid om het onderwijs in te richten. Deze autonomie, een cruciaal kenmerk voor een beroepsgroep, werd door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen bij de overheid geclaimd. In 1925 werd deze roep om professionele vrijheid gehonoreerd, waarbij inspecteur Van Voorthuijsen het laatste woord kreeg.

De pogingen van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen om met de onderwijsvakbonden, het NOG en de BvNO, gezamenlijk op te trekken en verenigd de belangen van het buitengewoon onderwijs te behartigen, lukten maar ten dele. Dat kwam door de uiteenlopende belangen. De BvNO bleef van mening dat zij de rechtspositionele belangen dienden te behartigen van alle leerkrachten, dus ook van de leden die lid waren van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Ook was zij het niet eens met het streven naar een afzonderlijke beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs, want dat zou een aparte professie betekenen, juist datgene wat de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen nastreefde. De samenwerking met de confessionele organisaties voor buitengewoon onderwijs, ofwel op hetzelfde onderwijsterrein, verliep beter en groeide uiteindelijk naar een federatief verband. Het rooms-katholieke buitengewoon onderwijs kwam traag op gang, maar het aantal scholen nam toe toen in 1921 de kerkelijke leiding de beslissing nam om meer scholen te stichten. Bij het protestants-christelijk buitengewoon onderwijs verliep deze ontwikkeling langzamer door een grote terughoudendheid ten aanzien van het oprichten van scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking vanuit de gedachte dat het initiatief tot het oprichten van een school van de ouders behoorde uit te gaan. Naast genoemde verenigingen was er nog een vereniging, de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie, die van betekenis werd voor de professionalisering van het buitengewoon onderwijs, omdat deze vereniging een nieuwe beroepsgroep met een eigen specialisme in het buitengewoon onderwijs introduceerde, namelijk de logopedist. Met deze vereniging, opgericht door P.H.

Schreuder, Van Danzig en Linthorst, ontstond een nieuwe en invloedrijke organisatie die nauw verweven was met de wetenschap en door de overheid werd erkend als beroepsorganisatie. Een andere belangrijke vereniging was de in 1932 opgerichte Vereniging Nazorg Buitengewoon Onderwijs. Van deze vereniging was De Boer, actief lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, maar ook van de BLO-groep van de BvNO, initiator en voorzitter. Vanuit de figuratiebenadering gezien vormde de vertakking en vervlechting met een aanzienlijk aantal organisaties, met verschillende doelen en belangen, een noodzakelijke en effectieve motor voor de verdere professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

In deze studie is de aandacht vooral gericht op de inspanning van de vier hoofdpersonen op de zeven geselecteerde thema's die hun denken en handelen domineerden. Het buitengewoon onderwijs ging zich meer en meer onderscheiden door 'instrumentele professionalisering', namelijk: eigen diagnostiek en leermethodes. Herderschêe, lid van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en van de redactie van het vaktijdschrift, verrichtte bijvoorbeeld belangrijk wetenschappelijk werk door de test Binet-Simon aan te passen, uit te breiden en te normeren aan de Nederlandse populatie. Daarnaast had Herderschêe een *Individueel Register* ontworpen, zodat de observaties van de leerkracht meer geobjectiveerd en systematisch konden worden vastgelegd. Deze testen werden uitgegeven door de door Jacobs en collega's opgerichte Haagse uitgeverij Haga. De door leerkrachten ontwikkelde lesmethodes voor het buitengewoon onderwijs en de psychologische testen, maar ook studieboeken en tijdschriften, kwamen via deze uitgeverij voor het werkveld beschikbaar. Daarmee werd de eigen identiteit van het buitengewoon onderwijs benadrukt.

Een ander belangrijk punt voor de hoofdpersonen bleef de noodzakelijke professionaliteit van de leerkracht. Het duurde echter tot 1929 voordat een tweejarige beroepsopleiding door de staat werd erkend en gesubsidieerd. De opleiding voor het protestants-christelijk en bijzonder/neutraal buitengewoon onderwijs werd in 1932 geformaliseerd door de oprichting van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. P.H. Schreuder, Herderschêe, Van Voorthuijsen en Jacobs werden bestuurslid. Ook de hoogleraren pedagogiek, Kohnstamm, Waterink en Casimir, namen zitting in dit bestuur en versterkten zo de professionele ontwikkeling van de onderwijzers door hun inbreng met wetenschappelijke kennis. Hierdoor was er sprake van een menselijke figuratie tussen wetenschap, de beroepsopleiding en het werkveld. Ondertussen ontwikkelden de kinderpsychiatrie en de ontwikkelingspsychologie zich. Ook vanuit deze disciplines werden academici als bestuurder of docent aangesteld. Langs die weg werd naast de kennisoverdracht uit de praktijk nieuwe academische kennis ingebracht in de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs.

In de periode van 1920 naar 1950 was het buitengewoon onderwijs aanzienlijk gegroeid van 28 scholen met 3.078 leerlingen in 1920 tot 273 scholen met 32.914 leerlingen in 1950. Niet alleen het aantal scholen, maar ook het aantal werkinrichtingen was sterk toegenomen en ook de gezondheidskolonie voor de leerlingen van het buitengewoon onderwijs was fors uitgebreid. Mede door deze groei van het buitengewoon onderwijs ontstond in de crisisjaren de gedachte dat het aantal zwakzinnigen in de maatschappij te sterk toenam. In diverse landen, zoals Amerika, Denemarken en Duitsland, speelde eenzelfde discussie die daar ook gevolgd werd door eugenetische maatregelen. Ook in Nederland werden maatregelen bediscussieerd, maar door de overwegend confessionele kabinetten niet genomen.

Van Houte, in 1937 de opvolger van Van Voorthuijsen als inspecteur en na de oorlog de eerste Nederlandse hoogleraar in de orthopedagogiek, voorzag al vroeg het gevaar dat de eugenetische maatregelen, als onderdeel van de nazi-ideologie, ook toegepast zouden gaan worden op leerlingen van het buitengewoon onderwijs. Zijn zorg kwam uit. Joodse leerlingen werden in de Tweede Wereldoorlog van de scholen voor buitengewoon onderwijs verwijderd en uiteindelijk omgebracht. Ook zwakzinnigen werden doelwit van de nazi's. Het wegvoeren van 'zwakzinnigen' in Nederland kon echter op het laatste moment voorkomen worden, doordat Van Houte het archief van het buitengewoon onderwijs met de centraal opgeslagen gegevens van (oud-)leerlingen vernietigde en onmiddellijk erna onderdook.

Na de Tweede Wereldoorlog wilde de politiek de Lager Onderwijswet van 1920 vernieuwen. Omdat in die wet het buitengewoon onderwijs als aparte onderwijssector was onderscheiden, zou de voorgenomen wijziging van de wet een goede gelegenheid zijn om de belangen van het buitengewoon onderwijs onder de aandacht van de politiek te brengen. Vanuit de figuratiebenadering was het nieuwe KB het resultaat van samenwerking tussen de staat, het werkveld, de beroepsorganisaties en de wetenschap, met Van Houte als een sterk verbindende factor. Alweer een succesvolle menselijke figuratie. Het KB van 1949 werd trouwens opnieuw, na vijf eerdere KB-'s, een voorlopige regeling, waarbij het aantal schooltypen fors werd uitgebreid, namelijk van zeven naar veertien. De leerplicht werd echter niet ingevoerd, omdat dan de overheid ook de verpleeggelden en huisvestingskosten zou moeten betalen voor die kinderen waarvoor in hun buurt geen geschikte school voor buitengewoon onderwijs was. De besturen kregen in het KB van 1949 wel meer mogelijkheden om scholen te stichten, want nu werden ook de exploitatiekosten van het bijzonder buitengewoon onderwijs door de overheid vergoed. Het gevolg van dit KB was een forse toename van het aantal leerlingen in het buitengewoon onderwijs. Nieuw was dat de staat met het KB van 1949 voor het eerst de verantwoordelijkheid had genomen om voor bijna alle leerlingen met een beperking speciaal onderwijs mogelijk te maken. De interdependentie tussen de instituten had zich nu fundamenteel gewijzigd. Vanaf die tijd was de staat direct verantwoordelijk voor de verdere professionalisering van het buitengewoon onderwijs.

De invloed van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen op het overheidsbeleid zou langzamerhand verminderen toen de eigen sector voldoende vorm had gekregen. Het accent kwam nu meer te liggen op de kennisontwikkeling ten aanzien van diagnostiek en behandeling van kinderen met een beperking in plaats van op het bevorderen van de oprichting van afzonderlijke scholen en de belangenbehartiging van de leden. De professionele deskundigheid van de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs werd zichtbaar in 1950 door de nieuwe naam van de vereniging: Vereniging van Orthopedagogen en Artsen, die orthopedagogisch werkzaam zijn.² Met de invoering op 1 januari 1950 van het nieuwe KB werd een nieuw tijdperk voor het buitengewoon onderwijs ingeluid. Voor bijna alle leerlingen met een beperking werd nu onderwijs verplicht. Dit was mede gerealiseerd dankzij de grote inspanning in de daaraan voorafgaande vijftig jaar van onderwijzers en artsen, met name de vier hoofdpersonen van deze studie.

Tenslotte

Met het KB van 1949 waren de verhoudingen tussen de instituties gewijzigd. De staat was nu de dominante institutie geworden, terwijl de wetenschap met de nieuwe discipline

orthopedagogiek een belangrijke rol in de vormgeving van het buitengewoon onderwijs kreeg. Als gevolg van dit KB maakte het werkveld, met name de scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs, een sterke groei door, alhoewel de volledige financiële gelijkstelling tussen openbaar buitengewoon onderwijs en bijzonder buitengewoon onderwijs pas in 1959 werd verkregen.³ De beroepsvereniging van onderwijzers en artsen had de naam en de statuten gewijzigd en ging zich vanaf 1950 toeleggen op de theorievorming, met als gevolg dat voortaan alleen nog de onderwijsbonden de professionele belangen van de leerkrachten van de scholen voor buitengewoon onderwijs gingen behartigen.

Sinds het begin van de twintigste eeuw waren tientallen personen en vele organisaties betrokken bij de ontwikkeling van een wettelijk kader voor het buitengewoon onderwijs. Hun inspanningen en bijdragen waren uiteindelijk bepalend voor de vormgeving. De vier hoofdpersonen hadden hierbij in en met de verschillende instituties geijverd om het onderwijs aan de meest kwetsbare groepen te verbeteren en uit te breiden. Zij ondersteunden elkaars inspanningen om het buitengewoon onderwijs te professionaliseren en zagen elkaar als strijdmakers.⁴ Deze strijd werd zichtbaar in de wijze waarop zij hun werk deden, in het nemen van bestuurlijke verantwoordelijkheden en in de vele publicaties van hun hand. Arts Van Voorthuijsen en onderwijzer P.H. Schreuder stemden hierbij hun ideeën betreffende de professionalisering van het buitengewoon onderwijs op elkaar af en legden deze wensen separaat, via onderwijsverslagen en adressen, neer bij de opeenvolgende ministers van Onderwijs. Jacobs had gaandeweg de bestuurlijke taken van P.H. Schreuder overgenomen en zorgde ervoor dat genomen initiatieven verder werden ontwikkeld. Herderschêe, de kritische wetenschapper, informeerde de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen over actuele wetenschappelijke ontwikkelingen. Overheid (Van Voorthuijsen), werkveld (P.H. Schreuder en Jacobs) en wetenschap (Herderschêe) waren door hen in de verschillende besturen van instituties succesvol met elkaar verbonden. Zij werden belangrijke inspirators voor de professionalisering en daarmee voor het groeiend zelfbewustzijn van het buitengewoon onderwijs. Zij waren een stuwende kracht bij de zeven behandelde thema's en publiceerden er uitgebreid over. Zij werden gedreven door de overtuiging dat leerlingen die niet mee konden komen in het gewone onderwijs recht hadden op speciaal onderwijs. Zij stelden zich verantwoordelijk voor de ontwikkeling van de individuele leerling in en buiten de school met als uiteindelijk doel dat kinderen met een beperking een goede plek in de samenleving zouden krijgen en niet meer werden buitengesloten. Hiervoor hadden ze telkens de samenwerking gezocht met andere organisaties op het terrein van het buitengewoon onderwijs. Samenwerking, omdat gemeenschappelijk een krachtiger invloed kon worden uitgeoefend op de politiek om voor de kinderen met een beperking passend onderwijs, verankerd in wetgeving, te realiseren. Zij leverden hiermee een groot aandeel aan de professionalisering die uiteindelijk leidde tot een wettelijk stelsel van Buitengewoon Lager Onderwijs, later Speciaal Onderwijs genoemd.

Vanuit het nu terugkijkend naar de periode waarover dit onderzoek handelt valt op dat de overheid in de jaren erna steeds meer invloed op het buitengewoon onderwijs kreeg. Dat heeft ertoe geleid dat tegenwoordig alle inspanning erop is gericht om waar mogelijk aan alle leerlingen tezamen onderwijs te geven. Er is daarbij gerichte en substantiële aandacht voor leerlingen met een beperking. Zowel bij de overheid, de wetenschap, de onderwijsbonden als binnen het werkveld wordt nu vooral gedacht vanuit inclusie en passend onderwijs

in plaats vanuit het streven naar een zelfstandige sector, zo typerend voor de hoofdpersoon uit mijn onderzoeksperiode. De overheid heeft daarbij op basis van steeds aangepaste wetgeving de regie genomen.

In de eerste helft van de twintigste eeuw was de invloed van de staat zoals we zagen nog heel gering. De staat nam toen geen initiatief voor het ontwikkelen van een wettelijk kader betreffende de uitbreiding en professionalisering van het buitengewoon onderwijs, maar gaf veelal achteraf 'impliciete goedkeuring' aan de initiatieven die voortkwamen uit het werkveld. Ook kon zij, wanneer de financiële nood hoog was, de subsidiëring van deze uitbreiding en professionalisering alsnog stopzetten. In de eerste twintig jaar van de eenen-twintigste eeuw is de wettelijke verantwoordelijkheid van de staat heel anders. Deze is nu gericht op het waarborgen van een inclusief onderwijssysteem.⁵ De Wet passend onderwijs is daarbij de spil. Hiermee werd met ingang van 1 augustus 2014 de zorgplicht van alle scholen van kracht. Met deze wet beoogde de overheid te bereiken dat alle kinderen een plek krijgen die past bij hun specifieke ondersteuningsbehoefte.⁶ Van verwijzing naar het speciaal onderwijs kan hierdoor alleen nog sprake zijn wanneer aantoonbaar intensieve begeleiding nodig is. Het overheidsbeleid kreeg hiermee twee pijlers. De eerste pijler is het in stand houden van de al langer bestaande scholen voor speciaal onderwijs voor leerlingen die op grond van een stoornis of beperking niet het regulier onderwijs kunnen volgen. Deze scholen vallen onder de Wet op de Expertise Centra, ingevoerd in 1998.⁷ De tweede beleidspijler beoogt om zoveel mogelijk leerlingen passend onderwijs te geven in het reguliere onderwijs, een samenwerkingsverband van scholen, waarvan de scholen voor speciaal basisonderwijs - voorheen scholen voor leerlingen met een licht verstandelijke beperking en/of scholen voor leerlingen met leer- en gedragsmoeilijkheden - deel uitmaken.⁸

In de praktijk betekent dit dat ruim 100.000 leerlingen jaarlijks gebruik van speciaal onderwijs en speciaal basisonderwijs. De laatste jaren is sprake van een lichte stijging.⁹ Maar naast deze vorm van speciaal onderwijs krijgt in het reguliere onderwijs inmiddels zo'n 8% van alle leerlingen, gemiddeld vijftien leerlingen per school, extra ondersteuning in het kader van de Wet passend onderwijs.¹⁰ De meesten hebben een leerachterstand, relatief vaak in combinatie met gedragsproblemen.¹¹ Hier ligt een belangrijke taak voor de leerkracht, want extra ondersteuning van de leerkracht vereist specifieke deskundigheid.¹² In de eerste helft van de vorige eeuw was deskundigheidsbevordering van de leerkracht een kern thema van de voorvechters van het buitengewoon onderwijs. De inmiddels sterk gegroeide wetenschappelijke kennis over de achtergrond van een leerachterstand en/of gedragsprobleem wordt tegenwoordig echter vanuit een aantal professies de school ingebracht. Dat gebeurt via schoolbegeleiders zoals onderwijskundigen, orthopedagogen en psychologen met als doel om in overleg met ouders en leerkracht een realiseerbaar plan op te zetten voor een leerling met extra ondersteuning. De huidige wetgeving veronderstelt dus impliciet een hoge mate van deskundigheid van de leerkracht, die deze kennis immers moet verwerken in de benadering van de betreffende leerling.¹³ Het is juist daarom opmerkelijk dat in de huidige rapporten en debatten deze noodzakelijke deskundigheid van leerkrachten niet of nauwelijks aan de orde is.¹⁴ Effectief onderwijs aan leerlingen met een beperking of aan leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben is immers sterk afhankelijk van de deskundige en gemotiveerde professional in de klas: de leerkracht.

This study, entitled *Strijdmakkers* (Brothers in Arms) is directed at the coming into being of the growth and the professionalization of primary school level special needs education, a position that developed alongside the regular primary education system in the period from 1895-1950. Two separate professions, educationalists and medical doctors found each other in their struggle to realize appropriate education for children who were being excluded. To this end, the medics, Van Voorthuijsen and Herderschêe, both raised in patrician families, and the teachers, P.H. Schreuder, hailing from a family of educators, and Jacobs, from a lower middle-class background, often played an influential and deciding role. These four key persons took on countless initiatives and led the fight to find a fully equipped place for special needs education in the Dutch education system. They sat on numerous committees that were either directly or indirectly concerned with the development of special needs primary education and thus had an influence on the national, provincial and local education policy. They fulfilled a prominent role in the *Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen* (The Association of Teachers and Doctors working at institutions for backward and neurasthenic children), were on the editorial board of the association's journal and published numerous articles and books. Important themes in their initiatives and publications included: cooperation between educators and medical practitioners; growth and expansion of the sector; promotion of the expertise in teaching staff; improvement of the health of pupils; admission diagnostics, including specific learning materials; the development of aftercare and finally the development of knowledge in theory and practice. The efforts made regarding these seven themes were contributory factors to the professionalization of special needs education.

The heading 'professionalization of special needs education' describes those initiatives that led to a legislated position that was identified by qualified professionals where specialized knowledge had been developed, directed towards the needs of a narrowly specified target group. Realizing this professionalization of special needs education was not only the result of the efforts of the Association of Teachers and Doctors working at institutions for backward and neurasthenic children, but also other institutions that played an important role: the governmental bodies (the state, provincial and local councils), the disciplinary field (schools of special needs education), the professional training (development of expertise) and a range of other professional groups (Roman Catholic and Protestant nursing organizations, trade unions for teachers, organizations for school doctors and speech therapists). Within this field of expertise there was evidence of mutual independence, expressed in the literature through the term 'figuration'. The coming into being, the growth and the professionalization of the new education sector took place under the influence of all these named institutions, with a strong pioneering mindset led by the four main persons, operationalized under the seven themes mentioned above.

This thesis is, following a short prologue, divided into two time periods, in which the state legislation and the consequences of this legislation in each time frame are investigated. This is because it is in this area where the main persons, the authorities and the other fields had to

manage their work. The boundaries of these timeframes are determined by the compulsory education law of 1901, the primary education legislation of 1920 and the resulting Royal Decrees, and the Royal Decree of 1949.

The first classes and schools for special needs education became a reality in Amsterdam, The Hague and Rotterdam. There was a lack of an adequate diagnostic framework, a lack of qualified professionals and indeed even less of a well-defined and governmentally recognized professional domain. Specific research-based knowledge was barely present. Around 1900 a socially critical generation of educators emerged, inspired by increases in socialism at that time, directing themselves towards reducing inequalities and pleaded for an equal-access education for all children. They received support from medical doctors, already recognized by the government as a professional group as early as 1865, who reported on the much-needed improvements in primary education. Their advice and reports boiled down to the same thing every year: improved ventilation, an end to overcrowded classrooms and provision of better sanitation. It was from this communal effort led by educators and doctors that the special needs education system would emerge.

On the 1st of January 1901, the law governing compulsory education was delivered. The remarkable thing about this law was that children who were unable to learn, for example because of limited mental capacity, had no obligation to be educated. A statement provided by a medical practitioner was sufficient for this to be approved. If such a statement was not available, their attendance would be deemed compulsory. However, if they did attend school any special needs were rarely attended to, they did not receive an education adapted to their needs. The schools that already existed for 'deaf-mutes, the blind, idiots, the backward and those with speech impediments', remained under jurisdiction of the Law for Secondary Education of 1863, because this field of education diverged too much from regular primary education. These pupils thus had no obligation to attend.

An important step in the professionalization process was made when the pioneers Köhler, A.J. Schreuder and Klootsema decided to unify several collective interests and in 1903 founded the professional body The Association of Teachers and Doctors working at institutions for backward and neurasthenic children. With this the seed was sown for special needs education. This organization had one goal: the continuous improvement of education for 'backward' children, the promotion of special institutions for 'backwards and neurasthenic children' and the promotion for members interests. The organization had thus placed itself at the intersection of a range of important issues. From an intersectional point of view they were directly involved in topics such as law and legislation, developing a body of knowledge of special needs education, health, poverty emancipation and trade union interests.

In the literature related to professionalization, select membership is a requirement for the acknowledgement of an organization as professional. In addition the field of expertise must be identified. The particular boundary of 'backward or neurasthenic children' was referred to in the inaugural meeting of the organization. Another identifiable step towards professionalization was the decision to open the door for extraordinary members. By letting important politicians, school inspectors and governors join the organization, the organization became anchored in an influential network. For a profession in development this link to important groups and the ruling class, would be of significance in its influence on legislation.

Because the institutions for 'backward and neurasthenic' children were largely indepen-

dent from local county policy, the central governing philosophy became 'everything back to basics, except...'. As a result, the organization saw a greater alertness and engagement with its goals such as the themes governing professionalization, promotion of expertise, expansion of special needs education regarding follow-up education and aftercare, tuning in to other organizations and promotion of its members interests. This could now happen at the local level.

The expectations that were cultivated in the field through the concept of the primary education legislation of 1920, a legislative framework for all types of schools and special needs education, were not realized. Only the subsidizing of the schools for the mentally challenged was continued in 1921. Also important was that there was no financial equality between the public schools and the schools of the Roman Catholic and Protestant nursing organizations in the field of special needs education. This was remarkable, because the building of equality was required by the constitution of 1918 and thereafter established in the education law of 1920. The attitude of the state, expressed in a series of Royal Decrees, led to continuous tensions in the field. The admission of different types of schools under the heading of a Royal Decree took place gradually and under restricted conditions. Due to a lack of public finances the expansion of special needs education was, contrary to the constitution, continually enforced.

Van Voorthuijsen, the inspector for special needs education appointed in 1920, kept referring in his annual reports to the injustice in mandatory education, the inequality in budgets between public schools for special needs education and the schools for special needs education from the Roman Catholic and Protestant nursing organizations, and the public interest imperative in the provision of sufficient measures for children with special needs. He demonstrated his ingenuity and fighting spirit by using creative means to bring several groups of children with various special needs under the defrayment of the Royal Decree.

Under the theme 'cooperation between teachers and doctors', little progress was seen. The number of doctors that joined the organization was limited and schoolmedics had little time to spend to special needs education demands. But this was not the case for the parttime schoolmedic Herderschêe. He developed psychological tests to determine the mental capacity of a pupil objectively. Accordingly, he maintained that the education system ought to adapt to this diagnostic technique. Special needs education thus started to distinguish itself more and more from ordinary education through 'instrumental professionalization': it was to have its own diagnostic tools and learning methods. These instruments were provided by the publisher Uitgeverij Haga, founded in 1920 by Jacobs and colleagues, specifically for special needs education. It was through this publisher that these pioneers took control over the publishing of textbooks and journals.

In the professionalization literature, autonomy is seen as a vital component of a professional organization. This autonomy was claimed from the state by the Association of Teachers and Doctors. They wished to determine their own working conditions in lieu of special needs education and not to be bound by the legislative oversight of ordinary primary education. Not a fixed curriculum, nor a learning plan with prescribed educational content, but rather the freedom to reach individualization of schooling was to be the goal. This claim was partially honored by the state in 1925 and the inspector of special needs education was to have the last word.

Promoting the health of the pupils was an important theme for the key persons, as it was through this that their school performance would improve. The Central Organization for

Health Colonies for the Mentally Handicapped (Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen), founded by P.H. Schreuder, became an inseparable component of special needs education. The four key persons in this study would take their place in the management of the health colony that eventually would develop to become an institution with a range of houses and a site where around 20,000 pupils would be recuperated and restored. Of significance was the fact that simultaneously the Association of Teachers and Doctors was expanding its own domain: in addition to establishing the health colony it was now including follow-up education and aftercare in its field of practice.

In the literature, a state recognized and subsidized vocational training is identified as characteristic of a professional working organization. This is strengthened when there is a scientific recognition given to the training. Because of this end, the association was promoted significantly. The first subsidized training programmes were not delivered until 1929. Eventually this training was formalized in the foundation of the Institute of Special Needs Education (Stichting voor Buitengewoon Onderwijs) in 1932. P.H. Schreuder, Herderschêe, Van Voorthuijsen and Jacobs became members of the steering committee. Additionally, the professors of education Kohnstamm, Waterink and Casimir had a seat on the committee and thus strengthened the professionalization of the teachers by bringing in their scientific knowledge. Eventually this coming together of theory and practice led to a new scientific discipline in 1949: Orthopedagogie.

The attempt of the Association of Teachers and Doctors to link up with a range of organizations and unify and promote the interests of special needs education only succeeded in part. The trade unions for teachers retained the view that they were to serve the positional interests of all teachers, thus also the members of the Association of Teachers and Doctors. In addition, the influential Union of Dutch Teachers (Bond van Nederlandsche Onderwijzers) was not in agreement regarding the striving for a separate professional training for special needs education. The cooperation between the Roman Catholic and Protestant Christian organizations for special education slowly grew into a federated relationship. The Roman Catholic special needs education was slow to emerge, but in 1921 under ecclesiastical leadership, the decision was made for the establishment of schools and the numbers increased dramatically. In the Protestant special needs education this development was even slower. In this arena there was a significant reluctance with reference to starting special schools for pupils with learning difficulties. It was only after van Voorthuijsen in 1936, emphasized during an introductory talk for the steering committee that it was not the parents, but the committee management that had to take the initiative to set up schools, that a gradual increase of Protestant Christian schools was witnessed.

In 1933, van Voorthuijsen informed the minister that in several countries in Europe legal declarations were introduced that allowed for the possibility of sterilization to decrease the 'number of mentally deficient' ones in society. He claimed that this method was inadmissible, as long as scientific pronouncements were not unequivocal. In the Netherlands, Van Voorthuijsen and Herderschêe, in response to these issues, published and informed pedagogues through their publications in the Journal for Special Needs Education (Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs).

On the 10th of May 1940, the start of the 2nd World War for the Netherlands, inspector I.C. van Houte wrote to his predecessor that a terrible disaster had come over the Netherlands

that would have a significant influence on special needs education. Van Houte had studied in Jena in the 1930s and predicted the danger that eugenic regulations as components of the Nazi ideology would also be applied to pupils in special needs education. Jewish pupils at special needs schools who were to be removed would eventually be killed. The worst catastrophe, the removal of all the 'mentally deficient' in the Netherlands could be halted at the last minute because van Houte destroyed the centrally stored archive of special needs education of (former) pupils. After the Second World War Special needs education had to be reconstructed. The Royal Decree of 1949 again became a temporary ruling where the school types were expanded to fourteen different types. In this decree, the management received more opportunities to establish schools as the exploitation funds for special needs education were now also being covered by the state. This led to a sharp rise in the numbers of pupils. From the perspective of figuration, the state had assumed responsibility to provide an education relevant to the needs of all pupils.

All four key persons, calling themselves 'brothers in arms' (*strijdmakkers*) had been striving for improving education for the most vulnerable for the first half of the 20th century. It was a struggle that became visible in their professional practice, in taking managerial decisions and through their many publications. Van Voorthuijsen and P.H. Schreuder tuned their ideas concerning the professionalization of special needs education and presented their requests independently to the Ministers of Education by means of education reports and public addresses. Their initiatives led to a binding policy for special needs education that was identified by qualified professionals, where a body of knowledge was developed according to the needs of specific groups.

Jacobs gradually took over tasks from P.H. Schreuder and made sure that initiatives were developed. Herderschêe, the critical researcher, informed the members of the Association of Teachers and Doctors on current scientific research. The government (Van Voorthuijsen), field of expertise (P.H. Schreuder and Jacobs), and scientific research (Herderschêe) were closely related. With this a growing self-awareness was developing regarding the professionalization of special needs education. They published widely and were a driving force behind the seven themes. They were motivated by the view that those children who could not be enrolled in regular education had a right to special needs education. As a result, they became activists who functioned in the 'here and now'. They presented themselves as responsible for the development of the individual pupil within and outside the school environment. Consequently, they were directly engaged in the development regarding legislation, education health, poverty, emancipation and stigmatization. They positioned themselves by choosing to stand in solidarity with the most vulnerable in our society. Conceived as such, they gave shape to special needs education with the ultimate goal that children who had a limited function, could have a role in society and were no longer excluded. To this end they continually sought cooperation with other organizations in the field of special needs education. Cooperation was important as a more powerful influence could be exerted in politics in order to realize the appropriate education for children with special needs and have this anchored in legislative policy. Most of all, thanks to the efforts made by these four brothers in arms, the first half of the 20th century saw a professionalization come into being that eventually led to the grounding of a system of special needs education.

Beknopte biografie van P.H. Schreuder (1876-1947).¹

P.H.

P.H. (Pieter Hendrik) Schreuder moet gezien zijn loopbaan wel een bijzondere man zijn geweest. Hij wordt terecht gezien als een van de grote voorvechters van het buitengewoon onderwijs. Een goed betaalde baan als schoolhoofd in Haarlem liet hij achter om onderwijzer te worden aan een klas met ‘achterlijke kinderen’. Deze klas was toen nog slechts een experiment. Garanties en vooruitzichten waren er niet. Maar juist het avontuurlijke van het experiment maakte dat hij de stap naar Den Haag maakte. De informatie die hij van zijn broer Anton had gekregen zal daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Weer als onderwijzer en vol met nieuwe ideeën ging hij aan de slag. Hij bouwde de klas uit tot een zelfstandige school.

Zijn school in Den Haag ging de spil vormen van waaruit het buitengewoon onderwijs zich ontwikkelde tot een apart stelsel van onderwijsvoorzieningen. De school waar hij begon bestaat nog en draagt zijn naam: P.H. Schreuderschool. Deze school staat op minder dan een steenworp afstand van het oorspronkelijke houten gebouwtje aan de Tenierstraat in de Schilderswijk, de Haagse volkswijk die ook nu nog als achterstandswijk bekend staat. P.H. Schreuder kwam uit een onderwijsfamilie. Een zestal Schreuders, broer en neven, vervulden in het Buitengewoon Onderwijs sleutelposities. P.H. was echter een begrip. Alleen het noemen van zijn voorletters of initialen was in onderwijskringen al voldoende om te weten wie bedoeld werd.

Illustratie 25. P.H. als jong onderwijzer.²

Jeugd en opleiding

P.H. bracht zijn jeugd door op Texel, waar zijn vader hoofd was van de openbare lagere school in De Cocksdorp. Zijn vader, Pieter Hendrik, trouwde met Barbartje Aafjes. Uit dat huwelijk werden zes kinderen geboren, drie jongens en drie meisjes. De oudste zoon, Anton, zou later hoofd van een ‘school voor minvermogenden’ in Den Haag worden. P.H. was de vijfde in de rij en werd op 6 juli 1876 geboren.³ Het gezin was Nederlands Hervormd en behoorde tot een ‘verlichte’ stroming. Zijn oom, broer van zijn vader, was godsdienstonderwijzer en aanhanger van het Darbisme. De nadruk lag hierbij op het praktische en ‘levend’ geloof.⁴ Bij huisbezoek werd vader Pieter Henrik veelvuldig geconfronteerd met de sociale gevolgen van alcoholgebruik. Beide ouders waren dan ook overtuigd lid van ‘de blauwe knoop’. De gezins- en familieband was hecht en P.H. bleef een goede relatie met zijn familie onderhouden.⁵ Dat alle kinderen het onderwijs in gingen zal aan die goede verstandhouding met de familie zeker hebben bijgedragen. P.H. werkte na zijn opleiding in Amsterdam

Illustratie 26. *Het echtpaar Schreuder-Hofstra*

bij zijn neef Johan, grondlegger van het Instituut Schreuder,⁶ een particuliere school die gebroken had met het strikt klassikale onderwijssysteem en nieuwe werkvormen had geïntroduceerd. Die school bestaat nog als 'Instituut Schreuder'. P.H. trad op 29 december 1898 in het huwelijk met Sibbeltje Hofstra. Sibbeltje had haar ouders op jonge leeftijd verloren en was opgegroeid in een weeshuis te Leeuwarden. Uit dat huwelijk werden drie kinderen geboren: Piet in 1901, Clas in 1904 en Ton in 1908. Na een korte periode werkzaam te zijn geweest in Amsterdam werd hij hoofd van de school van de Doopsgezinde gemeente in Haarlem. Op die school wilde het bestuur de

beste leerkrachten aantrekken en daarvoor werd meer betaald dan het gebruikelijke salaris. Het onderwijs moest aantrekkelijk en vernieuwend zijn. Deze school was de eerste school in Nederland die handenarbeid als leervak en als leervorm had ingevoerd.⁷ Hij bleef daar tot zijn broer hem in 1902 kandideerde voor een functie in Den Haag.

Werkzaam leven

Het werkzame leven van P.H. Schreuder werd door inspecteur Van Voorthuysen bondig weergegeven: 'Het voornaamste van de arbeid van Schreuder is terug te brengen tot vier 'centres d'intérêt': de redactie van het tijdschrift, het koloniewezen, het spreekonderwijs en de voortgezette vakstudie met het seminarium.'⁸ P.H. Schreuder inspireerde zijn team, gaf het voorbeeld en was een democratisch leider. De leerkrachten aan zijn school moesten hun eigen keuzes kunnen maken: 'Niet steunen en rekenen op anderen, doch zelfstandig je eigen weg banen' zei hij dikwijls.⁹ Vooral in de koffiepauzes werd gediscussieerd over methodes en nieuwe initiatieven. Als inspecteur Van Voorthuysen kwam zei hij altijd: 'Ik heb het maar zo uitgemikt, dat ik net in de pauze kwam. Ik weet, dat ik daar altijd wijzer van word.'¹⁰ De school van P.H. werd beroemd en vanuit zijn school werden onderwijzers tot hoofd benoemd in Amersfoort, Arnhem, Delft, Groningen, Haarlem en uiteraard ook in Den Haag. Ook was het P.H. die zorgde voor een betere rechtspositie voor de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Daarnaast richtte hij verschillende verenigingen op waarvan hij dikwijls zelf voorzitter werd. De vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind en de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie zijn hier voorbeelden van. Zijn voorzitterschap werd door het bestuur en de leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen zo gewaardeerd dat de voorschriften in het huishoudelijk reglement over niet-onmiddellijke herkiesbaarheid van bestuursleden, niet van kracht werden verklaard voor de voorzitter.¹¹ Anderzijds was hij zo bezig met zijn school en verenigingen dat zijn vrouw, Sibbeltje, van alles voor het gezin moest regelen. Sibbeltje wilde het beste voor haar gezin en dat was waarschijnlijk de reden dat ze in Den Haag verschillende keren verhuisden. Zij zorgde ervoor dat P.H. zich geheel kon wijden aan zijn werk of, zoals hij het leek te voelen, 'zijn opdracht'. Overdag de school en 's-avonds de vele vergaderingen. Ook bezocht hij

op zijn Harley Davidson de cursisten van de vakopleiding in hun praktijksituatie.¹²

Illustratie 27. Een ritje op de Harley Davidson.

Ton, zijn zoon, vond het soms minder leuk dat zijn vader zoveel weg was. Hij woonde dan een tijdje bij 'oom' Jaap van Praagh.¹³ In 1935 nam P.H. afscheid van zijn school aan de Hooftskade en hoogleraar J. Waterink, mede bestuurslid bij de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, schreef toen: 'De naam Schreuder heeft in onze onderwijswereld een eigen

klank. Met die naam associeert men gedegen kennis in onderwijszaken, grote toewijding aan het misdeelde kind, ongewone organisatietalenten; en P.H. is wel een waardige vertegenwoordiger van dit bijzondere soort van mensen, van dit bijzondere geslacht.'¹⁴ Hij werd bij zijn afscheid benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Tevens werd hij ereburger van de gemeente Den Haag.¹⁵ In 1937 kreeg P.H. een beroerte en werd halfzijdig verlamd. Hij kon niet meer praten. Hij moest opnieuw gaan leren schrijven, spreken en lezen, en werkte daartoe hele series schoolboekjes door. Uiteindelijk kon hij weer zijn tijdschrift lezen.¹⁶ Na het overlijden van zijn vrouw was hij gaan inwonen bij zijn zoon Ton in Lunteren. Ton was in 1934 getrouwd met Margaretha Elisabeth Schoorl. Haar ouders hadden haar in staat gesteld in Lunteren de voormalige vakantiekolonie De Leperkoen te kopen.¹⁷ Dat was een groot huis met vijftien hectares grond.¹⁸ Ton en Gree gingen dit huis als hotel exploiteren. Gedurende de Tweede Wereldoorlog was De Leperkoen een toevluchtsoord voor joodse vluchtelingen.¹⁹ Tevens was het een ontmoetingspunt voor het verzet. P.H. woonde tussen deze mensen. Ook zijn broer A.J. Schreuder verbleef hier korte tijd nadat zijn huis in Oosterbeek bij de Slag om Arnhem was vernietigd.²⁰ Na de oorlog trok P.H. in bij zijn dochter in Amersfoort. Zij had zich daar als huisarts gevestigd en haar huis aangepast voor haar vader. Daar overleed P.H. op 13 maart 1947. Het personeel van de school aan de Hooftskade stelde in dat jaar aan het college van B en W van Den Haag voor om de school te vernoemen naar P.H. Schreuder.²¹ Sindsdien draagt de school deze naam.

Tijdlijn

- 1899 Benoeming in Amsterdam aan Instituut Schreuder, school van zijn neef en zwager J.Th.R. Schreuder.
- 1901 Benoeming tot hoofdonderwijzer aan de school van de Doopsgezinde Gemeente in Haarlem.
- 1902 Benoeming als onderwijzer 1ste klas aan de school voor gewoon lager onderwijs aan de Amuntiehaven om onderwijs te geven aan de klas 'achterlijke kinderen'. Zijn jaarsalaris bedroeg f. 1000,--.
- 1903 Lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1904 Stellingen over de leerlingen en de toelating, aangenomen door de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1905 Benoeming tot hoofd van de school voor Buitengewoon Onderwijs in Den Haag. Oprichter en voorzitter van de Haagse vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind.

- 1906 Vicevoorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1908 Oprichter en bestuurslid van het Instituut voor Individueel Onderwijs.
- 1909 Oprichter en eindredacteur van het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen*, vanaf 1920 *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- 1910 Ontwerper Salarisregeling voor leerkrachten aan scholen voor Buitengewoon Onderwijs.
Voorzitter van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
Oprichter en vicevoorzitter van de Centrale Vereeniging voor Vakantiekolonies voor Zwakzinnigen.
- 1911 Medeoprichter Vereeniging van Spraakleeraren.
- 1912 Oprichter en voorzitter van de afdeling 's-Gravenhage van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1919 Medeoprichter N.V. Uitgeversmaatschappij Haga.
- 1921 Lid werkcomité Elementaire Verstandsoefeningen.
- 1924 Lid commissie Individualisatie van het Onderwijs, ingesteld door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1927 Oprichter en voorzitter van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie.
Oprichter en eindredacteur tijdschrift Logopedie en Phoniatrie.
Lid Federatief Comité voor de beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs.
- 1928 Oprichter en hoofd van de polikliniek voor spraak- en stemgebreken in Den Haag.
Lid Commissie Schoolverzuim, ingesteld door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1930 Lid Commissie Nazorg, ingesteld door het college van B en W van Den Haag.
Lid van de Raad van Advies van de vereniging Arbeid voor Onvolwaardigen.
- 1932 Oprichter en bestuurslid, secretaris, van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.
Coördinator en mededirecteur van de vakopleiding voor het buitengewoon onderwijs.
- 1934 Lid redactie studieboekenreeks *Afwijkende Kinderen*.
- 1935 Afscheid als hoofd van de school voor Buitengewoon Lager Onderwijs.
Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
Ereburger van de gemeente Den Haag.
- 1937 Als gevolg van ziekte het eindredacteurschap van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* neergelegd.
Publiceerde zijn laatste bijdrage in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- 1937 Trad af als voorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan het Buitengewoon Onderwijs.
Benoemd tot Erevoorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1941 Trad uit de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- 1947 Hij overleed op 13 maart van dit jaar.

Beknopte biografie van dr. D. Herderschêe (1877-1969).²²

Taartjes

De arts Dr. D. (Dirk) Herderschêe verwierf binnen het buitengewoon onderwijs grote bekendheid door de intelligentietest van Binet²⁴ aan te passen, uit te breiden en te normeren voor de Nederlandse situatie. Tot in de jaren zestig werd de *Binet-Simon-Herderschêe* test gebruikt op de scholen voor Buitengewoon Lager Onderwijs. Een aantal van deze scholen draagt nog zijn naam. Zijn grote betrokkenheid bij het onderwijs bleek bijvoorbeeld wanneer zijn verjaardag naderde. Dan belde hij de plaatselijke banketbakker en bestelde taartjes voor de leerkrachten en de leerlingen van de scholen die zijn naam droegen. Die dag werd ook de vlag gehesen bij de scholen. Dat vond hij het mooiste geschenk op zijn verjaardag. Vele generaties leerlingen konden ervan meegenieten, want hij bereikte de leeftijd van 92 jaar. Herderschêe was een begenadigd schrijver met een brede interesse voor de ontwikkelingen in het buitengewoon onderwijs. Hij gaf blijk van zijn betrokkenheid door de vele tientallen artikelen die hij schreef om onderwijzers en artsen te informeren.²⁵ Zo schreef hij bijvoorbeeld over 'Linkshandigen' (1911), 'Woordblindheid' (1929), 'Kinderangst' (1933), 'Leugen en schijnbare leugen' (1934) en 'Getalbegrip' (1937). Zichtbaar werd zijn grote belezenheid en zijn kennis van het 'afwijkende kind'. Maar ook maakte hij zich zorgen over maatschappelijke ontwikkelingen. Vooral de toenemende armoede hield hem bezig. Zijn denken hierover vinden we terug in artikelen als 'Eugenie' (1915) en 'De prophylaxis der oligophrenie' (1955). Buitenlandse publicaties werden door hem becommentarieerd in de verschillende vakbladen. Herderschêe sprak en las vloeiend Frans, Duits, Engels en Italiaans. Italiaans had hij zichzelf aangeleerd en de publicaties in die taal las hij dus ook. Italië was zijn favoriete vakantie-land en daar ontstond zijn grote liefde voor de Renaissance. Taal en cultuur maakte hij zich eigen. Tot op hoge leeftijd kon hij uit de werken van Dante citeren. Niet zo verwonderlijk dat Herderschêe in 1916 het voorwoord schreef bij de Nederlandse vertaling van *De methode Montessori*.²⁶ Zijn brede geëngageerdheid bij het onderwijs werd eveneens zichtbaar door de talrijke functies die hij in zijn loopbaan bekleedde. Belangrijk was de benoeming tot lector in 'de leer der infectieziekten' aan de Universiteit van Amsterdam.²⁷ Ook op dit terrein verschenen vele publicaties 'voor den medicus practicus'.²⁸ Al zijn artikelen en boeken werden in begrijpelijke taal geschreven en de voorbeelden waren veelal aan de eigen praktijk ontleend.²⁹ Dat was kenmerkend voor Herderschêe. Dr. D. Herderschêe kennen we als arts, docent, lector infectieziekten en bestuurder, maar dat was niet het beroepsideaal wat hem als jeugdige voor ogen stond. Hij wilde het liefst zeeman worden.

Illustratie 28.

D. Herderschêe.²³

Jeugd en opleiding

Dirk Herderschêe werd op 10 januari 1877 geboren te Schellinkhout bij Hoorn in Noord-Holland. Zijn vader en grootvader waren predikant en 'vurig aanhanger van de modern godsdienstige richting'.³⁰ Zijn vader wilde de Bijbel weer als volksboek in ere hersteld zien en in 1876 verscheen een toegankelijke 'Bloemlezing uit het Oude Testament'. Hierna

verschenen nog tal van andere publicaties.³¹ Zijn ouders hadden een ‘gezegend’ huwelijk en D. Herderschêe sprak dan ook vol liefde over zijn jeugd en opvoeding.³² In dit huwelijk werden vier kinderen geboren van wie er twee op jonge leeftijd overleden. Dominee Herderschêe werd in verschillende gemeenten beroepen.³³ Het lag in de verwachting dat zoon Dirk eveneens predikant zou worden, maar die wens had hij niet. Dirk werd aangetrokken door het avontuur en wilde zeeman te worden. Na de lagere school bezocht hij de Hogere Burgerschool in Tiel en Deventer.³⁴ In zijn eindexamenjaar meldde hij zich aan voor de Hogere Zeevaartschool. Hij slaagde voor zijn toelatingsexamen maar de medische keuring doorstond hij niet. Vanwege ‘een te smalle borst’ zou hij later zeggen.³⁵ Hij koos vervolgens voor de studie medicijnen. Dit gaf hem de mogelijkheid om later scheepsarts te kunnen worden.³⁶ In Utrecht volgde hij colleges psychiatrie bij professor Th. Ziehen. Behalve dat deze hoogleraar studie had gemaakt van ‘zwakzinnigheid’, had hij tevens interesse voor de mogelijkheden om het verstand te meten. In dezelfde tijd als Binet publiceerde hij hierover. Dit thema, verstandsmetingen, had de volle belangstelling van student Herderschêe. Dat deze interesse blijvend was zou blijken tijdens zijn Amsterdamse loopbaan als arts. Hij legde de artseneed af op 8 mei 1903 en nam het besluit te promoveren. Dat was in Nederland niet mogelijk omdat voor toelating tot het doctoraat een gymnasiumvooropleiding mede vereist was. In België was er wel een mogelijkheid. Hij verzocht aan de minister van Binnenlandse Zaken en Openbaar Onderwijs om toelating tot het doctoraat programma aan de Universiteit van Gent en daar verwierf hij aan ‘la faculté de médecine de l’Université de Gand’ op 19 juli 1903 de ‘Grade de docteur en médecine, chirurgie et accouchements’ met de toevoeging ‘admis avec satisfaction’.³⁷ Deze graad behaalde hij niet door het schrijven van een proefschrift maar door het afleggen van een aantal examens.

Werkzaam leven

Na zijn promotie aanvaardde hij een benoeming als assistent van professor H. Snellen aan het Gasthuis voor behoeftige en minvermogene Ooglijders te Utrecht. Na hier ruim een jaar gewerkt te hebben vestigde hij zich als arts in Amsterdam aan de Keizersgracht. Hij ging inwonen bij zijn vader die predikant was van de naastgelegen Remonstrantse Kerk. Naast zijn eigen praktijk³⁸, een praktijk voor onvermogenen, was hij arts-assistent op verschillende afdelingen van het Wilhelmina Gasthuis. Zijn belangstelling ging hier met name uit naar het voorkomen van ziektes die via besmetting of infecties waren opgelopen. Onvoldoende hygiëne was de belangrijkste oorzaak van tal van ziektes en dat was dan ook de reden dat hij het vak ‘hygiëne’ ging geven aan de school voor maatschappelijk werk.³⁹ Uiteindelijk zou zijn belangstelling uitmonden in een aanstelling als geneesheer op de afdeling besmettelijke ziekten van het Wilhelmina Gasthuis. Zijn kwaliteiten waren dusdanig dat hij in dit ziekenhuis op vijfendertigjarige leeftijd aangewezen werd als plaatsvervangend geneesheer-directeur. Zoals gezegd had hij zich tijdens zijn opleiding in Utrecht bij zijn leermeester professor Th. Ziehen verdiept in de achtergrond van zwakzinnigheid. Deze interesse bleef hij houden en hij aanvaardde in 1906 een deeltijdbetrekking als schoolarts. De donderdag was de vaste dag die werd gereserveerd voor de scho-

Illustratie 29.
De jonge geneesheer.

len voor buitengewoon onderwijs. Vanaf de eerste dag was hij geïnteresseerd in de criteria waarop kinderen werden toegelaten tot deze scholen. Uiteindelijk zou deze belangstelling leiden tot de bekende en veel gebruikte *Binet-Simon-Herderschêe* test. Op 44-jarige leeftijd trouwde hij met de zeventien jaar jongere Willemina de Jong. Uit dit huwelijk werden vier kinderen geboren die allen voor een medisch beroep kozen.⁴⁰ Hij was een familieman, lief, maar kon zich ook afstandelijk opstellen. In 1928 verhuisde het gezin naar de Nicolaas Maasstraat in Amsterdam. Voor zijn huwelijk had hij zijn vrouw verteld dat hij leed aan een progressieve oogziekte. Hij wist al enige jaren dat hij blind zou worden. Onderzoek had uitgewezen dat er sprake was van een verhoogde oogdruk die leidde tot glaucoom.⁴¹ Hij wilde geen braille leren, niemand hoefde hem te beklagen en hij wilde zeker niet zielig gevonden worden. Hij had een sterk geheugen. 's-Morgens ging hij naar boven, naar zijn studeerkamer en daar liep hij op en neer, teksten memoriserend in verschillende talen. Omdat zijn gezichtsvermogen achteruitging las zijn vrouw hem de tijdschriften voor en hij dicteerde haar zijn artikelen. Hij bleef actief lid van vele verenigingen.⁴² Vanwege zijn ziekte vonden de vergaderingen van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen dikwijls bij hem thuis plaats. Naar de ledenvergaderingen werd hij begeleid door medebestuurder J.J. Edens, hoofd van een B.O.-school te Amsterdam.⁴³ In 1932 werd hij benoemd tot lector in de infectieziekten aan de Universiteit van Amsterdam. In Amsterdam en op de universiteit kende hij feilloos de weg. Daar was hij collega van onder andere H. Burger, C. de Lange en Ph. Kohnstamm. Met laatstgenoemde zat hij in het bestuur van de Stichting Buitengewoon Onderwijs.

De Duitse bezetter had arbeidskrachten nodig in de oorlogsindustrie en wilden daar ook studenten voor inzetten. Dit mondde uit in de razzia's van 6 en 11 februari 1943. Meer dan 600 studenten werden opgepakt.⁴⁴ De studenten moesten een 'loyaliteitsverklaring' ondertekenen.⁴⁵ Wie niet tekende moest zijn studie afbreken en werd onmiddellijk voor de Arbeidseinsatz in Duitsland opgeroepen. Een kleine minderheid tekende. Het onderwijs werd stilgelegd. Thuis gaf Herderschêe vervolgens bij een olielampje les aan de studenten die op de universiteit niet meer terecht konden. In Amsterdam dienden dertig hoogleraren en lectoren hun ontslag in als protest tegen de maatregelen van de bezetter. Herderschêe was één van hen.⁴⁶ Het ingediende ontslag viel slecht bij de autoriteiten en zij kregen per omgaande te horen dat deze daad werd gezien als 'verraad' en dat bij handhaving 'standrecht' zou volgen. De ontslagaanvragen werden ingetrokken, maar Herderschêe nam opnieuw ontslag, nu vanwege gezondheidsproblemen.⁴⁷ De Burgemeester van Amsterdam, E.J. Voûte, besloot tot het verlenen van eervol ontslag met ingang van 20 september 1943. Tegelijkertijd had Herderschêe ontslag genomen als schoolarts en als hoofd van de afdeling besmettelijke ziekten van het Wilhelmina Gasthuis. Een plaquette in dit ziekenhuis herinnert nog steeds aan zijn grote verdienste.⁴⁸ Hij bleef wel actief lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* en van het bestuur van de Stichting Buitengewoon Onderwijs. In 1965 verhuisde hij naar

Illustratie 30. Plaquette in het Academisch Medisch Centrum.⁴⁹

Bennekom waar hij vier jaar later overleed. De familie gaf kennis van zijn overlijden met de woorden: 'Hij overleed na een groots gedragen gehandicapt leven.' Een groot deel van zijn leven was gewijd aan de zorg voor gehandicapten en ook nadat hij slechtiend geworden was, bleef hij zich op de hoogte houden van de ontwikkelingen, schreef artikelen en boeken, bezocht bijeenkomsten en gaf colleges.

Tijdslijn

- 1903 Artsenexamen in Utrecht en promotie te Gent.
Aanstelling als 'Assistent Geneesheer aan het Gasthuis voor behoeftige en minvermogen Ooglijders', op een jaarlijkse bezoldiging van f. 1000,--.
- 1906 Benoeming tot Gemeente-arts van Amsterdam 'met een jaarwedde van f. 2200,--'.
Lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1909 Docent Hygiëne aan de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam.
- 1910 Aanstelling als schoolarts bij de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen te Amsterdam.
Vicevoorzitter van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1911 Lid van de redactie van het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen*.
- 1912 Herbenoemd als schoolarts in Amsterdam.
- 1913 Benoeming als geneesheer 'belast met den dienst op de besmettelijke afdeling van het Wilhelmina Gasthuis' en dit 'op eene jaarwedde van f. 3.000,--'.
Docent bij de 'vakantiecursus' voor leerkrachten bij het Buitengewoon Lager Onderwijs.
- 1916 Aangewezen tot plaatsvervangend geneesheer-directeur van het Wilhelmina Gasthuis.
- 1917 Lid van de redactie van *Pais*.
Lid en rapporteur van de commissie *After Care*.
- 1919 Eindredacteur van het tijdschrift *Pais*. Hij vervangt dat jaar Van Voorthuysen die vanwege tuberculose langdurig moet kuren.
- 1920 Benoeming tot voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen. Deze benoeming werd door Herderschêe niet aanvaard.
Medeoprichter en redactielid van het *Sociaal Medisch Maandschrift*.
- 1921 Lid van de Amsterdamse Voogdijraad.
- 1921 Docent Kinderpsychologie aan de opleiding Kind en Opvoeding.
- 1923 Lid van de redactie van *Kinderstudie*.
- 1923 Eindredacteur *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*.
- 1926 Lid van de Commissie Schooltijden en lesuren, ingesteld door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1927 Lid Federatief Comité voor de beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs.
Bestuurslid van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.
- 1930 Lid van de Commissie tot bestudering van de methoden van onderzoek, ingesteld door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1932 Medeoprichter en bestuurslid van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.

- Benoeming tot lector aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam.
- 1934 Bestuurslid van de Amsterdamse Vereeniging tot Behartiging der Belangen van het Zwakzinnige Kind.
Lid redactie studieboekenreeks *Afwijkende Kinderen*.
Lid redactie *Sociale handwijzers op juridisch en medisch gebied*.
- 1938 Officier in de Orde van Oranje-Nassau.
- 1943 Pensionering als schoolarts en als hoofd van de afdeling Besmettelijke Ziekten van het Wilhelmina Gasthuis. Hij wordt 'om gezondheidsredenen' eervol ontslagen als lector aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam.
- 1947 Treedt af als redacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- 1958 Publiceerde zijn laatste bijdrage in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs en Orthopedagogiek*.
- 1969 Hij overleed op 16 maart van dit jaar.

Opa Boekenschrijver

'Opa Boekenschrijver' was één van de bijnamen die H.J. (Hermen Jan) Jacobs van zijn (achter-) kleinkinderen had gekregen. Als hij thuis was zat hij de meeste tijd aan zijn bureau om boeken en artikelen te schrijven. Daarnaast moest de post beantwoord worden. Dikwijls was er zoveel post dat het niet door de brievenbus kon en dan moest de postbode aanbellen. De studeer-/werkkamer was voor kinderen en kleinkinderen altijd vrij toegankelijk. Zij mochten er boeken lenen en lezen. Voor de kinderen en kleinkinderen was de grote rij boeken met sagen en legenden uit allerlei landen erg aantrekkelijk. Die grote studeerkamer was ook wel nodig gezien zijn functie als secretaris en penningmeester van verschillende verenigingen. Zo was hij, naast zijn baan als hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs in Den Haag, jarenlang bestuurslid van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen, de Stichting Dr. Schroeder van der Kolk, en van Uitgeverij Haga had hij de dagelijkse leiding. In genoemde besturen vervulde hij meestal de functie van secretaris of secretaris/penningmeester. Daarnaast was hij dertig jaar lang eindredacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Jacobs zorgde ervoor dat de verschillende organisaties goed bleven draaien. Het ontbrak hem daarbij niet aan creativiteit. Zo zorgde hij voor de financiering van de eerste hoogleraarszetel in de orthopedagogiek aan de Universiteit van Utrecht.⁵¹ Het door hem in de jaren vijftig gestichte fonds draagt zijn naam.⁵²

Illustratie 31. *H.J. Jacobs achter zijn bureau.*

Jeugd en opleiding

Hermen Jan Jacobs was naar zijn vader vernoemd, een zelfstandige ondernemer. Hij verzorgde recepties bij de adel en de gegoede stand van Den Haag. Zo heeft hij zijn latere vrouw, Johanna Cornelia Siljee, ontmoet. Zij was dienstmeisje bij de familie Schimmelpenninck van der Oye van de Poll.⁵³ Zij trouwden in 1883. Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren. Hermen werd als helft van een tweeling geboren

Illustratie 32. *Ouderlijk gezin: Van links naar rechts Hermen Corrie, Jan, moeder Jacobs-Siljee, Gerard en Annie.*

op 1 april 1887. Bij grote recepties werd moeder als dienstster uitgeleend. Als jongetje speelde hij in het paleis van Anna Paulowna aan de Kneuterdijk. Hij mocht dan met familie mee als die daar ging schoonmaken. Toen Hermen jr. vijf jaar oud was, overleed zijn vader en moeder had vervolgens de taak het gezin van vijf kinderen groot te brengen. Zij kreeg een agentschap van theehandel P.D. Schilte aan de Groenmarkt te Delft. Daarnaast hadden zij

en haar man 'geïnvesteed' in vier kleine arbeidershuisjes en daarvan ontving zij 8 x f 2,50 per week aan huur.⁵⁴ Haar vijf kinderen brachten de thee rond naar de klanten.⁵⁵ Hermen was de oudste zoon in dit gezin en mocht doorleren. In 1901, op veertienjarige leeftijd, deed hij toelatingsexamen voor de 'Normaalschool voor onderwijzers'. Jan Ligthart was docent Nederlands aan deze opleiding. Hij werd een voorbeeld voor Hermen Jacobs. De invloed van Jan Ligthart zou, onder meer via het zaakonderwijs en de leesboekjes, herkenbaar blijven. Fietsen was een van de hobby's van Hermen.⁵⁶ Als kwekeling maakte hij lange fietstochten. In Duitsland leerde hij op zijn fietstochten de belangrijke betekenis van jeugdherbergen kennen. Niet voor niets werd hij een warm pleitbezorger van meerdaagse schoolreisjes met overnachtingen in jeugdherbergen. Jan Ligthart attendeerde de kwekelingen ook op het heidehuisje Sunny-Home in Ede.⁵⁷ Jacobs organiseerde vervolgens fietstochten en overnachtingen naar dit vakantiehuisje. Jan Ligthart en Hermen Jacobs konden goed met elkaar opschieten. Zij bleven via ontmoetingen en brieven met elkaar in contact. Tijdens zijn opleiding was Hermen bestuurslid van de kwekelingenbond Ons Eibernest, verspreidde de Kweekelingen Almanak en richtte in 1903 de Haagse Kwekelingen Geheelonthoudersbond (KGOB) op. Later zou een landelijke bond ontstaan met W. Banning als secretaris. Tijdens zijn opleiding tot onderwijzer had Hermen zijn vriend Jaap van Praagh en zijn toekomstige vrouw Jo Brands leren kennen. Zij was eveneens lid van de KGOB. Op 13 september 1911 trouwde Jacobs met Jo Brands en een dag later vertrokken zij met de Prins Maurits naar zijn nieuwe betrekking in Paramaribo. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren: Johanna Cornelia (1912), Maria (1916) en Hermen Jan (1922).

Werkzaam leven

Na het behalen van zijn onderwijsbevoegdheid werd Hermen tijdelijk onderwijzer aan de school aan de Hoefkade. In 1907 kreeg hij vervolgens een vaste aanstelling bij de Openbare lagere School aan de Van Dijkstraat. Het salaris bedroeg f 38,-- per maand. Hermen hield van reizen, avontuur en uitdagingen. Dat heeft zeker zijn keuze bepaald om in 1911 naar Paramaribo te vertrekken.

Illustratie 33. *Individueel onderwijs.*

Daar had hij een aanstelling aan de Koningin Emmaschool, een 'school voor onvermogenen'. De Nederlandse lesstof stond hier ver af van zijn leerlingen en daarom begon hij zelf leesboekjes te schrijven voor het Surinaamse onderwijs. Materiaal was er genoeg voorhanden. Het schoolmuseum met leeszaal was namelijk in zijn school gevestigd. Het zelfstandig en doortastend optreden viel overigens bij de inspectie niet in goede aarde.⁵⁸ Daar kwam nog bij dat Jacobs niet aarzelde om 'misstanden' aan de kaak te stellen. Vooral de kinderen afkomstig uit arme gezinnen werden nogal eens in de 'gegoede' huishoudens uitgebuit. Jacobs klom dan in de pen en schreef hierover in de plaatselijke krant onder de kop 'Kinderslavernij in Suriname'.⁵⁹ In Suriname kende men de zogenaamde 'kweekjes'. Een kweekje was een pleegkind, doorgaans een negermeisje van de plantage, dat door vreemden in huis werd genomen om daar allerhan-

de werkzaamheden te verrichten. Jacobs bekritiseerde dit in de krant. Uiteindelijk leidde dat tot een onderzoek naar de 'opvoeding en verzorging der kweekjes'.⁶⁰ Na terugkeer in Nederland werd hij onderwijzer bij P.H. Schreuder. In 1933 werd hij benoemd tot hoofd van een school voor buitengewoon onderwijs in Den Haag. Hiernaast werd hij directeur van de Avond-Nijverheidsschool voor meisjes. Op de school van P.H. Schreuder en later eveneens op zijn eigen school werden tal van leermethodes voor het onderwijs ontwikkeld en gepubliceerd. Op initiatief van Jacobs werd in 1919 besloten de Uitgeversmaatschappij Haga te stichten die tot 1958 de uitgave van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* zou verzorgen en vele leermaterialen zou uitgeven. Uitgeverij Haga werd zo dé gespecialiseerde uitgeverij voor het buitengewoon onderwijs. Publicaties van Jacobs die niet gericht waren op het buitengewoon onderwijs, maar bijvoorbeeld op het voortgezet onderwijs, liet hij verschijnen bij andere uitgeverijen zoals bij Wolters in Groningen, W.J. Thieme te Zutphen en De Bussy in Amsterdam. Toen Jacobs constateerde dat er weinig geschikte ontspanningslectuur was voor de leerlingen van de scholen voor buitengewoon onderwijs, ging hij een eigen weekblad uitgeven. Dit weekblad *Voor de jeugd* stelde hij grotendeels zelf samen. Er zijn sterke aanwijzingen dat hij in het voorjaar van 1944, na contact met hoofdinspecteur Van Houte, zijn archief en het archief van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen vernietigde. De bezetter probeerde namelijk de adressen van scholen en (oud-) leerlingen van het buitengewoon onderwijs in handen te krijgen. In de nationaal-socialistische ideologie was er geen plek voor mensen met een beperking. In 1947 nam Jacobs afscheid als hoofd van de school, maar hij bleef actief in de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, de Vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind, de Stichting Dr. Schroeder van der Kolk, de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen, en als eindredacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.

Tijdlijn

- 1902 Bestuurslid kwekelingenbond Ons Eibernest.
- 1903 Oprichter en voorzitter van de Haagse Kwekelingen Geheelonthoudersbond.
- 1910 Samensteller en verspreider van de *Kwekelingen Almanak 1910*.
- 1911 Benoeming aan de Emmaschool te Paramaribo.
- 1916 Benoeming als onderwijzer aan de school van P.H. Schreuder.
Lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1917 Bestuurslid vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind.
Bestuurslid van de afdeling Den Haag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.
- 1919 Oprichter van de N.V. Uitgeversmaatschappij Haga.
Hij krijgt de dagelijkse leiding over de uitgeverij.
- 1922 Oprichter, redacteur en uitgever van het weekblad *Voor de Jeugd*.
- 1929 Bestuurslid Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.
Start gesubsidieerde dagopleiding, de afdeling Voortgezet buitengewoon onderwijs.
- 1933 Aanstelling als hoofd van de school voor buitengewoon lager onderwijs aan de Griftstraat.
Bestuurslid Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.
Lid redactie *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- 1934 Docent bij de vakopleiding voor het buitengewoon onderwijs.
Bestuurslid, secretaris, van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.

- 1936 Bestuurslid, secretaris-penningmeester, van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.
- 1937 Eindredacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
Lid redactie studieboekenreeks *Afwijkende kinderen*.
- 1946 Bestuurslid, secretaris, van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.
- 1947 Pensionering als hoofd van de school.
- 1948 Vicevoorzitter van de Stichting Dr. Schroeder van der Kolk.
- 1951 Ridder in de Orde van Oranje Nassau.
- 1960 Laatste publicatie in *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs en Orthopedagogiek*.
Neemt na 25 jaar afscheid als eindredacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs en Orthopedagogiek*.
- 1962 Erelid van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.
- 1965 Treedt uit het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.
- 1967 Erelid van de Stichting Dr. Schroeder van der Kolk.
- 1976 Hermen J. Jacobs overleed op 10 augustus van dit jaar, slechts enkele maanden na zijn vrouw.

Schoolbel

In de ontstaansgeschiedenis van het buitengewoon onderwijs speelt dr. A. (Adriaan) van Voorthuijsen een bepalende rol. Van Voorthuijsen was maatschappelijk zeer betrokken; hij hield vele lezingen en schreef talrijke artikelen. Hij werd 'de grondvester' van het Buitengewoon Onderwijs in Nederland genoemd.⁶² Als schoolarts te Groningen was hij in 1915 betrokken bij het opzetten en ontwikkelen van de eerste school voor 'achterlijke' kinderen in die gemeente. Hij werd hoofdredacteur van het maandblad *PAIS* en nadien lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Beide maandbladen waren voorlopers van het huidige *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*. Hij zat in talrijke besturen en commissies op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg en werkte mee aan vele rapporten. Hij was medeoprichter van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering der Geestelijke Volksgezondheid, van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van den Arbeid Voor Onvolwaardige arbeidskrachten en hij werd een van de initiatiefnemers voor verdere scholing van leraren die werkzaam waren in het buitengewoon onderwijs. De huidige hbo-mastersopleidingen Special Educational Needs vinden bij dat initiatief hun oorsprong. Als eerste (hoofd-) inspecteur voor het buitengewoon onderwijs adviseerde hij de minister ten aanzien van het onderwijsbeleid. Voorstellen van wetgeving werden door Van Voorthuijsen geschreven. Er werden dertien scholen naar hem genoemd. Hij onthulde dan het naambord. Op zijn verjaardag stuurde hij de school een cadeautje. Voor zijn tachtigste verjaardag had hij iets bijzonders bedacht. Ter gelegenheid daarvan had hij voor alle dr. Van Voorthuijsen scholen een bronzen schoolbel laten gieten waarop zijn naam was ingegraveerd. Hij zou echter niet meer mee maken dat de bellen geluid werden. Kort voor zijn tachtigste verjaardag overleed hij.⁶³

Illustratie 34. De schoolbel.¹

Jeugd en opleiding

Adriaan werd in 1871 als derde kind in een notarisgezin geboren. Zijn vader was in 1866 in Loenen tot notaris benoemd. Daar trouwde hij in hetzelfde jaar met Maria Gosuina van der Veur. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren: Paulina Magdalena (1867), George Marius (1868) en Adriaan (1871). In 1870 verhuisde het gezin naar Beekbergen. Daar was vader notaris tot 1881. In 1881 werd het notariaat in Zutphen overgenomen en dat werd de woonplaats van het gezin. De notaris verstreekte hier onder andere leningen aan kleine zelfstandigen. Als ouderling en kerkvoogd was hij tot 1902 actief in de Hervormde kerk. Zijn zoon George Marius van Voorthuijsen nam later het notariskantoor van zijn vader over. Het gezin was maatschappelijk betrokken en behoorde tot de moderne stroming in de Hervormde kerk. Adriaan bezocht, na de lagere school, het gymnasium in Zutphen.⁶⁴ Gedurende deze schooltijd moest hij vanwege geconstateerde tbc een langdurig keer 'kuren'.

Hij koos voor een artsenstudie in Leiden. In het laboratorium van Boerhaave werd hij geboeid door twee preparaten met een kegelvormig uiteinde, een zogenaamde sympus.⁶⁵ Hij besloot sympodie tot onderwerp van zijn promotie te maken. In deze studie verwierp hij

de gangbare theorieën. Hij veronderstelde dat het ontstaan van dit syndroom vroeg in de zwangerschap plaatsvond.

Zijn maatschappelijke betrokkenheid komt naar voren in verschillende stellingen bij zijn proefschrift. Opvallend hierbij is de 8^e stelling: 'Het werken van vrouwen

Burgerschool

Gymnasium

Universiteit

Illustratie 35. *Jeugdfoto's*.

tijdens de graviditeit en gedurende den eersten tijd na den partus verdient wettelijke regeling.'⁶⁶ Dit was een politiek thema dat hij waarschijnlijk had besproken met zijn aanstaande schoonvader Hendrik Roesingh, predikant, en van 1891 tot 1913 lid van de 2^e kamer der Staten-Generaal. Zij konden goed met elkaar opschieten. Veel later zou hij zich inzetten voor wettelijke (gezondheids-) regels voor het buitengewoon onderwijs. Op vrijdag 10 februari 1899 promoveerde hij tot doctor in de geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden op het proefschrift *Over Sympodie*. Na zijn studie volgde hij nog enkele cursussen in Wenen en keerde terug om te trouwen met zijn geliefde, Johanna Gesina Roessingh. Ze gingen naar Franeker, kochten een huis en openden daar een artsenpraktijk.⁶⁷

Werkzaam leven

Toen ze in Franeker kwamen wonen keken de Friezen wat afwachtend naar die nieuwe arts. Het was de schoenlapper van het dorp die met ernstige kiespijn een van de eerste avonden aanbelde. Adriaan, voor zijn kleinkinderen later 'opa Bob', had hem door kunnen sturen naar de tandarts, maar hij had zelf ook geld nodig. Hij heeft toen de kies getrokken. De patiënt zou voor de dokter een paar fijne schoenen maken. Sindsdien heeft opa Bob altijd op handgemaakte schoenen gelopen. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren: Maria Gosuina (1901), Geertruid Agnes (1902) en Roline (1907). De tweede dochter werd uiteindelijk directrice van het ziekenhuis in Den Haag. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bedacht ze met haar vader het plan om onderduikers onder te brengen op de afdeling 'besmettelijke ziekten'. Daar werd ook extra het bordje 'Typhus' opgehangen. De praktijk in Franeker breidde zich uit en dokter Van Voorthuijsen maakte zich geliefd bij zijn patiënten. Wanneer een patiënt geen geld had was de behandeling gratis. Hij was zo druk en betrokken bij zijn patiënten dat de kinderen soms een list moesten verzinnen om vader Adriaan eens thuis bij de maaltijd te krijgen. Zo moest hij direct na het praktijkuur visite rijden. De visites werden door een dienstbode op een bord geschreven buiten de praktijkruimte. Goosje, de oudste dochter wiste eens stiekem de visites uit, zodat papa kon thuisblijven om te eten. Dat was minder leuk voor de mevrouw die net aan het bevallen was. Begrijpelijk dat Goosje door haar vader streng werd toegesproken. Iedere dag met de fiets erop uit om visites te rijden werd uiteindelijk te zwaar voor de dokter. Hij had 'tbc-gekuurd' en uiteindelijk waren de fietstochten door weer en wind eigenlijk niet meer te doen. Daarom solliciteerde hij in 1909 naar de functie van schoolarts in Groningen. In 1910 verhuisde de

familie naar de Mesdagstraat. In de slaapkamer in Groningen stond de glazenkast met medische apparatuur, zoals 'kiezentangen en verlosgerei'. Adriaan was een sterke dominante man, maar zachtaardig en sociaal. De kinderen en de kleinkinderen waren dol op hem. Hij kon goed schaken en leerde dat ook aan zijn kinderen en kleinkinderen. Zijn huwelijk was goed, hoewel zijn vrouw depressieve periodes kende. Hiervoor werd zij ook verschillende keren opgenomen. Zijn werk als schoolarts pakte hij net zo nauwgezet op als zijn werk als huisarts. In Groningen bezocht hij dikwijls de leerlingen thuis om te kijken of zijn adviezen goed werden opgevolgd. Hij werd actief lid van verschillende verenigingen en ging publiceren over onderwerpen als: aanleg en milieu, pauperisme, woonomstandigheden en schoolhygiëne. In 1919 moest hij door ziekte, opnieuw tbc, een jaar zijn werkzaamheden onderbreken.⁶⁸

Van Voorthuijsen was een medicus die kritiek op de maatschappij niet uit de weg ging. Zijn bekendheid leidde ertoe dat hij gevraagd werd om inspecteur van het buitengewoon onderwijs te worden. Hij had echter geen tijd om naar Den Haag te reizen want als schoolarts had hij het te druk. De minister besloot vervolgens om enkele ambtenaren naar Groningen te sturen om met Van Voorthuijsen te overleggen. Daar moesten de ambtenaren enige tijd wachten omdat Van Voorthuijsen het onderzoek van een kind voor liet gaan. Iets van meer belang was er niet: 'Niets ging voor het geval, dat wil zeggen, dat niets belangrijker was dan de individuele mens, de persoon die in zijn belangstelling, zijn aandacht, zijn arbeid betrokken was.'⁶⁹ Als inspecteur wist hij met zijn eigen stijl van bezoeken de harten van het onderwijzend personeel te veroveren. De zwakzinnigenzorg had zijn bijzondere aandacht. In 1948, op 77 jarige leeftijd, schreef hij een concept-wetsontwerp voor deze zorg omdat het op dit terrein nog steeds een 'chaos' was. Dat de werkzaamheden van Van Voorthuijsen erg werden gewaardeerd bleek onder andere uit de voorbereidingen voor zijn 80^e verjaardag. Deze voorbereidingen waren in volle gang en er zou een huldeblijk gegeven worden.⁷⁰ De vier verenigingen zouden te zijner ere gezamenlijk een tijdschrift uitbrengen.⁷¹ Vlak voor zijn verjaardag overleed hij. De radionieuwsdienst maakte op 14 januari 1952 melding van zijn overlijden. De begrafenis op 14 januari 1952 te Beekbergen werd geheel in zijn stijl gehouden. De algemene kennisgeving vermeldde: geen bloemen, geen toespraken, geen bezoek. Zijn latere opvolger bij de inspectie, N.Y. Vlietstra, schreef: 'het moet in Nederland tot een merkwaardig feit worden gerekend dat een medicus door het geven van wenken en richtlijnen voor het onderwijs een vaderlijke vriend werd van leerkrachten en dat een rijksinspecteur van het onderwijs uitgroeide tot de onomstreden figuur van 'grand old man' die tot het eind van zijn leven zijn volle gezag bleef behouden in alle kringen van het buitengewoon onderwijs.'⁷²

Tijdslijn

- 1898 Artsenstudie te Leiden.
- 1899 Promotie op het proefschrift *Over Sympodie*.
Arts in Franeker.
- 1910 Schoolarts te Groningen.
- 1913 Secretaris van het afdelingsbestuur Groningen van de Centrale Vereeniging ter behartiging van de belangen van Zwakzinnigen in Nederland.
- 1915 Schoolarts aan de opgerichte zwakzinnigenschool te Groningen.

- Lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen
- 1917 Eindredacteur *Pais*.
- 1921 Inspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs.
Lid Raad van Bestuur van het Antonia Wilhelmina Fonds.
- 1923 Lid Commissie onderwijs aan schippers- en kramerskinderen.
- 1924 Bestuurslid van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.
- 1926 Erelid Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres.
- 1927 Adviseur Federatief Comité voor de beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs.
Lid Hoofdbestuur Nederlandse Vereeniging tot bevordering van de Arbeid Voor Onvolwaardigen (AVO).
Voorzitter van de Vereeniging Zwakzinnigenzorg.
- 1928 Lid van het curatorium voor de opleiding van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie.
- 1929 Lid en secretaris van de Staatscommissie inzake Onvolwaardige Arbeidskrachten.
Lid en adviseur van het bestuur van de Stichting Koningin Emma Jubileum Fonds.
- 1930 Medeoprichter Nederlandsche Vereeniging tot bevordering der Geestelijke Volksgezondheid.
Erelid Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres.
- 1932 Bestuurslid van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.
- 1934 Vaste voorzitter van de examencommissie van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie.
- 1937 Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.
Raadsadviseur van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.
Erelid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs.
Erelid van de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs.
Lid van de commissie, ter bestudering van de vraag, of het wenselijk en mogelijk is, in Amsterdam één of meer scholen voor psychopathen en één of meer scholen of klassen voor de overige moeilijk opvoedbare kinderen op te richten.
- 1940 Lid redactie *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- 1944 Secretaris van het bestuur van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.
- 1949 Laatste publicatie in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- 1952 Hij overleed op 14 januari van dit jaar

Statuten van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.⁷³

Statuten der

Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam bij het buitengewoon onderwijs.

Doel en Middelen

Artikel 1

De Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam bij het buitengewoon onderwijs, stelt zich ten doel:

- a. de voortdurende verbetering van het buitengewoon onderwijs;
- b. het bevorderen van de oprichting van afzonderlijke inrichtingen voor buitengewoon onderwijs in ons land;
- c. de behartiging der belangen van hen, die werkzaam zijn bij het buitengewoon onderwijs.

Artikel 2

De Vereeniging tracht dit doel te bereiken langs wettige weg, en wel:

- a. door het houden van bijeenkomsten van onderwijzers en artsen, werkzaam bij het buitengewoon onderwijs, ter bespreking van onderwerpen, welke op dat onderwijs betrekking hebben;
- b. door het geven van voorlichting en advies aan de Overheid of aan de besturen van de bestaande inrichtingen voor buitengewoon onderwijs;
- c. door het bespreken en voorstaan der belangen van hen, die werkzaam zijn bij het buitengewoon onderwijs.

Leden en afdelingen

Artikel 3

De Vereeniging bestaat uit gewone leden, algemeene leden, buitengewone leden en eereleden.

Artikel 4

Gewone leden zijn zij, die werkzaam zijn, die werkzaam zijn of geweest zijn, bij het buitengewoon onderwijs, en als zoodanig door het Bestuur eener afdeeling zijn aangenomen.

Algemeene leden zijn zij, die, hoewel bepaald werkzaam aan een inrichting als bedoeld in de vorige alinea, wonen in een plaats, die niet behoort tot een ressort, waar een afdeeling gevestigd is, en als zoodanig door het Hoofdbestuur zijn aangenomen.

Buitengewone leden kunnen zijn zij, die hoewel niet bepaald werkzaam aan een inrichting voor buitengewoon onderwijs, belangstellen in dat onderwijs, en als zoodanig door het Hoofdbestuur of het Bestuur eener afdeeling zijn aangenomen.

Eereleden zijn zij, die zich verdienstelijke hebben gemaakt ten opzichte van de vereeniging of ten aanzien van het buitengewoon onderwijs en als zoodanig benoemd zijn door een Algemeene Vergadering. Zij hebben dezelfde rechten als de algemeene leden.

Artikel 5

De afdeelingen regelen haar werkzaamheden bij door haar zelf vast te stellen reglementen, behoudens het bepaalde in deze Statuten en het Algemeen Huishoudelijk Reglement.

Artikel 6

Deze afdeelingsreglementen zijn onderworpen aan de goedkeuring van het Hoofdbestuur.

Algemeene Vergadering

Artikel 7

De Algemeene Vergadering is toegankelijk voor alle leden van de Vereeniging. Buitengewone leden hebben geen stemrecht.

Hoofdbestuur

Artikel 8

De regeling en het beheer van alles, wat de belangen van de Vereeniging en haar werkzaamheden betreft, is opgedragen aan het Hoofdbestuur, dat uit minstens vijf personen bestaat.

Artikel 9

Het hoofdbestuur wordt gekozen door de gewone, algemeene en eereleden. Het vertegenwoordigt de Vereeniging zoowel in als buiten rechten.

Geldmiddelen

Artikel 10

De inkomsten van de vereeniging bestaan uit :

- a. bijdragen van de afdeelingen;
- b. contributies van de algemeene leden en van de buitengewone leden, die niet tot een afdeeling behooren;
- c. andere baten.

Artikel 11

Elke afdeling bestrijdt haar eigen uitgaven.

Algemeene Bepalingen

Artikel 12

De Vereeniging is gevestigd te Amsterdam en aangegaan voor den tijd van 29 jaar ingaande 29 december 1932.

Artikel 13

Het Vereenigingsjaar loopt van 1 April tot en met 31 Maart.

Artikel 14

Een voorstel tot opheffing der Vereeniging of wijziging dezer Statuten, kan niet anders dan met minstens $\frac{2}{3}$ van het aantal uitgebrachte stemmen worden aangenomen in een daartoe bijeengeroepen vergadering, nadat het voorstel schriftelijk is medegedeeld. Wijzigingen behoeven om van kracht te zijn, de nadere Koninklijke goedkeuring.

Aldus is vastgesteld in de Algemeene Vergadering van 15 April.⁷⁴

Aangenomen stellingen van P.H. Schreuder over de leerlingen en de toelating (1904).⁷⁵

I Over de leerlingen

- 1 In een school voor achterlijke kinderen behooren kinderen opgenomen te worden, die tengevolge van hunne zwakke geestvermogens ongeschikt zijn om het gewone onderwijs in eene lagere school met vrucht te volgen.
- 2 Deze ongeschiktheid wordt vastgesteld door een medisch-paedagogisch onderzoek. Tot dit onderzoek worden in den regel toegelaten kinderen, die volgens verklaring van den Onderwijzer het gewone lager onderwijs niet met vrucht kunnen volgen.
- 3 Tot een school voor a.k. [achterlijke kinderen. JB.] worden niet toegelaten:
 - a Kinderen, wier achterlijkheid niet veroorzaakt wordt door zwakke geestvermogens.
 - b Kinderen, wier geestvermogens zoodanig zijn, dat het te voorzien is, dat zij eene ontwikkeling, die hen in staat stelt om later in eene eenvoudige betrekking in de maatschappij werkzaam te zijn, niet deelachtig kunnen worden.
 - c Achterlijke kinderen met zoodanige moreele gebreken behept, dat zij een slechten invloed op de andere leerlingen uitoefenen of lijdende aan ziekten, die storend werken op het onderwijs en nadeelig zijn voor den gezondheidstoestand der andere leerlingen.

II Over de toelating

- 1 Voor het onderzoek van leerlingen voor een school van a.k. worden als regel kinderen toegelaten, die minstens één jaar de gewone lagere school hebben bezocht.
- 2 De Onderwijzer der gewone school geeft eene staat van inlichtingen omtrent het kind, waaruit blijken kan, waarom hij het als achterlijk beschouwt.
- 3 Het medisch-paedagogisch onderzoek loopt over de voorgeschiedenis en den geestelijken en lichamelijken toestand van het kind. Eén of beide ouders verstrekken bij dit onderzoek de noodige inlichtingen.
- 4 Als regel worden de leerlingen voorloopig opgenomen. Na een verblijf van minstens 3 maanden in eene school voor a.k. wordt over hunnen definitieve plaatsing beslist.

Samenvattende stellingen van de lezing 'De Opleiding der Achterlijken' door D. Herderschêe op het AVO-congres in 1928.⁷⁶

- 1 De Amsterdamsche openbare lagere school schiet tegenover een vierde van haar pupillen te kort als opleidingsinstituut.
- 2 Alleen in grotere plaatsen van ons land en dan nog slechts voor een zeer klein gedeelte van der achterlijken, de zwakzinnigen, wordt voor een behoorlijke opleiding zorg gedragen.
- 3 De *opleiding* der zwakzinnigen staat nog te veel onder den invloed van het *onderwijs* der niet-zwakzinnigen.
- 4 Voor de zwakzinnigen is systematische opvoeding van minstens even groote betekenis als onderwijs in de traditionele schoolvakken.
- 5 Individualisatie bij de opleiding behoort meer te zijn dan het tegenovergestelde van klassikaal onderwijs.
- 6 Veel meer dan bij de opleiding der normalen moet bij de zwakzinnigen het doel der opleiding steeds helder voor oogen staan.
- 7 Gedurende de twee laatste leerjaren behooren aan een school voor B.O. de jongens minstens een gedeelte van iederen schooldag door te brengen in de werkplaats, de meisjes in keuken en huiskamer.
- 8 In 'werkplaats' en 'huiskamer' moet lezen, schrijven, rekenen en zaakonderwijs worden aangepast aan het dagelijksche leven.
- 9 Ambachtsscholen voor zwakzinnigen verdienen over het algemeen geen aanbeveling voor pupillen, die later in de vrije maatschappij zullen zijn.
- 10 De avondverzorging der oud-leerlingen moet als een onderdeel van de opleiding worden beschouwd.
- 11 Opleiding in een internaat is onvolledig, wanneer niet voor een geleidelijke overgang naar het leven in de vrije maatschappij wordt zorg gedragen.
- 12 Voorloopig behooren de leerkrachten bij het B.O. nog te worden gezocht onder de onderwijzers bij het gewone onderwijs.
- 13 Het vraagstuk van de opleiding der leerkrachten bij het B.O. is niet minder belangrijk dan dat van de opleiding der zwakzinnigen.

Richtlijnen voor de Organisatie van de Medisch-paedagogische dienst aan de school voor Buitengewoon Onderwijs.⁷⁷

- 1 De leiding van de school voor buitengewoon onderwijs berust bij den paedagoog, die theoretisch en praktisch in deze richting geschoold moet zijn. Hij wordt bijgestaan door een schoolarts, welke studie van afwijkende kinderen heeft gemaakt en zich ook in paedagogische richting heeft ontwikkeld. Aan de school zij ook een schoolverpleegster verbonden die zich als maatschappelijk werkster heeft bekwaamd.
- 2 Het onderwijzend personeel en de schoolarts werken samen aan de goede ontwikkeling van de paedagogische arbeid in de school door geregelde bespreking omtrent moeilijkheden bij de kinderen ondervonden.
- 3 In de zuivere onderwijstaken zijn de onderwijzers alleen bevoegd, in de zuiver geneeskundige kwesties beslist de schoolarts; in kwesties van andere aard blijft de beslissing met de verantwoordelijkheid daarvan aan den onderwijzer, maar is deze verplicht het advies van den schoolarts in te winnen.
- 4 Aan de plaatsing van een kind op de school gaat een medisch-paedagogisch onderzoek vooraf, verricht door hoofd, zo mogelijk een der onderwijzers en schoolarts te zamen. De uitkomsten worden vastgelegd en bewaard met alle gegevens, over den leerling verzameld.
- 5 Zo spoedig mogelijk, in ieder geval binnen 3 maanden na de plaatsing van een kind op de school, wordt het kind besproken door onderwijzer en schoolarts te zamen; deze bespreking dient ter aanvulling van het onderzoek, bedoeld in punt 4, en strekt zich uit tot: lichamelijke afwijkingen, milieu-invloeden (evt. met behulp van de schoolverpleegster), verstand, gemoed en karakter. De aantekeningen van dit onderzoek worden gevoegd bij het sub. 4 bedoelde dossier.
- 6 De aantekeningen van den onderwijzer en van den schoolarts omtrent hun bevindingen en genomen maatregelen ten opzichte der leerlingen worden eveneens bij de betreffende dossiers gevoegd.
- 7 Bij het verlaten van de school wordt de leerling aan een eindonderzoek onderworpen, van welk onderzoek de ambtenaar voor de nazorg kennis neemt.
- 8 De schoolarts houdt zich op de hoogte van de toestand der leerlingen. Op zijn spreekuur worden hem den kinderen vertoond, bij wie de onderwijzer afwijkende verschijnselen meent te bespeuren. Hij verordent welke onderzoekingen en behandelingen door of met behulp van de schoolverpleegster regelmatig behoren te worden verricht.
- 9 Onderwijzer, schoolarts en schoolverpleegster trachten gunstige invloed uit te oefenen op de eigen milieuomstandigheden van de leerlingen in het bijzonder op de houding

van de verwanten te hunnen opzichte. In het algemeen heeft de school daar, waar het eigen milieu van de leerling in paedagogisch opzicht te kort schiet, de opvoeding zo veel mogelijk te steunen.

- 10 In gemeenten, waar meer scholen voor Buitengewoon Onderwijs zijn, verdient het aanbeveling, dat de leerkrachten, schoolartsen en schoolverpleegsters dier scholen regelmatig wetenschappelijke vergaderingen houden, waarbij verschillende vraagstukken worden behandeld en belangwekkende gevallen worden voorgesteld en besproken.

Lijst van grafieken, tabellen en illustraties

Bladzijde

Proloog

Grafiek 1	Aantal kinderen in de leeftijd zes tot twaalf jaar in de periode 1878-1901	18
Tabel 1	Toename scholen voor achterlijke kinderen in Duitsland	24

Deel I Onderwijzers en Artsen (1901-1920)

Grafiek 2	Toename aantal leerlingen op de scholen voor zwakzinnigen	45
Grafiek 3	Toename aantal leden van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen	55
Tabel 2	Aantal steden met meer dan 20000 inwoners en het (benodigde) aantal klassen voor achterlijke kinderen	67
Tabel 3	Overzicht maatschappelijk functioneren oud-leerlingen van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen	132
Illustratie 1	Schematische weergave van het gebied van samenwerking tussen arts en pedagoog	61
Illustratie 2	Heidehuisje Sunny-Home te Ede	126
Illustratie 3	Badinrichting bij Sunny-Home	127
Illustratie 4	Opleiden tot schoenmaker	129
Illustratie 5	Weekrooster uit 1903 van de klas van PH Schreuder	141
Illustratie 6	Schoolteam PH Schreuder ($\pm$ 1918)	144
Illustratie 7	Brijnen houdt een spreekoefening met behulp van gehoorslangen en spreekbuizen	149

Deel II Buitengewoon Lager Onderwijs (1920-1950)

Grafiek 4	Leerlingen en overheidsuitgaven voor het gewoon en buitengewoon lager onderwijs (1900-1940)	166
Grafiek 5	Leerlingen in bezinkingsklassen 1924-1933	189
Grafiek 6	Leerlingen aan de scholen voor zwakzinnigen 1921-1934	189
Grafiek 7	Leerlingen van de scholen voor doven 1924-1934	190
Grafiek 8	Leerlingen van de scholen voor slechthorenden 1924-1933	190
Grafiek 9	Leerlingen van de scholen voor blinden 1924-1933	191
Grafiek 10	Toename aantal leden bij de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen 1920-1949	199
Grafiek 11	Aantal gemeenten en gemeenten met medisch schooltoezicht 1920-1950	207
Grafiek 12	Toename aantal verpleegdagen in de kolonie	291
Grafiek 13	Overzicht aantal leerlingen op de school van Hogeveen	324
Grafiek 14	Opgegeven leerlingen voor medisch-pedagogisch onderzoek en leerlingen geschikt voor plaatsing	327
Grafiek 15	Overzicht leerlingenaantal school voor slechthorenden	331
Grafiek 16	Aantal leerlingen in behandeling en leerlingen hersteld van spraakproblemen	333

Grafiek 17	Leerkrachten bij de scholen voor buitengewoon onderwijs in de periode 1947-1956	390
Tabel 4	Buitengewoon onderwijs op 1 januari 1924	175
Tabel 5	Aantal scholen en leerlingen van het buitengewoon onderwijs 1921-1948	193
Tabel 6	Aantal artsen naar functie op de scholen voor zwakzinnigen in 1938	211
Tabel 7	Toegelaten leerlingen over de periode 1924-1929	215
Tabel 8	Onderzoeken naar het voorkomen van achterlijkheid in een viertal gemeenten	225
Tabel 9	Zwakzinnige leerlingen op de scholen voor openbaar en bijzonder onderwijs in de provincie Drenthe in 1929	226
Tabel 10	Aantal leerlingen van de christelijke scholen en het aantal 'zwakzinnigen'	247
Tabel 11	Scholen, leerlingen en leerkrachten van de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking op 31 december 1948	251
Tabel 12	Percentage 'zwakzinnigen' in Engeland die zich in eigen levenshoud konden voorzien	297
Tabel 13	Oud-leerlingen waarvoor hulp geïndiceerd was	301
Tabel 14	Overzicht werkinrichtingen, gemeentelijke bijdragen en lonen	310
Tabel 15	Overzicht werkinrichtingen voor zwakzinnigen 1920-1938	311
Tabel 16	Overzicht aanmeldingen en geschikt voor plaatsing 1946-1949	328
Tabel 17	Scholen en leerlingen bij het buitengewoon lager onderwijs	389
Tabel 18	Scholen voor buitengewoon onderwijs verdeeld naar denominatie in de jaren 1947-1950 en 1956	390
Illustratie 8	Spreiding van de scholen voor zwakzinnigen in 1929	181
Illustratie 9	Karel brengt zijn pony mee naar school	219
Illustratie 10	Bezinkingsklas, 'voorschool' voor de werkinrichting	220
Illustratie 11	Dagscholen, klassen en internaten voor Zwakzinnigen in Nederland'	227
Illustratie 12	Leerlingenvervoer van de openbare school voor buitengewoon onderwijs in Emmen	227
Illustratie 13	Onderzoek met de Phonopharygoscoop	243
Illustratie 14	Eerste bestuur van de Bond van RK-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs	250
Illustratie 15	Jacobs weegt zijn leerlingen bij aankomst in de gezondheidskolonie	278
Illustratie 16	Koloniehuis Zonneoord (1924)	284
Illustratie 17	Koloniehuis Groot-Zonneoord	287
Illustratie 18	De lighal bij het koloniehuis	292
Illustratie 19	Meisje uit de bezinkingsklas bereidt zich voor op de werkinrichting	304
Illustratie 20	Matten vlechten op de werkinrichting in Dordrecht	306
Illustratie 21	Artikelen van de Dr. A van Voorthuysenstichting worden aan de deur verkocht	307
Illustratie 22	Vorbereiding op de werkinrichting, school van Hogeveen	323
Illustratie 23	Medisch onderzoek door de oorarts A Binnerts	331
Illustratie 24	Door oorlogsgeweld beschadigde scholen	367

Bijlagen

Illustratie 25	P.H. als jong onderwijzer	415
Illustratie 26	Het echtpaar Schreuder-Hofstra	416
Illustratie 27	Een ritje op de Harley Davidson	417
Illustratie 28	D. Herderschêe	419
Illustratie 29	Een jonge geneesheer	420
Illustratie 30	Plaquette in het Amsterdams Medisch Centrum	421
Illustratie 31	H.J. achter zijn bureau	423
Illustratie 32	Ouderlijk gezin	424
Illustratie 33	Individueel onderwijs	425
Illustratie 34	De schoolbel	427
Illustratie 35	Jeugdfoto's	428

Inleiding

- ¹ Onder de naam Weer Samen Naar School startte het Rijk in 1990 een project om het dure speciaal onderwijs te beteugelen. Kinderen die extra zorg nodig hadden, moesten zo veel mogelijk met 'gewone' leeftijdgenoten naar school.
- ² Met de Wet op het Passend Onderwijs, ingegaan op 1-8-2014, is de leerlinggebonden financiering verdwenen. Het budget is wel volledig beschikbaar, maar gaat rechtstreeks naar de samenwerkingsverbanden.
- ³ De vier onderwijsclusters zijn: leerlingen met visuele beperkingen; leerlingen met auditieve beperkingen of ernstige spraakmoeilijkheden; leerlingen met verstandelijke of lichamelijke beperkingen; zeer moeilijk opvoedbare leerlingen en leerlingen in scholen verbonden aan pedologische instituten.
- ⁴ In 1903 werd de aanduiding 'school voor achterlijke kinderen' gewijzigd in 'School voor Buitengewoon Onderwijs'. Dit 'uit piëteit jegens de arme misdeelden en nog meer jegens hunner ouders'. Van Liefland (1940) 17. In 1920 werd de benaming 'buitengewoon lager onderwijs' en 'buitengewoon onderwijs' overgenomen door de wetgever. Zie bijvoorbeeld Lager Onderwijswet 1920, art. 4.1 en art 70.1.
- ⁵ Van Kemenade (1977) 16.
- ⁶ Deze groei van het Buitengewoon Lager Onderwijs was aanleiding voor Van Kemenade om in 1977 de *Nota speciaal onderwijs*, te schrijven. Van Kemenade (1977).
- ⁷ Het *Besluit Buitengewoon Onderwijs* (1967) gaf bepalingen voor twintig verschillende schoolsoorten. De minister was van mening dat gestreefd moest worden naar een integratie van het gewone en het speciale onderwijs. Wesselings & Hermesen (1966) 45-85; Van Kemenade (1975) 41-45; (1977) 11-16.
- ⁸ Doornbos & Stevens (1988) 12-15.
- ⁹ Relevant voor deze periode zijn de dissertaties van Graas (1996), Brants (2004) en De Beer (2008).
- ¹⁰ Zie Bronnen van de hoofdpersonen en de Beknopte biografieën.
- ¹¹ Betekenisvolle initiatieven werden genomen door H.D. Guyot (1753-1828) Instituut voor doofstommen te Groningen, gestart in 1790; R. Deiman (1753-1808) onderwijs aan blinden te Amsterdam, gestart in 1808; M. van Beek (1790-1872) Instituut voor doven te St. Michielsgestel, gestart in 1840; O.G. Heldring (1807-1876) Heldring Stichting te Zetten, gestart in 1847; M. Polano (1813-1878) Instituut voor doven te Rotterdam (Ammanstichting), gestart in 1847; W.H. Suringar (1790-1872) Nederlandsch Mettray te Eefde, gestart in 1851; C.E. van Koetsveld (1807-1893) Idiotenschool te Den Haag, gestart in 1855; F.Y. Kingma (1813-1883) Algemeene Supplementschool te Utrecht, gestart in 1856, en vervolgens de School voor Spraakgebrekkige en daardoor Achterlijke Kinderen te Amsterdam, gestart in 1867; A. Kemps (1855-1930) Instituut voor Blinden te Grave, gestart in 1859; W. v.d. Bergh (1850-1890) 's HeerenLoo te Ermelo, gestart in 1891; L. Lindeboom (1845-1933) Instituut voor doven in Leiden (Effatha), gestart in 1898; J. Klootsema (1867-1926) School voor Achterlijke Kinderen te Amsterdam, gestart in 1898. Klootsema (1904) 14-25; Hermus (1937); Belzer (1937); Jacobs (1937a); Bolkestein, Duindam & Menkveld (1978) 16-24; Graas (1996) 27-33.
- ¹² Boekholt & Booy (1987) 149.
- ¹³ Wiersma e.a., red. (1965).
- ¹⁴ De Vereniging van Orthopedagogen en Anderen is de rechtsoptvolger van de in 1903 opgerichte Vereniging van Onderwijzers en Artsen.
- ¹⁵ De redactie onder voorzitterschap van prof. dr. D. Wiersma - met onder meer H.J. Jacobs als redactielid namens de Stichting voor buitengewoon Onderwijs - had deskundigen uit de landen gevraagd een bijdrage te schrijven.
- ¹⁶ Van Drenth & Myers (red.), (2011a).

- 17 Winzer (2012).
- 18 Canales en Polenghi (red.). (2019).
- 19 Grosberg (2011).
- 20 Ryan, P. (2011).
- 21 Van Drenth & Van Essen (2011).
- 22 Copeland (1999) 189, visualiseerde het model door middel van drie overlappende cirkels: de professionaliteit van de leraren, de wetenschappelijke kennis en de bestuurlijke organisatie met interventiemogelijkheden.
- 23 Winzer (1993) behandelt in dit boek het ontstaan en de ontwikkeling van de verschillende instituties voor kinderen met een Beperking, met name in de Verenigde Staten van Amerika, in de achttiende en negentiende eeuw.
- 24 Alexander Graham Bell, hoogleraar *vocal physiology and elocution* aan de Universiteit van Boston en pionier in het onderwijs aan doven, was waarschijnlijk in 1884 de eerste die de term 'special education' introduceerde tijdens een bijeenkomst van de National Education Association. Zie Winzer (2012) 171-172.
- 25 Canales en Polenghi (2019).
- 26 Yoshioi (2019).
- 27 Hamre, Axelsson & Ludvigsen (2019).
- 28 Ryan, A.M. (2019).
- 29 Zie Goffman (1968).
- 30 De Jager & Mok (1974) 290; Mok in: Rademaker (1978) 557.
- 31 Mok (1973) 71.
- 32 Van der Krogt (1981) 17.
- 33 Freidson (1970; 2001); Johnson (1972); Zola (1973); Parry & Parry (1976); De Swaan (1993).
- 34 Oosterhuis & Gijswijt-Hofstra (2008) 25.
- 35 Johnson (1972) 42-43.
- 36 Freidson (1970) 42 e.v..
- 37 Zola (1973) 51.
- 38 Zola (1973) 119.
- 39 Parry & Parry (1976) 70.
- 40 Parry & Parry (1976) 45.
- 41 Parry & Parry (1976) 83; Zie ook Van der Krogt (1981) 143-145.
- 42 Elias (1982) 335.
- 43 Elias (1982) 2, 332.
- 44 De Swaan (1993) 12.
- 45 Bos (1999) 33-36.
- 46 Bos (1999) 35.
- 47 Bos (1999) 35.
- 48 Ook andere instituties als de Vereeniging Volksonderwijs, in 1866 opgericht om de belangen van het openbaar onderwijs te behartigen, en de in 1898 opgerichte Vereeniging Hoofden van Scholen in Nederland, speelden een rol. Omdat deze rol beperkt is worden ze niet in aparte paragrafen behandeld.
- 49 *Wet tot regeling van het Lager Onderwijs 1878*, artikelen 55-66.
- 50 Deze professionele status met bevoegdheden was vastgelegd in de Wet van 1 juni 1865, regelende de uitoefening der geneeskunde. Van der Mijl (1973) 38-39; 283-287.
- 51 Volgens artikel 1 van de Wet van 1 juni 1865, regelende de uitoefening der geneeskunde was uitsluitend de geneeskundige bevoegd om een gebrek of een tekort vast te stellen. Mijl (1973) 283.
- 52 Vergelijk Van der Krogt (1981) 95.
- 53 Parry & Parry (1976) 83.
- 54 Vergelijk Gyarmati in Van der Krogt (1981) 84-87; Freidson (2001) 83-104.
- 55 Stokvis (1987) 147-149, 340.

- ⁵⁶ Cijfers ontleend aan Gemeenteverslag (1901) Bijlage 19, tabel B. Vanaf 1899 wordt geteld tot dertien jaar. In 1901 waren er 26.098 kinderen in de leeftijd van zeven tot dertien jaar.
- ⁵⁷ *De Telegraaf* (12-10-1895); Schreuder A.J. (1935) 33.
- ⁵⁸ Het begrip beperking wordt in dit onderzoek als overkoepelend begrip gebruikt.
- ⁵⁹ De vier hoofdpersonen publiceerden vooral in het blad van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Zij publiceerden eveneens in andere vaktijdschriften en schreven ook boeken. Door gericht zoeken zijn literatuurlijsten per hoofdpersoon samengesteld. Zie Bronnen A, B, C en D.
- ⁶⁰ Zie Harmsen (1961); Van Essen (2006).
- ⁶¹ Graas (1996) 103.
- ⁶¹ Dit tijdschrift verscheen achtereenvolgens onder verschillende namen: *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen* (1909-1916); *Pais, Maandblad uitgegeven door de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen, de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen en de Vereeniging van Spraakleeraren* (1917-1919); *Tijdschrift voor Buitengewoon onderwijs, orgaan van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs* (1920-1952); *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs en Orthopedagogiek* (1952-1962); *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* (1962-Heden).
- ⁶³ Berichten en mededelingen in dit tijdschrift werden niet altijd geplaatst in de rubriek 'Berichten en Mededelingen', maar ook geplaatst zonder rubriekvermelding of onder de kop 'van het Hoofdbestuur'. In de noten en bronnen worden alle berichten en mededelingen geplaatst onder 'Berichten en Mededelingen'.
- ⁶⁴ Een overzicht van geraadpleegde familieleden is opgenomen onder Bronnen.
- ⁶⁵ De vier lijsten met verkregen egodocumenten zijn opgenomen in het *Research Data Management Protocol for Nieuwenhuis Institute Researchers*.

Proloog

- ¹ Blaupot ten Cate & Laban (1900) 104.
- ² De Vereeniging Volksonderwijs werd in 1866 door notabelen opgericht om de belangen van het openbaar onderwijs te behartigen. Van Det (1939) 308-317.
- ³ Wet tot regeling van het Lager Onderwijs (1878) artikel 16.
- ⁴ Wet tot regeling van het Lager Onderwijs 1878 (1878, *Staatsblad* no. 126), artikelen 4, 5, 16, 17, 22, 24, 26, 33, 35, 67 en 81.
- ⁵ Artikel 15 lid e van de Wet tot regeling van het Lager Onderwijs (1878). Zie ook Klootsema (1904) 94-95; Graas (1996) 32; Dodde (2001) 335-339.
- ⁶ Graas (1996) 28-30.
- ⁷ Van Koetsveld (1856) 239.
- ⁸ Van Koetsveld (1856) 232.
- ⁹ Dekker (2006) 294-297.
- ¹⁰ Onderwijsverslagen (1878-1879) 198; (1881-1882) 236; (1884-1885) 200; (1887-1888) 209; (1893-1894) 203; (1896-1897) 224; (1898-1899) 240; (1901-1902) 294, 295. Voor deze grafiek zijn de op de teldatum, 15 januari, ingeschreven kinderen van zes tot twaalf jaar samengevoegd met de kinderen die (nog) geen onderwijs genoten. Het jaarlijkse *Verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* wordt afgekort als *Onderwijsverslag*.
- ¹¹ Onderwijsverslagen (1878-1879) 198; (1901-1902) 294-295.
- ¹² Gemeenteverslag (1901) 132. Bijlage 19. *Verslag van de toestand der gemeente 's-Gravenhage* wordt afgekort als *Gemeenteverslag*.
- ¹³ Wet tot regeling van het Lager Onderwijs (1878) artikelen 6, 8, 12, 26 en 36.
- ¹⁴ Onderwijsverslag (1882-1883) 204.
- ¹⁵ In de zomer van 1883 stonden er 634 hoofden van openbare scholen alleen voor 'alle, dikwijls talrijk bevolkte, klassen'. Onderwijsverslag (1882-1883) 192.
- ¹⁶ Onderwijsverslag (1883-1884) 216.

- 17 Onderwijsverslagen (1884-1885) 181; (1885-1886) 182; (1887-1888) 221; (1889-1890) 225; (1894-1895) 216; De Regt (1984) 111; Schenkeveld (2003) 71-74.
- 18 Lager Onderwijswet van 1878, artikelen 43, 44 en 45.
- 19 Onderwijsverslag (1896-1897) 226.
- 20 Onderwijsverslag (1895-1896) 216.
- 21 Ketelaar (1905). Zie ook Van Det (1939); Banning (1958); Harmsen (1961); Dekker (1992); Essen (2006).
- 22 Van Essen (2006) 140-198; Harmsen (1961) 70-101.
- 23 Van der Woude (1905) 250; Bosma (1990) 590.
- 24 Klootsema (1904) 217; Van der Woude (1905) 252.
- 25 Van der Woude (1905) 250-251.
- 26 Zernike (1905) 272. Zie ook Klootsema (1904) 217.
- 27 Schreuder, A.J. (1905a) 64.
- 28 Zie Beknopte biografie van Hermen Jan Jacobs.
- 29 In de negentiende eeuw werd zwakzinnigheid als een ongeneeslijke ziekte beschouwd. Jak (1988) 15, 145. Wel werd al onderkend dat alcoholgebruik van de ouders grote invloed kon hebben op het zenuwstelsel. Zie Koetsveld (1856) 52-53.
- 30 Schroeder van der Kolk (1797-1862) introduceerde het vak psychiatrie aan de universiteit en was de inspiratiebron voor de hygiënist. Hij was voorzitter van de Utrechtse afdeling van de Nederlandse Vereniging tot Afschaffing van Sterken Drank en lid van het Hoofdbestuur van genoemde vereniging. Vijselaar & Bolt (1912) 399.
- 31 Vijselaar & Bolt (2012) 399; Zie ook Oosterbaan (1901) 135; Wijsman (1902) 211-215.
- 32 Wet tot regeling van het Lager Onderwijs 1878, 17 augustus 1878, *Staatsblad* no. 127, artikel 5.
- 33 Bergink (1965) 69-78.
- 34 Houwaart (1991) 266.
- 35 Van der Mijl (1973) 22-25.
- 36 Van Tussenbroek, Blok & De Jong (1887).
- 37 Bergink (1965) 87.
- 38 Bergink (1965) 86; Knecht van Eekelen (1994) 288.
- 39 Gemeenteverslag (1901) Bijlage 19, Staat C; Stokvis (1987) 340; Nijs & Sillevius (2005) 24.
- 40 Gemeenteverslag (1878) Bijlage 23. Beeldnummer 181. Reuser (2007) 153.
- 41 In Den Haag startte Mouton naast zijn onderzoeksbureau, een farmaceutische fabriek met daaraan verbonden een apotheek. Hij was mede-eigenaar van een 'Margarineboter fabriek' en wilde voor de 'lagere klassen' een alternatief bieden voor de dure boter. Gemeenteverslag (1878) Bijlage 23. Beeldnummer 181, 183-185. Lintsen, Bakker, Homburg, Van Lente, Schot, & Van Verbong (1993) deel 1, 157; Reuser (2007) 153; Bergink (1965) 93.
- 42 Gemeenteverslag (1901) Bijlage 19, tabel B.
- 43 De aparte scholen voor onvermogenen (armenschool), minvermogenen (tussenschool) en vermogenen (burgerschool) legden, zoals blijkt uit de benaming, verband tussen het vermogen van de ouders en de onderwijsvoorzieningen. Lintsen e.a. (2005) 256-259.
- 44 *De Telegraaf* (12-10-1895); Schreuder, A.J. (1935) 33.
- 45 Gemeenteverslag (1895) Bijlage 19, beeldnummer 324.
- 46 Schreuder, A.J. (1905a) 65.
- 47 De Beer (2008) 51.
- 48 De bestuursleden H. Blink en D. Kanon waren onder andere lid van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs. S. Baart de La Faille was bestuurlijk actief betrokken bij de armenzorg. J.E. Wassenaar was vicevoorzitter van de Nederlandse Bond van Onderwijzers en A. Sikkels was voorzitter van de Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde en medeoprichter van het Centraal Genootschap voor Kindervacantie- en Herstelloorden. Zie Gemeenteverslag (1898) Bijlage 19, B; Herderschêe, J. (1918) 53; De Wilde (1937) 5650; en de Verslagen van de Vereniging Volksonderwijs afdeling Den Haag in het Haags Gemeentearchief.

- ⁴⁹ Overige commissieleden waren dr. H. Blink, onderwijzer en later hoogleraar; dr. S. Baart de La Faille, predikant; jhr. Mr. dr. C. Feith, jurist; W.R. Greve, officier; D. Kanon, onderwijzer; dr. A. Sikkels, arts en J.E. Wassenaar, ambtenaar. Het Rapport der Commissie aangewezen door genoemd Bestuur tot het instellen van een onderzoek naar het onderwijs aan achterlijke kinderen te 's-Gravenhage wordt verder genoemd Rapport der Commissie.
- ⁵⁰ Opvallend is dat deze Commissie niet de school van Van Koetsveld bezocht. Evenmin werd gebruik gemaakt van zijn ideeën met betrekking tot het onderwijs. Ook in de hierop volgende rapportage van A.J. Schreuder en de discussies in de gemeenteraad werd de school van Van Koetsveld niet genoemd. Waarschijnlijk was dit, omdat de Inrichting en de Idiotenschool met ziekte (krankzinnigheid) geassocieerd werden en ook niet onder de Lager Onderwijswet van 1878 vielen.
- ⁵¹ Rapport der Commissie (1901) 4-5.
- ⁵² Schreuder, A.J. (1905a) 84; De Haan (1918) 49.
- ⁵³ Kingma (1867); Van Cuyk en Broekhuizen (1916).
- ⁵⁴ Rapport der Commissie (1901) 7-8.
- ⁵⁵ Rapport der Commissie (1901) 8-9.
- ⁵⁶ Artikel 1 van de Wet van 1 juni 1865, regelende de uitoefening der geneeskunde. Mijnen (1973) 283.
- ⁵⁷ Rapport der Commissie (1901) 10.
- ⁵⁸ Rapport der Commissie (1901) 13.
- ⁵⁹ Voor het begrip 'inrichting' werd gekozen, omdat hieronder zowel 'school' als 'hulpklas' werd begrepen.
- ⁶⁰ Rapport der Commissie (1901) 15.
- ⁶¹ Rapport der Commissie (1901) 16.
- ⁶² Rapport der Commissie (1901) 17.
- ⁶³ Schreuder, A.J. (1927) 33.
- ⁶⁴ Zie De Jong (1998; 2008); Eisma (2002).
- ⁶⁵ Bolkestein, Duindam & Menkveld (1978) 35.
- ⁶⁶ J.W.F. Kok geeft in zijn inleiding op het boek *Meester Ligthart* kernachtig het verschil weer; 'Onderwijzen was tot dan toe een kwestie van het africhten van kinderen en het inpompen van vaak zinloos materiaal.' Jan Ligthart benadrukte daarentegen de 'aanschouwelijkheid', het 'zelfdoen' en het 'begrijpen'. Eisma (2002) 3.
- ⁶⁷ Schreuder, P.G. (1946) 3-4.
- ⁶⁸ Schreuder, J.A. (1946).
- ⁶⁹ A.J. Schreuder (1905) 80-86, baseerde zijn studie op buitenlandse publicaties van onder andere Bourneville, Demoor, Gutzman, Itard, Lieberman, Ley, Séguin, Sollier, Strümpell, Trüper, Ziegler en Ziehen, en de Nederlandse onderwijzers Klootsema, Köhler en Van Wijhe.
- ⁷⁰ Zwier (1996) 31.
- ⁷¹ Zijn plan *Achterlijke kinderen* werd in 1902 als brochure (opstel) uitgegeven en daarna onder dezelfde titel opgenomen in Zernike's *Pedagogisch Woordenboek*. Zernike (1905) 35-86.
- ⁷² Klootsema (1904) 46, gebruikte het rapport *Achterlijke kinderen* voor het betreffende hoofdstuk in zijn monografie *Misdeelde kinderen*. Zie voor de betekenis van Klootsema ook: Dekker (2001) 125-128.
- ⁷³ Schreuder, A.J. (1905) 35.
- ⁷⁴ Schreuder, A.J. (1905) 64, baseerde zich onder andere op de Utrechtse psychiater en hoogleraar Ziehen die een percentage van 52 noemde.
- ⁷⁵ Schreuder, A.J. (1905) 69.
- ⁷⁶ Dagonderwijs voor 'achterlijken' bestond al in Duitsland, Zwitserland, Engeland, België, Denemarken en Frankrijk. Schreuder, A.J. (1905) 69-72.
- ⁷⁷ Zie voor de procedure Klootsema (1904) 90-93.
- ⁷⁸ In zijn didactische adviezen kwamen de ideeën van Ligthart naar voren: concreet, eenvoudig en aan de omgeving ontleend.
- ⁷⁹ Schreuder, A.J. (1905) 77.
- ⁸⁰ Schreuder, A.J. (1905) 78.

- ⁸¹ Schreuder, A.J. (1905) 79.
- ⁸² Robert Casimir (1949b) 9, kwekeling op de school van J. Klootsema, mocht deze gesprekken bijwonen. Zie ook *Verslag van de conferentie van het Antonia Wilhelmina Fonds* (1949) 9.
- ⁸³ Het sociaal-darwinisme is de theorie van natuurlijke selectie op de menselijke beschaving. Hermans (2003).
- ⁸⁴ Klootsema (1904) 102; Bergink (1965) 92. Het medisch-pedagogisch instituut van A.J. Schreuder, Villa Aprica, was vooral bestemd voor leerlingen uit de gegoede milieus. De 'verplegingskosten' waren zo meldde Klootsema, f. 1200 per jaar. Dat is omgerekend naar 2018 €30.800 per jaar.
- ⁸⁵ Schreuder, A.J. (1924) 178; Schreuder, P.G. (1946) 4; Casimir (1949) 390.
- ⁸⁶ Schreuder, A.J. (1935) 33.
- ⁸⁷ Als hoofd van de Doopsgezinde school verdiende P.H. Schreuder overigens 'véél meer' dan hij in Den Haag als onderwijzer zou krijgen. Schreuder, A.J. (1935) 34.
- ⁸⁸ Zie Klootsema (1904) 184. Vergelijk ook Dekker (2001) 120 e.v.

Deel I Onderwijzers en Artsen (1901-1920)

Introductie

- ¹ Schaepman (1844-1903) was lid van de Tweede kamer van 1880 tot 1903. In 1901 werd hij fractievoorzitter van de Rooms-Katholieken. Parlement.com/H.J.A.M. Schaepman
- ² Kolkman (1853-1924) was lid van de Tweede kamer van 1884 tot 1924. Hij werd minister van Financiën in het kabinet-Heemskerk (1908-1913). Parlement.com/M.J.C.M. Kolkman
- ³ Dekker (2006) 369.
- ⁴ Veld (1987) 218; Dekker (2006) 371.
- ⁵ Blaupot ten Cate & Laban (1900) 89; Veld (1987) 214; Dodde (2001) 284.
- ⁶ Parry & Parry (1976) 82-83; Van der Krogt (1981) 167-169; Freidson (2001) 83-104; 127.
- ⁷ Van der Krogt spreekt over 'het fundamenteelste' aspect van professionalisering. Van der Krogt (1981) 96; 106.
- ⁸ De resultaten wat betreft organisatie en inhoud van het onderwijs gaan een rol spelen als 'gegevensheden' bij de ontwikkeling van het buitengewoon onderwijs. Dit wordt aangeduid met 'instrumentele professionaliteit' en heeft betrekking op methodes en didaktiek. Claasen, Van Bergen, Goyaarts & Bosma (2008); Zie ook Van der Krogt (1981) 98.

Behoeftte aan een wettelijk kader

- ¹ Lager Onderwijswet van 1878, artikel 16.
- ² Dodde (2001) 283.
- ³ Veld (1987) 218; Dekker, Amsing & Wichgers (2019) 107-108.
- ⁴ Van Liefeland (1963) 18; Graas (1996) 35-36; Bakker, Noordman & Rietveld van Wingerden (2010) 670.
- ⁵ Onderwijs viel tot 1918 onder Binnenlandse Zaken. In 1918 werd een apart ministerie van Onderwijs ingericht.
- ⁶ Artikelen 1, 2, 3, 5, 7, 12-15, 18 en 19 van de Leerplichtwet. Blaupot ten Cate & Laban (1900) 83-182.
- ⁷ Artikel 22 van de Leerplichtwet. Blaupot ten Cate & Laban (1900) 157-161. Zie ook Boekholt & De Booy (1987) 171.
- ⁸ Artikel 34 van de Leerplichtwet. De omvang moest tenminste 96 uur per jaar zijn en van de vier vakken moesten er tenminste twee zijn uit het gewoon lager onderwijs. Blaupot ten Cate & Laban (1900) 172-180.
- ⁹ Artikelen 20, 23, 29 en 35 van de Leerplichtwet. Blaupot ten Cate & Laban (1900) 161-172, 180-181.
- ¹⁰ Blaupot ten Cate & Laban (1900) 22, 105.
- ¹¹ Onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs vielen in 1901 de inrichtingen voor onderwijs aan doven in Rotterdam, St. Michielsgestel en Groningen; het instituut voor onderwijs aan blinden in Amsterdam; de school voor idioten in Den Haag en de twee scholen voor spraakgebrekkige en achterlijke kinderen in Amsterdam. In 1901 waren er in totaal 609 leerlingen op deze scholen geplaatst. Onderwijsverslag (1901-1902) 232-233.
- ¹² Blaupot ten Cate & Laban (1900) 104.
- ¹³ Bij de behandeling van de wet van 1865 'regelende de uitoefening der geneeskunde' werd melding gemaakt van 32 categorieën beroepsbeoefenaars met verschillende bevoegdheden. De bevoegdheden van de verschillende groepen waren niet bij wet geregeld. Mijn (1973) 43.

- ¹⁴ Hij was niet verplicht na te gaan of degene die de verklaring had afgelegd bevoegd was in Nederland de geneeskundige praktijk uit te oefenen. Blaupot ten Cate & Laban (1900) 104.
- ¹⁵ Quanjer (1879) 51.
- ¹⁶ Blaupot ten Cate & Laban (1900) 103-104.
- ¹⁷ Een normale toename in 1901-1902 zou 12.664 leerlingen zijn geweest. De werkelijke toename als gevolg van de Leerplichtwet was 42.807 leerlingen. Onderwijsverslag (1902-1903) 334.
- ¹⁸ Onderwijsverslag (1901-1902) 277-279.
- ¹⁹ Lager Onderwijswet van 1878, artikel 5.
- ²⁰ De functie van schoolarts werd in 1904 geïntroduceerd. De Beer (1904) 51.
- ²¹ Van Voorthuijsen (1912d) 19-20.
- ²² Onderwijsverslagen (1901-1902) 306; (1904-1905) 333; (1907-1908) 38; (1910-1911) 30; (1913-1914) 32; (1916-1917) 34; (1919-1920) 32.
- ²³ Van Voorthuijsen (1912d) 10-17.
- ²⁴ Zie hiervoor de Onderwijsverslagen: (1901-1902) 311; (1904-1905) 341; (1907-1908) 47; (1910-1911) 37; (1913-1914) 38; (1916-1917) 39; (1919-1920) 37.
- ²⁵ Onderwijsverslagen (1901-1902) 281; (1904-1905) 307; (1907-1908) 27; (1910-1911) 19; (1913-1914) 21; (1916-1917) 23; (1919-1920) 21.
- ²⁶ Aantal kinderen boven de zeven en beneden de dertien waren in: (1901) 646.641; (1904) 683.631; (1907) 701.566; (1910) 727.554; (1913) 763.371; (1916) 800.518; (1919) 818.760.
- ²⁷ Onderwijsverslag (1915-1916) Bijlage A, 1.
- ²⁸ Onderwijsverslag (1910-1911) Bijlage G, 16-17.
- ²⁹ Leerplichtwet, artikel 35. Blaupot ten Cate & Laban (1900) 181.
- ³⁰ Onderwijsverslag (1910-1911) Bijlage G, 16.
- ³¹ Zie Onderwijsverslag (1911-1912) 246.
- ³² In 1910 werd door de staat 100.000 gulden uitgetrokken voor subsidies aan gemeenten voor kinderkleding en voedsel. Dodde (2001) 284.
- ³³ Zie de jaarverslagen van de scholen voor achterlijke kinderen bijgevoegd bij de Onderwijsverslagen 1901-1920.
- ³⁴ Lager Onderwijswet van 1878, artikel 17.
- ³⁵ Dodde (2001) 284.
- ³⁶ Onderwijsverslagen (1890-1891) 206; (1895-1896) 197; (1898-1899) 223.
- ³⁷ Onderwijsverslag (1901-1902) 281.
- ³⁸ Onderwijsverslag (1903-1904) 308.
- ³⁹ Vos (1910) 11.
- ⁴⁰ Dit herhalingsonderwijs werd gehouden in de school van P.H. Schreuder. Onderwijsverslag (1912-1913) 225.
- ⁴¹ *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1787.
- ⁴² De Haan (1918) 49; Köhler (1913) 52.
- ⁴³ Schreuder A.J. (1905) 67.
- ⁴⁴ Klootsema (1904) 95.
- ⁴⁵ Klootsema (1904) 95, rekende tot het 'therapeutisch onderwijs' uitsluitend kinderen 'met een beperkt zintuiglijk of geestelijk vermogen, hetgeen niet of slechts tot op zekere hoogte kan worden ontwikkeld'.
- ⁴⁶ Schreuder A.J. (1905) 68.
- ⁴⁷ Zie Lager Onderwijswet 1878, artikelen 2, 43, 44, 45, 46.
- ⁴⁸ De inspecteur werd bijgestaan door districtsschoolopzieners en arrondissementsschoolopzieners. Dodde (2001) 245.
- ⁴⁹ Dodde (2001) 337-338.
- ⁵⁰ *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1786.
- ⁵¹ Zie Klootsema (1904) 32.
- ⁵² Adres is de benaming voor Verzoekschrift.

- ⁵³ *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1786-1787.
- ⁵⁴ Ketelaar (1864-1936) zat voor de Radicale Bond in de Tweede Kamer (1897-1901) en daarna voor de Vrijzinnig-Democratische Bond, in de Provinciale Staten van Noord-Holland (1905-1927) en was lid van Gedeputeerde Staten (1912-1923). Ketelaar was schoolopziener (1907-1912) en lid van de gemeenteraad van Amsterdam (1907-1912; 1923-1936) en daarbij wethouder van Onderwijs (1927-1931). Tevens was hij penningmeester van het Centraal genootschap voor kinderherstellings- en vacantiëkolonies (1906-1936) en lid van de Staatscommissie tot verbetering van het lot van blinden en half-blinden (1916-1919). *Parlement.com/Th.M. Ketelaar*.
- ⁵⁵ Verhey (1851-1913) was voor de Liberale Unie lid van de Tweede Kamer (1897-1913), lid van de gemeenteraad van Rotterdam (1905-1907) en lid van de schoolcommissie (1892-1913). Van 1903 tot 1913 was hij commandant van de mariniers. *Parlement.com/J.B. Verwey*.
- ⁵⁶ *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1793.
- ⁵⁷ Onderwijsverslagen (1899) 316; (1904) 307.
- ⁵⁸ Onderwijsverslag (1904) 307.
- ⁵⁹ Lager Onderwijswet van 1878, artikelen 43 en 45.
- ⁶⁰ Boekholt & de Booy (1987) 219-221.
- ⁶¹ *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1790.
- ⁶² Er waren 48 stemmen tegen en 22 stemmen voor het amendement Dolk. *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 April 1905) 1796.
- ⁶³ Zie Beknopte biografie van dr. A. van Voorthuysen.
- ⁶⁴ Overige leden van de commissie waren L.C.T. Bigot (voorzitter), schoolhoofd in Amsterdam; H. Bijleveld, directeur van de Gereformeerde kweekschool in Amsterdam; M.L. van Gemert, hoofd van een ulo in Haarlem; J. Kooistra, directrice van de Rijkskweekschool in Apeldoorn; A. Mostart, schoolhoofd in Venlo en K. Brants (secretaris), schoolhoofd in Rotterdam. *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, III en IV.
- ⁶⁵ *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, 3; 42-75.
- ⁶⁶ *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, 43.
- ⁶⁷ Deze raming was gebaseerd op een 'algemeene statistiek', die 'voor alle beschaafde landen' geldig was. Hierbij werd uitgegaan van 13 á 14 zwakzinnigen op 10.000 inwoners. *Rapport van de Staatscommissie*, Tweede Deel (1910) 58.
- ⁶⁸ *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, 59.
- ⁶⁹ Het eindrapport telde respectievelijk 843 voor het Eerste Deel en 979 pagina's voor het Tweede Deel.
- ⁷⁰ *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Eerste Deel, 68.
- ⁷¹ Instituut Heimerstein was een klein internaat met gezinskarakter. Het onderwijs aan zwakzinnigen werd 'hoofdelijk' gegeven. Schreuder P.H., Vos & Herderschêe (1929a) 242.
- ⁷² Huize Assisië was een rooms-katholiek zwakzinnigen-gesticht met een school voor jongens. Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929a) 242.
- ⁷³ Het leerlingenaantal van de Johanna Stichting was te gering om voor rijkssubsidie in aanmerking te komen. De Staatscommissie vond dat deze inrichtingen, ook bij een klein aantal leerlingen, tegemoetkoming in de kosten van het Rijk moesten ontvangen. *Rapport van de Staatscommissie*, Tweede Deel (1910) 74-75.
- ⁷⁴ De Graaff (1935) 17.
- ⁷⁵ De school van De Graaff begon als particulier initiatief op 1 april 1905 met vier leerlingen. Onderwijsverslag (1907-1908) 138; Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 208-209.
- ⁷⁶ Schreuder, A.J. (1905c) 12; De redactie (1909) 1.
- ⁷⁷ Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V; Gunning (1929) 185; Berichten en Mededelingen (1929) 142.
- ⁷⁸ In Nederland was het initiatief voor handenarbeid, slöjd genaamd, uitgegaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Voor bestuurslid Gunning was handenarbeid 'een middel om de eenheid van hoofd, hand en hart in het onderwijs te herstellen'. Asselberge (1985) 210-211.
- ⁷⁹ Het diploma moest afgegeven zijn door de Vereniging tot bevordering van het onderwijs in handenarbeid in Nederland.

- ⁸⁰ De Nederlandse Rooms-Katholieke Schoolraad maakte bezwaar tegen deze regel, omdat veel rooms-katholieke ouders hun meisjes aan vrouwelijke leerkrachten wilden toevertrouwen. Dit verzoek werd gehonoreerd onder voorwaarden dat het personeel dan uitsluitend uit vrouwelijke leerkrachten moest bestaan en dat de meerderheid van de onderwijzeressen dan over de hoofd-akte beschikte. Graas (1996) 48-49. Pas in 1923 werden in 's-Hertogenbosch en Tilburg de eerste gesubsidieerde meisjesscholen geopend. Bartels (1937) 43.
- ⁸¹ In de eerste helft van de twintigste eeuw werden politiek en maatschappelijke organisaties gedomineerd door mannen. Wettelijke gelijkstelling kwam langzaam op gang. In 1917 werd het passief kiesrecht voor zowel vrouwen als mannen ingevoerd. Pas in 1919 werd het actief kiesrecht voor vrouwen ingevoerd.
- ⁸² Analyse van de personeelsgegevens van de afzonderlijke jaarrapportages van de scholen voor buitengewoon onderwijs. Verslagen over het jaar 1917 (1918).
- ⁸³ Aan de Tweede Kamer had Kuyper medegedeeld dat een behoorlijke regeling nog niet mogelijk was en 'al tatonnerend' zou meer duidelijkheid moeten ontstaan. *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1790.
- ⁸⁴ Edens (1929) 45. Zie ook Graas (1996) 47.
- ⁸⁵ Onderwijsverslag (1907-1908) 138.
- ⁸⁶ In 1905 had P.H. Schreuder in Scheveningen een eerste klas ingericht als 'dependance' van zijn school. Hier kwamen de leerlingen vooral uit de arme vissersgezinnen. Schreuder, P.H., Vos, & Herderschêe (1929a) 209.
- ⁸⁷ Schreuder, A.J. (1905c) 8.
- ⁸⁸ Voluit werden de Haagse scholen aangeduid als 'scholen ingericht voor kinderen die behoefte hebben aan voortdurende persoonlijke leiding van bijzonder daarvoor bestemde onderwijzers'. *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1787.
- ⁸⁹ Onderwijsverslag (1910-1911) 153.
- ⁹⁰ Schreuder, A.J. (1905c) 6.
- ⁹¹ Het hoofdbureau van de BvNO was gevestigd aan de Valkenboschkade in Den Haag. Aan deze kade, primair gebouwd voor BvNO-onderwijzers, woonden een zevental onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs waaronder Jacobs. Bron: ledenlijsten in de jaarverslagen 1905-1916, vanaf 1909 opgenomen in het tijdschrift van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- ⁹² Zie Berichten en Mededelingen (1910) 30, 43, 93; (1911) 36; (1917) 158-159.
- ⁹³ Deze school, met als hoofd J. Calliber, ging uit van de Vereeniging tot oprichting en instandhouding van Christelijke scholen voor zwakzinnige kinderen in Amsterdam. Onderwijsverslag (1910-1911) 150. J.Th.R. Schreuder, neef en zwager van P.H. Schreuder, werd voorzitter van deze vereniging.
- ⁹⁴ In Leiden werd de schoolarts J.A. Schreuder, zoon van J.Th.R. Schreuder, belast met het geneeskundig toezicht aan deze school. Onderwijsverslag (2014-2015) Tweede Deel: Lager Onderwijs, 212.
- ⁹⁵ Onderwijsverslag (1910-1911) Bijlage H, 29.
- ⁹⁶ Van Voorthuijsen (1912d) 10.
- ⁹⁷ Van Voorthuijsen (1913b) 15.
- ⁹⁸ Onderwijsverslag (1915-1916) Bijlage B, 22.
- ⁹⁹ Gegevens ontleend aan Van Voorthuijsen (1929c) 27.
- ¹⁰⁰ Onderwijsverslag (1919) 156.
- ¹⁰¹ Christ (1929) 37.
- ¹⁰² Lozenoord ging, net als 's Heerenloo', uit van De Vereeniging tot opvoeding en Verpleging van Idioten en Achterlijke Kinderen. Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929a) 241.
- ¹⁰³ Een overzicht van inrichtingen en internaten met een daaraan verbonden school is opgenomen in Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929a) 241-248.
- ¹⁰⁴ Klootsema (1904) 198-200, geeft een beschrijving van psychopathische kinderen. Dit begrip wordt nu niet meer gebruikt. Tegenwoordig wordt gesproken van een leerling met een psychiatrische stoornis of ernstige gedragsproblemen.

- ¹⁰⁵ Onderwijsverslag (1915-1916) Bijlage B 22.
- ¹⁰⁶ Onderwijsverslag (1915-1916) Bijlage B, 22. Deze school ging uit van de Adriaanstichting.
- ¹⁰⁷ Vos (1921) 45.
- ¹⁰⁸ Bakker, N (2004) 110-111.
- ¹⁰⁹ Ligthart (1903) 622-623; Klootsema (1904) 102.
- ¹¹⁰ Onderwijsverslag (1903) 387.
- ¹¹¹ Casimir (1916) 224.
- ¹¹² Schreuder, I (1909b) 44; zie ook Vos (1935) 26-27.
- ¹¹³ Schreuder, I (1909a) 5.
- ¹¹⁴ Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929a) 207.
- ¹¹⁵ Uit 'piëteit jegens de arme misdeelden en nog meer jegens hunne ouders' had het bestuur de naam veranderd in School voor Buitengewoon Onderwijs', aldus Boorsma, hoofd van de school. Onderwijsverslag (1908-1909) 149.
- ¹¹⁶ Onderwijsverslag (1909-1910) 263.
- ¹¹⁷ Zie voor de vragenlijst en het onderzoeksprotocol Klootsema (1904) 90-93.
- ¹¹⁸ Onderwijsverslag (1909-1910) 264.
- ¹¹⁹ Heemskerk (1911) 15.
- ¹²⁰ Onderwijsverslag (1909-1910) 263-264.
- ¹²¹ Lager Onderwijswet van 1878, artikelen 40, 41 en 42.
- ¹²² Onderwijsverslag (1909-1910) 269.
- ¹²³ Onderwijsverslagen (1910-1911) 154, 158; (1911-1912) 245; (1914-1915) 218.
- ¹²⁴ Onderwijsverslag (1911-1912) 253.
- ¹²⁵ Onderwijsverslag (1909-1910) 269
- ¹²⁶ Onderwijsverslag (1914-1915) 214.
- ¹²⁷ Onderwijsverslag (1914-1915) Bijlage J, 25.
- ¹²⁸ Zie bijvoorbeeld Onderwijsverslagen (1909-1910) 269; (1910-1911) 166.
- ¹²⁹ Verschillende malen gingen bestuurders van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen op audiëntie bij de minister en werden er 'adressen' verstuurd. Schreuder, P.H. (1910c) 21-24; (1912e) 42-44; Vos (1911b) 50; (1912e) 106; Fries (1914) 49. In 1916 werd de 'pensioenkwestie' neergelegd bij de ingestelde staatscommissie voor verschillende pensioenzaken. Berichten en Mededelingen (1916) 39.
- ¹³⁰ Onderwijsverslag (1910-1911) 164.
- ¹³¹ Onderwijsverslag (1917-1918) Tweede Deel: Lager Onderwijs, Bijlage B, 34. Het handelde in deze passage om de overgang van de scholen van de Vereeniging voor onderwijs aan achterlijke en spraakgebrekkige leerlingen naar de Gemeente Amsterdam. Vanaf 1903 was hier al sprake van.
- ¹³² Blokpoel (1921) 74.
- ¹³³ Zie Onderwijsverslagen (1910-1911) 153; (1911-1912) 246; (1912-1913) 222, 225.

Verhouding tussen onderwijzers en artsen

- ¹ Klootsema (1904); Schreuder (1905a).
- ² Schreuder, A.J. (1905c) 12.
- ³ Schreuder, A.J. (1905c) 3.
- ⁴ Schreuder A.J. (1905a) 67.
- ⁵ Jacobs (1937g) 39.
- ⁶ Herderschêe (1929f) 76.
- ⁷ Aanwezig waren de broers A.J. en P.H. Schreuder, hun neef I. Schreuder, mevrouw J.C. Schreuder-Tours [de vrouw van A.J. Schreuder. JB] en hun dochter B.J. Schreuder. Schreuder, A.J. (1905c) 10-11.
- ⁸ Schreuder, A.J. (1905c) 3.
- ⁹ Schreuder, A.J. (1905c) 3; Leeftang (1929) 169.
- ¹⁰ Vergelijk Van der Krogt (1981) 95.
- ¹¹ Vergelijk Van der Krogt (1981) 114-117.
- ¹² Schreuder, A.J. (1905c) 4.

- ¹³ Vergelijk Klootsema (1904) 34.
- ¹⁴ Schreuder, A.J. (1905c) 4. In zijn eerste prospectus voor Huize Aprica had A.J. Schreuder psychiater Jelgersma aangehaald die van mening was dat afzonderlijk onderwijs aan 'nervuezen even wenselijk en noodzakelijk is als dat aan zwakzinnigen'. Aalten (1929) 80-81.
- ¹⁵ Schreuder, P.G. (1946) 4.
- ¹⁶ Schreuder, A.J. (1905c) 4.
- ¹⁷ Ibidem.
- ¹⁸ Zie: *Statuten van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen*, artikelen 3 en 4. Parry en Parry (1976) 83, spreken van een 'restriction of entry'. Zie ook Van der Krogt (1981) 82-83.
- ¹⁹ Parry & Parry (1976) 76-80; Van der Krogt (1981) 93-96.
- ²⁰ Vergelijk De Swaan (1993) 244.
- ²¹ Schreuder, A.J. (1905c) 12.
- ²² Schreuder, A.J. (1905c) 4; Leeftang (1929) 170.
- ²³ Zie Parry & Parry (1976).
- ²⁴ De aan de instellingen verbonden psychiaters waren veelal lid van de in 1871 opgerichte Nederlandsche Vereniging voor Psychiatrie die de belangen behartigde van deze beroepsgroep. Het ledenaantal groeide van 13 in 1871 naar 203 in 1920. Oosterhuis & Gijswijt-Hofstra (2008) 64-70.
- ²⁵ Uit de vereniging (1913) 16.
- ²⁶ In 1907 waren zeven van de 56, in 1913 elf van de 113 en in 1915 acht van de 126 leden arts. Schreuder, A.J. (1908) 13-15; Ledenlijst (1914) 54-56; (1916) 46-48.
- ²⁷ Ledenlijst (1909) 46-47.
- ²⁸ Berichten en Mededelingen (1911) 14-15. Deze commissie was opgericht in 1903. Klootsema (1904) 219.
- ²⁹ De Swaan (1993) 12.
- ³⁰ Vanwege ziekte van Köhler had vicevoorzitter Wijsman het voorzitterschap al enige tijd overgenomen. Hij zou de enige arts blijven die ooit tot voorzitter werd gekozen.
- ³¹ De Amsterdamse onderwijzeres J. Eldering-Swerms werd in 1906 penningmeester. Schreuder, A.J. (1908) 15.
- ³² Zie Bestuur in Ledenlijst (1910) 46.
- ³³ Bestuursverkiezingen vonden in deze periode om de twee jaar plaats en bestuursleden konden slechts eenmaal worden herkozen.
- ³⁴ Schreuder, A.J. (1905c) 12-13.
- ³⁵ Artikel 7 van de statuten.
- ³⁶ Johnson (1972) 43.
- ³⁷ Jitta (1854-1925) was ook penningmeester van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke kinderen.
- ³⁸ Pigeaud (1862-1942), directeur van de schoolartsendienst in Den Haag (1909-1929), werd in 1908 voorzitter van de Nederlandsche Vereniging van Schoolartsen.
- ³⁹ Bergsma (1838-1915) werd in 1906 voorzitter van het door P.H. Schreuder opgerichte Instituut voor Individueel Onderwijs. Gemeenteverslag (1907) Bijlage 20, 26; Berichten en Mededelingen (1915) 46.
- ⁴⁰ Andere buitengewone leden waren D. Hannema, penningmeester van de Raad van Beheer van het Instituut voor Individueel Onderwijs; C. van Meurs, onderwijzer bij het instituut voor doven in Rotterdam; P.H. Rosensteyn, psychiater; P.H. Lamberts, arts in Utrecht; M. van Wijhe, directeur van het Doorgangshuis te Hoenderloo en M. de Vlieger, arts. Schreuder, A.J. (1905c) 14-15; Ledenlijst (1909) 47-48.
- ⁴¹ De redactie (1912) 75.
- ⁴² Boorsma (1911) 64.
- ⁴³ Schreuder, A.J. (1908) 6.
- ⁴⁴ Gunning (1924) 203, vond dat de kinderen op de klassikale school alleen leerden werken op commando. Dat noemde hij 'onechte arbeid' en 'de weg naar het paedagogische Tipperary is nog langer dan naar het legendarische'. Zie ook Zwiers (1996) 31.
- ⁴⁵ De vereniging streefde naar een aparte bekostiging voor het buitengewoon onderwijs en in 1905

- had zij daarom een adres aan de Tweede Kamerleden gestuurd. *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1786.
- ⁴⁶ Vos (1912b) 61.
- ⁴⁷ Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V; Gunning (1929) 185; TvBO (1929) 142.
- ⁴⁸ Leeftang (1929) 171; Ledenlijst (1909) 46-47; Schreuder, I (1910) 39; Vos (1911) 48; (1912) 61; Snijder (1913) 56; Fries (1914) 48; (1915) 38; Scheffener (1916a) 38; (1917) 108; (1918b) 124; Eedens (1920) 60.
- ⁴⁹ Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V.
- ⁵⁰ Vos (1910b) 10.
- ⁵¹ Schuyt (1935) 13.
- ⁵² Herderschêe (1935b) 14.
- ⁵³ Jacobs (1937f) 39.
- ⁵⁴ Klootsema (1904); Schreuder A.J. (1905a); Van der Woude (1905); Coronel (1882a, 1882b); Oosterbaan (1902; 1905). Quanjer (1879). Zie ook Houwaart (1991); Reuser (2007).
- ⁵⁵ Kooistra (1905) 25; Eisma (2003) 3.
- ⁵⁶ Trüper en A.J. Schreuder werden vrienden. Regelmatig werden bezoeken over en weer afgelegd. Schreuder, A.J. (1921).
- ⁵⁷ Colleges pedagogiek volgde A.J. Schreuder bij hoogleraar W. Rein (1847-1929). In Berlijn werden colleges 'spraakstoornissen' bij Liebman gevolgd. Schreuder, P.G. (1946) 4.
- ⁵⁸ Klootsema (1903); Klootsema (1905) 101.
- ⁵⁹ Schreuder, A.J. (1905c) 12; De redactie (1909) 1.
- ⁶⁰ Vergelijk Van der Krogt (1981) 114-117.
- ⁶¹ Onderwijsverslag (1909-1910) 270.
- ⁶² Schreuder, A.J. (1908) 4-5.
- ⁶³ Leeftang (1929) 172.
- ⁶⁴ Schreuder, A.J. (1905c) 14-15; Leeftang (1929) 170.
- ⁶⁵ Schreuder A.J. (1905a) 72-73; Klootsema (1904) 90-93.
- ⁶⁶ Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V; Gunning (1929) 185; Berichten en Mededelingen (1929) 142.
- ⁶⁷ Minister Heemskerk volgde hiermee het Franse voorbeeld. De rol van de inspecteur was de toelatingsgegevens controleren, interpreteren en beoordelen. Binet & Simon (1922) 74-120.
- ⁶⁸ Vos (1910a) 9.
- ⁶⁹ Onderwijsverslag (1911-1912) 253; Onderwijsverslag (1912-1913) 236; Onderwijsverslag (1913-1914) 225, 227; Onderwijsverslag (1914-1915) 209, 213.
- ⁷⁰ Mulder (1989) 25-87, geeft een beeld van de pedagoog Gunning.
- ⁷¹ Onderwijsverslag (1914-1915) 218.
- ⁷² Onderwijsverslag (1914-1915) Bijlage K, 29.
- ⁷³ Blaupot ten Cate & Laban (1900) 104.
- ⁷⁴ Onderwijsverslag (1914-1915) Bijlage K, 29.
- ⁷⁵ Herderschêe (1929f) 75.
- ⁷⁶ Herderschêe (1929f) 76.
- ⁷⁷ Onderwijsverslag (1910-1911) 166.
- ⁷⁸ Onderwijsverslag (1912-1913) 239.
- ⁷⁹ Herderschêe (1908; 1909a). Van het eerste artikel had hij een overdruk bewaard en daarop stond met de hand geschreven *Mijn eerste en mijn beste*. Bron: Archief mevr. A.W. Herderschêe-Berkelbach van der Sprenkel.
- ⁸⁰ Herderschêe (1908) 1548, vestigde vooral de aandacht op de spraakgebrekkigen, immers 'een spraakgebrekkig kind wordt al heel spoedig een achterlijk kind'.
- ⁸¹ Verwezen werd naar het onderzoek van Ziehen bij een groot aantal Berlijnse schoolkinderen en het onderzoek van Hall bij een groep kinderen uit Boston. Herderschêe (1908) 1547.
- ⁸² Herderschêe (1908) 1547.
- ⁸³ Herderschêe (1908) 1556.

- ⁸⁴ Herderschêe (1921a) 9. In zijn openbare les *De behandeling bij acute infectieziekten* (1933) verwees Herderschêe naar de filosoof Kant die zei: 'In jeder Naturwissenschaft ist nur soviel wahre Wissenschaft an zu treffen als Mathematik darin enthalten ist.' Herderschêe (1933a) 18.
- ⁸⁵ Zie *Nederlandsche Staatscourant*, zaterdag 17 juli 1909, no. 165. Zie ook de jaarlijkse rapportages van de scholen voor zwakzinnigen bijgevoegd bij de Onderwijsverslagen.
- ⁸⁶ Onderwijsverslagen (1909-1910) 270; (1910-1911) 167-169.
- ⁸⁷ Herderschêe (1917a) 8.
- ⁸⁸ Strümpell (1890) 402.
- ⁸⁹ Schreuder, A.J. (1905a) 72-73; Klootsema (1904) 91-93, maakte verschil tussen medische en pedagogische pathologie. Dit laatste valt binnen de opvoedkunde (p. 108). Bij genoemde auteurs ligt het accent op de opvoedbaarheid.
- ⁹⁰ Wijsman (1910) 3, merkte op: 'Wanneer men de programma's nagaat ziet men, dat de hersens der onderwijzers worden volgepropt met spraakkunst, syntaxis, aardrijkskunde, geschiedenis, rekenen enz., enz., terwijl van de paedagogiek enkel theoretische kennis wordt geëischt.'
- ⁹¹ Wijsman (1910) 3-4.
- ⁹² Depaepe (1993) 39-45.
- ⁹³ Depaepe (1993) 40.
- ⁹⁴ Gemeenteverslag (1905) Bijlagen 42 A1, A2; Gemeenteverslag (1906) 196. Het onderwijs van Decroly werkte met zogenoemde 'belangstellingscentra'. Van Gorp (2008).
- ⁹⁵ Schreuder, P.H. (1914a) 47, 66.
- ⁹⁶ Montessori (1916).
- ⁹⁷ Vries (1920b) 34.
- ⁹⁸ Wijsman (1910) 20.
- ⁹⁹ Onderwijsverslag (1910-1911) 166.
- ¹⁰⁰ Onderwijsverslag (1912-1913) 237.
- ¹⁰¹ Onderwijsverslag (1911-1912) 254.
- ¹⁰² Andere opvallende gegevens waren dat negen keer advies werd gevraagd in verband met 'maatschappelijke ongeschiktheid' en 23 maal vanwege 'algemene zwakte'. De vier scholen van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke leerlingen telden op dat moment 398 leerlingen. Herderschêe (1914c).
- ¹⁰³ De Beer (2008) 55.
- ¹⁰⁴ Onderwijsverslag (1911-1912) 248; Onderwijsverslag (1914-1915) 209.
- ¹⁰⁵ Vries (1920c) 76.
- ¹⁰⁶ Van Voorthuijsen (1921c) 3. Zie ook Van Voorthuijsen (1915c) 14-20.
- ¹⁰⁷ Schreuder, A.J. (1908) 15.
- ¹⁰⁸ Van Londen (1910) 72.
- ¹⁰⁹ Vos (1911a) 81; (1911d) 82.
- ¹¹⁰ Vos (1911d) 85.
- ¹¹¹ Onderwijsverslag (1914-1915) 218.
- ¹¹² Uit de Vereniging (1915) 16.
- ¹¹³ Herderschêe (1915f) 30.
- ¹¹⁴ Van Voorthuijsen (1919 e) 68.
- ¹¹⁵ Van Voorthuijsen (1920) 13.
- ¹¹⁶ Onderwijsverslag (1910-1911) Bijlage H, 29.
- ¹¹⁷ Van Voorthuijsen (1912b; 1914; 1915b; 1917b).
- ¹¹⁸ De Beer (2008) 117; Van Voorthuijsen (1912d).
- ¹¹⁹ Van Voorthuijsen (1912a) 2.
- ¹²⁰ Vos (1912h) 109.
- ¹²¹ Deze berekening was gebaseerd op een schatting van het aantal achterlijke kinderen te Amsterdam. Klootsema (1904) 86.
- ¹²² Klootsema (1904) 86-87.

- ¹²³ Van Voorthuysen (1929a) 22-23; Broekhuizen (1929) 96.
- ¹²⁴ Vos (1910d) 43.
- ¹²⁵ Berichten en Mededeelingen (1910) 62, 72.
- ¹²⁶ In Enschede werd een hulpklas door de gemeente overwogen en direct plaatste het Hoofdbestuur een artikel in de regionale krant *Tubantia* en stuurde een adres aan het college van B en W van Enschede. Berichten en Mededeelingen (1911) 49.
- ¹²⁷ In 1928 waren er elf internaten waarin 'debielen en lichtere gevallen van imbeciliteit' werden opgenomen. De ongeveer 850 verpleegden vielen niet onder de Krankzinnigenwet. Daarnaast waren er acht inrichtingen met samen 1500 verpleegden die wel vielen onder deze wet. Van der Wart (1929) 90; Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929a) 241-249.
- ¹²⁸ Deze commissie bestond uit dr. J.H. Schuurmans Stekhoven, inspecteur van het Staatstoezicht op Krankzinnigen, en dr. Plet, dr. J.H.H. Wijsman, G.J. Vos en dr. E. de Vries. De laatste drie waren lid van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. Vos (1918) 152.
- ¹²⁹ Snijder (1913) 57-58.
- ¹³⁰ Berichten en Mededeelingen (1915) 105; Onderwijsverslag (1915-1916) Bijlage C, 31.
- ¹³¹ Scheffener (1915) 41.
- ¹³² Scheffener (1915) 43.
- ¹³³ In de Regelen was bepaald dat per zestien leerlingen een leerkracht kon worden aangesteld. Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V, regel 2.
- ¹³⁴ Berichten en Mededeelingen (1915) 104-105.
- ¹³⁵ Schreuder, I. (1909b) 41.
- ¹³⁶ Bestuurslid Vos hield bijvoorbeeld voor de 'afdeling Vlaardingen' van Volksonderwijs een lezing over het onderwijs aan achterlijke kinderen. Berichten en Mededeelingen (1909) 16.
- ¹³⁷ Schreuder, A.J. (1905c) 14. Zie ook Handelingen der Tweede Kamer, *Verslag der Staten-Generaal*, 73^e vergadering (26 april 1905) 1786.
- ¹³⁸ Heemskerk (1911) 15.
- ¹³⁹ Zie Parry & Parry (1976) 45, 70.
- ¹⁴⁰ Zie Fries (1913b) 61.
- ¹⁴¹ Herderschêe (1911b) 3-5.
- ¹⁴² Herderschêe (1914c) 244.
- ¹⁴³ Onderwijsverslag (1910-1911) 158.
- ¹⁴⁴ Onderwijsverslag (1912-1913) 231.
- ¹⁴⁵ Onderwijsverslag (1916-1917) Bijlage C, 41-42; Fries (1913b) 66.
- ¹⁴⁶ In Groningen vroeg men zich af of er wel een onderwijzer voor een dergelijke klas moest staan, 'daar dezen in den zelfden tijd belangrijker werk' kon doen. Van Voorthuysen meende dat juist voor deze kinderen de zorg bij een onderwijzer moest berusten. Deze groep van kinderen was goed 'studiemateriaal', waardoor de 'lichtere afwijkingen des te beter' werden begrepen. Van Voorthuysen (1920) 9-10.
- ¹⁴⁷ Van Voorthuysen (1920).
- ¹⁴⁸ Schreuder, I (1909b) 40.
- ¹⁴⁹ De opbouw van een pensioen werd nu afhankelijk van regels die per gemeente varieerden in de berekeningsgrondslag, wel of niet weduwen- en wezenpensioen en het wel of niet meetellen van dienstjaren buiten de gemeente. Voor veel potentiële kandidaten was dit een reden om niet te solliciteren of zich terug te trekken uit de procedure. Schreuder, P.H. (1910c) 21-24.
- ¹⁵⁰ Bij het ontstaan van het buitengewoon onderwijs werd al gesproken van 'speciaal onderwijs' en 'speciale scholen'. Klootsema (1904) 14, 91; Schreuder, A.J. (1905c) 3; Berichten en mededeelingen (1910) 61.
- ¹⁵¹ Vos (1912b) 63.
- ¹⁵² Regel 2 van de Regelen. Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V.
- ¹⁵³ Fries (1935) 8.
- ¹⁵⁴ Onderwijsverslag (1910) 71.
- ¹⁵⁵ Fries (1935) 8.
- ¹⁵⁶ Vos (1911a) 50; (1912e) 106; Schreuder P.H. (1912e) 42-44.

- ¹⁵⁷ Snijder (1913) 56.
- ¹⁵⁸ Uit de vereniging (1913) 15-16.
- ¹⁵⁹ Vos (1913a) 19-20.
- ¹⁶⁰ P.C. van der Linden (1846-1935), jurist, was een partijloos politicus. Van 1913-1918 was hij voorzitter van de ministerraad. Zijn kabinet bracht de in de grondwet van 1917 vastgelegde financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tot stand. Parlement.com/P.W.A. Cort van der Linden.
- ¹⁶¹ A.E.J. Bertling (1860-1945) van de Vrijzinnig Democraten was slechts kort, 1913-1914, minister van Financiën. Parlement.com/ A.E.J. Bertling.
- ¹⁶² Fries (1914) 49.
- ¹⁶³ Otto (1872-1954) was kamerlid voor de Liberale Unie nadat hij (Hoofd)onderwijzer in Amsterdam was geweest. Hij was onder meer voorzitter van de Vereeniging voor Vakantiekolonies en van de Vereeniging Hoofden van Openbaar Gewoon Lager Onderwijs. Parlement.com/P. Otto.
- ¹⁶⁴ Scheffener (1916a) 39.
- ¹⁶⁵ Het plan *Achterlijke kinderen* werd in 1902 als brochure uitgegeven en daarna onder dezelfde titel opgenomen in Zernike's *Pedagogisch Woordenboek*. Zernike (1905) 35-86.
- ¹⁶⁶ Schuyt (1935) 13.
- ¹⁶⁷ Schreuder P.H. (1929b) 106.
- ¹⁶⁸ Schreuder, I (1909b) 43.
- ¹⁶⁹ Scheffener (1917a) 109.
- ¹⁷⁰ Van Voorthuijsen (1935a) 2.
- ¹⁷¹ De redactie (1909) 1.
- ¹⁷² Schreuder, I. (1909a) 2.
- ¹⁷³ Als literatuur werd aanbevolen: Schreuder, A.J. *Achterlijke kinderen*; Ziehen, Th. *Schwachsinn und Moralischer Schwachsinn*; Fuchs, A. *Schwachsinnige Kinder*; Demoor, J. *Die anormalen Kinder*; Liebmann, A. *Die Untersuchung und Behandlung geistig zurückgebliebener Kinder*; Heller, Th. *Grundriss der Heilpädagogik*; Bosbauer, H., Miklas, L. & Schiner, H. *Handbuch der Schwachsinnigenfürsorge*; Ley, A. *L'arriération mentale* en tot slot van dezelfde auteur *La collaboration du médecin et du pédagogue à l'école*. Vos (1909c) 57-59.
- ¹⁷⁴ Berichten en Mededelingen (1916) 16.
- ¹⁷⁵ Berichten en Mededelingen (1913) 20; Scheffener (1917a) 108.
- ¹⁷⁶ Het bestuur bestond uit Mevr. Tijhoff-Knottenbelt, J. Reinink, Joh. Oostveen (secretaris), A. Broekhuijsen en I. Schreuder. Berichten en Mededelingen (1913) 20; Oostveen (1921) 58; Christ (1947) 97.
- ¹⁷⁷ De Beer (2008) 95, 97.
- ¹⁷⁸ De redactie (1920) 1.
- ¹⁷⁹ Scheffener (1916b) 41.
- ¹⁸⁰ Van Voorthuijsen (1917a) 4.
- ¹⁸¹ Enkele redactieleden waren lid van twee verenigingen, een menselijke figuratie. Zowel Van Voorthuijsen als Herderschêe waren lid van de Vereeniging van Schoolartsen en van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Onderwijzer A. Broekhuijsen was lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en lid van de Vereeniging voor Spraakleraren.
- ¹⁸² De Beer (2008) 100.
- ¹⁸³ Pais (1917) 112.
- ¹⁸⁴ Scheffener (1918a) 124.
- ¹⁸⁵ De redactie (1919) 161-162; Van Lien (1920a) 15.
- ¹⁸⁶ De redactie (1920) 1; Pais (1919) 161-162.
- ¹⁸⁷ Van Lien (1920a) 15-16; (1920b) 57.
- ¹⁸⁸ Het *Sociaal Medisch Maandschrift* werd uitgegeven in samenwerking met de Vereeniging van Gemeenteartsen en de Vereeniging van Gemeentelijke Geneeskundige Verzorging. Dit tijdschrift zou in 1923 voortgezet worden onder de naam *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* met Herderschêe als hoofdredacteur. NTvG (1920) 2947; De Beer (2008) 100.

Beroepsorganisaties naast de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen

- ¹ Van Det (1939) 303; Veld (1987) 102. Zie ook: Ketelaar (1905); Bymholt (1976) 712-716.
- ² Zie *Rapport der Commissie aangewezen door het bestuur van de Vereeniging Volksonderwijs te 's-Gravenhage* (1901) 7. Hier wordt als extra reden nog vermeld dat de aanwezigheid van achterlijke kinderen nadelig was voor het 'zenuwgestel van de onderwijzers'.
- ³ Van Liefland (1959) 61.
- ⁴ Berichten en Mededelingen (1911) 35.
- ⁵ Parry en Parry maken een onderscheid tussen professionalisering en vakbondsvorming. Professionalisering zien zij als een strategie om belangen te behartigen, met name het verkrijgen van een hogere status. Professionalisering is gebaseerd op kennis en solidariteit. Vakbondsvorming is gebaseerd op solidariteit, dwz. arbeidsvoorwaarden. Parry & Parry (1976).
- ⁶ Erelid van dit Nederlands Onderwijzers Genootschap was de parlementariër Verwey. Hij was in 1905 mede-ondertekenaar van de motie Dolk. Parlement.com/J.B. Verwey
- ⁷ Andriessse was ruim een halve eeuw onderwijzer aan de Ned. Isr. Godsdiensarmenschool te Amsterdam. *De Tijd* (11-08-1906); *Nieuw Israëlitisch weekblad* (30-04-1926).
- ⁸ *De Tijd* van 11-08-1906; *Nieuw Israëlitisch weekblad* van 30-04-1926; De Jong (1998) 130-134.
- ⁹ Andriessse (1905) 608. Zowel A.J. Schreuder met *Achterlijke kinderen* als Andriessse, met *Kindergebreen* leverden een bijdrage aan Zernike's *Paedagogisch Woordenboek*. Zernike (1905) 25-86; 597-587
- ¹⁰ Andriessse (1905) 608-609.
- ¹¹ Berichten en Mededelingen (1910) 30.
- ¹² Berichten en Mededelingen (1910) 43.
- ¹³ Onderwijsverslag (1912-1913) Bijlage AA, 229.
- ¹⁴ Berichten en Mededelingen (1910) 92-93.
- ¹⁵ Vos (1911a) 52.
- ¹⁶ Berichten en Mededelingen (1911) 76; Vos (1912b) 64.
- ¹⁷ Voetnoot van P.H. Schreuder bij Vos (1912a) 4.
- ¹⁸ Berichten en Mededelingen (1911) 95.
- ¹⁹ De oorspronkelijke naam van de in 1874 opgerichte vereniging was Nederlandsche Openbare Hulponderwijzers- Vereeniging. In 1880 werd de naam gewijzigd in Bond van Nederlandsche Onderwijzers. Ketelaar (1905) 155-156.
- ²⁰ Lager Onderwijswet van 1878, artikel 23 en 24.
- ²¹ Zernike (1905) 497.
- ²² Ketelaar (1905) 156; Zie ook Bymholt (1976) 712-716; Veld (1987) 102.
- ²³ De BvNO had expliciet in haar Strijdplan opgenomen dat zij mee zou doen aan verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraad. Ketelaar (1905) 158. In 1897 werd het hoofdbestuurslid Ketelaar voor de Vrijzinnig Democratische Bond in de Tweede Kamer gekozen. In 1905 was hij medeondertekenaar van de motie Dolk.
- ²⁴ Berichten en Mededelingen (1910) 93.
- ²⁵ Berichten en Mededelingen (1911) 36.
- ²⁶ Berichten en Mededelingen (1911) 96.
- ²⁷ Programma en Strijdplan in Ketelaar (1905) 156-157.
- ²⁸ Berichten en Mededelingen (1911) 35.
- ²⁹ Berichten en Mededelingen (1911) 95-96.
- ³⁰ Berichten en Mededelingen (1911) 16.
- ³¹ Van Liefland (1959) 61.
- ³² Vos (1912a) 5-7.
- ³³ Berichten en Mededelingen (1919) 40.
- ³⁴ Edens (1919a) 128.
- ³⁵ Vos (1919a) 4.

- ³⁶ Een 'salarisadres' is een verzoek aan het bevoegd gezag van een school om het salaris van de onderwijzers aan de scholen voor zwakzinnigen aan te passen aan de norm van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- ³⁷ Edens (1919a) 128.
- ³⁸ Vos (1919a) 5-9; Berichten en Mededelingen (1921) 28.
- ³⁹ Berichten en Mededelingen (1917) 158-159.
- ⁴⁰ De Beer (2008) 17.
- ⁴¹ Voorthuijsen (1920c) 1.
- ⁴² De Beer (2008) 95.
- ⁴³ De Beer (2008) 99.
- ⁴⁴ Onderwijsverslag (1920-1921) Tweede Deel, 5.
- ⁴⁵ De Beer (2008) 95-97.
- ⁴⁶ Herderschêe (1909b; 1909c).
- ⁴⁷ De Beer (2008) 98-99.
- ⁴⁸ Zie Publicaties van dr. D. Herderschêe.
- ⁴⁹ Zie Publicaties van dr. A. van Voorthuijsen.
- ⁵⁰ Dit rapport schreef Van Voorthuijsen samen met de schoolartsen Pigeaud, Drooglever Fortuyn en Lancee. Reuser e.a. (2007) 171.
- ⁵¹ De Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen kende als leden schoolartsen met een eigen huisartsenpraktijk, kinderartsen en oogspecialisten. De Beer (2008) 97.
- ⁵² Van der Hoeve (1920) 373.
- ⁵³ Herderschêe verving een jaar lang Van Voorthuijsen die vanwege tbc niet kon werken.
- ⁵⁴ Van Voorthuijsen (1919a) 2.
- ⁵⁵ Reuser (2007) 171; De Beer (2008) 96.
- ⁵⁶ Kappenburg (1919) 167.
- ⁵⁷ Kappenburg (1919) 170.
- ⁵⁸ Van Voorthuijsen (1920c) 3.
- ⁵⁹ Christ (1947) 97.
- ⁶⁰ Van Koetsveld (1856) 164-175.
- ⁶¹ Kingma (1867).
- ⁶² Schreuder, A.J. (1905) 39.
- ⁶³ Schreuder, A.J. (1905) 57.
- ⁶⁴ Schreuder, A.J. (1905) 39.
- ⁶⁵ Schreuder, A.J. (1905) 54-55.
- ⁶⁶ Klootsema (1904) 100.
- ⁶⁷ Voor de spraaklessen had hij mevr. Ch. Egener-van Eyken benoemd. Onderwijsverslag (1910-1911) 157.
- ⁶⁸ Onderwijsverslag (1910-1911) 155.
- ⁶⁹ Gemeenteverslag (1904) Bijlage 42, 3.
- ⁷⁰ De Duitse stad München was het voorbeeld. In deze stad waren zestien klassen voor achterlijke kinderen en de gemeente had voor het personeel van die scholen een cursus georganiseerd 'voor behandeling van spraakgebreken'. Berichten en Mededelingen (1909) 6.
- ⁷¹ Onderwijsverslag (1911-1912) 249.
- ⁷² In 1907 hield I. Schreuder op de ledenvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen al een inleiding over 'articulatieonderwijs en aanvankelijk lezen'. Schreuder, A.J. (1907) 4-5.
- ⁷³ Het bestuur bestond uit Mevr. Tijhoff-Knottenbelt, J. Reinink, Joh. Oostveen (secretaris), A. Broekhuijsen en I. Schreuder. Berichten en Mededelingen (1913) 20; Oostveen (1921) 58. Christ (1947) 97.
- ⁷⁴ Uit de Verenigingen (1917) 159; (1918) 32.
- ⁷⁵ In beginsel werden er in deze periode om de twee jaar bestuursverkiezingen gehouden. Een zittend bestuurslid kon slechts eenmaal worden herkozen. In 1920 zou een uitzondering gemaakt worden voor de voorzitter.

- ⁷⁶ Scheffener (1915c) 97; Uit de Vereniging (1916) 14-15.
- ⁷⁷ Scheffener (1916c) 44.
- ⁷⁸ Het tijdschrift *Pais* publiceerde ook artikelen die op de spraak betrekking hadden. B. van Dantzig, spraaklerares in Den Haag, publiceerde 'Een genoeglijk geval van agrammaticus, spraakgebrekigheid, algemeen kromspreken, enz,' (1917), A. Broekhuijsen 'Beschaafde uitspraak' (1917) en Herderschêe 'Echolalie' (1918).
- ⁷⁹ Schreuder, I. Az. & Oostveen (1920) 61-62.
- ⁸⁰ Met spraakleraar Reinink had Van Voorthuijsen in 1912 in Groningen onderzoek gedaan naar het effect van de spraakcursussen. Schreuder, I. & Oostveen (1920) 62. Zie ook Van Voorthuijsen (1912d) 11-12.
- ⁸¹ In de wet van 1878 had de politiek gekozen voor bekostiging van alleen het openbaar onderwijs. Een wijziging in de grondwet (1889) maakte een gedeeltelijke financiering van het bijzonder onderwijs mogelijk. Boekholt & Booy (1987) 218-222; Dekker (2006) 369-372; Dekker, Amsing & Wichers (2019).
- ⁸² Boekholt & De Booy (1987) 218-223; Dekker, Amsing & Wichers (2019) 106-111.
- ⁸³ Calliber (1929) 35.
- ⁸⁴ Schreuder, A.J. (1921) 173.
- ⁸⁵ De Graaff, één van de voortrekkers van het Christelijk Buitengewoon Onderwijs, was vanaf het eerste uur lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en zou dat ook blijven toen hij bestuurder werd bij christelijke Onderwijsorganisaties.
- ⁸⁶ Zie Onderwijsverslag (1907-1908) 138; Onderwijsverslag (1911-1912) 158; De Graaff (1935) 17.
- ⁸⁷ Berichten en Mededelingen (1909) 45.
- ⁸⁸ J.Th.R. Schreuder was medeoprichter (1909) en redacteur (1909-1944) van het *Paedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs*. Hij was eveneens jarenlang hoofdbestuurslid (1913-1916) en voorzitter (1927-1930) van de Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche bezittingen. De Bruijn (1998) 15, 25.
- ⁸⁹ A.J. Schreuder werkte op het Instituut Schreuder in het schooljaar 1896-1897 en P.H. Schreuder werkte er van 1899 tot 1902. In 1919 werd de oudste zoon van J.Th.R. Schreuder, Pieter Gerard (1898-1963), onderwijzer aan het Instituut Schreuder. Na twee jaar bij zijn vader onderwijzer te zijn geweest vertrok P.G. Schreuder naar oom Anton (A.J.) Schreuder te Arnhem. Daar richtte hij Zonneschijn op, een instituut voor kinderen met een verstandelijke beperking. De Bruijn (1998) 37, 127-129.
- ⁹⁰ De Bruijn (1998) 15.
- ⁹¹ De school van Calliber begon in 1910 met 14 kinderen en 1 leerkracht. Eind 1920 telde de school 102 leerlingen en 7 leerkrachten. Berichten en Mededelingen (1920) 143.
- ⁹² Berichten en Mededelingen (1910) 93.
- ⁹³ In 1910 werd aan de school van Calliber f. 129,94 en een halve cent subsidie gegeven. Onderwijsverslag (1910- 1911) 150.
- ⁹⁴ Berichten en Mededelingen (1913) 20.
- ⁹⁵ Poppes was hoofd van de Wilhelmina-inrichting te Zeist. Ledenlijst (1910) 45.
- ⁹⁶ Van der Wart was onderwijzer bij A.J. Schreuder. Met ingang van 1 januari 1912 werd hij hoofd van de school van Groot Emaus te Ermelo. Berichten en Mededelingen (1912) 29.
- ⁹⁷ Dupont was geneesheer-directeur van 'Loozenoord', een stichting voor zwakzinnige meisjes te Ermelo. Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929a) 241.
- ⁹⁸ Zie de Ledenlijsten die werden afgedrukt (1909-1916) in het *Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen* (1909-1916).
- ⁹⁹ Berichten en Mededelingen (1913) 20.
- ¹⁰⁰ Berichten en Mededelingen (1914) 58.
- ¹⁰¹ In de Regelen werd alleen een minimumsalaris vermeld. Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V, regel 9. Schoolbesturen hadden daardoor de vrijheid om een eigen systematiek toe te passen.
- ¹⁰² Calliber (1919) 36-38.

- ¹⁰³ Het bestuur werd gevormd door de schoolhoofden A. Oosterwijk als voorzitter, A.J. Schreuder als vicevoorzitter, D. Zwiép als 1e secretaris, J. de Graaff als 2e secretaris en de personeelsfunctionaris W.L.B. Blaauwen. Berichten en Mededelingen (1920) 63.
- ¹⁰⁴ Toen in 1938 in Rotterdam een tweede school voor protestants-christelijk buitengewoon onderwijs werd geopend kreeg die school de naam van A.J. Schreuder. *De Banier* van 16-09-1938. De A.J. Schreuderschool is thans een christelijke school voor speciaal en voortgezet speciaal onderwijs aan zeer moeilijk lerende kinderen.
- ¹⁰⁵ Overige scholen behoorden tot een congregatie. A.L. (1905) 578.
- ¹⁰⁶ A.L. (1905) 571. Zie ook Dekker & Wichgers (2019) 100.
- ¹⁰⁷ A.L. (1905) 584-587.
- ¹⁰⁸ Huize Assisië was een rooms-katholiek zwakzinnigengesticht met een school voor jongens. Schreuder, P.H. (1929a) 242.
- ¹⁰⁹ Christ (1929) 40.
- ¹¹⁰ De *Pius-almanak* is het jaarboek van de katholieke kerk in Nederland en bevat tal van kerngetallen.
- ¹¹¹ Christ (1929) 37.
- ¹¹² Berichten en Mededelingen (1921) 76; Baptist (1925) 108.
- ¹¹³ Vos (1920a) 8-9; Van Lien (1920b) 56.

Deskundigheidsbevordering van leerkrachten

- ¹ Zie: Parry & Parry (1976) 35; Van der Krogt (1981) 135-136.
- ² Freidson (2001) 83-104; Parry & Parry (1976) 50-84.
- ³ Schreuder, A.J. (1905) 75.
- ⁴ Klootsema (1904) 96.
- ⁵ Vos (1910c) 34; Wijsman (1910) 3.
- ⁶ Klootsema (1904) 214-215.
- ⁷ Schreuder, A.J. (1905a) 78.
- ⁸ Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42 A, 13. Een selectie uit deze literatuur werd in 1909 door onderwijzer Vos voor zelfstudie aanbevolen aan de leden van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen en betroffen: *Achterlijke kinderen* van A.J. Schreuder; *Schwachsinn und Moralischer Schwachsinn* van Th. Ziehen; *Schwachsinnige Kinder* van A. Fuchs; *Die abnormalen Kinder* van J. Demoor; *Die Untersuchung und Behandlung geistig zurückgebliebener Kinder* van A. Liebmann; *Grundriss der Heilpädagogik* van Th. Heller; *Handbuch der Schwachsinnigenfürsorge* van H. Bosbauer, L. Miklas & H. Schiner; *L'arriération mentale* van A. Ley en tot slot van dezelfde auteur *La collaboration du médecin et du pédagogue à l'école*. Vos (1909c) 57-59.
- ⁹ Gemeenteverslagen (1906) Bijlage 42a, 1; (1908) Bijlage 42a.1.
- ¹⁰ Onder academische kennis verstaat Swennen 'het soort kennis dat wordt ontwikkeld en gepubliceerd door (gespecialiseerde) leden van een beroepsgroep en wordt gepubliceerd in documenten (artikelen, boeken, enzovoort) die door de academische gemeenschap als academisch worden erkend'. Swennen (2012) 24.
- ¹¹ Jacobs (1953b) 17.
- ¹² Vergelijk Van der Krogt (1981) 94-100.
- ¹³ Schreuder, A.J. (1908).
- ¹⁴ Schreuder, I. (1909b) 38.
- ¹⁵ Schreuder, A.J. (1908) 20.
- ¹⁶ Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V; Regel 2.
- ¹⁷ Aanwezig namens de bevoegde gezagen waren: Köhler uit Rotterdam; P.H. Schreuder en Vos uit Den Haag; Van Woerkom uit Arnhem en Visser uit Utrecht.
- ¹⁸ Het bestuur bestond sinds de verkiezingen van april 1907 uit de Hagenaren Wijsman als voorzitter, P.H. Schreuder als 2^e voorzitter, Vos als 2^e secretaris, en de Amsterdammers I. Schreuder als 1^e secretaris en J. Eldering-Swerms als penningmeester. Schreuder, A.J. (1908) 15.

- ¹⁹ Schreuder, I. (1909b) 42-43.
- ²⁰ Vos (1910b) 10.
- ²¹ Vos (1911a) 49.
- ²² Wijsman (1910) 1-4; 17-21.
- ²³ Lager Onderwijswet 1920, artikelen 70.1 en 126.1.
- ²⁴ Vos (1910c) 35.
- ²⁵ Th. de Visser van de Christelijk Historische Unie werd in 1918 minister van het nieuwe departement Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Overige commissieleden waren de Tweede Kamerleden H.L. Drucker (liberaal) en W.H. Nolens (katholiek) en de hoogleraren J. Woltjer, J.V. de Groot, C. Pijnacker en B. Symons. *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Eerste Deel, I.
- ²⁶ *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, 102-103; Eerste Deel, 381-382.
- ²⁷ De zeven leden van deze commissie waren uitsluitend afkomstig uit het voortgezet onderwijs. *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Eerste Deel, IV.
- ²⁸ Dit waren cursussen in de 'classificatie, de etiologie, de diagnose, en de behandeling, zoowel de medische als paedagogische, van het abnormale kind; en in de paedagogiek en de methodologie van dit speciale onderwijs'. *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, 102.
- ²⁹ *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Eerste Deel, 249.
- ³⁰ De commissie ging ervan uit dat er in alle beschaafde landen 13 á 14 zwakzinnigen zijn op de 10.000 inwoners. In Duitsland waren er in de grote plaatsen 'Hilfschulen' met in totaal 500 klassen en 10.000 leerlingen. In vergelijking daarmee zou men in Nederland 'tot een getal van ongeveer 7000' komen. *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, 59.
- ³¹ *Rapport van de Staatscommissie* (1910) Tweede Deel, 42-75.
- ³² Schreuder, P.H. (1911c) 29-30. In dit artikel worden de termen 'zwakzinnig' en 'achterlijk' door elkaar gebruikt.
- ³³ Schreuder, P.H. (1911c) 33.
- ³⁴ Vos (1911b) 54.
- ³⁵ Berichten en Mededelingen (1911) 95-96.
- ³⁶ Vos (1912b) 59.
- ³⁷ Schreuder, P.H. (1911c) 33.
- ³⁸ Het Hoofdbestuur bestond uit P.H. Schreuder als 1^e voorzitter, Herderschêe als 2^e voorzitter, Vos als 1^e secretaris, Snijder als 2^e secretaris, en Barreveld Bute als penningmeester.
- ³⁹ Vos (1912b) 63.
- ⁴⁰ Vos (1912b) 59-60.
- ⁴¹ Vos (1912g) 106.
- ⁴² Het Amsterdamse lid Van der Zande was kort lid van de vereniging. Hij komt namelijk niet voor op de ledenlijsten van 1912 en 1914. Zie TdVvOeA (1912) 69-70; (1913) 74-75; (1915) 48.
- ⁴³ Vos (1913a) 17.
- ⁴⁴ De motie luidde: 'De algemene vergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, enz., gehouden op 18 Januari 1913, draagt het Hoofdbestuur op de Minister onverwijld er mee in kennis te stellen, dat de subsidie, die voor de cursus 1913 onzer Vereniging is uitgetrokken, onaannemelijk is, zo aan die cursus geen klasseonderwijzers mogen lesgeven.' Vos (1913a) 17.
- ⁴⁵ Eind negentiende eeuw was het ambulante onderwijs ingevoerd in het onderwijs. Hoofden streefden ernaar ambulant te zijn om het toezicht op en de leiding van 'hun' onderwijzers beter te kunnen uitoefenen. Dit verscherpte de strijd tussen hoofden en onderwijzers. Met name de leden van de BvNO streden voor emancipatie van de (hulp)onderwijzer. Van Det (1939) 303.
- ⁴⁶ Vos (1913a) 18-19.
- ⁴⁷ Vos (1913b) 26.
- ⁴⁸ Vos (1913b) 31-32.
- ⁴⁹ Fries (1913a) 60.

- ⁵⁰ Er was een post van f. 1000,-- op de staatsbegroting opgenomen als subsidie voor een 'Kursus in psychologie en onderwijs en opvoeding, voor onderwijzers en onderwijzeressen aan zwakzinnigen-scholen'. Snijder (1913) 56.
- ⁵¹ Fries (1913a) 59-60.
- ⁵² Bouwman was collega van Herderschêe in het Wilhelmina Gasthuis. Hij was als arts-psychiater verbonden aan de school van Calliber.
- ⁵³ Uit de Vereniging (1913) 71-72.
- ⁵⁴ A.J. Schreuder beargumenteerde in zijn studie dat door zorgvuldige opvoeding voorkomen kon worden dat achterlijke kinderen vervielen tot 'vagebondage, bedelarij en diefstal'. Schreuder, A.J. (1905a) 79.
- ⁵⁵ Van der Waals (1913) 84.
- ⁵⁶ Van der Waals (1913) 82; Fries (1914) 50-51.
- ⁵⁷ De redactie van het tijdschrift van de Vereeniging van Onderwijzer en Artsen bestond in 1913 uit D. Herderschêe, Ant. Broekhuizen en G.J. Vos. Herderschêe en Vos waren beiden docent in de cursus. De docenten Herderschêe, I. Schreuder en M. Barreveld-Bute waren tevens lid van het Hoofdbestuur van de vereniging.
- ⁵⁸ Van der Waals (1913) 75-91.
- ⁵⁹ Van der Waals (1913) 77. Voetnoot van de redactie.
- ⁶⁰ Fries (1915) 39.
- ⁶¹ Onderwijsverslag (1917-1918) Tweede Deel: Lager Onderwijs, Bijlage B, 34.
- ⁶² Herderschêe (1918a) 4.
- ⁶³ Hiemstra (1920) 86.
- ⁶⁴ De motie luidde: 'De algem. Verg. drage het H.B. op, er zorg voor te dragen dat zoo spoedig mogelijk onze wenschen in zake opleiding worden verwezenlijkt.' Hiemstra e.a. (1921) 26.
- ⁶⁵ Vos (1921) 57.
- ⁶⁶ Schreuder, P.H. (1929j) 183.
- ⁶⁷ Van der Krogt (1981) 167-169.
- ⁶⁸ Erkenning en financiering door de staat van de beroepsopleiding wordt in de professionaliserings-literatuur gezien als cruciaal voor een professionele organisatie. Parry & Parry (1976) 82-83; Van der Krogt (1981) 167-169; Freidson (2001) 83-104; 127.
- ⁶⁹ Vanwege de mobilisatie was er ook een tekort aan onderwijzers. Alle inspanningen waren erop gericht om het onderwijs in scholen door te laten gaan.

Wetenschappelijke kennisontwikkeling

- ¹ Schreuder, A.J. (1905) 75; Zie ook Klootsema (1904) 96.
- ² Depaepe (1993) 49-100; Dekker (2006) 307-314. Zie voor de buitenlandse instellingen Klootsema (1904) 8-9, 221; Schreuder (1905) 66-72.
- ³ Schreuder, A.J. (1921); Schreuder, P.G. (1946) 4.
- ⁴ Schreuder, A.J. (1921) 175.
- ⁵ Baartman (2001) 6.
- ⁶ Schreuder, A.J. (1906).
- ⁷ Zie ook Depaepe (1992) 40-42.
- ⁸ Schreuder, P.G. (1946) 6.
- ⁹ Zie Klootsema (1904) 220; Schreuder, A.J. (1905) 636-639.
- ¹⁰ In Amerika was het de psycholoog Granville Stanley Hall (1846-1924) die zich richtte op de wetenschappelijke bestudering van de ontwikkeling van het kinderlijk gedrag. Klootsema (1904) 221; Dekker (2006) 308.
- ¹¹ In Engeland was de arts Thomas Clouston een van de leidende figuren van de *Child Study Society*. De leden van deze vereniging wilden vooral voorkomen dat Engeland een stijgend aantal 'nutteloze burgers' zou krijgen en richtten zich daarom met name op 'kinderen met mentale en fysieke afwijkingen'. Dekker (2006) 309.

- ¹² De basis voor *Child Study* lag in het darwinisme. De wet van C. Darwin 'let the strongest live and the weakest die' werd door het sociaal-darwinisme van toepassing verklaard op de maatschappij en deze benadering bood een verklaring voor talrijke maatschappelijke problemen. Dekker (2006) 308.
- ¹³ Depaepe (1993) 150-154.
- ¹⁴ Depaepe (1993) 40-41.
- ¹⁵ Berichten en Mededelingen (1910) 31.
- ¹⁶ In die tijd werd ook wel het begrip Kinderkunde gebruikt. Zie bijvoorbeeld Klootsema (1904) 96, 220, 223, 235.
- ¹⁷ Vos (1929a) 98.
- ¹⁸ Vos (1913c) 95; (1929a) 98-99.
- ¹⁹ Montessori bouwde voort op het werk van Itard en met name Séquin. Montessori (1916) 25-37.
- ²⁰ Zie Beknopte biografie van dr. D. Herderschêe.
- ²¹ Herderschêe (1916b).
- ²² Schreuder, A.J. (1905c) 7.
- ²³ Schreuder, P.H. (1909b) 12.
- ²⁴ Schreuder, P.H. (1910a; 1911b; 1912c).
- ²⁵ Herderschêe (1915b; 1916a; 1919e).
- ²⁶ Herderschêe (1912b).
- ²⁷ Naast buitenlandse wetenschappers werden eveneens lezingen gehouden door Nederlandse hoogleraren als de psychiater C. Winkler, de psychologen F. Roels en G. Heymans en de pedagoog R. Casimir. Philippi-Siewerts van Reesema (1926); Hazenoot (2014).
- ²⁸ Schreuder, P.H. (1914a).
- ²⁹ Van Koetsveld (1856) 303-308.
- ³⁰ De voornaamste moeilijkheden op de armenscholen waren 'de onverschilligheid der ouders voor het onderwijs, de stompzinnigheid, de verdierlijking der leerlingen en de bedorven atmosfeer, waarin arme kinderen opgroeien, het gedurig schoolverzuim, de onreinheid, liederlijkheid, de slechte voeding enz. enz.'. Geluk (1882) 47.
- ³¹ Geluk (1882) 310. Zie voor de betekenis van Geluk, Dekker (2001) 116-118.
- ³² Van Hilvoorde geeft aan dat het beeld naar voren kwam dat er voor 1900 sprake was van 'pre disciplinair-amateurisme' of een 'pedagogisch preludium'. Van Hilvoorde (2002) 26.
- ³³ Schreuder, A.J. (1905) 639.
- ³⁴ Het *Vaktijdschrift voor Onderwijzers* werd in 1898 opgericht door de onderwijzers L.C.T. Bigot, J.C. Holtzappel en A.J. Schreuder. Later kwamen ook C.F.A. Zernike, B.J. Douwes en J. Klootsema in de redactie. Schreuder, A.J. (1916) 10.
- ³⁵ De redactie van *School en Leven* werd gevoerd door J. Ligthart en R. Casimir. Het blad werd vanaf 1898 uitgegeven bij J.B. Wolters te Groningen.
- ³⁶ Het *Tijdschrift voor Onderwijs en Handenarbeid* werd in 1896 opgericht en stond onder redactie van K. de Vries en W. Swart.
- ³⁷ Brief van R. Casimir aan de heer Dronkers, hoofd van de B.L.O-school in Zwolle, van 4 augustus 1955. Bron: Brandsma, persoonlijk archief.
- ³⁸ Mulder (1989) 129-166, geeft een beschrijving van de pedagoog Casimir.
- ³⁹ Dekker (2006) 305-306.
- ⁴⁰ Dekker (2006) 308-314.
- ⁴¹ Dekker (1990) 115; (1992) 74.
- ⁴² Baartman (2001) 6.
- ⁴³ Klootsema spreekt in zijn boek *Misdeelde Kinderen* ook wel van van 'Kinderkunde'. Zie Klootsema (1904) 223, 235.
- ⁴⁴ Het artikel 'Kinderstudie' van A.J. Schreuder was naar de mening van Klootsema één van de beste artikelen 'dat ooit over dit onderwerp geschreven werd'. A.J. Schreuder werd door hem als 'de meest talentvolle beoefenaar van deze jonge wetenschap' beschouwd. Klootsema (1904) 219.

- ⁴⁵ Dekker (2006) 311.
- ⁴⁶ Klootsema (1904) 223.
- ⁴⁷ Key (1909).
- ⁴⁸ Klootsema (1904) 216-217; Andriesse (1905) 608.
- ⁴⁹ Klootsema (1904) 221.
- ⁵⁰ Als onderwerpen noemde Klootsema: 'bewegingsstoornissen en handenarbeid, de wilstoestanden in de puberteitsjaren, de logische associatie bij meisjes (co-educatie), de invloed van de suggestie op de ontwikkeling van de persoonlijkheid, wat leert ons de opvoeding van abnormale kinderen omtrent de psychische oorsprong van het kwaad?, de moraliteit der kinderen (gevallen van autonome en heteronome moraliteits-dispositie), de psychische ontwikkeling van het geweten, over vast aaneengesloten associaties, die tot staande voorstellings-, gevoels- en wilsimpulsen versterkt zijn (het karakter), splitsing der persoonlijkheid en karaktervorming, meerwaardige kinderen en spraakstoornissen'. Klootsema (1904) 222.
- ⁵¹ De Kinderwetten boden de overheid bijvoorbeeld de mogelijkheid in te grijpen als ouders de kinderen verwaarloosden. Canonsocialwerk/kinderwetten.
- ⁵² Schreuder, A.J. (1908) 8.
- ⁵³ Klootsema (1904) 221; Schreuder, A.J. (1905b) 636-637.
- ⁵⁴ Andriesse (1905) 609.
- ⁵⁵ Mulder (1989).
- ⁵⁶ Klootsema (1904) 219.
- ⁵⁷ De Vroede (1985) 126.
- ⁵⁸ Berichten en Mededelingen (1911) 14-15.
- ⁵⁹ De Swaan (1993) 12.
- ⁶⁰ Berichten en Mededelingen (1911) 14; Vos (1911e) 99.
- ⁶¹ Depaepe (1993) 89-90.
- ⁶² Op het congres werden drie thema's behandeld: de geestelijke en lichamelijke uitingen van het normale kind, de geestelijke en lichamelijke uitingen van het abnormale kind, de vorming en verzorging van het normale en abnormale kind. Berichten en Mededelingen (1911) 15.
- ⁶³ Vos (1911a) 51.
- ⁶⁴ Tijdens het Amsterdamse congres van 13 en 14 mei 1913 werden onder meer inleidingen gehouden door Wiersma, Van Wayenburg, Ten Seldam, Casimir en Herderschêe. Berichten en Mededelingen (1912) 105-106.
- ⁶⁵ Wiersma (1885-1940) was van 1912 tot 1938 hoogleraar psychiatrie en zenuwziekten aan de Rijks-universiteit Groningen.
- ⁶⁶ Schuyten (1866-1948) was hoogleraar neurologie te Brussel. In 1899 had hij in Antwerpen een pedologisch laboratorium geopend.
- ⁶⁷ Mulder (2000) 110-114.
- ⁶⁸ Overige redactieleden waren: Bouwman, Gunning, Van der Molen, Van Wayenburg en Ten Seldam. TvBO (1924) 69.
- ⁶⁹ Bericht van de redactie 'Aan de lezers van Kinderstudie'. *Kinderstudie* (1922) Deel VI, ongenummerde pagina's.
- ⁷⁰ Het tijdschrift *Kinderstudie* telde jaarlijks vier afleveringen, samen 256 blz. Voor de leden was de prijs f. 2,- per deel in plaats van f. 3,-. Berichten en Mededelingen (1916) 45. Zie ook Schreuder, P.H. (1920e).
- ⁷¹ De belangrijkste tijdschriften die genoemd werden in de inventarisatie waren: *Vaktijdschrift voor Onderwijzers*, *School en Leven*, *Het Kind*, *Pedagogisch Tijdschrift*, *Tijdschrift voor Kinderverzorging*, *Opvoeding en Onderwijs* en het *Pedagogisch Tijdschrift voor het Christelijk Onderwijs*. Naast de hiervoor genoemde tijdschriften werden uit meer dan twintig andere tijdschriften artikelen genoemd die relevant waren voor de kinderstudie. Schreuder, A.J. (1916) 3-5, 17-23.

- ⁷² De drie artikelen betroffen: 'Eenige methoden tot beoordeling van het intellect toegepast op normale kinderen' van Herderschêe (1909); 'Verstandsmetingen bij schipperskinderen' van Van Voort-huijsen (1915); 'De Psychologische Methode van Binet en Simon ter bepaling van het intellectueele peil, toegepast op Haagse schoolkinderen' van Schreuder, P.H. & Wijsman (1911).
- ⁷³ De zes artikelen van Herderschêe waren: 'Over kennen en kunnen van het normale zesjarige kind' (1908), 'Erfelijkheidproblemen' (1914), 'Over eenige lichamelijke eigenschappen van normale en achterlijke kinderen' (1911), 'Spiegelschrift' (1912), 'De ambidextrie-beweging' (1913), en 'De minderwaardigheid van den eerstgeborene' (1915).
- ⁷⁴ Het artikel 'Kinderslavernij in Suriname' schreef Jacobs nadat hij in Suriname al stelling had genomen tegen het voorgeschreven Nederlandse onderwijs en eigen, aan de cultuur van de leerlingen aangepaste methodes was gaan schrijven. Zie Beknopte biografie H.J. Jacobs.
- ⁷⁵ Voor zijn eigen publicaties verwees A.J. Schreuder naar: 'Iets over de methoden der Experimenteele Psychologie' (1898), 'Gerrit W' (1899), 'De toepassing van hypnose en suggestie in de Paedagogiek' (1901), 'Een "ophakker"' (1901), 'De internationale Vereeniging voor Kinderstudie' (1901), 'Iets over Kinderteeekeningen' (1903), 'Kinderstudie' (1904), 'Een en ander over het Congres voor kinderstudie te Berlijn' (1906), 'Zenuwachtige kinderen in hun eerste levensjaren' (1908), 'Bezwaren tegen scholen voor voortgezet onderwijs' (1909), 'De voordelen van het stelsel van gemengde scholen voor kinderen van 6 tot 12 á 13 jaar' (1910), 'Iets over verstandsmetingen' (1911), 'Over de ontwikkelingsgang van de kinderlijke productiviteit' (1911), Verslag van het 3^e Intern. Congres voor Schoolhygiëne te Parijs 1910 (1911), 'Verslag van het 4^e Intern. Congres voor Schoolhygiëne te Buffalo 1913' (1913), 'Schematies overzicht van de richtingen in de tegenwoordige zielkunde' (1914), 'Paedologie vriend of vijand van de schoolpraktijk?' (1916). Schreuder, A.J. (1916).
- ⁷⁶ A.J. Schreuder vermeldde dat in de lijst niet opgenomen waren 'geschriften over de lichamelijke ontwikkeling' en niet die over 'geestelijke afwijkingen'. Schreuder, A.J. (1916) 5. Uit het *Tijdschrift van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen* werd alleen het artikel van L. Broekhuizen vermeld: 'Beteekenis van de willekeurige beweging in het algemeen voor de lichamelijke, verstandelijke en morele ontwikkeling.' (1915). Schreuder, A.J. (1916) 17.
- ⁷⁷ Schreuder, A.J. (1905) 639.
- ⁷⁸ Schreuder, A.J. (1924a). Het museum had tot doel 'de veredeling, verdieping en wetenschappelijker opvatting van de taak der ouders en opvoeders en daardoor op hooger peil brengen der gezinsopvoeding'. Marx (1984) 3.
- ⁷⁹ Dekker (2006) 308.
- ⁸⁰ Zo vroeg Köhler zich af: 'Wat te denken bijvoorbeeld van dien jongen, die na eene les over ene koe zelf het verschijnselen van het herkouwen vertoonde? Hoe komt het meisje er toe, verschillende jongens ervan te betichten dat zij haar na het verlaten der school onder eene brug op ergerlijke wijze aangerand hebben en dit haarfijn weet te beschrijven, terwijl bij onderzoek blijkt, dat de jongens geheel onschuldig zijn en het meisje eindelijk bekent alles verzonnen te hebben.' Onderwijsverslag (1911-1912) 252-253.
- ⁸¹ Zie Schreuder, A.J. (1905a) 64; Klootsema (1904) 217-218.
- ⁸² Klootsema (1904) 91.
- ⁸³ Dekker (2006) 308-309.
- ⁸⁴ Hermans (2003) 227-228.
- ⁸⁵ Bijlagen I, II, III en IV.
- ⁸⁶ Oosterhuis-Gijswijt-Hofstra (2008) 207-221.
- ⁸⁷ Vanwege het gevaar van alcohol had 1903 activist Jacobs de Haagse Kwekelingen Geheelonthoudersbond opgericht. Beknopte biografie H.J. Jacobs.
- ⁸⁸ Bolten (1913) 16.
- ⁸⁹ Onderzoeken van onder andere Lumière, Sollier, Bourneville, Dodge en Lanceraux onderbouwden de gevaren van het overmatig alcoholgebruik. Bolten (1913) 15.
- ⁹⁰ Bij de Uitgeverij Hollandia-Drukkerij in Baarn verschenen, in de serie Uit Zenuw- en Zieleleven, door psychiaters geschreven boekjes als: *De oorzaken van degeneratie* door Verkouteren (1911); *Alcoholisme, tuberculose, syphilis* door Van Breukelen (1911) en *Alcoholisme en erfelijkheid* door Bolten (1913).

- ⁹¹ Wijsman (1902) 211-215; Jelgersma (1911) 382.
- ⁹² Jelgersma vervolgde met: 'Tenslotte is alcoholmisbruik een belangrijk moment voor hereditaire degeneratie; ook dit is in veel hogere mate het geval dan men gewoonlijk wel aanneemt.' In Hingst (1918) 11.
- ⁹³ Onderwijsverslag (1910-1911) Bijlage F, 12.
- ⁹⁴ Onderwijsverslag (1910-1911) Bijlage H, 29-30. Ook Onderwijsverslagen (2014-1015) Bijlage K, 39; (1915-1916) Bijlage B, 31-32; (1916-1917) Bijlage C, 53; (1918-1919) 51 en (1919-1920) Bijlage D, 39.
- ⁹⁵ Casimir voerde bijvoorbeeld de eindredactie van *De gouden poort*, een uitgave van de Nederlandse Vereeniging tot afschaffing van alcoholhoudende dranken. Van deze vereniging was hij voorzitter. Casimir (1925).
- ⁹⁶ Zorg voor de kracht en de kwaliteit van het ras werd gezien als een zaak van het allerhoogste 'nationale belang'. Termen als 'rassenhygiëne' in Duitsland en 'social hygiëne' in Engeland werden gemeengoed. Hermans (2003) 228.
- ⁹⁷ Hermans (2003) 12, 499.
- ⁹⁸ Majoor Leonard Darwin, zoon van Charles Darwin, was onder andere voorzitter van het Eerste Internationale Congres voor Eugenetica. Het artikel 'Eugenic' was eerder verschenen in het tijdschrift *EOS* (april 1913). Boek en Tijdschrift (1913) 66. Zie ook Hermans (2003) 482.
- ⁹⁹ Boek en Tijdschrift (1913) 66. Zie ook Herderschêe (1915c) 69.
- ¹⁰⁰ Schreuder, A.J. (1905) 79.
- ¹⁰¹ Broekhuizen (1916) 28.
- ¹⁰² Herderschêe (1915c) 69.
- ¹⁰³ Herderschêe (1915c) 69.
- ¹⁰⁴ Herderschêe (1915c) 80-83.
- ¹⁰⁵ Goddard (1866-1957) was directeur van de Vineland Training School for Feeble Minded en introduceerde de Binet-test in Amerika. Noordman (1989) 84.
- ¹⁰⁶ Goddard (1912) 116-117.
- ¹⁰⁷ Herderschêe (1915c) 83; Graas (1996) 222.
- ¹⁰⁸ De dataverzameling van Goddard bestond voornamelijk uit interviews met betrokkenen, familieleden, burens, werkgevers, onderwijzers en predikanten. Voor vroegere generaties werd naar documenten in archieven gezocht. De 'veld-werkers' bepaalden op basis van deze gegevens of er sprake was van 'feeble-mindedness'. Het gebruik van alcohol, 'alcoholic', was een sterke indicator hiervoor. Goddard (1912) 13-30.
- ¹⁰⁹ Herderschêe (1915c) 83. Zijn twijfel aan de bevindingen van Goddard werd niet weggenomen. Zie bijvoorbeeld Herderschêe (1934) 64.
- ¹¹⁰ Armoede was een sterke exogene factor. Herderschêe (1915c) 73.
- ¹¹¹ Herderschêe (1915c) 88.
- ¹¹² In dat verband behandelde Herderschêe in het artikel 'Naar aanleiding van een linkshandige, hoorstommen Spiegelschrijver' de casus R. De moeder van R. leed aan epilepsie en was 'vijftien keer zwanger, twee zwangerschappen eindigden met een miskraam, acht kinderen stierven voor hun tweede jaar, een hiervan aan meningitis, de andere aan de ingewanden'. Herderschêe (1911c) 65.
- ¹¹³ Zie Beknopte biografie dr. D. Herderschêe.
- ¹¹⁴ Mans (2004) 213.
- ¹¹⁵ Key (1909); Zie voor de zienswijze van Key ook Dekker (2011).
- ¹¹⁶ Key (1909) 52-54.
- ¹¹⁷ Met 'rashygiënisten' bedoelde Herderschêe de eugenetici die doormiddel van selectie het menselijke ras wilde verbeteren.
- ¹¹⁸ Herderschêe (1915c) 89.
- ¹¹⁹ Herderschêe gaf hierbij aan dat 50% van de geboorten plaatsvond bij het armste vierde gedeelte van de bevolking; het gemiddelde aantal kinderen was vier, bij zwakzinnigen was dat ruim zeven. Herderschêe (1917j).

- ¹²⁰ Herderschêe (1917i) 188-191. Dat Herderschêe zijn talen beheerste liet hij dikwijls zien door in zijn publicaties een zegswijze uit een buitenlandse taal op te nemen.
- ¹²¹ Herderschêe (1955) 65; 70.
- ¹²² Köhler (1913) 52.
- ¹²³ De Beer (2008) 254-257.
- ¹²⁴ Herderschêe (1909d; 1913a; 1914a; 1917f); Schreuder, A.J. (1911a; 1911b.); Wijsman & Schreuder, P.H. (1912g); Van Voorthuijsen (1915b).
- ¹²⁵ Schreuder, A.J. (1908) 3-4. Zie ook De Beer (2008) 255.
- ¹²⁶ Schreuder, A.J. (1908) 16-19.
- ¹²⁷ Schreuder (1908) 16-17.
- ¹²⁸ Schreuder, A.J. (1908) 19.
- ¹²⁹ Schreuder, I. (1909) 39-40.
- ¹³⁰ Wijsman (1910) 18-19.
- ¹³¹ Wijsman (1910) 19.
- ¹³² Herderschêe (1911a); Vos (1911) 75.
- ¹³³ Vos (1911) 74-75.
- ¹³⁴ Vos (1912f) 89.
- ¹³⁵ Schreuder, A.J. (1911a) 44.
- ¹³⁶ Mulder (2000) 113; Mulder & Heyting (1998) 354.
- ¹³⁷ Herderschêe (1913a) 45.
- ¹³⁸ Herderschêe (1913a) 50.
- ¹³⁹ Herderschêe (1912e) 57. Eén van die 'proefnemingen' was het onderzoek van Van Voorthuijsen naar het verstand bij schipperskinderen. Van Voorthuijsen (1915b). Zie hiervoor ook de kritiek van Herderschêe (1915e).
- ¹⁴⁰ Herderschêe (1916) 59.
- ¹⁴¹ Herderschêe (1914c) 244.
- ¹⁴² In de herziening van het Amsterdamse toelatingsonderzoek had Herderschêe een aantal vragen overgenomen die sterk overeenkwamen met de vragen uit de Binet-Simon test. Onderwijsverslag (1910), Bijlage bij Hoofdstuk VIII, Verslag over het jaar 1910 van de Vereeniging voor spraakgebrek-kige en achterlijke kinderen te Amsterdam, 167-169.
- ¹⁴³ De volgende artikelen werden in de periode 1908-1918 gepubliceerd: 'Over het kennen en kunnen van het normale, zesjarige kind' (1908), 'Het onderzoek naar den verstandelijken aanleg van het achterlijke kind' (1909a), 'Verstandsmetingen bij achterliken' (1913a), 'De beoordeling van het "Verstand" van achterlijke kinderen' (1913b), 'Een nieuw principe in de methoden der verstandsmeting' (1914a), 'De keuringscommissie van de scholen voor achterlijke kinderen' (1917a), 'De schaal van Binet bij voortschrijdende zwakzinnigheid' (1917f), 'Het uitzoeken der meest begaafde kinderen' (1918f), en 'Achteruitgang van het verstand bij een achterlijk kind' (1918i).
- ¹⁴⁴ Zie Publicaties van dr. D. Herderschêe.
- ¹⁴⁵ Herderschêe (1919h) 134.
- ¹⁴⁶ De verplichte vakken waren lezen, schrijven, rekenen, 'beginselen der vormleer', kennis van de natuur en voor de meisjes handwerken. Lager Onderwijswet van 1878, artikel 2.
- ¹⁴⁷ Herderschêe (1919h) 145.
- ¹⁴⁸ Herderschêe (1915c) 89.
- ¹⁴⁹ Het bestuur van de Vereeniging voor Doofstommenonderwijs te Amsterdam bestond uit de hoogleraren H. Burger als voorzitter en C. de Lange met N.L.A.M. van Ogtrop als secretaris en T. Jona van 's Heer Arendskerke als penningmeester, en verder W. Asser-Thorbecke en P.M. Voute Jr. TvBO (1921) 148-149.
- ¹⁵⁰ Artikel 15 lid e van de Wet tot regeling van het Lager Onderwijs (1878). Zie ook: Klootsema (1904) 94-95; Graas (1996) 32, Dodde (2001) 335-339.
- ¹⁵¹ Herderschêe (1919i) 571.
- ¹⁵² Herderschêe (1919i) 576-577.

- ¹⁵³ Omdat het aantal van 82 leerlingen te klein was om per leeftijd een enigszins betrouwbare score te krijgen werden leeftijdsgroepen samengevoegd. Tests waren er voor driejarigen, vier- en vijfjarigen; zes- en zevenjarigen; acht-, negen- en tienjarigen; elf-, twaalf- en dertienjarigen; en veertien-, vijftien- en zestienjarigen. Herderschêe (1919i) 574.
- ¹⁵⁴ Deze criteria waren overgenomen van Binet waarvoor de uitspraak gold: '*le pronostic est réservé*'. Herderschêe (1919i) 575.
- ¹⁵⁵ Herderschêe (1919i) 589.
- ¹⁵⁶ Herderschêe (1919j).
- ¹⁵⁷ Zeckel & Van der Kolk (1938) 260.
- ¹⁵⁸ Snijders-Oomen (1943).
- ¹⁵⁹ Deze test kende de volgende onderdelen: Ruimtelijkheid, Combinatievermogen, Abstractie en Opmerkzaamheid. Revisie van deze test (1953) vond plaats op alle vijf instituten voor doven en een representatieve groep van oud-leerlingen alsmede een groep van 1200 normaal horende kinderen en 300 volwassenen. Snijders-Oomen (1953) 89-81.
- ¹⁶⁰ Gyarmati in Van der Krogt (1981) 84-87; Freidson (2001) 83-104.
- ¹⁶¹ Freidson (2001) 27-35, 155-157; Van der Krogt (1981) 110-113; 134-136.
- ¹⁶² Depaepe (1993) 30.
- ¹⁶³ Herderschêe (1921c); (1927a); (1932b); (1932c); (1949a); (1949b).
- ¹⁶⁴ Mulder & Heyting (1998) 357.

Gezondheidszorg en nazorg

- ¹ Zie Gemeenteverslag (1897) Bijlage 19, beeldnummer 317; en de Onderwijsverslagen (1901-1902) 281; (1904-1905) 307.
- ² Lager Onderwijswet van 1878 artikelen 4 en 5.
- ³ Klootsema (1904) 34; Schreuder, A.J. (1905) 79; Bosma (1991) 365; Mans (2004) 243.
- ⁴ Koopal (1934) 9-10; Swankhuizen, Schweizer & Stoel (2003) 25-27.
- ⁵ Koopal (1934) 7; Swankhuizen, Schweizer & Stoel (2003) 14. Zie voor het belang van het verbeteren de volksgezondheid ook Houwaert (1991).
- ⁶ Naast de term 'gezondheidskolonie' werd de term 'vakantiekolonie' gebruikt, omdat de eerste uitzendingen in de schoolvakantie plaats vonden. In 1901 werd, gesteund door de onderwijsbonden, het Centraal Genootschap voor Kinderherstellings- en Vacantiekolonies opgericht. Koopal (1934) 10-11. Bij de oprichting hadden zich acht bestaande gezondheidskolonies aangesloten. Fuchs & Simons (1977) 30.
- ⁷ Reuser (1989) 124.
- ⁸ Van Voorthuijsen (1912a) 105; Zie ook Koopal (1934) 25-26.
- ⁹ Van Voorthuijsen (1924 a) 18-19.
- ¹⁰ Onderwijsverslag (1910-1911) 157.
- ¹¹ Koopal (1934) 86.
- ¹² Linthorst (1913) 112.
- ¹³ Swankhuizen, Schweitser & Stoel (2003) 31.
- ¹⁴ Van Voorthuijsen (1924a) 18.
- ¹⁵ De Haagse schoolartsendienst sprak 'evenals vorige jaren' haar bezorgdheid uit over de thuissituatie. Gemeenteverslag (1917) Bijlage 62, 8-9.
- ¹⁶ Zie Gemeenteverslagen (1908) Bijlage 42, 2; (1916) Bijlage 55, 6-7.
- ¹⁷ Jaarverslagen van de scholen voor buitengewoon onderwijs, toegevoegd aan Onderwijsverslagen 1910-1920.
- ¹⁸ Dit getal is gebaseerd op analyse van de aan de minister gestuurde verslagen van de zeventien scholen voor Buitengewoon Onderwijs in 1917. Het door de gemeente vastgestelde schoolgeld varieerde van zes gulden in Arnhem tot 40 gulden in Den Haag. *Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijkswegen gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918).
- ¹⁹ Koopal (1934) 86.

- ²⁰ Gemeenteverslag (1904) Bijlage 42, 2.
- ²¹ Linthorst (1913) 112.
- ²² Gemeenteverslag (1905) Bijlage 55, 6.
- ²³ Lisman (1935) 24.
- ²⁴ Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 6; Dagblad *De Telegraaf* van 14-3-1905.
- ²⁵ Boek en Tijdschrift (1915) 46.
- ²⁶ Berichten en Mededelingen (1910) 31.
- ²⁷ Van Voorthuysen (1912b, 1915c, 1917f, 1918j).
- ²⁸ Elias (1919) 11; Gemeenteverslag (1918) Bijlage 62, 10.
- ²⁹ Berichten en Mededelingen (1910) 74-75.
- ³⁰ Al in 1905 kon niet meer dan de helft van de leerlingen, voor wie Wijsman een verblijf noodzakelijk achtte, uitgezonden worden. Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 8; Boek en Tijdschrift (1915) 46.
- ³¹ B en W van Den Haag hadden aan de gemeenteraad voorgesteld een subsidie van f. 400,-- aan de vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind te geven. De Commissie van Bijstand had een subsidie van f 1000,-- geadviseerd. Berichten en Mededelingen (1910) 75.
- ³² Vos (1910b) 10.
- ³³ Linthorst, onderwijzer aan de school van Köhler, werd op 1 december 1911 benoemd aan de school van P.H. Schreuder. Berichten en Mededelingen (1912) 13.
- ³⁴ Gemeenteverslag (1911) Bijlage BB, 154.
- ³⁵ Berichten en Mededelingen (1910) 30-31.
- ³⁶ Vos (1910d) 42.
- ³⁷ Artikel 3 van de Statuten. De 'Koninklijke goedkeuring' werd op 6 augustus 19. Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen (1910). Archief R. Arlman.
- ³⁸ Volgens artikel 3 van de statuten konden zowel natuurlijke personen als rechtspersonen lid worden van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen. Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen (1910).
- ³⁹ Coenen was psychiater in Haarlem en had samen met dr. W.G. Huet een praktijk. *Haarlems Dagblad* (10-12-1908) 4. Hij was lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en als arts verbonden aan de Haarlemse school voor zwakzinnigen.
- ⁴⁰ Van Aalten (1863-1928) was advocaat en procureur in Rotterdam, lid van de gemeenteraad (1899-1928) en wethouder van Financiën (1916-1923) en lid van de Provinciale Staten (1913-1928). Hij werd in 1925 lid van de Tweede Kamer en was tevens voorzitter van de Vereeniging tot bescherming van de zwakzinnige jeugd. Parlement.com/Van Aalten.
- ⁴¹ Kunst was directeur van de Rijswijkse Bank te 's-Gravenhage.
- ⁴² Huishoudelijk Reglement, Artikel 11. Archief R. Arlman.
- ⁴³ In Vlaardingen bijvoorbeeld bestond het bestuur uit: P. Prins, burgemeester; C.G. Roos, wethouder; dr. G.D. Bernie, Arts; dr. A.L. Erkelens, arts, en C. Leeftang, hoofd van de school. In Deventer werden de wethouder van Onderwijs en de schoolarts naast het hoofd van de school lid van het bestuur van de plaatselijke vereniging. Berichten en mededelingen (1920) 30, 31; Brandsma (2013a) 82-83.
- ⁴⁴ Johnson benadrukt het belang van overeenstemming met de dominante klasse. Succes op het realiseren van de doelstellingen zou dan waarschijnlijker worden. Johnson (1972) 43.
- ⁴⁵ Linthorst (1913) 109.
- ⁴⁶ Linthorst (1926) 118-119.
- ⁴⁷ Linthorst (1913) 112.
- ⁴⁸ Broekhuijsen (1924) 35.
- ⁴⁹ Brandsma (2013) 76.
- ⁵⁰ Zie Van Praagh (1910) 69; Jacobs (1950e) 21.
- ⁵¹ Onze Kolonie (1920) 126; Jacobs (1950 e) 22.
- ⁵² De schoolarts had geadviseerd de periode in de gezondheidskolonie te verlengen tot zes weken. De Beer (2008) 239.
- ⁵³ Onze Kolonie (1920) 78.

- 54 Onze Kolonie (1920) 79.
- 55 Berichten en Mededelingen (1921) 104.
- 56 De bestaande gezondheidskolonies hadden zich in 1901 verenigd hadden in Het Centraal Genootschap voor Kinderherstellings- en vakantiekolonies. De leerlingen van de gewone scholen waren leerplichtig en de scholen vielen onder het geneeskundig staatstoezicht. Lager Onderwijswet van 1878, artikel 5. Blaupot ten Cate & Laban (1900).
- 57 Zie bijvoorbeeld Rapport der Commissie (1901) 15; Klootsema (1904) 88, 103-104; Schreuder, I. (1909) 2.
- 58 Klootsema (1904) 98
- 59 Zie Schreuder, A.J. (1905) 76-77; *Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijkswegen gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918) 14-15, 20, 52.
- 60 Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V, Regel III.
- 61 Onderwijsverslag (1909-1910) 263.
- 62 Het rapport *After Care* is als bijlage opgenomen in Kingma (1984) 79-89.
- 63 Köhler (1909) 52.
- 64 Onderwijsverslag (1912) Bijlage AA, 228.
- 65 Köhler (1909) 53.
- 66 Onderwijsverslag (1909-1910) 263.
- 67 Onderwijsverslag (1910-1911) 159.
- 68 Van Liefeland (1940) 98.
- 69 Onderwijsverslag (1910-1911) 156.
- 70 De Rotterdamse inspectie was nauw betrokken bij het buitengewoon onderwijs. Arrondissements-schoolopziener M.C. Nijland was bij de oprichting van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen toegetreden als 'buitengewoon lid'. Zie Schreuder, A.J. (1905c) 11.
- 71 Onderwijsverslag (1911-1912) 254.
- 72 Onderwijsverslagen (1912-1913) 229; (1914-1915) 214; (1915-1916) Bijlage B, 22.
- 73 Köhler (1909).
- 74 Vos (1911b) 54.
- 75 Rapport van de Staatscommissie (1910) Tweede Deel, 68.
- 76 Onderwijsverslagen (1912-1913) Bijlage AA, 244; (1913-1914) Bijlage FF, 223.
- 77 Blokpoel (1921) 180-181; Brants (2004) 30-31.
- 78 *Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijkswegen gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918) 17.
- 79 *Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijkswegen gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918) 7, 13.
- 80 Volgens artikel 17 van de Lager Onderwijswet van 1878 moest de gemeente voor herhalingsonderwijs zorg dragen. De gemeente kreeg dit, volgens artikel 44 en 45, gedeeltelijk (30%) vergoed van het Rijk.
- 81 Onderwijsverslag (1912-1913) Bijlage AA, 240-241.
- 82 Onderwijsverslag (1912-1913) Bijlage AA, 241.
- 83 Bouwman, Gewin & Herderschêe (1917i) 80.
- 84 *Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijkswegen gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918) 69.
- 85 Herderschêe beheerste zes talen. Daar gaf hij blijk van door in zijn Nederlandse publicaties dikwijls een buitenlandse term of zegswijze op te nemen.
- 86 De gemeente Amsterdam wilde de bijzonder-neutrale scholen van de Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen onder haar directe hoede nemen, maar wilde afwachten hoe de definitieve wetgeving voor deze scholen zou uitpakken.
- 87 Kingma (1984) 80.
- 88 Kingma (1984) 88.
- 89 Kingma (1984) 86.

- ⁹⁰ Beroepen die genoemd werden zijn: loodgieter, koetsier, boekbindersknecht, grondwerker, meubelmaker, veenarbeider, stadsreiniger, glazenwasser, tramconducteur, barbier, dienstmeisje, werkster, loopknecht, voegersbaas, kolenbaas, bakkersloopknecht, houtkopersknecht, wever in passamentfabriek, tremmer op stoomboot, tramwagendoetser, werkmans elektrische centrale, beroepssoldaat, loswerkmans, werkmans Hembrug, schilder, lithograaf, lijstenmakersknecht, militaire schoenmaker, huisknecht, knecht in petroleumzaak, zeilmaker en handelaar in oude tapijten. Kingma (1984) 84-85.
- ⁹¹ Overigens is het opmerkelijk dat een halve eeuw later N.J.A. van Oudenhoven in zijn onderzoek tot vergelijkbare percentages komt. Langdurige werkloosheid kwam onder de oud-leerlingen niet voor, terwijl 85% steeds werkzaam was geweest. Het merendeel vond werk op ongeschoold tot halfgeschoold niveau. Oudenhoven (1973) 109.
- ⁹² Kingma (1984) 81-82.
- ⁹³ Kingma (1984) 88.
- ⁹⁴ Herderschêe (1915c) 83.
- ⁹⁵ Deze commissie van advies zou moeten bestaan uit één gekozen afgevaardigde van iedere school. De schoolarts zou permanent lid van de commissie moeten zijn. Kingma (1984) 89.
- ⁹⁶ Blokpoel (1921); Vos (1920c) 121-122.
- ⁹⁷ In de literatuur wordt dit standpunt aangeduid als het intersectioneel perspectief, een perspectief waarbinnen verschillende dimensies samenkomen en het focussen op slechts één dimensie de dagelijkse werkelijkheid 'geweld' aandoet. Barnett & Felten (2016); Collinbs & Bilge (2016).
- ⁹⁸ Parry & Parry (1976) 55; Van der Krogt (1981) 82-83.
- ⁹⁹ Zola (1973) 16; Van der Krogt (1981) 138.
- ¹⁰⁰ Het stichten van scholen c.q. afdelingen Voortgezet Speciaal Onderwijs werd pas mogelijk in 1964. Wesselings & Hermesen (1967) 4.
- ¹⁰¹ Vos (1920c) 121-122.

Werkveld: casus Den Haag

- ¹ Schreuder, A.J. (1905a) 68; (1935) 33-34.
- ² Weliswaar was Mouton partijloos, maar hij kan gekarakteriseerd worden als links-liberaal. Hij schreef verschillende artikelen over sociale vraagstukken, werkte mee aan het oprichten van arbeidsorganisaties en bevorderde als ondernemer de belangen van de handel. Zo werd hij tussen 1870 en 1879 eerst secretaris en later voorzitter van de Kamer van koophandel. Reuser (2007) 153.
- ³ Gemeenteverslag (1878) Bijlage 23, Beeldnummers 183, 184, 185; Reuser (2007) 153; Snelders (1993) 147.
- ⁴ Lintsen, Bakker, Homburg, Van Lente, Schot, & Van Verbong (1993) deel 1, 157.
- ⁵ Reuser (2007) 151.
- ⁶ De Beer (2008) 49-49.
- ⁷ Gemeenteraad, Handelingen van 5 november 1901, 225.
- ⁸ Klootsema (1904) 88.
- ⁹ Gemeenteraad, Handelingen van 5 november 1901, 224-225.
- ¹⁰ Tellegen was in Den Haag onder meer geneeskundig-directeur van het Geneeskundig gesticht voor krankzinnigen. Hij had daarnaast een privépraktijk. Hij was tevens lid van de plaatselijke schoolcommissie. NtvG (1904) 1418.
- ¹¹ Gemeenteraad, Handelingen van 8 april 1902, 95.
- ¹² Gemeenteraad, Handelingen van 5 november 1901, 226.
- ¹³ Schreuder, A.J. (1905) 79.
- ¹⁴ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 20, 9.
- ¹⁵ Onderwijsverslag (1909-1910) Deel Lager Onderwijs, Bijlage II, 65.
- ¹⁶ Hooftman was hoofd van de 'kosteloze' school aan de Ammunitiehaven. Gemeenteverslag (1901) Bijlage 19, 3. Administratief waren de klassen van P.H. Schreuder aan deze school verbonden. De aanvraag voor leermiddelen verliep bijvoorbeeld via deze school.

- ¹⁷ Gemeenteverslag (1901) Bijlage 19, 3.
- ¹⁸ De wethouder had het zogenoemde Mannheimerstelsel voor ogen. Dit hield in dat de scholen in de gemeente een eenheid vormden en dat er een differentiatie naar begaafdheid plaatsvond. Deze leerlingen bleven administratief ingeschreven op de school waarop zij zaten. Schreuder, J.Th.R. (1911).
- ¹⁹ Klootsema (1904) 90-93.
- ²⁰ Gemeenteverslag (1904) Bijlage 42 A, 2.
- ²¹ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42, 8.
- ²² De leerlingen gingen naar De 's-Gravenhaagsche Vereeniging voor Gezondheidskolonies. Swankhuizen, Schweizer & Stoel (2003). Reuser (1989) 124.
- ²³ Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 207.
- ²⁴ Gemeenteverslag (1907) Bijlage 20, 8.
- ²⁵ De gemeente Den Haag was verdeeld in 'kringen' (wijken). De kinderen uit een kring gingen naar de in die kring gelegen openbare school.
- ²⁶ Leerlingen waren niet alleen afkomstig van de openbare scholen. Ook waren er enkele leerlingen van de St. Vincentiuschool en van een school van de Ned. Herv.Gemeente. Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42 A, 1.
- ²⁷ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42, 8.
- ²⁸ Jaap van Praagh was boezemvriend van Hermen J. Jacobs. Samen zaten ze op de Haagse kweekschool, kregen les van Jan Ligthart. In 1910 en 1911 gaven zij als jonge onderwijzers de *Kwekelingen Almanak* uit.
- ²⁹ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 20, 8.
- ³⁰ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42 A, 3-4.
- ³¹ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42 A, 2.
- ³² Jaarrapporten in de bijlage van de Gemeenteverslagen en vanaf 1910 de betreffende bijlagen in de Onderwijsverslagen van de gemeente Den Haag.
- ³³ Elias (1919) 11; Van Voorthuijsen (1918j).
- ³⁴ Onderwijsverslag (1914) Bijlage 55, 16. Naar aanleiding van de voedselschaarste en de gevolgen voor de kinderen schreef Van Voorthuijsen in *Pais* zijn artikel 'De invloed van het oorlogsrantsoen op den groei van kinderen.' Van Voorthuijsen (1917j).
- ³⁵ Gemeenteverslag (1919) Bijlage 83, 14.
- ³⁶ Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 6. Zie ook Reuser (1907) 203
- ³⁷ Gemeenteverslag (1906) Bijlage 42, 4.
- ³⁸ P.H. Schreuder had zich al als jong onderwijzer verdiept in hygiënische maatregelen. In Haarlem, toen hij nog aan de Doopsgezinde school werkte, was hij in de avonduren les gaan geven in het vak 'hygiëne' aan de cursus huishoudkunde. Dit had in 1901 geleid tot het boek *Ons huis. De huishouding in al haar onderdeelen volgens de laatste en hygiënische eisen*. Schreuder, P.H. & Cariot (1901).
- ³⁹ Koopal (1934) 86; Swankhuizen, Schweitser & Stoel (2003) 31.
- ⁴⁰ Koetsveld (1856) 243-249. Volgens Kingma waren nodig: 'leesoefeningen, getalleer, opzettelijke zinnen-, gezichts-, en gehoors-, verstands- en systematische schrijfoefeningen', voorts 'oefeningen in het zingen op het gezicht en kunstmatige lichaamssoefeningen'. Van Cuyk & Broekhuizen (1919) 75.
- ⁴¹ Van Voorthuijsen besteedde in zijn jaarverslag over 1915, het eerste jaar van de school voor buitengewoon onderwijs in Groningen, vier pagina's aan de wijze waarop de leerstof wordt behandeld. Van Voorthuijsen (1915c) 17-20.
- ⁴² A.J. Schreuder baseerde zich onder meer op Séguin, Bourneville, Strümpell, Trüper, en Ziegler. Schreuder, A.J. (1905) 80-86.
- ⁴³ Schreuder, A.J. (1905a) 75-77; Zie ook Reijs (1913).
- ⁴⁴ Schreuder, A.J. (1905a) 47.
- ⁴⁵ Klootsema (1904) 98-101. Deze uitgangspunten steunden onder meer op de inzichten van Bourneville, Sollier, Demoor, Van Koetsveld en A.J. Schreuder. Klootsema (1904) 227-228.

- ⁴⁶ De verplichte vakken voor het gewoon lager onderwijs met vooral feitenkennis, geschiedenis, aardrijkskunde en kennis der natuur, werden vervangen door het allesomvattende 'zaakonderwijs'. Zie Klootsema (1904) 99; Schreuder, A.J. (1919) 9; Jong (2008) 106-107.
- ⁴⁷ Klootsema (1904) 97.
- ⁴⁸ Klootsema (1904) 101.
- ⁴⁹ Een individueel register werd Paedagogisch register genoemd. De leerlingen kregen geen cijfer-rapport, maar eens per drie maanden een geschreven verslag over de vorderingen van de leerling. Gemeenteverslagen (1903) Bijlage 42, 6; (1906) Bijlage 42, 3.
- ⁵⁰ Fries (1912) 18.
- ⁵¹ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42, 9.
- ⁵² Gemeenteverslag (1904) Bijlage 42, 4.
- ⁵³ Wiggers (1935) 5.
- ⁵⁴ Fries (1935) 8.
- ⁵⁵ Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42 A, 13.
- ⁵⁶ Aanbevolen literatuur was: Schreuder, A.J. *Achterlijke kinderen*; Ziehen, Th. *Schwachsinn und Moralischer Schwachsinn*; Fuchs, A. *Schwachsinnige Kinder*; Demoor, J. *Die anormalen Kinder*; Liebmman, A. *Die Untersuchung und Behandlung geistig zurückgebliebener Kinder*; Heller, Th. *Grundriss der Heilpädagogik*; Bosbauer, H., Miklas, L. & Schiner, H. *Handbuch der Schwachsinnigenfürsorge*; Ley, A. *L'arriération mentale*, en tot slot van dezelfde auteur *La collaboration du médecin et du pédagogue à l'école*. TdVvOeA (1909) 57-59.
- ⁵⁷ Duitse tijdschriften die in het verenigingsblad werden besproken waren: *Die Hilfsschule*, *Zeitschrift für Kinderforschung*, *Zeitschrift für die Behandlung Schwachsinniger* en *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie*.
- ⁵⁸ Klootsema (1904) 95-100.
- ⁵⁹ Onderwijsverslag (1909-1910) Deel Lager Onderwijs, Bijlage II, 65.
- ⁶⁰ Volgens A.J. Schreuder kon het zelfs jaren duren voordat een leerling tot tien kon rekenen. Schreuder, A.J. (1905a) 46.
- ⁶¹ Deze wandelingen hadden tot doel de kinderen in aanraking te brengen met de directe omgeving om 'inzicht te geven in de verandering der natuur bij de vier jaargetijden en in het algemeen om de leerlingen te leren waarnemen'. Gemeenteverslag (1906) Bijlage 42, 3.
- ⁶² Zie Schreuder, A.J. (1905c) 14-15.
- ⁶³ Gemeenteverslag (1906) Bijlage 42, 3.
- ⁶⁴ Gemeenteverslag (1907) Bijlage 42, 3-9.
- ⁶⁵ Onderwijsverslag (1907-1908) 138; Zie ook Van Koetsveld (1856) 236-237.
- ⁶⁶ Onderwijsverslag, (1912-1913) Bijlage AA, 223.
- ⁶⁷ Jacobs (1952) 67.
- ⁶⁸ Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 4.
- ⁶⁹ Vergelijk bijvoorbeeld de personeelsadvertenties in TdVvOeA (1910) 48; TdVvOeA (1911) 40.
- ⁷⁰ Na een schoolbezoek door een benoemingscommissie en 'uitvoerige inlichtingen' werd de sollicitant een maand op proef aangesteld. In die maand moest de kandidaat aantekeningen maken van al wat hij deed en van de reacties van de leerlingen. Na een maand kreeg hij te horen of hij was geplaatst op de voordracht van drie kandidaten, die aan het gemeentebestuur werd voorgelegd. Later verdween de proefmaand en werd de aanstaande leerkracht voor een heel jaar tijdelijk benoemd. Jacobs (1952b) 67.
- ⁷¹ Schreuder, A.J. (1919) 23.
- ⁷² Blokpoel (1935) 3-4.
- ⁷³ Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 4.
- ⁷⁴ Jacobs (1952b) 70.
- ⁷⁵ Foto: prive-archief R. Arlman.
- ⁷⁶ Vanuit Rotterdam uit de school van Köhler werden Linthorst en Waals aangesteld en vanuit Amsterdam de onderwijzer Braams. Berichten en Mededelingen (1911) 13.

- 77 Jacobs (1952b) 67.
- 78 Reuser (2007) 151.
- 79 De Bond van Nederlandse Onderwijzers wilde dat een schoolvergadering - onderwijzers en hoofd - bindende besluiten kon nemen. Dit werd echter door de overheid in strijd met de wet geacht. Deze zogenoemde 'hoofdenkwestie' zou tot in de twintigste eeuw voortduren. Zie Gemeentever-
slag (1900) Bijlage 19. Beeldnummer 317.
- 80 Reuser (2007) 171.
- 81 *De Tijd* (24-09-1906).
- 82 Gemeenteverslag (1914) 245.
- 83 In 1904 was de Utrechtse arts Lamberts gekozen als vice-voorzitter. Door zijn vertrek werd in 1905
Wijsman aangesteld als vicevoorzitter. Schreuder, A.J. (1905c) 11; (1908) 13-15.
- 84 Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 4-5.
- 85 Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 3. Zie voor de gratis medicijnverstrekking Gemeenteverslag
(1914) 245.
- 86 Gemeenteverslag (1918) Bijlage 62, 10.
- 87 Gemeenteverslag (1878) Bijlage 40; Gemeenteverslag (1887) Bijlage 39; Reuser (2007) 153; Snelders
(1993) 14;
- 88 Elias (1919) 11.
- 89 Hoofdzeer, ook wel 'favus' genoemd, is een besmettelijke chronische huidziekte, die vooral op de
behaarde hoofdhuid voorkomt. Reuser (2007) 47-54.
- 90 Gemeenteverslag (1913) Bijlage 62, 1-6.
- 91 Pais (1919) 62.
- 92 Zie Lingmont (1917, 1919); Klein (1919); Van Voorthuijsen (1919e); De Vries (1919).
- 93 Rapport der Commissie (1901) 10; Gemeenteraad (Handelingen, 5 november 1901) 225.
- 94 Gemeenteverslag (1905) Bijlagen 42 A1, A2; Gemeenteverslag (1906) 196.
- 95 Gemeenteverslag (1913) Bijlage 54, 8.
- 96 Klootsema had in 1904 gewezen op het bestaan van dergelijke laboratoria en daarbij de mogelijk-
heden aangegeven voor onderzoek. Klootsema (1904) 221.
- 97 Wijsman & Schreuder, P.H. (1912g).
- 98 Reuser (2007) 154-158.
- 99 Schoolarts Swanenburg de Veye gaf een beeld van de populatie die zich meldde: 'Gebrekkige of
achteruitgaande schoolpraestaties, karakterafwijkingen, moreele defecten, moeilijkheden bij de
opvoeding thuis, zenuw- of beginnende zielsziekten, ontwikkelingsstoornissen van meest variee-
rende aard, praepuberele en puberele sexuele delicten, kortom een kaleidoscopisch beeld van
alle mogelijke "afwijkende typen" onder de schoolbevolking ontrolt zich hier in het Laboratorium,
dat juist door den arbeid in deze richting zijn predicaat "Paedologisch" met volle recht draagt.'
- Swanenburg de Veye (1929) 54.
- 100 Gemeenteverslag (1918) Bijlage 52, 10; Gemeenteverslag (1918) Bijlage 62, 10; Swanenburg de Veye
(1929) 53.
- 101 Voor een onderzoeksverslag van Pigeaud zie Gemeenteverslag (1918) Bijlage 52, 10.
- 102 Gemeenteverslag (1919) Bijlage 83, 14.
- 103 A.J. Schreuder (1905) 39, baseerde zich op de Franse psychiater Esquirol (1772-1840) en de arts
Dubois d'Amiens (1799- 1873). Zie voor genoemde medici ook Van Koetsveld (1856) 164-175.
- 104 Schreuder, A.J. (1905) 39; 54-57.
- 105 Kingma (1867).
- 106 Schreuder, A.J. (1905) 54-57.
- 107 Gemeenteraad, Handelingen van 8 april 1902, 91.
- 108 Gemeenteverslag (1904) Bijlage 42, 3.
- 109 Gemeenteverslag (1906) Bijlage 42, 3.
- 110 De Duitse stad München was het voorbeeld. In deze stad waren zestien klassen voor achterlijke
kinderen en de gemeente had voor het personeel van die scholen een cursus georganiseerd 'voor
behandeling van spraakgebreken'. Berichten en Mededelingen (1909) 63.

- ¹¹¹ In 1905 was door het college van B en W de Commissie van Toezicht onder voorzitterschap van wethouder Mouton ingesteld. Gemeenteverslag (1907) Bijlage 42 B, 1.
- ¹¹² Branco van Danzig (1870-1942) was lerares 'spreken' en 'zang' aan de kweekscholen in Rotterdam en Den Haag. Zij was op dit gebied autodidact en werd één van de grondleggers van de logopedie in Nederland. Zie: Hogewind, Moolenaar-Bijl, Danzig, M, en Hanssen (1952).
- ¹¹³ Dat het spreekonderwijs noodzakelijk was bleek uit de jaarlijkse rapportages van de spraakleraren. In 1908 behandelde Van Danzig 89 spraakgebrekkige leerlingen. Van Lier behandelde 296 leerlingen. Gemeenteverslag (1908) Bijlage 42, 8.
- ¹¹⁴ Het initiatief tot oprichting van de School voor slechthorenden werd genomen door A. van Oosterom. Wolf (1916) 94.
- ¹¹⁵ Gemeenteverslag (1913) Bijlage 62, 1-2.
- ¹¹⁶ Er werden normaal begaafde kinderen toegelaten die onderscheiden werden in vier categorieën: Slechthorende kinderen die één of meermalen waren blijven zitten, totaal dove kinderen die wellicht door spraakherinneringen weer normaal konden leren spreken, niet sprekenden die 'niet zo erg doof' waren, en goed horenden die door motorische 'ophosie' niet hadden leren spreken, zogenaamde 'hoorstommen'. Wolf (1916) 95.
- ¹¹⁷ Gemeenteverslag (1914) 244.
- ¹¹⁸ Wolf (1916) 94.
- ¹¹⁹ Rapport der Commissie (1901) 12.
- ¹²⁰ In de didactische adviezen kwamen de ideeën van Ligthart naar voren: concreet, eenvoudig en aan de omgeving ontleend.
- ¹²¹ Schreuder, A.J. (1905) 77.
- ¹²² Klootsema (1904) 98.
- ¹²³ Deze mondstand-figuren gingen geleidelijk over in lettertekens. Door verschillende 'hulptekens' werd het mogelijk gemaakt elke klank op een bepaalde wijze voor te stellen. Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42, 4-7.
- ¹²⁴ Kingma was tot de overtuiging gekomen dat de afbeeldingen van de mond in zijn verschillende standen bij het uitspreken van de letters geschikte en natuurlijke hulpmiddelen waren om de lettervormen te illustreren. L. Broekhuizen hield in 1916 voor de vereniging een lezing over de ontwikkelde leesmethode. Van Praagh (1952) 89.
- ¹²⁵ Onderwijsverslag (1914-1915) 207, 212.
- ¹²⁶ Onderwijsverslag (1910-1911) 156.
- ¹²⁷ Onderwijsverslag (1914-1915) 213.
- ¹²⁸ Om deze leermaterialen ook 'naar buiten' zichtbaar te maken, werd besloten medewerking te verlenen aan een grote tentoonstelling in Den Haag in 1909 over 'Opvoeding van het kind'. P.H. Schreuder droeg zorg voor de inzendingen vanuit de vereniging en zijn collega Vos hield er een inleiding over de opvoeding van achterlijke kinderen. Vanaf dat tijdstip zorgde de Vereniging van Onderwijzers en Artsen ervoor dat er bij een landelijke onderwijstentoonstelling altijd een inzending was vanuit de scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen. Zie Schreuder, I (1909b) 38-39; Vos (1911b) 54-55; (1919b).
- ¹²⁹ Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42, 8.
- ¹³⁰ In hogere klassen werd het winkelspel in verband gebracht met het metriek stelsel. Gemeenteverslag (1903) Bijlage 42, 9. Voor de schoolvakken zie ook: Gemeenteverslag (1905) Bijlage 42, 8-12.
- ¹³¹ Een 'cyclostie' is de verre voorloper van de stencilmachine. Brandsma (2013a) 59.
- ¹³² Fries (1913a) 59.
- ¹³³ Van Praagh (1915).
- ¹³⁴ Scheffener (1915a) 40.
- ¹³⁵ Notitie verstrekt door prof. dr. J. van Praagh, kleinzoon van M.A. van Praagh.
- ¹³⁶ Jacobs (1916b).
- ¹³⁷ Brandsma (2013) 43-45.
- ¹³⁸ Lager Onderwijswet van 1920 artikel 44.

- ¹³⁹ Bijzondere Collectie van de Universiteit van Amsterdam, archief van de Uitgeversmaatschappij Haga.
- ¹⁴⁰ In Den Haag verdienden de onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs afhankelijk van dienstjaren tussen de 1000 en 2200 gulden. Bij het gewone onderwijs was dit in 1919 tussen de 800 en 1500 gulden. Fries (1935) 8; Onderwijsverslag (1919) 222.
- ¹⁴¹ Bijzondere Collectie van de Universiteit van Amsterdam, archief van de Uitgeversmaatschappij Haga, nr. 7.
- ¹⁴² Leeftang (1929) 172.
- ¹⁴³ Zola (1973) 11.
- ¹⁴⁴ Johnson spreekt van *'the growth of occupational groupconsciousness'*. Johnson (1972) 31.
- ¹⁴⁵ Dolk was gemeenteraadslid van 1896 tot 1907, lid van de Tweede Kamer van 1902 tot 1916 en van de Provinciale Staten van 1898 tot 1916.

Deelconclusie: op weg naar een nieuwe onderwijssector

- ¹ De Swaan (1993) 12.
- ² Parry en Parry spreken van *'restriction of entry'* als een betekenisvolle voorwaarde voor professionalisering. Parry & Parry (1976) 83.
- ³ Het verbonden zijn met een hiërarchisch hogere groep kan een belangrijke steun zijn in het professionaliseringsproces. Dit geldt vooral als het de 'kennishiërarchie' betreft. Van der Krogt (1981) 163.
- ⁴ Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was ingericht bij Koninklijk Besluit van 25 september 1918.
- ⁵ Reinink (1919) 33.
- ⁶ In het adres naar aanleiding van de conceptwet werd aangegeven dat 91% van de oudleerlingen in staat was betaald werk te verrichten, maar slechts 25% van de zwakzinnigen in de lagere schoolleeftijd bezocht een school voor buitengewoon onderwijs. Het Hoofdbestuur (1920) 25-26.

Deel II Buitengewoon Onderwijs (1920-1950)

Introductie

- ¹ In de Lager Onderwijswet van 1920 wordt in veertien artikelen over het nieuwe onderwijsdomein gesproken. Achtmaal wordt gesproken van buitengewoon lager onderwijs en zes maal van buitengewoon onderwijs.
- ² Lager Onderwijswet 1920, artikel 3.1; Laban & Ligtvoet (1932) Deel II, 3.
- ³ Herderschêe (1935c) 14.
- ⁴ De Onderwijsraad adviseerde aan de minister over de hoofdlijnen van het onderwijsbeleid. Het college, bestaande uit wetenschappers en velddeskundigen, stond onder voorzitterschap van de theoloog en pedagoog prof. dr. H. Bavinck, lid van de ARP. Het advies betreffende de Lager Onderwijswet 1920 werd uitgebracht op 21 januari 1920.
- ⁵ Lager Onderwijswet 1920, artikel 4.1.

Nieuwe wetgeving voor een groeiende sector

- ¹ Onderwijsverslag (1907-1908) Deel: Lager Onderwijs, Bijlage V; Gunning (1929) 185; Berichten en Mededelingen (1929) 142.
- ² De in die tijd gangbare aanduiding 'psychopaten' stuitte op veel weerstand en werd daarom in 1948 vervangen door 'zeer moeilijk opvoedbaar'.
- ³ Belangrijke professionaliseringsthema's die voortdurend in zijn adviezen naar voren komen zoals deskundigheidsbevordering van de leerkrachten, het bevorderen van de gezondheid van de leerlingen, kennisontwikkeling en de noodzaak om nazorg wettelijk te regelen, komen in afzonderlijke hoofdstukken aan de orde.
- ⁴ Artikel 208 van de Grondwet uit 1917 bepaalde dat openbaar en bijzonder onderwijs op dezelfde wijze bekostigd zouden worden. Boekholt & De Booy (1987) 244-247.

- 5 De scholen voor buitengewoon onderwijs vielen nog onder de Regelen van 1907.
- 6 Door de Eerste Wereldoorlog was er een vertraging opgetreden in de bouw van scholen. Indienien van nieuwbouwplannen bij de districtsupziener voor 1 januari 1921, de ingangsdatum van de Lager Onderwijswet van 1920 betekende dat de bouwplannen onder de oude voordeliger regelgeving beoordeeld zouden worden. Onderwijsverslag (1920-1921) Bijlage A, 3.
- 7 De personele lasten stegen van f. 43.701.564,29 in 1919 naar f. 59.000.172,64 in 1920. De post voor nieuwe schoollokalen steeg van f. 4.797.082,36 in 1919 naar f. 7.814.487,70 in 1920. Onderwijsverslag (1920-1921) 142.
- 8 Miljoenennota (1920) 8.
- 9 *Centraal Bureau voor de Statistiek* (2010) 8.
- 10 Dodde (2001) 549.
- 11 Lager Onderwijswet 1920, artikel 3.5; Laban & Ligtoet (1932) Deel II, 3.
- 12 Wesselings e.a. (1966) 31.
- 13 Lager Onderwijswet 1920, artikelen 70.1 en 126.1.
- 14 *Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs* (1910) Deel II, 42-43.
- 15 *Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs* (1910) Deel II, 74, 117-121,
- 16 *Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs* (1910) Deel II, 69-70.
- 17 De Swaan (1993) 238-243.
- 18 Lager Onderwijswet 1920, artikel 4.
- 19 Lager Onderwijswet 1920, artikel 5.
- 20 Lager Onderwijswet 1920, artikel 5.2.
- 21 Lager Onderwijswet 1920, artikel 71.3.
- 22 Lager Onderwijswet 1920, artikelen 70 en 71.
- 23 Lager Onderwijswet 1920, artikelen 126, 127 en 128.
- 24 *Verslag 73^e vergadering der Staten-Generaal* (26 april 1905) 1790.
- 25 Vanaf midden negentiende eeuw werden onderwijsinspecteurs gerekruteerd uit het onderwijsveld. Dodde (2001) 254-258.
- 26 Lager Onderwijswet van 1920, artikel 3.5.
- 27 Van Voorthuysen publiceerde in 1912 het boek *Afwijkingen bij schoolkinderen*.
- 28 Van Voorthuysen (1912a; 1912b; 1913d; 1915a; 1916a; 1917c; 1917i; 1917j; 1917r; 1918k; 1919d; 1919m).
- 29 Van Voorthuysen (1915c) 14-20.
- 30 Van Houte (1952) 7.
- 31 Christ (1937b) 79.
- 32 In 1857 werd een nieuwe onderwijswet van kracht. In de periode van 1857 tot 1920 waren de inspecteurs en schoolopzieneren of door een vorige functie als schoolopziener of als onderwijsgeven- de werkzaam geweest in het onderwijs. Dodde (2001) 254-255.
- 33 Artikel 1 van de Wet van 1 juni 1865, regelende de uitoefening der geneeskunde. Mijnen (1973) 1.
- 34 Vos (1920d).
- 35 Van Voorthuysen (1921c) 3.
- 36 Vos (1920d) 130.
- 37 Dat kantoor werd gehuisvest in het centraal Laboratorium, Sterreboosch 1. Berichten en Mededelingen (1921) 76. Vanaf 1 september 1923 was het kantoor van de inspectie gevestigd aan de Ramstraat 33 te Utrecht.
- 38 Blokpoel (1921) 74. Zie ook Lager Onderwijswet 1920, artikel 71.3.
- 39 Jacobs (1952b) 69.
- 40 Lager Onderwijswet 1920, artikelen 4.1, 71.3 en 128.3.
- 41 Berichten en Mededelingen (1923) 159.
- 42 Berichten en Mededelingen (1924) 185-186. Zie ook de regeling van het Rijksschooltoezicht in Laban & Ligtoet (1932) Deel II, 218-225.
- 43 Deze ambtenaar, mevr. Bosma, werd in 1925 vervangen door J. Steenge. De laatste zou tot 1948 de bureauwerkzaamheden verzorgen. Van Voorthuysen (1948b).

- ⁴⁴ Onderwijsverslag (1928-1929) 182.
- ⁴⁵ De rijksinspectie voor het lager onderwijs werd in de periode 1922-1935 teruggebracht van 110 naar 60 'rijkschooltoezichhouders'. Dodde (2001) 477-478.
- ⁴⁶ Als 'schoolopziener' onder inspecteur Van Voorthuijsen, was F.M.G. van Walsem aangesteld. Van Walsem bleef slechts vijftien maanden in dienst. Op 1 april 1922 werd hij benoemd tot Inspecteur van de Volksgezondheid. Vanwege bezuinigingen was invulling van de vacature niet aan de orde. Onderwijsverslag (1922-1923) 245.
- ⁴⁷ Het KB van 22 augustus 1947 maakte het mogelijk meerdere inspecteurs voor het Buitengewoon Lager Onderwijs aan te stellen. Vlietstra, inspecteur van het lager onderwijs, werd benoemd tot hoofdinspecteur als opvolger van Van Houte. H.W. Broeren, consultant lichamelijke opvoeding in algemene dienst, werd aangesteld als inspecteur buitengewoon onderwijs. Berichten en Mededelingen (1947) 96-97; Jacobs (1947k) 101; Mededelingen in TvRKbLO (1947) 266.
- ⁴⁸ In 1932 en 1936 was ook nog een KB nodig vanwege bezuinigingen op het onderwijs. Dit betrof enkel kleine wijzigingen zoals bijvoorbeeld de wijziging in de teldata. Wesseling & Hermesen (1967) 2.
- ⁴⁹ Lager Onderwijswet van 1920, art. 21.1; 71.3; 127.3.
- ⁵⁰ Vos (1924b) 81-83. Edens (1929a) 47.
- ⁵¹ Onderwijsverslag (1921-1922) 176-177.
- ⁵² Het aantal verplichte onderwijzers had betrekking op het aantal leerlingen per leerkracht. Ook voor een 'observatieklas' of een 'bezinkingsklas' was een aparte leerlingenschaal gewenst. Schreuder, P.H. (1920b).
- ⁵³ Lager Onderwijswet 1920, art. 71.3.
- ⁵⁴ Onderwijsverslag (1922-1923) 245.
- ⁵⁵ Parry & Parry (1976) 70.
- ⁵⁶ Onderwijsraad (1921) No. 1018 a. Betreffende: Ontwerp maatregel van bestuur Zwakzinnigenonderwijs.
- ⁵⁷ De Onderwijsraad stond onder voorzitterschap van de gereformeerde theoloog en pedagoog prof. dr. H. Bavinck (1854-1921) met als secretaris jhr. mr. W.A. Beelaerts van Blokland. In de Afdeling Lager Onderwijs, waar het buitengewoon onderwijs onder viel, had onder meer zitting J.H. Gunning. Voorzitter was de onderwijzer Kl. de Vries, tevens lid van de gemeenteraad van Amsterdam. *Limburger Koerier* van 13-05-1919; Blokpoel 1920.
- ⁵⁸ Blokpoel (1920). Voor het buitengewoon onderwijs moesten nog regels worden opgesteld voor de omvang van het onderwijs, het aantal verplichte onderwijzers, het salaris, de opleiding van de leerkrachten en de rijksvergoeding.
- ⁵⁹ Verwezen werd naar de al eerder aan de minister geuite wensen ten aanzien van de leerplicht, opleiding van de leerkrachten, aantal leerlingen per leerkracht en de rechtspositie. Zie Lien (1919); Berichten en Mededelingen (1920) 23-28; Schreuder, P.H. (1920f).
- ⁶⁰ Met debielen werd die groep aangeduid die door buitengewoon onderwijs een min of meer zelfstandige functie in de maatschappij zou kunnen uitoefenen. Onder imbecielen werden die leerlingen verstaan die in 'de ergste graad' zwakzinnig waren. De groep 'debiele kinderen' werd door Klootsema en A.J. Schreuder aangeduid met 'achterlijke kinderen'. Schreuder, A.J. (1905); Klootsema (1904) 26-47.
- ⁶¹ Vermoedelijk gaf de Onderwijsraad dit advies naar aanleiding van een wens uit het werkveld. Alleen in Den Haag stond een openbare school voor zenuwzwakke kinderen.
- ⁶² Onderwijsraad (1921) No. 1018 a. 2-6.
- ⁶³ Ook in het werkveld werd met name de noodzaak van een aparte door het Rijk erkende opleiding al sterk gevoeld. Een pleidooi voor een dergelijke opleiding had onderwijzer Hiemstra enkele maanden eerder gehouden in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Hiemstra (1920).
- ⁶⁴ In 1926 werd de Algemene Bond omgevormd tot de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP).
- ⁶⁵ De minister van Financiën had een vetorecht, omdat hij de rijksbegroting moest bewaken. De minister van Binnenlandse Zaken had het vetorecht, omdat gemeenten het onderwijs meefinancierden en hij de uitgaven voor de gemeenten moest bewaken.

- ⁶⁶ Ter Laan (1871-1963), onderwijzer, was lid van de Tweede Kamer van 1901-1937. Hij combineerde zijn Kamerlidmaatschap met dat van de Haagse gemeenteraad (1905-1914). In deze periode was hij fractievoorzitter van de SDAP. Zie [parlement.com/K. ter Laan](http://parlement.com/K.ter_Laan)
- ⁶⁷ Ketelaar was in 1905 een van de indieners van het amendement Dolk. *Verslag der Staten-Generaal*, 73e vergadering (26 april 1905) 1787.
- ⁶⁸ Berichten en Mededelingen (1921) 87.
- ⁶⁹ Een extra subsidie van f. 700,-- werd verstrekt aan de 'school voor psychopaten' in Rotterdam. Onderwijsverslag (1920-1921) 137.
- ⁷⁰ Schreuder, P.H. (1923b) 44-45.
- ⁷¹ Het tekort van het doveninstituut in Amsterdam was over 1920 f. 3000,--. Berichten en Mededelingen (1921) 91. Het onderwijs werd bijna helemaal op eigen kosten verzorgd en nu de onderwijssalarissen sterk waren gestegen leidde dit tot tekorten op de begrotingen van de instituten. Onderwijsverslag (1923-1924) 240. In het jaarverslag van de inrichting voor doven te Rotterdam werd over 1922 een tekort gemeld van f. 55.502,67. Over de periode 1918 tot 1922 was het tekort opgelopen tot een totaal van f. 227.349,50. Graas (1996) 59.
- ⁷² Van Voorthuysen (1949a) 13-14.
- ⁷³ Onderwijsverslag (1922-1923) 240-241.
- ⁷⁴ De Onderwijsraad adviseerde onder meer aan de scholen voor doven het vak handenarbeid verplicht te stellen. Verder was zij van mening dat niet alleen aan jonge dove kinderen onderwijs moest worden gegeven, maar ook aan jonge blinde kinderen. Onderwijsraad (1921) No. 589 A, 4-5
- ⁷⁵ Onder de verantwoordelijkheid van de thesaurier-generaal J. Trip was in 1920 een bezuinigingsinspectie ingesteld onder leiding van 'bezuiniging inspecteur' A. Spanjer. Deze inspectie was nodig, omdat de staatsuitgaven veel te hoog waren in vergelijking met de inkomsten. Zie Resources. huylgens.knaw.nl/L.J.A.Trip.
- ⁷⁶ Vos (1924b) 82.
- ⁷⁷ Verwezen werd naar artikel 7 van de wet van 17 april 1884.
- ⁷⁸ Onderwijsverslag (1923-1924) 240; Laban & Ligtvoet (1932) Deel II, 2.
- ⁷⁹ De gemeenten hoefden niet meer te doen dan een tegemoetkoming in de kosten aan de bijzondere scholen te betalen. Voor doven en blinden was dit f. 25,-- en voor zwakzinnigen en slechthorenden f. 20,-- per jaar. Hiernaast werd een materiële vergoeding gegeven van f. 60,-- per zestien leerlingen. Laban & Ligtvoet (1932) Deel II, 9.
- ⁸⁰ Onderwijsverslag (1923-1924) 242; Schreuder, P.H. (1923e) 195; Laban & Ligtvoet (1932) Deel II, 3.
- ⁸¹ Vlietstra, Kingma & Holl (1974) 16.
- ⁸² Het minimumaantal leerlingen om een school te subsidiëren werd voor de zwakzinnigen gesteld op 24, voor een school voor dove leerlingen was dit 48, voor blinde leerlingen 20, voor slechthorenden 36 en voor imbecielen 24. Schreuder, P.H. (1923e) 199.
- ⁸³ Onderwijsraad (1921) No. 1018 a., 6.
- ⁸⁴ Zie Klootsema (1904) 86-87; Vos (1910d) 43; Berichten en Mededelingen (1910) 62, 72; (1911) 49.
- ⁸⁵ Artikel 3 lid 2 gaf verder aan dat bij een geschil over of een school tot de plaatselijke of tot de centrale scholen behoorde, de Minister besliste. P.H. Schreuder (1923e) 196.
- ⁸⁶ Laban & Ligtvoet (1932) Deel II, 13.
- ⁸⁷ Onderwijsverslag (1922) 60, 64, Bijlage XXV, 100.
- ⁸⁸ In de Lager Onderwijswet was bepaald dat in een afzonderlijk KB de definitieve salarisschalen zouden worden opgenomen. In afwachting daarvan kregen de leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs f. 300 per jaar extra. Lager Onderwijswet, artikel 71, lid e; Onderwijsverslag (1923) 247; P.H. Schreuder (1923e) 199.
- ⁸⁹ Van Voorthuysen (1921c) 9-10.
- ⁹⁰ Als de inspecteur het niet met het leerplan en rooster eens was kon hij de Onderwijsraad om advies vragen. Schreuder, P.H. (1923e) 201.
- ⁹¹ *De Waarheidsvriend* van 25 april 1924, 4. Verwaal, Teijlingen & Brouwer (1988) 31-32.
- ⁹² Onderwijsverslag (1924-1925) 263.

- 93 De Bloois (1935) 248-249
- 94 De Bloois (1937) 132.
- 95 Schreuder, P.H. (1923e) 195.
- 96 Schreuder, P.H. (1923e) 201.
- 97 Schreuder, P.H. (1923e) 194-195.
- 98 Schreuder, P.H. (1923e) 205.
- 99 Zola (1973) 11; 15-16.
- 100 Onderwijsverslag (1923-1924) 241; Vos (1924b) 82-83.
- 101 Van Voorthuijsen (1927a) 22.
- 102 Van Voorthuijsen (1927a) 28-29.
- 103 Berichten en Mededelingen (1924) 53.
- 104 Blokpoel (1924d) 72.
- 105 De minister vond het gewenst over 'een enigszins ruimer bedrag' te beschikken om die verenigingen, welke in het belang van het onderwijs aan schipperskinderen werkzaam waren, wat meer te kunnen ondersteunen. Berichten en Mededelingen (1924) 91.
- 106 Onderwijsverslag (1923-1924) 240.
- 107 KB van 24 december 1925. *Staatsblad* 152. In Laban & Ligtoet (1932) Deel II, 1.
- 108 In dit KB waren alleen enkele technische wijzigingen aangebracht. In de periode 1932-1939 gebeurde dat nog viermaal als gevolg van verschillende bezuinigingsmaatregelen die onder meer betrekking hadden op wijziging van de teldata, invoering van een overzichtelijke leerlingenadministratie, toepasselijkheidsverklaring van artikel 83 lid 7 op de scholen voor bijzonder buitengewoon onderwijs en in 1939 nog een verhoging van het minimumaantal leerlingen voor scholen voor zwakzinnige kinderen. Wesselings, J.H. & Hermens A.B. (1967) 2.
- 109 Schreuder, P.H. (1926b).
- 110 KB van 2 juli 1926.
- 111 Schreuder, P.H. (1929h); Schreuder, P.H. & Van der Waals (1931c) 102; Berichten en Mededelingen (1931) 211-212.
- 112 Schreuder, A.J. (1930b) 48-49.
- 113 Onderwijsverslag (1929-1930) 180.
- 114 Berichten en Mededelingen (1929) 199.
- 115 Onderwijsverslagen (1921-1922) 178; (1928-1929) 226.
- 116 Schreuder, A.J. (1930b) 50.
- 117 A.J. Schreuder noemde dat de Kamer een stuk van zijn wetgevend gezag had overgedragen aan het uitvoerend gezag, 'dat echter voor een zelfstandig uitvoeren dezer opdracht noch over de nodige zeggenschap noch over de nodige geldmiddelen kon beschikken'. Schreuder, A.J. (1930) 51.
- 118 De minister had het oordeel van Gedeputeerde Staten gevraagd en toen de ministerraad moest beslissen was nog niet van alle provinciën bericht binnen. Schreuder, A.J. (1930b) 49.
- 119 Terpstra, oud-onderwijzer, jurist en onderwijsdeskundige, was minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van 1929 tot 1933 in het derde kabinet-Ruys de Beerenbrouck. Parlement.com/Terpstra
- 120 Terpstra was tot 1929 onder meer bestuurslid van de school voor bijzonder buitengewoon onderwijs, de ds. H. Piersonschool in Den Haag, en bestuurslid van de Vereniging tot bevordering van Christelijke opvoeding en onderwijs aan doofstomme kinderen en jongelieden 'Effatha' te Voorburg. Parlement.com/Terpstra
- 121 Onderwijsverslag (1930) 111; Van der Waals (1931) 100.
- 122 Bij zwakzinnigen werd gesproken van 'verstandelijke minderwaardigheid', bij psychopathen van 'morele minderwaardigheid'. Omdat dit laatste moeilijk was vast te stellen werd voor het eerst het 'medisch-pedagogische onderzoek' als vereiste in een KB genoemd en kreeg de inspecteur de bevoegdheid om strenge eisen aan dit onderzoek te stellen. Van Voorthuijsen (1933b) 87-88.
- 123 Laban & Ligtoet (1932) Deel II.
- 124 Onderwijsverslag (1930) 111.

- ¹²⁵ Onderwijsverslag over 1930 (1932) 396; Van Voorthuysen (1933b) 88.
- ¹²⁶ Hiertoe behoorden de kinderen die ten gevolge van aangeboren of verworven afwijkingen van 'beenderen, gewrichten, spieren of zenuwen of, ten gevolge van het geheel of gedeeltelijk gemis van een der ledematen' zodanig belemmerd waren in het normaal gebruik van romp of ledematen, dat zij waarschijnlijk later op de arbeidsmarkt niet als 'volwaardigen' kunnen meedoen. Laban & Ligtoet (1932) Deel II, 2; Onderwijsverslag (1930) 111-112.
- ¹²⁷ Van Voorthuysen (1933b) 88.
- ¹²⁸ Schreuder, P.H. (1930e); Van Voorthuysen (1933b).
- ¹²⁹ Onderwijsverslag (1931) 528.
- ¹³⁰ Onderwijsverslag (1929-1930) 35.
- ¹³¹ Van Voorthuysen (1929f) 24.
- ¹³² In de tekst werd gesproken om 'eene voorlopige uitvoering te geven' aan de bepalingen van de Wet op het Lager Onderwijs van 1920. Laban & Ligtoet (1932) Deel II, 1-2. Zie ook Onderwijsverslagen (1930) 395; (1931) 23 en 528.
- ¹³³ Schreuder, P.H. & Van der Waals (1931c) 102.
- ¹³⁴ Schreuder, P.H. & Van der Waals (1931c) 103-107.
- ¹³⁵ Schreuder, P.H. & Van der Waals (1931c) 106.
- ¹³⁶ Als schoolarts had Van Voorthuysen al in 1920 betoogd dat juist het onderwijs aan de leerlingen met een ernstige verstandelijke beperking hoge eisen stelde aan de deskundigheid van de leerkracht. Van Voorthuysen (1920) 9-10; (1921a) 1-10. Zie ook Van Voorthuysen (1929b) 166-167.
- ¹³⁷ Berichten en Mededelingen. TvBO (1931) 243.
- ¹³⁸ Schreuder, P.H. (1932e) 146.
- ¹³⁹ Schreuder, P.H. (1932e) 158.
- ¹⁴⁰ Zie voor de financiële overheidsproblematiek bijvoorbeeld de Nota, betreffende den toestand van 's Rijks Financiën. Miljoenennota (1934) 8-10.
- ¹⁴¹ De commissie-Welter stelde in totaal 102 miljoen gulden aan bezuinigingen voor op een totaal staatsbudget van 587 miljoen. Ambtenarensalarissen moesten worden verlaagd en het personeel bij de rijksoverheid moest met 12 procent ingekrompen worden. Een van de middelen om dit laatste te bereiken was de leerlingenschaal in het lager onderwijs te verhogen van 40 naar 45 leerlingen per leerkracht. Schreuder, P.H. (1932e).
- ¹⁴² Berichten en Mededelingen (1932) 187.
- ¹⁴³ Schreuder, P.G. (1932) 251.
- ¹⁴⁴ Miljoenennota (1934) 3.
- ¹⁴⁵ De Staatscommissie Bos (1913-1916) had het voorstel geformuleerd voor de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. Het resultaat van deze commissie leidde tot financiële gelijkstelling die in de grondwet van 1917 werd verankerd en uitgangspunt was voor de Lager Onderwijswet van 1920.
- ¹⁴⁶ Schreuder, P.G. (1932) 253.
- ¹⁴⁷ Deze onderzoekinstelling met een daaraan verbonden school was tot stand gebracht door prof. dr. J. Waterink (1890-1966), hoogleraar in de pedagogiek aan de Vrije Universiteit. In het eerste jaar waren er al 135 kinderen opgenomen. Voor de bestudering van de problemen van de zwakzinnigenzorg was dit instituut, volgens Van Voorthuysen, onmisbaar. Onderwijsverslag (1933) 382.
- ¹⁴⁸ In 1949 zouden de scholen verbonden aan de Pedologische Instituten als aparte schoolsoort onder het KB komen te vallen.
- ¹⁴⁹ Marchant was minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen (mei 1933-mei 1935) in het tweede kabinet-Colijn (1933-1935). Hij was vertrouwd met de geschiedenis van het buitengewoon onderwijs want van 1900-1933 was hij lid van de Tweede Kamer, lid van de gemeenteraad van Den Haag (1923-1933) en ook wethouder van Onderwijs in die gemeente (1931-1933). Parlement.com/Marchant
- ¹⁵⁰ Onderwijsverslag (1933) 38-39.
- ¹⁵¹ Onderwijsverslag (1933) 376.
- ¹⁵² Onderwijsverslag (1933) 37-38.

- 153 Art. 45a van het K.B. van 31 Oktober 1933. In Schreuder, P.H. (1933g) 251.
- 154 Schreuder, P.H. (1934) 243-244.
- 155 Onderwijsverslag (1933) 375-376.
- 156 Onderwijsverslag (1934) 87.
- 157 Onderwijsverslag (1934) 366.
- 158 Onderwijsverslag (1937) 86. Pas in 1949 werden de scholen voor epileptische kinderen officieel als een aparte schoolsoort onder de wetgeving voor het buitengewoon onderwijs gebracht.
- 159 Berichten en Mededelingen (1924) 185-186; Zie ook de regeling van het Rijkschooltoezicht in Laban & Ligtoet (1932) Deel II, 218-225.
- 160 Onderwijsverslag (1924-1925) 260.
- 161 Onderwijsverslag (1927-1928) 217.
- 162 Reinink had samen met de schoolarts Van Voorthuysen onderzoek gedaan naar het voorkomen van spraakstoornissen. Vervolgens hadden ze de cursussen voor spraakgebrekkige kinderen opgezet in de gemeente Groningen. Voorthuysen (1913b) 11; (1916b) 27.
- 163 Boek en Tijdschrift (1921) 120.
- 164 Van Voorthuysen (1927c) 111.
- 165 Deze verplichting was geformuleerd in artikel 9 van de Leerplichtwet. Van Voorthuysen (1927c) 112.
- 166 De gemeente die de gegevens niet kon verstrekken had de oorzaak van het niet kunnen bezoeken van de school niet uitgesplitst. De woonadressen had hij via de gemeentes verzameld. Van Voorthuysen (1927c) 112.
- 167 Van Voorthuysen (1927c) 113-116; Onderwijsverslag (1926-1927) 254-255.
- 168 Zie Onderwijsverslag (1926-1927) 254-255.
- 169 Onderwijsverslag (1926-1927) 255. De kindervetten waren in 1905 ingevoerd. Bij de door de minister ingestelde voogdijraden konden gevallen van verwaarlozing worden gemeld. Herderschêe werd in 1921 benoemd in de Amsterdamse Voogdijraad. Beknopte biografie dr. D. Herderschêe.
- 170 Onderwijsverslag (1930) 405.
- 171 Van Voorthuysen verwees in zijn inspectieverslagen verschillende malen naar de ontwikkelingen op de school van P.H. Schreuder, de initiatieven genomen door de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en de door deze vereniging ingestelde commissies. Onderwijsverslagen (1927-1928) 219; (1925-1926) 278.
- 172 Onderwijsverslag (1924-1925) 261.
- 173 Onderwijsverslag (1925-1926) 279-280.
- 174 Onderwijsverslag (1931) 530.
- 175 Zie *Rapport der Commissie aangewezen door het bestuur van de Vereeniging 'Volksonderwijs te 's-Gravenhage* (1901) 13; Klootsema (1904) 96; Schreuder, A.J. (1905a) 77, (1905c) 14-15; Fries (1912).
- 176 Onderwijsverslag (1931) 530.
- 177 Onderwijsverslag (1929-1930) 184.
- 178 Onderwijsverslag (1932) 318.
- 179 Artikel 70 van de Lager Onderwijswet van 1920. Zie ook artikel 25 van genoemde wet.
- 180 Onderwijsverslag (1931) 535-536.
- 181 Onderwijsverslagen (1924) 261; (1925) 278; (1926-1927) 38; (1928) 38; (1929) 184; (1930) 408; (1931) 541; (1932) 316.
- 182 Onderwijsverslagen (1922) 36; (1923) 31; (1924-1925) 35; (1925-1926) 37; (1926-1927) 47; (1927-1928) 37; (1928-1929) 32; (1930) 404; (1932) 313; (1934) 87 en 365.
- 183 Onderwijsverslag (1934) 87; 366-367.
- 184 Zie bijvoorbeeld Onderwijsverslag (1932) 313.
- 185 Onderwijsverslag (1932) 320.
- 186 Onderwijsverslag (1933) 388.
- 187 Onderwijsverslag (1934) 379.
- 188 Onderwijsverslagen (1924-1925) 262; (1925-1926) 37; (1926-1927) 47; (1927-1928) 37; (1928-1929) 32; (1929-1930) 35; (1930) 404; (1931) 537; (1933) 378; (1934) 100.

- ¹⁸⁹ Onderwijsverslag (1924) 35; (1933) 388; (1934) 377.
- ¹⁹⁰ De Prins Alexanderstichting opgericht in 1881 ging in 1989 op in Visio, instituut voor blinden.
- ¹⁹¹ Onderwijsverslagen (1930) 406; (1931) 538.
- ¹⁹² Van Assen (1920) 20.
- ¹⁹³ Laban & Ligtvoet (1932) Deel II, 2; 17-18.
- ¹⁹⁴ Behalve op de twee van Rijkswegen gesubsidieerde scholen voor lichamelijk gebrekkigen werd nog op enkele inrichtingen onderwijs gegeven aan kinderen die volgens Van Voorthuijsen 'zeer zeker' tot de lichamelijk gebrekkigen moesten worden gerekend. Daartoe behoorde de school, verbonden aan de Cornelia-Stichting te Beetsterzwaag, en verder de scholen, verbonden aan de inrichtingen voor tuberculeuze kinderen te Blaricum van het Amsterdams Kindersanatorium en te Katwijk aan Zee van het Zeehospitium. Deze scholen waren voornamelijk bestemd voor zieke of ziekelijke kinderen en kwamen niet voor rijkssubsidie in aanmerking, omdat hier niet alleen kinderen met 'chirurgische tuberculose' werden verpleegd en onderwezen. Onderwijsverslag (1931) 547.
- ¹⁹⁵ Onderwijsverslag (1932) 321.
- ¹⁹⁶ Onderwijsverslagen (1931) 547; (1932) 320; (1933) 389; (1934) 380.
- ¹⁹⁷ Onderwijsverslag (1924-1925) 35; (1931) 538; (1934) 100.
- ¹⁹⁸ Het bestuur van deze stichting bestond in de periode 1932-1946 uit prof. mr. J.A. Eigeman als voorzitter, jhr. mr. M. van Asch van Wijck als secretaris, jhr. D.G. de Graeff als penningmeester, jhr. Mr. C.M.O. van Nispen tot Sevenaer en dr. A. van Voorthuijsen als adviserend lid. Van Voorthuijsen (1947d) 1. Bericht in *Tijdschrift voor R.K. Buitengewoon lager Onderwijs* (1932) 104.
- ¹⁹⁹ Van Voorthuijsen (1947d) 11.
- ²⁰⁰ August Hermann Francke (1663-1727) was een Duits theoloog en pedagoog. Hij was sterk sociaal betrokken en richtte een eigen school op voor armen en weeskinderen.
- ²⁰¹ De Bloois (1937) 132.
- ²⁰² Voor de leerlingen van buiten waren er twee internaten, één voor jongens en één voor meisjes. Onderwijsverslag (1933) 390.
- ²⁰³ Onderwijsverslag (1930) 396.
- ²⁰⁴ KB van 20 november 1930. Zie verder: Onderwijsverslagen (1930) 30, 399; (1932) 324; (1934) 382-383. Kramerskinderen waren kinderen van rondtrekkende bevolkingsgroepen. Dikwijls woonden ze in woonwagens.
- ²⁰⁵ Onderwijsverslag (1927-1928) 256.
- ²⁰⁶ Tot leden van deze commissie werden benoemd de Kamerleden H. Smeenge als voorzitter, F. Katz en Duymaer van Twist en verder J. van der Molen, E. Polak, J.G. Kerkvliet en A. van Voorthuijsen. Als secretaris werd aangesteld J. Erdman. De commissie, was ingesteld bij ministeriële beschikking van 31 Juli 1928, n°. 6322, afdeling Lager Onderwijs Financieel. Onderwijsverslag (1928-1929) 229.
- ²⁰⁷ KB van 20 november 1930. Zie verder: Onderwijsverslagen (1930) 30, 399; (1932) 324; (1934) 382-383. Kramerskinderen waren kinderen van rondtrekkende bevolkingsgroepen.
- ²⁰⁸ Gegevens ontleend aan: Onderwijsverslag (1934) 87; Onderwijsverslag (1948) 181-182, 520; Van Voorthuijsen (1949a) 31-32.
- ²⁰⁹ Onderwijsverslagen (1924-1925) 260-261; (1926-1927) 253; (1928-1929) 226; (1930) 400.
- ²¹⁰ Onderwijsverslag (1926-1927) 253.
- ²¹¹ Onderwijsverslag (1924-1925) 260-261.
- ²¹² Onderwijsverslag (1929) 180.

Verhouding tussen onderwijzers en artsen

- ¹ In 1925, na dertien jaar voorzitter te zijn geweest van deze afdeling, legde hij deze functie neer en werd hij opgevolgd door zijn Haagse collega F. de Fries. Berichten en Mededelingen (1926) 69.
- ² De vergaderingen van het Hoofdbestuur vonden doorgaans in Den Haag plaats. Omdat het gezichtsvermogen van Herderschêe achteruit ging werden in 1926 alle hoofdbestuurvergaderingen in Amsterdam gehouden. Blokpoel (1926) 68; Van der Waals (1927b) 76.

- ³ In het nieuwe Hoofdbestuur was C. Wagemaker uit Utrecht tot penningmeester gekozen. Het Hoofdbestuur (1920) 46; Van Lien (1920b) 57.
- ⁴ Het H.B. van 'Onderwijzers en Artsen' (1935) 9.
- ⁵ De argumentatie was dat continuïteit geboden was bij lopende belangrijke onderwerpen als opleiding van de leerkrachten en samenwerking met zusterverenigingen. Dit voorstel werd met 21 tegen 15 stemmen aangenomen. Edens (1928) 125.
- ⁶ Blokpoel was van 1920 tot 1926 secretaris. In 1926 werd hij benoemd tot gemeentelijk inspecteur van het onderwijs in Den Haag. Van der Waals volgde hem als secretaris op en vervulde deze functie tot zijn pensionering in 1941.
- ⁷ Blokpoel (1922) 69; (1923c) 86; (1924) 86; (1926) 68; Van der Waals (1928) 102; (1931) 98; (1935) 74; (1936) 83; (1939) 88; Leerkamp (947b) 39; Berichten en Mededelingen (1938) 37; (1941) 126; (1948) 22, 51; (1949) 44.
- ⁸ Van der Waals (1935) 74. Het lidmaatschap was toen 6,70 gulden per jaar. Omgerekend naar 2018 ongeveer € 62,--.
- ⁹ Berichten en Mededelingen (1933) 113.
- ¹⁰ Het Hoofdbestuur (1928) 72.
- ¹¹ Van der Ploeg, die de mening van de Amsterdamse minderheid verwoordde, merkte op dat men bij de vorming tot een 'zuiver Pedagogische Vereniging' evengoed lid zou kunnen worden van de Vereniging voor Pedagogiek. Van der Waals (1928) 130.
- ¹² Herderschêe (1935c) 14.
- ¹³ Het voorstel werd met dertig tegen zeven stemmen aangenomen. Uit de afdelingen Haarlem en Amsterdam kwamen bezwaren, omdat nu het bestuur voor jaren in dezelfde handen zou blijven. Het Hoofdbestuur (1931) 9-10; Van der Waals (1931) 146-147.
- ¹⁴ Het Hoofdbestuur (1934) 39-40.
- ¹⁵ Van der Waals (1934b) 144.
- ¹⁶ Overige leden van het bestuur waren de onderwijzers P.v.d. Waals uit Den Haag als secretaris, C. de Jeu uit Rotterdam als 2^e secretaris en J.J. Edens uit Amsterdam als penningmeester. Zie TvBO (1934) 49.
- ¹⁷ Vos (1923b) 90-91; Van der Waals (1936b) 113.
- ¹⁸ Van der Waals (1937b) 105.
- ¹⁹ De Jeu was secretaris (1930-1935), vicevoorzitter (1936-1937) en vanaf 1937 voorzitter.
- ²⁰ Deze naamswijziging wist P.H. Schreuder pas in 1934 te realiseren. Het Hoofdbestuur (1937b) 107.
- ²¹ Van der Waals (1937b) 107. Behalve ideële overwegingen speelde dat met dit voorstel de leerkrachten van de in 1910 geopende school voor slechthorenden in Den Haag lid konden worden van de vereniging.
- ²² Van der Waals (1920) 141. Waarschijnlijk had overleg plaatsgevonden met zijn broer A.J. Schreuder die in 1919 de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs had opgericht. Berichten en Mededelingen (1920) 63
- ²³ Lager Onderwijswet 1920, artikel 71.
- ²⁴ Berichten en Mededelingen (1921) 26.
- ²⁵ De afdelingen Haarlem, Amsterdam en Rotterdam sloten zich aan bij Groningen. Heijboer (1921) 58; Vos (1921b) 56.
- ²⁶ Schreuder, P.H. (1922a). Aanleiding tot dit artikel was mede het verzoek van de afdeling Rotterdam om een eventuele naamsverandering schriftelijk te motiveren. Berichten en Mededelingen (1921) 171; Brandwijk (1922) 41.
- ²⁷ Schreuder, P.H. (1922a) 23-24.
- ²⁸ Als toelichting werd verwezen naar het artikel van P.H. Schreuder. Blokpoel (1922) 32.
- ²⁹ Schreuder, P.H. (1922) 45.
- ³⁰ Calliber (1922) 42. Doorslaggevend was dat op een eerdere oproep om te komen tot een federatie van verenigingen geen enkele reactie was ontvangen. Vos (1922a) 42-44; (1922b) 72-73.
- ³¹ Van der Waals (1933) 118.
- ³² In de Lager Onderwijswet van 1920 wordt zowel gesproken van buitengewoon lager onderwijs als van buitengewoon onderwijs. Zie bijvoorbeeld artikel 4.1 en 4.2 en de artikelen 70 en 71.

- ³³ Het Hoofdbestuur werd in 1934 uitgebreid met K. de Bloois, hoofd van de Rotterdamse school voor 'psychopaten'. In 1937 werd het Hoofdbestuur aangevuld met A.H.J. Belzer, hoofd van de school voor blinden in Bussum.
- ³⁴ Lien (1920a) 15.
- ³⁵ Deze benoeming was op voorstel van het Hoofdbestuur. Vanwege de medische thema's maakte altijd een arts deel uit van de redactie. Het Hoofdbestuur (1920) 46.
- ³⁶ In het tijdschrift werden vanaf 1920 artikelen opgenomen met betrekking tot de nieuwe schoolsoorten die onder het KB zouden vallen.
- ³⁷ Berichten en Mededelingen (1925) 60.
- ³⁸ Voor de benoeming van Van Voorthuysen moest het huishoudelijk reglement aangepast worden, omdat ereleden niet vermeld stonden als mogelijke redactieleden. Het Hoofdbestuur (1939) 92-94; Van der Waals (1939b) 113.
- ³⁹ De rubrieken 'Mededelingen', 'Hoofdbestuur' en 'Benoemingen' werden door P.H. Schreuder verzorgd. Hij nam ook het leeuwendeel van de rubriek 'Boek en Tijdschrift' voor zijn rekening en besprak hoofdzakelijk de buitenlandse vakbladen.
- ⁴⁰ Ruim 120 publicaties van zijn hand verschenen in de periode 1920-1937 in het verenigingsblad. Zie Publicaties van P.H. Schreuder.
- ⁴¹ Ruim vijftigmaal zou Herderschêe in de periode 1920-1950 een publicatie verzorgen in het tijdschrift van de vereniging. Zie Publicaties van dr. D. Herderschêe.
- ⁴² Jacobs werd benoemd in de vacature van Vos die met pensioen ging. Het Hoofdbestuur (1933) 32.
- ⁴³ In de periode 1920-1950 zou Jacobs ruim honderd maal een publicatie verzorgen in het tijdschrift. Zie Publicaties van H.J. Jacobs.
- ⁴⁴ Van der Waals (1929) 140; 143.
- ⁴⁵ Berichten en Mededelingen (1929) 17; Van Praagh (1929) 90.
- ⁴⁶ Artikelen, soms op de voorpagina, verschenen onder andere in het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, de *Telegraaf*, de *Tilburgse Courant*, de *Gooi en Eemlander*, het *Vaderland*, het *Limburgsch dagblad*, *De Tijd* en *Tubantia*. In deze artikelen werd niet alleen het vijftienvigjarig jubileum van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen gememoreerd, maar ook een samenvatting gegeven van de drie inleidingen. Zoekmachine Delpher, mei 2017.
- ⁴⁷ Bij de bekendmaking van de concept Lager Onderwijswet van 1920 ontstond een debat of schoolartsen, tot dusver een gemeentelijke aangelegenheid, deel moesten gaan uitmaken van het departement Onderwijs of zouden moeten worden ondergebracht bij de afdeling Volksgezondheid van het departement Arbeid, Handel en Nijverheid. Tot dit laatste werd besloten. De Beer (2008) 70-77.
- ⁴⁸ De Haagse burgemeester en wethouder van Onderwijs J.A.N. Patijn en W.W. van der Meulen waren eveneens lid van dit Comité, omdat de gemeente Den Haag de congresfaciliteiten beschikbaar stelde. Schreuder P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 5
- ⁴⁹ Schreuder P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 5; Het Hoofdbestuur (1929) 87.
- ⁵⁰ Onderwerpen waren bijvoorbeeld: arbeidsonderwijs, het toelatingsonderzoek, de arts in de internaten, kolonieverpleging, avondonderwijs, individueel onderwijs, school en huis, de arts in de school en voortgezette vakstudie. Schreuder P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 253-254.
- ⁵¹ Schreuder P.H., Vos & Herderschêe (1929k).
- ⁵² Calliber (1929); Christ (1929b).
- ⁵³ Het congres werd geopend door P.H. Schreuder waarna oud-minister De Visser een korte felicitatietoespraak hield. Van der Waals (1929).
- ⁵⁴ De arts had in het begin nog niet de kennis om zwakzinnigheid vast te stellen en de onderwijzer had nog niet de ervaring om zijn taak als opvoeder 'voor deze intellectueel-defecten' uit te oefenen. Bouwman (1929) 155.
- ⁵⁵ Bouwman (1929) 158, 164.
- ⁵⁶ In 1933 werd De Quay (1901-1985) benoemd tot hoogleraar psychologie in Nijmegen. Hij werd in 1945 kamerlid voor de KVP en van 1959 tot 1963 was hij minister-president.
- ⁵⁷ De Quay (1929) 132-133.

- ⁵⁸ Als voorbeeld verwees Gunning hierbij naar het ‘allerbelangrijkste’ artikel van Breukelaar in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Zij analyseerde wat een leerling kende en wat hem ontbrak en maakte vervolgens vernuftige leermiddelen om een ontbrekende functie te oefenen. Gunning (1929) 188-195.
- ⁵⁹ Over de deskundigheidsbevordering van de leerkrachten waren op dat moment gesprekken gaande tussen P.H. Schreuder, Van Voorthuysen en Kohnstamm met minister Waszink. Schreuder P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 185.
- ⁶⁰ Analyse van de *Nota's, betreffende den toestand van 's Rijks financiën* over de periode 1920-1940 laat zien dat de uitgaven voor het onderwijs voortdurend stijgen, terwijl de staatsbegroting als geheel vanwege de financiële crisis onder druk staat. Archief Rijksbegrotingen, miljoenennota's 1920-1940.
- ⁶¹ De wetgever had bij de invoering van de Leerplichtwet gekozen voor de term ‘geneeskundige’, omdat dit een algemeen en ruim begrip was. Zie Blaupot ten Cate & Laban (1900) 104.
- ⁶² Onderwijsverslag (1926) 47.
- ⁶³ Het Antonia Wilhelmina Fonds werd in 1913 opgericht door Jacob van Deventer, inspecteur bij het Krankzinnigenwezen, die zijn vermogen beschikbaar stelde om psychiatrische patiënten te ondersteunen. Het fonds werd vernoemd naar zijn vrouw. *Verslag van de conferentie van het Antonia Wilhelmina Fonds* (1949) 5-6.
- ⁶⁴ Naast de inleiding van Van Voorthuysen was er een bijdrage van P. de Boer ‘Gezinsverpleging en Zwakzinnigenzorg’. Schreuder, P.H. (1926j) 184.
- ⁶⁵ Voorthuysen (1921c) 3; (1915c) 14-20. Zie ook Vries (1920c) 76.
- ⁶⁶ Schreuder, P.H. (1926j) 185.
- ⁶⁷ De Beer (2008) 252-253.
- ⁶⁸ Onderwijsverslagen (1920-1921) 4; (1923-1924) 64; (1926-1927) 78; (1929-1930) 68; (1938) 222; (1943) 109; (1947) 124; (1948) 134; (1949) 137; (1950) 125.
- ⁶⁹ De Beer (2008) 288-289.
- ⁷⁰ Onderwijsverslag (1920-1921) Tweede Deel, 5.
- ⁷¹ Van Voorthuysen (1933b) 100.
- ⁷² Van der Ploeg (1932) 53.
- ⁷³ Szondi was directeur-geneesheer van het heilpedagogische instituut in Boedapest. Van Voorthuysen had dit instituut eerder bezocht.
- ⁷⁴ Van Voorthuysen (1932b) 74-78.
- ⁷⁵ Schreuder, P.H. (1932a) 30.
- ⁷⁶ Het Hoofdbestuur (1932) 139.
- ⁷⁷ Onderwijsverslag (1932) 310; Van Voorthuysen (1934c) 247.
- ⁷⁸ Van Voorthuysen (1935b) 40-41.
- ⁷⁹ Onderwijsverslag (1933) 37-38.
- ⁸⁰ Kat was, evenals Van Voorthuysen, bestuurslid van de Vereeniging voor Geestelijke Volkshygiëne. Hun betrokkenheid bij deze vereniging wordt beschreven in De Goei (2001).
- ⁸¹ Het Hoofdbestuur (1933) 32.
- ⁸² De Beer (2008) 132-134.
- ⁸³ Kat (1933) 181.
- ⁸⁴ Ibidem.
- ⁸⁵ Deze leidraad betrof een schema van tien punten waarin een tweetal aspecten centraal stonden, namelijk de taak van de schoolarts en de samenwerking tussen arts en onderwijzer. Het Hoofdbestuur (1934b).
- ⁸⁶ De Beer (2008) 95; 97.
- ⁸⁷ Het Hoofdbestuur (1935) 67; Van der Waals (1936b) 111-112.
- ⁸⁸ Van der Waals (1937) 84.
- ⁸⁹ Schoolartsen mochten niet behandelen, waren in gemeentedienst en hadden een slechter salaris dan hun vrijgevestigde collega-artsen. De Beer (2008) 134.

- ⁹⁰ Gegevens ontleend aan Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 78.
- ⁹¹ Dat waren vier scholen in Zuid-Holland, drie scholen in Noord-Brabant, twee scholen zowel in de provincies Gelderland als in Noord-Holland en één school in Limburg. Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 78.
- ⁹² Van Voorthuysen (1939h) 11, 27-28.
- ⁹³ Als de arts wel in de wet zou worden genoemd dan had de vraag naar de financiering moeten worden beantwoord. Door de economische crisis moest de overheid echter sterk bezuinigen.
- ⁹⁴ Herderschêe werd vermoedelijk benaderd door Jacobs, de initiator van de uitgeverij. Jacobs kreeg in 1920 de dagelijkse leiding over Uitgeverij Haga en tekende de contracten met de auteurs. Een contract uit het privé-archief van mevr. A. W. Herderschêe-Berkelbach van der Sprenkel is opgenomen in het *Research Data Management Protocol for Nieuwenhuis Institute Researchers* van de Rijksuniversiteit Groningen.
- ⁹⁵ Herderschêe was van 1917 tot 1920 redactielid van het tijdschrift *Pais*. In 1919 werden de voorbereidingen getroffen om als opvolging van *Pais* twee verschillende tijdschriften te gaan uitgeven bij Uitgeverij Haga: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* en het *Sociaal Medisch Tijdschrift*.
- ⁹⁶ Herderschêe (1908; 1909a; 1909d; 1913a; 1913b; 1914a; 1917f en 1919h; 1919i; 1919j).
- ⁹⁷ Zie Onderwijsverslag (1910) 167-169.
- ⁹⁸ Herderschêe (1919c).
- ⁹⁹ Zie Klootsema (1904) 101; Fries (1912) 18.
- ¹⁰⁰ Herderschêe (1919c).
- ¹⁰¹ Herderschêe (1921c).
- ¹⁰² Boek en Tijdschrift (1921) 102. Deze wens was al in 1903 door Klootsema verwoord en op de scholen voor buitengewoon onderwijs werden observatiegegevens al vastgelegd. Klootsema (1904) 101; Fries (1912) 19.
- ¹⁰³ Het aantal items verschilde sterk per categorie. Opmerkzaamheid had 10 items, Geheugen eveneens 10, Denken 37, Gevoelsleven 48 en Schoolkennis 11. Herderschêe (1920c).
- ¹⁰⁴ Herderschêe (1921c). Voorbericht, en voetnoot bij de categorie Opmerkzaamheid.
- ¹⁰⁵ Boek en Tijdschrift (1921) 102.
- ¹⁰⁶ De vertaling van de Vragenreeks van Binet en de bijbehorende Proevenreeks waren vertaald opgenomen in het jaarverslag over 1907 van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Schreuder, A.J. (1908) 16-19.
- ¹⁰⁷ Herderschêe (1921c) Voorbericht bij de eerste druk; (1929i); (1932c) 3; Herderschêe (1932) 4; (1949a) 6, 9, 31; Zie ook Van der Waals (1934b) 146; Schreuder, P.H. (1929b) 265-266.
- ¹⁰⁸ Omdat de test veel gebuikt werd ontwierp Herderschêe in 1929 parallelle testen. Hij ijkte deze aanvullende testen op 1500 leerlingen van de Amsterdamse scholen voor buitengewoon onderwijs. Herderschêe (1929i); Schreuder, P.H. (1929b) 265-266; Graas (1996) 207.
- ¹⁰⁹ In eerste instantie werd van de Methode Binet gesproken, maar na zijn revisie in 1911 van de test met Th. Simon (1873-1961) werd de benaming Binet-Simon gebruikt.
- ¹¹⁰ Vergelijk Klootsema (1904) 91-92. De vragen 1 tot en met 15n waren in enigszins gewijzigde formulering eveneens onderdeel van de test Binet-Simon-Herderschêe.
- ¹¹¹ Edens & Herderschêe (1930d) 142-145.
- ¹¹² Cijfers ontleend aan Edens & Herderschêe (1930d) 142.
- ¹¹³ Edens & Herderschêe (1930d) 143.
- ¹¹⁴ Edens & Herderschêe (1930d) 144. In de jaren veertig zou dit leiden tot een discussie over het onderwijs aan 'zwakbegaafden'.
- ¹¹⁵ Herderschêe (1922k) 65.
- ¹¹⁶ Luning Prak (1952) 152.
- ¹¹⁷ Herderschêe (1933c) 46.
- ¹¹⁸ In 1901 werd in Den Haag het eerste consultatiebureau geopend. De nadruk lag op adviezen over voeding, hygiëne, verzorging en preventie. Zie De Pree-Geerlings, De Pree en Bulk-Bunschoten (2001).
- ¹¹⁹ Herderschêe (1933c) 48.

- ¹²⁰ Inspecteur Van Voorthuysen had hier in zijn inspectieverslag over 1933 krachtig op aangedrongen. Zie Onderwijsverslag (1933) 376
- ¹²¹ Onduidelijk is of Herderschêe hier bewust een onjuiste volgorde koos.
- ¹²² Herderschêe (1933d) 51.
- ¹²³ Van der Waals (1933) 121-122.
- ¹²⁴ Herderschêe, Edens, & Broekhuizen, (1934b) 37-38.
- ¹²⁵ Van der Waals (1934b) 147; Berichten en Mededelingen (1934) 288.
- ¹²⁶ Herderschêe (1935a).
- ¹²⁷ Herderschêe (1929h) 79.
- ¹²⁸ De Amerikaanse psycholoog L.M. Terman (1877-1956), was bekend vanwege zijn intelligentieonderzoeken. Hij was verbonden aan de Stanford University.
- ¹²⁹ O. Bobertag (1879-1934) was een bekende Duitse psycholoog. Hij paste de test Binet-Simon aan voor Duitse populatie. Hij was verbonden aan het *Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht* in Berlijn.
- ¹³⁰ Herderschêe (1935a) 5.
- ¹³¹ Van Riet had onder meer naar Luning Prak verwezen die in ons land al duizenden kinderen met de Stanford-Binet had onderzocht. Van Riet (1935) 79.
- ¹³² Datzelfde jaar, 1934, deed de afdeling Haarlem in een motie voor de Algemene Vergadering het voorstel dat de vereniging zich moest onthouden van acties die betrekking hadden op de rechtspositie van de leden. Dit hoorde bij de onderwijsbonden. Het Hoofdbestuur gaf een negatief preadvies aan dit voorstel onder verwijzing naar het besluit van 1928 en omdat er geen nieuwe argumenten werden aangevoerd. De afdeling trok vervolgens het voorstel terug. Het Hoofdbestuur (1934a) 41; Van der Waals (1934b) 144.
- ¹³³ De Beer (2008) 258-259; BvNO (1933) 3.
- ¹³⁴ De commissie Zaakonderwijs bestond uit de onderwijzers Blokpoel, Van der Waals en Vos uit Den Haag, Leeftang uit Rotterdam; Scheurkogel uit Amsterdam. Berichten en Mededelingen (1924) 47-48; 54-55.
- ¹³⁵ Dit rapport was gebaseerd op 41 van de 57 verzonden vragenlijsten. Bij de beantwoording van de vragen waren 221 leerkrachten betrokken. Blokpoel (1925a) 3, 55; Vos (1925a) 94-95.
- ¹³⁶ Als voorbeelden werden genoemd: muizenval, hengel met snoer, pijl en boog en een model van een hek met grendel. Vos (1925a) 115-122; 133.
- ¹³⁷ Deze voor de aanpak van P.H. Schreuder op zijn school typerende foto werd opgenomen in de speciale uitgave van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, een extra uitgave van het TvBO vanwege het afscheid van P.H. Schreuder van zijn school. Schaeps in P.H. Schreuder-nummer (15 mei 1935) 11.
- ¹³⁸ Vos (1925a) 136; TvBO (1925) 140.
- ¹³⁹ Deze commissie bestond uit de onderwijzers Blokpoel en P.H. Schreuder uit Den Haag, De Graaff uit Rotterdam en H.A. Schuyt uit Delft. Het voorstel werd gedaan door de afdeling Den Haag onder voorzitterschap van P.H. Schreuder en luidde: 'Het H.B. bevordert het instellen van een onderzoek in hoeverre en op welke wijze op de Buitengewone Scholen het beginsel van individueel onderwijs wordt toegepast.' Van der Waals (1925) 42; Vos (1925b) 65.
- ¹⁴⁰ Onderwijsverslag (1924-1925) 261. Van Voorthuysen woonde de algemene vergaderingen bij en had daarnaast regelmatig overleg met P.H. Schreuder.
- ¹⁴¹ Dit rapport met de conclusies werd in de vergadering van april 1927 zonder discussie goedgekeurd. Zie Blokpoel (1925a) 33; (1926) 66; Schuyt (1926) 58-62.
- ¹⁴² Berichten en Mededelingen (1926) 182; Schuyt (1926) 58-62; 94-97; Berichten en Mededelingen (1927) 135-136. Uitgeverij Haga zou zich met de ontwikkeling en verspreiding van deze leermiddelen bezig gaan houden.
- ¹⁴³ Uitbreiding van de schooltijd vond de inspecteur wenselijk, omdat de 'schoolopvoeding' van grote waarde was voor de zwakzinnige kinderen die daardoor tevens niet op 'verkeerde plaatsen' konden zijn. Er kwam dan ook meer tijd voor tuinarbeid, spelen en schoolwandelingen als tegenwicht voor het schoolwerk. De commissie bestond uit de onderwijzers P.G. Schreuder en A.J. Schreuder en Bode uit Arnhem, Vos uit den Haag, terwijl Herderschêe als 'Geneeskundig-adviseur' werd toegevoegd. Blokpoel (1926) 66; Klompmaker (1924) 120.

- ¹⁴⁴ Het Hoofdbestuur (1926) 49.
- ¹⁴⁵ Voor de opvoeding van het zwakzinnige kind moest een 'noodzakelijk fundament' gelegd worden door de bijzondere samenwerking tussen school en ouders. Van Houte (1926).
- ¹⁴⁶ De Bode (1927) 47-48.
- ¹⁴⁷ Van der Waals (1927) 16; Van Houte (1929).
- ¹⁴⁸ De titel van dit boek met talrijke praktijkvoorbeelden geeft al aan dat ouders en professionele opvoeders moesten samenwerken bij problemen in de opvoeding. Van Houte & Vos (1929b).
- ¹⁴⁹ De commissie bestond uit de leerkrachten M.H.H. Boonzajer-Arentsen, J.H.W. Beckeringh-Van Loenen, L. Broekhuizen en F.A. van Riet met vanuit het Hoofdbestuur C. Leeflang als voorzitter. Van Riet (1929b).
- ¹⁵⁰ Frantsen (1929) 132.
- ¹⁵¹ De commissie attendeerde daarbij op de studies van T. Heller, P. Sollier en E. Kraepelin en verwees ook naar de psychiater Ziehen, de leermeester van Herderschêe, die stelde '*Wir würden einem unerreichbaren Phantom nachjagen, wenn wir nach einer absolut scharfen Einteilung suchen wollten*'. Van Riet (1929b) 10-12.
- ¹⁵² Van Riet en Schuyt (1921; 1922).
- ¹⁵³ Van Riet (1929b) 10.
- ¹⁵⁴ Bij KB van 1923 was het mogelijk om zogenoemde fröbelonderwijzeressen in de bezinkingsklas te benoemen. Van Riet (1929b) 75-76. Zie ook Van Drenth & Van Essen (2011) 817.
- ¹⁵⁵ Op de vergadering van 13 april 1930 werd dit als beleid vastgesteld met daarbij de wens van de vergadering om de mogelijkheid open te houden om 'imbecillen' en jonge niet schoolrijpe 'debielen' in één klas onder te brengen als dat noodzakelijk was. Van der Waals (1930) 112-113.
- ¹⁵⁶ Berichten en Mededelingen (1922) 59; Blokpoel (1922) 38; (1923a) 27.
- ¹⁵⁷ De commissie Schoolverzuim bestond uit de onderwijzers en hoofdbestuursleden P.H. Schreuder en Van der Waals. Van der Waals (1928) 121-122, 155; (1930c) 162-163.
- ¹⁵⁸ Van der Waals (1930b) 170-171.
- ¹⁵⁹ Van der Waals (1931b) 149.
- ¹⁶⁰ Leerkrachten konden hier van elkaar leren en daarom was het museum ook open op de zaterdagen dat er een algemene ledenvergadering in Utrecht was.
- ¹⁶¹ Aan de jaarlijkse vergadering was dikwijls een tentoonstelling gekoppeld waarbij één leervak centraal stond. Vos (1925) 70.
- ¹⁶² Waals (1922) 40; Blokpoel (1922a) 33; (1922c) 107.
- ¹⁶³ Blokpoel (1922c) 106; (1922d) 137; (1923a) 27-28; Vos (1923b) 90.
- ¹⁶⁴ Vos (1923b) 94; (1923c) 100-101.
- ¹⁶⁵ Blokpoel (1923d).
- ¹⁶⁶ Visser (1923) 103.
- ¹⁶⁷ Blokpoel (1923f) 190.
- ¹⁶⁸ Van Voorthuijsen (1924b) 163; Blokpoel (1925) 55.
- ¹⁶⁹ Leden van deze commissie waren M. Sluizer, namens de Vereeniging ter bevordering van het doofstommen onderwijs in Nederland; Blokpoel, namens de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen; Christ, namens de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs en De Graaff, namens de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. Ons Museum (1924) 184; (1925) 10.
- ¹⁷⁰ Schreuder, P.H. (1924j).
- ¹⁷¹ Onderwijsverslagen (1925-1926) 277; (1927-1928) 219; (1928-1929) 182, 226.
- ¹⁷² Schreuder, P.H. (1928b) 10.
- ¹⁷³ Zola (1973) 11.
- ¹⁷⁴ Instrumentele professionaliteit heeft betrekking op methode en didaktiek. Claasen, Van Bergen, Goyaarts & Bosma (2008).

- ¹⁷⁵ Voor deze laatste groep was weer een onderverdeling toegepast in elementaire verstandsoefeningen, handenarbeid, handwerken voor meisjes, zaakonderwijs, lezen, taal en rekenen. Ons Museum (1925) 40-41.
- ¹⁷⁶ Van Voorthuijsen (1927b) 49-50.
- ¹⁷⁷ De laatste zaterdag van iedere maand werd 's middags om kwart voor drie een demonstratie gegeven van de voornaamste voorwerpen uit het museum. Ons Museum (1926) 31.
- ¹⁷⁸ Blokpoel (1925c) 36-38.
- ¹⁷⁹ Het Museum voor Buitengewoon Onderwijs had in 1926 meegewerkt aan de 'Tentoonstelling voor het Kind' in Antwerpen en kreeg daar een 'grand prix' toegekend. Ons Museum (1926) 12; Van Voorthuijsen (1927f) 211.
- ¹⁸⁰ Deze tentoonstelling werd gehouden van 20 augustus tot 17 september 1927. Ons Museum (1927) 196.
- ¹⁸¹ Kaptein (1925); Van Ginkel & Teitsma (1926); Wijnberg (1927); Wagemaker (1927); Visser (1927).
- ¹⁸² Bunt (1928) 261.
- ¹⁸³ Willemsen (1928); Soek (1928).
- ¹⁸⁴ Breukelaar (1928).
- ¹⁸⁵ Gunning had in zijn jubileumtoespraak in 1929 naar dit 'allerbelangrijkste' artikel verwezen. Breukelaar (1928) 328, naschrift Schreuder, P.H.; Gunning (1929) 193.
- ¹⁸⁶ Van Voorthuijsen (1936d) 193.
- ¹⁸⁷ Berichten en Mededelingen (1925) 85.
- ¹⁸⁸ Berichten en Mededelingen (1926) 124; 152-154.
- ¹⁸⁹ Van Voorthuijsen (1925b) 78.
- ¹⁹⁰ Het initiatief lag bij W.A. Bruch, wethouder van Onderwijs in Haarlem. Hij was ook direct betrokken bij de ontwikkeling van de nazorg in Haarlem.
- ¹⁹¹ Bij deze vergadering, op initiatief van Het Groene Kruis, waren aanwezig de artsen Elias, V.d. Berg en Beekenkamp en de schoolhoofden De Graaff uit Rotterdam, Willemsen uit Den Haag, Leeftang uit Rotterdam, A. van Rhoon uit Rotterdam en ook inspecteur Van Voorthuijsen. Berichten en Mededelingen (1925) 108.
- ¹⁹² Van Voorthuijsen (1925b).
- ¹⁹³ Hierbij ging Van Voorthuijsen ervan uit dat in een plaats met 12.000 inwoners er 24 leerlingen waren die aangewezen waren op een school voor zwakzinnigen. Dat was het minimumaantal dat de wet noemde voor het oprichten van een school. Van Voorthuijsen (1926c).
- ¹⁹⁴ De provincie Zuid-Holland had in 1925 het verzoek om subsidie gehonoreerd en verstrekke via het Groene Kruis een subsidie van f. 50,- per leerling te verstrekken aan elk kind dat buiten zijn woonplaats een school voor buitengewoon onderwijs bezocht en daarvoor in een internaat of gezin opgenomen moest worden. Ook vergoedde de provincie een derde deel van de reiskosten wanneer het kind iedere dag heen en weer moest reizen.
- ¹⁹⁵ Schreuder, P.H. (1929e).
- ¹⁹⁶ Schreuder, P.H. (1929e) 238.
- ¹⁹⁷ Dit getal had zijn oorsprong in een groot Zwitsers onderzoek uit 1897. Schreuder, P.H. (1929) 237.
- ¹⁹⁸ Opvallend was dat er steeds tweemaal zoveel jongens als meisjes als zwakzinnig werden gediagnosticeerd. Verondersteld werd dat erfelijke factoren in de graviditeit een rol speelden. Zie Herderschêe (1925a); Schreuder, P.H. (1929i); Schreuder A.J. (1929); Van Voorthuijsen (1949b).
- ¹⁹⁹ Schreuder, P.H. (1929e) 237-238.
- ²⁰⁰ In verschillende bestuursvergadering komt de vervoerskwestie aan de orde. Berichten en Mededelingen (1928) 65, 155; 184-185; (1929) 64-66.
- ²⁰¹ Van Riet (1929a).
- ²⁰² Vergoeding was dikwijls afhankelijk van de afstand tussen school en huis en het inkomen van de ouders. Van Riet (1928) 61-63.
- ²⁰³ De gemeente Dordrecht liet de buitengemeenten jaarlijks in de kosten bijdragen met het bedrag dat die gemeente per jaar per leerling betaalde. Een soortgelijke regeling werd in 1929 getroffen tussen de gemeenten Rijswijk en Den Haag. Berichten en Mededelingen (1928) 49; (1929) 171-172; (1930) 156.

- ²⁰⁴ De Provincie Noord-Holland besloot op voorstel van Bruch, wethouder van Onderwijs te Haarlem, met ingang van 1 januari 1928 over te gaan tot het subsidiëren van het vervoer van de leerlingen tot 20%. De staten van Noord-Brabant stelden in 1928 een verordening in waarbij de provincie een bijdrage ter beschikking stelde in de kosten van huisvesting en vervoer voor kinderen die aangewezen waren op een school voor zwakzinnigen. Gemeenten waar geen school voor buitengewoon onderwijs was konden een bijdrage krijgen in deze uitgaven van een derde door de gemeente betaalde bedragen tot maximaal f. 50,-- per jaar. Gedeputeerden van Utrecht namen op 8 januari 1929 het besluit een bijdrage te geven in de huisvestings- en vervoerskosten. Berichten en Mededelingen (1928) 266-267; (1929) 150.
- ²⁰⁵ Provinciale Staten van Limburg namen in 1930 het voorstel aan het buitengewoon onderwijs te subsidiëren met de helft van de 'blijvende kosten' die de besturen hadden tot een maximum van f. 100,-- per leerling. Een soortgelijk besluit werd in de Staten van Zuid-Holland en Noord-Holland genomen. Hier werd een subsidie toegekend voor de oprichting en uitbreiding van scholen voor buitengewoon onderwijs tot ten hoogste een derde van de totale kosten. Berichten en mededelingen (1930) 129; 175.
- ²⁰⁶ Berichten en Mededelingen (1927) 229; (1929) 20.
- ²⁰⁷ Cijfers ontleend aan Geudeke (1931) 252-253.
- ²⁰⁸ Geudeke (1931) 249-251.
- ²⁰⁹ Het Hoofdbestuur (1934) 210-211.
- ²¹⁰ De samenwerkende verenigingen waren de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de Bond ter bevordering van het Rooms-Katholiek Onderwijs, de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen en de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. Het Hoofdbestuur (1938) 191-192.
- ²¹¹ Van Voorthuysen, die deze kaart voor het Heilpaedagogische Congres in Genève maakte, constateerde dat deze kaart ook liet zien dat er, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Zwitserland, zo goed als geen aparte klassen voor zwakzinnigen aan scholen voor gewoon lager onderwijs waren verbonden. Van Voorthuysen (1939e) 176-177.
- ²¹² Naast de vier genoemde verenigingen werd dit onderzoek mede in opdracht gedaan van de Bond van Nederlandse Onderwijzers (Groep Buitengewoon Onderwijs), Nederlands Onderwijzers Genootschap (Groep Buitengewoon Onderwijs) en de Vereniging ter bevordering van het Doofstommen-Onderwijs in Nederland. Christ (1942) 8.
- ²¹³ Christ (1942) 12.
- ²¹⁴ Voor een inventarisatie van de verschillende provinciale regelingen zie Schreuder, P.G. (1938).
- ²¹⁵ Christ (1942) 15.
- ²¹⁶ Lager Onderwijswet 1920, artikel 71.3.
- ²¹⁷ Onderwijsverslag (1923) 247; P.H. Schreuder (1923e) 199.
- ²¹⁸ Volgens artikel 46 en 58 van het KB van 22 oktober 1923 waren dat gymnastiek, handenarbeid en handwerken.
- ²¹⁹ Blokpoel (1924b) 182-183.
- ²²⁰ Blokpoel (1924c) 197-198.
- ²²¹ Alleen voor de akten Frans, Duits, Engels en Wiskunde zou in het ulo-onderwijs f. 50,-- extra op jaarbasis uitgekeerd worden. Blokpoel (1924c) 199.
- ²²² Edens (1928) 127-130; Het Hoofdbestuur (1934a) 41; Van der Waals (1934b) 144.
- ²²³ Zie De Beer (2008) 123-128.
- ²²⁴ Van Voorthuysen (1939h) 11, 27-28.
- ²²⁵ De Nederlandsche Vereeniging Het Groene Kruis, opgericht in 1912, beoogde het verbeteren van de hygiënische omstandigheden. Overheidssubsidies liepen veelal via het Groene Kruis.
- ²²⁶ H.G. Hamaker was voorzitter van de Vereeniging voor pedagogiek en hoofdredacteur van het in 1922 opgerichte *Tijdschrift voor Ervaring-Opvoedkunde*.
- ²²⁷ Van Voorthuysen had minister Marchant gemeld dat hij hoge verwachtingen had van een MOB, omdat ze na multidisciplinair onderzoek ouders gericht konden verwijzen naar het buitengewoon onderwijs. Onderwijsverslag (1928) 225-226.

- ²²⁸ Berichten en Mededelingen (1934) 269.
²²⁹ Zie bijvoorbeeld Haas (1995) 134-135.
²³⁰ Koppius (1935) 97-102.
²³¹ Zie Zola (1973) 11, 51.

Beroepsorganisaties naast de Vereniging van Onderwijzers en Artsen

- ¹ Berichten en Mededelingen (1921) 100.
² Berichten en Mededelingen (1921) 100-101.
³ Vos (1924b) 83.
⁴ Onderwijsverslag (1927) 37.
⁵ Deze bijeenkomst was georganiseerd naar aanleiding van een brief vanuit de afdeling Amsterdam van de BvNO. Uit de afdelingen Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Deventer, Groningen, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Schiedam waren afgevaardigden aanwezig. Berichten en Mededelingen (1927) 179.
⁶ De 'voorlopige' groep bestond uit vertegenwoordigers van de BvNO-afdelingen Amsterdam, Den Haag, Groningen en Rotterdam. Berichten en Mededelingen (1927) 179-180.
⁷ Er was bijvoorbeeld ook nog geen regeling voor het buitengewoon voortgezet onderwijs. Lager Onderwijswet (1920) artikel 71.
⁸ Hier wordt bedoeld op de Staten-Generaal en de adviesorganen van de minister zoals de Onderwijsraad, het Georganiseerd Overleg en de inspectie.
⁹ Schreuder, P.H. (1927d) 223-224.
¹⁰ Het Hoofdbestuur (1928) 72.
¹¹ Dat de Vereniging van Onderwijzers en Artsen zich beschouwde als een vakvereniging was achterhaald, omdat er bijvoorbeeld geen 'strijdkas' was, aldus De Boer, verdediger van het voorstel. Van der Waals (1928) 129.
¹² Met dertig tegen zes stemmen was dit voorstel verworpen. Van der Waals (1928) 127-130.
¹³ Onderwijsverslag (1928-1929) 182.
¹⁴ Berichten en Mededelingen (1929) 291.
¹⁵ De BvNO streefde naar gelijkheid van alle leerkrachten aan de school. Besluiten moesten worden genomen in een gemeenschappelijke vergadering. Ketelaar (1905) 156; Bymholt (1976) 712-716; Veld (1987) 102.
¹⁶ Van Voorthuijsen (1933b) 91.
¹⁷ Onderwijsverslag (1930) 402.
¹⁸ Van Voorthuijsen vermeldde overigens wel dat het moeilijk was die geschiktheid te beoordelen, maar gestreefd moest worden naar een zojuist mogelijke keuze. Onderwijsverslag (1928-1929) 182.
¹⁹ Een vacature voor hoofd van een school moest binnen zes maanden door de gemeenteraad worden vervuld. Lager Onderwijswet van 1920, artikel 27.
²⁰ Benoemd werd C.A.F.W. Pape uit Leeuwarden. Berichten en Mededelingen (1930) 155.
²¹ Onderwijsverslag (1928-1929) 184.
²² Van Voorthuijsen (1929a) 22-23.
²³ Vos (1910d) 43; Berichten en Mededelingen (1910) 62, 72; (1911) 49. Zie ook Klootsema (1904) 86-87.
²⁴ Onderwijsverslag (1931) 540.
²⁵ Onderwijsverslag (1934) 367-368.
²⁶ Berichten en Mededelingen (1934) 269.
²⁷ BvNO (1933) 3; De Beer (2008) 258-259.
²⁸ Rapport 'Onderzoeks-commissie' ingesteld 20-21 mei 1933 door het Hoofdbestuur van de BvNO.
²⁹ Van der Waals (1935) 75.
³⁰ Van der Waals (1936a) 83.
³¹ Het Hoofdbestuur (1934a) 41; Van der Waals (1934b) 144.
³² Het Hoofdbestuur (1936b) 37, 180; Van der Waals (1936a) 83.
³³ Het Hoofdbestuur (1936c) 177-180; Van der Waals (1936) 83.
³⁴ Berichten en Mededelingen (1936) 135.

- ³⁵ Berichten en Mededelingen (1937) 111.
- ³⁶ Van der Waals (1936b) 100.
- ³⁷ Veel hoofden van scholen waren lid van het NOG. De Vereeniging Hoofden van Scholen zou de aanvraag van de beroepsopleiding ook ondersteunen. Berichten en Mededelingen (1928) 162-163.
- ³⁸ Jacobs (1937h) 56-57.
- ³⁹ Het Hoofdbestuur (1941a) 88-89.
- ⁴⁰ Het Hoofdbestuur (1941b) 126-127.
- ⁴¹ Van der Waals (1942) 41-42.
- ⁴² Leerkamp (1947b) 37-38.
- ⁴³ Tonneman (1946) 64.
- ⁴⁴ Het voeren van acties binnen het domein van het buitengewoon onderwijs en het organiseren van scholingscursussen voor de leerkrachten zou zoveel mogelijk gezamenlijk plaatsvinden. Bij het versturen van officiële stukken zou in de aanhef van de samenwerking blijk worden gegeven. Tonneman (1946) 65.
- ⁴⁵ Van Panhuis (1946).
- ⁴⁶ In 1949 telde de vereniging 443 leden, waarvan 305 dubbelleden. Berichten en Mededelingen (1949) 44.
- ⁴⁷ Schreuder, I. & Oostveen (1920) 61-62.
- ⁴⁸ Berichten en Mededelingen (1920) 139-140.
- ⁴⁹ Reinink was als spraakleeraar verbonden aan Guyot, het instituut voor doven. Van Voorthuysen (1919h) 15-18.
- ⁵⁰ Spraakleraren werden opgeleid via 'eenmansopleidingen' of hadden zichzelf tot spraakleeraar benoemd. Ook afgestudeerden aan een conservatorium dachten soms bevoegd te zijn voor het geven van spraakonderwijs. Linthorst (1928a) 25.
- ⁵¹ Deze leerlingen werden dikwijls geplaagd en het spraakgebrek was dikwijls een beletsel om het onderwijs goed te volgen. Schreuder, I. (1924) 119.
- ⁵² Voor het getuigschrift waren de eisen wel aanmerkelijk lager gesteld dan voor het diploma spraakleeraar. Berichten en Mededelingen (1925) 26.
- ⁵³ In de maanden januari en februari 1929 nam de Vereeniging van Spraakleraren nog slechts bij dertien kandidaten het examen af voor het diploma spraakleeraar. Berichten en Mededelingen (1929) 122-123.
- ⁵⁴ Linthorst (1934b) 42; (1952) 5.
- ⁵⁵ In 1924 was een congres voor Logopaedie gehouden in Wenen en daar werd de Internationale Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie opgericht. Van Danzig hield een pleidooi voor een aparte opleiding tot Spraakleeraar, een door de staat erkende wetenschappelijke opleiding. Van Dantzig (1926) 113-116.
- ⁵⁶ De Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie werd goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1928. Als eerste werd een adres aan minister Waszink gestuurd om het spreekonderwijs als verplicht leervak op de kweekschool in te voeren. Berichten en Mededelingen (1927) 229; Schreuder, P.H. & Linthorst (1928m) 221-223.
- ⁵⁷ Berichten en Mededelingen (1927) 229.
- ⁵⁸ Zie ook Van Drenth & Van Essen (2011) 816-818.
- ⁵⁹ Een verklaring is dat onderwijzeressen weinig carrièrekansen hadden in het onderwijs. Huwelijk leidde bijvoorbeeld tot ontslag. Lager Onderwijswet 1920, artikel 38, lid 5.
- ⁶⁰ Linthorst (1928a).
- ⁶¹ Aanwezig waren onder meer J.N. Pattist, rijksinspecteur voor het onderwijs; Jonkvrouw Van Hogendorp, directrice van het ziekenhuis Bronovo; L. Hoejenbos, directeur van Maatschappelijk Hulpbetoon; J. Vegter, namens de Hoofden van scholen in Den Haag; G. van Gangelen, namens de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde, en vertegenwoordigers van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, van de Vereeniging Hoofden van Scholen in Nederland en van de Unie van Christelijke Onderwijzers. TvBO (1928) Bijblad *Logopaedie en Phoniatrie*, 137-138.
- ⁶² *Logopaedie en Phoniatrie* (1934) 10-11. Bijblad bij TvBO van dat jaar.

- ⁶³ De polikliniek begon met veertig patiënten en enkele maanden later, op 3 november 1928, werd de honderdste patiënt behandeld. Berichten en Mededelingen (1928) 166-167; 334.
- ⁶⁴ M. van Danzig deed in de kliniek onderzoek naar 'motorische spreekvoorstellingen en het stotteren in verband met voorstellingstypen'. Een studie die in 1930 werd uitgegeven bij Uitgeverij Haga. Van Danzig, M. (1930).
- ⁶⁵ De opzet van de opleiding was zo ver gevorderd dat Van Danzig in datzelfde jaar al op het 3^e internationale congres voor Logopaedie en Phoniatrie een inleiding kon houden over '*Die Ausbildung des Lehrers für Sprech- und Gesängkünstler*'. Berichten en Mededelingen (1928) 168.
- ⁶⁶ Van Poelje was chef van de afdeling Onderwijs in Den Haag en sinds 1927 bestuurslid van de gezondheidskolonie voor zwakzinnigen in Ede. Als in 1933 de wethouder van Onderwijs van Den Haag H.P. Marchant minister van Onderwijs wordt neemt hij Van Poelje mee als directeur-generaal op zijn departement.
- ⁶⁷ Berichten en Mededelingen (1928) 56.
- ⁶⁸ Linthorst (1952) 2.
- ⁶⁹ Deze examencommissie voor 33 kandidaten werd voorgezeten door J. Reitsma en bestond verder uit L.C. Diehl, spraakleraar aan de Gemeente Kweekschool in Amsterdam; A. Vos, leraar aan de school voor dove kinderen in Amsterdam; Mes, kno-arts in De Bilt; Blokpoel, gemeente-inspecteur en P.H. Schreuder en Linthorst uit Den Haag. Berichten en Mededelingen (1928) 314.
- ⁷⁰ Het examen werd bijgewoond door dr. G. Nijhoff, hoofdinspecteur in de vijfde hoofdinspectie (Groningen), A. Rienks, hoofdinspecteur in de derde hoofdinspectie (Den Haag) en K. Brants, hoofdinspecteur in het vierde district (Haarlem). Berichten en Mededelingen (1928) 335.
- ⁷¹ *Logopaedie en Phoniatrie* (1934) 70.
- ⁷² Van Voorthuijsen (1930b) 183.
- ⁷³ De studiecommissie Spreekonderwijs bestond uit de onderwijzers De Jeu, Broekhuizen en Linthorst. Hoofdbestuur (1929) 242.
- ⁷⁴ De snelle groei van het buitengewoon onderwijs was hier ongetwijfeld debet aan. In negen jaar tijd was het aantal scholen voor buitengewoon onderwijs toegenomen van 28 tot 96 scholen. Daartoe behoorden 83 scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking. Onderwijsverslag (1929) 35.
- ⁷⁵ Linthorst (1931) 22-23, 33.
- ⁷⁶ Edens (1932) 111-112.
- ⁷⁷ Bij Uitgeverij Haga verschenen de volgende studieboeken voor de logopedieopleidingen: *De techniek van het spreken* door K. Veldkamp, F. Hogewind & H. Veldkamp, *Spreekoefeningen* door K. Veldkamp & H. Veldkamp, *Liplezen voor slechthorenden en doven* door A. Goeman & P. Linthorst, *Remmingen en Storingen in de Ontwikkeling van de Kinderspraak* door A. Goeman, *Over motorische Spreekvoorstellingen en het stotteren in verband met voorstellingstypen* door M. van Dantzig, *Het probleem van het Stotteren* door A. Goeman, *Stottert U, dan heb ik een boodschap aan U* door A. Goeman, *Spraak- en stemstoornissen* door P. Linthorst & G. Leerkamp, *De examens voor het Getuigschrift voor Spreekonderwijs* door P. Linthorst, *Klassikaal Spreekonderwijs* door K. Veldkamp, *Duidelijk Spreken* door P.J.M. Logger en *Oefenschema voor eenvoudig articulatie-onderwijs* door K. Latooy.
- ⁷⁸ Uit de jaarverslagen van de Vereniging voor Logopedie en Phoniatrie blijkt dat uit zowel het gewoon lager onderwijs, het buitengewoon lager onderwijs als het vervolgonderwijs leerkrachten zich inschreven voor de opleiding tot logopedist. Zie bijvoorbeeld het jaarverslag over 1933. Linthorst (1934b) 44-45.
- ⁷⁹ P.H. Schreuder was oprichter en voorzitter van 1927 tot 1938. Medeoprichters waren: Van Danzig, B. (penningmeester van 1927-1934), Linthorst (secretaris), Kaiser en Van Gangelen. Hogewind, en Moolenaar-Bijl, Van Dantzig, & Hanssen (1952) ongenummerde pagina's.
- ⁸⁰ Linthorst (1952) 3.
- ⁸¹ In het curatorium hadden onder meer zitting de hoogleraren H. Zwaardemaker uit Utrecht, E. Huizinga en C.E. Benjamins uit Groningen, P.H.G. van Gilse uit Leiden, J. Jongbloed, Utrecht, J.J.G. Prick uit Nijmegen en L.B.W. Jongkees uit Amsterdam. *Leidsch Dagblad* van 4-4-1931; Linthorst (1952) 2.

- ⁸² Bij wijze van voorbeeld werd verwezen naar Duitsland waar in Halle, Hamburg, Berlijn en Karlsruhe reeds aparte scholen bestonden. Linthorst (1928) 27.
- ⁸³ *Leidsch Dagblad* (4-3-1931) 1; Linthorst (1952) 4.
- ⁸⁴ *Logopaedie en Phoniatrie* (1941) 43; Linthorst (1952) 3.
- ⁸⁵ Linthorst (1952) 1-3.
- ⁸⁶ Dit getuigschrift gaf geen bevoegdheid om spraakles te geven. Grote aandacht ging uit naar de eigen uitspraak van de kandidaat en het 'herkennen' van spraakproblemen. Verschoor (1952) 58.
- ⁸⁷ Linthorst (1938) 43.
- ⁸⁸ *Logopaedie en Phoniatrie* (1941) 41.
- ⁸⁹ Hogewind, Moolenaar-Bijl, Van Dantzig, & Hanssen (1952) voorwoord.
- ⁹⁰ Het bestuur werd gevormd door de schoolhoofden A. Oosterwijk als voorzitter, A.J. Schreuder als vice-voorzitter, D. Zwiep als 1^e secretaris, J. de Graaff als 2^e secretaris en de personeelsfunctionaris W.L.B. Blaauwen. Berichten en Mededelingen (1920) 63.
- ⁹¹ Aangesloten verenigingen waren: Bartimeüs, Effatha, Zoekt het Verlorene, Talitha Kumi, Klein Warnsborn, Wilhelmina, de Johanna stichting, Groot Emaus (met 's-Heerenloo), en de twee Scholen voor Zwakzinnigen, Amsterdam en Rotterdam. Berichten en Mededelingen (1921) 90.
- ⁹² Berichten en Mededelingen (1921) 90.
- ⁹³ Het bestuur van de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs te 's-Gravenhage bestond uit Ds. Bieshaar, Mr. Terpstra, Mr. J.A. Lisman, C. Neef, H. Voorhoeve, J. Lens en A. Renes. Berichten en Mededelingen (1922) 188-189.
- ⁹⁴ De algemene vergadering van de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk onderwijs aan achterlijke kinderen, voorgezeten door De Graaff uit Rotterdam, besloot vervolgens dat alleen personeel van protestants-christelijke scholen als gewoon lid toegelaten kon worden. Vos (1925) 64; Berichten en Mededelingen (1925) 74.
- ⁹⁵ Blokpoel (1924a) 87.
- ⁹⁶ Berichten en Mededelingen (1925) 59.
- ⁹⁷ Berichten en Mededelingen (1927) 84.
- ⁹⁸ Berichten en Mededelingen (1927) 160.
- ⁹⁹ Berichten en Mededelingen (1931) 12.
- ¹⁰⁰ Berichten en Mededelingen (1933) 164; Zwiers (1996) 24.
- ¹⁰¹ P.G. Schreuder was de zoon van J.Th.R. Schreuder, jarenlang hoofdbestuurslid en voorzitter van de Vereeniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen in Nederland en de Overzeesche bezittingen. P.G. kwam als onderwijzer bij A.J. Schreuder te werken en werd hoofd van de school voor zwakzinnigen. Zwier (1996) 9; Bruyn, J. (1998) 26.
- ¹⁰² Informatie van mevr. H. van Bezooijen Schreuder en de hr. G. en mevr. J. Schreuder van den Horn. Zie Beknopte biografie van P.H. Schreuder.
- ¹⁰³ Berichten en Mededelingen (1933) 17.
- ¹⁰⁴ Berichten en Mededelingen (1933) 78.
- ¹⁰⁵ Omdat deze samenwerking tot langdurige en principiële discussies leidde in de vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs wachtte bij opening van de school de afdeling nog steeds op formele toestemming van het verenigingsbestuur.
- ¹⁰⁶ Onderwijsverslag (1939) 268.
- ¹⁰⁷ Berichten en Mededelingen (1938) 189.
- ¹⁰⁸ Voorzitter De Graaff was in 1936 plotseling overleden. Hij werd opgevolgd door S. Stemerding, directeur van de Koningin Wilhelmina Kweekschool in Rotterdam. *TuCBLO* (1949) 61-62.
- ¹⁰⁹ Berichten en Mededelingen (1936) 229.
- ¹¹⁰ Blokpoel (1926) 6; Edens (1926) 117.
- ¹¹¹ Dit blad werd uitgegeven in samenwerking met de Vereeniging tot bevordering van het Christelijk Onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen.
- ¹¹² Leene was sinds 1 januari 1919 hoofd van de 'school voor zwakzinnigen' van Groot Emaus. *TuCBLO* (1949) 9.

- ¹¹³ In 1935 was P.G. Schreuder benoemd tot lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- ¹¹⁴ Dat de eigen identiteit een belangrijke rol speelde bij de protestants-christelijke verenigingen werd in de eerste jaargang duidelijk. Naar aanleiding van een ingekomen brief, waarin de gewetensvraag gesteld werd of een lid van de protestants-christelijke vereniging ook lid kon zijn van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werd uitgebreid gereageerd door Calliber, De Graaff, Van Ginkel en Van der Ploeg, protestants-christelijke leden van het eerste uur van laatstgenoemde vereniging. Zie bijvoorbeeld jaargang 1938, nummer 5. Vijf van de 13 pagina's werden aan deze kwestie besteed. *TuhCBO* (1938) 4-8.
- ¹¹⁵ Schreuder, P.G. (1937) 14.
- ¹¹⁶ *TuhCBO* (1949) 82.
- ¹¹⁷ Broekman (1925) 5.
- ¹¹⁸ De afzender wordt niet vermeld. Berichten en Mededelingen (1922) 128.
- ¹¹⁹ Blokpoel (1922 e) 157-159.
- ¹²⁰ Broekman (1925) 4.
- ¹²¹ Broekman (1925) 4; *Dagblad van Noord-Brabant* (11-10-1924).
- ¹²² In 1923 werden scholen geopend in Delft, Breda, Den Bosch (2x), Boxtel, Tilburg en Den Haag. Bartels (1937) 43.
- ¹²³ Zie ook bijvoorbeeld *De Tijd* (20-12-1923) en de *Tilburgsche courant* (17-08-1928).
- ¹²⁴ Bartels (1937) 30.
- ¹²⁵ *De Tijd* (20-12-1923). In 1928 werd de redactie uitgebreid met Baptist uit Maastricht en Willemsen uit Den Haag.
- ¹²⁶ Schreuder, P.H. (1925d) 40.
- ¹²⁷ Bartels (1937) 44.
- ¹²⁸ Calliber (1936, 1937).
- ¹²⁹ *TuhCBO* (1949) 82.
- ¹³⁰ Gegevens ontleend aan Mededelingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In *TuhCBO* (1949) 82.
- ¹³¹ Berichten en Mededelingen (1949) 147.
- ¹³² Vos (1925b) 68.
- ¹³³ Het Hoofdbestuur (1926) 52-53, 71; Vos (1926) 82-83.
- ¹³⁴ Het Hoofdbestuur (1927) 224-225.
- ¹³⁵ Christ (1941b) 5.
- ¹³⁶ Zie ook Berichten en Mededelingen (1928) 184; 217-219.
- ¹³⁷ Berichten en Mededelingen (1928) 329-330. P.H. Schreuder nam voor dit overleg met de inspectie doorgaans het initiatief. Christ (1947) 98.
- ¹³⁸ Berichten en Mededelingen (1933) 188, 255.
- ¹³⁹ Berichten en Mededelingen (1934) 62-63, 212-213, 237.
- ¹⁴⁰ In dat jaar werd bijvoorbeeld ook gestreefd naar een 'eigen landelijk Bisschoppelijk Inspecteur' voor het rooms-katholieke buitengewoon onderwijs. Mededelingen in *TuRKBLO* (1934) 112. Zie ook Boekholt & De Booy (1987) 248.
- ¹⁴¹ Berichten en Mededelingen (1937) 286-287.
- ¹⁴² Deze laatste brochure werd niet gratis verspreid, maar was tegen de kostprijs van 3 cent verkrijgbaar bij Van der Waals, secretaris van de vereniging. Berichten en Mededelingen (1937) 160.
- ¹⁴³ Op deze dagen, waar een inhoudelijk onderwerp centraal stond, ontmoetten leerkrachten, besturen en autoriteiten elkaar. Christ (1937c; 1941).
- ¹⁴⁴ Christ (1937c) 127.

- ¹⁴⁵ Lid van het huldigingscomité waren verder F. Bartels namens de Bond voor R.K. buitengewoon onderwijs; De Boer, penningmeester van de B.L.O.-groep van de BvNO; S. Stermerding, 2e secretaris van de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs; M. Sluizer, voorzitter van de Vereniging van leraren bij het doofstommenonderwijs; H. Numan van de Vereniging ter bevordering van het Doofstommenonderwijs in Nederland; F. Geerts namens de B.L.O.-groep van het NOG; Calliber voorzitter van de Vereniging tot bevordering van het Christelijk Onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen. Jacobs e.a. (1937a).
- ¹⁴⁶ Jacobs, Bartels, Geerts, Sluizer & Stermerding (1937a).
- ¹⁴⁷ Slotemaker de Bruïne was in 1935 Marchant opgevolgd als minister van Onderwijs, voordien was hij minister van Arbeid, Handel en Nijverheid. Voordien was hij hoogleraar theologie in Utrecht.
- ¹⁴⁸ Leden van dit erecomité waren C.L. v.d. Bilt, Bouman, Carp, Casimir, Van Bemmelen, Goossens, Kohnstamm, Waterink, Rümke, Rutten en W.M. v.d. Scheer. En verder de commissarissen van de Koningin in Groningen, J.P. Fockema Andreae en Noord-Holland, A. Roëll. Ook de burgemeesters van Den Haag, S.J.R. de Monchy, en Utrecht, G.A.W. ter Pelwijk, behoorden tot dit comité, evenals drie hoofdinspecteurs van het lager onderwijs, P. van Nes, P.W.H. Truyen en L. Welling. Tenslotte behoorden nog tot dit comité J. Barbas, voorzitter van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs en G.A. v. Poelje, Directeur-Generaal van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en A. Rienks, Raadsadviseur van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Jacobs, Bartels, Geerts, Sluizer & Stermerding (1937a).
- ¹⁴⁹ Christ (1937b) 72, 79-80.

Deskundigheidsbevordering van leerkrachten

- ¹ Om aan deze behoefte tot 'zelfstudie' tegemoet te komen had het Hoofdbestuur een bibliotheek ingericht met boeken die de collega's konden lenen voor hun studie. Deze boeken waren ter recensie aangeboden of afgestaan door de leden. Berichten en Mededelingen (1926) 52.
- ² Lager Onderwijswet (1920) artikel 71, lid e.
- ³ Een beroepsopleiding wordt in de professionaliseringsliteratuur gezien als een belangrijk element van een professionele organisatie. Parry & Parry (1976) 82-83; Van der Krogt (1981) 167-169; Freidson (2001) 83-104, 127.
- ⁴ Gyarmati in Van der Krogt (1981) 84-87; Freidson (2001) 83-104.
- ⁵ Hazenoot (2014) 143-144; Haas (1995) 130.
- ⁶ Schreuder (1914a).
- ⁷ Hazenoot (2014) 144. Zie ook *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 12-11-1925.
- ⁸ Philippi-Siewertsz van Reesema (1926) 33.
- ⁹ Philippi-Siewertsz van Reesema (1931); Van Liefland (1950); Depaepe (1993) 91-93; Van Gorp (2008).
- ¹⁰ Philippi-Siewertsz van Reesema (1931) 127.
- ¹¹ Gemeenteverslag (1905) Bijlagen 42 A1 en A2; Gemeenteverslag (1906) 196.
- ¹² Philippi-Siewertsz van Reesema (1926) 34.
- ¹³ De door Séguin ontwikkelde methode voor het onderwijs aan kinderen met een ernstige verstandelijke beperking vormde het uitgangspunt voor de ontwikkeling van de Elementaire verstandsoefeningen voor de leerlingen van de bezinkingsklassen. Via grote naar fijne motorische oefeningen om vervolgens via oefeningen in het ordenen en rangschikken de waarneming systematisch te trainen. Séguin (1906); Van Riet & Schuijt (1921; 1922); Kraak (1924).
- ¹⁴ Hanselmann (1855-1960) werd in 1931 aan de universiteit van Zurich aangesteld als hoogleraar *Heilpädagogik*. Een jaar eerder had hij zijn boek *Einführung in die Heilpädagogik* gepubliceerd. Hanselmann (1930).
- ¹⁵ *Het Vaderland* van 24-10-1930 en de *Haagsche Courant* van 07-05-1932.
- ¹⁶ Van Voorthuysen (1940m); Hazenoot (2014) 148.
- ¹⁷ *Haagsche Courant* van 27-02-1931.
- ¹⁸ Hazenoot (2014) 153.
- ¹⁹ Hazenoot (2014) 150; *Het Vaderland* van 8-11-1937. Behalve Van Voorthuysen gaven ook Herschêe en P.H. Schreuder hier een lezing. [Mondelinge mededeling dr. M. Hazenoot. JB].

- ²⁰ Hazenoot (2014) 148-149.
- ²¹ Hazenoot (2014) 149-150.
- ²² Voor de betekenis van Gunning voor de pedagogiek, zie Mulder (1989) 25-88.
- ²³ Casimir (1877-1957) was van 1909 tot 1930 rector van het Nederlandsch lyceum in Den Haag en werd in 1918 benoemd als bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Mulder (1989) 141-150.
- ²⁴ Kohnstamm (1875-1951) had als natuurkundige en filosoof een academische loopbaan aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. In 1918 werd hij op initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen benoemd tot bijzonder hoogleraar in de opvoedkunde. Mulder (1989) 89-128.
- ²⁵ Haas (1995) 131.
- ²⁶ Het Hoofdbestuur (1929a) 89. Het Nutsseminarium werd opgericht door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen die ook de leerstoel in de pedagogiek had ingesteld.
- ²⁷ Berichten en Mededelingen (1929) 169; Van der Waals (1929) 137; (1930a) 83; (1930b) 109.
- ²⁸ *Verslag van het Eerste Nederlandsche Paedagogisch Congres* (1926).
- ²⁹ De *Telegraaf* van 08-01-1926; *Het Kind* van 24 april 1926.
- ³⁰ Blokpoel (1925b) 86.
- ³¹ De redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* bestond in 1926 uit P.H. Schreuder, Vos en Herderschêe. P.H. Schreuder en Herderschêe waren tevens lid van het Hoofdbestuur.
- ³² Edens (1926) 10.
- ³³ Dr. H. van der Hoeven was psychiater en behandelde op dit congres onder meer de Psychopathenwet van 1925.
- ³⁴ Edens (1926) 10; 160; *Verslag van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres* (1926) 325-379; de *Telegraaf* van 08-01-1926.
- ³⁵ Van Voorthuijsen (1926d) 1. *Verslag van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres* (1926) 332.
- ³⁶ Edens (1926) 161.
- ³⁷ Berichten en Mededelingen (1929) 242, 260.
- ³⁸ Berichten en Mededelingen (1930) 127. *Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres* (1931) 747-797.
- ³⁹ De zoekmachine Delpher gaf in 2018 ruim 200 hits op het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres.
- ⁴⁰ *Het Vaderland* van 15-03-1931 en van 05-05-1931.
- ⁴¹ Goddard gaf tijdens deze voordracht cijfers van een intelligentie-onderzoek onder 1.700.000 Amerikaanse soldaten. Slechts 4% van hen had een ontwikkeling en begrip van 18-19 jaar. Berichten en Mededelingen (1931) 134.
- ⁴² Goddard (1912); Herderschêe (1934) 62-64; Graas (1996) 223-224.
- ⁴³ Herderschêe (1934a) 63.
- ⁴⁴ Herderschêe (1934a) 64; Herderschêe (1955) 24.
- ⁴⁵ Schellekens & Visser (1987) 46; Graas (1996) 222.
- ⁴⁶ Van der Waals (1931b) 147-148.
- ⁴⁷ De Goei (2001) 82-83.
- ⁴⁸ Van Voorthuijsen (1934c) 246.
- ⁴⁹ Freidson (2001) 27-35, 155-157; Van der Krogt (1981) 110-113; 134-136.
- ⁵⁰ In P.H. Schreuder, Vos & Herderschêe (1929) 15.
- ⁵¹ Christ (1924) 99.
- ⁵² Lager Onderwijswet van 1920, artikel 71.3 e.
- ⁵³ Onderwijsraad (1921) No. 1018, 3.
- ⁵⁴ Onderwijsverslag (1923-1924) 241.
- ⁵⁵ De Onderwijsraad had al eerder, in november 1920, bij de minister gepleit voor een door de staat erkende opleiding, afgerond met een diploma, voor de leerkrachten in het zwakzinnigenonderwijs. Onderwijsraad (1921) No. 1018, 3.
- ⁵⁶ Klein Warnsborn functioneerde daarmee, volgens het verenigingslid Van der Ploeg, 'als een seminarium'. TvBO (1927) 131.

- ⁵⁷ Onderwijsverslag (1921) 179.
- ⁵⁸ Berichten en Mededelingen (1921) 44.
- ⁵⁹ Het bestuur van de afdeling Den Haag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen had met succes het gemeentebestuur gevraagd de reiskosten te vergoeden en of op woensdagochtend de school eerder kon sluiten, zodat de cursisten op tijd in Amsterdam konden zijn. Berichten en Mededelingen (1921) 76.
- ⁶⁰ De Vries was directeur-geneesheer van het 'idiotengesticht Voorgeest' te Oegstgeest.
- ⁶¹ Berichten en Mededelingen (1921) 172. Zie ook Hiemstra (1920) 84.
- ⁶² Hiemstra (1920) 65-72; 81-86.
- ⁶³ Onderwijsraad (1921) 3.
- ⁶⁴ Het Hoofdbestuur (1926) 50; 54.
- ⁶⁵ Vos (1926) 79; Van der Waals (1927a) 16.
- ⁶⁶ Christ (1941b) 5.
- ⁶⁷ Edens (1927a) 130.
- ⁶⁸ Hazenoot (2014) 152.
- ⁶⁹ Edens (1927b) 130; Wilmlink (2004) 176.
- ⁷⁰ Zie voor de betekenis van Kohnstamm voor de pedagogiek Mulder (1989) 89-127; Exalto, Groenendijk & Miedema (2015) 29-95.
- ⁷¹ Vergelijk Van der Krogt (1981) 84-87; Freidson (2001) 83-104.
- ⁷² Edens (1927b) 206.
- ⁷³ Waterink, gereformeerd predikant, werd in 1926 benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de pedagogiek. In 1929 werd zijn zetel omgezet in een gewoon hoogleraarschap in de pedagogiek, pedologie en psychotechniek. Hij ging zich met name bezighouden met het testen van leerlingen. Zijn betrokkenheid op het buitengewoon onderwijs bleek onder meer uit zijn bestuurslidmaatschap van de Vereeniging tot opvoeding van idiote en achterlijke kinderen en door de oprichting van het Pedologisch Instituut in 1931. Mulder (1989) 191-227.
- ⁷⁴ Na deze vergadering besloot de Vereniging van onderwijzers aan dovenscholen niet mee te doen. Zij hadden hun eigen gespecialiseerde opleiding. Na de Tweede Wereldoorlog, in 1952, zouden deze opleidingen ondergebracht worden bij de beroepsopleidingen voor het buitengewoon onderwijs.
- ⁷⁵ Aanwezig waren De Groot uit Rotterdam, De Boer uit Utrecht, Bruch uit Haarlem, Reinink uit Groningen en Bakker uit Arnhem. De wethouder van Den Haag, Van der Meulen, was op het laatste moment verhinderd. J. Faber vertegenwoordigde de wethouder van Amsterdam en de Nijmeegse hoogleraar Roels had bericht van verhindering gezonden. Schreuder, P.H. (1935h).
- ⁷⁶ Zie ook Van Gils (1930).
- ⁷⁷ De neutrale groep betrof dan de leerkrachten van de scholen voor openbaar en bijzonder neutraal buiten gewoon onderwijs.
- ⁷⁸ Van Voorthuysen (1927g) 219-222.
- ⁷⁹ Van Voorthuysen (1927g) 221.
- ⁸⁰ Voor de leerkrachten voor de scholen voor blinde kinderen betreft dit bijvoorbeeld het leren stoklopen en de kennis van het brailleschrift.
- ⁸¹ Na bespreking in de ledenvergaderingen van de verenigingen werd de protestants-christelijke commissie uitgebreid met A.J. Schreuder en de neutrale commissie met De Boer. Berichten en Mededelingen (1930) 13-14.
- ⁸² Van Voorthuysen (1927g) 222.
- ⁸³ Zie Parry & Parry (1976) 35; Van der Krogt (1981) 135-136.
- ⁸⁴ Berichten en Mededelingen (1928) 18.
- ⁸⁵ Het uitwisselen van leerlingen, het laten zitten en het na schooltijd bijwerken, waren middelen die betrekking hadden op het tempo. Van differentiëring was hierbij, volgens P.H. Schreuder, geen sprake. Schreuder, P.H. (1928b) 8-10.
- ⁸⁶ Schreuder, P.H. (1928a) 12.

- ⁸⁷ Van Oudenhoven (1997) 179-184, geeft in haar onderzoek naar het beroepsprofiel van de leraar speciaal onderwijs op hoofdlijnen een grote overeenkomst met de door P.H. Schreuder al geschetste vereisten van een leerkracht buitengewoon onderwijs.
- ⁸⁸ Onderwijsverslag (1927-1928) 218.
- ⁸⁹ Van Voorthuijsen (1927e) 126.
- ⁹⁰ De lesstof werd onderwezen in 120 uur, verdeeld over 40 dagen van drie uur op de donderdagmiddag. Van Voorthuijsen (1927e) 126.
- ⁹¹ Van Voorthuijsen (1927e) 128.
- ⁹² Amsterdam zou een goede plaats van vestiging kunnen zijn, want daar waren scholen voor zwakzinnigen, slechthorenden, doven en blinden. Edens (1927b) 131.
- ⁹³ Onderwijsverslag (1927-1928) 218; Edens (1928) 124; Christ (1928a) 12.
- ⁹⁴ Op 19 november 1928 had de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs ingestemd met de plannen voor de voortgezette vakstudie. A.J. Schreuder zou zitting nemen in de commissie voor uitwerking van de plannen. Berichten en Mededelingen (1928) 18, 22.
- ⁹⁵ Onderwijsverslag (1928-1929) 180-181.
- ⁹⁶ De Vereeniging Hoofden van scholen werd in 1898 opgericht en telde direct al 1300 leden. Oprichting vond plaats nadat de BvNO bekendmaakte dat zij ging strijden voor volstrekte gelijkheid van alle leerkrachten aan de lagere school. Zernike (1905a) 497.
- ⁹⁷ De Vereeniging van Hoofden van scholen in Nederland had een enquête gehouden over de opleiding van onderwijzers bij het gewoon lager onderwijs. In een van de conclusies werd gesteld dat voor het geven van onderwijs aan scholen voor buitengewoon onderwijs afzonderlijke diploma's moesten worden ingesteld. Berichten en Mededelingen (1928) 162-163.
- ⁹⁸ Berichten en Mededelingen (1929) 18.
- ⁹⁹ *Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs* (1910) Eerste Deel, 381-382; Tweede Deel, 102-103.
- ¹⁰⁰ Tot de invoering van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek in 1992 had de minister of staatssecretaris die het speciaal onderwijs in portefeuille had ook de speciale beroepsopleidingen voor dit onderwijs in portefeuille.
- ¹⁰¹ De eerste beroepsopleiding duurde dertien maanden, omdat ook in de vakanties les werd gegeven. Onderwijsverslag (1929) 181. Daarna werden de lessen gespreid over twee jaar.
- ¹⁰² Onderwijsverslag (1928-1929) 226; Berichten en Mededelingen (1929) 90.
- ¹⁰³ Het Hoofdbestuur (1929) 112-113; 146.
- ¹⁰⁴ Plaatsing vond plaats op volgorde van dienstjaren en het 'omvangrijke' administratieve werk werd zo goed als alleen door P.H. Schreuder verricht. Van Voorthuijsen (1930b) 182; Berichten en Mededelingen (1929) 113.
- ¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld Schreuder, P.H. (1933h). In de literatuur wordt echter zowel gesproken van opleiding, vakopleiding, beroepsopleiding, leergang, als voortgezette vakopleiding. Vanaf de start in 1929 wordt steeds bedoeld de tweejarige 'speciale vakopleiding' voor het buitengewoon onderwijs, in 2003 omgezet in de Masters Special Educational Needs. Zie Brandsma (2003) 32.
- ¹⁰⁶ Sillevius (1894-1985) was assistent van L. Bouman en werd in 1938 hoogleraar in de neurologie in Utrecht.
- ¹⁰⁷ Van Voorthuijsen (1930b); Onderwijsverslag (1929) 181. Hij was vanaf 1910 lid van de wetenschappelijke commissie van de Centrale Vereeniging ter Bescherming van Zwakzinnigen. TdVvOeA (1910) 61. Everts was vermoedelijk geïntroduceerd door Herderschêe. Zij waren collega's in de Armenraad in Amsterdam en gaven beiden les aan de School voor Maatschappelijk Werk in de hoofdstad. De vader van Everts had een topfunctie bij de spoorwegen. Hij bewerkstelligde waarschijnlijk de 'stophalte op verzoek' bij de gezondheidskolonie in Ede.
- ¹⁰⁸ Dat was een mening die eerder door Kohnstamm in zijn bijdrage aan het jubileumboek van de Vereeniging van Onderwijzers en artsen in krachtige termen was verwoord. Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 15.
- ¹⁰⁹ Van Voorthuijsen (1929c) 182.

- ¹¹⁰ Van de 40 cursisten hadden er 37 de enquête ingevuld en teruggestuurd. Berichten en Mededelingen (1930) 148.
- ¹¹¹ Van Voorthuijsen veronderstelde dat de docenten te weinig rekening hadden gehouden met het feit dat de deelnemers al vele jaren werkzaam waren in het buitengewoon onderwijs. Van Voorthuijsen (1930b) 184.
- ¹¹² Van Voorthuijsen (1930b) 183.
- ¹¹³ Schreuder, P.H. (1930f) 2-4.
- ¹¹⁴ Berichten en Mededelingen (1930) 13-14.
- ¹¹⁵ Onderwijsverslag (1930) 182.
- ¹¹⁶ Van Voorthuijsen (1934) 82.
- ¹¹⁷ Van der Waals (1931a) 99.
- ¹¹⁸ Schreuder, P.H. (1930f) 2. Zie ook Van der Waals (1931) 147.
- ¹¹⁹ Van Voorthuijsen deelde dit mee in de vergadering van 28 juni 1930 van de Commissie voor de beroepsopleidingen. Schreuder, P.H. (1930g) 2.
- ¹²⁰ In de bestuursverslagen wordt gesproken van leergangen. Met leergang wordt de tweejarige lessenreeks van één opleidingsgroep bedoeld.
- ¹²¹ Van der Waals (1931b) 147.
- ¹²² Tot 1955 zou het bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs vergaderen in het inspectiekantoor.
- ¹²³ Van der Waals (1931b) 147; Schreuder, P.H. (1930g) 1-2; (1931h) 1-2.
- ¹²⁴ Schreuder, P.H. (1930g) 1-2.
- ¹²⁵ Van Voorthuijsen (1934c) 256.
- ¹²⁶ De kosten van de oprichtingsakte werden betaald door de medewerkende verenigingen. Schreuder, P.H. (1931h) 3.
- ¹²⁷ Schreuder, P.H. (1932i) 1.
- ¹²⁸ In de winter van 1932-1933 werd door de Amsterdamse afdeling van de BvNO een cursus georganiseerd over 'moeilijke kinderen'. Het jaar daarop werd een cursus 'psychopathologie' georganiseerd. Beide cursussen stonden onder leiding van de Amsterdamse psychiater Querido. Onderwijsverslag (1933) 384; Van Voorthuijsen (1936d).
- ¹²⁹ Volgens de statuten stelde de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs zich ten doel 'het bevorderen van de opvoeding van en/of onderwijs aan afwijkende kinderen'. Dit doel probeerde de stichting te bereiken door het inrichten van opleidingstrajecten, 'leergangen', voor de leerkrachten in het buitengewoon onderwijs. Schreuder, P.H. (1932i; 1932j).
- ¹³⁰ Berichten en Mededelingen (1932) 180.
- ¹³¹ Waterink, De Graaff en A.J. Schreuder hadden een bericht van verhindering gestuurd. Schreuder, P.H. (1932h) 1.
- ¹³² Berichten en Mededelingen (1932) 33.
- ¹³³ Schreuder, P.H. (1932i) 2.
- ¹³⁴ In 1933 werd de Haagse wethouder van Onderwijs H.P. Marchant, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Hij nam zijn chef Onderwijs prof. dr. G. A. Van Poelje (1994-1976) mee als directeur-generaal op zijn departement.
- ¹³⁵ Schreuder, P.H. (1933h) 1.
- ¹³⁶ Bartelds (1934) 5.
- ¹³⁷ Schreuder, P.H. (1933h) 1. Zie ook Menkveld (1989a) 25.
- ¹³⁸ Schreuder, P.H. (1933h) 3. Het bestuursverslag vermeldde niet waarom Van Voorthuijsen dit vond, maar vermoedelijk behandelde psychiater Carp verschillende ziektebeelden die doordrenkt waren met termen vanuit de psychoanalyse. Van Voorthuijsen was waarschijnlijk bang dat leerkrachten deze termen in de praktijk zouden gaan gebruiken.
- ¹³⁹ Jacobs ging de vacante plaats van De Boer bezetten. Schreuder, P.H. (1933h) 1.
- ¹⁴⁰ Jacobs (1933c) 1.

- ¹⁴¹ Namens het gemeentebestuur werd benoemd dr. C. van de Berg, chef van de afdeling Onderwijs en opvolger van de eerder genoemde Van Poelje. Stichting voor B.O. (1934) 125; Jacobs (1935c) 1.
- ¹⁴² Doordat P.H. Schreuder in 1934 zijn eerste beroerte kreeg was Jacobs op alle lesdagen aanwezig om vragen van studenten en docenten te beantwoorden en woonde hij eveneens de lessen bij. Jacobs (1938h) 6.
- ¹⁴³ Jacobs (1936f) 2; Brandsma (2013a) 115.
- ¹⁴⁴ *Jaarverslagen Stichting voor Buitengewoon Onderwijs 1930-1940*; Jacobs (1940i).
- ¹⁴⁵ In 1936 had P.H. Schreuder het plan om de studenten die al een deeltijdopleiding hadden gevolgd een verkorte opleiding aan te bieden, zodat ze een diploma konden krijgen dat gelijkwaardig was aan dat van de dagopleiding. Jacobs zou alle oud-studenten hiertoe aanschrijven. Jacobs (1936b) 14-15; (1937b) 17; (1939c) 154.
- ¹⁴⁶ Cijfers ontleend aan *Jaarverslagen Stichting voor Buitengewoon Onderwijs 1930-1940*. In 1938 waren in het protestants-christelijk en openbaar onderwijs 470 leerkrachten werkzaam. Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 67.
- ¹⁴⁷ In het voorwoord van het eerste boek van de serie *Afwijkende kinderen* werd gezegd dat het 'vanzelfsprekend' was dat docenten van de vakopleiding en de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* elkaar in de redactie van deze serie vonden. Herderschêe (1934) 5-6.
- ¹⁴⁸ Van Bemmelen (1898-1982) was in 1931 in Leiden benoemd tot hoogleraar in het strafrecht en de criminologie. Hij was medeauteur van *Misdadigheid en wangedrag in verband met het verschijnsel zwakzinnigheid*. Bonger, Muller, Pompe & Bemmelen (1936).
- ¹⁴⁹ Zie als voorbeeld het contract opgenomen als Egodocument nr. 14 van Herderschêe in *Research Data Management Protocol for Nieuwenhuis Institute Researchers*.
- ¹⁵⁰ In de reeks *Afwijkende kinderen* verschenen verder *Godsdienstige opvoeding van het zwakzinnige kind* door L.C.P. Visscher in 1935, *Geestelijke onvolwaardigheid* door C. Burt in 1936, *Moeilijkheden bij de opvoeding van kinderen* door H. Zulliger in 1937, *De school voor het afwijkende kind* door W.A. Van Liefeland in 1940, *Remmingen en Storingen in de Ontwikkeling van de kinderspraak* door A. Goeman in 1950, *Aangeboren Zwakzinnigheid* door R. Vedder in 1952, *Orthopedagogische beschouwingen* door D. Wiersma in 1952, *Orthopedagogiek van het zwakzinnige kind* door Van Liefeland in 1952, *Gestoorde jeugd* door Wiersma, J.D. Mulder en P. Stibbe 1952.
- ¹⁵¹ Van Houte was in 1918 onderwijzer geworden aan de Schroeder van der Kolkschool, een school van de Vereniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke kinderen en werd daarna hoofd van de Sauvage Noltingschool in Amsterdam. Wilmlink (2006) 39-40.
- ¹⁵² Jacobs (1937m) 3.
- ¹⁵³ Jacobs (1938j) 1. De opleidingen voor leerkrachten werkzaam aan scholen voor doven werden na de Tweede Wereldoorlog ondergebracht bij de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.
- ¹⁵⁴ De verhouding was twee derde voor de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs en een derde voor de rooms-katholieke vakopleiding.
- ¹⁵⁵ Andere leden van de zeskoppige delegatie waren ds. Barbas, Juch en De Jeu. Jacobs (1940i) 1-2.
- ¹⁵⁶ Goossens was priester, hoogleraar en rector-magnificus aan de Tilburgse universiteit en vanaf 1929 geheim-kamerheer van de paus. Radboud Universiteit/ Katholiek documentatie Centrum/Goossens, T.J.A.J.
- ¹⁵⁷ Jacobs (1940i) 1-2.
- ¹⁵⁸ Menkveld (1989a) 23.
- ¹⁵⁹ Stichting voor B.O. (1933) 67-68; 108; 184-186.
- ¹⁶⁰ Kohnstamm en Van Voorthuysen hadden in 'een onderhoud' bij Marchant, de wethouder van Onderwijs in Den Haag, gevraagd of het gemeentebestuur medewerking wilde geven aan de opleiding. Schreuder, P.H. (1933h) 3.
- ¹⁶¹ Zie advertentie voor de beroepsopleiding in TvBO november 1936.
- ¹⁶² Jacobs (1935c) 2-3.
- ¹⁶³ Stichting voor B.O. (1933) 184-186.
- ¹⁶⁴ Schreuder, P.H. (1933e) 223-224.

- ¹⁶⁵ Stichting voor B.O. (1933) 187; (1937) 17. Het bedrag van f. 300,-- in 1934 betekende, omgerekend naar 2018, € 6.110,-- per jaar.
- ¹⁶⁶ Jacobs (1936g) 6.
- ¹⁶⁷ Onderwijsverslag (1933) 383.
- ¹⁶⁸ Jacobs (1935c) 3.
- ¹⁶⁹ Jacobs (1941f) 3.
- ¹⁷⁰ Stichting voor B.O. (1938) 135.
- ¹⁷¹ Stichting voor B.O. (1935) 189.
- ¹⁷² Jacobs (1938h) 1.
- ¹⁷³ Jacobs (1943e) 1.
- ¹⁷⁴ Jacobs (1939c) 154.
- ¹⁷⁵ Jacobs (1942f) 1.
- ¹⁷⁶ In de professionaliseringsliteratuur wordt deze relatie met de staat van groot belang gevonden, omdat hierdoor de 'marktcapaciteit' sterk beïnvloed wordt. Parry & Parry (1976) 70.
- ¹⁷⁷ Gyarmati in Van der Krogt (1981) 84-87; Van der Krogt (1981) 163-164; Freidson (2001) 83-104.
- ¹⁷⁸ Van der Krogt (1981) 168; Freidson (2004) 92-93.
- ¹⁷⁹ De beroepsopleidingen voor het speciaal onderwijs zouden tot de invoering van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek in 1992 blijven vallen onder de inspectie speciaal onderwijs.

Gezondheidszorg: een kolonie voor zwakzinnigen

- ¹ Koopal (1934) 86.
- ² Florianus (1932) 342.
- ³ In artikel 71 lid 3 van de Lager Onderwijswet was een KB in het vooruitzicht gesteld waarin onder andere de omvang van het buitengewoon onderwijs, het vervolgonderwijs en de vereiste opleiding zouden worden vastgesteld.
- ⁴ Sinds 1913 was de politicus Aalten bestuurslid van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen. Linthorst (1928c).
- ⁵ Linthorst (1928c) 227.
- ⁶ In de school werden ook al hygiënische maatregelen genomen, er werd eten en melk verstrekt en zo nodig medicamenteus behandeld. *Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijksweg gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918) 16, 18, 21, 47, 71; Vries (1920c) 76; Van Voorthuijsen (1921c) 3.
- ⁷ Foto: archief R. Arlman.
- ⁸ Willeboer (1923) 142; Onderwijsverslag (1934) 387.
- ⁹ *Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijksweg gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918) 16, 18, 21, 47, 71; Vries (1920c) 76; Van Voorthuijsen (1921c) 3.
- ¹⁰ Onderwijsverslag (1930) 30.
- ¹¹ Van Kol (1852-1925) was voor de SDAP lid van de Tweede Kamer (1897-1909) en Eerste kamer (1913-1924). Hij was in 1894 een van de oprichters van de SDAP. Parlement.com/h.van.kol.
- ¹² Van Wayenburg-Povel was echtgenote van dr. G.A.E. van Wayenburg. Het echtpaar had de dagelijkse leiding van het Kinderkoloniehuis 'Op 't Woud' te Egmond, een kolonie die ze zelf opgericht hadden.
- ¹³ Onze Kolonie (1923) 112.
- ¹⁴ Drukkerij De Eendracht was een onderneming van directie, werknemers en afnemers. Werknemers en afnemers bezaten 90 % van het kapitaal. De winst voor de geldschietters was gelimiteerd tot 7 % van de netto omzet. Resterende winst kwam ten goede aan personeel en afnemers. De Stichting voor Buitengewoon Onderwijs had aandelen in deze uitgeverij.
- ¹⁵ Onze Kolonie (1922) 96; (1924) 122-123.
- ¹⁶ Onze Kolonie (1925) 92.
- ¹⁷ Onze Kolonie (1924) 123. Zie ook Van Voorthuijsen (1918j) 165.

- ¹⁸ Van Voorthuijsen meldde al in zijn eerste onderwijsverslag aan de minister dat er 105 kinderen in Ede waren 'verpleegd'. Hij was van mening dat het uitzenden van kinderen naar de kolonie 'een verrassende invloed' had op de leerlingen. Onderwijsverslag (1921-1922).
- ¹⁹ Onze Kolonie (1927) 105-106.
- ²⁰ Zie ook Jacobs (1950f).
- ²¹ Onze Kolonie (1934) 127.
- ²² Onze Kolonie (1940) 109. In 1933 werd de Haagse wethouder van Onderwijs, Marchant, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Hij nam zijn chef onderwijs, Van Poelje (1894-1976), als topambtenaar mee naar het ministerie. In 1928 was Van Poelje benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de bestuurskunde aan de Economische Hogeschool in Rotterdam, thans Erasmus Universiteit.
- ²³ Idenburg was in 1925 getrouwd met de dochter van Ph. Kohnstamm, bestuurslid van de beroepsopleiding voor het buitengewoon onderwijs.
- ²⁴ Onze Kolonie (1934) 127.
- ²⁵ Dat verzoek werd dan namens de Centrale Vereniging voor gezondheidskolonies voor zwakzinnigen gedaan door de vicevoorzitter P.H. Schreuder en later door de secretaris-penningmeester Jacobs. Beiden waren ook lid van de redactie van het vaktijdschrift van de beroepsvereniging de Vereniging van Onderwijzers en Artsen.
- ²⁶ In Vlaardingen werden in de vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind benoemd de burgemeester, de wethouder van Onderwijs en de beide schoolartsen. Het schoolhoofd was secretaris. *Het Vaderland* van 21 januari 1920.
- ²⁷ Deze school was bestemd voor leerlingen uit de dorpen Dieren, Spankeren, Ellecom en De Steeg. Ook met de gemeente Brummen werd afgesproken dat voor ten hoogste vier leerlingen een bedrag van f. 120,-- per jaar zou worden betaald. Berichten en Mededelingen (1929) 123; Schreuder, P.G. (1946) 7.
- ²⁸ Schreuder, P.H. (1929e)
- ²⁹ Teitsma & Van Ginkel (1926) 108.
- ³⁰ De inkomsten bedroegen bijna f. 1000,-- waaronder f 180,-- van de gemeente. Berichten en Mededelingen (1927) 85.
- ³¹ Onze Kolonie (1927) 86.
- ³² Linthorst (1925b) 76.
- ³³ Berichten en Mededelingen (1929) 149.
- ³⁴ Willeboer (1929) 313.
- ³⁵ Onze Kolonie (1920) 78; Berichten Mededelingen (1921) 104.
- ³⁶ Deze stichting was overwegend afhankelijk van gemeentelijke subsidie en bouwde in 1933 een koloniehuis in Castricum. Problemen met de bouw en verminderde subsidie-inkomsten leidden tot financiële problemen. Het nieuw gebouwde koloniehuis in Castricum werd overgenomen door de Katholieke Kinderuitzending. NTVG van 5 mei 1934, 2013.
- ³⁷ Zie Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (1948) 5-6.
- ³⁸ Mevr. A.H.M.J. van Rooy was echtgenote van de rector van de Gemeentelijke Universiteit. L. ter Horst was net als Herderschêe verbonden aan die universiteit. Aan de school van Terhorst was Herderschêe verbonden als schoolarts.
- ³⁹ Onze Kolonie (1934) 70; 107; 151. *Nieuw Israëlisches Weekblad* van 9 maart 1934.
- ⁴⁰ Onze Kolonie (1925) 172.
- ⁴¹ Onze Kolonie (1922) 142; 143.
- ⁴² In 1934 werden er 83 leerlingen opgenomen. Dit was volgens Van Voorthuijsen te weinig in vergelijking met het aantal rooms-katholieke scholen voor buitengewoon onderwijs. Onderwijsverslagen (1930) 410; (1934) 374.
- ⁴³ Tijdens de jaarvergadering van de Bond van R.K. leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs benadrukte Van Voorthuijsen nog eens het belang van een eigen kolonie. Hij nam daarbij de gezondheidskolonie in Ede als voorbeeld. Florianus (1932) 343.

- ⁴⁴ Van de 34 scholen waren er 21 openbare, 12 protestants-christelijke en 2 rooms-katholieke scholen voor buitengewoon onderwijs. Onderwijsverslag (1921) Bijlage L, 176-177.
- ⁴⁵ In 1930 waren er eveneens 26 rooms-katholieke scholen en 2 joodse scholen voor buitengewoon onderwijs. Onderwijsverslag (1930) 406-408.
- ⁴⁶ Berichten en Mededelingen (1921) 104. Mogelijk wilde de minister ook wachten op het in artikel 73, lid 3 aangekondigde KB in de Lager Onderwijs wet van 1920. In dit KB zou bepaald worden wat onder het buitengewoon onderwijs viel en welke vergoeding door het Rijk werd gegeven.
- ⁴⁷ In 1919 was Van Voorthuijsen voor de tweede maal in een sanatorium opgenomen.
- ⁴⁸ In de periode zomer 1918 tot voorjaar 1919 had Van Voorthuijsen zelf moeten kuren vanwege tuberculose. Herderschêe had hem gedurende die periode als hoofdredacteur van *Pais* vervangen.
- ⁴⁹ Van Voorthuijsen (1923a) 29-31.
- ⁵⁰ Onze Kolonie (1922) 143.
- ⁵¹ De minister van Arbeid had de volksgezondheid in portefeuille. Volksgezondheid verdeelde de subsidie die beschikbaar was voor de gezondheidskolonies. Swankhuizen, Schweizer & Stoel (2003) 58.
- ⁵² Onze Kolonie (1922) 191.
- ⁵³ Broekhuijsen (1924) 36.
- ⁵⁴ Het koloniehuis Zonneoord staat op ongeveer 100 meter van het oorspronkelijke Sunny-Home. Ook de volgende Gebouwen, Groot-Zonneoord en het ziekenhuisje, zouden dichtbij Sunny-Home gebouwd worden.
- ⁵⁵ Onze Kolonie (1935) 19.
- ⁵⁶ De openingsdatum was gelijkgesteld met de jaarvergadering van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, zodat alle afgevaardigden van de afdelingen de opening konden bijwonen. Vos (1924a) 78.
- ⁵⁷ Zie Vos (1924a) 90.
- ⁵⁸ Van Voorthuijsen (1924a) 18-19.
- ⁵⁹ Willeboer (1923) 142.
- ⁶⁰ Linthort TvBO (1925a) 41.
- ⁶¹ Zie Koopal (1934) 15-17.
- ⁶² Onze Kolonie (1925) 172.
- ⁶³ Jacobs (1950) 23.
- ⁶⁴ Linthorst (1926) 168.
- ⁶⁵ Linthorst (1929) 101.
- ⁶⁶ Dit vermoeden was gebaseerd op het in 1925 verrichte onderzoek van Scheltema en Bader.
- ⁶⁷ Koopal (1934) 14-17; Fuchs & Simons (1977) 70-71; Bakker (1911) 42; Beer (2012b) 240-241.
- ⁶⁸ Linthorst (1927) 85; 124; 143-144.
- ⁶⁹ *Jaarverslag Zorg voor het Achterlijke Kind in Den Haag* (1932) 4.
- ⁷⁰ Onze Kolonie (1929) 147.
- ⁷¹ De kinderen konden tegen sterk gereduceerd tarief met de trein reizen. De gezondheidskolonie die aan de spoorlijn Arnhem-Utrecht lag kreeg eveneens een 'stophalte op verzoek'. J. Evers, docent bij de beroepsopleidingen, heeft vermoedelijk hierbij een rol gespeeld, want zijn vader was directeur bij de spoorwegen.
- ⁷² Onze Kolonie (1929) 313.
- ⁷³ Onze Kolonie (1935) 20.
- ⁷⁴ Jitta was penningmeester geweest van de Vereeniging voor Achterlijke en Spraakgebrekkige kinderen en vanaf de oprichting ook lid van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. Schreuder, A.J. (1905c) 11.
- ⁷⁵ Sprekers waren Blokpoel, gemeente-inspecteur van Den Haag, afgevaardigden van de Amsterdamse Raad voor Kinderuitzending, van het gemeentebestuur van Dordrecht, van het Centraal Genootschap van Kinderherstellingsoorden, van de Vereniging van Spoorwegpersoneel, van de Wilhelminastichting, van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en Swanenburg de Vey, schoolarts uit Den Haag. De Jeu (1930) 150-152.
- ⁷⁶ Onze Kolonie (1930) 200; 306.

- 77 In 1929 bleven zeventien kinderen twee tot twee en een halve maand, twaalf kinderen bleven drie maanden en één leerling zelfs acht maanden in de kolonie. Jacobs (1930c) 120.
- 78 Van der Waals (1930b) 113; Jacobs (1930b).
- 79 Jacobs (1930c) 121-123.
- 80 Van Voorthuijsen had in 1923 het plan bedacht om de zwakzinnige leerlingen met 'uitgesproken psychopathische trekken' toe te laten tot de van De Graaff, een Rotterdamse school voor zwakzinnigen. Ze kregen echter onderwijs op de A.H. Franckeschool, de school voor psychopathische kinderen die nog niet onder de bekostiging viel. Bloois (1937) 132.
- 81 Het Hoofdbestuur (1931) 242.
- 82 Linthorst (1932) 45.
- 83 De naam van de schrijfster werd niet in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* afgedrukt. Gezien de stijl van de brief is de schrijfster een overtuigd en betrokken sympathisant van de Centrale Vereniging van Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen.
- 84 Onze Kolonie (1932) 167.
- 85 Onze Kolonie (1932) 185.
- 86 Onderwijsverslag (1934) 387.
- 87 Het Prophylaxefonds, genoemd in artikel 123 van de Ziektewet, had jaarlijks een bedrag te besteden aan die verenigingen die door de Geneeskundige Inspectie van de Volksgezondheid waren goedgekeurd. Subsidie werd berekend naar het aantal verpleegdagen van kinderen uit arbeidersgezinnen waarvan de ouders niet of niet meer dan 10 cent per dag konden bijdragen. Onze Kolonie (1934) 188-189.
- 88 De Directeur-Generaal van de Volksgezondheid, mr. L. Lietaert Peerbolte, en de inspecteur van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid, dr. L.A. Veeger, hadden op verzoek van inspecteur Van Voorthuijsen de kolonie bezocht. Van Voorthuijsen en de directrice mevr. Bartelds leidde het bezoek rond. Berichten en Mededelingen (1933) 235.
- 89 In 1934 deed de vereniging Vacantieoord voor Lichamelijk Gebrekkigen het verzoek tot verpleging. In 1938 waren er alleen voor deze kinderen al 8000 verpleegdagen. Onze Kolonie (1939) 50.
- 90 Van Voorthuijsen (1935d) 225.
- 91 Onze Kolonie (1934) 238.
- 92 Tijdens de voorafgaande maaltijd van de Raad van Toezicht met het Bestuur deelde Van Poelje mee dat hij namens de minister van Onderwijs kon meedelen dat het Hare Majesteit had behaagd om de penningmeester van de vereniging, De Groot, te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Onze Kolonie (1935) 18.
- 93 Deze film van één uur en vijftien minuten was belangeloos gemaakt door G.P.W. de Bruin uit Den Haag. Jacobs (1950e) 24.
- 94 Het woord werd gevoerd door Hemmes namens de minister van Sociale Zaken, Jitta namens de Gezondheidsraad en de Staatscommissie voor Onvolwaardige Arbeidskrachten, Lisman namens de Raad van Toezicht, Blokpoel namens het gemeentebestuur van Den Haag, Willeboer namens de vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind in Rotterdam, De Jeu namens de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, Bodaan namens het gemeentebestuur van Rotterdam, Bakhuis Rozeboom namens het gemeentebestuur van Amsterdam, Schuckink Kool namens het Centraal Genootschap voor Gezondheidskolonies, Kerdijk namens de vereniging Vacantieoord voor lichamelijk gehandicapten, Geerst namens de BLO-groep van de NOG, De Boer namens de BLO-groep van de BvNO, Van Praagh namens de vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind in Den Haag, Dentz namens de Vereniging Zwakzinnigenzorg in Utrecht en tot slot André namens de Vereniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs. Onze Kolonie (1935) 18-26.
- 95 Een ontwerp van H. van Kesteren uit Rotterdam. Het raam werd gemaakt door het atelier van Van Geldermalsen eveneens uit Rotterdam. Onze Kolonie (1935) 169-170.
- 96 Bartelds had van 1928 tot 1938 de leiding over de gezondheidskolonie. Jacobs (1950f) 27.

- ⁹⁷ Het raam verbeeldde: ‘... het gebouw “Zonne-Oord”, overstraald door gouden zonneglans, omgeven door kinderen, die in bos en heide gezondheid “drinken”, te midden van de weelde der natuur, zinnebeeldig vertolkt door motieven van bomen, van loof- en naaldhout, van bloem en plant, waarin eekhoorn, konijn en specht hun leven der natuur in ongebonden vrijheid genieten’. Onze Kolonie (1935) 169. Het glas-in-loodraam is nog steeds te zien in het voormalige koloniehuis.
- ⁹⁸ Onze Kolonie (1935) 218.
- ⁹⁹ Onze Kolonie (1937) 136.
- ¹⁰⁰ Onze Kolonie (1936) 66; 185.
- ¹⁰¹ Linthorst (1939) 189.
- ¹⁰² Onze Kolonie (1935) 68.
- ¹⁰³ Onze Kolonie (1938) 134.
- ¹⁰⁴ Schäffer (1938) 41.
- ¹⁰⁵ Jacobs (1936e) 212; (1937i) 20; Onze Kolonie (1936) 234; (1937) 233; (1939) 161.
- ¹⁰⁶ Jacobs jr. (1996) 4.
- ¹⁰⁷ *Haagsche Courant* van 16-12-1936.
- ¹⁰⁸ Linthorst (1939b) 161.
- ¹⁰⁹ Linthorst (1938b) 62.
- ¹¹⁰ Eind augustus 1939 was er een algehele mobilisatie van het Nederlandse leger. In september 1939 werd Polen binnengevallen door de nazi's.
- ¹¹¹ Linthorst (1939) 258.
- ¹¹² Linthorst (1939) 21. Vermoedelijk mochten de kinderen uit de oostelijke provincies niet uitgezonden worden, omdat die provincies grensden aan Duitsland en veilig vervoer van en naar huis van de kinderen tijdens de mobilisatie niet zeker was.
- ¹¹³ Linthorst (1940) 21, 108.
- ¹¹⁴ Linthorst (1940) 226.

Nazorg

- ¹ Vlietstra, Kingma & Holl (1974) 139.
- ² In de Lager Onderwijswet van 1920 was opgenomen dat voor het buitengewoon onderwijs nadere regelgeving voor de omvang en het vervolgonderwijs vastgesteld moest worden. Lager Onderwijswet (1920) artikel 71, lid a en lid f.
- ³ Onderwijsverslag (1921-1922) 179; (1922-1923) 244.
- ⁴ Herderschêe, rapporteur van dit rapport, liet in zijn publicaties graag blijken dat hij meerdere talen beheerste. Daarom komt in een publicatie van zijn hand dikwijls een zegswijze uit de Duitse, Engelse of Franse taal voor.
- ⁵ Blokpoel (1921) 180-185.
- ⁶ Deze nazorgambtenaar moest ook toezicht houden op 'eventueel voorwaardelijk veroordeelden of op hen die reeds een vonnis hebben ondergaan'. In dat geval verrichtte de ambtenaar reclaseringswerk. Blokpoel (1921) 186.
- ⁷ Onderwijsverslag (1921-1922) 179.
- ⁸ Blokpoel (1922) 34-35.
- ⁹ In artikel 21.1 van de Lager Onderwijswet van 1920 werd aangegeven dat ook aan leerlingen die buitengewoon onderwijs hadden gevolgd gelegenheid moest worden gegeven tot het volgen van voortgezet onderwijs.
- ¹⁰ Onderwijsverslag (1921-1922) 179.
- ¹¹ Onderwijsverslag (1922-1923) 244.
- ¹² Lager Onderwijswet 1920, art. 71.3 onder f.
- ¹³ Berichten en Mededelingen (1922) 109; 122-125.
- ¹⁴ Onderwijsverslag (1927-1928) 221.
- ¹⁵ Berichten en Mededelingen (1925) 26; 39-40.
- ¹⁶ Berichten en Mededelingen (1925) 39.

- ¹⁷ Blokpoel (1925) 54.
- ¹⁸ Berichten en Mededelingen (1926) 170-171.
- ¹⁹ De Engelse overheid had eind jaren twintig besloten een systematisch onderzoek op te zetten naar het voorkomen van zwakzinnigheid in Engeland. Van deze onderzoeksgroep, *The mental Deficiency Comitte*, kreeg dr. E.O. Lewis de leiding. Van Voorthuijsen (1930a); Luning Prak (1952) 148-157.
- ²⁰ In 1929 werden er bijvoorbeeld ook berichten geplaatst over het buitengewoon onderwijs in Frankrijk en Polen. Berichten en Mededelingen (1929) 152, 173.
- ²¹ Gegevens ontleend aan Van Voorthuijsen (1930a) 98-99, en Luning Prak (1952) 155.
- ²² Van Voorthuijsen (1930a) 107.
- ²³ Brants (2004) 96.
- ²⁴ Onderwijsverslag (1933) 385.
- ²⁵ Berichten en Mededelingen (1925) 57-59.
- ²⁶ Kingma (1984) 79-89.
- ²⁷ Vlietstra, Kingma & Holl (1974) 140.
- ²⁸ De Boer was actief lid van de afdeling Amsterdam van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen en actief lid van de BLO-groep van de Bond van Nederlandse Onderwijzers.
- ²⁹ Het slagen van 'onze abnormalen' zou, volgens De Boer, afhangen van de wijze waarop de maatschappij 'hen in hun speciale invaliditeit' tegemoet zou komen. De Boer (1922) 19.
- ³⁰ Ongeveer 35% van de oud-leerlingen kon direct bij een baas geplaatst worden. Voor 40% was het vrij moeilijk, voor 15% was het zeer moeilijk en 10% was totaal ongeschikt voor plaatsing bij een baas. De Boer (1923) 182.
- ³¹ De brief is opgenomen in *De nazorg voor het Buitengewoon Onderwijs te Amsterdam*. Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (1948) 5-6.
- ³² Brants (2004) 49-50.
- ³³ Brants (2004) 51-52.
- ³⁴ Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (1948) 20; Berichten en Mededelingen (1929) 241.
- ³⁵ Berichten en Mededelingen (TvBO) 241; Brants (2004) 51-52.
- ³⁶ TvBO (1929) 241; Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (1948) 20.
- ³⁷ Calliber (1928) 175.
- ³⁸ Van Ginkel (1928) 20.
- ³⁹ Hiemstra (1921) 143; Brants (2004) 35.
- ⁴⁰ Het avondonderwijs had tevens tot doel de leerlingen die de school verlieten weg te houden van de gevaren die vooral voor de zwakzinnige jeugd in 'de straat en de bioscoop' te vinden waren. Onderwijsverslag (1928-1929) 228.
- ⁴¹ Lager Onderwijswet 1920, Artikel 21 lid 5.
- ⁴² De gemeente Haarlem vond bijvoorbeeld dat er geen subsidie verleend kon worden aan het avondonderwijs als leerlingen boven de leerplichtige leeftijd het gewone lager onderwijs verlaten hadden uit het 2e, 3e of 4e schooljaar en nu naar het buitengewoon vervolgonderwijs wilden. Hiemstra (1921) 144.
- ⁴³ Hiemstra (1921) 144-145.
- ⁴⁴ Hiemstra (1921) 144-150.
- ⁴⁵ Dit voorstel werd ondertekend door S. Hiemstra, S. Houtkooper, F.A. van Riet, E.P. Schuyt en C. Visser. Hiemstra e.a. (1921a) 25-26.
- ⁴⁶ Vos (1921b) 57.
- ⁴⁷ Raadsbesluit van 21 juni 1922. Berichten en Mededelingen (1922) 160; Mol & Schuyt (1932) 3.
- ⁴⁸ Benoemd werden P. de Boer, E. ten Broeke, L. Broekhuizen, B. Damen, H. Paul, F.A. van Riet, E.P. Schuyt, W.J. Speller en R.H.P. Wening. Mol & Schuyt (1932) 3.
- ⁴⁹ Schreuder, P.H. (1924g).
- ⁵⁰ Gegevens ontleend aan Berichten en Mededelingen (1924) 187.

- 51 P.G. Schreuder had op basis van het Haarlemse rapport berekend dat 3/10 van de oud-leerlingen zich na verloop van tijd zelfstandig zou kunnen redden in de maatschappij. Voor 3/10 verdiende een werkinrichting de voorkeur en voor 4/10 van de leerlingen bleef plaatsing in de maatschappij eerste keus, hoewel zij voor de helft niet in eigen onderhoud kon voorzien. Schreuder, P.G. (1928a) 90-91; 288. Zie ook Vlietstra, Kingma & Holl (1974) 141.
- 52 Berichten en Mededelingen (1925) 24-25.
- 53 Die avond zou benut kunnen worden voor 'het houden van besprekingen' met oud-leerlingen, ouders en werkgevers. Daarnaast kon hij administratief werk verrichten. Berichten en Mededelingen (1925) 58.
- 54 Berichten en Mededelingen (1925) 57-60; 203. In het *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* werd het Haarlemse rapport door Van Voorthuijsen besproken. Hij onderschreef de conclusies van het rapport. Van Voorthuijsen (1925f).
- 55 Berichten en Mededelingen (1926) 32.
- 56 Berichten en Mededelingen (1927) 84.
- 57 De secretaris van de Amsterdamse afdeling van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, de onderwijzer I.C. van Houte zou het standpunt blijven verdedigen dat een goed geregelde nazorg noodzakelijk was als vervolg op het buitengewoon onderwijs. Zie Van Houte (1940) 30-31.
- 58 Edens (1927a) 64-66; Het Hoofdbestuur (1927) 80; Edens (1927b) 136.
- 59 Edens (1927c) 207; Berichten en Mededelingen (1927) 249.
- 60 Dit rapport was voorzien van een drietal bijlagen. De eerste bijlage betrof de resultaten van het voorbereidend vakonderwijs voor zwakzinnigen in boekbinden en schoenmaken te Rotterdam. De tweede bijlage was een verslag van de huishoudklas voor meisjes te Haarlem en de derde bijlage was een overzicht van de nazorg voor zwakzinnigen in Duitsland, Engeland en België. Visser (1928b) 244-251.
- 61 Interessant bij het onderzoek naar de nazorg is dat er ook vier scholen voor rooms-katholiek buitengewoon onderwijs meewerkten. Dat waren rooms-katholieke scholen uit Amsterdam, Den Haag, Delft en Haarlem. Visser (1928b) 240-243.
- 62 Vormen van arbeid die in het leerplan opgenomen zouden kunnen worden waren: boekbinden en kartonwerk, mattenvlechten en rietvlechten, stoelmatten, weven, timmeren van eenvoudige voorwerpen en verven. Visser ((1928b) 229.
- 63 Visser ((1928b) 229.
- 64 Visser ((1928b) 239.
- 65 Van der Waals (1928b) 182-184.
- 66 De Boer & Hoogland (1928b) 60.
- 67 Het Hoofdbestuur (1928) 72-73; Van der Waals (1928a) 130.
- 68 Op dit punt was de commissie verdeeld. Dit 'voorbereidend vakonderwijs' voor de zeer goede debielen vond De Boer niet nodig, omdat de oud-leerlingen nooit geschoolde vakmensen zouden worden en het op die leeftijd ook nog niet uit te maken was of ze later geschoolde arbeid zouden verrichten. Visser (1928b) 233-234.
- 69 Inspecteur Van Voorthuijsen participeerde in de discussie en deelde de mening dat vakonderwijs niet geschikt was voor de oud-leerlingen. Visser (1928b) 234.
- 70 Onderwijsverslag (1928 -1929) 226.
- 71 De Boer (1932) 219.
- 72 In de Verbandscommissie participeerden 21 verenigingen of instellingen. Dit waren jeugdverenigingen, Pro Juventute, Leger des Heils, Doorgangshuis, diaconieën, etc.. Schuyt (1936) 30.
- 73 Schuyt, E.P. (1936) 32.
- 74 Berichten en Mededelingen (1933) 149.
- 75 De volgende lezingen werden gehouden: 'Über den partiellen Leistungsausfall' in Den Haag, 'Schwachsinnige in Schule Und Leben' in Utrecht, 'Lebensnöte in der Jugend' en 'Erziehungsberatung bei Karakterschwierigkeiten' in Amsterdam. Schreuder, P.H. (1933i) 206-208.
- 76 Onderwijsverslag (1934) 375.
- 77 De Vries e.a. (1931).

- ⁷⁸ Onderwijsverslag over 1931 (1933) 544.
- ⁷⁹ In 1920 was Dordrecht een zeehavenstad met 54.093 inwoners. Kooij & Sleebe (2000) 66.
- ⁸⁰ Wepster (1923) 169.
- ⁸¹ Deze vereniging verleende een bijdrage van 4 cent per persoon per uur tot een maximum van f. 16,-- per persoon per kwartaal. Wepster (1923) 169.
- ⁸² Wepster (1929) 157.
- ⁸³ Wepster (1923) 170.
- ⁸⁴ In 1923 was er bij de werkinrichting een tekort van f. 2661,15 op de exploitatie van f. 8969,99. Wepster (1923) 172.
- ⁸⁵ In de jaren twintig kreeg de Dordtse werkinrichting jaarlijks ook een subsidie van f. 50,-- van de Vereniging tot Nut van 't Algemeen. Brants (2004) 99.
- ⁸⁶ Wepster (1924); Schreuder, P.H. (1926h).
- ⁸⁷ De meerdere kosten voor de gemeente bedroegen f. 500,-- (voor het avondonderwijs), f. 750,-- (salaris van het hoofd van de nazorg) en f. 200,-- (administratiekosten). Schreuder, P.H. (1926h) 163.
- ⁸⁸ Een afdeling voor leerlingen met een meervoudige beperking werd officieel mogelijk in 1964. Wesselings & Hermsen (1967) 4.
- ⁸⁹ Berichten en Mededelingen (1929) 20.
- ⁹⁰ J.M. Baart de la Faille was hoogleraar in de sociale en gerechtelijke geneeskunde in Groningen en Utrecht. Remijnse (1947).
- ⁹¹ Jacobs (1937g) 56.
- ⁹² Wepster (1947) 38.
- ⁹³ Berichten en Mededelingen (1926) 55-56.
- ⁹⁴ Berichten en Mededelingen (1927) 19.
- ⁹⁵ Berichten en Mededelingen (1928) 48; 136.
- ⁹⁶ In 1926 had zij haar boek *Erfelijkheid bij den mensch en eugenetiek* gepubliceerd. Van Herwerden (1926).
- ⁹⁷ Van Herwerden noemde in haar artikel de regeling in Denemarken, waar op de eilandjes Sprogö en Livö in de Groote Belt mannelijke en vrouwelijke zwakzinnigen afzonderlijk van elkaar waren ondergebracht. Zie ook Van Herwerden (1926) 434-436.
- ⁹⁸ Van Voorthuysen (1929e) 274.
- ⁹⁹ Reinink, oud-onderwijzer aan Guyot, was ook bestuurslid van de Vereniging voor Spraakleraren en had samen met Van Voorthuysen de spraaklessen in Groningen georganiseerd. Van Voorthuysen (1919h) 15-18.
- ¹⁰⁰ Berichten en Mededelingen (1930) 64.
- ¹⁰¹ Om voor subsidie in aanmerking te komen moest de werkinrichting dan wel lid zijn van de Centrale Vereniging ter Behartiging van de Belangen van Zenuw- en Zielszieken. Deze vereniging trad namelijk voor de provincie op als subsidieverdeler. Brants (2004) 96.
- ¹⁰² Dit gold voor 15% van het jaarsalaris van de nazorgambtenaar en 10% van de verdere kosten. Verder 20% van de netto-kosten van het avondonderwijs en 5 cent per werkuur ten behoeve van de leerlingen die in een werkinrichting waren geplaatst, tot een maximum van f. 0,35 per dag en f. 2,10 per week. Berichten en Mededelingen (1930) 307.
- ¹⁰³ Een klein deel van de kosten werd hiermee gedekt. De dagelijkse leiding van de werkinrichting lag bij 'werkmeesters'. Die verdienden tussen de 600 (Hilversum) en 2100 (Dordrecht) gulden per jaar. Van Voorthuysen (1929 e) 279.
- ¹⁰⁴ Gegevens ontleend aan Van Voorthuysen (1929 e) 278-279. Voor Haarlem is de gemeentelijke subsidie aangehouden zoals vermeld in Berichten en Mededelingen (1925) 59.
- ¹⁰⁵ Visser (1928b) 228.
- ¹⁰⁶ De vereniging Zorg voor het Achterlijke Kind steunde de werkinrichtingen financieel maar was ook financieel verantwoordelijk voor de uitzending van leerlingen naar de gezondheidskolonie in Ede.
- ¹⁰⁷ Amsterdam werd in aantal gevolgd door Arnhem met 80, Rotterdam met 58 en Haarlem met 56 patiënten. Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 82-89.

- ¹⁰⁸ Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 82-89.
- ¹⁰⁹ Een onderzoek van Van Voorthuysen in 1935 onder de bestaande werkinrichtingen had uitge-
wezen dat bij opheffing van de werkinrichtingen een derde van de patiënten terstond naar een
gesticht zou moeten. Schuyt (1936) 28. Dat percentage was twee jaar later opgelopen tot 44%.
Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 82-89.
- ¹¹⁰ Groot Emaus is onderdeel van de stichting 's Heerenloo, in 1891 opgericht als Vereeniging tot
opvoeding van idiote en achterlijke kinderen door ds. W. v.d. Berg (1850-1890), pionier van het
buitengewoon onderwijs.
- ¹¹¹ P. (1927) 246. Zie ook Jelgersma, H.C. (1930); Schuyt (1936).
- ¹¹² Gegevens ontleend aan Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 82-89. Zie ook Kingma (1984) 19.
- ¹¹³ Van de 58 scholen die de nazorg hadden georganiseerd waren er 36 openbaar, 7 protestants-chris-
telijk, 11 rooms- katholiek en 4 bijzonder neutraal. *Centraal Bureau voor de Statistiek* (1939) 28;
Onderwijsverslag (1938) 83.
- ¹¹⁴ Grooteboer (1927) 75.
- ¹¹⁵ Schreuder P.G. (1929a) 231.
- ¹¹⁶ De notulen van deze eerste vergadering zijn opgenomen in het jubileumboek van de Nederland-
sche Vereeniging voor Sociaal pedagogische Zorg. Kingma (1984) 16.
- ¹¹⁷ Brants (2004) 139-141.
- ¹¹⁸ Oprichting van een aparte vereniging van nazorgsambtenaren werd door Van Voorthuysen
gestimuleerd, want hierdoor kon meer eenheid in beleid worden gerealiseerd. Vlietstra,
Kingma & Holl (1974) 141.
- ¹¹⁹ *Berichten en Mededelingen* (1932) 115-117.
- ¹²⁰ Van Voorthuysen (1934c) 257; *Onderwijsverslag* (1932) 319-320.
- ¹²¹ Christ (1932) 226-228. Zie ook Baptist (1934) 134-142.
- ¹²² Het bestuur werd met instemming van 'de voornaamste autoriteiten' gevormd door mr. W.A.
Brouwers, mr. W.J.H.M. Merckelbach, kapelaan E.J.H.M. Tilmans en broeder J. Baptist. Baptist
(1934) 135.
- ¹²³ Kingma (1984) 19-20.
- ¹²⁴ Schuyt (1936) 6-7; Vlietstra, Kingma & Holl (1974) 141.
- ¹²⁵ Vlietstra, Kingma & Holl (1974) 145.
- ¹²⁶ Kingma (1984) 25.
- ¹²⁷ Kingma (1984) 25, 31.
- ¹²⁸ De plaatselijke verenigingen Arbeid voor Onvolwaardigen vonden dikwijls hun oorsprong in de
bestrijding van het alcoholisme. Zie bijvoorbeeld Haags gemeentearchief 0586-01, Vereeniging
A.V.O..
- ¹²⁹ Brants (2004) 79.
- ¹³⁰ *Berichten in MgadAVOa* (1930) 134.
- ¹³¹ Statuten en huishoudelijk reglement van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van den
arbeid voor onvolwaardige Arbeidkrachten. *MgadAVOa* (1939) 107, artikel 2.
- ¹³² *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 31.
- ¹³³ P.J.M. Aalberse was rooms-katholiek politicus, lid van de Tweede Kamer in de periode 1903 tot
1948, en minister van Arbeid van 1918 tot 1925. Parlement.com/P.J.M. Aalberse.
- ¹³⁴ *Berichten en Mededelingen* (1929) 246-247.
- ¹³⁵ *Onderwijsverslagen* (1928-1929) 229; (1930) 411; (1931) 529.
- ¹³⁶ D. (1939) 2-4; 28-32.
- ¹³⁷ *Berichten en Mededelingen* (1928) 185; Van der Waals (1930) 84.
- ¹³⁸ *Berichten en Mededelingen* (1929) 19.
- ¹³⁹ De belangrijkheid van dit congres werd benadrukt, doordat Z.K.H. Prins Hendrik de officiële
opening verrichtte, nadat zowel Slotemaker de Bruïne, minister van Arbeid, Handel en Nijverheid,
als W. v.d. Vlugt, burgemeester van Amsterdam, een openingsrede had gehouden. *Handelingen van
het A.V.O.-congres Amsterdam 8-12 oktober 1928* (1929) VII.

- ¹⁴⁰ Berichten en Mededelingen (1928) 134; 265. Zie ook de Handelingen van het A.V.O.-congres (1928).
- ¹⁴¹ Herderschêe (1928j) 96-97.
- ¹⁴² Herderschêe (1928d) 16.
- ¹⁴³ Van Voorthuijsen (1929a) 59.
- ¹⁴⁴ Deze regeling was er gekomen vanwege het grote aantal oorlogsinvaliden. Van Voorthuijsen (1929a) 67.
- ¹⁴⁵ Van Voorthuijsen (1929a) 69.
- ¹⁴⁶ Van Voorthuijsen (1928e) 9.
- ¹⁴⁷ Van Voorthuijsen (1928b) 306.
- ¹⁴⁸ Schreuder, P.H. (1928k) 306-307.
- ¹⁴⁹ Mededeling in *MgadAVOa* (1930) 134.
- ¹⁵⁰ Berichten en Mededelingen (1930) 130.
- ¹⁵¹ Edens (1929) 17.
- ¹⁵² Kingma (1984) 21.
- ¹⁵³ Brants (2004) 147-151.
- ¹⁵⁴ Deze staatscommissie was ingesteld bij KB van 12 april 1929.
- ¹⁵⁵ Bij de betrokken verenigingen was 'heftig verzet' tegen het gebruik van de term 'onvolwaardig'. De staatscommissie meende toch de term te moeten gebruiken, omdat dit woord 'burgerrecht' had gekregen. *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 31.
- ¹⁵⁶ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 11.
- ¹⁵⁷ De commissie bestond uit 27 leden. De leden waren afkomstig uit werkgevers- en werknemersverenigingen, en verder waren er artsen en directeurs van de verschillende instituten of inrichtingen voor 'onvolwaardigen' tot lid benoemd. *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 14-16.
- ¹⁵⁸ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 25.
- ¹⁵⁹ In deze paragraaf is de mening van de schoolarts Van Voorthuijsen duidelijk te herkennen. Vergelijk Van Voorthuijsen (1912a).
- ¹⁶⁰ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 48-49.
- ¹⁶¹ Van Voorthuijsen (1921c) 3; Herderschêe (1937a) 48.
- ¹⁶² *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 57.
- ¹⁶³ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 77.
- ¹⁶⁴ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 95-97.
- ¹⁶⁵ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 94; 98.
- ¹⁶⁶ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 99.
- ¹⁶⁷ In Den Haag was in 1932 een regeling getroffen waarbij voor afgekeurde sollicitanten op een gemeentelijke betrekking gekeken werd naar een baan waarin ze wel konden werken. In Noord-Holland waren gedeputeerden tot een regeling gekomen waarbij 'onvolwaardigen' met een speciale arbeidsovereenkomst te werk konden worden gesteld. *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 101-102.
- ¹⁶⁸ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 106-107.
- ¹⁶⁹ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 110.
- ¹⁷⁰ Berichten en Mededelingen (1940) 35.
- ¹⁷¹ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 120.
- ¹⁷² Er zou een fonds gevormd moeten worden door Rijk, provincies en gezamenlijke gemeentes. Ieder zou dan een derde deel voor zijn rekening moeten nemen en daarbij werd rekening gehouden met het aantal inwoners. *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 121; 127.
- ¹⁷³ Brants (2004) 150-151.
- ¹⁷⁴ Met de nazorg werd ook een eventuele gestichtsoptname voorkomen. Mol & Schuyt (1932) 62-63.

Werkveld: casus Den Haag

- ¹ De schoolopziener besloot met het advies aan de minister om minder te luisteren naar de wensen van de onderwijzers en meer aandacht te geven aan 'de belangen van de kinderen'. Onderwijsverslag (1921) 187.
- ² Na de Eerste Wereldoorlog verzuimden veel leerplichtige kinderen de school om in de landbouw of thuis te werken. Ook heerste in 1918-1919 de Spaanse griep waardoor veel scholen wekenlang gesloten werden. Onderwijsverslagen (1918) 2, 15, 16, 84, 124; (1919) 37.
- ³ Casimir (1927) 52.
- ⁴ Nijs & Sillevs (2005) Deel III, 40.
- ⁵ Nijs & Sillevs (2005) Deel III, 247; Gemeenteverslagen (1921) 70,75; (1940) Bijlage 41, 31.
- ⁶ Van Voorthuysen (1923a) 117; Vos (1923).
- ⁷ Vos (1923); Onderwijsverslag (1923-1924) 243.
- ⁸ Berichten en Mededelingen (1923) 207-208.
- ⁹ De R.K. Schoolvereniging kocht dit patriciërshuis, Prinsengracht 10, van de gemeente Den Haag. Willemsen (1925) 170.
- ¹⁰ Gedeeltelijk, omdat de verwervingskosten van de school niet gesubsidieerd werden.
- ¹¹ Johannes Baptist de la Salle (1651-1719), theoloog en priester, zette zich in voor het onderwijs aan de armen en werd in 1900 heilig verklaard. Zie [www.heiligen.net/Johannes Baptist de la Salle](http://www.heiligen.net/Johannes%20Baptist%20de%20la%20Salle).
- ¹² Sint Servatius (... - 384) was de eerste bisschop van Maastricht. Hij werd aan het einde van de zesde eeuw door een van zijn opvolgers heilig verklaard. [www.heiligen.net/Sint Servatius](http://www.heiligen.net/Sint%20Servatius).
- ¹³ Baptist (1925) 125.
- ¹⁴ Dr. H. Pierson (1834-1923) was predikant en werd in 1876 directeur van de in 1847 door de predikant O.G. Heldring opgerichte inrichting voor jongeren met ernstige gedragsproblemen in Zetten. Zie website O.G. Heldringstichting.
- ¹⁵ De school en twee leerkrachten werden voorlopig ondergebracht in een gedeelte van de openbare school aan het Vaillantplein. Berichten en Mededelingen (1923) 208.
- ¹⁶ Schreuder, P.H. (1923e) 199.
- ¹⁷ Schreuder, P.H., Vos & Herderschêe (1929k) 231.
- ¹⁸ Onderwijsverslag (1923-1924) 243.
- ¹⁹ P.H. Schreuder was lid van het 'werkcomité' van de leergang *De Elementaire verstandsoefeningen* waarvan Herderschêe adviseur was. Van Riet en Schuijt (1921) 81. De Vereniging van Onderwijzers en Artsen werd lid van de in 1923 opgerichte Vereniging tot bevordering van elementaire verstandsoefeningen. Kraak (1924); Vos (1924b) 80.
- ²⁰ Berichten en Mededelingen (1938) 212.
- ²¹ Gemeenteverslagen (1921) 70; (1922) Bijlage 43, 17; (1923) Bijlage 44, 15; (1924) Bijlage 40, 13; (1925) Bijlage 17, 13; (1926) Bijlage 28, 12; (1927) Bijlage 31, 12; (1928) Bijlage 36, 13; (1929) Bijlage 49, 11; (1930) Bijlage 39, 12; (1931) Bijlage 41, 11; (1932) Bijlage 41, 12; (1933) Bijlage 40, 13; (1934) Bijlage 41, 12; (1935) Bijlage 41, 9; (1936) Bijlage 40, 9; (1937) Bijlage 30, 9; (1938) Bijlage 40, 8; (1939) Bijlage 41, 9; (1940) Bijlage 41, 10; (1941) A3, 3; (1942) A3, 4; (1943) A3, 4; (1944) A3, 4; (1946) Bijlage 39, 5; (1947) Bijlage 39, 3-4; (1950) Bijlage 40 (1), 9-10.
- ²² Van Riet (1929b) 15.
- ²³ Van Riet (1929b) 15-16.
- ²⁴ De commissie stelde voor om in de grotere plaatsen met meer dan 100.000 inwoners zelfstandige scholen op te richten. Van Riet (1929b) 80.
- ²⁵ Gemeenteverslag (1950) Bijlage 40 (1), 9-10.
- ²⁶ Ook landelijk wordt van zijn expertise geprofiteerd. In 1926 houdt van Poelje op de jaarvergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen een inleiding over de 'fanciële kant van de zwakzinnigenzorg te plattelande'. Vos (1926) 85-89.
- ²⁷ Van der Waals (1930b) 170.
- ²⁸ Schreuder, P.H. (1932e) 146, 161.
- ²⁹ Onderwijsverslag (1933) 375.

- ³⁰ Van der Waals (1933) 72.
- ³¹ Handelingen van de gemeenteraad van Den Haag van 11 april 1932, 260-268.
- ³² Berichten en Mededelingen (1932) 114-115.
- ³³ Gemeenteverslag (1938) Hoofdstuk 9, 186; (1939) Bijlage H, 28.
- ³⁴ Schreuder, P.G. (1937) 12.
- ³⁵ Berichten en Mededelingen (1937) 102-103.
- ³⁶ De brief is opgenomen in *CuhCBO* (1937) 2, 6-7.
- ³⁷ Zie bijvoorbeeld Onderwijsverslagen (1930) 313; (1932) 163;
- ³⁸ Zie bijvoorbeeld Gemeenteverslagen (1937) Bijlage 40, 8; (1938) Bijlage 40, 7; (1939) Bijlage 41, 9; (1940) Bijlage 41,10.
- ³⁹ Swanenburg de Veye (1937c) 22, 41.
- ⁴⁰ Gemeenteverslagen (1921) Bijlage 47, 14; (1922) Bijlage 43, 16; (1923) Bijlage 44, 14; (1924) Bijlage 40, 12; (1925) Bijlage 17, 12; (1926) Bijlage 28, 12; (1927) Bijlage 31, 12; (1928) Bijlage 36, 13; (1929) Bijlage 49, 11; (1930) Bijlage 39, 11; (1931) Bijlage 41, 10; (1932) Bijlage 41, 11; (1933) Bijlage 40, 12; (1934) Bijlage 41, 12; (1935) Bijlage 41, 8; (1936) Bijlage 40, 8; (1937) Bijlage 30, 8; (1938) Bijlage 40, 7; (1939) Bijlage 41, 9; (1940) Bijlage 41, 10; (1941) A3, 3; (1942) A3, 4; (1943) A3, 4; (1944) A3, 3; (1946) Bijlage 39, 4; (1947) Bijlage 39, 3; (1948) Bijlage 41, 4; (1949) Bijlage 40, 3; (1950) Bijlage 40 (1), 4.
- ⁴¹ Gemeenteverslagen (1946) Bijlage 39, 4; (1947) Bijlage 39, 3; (1948) Bijlage 41, 4; (1949) Bijlage 40, 3.
- ⁴² Onderwijsverslag (1926-1927) 256.
- ⁴³ Onderwijsverslag (1926-1927) 256.
- ⁴⁴ Onderwijsverslag (1934) 371.
- ⁴⁵ Lager Onderwijswet 1920, artikel 70.
- ⁴⁶ Jacobs (1938a).
- ⁴⁷ Die ontheffing kon verleend worden als er sprake was van een 'bijzondere inrichting van het onderwijs'. Lager Onderwijswet 1920, artikel 25, lid vijf.
- ⁴⁸ Van der Waals (1938) 93.
- ⁴⁹ Jacobs (1946g) 49-50.
- ⁵⁰ Van Houte (1939) 250-251.
- ⁵¹ Vergelijk Zola (1973) 11-14.
- ⁵² Jacobs (1946g).
- ⁵³ Linthorst (1937) 128.
- ⁵⁴ Gemeenteverslag (1921) Bijlage 47, 16.
- ⁵⁵ Voor het vormen van een afzonderlijke afdeling voor het ulo-onderwijs was het aantal leerlingen te gering. Onderwijsverslag (1925) 281.
- ⁵⁶ De Vries, e.a. (1931) 167.
- ⁵⁷ Gemeenteverslag (1930) Bijlage 39, 14.
- ⁵⁸ Gemeenteverslagen (1921) 70; (1922) Bijlage 43, 17; (1923) Bijlage 44, 15; (1924) Bijlage 40, 13; (1925) Bijlage 17, 13; (1926) Bijlage 28, 12; (1927) Bijlage 31, 12; (1928) Bijlage 36, 13; (1929) Bijlage 49, 11; (1930) Bijlage 39, 12; (1931) Bijlage 41, 11; (1932) Bijlage 41, 12; (1933) Bijlage 40, 13; (1934) Bijlage 41, 12; (1935) Bijlage 41, 9; (1936) Bijlage 40, 9; (1937) Bijlage 30, 9; (1938) Bijlage 40, 8; (1939) Bijlage 41, 9; (1940) Bijlage 41, 10; (1941) A3, 3; (1942) A3, 4; (1943) A3, 4; (1944) A3, 3; (1945) A3, 4; (1946) Bijlage 39, 5; (1947) Bijlage 39, 4; (1950).
- ⁵⁹ Inspecteur Van Voorthuijsen plaatste een kritische kanttekening bij deze ontwikkeling. Bij deze kinderen was immers geen sprake van slechthorendheid. Van Voorthuijsen (1935b) 54; (1935d) 230. In het KB van 1967 werd de School voor kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden als aparte schoolsoort opgenomen. Wesseling & Hermen (1967) 7.
- ⁶⁰ Van Poelje had zelf een spraakgebrek. Vanwege een schisis kon hij na zijn onderwijsersopleiding niet voor de klas staan. Parlement.com/mr. G.A. van Poelje
- ⁶¹ Een ministerieel besluit kan gewijzigd of ingetrokken worden. De Kamer hoeft daarbij niet geraadpleegd te worden.

- ⁶² Linthorst was onderwijzer aan het doofstommeninstituut in Rotterdam voordat hij onderwijzer werd bij P.H. Schreuder. Hij werd achtereenvolgens hoofd van een school voor zwakzinnigen, hoofd van de school voor slechthorenden in Den Haag en directeur van het doofstommeninstituut te Rotterdam. Hij was medeoprichter en bestuurslid van de Vereeniging voor Logopaedie. Berichten en Mededelingen (1949) 152.
- ⁶³ Goedegebuure (1936) 85.
- ⁶⁴ *Logopaedie en Phoniatrie* (1934) 92.
- ⁶⁵ De aan deze school verbonden schoolarts had het steeds drukker gekregen. In 1930 werden er ongeveer 4500 consulten verleend en dit aantal liep op tot 7088 in 1940. Gemeenteverslagen (1930) Bijlage 39, 14; (1940) Bijlage 41, 11.
- ⁶⁶ In het KB van 1967 werd het onderwijs aan leerlingen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden opgenomen als aparte schoolsoort in het buitengewoon onderwijs. Wesseling & Hermesen (1967) 7.
- ⁶⁷ Linthorst (1931) 32.
- ⁶⁸ Onderwijsverslagen (1930) 409; (1934) 361.
- ⁶⁹ Linthorst (1931) 23-33.
- ⁷⁰ Harmsen (1952) 64-65.
- ⁷¹ Gemeenteverslag (1921) Bijlage 47, 16-17.
- ⁷² Gemeenteverslagen (1921) Bijlage 47, 17; (1922) Bijlage 43, 20; (1923) Bijlage 44, 17; (1924) Bijlage 40, 14; (1925) Bijlage 40, 14; (1926) Bijlage 28, 14; (1927) Bijlage 31, 15; (1928) Bijlage 36, 16; (1929) Bijlage 39, 15; (1930) Bijlage 39, 15; (1931) Bijlage 41, 14; (1932) Bijlage 41, 15; (1942) A3, 5; (1943) A3, 5; (1944) A3, 4; (1945) A3, 5; (1946) Bijlage 39, 6; (1947) Bijlage 36, 5; (1948) Bijlage 41, 8.
- ⁷³ In deze commissie hadden zitting Van der Meulen, wethouder van Onderwijs als voorzitter, en Hooftman, hoofd van een openbare lagere school, als secretaris. Gemeente-inspecteur De Vries en schoolarts Swanenburg de Veye waren de overige leden. Gemeenteverslag (1922) Bijlage 43, 19-20.
- ⁷⁴ Gemeenteverslag (1924) Bijlage 40, 14.
- ⁷⁵ Berichten en Mededelingen (1940) 60.
- ⁷⁶ Berichten en Mededelingen (1927) 229.
- ⁷⁷ Linthorst (1931) 32.
- ⁷⁸ Van de oud-leerlingen hadden er inmiddels 33 twee verschillende beroepen, 12 drie beroepen en 5 vier beroepen. De 64 die nog in hetzelfde beroep werkzaam waren hadden het beroep van loopjongen (13), sjouwer (13) of waren werkzaam bij een drukkerij (4), een kapper (5), een bakker (4) en smid (3) een bloemist (3) of een meubelmaker (3). Tweemaal werden de beroepen van chauffeur, elektricien, stoffeerder en schilder genoemd, en eenmaal van suikerwerker, boekbinder, grondwerker, telegrambesteller, koetsier, kleermaker, kartonwerker en werkzaam bij 'de bleeker'. Fries (1925) 196.
- ⁷⁹ Fries (1925) 193-197.
- ⁸⁰ Een ingestelde commissie kwam nog met het plan een arbeidsklas te verbinden aan de school. Het college van B en W ging niet akkoord met dit voorstel. Berichten en Mededelingen (1923) 160.
- ⁸¹ De term bureaupedagogiek had P.H. Schreuder ook gebruikt in zijn reactie op het KB van 1923. Voor hem stonden de belangen van de leerlingen onvoorwaardelijk voorop. Zie Schreuder, P.H. (1923e) 201.
- ⁸² Schreuder, P.H. (1923f) 184.
- ⁸³ Artikel 71.3 van de Lager Onderwijswet van 1920.
- ⁸⁴ De discussie ging verder over de inhoud van de vakken, de docenten, de lestijden, de salarissen en de plaats van vestiging. Berichten en Mededelingen (1924) 204.
- ⁸⁵ In deze contracten werden niet alleen de lonen vastgesteld naar de arbeidsprestatie van normale werknemers, maar ook de vereiste vakopleiding. Van Praagh (1928) 152.
- ⁸⁶ Vermoedelijk had Jacobs dit plan ingediend na overleg met Van Voorthuijsen, een groot voorstander van werkklassen. Jacobs (1929b) 63. Vergelijk Onderwijsverslag (1926-1927) 256; Onderwijsverslag (1934) 371-372; Van Voorthuijsen (1936c) 217-218

- ⁸⁷ In de werkklas werd aandacht geschonken aan 'cartonnagewerk, biezen vlechten, borstel- en kwasten maken, eenvoudig verfwerk en timmerarbeid', het was geen vakgerichte opleiding. Jacobs (1929b) 63.
- ⁸⁸ Onderwijsverslag (1929) 185.
- ⁸⁹ De werkklassen, later zelfstandige afdelingen voor voortgezet onderwijs, werden gerekend tot het buitengewoon lager onderwijs. Pas in het voorjaar van 1920 kwamen de leerkrachten in de bekostiging voor het voortgezet onderwijs.
- ⁹⁰ Zie Jacobs (1929b) 63. In het KB van 1964 werd de mogelijkheid gegeven om aparte scholen c.q. afdelingen voor voortgezet onderwijs te stichten. Wesseling & Hermesen (1967) 4.
- ⁹¹ Deze budgetverhoging werd tegengehouden door een veto van De Geer, minister van Financiën. Berichten en Mededelingen (1929) 199.
- ⁹² Zie Beknopte biografie H.J. Jacobs.
- ⁹³ De installatie vond plaats op 19 mei 1928 door de wethouder van Onderwijs Van der Meulen. Voorzitter werd S. de Vries. Leden waren onder meer P.H. Schreuder namens de afdeling Den Haag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, zijn collega's J.W.F. Schäffer namens de vereniging Zorg voor het Achterlijk Kind en Vos namens de Vereniging voor Individueel Onderwijs. Van Praagh en oud-collega Blokpoel, inmiddels gemeente-inspecteur van het onderwijs, hadden eveneens zitting in deze commissie. Berichten en Mededelingen (1928) 42; 162. De Vries, e.a. (1931) 4.
- ⁹⁴ De Vries, e.a. (1931) 187-195.
- ⁹⁵ Jacobs (1931b) 84.
- ⁹⁶ Vries e.a. (1931) 1.
- ⁹⁷ Van Voorthuysen (1934b) 90.
- ⁹⁸ Jacobs, (1938f).
- ⁹⁹ *Centraal Bureau voor de Statistiek van het buitengewoon Onderwijs 1935-1938* (1939) 82-88.
- ¹⁰⁰ Voorzitter van de stichting was H.J. Borghols. Berichten en Mededelingen (1940) 23.
- ¹⁰¹ Sprekers waren de schoolhoofden E.P. Schuijt uit Haarlem en A.H.D. Wepster uit Dordrecht.
- ¹⁰² Schuyt, E.P. (1936) 27-28.
- ¹⁰³ Dersjant (1935) 7.
- ¹⁰⁴ Op 6 januari 1921 werd bij notaris Ch.A.E. Pool in Den Haag de akte van oprichting van de Naamloze Vennootschap Uitgeversmaatschappij Haga gepasseerd. Brandsma (2013) 59.
- ¹⁰⁵ BCvdUvA, Haga, nr. 1.
- ¹⁰⁶ BCvdUvA, Haga, nr. 7. In het telefoonboek uit 1915 zijn de broers Van Praagh vermeld als 'vleeschhandelaren'.
- ¹⁰⁷ Jacobs en Van Praagh hadden elkaar op de Haagse kweekschool ontmoet en bleven hun leven lang vrienden.
- ¹⁰⁸ De werkzaamheden werden vanuit huis gedaan. Aan de overkant van zijn huis had Jacobs een kleine opslagplaats gehuurd. Bron: R. Arlman.
- ¹⁰⁹ Jacobs jr. (1996) 4.
- ¹¹⁰ *Logopaedie en Phoniatrie* (1920) Bijblad bij no 4, VII.
- ¹¹¹ Berichten en Mededelingen (1927) 140-141.
- ¹¹² De prijs per kwartaal was f.1,75. Losse nummers kostten f. 0,20. De omvang was zestien pagina's.
- ¹¹³ In 1927 werd dit tijdschrift opgenomen in het blad *Jong Nederland* (1916-1931).
- ¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld de advertenties in *TuBO* van 1929: 'Voor iederen leeftijd een boekgeschenk'.
- ¹¹⁵ Berichten en Mededelingen (1931) 220.
- ¹¹⁶ Onderwijsverslag (1934) 386.
- ¹¹⁷ Jacobs, de drijvende kracht achter de uitgeverij, was toen 72 jaar. Voortzetting, onder de naam Haga-fonds, bij een gerenommeerde uitgeverij was voor de continuering de beste optie.
- ¹¹⁸ Jacobs (1932e) voorwoord.
- ¹¹⁹ Breukelaar (1928; 1929; 1940a; 1940b).
- ¹²⁰ Zie bijvoorbeeld inlegvel bij Hogewind, Moolenaar-Bijl, Dantzig, M. & Hanssen (1952).
- ¹²¹ Herderschêe (1934) 5-6.

Kennisonontwikkeling: buitengewoon onderwijs en eugenetica

- ¹ Noordman (1989) 16, noemt haar de 'voorvechtster bij uitstek van de eugenetica in Nederland'. Van Herwerden was terughoudend als het ging om een maatregel als sterilisatie en voor ideeën over rashygië deinsde zij terug. Van Herwerden (1929) 429-433; <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Herwerden>.
- ² Frets, gestichtsarts van Maasoord (Rotterdam), had onder andere een bezoek gebracht aan Californië, waar zesduizend zwakzinnigen waren gesteriliseerd. Zijn overtuiging was dat de bestrijding van 'onmaatschappelijkheid' moest bestaan uit eugenetische maatregelen. Noordman (1989) 14-15, 99.
- ³ Sanders (1936; 1941).
- ⁴ Zie Noordman (1989) 14-17.
- ⁵ <http://resources.huygens.knaw.nl/Herwerden>; Van Herwerden (1926); zie ook Noordman (1989) 93-96; Schellekens en Visser (1987) 41-44.
- ⁶ Van Herwerden (1926) 378.
- ⁷ Berichten en Mededelingen (1930) 149.
- ⁸ *Utrechts Dagblad* 1 mei 1929.
- ⁹ Van Voorthuijsen (1929e) 271; Van Herwerden (1929) 433-438.
- ¹⁰ Van Voorthuijsen (1929e).
- ¹¹ Onderwijsverslag (1930) 30.
- ¹² Schreuder, P.H. (1932a) 30.
- ¹³ Zie Schreuder, P.H. (1934h; 1935l).
- ¹⁴ Onderwijsverslag (1931) 527-528.
- ¹⁵ Onderwijsverslag (1931) 527.
- ¹⁶ Van Herwerden (1929) 438.
- ¹⁷ Noordman (1989) 190-194; Brants (2004) 116-117.
- ¹⁸ Jacobs (1941f) 1. Zie voor Frets ook Noordman (1989) 14-15.
- ¹⁹ Herderschêe (1915c) 89.
- ²⁰ Van Voorthuijsen (1925a) 15.
- ²¹ Van Voorthuijsen (1925a) 14.
- ²² Deze klassen hadden in dat jaar 45.719 leerlingen en waren verdeeld over 430 steden. Van Voorthuijsen (1925a) 14.
- ²³ Van Voorthuijsen (1925a) 15.
- ²⁴ Zie Van Voorthuijsen (1929a) 22-23. De Vereniging van Onderwijzers en Artsen had zich overigens al in 1910 uitgesproken tegen het vormen van afzonderlijke klassen. Vos (1910d) 43; Berichten en Mededelingen (1910) 62, 72.
- ²⁵ Zie ook Berichten en Mededelingen (1931) 134.
- ²⁶ Tegen het einde van 1958 hadden ruim 60.000 inwoners een gedwongen sterilisatie ondergaan. Schellekens & Visser (1987) 51.
- ²⁷ Noordman (1989) 17. Zie ook Schellekens & Visser (1987) 44-51.
- ²⁸ Zie Herderschêe (1934a) 63. Naar later ook bleek waren de gebruikte foto's geretoucheerd. Herderschêe (1955) 24. Zie eveneens Schellekens & Visser (1987) 46; Noordman (1989) 24; Graas (1996) 222.
- ²⁹ De Wood-commissie was in 1933 door de Engelse regering ingesteld om onderzoek te doen naar de wetenschappelijke vraagstukken in verband met zwakzinnigheid en de wenselijkheid van sterilisatie. Dit artikel was in 1934 geplaatst in het *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming* en vervolgens overgenomen door de redactie van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*. Turner (1934), noot redactie.
- ³⁰ De 'meerbekende gevallen uit Noord-Amerika' noemde Turner 'volkomen onbetrouwbaar'. Turner (1934) 113.
- ³¹ Het onderzoek waar Turner bij betrokken was betrof de oud-leerlingen van de scholen voor leerlingen met een verstandelijke beperking in Birmingham. Turner (1934) 113-114.
- ³² Van Voorthuijsen (1938b) 60-62.
- ³³ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 25.

- ³⁴ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 56-61.
- ³⁵ *Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 60. Na Denemarken volgde er sterilisatiewetten in Noorwegen, Zweden en Finland. Noordman (1989) 199.
- ³⁶ In Kopenhagen waren nog drie scholen voor 'debielen' en verder waren er in Denemarken aan drie scholen nog een klas voor deze leerlingen verbonden met op 31 december 1933 847 leerlingen geplaatst op deze scholen en klassen. Van Voorthuijsen (1936a) 58.
- ³⁷ Van Voorthuijsen (1936a) 58.
- ³⁸ Er bestond een wettelijke regeling dat artsen en onderwijzers vermoedelijke gevallen van zwakzinnigheid moesten doorgeven aan een plaatselijke commissie. Alle politieke partijen en ook de kerk - 91% van de Denen behoorde tot dezelfde (Lutherse) kerkelijke gezindte - waren het eens met de zienswijze dat de zorg gedragen moest worden door de staat. Daardoor konden de verschillende wetten (1929, 1934, 1938) en daarmee samenhangende kwesties als sterilisatie vrij gemakkelijk geregeld worden. Leerkamp (1947d) 94; Steketee (1948).
- ³⁹ Van Voorthuijsen (1936a) 60; Zie ook Van Herwerden (1926) 382-383.
- ⁴⁰ Van Voorthuijsen (1936a) 61.
- ⁴¹ Van Voorthuijsen (1936a) 61-62.
- ⁴² Van Voorthuijsen (1936a) 76-77. Zie ook Van der Wal (1939) 235.
- ⁴³ Er moest een medische verklaring voor het misdrijf zijn en de ingreep moest de zekerheid geven dat herhaling niet meer zou voorkomen. Van Voorthuijsen (1936a) 62.
- ⁴⁴ Van Voorthuijsen (1936a) 60.
- ⁴⁵ Van Herwerden (1929) 435-436.
- ⁴⁶ Van Voorthuijsen (1938b) 61-62.
- ⁴⁷ Op dat moment bood de Kellerinrichting in Brejning plaats aan 2170 patiënten. Hij meldde in zijn lezing dat in de Kellerinrichting ongeveer zestig sterilisaties per jaar werden uitgevoerd. Leerkamp (1947d).
- ⁴⁸ Zo waren er hechte banden tussen het instituut van Trüper in Jena en het instituut van A.J. Schreuder in Arnhem. Jaarlijks werden er over en weer werkbezoeken afgelegd. Zie Schreuder, A.J. (1921).
- ⁴⁹ In 1919 werd de Nationaal Socialistische Arbeiderspartij (NSDAP) opgericht.
- ⁵⁰ Herderschee (1922f) 170.
- ⁵¹ Herderschêe (1922f) 171.
- ⁵² Er werd door de staat zwaar geïnvesteerd in uitgaven voor het leger, de wegen en de oorlogsindustrie.
- ⁵³ Boek en Tijdschrift (1933) 168.
- ⁵⁴ *Die Hilfsschule* was het tijdschrift van het *Organ des Verbandes der Hilfsschulen Deutschlands*, de Duitse vereniging voor leerkrachten bij het buitengewoon onderwijs.
- ⁵⁵ Schreuder, P.G. (1933) 237.
- ⁵⁶ Genoemd werden de medici Höhne, dr. Hellguth en prof dr. Staemmler. Schreuder, P.G. (1933) 237.
- ⁵⁷ Schreuder, P.G. (1933) 238.
- ⁵⁸ In de boekrecensie 'het sterilisatievraagstuk' werd gepleit om vanuit christelijke overtuiging stelling te nemen tegen bewuste geboortebeperving. Schreuder. P.G. (1938) 5, 11.
- ⁵⁹ Fr. M. Ph. (1933).
- ⁶⁰ Zie ook Brants (2004) 116-117.
- ⁶¹ In Duitsland was op 1 januari 1934 de wet in werking getreden die regels gaf voor de sterilisatie van mannen en vrouwen die leden aan één van de volgende acht ziekten: aangeboren zwakzinnigheid, schizofrenie, manisch-depressieve psychose, erfelijke epilepsie, erfelijke St. Vitusdans, erfelijke blindheid, erfelijke doofheid en zware misvorming. *Verslag van de Staatscommissie inzake Onvolwaardige arbeidskrachten* (1938) 59-62.
- ⁶² P.H. Schreuder verwees daarbij naar de Engelse hoogleraar Punnet van de universiteit van Cambridge die berekende dat wil separatie en sterilisatie effect hebben het 22 generaties zou duren. Schreuder, P.H. (1934c) 21.

- ⁶³ Schreuder, P.H. (1934c) 21-22.
- ⁶⁴ Boek en Tijdschrift (1934) 131.
- ⁶⁵ Schreuder, P.H. (1935l).
- ⁶⁶ P.H. Schreuder baseerde zich op het artikel van Rijksvakgroepleider Schulrat A. Krampf. Krampf (1935).
- ⁶⁷ Schreuder, P.H. (1935l).
- ⁶⁸ Zie voor de toenemende verwevenheid van het nationaal-socialisme, eugenetische maatregelen en de *Heilpädagogik* in de dertiger jaren, Van Drenth (2019).
- ⁶⁹ Schreuder, P.H. (1935c) 270.
- ⁷⁰ De *Hilfsschule* kreeg een '*Sammelbeckenfunction*' en werd in het kader van de *Gezetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchs* een selectie-instituut gericht op vernietiging van kinderen met een beperking. Zie Kremer (2006); Wolfgang (2009).
- ⁷¹ Visser (1936b) 118; Schellekens & Visser (1987) 69.
- ⁷² Zie voor genoemde landen ook Schrijvers (1941).
- ⁷³ Berichten en Mededelingen (1939) 142, 97-98; Hanselmann & Simon (1940).
- ⁷⁴ Szondi (1940).
- ⁷⁵ Hanselmann was in 1931 aangesteld als hoogleraar *Heilpädagogik* aan de universiteit van Zurich. In 1933 gaf hij een drietal lezingen in Nederland. Berichten en Mededelingen (1933) 149.
- ⁷⁶ Korte tijd later, op 1 september 1939, zou met de inval in Polen de Tweede Wereldoorlog beginnen.
- ⁷⁷ Van Voorthuijsen (1939e) 174.
- ⁷⁸ De vijf bestuursleden van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs waren: A. van Voorthuijsen, C. de Jeu, I.C. van Houte, J. Waterink en W.A. van Liefland. Zie deelnemerslijst in Hanselmann & Simon (1940) 364-367.
- ⁷⁹ Naast Hanselmann en Szondi waren er onder andere lezingen van de Zwitserse psychologen E. Claparède, P. Moor, J. Piaget, de pedagoog A. Descoudres en de Belgische psychiater R. Dellaert. Zie sprekerslijst in Hanselmann & Simon (1940) 5-8.
- ⁸⁰ Voorthuijsen (1940q).
- ⁸¹ Waterink (1940) hield zijn inleiding onder de titel '*Bericht über spezielle Erfassungsmethoden*'. Waterink (1940).
- ⁸² Van Voorthuijsen (1939e).
- ⁸³ Voor het kostenaspect zie ook Noordman (1989) 14.
- ⁸⁴ Van Voorthuijsen (1939e) 175. Zie ook Szondi (1940) 40-41. .
- ⁸⁵ Wibaut was oogarts in Amsterdam en lid van de SDAP. In de oorlog was hij actief in het artsenvetert. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij lid van de Eerste Kamer voor de PvdA. Zie: Parlement.com/dr. F.Wibaut.
- ⁸⁶ Van Voorthuijsen (1938b) 61.
- ⁸⁷ Van Voorthuijsen (1940q).
- ⁸⁸ Van Voorthuijsen (1939e) 175-176.
- ⁸⁹ Noordman (1989) 17.
- ⁹⁰ Vos (1924c) 141-144.
- ⁹¹ Herderschêe (1925e) 158.
- ⁹² Herderschêe (1925e) 145.
- ⁹³ Herderschêe (1925e) 158-159.
- ⁹⁴ Herderschêe (1925e) 158-159.
- ⁹⁵ Van Herwerden (1929) 433-437.
- ⁹⁶ Ook de psychiater en eugenist J. van der Spek werd in 1931 aangesteld als docent erfelijkheidsleer bij de beroepsopleiding. Schreuder, P.H. (1933) 183.
- ⁹⁷ Herderschêe (1930c) 125-126.
- ⁹⁸ Hierbij dacht hij aan de 'opeenhoping' van mensen in de grote steden, de toenemende industrialisatie met de daarbij behorende veranderingen in het gezinsleven en de gevaren 'van de weg'. Van Voorthuijsen (1932a) 3-4.

- ⁹⁹ Van Voorthuijsen (1932a) 15.
- ¹⁰⁰ Zie Onderwijsverslagen (1922-1923) 244; (1927-1928) 221.
- ¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld het adres van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen in 1931. Schreuder, P.H. & Van der Waals (1931c) 105.
- ¹⁰² Schreuder, P.H. (1933f).
- ¹⁰³ Schreuder, P.H. (1933f) 244-245.
- ¹⁰⁴ Interessant is dat van de veertig door Koenen gebruikte bronnen er acht van Herderschêe waren. Koenen (1933) 72-74.
- ¹⁰⁵ Koenen (1933) 1.
- ¹⁰⁶ Zo was door de invoering van het algemeen kiesrecht niet alleen het getal van 'competente maar ook van niet competente kiezers' vergroot. Koenen (1933) 70.
- ¹⁰⁷ Schreuder, P.H. (1933c).
- ¹⁰⁸ *TuRKbLO* 9, 339-343.
- ¹⁰⁹ Berichten en Mededelingen (1933) 77. Zie voor deze bijeenkomst Noordman (1989) 14-15.
- ¹¹⁰ Berichten en Mededelingen (1935) 263-264.
- ¹¹¹ Onderwijsverslag (1930) 411-412; Van Voorthuijsen (1933b) 102-103.
- ¹¹² Onderwijsverslag (1933) 374.
- ¹¹³ Daarbij stelde hij de vraag of de bestaande hulp aan 'de misdeelden' niet aangevuld zou moeten worden met maatregelen van 'positieve eugenese'. Van Voorthuijsen (1936c) 191; Onderwijsverslag (1935) 615.
- ¹¹⁴ Er waren verschillende meningen over de vraag welke eugenetische maatregelen geoorloofd waren. Van Voorthuijsen (1938b) 57.
- ¹¹⁵ Visser (1936b) 118.
- ¹¹⁶ Zie ook Sanders (1936), en bijschrift van Visser (1936) 206-207.
- ¹¹⁷ Visser (1936b) 123.
- ¹¹⁸ Sanders (1936). Zie ook Schouwenburg (1936); Noordman (1989) 84-86.
- ¹¹⁹ Van der Waals (1936c) 207.
- ¹²⁰ Zie bijvoorbeeld Herderschêe (1934) 109; (1955) 65.
- ¹²¹ Herderschêe (1937a) 50.
- ¹²² Noordman (1989) 260-266.
- ¹²³ Struyken was wethouder van Breda, lid van Provinciale Staten en in 1950 minister van Justitie in het kabinet-Drees. Parlement.com/A.A.M. Struycken.
- ¹²⁴ *Limburger koerier* van 20-10-1938.
- ¹²⁵ Frets, gestichtsarts van Maasoord (Rotterdam), werd in 1930 voorzitter van de Nederlandse Eugenetische Federatie. Hij had onder andere een bezoek gebracht aan Californië, waar zesduizend zwakzinnigen waren gesteriliseerd. Zijn overtuiging was dat de bestrijding van 'onmaatschappelijkheid' moest bestaan uit eugenetische maatregelen. Noordman (1989) 14-15, 99.
- ¹²⁶ Onderwijsverslag (1930) 30; Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 35.
- ¹²⁷ Gegevens ontleend aan Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 79.
- ¹²⁸ Gegevens ontleend aan Centraal Bureau voor de Statistiek (1939) 82-89. Zie ook Kingma (1984) 19.

De Tweede Wereldoorlog: 'een vreselijke ramp'

- ¹ Van Voorthuijsen (1946a) 2.
- ² Op 31 december 1939 telde het buitengewoon onderwijs 15.4276 leerlingen. Onderwijsverslag (1939) 112.
- ³ Op 1 september 1939 was Duitsland Polen binnengevallen en daarop hadden Engeland en Frankrijk Duitsland de oorlog verklaard. Een 'oorlogsdreiging' voor Nederland hing daarmee in de lucht. Dit openingsartikel heeft geen auteursnaam maar is vermoedelijk geschreven door eindredacteur Jacobs. *TvBO* (1939) 194.
- ⁴ Van Voorthuijsen (1946a) 2-3.

- 5 Genoemde aantal van 150 is gebaseerd op het aantal scholen genoemd in het Onderwijsverslag over 1939, 461-474.
- 6 In 1930 had Van Houte de K.H. Bouwmanprijs ontvangen wat hem mogelijk maakte te gaan studeren aan de Universiteit van Jena, een vermaard 'heilpedagogisch centrum'. In de psychiatrische inrichting Stadtroda werkte hij aan zijn proefschrift *Leren doen*. Wilmink (1962) 316; (2006) 40.
- 7 Onderwijsverslag (1939) 461.
- 8 Van Voorthuijsen (1946a) 2-3; Jacobs (1947o) 118.
- 9 Zie Van Voorthuijsen (1942b) 21-22.
- 10 Berichten en Mededelingen (1947) 7; 114.
- 11 Na de bevrijding volgde bezetting door de Binnenlandse Strijdkrachten. Pas op 1 september 1945 kon een deel van de Lokalen voor halve dagen gebruikt worden. Per 1 januari 1946 kon het onderwijs in volle omvang hervat worden. Berichten en Mededelingen (1947) 7.
- 12 Berichten en Mededelingen (1940) 116; Brants (2004) 154.
- 13 Van Berkel (2005) 164.
- 14 Onderwijsverslag (1943) 380-384; Witteveen (1946) 83.
- 15 Berichten en Mededelingen (1940) 58; 154; Van der Waals 76.
- 16 Waals (1940b) 182; Het Hoofdbestuur (1940) 225.
- 17 Van Voorthuijsen (1941) 2-3.
- 18 Het Hoofdbestuur (1940) 247-248; Van Voorthuijsen (1941) 2.
- 19 Van Houte (1941b).
- 20 Van Voorthuijsen (1941) 3.
- 21 In 1942 ging de jaarvergadering nog wel door, maar het eten was al zo schaars geworden dat het Hoofdbestuur de afgevaardigden vroeg een eigen lunchpakketje mee te nemen. Penters (1943) 45.
- 22 Van Berkel (2005) 222.
- 23 Graas (1996) 78. Deze school werd vermoedelijk opgericht door de in februari 1941 geïnstalleerde Joodse Raad.
- 24 Berichten en Mededelingen (1941) 230.
- 25 Berichten en Mededelingen (1943) 113-114.
- 26 Dit waren bijna 1200 patiënten, waaronder de leerlingen van de school en 50 personeelsleden. Berichten en Mededelingen (1948) 115; Graas (1996) 77-78.
- 27 Fijn van Draat (1945).
- 28 De Redactie (1940) 114-115.
- 29 Vanaf 1920 had hij onafgebroken het grootste deel van de redactiewerkzaamheden op zich genomen. Herderschêe, Jacobs, & Van Voorthuijsen (1941a) 110.
- 30 Keyman (2012).
- 31 Christ (1945) 2; Graas (1996) 78-79.
- 32 BCvdUvA, Haga, nr. 2.
- 33 In de etalage stonden bijvoorbeeld alleen boeken met het woord Holland in de titel. Of de etalage werd afgewisseld met boeken in de kleuren rood, wit blauw.
- 34 *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 20 april 1944.
- 35 *De Pers* (1943).
- 36 Boek en Tijdschrift (1941) 232.
- 37 Van der Waals (1942) 44.
- 38 Jacobs (1942) 149.
- 39 De Gildeleider was het hoofd van de afdeling die over de tijdschriften ging.
- 40 Keyman (2012).
- 41 Zie TvBO (1942) 146. Het woonadres van Jacobs bleef, als voorgaande jaren, op de eerste pagina vermeld.
- 42 Zie Publicaties van dr. A. van Voorthuijsen.
- 43 Van der Waals (1942) 44.
- 44 Van Voorthuijsen (1942h) 135.

- 45 Berichten en Mededelingen (1944) 53.
- 46 Van Houte (1945) 2.
- 47 Penters (1946) 37-38.
- 48 Onderwijsverslag (1944,1945 en 1946) 673.
- 49 Van Voorthuijsen (1946a) 2-3.
- 50 Christ (1945b) 69, 97, 103.
- 51 Onderwijsverslag (1944, 1945 en 1946) 672.
- 52 Bos (2011)182; Exalto, Groenendijk & Miedema (2015) 79-81.
- 53 Jacobs (1942f) 1.
- 54 Jacobs (1946s) 1; Menkveld (1989) 66.
- 55 Jacobs (1941e) 4.
- 56 Wel zou P.H. Schreuder gevraagd worden of hij er prijs op stelde om zijn bestuursfunctie te houden. Jacobs (1942f) 2.
- 57 Bos (2011) 189.
- 58 Knegtmans (1998) 182-184.
- 59 *Zie Jaarverslagen Stichting voor Buitengewoon Onderwijs 1941-1945.*
- 60 Jacobs (1944f) 1
- 61 Jacobs (1942b) 77.
- 62 De hoogleraren Sirks en Van der Scheer behoorden in de loop van 1943 tot een Groningse 'verzetsgroep' die hoogleraren adviseerde bij het nemen van bepaalde stappen. Van Berkel (2005) 376.
- 63 Berichten en Mededelingen (1942) 59-60.
- 64 Cort van der Linden was de zoon van minister P.W.A. Cort van der Linden, jurist en hoogleraar in Groningen en van 1913 tot 1918 minister van Binnenlandse Zaken en voorzitter van de minister-raad. Parlement.com/Cort van der Linden.
- 65 Jacobs (1942b) 76.
- 66 Het gemeentebestuur van Amsterdam had dit plan in eerste instantie tegengehouden. Ook in Den Haag werd gedacht aan een Montessori-opleiding en een cursus voor het Buitengewoon Onderwijs. Jacobs (1939i) 1.
- 67 Jacobs ((1943e) 2.
- 68 Jacobs (1944f) 1-2.
- 69 Er waren, vanwege de snelle opmars van de geallieerden, berichten dat Nederland spoedig bevrijd zou worden. Dit leidde tot uitbundige taferelen in de straten.
- 70 Jacobs (1946k) 2.
- 71 Van Voorthuijsen (1940d) 132.
- 72 Linthorst (1940) 157.
- 73 *Logopaedie en Phoniatrie* (1941) 41.
- 74 Onze Kolonie (1940) 157.
- 75 Jacobs (1950e) 25. Eenzelfde plan was door Van Voorthuijsen bedacht voor het Haagse ziekenhuis waar zijn dochter directrice was. Daar werd op de afdeling 'besmettelijke ziekten', waar onderduikers verborgen waren, het bordje 'Typhus' opgehangen. Zie Beknopte biografie van dr. A. van Voorthuijsen.
- 76 Linthorst (1941) 82, 162, 216.
- 77 Linthorst (1942) 46.
- 78 Het Johanniter ziekenhuis uit Bennekom werd in de kolonie ondergebracht met artsen, hun gezinnen en verpleegsters. De bewoners van het rusthuis De Leemsschuil kregen in de kolonie eveneens een schuilplaats. Jacobs (1947p).
- 79 Penters (1946) 11.
- 80 Daags na de bevrijding reed Van Voorthuijsen, toen 74 jaar, op de fiets van zijn woonplaats Beekbergen naar Ede. Jacobs (1952a) 30.
- 81 Jacobs (1946c) 14-15.

- ⁸² Berichten en Mededelingen (1942) 94. In 1946 gaf Van Voorthuijsen aan dat hij om gezondheidsredenen zijn werkzaamheden moest verminderen. Jacobs nam toen formeel het secretariaat op zich en zou dat doen tot 1962. Jacobs (1946) 31; Berichten en Mededelingen (1946) 55; Bijlage III: Beknopte biografie H. J. Jacobs.
- ⁸³ Dit punt, een medicus of een onderwijzman aan het hoofd van de nazorg, was meermalen een 'strijdvraag' geweest tussen medici en onderwijsmensen, aldus Jacobs. Jacobs (1948h) 75, 88.
- ⁸⁴ Berichten en Mededelingen (1940) 223.
- ⁸⁵ Van Dijk (1946) 52-53.
- ⁸⁶ Zie bijvoorbeeld Van Voorthuijsen (1941g).
- ⁸⁷ Berichten en Mededelingen (1941) 210.
- ⁸⁸ Brants (2004) 150.
- ⁸⁹ De gezamenlijke studietoelatingscommissie van de verenigingen voor buitengewoon onderwijs bestond verder uit Frater Adulfus, De Boer, Bunt, Christ, Dondorp, De Jeu, Van der Neut, Van Oorschot, Van Overbeek, Van der Ploeg en Wiersma. Berichten en Mededelingen (1942) 149; Penters (1943) 44.
- ⁹⁰ Penters (1943) 46.
- ⁹¹ Onderwijsverslag (1943) 386.
- ⁹² Brants (2004) 155.
- ⁹³ Dit betrof dan informatie over karakter, milieu, onderwijs- en arbeidsgeschiktheid van de leerling. Dit besluit was genomen door de adviescommissie van de Vereeniging voor Arbeid aan Onvolwaardigen bestaande uit De Jeu, Christ en Bunt, De Boer en Schuyt. Berichten en Mededelingen (1941) 78; Brants (2004) 155.
- ⁹⁴ Onderwijsverslag (1944, 1945 en 1946) 668.
- ⁹⁵ De zeer ambitieuze Rost van Tonningen werd in 1941 aangesteld als president van de Nederlandse Bank. Hij was overtuigd aanhanger van de nationaalsocialistische economie. Barnouw (1994).
- ⁹⁶ Onderwijsverslag (1944, 1945 en 1946) 668-669.
- ⁹⁷ Onderwijsverslag (1944, 1945 en 1946) 668-669. Zie ook Graas (1996) 77; Brants (2004) 168.
- ⁹⁸ Wilmink (1989) 567-568.
- ⁹⁹ Jacobs was toen secretaris-penningmeester van de gezondheidskolonie in Ede, eindredacteur van het *Tijdschrift voor Buitengewoon onderwijs* en had de dagelijkse leiding over Uitgeverij Haga.
- ¹⁰⁰ Volgens Jacobs was zijn archief door 'oorlogshandelingen' verloren gegaan. Waarschijnlijk was het archief van de Vereeniging van Onderwijzer en Artsen ook in beheer bij Jacobs, want hij beschikte over een opslagruimte tegenover zijn huis. Rond de Valkenboschkade hadden echter geen 'oorlogshandelingen' plaats gevonden. Aannemelijk is dat hij zijn archief met adressenbestanden, na overleg met Van Houte, zelf vernietigde. Bron: H. J. Jacobs jr. en R. Arlman.
- ¹⁰¹ Onderwijsverslag (1944, 1945 en 1946) Bijlagen, 669.
- ¹⁰² Onderwijsverslag over 1944, 1945 en 1946. Voetnoot op pagina 272.
- ¹⁰³ Brants (2004) 169.
- ¹⁰⁴ Kingma (1984) 26-27.
- ¹⁰⁵ Zie Herderschêe (1915c); Stibbe (1969) 96-97; Hermans (2003) 80, 482-483, 517.
- ¹⁰⁶ Van Voorthuijsen (1946a).
- ¹⁰⁷ Van Houte (1945) 3.

Nieuwe wetgeving en nieuwe kennis

- ¹ De 'gebouwen nood' was in 1949 zo groot dat bijvoorbeeld het college van B en W van Winterswijk een garage inrichtte voor de te openen school voor Buitengewoon Lager Onderwijs. Berichten en Mededelingen (1949) 209.
- ² Onderwijsverslagen (1947) 531; (1948) 506.
- ³ In augustus 1945 was besloten tot het oprichten van een Vernieuwingsraad voor het Onderwijs. Minder accent op het klassikale onderwijs en ruimte geven aan onderwijsvernieuwingen. Van Houte had bij de afrondende conferentie in 1946 een bijdrage met 'karaktervorming'. Jacobs (1946); Graas (1996) 80-81. Zie ook Boekholt & De Booy (1987) 249-254.

- ⁴ Gielen (1898-1981) was een katholiek politicus en minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen in het eerste kabinet-Beel (1946-1948). Parlement.com/J.J. Gielen.
- ⁵ Van Houte (1936) 7.
- ⁶ Wilmink (1962; 2004; 2006).
- ⁷ Voor 1947 was voor het onderwijs in zijn algemeen f. 10.963.555, bijna 10%, meer uitgetrokken dan in 1946. Bij de ontwerpbegroting voor 1949 was dit bedrag opgelopen tot 42 miljoen. Nota's betreffende den toestand van 's Rijks Financiën (1948) bijlage A, 1; (1949) bijlage A, 10.
- ⁸ Zowel de NOV-groep BLO, de R.K. Bond voor BLO, de Vereniging voor Chr. BLO en de Unie Chr. BLO waren in het voorbereidingscomité vertegenwoordigd. *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 1; Berichten en Mededelingen (1947) 58.
- ⁹ Onderwijsverslag (1947) 543.
- ¹⁰ Met de denominaties was rekening gehouden. Christ, voorzitter van de Bond van R.K.-leerkrachten bij het Buitengewoon Onderwijs, hield de openingstoespraak, De Jeu was congresvoorzitter en ds. Gerritsma, voorzitter van de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs, zou met een slotrede afsluiten. *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 3-4.
- ¹¹ *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 3-5.
- ¹² Carp en Herderschêe zaten ook in de redactie van de serie *Afwijkende kinderen* uitgegeven door Uitgeverij Haga. Zij waren de eerste auteurs van deze serie studieboeken.
- ¹³ Artikelen verschenen in *Utrechts Nieuwsblad* van 14 en 16 juni 1947, *Limburgs Dagblad* van 17 juni 1947, en *De Nederlander* van 18 juni 1947.
- ¹⁴ *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 9.
- ¹⁵ Vanaf 1952 zouden de beroepsopleidingen voor het openbaar, openbaar-neutraal en het protestants-christelijk buitengewoon onderwijs gegeven worden door het Seminarium voor Orthopedagogiek van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs.
- ¹⁶ Carp en Van Houte waren beide bestuurders bij de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, de beroepsopleiding voor de sector. Waarschijnlijk hadden ze in dit bestuur al gesproken over de benaming 'orthopedagogiek' en eveneens over andere benamingen voor zwakzinnigen, die formeel nog onder de krankzinnigenwet vielen.
- ¹⁷ Hij was op dat moment zeventig jaar oud en zeer slechtiend. Zijn rede moest hij daarom zonder aantekeningen uitspreken.
- ¹⁸ *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 39; Herderschêe (1947f).
- ¹⁹ Herderschêe sprak tenslotte nog over Binet en roemde zijn genialiteit. Er was veel kritiek, vooral vanuit Duitsland. Dat was volgens hem niet zo vreemd. Binet was een Fransman en Stern, de Duitse psycholoog die het werk van Binet had geprezen, was een jood. Herderschêe (1947f) 46.
- ²⁰ Dondorp was bestuurder van de Vereeniging voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs en Leerkamp was lid van het Hoofdbestuur van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen.
- ²¹ *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 14-38.
- ²² Onderwijsverslag (1947) 538.
- ²³ Leerkamp (1947c) 72.
- ²⁴ Hiernaast zou de nieuwe wettelijke regelgeving onderwijsmogelijkheden moeten geven voor 'slechthorenden' en 'slechtienden'. Ook zou er gesproken moeten worden over 'moeilijk opvoedbaren', in plaats van psychopaten. Leerkamp (1948) 63.
- ²⁵ Berichten en Mededelingen (1948) 126-131.
- ²⁶ Zie De Jeu (1948) 55-62.
- ²⁷ Leerkamp (1948b) 165; Berichten en Mededelingen (1948) 55-62.
- ²⁸ Berichten en Mededelingen (1947) 121-122; Christ (1947b) 227-234.
- ²⁹ Hanselmann was de eerste heilpedagoog in Europa. Van der Ploeg (2006a) 16; (2006b) 153-159.
- ³⁰ Van Voorthuysen (1939e) 178.
- ³¹ Van Houte (1948b) 34-35.
- ³² Mulock Houwer was een voorman in de Nederlandse kinderbescherming. Hij studeerde bij Kohnstamm, schreef over de gestichtsoepvoeding, was directeur en bestuurder in de kinderbescherming. Zie Canon Zorg voor de jeugd nederland/Daan Mulock Houwer.

- ³³ De Jeu (1949) 147. Alle vier waren ook aanwezig tijdens het 1e Heilpedagogisch congres in Genève. Zie Hanselmann & Simon (1940) 376-378.
- ³⁴ Jacobs (1947k).
- ³⁵ De Jeu (1949); Jacobs (1949m) 153
- ³⁶ Van Houte en Stokvis (1949a) 5-7.
- ³⁷ Jacobs (1949m) 156.
- ³⁸ Talrijke organisaties namen deel aan dit 27-koppige stichtingsbestuur. Naast Waterink als voorzitter waren Mulock Houwer als secretaris en Carp en Van Houte lid van het dagelijks bestuur. Jacobs (1948d) 18; (1949m) 153-156; Van Houte (1948b) 34; De Jeu (1949).
- ³⁹ Jacobs (1949m) 153.
- ⁴⁰ Er werden tijdens dit congres vijftien inleidingen gehouden door buitenlandse genodigden uit acht verschillende landen: België, Engeland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland. Houte & Stokvis (1949) 5-7.
- ⁴¹ Van Houte (1945) 3.
- ⁴² Van Houte & Stokvis (1949a).
- ⁴³ Van de negen plenaire zittingen werden er zes door Nederlandse wetenschappers verzorgd. Bij de acht verschillende secties waren dat veertien van de 28 presentaties. Van Houte & Stokvis (1949) 5-7.
- ⁴⁴ Thérèse Brosse was lid van het secretariaat van de Unesco in Parijs. Houte & Stokvis (1949) 5. He-
laas beheerste het merendeel van de aanwezigen onvoldoende de Franse taal om haar 'levendige
en met grote overtuiging' gebrachte onderwerp te kunnen volgen. Jacobs (1949m) 154.
- ⁴⁵ Querido was directeur van de Volksgezondheid in Amsterdam.
- ⁴⁶ Psychiater Stokvis (1906-1963) had Mulock Houwer vervangen als secretaris van het congres. De
Jeu (1949m).
- ⁴⁷ Dellaert was hoogleraar in Antwerpen en directeur van de Medisch-pedagogische Kinderkliniek.
- ⁴⁸ De indeling in deze secties liep parallel met de indeling in soorten van het buitengewoon onder-
wijs: doven, blinden, zwakzinnigen, lichamelijk gebrekkigen, zeer moeilijke kinderen en partiële
defecten.
- ⁴⁹ Zie ook Van Essen (2012) 124.
- ⁵⁰ Asperger (1906-1980) was psychiater en hoofd van de Orthopaedagogische afdeling van de Weense
Universiteitskliniek voor Kinderen. Hij beschreef de geestesziekte 'autisme' en publiceerde hierover.
Recentelijk werd meer bekend over het leven van Asperger ten tijde van nazi-Duitsland. Zo had hij
meegewerkt aan de nazi-programma's met betrekking tot sterilisatie en euthanasie. Van Drenth
(2019).
- ⁵¹ Hart de Ruyter zou in 1952 de eerste hoogleraar kinderpsychiatrie worden. Hij was verbonden aan
de Rijksuniversiteit Groningen.
- ⁵² De kinderpsychiatrie, al ontstaan in de jaren dertig, maakte na de Tweede Wereldoorlog een ster-
ke ontwikkeling door. Vanaf 1946 konden ouders bijvoorbeeld terecht bij een zogenaamde jeugd
Psychiatrische Dienst. Zie: Canon Sociaal werk Nederland/Medisch-Opvoedkundige Bureaus.
- ⁵³ Jacobs (1949m) 155.
- ⁵⁴ Van Houte en Stokvis (1949) 12-13.
- ⁵⁵ Jacobs schreef in het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* dat heel de zaal voelde 'dat hier geen
theoreticus aan het woord was, geen opgeleide orthopedagoog, maar een mens, als pedagoog
geboren'. Jacobs (1949m) 155.
- ⁵⁶ Bladergroen (1949b) 37.
- ⁵⁷ Bloois (1949) 35. De toelating van deze leerlingen viel onder de zeer strenge bepalingen van het KB
van 1930.
- ⁵⁸ Vanaf 1925 werden conferenties gehouden waarbij 'prominente figuren' werden uitgenodigd op
het gebied van de verzorging van geesteszieken en zwakzinnigen. *Verslag van de conferentie van het
Antonia Wilhelmina Fonds* (1949) 6.

- ⁵⁹ Uitgenodigd en aanwezig waren een vijftigtal vooraanstaande personen: hoogleraren, directeuren van inrichtingen, schoolartsen, besturen van verenigingen van buitengewoon onderwijs, de hoofden van de inmiddels twaalf Dr. A. van Voorthuijsenscholen, ambtenaren van de nazorg, en leden van het Algemeen College van toezicht, bijstand en advies voor het Rijks Tucht- en Opvoedingswezen. *Verslag van de conferentie van het Antonia Wilhelmina Fonds* (1949) 7.
- ⁶⁰ Baan (1912-1975) aanvaardde in 1947 het privaatschap in de forensische psychiatrie aan de juridische faculteit in Utrecht en in 1951 werd hij benoemd tot hoogleraar. Canon geestelijke gezondheidszorg.nl/Pieter Baan
- ⁶¹ Van Voorthuijsen zou niet meer terugkeren bij de conferenties van het Antonia Wilhelmina Fonds. In 1949 trad hij vanwege aanhoudende gezondheidsproblemen uit het bestuur van dit fonds. *Berichten en mededelingen* (1949) 226.
- ⁶² Casimir (1949) 19, eindigde zijn toespraak met een citaat van Jan Ligthart: 'Alle hout is geen timmerhout, maar van alle hout kan men iets maken.'
- ⁶³ Van Houte (1949b) 20-21.
- ⁶⁴ Van Houte was dat jaar aangesteld aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam (nu Universiteit van Amsterdam) als hoogleraar in de orthopedagogiek. Zijn aandacht ging vooral uit naar de invloed van het milieu op de ontwikkeling van de kinderen en hij werd voorstander van het schoolmaatschappelijk werk. Wilmink (1962; 2004; 2006).
- ⁶⁵ Van Houte (1949b) 30.
- ⁶⁶ Baan (1949); Switbertus (1949) 244.
- ⁶⁷ Baan (1949) 36-39.
- ⁶⁸ Nederland werd verdeeld in districten, met een omvang van één of meer provincies. Deze districten kenden gemeentelijke diensten en plaatselijke commissies ten behoeve van de zwakzinnigenzorg. Wetgeving zou in de jaren vijftig worden gerealiseerd. De werkinrichtingen werden sociale werkplaatsen en sociaal-pedagogen deden hun intrede.
- ⁶⁹ In een Medisch Opvoedkundig Bureau werkten artsen, psychologen en maatschappelijk werkers samen in een multidisciplinair team om een beeld te vormen van een kind in zijn omgeving. Veelal volgde gezinsbehandeling. Het eerste MOB werd opgericht in 1928 in Amsterdam. Bakker, Noordman, & Rietveld van Wingerden (2010) 281-283.
- ⁷⁰ Bakker, Noordman & Rietveld van Wingerden (2010) 281.
- ⁷¹ Boer (2015) 867.
- ⁷² Van der Ploeg (2006a) 11-12; Wilmink (2006) 40-41.
- ⁷³ Haas (1995) 172.
- ⁷⁴ Orthopedagogiek ontwikkelde zich als zelfstandige discipline met name in Nederland, België en Duitsland. In andere landen heette het anders en werd de discipline bijvoorbeeld onder ontwikkelingspsychologie gerangschikt.
- ⁷⁵ Een benoeming die aangevraagd was door het Seminarium voor Orthopedagogiek en gefinancierd werd door het H.J. Jacobsfonds, de steunstichting van de beroepsopleiding. Brandsma (2013a) 120-121.
- ⁷⁶ De Juridische Sectie kende drie lezingen: 'De juridische grondslag der Nederlandse kindbescherming' door Mr. W.P.C. Knuttel, 'Wangedrag en samenhang met het gezin en de maatschappij' door mr. P. Lutz, en 'Beschouwingen over de ontwikkeling der begrippen betreffende de organisatie van de kindbescherming' door mr. M. Dubois. Van Houte & Stokvis (1949a) 42-44.
- ⁷⁷ *Berichten en Mededelingen* (1949) 203, 227.
- ⁷⁸ Leerkamp (1950); *Berichten en Mededelingen* (1951) 32, 68, 220; Blok (1951) 32. *Berichten en Mededelingen* (1951) 81, 105. In 1952 werd de naam opnieuw gewijzigd in Vereniging van Orthopedagogen en Anderen. De Beer (2008) 261-262.
- ⁷⁹ *Berichten en Mededelingen* (1947) 5.
- ⁸⁰ De SDAP vormde samen met de KVP het kabinet-Beel I (1946-1948). Parlement.com/Kabinet Beel.
- ⁸¹ Parlement.com/H. van Sleen.

- ⁸² *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 37; *Onderwijsverslag* (1947) 532.
- ⁸³ Minister Gielen wilde wel aan zijn wens, een betere verdeling van de lasten tussen Rijk en gemeente, meewerken. Een schoolplicht vond hij wel aantrekkelijk, maar niet mogelijk. *Berichten en Mededelingen* (1947) 5.
- ⁸⁴ Leerkamp (1947e)125.
- ⁸⁵ Jacobs (1947l).
- ⁸⁶ Wanneer een leerling ongeoorloofd de school verzuimde moest de Commissie tot Wering van Schoolverzuim binnen drie dagen worden geïnformeerd. Deze commissie stelde binnen acht dagen een onderzoek in en rapporteerde aan de inspecteur, die een proces-verbaal kon opmaken. De straffen voor het ongeoorloofde verzuim waren verhoogd naar 100 gulden en bij een nieuwe overtreding binnen zes maanden kon dit leiden tot een maand hechtenis en 300 gulden boete. Vlietstra (1948) 35-36.
- ⁸⁷ Het aantal processen-verbaal bedroeg in 1949 170 tegen 89 in 1948. *Onderwijsverslag* (1949) 520.
- ⁸⁸ Koninklijk Besluit (1949), Staatsblad no. J 178.
- ⁸⁹ Omdat de 'scholen voor regerings- en voogdij-pupillen, verpleegd in voor hen bestemde gestichten' onder justitie vielen werd de wet ook medeondertekend door minister T.R.J. Wijers. Koninklijk Besluit van 28 december 1949 (1949)1, 55.
- ⁹⁰ Knijff (1971).
- ⁹¹ Slechts 153 kinderen waren in 1948 toegelaten op de twee scholen voor lichamelijk gebrekkigen, terwijl in 1919 het aantal 'lichamelijk gebrekkige kinderen' dat op speciaal onderwijs was aangewezen al op 7500 werd geschat. Van Assen (1920) 20; *Onderwijsverslag* (1948) 520.
- ⁹² Deze benoeming vond plaats in het kader van de sociale pedagogiek binnen de Faculteit der Politieke en Sociale Wetenschappen. Wilmink (1962) 317; (2004) 176.
- ⁹³ De scholen voor schipperskinderen bleven eveneens onder dit KB, omdat de minister voor deze groep niet een aparte wetgeving wilde. Leerkamp (1949) 230; *Onderwijsverslag* (1950) 599.
- ⁹⁴ De scholen verbonden aan de Pedologische Instituten in Amsterdam en Nijmegen lieten ook leerlingen toe vanwege complexe opvoedingsmoeilijkheden. Deze leerlingen werden niet tot de zwakzinnigen gerekend, maar wel tot het buitengewoon onderwijs als totaal. Dat gebeurde ook met de nieuw-opgerichte school voor partieel defecten in Amsterdam. *Onderwijsverslag* (1948) 182-183.
- ⁹⁵ Deze scholen vielen tot dan toe onder de Lager Onderwijswet, maar hadden vanwege 'bijzondere omstandigheden' ontheffing gekregen van de in de wet vastgelegde verplichtingen met betrekking tot bijvoorbeeld lesrooster en onderwijsinhouden. Lager Onderwijswet 1920, artikel 25 lid 5.
- ⁹⁶ Koninklijk Besluit van 28 december 1949 (1949); Jacobs (1950d) 19.
- ⁹⁷ De naam 'school voor zwakzinnigen' werd gewijzigd in 'school voor debielen' en 'school voor imbecillen'. Omdat aan de school voor debielen ook een klas voor imbecielen verbonden kon zijn werden deze twee schoolsoorten in de tellingen veelal nog samengevoegd onder de oude naam 'zwakzinnigen'. Verder werd de naam 'school voor psychopaten' gewijzigd in 'school voor zeer moeilijk lerende kinderen'.
- ⁹⁸ *Onderwijsverslag* (1950) 599.
- ⁹⁹ *Onderwijsverslag* (1950) 603.
- ¹⁰⁰ Als voorbeeld noemde Vlietstra de gemeente Achtkarspelen in Friesland waar waarschijnlijk het minimumaantal kinderen aanwezig was om een school voor achterlijke kinderen te stichten. De stichting hiervan zou direct ten koste gaan van de protestants-christelijke scholen voor buitengewoon onderwijs in Dokkum en Drachten. *Onderwijsverslag* (1950) 604-605.
- ¹⁰¹ Jacobs (1950d) 19.
- ¹⁰² Al eerder, bij intrede van de nazorgambtenaren, was het aantal beroepsgroepen binnen de vereniging toegenomen. Door het KB van 1949 kwamen er een vierde en vijfde groep bij, namelijk de psychologen en later ook de universitaire orthopedagogen. De behandeling van dit verzoek zou mede leiden tot een statutenwijziging en een naamswijziging van de vereniging. Het Hoofdbestuur (1949) 50; Jacobs (1953b) 24.

- ¹⁰³ Koninklijk Besluit van 28 december 1949, artikel 101. Zie ook Onderwijsverslag (1950) 599.
- ¹⁰⁴ De inspecteur maakte bezwaar dat de schoolarts als bewijs van medewerking slechts zijn handtekening zette. Een goed testonderzoek zou op een wetenschappelijk verantwoorde wijze moeten plaatsvinden, waarbij de academisch gevormde psycholoog in veel gevallen niet mocht ontbreken. Onderwijsverslag (1948) 514.
- ¹⁰⁵ Onderwijsverslag (1949) 515.
- ¹⁰⁶ *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947) 39.
- ¹⁰⁷ Onderwijsverslag (1949) 522-523.
- ¹⁰⁸ Koninklijk Besluit (1949) artikel 18.
- ¹⁰⁹ Koninklijk Besluit (1949) artikel 12.
- ¹¹⁰ Het ontbrak aan een wettelijke basis om de opleiding verplicht te stellen. De opleidingen werden gefinancierd vanuit het budget voor het buitengewoon lager onderwijs en vielen niet onder de wetgeving voor het vakonderwijs.
- ¹¹¹ Koninklijk Besluit (1949) artikel 15.
- ¹¹² Bezitters van het diploma kregen drie extra 'salarispunten'. Zie ook KB van 1967 voor de honorerings van de wettelijke bevoegdheden. Wesselings & Hermesen (1967) 33.
- ¹¹³ Tot de invoering van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek in 1992 bleven de beroepsopleidingen onder de inspectie van het buitengewoon onderwijs vallen.
- ¹¹⁴ Cijfers ontleend aan: Van Voorthuysen (1949a) 31-32; Onderwijsverslagen (1934) 87; (1948) 181-182, 520; (1950) 622; (1956) 237.
- ¹¹⁵ Cijfers ontleend aan: Onderwijsverslagen (1947) 543; (1948) 521; (1949) 523; (1950) 622; (1956) 237.
- ¹¹⁶ Gegevens ontleend aan de Onderwijsverslagen (1947) 543; (1948) 520; (1949) 523; (1950) 622; (1951) 570; (1952) 624; (1953) 711; (1954) 426; (1955) 448 en (1956) 237.
- ¹¹⁷ Onderwijsverslag (1949) 522.
- ¹¹⁸ Zie ook Van Liefeland (1959) 40-45.
- ¹¹⁹ Onderwijsverslag (1950) 606.
- ¹²⁰ Wesselings, e.a. (1966) 35.
- ¹²¹ Wilmink (2006).
- ¹²² Negen jaar later vond een tweede benoeming plaats. W.A. Vliegthart kreeg toen een bijzonder hoogleraarschap in de orthopedagogiek aan de Universiteit van Utrecht. Een benoeming die aangevraagd was door het Seminarium voor Orthopedagogiek en gefinancierd werd door het H.J. Jacobsfonds, de steunstichting van de beroepsopleiding. Brandsma (2013a) 120-121.

Deelconclusie: de professionalisering van de sector

- ¹ Andere archieven, zoals het archief van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, het persoonlijk archief van A.J. Schreuder, het archief van de Centrale Vereniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen en het archief van de Vereniging voor Logopaedie en Phoniatrie gingen eveneens door oorlogsomstandigheden verloren.

Slotconclusie: Professionalisering door succesvolle menselijke figuraties

- ¹ Als beroepsgroep namen de schoolartsen niet deel aan discussies over het realiseren van de doelstellingen van de vereniging. Onvoldoende schoolartsen, gebrek aan tijd en slechte salariëring was daar mede debet aan. Van Voorthuysen (1939h) 11, 27-28; De Beer (2008) 286.
- ² In 1952 verdwenen de artsen uit de naam van de vereniging. De Nieuwe naam werd Vereniging van Orthopedagogen en Anderen, wier arbeid orthopedagogisch gericht is. De Beer (2008) 261-262.
- ³ In 1959 werd artikel 127 van de Lager Onderwijswet [dit artikel betreft de stichtingskosten. JB] ook op de scholen van bijzonder buitengewoon onderwijs van toepassing verklaard. Wesselings & Hermesen (1967) 3.
- ⁴ Zie Van Voorthuysen (1935a) 1-3; Brandsma (2013) 8.

- ⁵ VN-verdrag van 14 juli 2016 met betrekking tot Inclusief Onderwijs bepaalt dat de overheid een 'inclusief onderwijssysteem' moet waarborgen. Op grond van een beperking mag volgens artikel 24.2 een leerling niet uitgesloten worden van de algemene onderwijsvoorziening.
- ⁶ www.rijksoverheid.nl/Doelen-passend-onderwijs
- ⁷ Deze scholen vallen onder de Wet op Expertise Centra, ingevoerd in 1998. Op het speciale onderwijs zijn aangewezen de leerlingen met een visuele, auditieve en communicatieve beperking, kinderen met ernstige ontwikkelingsstoornissen of met lichamelijke en/of verstandelijke beperking. Vanaf dat moment vielen de scholen voor leerlingen met een licht verstandelijke beperking en de scholen voor kinderen met leer- en gedragsproblemen samen met de gewone scholen onder de Wet op het Primair Onderwijs.
- ⁸ Met de invoering van passend onderwijs stopte de opneemdefinanciering voor leerlingen met een aanvullende ondersteuningsbehoefte. Het samenwerkingsverband krijgt nu een som geld en daarmee moeten ze in de ondersteuningsbehoefte voorzien. De samenwerkingsverbanden hadden in 2021 184 miljoen euro meer reserves dan nodig. De minister van Onderwijs heeft opdracht gegeven deze 'bovenmatige reserves' voor het onderwijs in te zetten. Zie Kamerbrief 24 september 2021, referentie 29417243
- ⁹ De laatste vijf jaren is het leerlingenaantal op de speciale scholen toegenomen van 68.214 naar 70.203 in 2020. Op de scholen voor speciaal basisonderwijs nam het leerlingenaantal toe van 34.737 naar 35.672. Bron: [nji.nl/cijfers over speciaal basisonderwijs](http://nji.nl/cijfers-over-speciaal-basisonderwijs); [nji.nl/cijfers over speciale scholen](http://nji.nl/cijfers-over-speciale-scholen). Voor analyse en achtergronden zie Inspectie van het Onderwijs (2020b) 113-131.
- ¹⁰ Zorgelijk is het bestaande tekort aan leerkrachten. Zie Inspectie van het Onderwijs (2021) 68.
- ¹¹ Inspectie van het Onderwijs (2020a) 6-8.
- ¹² Zorgelijk is dat door het bestaande lerarentekort meer onbevoegden voor de klas staan.
- ¹³ Recentelijk constateerde de inspectie van het Onderwijs dat in veel gevallen van extra ondersteuning in het basisonderwijs niet was vast te stellen of de extra begeleiding en ondersteuning leidden tot de verwachte ontwikkeling van kinderen. Inspectie van het Onderwijs (2020a) 32-34.
- ¹⁴ In het recente rapport *Extra ondersteuning in het basisonderwijs* schetst de inspectie een ongunstig beeld over de resultaten van leerlingen met extra ondersteuning. De noodzakelijke professionaliteit van de leerkracht wordt in dit rapport niet genoemd. Inspectie van het Onderwijs (2020)

Bijlagen

Beknopte biografie van P.H. Schreuder (1876-1947)

- ¹ Dit portret kwam mede tot stand op basis van gesprekken met en egdocumentatie van mevr. H. van Bezooijen Schreuder, kleindochter van P.H. Schreuder en de hr. G. en mevr. J. Schreuder van den Horn. G. Schreuder is de kleinzoon van Johan Th.R. Schreuder, de oprichter van het Instituut Schreuder, en Elisabeth Schreuder, een zus van P.H. Schreuder. De lijst met verkregen egodocumenten zijn opgenomen in het *Research Data Management Protocol for Nieuwenhuis Institute Researchers*.
- ² De foto's bij deze biografie zijn afkomstig uit het privé-archief van mevr. H. van Bezooijen Schreuder.
- ³ De tweede zoon heette ook Pieter Hendrik. Deze Pieter Henrik overleed in 1873 toen hij vier jaar oud was. P.H., geboren in 1876, was zowel naar zijn vader als naar zijn overleden broertje vernoemd.
- ⁴ Zwier (1996) 18.
- ⁵ Een voorbeeld is de aanhef van de brief die hij 20 juli 1925 schreef aan zijn vader: 'Lieve Vader, Daar hebben we warempeltjes uw verjaardag gisteren vergeten en nog wel een kroonjaar, uw 85ste'
- ⁶ Bruijn (1998) 16.
- ⁷ Schreuder, A.J. (1935) 34.

- ⁸ Van Voorthuijsen (1935a) 2.
- ⁹ Blokpoel (1935) 4.
- ¹⁰ Jacobs (1952b) 69.
- ¹¹ Het H.B. van 'Onderwijzers en Artsen' (1935) 9.
- ¹² Menkveld (1989) 23.
- ¹³ Oom Jaap was Jaap van Praagh, de eerste onderwijzer die P.H. aan zijn school aanstelde. Door de kinderen van P.H. werd hij 'oom Jaap' genoemd.
- ¹⁴ Waterink (1935) 18.
- ¹⁵ Van der Ploeg (1947b).
- ¹⁶ Berichten en Mededelingen (1947) 33; Christ (1947).
- ¹⁷ De Amsterdamse familie Voûte kocht een terrein van ca 15 ha en financierde de bouw van het huis. Het was gereed in 1917, kreeg de naam *De Leperkoen* en werd in bruikleen gegeven aan de Amsterdamse stichting *Ons Huis* als 'vakantiehuis voor arbeiders'. Als gevolg van de recessie werd *De Leperkoen* in 1934 verkocht aan de familie Schreuder-Schoorl. Dr. Voûte was ten tijde van de overdracht van de scholen aan de gemeente Amsterdam, 16 december 1923, voorzitter van het bestuur van de *Vereeniging voor Spraakgebrekkige en Achterlijke Kinderen*.
- ¹⁸ *De Leperkoen* ligt op een heuvel 'de Lindeboomsberg'. Het terrein heeft een oprijlaan van ongeveer 500 meter. Op zekere dag liet een van de kleinkinderen bovenaan de heuvel de rolstoel los om te kijken hoever opa wel kon rollen.
- ¹⁹ Ook enkele piloten, die van de hei waren gehaald, waren er ondergebracht. Na de oorlog heeft Ton voor zijn moed de Amerikaanse '*Medal of Freedom*' gekregen. Zie ook: *De Leperkoen tijdens de WO II*, NIOD, 2014 aanwinstnummer 4998.
- ²⁰ Schreuder, J.A. (1946).
- ²¹ Berichten en Mededelingen (1947) 41.

Beknpte biografie van dr. D. Herderschêe (1877-1969)

- ²² Dit artikel is mede gebaseerd op gesprekken met en documentatie van mevr. A.W. Herderschêe - Berkelbach van der Sprenkel, schoondochter van D. Herderschêe. De lijst met verkregen egodocumenten zijn opgenomen in het *Research Data Management Protocol for Nieuwenhuis Institute Researchers*.
- ²³ Foto's bij dit portret zijn afkomstig uit het privé-archief van mevr. A.W. Herderschêe - Berkelbach van der Sprenkel.
- ²⁴ Afwisselend werd bij de uitgaves door uitgeverij Haga gesproken van de Methode Binet, de Methode Binet-Simon en de Binet-Simon-Herderschêe test.
- ²⁵ Dr. A. van Voorthuijsen noemde de 'onafgebroken voorlichting door middel van tijdschriftartikelen' de grootste verdienste van Dr. Herderschêe. Deze artikelen vormden 'voor velen een bron. Waaruit telkens kan worden geput, wanneer bepaalde onderwerpen ter sprake komen.' Voorthuijsen (1943f) 102.
- ²⁶ Herderschêe beëindigde zijn voorwoord met de profetische woorden 'men zal eens van Montessori getuigen: verguisd door enkelen, vergoed door velen, gelezen werd zij door allen, die belang stelden in de ontwikkeling van het kind.' Herderschêe (1916b) Voorwoord.
- ²⁷ Op 18 januari 1933 aanvaardde hij zijn benoeming tot lector in de leer der infectieziekten met de rede getiteld 'De behandeling bij Acute infectieziekten'.
- ²⁸ Herderschêe (1946b) 7.
- ²⁹ Zijn collega Van Voorthuijsen voegde hieraan toe dat vooral de toon bijzonder is: 'het is de stem van den geneesheer, die niet met grote woorden en barse stem raad geeft, maar die met veel geduld en op rustige wijze spreekt over de moeilijkheden der opvoeding, in het bijzonder van het geestelijk misdeelde kind. Het is de persoonlijkheid van Herderschêe, welke in alle artikelen tot uiting komt.' Voorthuijsen (1943f) 103.
- ³⁰ Herderschêe (1930a) 58.

- ³¹ Zie hiervoor 'Levensbericht van Dr. Jacobus Herderschêe' dat D. Herderschêe schreef in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Herderschêe (1930a) 55-62.
- ³² Ibidem
- ³³ Standplaatsen waren: Schellinkhout, Oostvoorne, Borculo, Franeker, Tiel, Deventer, Den Bosch, Den Haag en Amsterdam. Zijn vrouw overleed in 1910 en vervolgens ging hij inwonen bij zijn zoon D. Herderschêe, die toen als geneesheer verbonden was aan het Wilhelmina Gasthuis. In de verschillende standplaatsen was de vader van Dirk lid van de plaatselijke schoolcommissie. In Deventer en Den Bosch was hij eveneens verbonden aan het krankzinnigengesticht.
- ³⁴ Dit is opmerkelijk omdat zijn vader tevens leraar aan het gymnasium was (Hebreeuwsche taal). Waarschijnlijk werd deze keuze mede ingegeven omdat voor de hogere zeevaartschool een vooropleiding aan de Hogere Burgerschool voldoende was.
- ³⁵ De Beer (2012) 38.
- ³⁶ Minkenhof (1957) 101.
- ³⁷ Gegevens ontleend aan het Universiteitsarchief van de Universiteit Gent.
- ³⁸ Herderschêe had enkele jaren een 'armen-practijk in één der volkrijkste buurten van Amsterdam'. Herderschêe (1923a) 34.
- ³⁹ Aan deze school werd hij onder andere collega van J. Klootsema.
- ⁴⁰ Twee zonen: Jacobus (1922) en Dirk (1924) en twee dochters: Cornelia Petronella (1925) en Mieke (1929).
- ⁴¹ Glaucoom is een aandoening van de oogzenuw. Bij deze oogziekte gaan de zenuwvezels van de oogzenuw geleidelijk aan verloren.
- ⁴² Herderschêe was onder meer lid van de *Commissie van Toezicht op de Gemeentelijke Kweekschool voor Onderwijzers en onderwijzeressen*, de *Amsterdamse Vereniging tot bereiding van koepokstof*, het *Genootschap ter bevordering van natuur- genees en heelkunde*, de *Vereniging voor artsencursussen*, de *Nederlandse vereniging voor Antropologie* en de *Nederlandse Vereniging van Schoolartsen*. Naast lid van de redactie van de serie *Afwijkende kinderen* van uitgeverij Haga was hij lid van de redactie van de serie *Sociale handwijzers op juridisch en medisch gebied* uitgegeven door Nijgt & Ditmar uit Rotterdam.
- ⁴³ Het Hoofdbestuur van O en A & Het Bestuur van de *Stichting voor Buitengewoon Onderwijs* (1969) 116. J.J. Eedens werd op 1 januari 1920 hoofd van de School voor Buitengewoon Onderwijs, de school waarvan J. Klootsema in 1899 directeur was geworden. Schreuder P.H., Vos & Herderschêe (1929) 206-207.
- ⁴⁴ Bos (2011) 188.
- ⁴⁵ De loyaliteitsverklaring hield in dat de student beloofde om in het bezette Nederlandse gebied de geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen naar eer en geweten na te komen en af te zien van handelingen die gericht waren tegen het Duitse Rijk.
- ⁴⁶ Knegtmans (1998) 182-184.
- ⁴⁷ Duitse soldaten kwamen aan de deur. Op dat moment was dr. D. Herderschêe niet thuis.
- ⁴⁸ Deze plaquette werd onthuld op 17 juli 1947 met een toespraak van J. E. Minkenhof, zijn leerling en latere opvolger als hoofd van de afdeling infectieziekten aan het Wilhelmina Gasthuis.
- ⁴⁹ Het Wilhelmina Gasthuis verbonden aan de Universiteit van Amsterdam fuseerde in 1881 met het Binnengasthuis tot het Academisch Medisch Centrum.

Beknopte biografie van H.J. Jacobs (1887–1976)

- ⁵⁰ Dit portret kwam mede tot stand door gesprekken met en documentatie van H.J. Jacobs, jr., en R. en P. Arlman, kleinzonen van H.A.W. J. Jacobs sr. De lijst met verkregen egodocumenten zijn opgenomen in het *Research Data Management Protocol for Nieuwenhuis Institute Researchers*.
- ⁵¹ In 1959 werd Dr. W.A. Vliegenthart benoemd tot bijzonder hoogleraar in de studie van de psychologie en pedagogiek van het afwijkende kind. Dit was de tweede hoogleraar in de orthopedagogiek in Nederland. Deze zetel was aangevraagd door het Seminarium voor Orthopedagogiek en werd gefinancierd door het Hermen J. Jacobsfonds. Brandsma (2013) 120-123.

- ⁵² Het Hermen J Jacobsfonds (Hermenjacobsfonds.nl) ondersteunt projecten op het terrein van het speciaal onderwijs.
- ⁵³ De baron was lid van de Tweede Kamer, voorzitter van de *Armenraad* in Den Haag en kamerheer in buitengewone dienst bij koning Willen II en koningin Wilhelmina. Bij gelegenheden was zijn personeel beschikbaar voor het Koninklijk Huis.
- ⁵⁴ Ieder huisje werd bewoond door twee gezinnen, in die tijd was dat in de zogenoemde 'exploitatie-hofjes' niet ongebruikelijk.
- ⁵⁵ De duurste thee was 35 cent per ons. De thee werd geleverd aan 'de gegoede burgerij'.
- ⁵⁶ Zijn oudere zus Annie was filiaalhoudster van Fongers rijwielen en had daarbij een rijwielsschool.
- ⁵⁷ Later zou dit pension het begin vormen van de vakantiekolonie voor achterlijke kinderen. Van Praagh (1910) 69-70.
- ⁵⁸ Zo schreef Hermen in een brief: 'In april 1914 vroeg de inspecteur van het onderwijs in Suriname of het waar was dat door leerlingen, in strijd met het reorganisatieplan, gebruik gemaakt werd van lees- en rekenboeken en waarom de leerlingen onderwijs kregen in koken.' (R. Arlman: privé-archief Hermen J. Jacobs/Emmaschool).
- ⁵⁹ Jacobs (1916b).
- ⁶⁰ *Koloniaal Weekblad* van 17 augustus 1916.

Beknpte biografie van dr. A. van Voorthuysen (1871 - 1952)

- ⁶¹ Dit portret kwam tot stand mede op basis van gesprekken met en documentatie van de kleindochters: M. Mauser-Veenendaal en M. A. van Meurs. De lijst met verkregen egodocumenten zijn opgenomen in het *Research Data Management Protocol for Nieuwenhuis Institute Researchers*.
- ⁶² *Het Vaderland* van 22 februari 1937; Christ (1952) 11.
- ⁶³ In de loop der tijd, onder meer door fusies, heeft een aantal scholen de naam veranderd. Op 7 augustus 2001 verscheen in het dagblad *Trouw* een artikel *De man die de dorpsgek liet verdwijnen*. Dit artikel handelde over de naamgeving van scholen. Boven aan de ranglijst van onbekende Nederlanders stond Dr. A. van Voorthuysen.
- ⁶⁴ De roepnaam van Adriaan werd Bob.
- ⁶⁵ Sympus is de anatomische naam 'gemotiveerd door het samen vergroeid zijn der voeten, en pars pro toto nemende, het samengesmolten zijn der twee onderste extremiteiten'. Voorthuysen (1899) 1-2. In de volksmond werd dit ook wel het 'zeemeerminnensyndroom' genoemd.
- ⁶⁶ Voorthuysen (1899) 55. Dit standpunt werd tien jaar eerder al verwoord door Domela Nieuwenhuis in de Tweede kamer: 'Verbod van arbeid der vrouw 6 weken vóór en zes weken na de bevaling met behoud van haar loon'. Handelingen der Tweede Kamer (43 vergadering, 16 maart 1889) 843.
- ⁶⁷ Dit patriciershuis is thans als gemeentemuseum ingericht: Het Hannemahuis.
- ⁶⁸ Getroffen door tuberculose moest hij een jaar lang 'kuren'. Zie ook Van Voorthuysen (1919h) 1.
- ⁶⁹ Van Houte (1952) 7.
- ⁷⁰ Comité B.L.O.-dag (1952).
- ⁷¹ Dit waren: *Tijdschrift voor R.K. Buitengewoon Onderwijs*; *C.B.O.*, tijdschrift voor het Christelijk Buitengewoon Onderwijs; *Logopedie en Phoniatrie* en het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*.
- ⁷² Vlietstra (1952) 5.

Statuten van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen

- ⁷³ Dit zijn de statuten in verband met de naamswijziging van de vereniging in 1933. P.H. Schreuder had hier de oorspronkelijke tekst als uitgangspunt en alleen die wijzigingen aangebracht die noodzakelijk waren voor de naamsverandering. TvBO (1933) 75-76. In de daarop volgende ledenvergadering werden nog enkele kleine aanvullingen voorgesteld. Zoals aanvulling van artikel 7: buitengewone leden hebben geen stemrecht; het laten vervallen van de scholen in artikel 2 omdat nu ook de nazorg tot het buitengewoon onderwijs behoort; en enkele taalkundige aanpassingen. Deze wijzigingsvoorstellen werden allemaal aangenomen en is daarom in bovenstaande statuten verwerkt. TvBO (1933) 118-119.

⁷⁴ Deze statuten werden goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 27 september 1933 en opgenomen in het TvBO van november 1933. TvBO (1933) 231-233.

Aangenomen stellingen van P.H. Schreuder over de leerlingen en de toelating (1904)

⁷⁵ Schreuder, A.J. (1905c) 14-15.

Samenvattende stellingen van de lezing *De Opleiding der Achterlijken* door D. Herderschêe op het AVO-congres in 1928

⁷⁶ Herderschêe (1928f) 15-16.

Richtlijnen voor de Organisatie van de Medisch-paedagogische dienst aan de school voor Buitengewoon Onderwijs

⁷⁷ Deze richtlijnen werden met een begeleidend schrijven verzonden aan alle (gemeente-) besturen van de scholen voor kinderen met een verstandelijke beperking. Van der Waals (1937) 84.

AMvB:	Algemene Maatregel van Bestuur
ANP:	Algemeen Nederlands Persbureau
ARP:	Anti-Revolutionaire Partij
AVO:	Arbeid voor Onvolwaardigen
BCvdUvA	Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam
B en W:	Burgemeester en Wethouders
BLO:	Buitengewoon Lager Onderwijs
BvNO:	Bond van Nederlandsche Onderwijzers
CHU:	Christelijk Historische Unie
CvCBO:	Correspondentieblad voor Christelijk Buitengewoon Onderwijs
CvhCBLO:	Correspondentieblad voor het Christelijk Buitengewoon Lager Onderwijs
Esm:	Ernstige spraak-taalmoelijkheden
GLO:	Gewoon Lager Onderwijs
J Hist Beh Sci	Journal of the History of the Behavioral Sciences
KB:	Koninklijk Besluit
KGOB:	Kweekelingen Geheelonthoudersbond
KVP:	Katholieke Volkspartij
LOM:	Leer- en opvoedingsmoeilijkheden
MgadAVOa:	Maandblad, gewijd aan de arbeidzorg voor onvolwaardige arbeidskrachten
MvdGV:	Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid
MOB:	Medisch Opvoedkundig Bureau
MULO:	Meer Uitgebreid Lager Onderwijs
NTvG:	Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde
NOV:	Nederlandse Onderwijzers Vereniging
NOG:	Nederlandsch Onderwijzers Genootschap
NSB:	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP:	Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij
NVV:	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OK&W:	Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
PI:	Pedologisch Instituut
RKSP:	Rooms Katholieke Staatspartij
SDAP:	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SvO:	Seminarium voor Orthopedagogiek
TvBO:	Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs
TvBOeO:	Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs en Orthopedagogiek
TvO:	Tijdschrift voor Orthopedagogiek
TvhCBO:	Tijdschrift voor het Christelijk Buitengewoon Onderwijs
TvRKBLO:	Tijdschrift voor Rooms-Katholiek Buitengewoon Lager Onderwijs
TdVvOeA:	Tijdschrift der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen
ULO:	Uitgebreid Lager Onderwijs
VDB:	Vrijzinnig Democratische Bond
ZAK:	Zorg voor het Achterlijke Kind
ZMLK:	Zeer Moeilijk Lerende Kinderen
ZMOK:	Zeer Moeilijk Opvoedbare Kinderen

Publicaties van P.H. Schreuder

- Schreuder, P.H. & Cariot N. (1901). *Ons Huis. De Huishouding in al haar onderdeelen volgens de laatste en hygiënische eischen en met vele recepten toegelicht*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Schreuder, P.H. (1909a). Grundriss der Heilpädagogiek. *TdVuOeA* 1, 10-11.
- Schreuder, P.H. (1909b). Child Study. *TdVuOeA* 1, 12.
- Schreuder, P.H. (1909c). Eenige gegevens omtrent de scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *TdVuOeA* 1, 13-15; 32-36; 60-63.
- Schreuder, P.H. (1909d). Eenige methoden tot beoordeling van het intellect, toegepast op normale kinderen door Dr. D. Herderschêe. *TdVuOeA* 1, 60.
- Schreuder, P.H. (1909e). Toelichting op de regelen, in acht te nemen bij het toekennen van Rijkssubsidie ten behoeve van gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen. *TdVuOeA* 1, 61-63.
- Schreuder, P.H. (1910a). Uit de Buitenlandse vakpers. *TdVuOeA* 2, 5-6; 56-58; 70-71.
- Schreuder, P.H. (1910b). Eenige gegevens omtrent de scholen voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *TdVuOeA* 2, 12-14; 58-60; 73-75.
- Schreuder, P.H. (1910c). Onze pensioenen. *TdVuOeA* 2, 21-24.
- Schreuder, P.H. (1910d). De wet op scholen en klassen voor achterlijke kinderen in Frankrijk. *TdVuOeA* 2, 24-27.
- Schreuder, P.H. (1910e). Boeken en Tijdschriften. *TdVuOeA* 2, 29-30.
- Schreuder, P.H. (1910f). Samenwerking tusschen huis en school aan scholen voor achterlijken. *TdVuOeA* 2, 64-68.
- Schreuder, P.H. (1910g). Bepalingen omtrent de acte van bekwaamheid voor onderwijs aan achterlijken in Frankrijk. *TdVuOeA* 2, 68-70.
- Schreuder, P.H. (1911a). Der Erziehungsstaat, nach Stein-Fichteschen Grundsätzen in einer Hilfsschule durchgeführt. *TdVuOeA* 3, 9-11.
- Schreuder, P.H. (1911b). Uit de Buitenlandse vakpers. *TdVuOeA* 3, 12-13; 55-56; 94-97.
- Schreuder, P.H. (1911c). Het rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs en het onderwijs aan zwakzinnigen. *TdVuOeA* 3, 21-34.
- Schreuder, P.H. (1912a). Een voorbereidende klasse aan scholen voor achterlijken. *TdVuOeA* 4, 1-3.
- Schreuder, P.H. (1912b). Boeken en Tijdschriften. *TdVuOeA* 4, 10-11.
- Schreuder, P.H. (1912c). Uit de Buitenlandsche pers. *TdVuOeA* 4, 11-12; 26-28; 45; 109-112.
- Schreuder, P.H. (1912d). Het onderwijs aan zwakzinnigen in Engeland. *TdVuOeA* 4, 38-40.
- Schreuder, P.H. (1912e). Adres inzake het opnemen der leerkrachten, verbonden aan de zwakzinnigen-scholen, in het Rijkspensioenfonds en Weduwen- en Weezenfonds voor Burgerlijke Ambtenaren. *TdVuOeA* 4, 42-44.
- Schreuder, P.H. (1912f). Het onderwijs in Vrije- en Ordeoefeningen aan onze scholen. *TdVuOeA* 4, 97-102.
- Wijsman, J.W.H. & Schreuder, P.H. (1912g). *De psychologische Methode van Binet en Simon ter bepaling van het intellectueel peil, toegepast op achterlijke schoolkinderen*. Gent: Vanderpoorten.
- Schreuder, P.H. (1914a). De Montessorimethode. *TdVuOeA* 6, 39-47; 59-66.
- Schreuder, P.H. (1914b). Een openbare buitengewone school te Groningen. *TdVuOeA* 6, 72-73.
- Schreuder, P.H., Linthorst, P. & Van Praagh, J. (1917). *Eenvoudige sommen*. Groningen: J.B. Wolters.
- Schreuder, P.H. (1919a). Aardrijkskunde en Geschiedenis op scholen voor Achterlijken. *Pais* 3, 154-156.

- Schreuder, P.H. (1919b). De kunstspraak. *Pais* 3, 156-158.
- Ooms, P.W. & Schreuder, P.H. (1919c). Het onderwijs in nuttige handwerken op de buitengewone school aan de Hoofthofskade. *Pais* 3, 173-177.
- Schreuder, P.H. (1920a). Overgangstoestand. *TvBO* 1, 10-14.
- Schreuder, P.H. (1920b). Aantal leerl. per klasse. *TvBO* 1, 33-34.
- Schreuder, P.H. (1920c). Onze salarissen. *TvBO* 1, 138-139.
- Schreuder, P.H. (1920d). Schoolartsen en Schoolverpleegsters. *TvBO* 1, 108-109.
- Schreuder, P.H. (1920e). Kinderstudie. *TvBO* 1, 87-88.
- Schreuder, P.H. (1920f). Het resultaat van onze actie tot verbetering van het ontwerp van Wet op het L.O. *TvBO* 1, 89-93.
- Schreuder, P.H. (1921a). Districtsscholen voor B.O. *TvBO* 2, 52-53.
- Schreuder, P.H. (1921b). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 2, 70-71.
- Schreuder, P.H. (1922a). Naamsverandering der Vereniging van Onderwijzers en Artsen. *TvBO* 3, 20-24; 44-45.
- Schreuder, P.H. (1922b). Die Bekämpfung von Sprachleiden unter der Schuljugend (boekbespreking). *TvBO* 3, 94-96.
- Schreuder, P.H. (1922c). Tijdschrift voor Ervarings-Opvoedkunde. *TvBO* 3, 137-140.
- Schreuder, P.H., Calliber A.J. & Vos J.G. (1922d). Naamsverandering der Ver. V. Onderwijzers en Artsen. *TvBO* 3, 41-45.
- Schreuder, P.H. (1922e). Gymnastiek door pianobegeleiding. *TvBO* 3, 145-150.
- Schreuder, P.H. (1923a). Boekbespreking. *TvBO* 4, 39-40.
- Schreuder, P.H. (1923b). Bespreking B.L.O. in de Eerste Kamer der St. Generaal. *TvBO* 4, 44-45; 105-107.
- Schreuder, P.H. (1923c). Blijvend resultaat der Tentoonstelling. *TvBO* 4, 88-90.
- Schreuder, P.H. (1923d). Twintigjarig bestaan "Klein Warnsbörn". *TvBO* 4, 110.
- Schreuder, P.H. (1923e). Staatsblad 489. (K.B. Buitengewoon Onderwijs). *TvBO* 4, 195-205.
- Schreuder, P.H. (1923f). Het vervolgonderwijs te 's-Gravenhage. *TvBO* 4, 183-184.
- Schreuder, P.H. (1924a). Studie en intuïtie. *TvBO* 5, 5-7.
- Schreuder, P.H. (1924b). Pensioenkorting. *TvBO* 5, 39-41.
- Schreuder, P.H. (1924c). De minimum-marge. *TvBO* 5, 45-47.
- Schreuder, P.H. (1924d). Zwakzinnigen. *TvBO* 5, 61-63.
- Schreuder, P.H. (1924e). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 5, 69-71.
- Schreuder, P.H. (1924f). Lof- en belooningsrecht. *TvBO* 5, 9-95.
- Schreuder, P.H. (1924g). Nazorg voor zwakzinnigen. *TvBO* 5, 169.
- Schreuder, P.H. (1924h). Een buitenschool voor achterlijken. *TvBO* 5, 189-190.
- Schreuder, P.H. (1924i). 'Talentvolle Zwakzinnigen'. *TvBO* 5, 189-190.
- Schreuder, P.H. (1924j). Ons museum. *TvBO* 5, 203.
- Schreuder, P.H. (1925a). Onderwijs en werkverschaffing voor de imbecillen in de vrije maatschappij. *TvBO* 6, 9.
- Schreuder, P.H. (1925b). Ademhalings-gymnastiek. *TvBO* 6, 21-22.
- Schreuder, P.H. (1925c). Het handboek van Dr. Montessori. *TvBO* 6, 27-28.
- Schreuder, P.H. (1925d). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 6, 40.
- Schreuder, P.H. (1925e). Lees- en taalonderwijs. *TvBO* 6, 87-89.
- Schreuder, P.H. (1925f). Wat bereidt de toekomst voor de abnormale meisjes? *TvBO* 6, 204-205.
- Schreuder, P.H. (1926a). Opvoeding en onderwijs bij blinden. *TvBO* 7, 1-7.
- Schreuder, P.H. (1926b). Nieuw Kon. Besluit voor het B.L.O. *TvBO* 7, 28.
- Schreuder, P.H. (1926c). Onderwijs aan misdeelde kinderen. *TvBO* 7, 28-29.
- Schreuder, P.H. (1926d). De S.A. Rudelsheim-stichting. *TvBO* 7, 29-30.
- Schreuder, P.H. (1926e). Invloed van erfelijkheid en omgeving bij zwakzinnigheid. *TvBO* 7, 109-113.
- Schreuder, P.H. (1926f). Werkinrichtingen voor zwakzinnigen. *TvBO* 7, 135-136.
- Schreuder, P.H. (1926g). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 7, 137-140.

- Schreuder, P.H. (1926h). Nazorg voor zwakzinnigen te Dordrecht. *TvBO* 7, 161-163.
- Schreuder, P.H. (1926i). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 7, 197-203.
- Schreuder, P.H. (1926j). Conferentie gehouden door den Raad van Bestuur van het Antonia Wilhelmina Fonds. *TvBO* 7, 184-186.
- Schreuder, P.H. & Blokpoel, W.P. (1926k). Federatie. *TvBO* 7, 195-196.
- Schreuder, P.H. (1927a). Buitengewoon onderwijs en provinciale steun. *TvBO* 8, 13-16.
- Schreuder, P.H. (1927b). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 8, 106-107; 226-228.
- Schreuder, P.H. (1927c). Het buitengewoon lager onderwijs te 's-Gravenhage 1912-1927. *TvBO* 8, 181-188.
- Schreuder, P.H. (1927d). Een nieuwe organisatie voor B.L.O. *TvBO* 8, 222-224.
- Schreuder, P.H. (1927e). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 8, 226-228.
- Schreuder, P.H. (1927f). Schoolplicht bij het B.L.O. *TvBO* 8, 242-244.
- Schreuder, P.H., Linthorst P. & Praagh J. van (1927g). *Eenvoudig rekenen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Schreuder, P.H. (1928a). De toelatingsleeftijd bij het B.O. *TvBO* 9, 30-32.
- Schreuder, P.H. (1928b). Persoonsonderwijs en werktempo. *TvBO* 9, 7-12.
- Schreuder, P.H. (1928c). Buitengewoon Onderwijs en Provinciale steun. *TvBO* 9, 13.
- Schreuder, P.H. (1928d). Henri Daniel Guyot. *TvBO* 9, 59-60.
- Schreuder, P.H. (1928e). Dr. J.W.H. Wijsman. *TvBO* 9, 114-115.
- Schreuder, P.H. (1928f). Openingsrede van den voorzitter. *TvBO* 9, 115-130.
- Schreuder, P.H. (1928g). Opleiding. *TvBO* 9, 118-189.
- Schreuder, P.H. (1928h). Samenwerking. *TvBO* 9, 268-271.
- Schreuder, P.H. (1928i). Rhotacismus nasalis. *TvBO* 9, 279-281.
- Schreuder, P.H. (1928j). Het eigen karakter der zwakzinnigenzorg. *TvBO* 9, 305-307.
- Schreuder, P.H. (1928k). Federatie. *TvRKBLO* 4, 278-279.
- Schreuder, P.H. & Linthorst, P. (1928l). Onderwijs in spreken aan kweekscholen. *TvBO* 9, 221-223.
- Schreuder, P.H. (1928l). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 9, 267-274; 284; 305-310.
- Schreuder, P.H. (1929a). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 10, 46-50; 243-246; 265-266; 307.
- Schreuder, P.H. (1929b). Het "nieuwe" in ons onderwijssysteem. *TvBO* 10, 104-106.
- Schreuder, P.H. (1929c). Jaarverslag centr. Ver. Ter behartiging van de maatschappelijke belangen van zenuw- en zielszieken 1928. *TvBO* 10, 205-206.
- Schreuder, P.H. (1929e). Zwakzinnigheid op het platteland. *TvBO* 10, 234-240.
- Schreuder, P.H. (1929f). Voorstellen voor de Alg. Vergadering. *TvBO* 10, 260-262.
- Schreuder, P.H. & Waals P. van der (1929g). Adres aan de leden der tweede Kamer. *TvBO* 10, 285-290.
- Schreuder, P.H. (1929h). De rijksbegroting van 1930 en het voorlopig verslag. *TvBO* 10, 303.
- Schreuder, P.H. (1929i). De verhouding tusschen de aantallen jongens en meisjes op scholen voor zwakzinnigen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos en D. Herderschêe, *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 138-139. 's-Gravenhage: Haga.
- Schreuder, P.H. (1929j). Voortgezette vakstudie. In P.H. Schreuder, G.J. Vos en D. Herderschêe, *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 138-139. 's-Gravenhage: Haga.
- Schreuder, P.H., Vos, G.J. & Herderschêe, D. (1929k). *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Schreuder, P.H. (1929l). Boek en Tijdschrift. *Logopaedie en Phoniatrie* 2, 62-63.
- Schreuder, P.H. (1930a). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 11, 18-20; 177-178; 200-204.
- Schreuder, P.H. (1930b). Zwemonderwijs. *TvBO* 11, 71-74.
- Schreuder, P.H. (1930c). Het vraagstuk der frustratie. *TvBO* 11, 186-187.
- Schreuder, P.H. (1930d). Lichamelijke opvoeding. *TvBO* 11, 187-197.
- Schreuder, P.H. (1930e). Kon. Besluit van 20 november 1930. *TvBO* 11, 286-287.
- Schreuder, P.H. (1930f). *Verslag van de vergadering van de Commissie voor de Studiecursus voor het B.L.O.*, gehouden op 7 juni 1930 te Utrecht. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.

- Schreuder, P.H. (1930g). *Verslag van de vergadering van de Commissie voor de Studiecursus voor het B.L.O.*, gehouden op 28 juni 1930 te Utrecht. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Schreuder, P.H. (1930h). *Jaarverslag van de Stichting Buitengewoon Onderwijs*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Schreuder, P.H. (1930i). Het automatiese in de spraak. *Logopaedie en Phoniatrie* 2, 13-17.
- Schreuder, P.H. (1930j). Definitie van het stotteren. *Logopaedie en Phoniatrie* 2, 21-23.
- Schreuder, P.H. (1930k). Boek en Tijdschrift. *Logopaedie en Phoniatrie* 2, 55; 60.
- Schreuder, P.H. (1930l). Berichten. *Logopaedie en Phoniatrie* 2, 73-74.
- Schreuder, P.H. (1931a). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 12, 16-20; 58-61; 84-88; 133-139; 180; 217-218; 261-264.
- Schreuder, P.H. (1931b). Het klasse-stelsel voor het b.l.o. *TuBO* 12, 74-77.
- Schreuder, P.H. & Waals P. van der (1931c). Verzonden adres aan zijne Excellentie den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. *TuBO* 12, 102-107.
- Schreuder, P.H. (1931d). Jaarverslag over 1930 van de Centrale Vereniging ter behartiging van de maatschappelijke belangen van zenuw- en zielszieken. *TuBO* 12, 180.
- Schreuder, P.H. (1931e). Klassikaal lezen. *TuBO* 12, 190-193.
- Schreuder, P.H. (1931f). F. Fries. *TuBO* 12, 202-203.
- Schreuder, P.H. (1931g). Uit en over de werken van prof. dr. Decroly. *TuBO* 12, 217-218.
- Schreuder, P.H. (1931h). *Verslag van de vergadering van de Commissie voor de Studiecursus voor het B.L.O.*, gehouden op 26 mei 1931 te Utrecht. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Schreuder, P.H. (1931i). *Verslag van de vergadering van de Commissie voor de Studiecursus voor het B.L.O.*, gehouden op 10 september 1931 te Utrecht. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Schreuder, P.H. (1931j). Boek en tijdschrift. *Logopaedie en Phoniatrie* 3, 6-8; 11-12; 25; 46.
- Schreuder, P.H. (1931k). Het verbeteren van spraakgebreken in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. *Logopaedie en Phoniatrie* 3, 85-90.
- Schreuder, P.H. (1931l). Nieuwe stromingen bij het onderwijs aan zwakzinnigen. In *Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres*, 741-754. Groningen: Wolters.
- Schreuder, P.H. (1932a). Statistiek van het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 13, 26-31.
- Schreuder, P.H. (1932b). Percentage achterblijvende l.l. der scholen voor g.l.o. *TuBO* 13, 57-58.
- Schreuder, P.H. (1932c). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 13, 68-72; 227-228; 240-248; 271.
- Schreuder, P.H. (1932d). De nazorg voor zwakzinnigen. *TuBO* 13, 86-88.
- Schreuder, P.H. (1932e). Het gewijzigde ontwerp van wet en het B.O. *TuBO* 13, 146-164.
- Schreuder, P.H. (1932f). Gestichts- of gezinsopvoeding. *TuBO* 13, 17-180.
- Schreuder, P.H. (1932g). Verslagen. *TuBO* 13, 188.
- Schreuder, P.H. (1932h). School, beroep en aanleg. *TuBO* 13, 240-242.
- Schreuder, P.H. (1932i). *Verslag van de vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O.*, gehouden op 4 september 1932 te Utrecht. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Schreuder, P.H. (1932j). *Verslag over 1932 van de Leergangen uitgaande van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Schreuder, P.H. (1933a). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 14, 42-44; 81-84; 183-187; 192; 213-214.
- Schreuder, P.H. (1933b). Het B.L.O. vóór 1920. *TuBO* 14, 66-67.
- Schreuder, P.H. (1933c). Zwakzinnigheid bij kinderen. *TuBO* 14, 142-146.
- Schreuder, P.H. (1933d). Statistiek van de kosten voor het l.o. *TuBO* 14, 190.
- Schreuder, P.H. (1933e). Stichting voor B.O. *TuBO* 14, 223-229.
- Schreuder, P.H. (1933f). Schijnbare (?) onbarmhartigheid. *TuBO* 14, 242-245.
- Schreuder, P.H. (1933g). Wijzigingen van het K.B. *TuBO* 14, 251-252.
- Schreuder, P.H. (1933h). *Verslag van de vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O.*, gehouden op 7 januari 1933 te Utrecht. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.

- Schreuder, P.H. (1933i). *Verslag van de vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O.*, gehouden op 8 juli 1933 te Utrecht. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Schreuder, P.H. (1933j). Prof. Dr. Heinrich Hanselmann. *TuBO* 14, 206-208.
- Schreuder, P.H. (1933k). Boek en Tijdschrift. *Logopaedie en Phoniatrie* 5, 4-5
- Schreuder, P.H. (1934a). De nood der tijden. *TuBO* 15, 2-3.
- Schreuder, P.H. (1934b). Zelfopvoeding. *TuBO* 15, 3-4.
- Schreuder, P.H. (1934c). Berichten. *TuBO* 15, 19-22; 65-70; 230-242.
- Schreuder, P.H. (1934d). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 15, 22-24; 47; 70-72; 131-134; 154-158; 192-196; 220-222, 270.
- Schreuder, P.H. (1934e). Hoe staat het zwakzinnige kind t.o.v. de volgende speelvormen? *TuBO* 15, 186-188.
- Schreuder, P.H. (1934f). Nazorg (een Delfts rapport). *TuBO* 15, 202-207.
- Schreuder, P.H. (1934h). Duitschland. *TuBO* 15, 242.
- Schreuder, P.H. (1934i). Voorzorg. *TuBO* 15, 282-284.
- Schreuder, P.H. (1934j). Amnestiese Aphasie. *Logopaedie en Phoniatrie* 6, 20-21.
- Schreuder, P.H. (1934k). Indrukken van het zesde congres der Int. Ver. voor Logopedie en Phoniatrie. *Logopaedie en Phoniatrie* 6, 88-91.
- Schreuder, P.H. (1935a). Consultatiebureau, school, internaat. *TuBO* 16, 2-4.
- Schreuder, P.H. (1935b). Het testen van leerlingen. *TuBO* 16, 26-29.
- Schreuder, P.H. (1935c). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 16, 15-16, 35-36; 88-90; 110; 173-174; 196-198; 221-222; 246; 267-270.
- Schreuder, P.H. (1935d). De betekenis van de ontwikkeling der taal voor de psychische ontplooiing. *TuBO* 16, 92-97.
- Schreuder, P.H. (1935e). Metaalarbeid op debielenscholen. *TuBO* 16, 102-103.
- Schreuder, P.H., Christ, G.A.E., Graaff J. de & Holten, A.A. van (1935f). Vervroegde pensionering. *TuBO* 16, 165-167.
- Schreuder, P.H. (1935g). Het Buitengewoon Onderwijs in Brussel. *TuBO* 16, 176-186.
- Schreuder, P.H. (1935h). Prof. dr. Ph. Kohnstamm. *TuBO* 16, 187-188.
- Schreuder, P.H. (1935i). Berichten. *TuBO* 16, 190-194.
- Schreuder, P.H. (1935j). Onderzoeksmethoden voor het B.O. *TuBO* 16, 240-241.
- Schreuder, P.H. (1935k). De instelling van onderwijzers bij het gewoon onderwijs tegenover achterlijke en moeilijke kinderen. *TuBO* 16, 259.
- Schreuder, P.H. (1935l). Het Buitengewoon Onderwijs in Duitsland. *TuBO* 16, 260.
- Schreuder, P.H. (1935m). Schoolplicht voor 't B.O. *TuBO* 16, 270.
- Schreuder, P.H. (1935n). Klassen of scholen voor stotteraars. *Logopaedie en Phoniatrie* 7, 1-2.
- Schreuder, P.H. (1935o). Openingsrede op de Algemene Vergadering. *Logopaedie en Phoniatrie* 7, 49-51.
- Schreuder, P.H. (1936a). Linkshandigheid en stotteren. *Logopaedie en Phoniatrie* 8, 5-7.
- Schreuder, P.H. (1936b). De boven-s of beneden-s. *Logopaedie en Phoniatrie* 8, 14-15.
- Schreuder, P.H. (1936c). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 17, 67-68; 92; 139-140; 257; 259-260.
- Schreuder, P.H. (1936d). 'Der Neurotiker im Lichte der psycho-analytischen, neuro-endokrinen und erbpathologischen Forschungen - Eine Konfrontation der drei Richtungen'. *Logopaedie en Phoniatrie* 8, 70-71.
- Schreuder, P.H. (1936e). Georganiseerde Geestelijke Volksgezondheidsdienst. *TuBO* 17, 244-245.
- Schreuder, P.H. (1937a). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 18, 42-44; 65-68; 92; 113-114; 140; 187.
- Schreuder, P.H. (1937b). 'Oorsprong en doeleinden der eugenetiek'. *TuBO* 18, 138-140.
- Schreuder, P.H. (1937c). Remmen bij de spraakontwikkeling. *Logopaedie en Phoniatrie* 9, 17-20.
- Schreuder, P.H. (1937d). Boek en Tijdschrift. *Logopaedie en Phoniatrie* 9, 24.
- Schreuder, P.H. (1937e). De eerste inspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs. In: Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stermerding S. (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 11-16. 's-Gravenhage: Haga.

Publicaties van dr. D. Herderschêe

- Herderschêe, D. (1908). Over het kennen en kunnen van het normale, zesjarige kind. *NTuG* 52, I, 1546-1556.
- Herderschêe, D. (1909a). Het onderzoek naar den verstandelijken aanleg van het achterlijke kind. *NTuG* 53, I, 797-814.
- Herderschêe, D. (1909b). Het kind en de alcohol. Rede uitgesproken op een samenkomst met ouders van leerlingen der O.L.S. te Amsterdam door een schoolarts. *Gezondheid in de School* 1, 199-212.
- Herderschêe, D. (1909c). Achterlijke kinderen. *Gezondheid in de School* 1, 357-370.
- Herderschêe, D. (1909d). Eenige methoden tot beoordeling van het intellect toegepast op normale kinderen. *Psychiatrische en Neurologische Bladen* 13, 209-233.
- Herderschêe, D. (1910). School en besmettelijke ziekten. *NTuG* 54, I, 279-295.
- Herderschêe, D. (1911a). Schedelmetingen bij schoolkinderen. *NTuG* 55, I, 2184-2186.
- Herderschêe, D. (1911b). Het karakter der scholen voor zwakzinnigen bedreigd? *TdVOeA* 3, 1-5.
- Herderschêe, D. (1911c). Naar aanleiding van een linkshandigen, hoorstommen spiegelschriftschrijver. *TdVOeA* 3, 64-74.
- Herderschêe, D. (1911d). Over eenige lichamelijke eigenschappen van normale en achterlijke kinderen. *NTuG* 55, II, 1647-1653.
- Herderschêe, D. (1912a). Erfelijkheidsproblemen. *Paedagogisch Tijdschrift* 4, 337-352.
- Herderschêe, D. (1912b). Ve Congres voor experimenteele psychologie te Berlijn, 16-19 April 1912. *TdVuOeA* 4, 54-58.
- Herderschêe, D. (1913a). Verstandsmetingen bij achterliken. *TdVuOeA* 5, 41-50.
- Herderschêe, D. (1913b). De beoordeling van het "Verstand" van achterlijke kinderen. In *Verslag van het Eerste Nederlandsche Congres voor Kinderstudie*, 251-276. Amsterdam: De Bussy.
- Herderschêe, D. (1913c). De "Ambidextrie-beweging". *NTuG* 57, II, 304-323.
- Herderschêe, D. (1913d). Verslag van den schoolarts over 1912. In *Verslag van den staat der Hooge-, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1912-1913. Tweede deel: Lager onderwijs*, Bijlage AA, 244. 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandsche Zaken, afdeling Onderwijs.
- Herderschêe, D. (1914a). Een nieuw principe in de methoden der verstandsmeting. *TdVuOeA* 6, 21-28.
- Herderschêe, D. (1914b). Dr. W. Moede: Der Wetteifer, seine Structur und die Ausmass. *TdVuOeA* 6, 93-94.
- Herderschêe, D. (1914c). Jaarverslag van den schoolarts dr. Herderschêe, belast met het toezicht op de scholen I, II, III en IV. In *Verslag van den staat der Hooge-, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1913-1914. Tweede deel: Lager onderwijs*, bijlage FF 244. 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandsche Zaken, afdeling Onderwijs.
- Herderschêe, D. (1914d). Naschrift van de redactie. *TdVuOeA* 6, 66.
- Herderschêe, D. (1915a). Die Methoden der Begriffsuntersuchung. *TdVuOeA* 7, 12-16.
- Herderschêe, D. (1915b). Uit Boek en Tijdschrift. *TdVuOeA* 7, 12-16; 65-67.
- Herderschêe, D. (1915c). Eugenie. *TdVuOeA* 7, 69-89.
- Herderschêe, D. (1915d). Schoolverpleegsters. *NTuG* 59, II, 550-556.
- Herderschêe, D. (1915e). Verstandsmetingen bij schipperskinderen. *TdVuOeA* 7, 99-100.
- Herderschêe, D. (1915f). Uit de vereniging. *TdVuOeA* 7, 30-32.
- Herderschêe, D. (1916a). Uit Boek en Tijdschrift. *TdVuOeA* 8, 31-31; 57-59.
- Herderschêe, D. (1916b). Ter Inleiding. In M. Montessori *De Methode Montessori*. Zwolle: J. Ploegsma.
- Herderschêe, D. (1917a). De keuringscommissie van de scholen voor achterlijke kinderen. *Pais* 1, 5-9.
- Herderschêe, D. (1917b). Verschillende methoden om iets in te prenten. *Pais* 1, 17-19.
- Herderschêe, D. (1917c). Het getalbegrip. *Pais* 1, 54-55.
- Herderschêe, D. (1917d). De Algemeene Volksschool. *Pais* 1, 77-79.
- Herderschêe, D. (1917e). Achterlijkheid en talent. *Pais* 1, 89-91.
- Herderschêe, D. (1917f). De schaal van Binet bij voortschrijdende zwakzinnigheid. *Pais* 1, 119-120.
- Herderschêe, D. (1917g). Het lichamelijk onderzoek der achterlijke kinderen. *Pais* 1, 129-147.

- Herderschêe, D. (1917h). De Zwakzinnigen en de Maatschappij. *Pais* 1, 161-163.
- Herderschêe, D., Bouman, H.K. & Gewin J. (1917i). *Rapport van de Commissie tot het bestudeeren van het vraagstuk der "After Care" (maatschappelijke zorg), ingesteld door het bestuur der Vereeniging voor spraakgebrekkige en achterlijke kinderen te Amsterdam*. Amsterdam: Vereeniging voor spraakgebrekkige en achterlijke kinderen te Amsterdam.
- Herderschêe, D. (1917j). Schoon schip onder de menscheid. *Pais* 1, 189-190.
- Herderschêe, D. (1918a). De onderwijzer en de psychologie. *Pais* 2, 3-5.
- Herderschêe, D. (1918b). 'Psychopathen'. *Pais* 1, 17-19.
- Herderschêe, D. (1918c). Drankmisbruik en Zwakzinnigheid. *Pais* 2, 33-37.
- Herderschêe, D. (1918d). Voor alles levensvreugd. *Pais* 2, 60-61.
- Herderschêe, D. (1918e). Kleine bijzonderheden bij het inprentingsproces. *Pais* 2, 108-109.
- Herderschêe, D. (1918f). Het uitzoeken der meest begaafde kinderen. *Pais* 2, 129-133.
- Herderschêe, D. (1918g). Echolalie. *Pais* 2, 165-168.
- Herderschêe, D. (1918h). Roodvonk bij schoolkinderen. *Nederlandsch Maandschrift voor Verloskunde en Vrouwenziekten en voor Kindergeneeskunde* 7, 589-600.
- Herderschêe, D. (1918i). Achteruitgang van het verstand bij een achterlijk kind. *Kinderstudie* 3, 147-160.
- Herderschêe, D. (1918j). *Oorzaken en voorwaarden bij acute infectieziekten*. Haarlem: Bohn.
- Herderschêe, D. (1919a). Goede manieren. *Pais* 3, 14-15.
- Herderschêe, D. (1919b). Het kind en het sprookje. *Pais* 3, 17-19.
- Herderschêe, D. (1919c). Leidraad bij het waarnemen der leerlingen op de scholen van Buitengewoon Onderwijs. *Pais* 2, 41-44.
- Herderschêe, D. (1919d). Het Geheugen. *Pais* 3, 63.
- Herderschêe, D. (1919e). Uit boeken, tijdschriften en verslagen. *Pais* 3, 64; 93-94.
- Herderschêe, D. (1919f). Schedelmetingen. *Pais* 3, 79-80.
- Herderschêe, D. (1919g). De belangen der oudere zwakzinnigen. *Pais* 3, 101-104.
- Herderschêe, D. (1919h). De Tests. *Pais* 3, 132-145.
- Herderschêe, D. (1919i). Verstandsmeting bij doofstomme kinderen. *Nederlandsch Maandschrift voor Verloskunde en Vrouwenziekten en voor Kindergeneeskunde* 8, 569-590.
- Herderschêe, D. (1919j). Teste für taubstumme Kinder. *Zeitschrift für angewandte Psychologie* Heft1, 2.
- Herderschêe, D. (1920a). Zwakzinnige kinderen in Amerika. *TvBO* 1, 20-21.
- Herderschêe, D. (1920b). Het causale denken. *TvBO* 1, 49-51.
- Herderschêe, D. (1920c). *Individueel register*. Den Haag: Haga.
- Herderschêe, D. (1920d). *Methode Binet-Simon*. Den Haag: Haga.
- Herderschêe, D. (1921a). Gevoelsmetingen. *TvBO* 2, 8-9.
- Herderschêe, D. (1921b). Kleurenblind en kleurendom. *TvBO* 2, 93-100.
- Herderschêe, D. (1921c). De leer der inwendige afscheiding. *TvBO* 2, 115-116.
- Herderschêe, D. (1922a). Boek en tijdschrift. *TvBO* 3, 54-55; 173.
- Herderschêe, D. (1922b). De eischen van de school. *Sociaal-Medisch Maandschrift* 2, 44-45.
- Herderschêe, D. (1922c). De beteugeling der acute Infectieziekten. *Sociaal-Medisch Maandschrift* 2, 85-92.
- Herderschêe, D. (1922d). Verstandsmetingen. *TvBO* 3, 56-58.
- Herderschêe, D. (1922e). De test van Portens. *TvBO* 3, 64-68.
- Herderschêe, D. (1922f). Betrekkelijk maatschappelijk ongeschikten. *TvBO* 3, 170-171.
- Herderschêe, D. (1923a). Stotteren en linkshandigheid. *TvBO* 4, 33-37.
- Herderschêe, D. (1923b). Prentjes zien. *TvBO* 4, 55-58.
- Herderschêe, D. (1924a). Inrichtingen van onderwijs voor abnormale kinderen. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 2, 156-161.
- Herderschêe, D., Edens, J.J. en Boer P. de (1924b). Zwakzinnigen. *TvBO* 5, 77-78.
- Edens, J. & Herderschêe, D. (1924c). Het aantal zwakzinnigen. *TvBO* 5, 130-137.
- Herderschêe, D. (1924d). Het praktische verstand. *Kinderstudie* 6, 144-158.
- Herderschêe, D. (1925a). Sexe en zwakzinnigheid. *TvBO* 6, 1-2.

- Herderschêe, D. (1925b). De "Gestalts-psychologie". *TvBO* 6, 109-111.
- Herderschêe, D. (1925c). De definitie der verstandelijke debiliteit. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 3, 132-134.
- Herderschêe, D. (1925d). Mag men achterlijke kinderen slaan? *Tijdschrift voor Ervarings Opvoedkunde* 4, 235-236.
- Herderschêe, D. (1925e). De oorzaken der zwakzinnigheid. *TvBO* 6, 141-159.
- Herderschêe, D. (1925f). Het tijdsbegrip van het kind. *Kinderstudie* 7, 15-24.
- Herderschêe, D. (1925g). Granville Stanley Hall. *Kinderstudie* 7, 57-58.
- Herderschêe, D. (1925h). Downey's 'Will--temperament-tests'. *Kinderstudie* 7, 86-89.
- Herderschêe, D. (1925i). D'Ozeretsky. Motorische test. *Kinderstudie* 7, 90-94.
- Herderschêe, D. (1926a). De "Absurditeits-test". *TvBO* 7, 183-184.
- Herderschêe, D. (1926b). Plotseling optredende woordblindheid. *TvBO* 7, 7-9.
- Herderschêe, D. (1927a). *Onderzoeksboekje volgens methode-Binet aangevuld met vragen omtrent schoolkennis en een medische vragenlijst*. Den Haag: Haga.
- Herderschêe, D. (1927b). Een nieuw beginsel bij de vermoedheidsmeting. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 5, 36.
- Herderschêe, D. (1927c). Het kind en het ik. *TvBO* 8, 235-241.
- Herderschêe, D. (1928a). Boek en tijdschrift. *TvBO* 9, 16-17.
- Herderschêe, D. (1928b). Test-onderzoek en schatting van de begaafdheid. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 6, 197.
- Herderschêe, D. (1928c). Een test-onderzoek. *Tijdschrift voor Ervarings Opvoedkunde* 7, 257-260.
- Herderschêe, D. (1928d). De Opleiding der Achterlijken. In map A.V.O. *Congres Amsterdam 1928*, Nr. 20. Amsterdam: De Bussy.
- Schreuder, P.H., Vos, G.J. & Herderschêe D. (1929a). *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Herderschêe, D. (1929b). Woordblindheid. *TvBO* 10, 3-5.
- Herderschêe, D. (1929c). De beteekenis der verbazing voor het leerproces. *TvBO* 10, 103-104.
- Herderschêe, D. (1929d). De eenheid der persoonlijkheid. *TvBO* 10, 226-227.
- Herderschêe, D. (1929e). Geboorterangnummer en zwakzinnigheid. *TvBO* 10, 250-251.
- Herderschêe, D. (1929f). Achterblijvers op School. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 7, 266-267.
- Herderschêe, D. (1929g). De Sociale Beteekenis der Zwakzinnigheid. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 7, 273-274.
- Herderschêe, D. (1929h). Hoe onderzocht, en hoe onderzoekt men de kandidaten voor B.O. In P.H. Schreuder, G.J. Vos, & D. Herderschêe, *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 75-79. 's-Gravenhage: Haga.
- Herderschêe, D. (1929i). Eenige paralleltests bij de methode van Binet, *Psychiatrische en neurologische bladen* 33, 77-84.
- Herderschêe, D. (1929j). De opleiding der achterlijken. In *Handelingen van het A.V.O.-congres Amsterdam 8-12 oktober 1928*, 95-101. Amsterdam: M.J. Portielje.
- Herderschêe, D. (1930a). Levensbericht van Dr. Jacobus Herderschêe. In *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 55-62. Leiden: E.J. Brill.
- Herderschêe, D. (1930b). Tweelingzwangerschap en zwakzinnigheid. *TvBO* 11, 70-71.
- Herderschêe, D. (1930c). Het vraagstuk der frustratie. *TvBO* 11, 125-126.
- Edens J.J. & Dr. Herderschêe D. (1930d). Beschouwingen over zes jaar onderzoek voor het B.O. te Amsterdam. *TvBO* 11, 142-146.
- Herderschêe, D. (1931a). Puberteitsverschijnselen. *TvBO* 12, 181-186.
- Herderschêe, D. (1931b). Zwakzinnigheid en Preventieve Geneeskunde. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 9, 135-136.
- Herderschêe, D. (1931c). Puberteitsverschijnselen. *TvBO* 12, 181-186.
- Herderschêe, D. (1932a). *Utensiliën onderzoek. Methode Binet*. Den Haag: Haga.

- Herderschêe, D. (1932b). *Onderzoekboekje volgens Methode-Binet*. Den Haag: Haga.
- Herderschêe, D. (1932c). Schoolachterlijkheid en maatschappelijke ongeschiktheid. *TvRKBLO* 8, 209-213.
- Herderschêe, D. (1933a). De behandeling bij acute infectieziekten. *Openbare les Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Paris.
- Herderschêe, D. (1933b). De Sociale Beteekenis der Acute Infectieziekten. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 11, 27-33.
- Herderschêe, D. (1933c). De recruterings voor de scholen voor B.O. *TvBO* 14, 45-51.
- Herderschêe, D. (1933d). Kinderangst. *TvBO* 14, 154-160.
- Herderschêe, D. (1933e). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 14, 239-240.
- Herderschêe, D. (1934a). *Achterlijke kinderen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Herderschêe, D., Edens, J.J. & Broekhuizen, L. (1934b). Rapport inzake het onderzoek der candidaat-leerlingen voor het buitengewoon onderwijs. *TvBO* 15, 37-38.
- Herderschêe, D. (1934c). Suggestie. *TvBO* 15, 159-165.
- Herderschêe, D. (1934d). Leugen en schijnbare leugen. *TvBO* 15, 22; 275-281.
- Herderschêe, D. (1934e). *Infectieziekten: haar wezen en haar bestrijding*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Herderschêe, D. (1935a). Het Onderzoek der Candidaten. *TvBO* 16, 4-5.
- Herderschêe, D. (1935b). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 16, 34-35.
- Herderschêe, D. (1935c). Rusteloos. Rustig. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 14-15.
- Herderschêe, D. (1935d). *Grepes uit de psychologie van het kind*. 's-Gravenhage: Haga.
- Herderschêe, D. (1936). Enuresis. *TvBO* 17, 141-145.
- Herderschêe, D. (1937a). Geestelijke orthopedie en preventieve geneeskunde. *TvBO* 18, 48-50.
- Herderschêe, D. (1937b). 'Hoe komt het zwakzinnige kind op de school voor B.O. en hoe wordt het beoordeeld? Rapport ener commissie, ingesteld door het hoofdbestuur van de Ned. Bond voor onderwijzers'. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 15, 188.
- Herderschêe, D. (1937c). Afscheid van Dr. A. van Voorthuysen. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 15, 43-44.
- Herderschêe, D. (1937d). Een en ander over het getalbegrip. *TvBO* 18, 1-8.
- Herderschêe, D. (1937e). Het vraagstuk der linkshandigheid. *TvBO* 18, 189-198.
- Herderschêe, D. (1937f). Het zien van kleuren. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels F., E. Geerts E., M. Sluizer M., & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon onderwijs in Nederland*, 197-202. 's-Gravenhage: Haga.
- Herderschêe, D. (1938a). Het wilsleven. *TvBO* 19, 24-29.
- Herderschêe, D. (1938b). Toename der zwakzinnigheid. *Afkomst en Toekomst* 4, 206-207.
- Herderschêe, D. (1939a). Schuilt in de gebruikelijke methoden der "verstandsmeting" een cultureel gevaar? *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 17, 6-7.
- Herderschêe, D. (1939b). De verstandelijke ontwikkeling van doofstommen. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 17, 239.
- Herderschêe, D. (1939c). Verslag van den inspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs over het jaar 1938. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 17, 241.
- Herderschêe, D. (1940a). Resultaten van de keuring voor het buitengewoon onderwijs. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 18, 137-138.
- Herderschêe, D. (1940b). De keuze van de leerlingen voor de scholen voor zwakzinnigen. Rapport uitgebracht aan den minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen door dr. A. van Voorthuysen. *TvBO* 21, 96-99.
- Herderschêe, D. (1940c). Iets over persoonlijkheidstypen. *TvBO* 21, 139-143.
- Herderschêe, D. (1940d). *Besmettelijke ziekten: een boek voor huisartsen en studenten*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf.
- Herderschêe, D. (1941a). *Grepes uit de psychologie van het normale kind*. Den Haag: Haga.

- Herderschêe, D., Jacobs, Herm. J. & Voorthuijsen, A. van (1941b). P.H. Schreuder treedt af als redacteur. *TuBO* 22, 110.
- Herderschêe, D. (1941c). Grote hersenen en bewustzijn. *TuBO* 22, 111-115.
- Herderschêe, D. (1942a). Kleuter en prentenboek. *TuBO* 23, 66-69.
- Herderschêe, D. (1942b). Het "Laten Bezinken" van de leerstof. *TuBO* 23, 114-115.
- Herderschêe, D. (1943). Schuld en straf. *TuBO* 24, 93-95.
- Herderschêe, D. (1944). Syphilis. *TuBO* 25, 25-29; 33-38; 41-45.
- Herderschêe, D. (1945a). 'Psychische hygiëne'. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 23, 7-13.
- Herderschêe, D. (1945b). Psychische energie. *TuBO* december 1945, 4-6.
- Herderschêe, D. (1946a). Psychische energie (slot). *TuBO* 26, 2.
- Herderschêe, D. (1946b). Iets over het kinderlijke bewustzijnsleven. *TuBO* 26, 41-47.
- Herderschêe, D. (1946c). *Besmettelijke ziekten*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf.
- Herderschêe, D. (1947a). Feiten en waarden. *TuBO* 27, 2-5.
- Herderschêe, D. (1947b). Causaliteit en conditionalisme. *TuBO* 27, 48-51.
- Herderschêe, D. (1947c). Weerstanden. *TuBO* 27, 77-79.
- Herderschêe, D. (1947d). *De geestelijke volksgezondheid en het vraagstuk der zwakzinnigheid*, Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Herderschêe, D. (1947e). *Het wezen en de bestrijding der infectieziekten*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Herderschêe, D. (1947f). De begrenzing van het begrip debiliteit. In *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947*, 39-54. Rijswijk: J.v. Oorschot.
- Herderschêe, D. (1948a). Iets over opvoeding. *TuBO* 28, 2-6.
- Herderschêe, D. (1948b). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 28, 66-67.
- Herderschêe, D. (1948c). Relativiteit. *TuBO* 28, 85-88.
- Herderschêe, D. (1948d). De weerstand tegen infectie. *Tijdschrift voor sociale geneeskunde* 26, 388.
- Herderschêe, D. (1949a). *Handleiding bij de toepassing der methode Binet-Simon*. Den Haag: Haga.
- Herderschêe, D. (1949b). *Utensiliën onderzoek. Methode Binet*. 's-Gravenhage: Haga.
- Herderschêe, D. (1949c). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 29, 100.
- Herderschêe, D. (1950). De observatie. *TuBO* 30, 210-215.
- Herderschêe, D. (1952). Een oud vriend ging heen. *TuRKBO, CBO, TuBO, Logopaedie en Phoniatrie* februari 1952, 9-10.
- Herderschêe, D. (1955). De prophylaxis der oligophrenie. *TuBOeO* 35, 4-9; 21-26; 65-71.
- Herderschêe, D. (1956a). De zin der kinderpsychologie. *TuBOeO* 36, 62 -50; 82-86; 102-108.
- Herderschêe, D. (1956b). Leven en bewustzijn. *TuBOeO* 36, 197-203.
- Herderschêe, D. (1957). Het bewustzijn van de pasgeborene. *TuBOeO* 37, 152-154.
- Herderschêe, D. (1958). Imitatie. *TuBOenO* 38, 164-170.

Publicaties van H.J. Jacobs

- Jacobs, H.J. & Andriessse P. (1910a). Inleiding. *Kweekelingen Almanak 1910*, 3-4. 's-Gravenhage: Vereniging voor Kweekelingen en Oud-Kweekelingen.
- Jacobs, H.J. (1910b). Bij het portret H. Blokpoel Den Haag. *Kweekelingen Almanak 1910*, 9-10. 's-Gravenhage: Vereniging voor Kweekelingen en Oud-Kweekelingen.
- Jacobs, H.J. (1916a). *Aardrijkskundig leesboek voor Suriname*. Groningen: J.B. Wolters.
- Jacobs, H.J. (1916b). Kinderslavernij in Suriname. *Vragen van de dag* 31, 142-148.
- Jacobs, H.J. & Oudschans Dentz F. (1917a). *Onze West in beeld en woord*. Amsterdam: De Bussy.
- Jacobs, H.J. & Lobato Julius W. (1917b). *Uit onze omgeving* (4 deeltjes). Groningen: J.B. Wolters.
- Jacobs, H.J. & Lobato Julius W. (1920a). *Taal oefeningen voor Surinaamse scholen*. Groningen: J.B. Wolters.
- Jacobs, H.J. (1920b). Een koppige knaap. *School en leven* 21, 57-59.
- Jacobs, H.J. (eindred.) (1922 - 1926). *Voor de jeugd* (weekblad). 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1923a). *Op moeders schoot: kinderrimpjes*. 's-Gravenhage: Haga.

- Jacobs, H.J. (1923b). *Kijk eens hoe leuk: raadsels, rijmpjes, rebussen, kunstjes, grapjes, teekeningen, verhalen-*
tjes. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1925a). *Uurtjes van ontspanning*. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1925b). *Altijd bezig*. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. & Oosterkamp J. (1925c). *Aardrijkskundige platenatlas van het vaderland*. Leiden:
A.W. Sijthoff.
- Jacobs, H.J. (1927a). *Van alles wat voor de jeugd*. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. & Oosterkamp J. (1927b). *Rijpere jeugd* (4 deeltjes). Zutphen: W.J. Thieme.
- Jacobs, H.J. (1929a). Een driedaagsche schoolreis. In P.H. Schreuder, G.J. Vos en D. Herderschêe (red.),
Gedenboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen, 71-74. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1929b). Het arbeidsonderwijs (voor jongens). In P.H. Schreuder, G.J. Vos en D.
Herderschêe (red.), *Gedenboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 62-67.
's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J., Schuijt H.A. & Wijnberg, J. (1929c). *Zelfdoen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1930a). Iets over jeugdherbergen. *TvBO* 11, 9-11.
- Jacobs, H.J. (1930b). Een buitenschool of gezette arbeid in "onze kolonie". *TvBO* 11, 118-123.
- Jacobs, H.J. (1930c). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 11, 134-135; 180.
- Jacobs, H.J. (1930d). "Het boek" voor onze leerlingen. *TvBO* 11, 280-281.
- Jacobs, H.J. (1931a). Ontvangen boeken. *TvBO* 12, 57-58; 264.
- Jacobs, H.J. (1931b). Nazorg, bespreking van het verslag van de commissie, benoemd door
Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage. *TvBO* 12, 83-84.
- Jacobs, H.J. (1931c). Ingezonden. *TvBO* 12, 112.
- Jacobs, H.J. (1931d). Op naar de jeugdherbergen. *TvBO* 12, 112.
- Jacobs, H.J. (1932a). Leesboeken. *TvBO* 13, 66-68.
- Jacobs, H.J. (1932b). Net iets voor ons. *TvBO* 13, 107-108.
- Jacobs, H.J. (1932c). Jong gewend, oud gedaan. *TvBO* 13, 137-138.
- Jacobs, H.J. (1932d). Onze Kolonie. *TvBO* 13, 184-185.
- Jacobs, H.J. (1932e). *Kinderleven* (7 deeltjes). 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1932f). *Hoor maar hoe ik lees* (3 deeltjes). 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1932g). *Lentebloesem*. Zutphen: W.J. Thieme en Co.
- Jacobs, H.J. (1932h). Ingekomen boeken. *TvBO* 13, 272.
- Jacobs, H.J., Schuit H.A. & Penders J. (1933a). *Zelfdoen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1933b). *Reizen en Pleisteren* (4deeltjes). Zutphen: W.J. Thieme en Cie.
- Jacobs, H.J. (1933c). *Notulen der vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O., gehouden op 11*
October 1933. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1933d). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 14, 260.
- Jacobs, H.J. (1934a). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 15, 48.
- Jacobs, H.J. (1934b). Verslag van de sluitingsmiddag van de vijfde leergang der stichting B.O. *TvBO* 15, 183-186.
- Jacobs, H.J. & Oosterkamp J. (1934c). *Zonnige jeugd* (4 deeltjes). Zutphen: W.J. Thieme.
- Jacobs, H.J. (1935a). Slotwoord. *TvBO* (PH Schreuder nummer, 15 mei 1935), 36.
- Jacobs, H.J. (1935b). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 16, 222.
- Jacobs, H.J. (1935c). *Verslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs over 1934*.
Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1936a). Rondom leerplan en lesrooster. *TvBO* 17, 7-9.
- Jacobs, H.J. (1936b). Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. *TvBO* 17, 13-15.
- Jacobs, H.J. (1936c). Stichting voor B. O. *TvBO* 17, 104.
- Jacobs, H. J. (1936d). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 17, 42; 68; 92; 115-116; 163-164; 187-188; 257-258.
- Jacobs, H.J. (1936e). Wie zou niet willen meewerken? *TvBO* 17, 212.
- Jacobs, H.J. (1936f). *Notulen der vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O., gehouden op 30*
september 1936. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.

- Jacobs, H.J. (1936g). *Verslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs over 1934*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1937a). Het zwakzinnigen onderwijs in Nederland. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer M. & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon onderwijs in Nederland*, 26-33. 's-Gravenhage: Haga,
- Jacobs, H.J. (1937b). Stichting voor B.O. *TuBO* 18, 16-18.
- Jacobs, H.J. (1937c). Het gewoon lager onderwijs en het B.L.O. *TuBO* 18, 31-32.
- Jacobs, H.J. (1937d). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 18, 44; 66-67; 114-116; 138-139; 188; 207-208; 234-235; 258-260.
- Jacobs, H.J. (1937e). Dr. A. van Voorthuijsen. *TuBO* 18, 46-47.
- Jacobs, H.J. (1937f). Onze scheidende inspecteur en zijn opvolger. *TuBO* 18, 47-48.
- Jacobs, H.J. (1937g). De dr. A. van Voorthuijsenstichting geopend. *TuBO* 18, 55-56.
- Jacobs, H.J. (1937h). De tweede landelijke bijeenkomst van de groep B.L.O. van het N.O.G.. *TuBO* 18, 56-57.
- Jacobs, H.J. (1937i). Onze Kolonie. *TuBO* 18, 20.
- Jacobs, H.J. (1937j). Dr. A. van Voorthuijsen. *TuBO* 18, 45-48.
- Jacobs, H.J. (1937k). G.D. Swanenburg de Veye. *TuBO* 18, 171.
- Jacobs, H.J. (1937l). Het Openbaar Onderwijs aan Zwakzinnigen. In Herm. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 34-42. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, H.J. (1937m). *Notulen van de vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O. gehouden op Maandag 12 April 1937 te Utrecht*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1938a). Randon leerplan en lesrooster. *TuBO* 19, 7-9.
- Jacobs, H.J. (1938b). Stichting voor B.O. *TuBO* 19, 18-19.
- Jacobs, H.J. (1938c). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 19, 20; 42-44; 62-64; 87-88; 135-136; 195-196; 218-220; 243-244.
- Jacobs, H.J. (1938d). Versjes uit het hoofd leren. *TuBO* 19, 56-58.
- Jacobs, H.J. (1938e). Tien jaar Koloniarbeid. *TuBO* 19, 86-87.
- Jacobs, H.J. (1938f). Een werkinrichting voor oud-leerlingen van de scholen voor B.L.O. te 's-Gravenhage. *TuBO* 19, 184-186.
- Jacobs, H.J. (1938g). Koninklijke onderscheidingen. *TuBO* 19, 222.
- Jacobs, H.J. (1938h). *Jaarverslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs over het jaar 1937*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1938i). *Notulen van de Vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O. gehouden op Woensdag 6 April 1938 te Utrecht*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1938j). *Notulen van de Vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O. gehouden op Woensdag 19 Juni 1938 te Utrecht*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1939a). Stichting voor B.O. *TuBO* 20, 17-19.
- Jacobs, H.J. (1939b). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 20, 22-24; 51-52; 74-76; 100; 144; 168; 192; 215-216; 240; 257.
- Jacobs, H.J. (1939c). 10 jaar voortgezette vakstudie. *TuBO* 20, 153-155.
- Jacobs, H.J. (1939d). Sluiting van de 8^e vakcursus en de 1^e cursus voor blindenpsychologie. *TuBO* 20, 156-159.
- Jacobs, H.J. (1939e). B.L.O.-dag van het N.O.G. *TuBO* 20, 159-161.
- Jacobs, H.J. (1939f). Wij ook. *TuBO* 20, 203-205.
- Jacobs, H.J. (1939g). Een buitenschool of gezette arbeid in "onze kolonie". *TuBO* 20, 118-123.
- Jacobs, H.J. (1939h). Cursus erfelijkheidsleer. *TuBO* 20, 238.
- Jacobs, H.J. (1939i). *Notulen van de vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, gehouden op 10 Mei 1939 te Utrecht*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1940a). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 20, 23-24; 44; 63-64; 87-88; 184; 215-216; 254-255.
- Jacobs, H.J. (1940b). Onze zaakonderwijsschriften. *TuBO* 21, 53-56.

- Jacobs, H.J. (1940c). Feest in de boekenwereld. *TvBO* 21, 62.
- Jacobs, H.J. (1940d). Opening van de werkinrichting te 's-Gravenhage. *TvBO* 21, 100-102.
- Jacobs, H.J. (1940e). Stichting voor B.O. *TvBO* 21, 156-157.
- Jacobs, H.J. (1940f). Wij ook. *TvBO* 21, 203-205.
- Jacobs, H.J. (1940g). 'Ik maak mijn leesboek zelf'. *TvBO* 21, 251-252.
- Jacobs, H.J. (1940h). *Notulen der vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O., gehouden op 25 juni 1940*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1940i). *Notulen van de vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O., gehouden op 12 juli 1940*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1940j). *Notulen van de gecombineerde vergadering van het Bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs met de R.K. commissie voor Voortgezette Vakstudie voor het B.O., gehouden op Vrijdag 12 Juli 1940 te Utrecht*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1941a). Stichting voor B.O. *TvBO* 22, 79-81.
- Jacobs, H.J. (1941b). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 22, 84; 131; 163-164; 183-184.
- Herderschêe, D., Jacobs, H.J. & Voorthuysen, A. van (1941a). P.H. Schreuder treedt af als redacteur. *TvBO* 22, 110.
- Jacobs, H.J. (1941b). Afscheid P. van der Waals. *TvBO* 22, 166-167.
- Jacobs, H.J. (1941c). De invloed van het milieu. *TvBO* 22, 226-229.
- Jacobs, H.J. (1941d). *Notulen der vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O., gehouden op 4 juni 1941*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1941e). *Verslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs over het jaar 1940*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1942a). Bij de aanvang van 1942. *TvBO* 23, 2.
- Jacobs, H.J. (1942b). Stichting voor B.O. *TvBO* 23, 76-77.
- Jacobs, H.J. (1942c). Uit de jaarverslagen. *TvBO* 23, 109-110.
- Jacobs, H.J. (1942d). Berichten. *TvBO* 23, 149.
- Jacobs, H.J. (1942e). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 23, 30; 62; 109-110; 122; 137-138; 150-151.
- Jacobs, H.J. (1942f). *Notulen der vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O., gehouden op 1 juli 1942*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1943a). Bij de intrede van het nieuwe jaar. *TvBO* 24, 2.
- Jacobs, H.J. (1943b). J. Juch. *TvBO* 24, 61.
- Jacobs, H.J. (1943c). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 24, 31; 76.
- Jacobs, H.J. (1943d). Dr. D. Herderschêe met pensioen. *TvBO* 24, 93.
- Jacobs, H.J. (1943e). *Verslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs over het jaar 1942*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1943f). *Notulen van de Algemene Vergadering van de Stichting voor Buitengewoon onderwijs, gehouden op 29 September 1943 te Utrecht*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1944a). Omzien eer wij verder gaan. *TvBO* 25, 1.
- Jacobs, H.J. (1944b). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 25, 7-8; 55.
- Jacobs, H.J. (1944c). Een school voor moeilijk opvoedbaren te 's-Gravenhage. *TvBO* 25, 23.
- Jacobs, H.J. (1944d). Dr. W.L. Slot. *TvBO* 25, 49.
- Jacobs, H.J. (1944e). Nazorgrapport Leiden. *TvBO* 25, 46-47; 52-53; 57-60.
- Jacobs, H.J. (1944f). *Notulen der vergadering van het Bestuur der Stichting voor B.O., gehouden op 17 april 1944*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1945). *Jaarverslag van de Stichting voor Buitengewoon onderwijs over 1944*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek.
- Jacobs, H.J. (1946a). Bij de jaarwisseling. *TvBO* 26, 1-2.
- Jacobs, H.J. (1946b). Ter nagedachtenis aan P. de Boer. *TvBO* 26, 9-10.
- Jacobs, H.J. (1946c). Onze Kolonie. *TvBO* 26, 14-15; 31; 86.
- Jacobs, H.J. (1946d). Vernieuwing. *TvBO* 26, 26-21.

- Jacobs, H.J. (1946e). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 26, 23.
- Jacobs, H.J. (1946f). A.J. Schreuder. *TuBO* 26, bijlage bij juni nummer.
- Jacobs, H.J. (1946g). Vorderingenadministratie bij individueel onderwijs. *TuBO* 26, 49-52.
- Jacobs, H.J. (1946h). Beknopt verslag van de Alg. Vergadering 26 October 1946. *TuBO* 26, 85.
- Jacobs, H.J. (1946i). Stichting voor B.O. *TuBO* 26, 49-52; 85-86.
- Jacobs, H.J. (1946j). Paedagogische moeilijkheden bij gestichtskinderen. *TuBO* 26, 92-94.
- Jacobs, H.J. (1946k). *Notulen van de Algemene Vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, gehouden op Dinsdag 5 Maart 1946*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1947a). Het nieuwe jaar. *TuBO* 27, 1.
- Jacobs, H.J. (1947b). De Licham. Opvoeding op de scholen voor B.L.O. *TuBO* 27, 6.
- Jacobs, H.J. (1947c). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 27, 7; 86; 114-115.
- Jacobs, H.J. (1947d). Aanvankelijk leesonderwijs. *TuBO* 27, 27.
- Jacobs, H.J. (1947e). Boekbespreking. *TuBO* 27, 41-43.
- Jacobs, H.J. (1947f). Onze nieuwe salarisregeling. *TuBO* 27, 45-46.
- Jacobs, H.J. (1947g). Ontspanning voor volwassenen te 's-Gravenhage. *TuBO* 27, 60.
- Jacobs, H.J. (1947h). G.A.E. Christ. *TuBO* 27, 60.
- Jacobs, H.J. (1947i). Minder-valide arbeidskrachten. *TuBO* 27, 66-70.
- Jacobs, H.J. (1947j). Prof. R. Casimir 70 jaar. *TuBO* 27, 90.
- Jacobs, H.J. (1947k). Onze nieuwe rijksinspectie. *TuBO* 27, 101-102.
- Jacobs, H.J. (1947l). De gewijzigde leerplichtwet en het B.L.O. *TuBO* 27, 110.
- Jacobs, H.J. (1947m). Contact met het gezin. *TuBO* 27, 114.
- Jacobs, H.J. (1947n). Prof. Dr. K.H. Bouman. *TuBO* 27, 117.
- Jacobs, H.J. (1947o). Bij het afscheid van onze inspecteur. *TuBO* 27, 118.
- Jacobs, H.J. (1947p). Het Nijverheidsonderwijs aan intellectueel- en sociaal minderbedeelden. *TuBO* 27, 120-121.
- Jacobs, H.J. (1947q). Onze Kolonie. *TuBO* 27, 7; 62; 112.
- Jacobs, H.J. (1947r). Minder-valide arbeidskrachten. *TuBO* 27, 66-70.
- Jacobs, H.J. (1947s). *Jaarverslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs over 1946*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1947t). *Notulen van de algemene vergadering van het Bestuur der Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, gehouden op 24 Juni 1947*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1948a). Bij het jaareinde. *TuBO* 28, 1.
- Jacobs, H.J. (1948b). Over het onderwijs aan imbecillen. *TuBO* 28, 13-16.
- Jacobs, H.J. (1948c). Ons bezoek aan huize Angela. *TuBO* 28, 17.
- Jacobs, H.J. (1948d). Verslag Algemene vergadering van de Ver. Voor Onderwijzers en Artsen. *TuBO* 28, 18-21.
- Jacobs, H.J. (1948e). Stichting voor Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 28, 22; 37.
- Jacobs, H.J. (1948f). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 28, 39-40; 52; 66; 84; 100; 116; 148; 171-172.
- Jacobs, H.J. (1948g). Wie een kind redt, redt een geslacht. *TuBO* 28, 49-50.
- Jacobs, H.J. (1948h). Nazorg B.L.O. *TuBO* 28, 53-54; 74-79; 88-94; 102-106; 154-157.
- Jacobs, H.J. (1948i). Na vijftig jaar. *TuBO* 28, 101-102.
- Jacobs, H.J. (1948j). Suriname en het B.L.O. *TuBO* 28, 96.
- Jacobs, H.J. (1948k). Een erkenning en een opwekking. *TuBO* 28, 144-145.
- Jacobs, H.J. (1948l). Onze Kolonie. *TuBO* 28, 146.
- Jacobs, H.J. (1948m). *Verslag van de Algemene Vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, gehouden op 28 juni 1948*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1948n). *Verslag van de vergadering van het Bestuur van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, gehouden op 22 October 1948*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.

- Jacobs, H.J. (1948o). *Jaarverslag over het jaar 1947 van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1949a). Jaarwisseling. *TvBO* 29, 1-2.
- Jacobs, H.J. (1949b). Onze Kolonie. *TvBO* 29, 19-20; 146; 226.
- Jacobs, H.J. (1949c). Een maand van Haagse jubilea. *TvBO* 29, 20-23.
- Jacobs, H.J. (1949d). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 29, 47-48; 63-64; 80; 169-170; 233-234.
- Jacobs, H.J. (1949e). Nazorg B.L.O. *TvBO* 29, 70-74.
- Jacobs, H.J. (1949f). Buitengewoon Nijverheidsonderwijs? *TvBO* 29, 75-76.
- Jacobs, H.J. (1949g). Intelligentieonderzoek. *TvBO* 29, 76-77.
- Jacobs, H.J. (1949h). Schoolidylle. *TvBO* 29, 87-90.
- Jacobs, H.J. (1949i). Twintig jaar voortgezette vakstudie. *TvBO* 29, 90-95.
- Jacobs, H.J. (1949j). Feest in Rheden. *TvBO* 29, 97-98.
- Jacobs, H.J. (1949k). Gezinnen in nood. *TvBO* 29, 142-143.
- Jacobs, H.J. (1949l). Onze Kolonie. *TvBO* 29, 146.
- Jacobs, H.J. (1949m). Flitsen van het Tweede Internationale Congres voor Orthopedagogiek. *TvBO* 29, 153-156.
- Jacobs, H.J. (1949n). G.J. Vos. *TvBO* 29, 187-188.
- Jacobs, H.J. (1949o). Conferentie van het Prot. Chr. B.L.O. *TvBO* 29, 200-202.
- Jacobs, H.J. (1949p). Rademakers Cacao en chocoladefabriek bestaan 75 jaar. *TvBO* 29, 206.
- Jacobs, H.J. (1949q). *Jaarverslag van de Stichting voor Buitengewoon onderwijs over 1948*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1950a). Oud en nieuw. *TvBO* 30, 1-2.
- Jacobs, H.J. (1950b). De huisarts en zwakzinnigheid. *TvBO* 30, 10-11.
- Jacobs, H.J. (1950c). Problemen. *TvBO* 30, 12.
- Jacobs, H.J. (1950d). Het nieuwe K.B. *TvBO* 30, 17-19.
- Jacobs, H.J. (1950e). Veertig jaar kinderuitzending. K.B. *TvBO* 30, 20-26.
- Jacobs, H.J. (1950f). Wie onze Kolonie grootbrachten. *TvBO* 30, 26-27.
- Jacobs, H.J. (1950g). De boekenweek. *TvBO* 30, 37.
- Jacobs, H.J. (1950h). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 30, 56; 70-72; 86; 108; 184; 207-208; 228.
- Jacobs, H.J. (1950i). Zeer moeilijk opvoedbaren. *TvBO* 30, 102-104.
- Jacobs, H.J. (1950j). Onze Kolonie. *TvBO* 30, 104; 201.
- Jacobs, H.J. (1950k). Opening van de verbouwde Mr. G. Engbertsschool te Delft. *TvBO* 30, 154-156.
- Jacobs, H.J. (1950l). Het B.L.O. vergeten? *TvBO* 30, 201.
- Jacobs, H.J. (1950m). Ere-doctoraat Prof. R. Casimir. *TvBO* 30, 196-198.
- Jacobs, H.J. & Oosterkamp J. (1950n). *Beroepsmogelijkheden in het grafisch bedrijf*. Assen: Van Gorcum & Comp. N.V.
- Jacobs, H.J. (1950o). *Notulen van de algemene vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, gehouden op 28 juni 1950*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1950p). *Jaarverslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1951a). Onze Kolonie. *TvBO* 31, 183.
- Jacobs, H.J. (1951b). *Jaarverslag van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs over 1950*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1952a). Uit de laatste jaren. *TvBO* 32, 30-31.
- Jacobs, H.J. (1952b). De P.H. Schreuderschool en wat eruit groeide. *TvBO* 32, 62-72.
- Jacobs, H.J. (1952c). Onze Kolonie. *TvBO* 32, 76-77.
- Jacobs, H.J. (1952d). Uit de laatste jaren. *TvRKBO, CBO, TvBO, Logopaedie en Phoniatrie* februari 1952, 30-31.
- Jacobs, H.J. (1952e). Vrienden rond de groeve. *TvRKBO, CBO, TvBO, Logopaedie en Phoniatrie* februari 1952, 40-41.

- Christ, G.A.E. & Jacobs, H.J. (1952f). Ons eerste examen voor het officiële diploma B.O. 1951/'52. *TvBO*, 32, 94-98.
- Jacobs, H.J. (1953a). Onze Kolonie. *TvBO* 33, 134.
- Jacobs, H.J. (1953b). Een halve eeuw O en A. In J.M. Kaan-Hoffmeier, J.A. Maat & Hermen J. Jacobs. *Het afwijkende kind*, 17-25. 's-Gravenhage: Haga.
- Jacobs, Herm. J. (1954). *Notulen van de vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, 20 december 1954*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1957a). Wat is en wat deed O. en A. *TvBOeO* 37, 30-34.
- Jacobs, H.J. (1957b). *Notulen van de algemene vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, 5 juni 1957*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1959a). Uit de geschiedenis van het arbeidsonderwijs aan debielen. *TvBOeO* 38, 122-133.
- Jacobs, H.J. (1959b). *Notulen van de algemene vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, 10 april 1959*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1960). Individueel lager technisch onderwijs (voor jongens). *TvBOeO* 40, 4-10.
- Jacobs, H.J. (1960). Ter afscheid. *TvBOeO*, 40, 61.
- Jacobs, H.J. (1960). *Notulen van de vergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, 2 augustus 1960*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1964). *Notulen van de bestuursvergadering, 22 februari 1964*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1965a). *Notulen van de bestuursvergadering, 23 januari 1965*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1965b). *Notulen van de bestuursvergadering, 25 mei 1965*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.
- Jacobs, H.J. (1965c). *Notulen van de bestuursvergadering van de Stichting voor Buitengewoon Onderwijs, 25 mei 1965*. Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek/historisch archief.

Publicaties van dr. A. van Voorthuijsen

- Voorthuijsen, A. van (1899). *Over Sympodie*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Voorthuijsen, A. van (1911). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1910*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1912a). *Afwijkingen bij schoolkinderen*. Zutphen: Thieme.
- Voorthuijsen, A. van (1912b). Onderzoekingen over de schoolvoeding te Groningen. *NTuG* 56, 165.
- Voorthuijsen, A. van (1912c). De cursus voor schoolartsen te Keulen. *NTuG*, 56 II, 59-63.
- Voorthuijsen, A. van (1912d). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1911*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1913a). Ontsmetting van boeken. *Groene en Witte Kruis* 10, 6.
- Voorthuijsen, A. van (1913b). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1912*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1913c). Maatregelen ter bestrijding van mazelen. *Nederlandsch maandschrift voor verloskunde, vrouwenziekten en kindergeneeskunde* 2, 336-343.
- Voorthuijsen, A. van (1913d). De waarde van de soep bij schoolvoeding. *NTuG* 57, 1722-1723.
- Voorthuijsen, A. van & Leopold, G.H. (1914a). Het stofgehalte van de lucht in schoollokalen. *NTuG* 58, 1668.
- Voorthuijsen, A. van (1914b). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1913*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1915a). De noodzakelijkheid van ruime ventilatie. *Groene en Witte Kruis* 11, 305.
- Voorthuijsen, A. van (1915b). Verstandsmetingen bij schipperskinderen. *Nederlandsch maandschrift voor verloskunde, vrouwenziekten en kindergeneeskunde* 4, 480.
- Voorthuijsen, A. van (1915c). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1914*. Groningen: Groninger Archieven.

- Voorthuijsen, A. van (1916a). De lengte en het gewicht van schoolkinderen bij verschil in welstand. *Nederlandsch maandschrift voor verloskunde, vrouwenziekten en kindergeneeskunde* 5, 526.
- Voorthuijsen, A. van (1916b). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1915*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1917a). Ter inleiding. *Pais* 1, 1-4.
- Voorthuijsen, A. van (1917b). Het gebruik van de lei op de lagere school. *Pais* 1, 21-26.
- Voorthuijsen, A. van (1917c). Het open venster. *Pais* 1, 31.
- Voorthuijsen, A. van (1917d). The open window. *Pais* 1, 46-47.
- Voorthuijsen, A. van (1917e). Trachoom. *Pais*, 63-64.
- Voorthuijsen, A. van (1917f). Verslag der schoolartsen in Arnhem over 1916. *Pais* 1, 78-79.
- Voorthuijsen, A. van (1917g). Jaarverslag over 1916 van het Centraal Genootschap voor Kinderherstellings- en Vacantiekolonies. *Pais* 1, 92-93.
- Voorthuijsen, A. van (1917h). Over het nicotinegehalte in den rook van zware, lichte en nicotinevrije sigaren. *Pais* 1, 94-95.
- Voorthuijsen, A. van (1917i). Meer tijd voor lichaams oefeningen in de school. Het zwemmen als schoolvak. *Pais* 1, 95-96.
- Supheert, H.J.M.H. & Voorthuijsen A. van (1917j). Een geval van psychopathie. *Pais* 1, 97-102.
- Voorthuijsen, A. van (1917k). De invloed van het oorlogsrantsoen op den groei van kinderen. *Pais* 1, 121-122.
- Voorthuijsen, A. van (1917l). Verslagen. Verslag van den Schoolarts te Hilversum; Verslag van den Gemeentelijken Schoolartsendienst te 's-Gravenhage; Verslag van den Schoolarts te Zaandam. *Pais* 1, 126-127.
- Voorthuijsen, A. van (1917m). Vakopleiding van psychopathen. *Pais* 1, 155-156.
- Voorthuijsen, A. van (1917n). Jaarverslag van het geneeskundig schooltoezicht te Rotterdam over 1916; Verslag van den gemeentelijk geneeskundigen dienst te Utrecht over 1916. *Pais* 1, 156-157.
- Voorthuijsen, A. van (1917o). De vorderingen van het geneeskundig schooltoezicht in het buitenland. *Pais* 1, 165-168.
- Voorthuijsen, A. van (1917p). Maatregelen ter besparing van brandstoffen. *Pais* 1, 174-175.
- Voorthuijsen, A. van (1917q). Zorg voor de oud-leerlingen der scholen voor B.O. *Pais* 1, 188-189.
- Voorthuijsen, A. van (1917r). Beteekenis en grenzen der lichamelijke opvoeding. *Pais* 1, 190-191.
- Voorthuijsen, A. van (1917s). Verslag van den schoolartsen te Dordrecht; Verslag van den schoolarts Den Helder; Een volkssanatorium voor lijders aan chirurgische tuberculose. *Pais* 1, 191-192.
- Voorthuijsen, A. van (1917t). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1916*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1918a). De Tweede jaargang. *Pais* 2, 1-3.
- Voorthuijsen, A. van (1918b). Revaccinatie. *Pais* 2, 19-23.
- Voorthuijsen, A. van (1918c). Uit Boeken, Tijdschriften en Verslagen. *Pais* 2, 20-21.
- Voorthuijsen, A. van (1918d). Verslag van den Schoolarts te Maastricht. *Pais* 2, 62-63.
- Droogleever Fortuyn, H.J.W., Lancée, Ph. Pigeaud, J.J. & Voorthuijsen, A. van (1918e). De gezondheidsleer bij de opleiding en de examens van onderwijzers. *Pais* 2, 65-73.
- Voorthuijsen, A. van (1918f). De enkelvoudige schooltijd. *Pais* 2, 81-105.
- Voorthuijsen, A. van (1918g). Open-air Schools. *Pais* 2, 111-112.
- Voorthuijsen, A. van (1918h). De Haagsche Buitenschool. *Pais* 2, 127-128.
- Voorthuijsen, A. van (1918i). Maskers bij de bestrijding van besmettelijke ziekten. *Pais* 2, 144.
- Voorthuijsen, A. van (1918j). Bestrijding der Kindertuberculose. *Pais* 2, 158-160.
- Voorthuijsen, A. van (1918k). Ondervoeding. *Pais* 2, 161-165.
- Voorthuijsen, A. van (1918l). Beschouwingen over het bepalen van den voedingstoestand van schoolkinderen. *Pais* 2, 170-173.
- Voorthuijsen, A. van (1918m). Maatregelen ter besparing van brandstoffen. *Pais* 2, 174-175.
- Voorthuijsen, A. van (1918n). Tandbederf en Tuberculose. *Pais* 2, 188-190.

- Voorthuijsen, A. van (1918o). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1917*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1919a). Aan 't werk. *Pais* 3, 1-3.
- Voorthuijsen, A. van (1919b). De verbetering van het geestelijk prestatie-vermogen bij kinderen door een verblijf op het land. *Pais* 3, 44-46.
- Voorthuijsen, A. van (1919c). Mongolismus. *Pais* 3, 47-48.
- Voorthuijsen, A. van (1919d). Schoolverpleging. *Pais* 3, 49-52.
- Voorthuijsen, A. van (1919e). De school en de luizenplaag. *Pais* 3, 67-70.
- Voorthuijsen, A. van (1919f). Hulp aan blinden. *Pais* 3 94-95.
- Voorthuijsen, A. van (1919g). De "trainingsschool" te Vineland. *Pais* 3, 118-120.
- Voorthuijsen, A. van (1919h). Verslag over het jaar 1918 van het Centraal Genootschap voor Kinderherstellings- en Vacantiekolonies. *Pais* 3, 127-128.
- Voorthuijsen, A. van (1919i). Districts-schoolartsen. *Pais* 3, 145-150.
- Voorthuijsen, A. van (1919j). Uit boeken, tijdschriften en verslagen. *Pais* 3, 160; 185-187.
- Voorthuijsen, A. van (1919k). De leeftijd voor de toelating tot de lagere school. *Pais* 3, 177-185.
- Voorthuijsen, A. van (1919l). De betrekking van schoolarts, in het bijzonder die van districts-schoolarts. *NTuG* 63, 1953.
- Voorthuijsen, A. van (1919m). *Nu uw kind naar school gaat*. Utrecht: Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen.
- Voorthuijsen, A. van (1920). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1919*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1921a). Verslag van den Schoolarts der Gemeente Groningen over 1920. *TuBO* 2, 121-124.
- Voorthuijsen, A. van (1921b). Schoolverzuim wegens ziekte. *NTuG* 65, 1879.
- Voorthuijsen, A. van (1921c). *Verslag van den Schoolarts in de gemeente Groningen, over het jaar 1920*. Groningen: Groninger Archieven.
- Voorthuijsen, A. van (1922a). De serieleugenaar. *TuBO* 3, 47-51.
- Voorthuijsen, A. van (1922b). De lichamelijke opvoeding volgens de methode Hébert. *TuBO* 3, 184-187.
- Voorthuijsen, A. van (1922c). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1921. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1921-1922*; Bijlage L, 176-179.
- Voorthuijsen, A. van (1923a). De verpleging in Gezondheids-kolonies in den Winter. *TuBO* 3, 29-31.
- Voorthuijsen, A. van (1923b). De ontwikkeling van het speciale onderwijs aan Zwakzinnigen in Nederland. *TuBO* 4, 113-119.
- Voorthuijsen, A. van (1923c). De wilde van Aveyron. *TuBO* 4, 161-168.
- Voorthuijsen, A. van (1923d). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1922. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1921-1922*; Bijlage H, 240-246. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1924a). De Vacantie-Kolonie voor Zwakzinnigen als Medisch-Paedagogisch Instituut. *TuBO* 5, 18-20.
- Voorthuijsen, A. van (1924b). Een verzameling van leermiddelen ten behoeve van het buitengewoon onderwijs. *TuBO* 5, 162-164.
- Voorthuijsen, A. van (1924c). Linkshandigheid. *Tijdschrift voor Ervaringsoepvoedkunde* 3, 110-112; 144; 214.
- Voorthuijsen, A. van (1924d). Talentvolle zwakzinnigen. *Kinderstudie* 6, 131-143.
- Voorthuijsen, A. van (1924e). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1923. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1923-1924*; Bijlage H, 238-246.
- Voorthuijsen, A. van (1925a). Onderwijs aan zwakzinnigen in Amerika. *TuBO* 6, 13-15.
- Voorthuijsen, A. van (1925b). Hulp van de provincie voor het buitengewoon onderwijs. *TuBO* 6, 77-81.

- Voorthuijsen, A. van (1925c). De schooldoos "Matador". *TvBO* 6, 137-139.
- Voorthuijsen, A. van (1925d). Ons museum. *TvBO* 6, 201-202.
- Voorthuijsen, A. van (1925e). Spraak zonder strottenhoofd. *TvBO* 6, 184-185.
- Voorthuijsen, A. van (1925f). Onderwijs aan misdeelde kinderen. Overdruk uit het *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, oktober 1925.
- Voorthuijsen, A. van (1925g). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1924. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1924-1925*; Bijlage F, 258-264.
- Voorthuijsen, A. van (1925h). Nazorg voor zwakzinnigen te Amsterdam. *TvRKBLO* 1, 129-132.
- Voorthuijsen, A. van (1925i). Ons Museum. *TvRKBLO* 1, 34-37; 189.
- Voorthuijsen, A. van (1925j). Districtsschoolartsen. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 3, 12-13.
- Voorthuijsen, A. van (1926a). Een bezoek aan de onderwijsinrichting der broeders van liefde te Gent. *TvBO* 7, 39-42.
- Voorthuijsen, A. van (1926b). Alice Descoedres. *TvBO* 7, 157-160.
- Voorthuijsen, A. van (1926c). De organisatie van het onderwijs aan zwakzinnigen voor ons geheele land. In *Verslag van het eerste Nederlandsch paedagogisch congres*, 325-341. Groningen: J.B. Wolters.
- Voorthuijsen, A. van (1926d). *Verslag van de voordracht door Dr. A. van Voorthuijsen in de vijfde sectie van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres*. 's-Gravenhage: Haga.
- Voorthuijsen, A. van (1926e). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1925. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1925-1926*; Bijlage F, 275-283. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1926f). Zwakzinnigen: diagnose. *TvRKBLO* 2, 14-15.
- Voorthuijsen, A. van (1927a). Het onderwijs aan zwakzinnigen. *TvBO* 8, 21-33.
- Voorthuijsen, A. van (1927b). Ons Museum. *TvBO* 8, 49-50.
- Voorthuijsen, A. van (1927c). Verwaarlozing van blinde en doofstomme kinderen. *TvBO* 8, 109-123.
- Voorthuijsen, A. van (1927d). De speciale opleiding. *TvBO* 8, 125-128.
- Voorthuijsen, A. van (1927e). De critiek van den directeur der Amsterdamsche doofstommenschool. *TvBO* 8, 194-196.
- Voorthuijsen, A. van (1927f). Ons Museum. *TvBO* 8, 211-212.
- Voorthuijsen, A. van (1927g). Een belangrijke vergadering. *TvBO* 8, 219-222.
- Voorthuijsen, A. van (1927h). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1926. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1926-1927*; Bijlage F, 251-259. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1927i). Zwakzinnigenzorg. *TvRKBLO* 3, 9-12; 34-37; 48-51.
- Voorthuijsen, A. van (1927j). Ons Museum in 1926. *TvRKBLO* 3, 43-44.
- Voorthuijsen, A. van (1927k). Voorbereidende werkzaamheden bij de oprichting van een plaatselijke school voor buitengewoon onderwijs. *TvRKBLO* 3, 211-215.
- Voorthuijsen, A. van (1927l). Verslag van hetgeen is behandeld op de bijeenkomst, gehouden te Amsterdam in het Atenaeum Illustre op Zaterdag 22 October 1927, met het doel de middelen te bespreken, die kunnen voeren tot een goede voortgezette opleiding voor onderwijzers bij het buitengewoon onderwijs. *TvRKBLO* 3, 233-240.
- Voorthuijsen, A. van (1928a). De vereniging voor spraakgebrekkige en achterlijke kinderen te Amsterdam. *TvBO* 9, 6-7.
- Voorthuijsen, A. van (1928b). De muzikale opleiding voor blinden. *TvBO* 9, 75.
- Voorthuijsen, A. van (1928c). Ons Museum te Rotterdam. *TvBO* 9, 216-217.
- Voorthuijsen, A. van (1928d). Rekken. *TvBO* 9, 294-296.
- Voorthuijsen, A. van (1928e). Het eigen Karakter der Zwakzinnigenzorg. In map A.V.O. *Congres Amsterdam 1928*, Nr. 52. Amsterdam: De Bussy.

- Voorthuijsen, A. van (1928f). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1927. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1927-1928*; Bijlage F, 215-225. 's-Gravenhage Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1928g). Omvang van het R.K. Buitengewoon Onderwijs. *TuRKBLO* 4, 137.
- Voorthuijsen, A. van (1929a). A.V.O. Problemen. *TuBO* 10, 58-71.
- Voorthuijsen, A. van (1929b). Onderwijs aan imbecillen. *TuBO* 10, 165-168.
- Voorthuijsen, A. van (1929c). Opening studiecursus voor het B.L.O. *TuBO* 10, 181-183.
- Voorthuijsen, A. van (1929d). De aansluiting van de school aan het werk in de maatschappij voor de jongens. *TuBO* 10, 214-218.
- Voorthuijsen, A. van (1929e). Werkinrichtingen voor laagstaande zwakzinnigen. *TuBO* 10, 270-284.
- Voorthuijsen, A. van (1929f). De organisatorische ontwikkeling van het onderwijs aan zwakzinnigen in de laatste 25 jaren. In P.H. Schreuder, G.J. Vos en D. Herderschêe (red.), *Gedenboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 21-30. 's-Gravenhage: Haga.
- Voorthuijsen, A. van (1929g). Het Museum voor het Buitengewoon Onderwijs. In P.H. Schreuder, G.J. Vos en D. Herderschêe (red.), *Gedenboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 179-182. 's-Gravenhage: Haga.
- Voorthuijsen, A. van (1929h). Gegevens betreffende den toestand van het buitengewoon lager onderwijs in 1928. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1928-1929*; Bijlage F, 223-232. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1929i). Zwakzinnigen: diagnose. *TuRKBLO* 2, 14-15.
- Voorthuijsen, A. van (1929j). Het eigen Karakter der Zwakzinnigenzorg. In *Handelingen van het A.V.O.-congres Amsterdam 8-12 October 1928*, 101-103. Amsterdam: M.J. Portielje.
- Voorthuijsen, A. van (1930a). Zwakzinnigenzorg in Engeland. *TuBO* 11, 94-108.
- Voorthuijsen, A. van (1930b). De eerste cursus voor voortgezette vakstudie der neutrale en protestantsch-christelijke groepen. *TuBO* 11, 182-186.
- Voorthuijsen, A. van (1931a). Het vijfde congres voor "Heilpedagogik". *TuBO* 12, 2-7.
- Voorthuijsen, A. van (1931b). De leeftijd waarop de kinderen op de scholen voor b.o. worden geplaatst. *TuBO* 12, 65-71.
- Voorthuijsen, A. van (1931c). Verslag van den toestand van het buitengewoon lager onderwijs over het jaar 1929. In *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden over 1929-1930*; Bijlage B-VI, 180-186. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1931d). Budapest. *TuBO* 12, 186-189.
- Voorthuijsen, A. van (1931e). Kantoorwerkzaamheid voor blinden. *TuBO* 12, 229-231.
- Voorthuijsen, A. van (1932a). Geestelijke volksgezondheid. *TuBO* 13, 1-16.
- Voorthuijsen, A. van (1932b). De biologische richting in de "Heilpaedagogiek". *TuBO* 13, 73-78.
- Voorthuijsen, A. van (1932c). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs. In *Het onderwijs in 1930* (1932); Bijlage E-III, 394-412.
- Voorthuijsen, A. van (1932d). Aanpassing. *TuBO* 13, 201-202.
- Voorthuijsen, A. van (1932e). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 13, 243-244.
- Voorthuijsen, A. van (1932f). Het verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs. In *Het onderwijs in 1931*; Bijlage F-III, 527-549. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1932g). Zorg voor misdeelden en sociale hygiëne. *TuRKBLO* 8, 235-242.
- Voorthuijsen, A. van (1933a). Dr. Szondi over het buitengewoon onderwijs in Nederland. *TuBO* 14, 5-7.
- Voorthuijsen, A. van (1933b). Het Buitengewoon Onderwijs in 1930. *TuBO* 14, 86-103.
- Voorthuijsen, A. van (1933c). De psychologie van het schrift. *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 11, 160.
- Voorthuijsen, A. van (1933d). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs. In *Het onderwijs in 1932*; Bijlage F-V, 307-325. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1933k). De grenzen der zwakzinnigenzorg. In *Verslag 7e Conferentie gehouden door den Raad van het Antonia Wilhelmina Fonds*, 3-15. Utrecht: Van Leusden

- Voorthuijsen, A. van (1934a). Toepassing van het K.B. van 31 oct. 1933. *TvBO* 15, 37.
- Voorthuijsen, A. van (1934b). Verslag van den toestand van het buitengewoon lager onderwijs over het jaar 1931. *TvBO* 15, 74-102.
- Voorthuijsen, A. van (1934c). Verslag van het Buitengewoon Lager Onderwijs over 1932. *TvBO* 15, 244-268.
- Voorthuijsen, A. van (1934d). Het gezondheidskoloniewezen voor kinderen in Nederland. *NTvG* 78, 2608-2609.
- Voorthuijsen, A. van (1934e). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs. In *Het onderwijs in 1933*; Bijlage F-V, 373-392. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1935a). P.H. Schreuder. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 1-3.
- Voorthuijsen, A. van (1935b). Verslag van den toestand van het Buitengewoon Lager Onderwijs over het jaar 1933. *TvBO* 16, 37-61.
- Voorthuijsen, A. van (1935c). Over dwergen. *TvBO* 16, 144-147.
- Voorthuijsen, A. van (1935d). Verslag van den Inspekteur van het B.L.O. over het jaar 1934. *TvBO* 16, 199-215; 223-239.
- Voorthuijsen, A. van (1935e). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs. In *Het onderwijs in 1934*; Bijlage F-IV, 359-384. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1936a). Zwakzinnigen in Denemarken. *TvBO* 17, 57-63; 76-77.
- Voorthuijsen, A. van (1936b). Twee bezoeken. *TvBO* 17, 152-154.
- Voorthuijsen, A. van (1936c). Verslag van het B.L.O. over 1935. *TvBO* 17, 189-202; 213-228; 237-242.
- Voorthuijsen, A. van (1936d). Gezinsverpleging van laagstaande zwakzinnigen. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, Jaargang 1936, no. 1a, 1-4.
- Voorthuijsen, A. van (1936e). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs over 1935. In *Het onderwijs in 1935*, Bijlage F-IV, 614-642. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1937a). Een woord van dank. *TvBO* 18, 82-83.
- Voorthuijsen, A. van (1937b). De moderne zorg voor het zwakzinnige kind. In *Mededeelingen van den Nederlandschen Bond tot Kinderbescherming*, No. 41, 29-49.
- Voorthuijsen, A. van (1937c). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs. In *Het onderwijs in 1936*; Bijlage F-V, 567-597. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1938a). Muziek en heilpedagogiek. *TvBO* 19, 198-202; 209-210.
- Voorthuijsen, A. van, e.a. (1938b). Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige Arbeidskrachten. 's-Gravenhage: Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1939a). Opening van vier nieuw ingerichte scholen voor buitengewoon onderwijs in één week. *TvBO* 20, 139-141.
- Voorthuijsen, A. van (1939b). Met de A.V.O. naar de W.I.M. *TvBO* 20, 151-152.
- Voorthuijsen, A. van (1939c). Zwakzinnigen te Rotterdam-Zuid. *TvBO* 20, 152-153.
- Voorthuijsen, A. van (1939d). P. Laban. *TvBO* 20, 170.
- Voorthuijsen, A. van (1939e). Het internationale heilpaedagogische congres te Genève. *TvBO* 20, 174-178.
- Voorthuijsen, A. van (1939f). De school voor psychopathen te Amsterdam. *TvBO* 20, 206-208.
- Voorthuijsen, A. van (1939g). Het Jubileum van Dr. Belzer. *TvBO* 20, 242.
- Voorthuijsen, A. van (1939h). De keuze van de leerlingen der scholen voor zwakzinnigen. Rapport uitgebracht aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In *Mededeelingen van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* 1939, no. 6, 1-33.
- Voorthuijsen, A. van (1940a). De dissertatie van dr. Vedder. *TvBO* 21, 15-20.
- Voorthuijsen, A. van (1940b). Statistiek van het Buitengewoon Lager Onderwijs 1935-1938. *TvBO* 21, 46-50.
- Voorthuijsen, A. van (1940c). De herdenking van het 40-jarig bestaan van het Buitengewoon Onderwijs te Amsterdam en de tentoonstelling in het Waaggebouw op de Nieuwmarkt. *TvBO* 21, 126-128.
- Voorthuijsen, A. van (1940d). Onze Kolonie. *TvBO* 21, 131-133.

- Voorthuijsen, A. van (1940e). Samenwerking. *TuBO* 21, 138-139.
- Voorthuijsen, A. van (1940f). De verslagen van twee belangrijke congressen. *TuBO* 21, 150-153.
- Voorthuijsen, A. van (1940g). Het eeuwfeest van het Instituut voor Doofstommen te St. Michielsgestel. *TuBO* 21, 174-176.
- Voorthuijsen, A. van (1940h). Nazorg te Haarlem. *TuBO* 21, 177-178.
- Voorthuijsen, A. van (1940i). Zwakzinnigenzorg te Alkmaar. *TuBO* 21, 178-179.
- Voorthuijsen, A. van (1940j). Een blinde slaagt voor het staatsexamen. *TuBO* 21, 179.
- Voorthuijsen, A. van (1940k). De school voor psychopaten te Amsterdam. *TuBO* 21, 206-208.
- Voorthuijsen, A. van (1940l). Een ervaring. *TuBO* 21, 206.
- Voorthuijsen, A. van (1940m). Professor Dr. Edouard Claparède. *TuBO* 21, 231.
- Voorthuijsen, A. van (1940n). Het Buitengewoon Onderwijs in Federatief Verband. *TuBO* 21, 231-232.
- Voorthuijsen, A. van (1940o). Zorg voor onvolwaardigen in het algemeen. In *Het Buitengewoon Lager Onderwijs*, 1-14. Nijmegen: Instituut voor Bestuurswetenschappen der Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten.
- Voorthuijsen, A. van (1940p). De school, behorende bij de inrichting "Meer en Bosch" te Heemstede. *TuBO* 21, 249-250.
- Voorthuijsen, A. van (1940q). Unterricht und Fürsorge für geistesswache Kinder in Holland. In H. Hanselmann & T. Simon *Bericht über den I. Internationalen Kongress für Heilpädagogik*, 203-207. Zürich: Leemann & Co.
- Voorthuijsen, A. van (1941a). Het jaar 1940. *TuBO* 22, 2-4.
- Voorthuijsen, A. van (1941b). Synthese. *TuBO* 22, 58-59.
- Herderschêe, D., Jacobs, Hermen J. & Voorthuijsen, A. van (1941c). P.H. Schreuder treedt af als redacteur. *TuBO* 22, 110.
- Voorthuijsen, A. van (1941d). Professor Dr. K. Herman Bouman. *TuBO* 22, 110-111.
- Voorthuijsen, A. van (1941e). Algemene zorg voor misdeelden. *TuBO* 22, 140-141.
- Voorthuijsen, A. van (1941f). Provinciale hulp voor het B.O. in Gelderland. *TuBO* 22, 141-143.
- Voorthuijsen, A. van (1941g). Monseigneur A. Hermus. *TuBO* 22, 166.
- Voorthuijsen, A. van (1941h). De geestelijke hygiëne en de onvolwaardigenzorg. *TuBO* 22, 176-179.
- Voorthuijsen, A. van (1941i). Afscheid A.J. Calliber. *TuBO* 22, 185.
- Voorthuijsen, A. van (1941j). Rapport avondverzorging. *TuBO* 22, 192-194.
- Voorthuijsen, A. van (1941k). *Rapport over een onderzoek naar het milieu der leerlingen van de Haagse scholen voor Buitengewoon Onderwijs*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Voorthuijsen, A. van (1941l). Uit het rapport over een onderzoek naar het milieu der leerlingen van de Haagse scholen voor buitengewoon onderwijs. *CvCBO* 5, no 3, 2-4.
- Voorthuijsen, A. van (1942a). Debielen en imbecillen. *TuBO* 23, 2-8.
- Voorthuijsen, A. van (1942b). Het verslag van de staat van het onderwijs in het jaar 1940. *TuBO* 23, 21-24.
- Voorthuijsen, A. van (1942c). Boek en tijdschrift. *TuBO* 23, 79; 109.
- Voorthuijsen, A. van (1942d). De maatschappelijke betekenis der zwakzinnigheid. *TuBO* 23, 82-88; 98-101.
- Voorthuijsen, A. van (1942e). Maatschappelijke zorg voor zwakzinnigen. *TuBO* 23, 116-120.
- Voorthuijsen, A. van (1942f). G. C. Broekhuijsen. *TuBO* 23, 126.
- Voorthuijsen, A. van (1942g). De problemen van het mongolisme. *TuBO* 23, 127-128; 142-148; 154-160.
- Voorthuijsen, A. van (1942h). 'Zoekt het verlorene' te Rotterdam. *TuBO* 23, 135.
- Voorthuijsen, A. van (1942i). P. Linthorst. *TuBO* 23, 162-163.
- Voorthuijsen, A. van (1943a). De problemen van het mongolisme. *TuBO* 24, 18-22; 34-39; 62-67; 70-72; 96-72; 77-80.
- Voorthuijsen, A. van (1943b). Boek en Tijdschrift. *TuBO* 24, 89-91.
- Voorthuijsen, A. van (1943c). Dr. D. Herderschêe. *TuBO* 24, 101-103.
- Voorthuijsen, A. van (1943d). 'Leerboek der Kinderpsychiatrie en der Heilpaedagogische behandeling'. *TuBO* 24, 89-91.

- Voorthuijsen, A. van (1943e). Dr. D. Herderschêe. *TvBO* 24, 101-103.
- Voorthuijsen, A. van (1944a). De toespraak van Dr. C.E. van Koetsveld bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan der "Idiotenschool" te 's-Gravenhage. *TvBO* 25, 50-52.
- Voorthuijsen, A. van (1944b). Broeder Jan Baptist. *TvBO* 25, 57.
- Voorthuijsen, A. van (1946a). De bevrijding. *TvBO* 26, 2-7.
- Voorthuijsen, A. van (1946b). Nederland in den vreemde. *TvBO* 26, 35-37.
- Voorthuijsen, A. van (1946c). Onvolwaardigenzorg in Noord-Drente. *TvBO* 26, 58-61.
- Voorthuijsen, A. van (1946d). De rede van Prof. van Houte. *CvhCBO* 8 (A.J. Schreuder-nummer), 1-3.
- Voorthuijsen, A. van (1946e). A.J. Schreuder. *CvhCBO* 8 No. 10, 10.
- Voorthuijsen, A. van (1947a). Hermen J. Jacobs. *TvBO* 27, 34-35.
- Voorthuijsen, A. van (1947b). Aangeboren gebreken ten gevolge van "rode hond" bij de moeder tijdens de zwangerschap. *TvBO* 27, 57-58.
- Voorthuijsen, A. van (1947c). Het aftreden van Dr. A.H.J. Belzer. *TvBO* 27, 89-90.
- Voorthuijsen, A. van (1947d). *Het Koningin Emma-Jubileumfonds*. 's-Gravenhage: Belinfante.
- Voorthuijsen, A. van (1947e). Een enkel woord als inleiding. In J.J. Wepster *Zorgenkinderen*. 's-Gravenhage: C. Blommendaal. N.V.
- Voorthuijsen, A. van (1948a). Aangeboren gebreken. *TvBO* 28, 69-74.
- Voorthuijsen, A. van (1948b). J. Steenge. *TvBO* 28, 41.
- Voorthuijsen, A. van (1948c). De rede van professor van Houte. *TvRKTbLO* 19, 68-69.
- Voorthuijsen, A. van (1949a). Het 25-jarig jubileum der regeling van het buitengewoon onderwijs. *TvBO* 29, 12-14; 31-36.
- Voorthuijsen, A. van (1949b). Het aantal jongens en meisjes op de scholen voor zwakzinnigen. *TvBO* 29, 56-59.
- Voorthuijsen, A. van (1949c). Mongolisme. *TvBO* 29, 172-175.
- Voorthuijsen, A. van (1950). Boekbespreking. *TvBO* 30, 36.

Archieven

<i>Archief Onderwijsraad</i>	Adviezen Ontwerpmaatregelen van bestuur
<i>Archief Rijksbegrotingen</i>	Miljoenennota's 1920-1950
<i>Archief Staten-generaal</i>	Kamerstukken 1878-1950: Staten-Generaal
<i>Archief Seminarium voor Orthopedagogiek</i>	Bestuurs- en jaarverslagen (1930-1950)
<i>Archief Universiteit van Amsterdam</i>	Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam
	Archief van de uitgeversmaatschappij Haga
<i>Archief Universiteit van Gent</i>	Ontheffing, Inschrijving en afstuderen van
	D. Herderschêe
<i>Groninger Archieven</i>	Verslagen van den Schoolarts in de gemeente Groningen
	(1910-1919)
<i>Haags Gemeentearchief</i>	Onderwijsverslagen 1878-1950
<i>Privé-archieven van:</i>	R. Arlman (voor H.J. Jacobs)
	H. van Bezooijen-Schreuder en G. Schreuder
	(voor P.H. Schreuder en familie)
	J. Schreuder van der Horn
	(voor J.Th.R. Schreuder en familie)
	M. Mauser-Veenendaal,(voor A. van Voorthuysen)
	M. Schreurs (voor A. van Voorthuysen)
	A. W. Herderschêe-Berkelbach van der Sprenkel
	(voor D. Herderschêe)

Websites:

100jaarorthopedagogiek.nl	resources.huygens.knaw.nl
amsterdam.nl/stadsarchief	rug.on.worldcat.org.
archiefeeland.nl	statengeneraaldigitaal.nl
archieven.nl	stadsarchief.rotterdam.nl
canonsocialwork.nl	volkskracht.nl
canon geestelijke gezondheidszorg.nl	tandfonline.com
delpher.nl	tweedewereldoorlog.nl
gemeentearchief.ede.nl	wikipedia.org
haagsgemeentearchief.nl	
heiligen.net	
hijacobsfonds.nl	
myheritage.nl	
niod.nl	
noord-hollandsarchief.nl	
onderwijsgeschiedenis.nl	
onderwijsinspectie.nl	
onderwijsraad.nl	
parlement.com	
politiekcompendium.nl	

H. van Bezooyen-Schreuder, kleindochter van P.H. Schreuder

G. Schreuder en J. Schreuder van den Horn. G. Schreuder is de kleinzoon van J.Th.R Schreuder en E. Schreuder.

H.J. Jacobs jr., zoon van H.J. Jacobs

R. Arlman, kleinzoon van H.J. Jacobs

P. Arlman, kleinzoon van H.J. Jacobs

M. Mauser-Veenendaal, kleindochter van dr. A. van Voorthuijsen

M. van Meurs, kleindochter van dr. A. van Voorthuijsen

A.W. Herderschêe-Berkelbach van der Sprenkel, schoondochter van dr. D. Herderschêe

Prof. dr. J. van Praagh, kleinzoon van M.A. (Jaap) van Praagh

GEDRUKTE BRONNEN & GERAADPLEEGBE LITERATUUR

- Aalten, P. van (1928). Opleiding van leerkrachten voor het B.O.. *TuBO* 9, 170-175.
- Aalten, P. van (1929). Zenuwzwakke kinderen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 80-85. 's-Gravenhage: Haga.
- Aalten, P. van (1941). Onderwijs aan zenuwzwakke kinderen. *CvCBO* 5 no. 3, 4-7.
- A.L. (1905) Katholieke school. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 566-587. Groningen: J.B. Wolters.
- Andriess, K. (1905). Kindergebreken. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 597-612. Groningen: J.B. Wolters.
- Andriess, P. (1910). De. K.B. in 1909. In *Kweekelingen Almanak 1910*, 9-13. 's-Gravenhage Vereeniging voor Kweekelingen en Oud-Kweekelingen.
- Asselberge, V. (1985). De kunstzinnige opvoeding tussen 1870 en 1940. In H.J.J. Dekker, M. D'Hoker, B. Kruithof & M. de Vroede (red.), *Pedagogisch werk in de samenleving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19^e en 20^e eeuw*, 65-82. Leuven: Acco.
- Assen, J. van Jzn. (1920). Zorg voor lichamelijk gebrekkige jeugd. *TuBO* 1, 17-20.
- Assen, J. van Jzn. (1937). Onderwijs aan Lichamelijk Gebrekkigen. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stermerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 117-121. 's-Gravenhage: Haga.
- A.V.O.-congres Amsterdam 1928. (1928). Amsterdam: De Bussy.
- Baan, P.A.H. (1949) Over de juridische betekenis van zwakzinnigheid. *Conferentieverlag van het Antonia Wilhelmina Fonds* 31-39. Utrecht: Antonia Wilhelmina Fonds.
- Baartman, H.A., Ley, A. van der & Stolk, J. (2001). *Het perspectief van de orthopedagoog*. Houtem: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Bakker, J. (1929). Kampeeren met kinderen van onze school. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 112-117. 's-Gravenhage: Haga.
- Bakker, N. (1995). *Kind en karakter*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bakker, N., Noordman, J. & Rietveld van Wingerden, M. (2010). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000*. Assen: Van Gorcum.
- Bakker, N.J. (2004). Een aantrekkelijke aandoening: zenuwachtigheid bij kinderen. In M. Rietveld-van Wingerden (red.), *Zorgenkinderen in beeld. Facetten van de orthopedagogische praktijk in Nederland en België in de negentiende en twintigste eeuw*, 108-133. Assen: Van Gorcum.
- Bakker, N. (2011). Kweekplaatsen van gezondheid. *BMGN-LCHR*, deel 126-4, 29-53.
- Bakker, N.J. (2015). De identificatie van kinderen met leerproblemen in tijden van expansie van het speciaal onderwijs en vestiging van de academische orthopedagogiek in Nederland (ca. 1945-1965). *Pedagogiek* 35, 21-37.
- Banning, W. (1958). *Terugblik*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Baptist, J. (1925). Nazorg. *TuRKBLO* 1, 108-110; 177-180.
- Baptist, J. (1928). Gratis vervoer van leerlingen der B.S. *TuRKBLO* 4, 41-43.
- Baptist, J. (1925). De eerste R.K. School voor Buitengewoon Onderwijs. *TuRKBLO* 1, 124-125.
- Baptist, J. (1934). De nazorg voor de oud-leerlingen der scholen voor achterlijken. *TuRKBLO* 8, 134-142.
- Barnett, B. & Felten, P. (eds.) (2016). *Intersectionality in Action. A Guide for Faculty and Campus Leaders for Creating Inclusive Classrooms and Institutions*. Sterling: Syllus Publishing, LLC.
- Barnouw, D. (1994). *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere einde*. Zutphen: Walburg Pers.
- Bartels, F. (1934). Ueber den partiellen Leistungsausfall im Kindesalter. *TuBO* 15, 5-10.
- Bartels, F. (1937). De Bond jubileerde. *TuRKBLO* 13, 29-57.

- Beck, D.J. (1914). De intelligentieschaal van Binet-Simon. *Tijdschrift voor zwakzinnigenzorg* 2, 1-12.
- Beckering van Loenen, J.H.W. (1929). Onderwijs aan imbecillen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 134-137. 's-Gravenhage: Haga.
- Beek, Th. v.d. (1931). Wensen inzake de bouw van scholen, die bestemd zijn voor onderwijs aan zwakzinnige kinderen. *TuBO* 12, 225-229.
- Beer, F. de (2008). *Witte jassen in de school*. Assen: Van Gorcum.
- Beer, F. de (2012a). Dr. Dirk Herderschêe, een buitengewoon onderwijs pionier. In J. Brandsma & R. Keyman (red.), *Dr. D. Herderschêe, pionier van het speciaal onderwijs*, 20-29. Amersfoort: Agiel.
- Beer, F. de (2012b). Dr. D. Herderschêe en het bepalen van de wezenlijke achterlijkheid. *TuO* 51, 17-23.
- Beijnum, J.E. (1920). De lichamelijk gebrekkige jeugd. *TuBO* 1, 51-53.
- Belzer, S.H.J. (1937). Het Onderwijs aan Blinden in Nederland. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 100-116. 's-Gravenhage: Haga.
- Bergink, A.H. (1955). *Samuel Senior Coronel*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Bergink, A.H. (1965). *Schoolhygiëne in Nederland in de negentiende eeuw*. Veendam: Marko.
- Berichten en Mededelingen (1910-1917). *TdVuOeA* 1-8.
- Berichten en Mededelingen (1920-1952). *TuBO* 1-22.
- Berkel, K. van (2005). *Academische Illusies*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Binet, A. & Simon, Th. (1922). *Les Enfants anormaux*. Paris: Armand Colin.
- Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. *Archief van de uitgeversmaatschappij Haga*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Bladergroen, W.J. (1949a). Enige vormen van therapie voor totale of gedeeltelijke vertraging van functies. In I.C. van Houte & B. Stokvis, B. *Verslag van het Tweede Internationale Congres voor Orthopaedagogie* 37. Amsterdam: Systemen Keesing.
- Bladergroen, W.J. (1949b). *Problemen der Kinderdiagnostiek*. Groningen: J.B. Wolters.
- Blaupot ten Cate, S.J. & Laban, P. (1900). *De Leerplichtwet*. Groningen: J.B. Wolters.
- Blok, J.G., Prins, F.W. & Tonneman A. jr. (1948). *School en zorgkind*. Amsterdam: Stadsdrukkerij.
- Blok, J.G. (1951). Over de jaarvergadering. *TuBO* 31, 31-33.
- Blok, J.G. (1953). Problemen voor huis en school van moeilijk opvoedbare kinderen. In J.M. Kaan-Hoffmeier, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs. *Het afwijkende kind*, 177-190. Den Haag: Haga.
- Blokpoel, W.P. (1920). Vereenigingsleven. *TuBO* 1, 122-124.
- Blokpoel, W.P. (1921a). Jaarverslag 1920-1921 der Ver. van Ond. en Artsen, enz. Uitgebracht op de Algemeene Vergadering van 26 Maart te Haarlem. *TuBO* 2, 71-75.
- Blokpoel, W.P. (1921b). De nazorg. *TuBO* 2, 179-188.
- Blokpoel, W.P. (1922a). Voorstellen voor de Algemeene Vergadering. *TuBO* 3, 32-35.
- Blokpoel, W.P. (1922b). Jaarverslag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan Inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *TuBO* 3, 68-72.
- Blokpoel, W.P. (1922c). Tentoonstelling Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 3, 106-108.
- Blokpoel, W.P. (1922d). De tentoonstelling 1923. *TuBO* 3, 137.
- Blokpoel, W.P. (1922e). Het R.K. Jeugdcongres. *TuBO* 3, 157-159.
- Blokpoel, W.P. (1923a). Voorstellen en mededelingen voor de Alg. Vergadering. *TuBO* 4, 26-28.
- Blokpoel, W.P. (1923b). De tentoonstelling van leermiddelen betrekking hebbende op het B.L.O.. *TuBO* 4, 40-43.
- Blokpoel, W.P. (1923c). Jaarverslag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen van onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *TuBO* 4, 84-87.
- Blokpoel, W.P. (1923d). De gehouden tentoonstelling van leermiddelen. *TuBO* 4, 95.
- Blokpoel, W.P. (1923e). Hoofdbestuur. *TuBO* 4, 188-190.
- Blokpoel, W.P. (1924a). Jaarverslag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan Inrichtingen van onderwijs aan Achterlijke en enuwzwakke kinderen 1923-1924. *TuBO* 5, 84-87.
- Blokpoel, W.P. (1924b). Kort Verslag van de Vergadering van het Hoofdbestuur, gehouden op

- Zaterdag 11 Oct. 1924 te 's-Gravenhage. *TuBO* 5, 181-184.
- Blokpoel, W.P. (1924c). Samenwerking van de V.v.O. en A. met andere vereenigingen, werkzaam op het gebied van het B.O. *TuBO* 5, 196-199.
- Blokpoel, W.P. (1924d). Hoofdbestuur. *TuBO* 5, 72.
- Blokpoel, W.P. (1925a). Commissie voor zaakonderwijs. *TuBO* 6, 2-5.
- Blokpoel, W.P. (1925b). Voorstellen voor de Algemeene Vergadering. *TuBO* 6, 32-36.
- Blokpoel, W.P. (1925c). Tentoonstelling van leermiddelen betrekking hebbende op "lezen en taal". *TuBO* 6, 37-38.
- Blokpoel, W.P. (1925d). Jaarverslag van de Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan Inrichtingen van Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen 1923-1924. *TuBO* 6, 53-57.
- Blokpoel, W.P. (1925e). Vergadering van het H.B. op zaterdag 23 mei 1925 te Amsterdam. *TuBO* 6, 85-86.
- Blokpoel, W.P. (1926a). Voorstellen voor de Algemeene Vergadering. *TuBO* 7, 49-55.
- Blokpoel, W.P. (1926b). Jaarverslag van de vereeniging van onderwijzers en artsen, werkzaam aan inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen 1925-1926. *TuBO* 7, 65-69.
- Blokpoel, W.P. (1935). Herinneringen. *TuBO* ((P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 3-4.
- Bloois, K. de (1935). Onderwijs aan psychopathen. *TuBO* 16, 248-255.
- Bloois, K. de (1937). Psychopathen-zorg in Nederland. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stermerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 130-142. 's-Gravenhage: Haga.
- Bloois, K. de (1949). Wat ontbreekt aan de orthopaedagogische zorg voor het zeer moeilijk opvoedbare kind, inzonderheid wat de nazorg betreft. In In I.C. van Houte & B. Stokvis, B. *Verslag van het Tweede Internationale Congres voor Orthopaedagogie* 35. Amsterdam: Systemen Keesing.
- Bode, C. de, Schreuder, P.G., Vos, G.J., Herderschêe, D. & Schreuder, A.J. (1926). Rapport der Commissie inzake Lesroosters. *TuBO* 7, 22-27; 43-47.
- Bode, C. de (1927). Stellingen. *TuBO* 8, 47-48.
- Boek en Tijdschrift (1909-1916). *TdVvOeA* 1-8.
- Boek en Tijdschrift (1920-1952). *TuBO* 1-32.
- Boekholt, P.Th.F.M. & Booy, E.P. de (1987). *Geschiedenis van de school in Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Boer, F. (2015). Honderd jaar psychiatrie en overheid. *Tijdschrift voor psychiatrie* 57, 866-870.
- Boer, P. de (1922). De Nazorg bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 3, 18-20.
- Boer, P. de (1923). De Nazorg bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 4, 179-183.
- Boer, P. de (1928a). De zorg voor Achterlijken na hun Opleiding. In map A.V.O. *Congres Amsterdam* 1928, Nr. 4. Amsterdam: De Bussy.
- Boer, P. de & Hoogland, R. (1928b). *Het zwakzinnigenonderwijs en de nazorg*. Amsterdam: De Volharding.
- Boer, P. de (1929). Het behoud van de zwakzinnigen in het gezin. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 140-146. 's-Gravenhage: Haga.
- Boer, P. de (1932). Vakopleiding voor zwakzinnigen. *TuBO* 13, 206-220.
- Boer, P. de (1935). Jaarvergadering van de Nederl. Vereniging Nazorg Buitengewoon onderwijs. *TuBO* 16, 189-190.
- Boer, P. de (1937). Nazorg voor Zwakzinnigen. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stermerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 181-193. 's-Gravenhage: Haga.
- Bokma de Boer, S.M.D. (1887). *Onze kleintjes*. Haarlem: De Erven F. Bohn.
- Bolkestein, G., Duindam S.J.G. & Menkveld, H. (1978). *Ontwikkelingslijnen naar speciaal onderwijs*. Nijkerk: Callenbach.
- Bolten, G.C. (1913). *Alcoholisme en erfelijkheid*. Baarn: Hollandia.
- Bonger, W.A., Muller, N., Pompe, W.P.J. & Bemmelen, J.M. van (1939). *Misdadigheid en wangedrag in verband met het verschijnsel zwakzinnigheid*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Boomsma, S. (2020). *Thuiszitters tellen. Een ander perspectief voor thuiszitters*. De Bilt: Balans.
- Boorsma, A. (1911). In Memoriam - C.W. de Sauvage Nolting. *TdVvOeA* 3, 63-64.

- Bos, D. (1999). *In dienst van het Koninkrijk*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bos, J. (2011). *M.J. Langeveld. Pedagoog aan de hand van het kind*. Amsterdam: Boom.
- Bosma, C. (1989). Fokke Yntes Kingma (1813-1883). *TvO* 28, 348-368.
- Bosma, C. (1990). Jan Klootsema (1867-1926). *TvO* 29, 590-598.
- Bosma, C. (1991). Daniel Köhler (1863-1918). *TvO* 30, 363-368.
- Bouwman, K. (1929). De medische zijde van de opvoeding en het onderwijs der zwakzinnigen. *TvBO* 10, 154-165.
- Braam, W.W. (1914). Gymnastiek aan toestellen op Scholen voor Zwakzinnigen. *TdVvOeA* 6, 67-72.
- Brandsen, J. (1998). 'de Schroeder'. Den Haag: Stichting Ondersteuning dr. Schroeder van der Kolk-stichtingen.
- Brandsma, J. (2001). Opleiden voor speciaal onderwijs. *TvO* 40, 41-44.
- Brandsma, J. (2003). Van zaterdagcursus tot masteropleiding. In R. de Groot en E.H.M. Hinzen-Hansen (red.), *Markante momenten*, 27-33. Amersfoort: Agiel.
- Brandsma, J. (2010). Verhalen uit de koffer van Knijff. *TvO* 49, 74-80.
- Brandsma, J. & Keyman, R. (2010). 100 jaar Orthopedagogiek en (speciaal)onderwijs. *TvO* 49, 551-558.
- Brandsma, J. & Keyman, R. (2011). Dr. A. van Voorthuysen, grondvester van het speciaal onderwijs in Nederland. In J. Brandsma & R. Keyman (red.), *Dr. A. van Voorthuysen, grondvester van het speciaal onderwijs in Nederland*, 22-36. Amersfoort: Agiel.
- Brandsma, J. (2011). Dr. A. Van Voorthuysen (1872-1952). *TvO* 50, 603-620.
- Brandsma, J. (2012a). Ontwikkeling buitengewoon onderwijs. In J. Brandsma & R. Keyman (red.), *Dr. D. Herderschêe, pionier van het speciaal onderwijs*, 20-29. Amersfoort: Agiel.
- Brandsma, J. (2012b). 70 jaar geleden - Het Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs in 1942. *TvO* 51, 279-286.
- Brandsma, J. (2012c). Onze Kolonie - De Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen (1912-1984). *TvO* 51, 591-603.
- Brandsma, J. (2013a). *Hermen J. Jacobs, strijdmakker en pionier in het buitengewoon onderwijs*. Amersfoort: Agiel.
- Brandsma, J. (2013b). Hermen J. Jacobs (1887-1876). *TvO* 52, 604-617.
- Brandsma, J. (2014). P.H. Schreuder (1876-1947), opvoeder van het 'achterlijke' kind. *TvO* 53, 284-296.
- Brandsma, J. (2017). Anton Johannes Schreuder (1867-1946), pionier van het speciale onderwijs. *TvO* 56, 279-294.
- Brandwijk, P.C. (1922). Rotterdam. Jaarvergadering op zaterdag 28 Jan. 1922. *TvBO* 3, 40-41.
- Brants, L. (2004). *Leiding moeten zij hebben*. Apeldoorn: Garant.
- Breukelaar, Jo. C. (1928). Eenige persoonlijke leermiddelen. *TvBO* 9, 315-328.
- Breukelaar, Jo. C. (1929). In een wereld der defecten. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 68-70. 's-Gravenhage: Haga.
- Breukelaar, Jo. C. (1940a). Leesrijpheid bij debielen. *TvBO* 22, 162-171; 236-243.
- Breukelaar, Jo. C. (1940b). Einde van de polemiek over leesrijpheid, *TvBO* 22, 69-70.
- Breukelen Joh. H. van (1911). *Alcoholisme, tuberculose, syphilis*. Baarn: Hollandia.
- Broekhuijsen, G.C. (1917). Vrijheid, blijheid. *Pais* 1, 113-116.
- Broekhuijsen, G.C. (1924). "Onze Kolonie". *TvBO* 5, 34-36.
- Broekhuijsen, A. (1909). Wij leven vrij, wij leven blij...? *TdVvOeA* 1, 55-57.
- Broekhuijsen, A. (1910). Het Rekenen in Liebmann's Vorlesungen. *TdVvOeA* 2, 49-56.
- Broekhuijsen, A. (1913). Meer? of Minder? *TdVvOeA* 5, 21-26.
- Broekhuijsen, A. (1916). Ons Draaibord. *TdVvOeA* 8, 78-79.
- Broekhuijsen, A. (1917). Beschaafde uitspraak. *Pais* 1, 150-153; 169-174.
- Broekhuijsen, J. (1929). Kringscholen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 95-99. 's-Gravenhage: Haga.
- Broekhuizen, J. (1929). Provinciale steun. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 161-164. 's-Gravenhage: Haga.

- Broekhuizen, L. (1915a). Betekenis van de willekeurige beweging in 't algemeen voor de lichamelijke, verstandelijke en morele ontwikkeling. *TdVuOeA* 7, 1-12; 17-24; 33-37; 51-57; 91-96.
- Broekhuizen, L. (1915b). Betekenis van handenarbeid als vak van onderwijs voor het zwakzinnige kind. *TdVuOeA* 7, 93-96.
- Broekhuizen, L. (1916). Uit Boek en Tijdschrift. *TdVuOeA* 7, 27-31.
- Broekman, I.C.M. (1925). Uit de voorgeschiedenis. *TuRKBLO* 1, 4-7.
- Broeren, H. (1953). Problemen inzake het onderwijs aan debielen. In J.M. Kaan-Hoffmeier, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs, *Het afwijkende kind*, 149-151. Den Haag: Haga.
- Bruyn, J. (1998). *Honderd en één jaar Instituut Schreuder*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Brunings, G. (1939). De leerlingen en het onderwijs in enige klassen voor ernstig spraakgebrekkigen (lijders aan gespleten verhemelte) aan de school voor slechthorenden en spraakgebrekkigen te 's-Gravenhage. *TuBO* 20, 179-187; 195-196.
- Büchli M.J.C. (1941). De samenwerking van de verschillende groepen van het buitengewoon onderwijs. *TuBO* 22, 71-76.
- Bunt, G. (1928). Rekenbord voor hoeveelheden van 1-1000. *TuBO* 9, 259-264.
- Bunt, G. (1932). Streekscholen. *TuBO* 13, 131-137.
- Burger H. (1912). Overheidszorg voor het onderwijs aan gebrekkige kinderen. *NTvG Jaargang* 1912, 1709-1712; 1792-1797; 1865-1870.
- Burt, C. (1936). *Geestelijke Onvolwaardigheid*. 's-Gravenhage: Haga.
- BvNO. (1933). *Rapport "Onderzoekscommissie"*. 's-Gravenhage: BvNO.
- Bymholt, B. (1976). *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*. Amsterdam: Van Genneep.
- Calliber, A.J. (1918). Grepen uit de praktijk van het onderwijs aan zwakzinnige kinderen. *Paedagogisch Tijdschrift* 11, 85-100.
- Calliber, A.J. (1919). Eenige wenschen der Christelijke Vereeniging voor achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *Pais* 3, 36-38.
- Calliber, A.J. (1922). Naamsverandering der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. *TuBO* 3, 41-42.
- Calliber, A.J. (1928). Arbeid in onze school. *TuBO* 9, 175-178.
- Calliber, A.J. (1929). Het Prot. Chr. Onderwijs aan Zwakzinnigen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 31-35. 's-Gravenhage: Haga.
- Calliber, A.J. (1936). Kan dat bij ons niet? *CvhCBO* 3, 2.
- Calliber, A.J. (1937). Het Prot. Chr. Onderwijs aan Zwakzinnigen. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 52-65 's-Gravenhage: Haga.
- Calliber, A.J. (1941). Binet en nog wat. *CuCBO* 4, 15-17.
- Calliber, A.J. (1946). Een warm vriend van ons christelijk B.O. ging heen. *CvhCBO* 8, 10-11.
- Carp, E.A.D.E. (1936). *Inleiding tot de psychologie der zwakzinnigheid*. Rijswijk: Nieuwvoorde.
- Carp, E.A.D.E. (1937). De Sociale beteekenis van de behandeling van het Neurotisch-gestoorde Kind. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 194-196. 's-Gravenhage: Haga.
- Carp, E.A.D.E. (1947). Wat zijn zwakbegaafden en wat kan voor deze categorie geestelijk misdeelden worden gedaan? In *Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947*, 6-13. Rijswijk: J. van Oorschot.
- Casimir, R. (1903). School en leven. *School en leven* 4, 237-240.
- Casimir, R. (1916). *Jan Ligthart herdacht*. Zwolle: J. Ploegsma.
- Casimir, R., Horreus de Haas, G. & Willemse, H. (1925). *De gouden poort*. Den Haag: J.B. Wolters.
- Casimir, R. (1927). *Opbouw*. Groningen: J.B. Wolters.
- Casimir, R. & Verheyen, J.E. (1937). *Paedagogische Encyclopaedie*. Antwerpen: De Sikkel.
- Casimir, R. (1949a). *Voor school en leven*. Groningen: J.B. Wolters.

- Casimir, R. (1949b). De sociale betekenis van zwakzinnigheid. *Conferentieverlag van het Antonia Wilhelmina Fonds*, 9-19. Uitgave Antonia Wilhelmina Fonds.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1939). *Statistiek van het Buitengewoon Lager Onderwijs 1935-1938*. 's-Gravenhage: Rijksuitgeverij.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1949). *Statistiek van het Buitengewoon Lager Onderwijs 1948/49*. Maart 1949, Mededeling no. 7309.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2010). *Jaarboek onderwijs in cijfers 2010*. Ebooks: 2010-f162-pub.
- Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen (1910). *Statuten en huishoudelijk reglement van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen*. Utrecht.
- Christ, G.A.E. (1924). Gent. *TvBO* 6, 97-106.
- Christ, G.A.E. (1928a). Eigen opleiding. *TvRKBLO* 4, 8-13.
- Christ, G.A.E. (1928b). Onze Vacantie-Kolonie. *TvRKBLO* 4, 261-263.
- Christ, G.A.E. (1929a). Eigen opleiding. *TvRKBLO* 5, 1-3; 91-99.
- Christ, G.A.E. (1929b). De ontwikkeling van het R.K. zwakzinnigenonderwijs. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 36-44. 's-Gravenhage: Haga.
- Christ, G.A.E. (1932). Nederl. Vereeniging "Nazorg Buitengewoon Onderwijs". *TvRKBLO* 8, 226-228.
- Christ, G.A.E. (1935). Uit het eenzame huisje in 't Brabantse veld. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 15-16.
- Christ, G.A.E. (1937a). Het R.K. Onderwijs aan Zwakzinnigen. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemmerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 43-51. 's-Gravenhage: Haga.
- Christ, G.A.E. (1937b). Huldiging Dr. A. Van Voorthuijsen. *TvBO* 18, 70-82.
- Christ, G.A.E. (1937c). De Buitengewoon-Onderwijsdag in Nederland. *TvBO* 18, 126-130.
- Christ, G.A.E. (1941a). *Verslag Buitengewoon-Onderwijsdag, Utrecht 14 December 1940*. Udenhout: Federatie B.L.O in Nederland.
- Christ, G.A.E. (1941b). Federatie B.L.O. in Nederland. *TvBO* 22, 79.
- Christ, G.A.E. (1942). *Het leerlingenvervoer der scholen en instituten voor B.L.O. in Nederland*. Rapport, uitgebracht in opdracht der besturen van de gezamenlijke organisaties bij het Buitengewoon Lager Onderwijs. Zundert: W. Vorselmans.
- Christ, G.A.E. (1945a). Goddank, bevrijd! *TvRKBLO* 18, 1-7.
- Christ, G.A.E. (1945b). Onze B.L.O.-scholen in oorlogstijd. *TvRKBLO* 18, 12-25; 37-46; 53-70; 95-104.
- Christ, G.A.E. (1946a). A.J. Schreuder. *TvRKBLO* 19, 187-192.
- Christ, G.A.E. (1946b). Nazorg-rubriek. *TvRKBLO* 19, 268-270.
- Christ, G.A.E. (1947a). P.H. Schreuder. *TvRKBLO* 20, 97-98.
- Christ, G.A.E. (1947b). Het adres aan Z.Exc. Min. Dr. Gielen. *TvRKBLO* 20, 227-229.
- Christ, G.A.E. (1952). Doctor A. van Voorthuijsen. *TvBO* 32, 11-15.
- Claasen, W., Bergen, M. van, Goyaarts, L. & Bosma, H. (2008). *Werken aan zin in werk. Denk- en werkboek voor begeleiding van professionals*. Amsterdam: Uitgeverij SWP & Humanistics University Press.
- Collins, P.H. & Bilge, S. (2016). *Intersectionality*. Cambridge & Malden: Polity Press (Key Concepts).
- Comité B.L.O.-dag (1952). Belangrijk bericht voor allen die een taak hebben bij het Buitengewoon Lager Onderwijs. *TvBO* 32, 18-19.
- Conales, A.F. & Polinghi, S. (2019). Classifying children: a historical perspective on testing and Measurement. *Pedagogica Historica* 55, no. 3, 343-352.
- Copeland, I.C. (1999). *The Making of the Backward Pupil*. London: Woburn Press.
- Coronel, S. Sr. (1882a). Herstellingsoorden voor verzwakte minvermogene kinderen in het buitenland. *NTvG* 18, 533-541.
- Coronel, S. Sr. (1882b). Herstellingsoorden voor ziekelijke minvermogene kinderen in het binnenland. *NTvG* 18, 540-564.
- Cuyck, A. van & Broekhuizen, L. (1916). Fokke Jntes Kingma, in zijn betekenis voor het onderwijs

aan Spraakgebrekkige en Achterlike Kinderen. *TdVOeA* 8, 1-7; 17-26; 33-37; 49-54; 65-78; 81-89.

D. (1939) *MgadAVOa* 11, 2-4; 28-32.

Dael, Jac. van (1927). Het "Heilpaedagogisch Seminar" te Zürich. *TuRKBLO* 3, 45-48.

Dael, Jac. van (1928). De Intelligentie. *TuRKBLO* 4, 71-78.

Dane, J. (2006a). Pedologie: 'De wetenschap van het kind'. In M. Rietveld-Van Wingerden (red.), *Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen*, 15-26. Zoermeer: Meinema.

Dane, J. (2006b). Testen, meten en wegen. In M. Rietveld-Van Wingerden (red.), *Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen*, 27-44. Zoermeer: Meinema.

Dantzig, B. van (1917). Een genoeglijk geval van agrammaticus, spraakgebrekigheid, algemeen kromspreken, enz., *Pais* 1, 117-119.

Dantzig, B. van (1926a). De opleiding van spraakleeraar. *TuBO* 7, 113-116.

Dantzig, B. van (1926b). Brief uit Wenen. *TuBO* 7, 165-167.

Dantzig, B. van (1935). De vereniging voor logopedie en phoniatie. *TuBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 28-29.

Dantzig, M. (1930). Over Motorische spreekvoorstellingen en het Stotteren in verband met Voorstellingstypen. 's-Gravenhage: Haga.

Dantzig, M. (1952). De logopaedist als psychotherapeut. In F. Hogewind, A. Moolenaar-Bijl, M. van Dantzig en M. Hanssen (red.), *De werkingssfeer der Logopaedie in Nederland* 14-19. Den Haag: Haga.

De redactie (1909). L.S. *TdVOeA* 1, 1-2.

De redactie (1912). Dr. J. Th. Mouton. *TdVOeA* 4, 75.

De redactie (1919). Mededeeling der Redactie. *Pais* 3, 161-162.

De redactie (1920). Een woord vooraf. *TuBO* 1, 1-3.

De redactie (1928). Van de redactie. *TuBO* 9, 6.

De redactie (1940). Onze plicht. *TuBO* 21, 114-115.

De Pers (1943). Overzicht van de in December 1943 bestaande tijdschriften rubrieksgewijs ingedeeld. *De Pers* 2, 4.

Dekker, J.J.H. (1985). Heropvoeding in de negentiende eeuw: cultuurdwang en cultuurconsumptie. In H.J.J. Dekker, M. D'Hoker, B. Kruithof & M. de Vroede (red.), *Pedagogisch werk in de samenleving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19^e en 20^e eeuw*, 65-82. Leuven: Acco.

Dekker, J.J.H. (1990). Witte jassen en zwarte toga's. Medici, juristen en de opvoeding van verwaarloosde en achtergebleven kinderen in de tweede helft van de negentiende eeuw. *Pedagogisch Tijdschrift* 15, 111-121.

Dekker, J.J.H. (1992). De opkomst van pedagogisch wonderland. Doelen, middelen en interventie in de pedagogische hulpverlening in de 19^e eeuw. *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs* 8, 67-80.

Dekker, J.J.H. (2001). The will to change the child Re-education homes for children at risk in nineteenth century Western Europe. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Dekker, J.J.H. (2002). Demystification in the Century of the Child: The Conflict between Romanticism and Disenchantment in (Residential) Youth Care from the 1830s to 2000. In E.J. Knorth, P.M. Van den Berg and F. Verheij, *Professionalization and Participation in Child and Youth Care*, 27-48. Hampshire: Ashgate.

Dekker, J.J.H. (2006). *Het verlangen naar opvoeden*. Amsterdam: Bert Bakker.

Dekker, J.J.H. (2011). The Century of the Child Revisited. In M. Freeman (Ed.), *Children's Rights Progress and Perspectives: Essays from the International Journal of Children's Rights*, 477-495. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers/Brill.

Dekker, J.J.H., Amsing, H.T.A. & Wichgers, I.J.M. (2019). Education in a Nation Divided: The Contribution of School Acts to the Development of Dutch Mass Schooling in the Long Nineteenth Century. In: J. Westberg, L. Boser and I. Brühwiler (eds.), *School Acts: the Rise of*

- Mass Schooling. Education Policy in the Long Nineteenth Century*, 93-118. Cham: Palgrave Macmillan / Springer Nature.
- Depaepe, M. (1993). *Zum wohl des Kindes?* Leuven: University Press.
- Dersjant, G.M. (1935). Rapport van de commissie inzake Tijdschriftuitgave. *TuBO* 16, 5-7.
- Det, E.J. van (1939). *Zestig jaar bondsleven 1874-1934*. Amsterdam: De Volharding.
- Dijk, G.H. van (1946). *De nazorg voor de oud-leerlingen der B.L.O.-scholen te 's-Gravenhage*. Uitgave van de Vereniging voor Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buiteng. Onderwijs, Afd. 's-Gravenhage.
- Dijk, G.H. van (1946). De nazorg B.L.O. in 1945 te 's-Gravenhage. *TuBO* 26, 52-54.
- Dijk, G.H. van (1949). *Drie schakels, maar één keten*. Den Haag: Haga.
- Dijk, G.H. van (1950). De 30-jarige. *TuBO* 30, 2-6.
- Dodde, N.L. (2001). "Een speurtocht naar samenhang." *Het rijksschooltoezicht van 1801 tot 2001*. Den Haag: SDU Grafisch Bedrijf.
- Dols, C. (2008). *Koning Alcohol*. Zaltbommel: Aprilis.
- Doornbos, K. & Stevens, L.M. (1988). *De groei van het speciaal onderwijs*. 's-Gravenhage: SDU.
- Drenth A. van (2004). Het zwakke geslacht en de armen van geest. Gender en de negentiende-eeuwse zwakzinnigenzorg in de Haagse Idiolen-school. In: M. Rietveld van Wingerden (red.), *Zorgenkinderen in beeld*, 59-85. Assen: Van Gorcum.
- Drenth, A. van (2007). Indicatiestelling voor residentiële zorg en speciaal onderwijs tussen 1855 en 1920. In K. van Rijswijk & I. Berckelaer-Onnes (red.), *Indicatiestelling in onderwijs en zorg Hoeksteen of obstakel*, 21-37. Amsterdam: Boom.
- Drenth, A. van & Myers, K. (2011). Normalising childhood: politics and interventiona concerning special children in the United States and Europe (1900-1960). *Paedagogica Historica* 47, no 6, 719-727.
- Drenth, A. van & Van Essen, M. (2011). Dutch special education schools for children with learning disabilities in the interwar period. *Paedagogica Historica* 47, no 6, 805-824.
- Drenth, A. van (2015). Sensorial experiences and childhood: nineteenth-century care for children with idiocy. *Paedagogica Historica* 51:5, 560-578.
- Drenth, A. van (2018). Rethinking the origins of autism: Ida Freye and the unraveling of children's inner world in the Netherlands in the late 1930s. *J Hist Beh Sci*. 54, 25-42.
- Drenth, A. van (2019). Boekrecensie van: Scheffer E. (2018) *Aspergers's Children. The Origins of Autism in Nazi Vienna*. *J Hist Beh Sci* 55, 169-170.
- Droogleever Fortuijn, H.J.W. (1918). Het tienjarig bestaan der Vereeniging van Nederlandsche Schoolartsen. *Pais* 2, 135-136.
- Dumont, J.J., Wilmink, A. & Weelden, J. van (1981). In gesprek met Prof. dr. I.C. van Houte. *TuO* 20, 123-136.
- Edens, J.J. (1919a). Uittreksel uit het Jaarverslag over 1918/1919. *Pais* 3, 128.
- Edens, J.J. (1919b). Uitslag van de enquête B.O. *Pais* 3, 129-131.
- Edens, J.J. (1920a). Uittreksel uit het Jaarverslag 1919. *TuBO* 1, 60.
- Edens, J.J. (1920b). Kort verslag van de Vergadering van het Hoofdbestuur, gehouden op 25 April 1920, ten huize van dr. D. Herderschêe te Amsterdam, 's namiddags 1 uur. *TuBO* 1, 60-61.
- Edens, J.J. (1926a). Kort Verslag van de Vergadering van het Hoofdbestuur op Zaterdag 5 Juni te A'dam. *TuBO* 7, 117.
- Edens, J.J. (1926b). Het eerste Nederlandsche Paedagogische Congres. *TuBO* 7, 10; 160-161.
- Edens, J.J. (1927a). Algemene Vergadering. *TuBO* 8, 61-70.
- Edens, J.J. (1927b). Algemeene Vergadering op 16 April in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht. *TuBO* 8, 128-140.
- Edens, J.J. (1927c). Kort verslag van de Vergadering van het Hoofdbestuur, gehouden op Zaterdag 24 September jl. te Amsterdam. *TuBO* 8, 206-207.
- Edens, J.J. (1928). Algemene Vergadering op 7 april 1928 in het gebouw voor Kunsten en

- Wetenschappen Utrecht. *TvBO* 9, 115-130.
- Edens, J.J. (1929a). De wettelijke regeling van het onderwijs aan zwakzinnigen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 45-50. 's-Gravenhage: Haga.
- Edens, J.J. (1929b). Kort verslag van de vergadering van het Hoofdbestuur Zaterdag 15 December te Amsterdam. *TvBO* 9, 16-17.
- Edens, J.J. (1932). Verslag van de Algemene Vergadering op zaterdag 26 maart 1932. *TvBO* 13, 109-114.
- Egbertus, F.M. (1937). Arbeidsopvoeding op de school voor B.L.O. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 143-157. 's-Gravenhage: Haga.
- Eisma, C.D. (2002). *Meester Ligthart*. Den Haag: De Nieuwe Haagsche.
- Elias, J. Th. (1919). Elf schoolarts-verslagen over 1917. *Pais* 9, 9-15.
- Elias, N. (1969). *Het civilisatieproces*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Essen, M. (2006). *Kwekeling tussen akte en ideaal*. Amsterdam: Sun.
- Essen, M. (2012). *Wilhelmina Bladergroen*. Amsterdam: Boom
- Evertse, P.J. (1952). De Logopaedie en het onderwijs aan scholen voor slechthorenden en spraakgebrekkigen. In F. Hogewind, A. Moolenaar-Bijl, M. van Dantzig en M. Hanssen (red.), *De werkingssfeer der Logopaedie in Nederland*, 61-63. Den Haag: Haga.
- Evertse, P.J. (1953). De zorg voor het slechthorende kind. In J.M. Kaan-Hoffmeyer, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs, *Het afwijkende kind*, 135-142. Den Haag: Haga.
- Exalto, J., Groenendijk, L. & Miedema, S. (2015). Opvoedingswetenschap op filosofische en empirische grondslag. Philip Abraham Kohnstamm (1975-1951). In V. Busato, M. van Essen & W. Koops (red.), *Vier grondleggers van de pedagogiek*, 29-95. Amsterdam: Prometheus.
- Fehmers, P.J. (1920). Exameneischen voor Diploma's der Inrichting voor Doofstommenonderwijs te Rotterdam. *TvBO* 1, 124-125.
- Fijn van Draat, E. (1945). Ex-School voor Epileptici op 'Meer en Bosch' te Heemstede. *CvhCBO* 8 no.1, 5-7.
- Florianus, Fr. (1932) Verslag 9e Algem. Vergadering. *TvRKBLO* 8, 341-344.
- Folmer, Anth. (1935). Dertig jaren vol zorg voor het zwakke, achterlijke kind te 's-Gravenhage. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 25-26.
- Fr. M. Ph. (1933). Protest tegen de Duitsche sterilisatiewet. *TvRKBLO* 9, 246.
- Frantsen, H. (1929). Werkinrichtingen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 130-133. 's-Gravenhage: Haga.
- Freidson, E. (2001). *Professionalism*. Cambridge: Polity Press.
- Fries, F. (1912). 't Dagschrift. *TdVuOeA* 4, 17-20.
- Fries, F. & Vos, G.J. (1912). Het Tweede internationale congres voor Zedelijke Opvoeding. *TdVuOeA* 4, 82-88.
- Fries, F. (1913a). Verslag van de Alg. Verg. op 3 mei 1913 te Utrecht. *TdVuOeA* 5, 58-60.
- Fries, F. (1913b). Waar moeten ze heen? *TdVuOeA* 5, 61-66.
- Fries, F. (1913c). Verslag van de Alg. Vergadering op 8 Nov. 1913. *TdVuOeA* 5, 114-115.
- Fries, F. (1914). 10^e Jaarverslag uitgebracht op de Vergadering van 2 mei 1914. *TdVuOeA* 6, 47-51.
- Fries, F. (1915). Jaarverslag over 1914. *TdVuOeA* 7, 37-39.
- Fries, F. (1923). Aantal inwoners en leerlingen van gewone en buitengewone lager scholen in Den Haag. *TvBO* 4, 99-100.
- Fries, F. (1925). Nazorg, een laat rapport. *TvBO* 6, 193-197.
- Fries, F. (1935). Vijf en twintig jaar samenwerking. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 7-8.
- Fuchs, J.M. & Simons, W.J. (1977). *Ter wille van het kind*. Naarden: A.J.G. Strenght's Boeken.
- Fuldauer, Ph. (1937). Joodse inrichtingen voor Buitengewoon Onderwijs. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in*

- Geerts, E. (1937). Propaganda voor onze scholen. *TuBO* 18, 32-35.
- Geerts, E. (1938). Uit het onderwijsverslag 1937. *TuBO* 19, 233-236.
- Geerts, E. (1939). Uit het onderwijsverslag 1938. *TuBO* 20, 60-63.
- Geluk, J. (1882). *Woordenboek voor Opvoeding en Onderwijs*. Groningen: J.B. Wolters.
- Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (1948). *De nazorg voor het Buitengewoon onderwijs te Amsterdam*. Amsterdam: Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst.
- Gemeenteverslagen (1878-1950). *Verslag van den toestand der Gemeente 's-Gravenhage over 1878 aangeboden door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeenteraad tot en met Verslag van den toestand der Gemeente 's-Gravenhage over 1950 aangeboden door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeenteraad*. Den Haag: Haags Gemeentearchief.
- Geudeke, J.M. (1931). Het onderzoek naar het aantal zwakzinnigen in de provincie Drenthe. *TuBO* 12, 246-253.
- Gils, P.J.M. van (1930). Tweede Nederlandsche Paedagogische Congres. *Limburgs Dagblad*, 19-04-1930.
- Ginkel, C.D. van & Teitsma, J. (1925). "Zorg" voor Velp en Dieren. *TuBO* 6, 205-206.
- Ginkel, C.D. van & Teitsma, J. (1926). Niets Nieuws - Legprenten. *TuBO* 7, 9.
- Ginkel, C.D. van (1928). Afdelingsvergadering op 24 Nov. 1927 te Arnhem in 'Royal'. *TuBO* 9, 19-20.
- Gispen, W.H. (1936). *Merkteekenen*. Utrecht: Schotanus & Jens.
- Goddard, H.H. (1912). *The Kallikak Family*. New York: The Macmillan Company.
- Goedegebuure, W.J. (1936). Een belangrijke beslissing van Burg. en Weth. van Den Haag. *Logopaedie en Phoniatrie* 8, 84-85.
- Goei, L. de (2001). *De psychohygiënist*. Nijmegen: Sun.
- Goeman, A. & Linthorst, P. (1935). *Liplezen voor slechthorenden en doven*. 's-Gravenhage: Haga.
- Goeman, A. (1948a). *Het probleem van het Stotteren*. 's-Gravenhage: Haga.
- Goeman, A. (1948b). *Stottert U, dan heb ik een boodschap aan U*. 's-Gravenhage: Haga.
- Goeman, A. (1950). *Remmingen en Storingen in de Ontwikkeling van de Kinderspraak*. 's-Gravenhage: Haga.
- Goffman, E. (1968). *Stigma*. New York: Simon & Schuster.
- Gorp, A. van (2008). Ovide Decroly (1871-1932), Pionier van 'de school voor het leven, door het Leven'. In T. Kroon & B. Levering (red.), *Grote pedagogen in klein bestek*, 135-139. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Gosses, I.H. & Japikse, N. (1920). *Handboek tot de Staatskundige Geschiedenis van Nederland*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Graaff J. de (1921). Zwakzinnigenzorg voor het platteland. *TuBO* 2, 29-38.
- Graaff J. de (1935). Een stem van het Prot. Chr. B.O. *TuBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 17.
- Graas, Th.A.M. & Sturm J.C. (1991). Over mallenschooltjes, rioolklassen en strenge scholen. *TuO* 30, 434-447.
- Graas, D. (1996). *Zorgenkinderen op school*. Apeldoorn: Garant.
- Grooteboer, G.M. (1927). Het onderwijs aan zwakzinnigen. *TuBO* 8, 73-75.
- Grossberg, M. (2011). From feeble-minded to mentally retarded: child protection and the changing place of disabled children in the mid-twentieth century United States. *Paedagogica Historica* 47, No. 6, 729-747.
- Gunning, J.H. Wz. (1923). Pro Domo, Rede bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Utrecht. In J.H. Gunning Wz. (1940) *Keur uit de werken van Prof. Dr. J.H. Gunning Wzn*, 35-53. Groningen: J.B. Wolters.
- Gunning, J.H. Wz. (1924). *Verzamelde paedagogische opstellen*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Gunning, J.H. Wz. (1929). De beteekenis van het onderwijs aan abnormale voor de opvoeding en het onderwijs aan normale kinderen. *TuBO* 10, 184-198.

- Haan, C. de (1918). D. Köhler. 29 juli 1863 - 2 maart 1918. *Pais* 2, 49-50.
- Haan, C. de (1919). De zorg voor onze oud-leerlingen. *Pais* 3, 162-166.
- Haan, C. de (1934). Bezuiniging? *TvBO* 15, 121-123.
- Haas, E. (1995). *Op de juiste plaats*. Hilversum: Verloren.
- Hamre, B., Axelsson, T. & Ludvigson, K. (2019). Psychiatry in the sorting of schoolchildren in Scandinavia 1920-1950: IQ testing, child guidance clinics, and hospitalization. *Paedagogica Historica* 55, no 3, 391-415.
- Handelingen van het A.V.O.-congres Amsterdam, 8-12 oktober 1928*. (1929). Amsterdam: M.J. Portielje.
- Hänsel, D. (2019). *Sonderschule im Nationalsozialismus*. Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt.
- Hanselmann, H. (1930). Einfeldführung in die Heilpädagogik. Erlenbach-Zürich: Rotapfel.
- Hanselmann, H. & Simon T. (1940). *Bericht über den I. Internationalen Kongress für Heilpädagogik*, 203-207. Zürich: Leemann & Co.
- Hanselmann, H. (1956). *Zorgenkinderen*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Harmesen, J.H. (1952). De logopedist en het onderwijs voor debielen en imbecielen. In F. Hogewind, A. Moolenaar-Bijl, M. van Dantzig en M. Hanssen (red.). *De werkingssfeer der Logopaedie in Nederland*, 64-65. Den Haag: Haga.
- Harmesen, G. (1961). *Blauwe en rode jeugd*. Assen: Van Gorcum en Comp.
- Hart de Ruyter, Th. (1948). Over de differentiatie tussen debilitas mentis en zwakbegaafdheid. *TvBO* 28, 117-122; 133-140; 149-153.
- Hazenoot, M. (2014). Stichting voor Kinderstudie (1925-1958) - bijdrage aan de ontwikkeling van de wetenschap van het kind en voor opvoeding en onderwijs. *TvO* 53, 117-131.
- Heemskerk, Th. (1911). Circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken. *TdVuOeA* 3, 15-16.
- Hengel, J.F. (1875). *Geneeskundige plaatsbeschrijving van Gooiland*. 's-Gravenhage: Departement van Binnenlandsche Zaken.
- Heringa, A. (1907). Eene vraag van sociale gemeentepolitiek. *Vragen des tijds* 38, 121-140.
- Herderschêe, D. (1908-1958). Voor de publicaties van D. Herderschêe zie Bronnen: Publicaties van dr. D. Herderschêe.
- Herderschêe, J. (1918). Baart de La Faille. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 53. Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren.
- Hermans, C. (2003). *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Hermus, A. (1937). Doofstommen-zorg in Nederland. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemmerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 72-99. 's-Gravenhage: Haga.
- Herwerden, M.A. (1926; 1929). *Erfelijkheid bij den mensch en eugenetiek*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Het Bestuur (1942). Stichting voor B.O. *TvBO* 23, 59-60.
- Het Hoofdbestuur (1920). Vereenigingsleven. *TvBO* 1, 23-28; 41-46.
- Het Hoofdbestuur (1925). A.N.V. "Het Groene Kruis". *TvBO* 6, 185-186.
- Het Hoofdbestuur (1926). Voorstellen voor de Algemeene Vergadering. *TvBO* 7, 49-55.
- Het Hoofdbestuur (1927). Samenwerking met zusterverenigingen. *TvBO* 8, 124-125.
- Het Hoofdbestuur (1928). Algemene Vergadering. *TvBO* 9, 64-74.
- Het Hoofdbestuur (1929a). Kort verslag der vergadering van het Hoofdbestuur op Zaterdag 16 Februari '29 te Amsterdam. *TvBO* 10, 86-91.
- Het Hoofdbestuur (1929b). Voortgezette vakstudie. *TvBO* 10, 112-113.
- Het Hoofdbestuur (1931). Verslag Hoofdbestuursvergadering Den Haag. *TvBO* 12, 9-12.
- Het Hoofdbestuur (1931). Kort verslag H.B.-vergadering 18 Nov. te Den Haag. *TvBO* 12, 242-245.
- Het Hoofdbestuur (1932). Weekend H.B. met Artsen. *TvBO* 13, 181-184.
- Het Hoofdbestuur (1933). Kort verslag H.B.-vergadering op 21 Januari 1933. *TvBO* 14, 32-34.
- Het Hoofdbestuur (1934a). Kort verslag van de Hoofdbestuursvergadering op Zaterdag 27 Januari. *TvBO* 15, 39-44.
- Het Hoofdbestuur (1934b). Bijeenkomst van artsen bij het B.O. en het hoofdbestuur. *TvBO* 15, 125-127.

- Het Hoofdbestuur (1934c). "Buitenleerlingen" op scholen voor buitengewoon onderwijs. *TuBO* 15, 210-213.
- Het Hoofdbestuur (1935). Kort verslag H.B.-vergadering 9 Februari 1935 te Amsterdam. *TuBO* 16, 62-67.
- Het Hoofdbestuur (1936a). Algemene Vergadering. *TuBO* 17, 11-13.
- Het Hoofdbestuur (1936b). Voorstellen Algemene Vergadering. *TuBO* 17, 37-38.
- Het Hoofdbestuur (1936c). Samenwerking Bond van Ned. Onderwijzers en Onze Vereniging. *TuBO* 17, 177-180.
- Het Hoofdbestuur (1937a). Algemene Vergadering. *TuBO* 18, 14-16.
- Het Hoofdbestuur (1937b). Algemene Vergadering. *TuBO* 18, 104-112.
- Het Hoofdbestuur (1938). Brochure: Onderwijs aan Eenvoudigen van Geest. *TuBO* 19, 191-193.
- Het Hoofdbestuur (1939). Hoofdbestuursvergadering Zaterdag 26 Februari 1939. *TuBO* 20, 92-94.
- Het Hoofdbestuur (1940). Hoofdbestuursvergadering op 28 September 1940 te Den Haag. *TuBO* 21, 225.
- Het Hoofdbestuur (1941). Hoofdbestuursvergadering op 4 Januari 1941 in "Terminus" Den Haag. *TuBO* 22, 88-99.
- Het Hoofdbestuur (1947). Jaarverslag van de Ver. v. Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buiteng. Onderwijs. *TuBO* 27, 37-39.
- Het Hoofdbestuur (1949). Kort verslag van de H.B.-vergadering op 15 januari 1949 te Hilversum. *TuBO* 29, 50.
- Het H.B. van 'Onderwijzers en Artsen' (1935). De heer P.H. Schreuder en de Vereniging van Onderwijzers en Artsen. *TuBO* (P.H.-Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 9-10.
- Heijboer, K.J. (1921). Kort verslag van de vergadering der afd. Rotterdam op Dinsdag 22 Maart 1921 in Hotel Comans. *TuBO* 2, 58.
- Hiemstra, S. (1920). Beschouwingen en wenschen inzake onze opleiding. Een stem uit de praktijk. *TuBO* 1, 65-72; 81-86.
- Hiemstra, S. e.a. (1921a). Voorstellen voor de Algemeene Vergadering. *TuBO* 2, 25-26.
- Hiemstra, S. (1921b). Avondscholen voor de rijpere jeugd. *TuBO* 2, 143-150.
- Hillenius, D. (1996). *Twee Nuts eeuwen in Den Haag*. Den Haag: Departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- Hilvoorde, I. van (2002). *Grenswachters van de pedagogiek*. Baarn: Hb Uitgevers.
- Hingst, W. (1918). Deficiënten. *Pais* 2, 10-11.
- Hoeve, M. van der (1920). Verslag van de vergadering van 14 november 1920 van de Nederlandsche Vereeniging van Schoolartsen. *NTuG* 65 I, 372-380.
- Hoeven, H. van der (1919). Onderzoek van het intellect van het kind. *Nederlandsch Maandschrift voor Verloskunde en Vrouwenziekten en voor Kindergeneeskunde* 8, 428-443.
- Hogewind, F. (1941). Bij het afscheid van P.H. Schreuder als redacteur van het tijdschrift. *Logopedie en Phoniatrie* 13, 33.
- Hogewind, F., Moolenaar-Bijl, A., Dantzig, M. & Hanssen, M. (1952). *De werkingssfeer der Logopaedie in Nederland*. Den Haag: Haga.
- Hoorn, I. (1907). *De Nederlandsche Schoolwetgeving voor het Lager Onderwijs 1797-1907*. Groningen: P. Noordhoff.
- Houte, I.C. van (1926). Eenige beschouwingen over de opvoeding der zwakzinnigen. *TuBO* 7, 14-21.
- Houte, I.C. van (1929a). School en huis. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.). *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 126-129. 's-Gravenhage: Haga.
- Houte, E.C. van & Vos, G.J. (1929b). *Moeilijke Kinderen*. Utrecht: Kemink en Zoon.
- Houte, I.C. van (1936). *Leren doen*. Groningen: Wolters.
- Houte, I.C. van (1938). Uit het verslag 1937 van den inspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs. *TuBO* 19, 222-233; 246-259; 150-153.
- Houte, I.C. van (1939). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs (over 1938). *TuBO* 20, 248-253.

- Houte, I.C. van (1940). De zorg voor zwakzinnigen in het bijzonder. In *Het Buitengewoon Lager Onderwijs*, 15-31. Nijmegen: Instituut voor Bestuurswetenschappen der Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten.
- Houte, I.C. van (1941a). Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs. *TvBO* 22, 116-124; 134-139.
- Houte, I.C. van (1941b). De beroepsbekwaamheid. *CvhCBO* 4, no 3, 6-10.
- Houte, I.C. van (1943). Enige opmerkingen over de Leerplichtwet. *TvBO* 24, 53-57.
- Houte, I.C. van (1945). Het buitengewoon onderwijs in de oorlog. *TvBO* 26, 2-3.
- Houte, I.C. van (1946). *Over den opvoeder*. Groningen: J.B. Wolters.
- Houte, I.C. van (1947). Het tweede Internationale Congres voor Heilpaedagogiek te Zürich 28-30 September 1947. *MvdGV* 2, 332-339.
- Houte, I.C. van (1948a). Het tweede internationale congres voor heilpedagogiek. *TvBO* 28, 25-32.
- Houte, I.C. van (1948b). Internationaal congres voor heilpedagogiek. *TvBO* 28, 34-35.
- Houte, I.C. & Stokvis, B. (1949a). *Verslag van het Tweede Internationale Congres voor Orthopaedagogie*. Amsterdam: Systemen Keesing.
- Houte, I.C. van (1949b). Over de paedagogische betekenis van de zwakzinnigheid. *Conferentieverlag van het Antonia Wilhelmina Fonds*, 20-30. Uitgave Antonia Wilhelmina Fonds.
- Houte, I. van (1952). Bij het verscheiden van Dr. A. Van Voorthuisen. *TvBO* 32, 6-9.
- Houwaart, E.S. (1991). *De hygiënisten*. Groningen: Historische uitgeverij.
- Hubertus, Br. (1925). Waarom wordt Handenarbeid niet betaald? *TvRKBLO* 1, 75-76.
- Idenburg, Ph.J. (1932). Een praatje over de onderwijsstatistiek. *TvBO* 13, 122-130.
- Inspectie van het Onderwijs (1920a). *Extra ondersteuning in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (1920b). *Rapport De Staat van het Onderwijs* Utrecht: Inspectie van het Onderwijs
- Inspectie van het Onderwijs (1921). *De Staat van het Onderwijs 2021*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs
- Jaarverslag (1932). *Zorg voor het Achterlijke Kind te 's-Gravenhage*. 's-Gravenhage: Vereeniging 'Zorg voor het Achterlijke Kind'.
- Jaarverslagen Stichting voor Buitengewoon Onderwijs (1930-1950). Utrecht: Seminarium voor Orthopedagogiek
- Jacobs, Herm. J. (1910a-1965c). Voor de publicaties van Hermen J. Jacobs zie Bronnen: Publicaties van H.J. Jacobs.
- Jacobs, Herm. J. jr. (1996). Terugblik en bezinning. In *De Hermen J. Jacobsprijs*. Utrecht: Hermen J. Jacobsfonds.
- Jager, H. de & Mok, A.L. (1974). *Grondbeginselen der sociologie*. Leiden: Stenvert Kroese.
- Jak, T. (1988). *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg*. Amsterdam: Jacob van Campen.
- Jantzen, W. (2008). Rezension von: Hänsel, D.: Die NS-Zeit als Gewinn für Hilfsschullehrer. *Zeitschrift für Pädagogik* 55, 650-653.
- Jelgersma, G. (1912). *Leerboek der psychiatrie*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Jelgersma, H.C. (1930). Gestichtspatiënt of in de maatschappij. *NtuG*, 75 III 34, 4359-1931.
- Jeu, C. de (1930). Opening van het nieuwe koloniehuis der Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen. *TvBO* 11, 150-152.
- Jeu, C. de (1931). Het verslag van de staatscommissie inzake Lager Onderwijs. *TvBO* 12, 49-52.
- Jeu, C. de (1932). Rapport over de maatschappelijk minder geschikten te Haarlem. *TvBO* 13, 220-222.
- Jeu, C. de (1948). Hoe het verzoekschrift van 7 oct. '47 tot stand kwam. *TvBO* 28, 55-62.
- Jeu, C. de (1949). Tweede Intern. Congres voor Orthopedagogiek. *TvBO* 29, 147.
- Johnson, T.J. (1972). *Professions and power*. London: Macmillan.

- Jong, B. de (1998). Lighthart, Gerard Jan. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, 7, 130-134.
- Jong, B. de (2008). Gerard Jan Lighthart (1859-1916), Meester van de hartepedagogiek. In T. Kroon, & B. Levering, *Grote pedagogen in klein bestek*, 105-110. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Jongh, J.W. (1921). De wettelijke regeling van het buitengewoon lager onderwijs. *TvBO* 2, 19-25.
- Kaan-Hoffmeyer, J.M., Maat, J.A. & Jacobs, Herm. J. (1953). *Het afwijkende kind en zijn problemen in huis, school en maatschappij*. Den Haag: Haga.
- Kappenburg, B.D.G. (1919). Het wetsontwerp de Visser en het Medisch Schooltoezicht. *Pais* 3, 166-173.
- Kappeyne van der Coppello, J. (1878). *Wet tot regeling van het Lager Onderwijs 1878*. (17 augustus 1878). Staatsblad no. 127.
- Kaptein, G. (1921). Het taalonderwijs op de Buitengewone Scholen. *TvBO* 2, 13-18.
- Kaptein, G. (1925). Omtrekmodellen in gebruik bij ons onderwijs. *TvBO* 6, 81-85.
- Kat, J. (1933). Iets over de Vereeniging voor geestelijke Volksgezondheid. *TvBO* 14, 170-183.
- Kemenade, J. A. van (1975). *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Kemenade, J. A. van (1977). *Nota speciaal onderwijs*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Kempen, M. (2006). *De geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, Deel 3. Breda: De Geus.
- Ketel, J. van (1948). Het werkkamp voor debiele jongens te Rolde. *TvBO* 28, 32-34.
- Ketelaar, Th.M. (1905). Bond van Nederlandsche Onderwijzers. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 155-160. Groningen: J.B. Wolters.
- Key, E. (1903). De school der toekomst. *School en leven* 4, 611-619; 625-633; 641-648.
- Key, E. (1909). *De eeuw van het kind*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Keyman, R. (2012). Tijdschrift in 1940-1945. *TvO* 51, 269-278.
- Kingma, F.Y. (1867). *Statuten voor de Inrichting voor Spraakgebrekkigen en daardoor Achterlijke Kinderen te Amsterdam*. Amsterdam: G.G. Brugman.
- Kingma, T. (1984). *Nederlandse Vereniging voor Sociaal Pedagogische Zorg 1932-1982*. 's-Gravenhage: Nederlandse Vereniging voor Sociaal Pedagogische Zorg.
- Klompmaier, K. (1924). Aantal lesuren op scholen voor achterlijken. *TvBO* 5, 120-121.
- Klein, A. (1919). De rol van de hoofdleraar bij de verspreiding van vlektyfus. *Pais* 3, 65-66.
- Klootsema, J. (1903). Een bezoek aan het Rauhe Haus. *School en leven* 4, 315-320.
- Klootsema, J. (1904). *Misdeelde kinderen. Inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.
- Klootsema, J. (1915). *Over psychologie van het karakter*. Baarn: Hollandia.
- Klootsema, J. (1917). *Het intellect en de intellectmeting*. Baarn: Hollandia.
- Klootsema, J. (1919). *De psychische oorzaak van het kwaad*. Baarn: Hollandia.
- Klootsema, J. (1922). Opvoeding en observatie. *TvBO* 3, 161-164; 177-181.
- Klijn, A. (1995). *Tussen caritas en psychiatrie*. Hilversum: Verloren.
- Knecht-van Eekelen, A. de (1994). Ontwikkeling van de schoolgeneeskunde in Nederland (1796-1904). *Gewina* 17, 219-234.
- Knegtmans, P.J. (1998). *Een kwetsbaar centrum van de geest: de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950*. Amsterdam: University Press.
- Knijff, Joh. L.L. (1953). Orthopaedagogische overwegingen bij het onderwijs aan lichamelijk gebrekkigen. In J.M. Kaan-Hoffmeyer, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs, *Het afwijkende kind*, 143-148. Den Haag: Haga.
- Knijff, Joh. L.L. (1971). Vlietstra, Adieu. *TvO* 51, 201.
- Koenen, J.H.M. (1933). *Zwakzinnigheid bij kinderen*. Waalwijk: Antoon Thielen.
- Koenen, J.H.M. (1935). Voor welke zwakzinnige kinderen is plaatsing op een school voor Buitengewoon Onderwijs gerechtvaardigd? *TvRKBLO* 11, 9-16.
- Koetsveld, C.E. (1856). *Het idiotisme en de idioten-school*. Schoonhoven: S.E. van Nooten.

- Kohlbrugge, J.H.F. (1926). *De zorg voor abnormale kinderen*. Groningen: J.B. Wolters.
- Köhler, D. (1909). Vakonderwijs voor zwakzinnigen. *TdVuOeA* 1, 49-55.
- Köhler, D. (1911). Het psychopatisch observeren door den Onderwijzer. *TdVuOeA* 3, 84-92.
- Köhler, D. (1913). De opening van de Tweede Buitengewone School voor L.O. te Rotterdam. *TdVOeA* 5, 50-54.
- Kohnstamm, Ph. (1929). *De psychiater als opvoeder*. Den Haag: J.B. Wolters.
- Kohnstamm, Ph. (1936). *Het werk van het Nutsseminarium in de jaren 1926-1936*. Groningen: J.B. Wolters.
- Kohnstamm, Ph. (1952). *Keur uit het didactisch werk*. Groningen: J.B. Wolters.
- Koninklijk Besluit van 28 december 1949 (1949). Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, no. J 596.
- Kooistra, I. (1911). *Zedelijke opvoeding*. Groningen: J.B. Wolters.
- Kooij, P. & Sleebe, V. (2000). *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*. Hilversum: Verloren.
- Koopal, A.A. (1934). *Het gezondheidskoloniewezen voor kinderen in Nederland*. Groningen, Den Haag, Batavia: J.B. Wolters.
- Koppius, P.W. (1935). Verslag van de cursus in de kinderpsychologie voor artsen. *TuBO* 16, 97-102.
- Kraak, W. (1924). De Vereniging tot Bevordering van elementaire verstandsoefening. *TuBO* 5, 56-58.
- Krampf, A. (1935). Grundfässliches zur Hilfsschulfrage. *Die Deutsche Sonderschule* 2, 521-541.
- Kranenburg, D.K. (2013). 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk 1920-1985*. Hilversum: Verloren.
- Kremer, G. (2006). Rezension von: Hänsel, D.: Die NS-Zeit als Gewinn für Hilfsschullehrer. *Erziehungswissenschaftliche Revue* 6, nr. 1.
- Krogt, T. van der (1981). *Professionalisering en collectieve macht*. 's-Gravenhage: Vuga.
- Kuiper, J. (1897). *Geschiedenis der wording en ontwikkeling van het Christelijk Lager Onderwijs*. 's-Gravenhage: C. Blommendaal.
- Laban, P. & Ligtoet, J.C. (1932). *Lager Onderwijswet 1920*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Lange, C. de (1914). *De geestelijke en lichamelijke opvoeding van Het Kind*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Lange, W. (1935). Wo ist bei Schwachsinnigen nach dem Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses die Grenze zum Normalen zu ziehen? *Die Deutsche Sonderschule* 2, 541-553.
- Latooy, K. (z.j.). *Oefenschema voor eenvoudige articulatie-onderwijs*. 's-Gravenhage: Haga.
- Ledenlijsten (1909-1916). *TdVuOeA* 1-9.
- Leeftang, C. (1929). Verenigingsleven. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 169-173. 's-Gravenhage: Haga.
- Leerkamp, G. (1937). Het verkort Seminarium in Woudschoten. *TuBO* 18, 205-206.
- Leerkamp, G. (1947a). Kort verslag van de H.B.-vergadering op Maandag 23 December 1946, om 2 uur in Hotel Terminus te 's-Gravenhage. *TuBO* 27, 16.
- Leerkamp, G. (1947b). Jaarverslag van de Ver. v. Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buiteng. Onderwijs. *TuBO* 27, 37-39.
- Leerkamp, G. (1947c). Notulen van de Algemene Vergadering van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam bij het B.O., op Zaterdag 14 Juni 1947. *TuBO* 27, 70-73.
- Leerkamp, G. (1947d). Zwakzinnigenzorg in Denemarken. *TuBO* 27, 93-95.
- Leerkamp, G. (1947e). Jaarverslag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam bij het Buitengew. Onderwijs. *TuBO* 27, 125-126.
- Leerkamp, G. (1948a). Kort verslag van de H.B.-vergadering van 13 Maart 1948. *TuBO* 28, 63-64.
- Leerkamp, G. (1948b). Jaarverslag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs over 1948. *TuBO* 28, 163-165.
- Leerkamp, G. (1949). Jaarverslag van de Vereniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam bij het Buitengewoon Lager Onderwijs. *TuBO* 28, 229-231.

- Leerkamp, G. (1950). Verslag kaderbijeenkomst. *TvBO* 30, 165-170.
- Leerkamp, G. (1952). *Oud-Leerlingen van een school voor zwakzinnigen in de maatschappij*. Groningen: J.B. Wolters.
- Liefeland, W.A. van (1938). Het testonderzoek in België. *TvBO* 19, 170-181.
- Liefeland, W.A. van (1940). *De school voor het afwijkende kind*. 's-Gravenhage: Haga.
- Liefeland, W.A. van (1942). Het B.O. en de zittenblijvers bij het g.l.o. *TvBO* 23, 120-121.
- Liefeland, W.A. van (1947a). Wangedrag van debiele minderjarigen. *TvBO* 27, 80-83.
- Liefeland, W.A. van (1947b). Over de naam voor onze kinderen en onze scholen. *TvBO* 27, 107-109.
- Liefeland, W.A. van (1950). *Decroly en de Decrolyschool*. Groningen: J.B. Wolters.
- Liefeland, W.A. van (1953a). De opleiding van de orthopedagoog. In J.M. Kaan-Hoffmeier, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs. *Het afwijkende kind*, 95-100. Den Haag: Haga.
- Liefeland, W.A. van (1953b). De opvoeding van het 'imbecille' kind. In J.M. Kaan-Hoffmeier, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs. *Het afwijkende kind*, 123-127. Den Haag: Haga.
- Liefeland, W.A. van (1958). Van voortgezette vakstudie tot opleiding. *TvBOeO* 38, 141-151.
- Liefeland, W.A. van (1959). *Het buitengewoon onderwijs in de zorg voor gehandicapten*. Groningen: J.B. Wolters (Haga-fonds).
- Liefeland, W.A. van (1963). *Geestelijk onder de maat?* Nijkerk: Callenbach.
- Lien, J. van (1919). Kort verslag van de Vergadering van het Bestuur, gehouden op Zondag 26 Januari te 's-Gravenhage. *Pais* 3, 32.
- Lien, J. van (1920a). Kort verslag der Algemeene Vergadering der Ver. van O. en A. op Zaterdag 25 Oct. 1919 te 's-Gravenhage. *TvBO* 1, 14-16.
- Lien, J. van (1920b). Verslag van de Algem. Verg. der Vereeniging van O. en A. op Zaterdag 3 April 1920 te Amsterdam. *TvBO* 1, 55-59.
- Ligthart, J. (1903). Villa Aprica. *School en Leven* 4, 621-623.
- Ligthart, J. (1907). *Over opvoeding*. Groningen: J.B. Wolters.
- Ligthart, J. (1917). *Verspreide opstellen*. Groningen: J.B. Wolters.
- Ligthart, M. (1903). Het kind en de Alcohol. *School en Leven* 4, 436-440.
- Lingmont, W. (1917). De Verordening te Meppel tot bestrijding der pediculosis onder de schoolkinderen. *Pais* 1, 26-59.
- Lingmont, W. (1919). Bestrijding der Pediculosis. *Pais* 3, 85-89.
- Linthorst, P. (1912). Eenige mededeelingen omtrent het werk van de centrale Vereeniging voor gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen in 't jaar 1912. *TdVuOeA* 4, 102-104.
- Linthorst, P. (1913). Over het werk van de Centrale Vereeniging voor Gezondheidskolonies voor Zwakzinnigen en haar plannen. *TdVOeA* 5, 108-113.
- Linthorst, P. (z.j.) *De examens voor het Getuigschrift voor Spreekonderwijs*. 's-Gravenhage: Haga.
- Linthorst, P. (1923). Kolonieleven. *TvBO* 4, 157-159.
- Linthorst, P. (1925a). Onze Kolonie. *TvBO* 6, 41-42.
- Linthorst, P. (1925b). Onze Kolonie. *TvBO* 6, 75-76.
- Linthorst, P. (1926). Onze Kolonie. *TvBO* 7, 117-121; 167-169.
- Linthorst, P. (1927). Onze Kolonie *TvBO* 8, 85; 124; 143-144.
- Linthorst, P. (1928a). Spraakverbetering in Nederland. *TvBO* 9, 24-28.
- Linthorst, P. (1928b). D. Köhler. *TvBO* 9, 58-59.
- Linthorst, P. (1928c). Mr. S.J.L. van Aalten. *TvBO* 9, 227.
- Linthorst, P. (1929). Kolonieverpleging. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 100-106. 's-Gravenhage: Haga.
- Linthorst, P. (1931). Rapport inzake het spraakonderwijs op de buitengewone scholen. *TvBO* 12, 22-36.
- Linthorst, P. (1932). Onze Kolonie. *TvBO* 13, 40-45.
- Linthorst, P. (1934a). Onze Kolonie. *TvBO* 15, 14; 44.
- Linthorst, P. (1934b). Jaarverslag 1933. *Logopedie en Phoniatrie* 6, 4-45.
- Linthorst, P. (1935). Schreuder en 'Onze Kolonie'. *TvBO* (P.H.-Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 31-32.

- Linthorst, P. (1937). Onderwijs aan slechthorenden in Nederland. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.). *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 122-129. 's-Gravenhage: Haga.
- Linthorst, P. (1938a). Jaarverslag van de Vereeniging voor Logopaedie en Phoniatrie. *Logopedie en Phoniatrie* 10, 42-45.
- Linthorst, P. (1938b). Onze Kolonie. *TuBO* 19, 62.
- Linthorst, P. (1939a). Onze Kolonie. *TuBO* 20, 189; 258-259.
- Linthorst, P. (1939b). De Lighallen bij het koloniehuis. *TuBO* 20, 161-162.
- Linthorst, P. (1940). Onze Kolonie. *TuBO* 21, 108; 157; 226.
- Linthorst, P. (1941). Onze Kolonie. *TuBO* 22, 82; 162; 199; 215-216.
- Linthorst, P. (1942). Onze Kolonie. *TuBO* 23, 29; 46; 135-136.
- Linthorst, P. & Leerkamp, G. (1947). *Spraak- en stemstoornissen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Linthorst, P. (1952). Vijf en twintig jaar. In F. Hogewind, A. Moolenaar-Bijl, M. van Dantzig & M. Hanssen (red.). *De werkingssfeer der Logopaedie in Nederland*, 1-9. Den Haag: Haga.
- Lintsen, H.W., Bakker, M.S.C., Homburg, E., Lente, D. van, Schot, J.W. & Verbong, D. van (1993). *Techniek in Nederland, de wording van een moderne samenleving 1800-1890*. Deel 1 & 2. Zutphen: Walburg Pers.
- Lintsen H. en anderen (2005). *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)*. Zutphen: Walburg Pers.
- Lisman J.E.A. (1935). Zorg voor het achterlijke kind. *TuBO* (P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 24.
- Logger, P.J.M. (1954a) *Oefenschema voor eenvoudig articulatie-onderwijs*. 's-Gravenhage: Haga.
- Logger, P.J.M. (1954b). *Duidelijk Spreken*. 's-Gravenhage: Haga.
- Londen, D.M. (1910). De psychiater als leider voor de paedagogie op de school voor achterlijken. *TdVuOeA* 2, 80-92.
- Loon, L.W. (1927). Fokke IJntes Kingma. *TuBO* 8, 165-179.
- Lubach, D. & Egeling, L.J. (1864). *Schat der gezondheid*. Amsterdam: D.B. Centen.
- Luning Prak, J. (1938). *Menschen en mogelijkheden*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Luning Prak, J. (1952). *Tests op school*. Groningen: J.B. Wolters.
- Mans, I.** (2004). *Zin der zotheid*. Vijf eeuwen cultuurgeschiedenis van zotten, onnozelen en zwakzinnigen. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Marx, H. (1984). *Museum voor ouders en opvoeders*. Doktoraalscriptie. Amsterdam: Gemeentelijke Universiteit.
- Meier, M.J.J. (2004). *Onderwijs in Amersfoort 1850-1920*. Amersfoort: Bekking.
- Meijers, F.S. (1919). Een en ander over z.g. onmaatschappelijken en hunne verzorging door de gemeente Amsterdam. *Pais* 3, 105-109.
- Menkveld, H. (1989a). *60 jaar opleiden voor het speciaal onderwijs*. Zeist: Seminarium voor Orthopedagogiek.
- Menkveld, H. (1989b). *In het voetspoor*. Zeist: Stichting Hermen J. Jacobs Fonds.
- Miljoenennota's (1920-1940). *Nota's betreffende den toestand van 's lands financiën*. Den Haag: Archief van de Rijksbegroting.
- Mok, A.L. (1973). *Beroepen in actie: bijdrage tot een beroepensociologie*. Boom: Meppel.
- Mol, W & Schuyt, E.P. (1932). *Rapport over de maatschappelijk minder geschikten te Haarlem*. 's-Gravenhage: Haga.
- Montessori, M. (1916). *De Methode Montessori*. Zwolle: J. Ploegsma.
- Mouton, J. Th. (1911). *Het Mannheimerstelsel*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Mijn, W.B. van der (1973). *Wettelijke regelingen voor beroepen in de gezondheidszorg*. Deventer: Kluwer.
- Minkenhof, J.E. (1957). Dr. D. Herderschêe 80 jaar. *NTuG* 101, 138-139.
- Mulder, E. (1989). *Beginsel en beroep. Pedagogiek aan de universiteit in Nederland 1900-1940*. Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam.

- Mulder, E & Heyting, F. (1998). The Dutch Curve: The introduction and reception of intelligence testing in the Netherlands. *J Hist Beh Sci*, Vol. 34(4), 349-366.
- Mulder, E. (2000). Talenten: begaafdheidsonderzoek aan de Universiteit van Amsterdam in de jaren twintig en dertig. In P.J. Knegtmans en A.J. Kox, *Tot nut en eer van de stad*, 107-126. Amsterdam: University Press.
- Meyers, K. (2011). Contesting certification: mental deficiency, families and the state in interwar England. *Paedagogica Historica* 47, no 6, 749-766.
- Nicolai, H. (2004). *'Ter gedurige herinnering', Leven en werken van Ali Cohen 1817-1889*. Zutphen: Walburg Pers.
- Nijs, T. de & Sillevius, J. (2005). *Den Haag, geschiedenis van de stad. Deel 3: Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Noordman, J. (1989). *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950*. Nijmegen: Sun.
- Onderwijsraad (1921a). *Advies van de Onderwijsraad van 29 juli 1921 m.b.t. het ontwerp Maatregel van Bestuur doofstommen- en blindenonderwijs*. 's-Gravenhage: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (1921b) *Advies van de Onderwijsraad van 30 november 1921 m.b.t. de maatregel van bestuur zwakzinnigenonderwijs*. 's-Gravenhage: Onderwijsraad.
- Onderwijsverslagen (1878-1950). *Verslag van den staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1878-1879 tot en met Verslag van den staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over 1949-1950*. 's Gravenhage: Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Onderwijs, vanaf 1918 Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. 's-Gravenhage: Landsdrukkerij.
- Onze Kolonie (1920-1950). *TvBO* 1-50.
- Ons Museum (1924). *TvBO* 5, 184.
- Ons Museum (1925). *TvBO* 6, 10; 40-41.
- Ons Museum (1926). *TvBO* 7, 12; 31.
- Ons Museum (1927). *TvBO* 8, 196.
- Oort, A.H. (1900). *Proeven met door-loopenden hersenarbeid genomen op schoolkinderen*. Leiden: E.J. Brill.
- Oort, A.H. (1922). *Proeven over verstandelijke ontwikkeling op Leidsche scholen*. Leiden: S.C. van Doesburgh.
- Oost, P.S.N. (1953). Rndom het vraagstuk der zwakziendheid. In J.M. Kaan-Hoffmeyer, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs, *Het afwijkende kind*, 101-108. Den Haag: Haga.
- Oosterbaan, G. (1901). *Beknopte gezondheidsleer*. Groningen: J.B. Wolters.
- Oosterbaan, G. (1905). Schoolhygiëne. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 965-982. Groningen: J.B. Wolters.
- Oosterhuis, H & Gijswijt-Hofstra, M. (2008). *Verward van geest en ander ongerief*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Oostveen Joh. (1920). Verslag van het examen der Ver. Van Spraakleeraren. *TvBO* 1, 28-29.
- Oostveen Joh. (1921). Examenverslag der Vereeniging v. Spraakleeraren. *TvBO* 2, 58-59.
- Oudenhoven, N.J.A. (1973). Het leven van debielen in de maatschappij. In N.J.A. Oudenhoven (red.), *Debielen zijn gewone mensen*, 103-128. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Oudenhoven, D.A.J.M. (1997). *Beroeps- en opleidingsprofiel voor leraren speciaal onderwijs*. Ubbergen: Tandem Felex.
- P. (1927). Rapport inzake de nazorg voor zwakzinnigen en lichamelijk gebrekkigen. *TvBO* 8, 245-248.
- Panhuis, K. Van (1946). Buitengewone algemene vergadering gehouden op 26 oktober 1946 in hotel 'Noord Brabant' te Utrecht. *TvBO* 26, 89-92.
- Parry, N. & Parry, J. (1976). *The Rise of the Medical Profession*. London: Croom Helm Ltd.

- Penon, K. (1929). De arts en de school. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 152-154. 's-Gravenhage: Haga.
- Penters, Joh. (1943). Algemene Vergadering op Zaterdag 24 April 1943. *TvBO* 24, 44-47.
- Penters, Joh. (1946a). Verslag van de 40^e Jaarvergadering van Onderwijzers en artsen gehouden te Utrecht op 22 april 1944. *TvBO* 26, 10-14.
- Penters, Joh. (1946b). Jaarvergadering gehouden op 20 april 1946. *TvBO* 26, 37-39.
- Philippi-Siewertsz van Reesema, C. (1926). De moderne verzorging van abnormale kinderen. *TvBO* 7, 33-38,
- Philippi-Siewertsz van Reesema, C. (1931). *Uit en over de werken van Prof. Dr. Ovide Decroly*. Groningen: J.B. Wolters.
- Pierson, J.L. (1929). Openingsrede. *TvBO* 10, 179-181.
- Ploeg, G. v.d. (1932). Ouders-Kontra B.L.O. *TvBO* 13, 50-54.
- Ploeg, G. v.d. (1934). *Over Onderwijs voor Zorgenkinderen*. Den Haag: Haga.
- Ploeg, G. v.d. (1937). *Over Onderwijs aan Eenvoudigen van Geest*. Den Haag: Haga.
- Ploeg, G. v.d. (1946a). A.J. Schreuder, den man, naar wiens naam wij een van onze scholen noemden. *CuhCBO* 8, 12-13.
- Ploeg, G. v.d. (1946b). In memoriam P.H. Schreuder. *CuhCBO* 9, 6-7.
- Ploeg, J.D. v.d. (2006a). Inleiding. In J.D. van der Ploeg (red.), *Kopstukken van de orthopedagogiek*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Ploeg, J.D. v.d. (2006b). Zwitserse pioniers. In: In J.D. van der Ploeg (red.), *Kopstukken van de orthopedagogiek*, 153-170. Rotterdam: Lemniscaat.
- Praagh, M.A. van (1910). Verblijf van K.B-ers op Sunny Home. *Kweekelingen Almanak 1910*, 69-70. 's-Gravenhage: Vereeniging van Kweekelingen en Oud-Kweekelingen.
- Praagh, M.A. van (1915). Rapport van de Kommissie ter onderzoek van de mogelijkheid tot uitgave van rekenboekjes voor scholen voor achterlijken. *TdVuOeA* 7, 24-27.
- Praagh, M.A. van (1928). Nazorg. *TvBO* 9, 151-152.
- Praagh, M.A. van (1929). 25 jaar. *TvBO* 10, 90.
- Praagh, M.A. van (1952). Het leesonderwijs aan zwakzinnigen. In G.A. van Poelje (red.), *Gesprek der opvoeders, een liber amoricum voor R. Casimir*, 88-93. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Prakke, H. J. (1956). *De groepskrantjes der opkomende voorbode*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Pree-Geerlings, B. de, Pree, I.N. de & Bulk-Bunschoten, A.M.W. (2001). 1901-2001: 100 jaar artsen op het consultatiebureau voor zuigelingen en peuters. *NTuG* 145, 2461-5.
- Prins, T.G. (1960). Onze Kolonie in 't Goud 1910-1960. *TvBOeO* 40, 89-96.
- Quanjer, Th.A. (1879). *De school, van een geneeskundig standpunt beschouwd*. Utrecht: J.G. van Terveen.
- Quay, J.E. de (1929). De zorg voor en het onderwijs aan zwakzinnigen in verband met hun functioneele ontwikkeling. *TvBO* 10, 130-133.
- Querido, A. (1933). *Het Zeeburgerdorp*. Leiden-Amsterdam: H.E. Stenfert Kroese's Uitgeversmaatschappij.
- Rademaker, L. (1978). *Sociale ontwikkelingen*. Utrecht: Spectrum.
- Rapport der Commissie aangewezen door het bestuur van de Vereeniging Volksonderwijs te 's-Gravenhage* (1901). 's-Gravenhage: Vereeniging Volksonderwijs te 's-Gravenhage.
- Rapport van de Staatscommissie voor de Reorganisatie van het Onderwijs, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 21 Maart 1903, No. 49.* (1910). Deel I en II. 's-Gravenhage: Belinfante.
- Rapport van de commissie tot bestudering van het vak natuurfkennis (zaakonderwijs) op de scholen voor zwakzinnigen* (1925). 's-Gravenhage: Haga.
- Rapport over het Buitengewoon Onderwijs voor imbecillen in Nederland.* (1950). *TvBO* 30, 109-139.
- Redactie (1925). Aan de lezers. *TvRKBLD* 1, 1-3.
- Regt, A. de (1984). *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*. Meppel: Boom.
- Reuser, H. red. (2007). *Van cholera tot opvoedsteun*. Den Haag: Gemeente Den Haag.

- Reinink, Jt. (1917). Meerdere zorg voor stotteraars. *Pais* 1, 10-14.
- Reinink, Jt. (1918). Programma voor het examen van Spraakleeraar van de Vereeniging van Spraakleeraren. *Pais* 2, 78-79.
- Reinink, Jt. (1919). Een Staatsschool voor spraakgebrekkigen. *Pais* 3, 33-36; 72-78.
- Remijnse, J.G. (1947). Prof. Dr. J.M. Baart de La Faille 80 jaar. *NTvG* 91, 2638-2641.
- Reijs, J.H.O. (1913). De invloed van de Beweging op het Zenuwstelsel. *TdVuOeA* 5, 2-12.
- Reijs, J.H.O. (1914). Het spel der Kinderen. *TdVuOeA* 6, 77-92; 95-108.
- Riet, F.A. van & Schuijt, E.P. (1921). Elementaire verstandsoefeningen. *TuBO* 2,77-85; 157-164.
- Riet, F.A. van & Schuijt, E.P. (1922). Elementaire verstandsoefeningen. *TuBO* 3, 1-7.
- Riet, F.A. van (1928). Tegemoetkoming in de kosten van vervoer van leerlingen der scholen voor B.L.O. van de woning naar school en terug. *TuBO* 9, 60-63.
- Riet, F.A. van (1929a). Tegemoetkoming in de kosten van vervoer van leerlingen der scholen voor B.L.O. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 118-119. 's-Gravenhage: Haga.
- Riet, F.A. van (1929b). Rapport over 'Bezinkingsklassen'. *TuBO* 10, 6-16; 28-41; 71-85.
- Riet, F.A. van (1935). Het intelligentie-onderzoek der kandidaten. *TuBO* 16, 76-79.
- Rietveld-van Wingerden, M., red. (2004). *Zorgenkinderen in beeld*. Facetten van de orthopedagogische praktijk in Nederland en België in de negentiende en twintigste eeuw, 653-701. Assen: Van Gorcum.
- Rietveld-van Wingerden, M. (2010). Speciaal onderwijs. In N. Bakker, J. Noordman & M. Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum. 653-701.
- Roland-Holst, H. (1932). *Kapitaal en arbeid*. Rotterdam: Brusse N.V.
- Ryan, P.J. (2011). "Young Rebels Flee Psychology": individual intelligence, race and foster children in Cleveland, Ohio between the worl wars. *Paedagogica Historica* 47, no 6, 767-783.
- Ryan, A.M. (2019). Catholic women educators' discourse and educational measurement in the early twentieth century in the United States. *Paedagogica Historica* 55, no 3, 416-428.
- Sanders, J. (1936). Onderzoek naar gehuwde zwakzinnigen in de gemeente Utrecht. *TuBO* 17, 202-207.
- Sanders, J. (1936). Onderzoek en behandeling der gegevens. In M.J. Sirks & G.W. Kastein, *Geneeskunde en Erfelijkheid*. Lochem: De Tijdstroom.
- Schaeps, J. (1935). De taak der B.L.O.-school. *TuBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 11-12.
- Schäffer J.W.H. (1937). Onze Kolonie. *TuBO* 16, 41-42.
- Scheffener, W. (1915a). Verslag van de Alg. Vergadering op Zaterdag 15 Mei te Rotterdam. *TdVuOeA* 7, 39-41.
- Scheffener, W. (1915b). Hoeveer we zijn. *TdVuOeA* 7, 41-44.
- Scheffener, W. (1915c). Kort verslag van de Algemene Vergadering op 9 oktober te Arnhem. *TdVuOeA* 7, 96-97.
- Scheffener, W. (1916a). 11^e jaarverslag van de Ver. van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen. *TdVuOeA*, 8, 37-39.
- Scheffener, W. (1916b). Algem. Vergadering op 6 Mei in "Het Wapen van Zeist" te Zeist. *TdVuOeA* 8, 40-42.
- Scheffener, W. (1916c). Rapport van het onderzoek over de aard en de omvang van het onderwijs aan de spraakgebrekkige leerlingen der scholen voor B.O. in Nederland. *TdVuOeA* 8, 42-45.
- Scheffener, W. (1916d). Verslag van de Algem. Vergadering op 7 Okt. Te Utrecht. *TdVuOeA* 8, 90-91.
- Scheffener, W. (1917a). Jaarverslag 1916. *Pais* 1, 108-109.
- Scheffener, W. (1917b). Algem. Vergadering v/d Ver. Van O. en A. op Zaterdag 12 mei in Café Neuf te Amsterdam. *Pais* 1, 123-124.
- Scheffener, W. (1918a). Algem. Vergadering der Vereen. Van O. en A. op Zaterdag 25 Mei te Oegstgeest. *Pais* 2, 123-124.
- Scheffener, W. (1918b). Uittreksel uit het jaarverslag van de Vereeniging van O. en A.. *Pais* 2, 124-125.
- Schellekens, H & Visser, R.P.W. (1987). *De genetische manipulatie*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Schenk, V.W.D. (1952). De functie van de logopaedist bij de behandeling van lees- en schrijfstoornissen. In F. Hogewind, A. Moolenaar-Bijl, M. van Dantzig en M. Hanssen (red.). *De werkingssfeer der Logopaedie in Nederland*, 20-21. Den Haag: Haga.
- Schenkelveld, W. (2003). *Het kinderwetje van Van Houten*. Hilversum: Verloren.
- Schouwenburg, J.Ch. van (1936). Nadere gegevens en beschouwingen over de voortwoekering der geestelijke onvolwaardigheid in Nederland. *Erfelijkheid bij de mens* 2, 343-354.
- Schreuder, A.J. (1905a). Achterlijke kinderen. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 35-86. Groningen: J.B. Wolters.
- Schreuder, A.J. (1905b). Kinderstudie. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 612-639. Groningen: J.B. Wolters.
- Schreuder, A.J. (1905c). Eerste Jaarverslag, uitgebracht op de Vergadering van den 15en April 1905 gehouden te Rotterdam. In *Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen*. Uitgave: VvOeA.
- Schreuder, A.J. (1906). Warum und wozu betreibt man Kinderstudium? *Zeitschrift für Kinderforschung* 11, 1-5; 46-55; 65-71; 129-137; 161-166.
- Schreuder, A.J. (1908). Vierde Jaarverslag, uitgebracht op de vergadering van 11 April 1908 gehouden te Amsterdam. *Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan Inrichtingen voor onderwijs aan Achterlijke en Zenuwzwakke kinderen 1907*. Uitgave: VvOeA.
- Schreuder, A.J. (1911a). Binet's verstandsschaal toegepast bij zwakzinnigen. *TdVuOeA* 3, 41-46.
- Schreuder, A.J. (1911b). Alfred Binet. *TdVuOeA* 3, 99.
- Schreuder, A.J. (1911c). Over de ontwikkelingsgang der kinderlijke productiviteit. *Tijdschrift voor Onderwijs en Handenarbeid* 15, 1-12.
- Schreuder, A.J. (1912). Über den Entwicklung der kindlichen Produktivität. *EOS* 8, 161-167.
- Schreuder, A.J. & Waldorp-van der Togt, J.A. (1916). *Pro en Contra, Co-educatie*. Baarn: Hollandia.
- Schreuder, A.J. (1916). *Lijst van boeken en tijdschriftartikelen in het Nederlandsch verschenen over Kinderstudie*. Amsterdam: Museum voor Ouders en opvoeders.
- Schreuder, A.J. (1918). Das Niederländische 'Museum für Eltern und Erzieher' und seine Pädagogische Abteilung. *Zeitschrift für Heilpädagogik* 23, 31-36.
- Schreuder, A.J. (1919). *De wettelijke regeling van het buitengewoon onderwijs*. Baarn: E.J. Bosch.
- Schreuder, A.J. (1920). Haga's Leermiddelen. *TvBO* 1, 39-40.
- Schreuder, A.J. (1921). J. Trüper. *TvBO* 2, 173-176.
- Schreuder, A.J. (1923). Christelijk onderwijs aan achterlijke kinderen. *TvBO* 4, 205-206.
- Schreuder, A.J. (1924a). Tentoonstelling van vrij kinderwerk. *TvBO* 6, 129.
- Schreuder, A.J. (1924b). Prof. Dr. G. Jelgersma. *TvBO* 5, 173-180.
- Schreuder, A.J. (1928). Werkverruiming en arbeidsbemiddeling voor onvolwaardige arbeidskrachten. *TvBO* 9, 32-38.
- Schreuder, A.J. (1929). De verhouding in aantal tussen jongens en meisjes bij zwakzinnige kinderen. *TvBO* 10, 252-259.
- Schreuder, A.J. (1930a). De biologische ondergrond der opvoeding. *TvBO* 11, 22-29.
- Schreuder, A.J. (1930b). Een blik achter- en voorwaarts. *TvBO* 11, 47-54.
- Schreuder, A.J. (1930c). De verhouding in aantal bij jongens en bij meisjes van verschillende vormen van minderwaardigheid. *TvBO* 11, 171-173.
- Schreuder, A.J. (1930d). Vijfde Congres voor de opvoeding van afwijkenden. *TvBO* 11, 287-302.
- Schreuder, A.J. (1933a). M. van Wijhe. *TvBO* 14, 2-5.
- Schreuder, A.J. (1933b). Onderwijs voor slechtzienden. *TvBO* 14, 194-195.
- Schreuder, A.J. (1933c). Nog iets uit de voortijd van het onderwijs aan achterlijke kinderen. *TvBO* 14, 246-251.
- Schreuder, A.J. (1934). Het veelvuldiger voorkomen bij jongens dan bij meisjes van verschillende vormen van minderwaardigheid. *TvBO* 15, 136-137.
- Schreuder, A.J. (1935). Hoe P.H. Schreuder bij het B.O. kwam. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 33-34.

- Schreuder, A.J. (1937). Lijst van geschriften van dr. A. van Voorthuysen. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stermerding (red.). *Het Buitengewoon onderwijs in Nederland*, 17-25. 's-Gravenhage: Haga.
- Schreuder, A.J. (1942). G.J. Vos zeventig jaar. *TvBO* 23, 34-36.
- Schreuder, I. Az. (1909a). De School voor buitengewoon onderwijs is een zegen voor het achterlijke kind. *TdVOeA* 1, 2-6.
- Schreuder, I. Az. (1909b). Vijfde jaarverslag, uitgebracht op de Vergadering van 24 April 1909 te 's-Gravenhage. *TdVuOeA* 1, 38-44.
- Schreuder, I. Az. (1910). Zesde jaarverslag uitgebracht op de Vergadering van 23 April 1910 te Amsterdam. *TdVuOeA* 2, 37-40.
- Schreuder, I. Az. (1912a). De 2^e nieuwe school voor B.O. te Amsterdam. *TdVuOeA* 4, 40-42.
- Schreuder, I. Az. (1912b). De Resultaten van de scholen voor B.O. te Amsterdam. *TdVuOeA* 4, 76-80.
- Schreuder, I. Az. (1919). De Schoolverpleegster in de Amsterdamsche Scholen voor B.O. *Pais* 3, 60-62.
- Schreuder, I. Az. en Oostveen, B. (1920). De vereeniging van spraakleeraren verzond het volgende adres. *TvBO* 1, 61-63; Bijblad Bij no 4, I-V.
- Schreuder, I. Az. (1924). Spreekonderwijs. *TvBO* 6, 119.
- Schreuder, J.A. (1946). A.J. Schreuder en zijn gezin. *CvhCBO* 8 No. 10, 9-10.
- Schreuder, J. Th. R. (1907). *Het Darbisme in theorie en practijk*. Amsterdam: Egeling's Boekhandel.
- Schreuder, J. Th. R. (1911). *Het Mannheimer schoolstelsel*. Groningen: J.B. Wolters.
- Schreuder, J. Th. R. (1918). Stadskinderen naar buiten. *Pais* 2, 75-78.
- Schreuder, P.G. (1928a). Over het maatschappelijk doel en de taak onzer scholen. *TvBO* 9, 86-97.
- Schreuder, P.G. (1928b). Nazorg gegevens. *TvBO* 9, 286-293.
- Schreuder, P.G. (1929a). Enige opmerkingen omtrent de regeling van de nazorg. *TvBO* 10, 228-233.
- Schreuder, P.G. (1929b). Artikel 71 der Lager Onderwijswet. *TvBO* 10, 294-301.
- Schreuder, P.G. (1931). Verhoging der maatschappelijke Bruikbaarheid als Doel der School. In *Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres*, 770-797. Groningen: Wolters.
- Schreuder, P.G. (1932). Nog eens: de wettelijke regeling van het buitengewoon onderwijs. *TvBO* 13, 251-259.
- Schreuder, P.G. (1933). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 14, 237-239.
- Schreuder, P.G. (1937). Voorlopige mededeling over de uitkomsten van het schriftelijk onderzoek. *CvhCBO* 1, no. 3, 5-16; no. 4; 5-8.
- Schreuder, P.G. (1938a). Overzicht van de wijze waarop de Provinciale bijdragen ter voorziening in de kosten van vervoer en van huisvesting ten behoeve van leerlingen die een school voor B.L.O. bezoeken, geregeld is. *TvBO* 19, 204-211.
- Schreuder, P.G. (1938b). Over boeken en tijdschriften. *CvhCBO* 2, 11-12.
- Schreuder, P.G. (1946). A.J. Schreuder - 'n korte levensschets. *CvhCBO* 8 (A.J. Schreuder-nummer), 2-8.
- Schreuder, P.H. (1901-1937e). Voor de publicaties van P.H. Schreuder zie Bronnen: Publicaties van P.H. Schreuder.
- Schrijver, F. (1935). Dr. Maria Anna van Herwerden. *Erfelijkheid bij de Mens* 1, 13-32.
- Schrijver, F. (1936). Het internationale congres voor bevolkingswetenschap. Berlijn, eind augustus 1935. *Erfelijkheid bij de mens* 2, 67-73.
- Schrijver, F. (1941). Eugenetische wetgeving. In M.J. Sirks & G.W. Kasten (red.), *Geneeskunde en erfelijkheid*, 311-337. Lochem: De Tijdstroom.
- Schuyt, H.A. (1926). Rapport over de individualisatie. *TvBO* 7, 57-64; 93-103; 141-152; 176-183.
- Schuyt, H.A. (1929a). Avondonderwijs en avondverzorging. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 107-111. 's-Gravenhage: Haga.
- Schuyt, H.A. (1929b). Individueel onderwijs. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 121-125. 's-Gravenhage: Haga.
- Schuyt, H.A. (1931). Samenwerking tussen school en huis. *TvBO* 12, 222-225.
- Schuyt, H.A. (1932). Samenwerking tussen school en huis. *TvBO* 13, 98-104.

- Schuylt, H.A. (1935). Van de afdeling Den Haag O. en A. aan haar oud-voorzitter. *TuBO* (P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 12-14.
- Schuylt, H.A. (1937). Individualisatie bij het Onderwijs aan Zwakzinnigen. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 176-180. 's-Gravenhage: Haga.
- Schuylt, E.P. (1935). Zorg en nazorg ten behoeve van geestelijk en lichamelijk misdeelden. *TuBO* 16, 255-259.
- Schuylt, E.P. (1936). Zorg en nazorg ten behoeve van geestelijk en lichamelijk misdeelden. *TuBO* 17, 6-10; 27-32; 46-49.
- Schuylt, E.P. (1947). Nazorg Buitengewoon Onderwijs. *MudGV* 2, 142-153.
- Schuylt, E.P. (1948). *Landelijke regeling van de Nazorg-Arbeidsinrichtingen*. Lezing gehouden op 7 februari 1948 te Amsterdam voor de leden der Ned. Ver. Nazorg. 's-Gravenhage: Haga.
- Séguin, E. (1906). *Traitement moral, hygiène et éducation, des Idiots*. Paris: Félix Alcan.
- Sirks, M.J., red. (1940). *Afkomst en toekomst*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Sirks, M.J. & Kastein, W. (1941). *Geneeskunde en Erfelijkheid*. Lochem: De Tijdstroom.
- Slot, W.L. (1929). Volwassen zwakzinnigen. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 57-61. 's-Gravenhage: Haga.
- Sluizer, M. (1919). Behandeling van spraakgebreken. *Pais* 3, 71-72.
- Smeets, E. (2007). *Speciaal of apart*. Nijmegen: ITS.
- Snelders, H.A.M. (1993). *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Snijder, S. (1912). Rapport der Commissie, belast met het opsporen van de gemeenschappelijke beginselen, die aan de scholen voor zwakzinnigen den grondslag uitmaken voor het rekenonderwijs. *TdVuOeA* 4, 21-25; 33-37; 49-54; 80-82.
- Snijder, S. (1913). 9^e jaarverslag, uitgebracht op de Alg. Verg. van 3 mei 1913. *TdVuOeA* 5, 53-58.
- Snijders-Omen, A.W.M. (1943). *Intelligentieonderzoek van doofstomme kinderen*. Nijmegen: J.J. Berkhout v/h van Eupen.
- Snijders-Omen, A.W.M. (1953). Psychologisch onderzoek van dove kinderen. In J.M. Kaan-Hoffmeier, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs, *Het afwijkende kind*, 75-81. Den Haag: Haga.
- Soek, A. (1928). Een moeilijk onderdeel van een moeilijk vak. *TuBO* 9, 153-154.
- Soesman, F.J. (1929). *Inleiding tot de studie van de criminologie*. 's-Gravenhage: N.V. Boekhandel vh. Gebr. Belinfante.
- Stam, J. (1905). Handenarbeid. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 407-417. Groningen: J.B. Wolters.
- Statuten en huishoudelijk reglement van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van den arbeid voor onvolwaardige Arbeidkrachten* (1939). *MgadAVOa* 11, 107-116.
- Steeg, B. van der (1953). Epileptische kinderen en hun moeilijkheden. In J.M. Kaan-Hoffmeyer, J.A. Maat & Herm. J. Jacobs, *Het afwijkende kind*, 128-134. Den Haag: Haga.
- Steinmetz, S.R. (1917). Eugenese als ideaal en wetenschap. In *De toekomst der maatschappij*, 119-150. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Steketee, C. (1948). Zwakzinnigenzorg in Denemarken. *TuBO* 28, 44-49.
- Stibbe, C.M. (1969). *Geschiedenis en cultuur der Spartanen van praehistorie tot Perzische golven*. Bussum: W. de Haan.
- Stichting voor B.O. (1932-1950), *TuBO* 13-30.
- Stokvis, P.R.D. (1987). *De wording van modern Den Haag*. Zwolle: Uitgeverij Waanders.
- Strümpell, L. (1910). *Die Pädagogische Pathologie*. Leipzig: Verlag van E. Ungleich.
- Swaan, A. de (1993). *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Baker.
- Swanenburg de Veye, G.D. (1929). Het paedologisch laboratorium van den gemeentelijken schoolartsdienst te Den Haag. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 51-56. 's-Gravenhage: Haga.

- Swanenburg de Veye, G.D. (1935a). Is de methode Binet-Simon nog houdbaar? *TvBO* 16, 136-143.
- Swanenburg de Veye, G.D. (1935b). Over het medisch-paedagogisch onderzoek der kandidaten voor Haagse Buitengewone Lagere Scholen. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer, 15 mei 1935), 19-21.
- Swanenburg de Veye, G.D. (1937a). Enquête over de resultaten van 9 jaar kandidaten-onderzoek voor het B.L.O. te 's-Gravenhage. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stermerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 203-208. 's-Gravenhage: Haga.
- Swanenburg de Veye, G.D. (1937b). Rapport over een enquête naar de resultaten van 9 jaar kandidaten-onderzoek voor het B.L.O. te 's-Gravenhage. *TvBO* 19, 100-128.
- Swanenburg de Veye, G.D. (1937c). Het onderzoek der kandidaten voor de Buitengewone Lagere Scholen te Den Haag in de jaren 1926-1934 en de resultaten daarvan. 's-Gravenhage: Haga.
- Swankhuizen, M., Schweizer K. & Stoel A. (2003). *Bleekneusjes*. Bussum: Toth.
- Swennen, A. (2012). *Van oppermeester tot docenten hoger onderwijs*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Switbertus, Fr. M. (1947). Het buitengewoon onderwijs bij de rijksbegroting 1946-'47. *TuRKBLO* 20, 61-64.
- Switbertus, Fr. M. (1949). De 13e conferentie van het 'Antonia Wilhelmina-fonds'. *TuRKBLO* 22, 241-245.
- Szondi, L. (1940) Heilpädagogik in der Prophylaxe der Nerven- und Geisteskranken. In H. Hanselmann & T. Simon, *Bericht über den I. Internationalen Kongress für Heilpädagogik*, 24-61. Zürich: Leemann & Co.
- Teitsma J. & Van Ginkel C.D. (1926). Zorg voor het achterlijke kind in de gemeente Rheden. *TvBO* 7, 107-108.
- Thijssen, Th. J. red. (1924) *School en huis 1923-1924*. Amsterdam: De Volharding.
- Tonneman, A. (1946). Korte samenvatting van het behandelde op de Conferenties op 30 Maart en 4 Juli 1946 gehouden door vertegenwoordigers van de beide Hoofdbesturen der *Nederlandse onderwijzers Vereniging* en der *Vereniging van Onderwijzers en Artsen* werkzaam bij het Buitengewoon Lager Onderwijs, inzake eventuele samenwerking der genoemde verenigingen. *TvBO* 26, 64-65.
- Tonneman, A. (1948). Aantal leden op 1 januari 1948. *TvBO* 28, 51.
- Tussenbroek, C. van, Blok, D.J. & Jong, C.H. de (1897). *Inleiding tot de studie der schoolhygiëne. Voor onderwijzers geschreven*. Haarlem: De erven F. Bohn.
- Turner, T.D. (1934). Zwakzinnigheid en sterilisatie. *TvBO* 15, 112-118.
- Twee eeuwen Gemeenteapotheek 's-Gravenhage* (1949). 's-Gravenhage: Bureau voor statistiek en voorlichting.
- Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg* (1914). 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Uit de Vereniging** (1909-1916). *TdVuOeA*, 1-8.
- Uit de Verenigingen** (1917) *Pais* 1, 32; 159-160.
- Uit Boek en Tijdschrift** (1909-1916). *TdVuOeA*, 1-8.
- Vedder, R. (1949). Het intelligentie-niveau in het jaar 2000. *TvhCBIO* 11, 33-35.
- Vedder, R. (1952). *Aangeboren zwakzinnigheid*. 's-Gravenhage: Haga.
- Veen, A. van (1925). *Gehoor voor het zwakke kind*. Den Haag: Uitgeverij Ontwikkeling.
- Veld, Th.W.M. (1987). *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht*. Delft: Eburon.
- Veldkamp, K., Hogewind, F. & Veldkamp, H. (1932). *De techniek van het spreken*. 's-Gravenhage: Haga.
- Veldkamp, K. (1949). *Klassikaal Spreekonderwijs*. 's-Gravenhage: Haga.
- Veldkamp, K. & Veldkamp H. (1954). *Spreekoefeningen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Venema, A. (1989). *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie, deel 4: Uitgevers en boekhandelaren*. Amsterdam: De arbeiderspers.

- Verschoor, J.H.C. (1952). De logopaedie en het lager onderwijs. In F. Hogewind, A. Moolenaar-Bijl, M. van Dantzig en M. Hanssen (red.). *De werkingssfeer der Logopaedie in Nederland*, 58-60. Den Haag: Haga.
- Vereeniging van Ned. Kweekelingen en Oud-Kweekelingen (1908). *Kweekelingen Almanak 1907*. Uitgegeven door de KAH-BÉH.
- Vereeniging van Ned. Kweekelingen en Oud-Kweekelingen (1911). *Kweekelingen Almanak 1910*. 's-Gravenhage: Herm. J. Jacobs.
- Vereeniging van Ned. Kweekelingen en Oud-Kweekelingen (1912) *Kweekelingen Almanak 1911*. Den Haag: Jaap van Praagh
- Verkouteren, H. (1911). *De Oorzaken van Degeneratie*. Baarn: Hollandia.
- Verslag der Staten Generaal, 73^e vergadering* (26 april 1905), 1775-1796.
- Verslag staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (1938). 's-Gravenhage: Landsdrukkerij.
- Verslag van het Eerste Nederlandsche Congres voor Kinderstudie* (1913). Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Verslag van het Eerste Nederlandsch Paedagogisch Congres* (1926). Groningen: Wolters.
- Verslag van het Tweede Nederlandsch Paedagogisch Congres* (1931). Groningen: Wolters.
- Verslag van het Congres Buitengewoon Onderwijs 1947* (1947). Rijswijk: J. van Oorschoot.
- Verslag van de conferentie van het Antonia Wilhelmina Fonds* (1949). Utrecht: Antonia Wilhelmina Fonds.
- Verslagen (1921). *TuBO* 2, 103-106.
- Verslagen over het jaar 1917 aan de Regeering uitgebracht betreffende de in dat jaar van Rijkswege gesubsidieerde gemeentelijke en bijzondere scholen voor zwakzinnigen* (1918). 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Verslagen van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* (1895-1950). 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Verstraete, P. & Hellinckx, W. (2009). *Met een handicap naar school: het ontstaan en de ontwikkeling van het onderwijs aan kinderen en jongeren met een handicap (1750-1970)*. Ieper: Vredestad Ieper.
- Verstraete, P. (2017). Silence or the sound of limpid water: disability, power, and the educationalization of silence. *Paedagogica Historica* 53, No 5, 498-573.
- Verwaal, J., Teijlingen, R. van & Brouwer, H. (1988). *Effatha 100 jaar*. Voorburg: Vereeniging Effatha.
- Vliegthart W.E. (1970). Buitengewoon onderwijs. In J.W. van Hulst, I. van der Velde & G.Th.M. Verhaak, *Vernieuwingsstreeven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, 146-160. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vlietstra, N.Y. (1948). De Leerplichtwet en het B.L.O. *TuBO* 28, 35-36.
- Vlietstra, N.Y. (1952). Dr. A. van Voorthuysen. *TuBO* 32, 4-6.
- Vlietstra, N.Y. (1959). Ramstraat 33. *TuBO* 38, 41-46.
- Vlietstra, N.Y., Kingma T. & Holl M. (1974). *De onderwijskundige en sociale zorg in Nederland*. Alphen aan den Rijn: Samson Uitgeverij.
- Vijsselaar, J. & Bolt, T. (2012). *J.L.C. Schroeder van der Kolk en het ontstaan van de psychiatrie in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Visscher, L.C.P. (1935). *De godsdienstige opvoeding van het zwakzinnige kind*. 's-Gravenhage: Haga.
- Visser, C. (1928a). Verkort rapport van de nazorg- en arbeidsonderwijscommissie. *TuBO* 9, 97-101.
- Visser, C. (1928b). Arbeidsonderwijs en nazorg. *TuBO* 9, 228-251.
- Visser, F. (1919). De opvoeding van het achterlijke kind op het platteland. *Pais* 3, 113-115.
- Visser, F. (1923). Onze tentoonstelling. *TuBO* 4, 102-103.
- Visser, F. (1927). Individueel Taalonderwijs. *TuBO* 8, 213-217.
- Visser, Fr. (1936a). Rapport betreffende de oud-leerlingen van de B.L.O.S. te Utrecht, afgeschreven in de jaren 1934-1935. *TuBO* 17, 35-37.
- Visser, Fr. (1936b). Onderzoek naar de gehuwde Zwakzinnigen in de gemeente Utrecht. *TuBO* 17, 118-123.
- Visser, F. (1938). Criminaliteit onder zwakzinnigen. *TuBO* 19, 270-281.

- Vries Jzn, P. de (1919). Onderzoek op hoofd- en kleerenluizen in de lagere scholen der gemeente Leeuwarden. *Pais* 3, 187-191.
- Vries, E. de (1920a). Het voorkomen van Zwakzinnigheid te Leiden. *TvBO* 1, 97-102; 113-116.
- Vries, E. de (1920b). De Montessoriweek te Amsterdam. *TvBO* 1, 34-35.
- Vries, E. de (1920c). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 1, 76.
- Vries, S. de, e.a. (1931). *Nazorg, verslag van de commissie, benoemd door de burgemeester en wethouders van 's-Gravenhage*. Groningen-Den Haag: J.B. Wolters.
- Vroon, P. (1980). *Intelligentie*. Baarn: Ambo.
- Voorthuijsen, A. van (1899-1950). Voor de publicaties van A. van Voorthuijsen zie Bronnen: Publicaties van dr. A. van Voorthuijsen.
- Vorrink, K. (1923). *Stormtij*. Amsterdam: Arbeiders jeugd-centrale.
- Vos, G.J. (1909a). Eenige opmerkingen over het Zaakonderwijs in de eerste 3 leerjaren in scholen voor achterlijke kinderen. *TdVuOeA* 1, 17-23.
- Vos, G.J. (1909b). Verslag van de vergadering op 24 April 1909 te 's-Gravenhage. *TdVuOeA* 1, 36-37.
- Vos, G.J. (1909c). Aanbevelenswaardige Studie-lectuur. *TdVuOeA* 1, 57-59.
- Vos, G.J. (1910a). Uit het voorlopig verslag en de memorie van antwoord. Staatsbegroting 1910. *TdVuOeA* 2, 7-9.
- Vos, G.J. (1910b). Verslag van de vergadering op 16 October 1909 te Utrecht. *TdVuOeA* 2, 10-11.
- Vos, G.J. (1910c). De studie der psychologie van het geestelijk normale en van het geestelijk afwijkende kind voor den onderwijzer van achterlijke kinderen. *TdVuOeA* 2, 33-37.
- Vos, G.J. (1910d). Verslag der vergadering op 23 April 1910 te Amsterdam. *TdVuOeA* 2, 40-43.
- Vos, G.J. (1910e). Verslag van de vergadering op 24 September 1910 te Haarlem. *TdVuOeA* 2, 72-73.
- Vos, G.J. (1911a). Zevende Jaarverslag, uitgebracht op de Alg. Vergadering van 15 April 1911. *TdVuOeA* 3, 46-53.
- Vos, G.J. (1911b). Verslag van de Vergadering op 15 April 1911. *TdVuOeA* 3, 53-55.
- Vos, G.J. (1911c). Boek en tijdschrift. *TdVuOeA* 3, 74-76.
- Vos, G.J. (1911d). Samenwerking tussen Arts en Paedagoog. *TdVuOeA* 3, 81-94.
- Vos, G.J. (1911e). Verslag der Alg. Vergadering op 21 April 1911. *TdVuOeA* 3, 98-99.
- Vos, G.J. (1912a). Twee rapporten inzake het zwakzinnigen-onderwijs. *TdVuOeA* 4, 3-9.
- Vos, G.J. (1912b). 8e jaarverslag (over 1911) uitgebracht op de Algemeene Vergadering van 4 mei 1912. *TdVuOeA* 4, 59-64.
- Vos, G.J. (1912c). Verslag van de Algemeene Vergadering op 4 mei 1912. *TdVuOeA* 4, 65.
- Vos, G.J. (1912d). Dr. J.W.H. Wijsman en P.H. Schreuder: De psychologische Methode van Binet en Simon ter bepaling van het intellectueele peil, toegepast op achterlijke schoolkinderen. *TdVuOeA* 4, 89.
- Vos, G.J. (1912e). Verslag van de Algemeene Vergadering op 29 oktober 1912 te Utrecht. *TdVuOeA* 4, 106-108.
- Vos, G.J. (1912f). Dr. A. van Voorthuijsen: Afwijkingen bij schoolkinderen. *TdVuOeA* 4, 108-109.
- Vos, G.J. (1913a). Verslag van de Buitengewone Algemene Vergadering op 18 januari 1913 te Amsterdam. *TdVuOeA* 5, 17-20.
- Vos, G.J. (1913b). Een nabetrachting. *TdVuOeA* 5, 26-32.
- Vos, G.J. (1913c). "Orthopédie Mentale". *TdVuOeA* 5, 95-108.
- Vos, G.J. (1915). Verslag van de Algem. Vergadering op 2 mei 1914 te Ermelo. *TdVuOeA* 6, 52-53.
- Vos, G.J. (1918). Zuid-Hollandsche zwakzinnigen-verzorging. *Pais* 2, 151-153.
- Vos, G.J. (1919a). Conflicten. *Pais* 3, 4-9.
- Vos, G.J. (1919b). Een belangrijke Tentoonstelling. *Pais* 3, 91-92.
- Vos, G.J. (1920a). Samenwerking. *TvBO* 1, 7-9.
- Vos, G.J. (1920b). Eenvoudige sommen. *TvBO* 1, 55.
- Vos, G.J. (1920c). Boek en Tijdschrift. *TvBO* 1, 121-122.
- Vos, G.J. (1920d). Onze Inspecteur. *TvBO* 1, 129-130.

- Vos, G.J. (1920e). Onderwijs voor nerveuze kinderen. *TuBO* 1, 130-137.
- Vos, G.J. (1920f). Zintuig oefeningen der Haarlemsche scholen. *TuBO* 1, 73-75.
- Vos, G.J. (1921a). Onderwijs voor nerveuze kinderen. *TuBO* 2, 1-7; 45-52.
- Vos, G.J. (1921b). Kort verslag der Algemeene Vergadering der vereeniging van Onderwijzers en Artsen, enz. op Zaterdag 26 Maart te Haarlem. *TuBO* 2, 55-57.
- Vos, G.J. (1922a). Naamsverandering der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen. *TuBO* 3, 41-44.
- Vos, G.J. (1922b). Vereeniging van O. en A. *TuBO* 3, 72-73.
- Vos, G.J. (1922c). Zuid-Hollandsche Zwakzinnigenzorg. *TuBO* 3, 87-90.
- Vos, G.J. (1923a). Onderwijs aan nerveuze kinderen. *TuBO* 4, 17-24.
- Vos, G.J. (1923b). Algemeene Vergadering der Ver. v. O. en A. op Zaterdag 31 Maart 1923, te 's-Gravenhage. *TuBO* 4, 90-94.
- Vos, G.J. (1923c). De Tentoonstelling. *TuBO* 4, 100-102.
- Vos, G.J. (1924a). Opening van het Koloniehuis voor Zwakzinnigen. *TuBO* 5, 88-90.
- Vos, G.J. (1924b). Algemene Vergadering van de Vereeniging van O. en A., op Zaterdag 19 April 1924, in het "Hof van Gelderland" te Ede. *TuBO* 5, 78-83.
- Vos, G.J. (1924c). De zwakke broeder. *TuBO* 5, 141-144.
- Vos, G.J. (1925a). Rapport over het zaakonderwijs. *TuBO* 6, 93-103; 111-122; 125-137.
- Vos, G.J. (1925b). 21^e Algemeene vergadering der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen op 11 April 1925 te Utrecht. *TuBO* 6, 63-70.
- Vos, G.J. (1926). Verslag Algemeene Vergadering. *TuBO* 7, 77-91.
- Vos, G.J. (1929a). Ons tijdschrift in den loop van het bestaan onzer vereeniging. *TuBO* 10, 98-102.
- Vos, G.J. (1929b). Iets over de ontwikkeling van het onderwijs en de opvoeding in de Zwakzinnigenschool. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 197-204. 's-Gravenhage: Haga.
- Vos, G.J. (1935). Schreuder als vriend en medewerker. *TuBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 26-27.
- Vroede, M. de (1985). Onderwijs en pedagogiek. In H.J.J. Dekker, M. D'Hoker, B. Kruithof & M. de Vroede (red.), *Pedagogisch werk in de samenleving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19^e en 20^e eeuw*, 65-82. Leuven: Acco.
- Waals, P.J. v.d.** (1913). Onze cursus. *TdVuOeA* 5, 75-91.
- Waals, P.J. v.d. (1920). Verslagen Afdelingsvergaderingen. *TuBO* 1, 141.
- Waals, P.J. v.d. (1922). Afdelingsvergadering 's-Gravenhage. *TuBO* 3, 39-40.
- Waals, P.J. v.d. (1925). Kort. Verslag Huish. Verg. der afd. 's-Gravenhage. *TuBO* 6, 42; 86-87.
- Waals, P.J. v.d. (1927a). Vergadering van het Hoofdbestuur op zaterdag 18 december te Amsterdam. *TuBO* 8, 16-17.
- Waals, P.J. v.d. (1927b). Jaarverslag der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *TuBO* 8, 75-79.
- Waals, P.J. v.d. (1927c). Advies aan de staatscommissie inzake Lager onderwijs, ingesteld bij K.B. van 2 juli 1926 No. 120. *TuBO* 8, 148-52.
- Waals, P.J. v.d. (1927d). Jaarverslag der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen 1927-1928. *TuBO* 8, 102-103.
- Waals, P.J. v.d. (1928a). Algemeene Vergadering op 7 April 1928 in het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht. *TuBO* 9, 115-130.
- Waals, P.J. v.d. (1928b). Buitengewone Alg. Verg. 16 juni '28 te 's-Gravenhage. *TuBO* 9, 182-184.
- Waals, P.J. v.d. (1929). Algemeene Vergadering. *TuBO* 10, 133-145.
- Waals, P.J. v.d. (1930a). 26^e jaarverslag der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen, werkzaam aan inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke en zenuwachtige kinderen (1929-1930). *TuBO* 11, 82-86.
- Waals, P.J. v.d. (1930b). Verslag Algemene Vergadering op 19 April 1930 te Utrecht. *TuBO* 11, 108-113.
- Waals, P.J. v.d. (1930c). Rapport schoolverzuim op scholen voor zwakzinnigen. *TuBO* 11, 162-171.

- Waals, P.J. v.d. (1931a). 27^e Jaarverslag der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *TuBO* 12, 98-102.
- Waals, P.J. v.d. (1931b). Verslag van de Algemeene Vergadering op Dinsdag 26 mei 1931. *TuBO* 12, 145-154.
- Waals, P.J. v.d. (1933a). 29^e Jaarverslag der Vereeniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam aan inrichtingen voor Onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen. *TuBO* 14, 71-74.
- Waals, P.J. v.d. (1933b). Verslag van de Algemene Vergadering op Zaterdag 15 April 1933 te Utrecht. *TuBO* 14, 113-123.
- Waals, P.J. v.d. (1934a). 30^e Jaarverslag der Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 15, 103-106.
- Waals, P.J. v.d. (1934b). Verslag Algemene Vergadering 1934. *TuBO* 15, 144-149.
- Waals, P.J. v.d. (1934c). Notulen Federatievergadering. *TuRKBLO* 10, 55-56.
- Waals, P.J. v.d. (1935). 31^e Jaarverslag der Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 16, 74-76.
- Waals, P.J. v.d. (1936a). 32^e Jaarverslag der Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 17, 81-87.
- Waals, P.J. v.d. (1936b). Verslag Algemene Vergadering op 11 April 1936 in het Nieuwe Raadhuis te Rotterdam. *TuBO* 17, 104-114.
- Waals, P.J. v.d. (1936c). Kort verslag H.B. vergadering van 19 Sept. te Den Haag. *TuBO* 17, 207-208.
- Waals, P.J. v.d. (1937a). 33^e Jaarverslag der Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 18, 83-88.
- Waals, P.J. v.d. (1937b). Verslag van de jaarvergadering 1937. *TuBO* 18, 104-111.
- Waals, P.J. v.d. (1938). Verslag algemene vergadering op 16 April '38 te Bussum. *TuBO* 19, 90-96.
- Waals, P.J. v.d. (1939a). 35^e Jaarverslag der Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 20, 87-92.
- Waals, P.J. v.d. (1939b). Verslag van de jaarvergadering van O. en A. *TuBO* 20, 111-118.
- Waals, P.J. v.d. (1940a). 36^e Jaarverslag der Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 21, 72-76.
- Waals, P.J. v.d. (1940b). Vergadering te Utrecht op 6 juli 1940 met de afgevaardigden der afdelingen. *TuBO* 21, 181-182.
- Waals, P.J. v.d. (1942). 38^e Jaarverslag der Vereniging van Onderwijzers en Artsen werkzaam bij het Buitengewoon Onderwijs. *TuBO* 23, 40-44.
- Wagemaker, C. (1927). Een hulpmiddel bij het aanvankelijk rekenonderwijs. *TuBO* 8, 58-60.
- Wal, E.C. van der (1939). Zwakzinnigheid. *TuBO* 20, 227-235; 243-247.
- Wart, W.F.H. van der (1919). Zwakzinnigenonderwijs voor het platteland. *Pais* 3, 109-113.
- Wart, W.F.H. van der (1921). *Het Buitengewoon Lager Onderwijs aan Zwakzinnigen*. Groningen: P. Noordhoff.
- Wart, W.F.H. van der (1929). Internaten. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 89-94. 's-Gravenhage: Haga.
- Waterink, J. (1935). Dagelijkse getrouwheid, ook in het kleine. *TuBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 18.
- Waterink, J. (1937). Leerverstand en Levensverstand. In Herm. J. Jacobs, F. Bartels, E. Geerts, M. Sluizer & S. Stemerding (red.), *Het Buitengewoon Onderwijs in Nederland*, 209-213. 's-Gravenhage: Haga.
- Waterink, J. (1940). Bericht über spezielle Erfassungsmethoden. In H. Hanselmann & T. Simon, *Bericht über den I. Internationalen Kongress für Heilpädagogik*, 165-168. Zürich: Leemann & Co.
- Waterink, J. (1952). Problemen der huidige wetenschappelijke paedagogiek-beoefening. In G.A. van Poelje (red.), *Gesprek der opvoeders, een liber amicum voor R. Casimir*, 34-44. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Weijers, L. (1930). "Don Bosco" R.K. Gezondheidskoloniehuis voor achterlijke kinderen. *TuRKBLO* 6, 202-208.

- Wepster, A.H.D. (1923). Verslag over de Werkinrichting van Zwakzinnigen te Dordrecht (Gebouw Nieuwstraat) van 6 Juni 1920 - 1 Mei 1923. *TvBO* 4, 169-172.
- Wepster, A.H.D. (1924). Uit het Verslag over der Werkinrichting voor Zwakzinnigen te Dordrecht. *TvBO* 6, 121-122.
- Wepster, A.H.D. (1929). Leiding na het verlaten der school (nazorg). In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 155-163. 's-Gravenhage: Haga.
- Wepster, A.H.D. (1947). *Zorgenkinderen*. 's-Gravenhage: C. Blommendaal N.V.
- Wesseling, J.H. e.a. (1966). *Buitengewoon onderwijs, rapport van de commissie tot voorbereiding van een wettelijke regeling betreffende het buitengewoon onderwijs uitgebracht aan de staatssecretaris van onderwijs, kunsten en wetenschappen*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Wesseling, J.H. & Hermesen A.B. (1967). *Het besluit buitengewoon onderwijs 1967*, Alphen aan den Rijn: N. Samsom N.V.
- Weyde, A.J. van der (1924). De school van Kingma. *TvBO* 5, 9-10.
- Weyde, A.J. van der (1925). Nog iets over het onderwijs aan achterlijke kinderen in Utrecht omstreeks 1860. *TvBO* 6, 9-10.
- Wiersma, E. D. (1913). De intelligentie-schaal van Binet-Simon. In *Verslag van het Eerste Nederlandsche Congres voor Kinderstudie (Paedologie)*, 21-32. Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Wiersma, D. (1941). De schaal van Binet-Simon en andere intelligentietests. *TvBO* 21, 218-225.
- Wiersma, D. (1946). De Haagse school voor moeilijk opvoedbare kinderen. *TvBO* 26, 77-80.
- Wiersma, D. (1948). Schipperskinderen bij het B.L.O.? *TvBO* 28, 143-144.
- Wiersma, D., Mulder, J.D. & Stibbe, P. (1954). *Gestoorde jeugd*. 's-Gravenhage: Haga.
- Wiersma, D. e.a., red. (1965). *Van gunst tot recht, de zorg voor de gehandicapte in Europa*. Groningen: J.B. Wolters.
- Wiggers, G.J. (1935). In de school. *TvBO* (P.H. Schreuder-nummer 15 mei 1935), 5.
- Wilde, P.A. de (1937). In Memoriam dr. A. Sikkell Azn. *NTuG* 81, 5648-5650.
- Willeboer, A. (1923). Ter opwekking. *TvBO* 4, 141-143.
- Willeboer, A. (1929). Aan het bestuur der C.V. v. Gezondh. Kol. Voor Zwakzinnigen. *TvBO* 10, 313-314.
- Willemsen, Th.H.H. (1925). De 'Jan Baptist de la Salle' School te 's-Gravenhage. *TvRKBL* 1, 170-171.
- Willemsen, Joh. (1928). Het 's-Heerenloosche rekenplankje. *TvBO* 9, 149-151.
- Wilmink, A.J. (1962). Bij het afscheid van Prof. dr. I.C. van Houte. *TvO* 1, 315-318.
- Wilmink, A.J. (2004). Hulde aan I.C. van Houte (1882-1989). *TvO* 43, 176-177.
- Wilmink, A.J. (2006). Prof. Dr. I.C. van Houte. In J. D. Van der Ploeg (red.) *Kopstukken van de orthopedagogiek*, 39-52. Rotterdam: Lemniscaat.
- Wilzen, H.J. (1985). Schets van 75 jaar onderwijs bij het Haags Genootschap. In Het bestuur van het Haagsch Genootschap, *Op de Bres, 200 jaar Haags Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)*, 71-108. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Winter, L.O.H. de (1929). Handenarbeid op de school voor Buitengewoon L.O. In P.H. Schreuder, G.J. Vos & D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, 174-178. 's-Gravenhage: Haga.
- Winzer, M.A. (1993). *The history of special education: From isolation to integration*. Washington, DC: Gallaudet University Press.
- Winzer, M.A. (2007). Confronting Difference: A Brief History of Special Education. In L. Florian *The SAGE Handbook of Special Education*, 23-38. Thousand Oaks: SAGE Publications Ltd.
- Winzer, M.A. (2012). *From Integration to Inclusion*. Washington, DC: Gallaudet University Press.
- Witteveen, F.S. (1946). Het buitengewoon lager onderwijs in Noord-Holland na de oorlog. *TvBO* 26, 82-84.
- Wolf, J.H. (1916). Een bezoek aan de eerste Nederlandsche school voor slechthoorende kinderen te 's-Gravenhage. *Op de Hoogte* 13, 94-100.
- Woude, Th. W. van der (1905). Drankbestrijding. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 248-258. Groningen: J.B. Wolters.

- Wijk, J.A. van der (1904). *De schoolarts en de ziekten van het Schoolkind*. Amsterdam: Vennootschap "Letteren en Kunst".
- Wijnberg, J. (1925). Een rekendoosje voor de getallen tot 100. *TvBO* 6, 18-19.
- Wijnberg, J. (1927). Materiaal voor Taalonderwijs en een Individuele Taalmethode. *TvBO* 8, 145-148.
- Wijsman, J.W.H. (1902). *Voorlezingen over psychiatrie*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Wijsman, J.W.H. (1909). Orthopédie mentale. *TdVuOeA* 1, 24-26.
- Wijsman, J.W.H. (1910). De arts in de school voor achterlijken. *TdVuOeA* 2, 1-4; 17-21.
- Yoshii, R. (2019). Classification of children with learning problems and the establishment of special classes in Delaware from the 1930s to the mid-1940s. *Paedagogica Historica* 55:32, 353-370.
- Zeckel, A. & Kolk, J.J. van der (1938). Mededelingen over een intelligentie-onderzoek bij doofstommen. *TvBO* 19, 250-262.
- Zernike, C.F.A. (1905a). Hoofden van scholen. In C.F.A. Zernike, *Paedagogisch Woordenboek*, 495-499. Groningen: J.B. Wolters.
- Zernike, C.F.A. (1905b). *Paedagogisch Woordenboek*. Groningen: J.B. Wolters.
- Ziehen, Th. (1906). *Die Prinzipien und Methoden der Intelligenzprüfung*. Berlin: Verlag von S. Karger.
- Zola, I.K. (1973). *De medische macht*. Meppel: Boom.
- Zulliger, H. (1937). *Moeilijkheden bij de opvoeding van kinderen*. 's-Gravenhage: Haga.
- Zwier, R. (1996). *Schreuder*. Arnhem: De Schreuderhuizen.

- Abnormaal** 4, 13, 96, 167, 355
Achterblijvers 23, 216
Adriaanstichting 180, 191, 452
After Care 131, 295, 298, 300
Algemene Maatregel van Bestuur 161, 167, 170-171, 173-174, 175, 192, 201, 204, 211,
Amendement 39, 40, 41, 173, 201
Anti-Revolutionaire Partij 39, 173, 208, 260, 287, 332, 357
Antonia Wilhelmina Fonds 208, 257, 298, 299, 305, 307, 350, 370, 382
Apeldoornsche Bosch 209, 362
Arbeidsklas 221, 274, 275, 300, 303, 307
Arbeidsongeschied 301
Armenraad 357, 502, 533
Arrondissementsschoolopziener 36, 54, 66, 147, 279
August Herman Franke school 46
Autonomie 7, 19, 20, 31, 47, 74, 152, 177, 276, 404
Avondonderwijs 295, 300, 302, 305, 307, 311, 334, 337, 360
Avondschool 300, 302, 336
Bekwaam 42, 95, 136, 172, 235, 269, 381
Belangenbehartiging 57, 155, 156, 240, 362, 400, 402, 406
Besmettelijke ziekte 3, 20, 22, 37, 65, 84, 114, 121-122, 133, 138-139, 285, 286, 288, 317, 397, 420, 432,
Bevoegd 9, 18, 22, 26, 36, 41, 51, 96, 99, 169, 177, 182, 183, 221, 235, 244, 269, 274, 362, 381, 388, 397, 424
Bezinkingsklas 69, 143, 172, 175-176, 183, 189, 215-217, 219-220, 252, 288, 300, 304, 323, 324
Bezuiniging 182, 194, 271, 326,
Binet-Simon-Herderschêe test 120, 225, 419, 421
Binnenlandse Zaken 35, 42, 70, 96, 99, 149, 172, 179, 194, 351, 420
Bond ter bevordering van het Katholiek Buitengewoon Onderwijs 9, 10, 402
Bond van Nederlandse Onderwijzers 9, 17, 19, 40, 44, 79, 155, 312, 393, 399
Buitengewoon lid 40, 54, 63, 68, 72, 84, 145, 147, 156, 203, 262, 314, 321, 401
Bureaupedagogiek 177, 194, 335
Bijzondere scholen van bijzondere aard 387
Centraal Bureau voor de Statistiek 280, 363
Child Study 4, 106, 107, 120
Christelijk Historische Unie 161, 165, 298, 321, 329, 358
Competitie 241
Confessioneel 347
Conflict 5, 56, 81, 82, 91, 141, 145, 194, 239, 254, 273, 299, 303
Correspondentieblad voor het Christelijke Buitengewoon Onderwijs 248, 339, 351
Dagonderwijs 249, 336, 342
Dagschrift 141, 153, 213, 330
Defecten 112, 180, 357, 380-382,
Degeneratie 19, 109, 112-114, 208, 299, 349, 357
Denominatie 278, 313, 359, 390
Diagnostiek 1, 11, 26, 39, 51 338-339, 379, 381, 384, 386, 394, 397-398, 400, 403, 405-406,
Districtsschoolopziener 43-44, 46, 54-55, 58-59, 68, 75, 90, 102, 401
Dominant 12, 35, 44, 53, 73-74, 92, 92, 156, 203, 247, 381, 406,
Eerste Wereldoorlog 102, 103, 139, 321, 351
Eerste Kamer 173
Effatha 174, 176
Elementaire verstandsoefeningen 221, 257, 323, 340

Elite	7, 8, 26, 54, 74, 125, 133, 180, 281, 290, 308, 401	Individualisatie	216, 219, 315, 438
Episcopaat	249, 250, 402	Individueel Onderwijs	220, 266, 275, 322, 339-340, 453
Erelid	40, 54, 156, 172, 200, 203, 257, 401	Individueel Register	141, 212-214, 234, 339, 405, 474
Erfelijkheidsleer	268, 269, 308, 346, 347, 350, 356-357, 369	Inspectieverslag	165, 180, 184, 185, 187, 195, 205, 209, 217, 220, 223, 231, 260, 261, 266, 275, 286, 295-296, 299, 304-305, 328, 329, 332, 334, 337, 347, 348, 357, 358, 361, 366, 379, 374, 379
Eugenist	114	Instituut voor Individueel Onderwijs	46, 101, 275, 322
Examencommissie	87, 244, 275, 334	Intelligentietest	5, 111, 119, 218, 348, 388
Federatie Buitengewoon Onderwijs	252, 363, 373	Interdependent	91, 153, 158, 399
Federatief Comité	265, 266, 267	Jaarvergadering	124, 200, 239, 247, 248, 316, 362-363, 385, 506-507, 515
Gedeputeerde Staten	66, 226, 228	Katholieke Volkspartij	386, 377
Geneeskundige Dienst	282, 288	Kennisontwikkeling	
Geneeskundig Staatstoezicht	19, 20, 121, 147	Kinderstudie	53, 96, 106-111, 157, 223, 255-257, 259, 263, 305, 353
Gemeentebestuur	10, 12, 20, 21, 36	Klein Warnsborn	54, 97, 262
Gemeentelijke subsidie	402	Liberale Unie	39, 41, 136, 153, 168, 400, 446, 457
Gezondheidsraad	286, 288, 290, 314	Maatschappij tot Nut van 't Algemeen	71, 451, 499
Groene Kruis	228, 230	Mannheimerstelsel	473, 581
Grondbeginselen	187, 188	Medisch Opvoedkundig Bureau	230, 528
Groot Emaus	175	Methode Binet-Simon	147, 213, 214, 234, 532
Groot-Zonneoord	208, 210, 287, 290, 370	Minister van Arbeid	204, 284-285, 316, 498, 506, 149, 172, 179, 351, 420, 480
Guyot	2, 88, 175, 185	Minister van Binnenlandse Zaken	35, 42, 70, 99, 206, 236, 404, 448, 480
Gymnastiek	42, 95, 101, 138, 140-141, 180, 235, 362, 388	Minister van Financiën	206, 236, 404, 448, 480
Handenarbeid	22, 25, 42, 43, 48, 101, 108, 128, 178, 235, 303, 362, 388	Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen	88, 165, 204, 236, 243, 244, 297, 326, 386, 482, 503
Handicap	4, 25, 173, 228, 316, 374, 412	Minister van Sociale Zaken	253, 290, 298, 508
Handwerken	42, 95, 178, 388	Ministerieel besluit	70, 332, 400
Heilpedagogiek	269, 351	Montessorimethode	62, 107
Heilpedagoog	52, 257		
Herhalingsonderwijs	17, 36, 38, 128, 130, 335		
Heyestichting	46, 55, 275		
Hilfschule	22, 61, 105, 118, 150, 259, 351, 352		
Hoofdakte	42, 48, 81, 95, 98, 180, 261, 388		
Hulpklas	10, 21-22, 35, 38, 43, 51, 55, 62, 66, 115, 122, 136, 137, 138, 140, 399		
Hygiëne	20, 85, 114, 122-124, 139, 140, 172, 261, 266, 285, 290, 317, 420		
Ideologie	352, 353, 360-361, 364, 374-375, 378, 381, 429		

Nazorgcommissie	337	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij	173
Nutsseminarium voor Pedagogiek	258, 263	Sonderschule	352
Observatieklas	142, 143	Spraakgebreken	
Onderwijsraad	161, 171-172, 174, 175, 187, 224, 241, 261, 262, 401, 478	Spraakleraar	87, 88, 148, 185, 241, 242, 244, 334, 341, 401, 460
Onvermogen	20-21, 38, 51, 108, 114, 152, 243, 420, 429, 446	Staatstoezicht	19-20, 121, 147, 288-289, 456, 508
Orthopedagoog	381, 391, 527	Stichting Koningin Emma	
Paedologisch Laboratorium	146-148	Jubileum Fonds	192, 434
Paedagogisch Congres	224, 258-259, 263	Stichting voor Kinderstudie	256, 257, 263, 305, 353
Paedagogium Achisomog	362	Streekscholen	181, 224, 225, 379, 380, 387
Partiële defecten	380-382, 527	Vagebondage	25, 132, 308, 348, 463
Patronaatsvereniging	130	Vakonderwijs	97, 129, 130, 172, 303, 304, 510-511
Pedologisch Instituut	182, 386, 500	Vereeniging Kinderkleding	38, 139
Pedagogisch register	153, 265, 313	Vereeniging Kleeding en schoeisel voor behoeftige schoolkinderen	139
Pedagogische pathologie	26, 106, 108, 109	Vereeniging Steun aan het Dove Kind	228
Pensioen	48-49, 56, 69-71, 73, 79, 81, 90, 143, 157, 319, 334, 368, 452, 456	Vereeniging ter bevordering van het onderwijs in handenarbeid in Nederland	25, 43
Platteland	3, 18, 37, 45, 66, 91, 172, 190, 198, 202, 224, 225, 228, 259, 280, 373	Vereeniging tot verstrekking van warm voedsel aan arme schoolkinderen	38
Polikliniek	62, 146, 242-245, 256, 268, 332, 334,	Vereeniging tot wering van schoolverzuim	528
Prins Alexanderstichting	191, 484	Vereeniging van Hoofden van scholen in Nederland	267, 444, 495, 501
Proefklas	148	Vereeniging Volksonderwijs	20, 21, 26, 40, 56, 135-137, 150, 153, 400, 444
Propaganda	80, 109, 125, 222, 248, 253, 351	Vereeniging Zoekt het Verlorene	97, 180, 365, 492, 446
Provincie	264, 282, 285, 307, 309, 318-319, 360, 368,	Voorgeest	46, 203
Provinciale Staten	153, 193, 194, 199, 224, 309, 312, 450, 492, 522	Vrijzinnig Democraten	136
Raad van Toezicht	279, 280, 291, 362, 508	Vrijzinnig Democratische Bond	39, 41, 173, 223, 277, 329, 450, 458
Raadsadviseur	211, 230, 253, 273, 498	Zaakonderwijs	101, 141-142, 216, 219, 352, 404, 424, 438, 474
Rechtspositie	71, 75, 90, 198, 210, 228, 229, 230, 400, 416	Zelfstudie	94, 97, 100 142, 230, 255, 262, 461
Rijkssubsidie	42, 54, 55, 58, 66, 68, 95, 96, 121, 165, 171, 193, 270, 284, 285, 289, 390, 400	Zelfbewustzijn	140, 407
Rooms-Katholieke Staatspartij	173, 204, 267, 284, 336, 359	Zelfvertrouwen	285
Schoolgeld	37, 46, 123, 470	Zorgenkinderen	252
Schoolplicht	195, 221, 385, 389, 528		
Segregatie	347, 356-360, 381		

Aalberse, P.J.M.	284, 314	Breukelaar, Jo. C.	223, 300, 340, 487
Aalten, S.J.L.	277, 284, 287	Broekhuijsen, A.	73, 101, 144, 151, 168
Addulfus, Fr.	524	Broekhuijsen, G.C.	558
Axelsson, T.	5	Broekhuizen, L.	568
Andel-Ripke, O.	369	Broekman, J.	249, 250, 497, 569
Andriesse, K.	78, 96, 108, 109	Brouwer, J.	57, 123, 144, 481
Asperger, H.	381	Bruch, W.A.	301, 487, 492, 501
Anrooy, H. van	53, 63	Brugman, A.	333
Assen, J. van	191	Brugmans, H.J.F.W.	230, 369
		Bruin, G.P.W.	508
Baan, P.A.H.	382, 383	Brijnen, P.W.L.	149, 330, 332
Baart de la Faille, J.M.	307, 446, 447	Bühler, C.	256
Bader, Chr.	282, 285, 507	Bunt, G.	223, 373, 491, 525, 569
Bakker, J.	224	Burger, H.	119, 174, 243, 421, 466
Baptist, J.	249, 250, 313, 323, 402	Buytendijk, T.J.	369
Barbas, J.	369, 498, 504		
Barreveld Bute, M.	124, 125, 398, 462	Calliber, A.J.	89, 90, 246, 251, 263, 300
Bartelds, C.J.	290, 503, 508	Canales, A.	3, 5
Beek, M. van	443	Carp. A.E.D.E.	257, 272-275, 341, 377, 379, 380
Beenekamp, C.	248	Casimir, R.	108-109, 256-258, 269, 272-276, 321, 341, 368, 377
Beerenbrouck, C.R. de	172, 482	Christ, G.A.E.	91, 227-228, 250, 252, 264
Benjamins, C.E.	496	Claparède, E.	107, 517
Berg, B.A.M. van den	53	Cohen, L.A.	122
Bergh, W. van den	443	Copeland, I.	4, 440
Bemmelen, J.M. van	273, 274, 275, 341, 377	Coronel, S.	122
Beukema, T.W.	20	Cort van der Linden, P.W.A.	70, 149
Bergsma, J.H.	54, 453	Cort van der Linden, P.W.J.H.	369
Binet, A.	106, 107, 116		
Bladergroen, W.J.	138, 382, 386, 536	Dam, D.H. van	282
Blanken, W.	247	Dam, J. van	282, 363
Blokpoel, W.P.	143, 172, 198, 229, 247, 295, 338	Dantzig, B. van	149, 242, 244, 333-334, 341, 398, 405
Bloois de, K.	248, 381, 382	Dantzig, M. van	495
Bode, C.	490	Darwin, C.	113-114, 464
Boer, P. de	238, 258, 303, 487	Darwin, L.	113, 467
Bolten, H.	112, 243	Decroly, O.	62, 106-107, 146, 205, 256, 455
Boorsma, A.	47, 59, 63, 130, 132	Deiman, R.	2, 443
Borghols, H.J.	518	Dellaert, R.	381, 521, 527
Bouwman, K.	101, 131, 298	Det, E.J. van	299
Brants, K.	443		
Breitbarth, M.	351		

Detiger, W.G.F.	314	Gunning, J.H.	23, 25, 42, 54-59, 102, 109-111,
Dijk, G.H. van	338, 372		156-157, 172, 204-205, 257, 259,
Dolk, W.	21, 39-41, 54, 68, 125, 136, 147-153		272, 377, 401
Dondorp, J.J.	379, 388, 524, 526	Guyot, H.D.	2, 443
Doornbos, K.	1		
Drenth, A. van	3, 4	Haan, C. de	53, 78,
Dröge, M.	253	Hall, J.N. van	54
Dupont, A.	89, 460	Hamaker, H.G.	230, 493
		Hamelberg, J.M.	191
Edens, J.J.	198, 215-217, 259, 421	Hamre, B.	5
Elderling-Swerms, J.	95, 453	Hanselmann, H.	266, 271, 274, 305, 380-381, 520
Elias, J.Ph.	73, 145, 491	Harmsen, J.H.	333
Elias, N.	8	Hart de Ruyter, Th.	381-384, 527
Everts, J.	268, 502	Heldring, O.G.	2, 443, 515
Everts, B.H.	312	Heemskerk, Th.	42, 44, 48, 54-59, 61-63, 68-70,
Evertse, P.J.	332		85-86, 95-99, 119-121, 131-133, 143,
			156, 323, 400
Fockema, J.P.	498	Herderschêe, D.	2, 11, 14, 20, 31, 49, 53, 56, 59-60,
Fortanier, A.H.	274		62-64, 69, 71-74, 76-77, 83-85, 89, 91,
Frantsen, H.	291		101-103, 105, 106, 107, 110-111, 113-120,
Freidson, E.	7		122, 128, 131-132, 155-156, 161, 163, 198,
Frets, G.P.	345, 347, 355, 359, 518		200, 203, 205, 207-208, 210, 212-218,
Fries, F. de	335, 485		221, 225, 234, 238, 253, 258-260, 262, 264,
Fuykschot, J.	129		270-271, 273, 276, 279, 282, 289, 298-299,
			315, 339, 341-342, 345, 347-349, 351, 353,
Gangelen, G. van	242, 491, 496		355-357, 359-361, 368,
Geer, D.J. de	172, 179, 206		377, 379, 381, 393-394, 397-398, 401, 403,
Geerts, F.	498		405, 407, 409, 411, 412, 413, 419.
Geluk, J.	108, 464	Herwerden, M.A.	268, 308, 317, 345-350, 355-359,
Geudeke, M.J.	226		512, 518
Gielen, J.	377, 380, 386, 525	Heyboer, K.J.	125
Gils, J.P.M.	263, 265, 496	Heyermans, L.	282, 299
Gilse, P.H.G.	496	Heymans, G.	256, 464
Ginkel C.D.	246, 280, 497	Hiemstra, S.	262, 300, 480
Goddard, H.	114, 132, 256, 259-260, 348-349, 500	Hitler, A.	351
Goeman, A.	268, 496	Hogewind, F.	492, 518
Goldberg, L.	274	Hoeven, H. van der	258, 499
Goossens, Th.	274, 498, 504	Hooftman, J.L.	137-138, 473, 517
Graaff, J. de	42, 89-97, 177, 192, 229-252,	Horst, L. ter	151, 282, 506
	263-272, 402	Horst, L. van der	230, 268, 377
Groot L. de	281	Houte, I.C. van	220, 242-244, 253, 263, 273-276,
Groot, M.C.M.	279, 462, 501, 508		330, 361-369, 374-377, 380- 386, 394,
Grooteboer, G.M.	311, 312		406, 522, 525-529
Grossberg, M.	4	Hoven van Genderen, W.J.	242

Idenburg, Ph. J.	312-313, 505	Kooistra, I.	57, 450
Inhoven, E.	259	Krogt, T. van der	7, 448
Itard, J.M.G.	26, 256, 447, 464	Kunst, G.J.	125, 470
Jacobs, H.J.	2, 10-11, 19, 31, 73, 85, 94, 111, 122, 127, 144, 151-152, 156-157, 161, 203, 212, 239, 253, 272-276, 278, 280, 288-289, 291, 329, 334, 336-342, 345, 361, 365-366, 368-369, 371, 374, 379, 381, 385, 394, 397-398, 403, 405, 407, 409, 411-412, 413, 423	Kuyper, A.	35, 39-42, 49, 55-56, 75, 78, 93, 97, 131, 156, 399, 451
Jelgersma, G.	19, 23, 25, 110-117, 137, 453	Laan, K. ter	173, 480
Jeu, C. de	200, 239, 252-253, 275, 364-369, 373, 378-380, 508, 521	Laban, P.	229, 480, 452, 487
Jitta, N.J.	54, 288, 314-319, 453, 508	Lange, C. de	119, 421, 469
Johnson, T.J.	7, 471	Lathouwers, A.G.J.	259
Jongbloed, J.	496	Leefflang, C.	224, 470, 489-491
Jongkees, L.B.W.	496	Leene, H.	248, 497
Kaiser, L.	242, 496	Leerkamp, G.	379-380, 519-520, 526, 529
Kat, J.	209-210, 488	Leeuw, G. van der	369
Kemenade, J.A. van	1	Lens, J.	496
Kerdijk, A.	508	Lewis, E.O.	297, 509
Ketelaar, Th. M.	39-40, 173, 398, 450, 480	Lier, L. van	149, 323, 476
Kemps, A.	2, 443	Liefland, W.A.	149, 323, 476
Key, E.	115	Lietaert Peerbolte, L.	508
Kingma, F.Y.	2, 22, 86, 140, 150, 474, 476	Ligthart, J.	23, 46, 57, 78, 107-108, 127, 138, 150-151, 424, 447, 464, 473, 476, 527
Klootsema, J.	2, 19, 22-26, 35, 38-39, 47, 49, 51-52, 54, 56-57, 60-61, 63, 65-67, 84, 87, 93-94, 101, 105, 108-109, 128, 130, 135-138, 141-142, 147, 150, 155, 400, 410, 443, 447-448, 452, 465, 480, 488	Lindeboom, L.	2, 443
Koenen, J.H.M.	357, 521	Linthorst, P.	100, 123-125, 151-152, 212, 242-245, 268, 272, 280, 285, 288, 292, 329, 332, 334, 339, 370-371, 398, 405, 450, 475, 494-496, 516
Koetsveld, C.E.	2, 17, 43, 86, 108, 140, 143, 150, 324, 443, 447, 474	Lisman, J.A.	279, 496, 508
Köhler, D.	2, 20, 21, 26, 35, 38-39, 42-44, 47-49, 51-53, 56, 61, 63, 65, 69, 74, 78-79, 87, 93-94, 97, 105, 111, 115, 122, 128-130, 136, 145, 150, 155, 400-401, 423, 453, 462, 466, 470, 475	Londen, D.M.	53, 63, 64, 93
Kohnstamm, Ph.	109, 220, 230, 256, 258, 260, 263-266, 270-273, 276, 368, 377, 393, 398, 405, 412, 421, 487, 498-499, 504, 526	Ludvigsen, K.	5
		Luning Prak, J.	216, 252, 489
		Marchant, H.P.	41, 183-184, 191, 223, 238, 275, 289, 325-326, 329, 332, 340, 394, 483, 493, 495, 498, 503-505
		Mendel, G.	114
		Mes, L.	242
		Meulen, W. van der	256, 486, 501, 517
		Meyers, F.S.	299
		Nieuwenhuis, F.D.	534
		Monchy, S.J.R.	498
		Montessori, M.	62, 106-107, 205, 256, 369, 419, 464, 524, 532

Mouton, J.Th.	21, 23, 25-26, 38, 43, 54, 70, 86, 135-137, 143, 145, 147-148, 153, 156-157, 446, 472, 476	Reinink, J.	73, 88, 185, 241, 309, 457, 460, 483, 494, 501, 512
Moquette, J.R.R.	145	Reitsma, A.	243, 495
Müller, F.E.	374	Renes, A.	496
Mulock Houwer, D.Q.R.	380, 526, 527	Renesse, J.E.	55
Myers, K.	3, 4	Reys, J.H.O.	
Neef, C.	499	Riet, F.A. van	218, 221, 238, 257, 489, 490, 492, 515
Nijland, M.C.	54, 55, 471	Rienks, A.	241, 495, 498
Numan, H.	498	Roëll, A.	258, 498
Oosterwijk, A.	246, 247, 461	Roels, E.F.	230, 256, 257, 258, 265, 276, 464, 501
Ossendorp, F.L.	80, 173	Roessingh, P.H.	41, 168, 432
Palies, A.L.C.	369	Rombach, J.	129
Parry, N.	7, 10, 458, 463, 477, 498, 504	Rooy, A.H.M.J.	282, 506
Peeters, H.	282	Rümke, H.C.	230, 498
Pegman, P.	90	Rost van Tonningen, M.M.	374, 525
Pelwijk, G.A.W.	498	Rutgers, V.H.	178-179, 204, 206, 219, 236, 247, 258, 297
Penon, K.	279	Rutten, F.J.Th.	243, 386, 498
Penters, A.J.	523	Ruyven, H.C.	54-55, 147, 153, 279, 321
Philippi-Siewerz, C.	256, 257	Ryan, A.M.	5-6
Piaget, J.	256, 521	Ryan, P.	4
Pierson, J.L.	263, 265, 270, 323, 324, 482, 515	Sanders, J.	345, 357-358
Pigeaud, J.J.	72, 84, 107, 139, 145, 453, 459, 476	Sauvage Nolting, C.W.	54-55, 504
Ploeg, G. van der	208, 248, 252, 379, 485, 497, 524	Seldam, W.H. ten	265, 268, 465
Poelje, G.A.	243, 256, 271, 279, 200, 322, 325, 332, 342, 362-363, 365, 394, 495, 498, 505, 508, 515-516	Schäffer, J.W.F.	517
Polak, E.	215, 237, 484	Scheer, W.M. van der	369, 524
Polano, M.	2, 443	Scheltema, G.	285, 286, 507
Polinghi, S.	3, 5	Scheffener, W.	67
Poppe, C.J.H.	301	Schreuder, A.J.	43, 46, 49, 51-54, 56-57, 61, 71, 78, 84, 86-90, 92-96, 98, 105, 106, 108-111, 113, 116-117, 135, 137, 140, 148, 150, 179, 214, 225, 246-248, 257-258, 262, 270-271, 278-280, 352, 386, 402, 410, 417, 447-448, 452-454, 458, 460-461, 463-466, 474, 476, 480, 482, 485, 490, 496-497, 501, 503, 520, 530
Poppes, J.	89, 460	Schreuder, E.C.M.	89
Potters, Th.J.	250	Schreuder, I.	53, 57-58, 72, 79, 83-84, 86-87, 92, 95, 100-101, 132, 155, 240-241, 400, 452, 457, 460, 462-463,
Praagh, M.A. van	123, 138, 144, 151-152, 212, 272, 274, 279, 336, 339, 364-365, 368 378, 417, 424	Schreuder, J.A.	451
Prick, J.J.G.	496	Schreuder, J.Th.R.	89, 417, 451, 460, 497
Quanjer, A.	36		
Quay, J.E. de	204-205, 403		
Querido, A.	269, 314, 277, 503, 527		

Schreuder, M.J.	247	Swanenburg de Veye, G.D.	287, 324, 327, 475,
Schreuder, P.G.	182, 247, 248, 259, 312, 349,		507, 517
	351, 402, 460, 490, 497, 510	Szondi, L.	208, 257, 353, 487, 521
Schreuder, P.H.	2, 10-14, 20, 23, 25-26, 31-38,		
	42-49, 51-53, 56-58, 61, 62-65, 68-74,	Teitsma, J.	280-281
	77- 83, 86, 87-98, 101-107, 110-111,	Tellegen, A.O.H.	123, 137-138, 140, 145-146, 473
	116-117, 122-130, 135, 137-147, 148-163,	Terpstra, J.	179, 182-183, 187, 195, 208-209, 260,
	169-170, 177-178, 181-184, 187, 194-195,		269, 271, 305, 313, 357, 482, 496
	198-212, 219, 220-226, 229-247, 250,	Terhorst, A.	282, 506
	252, 254, 256, 258-260, 263, 265-280,	Theodose, V.	250
	284, 290-291, 303, 305, 307, 314-316, 320,	Tibout, P.H.C.	230
	323, 325, 328-330, 332, 334-342, 345-353,	Tilgenkamp, A.	306
	356-357, 360-361, 364, 368-369, 372, 378,	Trüper, J.	57, 105, 106, 447, 454, 520
	393, 397-398, 400-403, 405, 407, 409,	Turner, F.D.	349, 519
	412-413, 415.		
Schreuder-Tours, J.C.	262, 452	Valken, C.W.	137
Schroeder van der Kolk, J.C.L.	275, 338, 423, 429,	Vedder, R.	248, 504
	446, 504	Veeger, L.A.	504
Schuyt, E.P.	217, 301, 510	Veltkamp, K.	341
Schuyt, H.A.	340, 490	Verbroek, J.D.	107
Schuyten, M.	107, 110, 117, 465	Vermeulen, G.	256
Seldam, W.H.	265, 268, 465	Verwey, J.B.	37, 40, 42, 400, 450, 458
Séguin, E.	62, 172, 256, 447, 499	Visser, C.	303, 510
Sillevis, W.G.	268, 502	Visser, Fr.	222, 358
Simon T.	116, 117, 120, 466	Visser, M. J.	364
Sirks, M.J.	367, 524	Visser, J. Th. de	86, 92, 97, 158, 161, 165-166, 168,
Sissingh, C.	53, 109, 400,		171-174, 177-178, 185, 187, 204, 229, 253,
Sleen, H. van	385		261, 295, 321, 336, 404, 462, 487
Slingenberg, M.	101, 253, 290	Vlietstra, N.Y.	248, 380, 386-387, 388-390,
Slotemaker de Bruïne, J.R.	204, 211, 230, 253,		394, 433, 479
	298, 307, 316-317, 329,	Vlugt, W. de	258, 513
	358, 498, 511	Voorhoeve, H.	496
Sluizer, M.	264, 491, 498	Voorthuijsen, A. van	2, 11, 14, 20, 31, 37, 41, 44-45,
Smeenge, H.	484		63, 65, 71, 73-74, 77, 83-86, 88, 91, 110,
Soeters, C.M.	109		122, 155-156, 161-163, 165, 168-179, 181-188,
Spek, J. van der	230, 521		191-195, 200-201, 203-209, 211, 214, 217,
Stemerding, S.	248, 497, 498		219-226, 228, 230, 231, 234-239, 241-244,
Stevens, L.	1		246-248, 251-253, 257-261, 263, 265-266,
Stokvis, B.	368, 381, 526, 527, 528		268-276, 279, 282-286, 288-289, 295-300,
Straub, M.	111		302-310, 312-316, 317, 319-320, 322-323,
Strümpell, L.	61, 447		325, 328-332, 334, 336-338, 340-342,
Struyken, A.A.M.	359, 522		345-350, 353-361, 363, 365-366, 370-372,
Suringar, W.H.	2, 443		375, 377-378, 382-383, 386, 393, 397-398,
			401, 403-407, 409, 411-413, 431

Vos, G.J.	46, 53, 64-65, 71-72, 80, 82, 95, 96, 100-101, 106, 142, 144, 151, 169, 203, 205, 220, 258, 279, 340, 354, 398	Zernike, C.F.A.	19, 96, 108, 447, 458, 464
Vries, E. de	203, 262, 456	Ziegenweidt, C.F.Th. von	53
Vries, Kl. de	479	Ziehen, Th.	111, 420, 447, 455, 457, 461, 490
Vries, S. de	517	Zola, I.K.	7
Vrij, M.P.	369	Zwaardemaker, H.	111, 243, 496
Waal Malefijt, J.H. de	173	Zwiep, D.	246, 461, 496
Waals, P.J. van der	100, 102, 181, 253, 263, 365, 398, 485, 490, 498		
Wal, E.C. van der	362		
Wart, W.F.H. van der	89, 460		
Waterink, J.	258, 263, 265, 268, 270, 271-272, 276, 353, 377, 380-381, 393, 405, 412, 417, 483, 498, 500, 503, 521, 526		
Wayenburg, G.A.A.	109-110, 465, 505		
Wayenburg-Povel, V.	279, 505		
Waszink, M.A.M.	178-179, 185, 192, 204, 206, 236-237, 244, 252, 258, 266-267, 274, 296, 304, 328, 331, 336, 487, 495		
Welter, Ch.J.I.M.	182, 482		
Wepster, A.H.D.	306-307, 313, 315, 374, 518		
Wildenskov, H.O.	350		
Wiersma, D.	147, 296, 381, 443, 465, 524		
Willeboer, A.	281, 285, 288, 291, 508		
Willemsen, Th.	229, 250, 323, 491, 497		
Winkler, C.	19, 53, 59, 110-111, 400, 464		
Winzer, M.A.	3-5, 444		
Woerkom, J.	53, 124, 125, 144, 462		
Wolters, J.B.	340, 429		
Woude, Th.W. van der	19		
Wouden, J.J.C. van der	308, 313		
Wijhe, M. van	447, 453		
Wijnberg, J.	340		
Wijsman, J.W.H.	19, 53, 61-63, 71, 74, 93, 95-96, 102, 110-113, 116-117, 124, 139, 145-147, 153, 207, 256, 400-401, 453, 455-456, 462, 470, 475,		
Yoshii, R.	5		
Zande, J. van der	99, 100, 462		
Zandvoort, H.J.J. van	129		

Na het behalen van de hoofdkaste voor onderwijzer in 1969 was ik ruim vijftig jaar werkzaam in verschillende functies in het speciaal onderwijs. Als onderwijzer stond ik voor de klas, studeerde in de avonduren orthopedagogiek - Seminarium voor Orthopedagogiek, Nutsseminarium voor Pedagogiek, Universiteit van Amsterdam - en was actief in de vakbeweging en de medezeggenschapsraden. Daarnaast gaf ik les bij de beroepsopleiding voor het speciaal onderwijs, het Seminarium voor Orthopedagogiek, waarvan ik in 1988 directeur werd. Vanaf die tijd bekleedde ik verschillende nevenfuncties zoals lid van de Werkgroep Speciaal Onderwijs van de Tweede Kamerfractie van de PvdA en bestuurslid van het Hermen J. Jacobsfonds. In december 2019 werd ik vanwege mijn verdienste voor het speciaal onderwijs door Zijne Majesteit de Koning benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau.